ISSN 1694-5344

ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

ВЕСТНИК КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

№3, 2025

Бишкек – 2025

Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы»
журналынын редакциялык коллегиясы

Башкы редактор:
Чонтоев Д.Т. – география илимдеринин доктору, профессор, Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору.

Башкы редактордун орун басары
Камчыбек уулу Мырзабек – психология илимдеринин кандидаты, доцент, Ж.Баласагын атындагы КУУнун илимий иштери боюнча проректору.

Редколлегия:
Асипова Н.А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Борубаев А. А. – КР УИАнын академиги, физика-математика илимдеринин доктору, профессор;
Ботобеков А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Галиева З. И. – тарых илимдеринин доктору, профессор;
Ишекеев Н. – КР УАИнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Карабаев С. О. – химия илимдеринин доктору, профессор;
Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Маразыков Т.С. - филология илимдеринин доктору, профессор;
Саякбаева А. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Сманалиев К. М. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Тиллебаев С. А. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Чыманов Ж. А. - педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Шамшиев А.Б. –биология илимдеринин кандидаты, доцент;

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:
Анисимов А. П. - юридика илимдеринин доктору, профессор, Дон мамлекеттик техникалык университети;
Ахунбаев А. – Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD);
Бердибаева С. К. - психология илимдеринин доктору, профессор, аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети;
Бешимов Р. Б. – физ.-мат. илим. д-ру, проф., М.Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти;
Бородкин Л. И. – М.В. Ломоносов атындагы ММУнун проф., т.и.д. РТИА корр.-мүчөсү;
Буркитбаев М. М. - химия илимдеринин доктору, профессор, аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети;
Ковальская Л. А. – биол. илим. д-ру, БРМжТИИ лаб. башчысы;
Козлов К. Л. – физ.-мат. илим. д-ру, проф.,М.В. Ломоносов атындагы ММУ;
Мусурманов Р. К. – методология жана билим сапатын көзөмөлдөө боюнча проректору, М.Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти;
Перегудин С. И. – физ.-мат. илим. д-ру, проф.Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти;
Садовничий Ю. В. – физ.-мат. илим. д-ру, проф.,М.В. Ломоносов атындагы ММУ.
Сманов Б. –педагогика илимдеринин доктору, профессор, Казак Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын академиги.

КУУнун редакциялык-басма бөлүмү:
Шакирова К. К. – экономика илимдеринин доктору, РБ бөлүмүнүн башчысы;
Даровских Н.М. – редактор;
Рашитова А.Ж. – башкы адис.

Редакционная коллегия журнала «Вестник КНУ им. Ж. Баласагына»

Главный редактор

Чонтоев Д.Т. –доктор географических наук, профессор, ректор КНУ им. Ж. Баласагына.

Заместитель главного редактора

Камчыбек уулу Мырзабек – кандидат психологических наук, доцент, проректор по научной работе КНУ им. Ж. Баласагына.

Редколлегия:

Асипова Н.А. – доктор педагогических наук, профессор;
Борубаев А. А. – академик НАН КР, доктор физико-математических наук, профессор;
Ботобеков А. – доктор экономических наук, профессор;
Галиева З. И. – доктор исторических наук, профессор;
Ишекеев Н. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Карабаев С. О. – доктор химических наук, профессор;
Мамбетакунов Э. – чл.-корр НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Маразыков Т.С. - доктор филологических наук, профессор;
Саякбаева А. А. – доктор экономических наук, профессор;
Сманалиев К. М. – доктор юридических наук, профессор;
Тиллебаев С. А. – доктор филологических наук, профессор;
Чыманов Ж. А. – доктор педагогических наук, профессор;
Шамшиев А.Б. – кандидат биологических наук, доцент;

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Анисимов А. П. - доктор юридических наук, профессор, Донский государственный технический университет;
Ахунбаев А. – зав. сектором исследования стран Евразийского банка развития (Dr.PhD);
Бердибаева С. К. - доктор психологических наук, профессор, КазНУ им.аль-Фараби;
Бешимов Р. Б. – д-р физ-мат. наук., профессор, Национальный университет Узбекистана им. М. Улугбека;
Бородкин Л. И. – доктор исторических наук, профессор, МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;
Буркитбаев М. М. - доктор химических наук, профессор, КазНУ им.аль-Фараби;
Ковальская Л. А. - доктор биологических наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;
Козлов К. Л. – д-р физ.-мат.наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Мусурманов Р. К. - Проректор по методологии и контролю качества образования Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека;
Перегудин С. И. – д-р физ.-мат. наук, проф. Санкт-Петербургского государственного университета;
Садовничий Ю. В. – д-р физ.-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Сманов Б. – академик НАН РК, д-р педагогич. наук, проф.

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Шакирова К.К. – доктор экономических наук, зав. отделом РИО КНУ им. Ж. Баласагына;
Даровских Н. М. – редактор;
Рашитова А.Ж. – главный специалист.

Editorial Board of the Journal "Vestnik of Kyrgyz National University named after J. Balasagyn"

Editor in chief

Chontoev D.T. – doctor of geographical sciences, professor, rector of Kyrgyz National University named after J. Balasagyn.

Deputy editor in chief

Kamchybek uulu Myrzabek – candidate of psychological sciences, associate professor, vice-rector for research of Kyrgyz National University named after J. Balasagyn.

Editorial Board

Asipova N.A. – doctor of pedagogical sciences, professor;
Borubaev A.A. – academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, doctor of physical and mathematical sciences, professor;
Botobekov A. – doctor of economic sciences, professor;
Galieva Z.I. – doctor of historical sciences, professor;
Ishekeev N. – corresponding member of the NAS KR, doctor of pedagogical sciences, professor;
Karabaev S.O. – doctor of chemical sciences, professor;
Mambetakunov E. – corresponding member of the NAS KR, doctor of pedagogical sciences, professor;
Marazykov T.S. – doctor of philological sciences, professor;
Sayakbaeva A.A. – doctor of economic sciences, professor;
Smanaliev K.M. – doctor of juridical sciences, professor;
Tillebaev S.A. – doctor of philological sciences, professor;
Chymanov Zh.A. – doctor of pedagogical sciences, professor;
Shamshiev A.B. – candidate of biological sciences, associate professor.

Foreign Members of the Editorial Board

Anisimov A.P. – doctor of juridical sciences, professor, Don state technical university;
Akhunbaev A. – head of the country research sector, Eurasian Development Bank (Dr.PhD);
Berdibaeva S.K. – doctor of psychological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University;
Beshimov R.B. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, National University of Uzbekistan named after M. Ulugbek;
Borodkin L.I. – doctor of historical sciences, professor, M.V. Lomonosov Moscow State University, corresponding member of the RAoNS;
Burkitbaev M.M. – doctor of chemical sciences, professor, al-Farabi Kazakh National University;
Kovalskaya L.A. – doctor of biological sciences, Head of Laboratory, All-Russian Scientific Research Institute of Biotechnology and Plant Breeding (ARSRIoTaBoFeB), Shchyolkovo, Moscow region;
Kozlov K.L. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, Lomonosov Moscow State University;
Musurmanov R.K. – vice-rector for methodology and quality assurance in education, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek;
Peregudin S.I. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, Saint Petersburg State University;
Sadovnichy Yu.V. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, Lomonosov Moscow State University;
Smanov B. – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, doctor of pedagogical sciences, professor.

Editorial and Publishing Department of KNU

Shakirova K.K. – doctor of economic sciences, Head of the editorial and Publishing Department of KNU named after J. Balasagyn;
Darovskikh N.M. – editor;
Rashitova A.Zh. – chief specialist.

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН РЕКТОРУ Д.Т. ЧОНТОЕВДИН КУТТУКТООСУ

Урматтуу окутуучулар, илимпоздор, магистранттар жана студенттер!
Кымбаттуу кесиптештер жана университетибиздин көп жылдык өнүгүүсүнө салым кошкон ардактуу инсандар!

Быйыл Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети өзүнүн **100 жылдык маарекесин** белгилеп жатат. Бул кылымдык тарых – биздин элдин илим-билимге болгон умтулуусунун, улуттук интеллигенциянын калыптанышындагы эмгектин жана университет жамаатынын үзүрлүү ишинин жыйынтыгы болуп саналат.

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети – өлкөбүздүн жогорку билим берүү системасындагы **эң алгачкы жана флагмандык** окуу жай катары, жүз миңдеген адистерди даярдап, мамлекеттик, коомдук жана экономикалык тармактардын өнүгүүсүнө чоң салым кошуп келүүдө. Университеттин ар бир доору – жаңы жетишкендиктер, илимий изденүүлөр жана билим берүүдөгү жаңылануулар менен коштолуп келген.

“**100 жылдыкка – 100 макала**” жыйнагы – биздин окумуштуулардын жана жаш изилдөөчүлөрдүн илимий эмгектерин бириктирген өзгөчө долбоор. Бул жыйнак аркылуу университетибиздин илимий потенциалынын кеңдиги, заман талабына шайкеш жаңы идеялардын жаралышы дагы бир жолу далилденет.

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети билим менен илимдин айкалышын бекемдөөнү, жогорку деңгээлдеги адистерди даярдоону жана инновациялык илимий изилдөөлөрдү улантат. Университет эл аралык стандарттарга шайкеш, атаандаштыкка жөндөмдүү кадрларды чыгарып, Кыргызстанды илимге таянган, билимдүү жана прогрессивдүү коомго айлантуунун лидерлигин сактайт.

Биздин максат – улуттук жана дүйнөлүк билим берүү мейкиндигинде таанымал университет болуу, жаш муундарды креативдүү ой жүгүртүүгө, илимий демилгелерди ишке ашырууга, коомдун өнүгүүсүнө салым кошууга үйрөтүү. Университет билим аркылуу улуттук өнүгүүнүн жолун көрсөтүп, келечек муундар үчүн илимге, маданиятка жана прогресске умтулган жаштарды тарбиялоону көздөйт.

Бардык авторлорду жана окумуштууларды куттуктоо менен, чыгармачылык ийгилик, илимий дем жана жаңы изденүүлөрдү каалайм! Университетибиздин кийинки кылымдагы өнүгүүсү дагы да ийгиликке, жаңы жетишкендиктерге жана эл аралык таанылууга багытталсын!

Кылымдык тарых – келечек муундар үчүн ишеним жана дем!

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети – билимдин, биримдиктин жана өнүгүүнүн символу бойдон калат!

Терең урматтоо менен,

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин ректору,
география илимдеринин доктору, профессор
Д.Т. Чонтоев

УДК 378.14:930(575.1)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-6-8

Досбол Нур уулу
Тарых илимдеринин доктору, профессор
Досбол Нур уулу
Доктор исторических наук, профессор
Dosbol Nur uulu
Doctor of Historical Sciences, Professor

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН 100 ЖЫЛДЫГЫНА КАРАТА: ТАРЫХТАН КЕЛЕЧЕККЕ
К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ ОБРАЗОВНИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА: ИЗ ИСТОРИИ В БУДУЩЕЕ
ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE FOUNDING OF THE KYRGYZ NATIONAL UNIVERSITY JUSUP BALASAGYN: FROM HISTORY TO THE FUTURE

2025-жылдын 25-октябрында Жусуп Баласагын атындагы кыргыз Улуттук университети өзүнүн 100 жылдык маарекесин салтанаттуу белгилейт. Бул окуу жай 1925-жылы 25-октябрда Кыргыз агартуу институту катары негизделип, бүгүнкү күндө университет республикада билим берүү жана илимдин символуна айланды.

Ж.Баласагын атындагы кыргыз Улуттук университетинин тарыхы — Кыргызстандын бардык жогорку окуу жайларынын тарыхы. Ал эми анын негизги вектору, магистралдык багыты ата мекендик жогорку билим берүү системасы тарабынан топтолгон бардык жакшы тажрыйбаларды кылдаттык менен сактоого умтулуу болуп саналат.

Революцияга чейин Кыргызстан Россия империясынын колониялык чет-жакасы болгондуктан, элге билим берүү жана агартуу тармагына бийлик тарабынан көңүл бурулбай келген. Октябрь революциясынын жеңишинен кийин Кыргызстандын алгачкы жетекчилер – И.Айдарбеков, Ж.Абдрахманов, А.Орозбеков, И.Арабаевдердин алдында агартуу системасынын фундаментин түзүп, республиканы билимдүү кадрлар менен камсыз кылуунун өтө оор милдети турган.

1919-жылы РКП(б)нын VIII съезди кабыл алган партиянын чечиминин негизинде Пишпек (Бишкек) шаарында мугалимдерди даярдоочу алты айлык курс ачылып, аны 95 кыргызстандык бүтүргөн. 1920-1924-жылдары республиканын аймагында мындай курстар Пржевальск, Токмок, Ош жана Жалал-Абад шаарларда иштеген. Аталган курстарда 800дөн ашуун жергиликтүү улуттардын өкүлдөрү билим алышкан. Мындан тышкары, кыргыз жаштарынын өкүлдөрү педагогикалык билим алуу үчүн Ташкент, Алма-Ата шаарларына жана РСФСРдин борбордук шаарларына — Москва, Ленинград, Тверь, Киев, Казань, Оренбург, Омск шаарларына жөнөтүлгөн. Кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү аталган шаарлардан билим алып келишкен. Ушул жылдары республикада өзүбүздүн билим берүү жана кесиптик базаларды түзүү үчүн кызуу даярдыктар жүрүп жаткан.

1925-жылы 25-октябрда Пишпекте Кыргыз агартуу институту (Киргизский институт просвещения – Киринпрос) ачылган. 1928-жылы кыргыз педагогикалык техникуму болуп өзгөртүлгөн. 1929-жылы ВКП(б) Кыргыз обкомунун Пленуму пединститутту уюштурууга даярдык көрүү жөнүндө чечим кабыл алган.

1931-жылы РСФСРдин жана Кыргыз АССР Эл Комиссарлар Кеңештеринин декреттерине ылайык педагогикалык техникумдун базасында 1932-жылдын 13-январында республикада биринчи жогорку окуу жайы, Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институту (КМПИ) уюштурулуп, 1932/33-окуу жылында төрт факультет – социалдык-экономикалык, физикалык-техникалык, адабий-лингвистикалык жана коомдук илимдер факультеттери уюштурулуп, ага алгачкы 150 студент кабыл алынган. Республикада жогорку окуу жайын ачуу фактысы өзгөчө мааниге ээ болуп, чоң өзгөрүүлөрдү жасаган.

1932-жылдын 5-ноябрында КМПИнин официалдуу ачылышын Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин төрагасы А.Орозбеков менен ВКП(б)нын Кыргызстан обкомунун катчысы Б.Исакеев өткөрүшкөн.

1934-жылы 15-майда ВКП(б) БКнын жана СССР Эл Комиссарлар Советинин: «СССРдин мектептеринде жарандык тарыхын окутуу жөнүндө» белгилүү токтому чыгып, КМПИнин социалдык-экономикалык факультети тарых факультетине айландырылган. Аталган токтомдун

негизинде КМПИнин тарых факультетинде тарыхчылардын илимий-педагогикалык кадрларын массалык түрдө даярдоонун башталышы түптөлгөн.

1934-жылы КМПИде шаардык мугалимдерди даярдоо болюнча кечки бөлүм, 1935-жылы күзүндө эки жылдык окуу мөөнөтү менен мугалимдер институту, 1936-жылы беш жылдык сырттан окуу бөлүмү ачылган. 35 жашка чейинки бардык советтик граждандар жогорку окуу жайларына тапшырууга укуктуу болуп, ар бир студентке студенттик билет жана бирдиктүү эсепке алуу китепчеси (зачетная книжка) берилген.

ВКП(б) БКнын жана СССР Эл Комиссарлар Советинин 1936-жылдын 23-июнундагы декрети менен мектептерде педагогикалык практиканы мезгил-мезгили менен алмашып туруу менен университеттерде окутуунун негизи катары лекциялар, семинарлар жана лабораториялык сабактар белгиленген. Окуу процессинин негизги формасы лекциялар болгон, алар аудиториялык убакыттын 50%ке чейинкисин ээлешип, негизги идеологиялык жүктү көтөрүшкөн. Докладдар жана практикалык сабактардын негизинде адабияттар жана булактар менен өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү максатын көздөгөн семинарлар жана практикалык сабактар уюштурулган.

Алгачкы жылдарында институттун тездик темп менен өнүгүүсүнө карабастан, илимий-педагогикалык кадрларды топтоодо, лабораторияларды, кабинеттерди, университеттин китепканасын түзүүдө чоң кыйынчылыктар болгон. Ошол эле мезгилде кыргыз тилдүү орто мектептеринин жай өсүүсү да жогорку окуу жайларына кабыл алуу үчүн окуучулардын жетиштүү санын камсыз кылган эмес. Мисалы КМПИ ачылган жылы план боюнча 150 окуучу болгон, бирок студенттердин санын 120га кыскартууга мажбур болгон, ал эми тапшыргандардын саны 43 гана адам кабыл алынып, натыйжада сабактардын башталышын бир айга жылдырылууга туура келген. Бул арада дагы 11 адам кабыл алынган. Республиканын агартуу Эл комиссариатынын чечими менен Фрунзедеги педагогикалык техникумдун 3-курсунун 30 студенти институттун биринчи курсуна которулган. Сабак башталганга чейин институтка жалпысынан 84 адам кабыл алынган, алардын 50%ке жетпегенин кыргыз улутундагылар түзгөн.

Республикада жогорку билим берүүнүн өнүгүшүнө СССРдин көптөгөн жогорку окуу жайлары, биринчи кезекте Россия Федерациясынын университеттери көмөк көрсөтүшкөн. Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институттун жетекчилиги 1933-жылдын 7-январында Герцен атындагы Ленинград педагогикалык институтуна жана башка бир нече жогорку окуу жайларына жардам сурап кайрылган. Герцен атындагы институттун коллективи кабинеттер үчүн жабдуулар менен окуу жана илимий адабияттарды жөнөтүшкөн. Кыргызстанга ондогон жаш адистер келишкен. Алардын катарында филология илимдеринин кандидаты Георгий Иванович Хоролец, биология илимдеринин кандидаты Дмитрий Иванович Степаненко, филология илимдеринин доктору Петр Иванович Харакоз, тарых илимдеринин доктору Анна Гавриловна Зима, тарых илимдеринин кандидаты Борис Михайлович Зима, профессор Георгий Акимович Сухомлинов, география илимдеринин кандидаты Борис Александрович Лунин, тарых илимдеринин кандидаты Геннадий Георгиевич Куранов жана башкалар келишкен.

Алар Кыргызстанда адистерди даярдоого көп күч-кубат жана энергия жумшашкан. Жогорку билимдүү мугалимдер окуу процессин окуучулар терең, бекем билим алгыдай кылып уюштура алышкан. 1936-жыл Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын тарыхында белгилүү жыл болуп, педагогикалык институттун биринчи бүтүрүүчүлөрү чыгышкан. Институттун көптөгөн бүтүрүүчүлөрү кийин республиканын атактуу адистери болгон. Алар – тарых илимдеринин доктору, Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын академиги Бегималы Жамгырчинов, Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген мугалимдери Акима Жолдошева, У.Ботбаева, республиканын илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү Кадыр Шатемирович Шатемиров жана башкалар.

Согуштун алдындагы жылдарда улуттук университетти ачуу жөнүндөгү маселе бышып жетилген. 1939-жылдын 20-сентябрында Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Совети менен Кыргызстан КП БКсы «Фрунзе шаарында мамлекеттик университетти ачуу жөнүндө» токтом кабыл алышкан.

Токтомдо:

«1. Иштеп жаткан 4 жылдык педагогикалык институттун базасында 1942-жылдын 1-сентябрында Фрунзе шаарында тарых, философия, укук, филология, биология, физика-математика, экономика факультеттеринен турган 7 факультеттен турган Кыргыз мамлекеттик университети ачылсын.

2. Иштеп жаткан мугалимдер институту 1942-жылдын 1-сентябрына карата кыргыз тили жана адабияты, тарых, табият таануу, география, чет тилдер, физика-математика факультеттери 4 жылдык педагогикалык институтка которулсун» - деп жазылган.

Бирок Улуу Ата Мекендик согуштун башталышына байланыштуу бул маселени чечүү кийинкиге калтырылган.

Ата Мекендик согуш жылдарында désinstitutтун илимий-билим берүү базасы ырааттуу өнүккөн, ал эми институттун окумуштууларынын гуманитардык жана табигый илимдер жаатындагы изилдөөлөрү барган сайын көрүнүктүү орунду ээлеген.

Согуштан кийинки мезгилде педагогикалык институт Орто Азиядагы алдынкы илимий жана окуу борборлорунун бирине айланган: анын факультеттери жана кафедралары ошол кездеги эң заманбап окуу пландарын жана программаларын колдонуу менен иш жүзүндө жогорку окуу жайларынын бардык тармактары боюнча адистерди даярдап чыгарышкан.

1950-жылдардын башында педагогикалык институттун материалдык-техникалык базасы чыңдалып, билим берүүнүн жана илимдин сапаты боюнча эл аралык стандарттарга жооп бере ала турган, анын дубалынан чыккан окутуучу, профессор-академиктери менен мамлекет сыймыктана турган окуу жайына айланган.

Техникалык прогресстин тез өнүгүүсү илимдин өндүрүш менен тыгыз байланышын талап кылган. Кыргызстанда университеттик билим берүүнү уюштуруу маселеси алдыңкы планга чыккан. 1951-жылы 24-майда СССР Министрлер Советинин кабыл алган токтомунда: «1951-жылы Фрунзе шаарында Кыргыз пединститутунун базасында төмөндөгүдөй факультеттерден турган Кыргыз мамлекеттик университети уюштурулсун: тарых, филология, физика-математика... Кыргыз мамлекеттик университети биринчи категориядагы жогорку окуу жайынын катарына киргизилсин. Кыргыз педагогика институтунун 2, 3, 4-курстарынын студенттери Кыргыз мамлекеттик университетинде педагогикалык институттардын окуу пландары боюнча окуу курсун аяктоолорун камсыз кылууга СССРдин жогорку жана атайын орто билим берүү министерствосуна милдеттендирилсин». Токтомго И.В.Сталин кол койгон.

Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети жана Кыргыз ССР Министрлер Совети атайын комиссия түзүп, университетти ачууга даярдык көрүү боюнча зор иштерди жүргүзүшкөн. 1951-жылы 31-августта университеттин ачылышы салтанаттуу кырдаалда болуп өткөн. Бул кыргыз элинин маданий турмушундагы эбегейсиз зор окуя болгон. «Коммунисттик партиянын лениндик улут саясатынын салтанатынын жаңы жаркын далили, анын кыргыз эли жөнүндө дайыма камкордугунун көрүнүшү» - деп жазган 1971-жылы Кыргызстан КП БКнын биринчи секретары Т.Усубалиев.

Кыргыз педагогикалык институту анын кийинки мураскери — мамлекеттик университет болуу менен Кыргызстандын бардык дээрлик жогорку окуу жайларын түзүү үчүн негизги база болуп калган. Республикада КМУнун кээ бир факультеттеринин базасында бир нече жогорку окуу жайлары түзүлгөн. Мисалы, 1954-жылы техникалык факультеттин базасында өз алдынча жогорку окуу жайы болуп Фрунзедеги политехникалык институт түзүлсө, 1955-жылы университеттин дене тарбия факультетинин базасында Кыргыз мамлекеттик дене тарбия институту түзүлгөн.

Кыргыз Республикасынын Президентинин 1993-жылдын 11-августундагы “Кыргыз мамлекеттик университети жөнүндө” жарлыгы менен Кыргыз мамлекеттик улуттук университети (КМУУ) болуп өзгөртүлгөн. Анда: «Азыркы билим берүү системасын өркүндөтүү жана дүйнөлүк стандарттын деңгээлине жеткирүү максатында... Кыргыз мамлекеттик университетинин Кыргыз мамлекеттик улуттук университети деген статусу аныкталсын» - деп жазылган. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2002-жылдын 11-майындагы жарлыгы менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети болуп өзгөртүлгөн.

Улуттук университеттин ишинде, акыркы жылдары, кескин өзгөрүүлөр, жаңылануулар болуп жатат. Кыргызстандын дүйнөлүк маалымат мейкиндигине киришинин стратегиялык концепциясы ишке ашырылып, келечектин университетинин пайдубалы түптөлдү. КУУ эркин рынок шартында өнүгүп жаткан жана маалымат доорuna, универсалдуу коммуникацияларга жана глобалдык ой жүгүртүүгө тайманбай кирген жаңы демократиялык мамлекеттин символу болгон дүйнөдөгү эң ири университеттердин катарына кошулду.

Университеттин 100 жылдыгы — бул өткөн муундардын эмгегинин, учурдагы жетишкендиктердин жана келечектеги түз жолдун майрамы. Өткөн кырдаалда университет көп кыйынчылыктарды баштан кечирди: инфраструктуранын жетишсиздиги, окуу-изилдөө жабдууларынын аздыгы, союз мезгилинен кийинки экономикалык кризистер жана башка сырттан келген таасирлер. Бирок ар кандай шартта КУУ илим-билимди сактап, өнүктүрүүгө умтулуп, улуттук интеллигенцияны, мамлекеттин кадрларын, илимдеги жана коом-саясаттагы лидерлерди даярдоого чоң салым кошуп келет.

Ректор Д.Чонтоев жетектеген КУУнун негизги миссиясы – университеттин билим берүү жана илимий потенциалын сактоо жана жогорулатуу үчүн классикалык жана инновациялык жетишкендиктерге таянуу. Ошондой эле улуттук идеяларды жаратуучу, улуттук долбоорлорду ишке ашыруучу, улуттук интеллигенцияны өстүрүүчү борбор болууну көздөйт.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 81.243
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-9-13

Акназарова Г.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Акназарова Г.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Aknazarova G.A.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0007-3050-0937

ТЕКСТ ОКУУЧУЛАРДЫН ЖАЗУУ ТИЛИН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗИ КАТАРЫ
ТЕКСТ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ
TEXT AS A BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' WRITTEN SPEECH

Кыскача мүнөздөмө: Макалада окуучулардын жазуу тилин өнүктүрүү коммуникативдик компетенттүүлүктүн маанилүү компоненттеринин бири катары каралат. Продуктивдүү жазуу көндүмдөрүн калыптандыруунун эффективдүү каражаттарынын бири болуп текст саналат. Орус тили экинчи тил сабактарында текст окуучулардын жазуу тилин өнүктүрүү боюнча негизги элементи болуп саналат. Автор текстти сүйлөө иш-аракетинин натыйжасы катары гана эмес, жазуу тилин калыптандыруучу куралдардын бири катары да карайт. Бул макалада жазуу тилин өнүктүрүүдө тексттин ролу, тексттер менен иштөөнүн натыйжалуу ыкмалары, ошондой эле окуучулардын мазмундуу жана сабаттуу жазуу көндүмдөрүн калыптандырууга көмөктөшүүчү практикалык ыкмалар каралгат. Кыргыз тилинде окутулган мектептин 7-8-класстары үчүн орус тили боюнча окуу китептеринен мисалдар келтирилди.

Аннотация: В статье рассматривается развитие письменной речи учащихся как одного из важных компонентов коммуникативной компетентности. Одним из эффективных средств формирования навыков продуктивной письменной речи является текст. Текст является ключевым элементом в развитии письменной речи учащихся на уроках русского языка как второго. Автор рассматривает текст не только как продукт речевой деятельности, но и один из инструментов для формирования письменной речи. В данной статье рассматриваются роль текста в развитии письменной речи, эффективные методы работы с текстами, а также практические приемы, способствующие формированию у учащихся навыков осмысленного и грамотного письма. Приводятся примеры из учебников по русскому языку для 7-8 классов школы с кыргызским языком обучения.

Abstract: The article examines the development of students' written speech as one of the important components of communicative competence. One of the most effective means of developing productive writing skills is text. The text is a key element in the development of students' written language in Russian lessons as a second language. The author considers the text not only as a product of speech activity, but also as one of the tools for the formation of written speech. This article examines the role of text in the development of writing, effective methods of working with texts, as well as practical techniques that help students develop meaningful and literate writing skills. Examples from textbooks on the Russian language for grades 7-8 of schools with the Kyrgyz language of instruction are given.

Негизги сөздөр: орус тили экинчи тили катары; текст; жазуу кеби; эссе-сүрөттөө; эссе-баяндоо; эссе-ой жүгүртүү.

Ключевые слова: русский язык как второй; текст; письменная речь; эссе-описание; эссе-повествование; эссе-рассуждение.

Keywords: russian as a second language; text; written speech; essay description; essay narration; essay reasoning.

В современных условиях основной целью обучения русскому языку как второму является формирование коммуникативной компетентности, которая определяется как «способность решать средствами изучаемого языка актуальные для учащихся задачи общения в бытовой, учебной, производственной и культурной жизни;

умение пользоваться фактами языка и речи для реализации целей общения». [1, с. 98] Коммуникативная компетентность предполагает организацию речевой деятельности обучающихся в основных видах – аудировании, говорении, чтении и письме.

Одним из наиболее сложных видов речевой деятельности считается развитие письменной речи учащихся на уроках русского языка как второго, так как данный вид деятельности требует от обучающихся не только хорошего знания лексико-грамматических правил, но и умения структурировать мысли, соблюдать нормы письменного этикета, логики и стилистики.

В отличие от устной речи, письменная форма коммуникации предполагает более высокий уровень осознанности, планирования и редактирования текста. Особенно трудным этот процесс становится для тех, для кого русский язык не является родным, так как учащиеся сталкиваются с необходимостью применять язык в продуктивной форме, опираясь на ограниченный словарный запас и часто неполное понимание грамматической системы. Кроме того, письменная речь требует знания жанровых особенностей различных типов текстов (повествование, рассуждение, описание и др.), что также усложняет процесс её формирования.

О необходимости формирования письменной речи учащихся подчеркивается в Предметном стандарте по русскому языку в школах с кыргызским, узбекским и таджикским языками обучения для 5-11 классов общеобразовательных организаций Кыргызской Республики. Как отмечается в документе, «письменная речь является одним из основных составляющих коммуникативной компетенции». [2, с. 303] Для успешного формирования письменной речи на уроках русского языка в кыргызской школе должна проводиться систематическая работа. И одним из важнейших инструментов в этом процессе является работа с текстом.

Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин определяют текст, как «результат говорения или письма, продукт речевой деятельности. Текст – основная единица коммуникации, которой человек пользуется в процессе речевого общения. Текст, как правило, обладает единством темы и замысла, относительной законченностью, связностью, внутренней структурой – синтаксической (на уровне сложного синтаксического целого и предложения), композиционной и логической. Текст всегда характеризуется отнесенностью к тому или иному стилю – разговорному, публицистическому, научному и др.» [1, с. 76]

Текст на уроках русского языка как второго выступает: «1) как основной источник социокультурной информации о стране изучаемого языка, 2) как материал для развития разных видов речевой деятельности, содержательная основа речи, 3) как объект иллюстрации функционирования языковых единиц». [1, с. 76]

По мнению Г.В. Колшанского, текст является «микросистемой, способной воплощать в себе отображаемые в человеческом знании системные знания мира и функционирует в обществе в качестве основной языковой единицы». [3]

В Предметном стандарте по русскому языку для школ с кыргызским языком обучения текст можно рассматривать: «1) как образец русской речи; 2) как образец функционирования языка; 3) как опору для речевой деятельности на уроке; 4) как основу для введения речевых ситуаций». [4]

«В тексте (как в устном, так и письменном) языковые единицы представлены в естественной ситуации, в естественном окружении. Именно в тексте языковые единицы приобретают новые, то есть текстообразующие функции. Незнание этих функций приводит к неумению использовать их в самостоятельной речевой деятельности. Таким образом, через текст познается система языка, нормы и правила общения, речевого поведения в различных жизненных ситуациях». [3, с. 21] Следовательно, важность текста заключается в его многофункциональности: он предоставляет образцы правильного построения высказываний, демонстрирует разнообразие языковых средств, а также способствует обогащению словарного запаса учащихся. Кроме того, анализ и создание текстов развивают способность критически осмыслять информацию и структурировать письменную речь.

При обучении русскому языку как второму текст служит основой для создания собственного письменного текста. При развитии и совершенствовании умений и навыков построения текстов необходимо следовать следующим этапам работы:

«1) анализ текста-образца;

2) составление текста на основе языковых материалов;

3) конструирование текстов;

4) совершенствование написанного. При этом необходимо соблюдать

дидактические требования постепенного и последовательного усвоения языкового материала». [5, с. 53]

По мнению М.К. Алтуховой, «обучение письменной речи связано со чтением и состоит из нескольких этапов:

1) чтение и анализ текстов;

2) анализ текста;

3) построение высказывания по аналогии» [6].

В рассмотренных работах авторы подчеркивают важность работы над текстом, который будет служить опорой для создания собственного текста. При этом необходимо провести анализ текста-образца, затем работать над написанием своего текста. Текст в данном случае играет важную роль в формировании продуктивной письменной речи. На основе текста можно организовать работу по написанию различных видов письменной речи: изложения, сочинения, эссе и т.д.

При обучении письменной речи на уроках русского языка как второго особое внимание уделяется следующим типам текста – повествованию, описанию и рассуждению. Данные типы текста отличаются друг от друга содержанием и структурой. Так, в повествовании сообщается о последовательных, развивающихся или изменяющихся действиях или состояниях. В описании перечисляются характерные признаки предмета, перечисляются одновременные явления. В рассуждении устанавливаются причинно-следственные связи между явлениями и на их основе делается вывод.

На уроках русского языка в кыргызской школе при обучении письменной речи учащихся проводится работа со всеми перечисленными типами текста. Из трех типов речи первоначально проводится работа с текстами повествовательного характера, затем описания и рассуждения. Для повествования необходимо главным образом умение излагать действия в определенной хронологической последовательности. Далее проводится работа по обучению описанию, так как описание требует от учащихся большой наблюдательности, умения выбирать существенные признаки описываемых предметов и показать их в определенной системе. А рассуждение является одним из трудных видов речевого высказывания, так как требуется наличие определенного объема знаний по теме, умение устанавливать причинно-следственные связи, обобщать факты и на их основе делать выводы.

Рассмотрим использование текста в качестве образца для написания эссе-повествования на примере учебника «Русский язык» для 7 класса школы с кыргызским языком обучения, урок 29 «Жить интересно».

Перед чтением проводится лексико-грамматическая работа, способствующая снятию трудностей при работе с текстом. Далее учащимся предлагается прочитать текст.

216. Прочитайте текст. Обсудите его в классе.

Живопись или музыка

Суйменкул Чокморов – известный киноактёр и художник. С самого детства он был близок к природе, очень ценил её, восхищался окружающим миром. Из-за тяжёлой болезни ему пришлось расстаться с любимыми одноклассниками, учителями и стенами родной школы и почти два года бороться с болезнью.

Когда Суйменкулу стало легче, брат забрал его домой. Стараясь отвлечь мальчика, он приносил ему много книг. Больше всего Суйменкулу нравились альбомы с репродукциями картин известных художников. Он начал перерисовывать их, и через некоторое время окружающие заметили его успехи в рисовании. Чтобы спокойно заниматься любимым делом, мальчик с удовольствием летом пас овец в горах. Он вёл отару на пастбище, где мог часами просиживать с карандашом и листком бумаги, рисуя неповторимые пейзажи.

После окончания 7-го класса Суйменкул оказался перед сложным выбором профессии. Он одинаково хорошо рисовал и играл на народных инструментах. Один его брат Бакия советовал поступать в музыкальное училище, а другой – Намырбек, у которого подросток жил практически всё время, пока ходил в школу, – рекомендовал сдать экзамены в художественное училище. Сам Суйменкул решил заниматься и тем, и другим. Однако через несколько месяцев стало ясно, что совмещать учёбу в обоих учебных заведениях не получится и Суйменкул выбрал живопись.

217. Как вы ответите на вопросы к тексту «Живопись или музыка»? Выпишите ответы из текста.

1) Что особенно ценил в жизни Суйменкул Чокморов?

2) Какие книги нравились Суйменкулу Чокморову?

3) Как он начал рисовать?

4) Что он любил делать летом?

5) Что в итоге выбрал Суйменкул Чокморов своей профессией?

Ответы на поставленные вопросы помогают учащимся проследить динамику действий в тексте, увидеть роль глаголов в тексте-повествовании. Затем учащимся предлагается следующее задание:

219. Какой случай помог вам найти увлечение или узнать что-то интересное? Напишите об этом. [7, с. 116]

Как видим, текст-повествование служит образцом для написания собственного текста. Задания к тексту дают благодатный материал для усвоения структуры повествования, подражая которым, учащиеся приобретают навыки создания письменного текста.

В учебнике по русскому языку для 7 класса также проводится работа по обучению описанию на уроке 39 «Мир, который мы видим и понимаем».

288. Прочитайте описание рождения цветка.

Роза расцвела в хорошее майское утро. Когда она раскрывала лепестки, улетавшая утренняя роса оставляла на них несколько чистых прозрачных слезинок. И роза плакала. Но вокруг неё всё было так хорошо, так чисто и ясно в это прекрасное утро, что если бы она могла на самом деле плакать, то не от горя, а от счастья жить. (По В.М. Гаршину).

289. А как вы себе представляете появление на свет горного красного мака? Попробуйте «оживить» рождение замечательного горного цветка Кыргызстана.

- Как мак готовится к появлению на свет?
- Как он расцветает?
- Каким он увидит мир? А каким мир увидит его?
- О чём он подумает?
- Кто может оказаться рядом с маком? О чём они заговорят?

Поработайте в группах над текстом. Напишите эссе. Подумайте, как вы представите результаты вашей работы. [7, с. 156]

Представленные в учебнике тексты дают учащимся представление о специфике описания и служат объектом для развития навыков написания эссе-описания.

Одним из сложных видов эссе считается рассуждение, что обусловлено самой природой этого типа речи как вида рече-мыслительной деятельности. В учебнике для 8 класса на уроке 12. «Курманджан датка – королева гор» проводится работа по обучению рассуждению. Учащимся предлагается прочитать текст.

113. Что вы знаете о Курманджан датке? Прочитайте текст.

Пожалуй, самая яркая и запоминающаяся героиня кыргызской истории – это Курманджан-датка. Жизнь Курманджан-датки – это история о любви и трагедии, о силе воли и оптимизме, о вере и надежде на лучшее будущее.

В девятнадцать лет Курманджан была стройна и привлекательна. К тому же она обладала необычайным по тем временам для женщины умом и любознательностью. Именно эти качества определили её дальнейшую судьбу.

Неспроста среди других знатных и красивых девушек правитель алайских кыргызов Алымбек датка избрал и полюбил именно её. Прожили они вместе почти тридцать лет. После смерти мужа Курманджан унаследовала его власть. В народе её прозвали Алайской царицей. Затем ей был присвоен титул «датка».

Среди своего народа она пользовалась почётом и уважением, справедливо решала все межплеменные споры.

Известно, что Курманджан датка сочиняла стихи, подписывая их именем Зыйнат. Современники высоко ценили Зыйнат как поэтессу, ставя её в один ряд со знаменитыми поэтессами Средней Азии XIX века – Надирой, Дильшот, Махзурой. Царица сочиняла произведения не только на родном, кыргызском языке, но и на тюркском и фарси. До наших дней сохранилась лишь малая часть её поэтического наследия.

114. Найдите в тексте из предыдущего задания ответы на вопросы и зачитайте их.

- Что представляет собой жизнь Курманджан датки?
- Какими качествами она обладала?
- Почему Алымбек датка выбрал именно её?
- Как Курманджан прозвали в народе?
- Какими ещё способностями обладала Курманджан-датка?

116. Почему Курманджан-датку называли королевой гор? Напишите своё мнение. Воспользуйтесь материалами урока. Где ещё можно найти информацию о Курманджан датке?

При написании эссе-рассуждения учащиеся будут доказывать утверждение, приводя доказательства из пройденного

материала и других источников. Им требуется раскрыть свое понимание темы и её содержание.

Таким образом, текст служит основой для написания различных видов продуктивного письма. Работа с текстами разных типов позволяет школьникам освоить грамматические, стилистические особенности, логику построения предложений, абзацев, а также умение выражать свое мнение на русском языке. Использование текста на уроках русского языка как второго способствует не только улучшению грамотности, но и развитию критического мышления.

Список использованной литературы

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: Издательство ИКАР, 2009, 448 с.
2. Задорожная Н.П., Чепекова Г.С. Русский язык. 8 класс: учебник для общеобразоват. орг. с кырг. яз. обучения. – Бишкек: Аркус, 2022, 168 с.
3. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – Москва: Наука, 1984.
4. Предметный стандарт «Русский язык» в школах с кыргызским, узбекским и таджикским языками обучения для 5-11 классов общеобразовательных организаций Кыргызской Республики. – Бишкек, 2022, 58 с.
5. Текст как основа развития связной речи учащихся якутских школ / Т.П. Самсонова, К.С. Евсеева, Е.П. Никифорова. – Якутск: Нац. кн. изд-во «Бичик», 1995, 96 с.
6. Алтухова М.К. Обучение творческой письменной речи студентов третьего курса языкового педагогического вуза (на материале английского языка): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – Санкт-Петербург, 2003, 280 с.
7. Задорожная Н.П., Мусаева Ч.М. Русский язык: учебник для 7 класса для школ с кыргызским языком обучения. – Бишкек: Аркус, 2001, 208 с.

Рецензент: д-р пед. н., профессор Добаев К.Д.

УДК 378.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-13-17

Батыралиев А., Суйунбаева М.
Ош мамлекеттик университети
Батыралиев А., Суйунбаева М.
Ошский государственный университет
Batyraliev A., Suiunbaeva M.
Osh State University

ПЕДАГОГ- КЛАССИКТЕРДИН ИДЕЯЛАРЫНЫН БҮГҮНКҮ ПЕДАГОГИКАНЫН ӨНҮГҮШҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ ИДЕЙ ПЕДАГОГОВ-КЛАССИКОВ НА РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ
THE INFLUENCE OF THE IDEAS OF CLASSICAL TEACHERS ON THE DEVELOPMENT OF MODERN PEDAGOGY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада азыркы педагогиканын өнүгүшүндөгү жана калыптанышындагы педагог классиктердин эмгектериндеги идеялардын жана таалим тарбия тажрыйбаларынын мааниси жөнүндө айтылат. Автор педагогиканын теориясын, негизги проблемаларын, калыптануу этаптарын жана педагогиканын калыптанышындагы белгилүү классиктердин чыгармаларын, иш тажрыйбаларын окуп үйрөнүү мугалимди кесиптик жактан даярдоо процессиндеги негизги шарттардан деп белгилеп кетет. Макалада улуу педагогдордун эмгектерин окуп үйрөнүү менен азыркы педагогикадагы ачылыштар өзүнөн-өзү эле пайда болуп калбаганы жана анын теориялык негизи педагог классиктер тарабынан иштелип чыккандыгы айтылат. Эмгекте Я.А. Коменскийдин, Ж.Ж. Руссонун, И.Г. Песталлоцинин, К.Д. Ушинскийдин идеяларына жана тажрыйбаларына токтолуп алардын бүгүнкү күндөгү педагогиканын өнүгүүсүндөгү жана калыптануусундагы ролун көрсөтүп кеткен. Автор болочок мугалимдерди даярдоо процессинде

«Билим берүүнүн философиясы жана тарыхы" дисциплинасынын окулушуна өзгөчө көңүл буруу экендигин белгилейт.

Аннотация: Статья посвящена анализу трудов, идей и опыта педагогов-классиков в развитии и становлении современной педагогики. Автор подчеркивает, что изучение теории педагогики, основных проблем, этапов становления и произведений известных классиков является одним из главных условий становления личности педагога в процессе профессиональной подготовки педагога. Отмечено, что открытия в современной педагогике появились не сами по себе, а в результате чтения и изучения трудов великих педагогов, и ее теоретическая основа была разработана педагогами-классиками. Обращаясь к идеям и опыту Я.А. Коменского, Дж.Дж. Руссо, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинского, он показал их роль в развитии и становлении современной педагогики. В статье автор приходит к выводу, что в процессе подготовки будущих учителей необходимо особое внимание уделять изучению дисциплины «Философия и история образования».

Abstract: The article is devoted to the analysis of works, ideas and experience of classical teachers in the development and formation of modern pedagogy. The author emphasizes that the study of the theory of pedagogy, the main problems, stages of formation and works of famous classics is one of the main conditions for the formation of the personality of a teacher in the process of professional training of a teacher. It is noted that discoveries in modern pedagogy did not appear by themselves, but as a result of reading and studying the works of great teachers, and its theoretical basis was developed by classical teachers. Referring to the ideas and experience of J. A. Komensky, J. J. Russo, I. G. Pestalozzi, K. D. Ushinsky, he showed their role in the development and formation of modern pedagogy. In the article, the author comes to the conclusion that in the process of training future teachers, special attention must be paid to studying the discipline "Philosophy and History of Education"

Негизги сөздөр: педагогика; мугалим; кесиптик даярдоо; тарбия; окутуу; идея; тажрыйба; колдонуу; окуп-үйрөнүү; калыптануу; процесс.

Ключевые слова: педагогика; учитель; педагоги-классики; профессиональная подготовка; воспитание; обучение; идея; опыт; применение; изучение; становление; процесс.

Keywords: pedagogy; teacher; classical teachers; professional training; nducation; training; idea; experience; application; study; formation; process.

Мугалимдердин кесиптик деңгээлине коом жана мамлекет тарабынан өзгөчө талаптар коюла баштады. Президент Садыр Жапаровдун 5-октябрда мугалимдерди жана Кыргыз Республикасынын билим берүү тутумунун кызматкерлерин кесиптик майрамы менен куттуктоо сөзүндө мындай дейт: "Билим сапаты мугалимдин деңгээлинен көз каранды. Мугалимдер күчтүү болсо, өлкөнүн өнүгүшүнө түздөн түз таасир этет. Сингапур, Финляндия, Эстония, Түштүк Корея сыяктуу өнүккөн өлкөлөр дал ушул билим берүүгө, анын ичинде мугалимдерге өзгөчө көңүл буруунун натыйжасында өнүккөндүгүн жакшы билебиз". [1] Чындыгында эле, жаштарга татыктуу таалим тарбия берүү мугалимдин кесиптик дараметинен көз каранды экендиги баарыбызга белгилүү.

Мугалимди кесиптик деңгээлин өнүктүрүүдө педагогика предмети негизги орунду ээлейт. Себеби педагогика илиминин маңыз-мазмунун терең түшүнгөн мугалим гана таалим тарбия жараянында ийгиликтерге жетише ала тургандыгын турмуш тастыктап турат. В.А.Сухомлинский педагогика илиминин таалим тарбия процессиндеги жана мугалимдин кесиптик калыптанышындагы ордун жогору баалаган жана ал боюнча мындай дейт: «Адамды тарбиялоо жөнүндөгү илимдин чоң мүмкүнчүлүгүнө ишенбесем, мен мектепте бир күн да иштебес, бул китепти да жазбас элем», – деп педагогика илиминин маанисине токтолуп кеткен. [2; 9]

Педагогиканын теориясын, негизги проблемаларын, калыптануу этаптарын жана педагогиканын калыптанышындагы белгилүү классиктердин чыгармаларын, иш тажрыйбаларын окуп үйрөнүү мугалимди кесиптик жактан даярдоо процессиндеги негизги шарттардан. Педагогика илиминин маңыз мазмунун жана калыптануусун түшүнүүдө "Билим берүүнүн философиясы жана тарыхы" дисциплинасынын мааниси өзгөчө. Проф. А.Б. Бейшеналиев жана С.К. Калдыбаев тарабынан жарык көргөн "Педагогикалык ойлордун жана билим берүү тарыхы окуу китебинде "Бул дисциплинаны окуп-үйрөнүү-педагог адистерди даярдоо системасында маанилүү орунду ээлейт. Заманбап билим берүүнүн теориясын жана практикасын тарыхый педагогикалык өнүттөн маңыздап түшүнүү татаал көйгөйлөрдүн бири экендигин белгилей кетүү зарыл. Өткөн процесске бүгүнкү күндүн позициясынан баа

берүү – азыркы билим берүүнүн тамырын туура таап чыгуу, анын басып өткөн жолун калыс, так жана туура аныктап алуу менен барабар" – деп, курстун маанилүүлүгү белгиленет. [3; 1] Бирок, бул дисциплинага мамлекеттик билим берүү стандартында талаптагыдай окуу жүктөмдөрү берилбей билим берүүнүн тарыхы, белгилүү классик-педагогдордун эмгектери жана тажрыйбалары үстүртөн гана окулуп жаткандыгы тынчсыздандырбай койбойт.

Кыргызстандагы жаңычыл-педагог Г. Мадаминов педагогикалык кесиптин терең сырларын үйрөнүүдө Я.А. Коменскийдин, А.С. Макаренконун, В.А. Сухомлинскийдин, В. Шаталовдун, Б. Исаковдун эмгектеринен жана иш тажрыйбаларынан көп нерсе үйрөнгөндүгүн дайыма сыймыктануу менен айтып келет. Ал бул боюнча мындай дейт: Ким эгер мугалим болом деп же мугалим болуп иштеп жүрүп, В.А. Сухомлинскийдин "Жүрөгүмдү балдарга арнаймын" эмгегин окуп чыгып, толкунданбаса, жүрөгүндө бийик сезим ойгонуп, суктануу, таң калуу, шыктануу пайда болбосо андай адамдан чыныгы мугалим келип чыгышы кыйын". [4, 119-б.]

Биз макалада педагог классиктердин эмгектерине жана тажрыйбаларына токтолуу менен бүгүнкү күндөгү педагогиканын өнүгүшүнө тийгизген таасири жөнүндө айтып кетебиз. Мисалы, улуу педагог Я.А. Коменскийдин эмгектерине сарасеп салып көрсөк азыркы педагогикадагы көптөгөн эрежелер анын калтырып кеткен ачылыштарына таянат. Мисалы, азыркы билим берүү мекемелеринде бекем орун алып, активдүү колдонулган класстык сабак системасы, көрсөтмөлүү окутуу методу, эне тилде окутуунун артыкчылыгы, бирдей курактагы балдардын окушу, 6-7 жаштан окутуу, танапис, каникул, чейректер, мектеп жадыбалы, мектеп имаратынын физикалык чөйрөсү, мектеп бакчасы, мектеп аянтчасы, дене тарбия, музыканын өзүнчө атайын сабак катары окутулушу жөнүндөгү ж. б. далилдүү түшүнүктөр, эрежелер эң алгач Коменскийдин эмгектеринде аныкталган. Бизге мурас катары калтырып кеткен ачылыштары ушул күнгө чейин дүйнө мектептеринде жемиштүү колдонулуп келе жатат. Демек, Коменскийдин илимий-педагогикалык табылгалары 4 кылымга жакын мезгил өтсө да өз баалуулугун жоготпой, тескерисинче, актуалдуулугу артып барат. Арадан кылымдар өтсө да «Улуу дидактика» өз актуалдуулугунан кетпей, маани-маңызын жоготпой, педагогикадагы эң абройлуу, фундаменталдуу илимий эмгектердин сап башында келе жатат. Мугалимдер окутуу процессинин маңыз-мазмунун терең түшүнөм десе, ал китепти сөзсүз окуп чыгуусу зарыл экендигине бүгүнкү күнү ынанып турабыз. Тарбиялоо жана окутуу процесстеринин маңыз-мазмунун алгачкылардан болуп табийгатка шайкеш келүү принцибинин негизинде ачып көрсөткөн. Мисалга алсак, куруучунун, чымчыктын, багбандын табияттагы иш-аракеттери аркылуу таалим тарбия процесстеринин мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачып берген. Илимдин жана искусствонун жардамы менен балдардын «Табият берген мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү зарыл» дейт. Коменский табияттын мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдеп келип, «табият эч качан пайдасыз нерсени жасабайт» деп далилдөө менен "балдарга азыркы учурда жана келечекте чындап пайдасы тие турган билимдерди окутуш керек" деген. [5, с. 65]

Өзүбүз билгендей ушу убакка чейин турмушка пайдасы тийбеген окуу предметтерин окутуп келгенбиз, азыркы мезгилде билим берүүнүн мазмунуна анализ жасалып прагматикалык билим берүүгө өтүш керек деген көз караштар кеңири кулач жайды. Башкача айтканда, окуучулардын жашоосуна, турмушуна пайдасы тие турган билимдерди окутуу керектигине багыт алып, компетенттүүлүктүн негизинде билим берүүнү ишке ашыруу таалим тарбия практикасына кире баштады.

Анын мындан бир нече кылым мурда айтып кеткен идеялары бүгүнкү күндүн талабына туура келип турат. Мисалы, Коменский «жаштарды туура окутуу – баланын башын авторлордон чогулган сөздөрдүн, фразалардын, ойлордун системасы менен толтуруу эмес, ал деген – көрүнүшөрдүн, буюмдардын маанисин түшүнүү жөндөмдүүлүгүн ачып берүү. Эгерде биз окуучуларга чыныгы жана бышык билим беребиз десек, аларды өз алдынча байкоо жана сезимди аныктоо аркылуу окутушубуз керек» [5, с. 67] – деген ойлору азыркы дидактиканын негизги жобосу болуп калды.

Коменскийдин дидактикадагы ойлору бүгүн да актуалдуулугун жоготпой келе жатат. Мисалга алсак, совет педагогикасындагы окуучулардын билимдерди өздөштүрүү этаптары, Блуммдун таксономиясы жана Сингапурдагы окутуунун 5-е модели анын идеяларына таянган деп эсептесек болот. «Мектеп лабиринтинен чыгуу» аттуу эмгегинде табияттын жана педагогиканын мыйзам ченемдүүлүктөрүн ширештирип,

окуучулардын билимди өздөштүрүүсүнүн 4 этабын көрсөтүп кеткен. Биринчиси – **автопсия** (өз алдынча байкоо, билим алуу); экинчиси – **автопраксия** (практикалык иштөө); үчүнчүсү – **автохресия** (алынган билим, ык, машыгууларды жаңы шарттарда колдоно алуу); төртүнчүсү – **автолекция** (өз иш-аракеттерин өз алдынча айтып берүү, баалоо).

Блуммдун таксономиясы: билүү, түшүнүү, колдонуу, талдоо, баалоо, чыгармачылык Кыргызстанда ишке аша турган Сингапурдун 5-е окутуу моделин алып көрөлү. Ал окутуу модели 5 этаптан турат:

1. **Engage (Тартуу)** – Окуучулардын кызыгуусун ойготуп, мурунку билимин эске салуу.
2. **Explore (Изилдөө)** – Окуучулар эксперименттер жана тажрыйбалар аркылуу жаңы түшүнүктөрдү өз алдынча изилдейт.
3. **Explain (Түшүндүрүү)** – Окуучулар изилдеген нерселерин талдап, мугалим теориялык маалымат берет.
4. **Elaborate (Кеңейтүү)** – Алган билимин реалдуу жашоого же жаңы кырдаалдарга колдонуу.
5. **Evaluate (Баалоо)** – Окуучунун түшүнүгүн жана жетишкендигин баалоо (тесттер, долбоорлор ж.б.). Бул моделде анын идеяларына кээ бир өзгөртүүлөр киргизилип мааниси үндөш келип тургандыгы көрүнүп турат.

Кыргыз педагогикасында да окутуунун төрт деңгээли сунушталууда: окуучунун маалымттык билим деңгээли; билимди практикада колдонуу деңгээли; проблемалык кырдаалды чечүү; чыгармачыл мамиле жасоо. [6, 30-б.] Эгерде жогорку моделдерди мазмунун карап көрсөк Я.А. Коменский тарабынан иштелип чыккан моделге тектеш келип турат.

Коменскийдин негизги идеяларынын бири – «Энелер мектебин» түзүү. Ал идея бүгүнкү күндө өтө актуалдуу маселе катары көтөрүлүп жатат. «Өсүмдүк тамырынан гана өсүп чыккандай, ал энелик мектепте гана түптөлөт, андан кийин гана жалбырактарын, гүлдөрүн ача баштайт. Бала дагы жашоого керектүү мүмкүнчүлүктөрдү, акыл-эсти, адеп-ахлактык баалуулуктарды энелер мектебинде ала алат». Ал алгачкы жолу үй-бүлөлүк тарбиялоого арналган «Энелер мектеби» китебин жарыкка чыгарган. Азыркы жаңычыл-педагог Г. Мадаминов ишке ашырып жаткан иш- аракеттин тамыры Коменскийден башталгандыгына ынанып турабыз.

Педагогика илиминин жана ойлордун өнүгүү жана калыптануу тарыхында француз философу Ж.Ж. Руссонун (1712-1778) педагогикасы да негизги орунда турат. Джон Локк балдардын өнүгүү жана калыптанышы айлана- чөйрө менен тарбиядан көз каранды деп белгилесе, Руссо сунуштаган педагогикалык теорияда балдардын табийгый өнүгүшү менен эсептешүү керек деген негизги идеясы өз убагындагы педагогикадагы чоң ачылыштардан болгон. Коменский үчүн тарбияны жаратылыштын жалпы мыйзамына баш ийдирүү керек болсо, анда Руссо «жаратылышка ылайыктыкты, баарынан мурда тарбияны балдардын жаратылышына, алардын шыгына, алардын жаш өзгөчөлүктөрүнө шайкеш келүүсү” – деп эсептеген. [5, с. 209] Эркин тарбиялоонун негизги маңызы баланын табиятына карата таалим-тарбия берүү. Кыргыз Республикасынын мектептик жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартында мектептеги билим берүүнүн милдети “инсандын өз алдынча билим алуу, өзүн-өзү таануу жана өзүн-өзү өнүктүрүү көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн өз алдынча изденүү жана окуу практикалык ишмердүүлүгүн уюштуруу” – деп Руссонун идеясына үндөш болуп турат. [7; 6] Мына бүгүнкү күндөгү көтөрүлүп жаткан гумандуу педагогиканын идеялары Руссонун эмгектеринен башталган деп ишенимдүү айта алабыз. В.А. Сухомлинский, Ш.А. Амонашвили, В.Ф. Шаталов, С.Н. Лысенкова, Б. Исаков, О. Сайдилканов ж.б. советтик педагогиканы авторитардык педагогика катары баалап, гумандуу педагогикага өтүүнү сунуштап келишет.

И.Г. Песталлоци педагогикалык эмгектеринде таалим- тарбия боюнча омоктуу ойлорду айтып кеткен. Ал тарбиянын максаты – инсанды «ар тараптан өнүктүрүү», – деп белгилеп кеткен. [8, с. 357] Ал түшүнүккө: акыл-эс, интеллектуалдык өз алдынчалык, ден соолуктун өнүгүшү жана адеп-ахлактык сапаттардын өнүгүшү кирет деп түшүнгөн. Бүгүнкү күндө биздеги тарбиянын максаты да ушундай мааниде болуп ар тараптан өнүктүрүү идеясы менен таалим- тарбия жүргүзүлүп жатат.

Песталоцци алгачкылардан болуп окуу менен өндүрүмдүү эмгекти байланыштырып, аны тарбияга кызмат кылгыдай пайдалануу керек деп көрсөтүп кеткен, ал бүгүнкү күндөгү политехникалык билим берүү идеясына жакын турган. Песталоцци тарабынан өнүктүрүүчүлүк окутуу идеясы аныкталган. К.Д. Ушинский ал идеяны «Песталоццинин улуу ачылышы» деп баалап кеткен.

Кийинки мезгилде ал идея психологдор Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов, Л.С. Выготский тарабынан ар тараптуу изилденип, бүгүнкү күндөгү окутуу процессинин теориясында жана практикасында кеңири колдонулуп келе жатат. Биз улуу педагогдордун эмгектерин окуп үйрөнүү менен азыркы педагогикадагы ачылыштар өзүнөн-өзү эле пайда болуп калбаганына анын теориялык негизи классик-педагогдор тарабынан иштелип чыккандыгына күбө болуп турабыз.

К.Д.Ушинскийдин педагогикалык идеялары да бүгүнкү педагогикада кеңири колдонулуп келе жатат. Мисалга алсак, азыркы дидактика бир аз кошумча киргизүү менен негизинен К.Д. Ушинский бөлүп кеткен сабактардын классификациясына таянат. Ал сабактарды дидактикалык милдеттерине карата төмөндөгүдөй типтерин иштеп чыккан: аралаш сабак; оозеки жана практикалык көнүгүүлөр сабагы; жазуу, көнүгүүлөр сабагы; окуучулардын билимин баалоо сабагы. Азыркы мектепте а) аралаш же айкалыштырылган (комбинацияланган) сабак; б) жаңы материалды өздөштүрүү сабагы; в) окулган материалды системалаштыруу, жалпылоо сабагы; г) окулган материалды кайталоо, башыктоо сабагы; д) билимди, ыкма жана көндүмдөрдү текшерүү жана баалоо сабагы; е) билим, ыкма жана көндүмдөрдү калыптандыруу сабактары эффективдүү кызмат көрсөтүүдө. [9, 65-б.]

Ушинский тарбиялоо жана окутууда тарбиячы менен мугалимдин ортосундагы функцияларды бөлүштүрүүгө каршы болгон. Ал окутууну тарбиялоонун эң маанилүү каражаты деп эсептеген. Башталгыч класстарда ар бир предметти түрдүү мугалимдердин окутуусу туура эмес деп белгилеп, бардык предметтерди бир эле мугалимдин окутушун талап кылган жана окутуу класс жетекчиге берилиш керек деп эсептеген. Бул идея да бүгүнкү күндөгү мектептерде кеңири колдонулуп келүүдө. Алгачкы болуп Ушинский окутуунун дидактикалык принциптерин иштеп чыккан. Алар: илимий, көргөзмө, системалуу, ырааттуу, аң-сезимдүү, активдүү, жеткиликтүү, окутуунун тарбия берүү жана элдик принциптер. Мына, өзүбүз күбө болгондой, Ушинский иштеп чыккан окутуунун принциптери азыркы дидактиканын принциптеринин негизин түзөт. Мугалимдерди даярдоого болгон прогрессивдүү идеялары педагогикада азыркы учурга чейин актуалдуу бойдон калууда. Мугалим жөнүндө ал мындайча айтып кеткен: «Мугалим кандайдыр бир предмет боюнча окутуучу гана болбостон, ал тарбиячы болуш керек, өз кесибин сүйгөн, тарбиялык ишке жоопкерчилик менен мамиле кылган, билимдүү, педагогика менен психологияны жакшы өздөштүргөн, педагогикалык чеберчилиги жана педагогикалык жүрүм туруму калыптанган адам болушу керек». [8, 230-б.] Биз бул макалада улуу педагогдордун эмгектерин окуп үйрөнүү менен азыркы педагогикадагы ачылыштар өзүнөн-өзү эле пайда болуп калбаганына анын теориялык негизи педагог-классиктер тарабынан иштелип чыккандыгына күбө болуп турабыз. Ошондуктан "Педагогикалык ойлордун жана билим берүү тарыхы окуу дисциплинасын окутууга болочок мугалимдерди даярдоо процессинде өзгөчө көңүл буруу керектигин белгилеп кетебиз.

Колдонулган адабияттар

1. Президент Садыр Жапаровдун 5-октябрда мугалимдерди жана Кыргыз Республикасынын билим берүү тутумунун кызматкерлерин кесиптик майрамы менен куттуктоо сөзү. – Режим доступа: https://www.facebook.com/story.php?story_(дата обращения: 5.10. 2024).
2. Сухомлинский В.А. Мугалимге жүз насаат / Котор. Дүйшө Айтмамбетов. – Фрунзе: Мектеп, 1983, 256-б.
3. Бейшеналиев А.Б., Калдыбаев С.К. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы: Окуу куралы. – Бишкек, 2024, 264-б.
4. Мадаминов Г.М. Устаттык өнөрү. – Бишкек, 2021, 152-б.
5. Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.Ж., Песталоцци И.Г. Педагогическое наследие / Сост. В.М. Кларин, А.Н.Джуринский. – Москва: Педагогика, 1989, 65 с.
6. Рысбаев С. Деңгээлдик билим берүү технологиялары. – Бишкек: MirAs print", 2023, 216-б.
7. Кыргыз Республикасынын мектептик жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты, 2022, 6-б.
8. Константинов Н.А. и др. История педагогики: Учебник для студентов пед. ин-тов / Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаева. – 5-е изд., доп. и перераб. – Москва: Просвещение, 1982, 357 с.
9. Батыралиев А. Педагогика. – Ош, 2023, 184-б.

Рецензент: пед.и.к., доцент Бабаев М.Д.

УДК 51-77
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-18-22

Бексултанов Ж.Т., Абельденов А.М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Бексултанов Ж.Т., Абельденов А.М.
КНУ имени Ж. Баласагына
Beksultanov Zh.T., Abeldenov A.M.
KNU J. Balasagyn

ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНИН САПАТЫН КӨЗӨМӨЛДӨӨНҮН МАТЕМАТИКАЛЫК МОДЕЛДЕРИ
МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ КОНТРОЛЯ КАЧЕСТВА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ
MATHEMATICAL MODELS OF QUALITY CONTROL IN HIGHER EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардагы билим берүү системасы, өзүнүн өнүгүү жолун жолго коюу максатында профессордук-окутуучулук курамынын даярдык деңгээлине жана сапаттык башкаруу маселелерине карата системалык жалпы ыкманы иштеп чыгууну талап кылууда. Акыркы жылдары дүйнөлүк деңгээлде ЖОЖдордун ишинин сапатын жана алардын натыйжалуулугун математикалык моделдөө маселеси чоң мааниге ээ болууда. Университеттердеги факультеттердин жана институттардын, колледждердин потенциалын жана ишинин натыйжалуулугун баалоо критерийлерин системалаштыруу жана аларды математикалык моделдештирүү процессин чагылдыруу максатында бул макала сунушталат. Макалада сунушталган моделдерди колдонуу Кыргыз Республикасынын билим берүү чөйрөсүн оптималдаштырууга мүмкүндүк берет деген ойдобуз.

Аннотация: Система высшего образования в Кыргызстане требует разработки системного подхода к уровню подготовки и управления качеством профессорско-преподавательского состава, чтобы направлять ее развитие. В последние годы на глобальном уровне все более актуальным становится вопрос математического моделирования качества университетов и их эффективности. Данная статья представлена с целью систематизировать критерии оценки потенциала и эффективности факультетов и институтов, колледжей в университетах и отразить процесс их математического моделирования. Полагаем, что использование представленных в статье моделей позволит оптимизировать образовательную среду в Кыргызской Республике.

Abstract: The system of higher education in Kyrgyzstan requires the development of a systematic approach to the level of training and quality management of the teaching staff in order to guide its development. In recent years, at the global level, the issue of mathematical modeling of the quality of universities and their effectiveness has become increasingly important. This article is presented in order to systematize the criteria for assessing the potential and effectiveness of faculties and institutes, colleges in universities and reflect the process of their mathematical modeling. We believe that the use of the models presented in the article will optimize the educational environment in the Kyrgyz Republic.

Негизги сөздөр: билим берүү; билим сапаты; жогорку окуу жай; окутуучу; математикалык модель; моделдештирүү.

Ключевые слова: образование; качество образования; университет; преподаватель; математическая модель; моделирование.

Keywords: education; quality of education; university; teacher; mathematical model; modeling.

Тилекке карышы азыркы учурда, билим берүү жаатына, билим берүү системасына коомчулук тарабынан көптөгөн сын пикирлер айтылууда. Чынында эле, жалпы билим сапатынын төмөндөп кетиши айдан ачык бардыгыбызга сезилип, аны кандай жол менен оңдоп, билим сапатын жогорулатууга карата көптөгөн окумуштуу-педагогтор өз ой-пикир, сунуштарын айтышууда.

Билим берүү сапатын жогорулатуу проблемасы – мамлекеттик деңгээлде чечилүүчү абдан чоң, маанилүү социалдык проблема. Билим берүүнүн сапаты кандайдыр бир абстрактуу касиет эмес – ал берилген деңгээлдеги адисти даярдоонун жүрүшүндө чечилүүчү тигил же бул маселеге туура келүүчү максималдык (жетишээрлик) жогорку сапат.

Адистердин даярдалыш деңгээлинен, алардын өлкөгө болгон талаптарынан көпчүлүк учурда мамлекеттин экономикалык жана социалдык абалы көз кранды.

Жогорудагы маселелерди чечүү максатында мамлекеттик деңгээлде Университеттик билим берүүнү «Университеттин 4.0 моделине өткөрүү программасы» азыркы учурда талап кылынууда.

Анын концептуалдык негиздемеси:

Бүгүнкү күндөгү төртүнчү муундагы университет жана келечекке карата жетишкендиктер менен бирге - бул рыноктун кыймылдаткычы, экономикалык өсүштүн кепилдиги, туруктуу экономиканын негизи. Жаңы форматтагы университеттин экосистемасы жаңы жетишкендиктерди, ар тараптуу илимий жана чыгармачыл долбоорлорду, ошондой эле инновацияларды жаратуу үчүн ачык, эркин мейкиндикти, ошондой эле технологиялык жетишкендиктерди жана алдыңкы бизнес идеяларды жаратуу үчүн көп тараптуу аянтчаларды камтыйт.

Жогорку билим берүүнү өнүктүрүүнүн учурдагы этабы, университетти бир бүтүн социалдык-экономикалык объект катары каралышын жана ушунун негизинде жаңы шарттарга туура келген адистерди даярдоо боюнча иш-чаралардын системалык моделдерин иштеп чыгуу зарылчылыгын талап кылууда. Университет, социалдык-экономикалык объект катары, социалдык ишмердүүлүктө татаал динамикалык түрдө өнүгүп келе жаткан система болуп саналат. Бирок, педагогикалык кубулуштарды жана процесстерди субъективдүү баяндоодон аларды объективдүү баалоолорго өтмөйүнчө, билим берүү процессинин сапатын жыйынтыктуу башкаруу мүмкүн эмес, бул математикалык моделдөө методдорун колдонгон учурда гана ишке ашат. Адабияттарда билим берүү процессинин сапатынын математикалык моделдерин түзүү маселелерине көп көңүл бурулган.

Белгилей кетсек, А.А. Аветисов, Т.В. Камышникова [1], В.П. Сухинин жана М.В. Горшенинанын [2] эмгектеринде университеттеги студенттерди даярдоонун сапатын баалоо жана башкаруу боюнча оптимизациялык модели баяндалган. Ошондой эле [3], авторлору адистерди даярдоо системасын оптималдуу башкаруунун математикалык моделдерин кеңири карап чыгышкан. В.И. Мешалкиндин эмгеги [4], билим берүү процессинин сапатын башкарууну оптималдаштыруу маселесин чечүү үчүн колдонулган жогорку окуу жайынын ишмердүүлүгүнүн ар кандай аспектилеринин сапатынын функцияларын кеңири түрдө сүрөттөөгө арналган.

Университетти башкаруунун негизги милдеттерин чечүүгө көптөгөн толук аныкталбаган факторлор таасирин тийгизет. [1; 3; 5; 6] Алардын канчалык деңгээлде эске алынгандыгы баяндалып жаткан процесстин моделинин мазмунуна гана эмес, университеттин ишин оптималдуу башкаруу маселелерин чечүү үчүн математикалык методдорду тандоого дагы таасир этет.

Билим берүү процессинин сапатын көзөмөлдөөнүн негизги математикалык моделдери

Билим берүү процессинин сапатын көзөмөлдөө үчүн колдонулган эң жөнөкөй математикалык модель – бул баллдык (чекиттик) модель. Анын маңызын төмөнкүдөй чечмелесек болот . $X_1, X_2, \ldots, X_n$, t – убакыт мезгилинде тандалып алынган объектинин абалын жана анын мурунку көзөмөлдөө мезгилиндеги ишинин жыйынтыктарын мүнөздөөчү сандык көрсөткүчтөрдүн жыйындысы болсун. Бул учурда, тандалган объекттин жалпы рейтингин төмөнкү формула боюнча эсептесе болот:

$$R = \alpha_1 X_1 + \alpha_2 X_2 + \cdots + \alpha_n X_n,$$

бул жерде α_i - эксперттер тарабынан берилген эвристикалык салмактык коэффициенттери.

Баллдык моделдин артыкчылыгы болуп анын жөнөкөйлүгү жана аз эмгек талап кылгандыгы, бирок анын бир катар кемчиликтери бар:

- салмактык факторлорду эксперттердин чечими менен тандоо зарылдыгы;
- статистикалык берилиштерди математикалык иштеп чыгуу процессинде аныкталган X_i сандык көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы көз карандылуулукту эсепке алуунун жоктугу;
- ар кандай өлчөмгө ээ чоңдуктарды суммалоо;
- потенциалды ишке ашыруу даражасын баалоонун мүмкүн эместиги.

Жогорудагы моделге салыштырмалуу алда канча жеткиликтүү, рейтингдерди эсептөө үчүн нормативдик-классификациялык моделди карайлы. [3] Анын маңызын төмөнкүдөй чечмелесек болот. Берилген объекттин ишмердүүлүк активдүүлүгүнүн жана абалынын баштапкы көрсөткүчтөрүнүн бардык жыйындысын эки көптүккө бөлүп карасак болот:

1. Ар кандай ишмердүүлүктүн түрлөрүн жүзөгө ашыруунун абалын жана потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн мүнөздөөчү

потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн көрсөткүчтөрү.

2. Берилген объекттин мурунку пландаштыруу мезгилиндеги иштеринин натыйжаларын мүнөздөөчү иш-аракеттердин активдүүлүгүнүн же жыйынтыктуулугунун көрсөткүчтөрү.

Биринчи көптүктүн көрсөткүчтөрү ар бири өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ бир катар класстарга бөлүнөт, ал эми экинчи көптүктүн көрсөткүчтөрү бир нече сандагы ишмердүүлүктөрдүн түрлөрүнө бөлүнөт.

Андан ары, потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн жана ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн көрсөткүчтөрүндөгү ар бир тобу, экономикалык мааниге ээ айрым чоңдуктарга салыштырмалуу нормалдаштырылган. Потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрдүн жана ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн ар бир тобу үчүн эксперттик метод аркылуу салмактуулук коэффициенттери аныкталат жана потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн ар кандай түрлөрү үчүн потенциалдардын рейтингин жана ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрү боюнча активдүүлүктүн (жыйынтыктуулуктун) рейтингин эсептейт.

Татаал көп схемалуу техникалык объектилерди автоматтык башкаруунун өзүн-өзү жөндөөчү (адаптацияланган) системаларын синтездөө үчүн, профессор В.И. Чернецкий ири көлөмдөгү башкаруу системаларын башкаруунун эталондук моделин сунуш кылган. [7] Эталондук моделдердин маңызы, параметрлеринин маанисин тигил же бул жагынан оптималдуу деп эсептеп (бул божомол дайыма эле иш жүзүндө жүзөгө ашырыла бербейт), айрым бир идеалдуу (гипотетикалык, эталондук) башкаруу объектисин тандап алуу мүмкүнчүлүгүн болжолдоодо турат. Андан кийин эталондук объектиси менен бир типке таандык болгон бардык башка башкаруу объекттеринин көзөмөлдөнүүчү параметрлеринин маанилери, эталондук объектисинин параметрлеринин маанилеринен четтөөлөрү (же катыштары) боюнча бааланат. Иш жүзүндөгү жана эталондук маанилерди салыштыруунун натыйжалары боюнча кошумча башкаруу цикли (адаптация жана өзүн-өзү жөндөө цикли) синтезделет, анын негизги максаты болуп, объекттин керектүү багытта кыймылда болуу динамикасын аныктоочу айрым технологиялык параметрлерди ырааттуу өзгөртүү эсептелет.

Ири башкаруу системаларын башкаруунун эталондук моделдер принцибинин негизги идеясын колдонууда, чындыгында, татаал динамикалык өзгөрүүчү же күтүүсүз (аныкталбаган) шарттардагы субъективдүү (адамзаттык) факторлордун катышуусунда, атап айтканда, көзөмөлдөөгө мүмкүн эмес таасирлердин көптүгү менен аныкталган, алардын иштешинин жетишээрлик жогорку натыйжалуулугун камсыз кылган, ири башкаруу системасына кошумча адаптация циклдарын синтездөө үчүн математикалык моделдер колдонулат.

Акыркы жылдардагы адабияттарда жогорку билим берүү системасынын объектилерин рейтингдөө боюнча моделдер көп сунушталууда. Ар бир фактордун объективдүү маанисине негизделген объекттин сапатынын комплекстүү интегралдык көрсөткүчүн киргизебиз:

$$R(S_i) = \sum_{j=1}^{n} k_{ij} H_j,\ i = 1,\dots,m,$$

мында $R(S_i)$ – S_i объектисинин интегралдык сапаты, m – объекттердин саны; n –касиеттеринин саны; H_j – j-касиеттеринин маанилүүлүгү; k_{ij} – i-объектиси үчүн j-касиетинин саппаттык бааланышы.

Фактордун маанилүүлүгүн аныктоочу өлчөм катары, көпчүлүк учурда касиеттин маанилеринин аныксыздыгынын объективдүү өлчөмү катары касиеттин энтропиясынын маанисин (К. Шеннондун [8] пикири боюнча) колдонуу сунушталат.

$$\Phi_j = -\sum_{t=1}^{K_j} p_{jt} \ln p_{jt},\ j = 1,\dots,n,$$

бул жерде, K_j - j-касиетинин сапаттык деңгээлдеринин саны (сапатты системалуу негиздөө); p_{jt} - j-касиетин бөлүштүрүүдөгү $k_{ij} = t$ сапаттык баалоонун кездешүүчүлүк ыктымалдыгы (жыштыгы). Бул учурда, анализденүүчү тандалмадагы маанилердин көбүрөөк "чачыранды" даражасына ээ болгон касиеттери чоң маанилүүлүккө ээ болот.

Жогорку билим берүү системасындагы объектилерин рейтингдөө боюнча жалпыланган алгоритмди келтирели.

Кадам 1. K_j, j = 1,...,n сапаттык деңгээлдеринин санын тандоо.

Кадам 2. Баштапкы чоңдуктарды жана интенсивдүүлүктү сапаттык аналогдорго өзгөртүү параметрлерин тандоо: ар бир касиеттин максималдык жана минималдык маанисин.

Бул абсолюттук маанилер (ченемдик же теориялык түшүнүктөрдүн негизинде аныкталат) же локалдык (анализденүүчү тандалмадагы максималдык жана минималдык

маанилери) болушу мүмкүн. Баштапкы маалыматтардын көлөмү аз болгон учурда, локалдык (жеке) минимумдарды / максимумдарды колдонуу сунушталбайт.

Кадам 3. Баштапкы маалыматтарды сапаттуу аналогдорго айландыруу формуласы

$$k_{ij} = 1 + round\frac{(x_{ij} - x_{j\min})(K_j - 1)}{x_{j\max} - x_{j\min}},$$

мында, x_{ij} – i-объектиси үчүн j-факторунун баштапкы сандык чоңдугу же сапаттык мааниси; x_{jmax}, x_{jmin} – j-касиетинин максималдык жана минималдык маанилери; round () – арифметикалык тегеректөө амалы.

Кадам 4. Ар бир касиеттин H_j энтропиясын табуу.

Кадам 5. (1.1) формуласы боюнча ар бир объектинин интегралдык сапатын эсептөө.

Кадам 6. Интегралдык сапаттын табылган баалуулуктары боюнча объектилердин жыйындысын рейтингдөө.

Кадам 7. Азыркы абалды оңдоо жана андан аркы өнүгүүнү координациялоо үчүн алынган натыйжаларды анализдөө жана башкаруу чечимдерин кабыл алуу.

Кадам 8. Макро-объектинин алдындагы системаларды анализдөөдө – алынган интегралдык сапаттык көрсөткүчтөрүн мүмкүн болушунча теориялык маанисине ылайык нормалдаштыруу жана берилиштерди андан жогорку деңгээлге өткөрүү.

Мындан сыркары, билим берүү сапатын жөнгө салуу моделинде төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр бар:

- маселени чечүү үчүн кибернетикалык ыкма;

- билим берүүнүн сапатын башкаруудагы көп критериялуу оптималдаштыруу;

- ПОК үчүн эффективдүү стимулдаштыруу системасын колдонуу;

- маалыматтарды тез чогултууга жана иштеп чыгууга мүмкүндүк берген, ошондой эле системанын абалын ар тараптуу жана көп кырдуу талдоого мүмкүндүк берген жаңы IT-технологияларды колдонуу;

- терс көрүнүштөрдүн пайда болушуна жол бербеген жана ачык башкаруу принцибин камсыз кылуучу ачык башкаруу системасын колдонуу (каттоо, жалган отчеттор ж.б.).

Ушунун бардыгы университеттин каалаган кызматкерлерине жана студенттерине маалыматтын ачык жеткиликтүүлүгүн камсыз кылат. Окутуучулардын жана студенттердин ишинин сапатын баалоочу рейтинг тутуму, аларды системанын ишинде каралган жалпыланган критерий боюнча баалоого мүмкүндүк берет.

Макалада келтирилген критерийлерди комплекстүү баалоо билим берүү системасынын абалын адекваттуу чагылдырат. Анализдин тактыгын жогорулатуу үчүн социалдык-экономикалык, педагогикалык (методикалык) жана техникалык мүнөздөгү башка аспектилерди дагы эске алган башка критерийлерди кошо карасак болот. Мындай маселе кыйла татаал формулировкага ээ болот, бирок заманбап техникалык каражаттар жана маалыматтык технологиялар мындай чечимдерди ишке ашырууга өбөлгө түзөт.

Жогорку окуу жайлардагы окуу процессинин сапатын моделдөө үчүн келтирилген моделдерден башка дагы көптөгөн моделдер бар. Биз сунуштаган моделдерди андан ары терендетип изилдеп, кийинки макалаларда бергенге аракет кылабыз.

Колдонулган адабияттар

1. Аветисов А.А., Камышникова Т.В. Оптимизационная модель оценки и управления качеством подготовки студентов в вузе // Проблемы качества, его нормирования и стандартов в образовании. – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1998, с. 105-109.
2. Сухинин В.П., Горшенина М.В. Проектирование дополнительных образовательных услуг на основе методов Г. Тагути // Управление качеством высшего образования: теория, методология, организация, практика. – СПб-Кострома: Смольный институт РАО, изд-во КГУ, 2005, т. 3, с. 80-85.
3. Васильев В.Н. и др. О математических моделях оптимального управления системой подготовки специалистов. – Петрозаводск: изд-во Петр. ГУ, 1997.
4. Мешалкин В.И. Учреждения высшего и среднего профессионального образования в Российской Федерации. Аккредитация – самообследование – рейтинг. – Москва: изд-во РУДН, 1995, 136 с.
5. Граничин О.Н., Поляк Б.Т. Рандомизированные алгоритмы оценивания и оптимизации при почти произвольных помехах. – Москва: Наука, 2003, 291 с.

6. Granichin O.N. Linear regression and filtering under nonstandard assumptions (Arbitrary noise) // Trans. on Automat. Contr, 2004, v. 49, p. 1830-1835.
7. Чернецкий В.И. Математическое моделирование динамических систем. – Петрозаводск: изд-во Петр. ГУ, 1996.

Рецензент: техн.и.д., профессор Курманбек уулу Т.

УДК 81.271.2+37.0
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-22-27

Джунушева Б.А., Суералиева Д.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Джунушева Б.А., Суералиева Д.
КНУ имени Ж. Баласагына
Dzhunusheva B.A., Sueralieva D. S.
KNU J. Balasagyn

БОЛОЧОК СТУДЕНТ- ЮРИСТТЕРДИН КЕП МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ СТУДЕНТОВ-ЮРИСТОВ
FORMATION OF SPEECH CULTURE OF FUTURE LAW STUDENTS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада студенттердин кеп маданиятын калыптандыруу деңгээлин жогорулатуунун эффективдүү методикалык жолдорун изилдөө, кесиптик ишмердүүлүктүн ар кандай тармактарында баарлашуунун натыйжалуулугун камсыз кылуучу тил тажрыйбасынын көндүмдөрүн калыптандыруу каралат. Келечектеги юристтердин кесиптик ишмердүүлүгү тилди билүү деңгээлинен көз каранды болгондуктан, бул чечендик өнөрдүн негиздерине жана тилдин өзгөчө маданиятына үйрөтүүнү талап кылат. Студент- юристтерге кеп маданиятынын негизги талабы, бул биринчи кезекте, кептин грамматикалык, орфографиялык жана стилистикалык тууралыгы.

Аннотация: В данной статье речь идет о поиске эффективных методических путей повышения уровня сформированности речевой культуры студентов, формирования условий языкового опыта, обеспечивающих эффективность общения в различных сферах профессиональной деятельности. Поскольку профессиональная деятельность будущих юристов зависит от уровня знания языка, она требует обучения основам публичного выступления и особой культуры языка. Основным требованием культуры речи студентов-юристов является, прежде всего, грамматическая, орфографическая и стилистическая правильность речи.

Abstract: This article is about the search for effective methodological ways to increase the level of formation of students' speech culture, the formation of language experience conditions that ensure effective communication in various fields of professional activity. Since the professional activity of future lawyers depends on the level of language proficiency, it requires training in the basics of public speaking and a special culture of the language. The main requirement of the speech culture of law students is, first of all, grammatical, spelling and stylistic correctness of speech.

Негизги сөздөр: ийгиликтүү юрист; кеп маданиятын калыптандыруу; сүйлөө маданияты; сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү; укуктук терминдер; кесиптик ишмердүүлүк; сабаттуу сүйлөө.

Ключевые слова: успешный юрист; формирование культуры речи; культура речи; ведение переговоров; юридические термины; профессиональная деятельность; грамотная речь.

Keywords: successful lawyer; formation of speech culture; speech culture; negotiation; legal terms.

Юрист – бул юридикалык чөйрөдө жогорку билимдүү, практикалык ишмердүүлүк менен алектенген адис. Өзүнүн ыйгарым уктары боюнча, ал жалпысынан учурдагы мыйзамдардын нормаларын колдонуу менен жеке адамдардын же юридикалык жактардын аракеттеринин мыйзамдуулугун камсыз кылат. [8]

Юридикалык кесипти тандап алган студенттердин жалпы кеп маданияты кайсы бир денгээлде алардын тилге болгон

кызыгуусуна, ой жүгүртүү маданиятына байланыштуу болот.

Ийгиликтүү юрист мыйзамдарды чыгарууну, сот практикасын талдоону, процесстик документтерди даярдоону гана жүргүзбөстөн, өзүнүн кардарлары, мамлекеттик жана сот органдары менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү менен ар түрдүү коммуникативдик ролдорду аткарышат жана алар баарлашуусунда так, ишенимдүү жана ынанымдуу сүйлөшү керек. Ошондуктан, студенттердин кеп маданиятын калыптандыруу деңгээлин жогорулатуунун эффективдүү методикалык жолдорун изилдеп, кесиптик ишмердүүлүктүн ар кандай тармактарында баарлашуунун натыйжалуулугун камсыз кылуучу тил тажрыйбасынын көндүмдөрүн калыптандыруубуз абзел. Кеп маданиятына сөз байлыгы, логикалык жактан байланышкан, грамматикалык түзүлүшүнүн ар түрдүүлүгүн, адабий көркөмдүүлүгүн камтыган кептик баарлашуу кирет деп эсептейбиз.

Лингвисттер кеп маданиятынын негизги критерийлери деп орфоэпиялык, лексикалык, грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык, нормаларды туура колдонууну, сөздөрдү так айтууну жана сүйлөмдөрдүн туура түзүлүшү, таза сүйлөөнү б.а. сүйлөп жатканда жөнөкөй диалектик сөздөрдү, маанисине туура келбеген чет тилден кирген сөздөрдү ж.б. пайдаланбоо нормаларын аныкташат.

Жашоодо ар бир адам сүйлөгөндө гана, анын кебинин маданияттуулугу канчалык экенин билебиз. Демек, студент болочок кесибинин ишмердүүлүгүндө турмуштук, кесиптик ар кандай жагдайларда угуучуларга (баарлашып жаткан адамдарга) таасир бергендей өзүнүн оюн так, ачык, айкын айта билүүсү, тилдин нормаларын сактоо денгээлине байланыштуу сүйлөй алуусу абзел. Себеби, кесиптик тил базалык жалпы эне тили жана чет тилдеринин негиздерине таянат. Ошондуктан, студенттерге риторика менен катар тилдерди үйрөнүү зарылчылыгы келип чыгат. Анткени, ой жүгүртүү билдирүүнүн каражаттарына көз каранды б.а. кандайдыр бир ойду же маалыматты жеткирүүнү так, туура айтпаса түшүнүксүздүккө алып келет. Ийгиликтүү юрист болууну каалаган студент эмнени айтам дебестен, кантип айтам деп да ойлонусу зарыл.

Жогоруда айтылгандай, лингводидактиканын негизги талабы, биринчи кезекте, так сүйлөө (орфоэпиялык, лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык жактан туура сүйлөө); таза сүйлөө (жаргон жана диалектизмдер, карапайым сөздөр ж.б.); көркөм сүйлөө (зарыл болгон тил каражаттарын пайдалануу) пикир алышуудагы жөндөмдүүлүгү (адабий тилдин нормаларына дал келиши) логикалык жактан так жана системалуу сүйлөө (ырааттуулук, түшүнүктүү б.а сүйлөгөн сөзүнүн чаржайыт эместиги) болуп саналат. [4]

Жогорку окуу жайларындагы юридикалык багытындагы студенттерге тилди үйрөтүүдө кесиптик тилге тиешелүү илимий, публицистикалык жана иштиктүү, оозеки стилдерге басым жасалат. Белгиленген стилдердин жанрларына тиешелүү сөздөрдү, композициялык жана структуралык түзүлүшүн жазуу жана оозеки кептеринде пайдаланууну үйрөнүү кыйынчылык туудурат. Ошондуктан, ораторлук чеберчиликке жана кеп маданиятына окутуп үйрөтүүдө негизинен билгичтикке басым жасалат, себеби бул көндүмдөр кесиптик ишмердүүлүктө жемиштүү мүнөзгө ээ болот.

Ораторлук чеберчиликти же риториканы изилдеген изилдөөчүлөр публикага чыгып сүйлөөдө ораторлун билиминин жана билгичтигинин комплекстик даярдыгын аныкташат. [3] Буга байланыштуу, юрист кайсы жерде, кайсы гана темада, кайсы гана кырдаалдарда баарлашпасын өзүнүн кебин курууда керектүү каражат материалды тандап алуу жөндөмү, угуучуларга белгилүү бир таасир калтыруу максатты көздөп, далилдөө жана жокко чыгаруу жөндөмү, ынандыра билүү, сөз чеберчилиги ораторлук өнөрдүн белгилеринин бири болуп саналат.

Кеп маданиятын калыптандыруунун ыкмаларына

- Юридикалык терминологияны өздөштүрүү:
  - Юридикалык сөздүктөрдү, китептерди жана макалаларды окуу.
  - Юридикалык терминдерди практикада колдонуу.
  - Юридикалык терминология боюнча атайын курстарга катышуу.
- Жазуу жана оозеки кеп көндүмдөрүн өнүктүрүү:
  - Юридикалык документтерди (арыздар, келишимдер, соттук чечимдер) жазуу.
  - Коомдук сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү (презентациялар, дебаттар, соттук талкуулар).
  - Кеп практикасы үчүн атайын тренингдерге катышуу.
- Сынчыл ой жүгүртүүнү жана аналитикалык көндүмдөрдү өнүктүрүү:
  - Юридикалык иштерди талдоо жана чечүү.
  - Логикалык аргументтерди түзүү.

- o Маалыматты сын көз менен кароо.
- Юридикалык этиканы үйрөнүү:
- o Юридикалык этика боюнча курстарга катышуу.
- o Этикалык дилеммаларды талкуулоо.
- o Этикалык принциптерди практикада колдонуу.
- Практикалык тажрыйба:
- o Юридикалык клиникаларда практикадан өтүү.
- o Соттук отурумдарга катышуу.
- o Юридикалык талкууларга жана конференцияларга катышуу.

Юрист-спикердин сүйлөө маданияты жөнүндө атайын сөз кылуу зарыл, анткени, биринчиден, юридикалык тил лексикалык жактан өзгөчө, бул студенттер үчүн аны үйрөнүүдөгү биринчи кыйынчылыкты туудурат. Орус тилиндеги жана кыргыз тилиндеги мыйзамдын субтилинде өзгөчө юридикалык мааниге ээ болгон көптөгөн терминдер бар, мисалы: кодекс, контрабанда, алиби, кылмыштын мотивдери, бөгөт коюу чарасы, конфискация ж.б. Терминдик мааниде орус тилиндеги: такие разговорные слова, как: промотание, попрошайничество, оговор; устаревшие: деяние, сокрытие; отглагольные существительные, нехарактерные для общего употребления: доставление, отобрание, недонесение, приискание, - деген сөздөр колдонулса, ал эми кыргыз тилиндеги ысырап кылуу, жалаа жабуу сыяктуу кээ бир оозеки сөздөр колдонулат; эскирген: иш кылуу, жашыруу; жалпы колдонууга мүнөздүү эмес оозеки зат атоочтор: жеткирүү, тандоо, жеткире албай калуу, издөө ж.б. сөздөр пайдаланылат. Көп маанидеги сөздөрдүн колдонулушу да өзгөчө мааниге ээ. Мисалы, орус тилиндеги: привод—принудительное доставление кого-либо в органы расследования или суда; возбудить—начать производство уголовного дела; склонить—заставить совершить преступление; смягчить—сделать наказание менее суровым и строгим; статья—определенный раздел, параграф в юридическом документе; организатор—инициатор преступления; погашение—прекращение срока судимости; эпизод—часть преступных действий и др. пайдаланылса, кыргыз тилинде мисалы: алып келүү - тергөө же сот органдарына бирөөнү мажбурлап жеткирүү; козгоо — кылмыш ишин козгоо; түртүү — кылмыш жасоого мажбурлоо; жумшартуу - жазаны жеңил жана катаал кылуу; статья — юридикалык документтеги белгилүү бир бөлүм, пункт; уюштуруучу - кылмыштын демилгечиси; алып салуу — соттуулугун токтотуу; эпизод — кылмыштуу аракеттердин бир бөлүгү ж.б. кирет. Укук тилинде карым-катнаштын укуктук чөйрөсүнөн тышкары колдонулбаган көптөгөн сөз айкаштары да кездешет, мисалы: кыргыз тилинде кылмышты уюштуруучу, чара колдонуу, кылмыш жасоо, адеп-ахлаксыз жорук ж.б. кирсе, орус тилинде болсо: организатор преступления, применить меры, совершение преступления, аморальный проступок и др. Мындай бирдиктерди өздөштүрүүдөгү кыйынчылык юридикалык контекстте түзүлгөн жаңы конкреттүү маанилердин, терминологиялык мазмундун формасы менен өз ара байланышта болгон кезде туулат. Бул түшүнүктөрдү өздөштүрүүдө келип чыккан кыйынчылыктарды жеңүүнүн жолдорунун бири - студенттерге терминдердин келип чыгуусун изилдөө аркылуу үйрөтүү же б.а. этимологиялык факторду эске алуу болуп саналат. Студенттер үчүн байыркы лексикалык фонддон терминдердин пайда болушуна байкоо жүргүзүү абдан кызыктуу. Бул аспектини үйрөтүүдөгү негизги кыйынчылык, жогоруда айтылгандай, жаңы, мыйзамдуу маани сөздүн мурунтан эле тааныш формасы менен салыштыруу жөндөмүн өнүктүрүү болуп саналат. Укуктук терминдер кеңири колдонулган сөздөрдөн профессионалдык мааниге ээ болгондугу, профессионалдык түшүнүктү түзгөндүгү жана реалдуулукту өзгөчө таанып билүү процессинде колдонулушу менен айырмаланат деген түшүнүктү калыптандыруу зарыл. Анткени, юридикалык терминология мыйзамдарда, юридикалык илимде жана практикада колдонулган түшүнүктөрдүн жыйындысын чагылдырат.

Баарыбызга белгилүү болгондой, кеп маданияты – бул кеңири түшүнүк. Ал элементтердин жыйындысын камтыйт жана маалыматты алуучуга максималдуу таасирин тийгизүү максатын көздөйт. [6]

Маданий кептин компоненттери:

- мазмуну;
- сөз байлыгы;
- лексикалык нормаларды сактоо;
- сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү туура түзүү;
- ойлорду логикалык жактан туура түзүү;
- билдирүүлөрдүн туура түзүлүшү;
- так дикция;
- вербалдык эмес каражаттарды билүү ж.б.

Лингвистикалык укуктук маданият эң оболу, жогоруда белгиленгендей, юридикалык тилди үйрөнүүдө жана аны кесиптик

юридикалык ишмердүүлүктө түздөн-түз колдонууну өздөштүрүү процессинде калыптанат. Көпчүлүк юристтер укуктук темалар боюнча лекцияларды окуйт, сотто коргоочу, прокурор же өкүл катары чыгып сүйлөйт, бул үчүн оратордук чеберчиликти өздөштүрүү талап кылынат, сөз маданиятынын укуктук ишмердүүлүктөгү маанилүү ролун дагы бир жолу далилдейт. Эл алдында сүйлөө жөндөмү жана тилди билүү эчактан бери зарыл деп эсептелген юристтерге талап кылынган кесиптик сапаттарынын бири.

Учурда оратордук өнөргө кызыгуу күчөдү, муну коомдун жана коомдук турмуштун демократиялаштырылышы, өлкөбүздүн жаштарынын активдүүлүгүнүн өсүшү менен түшүндүрүүгө болот. Эл алдында чыгып сүйлөгөндөрдүн полемикалык мүнөзү, телеэкрандардан угулган дискуссиялар, мектеп окуучулардын жана студенттердин чөйрөсүндөгү талкуулар билимди бекемдөөнүн жана тереңдетүүнүн, чыгармачылык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүнүн, коомдук талкууну жүргүзүүнүн активдүү ыкмасы болуп саналат. Сөздүн талаш-тартыш жана полемикалык мүнөзү ынандыруунун абдан эффективдүү жолу болуп саналат, анда талаш-тартыштын катышуучулары анын жүрүшүндө өз алдынча бир жыйынтыкка келишет.

Ошондуктан, ар бир студент аудиторияда аналитикалык-талкуу процессиндеги баарлашууга максималдуу түрдө тартылышы керек. [7] Ошол талкуу учурунда студент өз оюн так айтууга, өзүнүн көз карашын активдүү коргоого, жүйөлүү талашууга, группалашынын туура эмес позициясын жокко чыгарууга үйрөнөт эмеспи. Мисал катары, кесиптик орус тили, кыргыз тили сабактарында публицистикалык стилге карата төмөндөгүдөй темалар боюнча эссе жазып, аудиторияда талкуулоо сунушталат.

1. В современном обществе у человека нет свободы.
2. Судьба играет человеком.
3. Лучше умереть стоя, чем жить на коленях.
4. Назначение женщины – семья, а не карьера.
5. В современном Кыргызстане нет реального равноправия мужчин и женщин.
6. Общество должно контролировать средства массовой информации с точки зрения нравственности.
7. Отмена смертной казни в Кыргызстане преждевременна.
8. Суд присяжных – это наиболее справедливый суд.
9. Эвтаназия должна быть разрешена.

Бул темалардын үстүндө иштегенде, жогоруда айтылган, кеп маданиятынын компоненттерин сактоо менен студенттер өзүнүн көз караштарын коргоого, турмушта болуп жаткан окуяларга, кырдаалдарга карата өз оюн сапаттуу, жеткиликтүү, ачык жана туура чагылдырууга аракет жасайт. Туура жана сабаттуу сүйлөө айлана-чөйрөгүлөргө гана эмес, өзүн-өзү сыйлоого да үйрөнүү үчүн оң таасирин тийгизет. Кесиптик кептин эффективдүү өнүгүшү студенттердин сүйлөө маданиятын өнүктүрүүгө позитивдүү мотивация түзүү менен камсыздаларын, өзүн-өзү талдоо, өзүн-өзү баалоо, өз ара талдоо жана өз ара баа берүү ыкмаларын колдонуу менен ишке ашырыла турганын туюшат. Бирок, ошол эле учурда студент жазып келген баяндамасын оозеки айтып бере албайт, көпчүлүк учурда окуп берүү менен чектелгиси келет, себеби план түзө алыштайт. Оозеки жооп үч бөлүктөн: киришүү (теманын маанилүүлүгү), негизги бөлүгү (мазмуну), корутундудан (жыйынтыктоо) турарына жана ошол тизмекте айтып берүүсүн талап кылуу зарыл. Эң оболу, баяндамачынын айтып берген баяндамасына башка студенттердин анализ берүүсү кыйынчылыкты туудурат. Кайсы гана тил болбосун, ошол тилдин бардык байлыктарын колдонууда студенттин баарлаша билүүсү, профессионалдык диалог жүргүзө алуусу жана ийгиликке жетишүүсү универсалдуу (жалпы маданий) гана эмес, жалпы кесиптик компетенциясы да болуп саналат. [8]

Болочоктогу юрист жогорку билимдүү априори интеллигент адам болушу керек, башкача айтканда, ар кандай кырдаалдардагы өзгөрүүлөргө тез жана адекваттуу жооп кайтара алган, илимдин, техниканын жана маданияттын ар кандай тармактарында кеңири билимге ээ болгон, ал билгенин башкалар менен бөлүшө алган адис болушу зарыл.

Ар кандай социалдык топтордун, кесиптердин өкүлдөрү менен баарлашууда өзүнүн маданиятынын жана билиминин жогорку деңгээлин көрсөткөн адвокат, прокурор, тергөөчү, юрист, бул өз кезегинде, окуяны туура баалай билүүгө, туура чечим кабыл алууга, керек болсо өзүнүн көз карашынын туура экендигине ынандырууга багыт алган иш-аракеттер боюнча туура сөздөрдү, туура тонду, туура аргументтерди тандап алышы тил сабактарында, тарых жана кесиптик предметтерде гана ишке ашырылышы мүмкүн экендигин болочок юрист сезиши керек. Мындан тышкары, юристке ар бир адамга жараша мамиле

жасоодо адеп-ахлактык аспектиде этикалык эрежелер же өзүнүн ар намысын, кадыр-баркын сактоо талабы да коюлат. Кесиптик этиканын кодексинде көрсөтүлгөн, кесиптик этиканын талаптарында белгиленген жоопкерчилик жана ак ниеттүүлүк, чынчылдык жана объективдүүлүк сапаттар жогору турат. Эгерде юрист тил нормаларын бузса, кесиптик этиканы сактабаса, анда коомчулуктун терс реакциясына, угуучуларга ишенбөөчүлүк, сыйлабастык, анын жалпы жана кесиптик билимине шектенүү ж.б. жагымсыз кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

Эмне үчүн юристтерге кеп маданияты маанилүү?

Биринчиден, юристтин кесиптик ийгилигинин ачкычы. Анткени, кеп маданияты анын репутациясын, кесиптик ишмердүүлүгүн аныктайт. Ишенимдүү, так жана ынандырарлык сүйлөө жөндөмү кардарлар менен ийгиликтүү иштешүүгө, сотто жеңүүгө жана кесиптештердин арасында кадыр-баркка ээ болууга жардам берет.

Экинчиден, коомдук коммуникациянын негизи. Юристтер коомдук коммуникациянын ар кандай формаларында (соттук отурумдар, сүйлөшүүлөр, консультациялар) активдүү катышат. Ошондуктан, алардын кеп маданияты коомдук коммуникациянын сапатына түздөн-түз таасир этет.

Үчүнчүдөн, юридикалык этиканын бир бөлүгү. Юридикалык этика чынчыл, адилеттүү жана калыс баарлашууну талап кылат. Юристтердин кеп маданияты бул этикалык нормаларга шайкеш келүүгө тийиш.

«Укуктук чөйрөдөгү баарлашуу - укуктук маданияттын талаптарына жооп беришинин маанилүүлүгүн белгилөө менен укук таануучу окумуштуулар анын компоненттеринин бири деп “сүйлөө маданиятын” эсептешет».

Укук коргоо органдарынын, юстиция органдарынын жана жалпы кесиптин кадыр-баркы түздөн-түз, жогоруда белгиленгендей, ар бир юристтин сүйлөө маданиятынын деңгээлинен көз каранды эмеспи. Учурдагы көптөгөн юристтердин жогорку рейтинги: адабий тилде катасыз сүйлөй алуусу, идеяларды так, туура жана логикалык жактан байланышкан түрдө маектеше алуусу менен аныкталат.

Тил – курал, анын жардамы менен бардык ойлор калыптанат жана ал юристтин эң негизги кесиптик куралы болуп саналат.

Юридикалык багыттагы студенттин сүйлөө маданиятын калыптандырууда төмөнкү көнүгүүлөрдү аткаруу сунушталат:

- текстти окуу жана аны кайра айтып берүү;
- текстке карата суроо жоопторду түзүү;
- жооп варианттары жок тесттердин үстүндө иштөө;
- ар кандай сөздөрдүн синонимдерин жазуу;
- антонимдерин табуу;
- көп чекиттин ордуна мааниси боюнча сөздөрдү же терминдерди жазуу;
- ар кандай темадагы билдирүүлөр боюнча оозеки чыгып сүйлөө;
- талаш-тартыш жаратуучу кырдаалдар боюнча оюндарды уюштуруу;

Мисалы алсак, берилген «Основные требования к профессиональной речи современного юриста» и «Типичные ошибки в речи юриста-специалиста и пути их избегания» багыттары боюнча студенттер темаларын өзүлөрү тандап алуу менен презентация жасап, стилистикалык анализ жүргүзүп, оозеки жана жазуу түрүндө кетирилүүчү каталар боюнча (лексикалык, орфографиялык, морфологиялык, синтаксистик) комментарий берүү тапшырмасы студенттер арасында кызыгууну жаратат.

Мындай тапшырмалар студенттердин кеп маданиятынын негизги критерийи ченемдүүлүк болуп саналаарын, ал сөздүн тактыгы менен айкындуулугун, тууралыгын, тазалыгын, башкача айтканда, анда диалектик, карапайым сөздөрдүн, жогорку профессионалдуу туюнтмалардын, орунсуз колдонулган чет элдик сөздөрдүн жоктугун ж.б. аныктаса, сүйлөө чеберчилиги болсо: логикалык гармония, бай лексика, грамматикалык түзүлүштөрдүн көп түрдүүлүгү, көркөм экспрессивдүүлүк менен мүнөздөлүшүнө байкоо жүргүзүшөт.

Эне тилдин жана юридикалык тилдин жалпы көйгөйлөрүнө жетиштүү көңүл бурулбай жаткандыктан, юристтер тарабынан кылдаттык соттук жана башка учурлардагы кептин сапатынын төмөндөшүнө, жазылган тексттердин түшүнүксүздүгүнө алып келген турмуштук тажрыйбалар да жок эмес. Бул болсо юрист колдонулган сөздөрдүн мааниси жөнүндө ойлонгусу келбегендигин, тилди сыйлабаганынын көрсөткүчү.

Юристтин оозеки сүйлөө стили да ар түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Мисалы, качан гана мыйзам чыгаруу жана мыйзам долбоорлоруна укуктук экспертиза жүргүзүү маселелерин кароо жүргүзгөндө сөздүн илимий стили, сот процессинде адвокаттын сөзү официалдуу-иштиктүү, публицистикалык же эки стилдин айкалышында болушу мүмкүн. Ал эми прокурор сотто сүйлөп жатканда официалдуу-иштиктүү стили

колдонулат. Юридикалык сөздүн маанилүү өзгөчөлүгү автордун сөзүнө жоопкерчилик милдет артылат. Юридикалык жактан кеткен катачылык адамдын тагдырына гана кедергисин тийгизбестен, соттун чечимине, башка процессуалдык чечимдерге да таасир этиши мүмкүн экендигин болочок студент-юрист дайыма эске алышы керек. Юридикалык сөздүн негизи - иштин жагдайларын терең изилдөө, аларга кынтыксыз юридикалык баа берүү. Демек, юристтердин кеп маданияты - бул иштин материалдарын кылдат талдоо, мыйзам ченемдерине, адабий тилдин нормаларына таянуу менен объективдүү, түшүнүктүү, ынанымдуу, логикалуу сүйлөө.

Жыйынтыктап айтканда, юристтин компетенттүү сүйлөй алуусу, анын кесиптик ишмердүүлүгүндө маанилүү ролду ойнойт. Анткени, кайсы гана тилде болбосун анын сүйлөө маданияты маанилүү сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөндө, жарандарга кеңеш бергенде, эл алдында сүйлөгөндө, өз оюн логикалык жактан негиздүү билдире алганында. Укук коргоо органдарынын, сот тутумунун жана жалпы кесиптин кадыр-баркы түздөн-түз ар бир юристтин сүйлөө маданиятынын деңгээлине көз каранды. Студенттерге ар кандай коммуникативдик ролдордо тил нормаларын бузуу маектештеринин терс реакциясын жаратышы мүмкүн экендигин баса белгилеп түшүндүрүү керек.

Колдонулган адабияттар

1. Абдылдаева Д.К. Кыргыз тили сабагында студент-юристтердин кеп маданиятын өстүрүүнүн өзгөчөлүгү // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, 2019, №2.
2. Батырова Т.Т. Бапышева А.Ж. Студенттердин кеп маданиятын кептик коммуникациянын негизинде калыптандыруу // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы, 2023.
3. Воинова М.Г. Культура речи юриста. – Ташкент: ТГЮИ, 2003, 130-б.
4. Введенская Л.А., Черкасова М.Н. Русский язык и культура речи. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2004, 137-б.
5. Миронова Л.Ю. Формирование речевой культуры студентов юридического факультета // Вестник научных конференций, 2018, № 10-1(38), 81-83-б. – ЭДН ВННВСЕ.
6. Оразбекова З.С. Методы формирования речевой культуры студента-иностранца: новые подходы к обучению // Актуальные вопросы филологии и методики обучения иностранным языкам: Статьи и материалы Седьмой международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 19–20 февраля, 2015. – СПб: ФГБОУ ВО «Государственная полярная академия», 2015, 43-45-б. – ЕДН УОБУЗ.
7. Овсянникова О.А. Научные подходы к формированию профессиональной компетентности специалистов в процессе обучения русскому языку и культуре речи в вузе / О.А. Овсянникова // Вестник Московского государственного гуманитарно-экономического института, 2013, № 3 (15). – 052-063 – ЭДН RTCBJB.
8. Телкова В.А. Активные процессы в современном русском языке и социальные приоритеты в формировании культуры речи // V Селищевские чтения: международный сборник научных трудов, посвященный 130-летию со дня рождения Афанасия Матвеевича Селищева. – Елец: ЕлГУ. И.А. Бунина, 2016. – 539–544-б.

Рецензент: филол. и. к. Кадыралиева Д.Ж.

УДК 377.35:72.03(510)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-27-33

Инь Цзяци, Адылбек кызы Гулназ
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Инь Цзяци, Адылбек кызы Гулназ
КНУ имени Ж. Баласагына
Yin Jiaqi, Adylbek kyzy Gulnaz
KNU J. Balasagyn

БАЙЫРКЫ АРХИТЕКТУРАНЫ ДОЛБООРЛОО БОЮНЧА ОКУУ КУРСТАРЫНДА “КОНКУРЕНЦИЯНЫН НЕГИЗИНДЕ ӨНДҮРҮШ МЕНЕН БИЛИМ БЕРҮҮНҮ ЖАНА ОКУТУУНУ ИНТЕГРАЦИЯЛОО” МОДЕЛИН КОЛДОНУУ

ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ «ИНТЕГРАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА, ОБРАЗОВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ КОНКУРЕНЦИИ» В ПРЕПОДАВАНИИ КУРСОВ ПО ПРОЕКТИРОВАНИЮ АНТИЧНОЙ АРХИТЕКТУРЫ

APPLICATION OF THE "INDUSTRY-EDUCATION INTEGRATION AND COMPETITION-DRIVEN LEARNING" MODEL IN THE TEACHING OF ANCIENT ARCHITECTURE DESIGN COURSES

“产教融合、以赛促学”模式在古建筑设计类课程教学中的应用

Кыскача мүнөздөмө: Байыркы архитектуралык инженерия жана технологияда таланттарды өстүрүү үчүн кесиптик чеберчилик боюнча сынактардын маанисине негизделип, жана окуу планын окутуу реформасынын ыкмаларын жана негизги пункттарын камтыган бул макалада биринчи Кытайдын салттуу архитектура дизайн сынагынын конкурстук суроолору, системасы жана даярдоо процесси талданат. Бул макалада өнөр жай конкурстары, окуу планын окутуу жана студенттердин окуусу ортосундагы тыгыз байланыш изилденип, мектеп-ишкана кызматташтыгынын, өнөр жай-билим интеграциясынын жана байыркы архитектуралык дизайн курстарын окутууда атаандаштыкка негизделген окутуунун жана окуунун колдонуу келечеги талданат.

Аннотация: Исходя из важности профессиональных соревнований для подготовки специалистов в области технологии древней архитектурной инженерии, в данном исследовании рассматривается тесная взаимосвязь между отраслевыми соревнованиями, преподаванием курсов и обучением студентов. Анализируются темы, форматы и подходы к подготовке к первому Китайскому конкурсу традиционного архитектурного дизайна, а также ключевые методы и принципы реформы учебных программ. В исследовании изучаются перспективы сотрудничества между промышленностью и академическими кругами, интеграции образования и промышленности, конкурентного преподавания и конкурентного обучения в рамках курса по древнему архитектурному дизайну.

Abstract: Based on the significance of vocational skills competitions for cultivating professionals in ancient architectural engineering technology, this study combines course teaching reform methods and key points. Through analyzing the competition topics, formats, and preparation strategies of the first China Traditional Architectural Design Competition, it explores the close connection between industry competitions, course instruction, and student learning. The paper further examines the application prospects of school-enterprise cooperation, industry-education integration, competition-driven teaching, and competition-driven learning in ancient architectural design course instruction.

摘要：基于职业技能竞赛对古建筑工程技术专业人才培养的意义，结合课程教学改革方法和要点，通过对第一届中国传统建筑设计类竞赛的赛题、赛制、备赛思路的过程分析，探讨行业竞赛与课程教学、学生学习之间的密切关联，分析校企合作、产教融合、以赛促教、以赛促学在古建筑设计类课程教学中的应用前景。

Негизги сөздөр: өнөр жай-билим берүү интеграциясы; атаандаштыкка негизделген окутуу; байыркы архитектуралык дизайн курстары; окутуу реформасы.

Ключевые слова: интеграция промышленности и образования; обучение, ориентированное на соревнования; курсы по проектированию древней архитектуры; реформа преподавания.

Keywords: industry-education integration; competition-driven learning; ancient architecture design courses; teaching reform.

关键词：产教融合；以赛促学；古建筑设计类课程；教学改革

引言

中国高职院校开设的古建筑工程技术专业，属于土木建筑大类中的建筑设计类专业，在2024年修订的人才培养方案中。明确了该专业培养能够从事古建筑修缮方案设计、古建筑施工图绘制和古建筑施工与管理等工作的高素质技术技能人才。毕业生应具备建筑数字化辅助设计应用的能力，以及中小型古建筑工程方案设计与施工图深化设计的能力。专业课程包括数字化古建筑修缮方案设计、古建筑施工图绘制、古建筑CAD和建筑设计基础等古建筑设计类课程。在教学过程中，教师采用以实际工程项目带动课程实践的情境式教学方法，然而，在实际教学过程中发现，部分学生存在学习积极性不高、缺乏设计思维等问题，导致其设计作业不符合标准规范、综合能力不足，难以完成项目任务。

为了使课程教学能充分结合古建行业的实际需求，有效输出和转化教学成果，调动学生完成设计任务的积极性，需要进一步创新课程教学方法和教学内容，将设计实践环节落实到实际项目案例中，引导学生关注传统建筑行业最新问题，依托竞赛的方式，激发学生主动探究与学习的积极性，提高教学质量和学生的综合素质。

2025年3月，由中国民族建筑研究会指导，中建八局二公司装饰公司发起，山东城市建设职业学院承办的第一届传统建筑设计类竞赛（郑州亳都项目5号地块戏楼深化设计专项）成功举办，笔者与团队教师结合古建筑设计课程和古建筑CAD、建筑信息模型应用（BIM），指导学生参加了此次设计竞赛。

一、设计类竞赛对古建专业人才培养的多元价值

1. 以赛促学，激活学生主动探究的内驱力

第一届传统建筑设计类竞赛的赛题源于行业实践的真实任务——郑州亳都5号地块6#戏楼深化设计（计划于2025年下半年开始施工），该项目地处郑州市管城区的郑州文庙、郑州城隍庙、商城遗址城墙文化核心区，是河南省“十四五”规划“建设文化强省”的标志性工程，是社会各界高度关注的国家中心城市文化名片，对郑州市文化发展影响深远。

该赛题要求参赛学生在3小时内综合运用中望建筑CAD、SketchUp、BIM等软件，完成戏楼构建材质选择（木结构/铝合金）、斗拱设计、地面铺装、栏杆等节点构造设计。设计需要依据中原地区传统形制，自主确定斗拱样式和尺度、栏杆构件连接方式等要素。在次过程中，学生通过解决真实工程问题，不仅强化了规范应用能力，还显著提升了软件实操能力，培养了团队协作默契与创新思维。

2. 以赛促教，推动“双师型”教学团队建设

竞赛要求教师团队将建筑制图规范、行业标准融入教学，联合企业专家共同指导学生备赛。通过校企协同育人模式，教师深度掌握了仿古木构件加工工艺、BIM技术在传统建筑深化设计中的应用等前沿技术。在次基础上，教师团队将竞赛赛题转换为《数字化古建筑修缮方案设计》课程的典型案例，并将新材料、新工艺引入课程教学内容，这一过程不仅优化了教学方法，更形成了“行业标准进课堂，施工难点进教案”的动态更新机制。

3. 以赛拓岗，构建校企协同育人新生态

通过竞赛搭建的校企合作平台，中建八局第二建设有限公司装饰分公司通过设置竞赛奖金、提供实习岗位，深度参与古建专业的人才培养过程，实现“竞赛即选拔、获奖即就业”的精准对接机制。校企双方联合修订人才培养方案，将竞赛中的构建加工施工图绘制和施工可行性分析等能力要求嵌入课程体系，增设标准图幅布局、节点详图绘制深度等专项训练内容，通过系统化的课程学习和实践训练，使学生具备参与真实项目所需的职业能力。

4. 以赛促交流，提升专业社会影响力

作为首届全国性传统建筑设计赛事，该竞赛吸引了北京古代建筑设计研究所、山西省古建筑集团工程有限公司、湖北铭振金属科技有限公司、杭州金星铜工程有限公司、山东城市建设职业学院、河南建筑职业技术学院、江苏建筑职业技术学院、陕西铁道工程职业技术学院等十余家跨区域企业与院校参与，赛后在中国民族建筑研究会学术年会上进行成果展示，并通过行业媒体传播竞赛中的创新设计，提升了古建专业在传统建筑设计领域的社会影响力。

传统建筑设计类竞赛备赛过程的实践解析

1. 赛题解析

对接真实项目的实践导向，以郑州亳都5号地块6#楼戏楼深化设计为赛题，要求完成戏台立面○,9-○,12轴局部的深化设计、地面铺装、斗拱与栏杆节点等细部设计，自选地面铺装材料（木地板/金砖），需补充戏楼立面尺寸、标高、材质，体现举折平缓、戗角起翘适度的地域特征，斗拱需拆分绘制大样图（木质/铝合金安装节点），栏杆细化立面尺寸、构造做法（望柱80㎜×80㎜截面/横枋透榫连接），图纸需达到可指导构件加工与现场施工的深度，需要标注出斗拱详图中各构件的搭接关系、明确栏杆节点的榫卯公差范围，设计体现中原地区传统建筑制式规范。

1. “教学—实践—竞赛”校企联动协同备赛

中建八局装饰二公司提供了亳都项目初步设计方案及河南地区明清戏台参考照片。河南建筑职业技术学院古建专业教师团队带领古建2023级学生实地考察了亳都·新象项目现场和郑州城隍庙、郑州文庙，系统分析了中原地区十八个地市代表性文物建筑的装饰构件特征、斗拱形制、地方做法、建筑用材及尺度比例。基于调研数据，团队建立了包含斗拱模数、栏杆构件比例等关键参数的地域特征数据库，为后续设计提供了坚实的技术参数支撑。

针对赛题中涉及的混合结构选型、节点安装兼容性等技术难点，团队与北京古代建筑设计研究所、山东筑津文物保护工程设计有限公司的专家展开联合技术研讨，最终确定的技术方案包括：木结构部分采用传统榫卯工艺，斗拱构件采用清式重昂五踩平身科模数化设计。（图1）该方案既确保了传统建筑形式的传承，又实现了与现代材料的有机结合，符合仿古建筑施工规范要求。

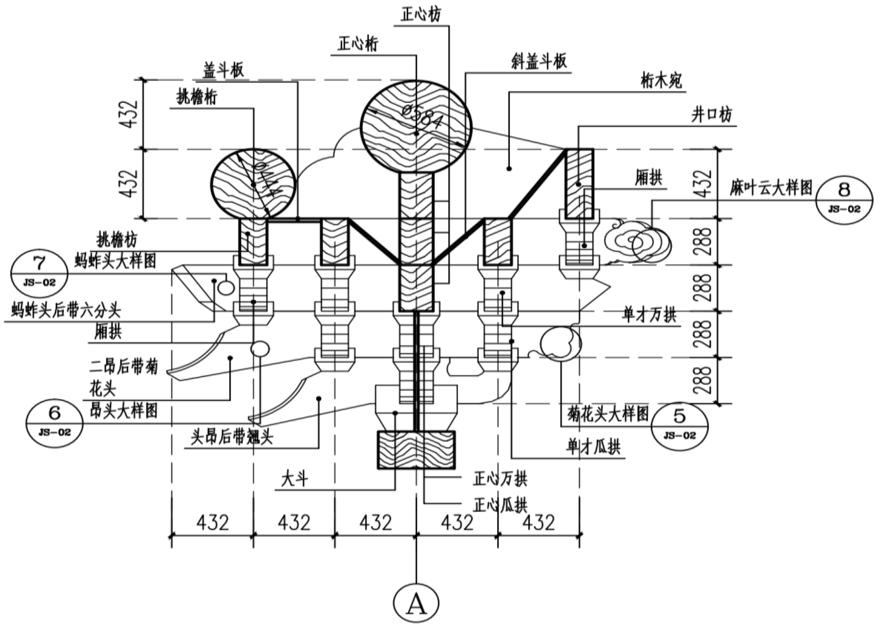

图 1 选用的四等材重昂五踩斗拱平身科侧立面图

在专项训练过程中，重点强化学生对中望建筑CAD的手势精灵、PDF转换文件等技能的灵活应用，重点练习符合国家标准的图幅布局（选择A3图幅，自主设计封面与图框）、线型标准（斗拱轮廓线0.7㎜，构造线0.25㎜），以及栏杆节点和斗拱详图的深度。训练要求学生在2.5小时内完成斗拱正立面图、侧立面图和仰视图的精确绘制，确保所提交的节点详图满足构件拆分清晰可辩、尺寸标注完整规范的竞赛评分要求。

2. 评审要点

竞赛评分聚焦结构安全、材料适配的合理性、制图标准（符合 GB/T 50001《房屋建筑制图统一标准》）、地域制式的合规性等。该评分标准与古建专业设计类课程的考核指标（施工图深化能力、规范应用能力）完全对接，有效促进了国家标准、行业规范与课程教学目标的深度融合。评审工作由行业专家和企业技术骨干共同主导，重点关注栏杆节点和斗拱构件的生产、施工可行性，将项目验收标准转换为可量化的评分细则，真正实现了“竞赛评审即岗位能力考核”的人才评价机制。

基于“以赛促学”的古建筑设计类课程改革路径

1. 构建“赛教融合”项目式教学体系

将竞赛任务拆解为多个教学模块，系统整合到古建筑设计类专业课程体系中，在《古建筑CAD》和《古建筑施工图绘制》课程中，设置“图幅设置”“线型设置”“快速绘制节点详图”等专项训练模块，在《数字化古建筑修缮方案设计》课程中，以竞赛赛题为典型案例，重点解析河南各地区代表性文物建筑保护单位的风格特点。在教学过程中要求学生符合竞赛多格式成果提交要求，完成.dwg 与.PDF文件整合，掌握专业深化设计图纸输出规范。

创新采用“项目真题导入—小组协作设计—双导师评审”的三段式教学模式，规定学生在4周内完整实施：项目实地调研、方案概念设计、施工图纸绘制、BIM建模、PPT成果汇报，最终将竞赛成果纳入《古建筑专题设计》课程的过程性考核评价体系。

2. 完善“以赛促评”教学质量监控体系

参照竞赛评审标准中的制图规范度、设计方案创新性、成果完整性等方面，制定课程作业的评分细则，制图规范度（图层、线型、标注）占30%，设计创新性（材料选用、节点优化）占20%，成果完整性（封面、目录、设计说明、详图齐全）占20%，定期组织校内预选赛，模拟竞赛流程，企业专家线上评审，成绩占课程总评分的30%。针对学生在课程学习过程中普遍存在的问题，调整后续教学方法和教学重点内容，形成“训练—竞赛—反馈—改进”的教学改革闭环。

“产教融合、以赛促学”模式的实践意义

1. 创新教学范式，从“知识传授”转型到“能力建构”

通过竞赛驱动教学，学生从被动接受斗拱各构件名称，转向主动解决斗拱昂嘴、拱瓣卷杀的辅助线、对角线的定位，找出斗拱构件的相互关系，总结快速绘图规律，这种以赛促学的模式提升了学生的绘图软件应用能力。

2. 深化产教融合，构建“资源共享、协同育人”共同体

企业通过竞赛平台介入古建专业人才培养与课程标准的修订，参赛院校根据竞赛反馈，在设计类课程中增设“斗拱三视图的快速绘制”“仿古建筑材料的工艺与应用”等教学内容，逐步构建起“行业需求—教学调整—资源□供给”的动态适配机制。

校企协同育人模式下培养的学生，具备与岗位需求无缝对接的核心能力：既能独立完成符合行业标准的深化设计图纸（如斗拱构件拆分图、栏杆节点大样图），又熟练掌握仿古建筑构件现场安装技术和施工流程。此举可显著缩短企业岗前培训周期，有效服务行业人才需求，助力培养适岗型技术技能人才。

结语

“产教融合、以赛促学”模式将行业竞赛嵌入教学过程，有效解决了古建筑设计类课程中教学内容与行业需求脱节、学生学习积极性不足等问题，然而，该模式在实践推行中仍面临着一系列挑战。

设计类竞赛活动强调校企联合，但在实际操作中，企业的技术标准与院校教学体系的融合需要长期的磨合，对于实际工程中的材料性能数据、仿古建筑施工工艺标准缺乏常态化的企业资源对接渠道，导致教师在教学中对行业前沿技术的解读存在滞后性，难以将最新行业动态融入教学内容。同时，企业专家多以短期形式参与竞赛指导，难以系统性融入日常教学。

以赛题为例，其要求学生在3小时内完成戏楼局部深化设计，涵盖了平面图、立面图、节点详图等多项内容，这要求学生熟练掌握制图软件、规范制图标准。但在备赛过程中，学生因为软件操作不熟练、规范理解不透彻，导致备赛效率低，这一现象暴露出课程教学内容碎片化与竞赛任务综合性之间的矛盾。

竞赛以现场3小时限时完成设计和专家2小时快速评分作为主要特征，而在课程教学中需要关注学生设计思维的渐进式培养，若教学仅聚焦竞赛技巧，片面强化绘图速度，会造成忽视对古建筑传统营造技艺的深入理解，导致学生不能真正弄懂节点构造的力学传导机制。

上述挑战反映了产教融合在课程教学资源整合、评价体系构建等方面存在的深层次矛盾。为破解这些难题，需要通过建立长期有效的校企合作机制、优化教学内容与竞赛任务的衔接、完善“教—赛—评”一体化评价体系，通过多措并举，真正实现以赛促学、以赛促教的育人目标。

参考文献

1. 陈志杰.职业教育产教融合的内涵、本质与实践路径[J].教育与职业,2018,(05):35-41.DOI:10.13615/j.cnki.1004-3985.2018.05.006
2. 柴生亮.职业院校“赛教融合”教学模式的构建研究[C]钢铁职业教育教学指导委员会,中国钢铁工业协会.“2024职业教育活动周——钢铁行业大工匠进校园”论文集（中册）.兰州资源环境职业技术大学测绘与地理信息学院;2024:114-116.
3. 朱红.“以赛促教,以赛促学”在高校专业课程实践教学模式改革中的探索——以民办高校艺术设计类专业为例[J].上海包装, 2024,(01):225-227.
4. 吴线.“以赛促教以赛促学”教学模式下的包装设计课程改革与实践[J].美术教育研究,2023,(18):138-140.

Рецензент: д-р историч. н., профессор Сулайманова Р.Т.

УДК 53:94 (575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-33-39

Кадышев С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кадышев С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kadyshev S.
KNU J. Balasagyn

РАКЫМ УСУБАКУНОВДУН – ОКУТУУЧУЛАРЫ ЖАНА ОКУУЧУЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ КЫСКАЧА БАЯН
КРАТКИЙ ОБЗОР ОБ УЧИТЕЛЯХ И УЧЕНИКАХ РАКЫМА УСУБАКУНОВА
A BRIEF REVIEW OF THE TEACHERS AND STUDENTS OF RAKYM USUBAKUNOV

Кыскача мүнөздөмө: Макалада математика илимине кызыккан кыргыз жаштарынын арасынан биринчи болуп физика-математика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына талапкер диссертациясын жактаган Ракым Усубакунов жөнүндө баяндалат. Ал республикабызда математика илиминин өнүгүшүнө жана билим берүүгө чоң салым кошкон, элибиздин намыскөй жана патриот уулдарынын бири болгон. Ошондой эле макалада анын университеттик билим алуусуна таасир берген окутуучулары жана өзү билим берген кээ бир окуучуларынын жетишкендиктери жөнүндө айтылат.

Аннотация: В статье рассказывается о Ракыме Усубакунове, который первым среди кыргызской молодежи, интересующейся математикой, защитил кандидатскую диссертацию по

физико-математическим наукам. Он внёс большой вклад в развитие математической науки и системы образования в нашей республике, будучи одним из достойных и патриотичных сынов нашего народа. Также в статье упоминаются преподаватели, повлиявшие на его университетское образование, и успехи некоторых его учеников.

Abstract: The article highlights the life and contributions of Rakhym Usubakunov, who was the first among Kyrgyz youth interested in mathematics to defend a candidate's dissertation in physical and mathematical sciences. He made a significant contribution to the development of mathematical science and the education system in our Republic, being one of the honorable and patriotic sons of our nation. The article also highlights the teachers who influenced his university education and the achievements of some of his students.

Негизги сөздөр: Ракым агай; математика; университет; физика-математика факультети; Еникеев И.И.; Юсупов Ж.; Сухомлинов Г.А.; Франкль Ф.И.

Ключевые слова: Ракым агай; математика; университет; физико-математический факультет; Еникеев И.И.; Юсупов Ж.; Сухомлинов Г.А.; Франкль Ф.И.

Keywords: Rakym agay; mathematics; university; physics and mathematics faculty; Yenikeev I.I.; Yusupov Zh.; Sukhomlinov G.A.; Frankl F.I.

Университетибиздин 100 жылдык маарекесине арналган [1] эмгекке улай бул макала профессор Феликс Исидорович Франкльдин окуучусу, кыргыз жаштарынын арасында биринчи болуп математика багытында кандидаттык диссертациясын жактаган Ракым Усубакунов агайдын жаркын элесине арналат.

Усубакунов Р.

Ракым Усубакунов кыргыз элинин залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун "Эрте келген турналар" повестиндеги согуш мезгилинде эс тартып, эр жеткен каармандары: Байтик, Тайырбек, Сатар, Анатай, Султанмураттардын бири. Ошол мезгилдин балтыр эти толук жетиле элек Ракым агай теңдүү кыргыздын балдары мектептеги окуусунан сырткары согушка кеткен аталарын, агаларын жоктотпой, калың элге аралашып эгин эгип, жыйнап, мал бакканга жардам берип турмуштун ачуу-таттуусун эрте татышкан. Ушул муундун жаштарынан кийин кыргыздын илим-билимин, адабиятын, маданиятын дүйнөлүк деңгээлге чейин өнүктүрүүгө кудурети жеткен жоон топ залкар инсандардын чыкканы талашсыз. Ошол топтун ичинеде эмгеги толук бàркталбаган, даңкталбаган талантту математик, элибиздин намыскөй патриот уулдарынын бири Ракым агайдын эч ким тана алгыс, өзүнүн орду бар. [2-4]

Жума Мамбетовдун эмгегинде [4] Ракым агайдан Кыргыз мамлекеттик университетинде (КМУ) билим алып, кийин илим изилдөө, билим берүү жаатында алгылыктуу ийгиликтерге жетишкен студенттеринин агай жөнүндөгү эскерүүлөрү келтирилген. Сунушталган макалада агайга университетте татыктуу билим, таалим-тарбия берген кээ бир окутуучулары жана агайдан билим алып, элет жергесинин мектеп окуучуларына математика боюнча жогорку деңгээлде билим берүүгө эмгегин, өмүрүн арнаган мугалимдер жөнүндө сөз болмокчу.

Ракым Усубакунов 1929-жылы Ысык-Көл районунун Чок-Тал айылында мугалимдин үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 1950-жылы М.В. Фрунзе атындагы КМПИнин физика-математика факультетин математика адистиги боюнча артыкчылык диплому менен бүтүргөн. 1950-1951-жылдары (бир жылча) Пржевальск пединститутунун физика-математика фаультетинде мугалим болуп иштеп, профессор Феликс Исидорович Франкльдын чакыруусу менен КМУнун теориялык физика кафедрасынын аспирантурасына өтүп, ийгиликтүү бүтүргөн (1951-1954). 1955-жылы КМУнун диссертациялык Кеңешинде "Истечение плоскопараллельного потока со сверхкритической скоростью через щель из русла конечной ширины" аталыштагы кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, кыргыз улутундагы жаш окумуштуулардын ичинен биринчилерден болуп физика-математика илимдеринин кандидаты илимий даражага ээ болгон.

КМУнун "Жогорку математика" кафедрасынын доценти, кафедра башчысы, физика-математика факультетинин деканы кызматтарын аркалаган (1954 – декабрь,1962). Фрунзе политехникалык институтунун (азыркы И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети) биринчи проректору кызматында иштеп турганда (1962-1967), жогорку математика

боюнча окуу китептерди кыргыз тилинде басмадан чыгарып, лекцияларды кыргыз тилинде окуп баштагандыгы үчүн ошол кездеги бийлик тарабынан "улутчул" катары куугунтукталган. Кийинчерээк В.В. Маяковский атындагы Кыргыз кыз-келиндер педагогикалык институтунда (азыркы Ишеналы Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде) доцент болуп эмгектенип, 53 жаш курагында, 1982-жылы каза болгон.

Ракым агайдын билим алуусуна, илим изилдөө багытындагы эмгектерине эбегейсиз зор таасир калтырып, университетте билим берген окутуучулары жөнүндө сөз болгондо физика-математика факультетинин ошол кездеги декандары, кафедралардын башчылары: Еникеев Искендер Измайлович, Юсупов Жапар, Сухомлинов Георгий Акимович жана илимий жетекчиси Франкль Феликс Исидоровичтерди эскерип кетүү өтө зарыл. Анткени Ракым агай ушул улуу инсандардан, биринчиден физика, математиканын ар кыл курстарынан билим алса, экинчиден коллективде эл менен иштөөгө, үчүнчүдөн илим изилдөө тармагында изилдөөчүлүк иштерди туура уюштурууга үйрөнгөн.

ЕНИКЕЕВ ИСКЕНДЕР ИЗМАЙЛОВИЧ (1905-1975) [5] – 1905-жылы Уфа губерниясынын Белебеевск уездиндеги Каргалы хуторунда төрөлгөн. 1921-1925-жылдары Белебеевск педагогикалык техникумунда билим алып, 1925-1928-жылдары Автономиялуу Башкыр ССРнин Словковск районундагы I тепкичтеги мектептерде мугалим, окуу бөлүмүнүн башчысы болуп иштеп, 1928-1931-жылдары Уфа шаарындагы Москва мамлекеттик университетинин (ММУ) филиалы болгон Педагогикалык институтта билим алууну уланткан. Сабактарынан жакшы жетишкендиги үчүн 1933-жылы Москвага ММУнун физика илим изилдөө институтуна которулган. 1934-жылы окууну аяктаганда мамлекеттик бөлүштүрүү комиссиясынын чечими менен Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтуна (КМПИге) мугалимдик ишке жиберилип, 1934-жылдын 4-августунан 1942-жылдын 2-январына чейин (аскерге чакырылганга чейин) КМПИнин физика-математика факультетинин деканы кызматын аркалап, кыргыз группасында окуган студенттерге физика курстарынан сабак берип, эмгектенген.

Еникеев И.И.

1942-жылы 2-январынан Фрунзедеги пехоталык училищеде даярдыктан өтүп, 1945-жылдын 2-августуна чейин Воронеж жана 1-Украина фронтторунда ротанын командири кызматын өтөгөн. Экинчи жолу оор жаракат алып, госпиталдарда дарыланып 2-даражадагы инвалид болуп, Фрунзеге кайткан. 1945-жылдын 1-сентябрынан 1951-жылдын 1-сентябрына чейин КМПИнин директорунун сырттан окуу боюнча орун басары болуп иштеп, КМПИ университеттик статусту алгандан кийин физика-математика факультетинин эксперименталдык физика кафедрасында улук окутуучу кесибинде, 1970-жылдын 26-августуна чейин студенттерге билимин, таалим-тарбиясын берип келген.

Аскердик эрдиктери үчүн: "Кызыл жылдыз" ордени, "Германияны жеңгендиги үчүн" медалы, "Улуу Ата мекендик согуш учурундагы каарман эмгеги үчүн" медалы менен сыйланса, жаштарга билим берүү жаатындагы үзүрлүү эмгеги Кыргыз ССРнин агартуу министрлигинин бир нече Ардак грамоталары, Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин Ардак грамотасы, Билим берүүнүн отличниги төш белгиси менен белгиленип, "Кыргыз ССРнин эмгек сиңирген мугалими" ардак наамы ыйгарылган.

ЮСУПОВ ЖАПАР (1909-13.09.1965) [5] – Каракол кантонунун Маманң айыл чөлкөмүндө төрөлгөн. 1916-жылдагы Үркүндө ата-энесинен ажырап, жергебизде Совет бийлиги орногондон кийин 1920-жылдан 1923-жылга чейин Пржевальскидеги балдар үйүндө тарбияланган. 1923-1925-жылдары Каракол кантонуна караштуу Күрмөнтү волостундагы айыл чарба техникумунда билим алган. 1925-жылдан Каракол кантондук комсомол комитетинин жолдомосу менен Тверь (кийин Калинин) шаарындагы рабфакта окуп, 1931-1936-жылдары Москва суу-чарба институтунда билим алып, "Инженер-гидротехник" адистигине ээ болуп чыккан.

VII.1936 – VIII.1938-жылдары Ысык-Көл райондук суу-чарба башкармалыгында (Байсоорун айылы) райондук инженер, Кыргыз мамлекеттик проектте инженер-конструктор болуп иштеген.

VIII.1938-жылдан баштап Жапар Юсуповдун эмгек жолу КМПИ (КМУ) менен тыкыс байланыштуу. 1938-жылдын сентябрынан

Юсупов Ж.

өндүрүштүк кызматтан билим берүү тармагына атайын чакыртылып, математика кафедрасында кыргыз группасынын студенттерине математикадан кыргыз тилинде сабак берип, улук окутуучу, кошумча – 0I.1944 - 05.1946-жылдары физика-математика факультетинин деканы, кошумча – II.1951 - IX.1951-жылдары институттун директорунун окуу жана илимий иштер боюнча орун басары кызматтарын аркалаган.

Юсупов Ж. IX.1951÷VI.1954-жылдары КМУнун геометрия кафедрасынын башчысынын милдетин аткарып, IX.1954÷IX.1959-жылдары кайрадан физика-математика факультетинин деканы болуп иштеген. 1959-жылдын 22-июнундагы университеттин Окумуштуулар Кеңешинин чечими менен математикалык анализ кафедрасынын доценти кызматына шайланган.

Мугалимдик жана факультеттин жетекчиси кызматтарын Кыргыз ССРнин агартуу министрлигинин математика боюнча окуу-методикалык Кеңешинин Төрагасы, Кыргыз ССРнин ИАнын Президиумунун астындагы терминологиялык комиссиянын мүчөсү, Кыргыз ССРнин Кыргызокуупедмамбас (Киргизучпедгиз) редакциялык кеңешинин физика, математика боюнча мүчөсү милдеттерин дагы аркалаган. 108 басма табак көлөмүндө мектептер жана жогорку окуу жайлары үчүн математика окуу китептерин которуп, 88 басма табак котормолорду рецензиялап, 19,5 басма табак окуу-методикалык эмгектерди жазып, 10 басма табак математикалык терминдердин сөздүгүн түзгөн.

Жаштарга билим берүү тармагында көп жылдык, жемиштүү эмгеги:
“1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуштагы каарман эмгеги үчүн” медалы; СССРдин “Эмгектеги каармандыгы үчүн” медалы; Кыргыз ССР Жогорку Советинин эки Ардак грамотасы; “Кыргыз ССРинин агартуу министрлигинин Эл агартуусунун отличниги” төш белгиси; СССР Жогорку Советинин Президиумунун “Ардак Белгиси” ордени менен белгиленип, “Кыргыз ССРнин Эмгек сиңирген мугалими” ардактуу наамы ыйгарылган.

Сухомлинов Г.А.

СУХОМЛИНОВ ГЕОРГИЙ АКИМОВИЧ (07.07.1906-16.02.1975) [5] – Россиянын Курск губерниясынын Курск уездинин Медвенка слободасында туулган. 1920-жылы комсомолдук уюмга кирип, волосттук ячейканын секретары болуп иштеген. 1925-жылы Курск губерниясынын экинчи даражадагы партиялык мектебинде билим алган. 1926-жылдан КПССтин мүчөсү. 1927-1930-жылдары тогуз жылдык орто мектепте коом таануу мугалими болуп иштеп, 1930-жылы М.В. Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университетинин (ММУ) механика-математика факультетине окууга өткөн. 1934-жылы университетти аяктагандан кийин ММУнун Математика институтунун аспирантурасына тапшырып, аны 1937-жылдын 14-мартында профессор А.И. Плеснердин жетекчилиги астында физика-математика илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн диссертация коргоо менен бүтүргөн. Ошол эле жылдын күзүндө СССР ИАнын В.А.Стеклов атындагы Математика институтунун докторанты болуп кабыл алынган.

1937-жылдын декабрында Георгий Акимович ВКП(б)нын Борбордук Комитети тарабынан Кыргызстанга илимий-педагогикалык ишке атайын жиберилип, М.В. Фрунзе атындагы КМПИде профессордун милдетин аткаруучу, математика кафедрасынын башчысы, ар кайсы жылдары кошумча – физика-математика факультетинин деканы, аспирантуранын башчысы, директордун илимий жана окуу иштери боюнча орун басары кызматтарын аркалаган.

1942-жылдын апрелинде Г.А. Сухомлинов Кызыл Армиянын катарына чакырылып, 1946-жылдын апрелиндеги мобилизация күнүнө чейин кызмат өтөгөн. Ал офицердик кызматтарды ээлеп, Витебск, Кёнигсберг, Манчжурия багыттарындагы салгылашууларга катышкан. Кызыл Жылдыз ордени, I жана II даражадагы Ата Мекендик согуш ордендери, “Кёнигсбергди алгандыгы үчүн”, “Германияны жеңгендиги үчүн”, “Японияны жеңгендиги үчүн”, “Германиянын үстүнөн Жеңиштин 20 жылдыгы” медалдарынын ээси.

Георгий Акимович армиядан демобилизацияланып, Фрунзе шаарына 1946-жылы кайтып келип, 1946-жылдын май айында КМПИнин физика-математика факультетинин математика кафедрасынын башчысы (1954-жыдын августуна чейин) жана кошумча факультеттин деканы (май,1946- 06.11.1948), кийин декандыктын ордуна, кошумча директордун окуу жана илимий иштер боюнча орун басары (22.11.1948-14.09.1949) болуп эмгектенген.

1953-жылы жаңы ачылган техникалык факультеттин деканынын иши ага кошумча жүктөлгөн. 1954-жылдын августунан 1975-жылдын 3-февралына чейин КМУнун техникалык факультетинин базасында жаңы уюштурулган Фрунзедеги политехникалык институтунун (ФПИ) ректору кызматын аркалаган. Инженердик-техникалык, илимий-педагогикалык кадрларды даярдоого кошкон зор салымы үчүн ага “Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген мугалими”, “Кыргыз ССРинин илимине эмгек сиңирген ишмер”, 1966-жылы профессор наамдары ыйгарылып, 1961-жылы “Эмгек Кызыл Туу”, 1971-жылы “Октябрь Революциясы” ордендери менен сыйланган.

ФРАНКЛЬ ФЕЛИКС ИСИДОРОВИЧ (12.03.1905, Вена, Австрия – 07.04. 1961, Нальчик, Кабардин-Балкария) [6] – австриялык жана советтик окумуштуу, техника илимдеринин доктору (1934), физика-математика илимдеринин доктору (1936), Артиллерия илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти (1946), СССРдин теориялык жана прикладдык механика боюнча улуттук комитетинин мүчөсү (1956), математика жана физика тармагындагы эң мыкты илимий натыйжалары үчүн СССР ИАнын Леонард Эйлер атындагы алтын медалы менен сыйланган (1957). 1927-жылы Вена университетинин математика факультетин бүтүрүп, математика боюнча философиянын доктору (Philosop-hiæ Doctor) даражасын (физика-математика илимдеринин кандидаты даражасына барабар) алган (1927). Ал студент кезинен тартып жумушчу кыймылына активдүү катышып, 1928-жылы Австриянын Компартиясынын катарына өткөн.

Франкль Ф. И.

1929-жылы Феликс Исидорович белгилүү советтик окумуштуу математик, геофизик О.Ю. Шмидтин жардамы менен СССРге эмиграцияга келген. 1929-1944-жылдары марксисттик математиктердин коому иш алып барган Коммунисттик академияда, Борбордук аэрогидродинамикалык институтта (БАГИ) илимий кызматкер болуп эмгектенип, 1932-жылы ВКП(б)нын мүчөлүгүнө өткөн. 1944-1950-жылдары Феликс Исидорович Ф.Э. Дзержинский атындагы артиллериялык академиянын реактивдик куралдар кафедрасында иштеп, анын корреспондент-мүчөсү болуп шайланган (1946). 1950-жылы “Өтө туура эмес ой жүгүртүүсү” үчүн (илимий семинарда Сталинди сындаган) куугунтукка алынып, ВКП(б)нын катарынан чыгарылып, Кыргызстанга сүргүнгө айдалган.

1950-жылдан баштап М.В. Фрунзе атындагы КМПИде (24.05.1951-жылдан КМУда) “Теориялык физика” кафедрасынын башчысы болуп эмгектенип, Кыргызстанда релятивисттик газ динамикасынын илимий мектебин негиздеген. Ал жакынкы жана трансүндүк газ динамикасы боюнча бир катар фундаменталдуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, газ-динамикалык маселелердин кеңири классын чечүүнүн ыкмаларын иштеп чыккан. КМУда математиканын, механиканын жана теориялык физиканын ар кандай тармактары боюнча изилдөөлөр, биздин доордо алыскы аралыктагы космонавтикада актуалдуу болуп жаткан фотондук ракета кыймылдаткычынын күчүн эсептөө менен активдүү алектенип келген. Бул багыттагы ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын көптөгөн эмгектери Ф.И. Франкль тарабынан иштелип чыккан идеяларга жана анын жетишкен натыйжаларына негизделген.

КМУда иштеген 9 жылга жетпеген убакытта Ф.И. Франкль өзүнүн 20га жакын шакирттерин аспирантурада окутуп, илим чөйрөсүнө тартып, кандидаттык диссертацияларын жактоого көмөк көрсөткөн. Көп убакыт өтпөй, ошол окумуштуулар: Абдылдаев А., Абдылдаев М.Ю., Аркабаев Н., Айтмурзаев Т., Арынов А., Бийбосунов И., Виленчик В.А., Дюшеев Э., Ефимов З.Ф., Жаныбеков Ч., Кадыров С., Керимгазиев Э., Садыков С., Саламатов Ж., Усубакунов Р., Чадаева Г., Чернов Ю.П., Шахматов М.П., ж.б. Кыргызстанда физика, математика илимдеринин, билим берүүсүнүн өнүгүүсүнө татыктуу салымдарын кошушкан. Анын окуучуларынын арасынан жалгыз кыз, Гүлсүн Чадаева эжебиз республикада математика багытында аялдардын арасында биринчи болуп “Физика-математика илимдеринин кандидаты” илимий даражасына ээ болгондугун белгилеп кетүү зарыл.

Феликс Исидорович 1956-жылы КПССтин 20-съездинен кийин реабилитацияланып, КПССтин катарына калыбына келтирилген.1959-жылы ден соолугуна байланыштуу Нальчикке көчүп барып, ал жерде өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин Кабардин-Балкар мамлекеттик университетинде эмгектенген.

[3] эмгекте белгиленгендей Феликс Исидорович Нальчикке көчүп кеткенден кийин Ракым агай менен байланышта болуп, анын илимий семинардын ишин жетектеп, өткөрүп жаткандыгына ыраазы

болуп, аспиранттарынын макалаларынын кайсыл басылмада, качан жарыяланышын тактап, кеп-кеңешин берип, алыстан болсо дагы жардамын көрсөтүп турган.

Ракым агай жогоруда аты аталган окумуштуу инсандардан сырткары физика – математика факультетинин деканы, кафедра башчысы болуп көп жыл эмгектенген Спекторов Лев Аронович, 1954-1962 – жылдары КМУнун окуу иштери боюнча проректору, кийин кафедра башчысы болуп иштеген Тузов Леонид Васильевич, профессорлор Быков Яков Васильевич, Кривошейин Леонид Евгеньевич ж.б. атактуу инсандардан билим, тарбия алып, чогуу иштешкен.

Мен, Ракым агайды сыртынан өткөн кылымдын 60-жылдарынын баш жагынан бери билүүчүмүн десем, жаңылышпаймын. Анткени университетте ал кишиден билим алып, анын жетекчилигинде дипломдук ишин аткарып, 1955-жылдан тартып Түп районунун Мукай Элебаев атындагы Талды-Суу орто мектебинде математика мугалими, 1962-жылдан 1990-жылга чейин мектептин директорунун окуу иштери боюнча орун басары болуп эмгектенген Ибраев Келгенбай агайыбыз (окуучуларды математика илимине кызыктыруу үчүн болсо керек) окуган университети, факультети, Ракым агай жөнүндө эскерүүлөрүн, жакшы ой-пикирлерин кээде айтып берүүчү. Келгенбай агай 1933-жылдын 10-октябрында Талды-Суу айылында туулган. 1950-жылы мектепти күмүш медалы менен аяктагандан кийин КМПИнин (КМУнун) физика–математика факультетинин "Математика" бөлүмүндө билим алган. Студенттик күндөрүндө физика-математика жаатындагы белгилүү педагог-окумуштуулар И. Еникеев, Ж. Юсупов, Г. Сухомлинов, Ф. Франкль, Я. Быков, А. Егоров, Л. Кривошейн, Р. Усубакунов, ж.б. татыктуу билим, таалим-тарбия алып, окууну ийгиликтүү аяктагандан кийин, Ракым агайдын аспирантурага калып, илим менен алек болуу кеңешине көнбөстөн, мугалим болуп иштөөгө бел байлап, ардактуу эс алууга чыкканга чейин окуучуларга математикадан жогорку деңгээлде билим берип келген. Математика сабагына кызыгып, билим алууга аракет жасаган окуучуларга өзүнчө көңүл бөлүп, райондук, областтык олимпиадаларга даярдап, жогорку билимге ээ болуп, өз илимине татыктуу адис болушуна жол ачкан.

Ибраев К.

Мектептин ынтымактуу жамаатынын, анын ичинде Ибраев Келгенбайдын тарбия, билим берүүдө талыкпаган аракеттеринин жыйынтыгы, көптөгөн бүтүрүүчүлөрдүн жогорку окуу жайларда билим алышып, республиканын өнөр жай, айыл чарба, билим берүү, саламаттык сактоо, илим изилдөө тармактарында алгылыктуу иштерди жараткандыгы болуп эсептелет [7]. Алардын арасында Келгенбай агайдын мектептеги окуучусу, 1968-1972- жылдары В.В. Маяковский атындагы Кыргыз кыз-келиндер педагогикалык институтунун математика факультетинде Ракым агай баш болгон залкар математиктерден билим алган Белекова Соня бар. Мектепте окуп жүргөн кезинде эле математиканын татаал теңдемелерин чыгарууга ынтызар болуп, аракетчил окуучу катары байкалып, математика боюнча райондук, областтык олимпиадаларга катышып ийгиликтерге жетишкендигинен болушу керек, институттун баштапкы курстарынан баштап, профессор Ракым Усубакунович уюштурган "Дифференциалдык теңдемелер жана аларды чыгаруунун ыкмалары" багытында изилдөөчүлүк иштерди аткарып, студенттер арасындагы республикалык илимий семинарларга жана конференцияларга билдирүүлөр жана докладдар менен катышып келген. Агайдын жетекчилигинде "Мектептик курста – көптүктөр жана алар менен болгон амалдарды теңдеме чыгарууда колдонуу" темасында дипломдук ишти жактаганда, – "Соня, жолдомо боюнча мектептеги милдеттүү эки жылдык мөөнөттү иштеп келип, ушул багытта аспирантурага өтүп, илимий иштер менен алектенсең, жакшы ийгиликтерди жаратууга ой жүгүртүүң, билимиң жетишээрлик, деп айтканы дайыма эсимден кетпейт. Ички ой-дүйнөмдө агайдын айткандарындай болот, деген ишеним болуп келгени менен, турмуш шарт бардык учурда каалагандай мүмкүнчүлүк бербейт экен. Эркек бала болсом, мүмкүн ой-максатым ишке ашат беле, билбейм" ... дейт, Соня Белековна.

Белекова С. Б.

Институтту бүтүргөндөн баштап Соня Белековнанын окутуучулук, уюштуруучулук иштери Түп районунун Корумду айлындагы адмирал Марат Темиров атындагы орто мектеп менен байланыштуу. Математика мугалими жана мектеп директорунун окуу иштери боюнча орун басары (завуч) кызматын ардактуу эс алууга чыкканга чейин (2012-жыл) аткарып келген. Жалпы 40 жылдык эмгек жолунда 39 жыл окуу иштерин уюштуруу менен татыктуу алектенүү ар-бир инсандын колунан келе албастыгы айдан ачык жана өз ишине берилип, мугалимдердин, окуучулардын бардыгына бирдей жана керектүү жагдайларда өз алдынча мамиле жасап, ак иштөөнү талап кылаары белгилүү.

Баяндаманын акырында улутубуздун улуу инсандарынын бири Ракым Усубакуновдун асыл эмгегин унутпастан, математика боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн кыргыз тилинде жазган окуу китептерин толуктап басмадан чыгарып, ал жөнүндө эскерүүлөрдү жазган авторлорго, библиотека, окуу залын түзүп, илимий конференцияларды уюштуруп, өткөрүп турган И.Арабаев атындагы КМУнун физика-математика факультетинин жалпы жамаатына ыраазычылык кана билдире аласың.

Колдонулган адабияттар

1. Кадышев С. Университеттин 1956-жылдагы физика адистиги боюнча бүтүрүүчүлөрүнүн жетишкендиктери жөнүндө // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2025, №1, 157-165-б.б.
2. Алиев Ш., Жороев А. Ракым Усубакуновдун окумуштуулук ишмердүүлүгү // Известия вузов Кыргызстана, 2017, № 5, с. 105-107.
3. Алиев Ш., Жороев А. Ракым Усубакуновдун окумуштуулук – окутуучулук ишмердүүлүгү жана мурасы // И.Арабаев атындагы КМУнун басмасы. – Бишкек, 2021, 94-б.
4. Мамбетов Ж. Р. Усубакунов улутубуздун улуу инсаны. – Бишкек: “Бийиктик”, 2014.
5. Ж. Баласагын атындагы КУУнун архиви: Фонд 869, опись №3, Еникеев И.И., Юсупов Ж., Сухомлинов Г.А., Спекторов Л.А., Тузов Л.В.
6. Одинец В.П. О математике из Вены, иммигрировавшем в СССР для строительства “Нового общества” // Вестник Сыктывкарского университета, серия 1: Математика. Механика. Информатика. Вып. 2 (27), 2018, с.71-86.
7. Кадышев С. Институтта жана университетте алган билимдерин актап, мектепте татыктуу билим берген мугалимдерим жөнүндө // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына (S), 2022, 117-127-б.б.

Рецензент: ф-м.и. д-р, профессор Байзаков А.

УДК 377.35:72.04
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-39-44

Ли На, Адылбек кызы Гулназ
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Ли На, Адылбек кызы Гулназ
КНУ имени Ж. Баласагына
Li Na, Adylbek kyzy Gulnaz
KNU J. Balasagyn

«АРХИТЕКТУРАЛЫК ЖАСАЛГАЛОО ТЕХНОЛОГИЯСЫ» АДИСТИГИ БОЮНЧА «ЖУМУШ ЖЕРДЕГИ ОКУУ, КОНКУРСТАР, СЕРТИФИКАЦИЯЛАР ЖАНА ИННОВАЦИЯЛАР» ИНТЕГРАЦИЯЛЫК ОКУУ МОДЕЛИНИН ИННОВАЦИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ

ИННОВАЦИИ И ПРАКТИКА ИНТЕГРИРОВАННОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ «ОБУЧЕНИЕ НА РАБОЧЕМ МЕСТЕ, КОНКУРСЫ, СЕРТИФИКАЦИЯ И ИННОВАЦИИ» ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ТЕХНОЛОГИЯ АРХИТЕКТУРНОГО ДЕКОРИРОВАНИЯ»

INNOVATIONS AND PRACTICE OF THE INTEGRATED TRAINING MODEL "ON-THE-WORKPLACE TRAINING, COMPETITIONS, CERTIFICATION AND INNOVATIONS" IN THE SPECIALTY OF "ARCHITECTURAL DECORATION TECHNOLOGY"

建筑装饰工程技术专业“岗课赛证创”融合教学模式的创新与实践

Кыскача мүнөздөмө: Курулуш индустриясын санариптик трансформациялоонун жана "кош көмүртектүү нейтралдуулук" стратегиясын илгерилетүүнүн контекстинде курулушту бүтүрүү инженердик технологиялар чөйрөсүндө адистерди даярдоонун салттуу модели окуу пландарынын артта калышы, өндүрүш менен билим берүүнү үстүртөн интеграциялоо, инновациялык мүмкүнчүлүктөрдү жетишсиз өнүктүрүү сыяктуу көйгөйлөргө туш болууда. Бул макалада кесиптик билим берүүнүн көйгөйлөрү талданат жана конструктивдүү окутуу теориясына, компетенттүүлүккө негизделген билим берүү теориясына жана башка тиешелүү теориялык негиздерге таянуу менен кесиптик жумушка коюлган талаптарды окуу пландары менен шайкеш келтирүү, кесиптик сынактарды окуу процессине киргизүү, профессионалдык сертификаттоо стандарттарын курстун мазмунуна интеграциялоо, билим берүү реформасын жана ишкердикти стимулдаштыруу боюнча конкреттүү чараларды сунуштайт. Бул тармакты өнүктүрүүнүн керектөөлөрүнө жооп берген жогорку квалификациялуу техникалык адистерди даярдай турган окутуунун дагы так жана эффективдүү моделине алып келет.

Курулуш индустриясын санариптик трансформациялоонун жана "кош көмүртектүү нейтралдуулук" стратегиясын илгерилетүүнүн контекстинде курулушту бүтүрүү инженердик технологиялар чөйрөсүндө адистерди даярдоонун салттуу модели окуу пландарынын артта калышы, өндүрүш менен билим берүүнү үстүртөн интеграциялоо, инновациялык мүмкүнчүлүктөрдү жетишсиз өнүктүрүү сыяктуу көйгөйлөргө туш болууда.

Аннотация: В условиях цифровой трансформации строительной отрасли и углубленного продвижения стратегии «двойной углеродной нейтральности» традиционная модель подготовки специалистов в области инженерных технологий строительной отделки сталкивается с такими вызовами, как отсталость учебных программ, поверхностная интеграция производства и образования, а также недостаточное развитие инновационных способностей. В данной статье анализируются проблемы профессионального обучения и, на основе конструктивной теории обучения, теории компетентностного образования и других соответствующих теоретических основ, предлагаются конкретные меры по сопряжению требований професси ональных должностей с учебными программами, включению профессиональных конкурсов в учебный процесс, интеграции стандартов профессиональных сертификатов в содержание курсов, а также стимулированию реформы образования через инновации и предпринимательство. В результате формируется более точная и эффективная модель обучения, позволяющая готовить высококвалифицированных технических специалистов, отвечающих потребностям развития отрасли.

Abstract: Against the backdrop of the digital transformation in the construction industry and the deepening advancement of the "Dual Carbon" strategy, the traditional talent cultivation model for architectural decoration engineering technology faces challenges such as an outdated curriculum system, superficial integration of industry and education, and insufficient cultivation of innovation capabilities. This paper analyzes the problems in professional education and, based on constructivist learning theory, competency-based education theory, and other relevant foundations, proposes specific measures to align job requirements with the curriculum system, incorporate skill competitions into the teaching process, integrate professional certification standards into course content, and promote teaching reform through innovation and entrepreneurship. These efforts aim to form a more precise and efficient teaching model, thereby cultivating high-quality technical and skilled talents that meet the development needs of the industry.

摘要：在建筑业数字化转型与"双碳"战略深入推进的背景下，传统建筑装饰工程技术专业人才培养模式面临课程体系滞后、产教融合浮于表面、创新能力培养不足等挑战。本文分析专业教学所存在的问题，并依照建构主义学习理论、能力本位教育理论等相关依据，针对如何将职业岗位需求同课程体系相对接，把技能竞赛纳入教学进程，把职业证书标准融入课程内容，以创新创业推动教学改革等环节给出具体举措，形成更为精准高效的教学模式，从而培养出符合行业发展需求的高质量技术技能型人才。

Негизги сөздөр: курулуш-коздоо инженериясы технологиясы; кесип-орун, сабак, мелдеш, сертификат, инновация; интеграцияланган окутуу үлгүсү; кадрларды даярдоо

Ключевые слова: инженерные технологии строительной отделки; должность-курс-конкурс-сертификат-инновации; интегрированная модель обучения; подготовка кадров.

Keywords: Architectural Decoration Engineering Technology; Job-Course-Competition-Certificate-Innovation; Integrated Teaching Model; Talent Cultivation.

关键词：建筑装饰工程技术；岗课赛证创；融合教学模式；人才培养

引言

在“双碳”目标驱动与数字技术深度融合的背景下，建筑装饰行业正加速向绿色化、智能化、工业化转型，建筑装饰工程技术专业人才需求显现出多方面化、专业化的特性。传统教学模式因课程内容滞后、实践场景缺失、创新能力培养不足等问题，难以匹配行业对人才“技术迭代快、跨界融合深”的新要求。“岗课赛证创”相融合的教学模式把岗位需求，课程教学、技能竞赛、职业证书以及创新创业联系起来，给建筑装饰工程技术专业的教学改革给予了新的思路与方向，深入探究这种教学模式，对于改善专业教学质量，加强学生的职业竞争力有着非常重要的现实意义。

1建筑装饰工程技术专业教学现状探讨

1.1课程体系与岗位需求脱节

建筑装饰工程技术专业的课程设置存在理论与实际应用脱钩的问题。随着行业快速发展，数字化设计软件、绿色环保材料、智能化施工等不断涌现，但部分课程内容未能及时更新，跟不上行业发展的步伐。例如，在数字化设计方面，行业普遍采用BIM（建筑信息模型）技术进行全流程设计与管理，以实现高效协同、精准预算与可视化模拟，但许多院校的课程体系中，对BIM技术的教学仅停留在基础介绍，缺乏深入应用与实操训练。

在装配式建筑装饰技术日益普及的背景下，多数院校的课程仍以传统现场施工技术讲授为主。即便涉及装配式装修施工技术，也多处于理论阶段，缺少实际操作环节。学生难以深入理解装配式装修的模块拆分、现场组装流程及质量控制要点。根据能力本位教育理论，课程体系应紧密围绕岗位能力需求构建。然而，当前的课程体系未能有效达成这一目标，导致学生毕业后难以迅速适应岗位工作，无法满足企业对人才的需求。

1.2技能竞赛与教学过程分离

技能竞赛是考查学生专业技能的关键平台，但它却与教学过程相脱节，竞赛似乎成了少数学生的专属，多数学生很难参与进来；竞赛内容和日常教学内容缺乏有效的衔接，使得学生在竞赛中收获的技能与经验无法在日常学习里得以巩固和拓展，这不符合建构主义学习理论所看重的学习情境创设以及知识的积极建构，对全体学生专业技能的优化颇为不利。

1.3职业证书与课程内容的匹配性问题

职业资格证书是衡量学生职业能力的一项重要标准，当前，建筑装饰工程技术专业的课程内容和职业证书考核标准存在不相适应之处，部分院校设置课程时没有充分顾及职业证书的要求，造成学生备考时还要另外投入许多时间和精力，比如室内装饰设计师国家职业资格证书所考核的施工工艺、照明与陈设、部分深化设计等内容，在课程教学里得不到系统、细致的讲授，于是学生的考证通过率就受到了影响。

1.4创新创业教育与专业教学融合度欠缺

在建筑装饰工程技术专业教学当中，创新创业教育未受充分关注，与专业教学的融合深度和广度均显不足。随着建筑装饰行业的转型升级，行业更需要具备创新思维和创业能力的复合型人才，但专业教学仍以传统技能传授为主，未能有效将行业前沿的创新理念与创业实践需求融入课程体系。同时，缺少有效的手段来塑造学生的创新思维与创业能力，多数院校仅通过零散的讲座或短期培训开展创新创业教育，未构建起贯穿专业课程的实践教学体系。这导致学生参与的创新创业实践活动形式单一，多停留于理论设想层面，难以结合建筑装饰行业实际开展可行性高的创新项目。

2“岗课赛证创”融合教学模式的理论依据

2.1建构主义学习理论

建构主义学习理论表明，学习就是学习者在某个情境当中，依靠其他人的协助，凭借必需的学习资料，借助意义建构来获取知识的过程，在“岗课赛证创”融合教学模式里，把岗位实际项目、技能竞赛、证书考核等有机整合到课程体系中，强化学生对行业标准的掌握；同时融入创新创业实践，鼓励学生围绕绿色装饰材料应用、智能化家装设计等行业前沿领域开展创新探索。使得学生在实际操作时自动去形成知识和技能，这符合建构主义学习理论的需求。

2.2能力本位教育理论

能力本位教育理论关注围绕职业岗位必要能力去规划教学内容与教学方法，“岗课赛证创”融合教学模式以岗位能力需求作指引，把课程教学，技能竞赛，职业证书，创新创业等要素同岗位能力塑造紧密联系起来，通过整合教学资源并改善教学流程，全方位增强学生的职业能力，很好地彰显了能力本位教育理论的观念。

2.3多元智能理论

多元智能理论显示，人具备多种智能，每种智能在个体上的表现形式与发展程度均存在差异，在“岗课赛证创”相融合的教学模式当中，依靠技能竞赛、实际项目、证书考核等多种教学活动和评价方式，可以深入挖掘学生不同的智能潜力，以满足学生个性化成长的需求，推动学生做到全面发展。

3建筑装饰工程技术专业“岗课赛证创”融合教学模式实施策略

3.1岗位需求导向的课程体系重构

开展行业调研时，明确岗位能力需求十分关键，专业团队深入建筑装饰企业，采用问卷调查、访谈、实地观察等多种调研方法，全方位把握行业发展趋势，岗位设立情况以及各个岗位应具备的核心能力，与企业的技术骨干、项目经理、人力资源负责人等展开深入交流，分析企业对于人才知识、技能、职业素养的具体需求。

依照岗位能力需求分析的情况，重构课程体系，按建筑装饰项目的工作流程以及岗位能力需求，重新整合并改良课程内容，形成“基础能力课程+专业核心课程+岗位拓展课程+综合实践课程”模块化课程体系。基础能力课程侧重于提升学生的通识知识水平和基本专业素养；专业核心课程针对建筑装饰设计、施工、管理等关键岗位能力来设置《建筑装饰设计》《建筑装饰施工技术》《建筑装饰工程计量与计价》等课程；岗位拓展课程融入装配式装修技术，智能家居装饰应用等新出现的技术和前沿知识；综合实践课程借助校内项目实训，企业顶岗实习等途径，加强学生的动手操作能力和综合职业素养。

3.2深度融合技能竞赛以创新教学方法

把技能竞赛项目融入日常教学进程当中，以竞赛项目作载体教学任务以及学习活动，将职业院校技能大赛“建筑装饰数字化施工”赛项的“方案设计与表现”“建筑装饰施工图设计”“建筑装饰工程计算”等竞赛模块，转化为成课程教学中的操作项目。在教学时，依照竞赛的标准和要求，安排学生分小组来完成项目任务，从方案设计开始，历经材料选用、施工图深化设计、施工工艺模拟，使学生在仿真的竞赛环境中进行学习与训练，从而优化自身的专业技能和团队合作能力。

秉持“以赛促学，以赛促教”的理念，创建起常态化的校内竞赛机制，定期举办建筑装饰设计大赛、施工技能比武等校内竞赛活动，营造出全员参与竞赛的浓郁氛围。通过校内竞赛选出优异学生组建团队去参加更高级别的竞赛，同时，把竞赛过程中的经验及成果及时反馈到教学当中，教师依照竞赛所显现出来的学生知识与技能方面的不足，调整教学内容和方法，改良教学资源安排，达成教学与竞赛之间的良好互动。组建由学校专业教师、企业技术专家和行业能手组成的竞赛教学团队，学校教师承担理论知识讲解及日常教学安排的任务，企业技术专家依靠自身丰富的应用经验，向学生传授实际工作中的技术重点和操作准则，行业能手则分享竞赛方法和经验，借助团队合作，给予学生全面的指导，推动教师教学能力和企业应用能力得到同步加强。

3.3有机融合证书标准，优化课程内容结构

对建筑装饰行业相关职业资格证书，把职业资格证书的考核标准进行系统性梳理和细致分析，清楚界定各个证书考核的知识体系、技能要求以及职业素养指标，制作出证书考核标准与专业知识技能相对应的图谱，进而找出课程教学和证书考核要求二者间存在的差距与不足之处。

按照证书考核标准，全方位改进课程教学大纲，教学内容以及教学方法，在课程教学大纲里清晰标明关乎职业证书考核的知识点和技能点，保证课程教学目的同证书考核需求相符合，就教学内容而言，加大证书考核重点内容的教学占比。在《建筑装饰材料与构造》课程当中，加强对新型装饰材料性能、检测方法等证书考核内容的讲授；在《建筑装饰工程项目管理》课程里，重点讲授施工质量验收规范、安全经营标准等知识。更新教学方法，利用案例教学，模拟考证训练等手段，增进学生对证书考核内容的掌握水平。执行“课证融通”教学改革时，要形成课程学习与证书获取相互衔接的机制，把职业证书考核内容纳入课程考核体系当中。

3.4加强创新创业教育，提升创新能力

在建筑装饰工程技术专业课程教学中，深度融入创新创业教育元素。在《建筑装饰设计》课程增设设计思维训练模块，通过头脑风暴、创意设计竞赛激发学生创新思维；在《建筑装饰工程招投标与合同管理》课程引入企业创业案例，剖析市场定位、营销策略及风险管控，培养学生创业意识与商业思维。

搭建多元创新创业实践平台，组建建筑装饰创新创业工作室，鼓励学生组建团队，开展室内设计创新、新材料应用等项目。同时，联合企业与行业协会举办创新创业大赛、项目孵化活动，为学生提供成果展示与资源对接机会。

构建"校内教师+企业导师+行业专家"的高水平导师团队。校内教师通过专项培训提升教学能力；企业导师分享实战经验、提供行业资源，指导创业实践；行业专家解读政策、分析趋势。三方协同助力学生解决难题，提高创新创业项目成功率。

4"岗课赛证创"融合教学模式的实施保障措施

4.1加强师资队伍建设

专业教师每年深入建筑装饰企业挂职，深度参与BIM技术辅助的全流程设计、装配式装修项目施工管理等实际工作。通过参与实际项目，实时把握行业发展动态，积累智能设计软件操作、装配式构件安装工艺优化等实操经验，从而将行业最新技术与实践案例融入课堂教学，提升教学内容的实用性与时效性。聘请企业技术骨干担任兼职教师，重点引入在建筑装饰数字化技术应用、智能家居集成设计等领域具有丰富经验的专家，能为学生传授行业一线的实战技能，参与课程开发与教学方案设计，使教学内容更贴合企业实际需求。定期组织教师参加"岗课赛证创"融合教学培训，邀请行业专家解读行业政策导向、前沿技术发展趋势与人才需求标准。此外，鼓励教师围绕行业热点申报教学改革课题，撰写高质量学术论文，探索"岗课赛证创"融合教学模式的创新路径，全面提升教师的专业素养、教学能力与科研水平，为"岗课赛证创"融合教学模式的有效实施提供坚实的师资保障。

4.2完善实践教学条件

增大资金投入，依照建筑装饰行业标准，营造功能齐全、设备先进的校内实训基地，设立包含设计、材料检测、施工工艺、BIM技术等在内的诸多实训场地，并配备先进的软件和仪器，创建仿真应用场景。要加深校企合作，同企业、行业协会共建校外实习基地，共同制订实习方案和考核标准，安排学生顶岗实习和毕业设计，由企业给予岗位并予以指导，为学生的操作教学和就业打下牢靠的基础。

4.3建立多元评价体系

形成以岗位能力为核心的立体评价指标体系，一方面考察学生专业知识的掌握状况，另一方面包含操作技能、团队合作、创新能力以及职业素养等方面的内容，对于建筑装饰设计项目而言，要全方位考量方案及其执行过程中的综合表现，运用过程性评价与总结性评价相关联，师生互相评价和企业评价相配合的方式，过程性评价重视课堂，作业以及项目执行中的表现，总结性评价着重于课程考试和成果显示，并且请企业按照用人需求参与评价，从而保证评价结果客观准确，符合行业标准。

5结论

在数字化转型加速、绿色低碳理念深入人心、智能化技术广泛应用的行业背景下，"岗课赛证创"融合教学模式为建筑装饰工程技术专业教学改革注入了新动能，是顺应行业发展趋势、破解人才培养难题的有效路径。该模式以岗位需求为导向，重构课程体系，将BIM技术应用、装配式装修工艺等前沿内容融入课程，使教学与行业发展同频共振；以技能竞赛为抓手，通过真实项目驱动教学方法革新，提升学生实践操作与团队协作能力；以证书标准为依托，将职业技能等级证书要求融入课程内容，强化学生对行业标准与规范的掌握；以创新创业教育为引擎，激发学生创新思维与创业意识。

同时，通过加强师资队伍建设、建立多元评价体系等完善的实施保障措施，有效推动教学模式落地，提升专业教学质量，培养出兼具扎实理论基础、精湛实践技能与创新能力的高素质技术技能人才，满足建筑装饰行业对复合型人才的需求。在未来的教学实践中，持续深化"岗课赛证创"融合教学模式的探索。一方面，紧跟行业发展动态，动态调整课程内容与教学方法，加强与头部企业合作，引入更多前沿技术与真实项目；另一方面，借助大数据、人工智能等技术手段，优化教学评价与反馈机制，实现教学过程精准化管理。通过不断总结经验、迭代升级，推动建筑装饰工程技术专业教育教学向更高质量、更具特色的方向迈进，为行业发展提供源源不断的人才支撑。

参考文献：

[1]郭亚丽,潘伟,王博等.基于"岗课赛证"提升高职学生建筑识图能力的教学改革研究[J].太原城市职业技术学院学报,2025,(03):7-10.

[2]李纳.基于技能竞赛和人才需求的专业课程教学改革——以建筑装饰工程技术专业为例[J].建材与装饰,2020(14):205,207.

[3]荆亚涛,肖芳,蒋英礼.智能建造背景下建筑工程识图岗课赛证深度融通实施研究[J].广东交通职业技术学院学报,2025,24(01):70-74+84.

[4]李纳."建筑装饰技术应用"职业技能竞赛对专业建设的影响[J]. 中州建设,2021(3):52-54,61. DOI:10.3969/j.issn.1005-4863.2021.03.038..

[5]宁亚锋,程瑞芳,周磊.建筑工程技术专业基于"岗课赛证创"融合的教学模式的探索——以"BIM建模"课程为例[J].科技风,2024,(21):81-83.

Рецензент: д-р историч. н., профессор Сулайманова Р.Т.

УДК 371. 487
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-44-51

Мусакулов Т.М., Кокчолоков Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Мусакулов Т.М., Кокчолоков Н.
КНУ имени Ж. Баласагына
Musakulov T.M., Kokcholokov N.
KNU J. Balasagyn

ЖАШТАР АРАСЫНДА СЕРГЕК ЖАШОО ОБРАЗЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ДЕНЕ ТАРБИЯНЫН МААНИСИ
ВАЖНОСТЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ
THE IMPORTANCE OF PHYSICAL CULTURE IN SHAPING A HEALTHY LIFESTYLE AMONG YOUNG PEOPLE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада жаш муундун арасында сергек жашоо образын калыптандырууда дене тарбия мугалимдеринин аткара турган негизги милдеттери жана алардын иш-аракеттеринин айлык графиктерге ылайык уюштурулушу каралат. Жаштардын ден соолугун чыңдоодо жана туура жашоо көндүмдөрүн өздөштүрүүдө дене тарбия сабактарынын, спорттук иш-чаралардын, массалык кыймыл активдүүлүктөрүнүн мааниси талданат. Ошондой эле, дене тарбия мугалимдеринин жылдык иш-аракеттер планын системалуу уюштуруу, ар айдагы иш-чараларды пландаштыруу жана алардын натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча сунуштар берилет. Макалада визуалдык диаграммалар аркылуу ар бир милдеттин календардык графиги сунушталган.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные задачи, которые должны выполнять учителя физической культуры при формировании здорового образа жизни среди подрастающего поколения, и организация их деятельности в соответствии с месячным графиком. Анализируется значение занятий физической культурой, спортивных мероприятий, массовых двигательных мероприятий в укреплении здоровья молодежи и овладении правильными жизненными навыками. Также даются рекомендации по систематической организации годового плана действий учителей физической культуры, планированию мероприятий на каждый месяц и повышению их эффективности. В статье представлен календарный график каждой задачи с помощью визуальных диаграмм.

Abstract: This article discusses the main tasks that physical education teachers should perform in shaping a healthy lifestyle among the younger generation, and the organization of their activities in accordance with the monthly schedule. The article analyzes the importance of physical education, sports events, and mass movement activities in strengthening youth health and mastering the right life skills. Recommendations are also given on the systematic organization of the annual action plan for physical education teachers, planning activities for each month and improving their effectiveness. The article presents a calendar schedule for each task using visual diagrams.

Негизги сөздөр: сергек жашоо образы; дене тарбия; спорттук иш-чаралар; ден соолук; жылдык план; календардык график; тарбиялык иш.

Ключевые слова: здоровый образ жизни; физическая культура; спортивные мероприятия; здоровье; годовой план; календарный график; воспитательная работа.

Keywords: healthy lifestyle; physical education; sports activities; health; annual plan; calendar schedule; educational work.

Бүгүнкү күндө коомдун өнүгүшүндө сергек жашоо образын калыптандыруу негизги маселелердин бири болуп саналат. Өзгөчө бул маселе жаштар арасында актуалдуу. Анткени ден соолугу чың, активдүү жаштар - бул мамлекеттин келечеги. Сергек жашоо образынын негизги элементтеринин бири – дене тарбия болуп саналат. Ал адамдын физикалык, психологиялык жана социалдык жактан өнүгүшүнө оң таасирин тийгизет.

Сергек жашоо жана дене тарбиясына тиешелүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик документтерине: Кыргыз Республикасынын билим берүү мамлекеттик стандартында ден-соолукту сактоо жана дене тарбияны уюштуруу боюнча талаптар каралган. Мектептерде жана жогорку окуу жайларда дене тарбия сабактарынын мазмуну, саат саны жана методдору көрсөтүлгөн [1]; Кыргыз Республикасынын "Дене тарбия жана спорт жөнүндө" Мыйзамы (2011-жыл). Ден соолукту чыңдоо, спортту өнүктүрүү жана жаштардын активдүүлүгүн арттыруу боюнча мамлекеттик саясаттын негиздери [2]; Кыргыз Республикасынын Улуттук саламаттык сактоо стратегиясы (2012-2020) [3]; Ден-соолукту чыңдоого багытталган чаралар, анын ичинде жаштардын физикалык активдүүлүгүн арттыруу [4]; "Жаштар саясаты жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамы. Жаштардын ден соолугуна, спортко жана сергек жашоо образын жайылтууга байланыштуу нормалар камтылган. [5]

Ушул мамлекеттик документтерге байланыштуу, жаштар арасында сергек жашоо образын калыптандырууда дене тарбиянын ролун илимий-педагогикалык жактан талдоо аркылуу, сергек жашоо образынын маңызын, дене тарбиянын жаштардын ден соолугуна жана мүнөзүнө тийгизген таасирин жана жаштардын арасында дене тарбияны жайылтуунун педагогикалык ыкмаларын карап, аларды ЖОЖдорго сунуштоо керек деген ойдобуз. Себеби, жогорку окуу жайдын социалдык функцияларынын ролу өсүүдө, бул жогорку мектеп чечүүчү ролду таандык болгон коомдун рухий жашоосун жакшыртуу. [6]

Сергек жашоо образы – бул дене жана психикалык ден соолукту сактоого, чыңдоого багытталган жүрүм-турумдун формасы. Анын негизги компоненттерине туура тамактануу, физикалык активдүүлүк, зыяндуу адаттардан алыс болуу (тамеки, ичимдик, баңгизат), күн тартибин сактоо жана стресске туруктуулар кирет.

Бул компоненттердин ичинен физикалык активдүүлүк – негизги орунду ээлейт, анткени ал жалпы ден соолуктун көрсөткүчү болуп саналат.

Дене тарбия – бул ар кандай курактагы адамдардын физикалык абалын жакшыртууга жана чыңдоого багытталган иш-аракеттер жыйындысы. Ал жаштарга иммундук системаны бекемдеп, жүрөк-кан тамыр жана дем алуу системасын чыңдап, стресс, депрессия сыяктуу психологиялык ооруларды алдын алып, өзүнө болгон ишенимди арттырып, коом менен активтүү баарлашууга жардам берет. Мындан тышкары, спорттук иш-чаралар жаштардын тартипке, сабырдуулукка, лидерликке жана максат коюп ага жетүүгө үйрөтөт. Бул маселени терең изилдеп, Мамбетакунов У.Э. жана Амантурова Э.Б.: «Келечектеги адистердин экологиялык компетенттүүлүгүн калыптандыруу дене тарбия жана спорт заманбап билим берүүнүн маанилүү милдети болуп саналат», – деп белгилешет. [7]

Демек, жаш муундун ден соолугу – улуттук коопсуздуктун жана өнүгүүнүн негизги факторлорунун бири. Бул багытта дене тарбия чоң роль ойнойт. Ал жаштардын физикалык гана эмес, моралдык жана социалдык жактан да өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Сергек жашоо образын калыптандырууда дене тарбияны жигердүү колдонуу – билим берүү мекемелеринин, үй-бүлөнүн жана жалпы коомдун негизги милдети болуп саналат.

Бул маселенин бүгүнкү күндөгү актуалдуулугун глобалдык өзгөрүүлөр, технологиянын өнүгүшү жана баарлашуу процесси жаштардын жашоо образын пассивдүү нукка өзгөртүп жатканы менен байланыштырсак болот. Компьютердик оюндарга жана интернетке көп убакыт бөлүү, туура эмес тамактануу, физикалык активдүүлүктүн төмөндөшү жана зыяндуу адаттардын жайылышы жаштардын ден соолугуна терс таасирин тийгизүүдө. Бул көрүнүштөр келечек муундун психологиялык, физикалык жана социалдык жактан өнүгүшүнө түздөн-түз коркунуч жаратууда.

Ошондуктан жаштардын арасында сергек жашоо образын калыптандыруу, аларды ден соолукту сактоого, активдүү жашоого үйрөтүү бүгүнкү күндүн өзөктүү маселелеринин бири болуп эсептелиши керек

деген ойдобуз. Бул багытта дене тарбия талашсыз өзгөчө орунду ээлейт. Ал жаштарды жигердүүлүккө, тартипке, чыдамкайлыкка тарбиялоо менен катар, коомдо өз ордун табууга көмөктөшөт.

Кыргызстандагы билим берүү мекемелеринде жана коомдук уюмдарда сергек жашоо образын пропагандалоо аракеттери көрүлүп жатканы менен, бул ишти системалуу түрдө жүргүзүү, дене тарбиянын мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалануу дагы деле болсо олуттуу маселе бойдон калууда. Ошондуктан бул чөйрөнү илимий-педагогикалык жактан талдоо жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу бүгүнкү күндүн, биздин оюбуз боюнча, эң негизги талабы болуп эсептелет.

Буга байланыштуу белгилеп кетүүчү нерсе, Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин 2023-жылдагы маалыматына ылайык, мектеп жашындагы балдардын 30%дан ашыгы ар кандай деңгээлдеги сколиоз, ашыкча салмак, көздүн начар көрүүсү жана жүрөк-кан тамыр системасынын оорулары менен катталган. Мындай көрсөткүчтөр жаш куракта сергек жашоо образын калыптандыруунун зарылдыгын дагы бир жолу ырастайт.

Кыргыз билим берүү системасында дене тарбия сабактары негизги предмет катары каралганы менен, аларды уюштурууда кээ бир көйгөйлөр, мисалга алсак, спорттук инвентарлардын жетишсиздиги, дене тарбия мугалимдеринин жетишсиздиги, заманбап методикалык камсыздоонун начарлыгы, кээ бир окуучулардын сабактарга активдүү катышпастыгы дагы эле байкалат.

Жаштар арасында дене тарбияны натыйжалуу калыптандыруу үчүн төмөнкү шарттарды эске алуу зарыл:

• Мектепте жана ЖОЖдордо дене тарбия сабактарын заманбап ыкмалар менен өткөрүү;

• Спорттук секциялардын жана ийримдердин жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу;

• Салттуу жана улуттук оюндарды жайылтуу;

• Дене тарбияны массалык түрдө пропагандалоо (массалык спорттук иш-чаралар, жарыштар, марафон ж.б.);

• Ата-энелердин жана коомчулуктун активдүү катышуусу.

Ошол эле учурда кыргыз элинин улуттук баалуулуктары – көчмөн жашоо, табият менен жакын байланыш, улуттук оюндар (көк бөрү, тогуз коргоол, ордо, эр эңиш ж.б.) – сергек жашоонун бай мурасын өзүндө камтыйт. Бул маданий мурастарды дене тарбия менен айкалыштырып, жаштарга тарбия берүүдө колдонуу заманбап жана улуттук ыкмаларды айкалыштырып пайдаланууга шарт түзөт.

Мунун баары сергек жашоо образын калыптандыруу маселесин терең иликтөөнү, жаштар арасында дене тарбияны өнүктүрүү боюнча натыйжалуу педагогикалык стратегияларды иштеп чыгууну талап кылат. Бул максатта билим берүү мекемелери, үй-бүлө жана коом өз ара кызматташып, жаштардын ден соолугун сактоого жана өркүндөтүүгө багытталган комплекстүү иштерди жүргүзүшү зарыл.

Сергек жашоо образын калыптандыруу жана дене тарбиянын ролу боюнча дүйнөлүк жана жергиликтүү илимпоздор бул маселени ар тараптуу изилдеп келишет. Алардын айтымында, дене тарбия – бул жөн гана физикалык көнүгүү эмес, ал адамдын психологиялык, социалдык жана интеллектуалдык өнүгүүсүнө да зор таасир этүүчү комплекстүү курал.

Маселен, россиялык белгилүү педагог жана дене тарбия теориясынын изилдөөчүсү Л.П. Матвеев дене тарбияны «жаш муунду тарбиялоонун, ден соолугун чыңдоонун жана социалдык адаптациясынын эң натыйжалуу каражаты» деп мүнөздөгөн. Анын пикиринде, дене тарбия аркылуу жаштардын жоопкерчилиги, лидерлик сапаттары жана өзүн өзү тарбиялоо көндүмдөрү калыптанат. [6]

Кыргызстандык педагог-илимпоз М.Э. Жолдошев учурдун талабына ылайык дене тарбиянын назариятын окутуу процессинде, дене тарбия сабагына, спорттук машыгууларды жүргүзүүгө байланышкан адистештирилген билимдердин жалпы негиздерине кеңири түшүнүк берилип, алар бир системага келтирилип, болочок адисттик көз карашты калыптандыруу үчүн көздөлгөн. [7]

Ошондой эле, Дүйнөлүк саламаттык сактоо уюму (ДССУ, 2022) өз баяндамасында жаштардын арасында ден соолукка байланыштуу көйгөйлөрдүн алдын алууда физикалык активдүүлүк – эң жеткиликтүү жана натыйжалуу каражат экенин эскерткен. Алардын сунуштары боюнча дене тарбия мамлекеттик деңгээлде стратегиялык саясатка айланышы керек. [8]

Бул илимий пикирлер жана изилдөөлөр көрсөтүп тургандай, дене тарбиянын жаштар үчүн физикалык гана эмес, психо-социалдык жактан да чоң мааниси бар. Андыктан, дене

тарбия – сергек жашоо образын калыптандырууда алмашкыс фактор катары каралышы зарыл.

Эгерде дене тарбия системалуу жана максаттуу түрдө колдонулса, анда ал жаштардын сергек жашоо образын калыптандырууга, ден соолугун чыңдоого жана социалдык адаптациясына өбөлгө түзөт.

Илимий изилдөө төмөнкү ыкмалардын негизинде жүргүзүлдү. Бишкек шаарындагы жогорку окуу жайында 100 студенттин катышуусунда анкета жүргүзүлдү. Дене тарбия сабактарынын жүрүшүнө 3 ай бою байкоо жүргүзүлдү. Дене тарбия мугалимдери жана спорттук секция жетекчилери менен жарым структуралык интервью уюштурулду. КР Билим берүү министрлигинин, ДССУнун, жана башка мекемелердин расмий документтери, статистикасы каралды.

Сурамжылоо 2025-жылдын февраль-март айларында өткөрүлдү. Ар бир студентке 10 суроодон турган анкета сунушталды. Анкеталар купуялуулук шартында толтурулду. Берилген суроолор жабык жана жарым-жабык формада болду (б.а. "ооба/жок", ошондой эле жеке пикир жазууга мүмкүнчүлүк берилди). Анкета Google Forms жана кагаз түрүндө жүргүзүлдү.

Сурамжылоонун негизги суроолору:

1. Сиз аптасына канча жолу физикалык көнүгүү жасайсыз?
2. Дене тарбия сабактарына катышасызбы? Эгер катышпай калсаңыз, себебин белгилеңиз.
3. Сиз үчүн «сергек жашоо образы» эмне дегенди билдирет?
4. ЖОЖдо спорттук иш-чаралардын жетиштүүлүгүнө кандай баа бересиз?
5. Сиз дене тарбия жаштардын ден соолугуна оң таасир берет деп ойлойсузбу?
6. Сиз кандай спорт түрлөрүнө кызыгасыз?
7. ЖОЖдор спортко кызыгууңузду арттырдыбы?

Сурамжылоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй, студенттердин басымдуу бөлүгү дене тарбиянын сергек жашоого кошкон салымын түшүнөт, бирок анын практикада жүзөгө ашырылышына наразы, ЖОЖдордо спорттук иш-чаралар жетишсиз, бул жаштардын активдүүлүгүнө терс таасир этүүдө, сурамжылоого катышуучулардын көбү дене тарбия сабактары кызыктуу жана заманбап методдор менен өтүлсө, аларга катышуу деңгээли жогорулмак деп эсептешет, жеке кызыгуулар көбүнчө өз алдынча спорт залга баруу, командалык оюндар жана жеңил атлетика менен чектелет.

Бул диаграмма менен графикте сурамжылоонун негизги суроолору боюнча студенттердин жоопторун пайыздык көрсөткүчтөр менен чагылдырат. Ар бир багыт боюнча "Ооба/Жакшы", "Жок/Жетишсиз" жана "Кэдэ/Билбейм" деген жооптордун салыштырмалуу үлүшү көрсөтүлдү.

Диаграмма менен графикти талдап көрөлү:

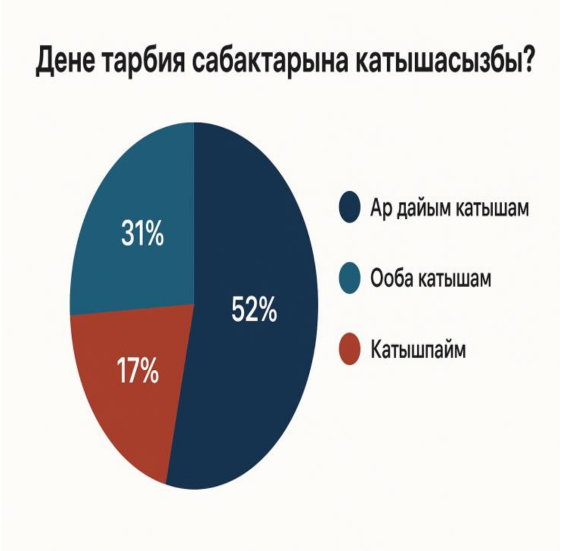

1. Аптасына канча жолу физикалык көнүгүү жасайсыз? 38% – 1-2 жолу, 27% – 3-4 жолу, 21% – эч качан, 14% – күн сайын. Демек, студенттердин көбү физикалык активдүүлүккө төмөн деңгээлде тартылган. Күн сайын машыгуу аз. Бул жаштардын активдүү жашоо образын толук кандуу карманбаганын көрсөтөт.

2. Дене тарбия сабактарына катышасызбы? 52% – дайыма, 31% – кээде, 17% – катышпайт. Демек, жарымынан көбү туруктуу катышат, бирок үчтөн бири гана кээде барары, ал эми 17% толук катышпастыгы көңүл бурчу жагдай. Бул дене тарбия сабактарынын кызыктуулугу же жеткиликтүүлүгү боюнча маселени көрсөтүшү мүмкүн.

3. Сергек жашоо деген эмне? 41% – физикалык активдүүлүк, 28% – зыяндуу адаттардан алыс болуу, 19% – туура тамактануу, 12% – бардык факторлор. Демек, көпчүлүк сергек жашоону активдүүлүк менен байланыштырса да, комплекстүү түшүнүк (бардык факторлор) тууралуу түшүнүк аз. Бул – сергек жашоонун толук маанисин жеткирүү зарылдыгын көрсөтөт.

4. ЖОЖдогу спорттук иш-чаралар жетиштүүбү? 58% – жетишсиз, 26% – жетиштүү, 16% – билбейт. Демек, көбү ЖОЖдордо спорттук иш-чаралар жетишсиз деп эсептейт. Бул – спортко кызыгууну колдоо жана шарттарды жакшыртуу керек экенин ачык билдирип турат.

5. Дене тарбия ден соолукка оң таасир берет деп эсептейсизби? 82% – ооба, 12% – билбейт, 6% – жок. Демек, көпчүлүк дене тарбиянын ден соолукка оң таасирин түшүнөт. Бул — жакшы көрсөткүч, бирок 18% бул тууралуу так түшүнүккө ээ эмес. Демек, түшүндүрүү иштери дагы керек.

6. Кызыккан спорт түрлөрү? Футбол – 30%, волейбол – 21%, жүрүш/йога – 17%, спорт зал – 15%, кызыкпайм – 17%. Демек, командалык спортторго кызыгуу жогору. Бирок кызыкпайм дегендердин да саны байкаларлык. Бул студенттерди ар кандай спорт түрлөрү менен кызыктыруу аракетин күчөтүү керек экенин көрсөтөт.

7. Окуу жай спортко болгон кызыгууңузду арттырдыбы? 43% – ооба, 39% – жок, 18% – билбейм. Демек, жарымы гана кызыгуусу артканын айтат, калгандары үчүн ЖОЖ жетиштүү мотивация бере албай жатат. Бул – окуу жайлардагы спорт иш-чараларынын мазмунун жана жеткиликтүүлүгүн кайра карап чыгуу зарылдыгын билдирет.

Жалпысынан алганда, студенттер арасында сергек жашоо образы жана дене тарбия боюнча жалпы түшүнүк бар. Бирок көпчүлүк жетиштүү деңгээлде активдүү эмес, ошондой эле окуу жайлар спорттук кызыгууну толук кандуу колдой албай жатканын байкоого болот. Бул – тарбиялык иштерди активдештирүү, класстан тышкаркы дене тарбия жана спорттук иш-чараларды жандандыруу үчүн негиз болот.

Жүргүзүлгөн изилдөөбүздүн натыйжаларына таянып, мугалимдеринин милдеттери боюнча төмөнкүдөй иш-чаралар дене тарбия планына кириши керек деген ойго келдик. Иш-чаралардын программасына көңүлүңүздөрдү бурабыз.

1. Дене тарбия сабактарын уюштуруу жана өткөрүү:

- Жылдык жана семестрдик пландарды түзүү: Машыгууларды жаш курагына, физикалык даярдык деңгээлине ылайыктап пландоо.
- Ар түрдүү спорт түрлөрүн колдонуу: Футбол, баскетбол, волейбол, жеңил атлетика, күрөш, шахмат, теннис, гимнастика сыяктуу түрлөрдү айкалыштыруу.
- Жеке иш пландарды түзүү: Физикалык мүмкүнчүлүктөрү начар окуучуларга атайын көнүгүүлөрдү иштеп чыгуу.

2. Сергек жашоо образын жайылтуу жана түшүндүрүү:

- Семинарлар жана лекциялар уюштуруу: Ден-соолук, туура тамактануу, стресс менен күрөшүү тууралуу маалымат берүү.
- Акцияларды өткөрүү: «Сергек жашоо күнү», «Спорт менен ден соолукту сактайлы» сыяктуу темаларда иш-чаралар.
- Маалыматтык материалдарды жайылтуу: Постерлер, буклеттер, видео материалдар даярдоо жана окуучуларга таратуу.

3. Спорттук иш-чараларды уюштуруу:

- Спорттук секцияларда ачуу: Ар кандай спорттун түрлөрү боюнча клубдарды түзүү жана аларды иштетүү.
- Мектеп ичиндеги жана райондук турнирлерди уюштуруу: Спорттук мелдештерди өткөрүп, окуучулардын катышуусун камсыздоо.
- Жаштардын спорттук жетишкендиктерин жогорулатуу: Мелдештерде мыкты спортчуларды сыйлоо жана мотивациялоо.

4. Физикалык абалды мониторинг кылуу:

- Ай сайын физикалык тестирлөө жүргүзүү: Дененин комплекстүү абалын баалоо (жылуулук чыдамкайлык, күч, ийкемдүүлүк).
- Индивидуалдуу көнүгүүлөрдү сунуштоо: Кемчиликтери бар окуучулар үчүн атайын көнүгүүлөрдү түзүү.
- Ден соолугу начар окуучулар менен иштөө: Медицина кызматкерлери менен тыгыз

кызматташып, спорттук жүктөөлөрдү туура тандоо.

5. Педагогикалык жана психологиялык колдоо көрсөтүү:

➢ Мотивациялык тренингдерди өткөрүү: Спортко кызыгууну арттырууга багытталган көнүгүүлөр жана оюндар.

➢ Жаштардын социалдык абалын анализдөө: стресс, социалдык проблемаларды аныктоо жана аларды жеңүүдө жардам берүү.

➢ Командалык иштерди уюштуруу: ынтымакты, достукту жана командалык рухту бекемдөө.

6. Кесиптик чеберчиликти жогорулатуу:

➢ Семинарлар жана квалификацияны жогорулатуу курстары: Заманбап педагогикалык ыкмаларды өздөштүрүү.

➢ Жаңы методикаларды изилдөө жана колдонуу: Эл аралык тажрыйбаларды карап чыгып, сабактарга киргизүү.

➢ Жумушту анализдөө жана отчеттуулук: Сабактардын натыйжалуулугун баалап, жакшы жактарын кеңейтүү.

7. Ата-энелер менен кызматташтык:

➢ Жолугушуулар жана кеңешмелерди өткөрүү: Окуучулардын ден соолугу, спортко катышуусу боюнча маалымат берүү.

➢ Үйдө сергек жашоо стилин колдоо тууралуу сунуштарды берүү: тамактануу, үйдө көнүгүүлөрдү жасоо, терс адаттардан алыс болуу.

➢ Ата-энелерди спорттук иш-чараларга чакыруу: спорттук майрамдарга, турнирлерге катышууга үндөө.

Дене тарбия мугалимдеринин иш-чаралар программасынын графиги

Ай/Жума	1-жума	2-жума	3-жума	4-жума
1-ай	Жылдык жана семестрдик пландарды түзүү	Жеке иш пландарын түзүү	Спорттук секцияларды уюштуруу	Ай сайын физикалык даярдыкты текшерүү
2-ай	Машыгууларды жаш курагына ылайык пландоо	Семинар: Сергек жашоо образын жайылтуу	Мектеп ичиндеги спорттук турнир уюштуруу	Мотивациялык тренинг өткөрүү
3-ай	Спорттук мелдештерге катышуучуларды даярдоо	Маалыматтык материалдарды даярдоо	Өз алдынча көнүгүүлөрдү сунуштоо	Тайпалык оюндарды уюштуруу
4-ай	Акция: «Сергек жашоо күнүн» өткөрүү	Медицина кызматкерлери менен жолугушуу	Спорттук жетишкендиктерди мотивациялоо	Педагогикалык семинарга катышуу
5-ай	Жылдын ортосунда анализ кылуу жана отчет даярдоо	Ата-энелер менен жолугушуу	Үйдө сергек жашоо тууралуу сунуштарды берүү	Спорттук майрамдарды даярдоо
6-ай	Жаңы методикаларды изилдөө жана киргизүү	Райондук турнирлерди өткөрүү	Ай сайын физикалык даярдыкты текшерүү	Мотивациялык оюндарды уюштуруу
7-ай	Квалификацияны жогорулатуучу курстарга катышуу	Спорттук секциялардын ишин баалоо	Өз алдынча көнүгүүлөрдү жаңылоо	Тайпалык иш-чараларды уюштуруу
8-ай	Спорттук мелдештерди пландоо	«Спорт менен ден соолукту сактайлы!» Акциясын өткөрүү	Медицина кызматкерлери менен кеңешүү	Педагогикалык семинар өткөрүү
9-ай	Семинар: Стресс менен күрөшүү	Ата-энелер менен кеңешүү	Спорттук жетишкендиктерди сыйлоо	Үйдө көнүгүүлөрдү уюштуруу
10-ай	Спорттук турнир өткөрүү	Жумушту анализдөө жана отчет даярдоо	Мотивациялык тренингдерди өткөрүү	Тайпалык оюндарды өткөрүү
11-ай	Маалыматтарды	Медицина	Жеке иш пландарын	Педагогикалык

	жаңылоо	кызматкерлери менен жолугушуу	түзүү	жана психологиялык колдоо көрсөтүү
12-ай	Жылдык отчетту даярдоо	Ата-энелерге маалымат берүү	Спорттук иш-чараларды уюштуруу	Квалификацияны жогорулатуу курсун уюштуруу

Ошентип, жаштар арасында сергек жашоо образын калыптандырууда дене тарбиянын мааниси өтө чоң. Дене тарбия аркылуу жаштардын физикалык саламаттыгы чыңдалып, иммундук система бекемделет, психологиялык абалы чыңдалат. Бул алардын күнүмдүк жашоосунда активдүү, энергиялуу болууга шарт түзөт. Ошондой эле дене тарбия социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүп, стресс жана терс адаттардан алыс болууга жардам берет.

Класстан тышкаркы иштер аркылуу дене тарбияны жайылтуу жаштарда жоопкерчилик сезимин, ынтымакты жана позитивдүү жашоо позициясын бекемдейт. Мектеп жана жогорку окуу жайларда дене тарбияны системалуу окутуу менен бирге спорттук секциялар, конкурстар жана турнирлерди уюштуруу сергек жашоо образын кеңири жайылтууга чоң салым кошот.

Жыйынтыктап айтканда, дене тарбия жаштардын ден соолугун сактоодо гана эмес, алардын дүйнө таанымын, өзүн-өзү башкаруусун жана коомдогу активдүүлүгүн жогорулатууда маанилүү роль ойнойт. Ошондуктан билим берүү системасында дене тарбияга жана сергек жашоо образын калыптандырууга өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Сунуштар. Жаштар арасында сергек жашоо образын калыптандырууда дене тарбиянын маанисин жогорулатуу үчүн төмөнкүдөй сунуштарды берүүгө болот:

1. Дене тарбия сабактарын жандандыруу жана модернизациялоо үчүн сабактарда заманбап спорттук технологияларды, оюндарды жана машыгууларды колдонуу менен кызыгууну арттыруу жана жеке физикалык абалга ылайыктап машыгууларды уюштуруу.

2. Класстан тышкаркы спорттук иш-чараларды көбөйтүү үчүн спорттук секциялар, жарыштар, турнирлерди жана сергек жашоо темасындагы акцияларды уюштуруу жана жаштардын катышуусун арттыруу үчүн кызыктуу форматтарды киргизүү.

3. Сергек жашоо образын пропагандалоо үчүн мектептерде жана жогорку окуу жайларда ден-соолукка пайдалуу адаттар тууралуу семинарлар, тренингдер өткөрүү жана медианын, социалдык тармактардын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп, жаштар арасында сергек жашоо стилин жайылтуу.

4. Дене тарбия мугалимдеринин кесиптик чеберчилигин жогорулатуу үчүн окутуучулар үчүн кайра даярдоо курсун уюштуруу, жаңы ыкмалар жана инновацияларды үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн берүү.

5. Жаштар үчүн мотивациялык программаларды киргизүү үчүн ден-соолукту чыңдоодо жетишкендиктерди баалоо, сертификаттар берүү, спортто активдүү катышкандарга ар түрдүү сыйлыктарды уюштуруу.

6. Жаштардын ден соолугуна мониторинг жүргүзүү үчүн мектептерде жана жогорку окуу жайларда физикалык абалын системалуу текшерип, зарыл учурда жеке көнүгүүлөрдү сунуштоо.

Колдонулган адабияттар

1. https://edu.gov.kg/media/uploads/2023/11/02/050721.pdf.
2. Кыргыз Республикасынын “Дене тарбия жана спорт жөнүндө” Мыйзамы (2011-жыл). Ден соолукту чыңдоо, спортту өнүктүрүү жана жаштардын активдүүлүгүн арттыруу боюнча мамлекеттик саясаттын негиздери. – Режим доступа: http://cbd.minjust.gov.kg/.
3. Кыргыз Республикасынын Улуттук саламаттык сактоо стратегиясы (2012-2020). – Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/158092/edition/1110438/kg.
4. Окуучу жаштарды руханий-адеп-ахлактык өнүктүрүү жана дене тарбиялоо концепциясы. – Бишкек, 2021.
5. Кыргыз Республикасынын Маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министрлиги жөнүндө жобо. – Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/158678/edition/1248543/kg.

6. Асипова Н.А., Карабалаева Г.Т., Мамырова М.И. Роль и значение традиций в воспитании нравственно здорового поколения // Наука и образование: векторы развития: сборник трудов. – Бишкек, 2015, с. 51-75.

7. Мамбетакунов У.Э., Амантурова Э.Б. «Дене тарбия жана спорт” тармагында окуган студенттердин экологиялык компетенттүүлүгүнүн деңгээлин аныктоо // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, №3(119). – Режим доступа: https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KNUMAMBETAKUNOVU.E.2024-3%20.pdf

8. Жолдошев М.Э. Дене тарбия назарияты жана усулдарын окутуунун актуалдуу маселелери // Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2015, № 12, 185-186-б.

9. ДССУ: 2022-жылы COVID пандемиясы токтошу мүмкүн. – Режим доступа: https://sputnik.kg/20220124/dssu-pandemiya-2022-zhyly-zhyyyntyktayt-1061481547.html

10. Мамытов А.М., Джанузаков К.Ч. Дене маданияты теориясы. – Бишкек, 2011, с. 5-27.

Рецензент: доцент Абдыкеримов Ш.

УДК 796.352.018.43
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-51-55

Мусакулов Т.М., Токонова Г.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Мусакулов Т.М., Токонова Г.
КНУ имени Ж. Баласагына
Musakulov T.M., Tokonova G.
KNU J. Balasagyn

МЕКТЕП ПРОГРАММАСЫНЫН ШАРТТАРЫНДА СТОЛ ТЕННИСИ АРКЫЛУУ КЕНЖЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ЖАЛПЫ ЖАНА МАЙДА МОТОРИКАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ
РАЗВИТИЕ ОБЩЕЙ И МЕЛКОЙ МОТОРИКИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ СРЕДСТВАМИ НАСТОЛЬНОГО ТЕННИСА В УСЛОВИЯХ ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ
DEVELOPMENT OF GENERAL AND FINE MOTOR SKILLS OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN BY MEANS OF TABLE TENNIS IN THE SCHOOL CURRICULUM

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада теннисти башталгыч класстардын окуучуларынын дене, когнитивдик жана коррекциялык өнүгүүсүн колдоочу практикалык курал катары колдонуу мааниси каралат. Теннисти билим берүү чөйрөсүнө киргизүүнүн негизги багыттары көрсөтүлөт: дене тарбия мугалимдери үчүн методикалык көрсөтмөлөрдү иштеп чыгуу, кошумча сабактар менен секциялар аркылуу кошумча иш-чараларды уюштуруу жана теннис элементтерин логопедиялык жана психомотордук коррекциялык иштерде колдонуу. Автор теннис аракеттерин жаш өзгөчөлүктөргө ылайыкташтыруу мүмкүнчүлүгүнө көңүл бурат. Теннис жалпы жана майда моториканы, мээнин жарым шарларынын өз ара аракеттешүүсүн жана кыймыл-аракетке болгон туруктуу мотивацияны өнүктүрүүчү универсалдуу педагогикалык курал катары негизделген. Бул материал педагогдор, усулчулар, машыктыруучулар жана атайын педагогикалык багыттагы адистер үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

Аннотация: В данной статье рассматривается практическое значение использования тенниса как средства физического, когнитивного и коррекционного развития учащихся младших классов. Раскрыты основные направления внедрения тенниса в образовательную среду: разработка методических рекомендаций для учителей физической культуры, организация дополнительных внеурочных занятий и применение теннисных упражнений в логопедической и психомоторной коррекционной работе. Особое внимание уделено возможности адаптации теннисной деятельности под возрастные и индивидуальные особенности младших школьников. Обоснована педагогическая ценность тенниса как универсального инструмента развития мелкой и общей моторики, межполушарного взаимодействия и устойчивой мотивации к физической активности. Представленные материалы могут быть полезны педагогам, методистам, тренерам и специалистам в области коррекционной педагогики.

Abstract: This article explores the practical significance of using tennis as a tool for physical, cognitive, and corrective development in primary school students. The main directions of integrating tennis

into the educational environment are discussed: development of methodological guidelines for physical education teachers, organization of additional extracurricular activities, and application of tennis-based exercises in speech therapy and psychomotor correction. Special attention is given to the adaptability of tennis activities to the age and individual characteristics of young learners. The pedagogical value of tennis is justified as a universal means of developing fine and gross motor skills, interhemispheric coordination, and sustained motivation for physical activity. The material presented may be useful for educators, methodologists, coaches, and specialists in special education.

Негизги сөздөр: теннис; башталгыч класстардын окуучулары; дене тарбия; методикалык көрсөтмөлөр; когнитивдик өнүгүү; оюн аркылуу окутуу.

Ключевые слова: теннис; младшие школьники; моторика; физическая культура; методические рекомендации; когнитивное развитие; моторика; игровая деятельность.

Keywords: tennis; primary school children; motor skills; physical education; methodological guidelines; cognitive development; speech therapy; play-based learning.

Сегодня физическое воспитание приобретают особую важность в жизни человека по многим причинам. [1] В современном мире, где технологии и гаджеты занимают значительную часть нашего времени, наблюдается снижение уровня физической активности у детей и взрослых. Это приводит к развитию гиподинамии – состояния, связанного с недостатком движения, что негативно отражается на здоровье, физическом развитии и общем самочувствии. Регулярная физическая активность способствует укреплению сердечно-сосудистой системы, улучшает работу дыхательной системы и нормализует обмен веществ, что является важным фактором профилактики многих хронических заболеваний, таких как ожирение, диабет и гипертония.

Особенно важно движение для детей и подростков, так как именно в этот период формируются основные двигательные навыки, закладываются основы физического здоровья и развивается координация. Физические упражнения способствуют улучшению работы мозга, повышению концентрации внимания и памяти, что напрямую влияет на успешность в учебе. Кроме того, движение способствует развитию социальной адаптации, дисциплины и командного духа, что важно для гармоничного личностного роста.

В условиях современного образа жизни физическая активность выполняет не только оздоровительную функцию, но и становится средством эмоциональной разгрузки, снижения уровня стресса и тревожности. Занятия спортом или даже простые прогулки помогают поддерживать психоэмоциональное равновесие, что особенно актуально в условиях постоянных информационных перегрузок и быстрого ритма жизни. [2]

Таким образом, физические движения сегодня – это не просто средство поддержания формы, а необходимый элемент здорового и полноценного образа жизни, обеспечивающий гармоничное развитие тела и духа, профилактику заболеваний и повышение качества жизни. Воспитание у детей и взрослых культуры движения и регулярной физической активности становится важной задачей общества, направленной на улучшение здоровья будущих поколений и устойчивое развитие общества в целом.

В этом смысле, к примеру, развитие моторики критически важно в младшем школьном возрасте, когда формируются базовые двигательные навыки, координация и контроль над телом. Если взять теннис (как большой, так и настольный) как один из видов спорта, то он развивает широкий спектр моторных качеств: координацию, ловкость, быстроту реакции, глазомер, синхронизацию движений. Универсальность тенниса: им можно заниматься как на уроках физкультуры, так и во внеурочное время (секции, кружки, ГПД). Интерес и игровая форма: дети с большей охотой участвуют в игровых активностях, чем в традиционных физических упражнениях.

Эффективным методом духовно-нравственного воспитания является вовлечение студентов в различные виды деятельности: трудовую, общественную, художественную, спортивную и т.д., через которые человек проявляет свои нравственные и духовные позиции выполняемой работы. [3]

Следовательно, физическое развитие младших школьников является одной из важнейших задач современной педагогики. В условиях стремительного технического прогресса и цифровизации многие дети сталкиваются с дефицитом двигательной активности, что напрямую влияет на их общее

здоровье и моторное развитие. Особое значение в этот период приобретает целенаправленное формирование двигательных навыков и координационных способностей, поскольку младший школьный возраст – это сенситивный этап развития, когда происходит активное становление моторики, точности движений и контроля над телом.

Моторика в широком смысле – это совокупность двигательных умений и навыков, обеспечивающих активную деятельность человека. Различают мелкую и общую (крупную) моторику. Мелкая моторика включает в себя точные и координированные движения кистей и пальцев рук, тогда как общая моторика связана с работой крупных групп мышц, координацией, равновесием и реакцией. Оба этих направления должны развиваться гармонично и систематически, особенно в младшем школьном возрасте, когда идет активная нейрофизиологическая перестройка организма и устанавливаются межполушарные связи.

Современные реалии показывают, что все больше детей испытывают проблемы с двигательным развитием. Причиной тому является в первую очередь гиподинамия – дефицит физической активности, связанный с длительным пребыванием в сидячем положении, использованием гаджетов, сокращением времени, отведенного на активные игры на свежем воздухе. Это приводит к снижению мышечного тонуса, ухудшению осанки, нарушению координации движений и снижению когнитивной активности. В связи с этим особую роль в образовательном процессе приобретает физическая культура и ее содержательное наполнение.

Теннис, как вид физической активности, представляет собой уникальный инструмент для гармоничного развития моторики. Причем под теннисом следует понимать как большой (традиционный) теннис, так и настольный (пинг-понг), оба из которых обладают схожими моторными и координационными нагрузками, адаптированными под различные возрастные группы и уровни подготовки.

Теннис включает в себя множество сложных координационных элементов: движения в различных плоскостях, смену направления, быструю реакцию на летящий мяч, синхронизацию работы глаз и рук, точные удары, перемещение по игровому полю или столу. Все эти действия способствуют развитию как общей, так и мелкой моторики. Например, при игре в настольный теннис активизируются движения кисти, пальцев, зрительно-моторная координация, что благоприятно влияет на письмо, рисование, лепку и другие школьные навыки, требующие точности. В свою очередь большой теннис развивает выносливость, координацию, баланс и пространственное мышление.

Универсальность тенниса заключается в его доступности и адаптивности. Он может эффективно использоваться как на регулярных уроках физической культуры в начальной школе, так и во внеурочной деятельности – в рамках секций, кружков, спортивных мероприятий и групп продленного дня. Благодаря разнообразию форм занятий (индивидуальные, парные, игровые), теннис позволяет педагогам и тренерам гибко выстраивать учебный процесс, постепенно усложняя задания в зависимости от уровня развития ребенка. Использование теннисных упражнений не требует значительных финансовых вложений - достаточно базового инвентаря и безопасного пространства для организации занятий.

Отдельного внимания заслуживает эмоциональный и мотивационный аспект. В отличие от традиционных гимнастических или беговых упражнений, теннис воспринимается детьми как игра, а не как обязанность. Это существенно повышает интерес и вовлеченность младших школьников в занятия физической культурой. Игра в теннис помогает формировать у ребенка чувство радости от движения, способствует развитию саморегуляции, устойчивости к стрессу, концентрации внимания и ответственности. Систематическая игровая практика также улучшает навыки общения и работы в паре, развивает лидерские качества и способность к командному взаимодействию.

Кроме того, важно подчеркнуть пользу тенниса для профилактики и коррекции различных нарушений. У детей младшего возраста нередко наблюдаются трудности с координацией, неустойчивость осанки, слабость мышечного корсета, гиперактивность или, наоборот, заторможенность. Занятия теннисом могут быть частью коррекционных программ как в рамках инклюзивного образования, так и при поддержке логопедов и специалистов по развитию психомоторики. Доказано, что систематическое участие в теннисных играх улучшает межполушарное взаимодействие, активизирует зоны мозга, отвечающие за речь, память и мышление. Это

особенно актуально в контексте подготовки детей к успешному обучению и повышению учебной мотивации.

Таким образом, использование тенниса в образовательном процессе младших школьников можно рассматривать как эффективное средство комплексного развития моторики. Его применение способствует улучшению физического состояния, стимулирует когнитивные функции, развивает социальные и личностные качества. В условиях нарастающей цифровизации и снижения двигательной активности, такие формы физического воспитания, как теннис, становятся не только желательными, но и необходимыми для всестороннего развития детей.

В целях повышения эффективности использования тенниса в системе школьного образования необходимо разрабатывать методические рекомендации и практические пособия для педагогов, внедрять элементы тенниса в программы физического воспитания, а также стимулировать создание инфраструктуры, адаптированной под проведение теннисных занятий. Не менее важна и работа с родителями, направленная на формирование у них понимания значимости моторного развития ребенка и пользы регулярной двигательной активности.

Подводя итог, можно утверждать, что теннис – это не просто спортивная игра, а мощное педагогическое средство, способствующее гармоничному физическому и психическому развитию учащихся младших классов. Внедрение теннисных практик в систему школьного воспитания и обучения позволяет решать сразу несколько задач: физическое развитие, мотивация к активности, формирование личности и улучшение качества образования в целом.

Развитие моторики в младшем школьном возрасте – это не только физиологический процесс, но и важнейшее условие полноценного когнитивного, эмоционального и личностного становления ребенка. На этом этапе формируются устойчивые навыки координации, точности движений, сенсомоторного взаимодействия, которые оказывают непосредственное влияние на обучаемость, поведение и общее психофизическое состояние учащихся. В связи с этим внедрение в образовательную среду методик, направленных на активное формирование моторных и когнитивных функций, становится крайне актуальным. Одним из эффективных средств решения данной задачи выступает теннис – как настольный, так и большой.

Первым направлением в рамках изучения этой темы является сравнительный анализ влияния настольного и большого тенниса на развитие мелкой и общей моторики младших школьников. Несмотря на общее сходство в базовых игровых принципах, данные виды спорта существенно различаются по характеру двигательной нагрузки. Настольный теннис преимущественно активизирует мелкую моторику за счет частых движений кистей и пальцев, требующих высокой точности, а также зрительно-моторной координации на близкой дистанции. В то же время большой теннис, задействующий крупные группы мышц, в большей степени развивает общую моторику: координацию движений всего тела, равновесие, пространственную ориентацию, динамику перемещений. Сравнение этих направлений позволяет определить, какие из форм тенниса целесообразнее включать в школьную практику в зависимости от задач конкретного класса или индивидуальных особенностей учащихся.

Второе перспективное направление – разработка комплекса упражнений по теннису, адаптированных для уроков физической культуры в начальной школе. На практике это означает формирование методически обоснованной программы, включающей элементы как большого, так и настольного тенниса, но адаптированных под возрастные и физические особенности детей 6-10 лет. Комплекс должен включать игровые задания на развитие точности, реакции, координации, а также простые соревновательные формы для поддержания мотивации. Такая система упражнений может быть интегрирована как в основной учебный курс физической культуры, так и использоваться на дополнительных занятиях, в кружках, секциях или в группах продленного дня. Немаловажно, что упражнения могут варьироваться по уровню сложности, что делает их доступными как для физически развитых детей, так и для тех, кто нуждается в коррекционной поддержке.

Третье направление связано с нейропсихологическим аспектом и фокусируется на роли тенниса в формировании межполушарных связей и развитии когнитивных функций. В ходе теннисной игры активизируются оба полушария мозга: левое – при принятии решений, контроле за логикой движений, правое – при ориентировании в пространстве,

оценке скорости и траектории мяча. Перекрестная координация движений (движение рук и ног в противоположных направлениях) стимулирует активное взаимодействие между полушариями, способствуя развитию внимания, памяти, способности к переключению и концентрации. Это особенно важно для младших школьников, так как именно в этом возрасте происходит активное формирование нейронных связей, оказывающих влияние на последующее обучение, включая развитие навыков чтения, письма, счета и логического мышления.

Еще одним важным аспектом применения тенниса в образовательной практике является его значение как средства коррекции моторных нарушений и профилактики нарушений осанки у младших школьников. В начальной школе у детей нередко фиксируются проблемы с двигательным развитием: замедленная моторика, нарушение координации, слабость мышечного корсета, сутулость, плоскостопие. Регулярные занятия теннисом позволяют не только активизировать мышечную систему, но и развивать правильные двигательные паттерны. За счет симметричной и функционально сбалансированной нагрузки, особенно при правильно подобранных упражнениях, можно достигать устойчивого положительного эффекта в коррекции осанки, укреплении позвоночника, развитии равновесия и стабилизации опорно-двигательного аппарата. В случае настольного тенниса также развивается точность движений, что благоприятно отражается на навыках письма и ручной деятельности.

Нельзя не отметить значимость игровых технологий в процессе обучения теннису как средства мотивации учащихся младших классов к физической активности. Детям младшего возраста особенно важно, чтобы обучение строилось в форме увлекательной игры, а не воспринималось как обязанность. В этом плане теннис предоставляет широкие возможности: от командных эстафет и парных состязаний до сюжетных игр с мячом и ракеткой. Элементы соревнования, творчества и успеха делают занятия по теннису эмоционально насыщенными, что укрепляет интерес к физической культуре в целом. Игровой формат повышает самооценку, способствует социализации и формирует у детей устойчивую привычку к регулярной двигательной активности, закладывая основы здорового образа жизни.

Таким образом, изучение и внедрение теннисных технологий в начальное образование открывает широкий спектр как исследовательских, так и прикладных возможностей. Важно продолжать работу по обоснованию и структурированию методик, основанных на теннисе, разрабатывать адаптивные программы занятий, а также изучать индивидуальные траектории физического развития школьников в зависимости от используемых спортивных форм. Практика показывает, что теннис способен не только улучшать физические показатели учащихся, но и оказывать многогранное положительное влияние на их интеллектуальное, эмоциональное и личностное развитие.

Список использованной литературы

1. Самудинов К.С. Состояние физической культуры и спорта в Кыргызской Республике в современных социально-экономических условиях. – Режим доступа: http://lib.knu.kg/files/2016/VKNUv3.pdf

2. Мамбеталиев К.У. Государственная политика в сфере физической культуры: анализ и концептуальные основы развития. – Бишкек: Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта, 2013, 192 с.

3. Асипова Н.А. Взаимосвязь религии и нравственности в воспитании подрастающего поколения. – Режим доступа: https://vestnik.knu.kg/wp content/uploads/2023/06/8-13.pdf

Рецензент: доцент Абдыкеримов Ш.

УДК 39(575.2)(04)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-56-60

Назарбекова К.У., Тойбаева Н.Б., Муратбекова Ж.М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Назарбекова К.У., Тойбаева Н.Б., Муратбекова Ж.М.
КНУ имени Ж. Баласагына
Nazarbekova K.U., Toibaeva N.B., Muratbekova J.M.
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗ ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРЫНЫН ПЕДАГОГИКАДАГЫ РОЛУ
РОЛЬ КЫРГЫЗСКИХ ОБРЯДОВ И ПРИМЕТ В ПЕДАГОГИКЕ
THE ROLE OF KYRGYZ RITUALS AND SIGNS IN PEDAGOGY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кыргыздын каада-салтын коштоп келген элдик салттагы ырым-жырым белгилери, анын оң жана терс маанидеги түшүнүктөрү каралган. Буга байланыштуу этиканын элементтеринин бири катары жүрүм-тыйымдар деген ат элибиздин жашоо турмушунда кеңири белгилүү. Кылымдан-кылымга өтүп, каада-салттарыбыздагы ырым-жырымдар аткарылып, айтылып келе жаткандыгы элибиздин өсүп өнүгүшүнө салымы чоң десек жаңылышпайбыз. Бүгүнкү күндө элдик салттагы ырым-жырым белгилеринин муундан-муунга берилүүчү сырдуулугу, мурастуулугу, касиеттүүлүгү бар экендиги талашсыз. Мындан сырткары, кыргыздын улуттук дөөлөтү болгон ырым-жырымдардын белгилеринин өзгөчөлүгү баса белгиленип берилген. Макаладагы каада-салттын белгиси катары каралган ырым-жырымдар, жүрүм-тыйымдар жаштарга таалим-тарбияны үйрөтүүгө, коомдогу орду жашоодогу жол көрсөткүч кыймыл катары колдонулаарын баса белгилеп кетсек болот. Улуттук маданиятыбыздын калыптанышына карата улуу жазуучуларыбыздын кыргыз элине айтып өткөн маалыматтарынын негизинде иликтенип, түшүндүрүү максаты көздөлгөн. Терең маани, тарбияны камтыган каада-салттагы ырым-жырымдар жашоодо бизге калган ыйык рухий мурас катары кылымдан-кылымга өтүп кыргыз психологиясына терең синип, тиричиликте чоң мааниге ээ болуп келет.

Аннотация: В статье рассматриваются понятия ритуальных символов в народных традициях, сопровождающих кыргызские обычаи, а также их положительное и отрицательное значение. В связи с этим термин «жүрүм-тыйымдар» как один из элементов этики широко известен в жизни кыргызского народа. Тот факт, что ритуалы и традиции соблюдались и звучали на протяжении веков, внес огромный вклад в рост и развитие кыргызского народа. Символы современных народных традиций имеют таинственную, наследственную и сакральную природу, которая передается из поколения в поколение. Кроме того, подчеркивается уникальность национальных символов и обрядов. Следует подчеркнуть, что ритуалы, формы поведения и запреты, рассматриваемые в статье как признаки традиции, используются для воспитания молодежи, утверждения ее места в обществе и в качестве направляющего движения в жизни. Цель – исследовать и объяснить формирование нашей национальной культуры на основе информации, переданной кыргызскому народу нашими великими писателями. Традиционные ритуалы и обряды, содержащие глубокий смысл и воспитание, на протяжении веков глубоко укоренились в психологии кыргызов, став священным духовным наследием, оставленным нам при жизни, и приобретя огромное значение в повседневной жизни.

Abstract: The article discusses the positive and negative aspects of the Kyrgyz folk traditions and rituals. In this regard, the term "etiquette" as one of the elements of ethics is widely known in the life of our people. It would not be wrong to say that the fact that rituals and rituals in our traditions have been performed and spoken for centuries has made a great contribution to the growth and development of our people. Today, it is undeniable that the signs of folk rituals and ceremonies have a mysterious, hereditary, and sacred nature that is passed down from generation to generation. In addition, the peculiarities of the signs of rituals, which are the national wealth of the Kyrgyz people, are emphasized. It can be emphasized that the rituals, behaviors, and prohibitions considered as signs of tradition in the article are used to educate young people and serve as a guiding movement in their social life. The aim is to investigate and explain the formation of our national culture based on the information conveyed to the Kyrgyz people by our great writers. Traditional rituals and rites, which contain deep meaning and education, have been deeply embedded in Kyrgyz psychology for centuries as a sacred spiritual heritage left to us in life and have become of great importance in everyday life.

Негизги сөздөр: рухий; ниет; каниет; эреже-норма; жүрүм-тыйымдар; мурас.

Ключевые слова: духовное; намерение; правило-норма; поведение; наследование.
Keywords: spiritual; intention; satisfied; rule-norm; behavior; inheritance.

Кыргыз эли бай тарыхка, маданиятка жана руханий дөөлөткө ээ эл. Кыргыз элинин салттуу жашоо образы баланы тарбиялоонун уникалдуу жолдору менен калыптанган. Ырым-жырымдар – бул элдик тажрыйбага, руханий ишенимдерге жана тарбиялык принциптерге негизделген маданий көрүнүш. Бул ырымдар эл арасында муундан муунга өтүп, айрыкча баланын төрөлүшүнөн баштап, коомчулукка аралашуусуна чейин чоң тарбиялык ролду ойногон.

Байыртадан эле кыргыздар жаштарды өзүнө-өзү талап коё билүүгө көнүктүргөн. Бул илим тилинде "этика" деп аталат. Этика – бул этияттык, сактык, жүрүм-турум, мамиле-катнаш, бирөө менен сүйлөшүүнүн, убадалашуунун чен-өлчөмү, эреже-нормасы. Этиканын көптөгөн элементтери кыргыз элинин жашоо-турмушунда жүрүм-тыйымдар деген ат менен белгилүү.

Жүрүм-тыйымдар – элдик нормаларды камтыган элдин адеп-ахлактык тарбиясы, маданияты. Булар жазылбаган мыйзам, эреже катары аткарууга милдеттүү болуп, балдарды, жаштарды, адептүүлүккө, ыймандуулукка, түз жолго ж.б үндөгөн жүрүм-турумдар, ырым-жырымдар коп. Азыр улам кийинки муундун акыл-туюмуна арнап, атадан балага, кылымдан-кылымга өтүп, бүгүнкү күнгө чейин айтылып келет. Калк ичинде канчалаган мезгил көөнөрбөй айтылып келе жаткандыгы бул жүрүм-тыйымдар тегин жерден чыкпагандыгынан болсо керек. Элдик жүрүм-тыйымдар буюруу иретинде айтылат. Бизге жөнөкөй эле сезилгени менен, ар биринин аркасында терең маани, тарбия жатат. Анда толук болбосо да, эл ичинен чогултулганына кулак салалы.

Ырым-жырымдар кыргыз элинин таалим-тарбиясында өтө терең мааниге ээ. Алар аркылуу ата-энелер балдарын жакшы сапаттарга тарбиялап, коомго даярдашкан. Элдик педагогика баланын аң-сезимин, психологиясын, коом менен болгон байланышын ырымдар аркылуу туюнтуп келген.

1. Баш кийимди башкага берүүгө болбойт

Баш кийимди белекке бербейт, жатаарда аяк жака таштабайт, босогого илбейт. Бирөө менен баш кийим алмашып кийгенге болбойт.

Мааниси – баш кийим элибизде баш менен тең каралып, ыйык деп саналат. Баш кийимди бирөөгө берүү, башты (акыл-эси, тилеги) кошо берүүгө тете деп бааланган. Баш кийим эскирип калса, жаш балага жыртылганча кийгизип анан өрттөп салган. Баш кийимди алмашып кийсе, ырыскы башкага ооп кетет деп саналат.

2. Бош бешикти терметкенге болбойт

Бешик бала жатчу, уктоочу буюм болгондуктан ыйык деп эсептелет. Бешикте жаткан баланын дене-бою, акыл-эси өсөт.

Мааниси – бош бешикти терметүү баладан айрылуунун же баласыз болуп калуунун белгиси катары каралат.

3. Кечинде эшик шыпырганга болбойт

Бул тыйуу азыркы мезгилге чейин күчүндө.

Мааниси – шыпырындыда жин-шайтан ойнойт деген ишеним жашайт.

4. Шыпыргыны тикесинен койгонго болбойт

"Шыпыргыны тикесинен койбой, жаткырып кой" деген сөздү угуп эле жүрөбүз.

Мааниси – ата-бабалар шыпыргыны тик койсо, үй ээсинин душмандары баш көтөрөт деп ишенишкен. Тик турган шыпыргы "үйдө кыз-келин болбой, келин колдонулбай, бир орунда тик тура берсем" деп тилейт деген ырым-жырым айтылат.

5. Босогодо отурууга, аны кулачтоого болбойт

Мааниси – босогону кулачтоо үйгө кире турган жакшы адамдардын ырыскысын, берекесин, жакшылыктын жолун тосуп киргизбей коет деген ишеним. Конокту элибиз "ырыскы ала келет" деп баалайт.

6. Караңгыда ак бергенге болбойт

Кыргыздар сүт-айран, кымыз сыяктуу улуттук даамдарды ак деп аташат. Акты түндө берүүгө болбойт.

Мааниси – сүт саалган малдын эмчеги сезгенип калат дешет. Эгер сөзсүз бериш керек болсо, үстүнө суу тамызып коёт, же идиштин үстүн жаап берет. Дагы бир мааниси, караңгыда ак сураган адам, ырыскысын талашат деген да көз караш бар.

7. Сырткы кийимди желбегей жамынууга болбойт

Адамдын желбегей жамынып алышын да жамандыкка жоруган, жок дегенде кийимдин бир жеңин кийип алыш керек деген түшүнүк бар.

Мааниси – желбегей жамынган адам ата-энесинен ажырап калат деп чечмеленет. Илгери аза күткөн адам желбегей жамынган.

Себеби жакыны өлгөн адамга көңүл айтканы келгендер ала келген кийим-кечесин сөөк ээсинин үстүнө толук кийгизбей, желбегей жаап кетишкен.

8. Чачты, тырмакты тепсенди жерге таштоого болбойт

Мааниси – кыргыздар адам өлсө деле, чачы, тырмагы өсө берет деген түшүнүк менен жашап, чач менен тырмакты ыйык нерсе катары карашкан. Ошондуктан аны көрүнгөн жерге ташташкан эмес. Чач, тырмактын ээси кырсыкка учурап калат деп отко да ташташкан эмес.

9. Аялдар тизесин кучактап отурса болбойт

Кыздарбы, келиндерби тизесин кучактап отурган аялдарды улуулар акырын колго чаап тизеден алдырып коюшкан.

Мааниси – тизе кучактап отуруу – жесирликтин белгиси катары каралат. Илгери күйөөсү каза болгон аял чачын жазып, тизесин кучактап отуруп аза күткөн. Сырттан кирген адам жесир аял ушул экен деп билишкен. Тизе кучактап отуруу жамандык чакыруучу көрүнүш деп эсептелген.

10. Жыртык дасторконду колдонууга болбойт

Кандай дасторкон болбосун, бир жери жыртылып же тешилип калса, колдонууга болбойт.

Мааниси – ырыскысынын баары жыртык менен чууруп түшүп калат дегенди билдирет.

Башка бирөөнүн дасторконун алып келип тамак ичкенге болбойт. Анткени батанын сообу, үй ээсине эмес, башка дасторкондун ээсине тийип калат деп айтылат. Дасторкон менен ырыскысы кошо кетет деп аны башкаларга берген эмес.

Ата-бабалардын бизге калтырган бай мурастарын көздүн карегиндей сактоо, аяр күтүү, терең үйрөнүү, үйрөнүп гана тим болбостон, ар ким аны күнүмдүк жашоосунда колдонуу маданиятыбыздын өнүгүшүнө, рухий жан дүйнөбүздүн байышына негиз болот.

Академик, жазуучу Т.Сыдыкбеков “Эгерде биз кылымдардын акыл-насаатына кулак салбасак, ата-бабалардын насаатын унутсак, анда биз эч качан өнүгө албайбыз” деген экен. [КМ, 14.04.1991]

Улуттук дөөлөтүбүз күндөн-күнгө өркүндөп өссүн, жаштарыбыз жат маданияттуулукту сыйлап ээрчип кетпесин десек, өзүбүздүн каада-салттарыбыз менен үрп-адаттарыбызга кеңири жол ачып, ата-бабаларыбызга сыйынып жүрүүгө милдеттүүбүз.

Ырым-жырым белгилери:

- камчыны моюнга салуу –кечирим суроонун белгиси;
- камчыны керегеде (үйдө) дайыма илинип турушу – үй ээсинин кайраттуулугунун белгиси;
- жакшы ниет менен кирген адам босогону тепсебей, оң буту менен аттап кирет, үйдөн чыгаарда да ошентет. Босогону тепсөө, кулачтоо үйгө келаткан ырыскыны тосууга тете дешкен;
- алакандын ысышы же кычышканы – жолго чыгуу же акча, буюм алуу;
- чынынын колдон түшүп, чайдын төгүлүшү – бирөөнүн шашып келе жатканы же болочок ишиңдин кечеңдей турганы;
- колуңдан идиш түшүп сынганы – ошону менен кырсыктан чыгып кетиши.

Жакшылыкка жоруу

- Адам баласынын алгылыктуу тилектери көп. Басса-турса, бирдемелерди көрсө, алардын айрымдарына атайын көңүлдөрүн бөлүү, жакшы тилек-жарым ырыс катары ниетине келип туруусу. Түш көрүүсү, аны оң тарапка буруусу. Минтүүлөрү адамдык сапаттарды арка бел тутуулары.

Аласа бересеге так болуу

- Бул жашоо тиричиликте мамиле түзүү, бир-биринин ажатын ачуу, каалоо-колдоо, керегине жароо, убактылуу жардамдашуу учурлар жеринен бар.

Аласа-бересе аркылуу адамдар ынтымакташат, ырыскы шерик келишет. Жогун башкадан алат, кайра берет. Бейкапардык пайда болот.

Тообо кылуу – бул жакшы сапат, жакырчылыкта өзүнүн көргөн күнүнө, жашоо турмушуна, бала-чакалуу болгонуна, аздыр-көптүр ыраазычылыгынын билдирүүсү. Ошого каниет алуусу. Кетирген күнөөсүн, акырет айткан сөздөрүнүн өзүнөн-өзү кечирүүсү.

Башынан суу тегеретүү. Бул башынын соо келишине карата жасалган ырым. Алтын башынан ар кандай тоскоолдуктарды жеңүүсү, адатта алыс жол сапардан аман-эсен кайткан адамдын башынан үй ээси үч курдай суу тегеретет. Ошол чыныдагы сууга үч курдай түкүрүп, сууну чачып, чынысын көңтөрүп коёт. Ат-көл аман-эсен келди, кудайым берди – деген жадырап-жайнап тосуп алууну, жай ала түшкөндүктү туюндурат.

Элдик салттагы оң маанидеги түшүнүктөр

1. Тебетейин көккө ыргытуу, тебетейин баса кийүү

Тебетейди көккө ыргытуу, тебетейди баса кийүү. Кыскасы, баш кийимди кийүүнүн ички сырлары болгон.

а) Тебетейди, калпакты көккө ыргытуу, бул сүйүнүчтүн, кубанычтын тактап айтканда сүйүнүү менен кубануунун жогорку чегин билдирүү "Көктө Теңирим турат. Ошого ыраазычылыгымды билдирип жатамын" – деген жалпы элдик түшүнүктү туюнтат.

б) Тебетейди баса кийүү, эки колду алдыга алуу, жеңге салуу – бир нерсеге өтө өкүнүүсү, бирөөлөрдөн ыдык көрүүсү

2. Оозго суу тамызуу

Накыл кепке айланган мунун мындай жагдайлары бар. Адатта начар абалда жаткан кайрылуудан калган адамга карата айтылат. Негизи оозго суу тамызуу ал бери кароодон калып, аны кароосу, өлүм алдында жатуучу. Кыргыздар андай шарттарда соопчулук үчүн ичер суусунан оозуна кебезге малып, тамызып, оозунун тегерек четин суулап, кыйналган пендеге жардам болоор, ыраазылыгын берээр өңдүү айла-амалы болуп саналат.

3. Чүкөсүн айкүр тургузуу

Бул "чүкөсү түгөлгө" үндөшөт. Ойлогон оюна, тилеген тилегине жетти, болуп турган кези. Мындан артык эмне болот. Бийиктеп турат дегенди туюндурат.

4. Тырмак алуу

Бул эмгектенип, мээнеттенип маңдай тери, таман акысы аркылуу тапкан маянасы, үзүрү ошого тете табылгасы. Сөздүн өтмө мааниси мына ушундан улам калат. Азыркы шартта бала биринчи эмгек акысын ата-энесине алып келип берип же ошого тете бирдеме таап келсе, ошол анын "тырмак алды тапканы" десек болот.

5. Көз тийди болуу

Бул элдик ырым-жырымдын бири. Ишенимдин чындыкка жакын пайда болушу. Бирөөлөрдүн жакшы көрүнүү, сугу түшүүсү аркылуу мындай жоруктун жаралышына чоң кичинелер бирдей кириптер. Мисалы, бөбөк бирөөлөрдүн көзүнчө кийинип, татынакай көрүнүп, сайрап, укмуштай турса, бирөөлөргө жутуп ийчүдөй маанай алып келет. Кокус анын эти ысып, кусуп, тамакка табити тартпай, улам арыктай берсе, денесине бирдемелер чыбырчыктай чыкса, ага "көз тийди", кирене кирди болот.

- Биринчиден, бөбөктөрдү өтө кооз кийгизбеген;
- Экинчиден, көз мончок таккан;
- Үчүнчүдөн, жети-кумга ташты денесинин көйгөйлүү жерине каткан;
- Төртүнчүдөн, "Көзүңө көр топурак тыгылсын", "Көзүңө кара таш тийсин" өңдүү наалат, каргыш сөздөр айтылган.

6. Очок, коломтоңду сакта

Адамдардын түтүн чыгаруучу орду ыйык сезилет. "Очогу, коломтосу өчө элек – казаны кайнайт, оту ойнойт, кабагы жайнайт" дегенди туюндурат. Очок, үй кемегеси, түтүнү мор аркылуу эмес, коломто – боз үйдүн от жагуучу чок ортосу болгондуктан, түтүнү түндүк аркылуу чыгат. Эгер биз жалаң жаштарды үйлөнтүп, жатаканадан орун берип, үч маал тамактандырып, эли эркин иштөөгө тартсак, ушундан турмуш, жашоо-тиричилик уланып кетет деп ишенүүгө болбойт. "Баары бир ынтымак жаралат, түбөлүктүү эрди-аял аталат", – деш кыйын. Анткени, ар адамдын өз алдынча максаттары – аракеттери бар.

Түтүнү башка, түйшүгү башка болмоюн, башкача айтканда очок-коломтосу дүрп этип өзүнчө жанмайын, өз мүдөөсүнө эч ким жете албайт. Ошондуктан, очок-түтүн, коломто жашоо-тиричиликте ыйык сезилет. Бул үй-бүлөнү сындан өткөрөт, өз алдынча суроо-талаптарга жооп берет.

7. Шагы сынуу

Бул ызалыкка тушугуу. Көңүлү чөгөт боло түшүүсү. "Эл алдында, жоро-жолдоштордун көзүнчө басынуусу, кеп-сөзгө сына түшүүсү. Дарактын шагы деп, бутагы деп маанилеш айтыла берет. Бирок бутагы сына түштү дегенге караганда, шагы сынды" деген өтмө маанисинде дал келе түшөт". "Курган бала шагын сындырып койду" – өңдүү сөздөр айтылат.

Кыргыз ырым-жырымдары – бул тарбиялык механизмдер:

- Руханий байлык берет;
- Этикалык жана моралдык нормаларды үйрөтөт;
- Коом менен өз ара байланыш түзүүгө даярдайт;
- Салттуу билим аркылуу баланын ички дүйнөсүн калыптандырат.

Ырым-жырымдар аркылуу бала:

- Ата-бабаны урматтоого,
- Табиятка кам көрүүгө,
- Кыргыздын тарыхын, маданиятын сыйлоого үйрөнөт.

Бул – тарбиядагы идентификация (өзүн ким катары сезүү) жана руханий бекемдикти калыптандыруучу негиз.

Демек, кыргыз элинин ырым-жырымдары – бул жөн гана эски адаттар эмес, тарбиялык жана психологиялык таасири терең педагогикалык куралдар. Элдик педагогика ырымдар аркылуу баланы ыймандуулукка,

акылдуулукка, коомду сыйлоого жана руханий жактан бай болууга тарбиялайт. Ошондуктан бүгүнкү күндө заманбап билим берүүдө салттуу тарбия элементтерин колдонуу өзгөчө орунда турушу керек.

Колдонулган адабияттар

1. Акматалиев А.А., Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Бишкек, 2011.
2. Абдылдаев А.Ж., Ата-бабалар табериги. Кыргыздардын адеп-ахлак, үрп-адат, салт-санаа, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы. –Бишкек, 2011.
3. Кадыров Ы. Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар. – Бишкек, 2011.
4. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. –Бишкек, 2011.

Рецензент: филол.и.к., доцент Касымбекова Н.Ж.

УДК 37.091.3
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-60-64

Нурмаматова К.У., Казиева Г.Х.
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Нурмаматова К.У., Казиева Г.Х.
Ошский государственный педагогический университет
Nurmamatova K.U., Kazieva G.H.
Osh State Pedagogical University

ORCID: 0009-0007-6447-8213
ORCID: 0009-0005-6928-8633

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН МЕКЕН ТААНУУ САБАГЫНДА ПРАКТИКАЛЫК-ЛАБОРАТОРИЯЛЫК ИШТЕРДИ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН УСУЛУ ЖАНА БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ МААНИСИ

МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ И ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ НА УРОКАХ РОДИНОВЕДЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ

METHODS OF CONDUCTING PRACTICAL AND LABORATORY WORK IN SOCIAL STUDIES LESSONS IN PRIMARY SCHOOL AND THEIR SIGNIFICANCE IN EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада башталгыч класстардын мекен таануу сабагынын 3-класстын программасында берилген топурактын курамы деген темада практикалык-лабораториялык сабакты пландаштыруу, лабораториялык ишти жүргүзүүнүн усулу, топурактын курамындагы органикалык жана органикалык эмес заттарды, күйгүзүү, чыпкалоо, бууландыруу, тундуруу, топурактын курамындагы өсүмдүк жаныбарлардын калдыктарынын болушун, абанын болушун, топурактын жытын, өңүн, түсүн аныктоонун жолдору жана ал заттардын өсүмдүктөрдүн өсүшү үчүн зарылдыгы, жер кыртышынын асылдуулугун жогорулатуудагы мааниси берилди.

Аннотация: В данной статье рассматривается планирование практического лабораторного занятия по теме «Состав почвы», которая представлена в программе урока «Я и мир» для 3 класса начальной школы. Представлены методика проведения лабораторной работы, состав органических и неорганических веществ в почве, горение, фильтрация, испарение, осаждение, наличие растительных и животных остатков в почве, методы определения наличия воздуха, запаха, цвета и текстуры почвы, а также необходимость этих веществ для роста растений и их значение в повышении плодородия почвы.

Abstract: This article discusses the planning of a practical laboratory lesson on the topic "Soil Composition", which is presented in the program of a geography lesson for the 3rd grade of primary school, the methodology for conducting laboratory work, the composition of organic and inorganic substances in the soil, combustion, filtration, evaporation, sedimentation, the presence of plant and animal residues in the soil, methods for determining the presence of air, odor, color and texture of the soil, as well as the need for these substances for plant growth and their importance in increasing soil fertility were given.

Негизги сөздөр: кыртыш; шамалдануу; органикалык шамалдануу; физикалык шамалдануу; химиялык шамалдануу; порода; чиринди; туздар; микроорганизмдер; спирт шамы; чопо.
Ключевые слова: почва; аэрация; органическая аэрация; физическая аэрация; химическая аэрация; горная порода; гумус; соли; микроорганизмы; спиртовой воск; глина.
Keywords: soil; aeration; organic aeration; physical aeration; chemical aeration; rock; humus; salts; microorganisms; alcohol wax; clay.

Мекен таануу – бул окуучуларды өз өлкөсүнүн тарыхын, маданиятын, табиятын, географиясын жана социалдык турмушун таанууга үйрөткөн комплекстүү сабак. Ал окуучуларга өз мекени тууралуу сүйүү, сыймыктануу жана жаратылышка жоопкерчиликтүү мамиле жасоону калыптандырат. Бул предмет өлкөнүн ар кайсы тармактарындагы билимдерди бириктирип, жаштарды патриоттуулукка, өзүнүн тегерек-четине аяр мамиле кылууга тарбиялайт. **Мекен таануу** сабагында практикалык жана лабораториялык иштердин негизги максаты – окуучулардын теориялык билимдерин турмушта колдоно билүү жөндөмүн калыптандыруу. Азыркы учурда билим берүүнүн эң башкы артыкчылыктарынын бири – студенттердин билимди өзү таап, өз алдынча өздөштүрүүгө үйрөтүү болуп эсептелет. [7] Төмөндө бул сабакта практикалык иштерди уюштуруунун натыйжалуу усулдары көрсөтүлөт. [1]

Топурактын экосистемасын сактоону көздөө максатында 3-класстын мекен таануу предметин окутууда практикалык ишти жүргүзүү менен топурактын курамы боюнча алгачкы түшүнүктү калыптандыруунун мааниси өтө чоң. Жаратылыш кубулуштары менен таанышууда тажрыйба жүргүзүү чоң мааниге ээ. Азыркы мезгилде жогорку активдүү жана стабилдүү микроорганизмдердин культураларын бөлүп алуу заманбап микробиологиянын жана биотехнологиянын негизги багыттарынын бири болуп калды. Мындай учурда класста атайын шарт түзүүгө туура келет. Кен байлыктардын касиеттери, топурактын курамы, уруктун өнүп чыгуу шарттары жана башкаларга тажрыйбалар жүргүзүлөт. Тажрыйба жүргүзүүдөн мурда мугалим керектүү жабдыктарды текшерип, толуктайт, материалдарды тандайт, тажрыйбаны башынан аягына чейин өткөрөт. Тажрыйба учурунда окуучулар кандай эрежени сактоо керек, эмнеге көңүл бурууну, эмнени байкоонун зарылдыгын мугалим алдын ала түшүндүрүп берет. [3]

3-класста топурактын курамы деген темада практикалык-лабораториялык ишти жүргүзүү кеңири пайдаланууда

Максаттардын түрлөрү	Максаттар	Көрсөткүчтөр
Сабактын максаты:	Мекен таануу сабагында тажрыйбаларды жүргүзүүнүн усулун үйрөнүү. Топурактын жаралыш процесстери менен студенттерди тааныштыруу жана топурактын негизги курамын аныктоо.	Практикалык-лабораториядык иш аркылуу өз колдору менен топурактын курамын аныктоочу тажрыйбаны жүргүзүү; топурактын пайда болуу шарттарын ажыратуу; курамын жана анын маанисин билүү.
Өнүктүрүү максаты:	Топуракка тажрыйбаларды жүргүзүү усулун үйрөтүү менен студенттердин өз алдынчалуулугун, ойлоо логикасын өнүктүрүү.	Өз алдынча тажрыйба жүргүзүү; өз алдынча жыйынтык чыгара билүү.
Тарбиялык максаты:	Студенттердин өз алдынчалуулугун өнүктүрүү менен илимий материалисттик көз карашка, патриоттуулуукка, эмгекти сүйүүгө, адептүүлүккө, өз алдынчалуулукка тарбиялоо.	Өз ишине жоопкерчилик менен аяр мамиле жасоо; баштаган ишин аягына чыгаруу; түгөйүн колдоо; илимий так маалыматтарга ээ болуу.

Сабактын тиби: жаңы билимди берүү.

Сабактын усулу: практикалык иш, байкоо, аңгеме. АЧ, БББК.

Сабактын жабдылышы: колба же стакан, спиртовка, лабораториялык айнек, топурактын үлгүлөрү.

Топурактын курамын аныктоо

Деңгээлдер	Мугалимдин ишмердиги	Студенттин ишмердиги
1. Билим алуу	Топурак жана топурактын курамы боюнча маалыматты жана курамын аныктоонун усулун берүү	Топурак анын пайда болушу боюнча өз алдынча ой жүгүртүп, тажрыйбалардан байкоо аркылуу ойлорун айтып берүү
2. Түшүнүү	Топурактын пайда болуу шарттарын жана топурактын курамы бир нече кошулмалардан турарын, алардын маанисин түшүндүрүү	Өз алдынча тексти окуп, видеофильм аркылуу топурак жана анын курамы боюнча түшүнүк алуу.
3. Колдонуу	Топуракка болгон тажрыйбаны өз алдынча жасоого багыт берүү	Топурактын курамын аныктоого карата тажрыйбаны өз алдынча жасоо. Алган билимин практикада колдоно билүү.
4. Анализ	Топурактын курамын жана андагы абаны, минералдык заттарды, чириндилерди, сууну аныктоо менен ар бирин ажыратып анализ жүргүзүү	Беш тажрыйбанын негизинде сууну, туздарды, чиринилерди ажыратып анализдөө, асылдуулук эмненин негизинде келип чыга тургандыгын ажыратып анализ берүү
5. Синтез	Топурактун курамын түзгөн заттар топурактын асылдуулугун түзүшү боюнча жыйынтык чыгартуу	Топурактын асылдуулугун жалпы кандай заттар түзөт, асылдуулукту кантип көтөрүүгө болот. Жасаган иштеринин негизинде жыйынтыкка келүү.
6. Баалоо	Жүргүзгөн тажрыйбалардын негизинде топурактын турмушта маанилүүлүгүнө баа берүү	Жүргүзгөн ишинин негизинде ушул мезгилге чейин аткарган ишине баа берүү. Бүгүнкү жасаган ишинин жыйынтыгына баа берүү.

Студенттердин базалык билимин актуалдаштыруу

1. Сабактын жүрүшү: Чакыруу баскычы

3 мүнөттүн ичинде төмөндөгү суроолорго жооп жазгыла:

1. Башталгыч класстарда мекен таанууну окутуунун усулун негиздөөчүсү Герд Александр Яковлевичтин (1844-1988) – мекен таануу курсуна кошкон салымы.

2. Табигый билимдерди сөз менен окутууну критикалаган балдар менен жаратылыш предметтерин демонстрациялаган, тажрыйба, байкоо менен билим берүүнү талап кылган усулчу ким болгон? (усулчу, педагог В.П. Вахтеров)

3. Окутуунун негизги формасы эмне? Сабак кайсы жерлерде өтүлөт? Лабораториялык иш окутуунун кайсы формасына кирет?

2. Мекен таануу сабагында колдонулуучу эң негизги усулдар кайсылар?

3. Тажрыйбаларды жүргүзүүдө негизинен кайсы усул колдонулат?

4. Билим берүүдө Мекен таануу курсунун башка предметтерден өзгөчөлүгү эмнеде?

Төмөндөгү тестке жообун жазабыз.

1-вариант. Билимин текшерүүчү тест

1. Биз жашаган шаардын [кыштактын аты] негизги көчөсү [аянты] Шаардын алдынкы ишканалары, ферма, кыштактын оранжереясы эстеликтер, кызыктуу жерлер, маданый-агартуу мекемелери жөнүндө түшүнүктөр кайсы класста берилет.

А) 2-Класска таандык Б) 3-класска таандык В) 1-класска таандык Г) 4-класска таандык

2. Жыл мезгилдери, гүлдүн өсүмдүктөрү, жаныбарлар, жаз келгенде канаттуулардын учуп келиши, күздө жалбырактардын түшүшү тоодогу кардан суунун дарыянын пайда болуусунун закон ченемдүүлүгүн берүү кайсы курстун милдети?

А) экономика курсунун милдети Б) табият таануу курсунун милдети

В) математика курсунун милдети Г) адабият предметинин милдети

3. Элдин рухий мурастары: чынчылдыкка, чечкиндүүлүккө, тайманбастыкка, элин жерин сүйүүгө, коргоого, салт-санааны баалоого жана аны өнүктүрүүгө, турмушка тарбиялоо кайсы предметтин максаты.

А) Мекен таануу предметинин максаты

Б) Мекен таануу предметинин милдети
В) физика предметинин принциби
Г) информатика предметинин проблемасы
Билимин баалочу тесттин жооптору.
1-вар. АБА
2-вар.БАБ
3-вар.АГА
4-вар. АВА
5-вар. АГА
Түшүнүү баскычы:
Топурак жөнүндө эмнени билесин, өз оюнду жаз.
Окуу китебинен топурактын жаралышы жөнүндөгү текст менен иштөө.
Топурактын пайда болуусу. Тоо породаларын бузууга жана жумшартууга алып келген сырткы күчтөрдүн таасирин шамалдануу деп атайт. Шамалдануулар: физикалык, химиялык жана органикалык деп бөлүнөт.
Физикалык шамалдануу – шамал, суунун таасири астында тоолордун талкалануусу. Кескин өзгөргөн температурадан (тоо породалары күндүзү ысып кеңейет, түнү муздап тарыйт да жарака кетет) жаракалар пайда болуп улам кеңейе берет. Чоңойгон жаракага суу толуп, суу тонгондо жарака акырындап кеңейет, тоо породалары майдаланып өзүнчө бөлүктөргө ажырайт. Жаракаларда майда топурак пайда болот, анда өсүмдүк өсөт.
Химиялык шамалдануу – эриген газдар, туздар, кислоталар негизинен суу аркылуу жүрөт. Ар түрдүү эриген заттарды кармаган суу, эритүү, бузуу, химиялык курамын өзгөртүү менен тоо породасына таасир этет. Химиялык процесс жеңил эрүүчү породаларда аки таштарда, гипстерде тез жүрөт.
Органикалык шамалдануу – тирүү организмдердин: бактерия (чиритүүчү бактерия), өсүмдүктөр жана жаныбарлардын (сөөлжан) таасири астында ишке ашуучу химиялык жана физикалык процесстердин комплекси аталат. Мисалы, өсүмдүктөрдүн тамыры тоо породаларын бузуучу жана өзгөртүүчү кислота бөлүп чыгарат, ошол эле мезгилде тамырдын көлөмү чоноюп жараканы кенейтет башкача айтканда, породага механикалык таасир берет. Тоо породаларын жумшартууда тирүү организмдердин ролу чоң.
Бардык шамалдануу процесстеринин таасири менен кургактыкта пайда болгон борпоң катмар – кыртыш деп аталат. Кыртышта шамалдануудан акырындап топурак катмары пайда болот.
1-топ: Кандай күчтөрдү шамалдануу деп атайбыз?
Физикалык шамалдануунун өзгөчөлүгү эмнеде?
2-топ: Органикалык шамалдануу деген эмне?
Кыртыш деп эмнени атайбыз?
Ой жүгүртүү баскычы:
Топурактын курамынын түрдүүлүгү эмнеге жараша болот деп ойлойсуңар?
Топурактын курамына эмне кирерин билүү үчүн жүргүзүлүүчү тажрыйба?
1-тажрыйба
Бир стакан суу алып, ага бир аз топурак салабыз. Силер эмне көрдүңөр? (Топурактан аба бүртүкчөлөрү чыгат.) Кандай жыйынтык чыгарса болот?
2-тажрыйба
Бир аз жаңы топуракты отко ысыталы. Топурактын үстүнө муздак айнекти кармайбыз. Айнекте суу тамчысы пайда болду. Жыйынтык чыгаргыла.
3-тажрыйба
Топуракты спиртовка менен ысыталы. Эмнени көрдүңөр жана сезип турасыңар? (түтүн жана жагымсыз жыт пайда болду). Өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын калдыктарынан түзүлгөн чиринди күйгөндөн ушундай болду. Чиринди топуракка каралжын түс берет, анын саны менен топурактын асылдуулугу аныкталат.
4-тажрыйба
Чиринди күйүп, ысыган топуракты суу куюлган стаканга салуу керек. Бир аз убакыт өткөндөн кийин түбүнө чопо жана кум чөгөт. Жыйынтык чыгаргыла.
5-тажрыйба
Топурак салынган сууну чыпкалайбыз. Бир нече тамчыны айнекке тамчылатабыз. Айнекти оттун үстүнө кармайбыз. Суу бууланып, айнекте ак так калат. Бул туздар. Туздар – өсүмдүктөрдүн өсүшү жана өнүгүшү үчүн зарыл болгон азыктандыруучу заттар. Алар топуракта жашаган микроорганизмдердин таасиринде чириндинин натыйжасында түзүлөт. [2]
Топурак. [5] Чиринди. Туздар. Аба. Микроорганизмдер. Суу. Кум. Чопо.
Видео «Топурактын курамы».
Аткарылган лабораториялык иштен, берилген видеодон бүгүн өзүңө эмнени алдың? Оюн билдирүү.
Тема боюнча билимин текшерүү
І.1. Топурактын асылдуулугун жакшыртууда жаныбарлардын ролу кандай?
2. Топурактагы азыктандыруучу заттардын запасы кандайча толукталат?
3. Бул кубулуштарды турмушта качан жана кантип пайдаланууга болот?

II.1. Жасаган тажрыйбалардан өзүнө эмнени алдың?

2.Топуракка аныктама түз.

Жыйынтыктоо:

Топурак жана анын курамы табияттын закон ченемдүүлүгүнө ылайык эволюция мезгилинде милиарддаган жылдардын ичинде келип чыккан табигый процесс.

Үй тапшырмасы: «Топурак» деген темага аңгеме түзүү. Үй шартында сөөктү отко күйгүзүп кандай өзгөрүүгө дуушар болгонун байкоо, байкагандарын жазып жыйынтык чыгаруу.

Баалоо: баалоо баракчасы аркылуу, сабакка активдүү катышкандыгына жана тажрыйбаны туура аткарып туура жыйынтык чыгаргандарына карап жекече жана жалпы баалоо жүргүзүлөт.

Практикалык-лабораториялык иштер Мекен таануу сабагында теориялык билимди бекемдөө жана турмуштук көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн абдан маанилүү. Бул иштерди туура уюштуруу окуучуларды өз мекенине болгон сүйүү жана жоопкерчилик сезими менен калыптандырууга өбөлгө түзөт. Андыктан баланын билимин байытуу, боорукер болууга, өз жерин сүйүүгө, жерден чыккан кен байлыктарды туура пайдалануу керек экенин үйрөтүү керек. Балдар экологиялык аң сезимде жана системалуу тарбияланууга тийиш. Баланы кичинесинен тартып табиятты сүйүүгө, аяр мамиле жасоого тарбиялоо керек. Элдик баалуулуктар тарыхый баалуулуктарды гана эмес, жаратылышты жана айлана-чөйрөнү сыйлоо менен байланышкан баалуулуктарды да камтыган уникалдуу маданий мурасты билдирет. Ал окуучулардын окууга билим алууга карата кызыгуусун, таанып-билүүгө болгон активдүүлүгүн арттырууга көз каранды. [6; 7]

Колдонулуучу адабияттар

1. Нурмаматова К. Табият таануунун усулу. – Ж., 2017, 30; 95-96-бб.
2. Бухова Е.А., Солошенко О.В. Мекен таануу 3-класс. – Бишкек, 2015, 128-б.
3. Мамбетова. Мекен таануу предметин окутуу. – Бишкек: «Педагогика», 2003, 96-б.
4. Тыныстанова Б. Бардыгы сабак жонундо. – Ош, 2004, 23-б.
5. Бухова Е.А., Солошенко О.В. Мекен таануу 3-класс. – Бишкек, 2015, 128-б.
6. Дүйшөналиева С.А., Узекеева Ж.Ш. Студенттердин өз алдынча ишмердүүлүгүн калыптандыруунун жолдору // Вестник КНУ, 2020, № 4(104), 13-17-бб.
7. Сулайманова Р.Т., Алымкулова Н.А. Заманбап мугалимди окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн өнүктүрүүгө даярдоо // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 3(119), 38-45-бб. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=74919223

Рецензент: пед.и.к. Долонова Г.М.

УДК 37.064.2:378.4
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-64-70

Тыныстанова Н.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Тыныстанова Н.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Tynystanova N.A.
KNU J. Balasagyn

ORCID:0009-0008-9037-7835

СТУДЕНТТЕРДИН КЕСИПТИК ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ
ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ
FORMATION OF PROFESSIONAL SCIENTIFIC AND RESEARCH COMPETENCE OF STUDENTS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада заманбап билим берүүдө студенттердин кесиптик илимий-изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруунун актуалдуулугу жана анын маанисине байланыштуу маселелер каралат. Иштин максаты – студенттердин илимий-изилдөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталган натыйжалуу методологиялык мамилелерди аныктоо. Изилдөөнүн жүрүшүндө педагогикалык жана психологиялык булактарга таянуу менен теориялык анализ, педагогикалык адабияттарды изилдөө, байкоо жана жалпылоо усулдары колдонулду. Алынган натыйжаларда студенттердин илимий-изилдөө компетенттүүлүгүнүн структуралык элементтери аныкталды жана ага таасир этүүчү ички жана тышкы факторлор талданып, бул натыйжалар студенттердин изилдөө жөндөмдөрүн өркүндөтүүгө багытталган инновациялык ыкмаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берери белгиленди. Изилдөөнүн натыйжаларына таянып, студенттердин кесиптик илимий-изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруу боюнча келечектеги иш-чаралардын стратегиясы иштелип чыгып, аларды жүзөгө ашыруу аркылуу студенттердин илимий изилдөө жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүн болору аныкталды. Жыйынтыгында илимий-изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруу – бул көп кырдуу процесс экендиги, изилдөө процессинде студенттердин илимий изилдөө жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүүгө багытталган стратегиялардын эффективдүүлүгү студенттердин кесиптик өнүгүүсүнө чоң таасир этери, бул багытта системалуу мамиле кылуу зарылдыгы аныкталып, ошондой эле, студенттердин кесиптик компетенттүүлүгүн жогорулатууда мугалимдердин ролу жана изилдөө процессине активдүү катышуу чоң мааниге ээ экендиги белгиленди.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, связанные с актуальностью и значением формирования профессиональной научно-исследовательской компетентности студентов в современном образовании. Цель работы – определение эффективных методологических подходов, направленных на развитие научно-исследовательской деятельности студентов. В ходе исследования применялись методы теоретического анализа с опорой на педагогические и психологические источники, изучение педагогической литературы, наблюдение и обобщение. В полученных результатах определены структурные элементы научно-исследовательской компетентности студентов, проанализированы внутренние и внешние факторы, влияющие на нее, и отмечено, что эти результаты позволяют разработать инновационные подходы, направленные на совершенствование исследовательских навыков студентов. На основе результатов исследования была разработана стратегия будущих мероприятий по формированию профессионально-исследовательской компетентности студентов, и было установлено, что путем их реализации можно повысить научную исследовательскую способность студентов. Установлено, что формирование научно-исследовательской компетентности – это многогранный процесс, эффективность стратегий, направленных на совершенствование научно-исследовательских способностей студентов в процессе исследования, оказывает большое влияние на профессиональное развитие студентов, необходим системный подход в этом направлении, а также отмечена важная роль преподавателей и активное участие в исследовательском процессе в повышении профессиональной компетентности студентов.

Abstract: The article discusses issues related to the relevance and importance of the formation of professional research competence of students in modern education. The purpose of the work is to identify effective methodological approaches aimed at developing students' research activities. The research applied methods of theoretical analysis based on pedagogical and psychological sources, the study of pedagogical literature, observation and generalization. The results identify the structural elements of students' research competence, analyze the internal and external factors influencing it, and note that these results make it possible to develop innovative approaches aimed at improving students' research skills. Based on the results of the study, a strategy for future measures to develop students' professional research competence was developed, and it was found that through their implementation it is possible to increase students' scientific research ability. In conclusion, it was found that the formation of research competence is a multifaceted process, the effectiveness of strategies aimed at improving students' research abilities in the research process has a great impact on students' professional development, a systematic approach is needed in this direction, and the important role of teachers and active participation in the research process in the improving the professional competence of students.

Негизги сөздөр: билим берүү; компетенция; компетенттүүлүк; илимий-изилдөө; мугалим; студент; изилдөө ишмердүүлүгү; калыптандыруу.

Ключевые слова: образование; компетенция; компетентность; научно-исследовательская работа; учитель; студент; исследовательская деятельность; формирование.

Keywords: education; competence; competence; research work; teacher; student; research activity; education.

Бүгүнкү күндө студенттердин кесиптик илимий-изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруу билим берүү тармагындагы актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Илимий изилдөө жүргүзүү жөндөмү – келечектеги адистердин кесиптик чеберчилигин арттыруунун негизги компоненттеринин бири. Бул компоненттүүлүктүн өнүгүүсү студенттердин аналитикалык ой жүгүртүүсүн, маалыматты системалуу түрдө иштеп чыгуусун жана практикалык маселелерди чечүү жөндөмүн жакшыртат. Изилдөө методологиясын, инновациялык ыкмаларды жана илимий ой жүгүртүү көндүмдөрүн үйрөнүү, келечектеги адистердин кесиптик ишмердүүлүгүндө маанилүү роль ойнойт.

Изилдөөнүн максаты – студенттердин кесиптик илимий-изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруу процесстерин аныктоо жана аны өркүндөтүү ыкмаларын сунуштоо. Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлат:

- Кесиптик илимий-изилдөө компетенттүүлүгүнүн теориялык негиздерин талдоо;
- Студенттердин илимий-изилдөө компетенттүүлүгүнүн маңызы жана структурасы;
- Студенттердин илимий изилдөө жүргүзүү көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүчү факторлорду аныктоо.

Билим берүү системасында компетенттүүлүк мамилесине басым жасоо бир катар жагдайларга байланыштуу. Биринчиден, дүйнөлүк коомчулуктун интеграцияга, экономиканын жана билим берүү системаларынын глобалдашуусуна умтулуусу, экинчиден, билим берүүнүн сапатын жогорулатуу зарылдыгы, буга байланыштуу билим берүү парадигмаларынын алмашуусу, "билим, билгичтик жана көндүм парадигмасынан" "компетенттүүлүк парадигмасына" өтүү, бул билим берүүнүн мазмунунун өзгөрүшүнө, билим берүү процессин курууга жаңы ыкмаларды иштеп чыгууга алып келсе, үчүнчүдөн, кесиптердин жана кесиптик ишмердүүлүктүн тездик менен жаңыланышы, жогорку окуу жайларынын билим берүү процессин өркүндөтүүгө таасир этип, бүтүрүүчүлөрдүн эмгек процесси учурунда пайда болгон кесиптик милдеттерди чечүүгө даярдыгын калыптандырып, Балон процессинин алкагында кыргыз билим берүүсү өзүнүн өнүгүү системасын жакшыртышы керек. [3] Азыркы учурда замандын талабына ылайык бүтүрүүчү өндүрүштүк шарттарга тез ыңгайлашууга мүмкүндүк берген, өзүнүн компетенттүүлүк деңгээлин тынымсыз жаңылоого, өмүр бою билим алууга даяр болууга мүмкүндүк берген көп функционалдуу компетенцияларга ээ болууга тийиш. Себеби экономиканын жана өндүрүштүн инновациялык өнүгүүсү андан кесибине, кесиптик ишмердүүлүгүнүн мазмунуна чыгармачылык менен мамиле кылууну талап кылат.

Компетенттүүлүк мамилеси акыркы жылдары теорияда жана практикада активдүү иштелип чыгууда. Бул ыкманын педагогикалык баалуулугу жогорку окуу жайларында билим берүү процессинин практикага багытталгандыгын күчөтүү, илимий-изилдөө даярдыгынын мазмунун кесиптик маанилүү сапаттардын жеке компоненттери менен байытуу, студенттердин илимий-изилдөө ишмердүүлүгүндөгү компетенцияларын өнүктүрүүгө артыкчылыктуу багыт берүү, билим алып жаткан адамдын окуу кырдаалдарынан тышкары эффективдүү иш-аракет кылуу жөндөмдүүлүгүн активдештирүү менен байланыштуу.

Компетенттүүлүк мамиленин негизги категориясы болуп компетенциялар саналат. «Компетенция» түшүнүгүнүн ар кандай чечмелениши бар.

Англо-орус сөздүгүндө “competence” термини контекстке жараша 1) билгичтик; 2) жөндөм; 3) жөндөмдүүлүк түшүнүгүн берет. [Англо-русский словарь. - Москва, 1990]

Белгилүү окумуштуу Г.И. Саранцевдин берген аныктамасына токтоло турган болсок: «Компетенция – бул жөн гана билим, көндүмдөр жана иш-аракеттердин ыкмалары эмес, «иш-аракеттердин жыйынтыгы». [5]

А.В. Хуторскийдин көз карашы боюнча, компетенция – бул инсандын өз ара байланышкан сапаттарынын, билиминин, жөндөмдөрүнүн жана көндүмдөрүнүн, ишмердүүлүк ыкмаларынын жыйындысы, белгилүү бир предметтердин жана процесстердин чөйрөсүнө карата коюлган жана аларга карата сапаттуу продуктивдүү ишмердүүлүк үчүн зарыл болгон нерсе. [8]

Ал эми “компетенттүүлүк” белгилүү окумуштуу – методист А. Муратовдун берген аныктамасы боюнча: “Компетенттүүлүк – бул

натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүү үчүн ыңгайлуу жүрүш-туруш модели, алгоритм, кыймыл-аракеттерди ишке ашыруунун жолдору". [6, 61-б.] Дагы бир педагогика жаатындагы белгилүү окумуштуу Б. Акматов: "Компетенттүүлүк – бул билим берүүнү жолго коюучу мазмундук жана формалык жаңылануу катары сунушталып жаткан жаңы багыт" деп өз аныктамасын берет. [2, 71-б.] Ал эми Ж. Баласагын атындагы КУУнун доценти Б. Оторбаевдин белгилөөсүндө: "компетенттүүлүк – бул инсандын түзүлгөн компетенциянын негизинде кайсы бир ишмердүүлүктү аткарууга карата билгиликтүүлүгү, жөндөмдүүлүгү, мүмкүнчүлүгү тийиштүү көндүмдөргө ээ экендиги". [7, 156-б.]

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап, компетенциялар билимди, тажрыйбаны жана жеке сапаттарды ийгиликтүү кесиптик ишмердүүлүк үчүн колдонууга мүмкүндүк берерин белгилейбиз. Ал эми компетенттүүлүктү адам өзүнүн билимине жана тажрыйбасына таянган, кесиптик ишмердүүлүгүндө ийгиликке жетүүгө өбөлгө түзгөн жөндөмдөрдүн жана билимин камтыган концеция деп тыянак чыгарсак болот.

Изилдөөчүлөр компетенциялардын түзүмүндө кесиптик илимий-изилдөө компетенцияларын бөлүп көрсөтүшөт, алар илимий-изилдөө ишмердүүлүгү жаатында кесиптик иштин ийгиликтүү болушуна өбөлгө түзөт.

Кесиптик илимий-изилдөө компетенциясы – бул илимий-изилдөө иштерин жүргүзүүгө даяр жана жөндөмдүү инсандык мүнөздөмө.

Кесиптик илимий-изилдөө компетенцияларынын өзгөчөлүгүн аныктоо үчүн төмөнкү теориялык жоболор маанилүү:

- компетенциялар белгилүү бир тармакта ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун камсыздайт;
- компетенциянын өзөгү – билимди, тажрыйбаны ишмердиктин жаңы шарттарына өткөрүп берүү үчүн иш-аракеттердин топтому катары каралган жөндөмдүүлүктөр;
- компетенциялардын негизинде билим, тажрыйба жана ишмердүүлүктүн ийгиликтүү болушун камсыз кылган жеке сапаттар турат.

Демек, кесиптик компетенциялар блогуна анын жөндөмдүүлүгүн мүнөздөгөн субъекттин касиети; кандайдыр бир кесиптик билимдерге ээ болуп жана аны практикада колдоно алышы; кесиптик моделдерди иштеп чыгуу жана аны ишке киргизүү; өзүнүн кесиптик тармагындагы билимдерде изилдөөлөрдү жүргүзө алышы кирет. [4]

Ошентип, компетенттүүлүк мамилеси жогорку окуу жайларында студенттердин компетенттүүлүгүн калыптандырууга багытталган билим берүү процессин курууну болжолдойт.

Кесиптик илимий-изилдөө компетенттүүлүгү студенттердин теориялык билимдерди практикада колдонуу, көйгөйлөрдү аныктоо, маалыматтарды чогултуу, талдоо, баалоо жана натыйжаларды негиздөө жөндөмүн камтыйт. Мындай компетенттүүлүк студенттерге келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө ийгиликтүү болууга, жаңы билимдерди үзгүлтүксүз өздөштүрүүгө жана коомдун өнүгүшүнө өз салымдарын кошууга мүмкүндүк берет.

Бүгүнкү күндө жогорку окуу жайларында студенттердин илимий-изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруу боюнча бир катар аракеттер көрүлүп жатканы менен, бул багытта чечилүүгө тийиш болгон маселелер дагы деле бар. Окутуунун салттуу ыкмаларынын үстөмдүгү, окутуучулардын жетиштүү деңгээлде даярдыгынын жоктугу, студенттердин мотивациясынын төмөндүгү жана илимий-изилдөө ишмердүүлүгүнө керектүү материалдык техникалык базанын жетишсиздиги сыяктуу факторлор бул процесстин эффективдүүлүгүнө терс таасирин тийгизүүдө. Ушуга байланыштуу студенттердин илимий-изилдөө компетенттүүлүгүн калыптандыруунун учурдагы абалына саресеп салып, бул багыттагы көйгөйлөрдү аныктоо зарыл.

Илимий-изилдөө компетенттүүлүгүнүн маңызы студенттин жаңы билимдерди өз алдынча издөөгө, сынчыл ой жүгүртүүгө, көйгөйлөрдү аныктоого жана чечүүгө, чыгармачылык менен мамиле жасоого жана илимий этиканын принциптерин сактоого даярдыгында көрүнөт. Бул компетенттүүлүк студентке окуу процессинде гана эмес, ошондой эле келечектеги кесиптик ишмердүүлүгүндө да ийгиликке жетүү үчүн зарыл болгон негизги жөндөмдөрдү калыптандырат.

Студенттердин кесиптик илимий-изилдөө компетенттүүлүгүнүн структурасын бир нече негизги компененткe бөлүп кароого болот:

- Мотивациялык максаттуу компонент – бул компонент студенттин илимий-изилдөө ишмердүүлүгүнө болгон кызыгуусун, ички муктаждыгын жана ага умтулуусун камтыйт.

Изилдөө жүргүзүүгө болгон позитивдүү мамиле, таанып-билүүгө болгон кызыгуу, жаңы билимдерди алууга умтулуу жана коюлган максаттарга жетүүгө болгон каалоо бул компоненттин негизги элементтери болуп саналат.

- Маалыматтык-таанып билүүчүлүк компонент – бул компонент студенттин илимий изилдөөлөрдүн методологиясы, ыкмалары, принциптери жана уюштуруу формалары боюнча зарыл болгон теориялык билимдерди жана түшүнүктөрдү өздөштүрүүсүн камтыйт. Ага илимий адабияттар менен иштөө, маалымат булактарын табуу жана баалоо, изилдөө маселесин аныктоо, гипотезаларды коюу, изилдөө планын түзүү жана маалыматтарды чогултуу ыкмаларын билүү кирет.
- Ишмердүүлүк практикалык компонент – бул компонент студенттин илимий-изилдөө ишмердүүлүгүн жүзөгө ашыруу боюнча практикалык билгичтиктерин жана көндүмдөрүн камтыйт. Ага эксперимент жүргүзүү, байкоо жүргүзүү, сурамжылоо жүргүзүү, маалыматтарды талдоо жана интерпретациялоо, илимий отчетторду жана макалаларды жазуу, илимий конференцияларда жана семинарларда өз ишин презентациялоо жөндөмдөрү кирет.
- Рефлексивдүү-баалоочу компонент – бул компонент студенттин өзүнүн илимий-изилдөө ишмердүүлүгүнө сынчыл баа берүү, кетирген каталарын талдоо жана аларды оңдоо, ошондой эле алынган натыйжалардын маанилүүлүгүн жана практикалык баалуулугун баалоо жөндөмдөрүн камтыйт. Өзүн-өзү өнүктүрүүгө жана жаңы билимдерди өздөштүрүүгө болгон даярдык бул компоненттин маанилүү бөлүгү болуп саналат.

Мына ушундай жогоруда саналып өткөн компоненттер өз ара тыгыз байланышта болуп, бири-бирин толуктап турат жана студенттин илимий-изилдөө компетенттүүлүгүнүн толук кандуу калыптанышы үчүн зарыл шарттарды түзөт. Бул компетенттүүлүктүн калыптанышы студенттин инсандык өсүүсүнө, анын кесиптик жактан калыптанышына жана коомдун интеллектуалдык потенциалын жогорулатууга олуттуу салым кошот.

Студенттердин илимий-изилдөө жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүшү – бул көп кырдуу процесс болгондуктан, ага бир катар ички жана тышкы факторлор да таасир этет. Бул факторлордун өз ара байланышы жана комплекстүү таасири студенттердин изилдөөгө болгон кызыгуусун, билгичтиктерин жана жалпы компетенттүүлүгүн калыптандырууда чечүүчү ролду ойнойт. Ички факторлорду карай турган болсок, аларга төмөнкүлөрдү киргизебиз:

1. Студенттердин жеке сапаттары жана мотивациясы – мында ички мотивациянын жогору болушу студенттин кыйынчылыктарды жеңүүгө, жаңы нерселерди үйрөнүүгө жана изилдөө процессинде ийгиликке жетүүгө болгон аракетин күчөтөт.
2. Баштапкы билим деңгээли жана академиялык даярдыгы – мында студенттин тиешелүү дисциплиналар боюнча терең жана системалуу билими илимий изилдөө жүргүзүү үчүн зарыл болгон теориялык базаны түзөт. Ошондой эле, студенттин сынчыл ой жүгүртүү, маалыматтарды талдоо жана синтездөө жөндөмдөрү анын изилдөө ишмердүүлүгүндө ийгиликтүү болуусуна көмөктөшөт.
3. Изилдөөгө болгон кызыгуу жана баалуулуктар – мында өзүнүн келечектеги кесибине байланыштуу болгон актуалдуу маселелерге кызыгуусу, изилдөө ишмердүүлүгүнүн инсандык өнүгүү жана кесиптик өсүү үчүн баалуу экендигин түшүнүү студенттин бул процесске болгон катышуусун жогорулатат.

Ал эми тышкы факторлор төмөнкүлөрдөн турат:

1. Окутуучунун ролу жана педагогикалык ыкмалар – окутуучунун илимий-изилдөө ишмердүүлүгүн уюштуруудагы компетенттүүлүгү, студенттерге жетекчилик кылуудагы тажрыйбасы жана колдонгон педагогикалык ыкмалары студенттердин изилдөөгө болгон кызыгуусун ойготууда жана алардын изилдөө жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө чечүүчү мааниге ээ. Интерактивдүү ыкмаларын колдонуу, проблемалык окутуу, долбоордук ишмердүүлүк жана студенттерди өз алдынча изилдөөгө багыттоо алардын илимий-изилдөө компетенттүүлүгүнүн калыптанышына өбөлгө түзөт. Студенттердин изилдөө зонасын таап жана аны практика жүзүндө аракетке келтирүү менен ыкмаларын конкреттештирүүгө болгон муктаждыгын ойготуу аткарыла турган тапшырмага болгон кызыгуусун арттырып, бара-бара студенттин аң-сезиминде белгисиз нерселерди таанып билүүгө умтулууну, жаңылык жаратууга түрткү болот. [1]
2. Окуу жайдын билим берүү чөйрөсү жана ресурстары – окуу жайдын илимий-изилдөө ишмердүүлүгүнө болгон көңүлү, студенттер үчүн жеткиликтүү болгон заманбап лабораториялар, китепканалар, маалыматтык

ресурстар жана илимий борборлор студенттердин изилдөө жүргүзүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет. Ошондой эле, окуу жайдагы илимий иш-чаралар (конференциялар, семинарлар, конкурстар) студенттердин илимий коомчулукка интеграцияланышына жана тажрыйба алмашуусуна шарт түзөт.

3. Окуу программасынын мазмуну жана уюштурулушу – окуу программасына илимий-изилдөө ишмердүүлүгүнө багытталган дисциплиналардын жана практикалардын киргизилиши, студенттерге изилдөө жүргүзүүнүн негиздерин үйрөтүүгө жана алардын практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Окуу программасынын ырааттуулугу жана илимий изилдөөгө бөлүнгөн убакыттын жетиштүүлүгү да маанилүү фактор болуп саналат.

4. Курсташтарынын жана илимий жааматтын таасири – студенттердин курс-таштары менен болгон пикир алмашуусу, биргелешкен долбоорлорго катышуусу жана илимий жетекчилер менен болгон интеракциясы алардын изилдөөгө болгон мотивациясын жогорулатат жана жаңы идеялардын пайда болушуна өбөлгө болуп, илимий чөйрөдөгү колдоо жана позитивдүү маанай студенттердин ийгиликтүү изилдөө жүргүзүүсүнө шарт түзөт.

5. Социалдык-экономикалык факторлор – студенттин үй-бүлөлүк шарттары, материалдык абалы жана коомдогу илимге болгон мамиле да анын илимий-изилдөө ишмердүүлүгүнө тикелей жана кыйыр түрдө таасир этиши мүмкүн. Илимге болгон мамлекеттик колдоо, гранттардын жана стипендиялардын болушу студенттердин изилдөөгө болгон кызыгуусун арттырат.

Жогорудагы саналып өткөн ички жана тышкы факторлордун өз ара аракеттешүүсүнөн студенттердин илимий-изилдөө компетенттүүлүгүнүн калыптанышы түздөн-түз көз каранды. Анткени билим берүү процессин уюштурууда бул факторлорду эске алуу жана аларды оптималдуу пайдалануу студенттердин илимий потенциалын толук кандуу ачууга жана алардын келечектеги ийгиликтүү адистер болуп калыптанышына шарт түзөт.

Изилдөө көрсөткөндөй, студенттин жеке сапаттарынан жана баштапкы билиминен тышкары, окутуучунун ролу, окуу жайдын билим берүү чөйрөсү, окуу программасынын мазмуну жана колдонулган педагогикалык ыкмалар студенттердин илимий-изилдөө жөндөмдөрүнүн өнүгүшүнө олуттуу таасир этет. Бул процесске окутуучулар, окуу жайдын админстрациясы жана студенттердин өздөрү активдүү катышуусу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, студенттердин кесиптик илимий-изилдөө компетенттүүлүгүнүн калыптанышы – бул көп баскычтуу жана үзгүлтүксүз процесс болуп саналат. Изилдөө процессинде студенттердин илимий изилдөө жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүүгө багытталган стратегиялардын эффективдүүлүгү аныкталып, теориялык жана практикалык маселелердин негизинде төмөнкү жыйынтыктарга келүүгө болот: илимий-изилдөө процесси студенттердин интеллектуалдык жана чыгармачылык потенциалын өркүндөтүүгө таасир этет; окуу программаларына илимий изилдөө методдорун интеграциялоо студенттердин кесиптик даярдыгын жогорулатат; практикалык илимий-изилдөө иштерин жүргүзүү студенттерди өз алдынча ой жүгүртүүгө жана чыгармачыл чечим кабыл алууга үйрөтөт. Студенттердин илимий потенциалын өнүктүрүүгө багытталган системалуу жана комплекстүү аракеттер келечектеги жогорку квалификациялуу адистерди даярдоого жана өлкөнүн илимий-педагогикалык процессине өз салымын кошууга мүмкүндүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Асипова Н.А., Баялиева А.С., Курманбек кызы Мира. Студенттердин өз алдынча иштерди аткаруудагы чыгармачыл мамилесин калыптандыруунун психологиялык педагогикалык маселелери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 1, 18-25-бб.
2. Акматов Б.М. Кыргыз адабиятын жогорку окуу жайларында компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун теорисы жана практикасы: монография. – Бишкек: «Фаст принт», 2016, 456-б.
3. Бedelбаева А.З. Заманбап билим берүү парадигмалары // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2023, № 1, 13-21-бб.
4. Гапарова А.Э. Студенттердин коммуникациялык компетенттүүлүгүн калыптантандыруунун педагогикалык маселелери // ЖАМУнун Жарчысы, 2021, №2. 77-82- бб.
5. Саранцев Г.И. Современное методическое мышление как ключевая компетенция педагога // Педагогика, 2014, № 3, с. 5-9.

6. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. – Бишкек: «Турар», 2013, 554-б.

7. Оторбаев Б.К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы: окуу китеби. – Бишкек: «Айат», 2020, 560-б.

8. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование, 2003, № 2, с. 58-67.

Рецензент: пед.и.к., доцент Кенжешев К.Д.

УДК 37.372.881.161.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-70-74

Чепекова Г.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Чепекова Г.С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Chepekova G.S.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0000-3696-6788

ОРУС ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН КОНТЕКСТИНДЕГИ СОЦИАЛДЫК-МАДАНИЙ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК
СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО
SOCIO-CULTURAL COMPETENCE IN THE CONTEXT OF TEACHING RUSSIAN AS A SECOND LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Макала Кыргыз Республикасынын мектептеринде орус тилин экинчи тил катары окутуу процессинде коммуникативдик компетенттүүлүктүн маанилүү компоненти катары социомаданий компетенттүүлүктү кароого арналган. Автор социомаданий компетенттүүлүктү аныктоонун ар кандай илимий ыкмаларын талдап, анын структуралык элементтерин баса белгилейт: изилденип жаткан тилдин маданияты жөнүндө билим, баарлашуу тажрыйбасы, чет тилдүү маданияттын фактыларына жеке мамиле жана тилди колдонуу ыкмаларын билүү. Социомаданий компетенттүүлүктү калыптандыруу толеранттуу, маданияттар аралык натыйжалуу өз ара аракеттенүүгө жөндөмдүү көп маданияттуу инсанды тарбиялоого өбөлгө түзөөрү белгиленет. Окуучулардын маданияттар аралык баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган окуу тексттерин, макал-лакаптарды, фразеологизмдерди жана окутуунун интерактивдүү методдорун колдонууга өзгөчө көңүл бурулду. Макалада орус тилин окутуунун бардык этаптарында социомаданий компонентти системалуу түрдө киргизүүнүн маанилүүлүгү баса белгиленет, бул окуучулардын башка маданияттарга карата сый мамилесин өнүктүрүүгө жана конструктивдүү маданияттар аралык диалогго даярдыгын калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению социокультурной компетентности как важного компонента коммуникативной компетентности в процессе обучения русскому языку как второму в школах Кыргызской Республики. Автор анализирует различные научные подходы к определению социокультурной компетентности, выделяя её структурные элементы: знания о культуре изучаемого языка, опыт общения, личностное отношение к фактам иноязычной культуры и владение способами применения языка. Отмечается, что формирование социокультурной компетентности способствует воспитанию толерантной, поликультурной личности, способной к эффективному межкультурному взаимодействию. Особое внимание уделено применению учебных текстов, пословиц, фразеологизмов и интерактивных методов обучения, направленных на развитие у школьников навыков межкультурного общения. Статья подчёркивает значимость систематического внедрения социокультурного компонента на всех этапах обучения русскому языку, что способствует развитию у учащихся уважительного отношения к другим культурам и формированию готовности к конструктивному межкультурному диалогу.

Abstract: The article is devoted to the consideration of socio-cultural competence as an important component of communicative competence in the process of teaching Russian as a second language in schools of the Kyrgyz Republic. The author analyzes various scientific approaches to the definition of socio-cultural competence, highlighting its structural elements: knowledge of the culture of the language being studied, communication experience, personal attitude to the facts of foreign culture and knowledge of the ways of using language. It is noted that the formation of socio-cultural competence contributes to the upbringing of a tolerant, multicultural personality capable of effective intercultural interaction. Special attention is paid to the use of educational texts, proverbs, phraseological units and interactive teaching methods aimed at developing students' intercultural communication skills. The article highlights the importance of the systematic introduction of a socio-cultural component at all stages of Russian language teaching, which contributes to the development of students' respect for other cultures and the formation of readiness for constructive intercultural dialogue.

Негизги сөздөр: социомаданий компетенттүүлүк; коммуникативдик компетенттүүлүк; маданияттар аралык баарлашуу; орус тилин экинчи тил катары окутуу; толеранттуулук; маданияттар аралык диалог.

Ключевые слова: социокультурная компетентность; коммуникативная компетентность; межкультурное общение; обучение русскому языку как второму; толерантность; межкультурный диалог.

Keywords: socio-cultural competence; communicative competence; intercultural communication; teaching Russian as a second language; tolerance; intercultural dialogue.

Социокультурная компетентность занимает особое место в структуре коммуникативной компетентности и является одним из важных её компонентов. Формирование социокультурной компетентности является одним из востребованных в образовательной системе Кыргызской Республики и продиктовано необходимостью воспитания толерантной и поликультурной личности, способной вступать в межкультурное общение с представителями разных народов.

Рассмотрим определение социокультурной компетентности в научно-методической литературе. В «Новом словаре методических терминов» социокультурная компетентность понимается как «совокупность знаний о стране изучаемого языка, национально-культурных особенностях социального и речевого поведения носителей языка и способность пользоваться такими знаниями в процессе общения». [1, с. 286] По мнению авторов, «социокультурная компетентность состоит их четырех элементов:

а) социокультурные знания (сведения о стране изучаемого языка, духовных ценностях и культурных традициях, особенностях национального менталитета);

б) опыт общения (выбор приемлемого стиля общения, верная трактовка явлений иноязычной культуры);

в) личностное отношение к фактам иноязычной культуры (в том числе способность преодолевать и разрешать социокультурные конфликты при общении);

г) владение способами применения языка (правильное употребление социально маркированных языковых единиц в речи в различных сферах межкультурного общения, восприимчивость к сходству и различиям между родными и иноязычными социокультурными явлениями)». [1, с. 287] Иначе говоря, наличие у студентов способностей к межкультурному общению предполагает формирование у них не только определенных знаний о культуре русского народа, но и коммуникативных навыков, позволяющих эффективно вступать в межкультурный диалог.

По мнению В.В. Сафоновой, «обучение языку и культуре – это гораздо более сложный процесс, чем простое формирование моделей поведения. Оно предполагает совместное изучение иностранного языка и иностранной культуры с ориентацией на сопоставительное общение, углубление знаний о родном языке и родной культуре». [7, с. 17] Автор определяет социокультурную компетентность как «способность сравнивать соизучаемые лингвокультурные общности, интерпретировать межкультурные различия и адекватно действовать в ситуациях нарушения межкультурного взаимодействия». [7, с. 17] Для сравнения двух разных культур необходимы определенные знания о культуре, ценностях двух стран, навыки общения и выражения своей точки зрения.

По мнению А.Б. Афанасьевой, социокультурная компетентность – это «интегральное свойство личности, выражающееся в совокупности представлений, знаний о родной, а также о неродной этнокультурах, их месте в отечественной и мировой культуре, опыте овладения этнокультурными ценностями, способности к диалогу культур, их сопоставлению, что проявляется в знаниях, умениях, навыках, моделях поведения в полиэтнической среде». [2, с. 193] В данном определении акцент ставится на опыте овладения ценностями разных культур и умении их сопоставлять, на основе чего формируются специальные знания, умения и навыки для плодотворного общения с представителями других культур.

Данная идея соприкасается с точкой зрения Г.В. Елизаровой, которая в качестве основной цели формирования социокультурной компетентности видит достижение такого «качества языковой личности, которое позволит ей выйти за пределы собственной культуры и приобрести качества медиатора культур, не утрачивая собственной культурной идентичности». [3, с .236] Следовательно, обладать социокультурной компетентностью – значит признавать многообразие народов, обладать глубокими знаниями об их культурных ценностях, осознавать их различия. При этом хотелось бы отметить, что знания не рассматриваются, как некая сумма обладания информацией о той или иной культуре, а как деятельность, реализуемая для достижения эффективного межкультурного взаимопонимания и взаимодействия.

Т.В. Овсянникова, разделяя точку зрения Г.В. Елизаровой, определяет социокультурную компетентность как «способность эффективно осуществлять межкультурное взаимодействие, выступая в роли посредника между представителями своей и иной культуры, осознавая себя представителем определенной этнической общности, нации и всего человечества, и воспринимая ситуацию межкультурного диалога (диалога культур) как непременное условие самореализации и взаимообогащения представителей различных культур». [5, с. 318]

В Предметном стандарте «Русский язык» в школах с кыргызским, узбекским и таджикским языками обучения социокультурная компетентность определяется как «приобщение учащихся к культуре, традициям и реалиям изучаемого языка в рамках тем, сфер и ситуаций общения, отвечающих опыту, интересам, психологическим особенностям основной школы на разных ее этапах (5-9 и 10-11классы), формирование умения представлять свою страну, ее культуру в условиях иноязычного межкультурного общения. В сравнении с младшей школой социокультурная компетентность предполагает дальнейшее развитие общих и специальных учебных умений, ознакомление с доступными учащимся приемами самостоятельного изучения языков и культур, в том числе с использованием новых информационных технологий. Развитие умений выходить из положения в условиях дефицита языковых средств при получении и передаче информации (умение использовать коммуникативные стратегии для компенсации недостающих знаний в условиях реального языкового общения)». [6, с. 24]. Таким образом, в Предметном стандарте по русскому языку и программе по русскому языку для 5-9-х классов общеобразовательной школы с кыргызским языком обучения обозначены направления, предполагающие владение русским языком как средством межнационального общения, воспитание интереса к культуре родного, русского и других народов, толерантности, что в целом соответствует нашему пониманию социокультурной компетентности.

Формирование социокультурной компетентности должно пронизывать всё содержание обучения русского языка как второго, то есть этот аспект должен рассматриваться на любой теме, присутствовать на каждом занятии, представляя особенности моделей национального поведения в различных коммуникативных ситуациях, находя сходства и различия между культурой родного и русского языка как второго, формируя положительное отношения к изученным особенностям. С этой целью на уроках русского языка как второго используются тексты о русской культуре, сказки, легенды, пословицы и поговорки разных народов. В учебнике «Русский язык» для 8 класса школы с кыргызским языком обучения представлен достаточно обширный материал для формирования социокультурной компетентности учащихся. Примером могут служить тексты о способах приветствия разных народов, сказки и легенды разных народов.

Примером может служить работа с корейской народной сказкой "Братья». При

чтении текста используется интерактивный метод «Чтение с остановками», способствующий полному пониманию и анализу текста.

28. Ознакомьтесь с корейской народной сказкой, отвечая на вопросы после каждой остановки.

Братья

Давным-давно жили два брата – старший Чан Мо и младший Чан Су. Хотя их дома находились по разные стороны горы, они жили дружно, в полном согласии, помогая друг другу.

Однажды осенью братья собрали урожай и поделили всё поровну.

В ту же ночь Чан Мо подумал: «Мы делили урожай пополам, но это неправильно. Брат только начал обзаводиться хозяйством, ему нужно больше, чем мне».

Встал старший брат и ночью отнёс мешок риса младшему брату.

Обсуждаем и общаемся

- Как относились братья друг к другу?
- В чём Чан Мо начал сомневаться? Что он решил сделать?
- Как поступит младший брат? Почему так думаете?

____

А в это время лежит Чан Су и думает: «Нет, мы неправильно поделили урожай. У брата большая семья, и он старше меня. Ему нужно больше, чем мне». И под утро он украдкой отнёс мешок риса старшему брату.

Утром братья заглянули в свои амбары и удивились: «Как так случилось? Помню, вчера мешок риса отнёс брату, а риса не убавилось». Они по несколько раз пересчитывали мешки и всё удивлялись: «Ну и чудеса!..»

- О чём размышлял Чан Су в это же время? Что он решил сделать?
- Что удивило братьев?
- Как думаете, что случится дальше? Почему так считаете?

____

Как только наступила ночь, оба брата, водрузив на спину по мешку риса, вышли из дома навстречу друг другу. Полная яркая луна освещала гору.

У сосны встретились оба брата. Начал спрашивать старший брат:

- А, это ты! Куда так поздно?

Младший ответил:

- А, это ты! А ты куда?

Они помолчали и вдруг поняли, в чём дело. Рассмеялись братья и крепко обнялись. И хотя мешки с рисом были тяжёлыми, но на сердце братьев было легко. Ещё бы, ведь братская любовь и дружба любую ношу делают лёгкой!

- Что рассмешило братьев?
- Почему на сердце братьев было легко?
- Какой вывод можно сделать, прочитав сказку?

29. Напишите письмо другу из России о традициях взаимопомощи в культуре кыргызского народа. [4, с.19]

Работа с корейской народной сказкой позволит учащимся не только познакомиться с содержанием, но и понять нравственные ценности корейского народа, сопоставить их с ценностями кыргызского народа.

В учебнике использованы пословицы и фразеологизмы, которые также способствуют развитию социокультурной компетентности учащихся 8 класса. Примером могут служить следующие задания:

137. Восстановите пословицы. Как вы их понимаете? [4, с. 83]

Без труда не вытащишь (…)	тому есть чем хвалиться.
Дело и труд (…)	и рыбку из пруда.
Какие труды, (…)	а лень портит.
Труд человека кормит, (…)	всё перетрут.
Кто хорошо трудится, (…)	такие и плоды.

142. Ознакомьтесь со значениями фразеологизмов. Что их объединяет?

Мастер на все рук – человек, который многое умеет делать своими руками. Фразеологизм появился среди мастеров-перчаточников. Раньше мастером на все руки называли умельца, который мог сшить перчатки на любую руку. А сегодня это лучшая похвала для любого мастера.
Мартышкин труд – бесполезный, бестолковый труд, на который затрачены большие усилия. Выражение пришло из басни И. Крылова, в которой мартышка, желая получить похвалу, долго и упорно катала чурбан. Но похвалы она так и не дождалась, так как её труд никому не принёс пользу.
Бить баклуши. В старину в России мастера делали посуду из дерева. Для этого они откалывали от бревна кусок – баклушу. Это было лёгкое дело. Готовить такие куски и называлось – бить баклуши.

Каждое задание входит в целенаправленную комплексную систему по определенной речевой теме и направленное на формирование социокультурной компетентности через изучение русского языка.

Таким образом, обучение русскому языку как второму в контексте межкультурной парадигмы является перспективным направлением и имеет большой личностный потенциал для учащихся кыргызской школы, так как позволяет сформировать у них способность и готовность осуществлять конструктивный диалог с представителями других культур.

Список использованной литературы

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – Москва: Икар, 2009, 448 с.
2. Афанасьева А.Б. Совершенствование этнокультурного образования современных педагогов // Академ. вестн. ин-та образования взрослых Рос. акад. Образования, 2008, № 4, с. 34.
3. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. – СПб.: Каро, 2005, 352 с.
4. Задорожная Н.П., Чепекова Г.С. Русский язык. 8 класс: учебник для общеобразоват.орг.с кырг.яз.обучения. – Бишкек: Аркус, 2022, 168 с.
5. Овсянникова Т.В. Межкультурная компетентность как результат поликультурного образования: анализ работ отечественных и зарубежных авторов // Образование и межнациональные отношения, 2012, с. 52-65.
6. Предметный стандарт «Русский язык» в школах с кыргызским, узбекским и таджикским языками обучения для 5-11 классов общеобразовательных организаций Кыргызской Республики, – Бишкек, 2022, 58 с.
7. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. – Воронеж: Истоки, 1996, 237 с.

Рецензент: к.пед.н., доцент Сегизбаева Н.К.

УДК 504.06:37.013.42:371.3
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-74-79

Ян Ян, Мамбетакунов У.Э.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Ян Ян, Мамбетакунов У.Э.
КНУ имени. Ж. Баласагына
Yang Yang, Mambetakunov U.
KNU J. Balasagyn

ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН АЛКАГЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МОДЕЛИН ЖАНА ОКУТУУ ЫКМАЛАРЫН ИЛИМИЙ ЖАКТАН ИЗИЛДӨӨ
ИССЛЕДОВАНИЕ МОДЕЛИ И МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

RESEARCH ON THE CONSTRUCTION OF ENVIRONMENTAL EDUCATION TEACHING MODELS AND METHODS FROM THE PERSPECTIVE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

构建可持续发展视角下的环境教育教学模式与方法研究

Кыскача мүнөздөмө: Глобалдык экологиялык кризистин жана адамзаттын жашоосуна жана өнүгүшүнө таасир эткен экологиялык көйгөйлөрдүн шартында, долбоорлоо стратегиялары ресурстардын чектелүүсү, экологиялык бузулуу жана климаттын өзгөрүшү сыяктуу маселелерди чечүү үчүн экологиялык жактан таза инновацияларга багыт алууда. Келечектеги дизайн адистерин даярдоонун негизги мекемелери болуп эсептелген колледждер менен университеттерде экологиялык билимди дизайн курстарына интеграциялоо жана студенттерде экологиялык аң-сезим менен тиешелүү жөндөмдөрдү өнүктүрүү өзгөчө мааниге ээ. Туруктуу өнүгүү көз карашынан алганда, экологиялык билим боюнча билимдерди курстар, конкурстар, практика жана бүтүрүүчүлүк стажировкалар сыяктуу окуу элементтерине интеграциялоо зарыл. Окутууда студенттерди “дизайн аудиториясынын” көз карашынан адамдардын жашоосундагы жана айлана-чөйрөдөгү практикалык маселелерге көңүл буруга жана аларды чечүүгө багыттоо керек; Теориялык деңгээлде бул экологиялык билим берүү үчүн таяныч түзөт жана окутуучулар үчүн инновациялык окутуу моделдерин сунуштайт.

Аннотация: На фоне серьезного глобального экологического кризиса и экологических проблем, влияющих на выживание и развитие человека, стратегии проектирования смещаются в сторону экологически чистых инноваций для решения таких проблем, как ограниченные ресурсы, экологическое ухудшение и изменение климата. Колледжи и университеты должны интегрировать экологическое образование в дизайн-курсы для формирования экологически осведомленных специалистов, способных к созданию устойчивых решений и внедрению концепции устойчивого развития через дизайн. С точки зрения устойчивости интегрировать экологическое образование в курсы, конкурсы, инспекционные практики и выпускные стажировки, связанные с дизайном. "Дизайнерская аудитория" выступает как инструмент вовлечения студентов в решение реальных проблем, а теоретический уровень создает базу для экологического образования и предлагает педагогам новаторские модели обучения, которые могут быть адаптированы под конкретные задачи и условия.

Abstract: Against the backdrop of a severe global environmental crisis and ecological challenges affecting human survival and development, design strategies are shifting toward environmentally friendly innovations to address issues such as limited resources, environmental degradation, and climate change. As key institutions for training future design practitioners, colleges and universities play a particularly important role in integrating environmental education into design curricula and in fostering students' ecological awareness and related competencies. From the perspective of sustainability, it is essential to incorporate environmental education into various academic components, such as courses, competitions, field practices, and graduation internships related to design. Students should be guided to focus on and address real-life problems affecting people and the environment from the perspective of a “design audience” in the learning process. On the theoretical level, this provides a reference framework for environmental education and offers educators innovative teaching models for consideration.

摘要：在全球环境危机严峻、环境问题影响人类生存发展的背景下，设计策略正转向环保绿色创新，以应对资源有限、生态恶化与气候变化等挑战。高校作为培养未来设计从业者的关键场所，将环境教育融入设计专业课程，培育具备环境意识与相关能力的学生尤为重要。在可持续视角下，将环境教育知识融入设计相关课程、竞赛、考察实践、毕业实习等教学环节。教学中引导学生从“设计受众”角度，关注并解决社会民生与环境实际问题；理论层面为环境教育提供参考依据，为教育工作者提供可借鉴的创新教学模式。

Негизги сөздөр: экологиялык билим берүү; окутуу модели; окутуу методикасы; туруктуу өнүгүү.

Ключевые слова: экологическое образование; модель обучения; методика обучения; устойчивое развитие.

Keywords: environmental education; teaching model; teaching methodology; sustainable development.

关键词：环境教育; 教学模式; 教学方法; 可持续发展.

1 引言

环境教育旨在提高个体对环境的认识和理解，培养环保意识和社会责任感，并解决环境问题所需的相关知识和技能。随着全球气候变暖，生态恶化等问题日益严峻，环境教育的重要性日益凸显，因此，环境教育在高校的作用也尤为重要。本文旨在综合文献研究，探讨环境教育在高校课程中的融入方式，并以地方高校设计专业本科生教学为例，以期提供有效的教学框架，培养更多关心环境、具备环境意识、知识和技能的学生，为地球可持续发展做出积极的贡献。

2 文献综述

2.1 环境教育

环境教育作为一种重要的教育手段，受到全球范围内学者和教育从业者的广泛关注。环境教育包括环境意识、知识和技能。而环境意识是环境教育的核心，涉及个体对环境的认知、态度和价值观。Agrawal（2019）指出，环境意识的培养能够促使人们认识到环境问题的严重性，并形成环境保护和可持续发展的责任感。对高校学生的环境意识培养通过教学内容和教学方法，从"设计自身"角度出发，引导学生了解环境的根源问题，从而采取对应的环保设计理念，推动环保措施的实施，积极参与环境保护活动（Kollmuss & Agyeman, 2002）。

环境知识是环境教育的基础。许多学者强调环境知识在提高个体对环境问题的理解和认知水平方面的重要性。环境知识通过环境课程的学习、相关领域的科学文献、网络资源、环保组织及媒体等方面，使学生深入了解环境科学、生态学、可持续发展等相关领域的基础知识。Brown（2017）认为，学生通过学习环境知识，能够更好地认识到环境问题的根源和复杂性，并为环境保护提供科学依据。

除了环境意识和环境知识的培养，环境技能的发展也是环境教育的重要目标。环境技能包括理论技能和实践技能。理论技能主要涉及学生在环境设计专业领域的基础知识和理论，包括对环境科学、生态学、环境管理、可持续发展等相关学科的理解和掌握；实践技能则是学生将所学的环境知识应用于实际环境问题解决的能力，包括如何设计和实施环境保护项目、进行环境影响评估、推动可持续发展措施等。研究发现，"实地考察"和"真实项目对接"是提高学生实践技能的有效途径（Hungerford & Volk, 1990）。

2.2 可持续发展

可持续发展是指满足当前世代的需求，而不损害子孙后代满足其需求的能力。该理论强调经济、社会和环境三方面的平衡发展。环境是可持续发展的一个重要维度，其保护与治理直接关系到人类社会的长期稳定和繁荣。环境教育从可持续发展的角度出发，致力于培养学生关心环境、保护环境、推动可持续发展的意识和责任感。

在构建可持续发展视角下的环境教育教学模式时，这两个理论相互融合、紧密联系。该模式通过引入可持续发展理念，将环境问题纳入教学内容，促进学生对环境问题的认知和理解。同时，基于环境教育理论，采用情景式教学、项目驱动、问题导向等教学方法，激发学生的学习兴趣和动手能力，培养学生的实践技能，使他们能够将所学知识应用于解决实际的环境挑战。

教学内容设计

3.1 教学目的

环境教育在高校设计专业的教学目的是培养学生对环境问题的认知和理解，以及形成关心环境、保护环境、推动可持续发展的意识和责任感。通过环境教育，学习如何运用可持续设计原则、生态设计、绿色发展等方面的知识和技能，从而在设计实践中将环保理念融入到作品中，推动设计行业朝着环保和绿色发展的方向迈进。

3.2 教学内容

环境知识是环境教育的基础。学习环境知识包括环境设计相关课程、教科书、多媒体资源、网络资料等方面，通过教学和辅导来深化对环境问题的了解。环境技能是将知识转化为实际行动的关键。它包括理论技能和实践技能两个方面。

理论技能指在设计专业领域掌握与环境保护、生态设计、绿色理念、可持续设计等相关的专业基础知识，比如在环境科学方面，关注环保科技和绿色创新技术，了解最新的可再生能源、节能减排、循环经济、智能科技等前沿生产技术；在生态学方面，掌握生态系统的结构、功能、相互联系和能量流动等基本知识，了解生物的多样性。这些理论知识为解决环境问题提供了科学依据。实践技能指在实际环境中应用知识解决问题的能力。学生可以通过参加绿色设计项目，将环境保护理念融入到产品、建筑或图形设计中。例如，设计环保友好的产品，采用可再生材料、节能设计和循环经济理念，以减少对环境的影响。

通过环境教育的全面培养，学生不仅能够获得环境保护的理论知识，还能将所学的知识应用于实际环境设计和解决方案中，培养解决实际环境挑战的能力，以及更好地理解环境问题的复杂性和可持续发展的重要性。从而使学生可以成为具有环保意识和责任感的设计专业人才，为推动绿色环保和可持续发展做出贡献。

4 教学实施

4.1 设计竞赛

通过将环境保护与生态理念相关的设计竞赛作为课程考试作业，可以促使学生在设计过程中运用绿色设计理念，考虑环保材料和可持续设计，解决实际环境问题。这样的项目可以激发学生的创造力和动手能力，使他们在实践中学到更多知识。例如，第九届“中装杯”全国大学生环境设计大赛，学生可以参与乡村振兴规划设计的创新性项目，围绕乡村总体规划、景观设计、民宿设计等多个层面展开多维度分析。在这个过程中，学生需要对乡村现状、资源和市场需求进行深入研究，提出可行性的解决方案，注重方案的内在逻辑性和现实可行性。通过这个设计竞赛，学生不仅学习到如何进行乡村规划和设计，更加增强对环境保护、乡村发展和可持续发展的认识，为乡村振兴和环保事业贡献自己的智慧和创意。

4.2 校外考察

让学生深入大自然进行考察，欣赏自然美景，了解生态系统的多样性和地域特点，能更好地培养学生的环保意识，让他们亲身感受到环境的重要性，促使他们保护环境的决心。例如，学生在婺源考察中，将体验真实的自然环境和乡村文化。可以亲身感受到婺源的自然美景和生态保护成果，了解当地环保措施及可持续发展实践。通过与当地居民交流，学生将深入了解乡村文化传统和乡村振兴的历程。同时，学生还可以观察当地面临的环境挑战，并思考可能的解决方案。婺源校外考察为学生提供一个综合性的学习机会，促进他们对环境问题的认知，激发环保意识，为未来的环保事业贡献力量。

4.3 毕业实习

将社会问题和环境问题融入毕业设计，可以引导学生将所学的环境知识和技能应用于实际解决问题中。这样的项目有助于培养学生的独立思考和解决问题的能力，同时让他们关注社会和环境问题，为可持续发展贡献一份力量。例如，学生的毕业设计以"塑质分解"为主题，通过生物材料实验装置的设计，结合数据和信息构建信息图表，旨在创造蕴含绿色发展与环保意识的毕业设计作品。采用可降解材料，如厨余物结合水、淀粉、甘油、吉利丁、明胶、琼脂等，通过调整成分来测试生物材料的柔韧性和硬度。设计背景中还涵盖微塑料知识科普，探索可循环塑料和可分解塑料材料的研发。这样的设计不仅注重技术创新，更有助于提高学生对环保问题的认识和环境保护意识。通过毕业设计，学生将为绿色发展和环保领域注入新的可能，为可持续发展贡献一份力量。

4.4 课程讲授

在教学过程中讲授绿色设计的发展和政策性导向，可以帮助学生了解环保政策和趋势，以及当前环保领域的发展方向。这样的讲授有助于加深学生对环保理念的理解和认知。例如，在《地域建筑创新设计》课程中，通过适宜资源的生态选择技术、适宜环境的生态控制技术、适宜地形的生态协调技术以及现代技术植入的生态整合技术四个方面，将环境设计与可持续发展有机融合。学生学习如何合理选择和利用当地资源，控制环境参数以提高建筑的生态性能；通过生态协调技术，学会如何与地形融为一体，创造出与环境和谐共生的设计；现代技术的引入则加强生态因素的整合，提高建筑的能效和可持续性。这样的课程将培养学生的环保意识和创新能力，为未来的环境设计事业做出贡献。

通过将环境保护与生态理念相关的设计竞赛、校外考察、毕业实习和课程讲授等方面融入环境教育，学生能在实践中学习环保知识和技能，培养环保意识和创新能力。设计竞赛让学生了解当下环境与社会问题，激发学生运用绿色设计理念，解决实际环境问题。校外考察让学生亲身感受环境的重要性，关注环境挑战。毕业实习让学生将环保知识应用于实际问题解决，为可持续发展贡献力量。课程讲授让学生了解环保政策和发展方向。这样的教学方式激发学生为环保事业贡献力量的积极意愿，使他们成为具备环保意识和创新能力的未来设计从业者，为构建可持续发展的未来社会贡献着自己的智慧和热情。

5 教学评价

5.1 多元评价方式

在高校设计专业中，针对环境教育的特点，教师采用观察法、意见反馈法、技能评估法、项目驱动法等教学方法，进行多方位的评估。通过观察学生的学习表现和作业成果，教师可以了解学生对环境教育内容和教学方法的理解和应用情况。同时，收集学生的反馈意见，了解他们对教学方法的感受和看法，帮助教师调整教学策略。成果评估包括知识测试、技能评估和项目评估，用于衡量学生在课程中掌握的环境知识和实践技能。教师观察学生在实践应用中的表现，了解他们是否能够将所学知识和技能转化为实际设计行动。此外，通过了解毕业生在就业市场中的表现和受到的认可程度，教师可以评估学生是否能够成功应用环境教育所学知识和技能于设计实践中。

环境教育的特点在于其跨学科性和综合性，教师采用多种教学方法进行多方位评估是合理而有效的做法。通过多种教学方法，教师可以全面了解学生的学习表现和反馈意见，衡量他们对课程内容和教学方法的理解和应用。同时，通过成果评估和实践观察，教师能够评估学生掌握的知识和技

能。这样的综合评估方式有助于更全面地了解学生在环境教育中的学习效果和发展情况，为培养具备环保意识和实践能力的设计人才提供有针对性的指导和支持。

5.2 反思与改进

将环境教育融入设计专业的反思与改进十分关键。学生的反馈对于教学的优化至关重要。通过倾听学生的意见和体验，教师可以更好地了解学生的需求和问题，进而优化环境教育的教学方法和内容。通过真实的实践项目，引导学生站在"受众"的角度进行设计，考虑到不同人群的需求和感受。采用情景式教学，让学生在模拟实际场景中理解设计的目的和意义，并锻炼发现问题和解决问题的能力。此外，本土化的设计理念和创新形式帮助学生培养独立思考和创新能力，避免对设计元素的盲目套用和东拼西凑。运用项目驱动法设定具体的设计要求和主题，让学生在解决实际问题的过程中培养创意和深度思考。通过项目的落实环节，确保学生的设计作品能够执行和实施，并符合实际需求。引导学生与设计相关工作室以及真实的甲方进行交流，直接面对真实的设计需求和约束，促使学生学以致用。建立学生与教师之间的有效反馈机制，让学生能够及时了解自己的设计不足并加以改进。同时，参与"设计悬赏"项目等活动，可以让学生获得更广泛的反馈，加强学习和自我提升。

学生的表现、反馈和成果评估，以及参与度和实践效果的观察，都能反映教学方法是否切实促进了学生的学习和发展。此外，毕业学生在行业认可和应用方面的表现也能反映教学的质量。通过不断收集和分析这些反馈，教师能够更好地优化教学方法和内容，确保教学的持续改进，以培养学生更全面的环保意识和能力，为环境保护事业做出更大的贡献。

6 讨论与结论

整个环境教育教学强调理论与实践相结合，通过不断实践和反思，学生能够全面发展环保意识、环境知识和环境技能。这种综合性的教学方法培养了学生对环境问题的综合认识和解决问题的综合能力，让他们具备成为未来环保领域中创新型、实践型的人才的潜质。最终，环境教育的目标是为社会培养更多拥有绿色意识、环境责任感的人才，他们将成为推动环境保护和可持续发展的中坚力量。

参考文献

1. Agrawal S. Environmental Awareness among Students of Classes IX and X. In Humanizing Education for Sustainable Development. – Singapore: Springer, 2019, pp. 121-133.

2. Brown M. The role of environmental education in building environmental knowledge and attitudes among students // International Journal of Environmental & Science Education, 2017, No12(7), pp. 1361-1376.

3. Chawla L. Significant life experiences revisited: A review of research on sources of environmental sensitivity. Environmental Education Research, 1998, No 4(4), pp. 369-382.

4. Hungerford H.R., & Volk T.L. Changing learner behavior through environmental education // The Journal of Environmental Education, 1990, No 21(3), pp. 8-21.

5. Kollmuss A., & Agyeman J. Mind the gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? // Environmental Education Research, 2002, No 8(3), pp. 239-260.

6. Sipos Y., Battisti B., & Grimm K. Achieving transformative sustainability learning: engaging head, hands and heart // International Journal of Sustainability in Higher Education, 2008, No 9(1), 68-86.

Рецензент: д-р пед.н., доцент Супатаева Э.А.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 159.9.072
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-80-83

Джунушалиева З.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Джунушалиева З.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Jhunushalieva Z.A.
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАГЫ ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ПСИХОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ КЫРГЫЗСТАНА
PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF TOLERANCE OF STUDENT YOUTH IN KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада студенттик чөйрөдөгү толеранттуулук жана интолеранттук маселелери каралат. Респонденттер психология адистигинин жана клиникалык психология адистигинин студенттери болгон. Жыйынтыгында студенттерде толеранттук эмес көрүнүштөрү жок экендиги аныкталган. Алар толеранттуу жүрүм-турумду өнүктүрүү керектигин түшүнүшөт. Бирок аларда стереотиптик ой жүгүртүү менен көбүрөөк байланышкан тынчсыздануу жана пассивдүү маанай күчөгөн.

Аннотация: В данной работе рассмотрены вопросы толерантности и интолерантности в студенческой среде. Респондентами выступили студенты по направлению «Психология» и специалитета «Клиническая психология». Было выявлено, что никаких ярко выраженных нетолерантных проявлений у студентов нет. Они понимают, что толерантное поведение необходимо формировать. Но у них повышенная тревожность и пассивное отношение, что больше связано со стереотипным мышлением.

Abstract: This paper examines the issues of tolerance and intolerance among students. The respondents were students majoring in Psychology and specializing in Clinical Psychology. As a result, it was revealed that students do not have any pronounced intolerant manifestations. They understand that tolerant behavior needs to be developed. But they have increased anxiety and a passive attitude, which is more associated with stereotypical thinking.

Негизги сөздөр: жаштык; толеранттуулук; интолеранттуулук.
Ключевые слова: молодежь; толерантность; интолерантность.
Keywords: youth; tolerance; intolerance.

Анализ литературы по исследуемой проблеме показывает, что современная молодежь проявляет толерантность на всех уровнях и во всех сферах: политической, экономической, общественной, правовой, религиозной. Это можно заметить в студенческой среде, которая всегда есть и остается большой группой, где формируются сознание и устойчивость принципов. В этой среде молодые люди учатся выстраивать отношения с представителями других культур. Но в постоянно меняющемся мире, часто сталкиваясь с ситуациями непонимания тех или иных действий, поведения, отношений, мы можем проявить иные действия, которые считаются негуманными. Зачастую в студенческой среде тоже могут быть и моменты недопонимания, которые влияют на оценку ценностных качеств личности. Но именно в этой среде они учатся быть терпимее друг к другу. Препятствиями для развития толерантных межличностных отношений студентов могут быть: стереотипы и предубеждения своей культуры, а также «схемы поведения», которые им навязали, и, конечно, нельзя забывать о влиянии СМИ.

Несмотря на то, что толерантность сейчас является часто употребляемым словом, его психологическая трактовка будет уместна.

В Кратком психологическом словаре А.Л. Свеницкого толерантность имеет три значения: 1. Свойство личности проявлять

терпимость к установкам, ценностям и поведению других людей; 2. Способность организма переносить неблагоприятное воздействие какого-либо фактора среды без чрезмерного психологического или физиологического ущерба; 3. Привыкание организма к употреблению определенных препаратов в форме ослабления реагирования на них... [6]

Доктор психологических наук Г.У. Солдатова предлагает следующее определение: «толерантность – это интегральная характеристика индивида, определяющая его способность в проблемных и кризисных ситуациях активно взаимодействовать с внешней средой с целью восстановления своего нервно-психического равновесия, успешной адаптации, недопущения конфронтации и развития позитивных взаимоотношений с собой и окружающим миром». [4]

По мнению А.Г. Асмолова, толерантность надо понимать не как незыблемое правило или готовый к употреблению рецепт, и тем более не как принудительное требование под угрозой наказания, а как свободный и ответственный

В силу того, что процессы взаимодействия людей непрерывны и взаимообусловлены, все мы разные и имеем различия – социальные, культурные, политические и др., то и выявляются групповые различия. В студенческой среде можно все это заметить, а также увидеть взаимодействие, которое меняет сознание. Ведь это место скопления разных культур, и здесь мы можем выделить социокультурную толерантность «как моральное качество личности, характеризующее терпимое отношение к другим, независимо от их этнической, национальной или культурной принадлежности, терпимое отношение к иного рода взглядам, нравам, привычкам, необходимое по отношению к особенностям различных групп или к их представителям». [2]

Исходя из вышесказанного, целью нашего исследования было выявление толерантности и интолерантности (если они имеют место в реальной действительности) у студентов 3, 4, 5-го курсов КНУ им. Ж. Баласагына, обучающихся по направлению «Психология» и «Клиническая психология». Общее количество испытуемых составило 72 студента.

Методики исследования

выбор человека «ценностного толерантного отношения к жизни». [1]

Исходя из этих определений, традиционное представление о толерантности как просто «терпении» кардинально меняется. С этим были согласны студенты-психологи и клинические психологи 3, 4, 5-го курсов. Для большей ясности необходимо рассмотреть противоположное понятие – «интолерантность», или нетерпимость.

Интолерантность, как и толерантность, не врожденная характеристика. Проявляется интолерантность в виде агрессивного поведения, нетерпимости к другим, что внешне может и не проявиться, но внутри человека толерантных установок нет. И мы можем говорить о «внутренних факторах, которые сдерживают развитие толерантности – агрессивность, несдержанность, черты темперамента, негативные формы самоутверждения. [3] Если углубиться, то можно понять – эти установки приобретены были с детского возраста, под влиянием родителей или взрослых, сверстников, под влиянием опыта самого человека и его умственных способностей.

Опрос - беседа**.** Испытуемым предлагалось ответить на вопросы: Как вы понимаете термин толерантность? Толерантны ли Вы? Расскажите о своем опыте толерантности/ интолерантности.

Типы этнической идентичности. Эта методика предназначена для оценки уровня этнического самосознания и его изменений в контексте межэтнических конфликтов. Одним из индикаторов преобразования этнической идентичности является увеличение проявлений этнической нетерпимости.

Опросник содержит шесть шкал, которые соответствуют следующим типам этнической идентичности.

1. Этнонигилизм – рассматривается как разновидность гипоидентичности, характеризующаяся дистанцированием от собственной этнической общности и стремлением к формированию стабильных социально-психологических позиций, не основанных на этнической принадлежности.

2. Этническая индифферентность – представляет собой процесс размывания этнической идентичности, проявляющийся в неопределённости этнической принадлежности и снижении значимости этничности для индивида.

3. Норма (позитивная этническая идентичность) – характеризуется сочетанием

положительного отношения к собственной этнической группе и уважительного отношения к другим этническим сообществам. В условиях полиэтнического общества позитивная этническая идентичность выступает в качестве доминирующей модели, присущей большинству населения. Она обеспечивает оптимальный баланс толерантности как к собственной, так и к другим этническим группам, что, с одной стороны, способствует сохранению автономии и устойчивости этнической общности, а с другой – создает предпосылки для мирного межкультурного взаимодействия в многоэтническом пространстве.

Усиление деструктивных тенденций в межэтнических отношениях связано с трансформациями этнического самосознания, проявляющимися в форме гиперидентичности, которая в исследовании отражается через три соответствующие шкалы опросника:

4. Этноэгоизм – представляет собой форму этнической идентичности, которая на вербальном уровне может проявляться в безобидной форме через восприятие собственной этнической группы как «своей». Однако на поведенческом уровне он может выражаться в виде напряжённости и раздражения при взаимодействии с представителями других этнических сообществ, а также в убеждении о праве своей группы решать проблемы за счёт «чужих».

5. Этноизоляционизм – характеризуется убеждённостью в превосходстве собственной этнической общности, признанием необходимости сохранения и «очищения» национальной культуры, а также негативным отношением к межэтническим бракам и проявлениям ксенофобии.

6. Этнофанатизм – проявляется в готовности прибегать к любым мерам в защиту этнических интересов, включая экстремальные действия, такие как этнические "чистки". Он предполагает отказ другим народам в праве на использование ресурсов и получение социальных привилегий, а также признание приоритета этнических прав над правами человека. Такой подход оправдывает любые жертвы в борьбе за благополучие своего этноса.

Этноэгоизм, этноизоляционизм и этнофанатизм представляют собой ступени гиперболизации этнической идентичности, означающей появление дискриминационных форм межэтнических отношений. [5]

Экспресс-опросник «Индекс толерантности». В данной методике представлены утверждения, направленные на выявление отношения к определённым социальным группам (например, меньшинствам, лицам с психическими расстройствами, бедным), а также коммуникативные установки, такие как уважение к мнению собеседника, готовность к конструктивному разрешению конфликтных ситуаций и эффективному сотрудничеству. Особое внимание уделяется аспектам этнической толерантности и интолерантности, включая отношение к представителям иных рас и этнических групп, к собственной этнической общности, а также оценке культурной дистанции. Три субшкалы исследовательского инструмента предназначены для диагностики таких компонентов толерантности, как этническая, социальная и личностная толерантность. Для качественного анализа аспектов толерантности можно использовать разделение на субшкалы:

I. Этническая толерантность. Данная субшкала, направленная на оценку этнической толерантности, предназначена для выявления отношения индивида к представителям иных этнических групп и его установок в области межкультурного взаимодействия. До 19 баллов – низкий уровень; 20-31 – средний уровень; 32 и более баллов – высокий уровень.

II. Социальная толерантность. Позволяет исследовать проявления толерантности и интолерантности в отношении различных социальных групп (включая меньшинства, лиц с криминальным прошлым, психически больных), а также анализировать установки личности по отношению к определённым социальным процессам. До 22 баллов – низкий уровень; 23-36 – средний уровень; 37 и более баллов – высокий уровень.

III. Толерантность как черта личности. Субшкала включает элементы, оценивающие личностные черты, установки и убеждения, существенно влияющие на отношение индивида к окружающей социальной среде. До 19 баллов – низкий уровень; 20-31 – средний уровень; 32 и более баллов – высокий уровень.

Результаты исследования.

По первой методике студенты всех групп единогласно определили, что толерантность – это не «терпение», так как в этом значении «можно терпеть все, что угодно, вплоть до издевательства». Толерантность в их понимании «представляет собой признание и принятие различий в

поведении, взглядах и ценностях; это принятие другого человека в его индивидуальности и стремление понять его позицию». На вопрос: толерантны ли Вы, они не смогли дать однозначный ответ, потому что причину нетолерантности в некоторых ситуациях и моментах они видели в опыте передачи культурных ценностей и норм, в также в опыте общения с людьми разных национальностей и разного уровня образования, а также в информации, полученной из СМИ. На вопрос об опыте толерантности/интолерантности были приведены следующие ответы: «интолерантные проявления наблюдались в отношении моей этнической принадлежности», «со стороны взрослых интолерантность выражалась, когда они выбирали любимчиков», «агрессия возникала на почве нашего внешнего вида», «когда мы оспаривали и опровергали стереотипы, пытаясь показать их необоснованность», «когда стало известно о религиозной принадлежности моего партнёра или партнёрши», «интолерантность среди сверстников также имеет место, особенно со стороны лиц, прибывших из отдалённых регионов, которые допускают оскорбления», «в семье с патриархальным устоем отсутствует понимание и уважение к моей личности и взглядам» и т.д.

По второй методике были получены следующие результаты по шкалам: 1) уровень этнонигилизма – низкий; 2) уровень этнической индифферентности – высокий; 3) уровень нормы (позитивная этническая идентичность) – высокий; 4) этноэгоизм – низкий; 5) этноизоляционизм – низкий; 6) этнофанатизм – низкий.

Результаты по третьей методике: практически у всех участников показатель среднего уровня толерантности, то есть для них характерно сочетание как толерантных, так и интолерантных черт. В одних социальных ситуациях они ведут себя толерантно, а в других могут проявлять интолерантность. И только у шестерых этот показатель был высокий, то есть у них выраженная черта толерантной личности. Но этот показатель может свидетельствовать о размывании у человека границ толерантности, которое можно связать с психологическим инфантилизмом, тенденцией к попустительству, снисходительности или безразличию.

Таким образом, можно сказать, что никаких ярко выраженных нетолерантных проявлений у студентов нет. Они понимают, что толерантное поведение необходимо формировать. Но, анализируя ответы, приходим к выводу, что у них повышенная тревожность и пассивное отношение, что больше связано со стереотипным мышлением. Поэтому задача социальных институтов заключается в том, чтобы формировать и воспитывать молодежь в духе толерантности, задействуя при этом все методы воспитательного и образовательного характера.

Список использованной литературы

1. Асмолов А.Г. Толерантность от утопии к реальности // На пути к толерантному сознанию. – Москва, 2000, с.7.
2. Зиновьев Д.В. Социально-психологический портрет студента в контексте толерантности // Парадигма, 1998, №1, с. 50-61.
3. Куцекобыльская А.А., Кузьмина В.М. Ценностные ориентации старшеклассников как отражение ценностных приоритетов современного общества // Актуальные проблемы социологии молодежи, культуры, образования и управления / Под общ. ред. Ю.Р. Вишневского. – Москва, 2014, с. 93-96.
4. Психодиагностика толерантности личности / Под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – Москва: Смысл, 2008, с. 9.
5. Там же, с. 41-142.
6. Свеницкий А.Л. Краткий психологический словарь – Москва: Проспект, 2008, с. 439.

Рецензент: к.психол.н., доцент Камчыбек уулу Мырзабек

УДК 070.41.316.77
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-84-89

Сягаева А.Н., Хочунская Л.В., Костюк Ш.А.
Патрис Лумумба атындагы РЭДУ, Орусия, Москва,
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Сягаева В.Н.[1], Хочунская Л.В.[1], Костюк Ш.А.[2]
РУДН имени Патриса Лумумбы, Москва, Россия[1,]
КНУ имени Ж. Баласагына[2]
Syagaeva V.N., Khochunskaya L.V., Kostuk Sh.A.
PFUR named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia,
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0006-2441-7662; SPIN-код: 3278-3236

ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУГА ТАРМАКТЫК МАЗМУНДУН ТААСИРИНИН МЕХАНИЗМДЕРИ
МЕХАНИЗМЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ СЕТЕВОГО КОНТЕНТА НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ
MECHANISMS OF NETWORKED CONTENT'S INFLUENCE ON PERSONALITY FORMATION

Кыскача мүнөздөмө: Макала санариптик доордо инсандын калыптанышына тармактык контенттин таасир этүү механизмдерин талдоого арналган. Экспозициянын негизги аспектилери, анын ичинде кабылдоонун фрагментациясы, туруктуу салыштыруу эффектиси, маалымат көбүктөрү, эмоционалдык жугуштуу оору жана санариптик көз карандылык каралды. Дисциплиналар аралык мамиленин негизинде (медиа изилдөө, психология, социология) колдонуучулардын когнитивдик өнүгүүсү жана эмоционалдык жыргалчылыгы үчүн коркунучтар аныкталды. Онлайн жана оффлайн мейкиндиктерин гибриддештирүү шартында инсандыкты трансформациялоого өзгөчө көңүл бурулат. Изилдөөнүн жыйынтыктары медиа билим берүү, журналистика жана санариптик социалдаштыруу практикасында колдонулушу мүмкүн.

Аннотация: Статья посвящена анализу механизмов влияния сетевого контента на формирование личности в цифровую эпоху. Рассмотрены ключевые аспекты воздействия, включая фрагментацию восприятия, эффект перманентного сравнения, информационные пузыри, эмоциональное заражение и цифровую зависимость. На основе междисциплинарного подхода (медиаисследования, психология, социология) выявлены риски для когнитивного развития и эмоционального благополучия пользователей. Особое внимание уделено трансформации идентичности в условиях гибридизации онлайн- и офлайн-пространств. Результаты исследования могут быть применены в практике медиаобразования, журналистики и цифровой социализации.

Abstract: The article is devoted to the analysis of the mechanisms of influence of online content on personality formation in the digital age. The key aspects of the impact are considered, including fragmentation of perception, the effect of permanent comparison, information bubbles, emotional contagion and digital addiction. Based on an interdisciplinary approach (psychology, sociology, media studies), risks for the cognitive development and emotional well-being of users have been identified. Special attention is paid to the transformation of identity in the context of the hybridization of online and offline space. The results of the research can be applied in the practice of media education, journalism and digital socialization.

Негизги сөздөр: тармактык мазмун; жакындыктын калыптанышы; санарип социалдашуу; медиатаасир; клиптик ой жүгүртүү; эмоционалдык жугуу.

Ключевые слова: сетевой контент; формирование личности; цифровая социализация; медиавоздействие; клиповое мышление; эмоциональное заражение.

Keywords: networked content; personality formation; digital socialization; media influence; clip thinking; emotional contagion.

Нельзя отрицать, что современная личность формируется в условиях беспрецедентного информационного воздействия, где сетевой контент играет роль ключевого агента социализации. И если традиционные институты (семья, школа, культура) передавали ценности и нормы относительно линейно и предсказуемо, то цифровая среда предлагает принципиально иной механизм влияния - хаотичный,

персонализированный и основанный на постоянном поддержании вовлечения.

Современный человек, погруженный в эту цифровую среду, сталкивается с парадоксом: никогда прежде мы не имели такого огромного и непрерывного доступа к информации, но никогда прежде наша способность ее глубокого осмысления не находилась под такой угрозой. Сетевой контент, оптимизированный под мгновенное потребление, формирует принципиально новые когнитивные паттерны, которые постепенно вытесняют традиционные механизмы обработки информации.

Проблематика исследования заключается в анализе противоречивого влияния сетевого контента на формирование личности, где его роль как инструмента социализации вступает в конфликт с деструктивными эффектами (фрагментацией сознания, цифровой зависимостью и эмоциональной уязвимостью), что создает новые вызовы для профессиональных коммуникативных практик в цифровую эпоху. В этой статье мы подробно рассмотрим основные механизмы воздействия сетевого контента на самоконструирование индивида.

Одним из наиболее значимых механизмов воздействия сетевого контента на личность является фрагментация восприятия информации. В отличие от традиционных каналов коммуникации, стремящихся к последовательности и завершенности передачи знаний (например, книги, образовательные лекции, газетные статьи и т.д.), цифровая среда конструирует опыт потребления контента через бесконечную череду несвязанных между собой фрагментов. Современный пользователь сталкивается не с целостными повествованиями, а с потоком микроформатного контента (коротких сообщений, визуальных образов, клиповых видео и сжатых текстов, прогрессирующих на таких платформах, как TikTok и Reels (Instagram)), что меняет саму структуру его восприятия мира.

Как указывает немецкий исследователь Манфред Шпитцер, «цифровая коммуникация делает мышление человека более поверхностным, дробит его внимание и затрудняет развитие сложных когнитивных навыков». [1, с. 211] То есть фрагментарность контента приводит к тому, что личность формирует картину окружающего мира как набор отдельных эпизодов, зачастую не связанных логической или причинно-следственной связью. Это способствует снижению способности к критическому анализу, осмыслению комплексных явлений, выстраиванию долгосрочных целей и концепций.

Кроме того, сетевой контент напрямую влияет на архитектуру внимания человека и ориентирован на мгновенное вовлечение и быстрые эмоциональные реакции, что усиливает эффект так называемого «клипового мышления» – постмодернистского феномена, описанного еще до цифровой эры. По словам культуролога А.В. Лукьяновой, «клиповое сознание характеризуется утратой глубины восприятия, ориентацией на яркость и краткость информационных стимулов». [2, с. 17] Мы видим, что в условиях постоянного переключения между разнородными информационными потоками внимание пользователя становится нестабильным, что затрудняет формирование устойчивых ценностных установок и мировоззренческих позиций. Нейрофизиологи, проводящие исследования концентрации мозговой активности на различную информацию и ее длительность, засвидетельствовали настоящую «революцию внимания». Их исследования продемонстрировали тревожную динамику: средняя продолжительность концентрации внимания у цифрового поколения сократилась за последнее десятилетие с 12 до 8 секунд – это меньше, чем у золотой рыбки (9 секунд). [3, с. 17] Как утверждают ученые, этот показатель продолжает снижаться пропорционально росту популярности микроформатного контента, что делает механизм фрагментации одной их самых эффективных и негативно влияющих форм организации информации в рамках сетевого контента.

Еще одним важнейшим механизмом воздействия сетевого контента на формирование личности является эффект перманентного сравнения. В условиях обширно социализированной цифровой среды индивид оказывается вовлечён в постоянный процесс сопоставления себя с другими участниками сетевых коммуникаций. Платформы сетевого контента – от социальных сетей до новостных агрегаторов – создают иллюзию постоянной доступности информации о жизни других людей. Однако эта информация носит высокоселективный характер, так как пользователи стремятся демонстрировать преимущественно позитивные стороны своей жизни – достижения, успехи, внешнюю привлекательность, социальные связи и т.д. Этот стандарт отметила исследовательница Шерри Теркл: «цифровые пространства способствуют конструированию „витринной идентичности“, подающей отредактированную,

отфильтрованную версию самих себя». [4, с. 52] Весь этот непрерывный поток изображений и рассказов о чужих успехах формирует у пользователя завышенные ожидания к собственной жизни и вызывает ощущение собственной неуспешности или неполноценности, что уже было доказано нами в нашем практическом исследовании. Такое явление активно изучается в психологии как «социальное сравнение в сетевых медиа». Согласно выводам исследований М. Аппеля и Й. Герхлаха, избыточное сравнение себя с другими в социальных сетях приводит к снижению самооценки и росту тревожности. [5, с. 45] Особенность цифровой среды в том, что сравнение становится неразрывной частью ежедневного информационного опыта. В отличие от офлайн-сообществ, где доступ к социальным данным довольно ограничен, сетевой контент обеспечивает поток сравнения в режиме реального времени, что обостряет восприятие разницы между собственными достижениями и достижениями других, способствуя внутреннему напряжению, чувству несоответствия и перманентной неудовлетворенности собой. И что, в свою очередь делает эффект перманентного сравнения важным «винтиком» в системе сетевого контента и его воздействия на формирование личностной идентичности, эмоциональное состояние и социальную адаптацию современного индивида.

Следующим элементом воздействия можно смело назвать эффект информационного пузыря. Это явление возникает в результате работы алгоритмов персонализации, которые, как мы уже выяснили, обеспечивают пользователя исключительно тем контентом, который соответствует его интересам и взглядам. Предсказывая предпочтения пользователя, алгоритмы социальных сетей и новостных платформ формируют для него ограниченное информационное пространство, где не часто встретишь альтернативные точки зрения. В долгосрочной перспективе такая изоляция от разнообразия информации может привести к формированию замкнутых мировоззрений, когда личность не подвергает сомнению существующие представления о мире, теряя способность оценивать его объективно. Такое сужение информационного поля ослабляет способность к анализу и критическому восприятию событий, а также усиливает предвзятость. Как утверждает исследователь Джон Уилсон, «попадая в информационный пузырь, человек лишается возможности видеть другие, часто более разнообразные или даже противоречащие его взглядам, мнения. Это создаёт иллюзию, что его точка зрения является универсальной и правильной». [6, с. 39] Таким образом, механизм информационного пузыря оказывает значительное влияние на когнитивные и эмоциональные аспекты личности, замедляя ее способность к адаптации и принятию изменений, тем самым затрудняя процесс социализации и формирования многогранного восприятия жизни.

Перейдем к разбору такого сетевого фактора, как бессознательное перенятие эмоций или же эмоциональное заражение. Это психологическое явление предполагает спонтанный эмоциональный резонанс, перенятие чувств, переживаемых другими людьми. Такой процесс происходит быстро и практически без участия рациональной переработки информации. В условиях сетевой коммуникации эмоциональное заражение усиливается за счёт специфики подачи контента – ярких заголовков, выразительных изображений, эмоционально окрашенных комментариев и видео.

Сетевые платформы в стремлении удержать внимание пользователя намеренно создают среду, насыщенную высокоэмоциональным контентом. Постоянное потребление подобных материалов делает личность восприимчивой к коллективным эмоциональным настроениям. Особенно ярко данный механизм проявляется в ситуации массовых волнений, кризисов или виртуальных «флешмобов», когда эмоциональное состояние множества пользователей синхронизируется за короткий промежуток времени.

На уровне психики регулярное воздействие эмоционально заряженного контента приводит к формированию определённых паттернов реагирования. Если пользователь чаще сталкивается с гневными, тревожными или депрессивными сообщениями, его собственный эмоциональный фон постепенно изменяется в ту же сторону.

Исследования подтверждают, что «эмоции распространяются в цифровых сетях подобно вирусам, захватывая сознание пользователей и формируя коллективные настроения, которые в свою очередь влияют на индивидуальные реакции и решения». [7, с. 8788] Более того, эмоциональное заражение через сетевые каналы зачастую оказывает более сильное и длительное воздействие, чем аналогичный процесс в офлайн-взаимодействии, поскольку онлайн-контент позволяет повторно переживать эмоциональные стимулы через просмотры, репосты и обсуждения.

Исходя из общей статистики, особую уязвимость к эмоциональному заражению проявляют подростки и молодые взрослые в

возрасте от 17 до 25 лет, находящиеся на этапе становления эмоциональной саморегуляции и формирования стабильной самооценки. В их случае влияние сетевого эмоционального фона может как способствовать развитию устойчивых позитивных установок, так и, напротив, провоцировать тревожность, депрессивные состояния и довольно агрессивные тенденции.

Следовательно, механизм эмоционального заражения играет важную роль в формировании эмоциональной сферы личности в цифровую эпоху. Он способствует быстрому распространению коллективных чувств, одновременно влияя на индивидуальные особенности восприятия, эмоциональную стабильность и стиль поведения в сети и за её пределами. Учитывая высокую скорость и масштабность этого процесса, можно говорить о необходимости развития у пользователей навыков эмоциональной саморегуляции и критического восприятия сетевого контента как одного из условий личностного благополучия в современном информационном обществе.

Как доподлинно известно, формирование личности в 21 веке невозможно рассматривать без учёта её сетевой версии. Искажения и двойственность в восприятии себя через Интернет и социальные сети становятся критически важным процессом, без которого уже невозможно представить нынешнюю действительность.

В контексте теории мы уже рассматривали тему того, что социальные сети, блоги и различные онлайн-платформы подталкивают человека к тому, чтобы создавать публичный образ или медиаобраз – будь то реальный портрет или тщательно сконструированная версия себя. Причём зачастую пользователь осознанно выбирает, какие стороны своей личности показывать, а какие, наоборот, скрывать.

В отличие от реальной жизни, где идентичность строится через непосредственное общение и личный опыт, в Интернете у человека появляется возможность «редактировать» своё «Я». Мы сами выбираем фотографии, темы для постов, стиль общения. Иногда это даёт шанс попробовать новые социальные роли, а иногда – начинает влиять на то, как мы воспринимаем себя в реальности. Все это подметил Т. А. Саркисян в своей научной работе: «в условиях сетевого общения личность приобретает возможность экспериментировать со своим образом, варьируя черты характера, стиль общения и даже ценностные ориентиры, что в офлайн-реальности сделать затруднительно». [8, с. 58]

На первый взгляд всё это может казаться безобидной игрой, своего рода способом самовыражения. Но чем больше времени человек проводит в сети, тем важнее для него становится реакция аудитории на его цифровой образ. Лайки, комментарии, репосты постепенно начинают управлять его самооценкой. Положительная обратная связь укрепляет привязанность к выбранному образу, а отсутствие внимания или критика могут вызывать тревожность и чувство неполноценности. Если разрыв между реальным и сетевым «Я» становится слишком большим, это часто приводит к внутреннему напряжению. Человек начинает чувствовать, что он живет "не своей жизнью" или вынужден постоянно поддерживать чуждый ему образ, чтобы не потерять одобрение окружающих. Особенно чувствительно это для подростков и молодых людей, которые ещё находятся в поиске собственной идентичности и очень зависят от внешних оценок. Постоянная необходимость демонстрировать успех, счастье и «идеальную жизнь» формирует склонность к сравнению себя с другими, завышает ожидания и усиливает внутреннюю неудовлетворённость. В итоге сетевая идентичность может стать не просто средством самопрезентации, а фактором, серьёзно влияющим на психологическое состояние личности и её самоощущение в реальном мире.

Исходя из этого, мы можем утверждать, что механизм формирования сетевой идентичности нельзя рассматривать только как нейтральный процесс. Он затрагивает глубокие уровни самосознания, влияет на развитие самооценки, формирует особенности поведения и даже может стать источником внутренних конфликтов. В современном мире, где виртуальное и реальное постоянно переплетаются, осознание этой двойственности становится важным шагом к более осознанному отношению к себе и своему присутствию в сети.

Завершающим элементом нашего списка является парадигма того, что сетевой контент оказывает влияние на человеческую идентичность не только через эмоциональные и информационные каналы, но и на уровне формирования устойчивых поведенческих привычек. Такой механизм выражается в виде привыкания к внутрисетевому существованию и развития цифровой зависимости. Процесс начинается почти незаметно: человек время от времени заходит в социальные сети, проверяет новости, отвечает на сообщения. Постепенно частота этих действий увеличивается, действуя на уровне рефлексов. Причиной становится сама

природа сетевого контента – постоянные уведомления, лайки, комментарии создают цепочку мгновенных поощрений. Каждый раз, когда пользователь получает новую реакцию на свой пост или сообщение, в мозге выделяется дофамин, или как его принято называть «гормон удовольствия», который укрепляет желание повторить действие. В итоге развивается поведенческая модель, когда необходимость проверять телефон или социальные сети становится почти автоматической.

Н.А. Федорова трактует этот фактор следующим образом: «механизмы цифрового привыкания основаны на быстром подкреплении, которое вызывает стойкое чувство удовлетворения и формирует устойчивую потребность во взаимодействии с сетью». [9, с. 142]

Поначалу эта зависимость кажется безобидной: лёгкое отвлечение в перерывах между делами или способ скоротать время. Однако при длительном воздействии привычка быть постоянно «в сети» начинает влиять на глубинные аспекты личности. Человек теряет навык концентрации на одной задаче, становится менее терпеливым, испытывает сложности в управлении собственным временем. Появляется сильное беспокойство в ситуациях отсутствия доступа к Интернету, а офлайн-деятельность начинает восприниматься как скучная и малозначимая.

На уровне личности цифровая зависимость снижает способность к самоорганизации, ухудшает навыки эмоциональной саморегуляции, формирует склонность к поверхностному мышлению. Особенно ярко это проявляется у подростков и молодых людей, чья волевая сфера ещё находится в стадии становления.

Кроме того, сетевой контент нередко подстраивается под кратковременное внимание пользователей, усиливая эффект «бесконечной ленты», что только усугубляет проблему. Постоянная смена стимулов мешает развитию способности к глубокому осмыслению информации и осознанному выбору действий. Таким образом, механизм привыкания и цифровой зависимости представляет собой серьёзный вызов для формирования зрелой, автономной личности в условиях современного информационного общества. Осознание этой угрозы становится необходимым шагом для развития навыков цифрового самоконтроля и формирования здорового отношения к сетевому пространству.

Таким образом, сопоставив все эти механизмы мы выяснили, что сетевой контент всё глубже проникает в структуру личности, меняя не только способы общения, но и сами механизмы самопонимания. Формирование сетевой идентичности и развитие цифровой зависимости делают границу между реальным и виртуальным всё менее отчётливой, а эмоциональную устойчивость – более хрупкой. Разрозненные фрагменты информации, постоянные сравнения себя с другими людьми, жизнь внутри замкнутого информационного вакуума и быстро меняющиеся эмоции – всё это становится частью повседневного внутреннего опыта и дисбаланса, где потребность в постоянном подключении всё чаще подменяет внутренние ориентиры внешними сигналами.

Список использованной литературы

1. Шпитцер М. Цифровая деменция. – Москва: АСТ, 2014, 286 с.
2. Лукьянова А.В. Медиаобразование и трансформация сознания. – Москва.: Изд-во МГУ, 2018, 200 с.
3. Марк Г. Продолжительность концентрации внимания во время лекций: 8 секунд, 10 минут или больше? [Attention span during lectures: 8 seconds, 10 minutes, or more?] // Computers & Education, 2018, т. 120, с. 172-182.
4. Тёркл Ш. Одиноки вместе: Почему мы ожидаем большего от технологий и меньше друг от друга. – Москва: АСТ, 2014, с. 432.
5. Аппель М., Герхлах Й. Социальное сравнение и его влияние на психологическое благополучие в цифровую эпоху // Журнал социальной и клинической психологии, 2012, т. 31, № 5, с. 42-58.
6. Уилсон Дж. Фильтрующий пузырь: Как новый персонализированный Интернет меняет то, что мы читаем, и как мы думаем. – Нью-Йорк: Penguin Press, 2019, с. 232.
7. Крамер А.Д.И., Гийори Дж.Э., Хэнкок Дж.Т. Экспериментальное доказательство эмоционального заражения в крупных масштабах через социальные сети // Труды Национальной академии наук США, 2014, т. 111, № 24, 8788-8790 с.
8. Саркисян Т.А. Влияние цифровой среды на процессы формирования идентичности личности // Психологическая наука и образование, 2020, №2, с. 55-60.

9. Федорова Н.А. Цифровая зависимость: особенности формирования и проявления в молодёжной среде // Вопросы психологии, 2021, №2, с. 140-145.

Рецензент: к.филол.н., доцент Кожомбердиева Ж.Т.

УДК 159.9.018+316.811.111
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-89-92

Шакирова С.А., Таалайбек к.М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Шакирова С.А., Таалайбек к.М.
КНУ имени Ж. Баласагына
Shakirova S.A., Taalaibek k.M.
KNU J. Balasagyn

ГЕНДЕРДИК РОЛДОРДОГУ ЭМОЦИОНАЛДЫК ИНЦЕСТТИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТТЕРИ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНЦЕСТА В ГЕНДЕРНЫХ РОЛЯХ
THE PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF EMOTIONAL INCEST IN GENDER ROLES

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада ата-эне менен баланын ортосундагы чек аралардын бузулушу катары каралган эмоционалдык инцест феномени талданат. Эмоционалдык инцест сексуалдык инцесттен айырмаланып, ата-эненин балага карата ашыкча эмоционалдык көз карандылыгы аркылуу көрүнөт, бул болсо гендердик идентификациянын, өзүн-өзү баалоонун жана жетилген мамилелерди калыптандыруу жөндөмүнүн түзүлүшүнө олуттуу таасирин тийгизет. Изилдөөнүн негизин эмоционалдык инцестти кабыл алуунун гендердик айырмачылыктарын аныктоого мүмкүндүк берген психодиагностикалык маалыматтардын анализи түзөт. Эмоционалдык көз карандылыктын өнүгүшүнө гендердик стереотиптердин жана үй-бүлөлүк динамиканын салымы каралат. Теориялык негиз катары З. Фрейддин, Дж. Боулбинин, В. Сатирдин жана башка авторлордун эмгектери алынган.

Аннотация: В статье рассматривается феномен эмоционального инцеста как форма нарушения границ в родительско-детских отношениях. Эмоциональный инцест, в отличие от сексуального, проявляется в чрезмерной эмоциональной зависимости родителя от ребенка, что приводит к значительным последствиям для формирования гендерной идентичности, самооценки и способности к построению зрелых отношений. В основе исследования лежит анализ психодиагностических данных, позволяющих выявить гендерные различия в переживании эмоционального инцеста. Рассматривается вклад гендерных стереотипов и семейной динамики в развитие эмоциональной зависимости. Теоретическую базу составляют работы З. Фрейда, Дж. Боулби, В. Сатира и других авторов.

Abstract: This article explores the phenomenon of emotional incest as a form of boundary violation in parent-child relationships. Unlike sexual incest, emotional incest manifests through excessive emotional dependence of the parent on the child, leading to significant consequences for the development of gender identity, self-esteem, and the ability to form mature relationships. The study is based on the analysis of psychodiagnostic data that reveal gender differences in the experience of emotional incest. The role of gender stereotypes and family dynamics in the development of emotional dependency is examined. The theoretical foundation of the study includes the works of S. Freud, J. Bowlby, V. Satir, and other scholars.

Негизги сөздөр: эмоционалдык инцест; гендердик ролдор; психологиялык чек аралар; тынчсыздануу менен байланыш; идентификация.

Ключевые слова: эмоциональный инцест; гендерные роли; психологические границы; тревожная привязанность; идентичность.

Keywords: emotional incest; gender roles; psychological boundaries; anxious attachment; identity.

Эмоциональный инцест – это форма психологического насилия, при которой родитель нарушает эмоциональные границы ребенка, включая его в структуру своих

партнерских потребностей. Ребенок становится «эмоциональным супругом» одного из родителей, что нарушает его личные границы и препятствует нормальному развитию идентичности. Эмоциональный инцест скрыт от общественного внимания, поскольку не сопровождается физическим или сексуальным насилием, но его последствия могут быть глубоко травматичными.

Фрейд в своих трудах описывал Эдипов комплекс как бессознательное влечение к родителю противоположного пола. В контексте эмоционального инцеста можно говорить о его непроработанности и укоренении в семейной системе, когда родитель не позволяет ребёнку выйти из этого комплекса и эмоционально сепарироваться. Таким образом, эмоциональный инцест – это форма задержки развития психики, приводящая к зависимым и деструктивным моделям поведения во взрослой жизни.

По данным Нэнси Браун, эмоциональные границы личности формируются в раннем детстве. Если родитель вторгается в эмоциональное пространство ребёнка, используя его как источник поддержки, это формирует патологические паттерны поведения. Женщины чаще становятся объектами эмоционального инцеста со стороны отца, мужчины – со стороны матери. Это связано с гендерными ожиданиями, где женщина должна быть заботливой и эмоциональной, а мужчина – сильным и опекающим.

Фрейд подчёркивал, что ребёнок, не завершивший Эдипов конфликт, может остаться привязанным к родителю противоположного пола, что и наблюдается в эмоциональном инцесте. Девочка, ставшая объектом эмоциональной опеки отца, в будущем испытывает трудности в установлении зрелых отношений с мужчинами. Мальчики, подвергшиеся материнской гиперопеке, нередко демонстрируют черты инфантильности, тревожности и нарушенной маскулинной идентичности.

Гендерные стереотипы усиливают эти паттерны. Ожидания от дочери быть "поддержкой" матери или "маленькой женой" отцу, а от сына – быть "опорой" матери, укрепляют эмоциональную зависимость и мешают сепарации. Согласно В. Сатир, такие отношения нарушают «баланс ролей» в семье, превращая ребёнка в функционального заместителя партнёра.

Целью данной статьи является изучение психологических особенностей эмоционального инцеста в контексте гендерных ролей, а также анализ его последствий для психоэмоционального состояния индивидов, вовлеченных в такие отношения.

Объект исследования: психологические аспекты эмоционального инцеста у личностей ранней взрослости.

Предмет исследования: изучение психологических особенностей эмоционального инцеста.

Гипотеза: Предполагается, что высокая привязанность родителей к детям формирует эмоциональный инцест. Также эмоциональный инцест отличается у мужчин и женщин, искажая восприятие своей гендерной идентичности.

Методология исследования: В эмпирическом исследовании приняли участие 30 человек (15 женщин, 15 мужчин) в возрасте 20-30 лет. Использовались следующие методики:

1) Parental Bonding Instrument (PBI);
2) Adult Attachment Scale (AAS);
3) Шкала эмоциональной зависимости (по Бойко и Мельниковой);
4) Методика диагностики межличностных границ (Н. Браун);
5) Гендерно-ролевой опросник Сандры Бем (BSRI).

Цель – выявить особенности переживания эмоционального инцеста и его связь с нарушением привязанности, границ и формированием гендерной идентичности.

Результаты исследования: Женщины чаще описывали опыт эмоциональной зависимости от отца и гиперопеку со стороны матери. У 73% выявлен тревожный тип привязанности, у 60% – страх одиночества. Большинство продемонстрировало размытые границы и высокий уровень феминниных или андрогинных черт.

Мужчины чаще демонстрировали маскулинность, но у 67% отмечалась выраженная зависимость от матери и эмоциональная отстраненность отца. У 47% зафиксированы жёсткие границы, характерные для защитной реакции.

Общий вывод: эмоциональный инцест нарушает структуру гендерной идентичности, приводит к зависимому типу привязанности и искажению межличностных границ. Женщины чаще демонстрируют слияние, мужчины – изоляцию и внутренний конфликт между привязанностью и сепарацией.

Обсуждение: Результаты подтверждают теоретические представления о том, что эмоциональный инцест – это скрытая форма инцестуозной зависимости, в которой родитель, не справляясь со своей потребностью в близости, использует ребёнка как источник эмоционального удовлетворения. Гендерные роли в этом процессе играют ключевую роль: они диктуют ожидания и закрепляют искажения идентичности.

Психоаналитическая перспектива (Фрейд) подчёркивает значимость незавершённого Эдипова конфликта, который становится ядром эмоциональной фиксации. Теория привязанности Боулби объясняет, как такие отношения формируют тревожные или избегающие типы привязанности, затрудняющие построение зрелых партнёрств.

Таким образом, эмоциональный инцест разрушает базовые механизмы дифференциации и автономии, препятствует формированию целостной идентичности и мешает адаптивной социальной интеграции.

Рекомендации

1. Психологическая профилактика в семьях. Рекомендуется проводить просветительскую работу с родителями по теме эмоциональных границ, роли сепарации и влияния гиперопеки. Особое внимание следует уделять объяснению того, как избыточная эмоциональная вовлечённость может нанести вред ребёнку даже при отсутствии физического насилия.

2. Диагностика и раннее выявление эмоционального инцеста. Психологам и психотерапевтам следует включать в работу с клиентами, особенно молодыми взрослыми, методы диагностики нарушений границ, уровня тревожной привязанности и эмоциональной зависимости. Особое внимание рекомендуется уделять тем, кто описывает чрезмерную эмоциональную близость с одним из родителей.

3. Индивидуальная и семейная психотерапия. Работа с последствиями эмоционального инцеста требует комплексного подхода. Эффективными могут быть методы:

- системной семейной терапии,
- психоаналитически ориентированной терапии (особенно в проработке Эдипова комплекса),
- когнитивно-поведенческой терапии для коррекции самооценки и нарушения границ.

4. Развитие гендерной компетентности. В процессе воспитания детей важно формировать гибкое представление о гендерных ролях, избегать жестких стереотипов и поощрять эмоциональную автономию независимо от пола ребёнка.

Образовательные программы для специалистов.

Рекомендуется включать тему эмоционального инцеста и его гендерной специфики в программы подготовки психологов, социальных работников, педагогов, чтобы повысить их чувствительность к скрытым формам насилия и созависимости.

Заключение. Эмоциональный инцест является важным объектом психологического анализа в рамках гендерных и семейных исследований. Его воздействие многопланово: от нарушения личных границ и привязанности до деформации гендерной идентичности. Гендерная специфика эмоционального инцеста проявляется в различиях моделей зависимости и сопротивления сепарации.

Предотвращение и психотерапия подобных нарушений требуют комплексного подхода: работы с семейной системой, коррекции установок, развития автономии и пересмотра гендерных стереотипов. Научное и клиническое внимание к феномену эмоционального инцеста необходимо для профилактики эмоциональных травм, формирующихся ещё в детстве.

Список использованной литературы

1. Фрейд З. Введение в психоанализ. – СПб.: Азбука-классика, 2006.
2. Сатир В. Семья – где рождаются личности. –СПб.: Речь, 2000.
3. Браун Н. Границы в семейной терапии. –СПб.: Питер, 2006.
4. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика. – Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2011.

Рецензент: к.пед.н., доцент Байгажанова Г.К.

УДК 070:001.8
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-92-95

Шевякова В.В., Хочунская Л.В., Калчаева Л.Т.
Патрис Лумумба атындагы РЭДУ, Москва, Орусия
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Шевякова В.В.[1], Хочунская Л.В.[1], Калчаева Л.Т.[2]
РУДН им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия[1,]
КНУ имени Ж. Баласагына[2]
Shevyakova V.V., Khochunskaya L.V., Kalchaeva L.T.
PFUR named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia,
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0009-7348-6789

СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДАГЫ МАНИПУЛЯТИВДИК КОНТЕНТТИН ЖАРНАМАЛЫК ТҮРҮ
МАНИПУЛЯТИВНЫЙ КОНТЕНТ РЕКЛАМНОГО ТИПА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ
MANIPULATIVE ADVERTISING TYPE CONTENT ON SOCIAL NETWORKS

Кыскача мүнөздөмө: Маалыматтык социалдык чөйрө учурда адамдардын психикасына таасир этүүнүн күчтүү жолу болуп саналат. Бул макалада социалдык тармактардагы манипуляциялык жарнамалык мазмун, анын колдонуучулардын кабылдоосуна жана керектөөчүлөрдүн жүрүм-турумунун калыптанышына тийгизген таасири каралат. Авторлор жасалма жетишсиздикти, эмоционалдык триггерлерди жана социалдык далилдерди түзүү сыяктуу жарнамалык материалдарда колдонулган ар кандай манипуляциялык стратегияларды талдайт. Ийгиликтүү жана этикага туура келбеген жарнамалык кампаниялардын мисалдары, ошондой эле бренддерге болгон ишеним үчүн алардын кесепеттери каралат. Изилдөө керектөөчүлөр жана маркетологдор үчүн манипуляциялык ыкмаларды билүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилеп, макала маркетинг жана психология тармагындагы адистер үчүн, ошондой эле жарнаманын коомдук аң-сезимге тийгизген таасирине кызыккан кеңири аудитория үчүн маанилүү.

Аннотация: Информационная общественная среда является мощным способом воздействия на психику людей. В данной статье исследуется манипулятивный контент рекламного типа в социальных сетях, его влияние на восприятие пользователей и формирование потребительского поведения. Авторы анализируют различные стратегии манипуляции, используемые в рекламных материалах, такие как создание искусственного дефицита, эмоциональные триггеры и социальное доказательство. Рассматриваются примеры успешных и неэтичных рекламных кампаний, а также их последствия для доверия к брендам. Исследование подчеркивает важность осознания манипулятивных техник как для потребителей, так и для маркетологов. В заключение предлагаются рекомендации по этическому подходу к созданию рекламного контента, направленного на информирование и удовлетворение потребностей аудитории без использования манипуляций. Работа имеет значение для специалистов в области маркетинга и психологии, а также для широкой аудитории, интересующейся влиянием рекламы на общественное сознание.

Abstract: The information public environment is currently a powerful means of influencing the human psyche. This article examines manipulative advertising content in social networks, its impact on user perception and the formation of consumer behavior. The author analyzes various manipulation strategies

used in advertising materials, such as creating artificial scarcity, emotional triggers, and social proof. Examples of successful and unethical advertising campaigns are considered, as well as their consequences for trust in brands. The study emphasizes the importance of awareness of manipulative techniques for both consumers and marketers. In conclusion, recommendations are offered for an ethical approach to creating advertising content aimed at informing and satisfying the needs of the audience without using manipulation. The work is important for specialists in the field of marketing and psychology, as well as for a wide audience interested in the influence of advertising on public consciousness.

Негизги сөздөр: социалдык тармактар; жарнамалык мазмун; манипуляция, маалымат жүктөө; коммуникация; маалымат; кабыл алуу.

Ключевые слова: социальные сети; рекламный контент; манипуляция; информационная нагрузка; коммуникация; информация; восприятие.

Keywords: social networks; advertising content; manipulation; information load; communication; information; perception.

Самым эффективным инструментом, который позволяет привлечь аудиторию, по мнению маркетологов, является контент-маркетинг, благодаря его использованию появляются продажи. Есть несколько видов контента в социальных сетях, в том числе и информационный, в то время как манипулятивная функция рекламы скрыта. Рассмотрим данный вопрос подробнее.

Продвижение товара, коммерческого предприятия происходит в основном через сообщества в социальных сетях. Таким образом потенциальный покупатель может узнать основные характеристики товара. Тем не менее маркетинг для разных предприятий по объёму, мощности, виду товара преследует разные цели и выполняет разные задачи. [1]

Чтобы реализовать на практике маркетинговые задачи предприятия, создаётся коммерческий аккаунт или специальная социальная площадка на базе социальной сети. Главное, что следует сделать, – это разумно и плавно провести подписчика, который случайно оказался на сайте, таким образом, чтобы он стал покупателем. Программа максимум – это не разовая покупка, а достижение того, чтобы потенциальный покупатель продукта или пользователь услуги стал постоянным. Достигается это при помощи ненавязчивого манипулирования, через информационную заинтересованность и ряд других приёмов воздействия на потребителя через социальные сети.

В среднем все средства маркетинга, которые используются в социальных сетях, можно разделить на активные и пассивные. Активные нацелены на то, чтобы завлечь будущего покупателя, привлечь его внимание яркими баннерами, розыгрышами, скидками и акциями, блогеры используют прием нативной рекламы. Пассивные используют рекламу таргетивного типа, чтобы продать товар, отражённый в контенте.

В социальных сетях используют разные варианты воздействия рекламы на пользователей:

- рассчитывают на категорию людей, которые используют социальные сети добровольно, а значит, легко доверяют контенту и проникают в его ближний круг;

- основная масса пользователей социальных сетей сама определяет, какая для них приоритетна, происходит добровольное заполнение страницы личными данными, отражаются увлечения, привычки. Пользователи самостоятельно выбирают сообщества, на которые хотят быть подписаны. Все это делает взаимодействие с потенциальным покупателем удобным. Рекламный контент воспринимается с большим доверием и расположением, что тоже можно назвать приемом манипулирования сознанием;

- используют прием ненавязчивости, когда рекламный пост органично вписывается в информационный контент и пользователь воспринимает его естественную часть социальной сети. Маскируют рекламу среди действительно интересной и полезной информации, например, заметки из истории, занимательные факты о продукте или услуге, о которых ранее пользователь не знал, «квизы» маркетингового типа, когда пользователь проходит опросы о продукте, при этом плюсы получает и пользователь, когда узнает новую информацию, и продавец, который анализирует ответы и расширяет предложения или же увеличивает рекламную нагрузку;

-используют такой прием, как таргетинг. Рекламные посты видит только та аудитория, на которую они нацелены. То есть считывается информация из аккаунта пользователя и если его интересы

пересекаются с продуктом компании, то он получает в свою ленту рекламный пост соответствующей тематики. Подборка может происходить по полу, возрасту, наличию детей или увлечениям и т.д., если таргетинг настроен правильно, то это не только привлекает новых покупателей, но и позволяет владельцам сэкономить на рекламе, так как рассылка идет не тотальная, а точечная. Общение с аудиторией, которая не заинтересована в продукте, сводится к минимуму;

-чтобы не тратить время на пустую информацию используют чат-боты, которые запрограммированы отвечать на наиболее частые вопросы и сообщения от пользователей, администратор подключается только в том случае, если пришло время дополнительных условий или заказа продукта. Подкупает открытость, когда владельцы бренда также имеют аккаунты в социальных сетях и пользователь может с ними связаться при наличии вопросов, проблем и/или предложений. Всегда есть возможность следить за настроением потребителя по «лайкам», «дизлайкам» и комментариям.

В основе информационного контента всегда лежит проверенная информация. Это могут быть события, статистические данные, информация о товаре, который рекламируется. То есть данные подаются правдивые и представлены в выгодном свете так, чтобы при проверке не было расхождений. Важно, чтобы пользователь получил всю информацию о товаре/услуге, и при этом все возможные негативные аспекты не афишировались. Пользователя могут знакомить как с уже зарекомендовавшим себя товаром определенного бренда, просто с новой стороны, так и с новым товаром, который ранее не был на реализации. Используются данные о компании, руководителях, истории создания компании, наградах и другие данные по проведенной работе, что позволяет пользователю быть увереннее, больше верить продукту и принять решение о необходимости покупки. [2]

Перед тем как человек решает для себя, приобрести товар или услугу, он мониторит рынок, читает отзывы, советуется с теми, кто уже приобретал продукт, для того чтобы принять собственное решение, разобраться в качестве товара.

Благодаря достоверному информационному контенту пользователь экономит время на сборе информации, так как все отзывы и сравнения могут быть недостоверны. Обзоры хоть и не пытаются продать товар, а предоставляют информацию, но здесь тоже может быть использован приём манипулирования, когда пользователя подталкивают к решению при помощи хорошей характеристики товара. Такой контент востребован и его часто называют полезным, к нему относятся:

1) новости компании и отрасли;
2) интервью с экспертами;
3) интересные цифры, факты, статистика;
4) исследования;
5) разрушение мифов и стереотипов;
6) обзоры на товары и услуги.

Большая часть контента в социальных сетях в основном носит развлекательный характер, но может быть нацелена и на полезную информацию, тем самым пользователь становится более заинтересованным и стремится узнать о продукте больше. Например, интерес к продукту может быть подогрет искусственным дефицитом, когда в рекламном посте указывается, что товар в ограниченном количестве или будет реализовываться до определённого момента, обычно такие данные прописываются после слова «кстати» или в самом конце текста рекламного поста. [3]

В таком случае пользователь считает, что все его решения в сторону определенного продукта или услуги приняты самостоятельно, так как он не чувствует давления, навязывания. Такой контент воспринимается им как совет, участие, но не манипуляция. Например, разберём рекламу языковой школы «Skyeng». Само объявление занимает один абзац, где указано, что если пользователь хочет улучшить свой уровень владения английским, то перейдя по ссылке, он получает два бесплатных занятия в языковой школе. Следует просто ввести в личном кабинете промокод.

Назвать такую рекламу манипуляцией кажется неразумным, так как бесплатные уроки можно принять, можно отказаться, по ссылке можно перейти, можно не переходить, это просто один из вариантов решения, которое пользователь принимает, по его мнению, самостоятельно. Тем не менее текст нацелен на другое: он привлекает внимание только тех, кто заинтересован в вопросе, хотел бы изучить или отшлифовать знания английского языка.

Таким образом, правильно подобранный контент показывает, что выбрать

для обучения языку школу Skyeng самое верное из возможных решений, и тот уровень, который они получат, будет выше уровня большого числа переводчиков.

Любая манипуляция на просторах социальных сетей в рамках рекламного контента должна быть скрытой для того, чтобы быть эффективной. Используется разная маскировка, для того чтобы добиться высоких результатов и продаж. Социальные сети отличает то, что они широко распространены и охватывают различные группы лиц, а значит, передача информации имеет массу инструментов воздействия на пользователей. Манипуляторы нацелены на охват широкой аудитории, когда товар, заинтересовавший одного человека, по репостам может вызвать интерес и у других людей, тем самым реализуется бесплатная каскадная реклама.

Можно выделить несколько основных практик для манипуляции на платформе социальных сетей, это:

- психотехнологии: игра на контрастах, высмеивание, преувеличенно пугающие заголовки постов или сообщения;
- управление информационными потоками: раскрытие «секретной информации», слухи, мифы;
- ценностно-эмоциональная направленность: очернение личности или события, популизм, стигматизация, иносказательность;
- апелляция к социальному контролю: привлечение известных личностей или групп, принуждающая пропаганда;
- приведение убеждающих и рациональных аргументов;
- приемы защиты от манипуляции (отрицание, подавление, проекция, вытеснение, идентификация и иные).

Большое количество пользователей социальных сетей уже являются жертвами манипуляций, так как наличие аккаунта вызвано не необходимостью, а популярностью, нежеланием отставать от других людей. [4]

В современном мире наблюдается тенденция к разделению на «своих» и «чужих». «Своими» считаются люди, имеющие аккаунт в социальных сетях, «чужими» – лица, не пользующиеся данным ресурсом. Подобная социальная дихотомия стирает коммуникационные барьеры между нами и теми, кто добавляется к нам в друзья, предоставляя им возможность тем или иным образом влиять на нас.

Учитывая всё вышеизложенное, следует сказать, что манипулятивный контент рекламного типа в социальных сетях представляет собой мощный инструмент, способный как положительно, так и отрицательно влиять на восприятие аудитории. С одной стороны, он может эффективно привлекать внимание и повышать интерес к продуктам или услугам, используя эмоциональные триггеры и психологические приемы. С другой стороны, чрезмерное использование манипуляций может привести к недоверию со стороны пользователей, а также к негативным последствиям для бренда в долгосрочной перспективе.

В условиях растущей конкуренции и информационного перенасыщения важно находить баланс между креативностью и этикой в рекламе. Прозрачность, честность и уважение к аудитории должны стать основными принципами при создании контента. В конечном итоге, успешные бренды будут те, которые смогут установить доверительные отношения с потребителями, предлагая не только заманчивые предложения, но и ценностный контент, который отвечает на реальные потребности и запросы их аудитории.

Список использованной литературы

1. Елишев С.О. Средства, методы и технологии манипулятивного воздействия на современную молодёжь // Молодёжь, 2019, №7-8 (174-175), с. 31-43.
2. Жильцова О.Н. Формирование контент-плана в социальных сетях. – Москва, 2019, № 2(22), с. 32-37.
3. Жолуд А.А. Роль контент-плана в SMM-маркетинге. – Уфа: ООО «Научно-издательский центр «Вестник науки», 2021, с. 57-60.
4. Зубок Ю.А. Молодежь и молодежная политика в современном российском обществе. – Москва: ИТД «Перспектива», 2016, с. 218.

Рецензент: к.филол.н., доцент Дуйшекеева А.Т.

УДК 82-311.6:821.51
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-96-101

Абакиров К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Абакиров К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Abakirov K.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0001-5574-3966

ЖАЗУУЧУ А. КОЙЧИЕВДИН "БАКШЫ МЕНЕН ЧЫНГЫЗ ХАН" РОМАНЫ: АВТОРДУК КӨЗ КАРАШ
РОМАН А. КОЙЧИЕВА «ШАМАН И ЧЫНГЫЗ ХАН": АВТОРСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ
A. KOYCHIEV'S NOVEL "SHAMAN AND CHYNGYZ KHAN": AUTHOR'S CONCEPT

Кыскача мүнөздөмө: Макала таланттуу жазуучу Аслан Койчиевдин "Бакшы менен Чынгызхан" романын талдоого арналган. Аталган роман Кыргызстандын адабий коомчулугу тарабынан жаңычыл чыгарма катары кабылданган. Романды талдай келип макаланын автору көңүл борборун атактуу колбашчы Чынгызхандын образына карата жазуучунун концепциясына топтойт. Аны менен катар романдын негизги каармандардын кулк-мүнөзүн ачып берүүгө баш ийдирилген сюжеттик-композициялык түзүлүшү менен көркөм-поэтикалык каражаттарын да караштырат.

Аннотация: Статья посвящена анализу нового романа народного писателя республики Аслана Койчиева "Бакшы менен Чынгыз хан" ("Шаман и Чингизхан"). Данный роман оценен литературной общественностью Кыргызстана как новаторское произведение. Анализируя роман, автор статьи концентрирует свое внимание на авторской концепции писателя относительно образа великого завоевателя Чингизхана. При этом рассматриваются сюжетно-композиционная структура и художественно-поэтические средства романа, которые доказывают мастерство писателя при раскрытии характеров основных героев.

Abstract: The article is devoted to the analysis of the new novel "Bakshy menen Chyngyz Khan" ("Shaman and Genghis Khan") by the People's Writer of the Republic Aslan Koychiev. This novel is appreciated by the literary community of Kyrgyzstan as an innovative work. Analyzing the novel, the author of the article concentrates his attention on the author's concept of the writer regarding the image of the great conqueror Genghis Khan. At the same time, the plot-compositional structure and artistic and poetic means of the novel are considered, which prove the writer's skill in revealing the characters of the main characters.

Негизги сөздөр: автордук дүйнөтааным; мистика; тарыхий маалыматтар; Батыгерей Избасаров; Чынгызхан; кулк-мүнөз; хандын урпактары; доор; адамдык сапаттар; жанр.

Ключевые слова: авторское мировоззрение; мистика; магия; исторические сведения; Бактыгерей Избасаров; Чингизхан; характер; потомки хана; эпоха; человеческие качества; жанр.

Keywords: author's worldview; mysticism; magic; historical information; Baktygerey Izbasarov; Genghis Khan; character; descendants of the khan; era; human qualitie; genre.

Кыргыз жазуучуларынын (изилдөөчүлөрүнүн да) "Чынгыз хан" темасына кайрылышында табигий зарылдык бар эле. Далай мезгилдер коңшулаш жана аралаш жашап, далай жакшылык-жамандыктарды бирге баштан кечирген, бирде касташып, бирде достошо келип, акырында, айла жоктон, кырылып калуу коркунучунан улам Чыңгыз ханга баш ийип берген кыргыздар өзүнүн кийинки тагдырында ошол кез менен кошо келген алаамат-кесепеттерди унутушкан эмес. Бүтүндөй элдер самандай сапырылып, кырылып, тентип, андан калгандары мурдагыдан таптакыр башка тирилик кылууга аргасыз кылган заманды, анын себепкери болгон инсандарды унутууга болбойт эле. Бирок мезгил өткөн сайын ал каар замандын деми сууп, мунарыктап, кай бир жактары унутулуп, же түркүн алымча-кошумчага дуушар болсо, башкалары "байыркынын жомогуна" айланып кеткени да чын. Эми, ал кезди эскерип, жайылтууга тыюу салынган Совет заманы артта калгандан кийин ар ким өзүн даңгыр жолго чыккандай сезип, ал

тарых кайра баштан аңтарылып, орундуу-орунсузу аралаш сансыз көз караштар (изилдөөлөр) ортого салынды. Жазуучулардын роман, повесттерин да ошол доорду, анын кайсы бир үзүл-кесил учурун жана айрым тарыхий инсандар тагдырын көркөм-эстетикалык формада иликтөө десек болот. Ал эми ошол тарыхий доор жана адамдар тагдыры кандай иликтенди, алардын тарыхий чындыгы жана көркөм ынанымдуулугу канчалык, көркөм-эмоционалдык, эстетикалык таасирдүүлүгү кандай деген маселе сынчыл окурмандын көңүл борборунда турары да айгине. Жазуучунун накта чеберчилиги да ушул жерден таасын көрүнөөрү бышык. Анткени чыгарма окулуп бүткөн соң катардагы окурманды да, адабият сынчысымын дегенди да кандайдыр бир ой-толгоолор чулгап, алардын аң-сезиминде кандайдыр бир из калтырып, кандайдыр бир бүтүмдөргө алып келгени абзел.

Мына ушундай көз караштан алганда чу дегенде эле адабиятка дасыккан жазуучу катары келип кирип, бүгүнкү күндөрү чыгармачылыгы Кыргыз эл жазуучусу наамына арзыган **Аслан Койчиевдин "Бакшы менен Чыңгыз хан (Бактыгерей Избасаровдун жоголгон дептерлери)"** романы [1] кыргыз прозасындагы жаңычыл чыгарма дешке толук негиз бар. Ушул өңүттөгү көркөм туундулардын бирине да окшобогон бул чыгарма кадиксиз мыкты жазылган. Бул чындык. Анын өзгөчөлүктөрү, козголгон жана чечмеленген маселелердин көрүнө жана көмүскө жактары, автордун чеберчилиги **Абдыганы Эркебаев** [2], **Жамгырбек Бөкөшов** [3], **Майрамбек Токторов** [4], **Болотбек Таштаналиев** [5], **Амирбек Азам уулу, Гүлнар Эмил** [6] сындуу сынчы-адабиятчылардын макалаларында, сөздөрүндө кыйла кенен жана терең талданып, омоктуу ойлор айтылса да, сөз аягына чыкпай, дагы далай талаш-тартыштар болот өңдөнөт. Себеп жөнөкөй эле – канча мезгил өткөнүнө карабай мыкты чыгармалар кайра-кайра сөзгө алына берет. Ошондуктан, алардагы орундуу жана талаштуу ой-пикирлерге токтолуп отурбай, биздин козгойлу деген маселебиздин багыты башка экендигин белгилей кетели. **Кыскасы, ырасында эле күтүүсүз стилдик жана структуралык формада жазылган бул романда талаша турган, авторго каяша айтууну талап кылган, же автор "мен айттым, меники туура" дегенине баш ийбей баяндалган окуялар менен персонаждардын "өзүлөрү" жана бүтүндөй чыгарманын мазмуну каршылаш пикир жараткан учурлар бир топ.** Көркөм чыгармачылыкта бул да боло келген табыгий көрүнүш. Романда сүрөттөлгөн илгери-кийинки адамдар, коом турмушунун алкак-чөйрөсү кенен жана ага ылайык кепке алына турган адабий-эстетикалык проблемалар да жетишерлик. Алардын баарына болбосо да көбүнө адистер, окурмандар акырындап сереп салышат деген ишенич менен биз азырынча романдагы автордук концепцияга байланыштуу айрым жагдайларга назар сала кетели.

Белсемдүү адабиятчы **Болотбек Таштаналиев** мистика менен реализмдин жуурулушунан жаралган чыгарма катары адилет белгилеген **"Бакшы менен Чыңгыз хан"** романында [4] монгол империясы ыдырай баштаган нукура тарыхий заман менен алиге күбөлөрү, куруучулары аман-эсен совет доорун ичине алган **эки мезгилдик-мейкиндик катмар** бири-биринен айырмалуу белгилери менен чебер сүрөттөлөт. Кечээ эле аласалып кеткен Совет доорундагы тоталитардык системанын бир жактуураак, кээде кээкер, какшык аралаш сыпатталышын эске албаганда, Чыңгыз хан доорунун рух-деми, ошол рух-демди жараткан хандар, бектер менен карапайым адамдардын тирлиги, үмүт-тилеги, жашоо, мансап, байлык үчүн ынсаптуу жана ыймансыз күрөшү, бүтпөгөн көйгөйлөрү, казак, кыргыз, өзбек, каракалпак элдерине караганда алда канча ар тараптуу жана кенен сыпатталган монголдордун жашоо образы, салт-санаасы, үрп-адаттары майда-барат ырым-жырымдарына дейре элестүү, жугумдуу баян этилет. Нарратив жана сюжет коюлган максатка жараша ийкемдүү келип, бирде көп бутактуу, бирде тарамдалып, логика бузулбай бири-бирин улап, биринде айтылбай калганын экинчиси толуктап жүрүп отурат. Бул жагынан авторду мактоо гана керек. Чыгарманы кызыгып окула тургандай сюжеттик-композициялык курулушка эгедер кылуунун өзү чоң чеберчиликти талап кылат. Мындан тышкары чыгарманын тилдик байлыгы да кайдыгер калтырбайт. Көрүнүш-кубулушту, кыймыл-аракетти, портретти, ар түркүн кырдаалды табыгий мүнөз-ыргагынан ажыратпай, реалдуу жана образдуу бере билүүнүн өзү, диалог-монологдордун турмуштук мүнөзү да жазуучу чеберчиликтин кыйла бийик баскычына жеткендигине күбө болот. Жазуучу кенедей деталдарга чейин тыкан мамиле жасайт. Кайталанма баяндар (айрым сөздөр, сөз айкаштары, алардын синонимдери) көбүнчө орундуу колдонулуп, каармандардын жүрүм-турум, кыял-

жоругундагы кунт кое турган учурларды, кырдаал-шарттын эрекчелигин таасын ачып берсе, айрым жерлерде ашыкча кайталана берип, тажатма стилге айлануу коркунучун эске албаганда, А.Койчиевдин жазуу манерасы калыптанып калганы, сөз менен иштөө чеберчилиги жеткилең экендиги шексиз.

Романдын бүткүл "тулку-боюн" жан-жаныбардын кыр аркасындай кармап, автордун көркөм-эстетикалык жана "тарыхий" концепциясын ачыктай турган **Бактыгерей Избасаров** менен **Чыңгыз хандын** (арбагынын) образдары тең чамал болбосо да, дурус иштелген дей туруп, автордун бир катар жаза басуулары же талаштуу көз караштары тууралуу өзүнчө, узагыраак сөз кылууга туура келет. Себеби көп катмарлуу көркөм-тарыхий материал ушуну талап этип турат. Романдын өзүнө да ушул эки каармандын ысмы бекеринен берилген эмес. Үшкүрүктөрү таш жарып, муңканып-өкүнгөндөн, кейип-кепчигенден башка сапаттары анчейин көрүнө бербеген бул кейипкерлер жогортодо айтылгандай, окурмандын көкүрөгүнөн орун таап, аны өздөрүнө тартып, Ч.Айтматовдун Баласы менен Эдигейиндей, Т.Касымбековдун Нүзүбү менен Сарыбайындай өзүнө санаалаш, пикирлеш кылып, түйшөлтө алдыбы-жокпу, кеп ушунда. **Көркөм образдын нукура табияты ачык декларация кылынбай, баскан-турганы, иши-сөзү, ой-санаасы менен далилденген сапаттары аркылуу бааланып-өлчөнөт, ушул сапаттар ага "чыгармадан чыгып", кадимки рухий-маданий жашоо-тирликке аралашып кетүүгө жолдомо берет. Аталган сапаттар, ал каарман оң болобу-терс болобу, ага обьективдүү түрдө сиңирилбесе, канчалык мактался да, жектелсе да тиешелүү натыйжа бербейт**. Ушундай өңүттөн алганда өзүнүн да, ата-тегинин да турмуштан жолу болбогон Бактыгерей Избасаров (атактуу адамдын урпагы катары анын изин улаган, бак даарыган адам болуш керек эле деген маани жатат каармандын аты-жөнүндө) Ташкентке качып келип, туруп калган казакмын дегени менен дилинде Чыңгыз хандын урпагы болгондуктан өзүн кай жерде болбосун "төрөлүк" кылчу төбөлдөрдүн катарына кошот. Анын ким экендигин жана өзүнүн (монголдордун) "даңазалуу тарыхын" ага алагүү болуп турганда жолуккан Чыңгыз хандын арбагы айтып берип, аны Избасар бир нече көк дептерге түшүрүп, анан кара басып, аларды качан, кантип жоготконун билбей эңги-деңги болот. Ал дептерлердин чала-чарпыт бөлүгү МККнын колуна түшүп, ага жашыруун (секретный) бөлүмдө 1227 деген номер коюлат. Бул жөн номер эмес. 1227 – Чыңгыз хандын өлгөн жылы. Ошентип, ызы-чуу башталат да, окуя дептерлердин жоголгон барактарын табууга байланыштуу түркүн кызматкерлердин (партиялык функционерлер, Мамлекеттик коопсуздук комитетинин кызматкерлери ж.б.) жаналакетке түшүүсүн баяндоо менен өрүш алат. Ал ортодо Чыңгыз хандын арбагы түркүн социалдык топтогу өз урпактарын көрөт, бир даары менен "жолугуп", алардын тагдырына байкоо салып, пенделик жүздөрүнө күбө болот да, бирок өзү сындуу, татыктуу бир жанды таппай, үмүтү акталбай кейишке батат, сыздайт, муң-зарын, арманын айтат.

Кыскасы, тагдыр буйруп жана Чыңгыз хандын арбагынын жактыруу сезими менен бул "одиссеянын" баштоочусу жана баштан аяк алып жүрүүчүсү болуп калган Избасардын маңдайына бак бүтүшү керек эле. Бирок андай болбоду. Ага ким күнөөлүү деген соболго ачык жооп айтылбаганы менен автордун көз карашында советтик тоталитардык система айыпка жыгылып, билбеген адам ал өлкөдө дегеле бактылуу адамдар сейрек болсо керек деген бүтүмгө келери анык. **Сайчы уул** сындуу карапайым турмуш кечирген бирин-серин адамдарды эске албаганда көбү кошоматчы жана коркок, мансапкор жана кайдыгер болушса да, колунан иш келбеген, кандайдыр жакшы иш жасаганга дарамети жетпеген, дегеле эч кимге пайда-батасы жок, Чыңгыз хандын урпагы болгон үчүн гана Бактыгерей урмат-сыйга татыктуу деген кыйытма ойго кошулуу кыйын. Бул жагынан алганда аны илгери-кийин боло келген (азыр да толтура) тентимиш адамдардын, "жамандан жаан, **жакшыдан мөөн"** туулгандардын кийинкисинин типтүү өкүлү десек жарашат. Ал бакшы деле эмес, бакшылыктын анда илеби да жок. Автор менен Чыңгыз хандын арбагы эмне үчүн аны күчкө салып, бакшылыкты мойнуна жүктөп койгону да өзүнчө суроо. Ошентип, согушта туткунга түшүп, душманга ак кызмат өтөп келгени үчүн мыйзамдуу түрдө он жыл түрмөдө отуруп келген, Чыңгыз хандын урпагы болгон үчүн эмес, өзүнүн жаза басууларынын натыйжасында коколой башы калып, ичип кеткен Бактыгерей идеалдуу каарман эмес. Аны улуу адамдын урпагы катары "жакшы көрсөтүү", аяп-ардактоо аракети күчтүү болсо да, Избасар окурмандын жактыруу сезими чакырууга жарамсыз болуп чыгып, **Чыңгыз хандын арбагын көркөм-тарыхий "аренага" алып чыгуу үчүн гана керектүү**

персонаж абалында калат. Ушул эле ойду эгер образ катары караш керек болсо, Чынгыз хандын арбагы тууралуу айтууга болот. Анда пенделик да, бийик даражага көтөргөн хандык парасат да байкалбайт. Бактыгерей сындуу ал да кейип-кепчип, сай сөөгү сыздап, өзү салган "улуу жолду" сактап, уланта албаган урпактарын, ага шарт түзбөгөн заманды **каргап-шилеп** жүргөн бир көрпенде абалында көз алдыбызга тартылат. **Ал эмне деген улуу иштер жасады, кылган иштеринин баары чын эле таза, адилет жана жалпы адамзат үчүн пайдалуу, керектүү беле деген суроолорго окурман романдан оң да, терс да жооп таба албайт.** Ал үчүн окурман Чынгызхандын жана ошол доордун тарыхын, алардын түркүн түшүндүрмөлөрү камтылган толгон илимий, көркөм адабияттарды окуп чыгып, ал билим-маалыматын романда сүрөттөлгөн окуяларга салыштырып, бир жыйынтыкка келүүсү зарыл. Антпесе, ал көп нерсени түшүнбөй калат. Бул жерде автор "Чынгыз хан тарыхын бүт дүйнө билет, аны билбеген кыргыз деле жок болуш керек" деген ойго жетеленип, маселенин ушул жагын унутта калтырган өңдөнөт. Болбосо, элдин көбү атын укканы менен Чынгыз хан тарыхын ийне-жибине чейин билбей турганы маалым эле иш да. Билгендеринин көбү аны жөө жомокко айлантып алышканы да белгилүү.

Чыгарманы окуган адамдын алдында ошентип адегенде эле "Чынгыз хан ким" деген үнсүз суроо коюлат да, ал аны өз алдынча аңдап-билүү аракетин көрөт. Себеби анын бүтүндөй өмүр таржымалы болбосо да, жасаган оңду-солду жана **"өзгөчө баалуу", "негизги" иштери** тууралуу азыноолак маалыматтардын кайсы бир формадагы жана көлөмдөгү көркөм баяны романда болуш керек эле. Иш жүзүндө чыгармада улуу иштерди жасап, адамзатты (анын ичинде өзгөчө өз тукумдарын) туура жолго салганы анын арбагынын өзү тарабынан ачык да, кыйытылып да айтыла берет. Бирок кайсы жана кандай улуу "жол" экени бүдөмүк. Арбак: "**Мен көрсөткөн жолдо бардык суроонун жообу камтылган болучу"** деп атпайбы. [1, 291-б.] Ага чейин: "**Менин жолумду чанышты. Силер чандыңар**" – деп Николай Аблеухов болуп калган (нак ысмы Абылай-Укуп) өз урпагына айып койгон болчу. **Автордун драматизмге сугарылган далай окуяларды элестүү, жугумдуу жана таасирдүү баян эткенден кийинки айтайын деген оюнун ток этер жери, өзөктүү каарманга карай көз карашы да ушундай.** Биздин баамыбызда ал: "Чынгыз хан баарын туура кылган, анын өзү да, ал орноткон коомдук түзүлүш да идеалдуу, мыкты болчу" дегендей өзү бекем ишенген ушул көз карашты романдын негизги лейтмотиви кылып алат. Концепция ушундай: "Адамзат Чынгыз хан чапкан жол менен кетсе, дүйнө бузулмак эмес, баары сонун, баары шайма-шай болмок". Бирок иш жүзүндө Чынгыз хандын арбагы жалпы адамзаттын эмес, бүт дүйнөнү өзү сымал мыкчый кармап тура албаган, көр тирликтен баштары чыкпай тил безер, дин безер, дил безер, саткын, кошоматчы, дүйнөкор, өзүмчүл, мерез, мансапкор болгон, ынтымагы таптаза ыдыраган, кедери кетип, майдаланган, орус, казак, өзбек (ж.б.) болуп кетишкен, атактуу жана эч ким, эч нерсе алмаштыргыс ата-тегин (демек, аны – Чынгыз ханды) унуткан өз урпактарына гана тынчы кетип, үшкүрүнүп отурат. Аны адамзаттын, "төрө" аталган монголдор тобунан башка элдердин тагдыры, "курсагы ашка тойбогон" жана төрө эмес ошол эле караламан монгол калкынын абалы кызыктырбайт. Ал болгону: "**...**эгерим тынчтык көрө элек дүрбөлөңдүү дүйнөнү дүрбөлөңдөн түбөлүккө арылтып, **адам баласын акыр заман күнүнө дейре тынчылыкка бөлөп койдум деп жүрсөм,** атаңгөрү-ү, **ошон үчүн төгөрөктү төп ченеп, төрт уулума тең бөлгөмүн да баш-аягы жок башаламан дүйнөнү баштуу ордого бириктиргем деп жүрсөм**..." [1, 305-б.], – деген көз кайкыгандай бийик, бирок өзүнө жана өз тукумдарына гана (төрт уулуна) артыкчылык берген, ашкере өзүмчүл жашоо программасына чексиз ишенип алып, анысы не себептен кыйраганына көзү жетпей кыйналат. Кыйроонун тамыры өзү орноткон социалдык теңсиздикте жатканы, бирөөлөрү түбөлүк жыргап, экинчилери түбөлүк куурай турган, бирөөлөрүндө баары бар, экинчилеринде эчтеке жок заманда эч качан тынчтык болбой турганы, ушундай шартта адамдардын баарынын пейилдери апакай болуп кетпеси анын оюна да келбейт. Ал аңгыча, чыгарманын көп жеринде ошондой деградациялык процесске, өз урпактарында өрүш алып кеткен терс, көңүл айнытарлык жорук-жосундарга, сапат-көрүнүштөргө Чынгыз хан өзү негиз салганы айкын болуп калат. Ал көзү тирүүсүндө эле өз балдарынын бирин өөдө, бирин төмөн коюп, байбиче-токолдон же никесиз туулгандарынын коомдогу ордун ошого жараша аныктап койгону, бийлик үчүн бир тууганадарын, досторун өлүмгө кыйганы, жакындарын, атүгүл өзүнүн бийликке келишине эбегейсиз салым кошкондорду да ырайымсыз

жазалаганы, өзгөчө таш боордугу романда текши айтылбайт да, айрым учурлары гана окуянын логикасына жараша **аргасыз** эскерилет. "Аргасыз" эскерилет дегенибиздин да жүйөсү бар, антпесе болбойт. Автор анын алгылыксыз, ырайымсыз иштерин сыдырып айткысы келбейт, бирок **кээ бир учурларды сыпаа эске алууга мажбур болот**. Антпесе ишенимсиз болуп калат да, бул тарыхий баяндын "кабыргасы сөгүлүп" түшөт. Өз урпактарынын бири, образы айрыкча таасирдүү чыккан **Сайчы уул** Чыңгыз хандын арбагына: "Үч уулуна (уулуңузга болсо керек – К.А.) бөтөнчө арнап өргөө тиктирип, бөлүп журтка улук көтөрдүңүз да токолдон туулган бөлөк уулдарынын укум-тукумун "жай Жоочу, жаман Жоочу" атыктырдыңыз". Бөөдөсүндүңүз, ата! **Аликүнчө арылбаган бактысыздыкты башыбызга үйдүңүз"** [1, 309-б.], – деп бетке чапкандай оор айып-сөздөрүн айтканда да, "анын ырас" дей салып, кайра: "Жок, жок. Андай эмес карагым. Аларбы? Алар саткын чыкты! Керээтимен жаңылыпмын! Керээтимен жаңылыпмын, кагылайын", – деп кутулат. [1, 310-б.] Хандын арбагы ошентип Сайчы уул чекеге чапкандай ачык койгон айыпты (урпактары "аликүнчө арылбаган бактысыздыктын" чоо-жайы да айтылбайт – К.А.) моюндаганга, урпактарынын моралдык-нравалык деградациясынын себептерин өзүнө оодарууга эрки жетпейт. Башканы кой **"өз балдарын ала-була көргөн**", Чыңгыз хан өзүн сындоодон тышкары, бийик коет. Мунун өзү анын образына жагымдуу боекторду сүртө койбойт. Анын өзгөчө пропаганда кылынган айкөлдүгү, чынчылдыгы, калыстыгы, көрөгөчтүгү, колбашчылык таланттуулугу жер менен жексен кылынган миңдеген айыл, шаарлардын, кыргын кылынган эсепсиз, бейкүнөө элдердин, адамдардын кунунан артык беле деген суроо коюлбаган бул романда темирдей тартип орнотуп, өз урпактарын бардыгынан бийик, кол тийбес даражага жеткирген ошол **каар заманды сагынуу, ага болгон ностальгия алдыңкы планда турат**. Роман так ушул максат-нээт менен жазылган сыяктанат, бирок таланттуулук менен жазылганы да чын. Даңазалуу колбашчы, дүйнөдөгү эбегейсиз империянын түзүүчүсү, эсепсиз майда жана чоң хандыктарды, элдерди тыптыйпыл кылган Чыңгыз хан кантип адамзаттын бардык көйгөйүн чечкен, идеалдуу коомго негиз салып койгон? Романда ушундай кыйытма ой бар, бирок **анын жообу жок болуп, автор бул чатак суроону айланып өтүүгө катуу аракет кылат.** Бүткүл адамзатты "туптуура жолго салдым" деген ишеничи кыйрап, түбөлүктүү деген ой-мүдөөлөрү бузулуп, болгондо да өз урпактары тарабынан чакчелекей кылынып, алар бирин бири кырып отурса, ата-тегинин "улуу" иштерин унутуп, манкурт болуп турса, Чыңгыз хан арман кылбаганда ким кылмак эле?! Бирок анын арман-муңу окурманга жете бербейт, анткени анын сөздүн нака оң маанисиндеги улуу адам экени чыгармада далилденбейт да, натыйжада ал арман тар чөйрөнүн, өз кызыкчылыгын гана ойлогон топтун, айрыкча өзүмчүл адамдардын (Чыңгыз хан менен кейиштүү өз тагдырына коомдук системаны айыптаган Избасардын) арманы катары кабылданат. **Албетте, аны жалпылай салып ар ким өзүнө, жалпы элге, бүкүлү адамзатка карата айтылып, манкурттукту айыптап жатат деп актап, колдонууга болот, бирок анын романдагы деректүү мотивациясы жана көркөм негиздемеси бошоң же дээрлик жок**. **Чыңгыз хандын улуулугу, улуу иштери тууралуу идея ошентип курулай сөз, ичтейи бош декларация боюнча калат**. Ал эми арман, айтылгандай, эч кимге пайда-батасы жок, улуу инсандын урпагы болгон үчүн гана төрө болууга укуктуу Бактыгерейдин жана аларды калкалап, элди (окурманды) ушуга ишендирүүгө жан үрөгөн **автордун да арманы** болуп чыгат. Натыйжада **бул үчөөнүн муң-арманы** окурман бөлүшкүдөй, тилектеш болгудай даражага жетпей, аны ынандыра албай турат. Мына ушул жагдайды, романдын башкы пафосу катары ынанымдуу жана терең реализацияланбай калган өзөктүү идеяны (автордун өздүк концепциясын) эске албаганда роман мыкты жазылган дегеним да ушундан. Анда колориттүү образдардын бүтүндөй бир галереясы, доордун илеби согуп турган элестүү картиналар, ойго салчу, сезим-туюмду козгоп, түйшөлтө турган картиналар, таасирдүү образдар бар. Масштабдуу ой калчай билген калемгер, жашоо-тирликтин, тарыхтын (өтмүш доордун) оомал-төкмөл жактарын, адамдар тагдырындагы чиеленген зарылдык менен кокустуктарды өзү көрүп тургандай, айрыкча монголдордун турмуш-тирлигин өзү күбө болгондой, өзү аралашып жүргөндөй элестип, аларды ошондой эле жугумдуу-образдуу бере алат, анын баарын кан-жанынан чыгара билет. А. Койчиев ошондой, дээринен, табиятынан нукура сүрөткер экендиги анык. **Таза мистикалык, эзотерикалык сюжетке негизделип,** кайсы бир деңгээлде М. Булгаковдун " Мастер менен Маргарита" романын эске салган (Маселен,

Воланддын келиши, ж.б.) "Бакшы менен Чынгыз хан" бизди буга толук ынандырат. **Бирок каалайбызбы-жокпу, кабыл алабызбы-жокпу, романдын өзөктүү идеясын Чынгыз хандын заманына жана анын өзүнө, ал орноткон коомдук жана граждандык мамилелер дооруна болгон сагыныч-ностальгия түзөт**. Мындай концепция боюнча Чынгыз хандан кийинки доорлор, адамдар коому бузулган, нарк-насилин жоготкон учур болуп эсептелет. Бул айрыкча советтик мезгилге тиешелүү. Автор муну кадам сайын далилдөө аракетин көрөт, окурманды ушуга ишендирүү ниетинен бир саам тайбай, натыйжада эзелки жана кечээкки турмуштун жалаң көлөкө жактарын сүрөттөгө берилип кеткенин өзү да байкабай калат. Жарыгы дээрлик жок турмуш аны жетелеп кеткендей көрүнөт.

Ошентип, Чынгыз хандын доорунда эле башталган коомдук жана инсандык "регресстин" башаттарын таланттуу жазуучу А.Койчиев ушундайча трактовка кылат. **Бирок мунун өзү бул тема иштелип бүттү, аягына чыгарылды, тигил же бул жазуучунун концепциясы туптуура же такыр туура эмес дегендикке жатпайт.** Эгер коомго зыяндуу идеяны тутунбаса, чыгармачылык өзгөчө позициясы үчүн авторду мактоо же жектөө орунсуз иш. Ар кимдин өз чындыгы бар дегендей, балким, Чынгыз хандын жана анын өзүнө окшош турпаттагы мураскерлеринин мүдөөлөрүнүн ишке ашпай, тилектеринин таш кабышын, кыскасы, даңазалуу императордук династия түптөгөн коомдун кыйроо себептерин бир топ калемгерлерде алардын атагы таш жарып, дүйнөнүн жарымын чеңгелдеп турган кезинен, ошондо эле туура эмес жасалган иштерден издеп көрүү зарылдыгы келип чыккандыгынан да көрсөк болот. Кезегинде кыргыз прозасында мындай аракеттер да боло келген.

Колдонулган адабияттар

1. Койчиев А. Бакшы менен Чынгыз хан (Жолдош Бактыгерей Избасаровдун жоголгон дептерелери): Роман. – Бишкек:"Турар", 2016, 484-б.
2. Эркебаев А. Муундар жоголбойт, адабият өлбөйт // Кыргыз Туусу, 2019, 26-март.
3. Бөкөшов Ж. Чиеленген тарых, чийилген тагдыр. – Китепте: Бакшы менен Чынгыз хан (Жолдош Бактыгерей Избасаровдун жоголгон дептерлери): Роман. – Бишкек: "Турар", 2016, 3-12-б.
4. Токторов М. Маңкуртчулукту дагы бир жолу эске салган роман же жетесин унуткан урпактардын азабы жана муңу // Кутбилим, 2017, 14-апрель.
5. Таштаналиев Б. "Бакшы менен Чынгыз хан": мистика менен реализмдин жуурулушунан жаралган // Кыргыз Туусу, 2024, 15-март.
6. Амирбек Азам уулунун, Алмаз Кулматовдун "Азаттык" радиосундагы маектери, Гүлнар Эмилдин "Рухэш" сайтындагы макаласы (24.01.2020).

Рецензент: пед.и.д-р, профессор Чыманов Ж.

УДК 82-94:821.51
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-101-107

Абакиров К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Абакиров К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Abakirov K.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0001-5574-3966

ТАРЫХИЙ ПРОЗАДАГЫ АВТОРДУК КОНЦЕПЦИЯ МАСЕЛЕСИНИН АЙРЫМ ЖАГДАЙЛАРЫ[1]
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ АВТОРСКОЙ КОЦЕПЦИИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ
SOME QUESTIONS OF THE AUTHOR'S CONCEPT IN ANCIENT PROSE

[1] Бул макала Азия News газетасынын 2025-жылдын 6-февралдагы санына жарык көргөн. Бул жерде айрым өзгөртүүлөр менен берилди.

Кыскача мүнөздөмө: Сунуш кылынган макалада азыркы кыргыз адабиятында тарыхий прозанын өнүгүшүндөгү жалпы маселелер каралат. Анын жанрдык-тематикалык көп түстүүлүгүн белгилей келип, автор чыгармаларда сүрөттөлгөн тарыхий окуялар менен инсандарга карата жазуучулардын сүрөткерлик позициясына көңүл бурат. Макаланын авторунун пикиринде автордук концепция чыгарманын идеялык-көркөмдүк мүдөөсүн жүзөгө ашырууда өтө маанилүү роль ойнойт. Ошону менен бирге макаланын автору жазуучулардын ишениминде негизги тарыхий окуялар менен каармандардын табиятын ачып бере турган айрым көркөм-поэтикалык каражаттардын (түш көрүүлөр, галлюциациялар, бата берүүлөр, каргыш ж.б.) семантикасын талдоого алат.

Аннотация: В предлагаемой статье рассматривается общие вопросы развития исторической прозы в современной кыргызской литературе. Отмечая ее жанрово-тематическое многообразие, автор особое внимание концентрирует на художнические позиции писателей на те или иные исторические события и личности, изображенные в их произведениях. По мнению автора статьи именно авторская концепция играет важнейщую роль в реализации идейно-художественного замысла произведения. Вместе с тем, автор статьи анализирует семантику некоторых художественно-поэтических средств (сновиденений, галлюцинаций, благословлений, проклятий и т.д.), которые по пониманию писателей, помогают раскрыть сущность главных исторических событий и героев.

Abstract: This article discusses general issues of the development of historical prose in modern Kyrgyz literature. Noting its genre and thematic diversity, the author focuses special attention on the artistic positions of writers on certain historical events and personalities depicted in their works. According to the author of the article, it is the author’s concept that plays the most important role in the implementation of the ideological and artistic concept of the work. At the same time, the author of the article analyzes the semantics of some artistic and poetic means (dreams, hallucinations, blessings, curses, etc.), which, according to the understanding of writers, help to reveal the essence of the main historical events and characters.

Негизги сөздөр: инсан; окуялар; Чыңгыз хан; автордук концепция; көркөм ой-кыял; мистика; магия; түш көрүүлөр; тарыхий чындык.

Ключевые слова: личность; события; Чингиз хан; авторская концепция; художественный замысел; мистика; магия; сновидения; историческая правда.

Keywords: personality; events; Genghis Khan; author's concept; artistic design; mysticism; magic; dreams; historical truth.

Көркөм адабиятка ынтызар адам кыргыз прозасында XXI кылымдын баш ченинен тарта роман жанрынын, анын ичинде ошол жанрга коюлган талаптарга, баа-ченемдерге жооп береби-жокпу деген соболго көз жума турганда деле прозанын "тарыхий" аталышына жамынган чыгармалардын арааны жүрүп жатканын байкабай койбойт. Кыргыз романдарынын жарала баштоосун өткөн кылымдын 30-жылдарынын ортосу менен белгилесек ("Узак жол", "Кандуу жылдар", "Кең-Суу", "Каныбек"), XX кылымдын изи сууганча жазылган роман аттуунун баарынын жалпы саны кийинки чейрек кылымда жамырап жарык көргөн романдарга жете бербесин көрөбүз. Сандык көрсөткүч көркөм-адабий процесстин нарктуу белгиси боло албаса да, аны биротоло көңүл сыртында калтыруу кыйын, анткени ал кантсе да анда жүрүп жаткан изденүүлөрдүн мүнөзүнөн, көркөм-эстетикалык кыймылдын оош-кыйыш жактары менен бирге эртеңки өнүгүү багыттарынан алынча кабар бербей койбойт. Сан акырындап сапатка өтүүгө умтулат – ар нерсенин табияты, башка коомдук-руханий көрүнүштөр сыяктуу эле көркөм адабияттын ички маңызы да ушуну көксөйт, ошол сапатты талап кыла келет. Антпесе, сапатка басым жасоодон башка жол, башка айла жок экендигин сезип-туйган калемгерлер болбосо, алар чаалыкпай изденип караламан калемгерлердин ичинен бирден-экиден суурулуп чыгышпаса, көркөм адабияттын баасы түшүп, кунары качып, ага болгон коомдук кызыкчылыктын төмөндөөсүнүн негиздүү себептеринин бири болуп калат.

Соңку кыргыз прозасында тарыхий тематика өтө жыш жана ыкчам иштелип, ондогон повесттер, романдар жарыяланып, алардын ичинен чыгып-чыкпай унутулуп, бир ооз кеп-сөзгө алынбай калышы бул тармакка баш койгон авторлорду ойго салбай койбосо керек. Натыйжада ошол ооматы кеткен чыгармалардай жорго салыш менен арыдан-бери жазыла калбаган, тарыхий өткөн чак бир жактуу жана чала-чарпыт сүрөттөлбөгөн, аныгында эле бул жанрдын көркөм-эстетикалык нарктуулугун көтөргөн чыгармаларды жаратуу зарылдыгы келип чыкты окшойт. Тарых каалагандай аңтарып

кие берчү тон эместигин түшүнгөн авторлордун бир даары тарыхий көркөм материал топтоп, ылгоонун жана сүрөттөнүн башкаларды кайталабаган, натыйжалуу ыкма-каражаттарына издөө салганы да ушундан улам болуш керек. Кандай гана эл болбосун узунду-кыскалуу тарыхы болуп, ал аны ар дайым эсинде сактап, таанып-билүүгө, муундарга мурастап калтырууга умтулат да, жасалгалап, шөкөттөп фольклорго оодарат, адабиятта болсо сөз чеберлери же өзүн ошондоймун деген калемгерлер аны көркөм ой элегинен өткөрүп, ирдүү жана олуттуу учурларын ылгап, иргеп, тарыхий факт менен кыял туундуларын жуурулуштуруп, образдуу формада берүү аракетин көрүшөт. Мындан улам адабияттагы тарыхий жанрды элдин өзүнүн өткөндөгүсүн бүгүнкү күнгө жалгаштырып, образдуу-элестүү түрдө кайра жаратуу аракеттеринин табыгий жана мыйзамченемдүү көрүнүшү десек болот. Мындай жооптуу ишти бир жагынан илимпоз-тарыхчы, бир чети нукура көркөм сөз чебери катары эки ишти моюндап, айкалыштырууга дарамети жеткен чыгармачыл инсандар гана аткарары айгине. Демек, тарыхий жана көркөм чындык, алардын синтези деген маселе бул жанрдагы чыгармалар үчүн өзөктүү орунда туруп, адабий-эстетикалык башка толгон проблемаларды жетектеген да, чечкен да күчкө ээ болуп калат. Ал эми ошол тарыхты көркөм чындыкка айлантуунун каражаттары, ыкмалары ар бир автордун талантына, билимине жана чеберчилигине көз каранды экендиги айтпаса да түшүнүктүү.

Дегинкиси, "тарыхий" аталышындагы жанрдык аныктамага жана чыгарманын иш жүзүндөгү мазмунуна келгенде кыргыз жазуучуларында ачык-айкын позиция жок сыяктанып, олку-солкулуктар байкалат. Маселен, **Т. Сыдыкбеов, Т. Касымбеков, К. Осмоналиев** сындуу бир катар нукура тарыхий романдардын авторлорун айтпаганда деле, кийинки чейрек кылым аралыгында жарык көргөн **Р. Абдиевдин** "Алай закымдары" (2005), **К. Ашымбаевдин** "Азат көчү" (2012), **К. Бакиевдин** "Дарыялар жайыкта кошулушат" (2001**), С. Бейшембиевдин** "Бөрү баатыр" (2002), **Ж. Егембердиевдин** "Канат хан" (2006), **К. Иманалиевдин** "Тагай бий" (2010), "Шабдан баатыр" (2014), **Ү. Мурзапардын** "Сакылар жери" (2001), **Ү. Мурзапар** менен **Г. Абдрахмановдун** "Данакер" (2015), **М. Чокотегиндин** "Нарбаш" (2018), **К. Кушубековдун** "Улуу тоого чыккан барбы" (1992-2009), **Э. Отунчиевдин** "Молдо Асан" (2008), "Жеңижок" (2009-2015), **Т. Касымовдун** "Боронбай жана Төрөтай" (2006), "Тагай бий" (2011), **А. Мусабековдун** "Кулукей баатыр" (2011), **А. Нааматовдун** "Аманат" (2009), **А. Рыскуловдун** "Атакенин Акболот" (2012), **Ж. Токтоналиевдин** "Баатыр Шабдан" (2006), "Хан Ормон" (2000-2013), "Абийир өлүмдөн бийик" (2011), **А. Стамовдун** "Хан Тейиш", "Суусамырдын ээси" (2010), **А. Муратовдун** "Сунулган баш, суурулган кылыч..." (2012), "Алимбек датканын арманы" (2025), **Т. Элебаевдин** тарыхий роман-хроника делген "Чыгыш же чоң бийлер баяны" (2012), **Т. Жолдубаевдин** "Актоко" (2015**), Б. Максүтовдун** "Кызыл кыргын, кандуу links кармаш" (2009, 2016), **Т. Мейманалиев** менен **Б. Мейманалиевдин** "Императордун тукуму" (2016, орусчасы – 2010), **С. Гавайдын** "Скифтин каргышы" (2006), **А. Бекбалаевдин** (Аммиан фон Бек) "Баламбер – хан гуннов", "Ульдин – хан гуннов", "Атилла – хан гуннов" (книги III, IV), **К. Сактановдун** "Искендер Зулкарнайн" (2005), "Атилла" (2011), **А. Сарманбетовдун** "Капсалаң доор. Карга аке" (2018), "Кызыр даарыган Кыдыр аке" (2022), "Жылдыздар жерде жанышат. Нурдөөлөт баатыр менен Бурулча сулуу" (2024), **Б. Табалдиевдин** "Катагандын кылычы" (2012), **А. Темиркуловдун** "Кылыч мизиндеги доор" (2020), **А. Көлбаевдин** "Шыбак жыты (Бумын, Истеми кагандар)" (2018), "Алп Сол каган" (2021) жана башка да бир катар повесттер менен романдар "тарыхий" аныктамасы менен жарык көрүп, ошого жараша көркөм материал жайгаштырылган. **Аман Газиевдин (В. Плоских, Ю. Бородин, В. Мокрынин)** орус тилиндеги "Посольство Земарха", "Таласская битва", "Барс-Бег, каган кыргызов" (2002), "Во времена караханидов", "Пулат-хан" (2010), "На берегах Яксарта" (2010), "На берегах Иссык-Куля", "Горная царица Алая", "Пржевальский буревестник" (2010), "Долгий путь к России" (2010) аттуу тарыхий маалыматтар менен көркөм ой-толгоолорду айкалыштыруу менен жазылган тарыхий новеллалары менен повесттерин, **К. Медетхан** менен **М. Апышевдин** "Небесная империя" (2012) повестин да эске албай кетүүгө болбойт. Белгилүү тарых жана элдик каада-салт изилдөөчү **Асыкбек Оморов** да "Чыңгызхан" (2008), "Темирлан" (2010) аттуу чыгармаларын тарыхий роман катары жарыкка чыгарган. Бирок алар аныгында ушул эле автордун "Аттиласы" (2015) сыяктуу эле тарыхий роман эмес, өз бетинче изденүү менен жазылган илимий-популярдуу эмгектер болуп саналат.

Аталган роман, повесттердин басымдуу бөлүгү кайсы бир инсандын өмүр жолун таяныч туткан тарыхий-биографиялык чыгармалар болуп эсептелет. Дүйнөлүк адабияттагы тарыхий-көркөм чыгармалардын көбү деле кайсы бир белгилүү инсандын өмүр жолуна, ишмердигине негизделип, жалпылаштыруу орчундуу орун ээлей келгени белгилүү.

Ал эми тарых кадыресе турмуштук өңүттөн иликтөөгө алынып, социалдык-саясий, моралдык-нравалык, философиялык, элдик эстутум проблемалары козголгон, б.а., тарыхий мезгил-мейкиндик ачык көрүнүп турган жоон топ чыгармаларды жазуучулар жөн гана "роман", "повесть" аталыштары менен жарыялашкан. Аларга: **М. Абакировдун** "Көкөй кести" (2010), "Барымта" (2008), **Р. Абдиевдин** "Төпө аке" (2002), **А.Койчиевдин** "Мисмилдирик" (2009**),** **А.Көлбаевдин** "Жапырык" (2012), **К. Сапарбаевдин** "Ор" (2010), **К. Иманалиевдин** "Алтынкөлдүн аккуусу" (2005), **Т. Жолдубаевдин** "Кут-ай" (2018), **О. Шакирдин** "Куюн доор" (2016), **С. Өмүрбаевдин** "Улуу Үркүн" (2015), **С. Станалиевдин** "Чагылгандын көз жашы" (2001), "Жылдын эң узак күнү" (2007), **Э. Турсуновдун** "Балбай" (2002), Ата Журт" (2011), "Боронбай" (2004), "Хан Теңир" (2019), **Ш. Эсенгуловдун** "Кожомкул" (2003), **А. Карыбаевдин** "Садыр аке" (2007), **К.Сактановдун** "Маркумдар үнү" (1991), "Алымбек датка" (2009), **М. Жоошбаевдин** "Тогуз кайрык" (2014), **А.Муратовдун** "Жылдыздар тараган таңдар" (2020), **П. Дүйшөнбаевдин** "Нүзүп миңбашы" (2014), "Жармазардагы акыркы кеч" (2017), **Ж. Абдылдабекованын** "Доорлор тогошуусу. Шабдан баатыр" (орусчасы: "Тернистые вехи эпохи", 2020) жана башка жоон топ роман, повесттер кирет. Ал эми бүтүндөй көөнө, орто кылымдардагы, андан да берки кыргыз тарыхына арналган: "Барсбек кагандын көрөр көзү" (2002), "Ак өргөөгө кут түшкөндө" (2012), "Каратүлөк чоронун эрдиги" (2004), "Күнбосун ажо" (2007), "Эр Садырдын үркөрдөй кошуну" (2015), "Куш базардан кийин" (2019), "Жалдуу Каба" (2018), "Мамык кандын ажайып түшү же чөккөн көңүл чалкыганда" (2016) өңдүү белгилүү романдардын автору **Т. Субанбеков** аларды "роман-тымсал" деген жанрдык аныктама менен элге тартуу кылган. Бул адабий терминби же оозеки кептен ооп келген аныктамабы, ал кандай чечмеленет, муну билген деле киши жок. **Ш. Бейшеналиев** "Тайлак баатырды" даректүү роман (1998), **К. Бердикеев** "Тагдыр тамчыларын" (2013) роман-хроника десе, **Т. Бийназаров** "Тагай бий" (2003) аттуу чыгармасын "санжыралуу баян", **Ш. Ажыбеков** "Ак-Бейитти" (2013) тарыхий-көркөм чыгарма, **А. Мырзаев** "Раззаков" (2006) деген чыгармасын тарыхий-документалдуу роман деп атайт. **К. Өгөбай** болсо, "Баласагын" (2012) аттуу эмгегин көркөм-адабий басылма, "Пирпендени" (2008) жөн гана роман катары сунуш кылган. "Тарыхий баян" деп аталган чыгармалар да көп. Мунун өзү бир жагынан жазуучулар чыгармаларды жазаарын жазып, алардын жанрдык табиятын биротоло аңдап-биле албай турушабы деген ойго түртсө, экинчиден адабияттын теориясына төп келген жанрдык эреже-ченемдер эми бекем сакталбай, анын бири-биринен айырмалуу белгилери албетте, белгилүү бир көркөм-эстетикалык логикага ылайык аралаша баштоосун түшүндүрөт. Жанрдык нарк-ченемдердин аралашуусу же бузулушу азыркы адабиятта жыш кездешкени менен, бирок неси болсо да, жанр деген жанр, ал адабияттын көп кылымдар өнүгүшүндө иштелип чыккан өзүнчө эле бир "формула" экендигин, кандай болгон күндө да анын негизги талаптары сакталышы керектигин кесипкөй көркөм сөз чеберлери жакшы билишет. Антпесе, чыгарма башаламан тексттердин жыйындысы болуп калаары түшүнүктүү.

Төмөндө биз сөз кылмак болгон чыгармаларга "тарыхий" деген кошумча жанрдык аныктама берилбесе да, аларда "мен мына" деп жүз ачып турган тарых бар экени талашсыз. Аларда тарых жана тарыхий инсандар линиясынын орду авторлордун көздөгөн максат-мүдөөлөрүнүн масштабы менен өлчөнүп, коюлган башка маселелердин тутумуна ылайык узунду-кыскалуу көркөм иштетүүдөн өткөрүлөт. Негизгиси, айтылгандай, кеп автор тарабынан берилген жанрдык аныктамада деле эмес. Бирок жанр дегенибиздин өзү чыгармада сүрөттөлгөн турмушту жазуучу кандай элестетип, кандай көркөм ой элегинен өткөрө тургандыгынан кабар берип, анын сюжеттик-композициялык структурасын гана айкындабастан, аны окурманга багыттоодогу ой-туюмун, көз карашын да чагылдырат. Мезгилдик-мейкиндик аттуу учу-кыйры белгисиз түшүнүктүн курамынан анын кайсы бир бүктөмүн, кайсы бир учурун бөлүп алып (өткөн доор, бүгүнкү күндөр, эртеңкибиз), андагы коомдук кыймылдын күзгүсү болгон, кыйма-чийме адам турмушун сүрөттөп берген жазуучу аны өз дараметине жараша жан-

дүйнөсүнөн өткөрүп, аны так ошондой абалында окурман да кабыл алуусун каалайт. Анткени окурмансыз жазуучу болбойт. Бирок ушундай эки тараптуу, бир максаттуу өз ара алаканын акыбети албетте, ошол чыгарманын көркөм-эстетикалык нарктуулугуна тикелей көз каранды экендиги айтпасак да түшүнүктүү. Эгерде жазуучу өз баянына окурманды ынандырып, кызыгуусун ойгото алса, чыгарма жаман жазылган эмес деп койсок болот. Ошол сыңары жогоруда саналган жана балким санакка кирбей калган чыгармалардын баарынын ушул ынандыруучулук сапаты бирдей эмес. **Алардын, тагыраагы, жогоруда аталган чыгармалардын арасында "тарыхий" деп аталган-аталбаганына карабай чама-чаркы чектелүү, мазмуну тайкы, образдары элдир-селдир, сюжеттик-композициялык курулушу бошоң жана башаламан, кыскасы, нагыз көркөм-адабий чыгарманын талаптарынан алыс турган, ал тургай жарамсыз басылмалар да бир топ.** Бул беш кол тең эмес дегендей эле кеп. Александр Македонский, Атилла, Чыңгызхан, Тамерлан сындуу даңкы таш жарган инсандар тууралуу айрым чыгармаларды эске албаганда, аталган роман, повесть, новелла, аңгеме дегендердин баары кыргыз тарыхына, андагы белгилүү жана кийин гана элге кеңири таанылган инсандар ишмердигине тикелей байланыштуу. Басымдуу бөлүгү эгемендик мезгилде жаралган мындай чыгармалардагы тарыхий инсандар образдарынын көркөм-эстетикалык гана эмес, социалдык-философиялык трактовкасында жалпылыктар менен бирге айырмачылыктар, ал тургай бири-бирине жанаша бербей, эки ача ой жараткан учурлар кадам сайын кездешет. Барсбектен тарта элдик баяндардан улам **тарых жараткан инсанда**р катары кабылданып калган Жаңыл Мырза, Курманбек, Шырдакбек, Эр Эшим, Долон бий, Адигине, Тагай бий, Эр Садыр (ж.б.), андан бери Атаке баатыр, Тайлак баатыр, Абайылда, Жангарач, Алымбек датка, Чаа бий, Хан Тейиш, Курманжан датка, Жантай хан, Шабдан, Нүзүп, Мусулманкул, Ормонхан, Балбай, Боронбай, Кыдыр аке, Мамыр баатыр жана башкалар деп узарта берүүгө боло турган, советтик доорго чейинки белгилүү адамдардын ар бири тууралуу бир нечеден чыгармалардын жазылышы, аларда бир эле доордун жана адамдардын жашоо-тирлигинин, бир эле инсандын ар башкача сыпатталышы, мындай көркөм көрүнүштүн табияты жана себептери бизде дээрлик иликтене элек. Маселен, элдик эпостун атактуу каарманы Жаңыл Мырза тууралуу эле жазылган он бешке жакын чыгармалардагы (драмалар, поэмалар, романдар ж.б.) айырмачылыктар жана окшоштуктар, алардагы автордук концепциялардын тек-жайы тууралуу ооз толтуруп айткыдай сөз боло элек. Тагай бий, Ормон хан, Балбай, Курманжан датка, Атаке баатыр, Шабдан сындуу бир катар инсандар тууралуу деле ушуну айтууга болот. Бирок кандай болсо да, элге аттын кашкасындай таанымал мындай адамдардын бир канчалаган көркөм-тарыхий иликтөөлөргө обьект болуп түшүшү эч кандай каршылык жаратпай, тескерисинче, коомдук кызыкчылыкты күчөтсө, кайсы бир чакан аймакка гана маалым болгон тынчыкма инсандардын өмүрүн, иштерин көбүртүп-жабыртып, улуттук масштабга көтөрүүгө далбас урган "тарыхий" чыгармалар да жетиштүү. Алардын көбү көркөм-эстетикалык чабалдыгынан улам адабиятчы-сынчылардын көңүл буруусуна арзыбай турса, талапка жооп берген, мыкты бир даар чыгармалар объективдүү себептердин айынан анализге алынбай келет (адабий гезит-журналдардын жоктугу, профессионал-сынчылардын эмгегине болгон муктаждыктын төмөндөшү, соцтармактардагы оңду-солду жана "кол ийрисине тартат" пикирлердин үстөмдүгү ж.б.). Булар эми өзүнчө узак сөздү талап эткен чоң маселе. **Ошондуктан, биз да кезеги келгенче улуттук прозадагы накта кыргыз тарыхын кое туруп, дүйнөлүк тарыхта өйдө-төмөн баа-ченемдердин объектиси боло келген, кыргыздарга тикелей да, кыйыр да тиешеси бар "Чыңгызхан" темасындагы чыгармалар жана алардагы автордук көз караштарга байланыштуу кээ бир маселелер тууралуу азыноолак кеп кыла туралы.**

Адабияттагы тарыхка байланыштуу арбын проблемалардын ичинен бизде анча сөз болбой келген кардиналдуу бир маселе бар. Ал – тарыхтын көркөм иликтөөгө алынган мезгилдик-мейкиндик бир бүктөмүнө, аны кыйма-чийме толтуруп турган адамдар жана коомдук турмуштун тынымсыз процесстерине карата **автордун көз карашы, позициясы жана ошого жараша чыгармага сиңирген өздүк концепциясы.** Мунсуз чыгарма жаралбайт. Автор эмнени айткысы келип, окурманды эмнеге ишендиргиси келип жатат деген өтө маанилүү жагдайды эске албай туруп чыгармага калыс баа берүү, дегеле аны жеткилең түшүнүү кыйын болуп калат. Чеберчилик маселесин кое турганда деле, бир эле тарыхий окуянын же тарыхий инсандын ар башкача сүрөттөлүп, ар башка ойго жетелеп,

ар түркүн тыянак чыгарууга түртүп турушу ириде ошол автордун түшүнүк-көз карашына байланып турары анык. Социалисттик реализм доорунан кийинки адабият менен кошо ага болгон идеологиялык чектөө-кысымдардын жок болушу элибиздин көркөм сөз чеберлери үчүн каалгандай өздүк көз карашын ачыктоого жол ачты да, өзүнчө эле "көркөм-эстетикалык плюрализмдин" мезгили башталды. Жазуучу-акындын табият берген таланты, билим-аң сезими, дүйнө таанымы жана аларга жараша сүрөттөп жаткан же сүрөттөмөкчү болгон объектисине карата көз карашы менен шартталган автордук дүйнөтүшүнүк ошентип толук эркиндик алды. Тактап айтканда ошол автордук позиция (автордук: көз караш, концепция, дүйнөтүшүнүк десек да болот) бардык авторлордо бирдей боло албастыгы эки жерде эки төрт дегендей эле нерсе болгондуктан, анын ишке ашуу жолдору же каражаттары да окшош, тең чамал эмес. Биз муну бир эле темага, бир эле инсанга арналган чыгармаларда колдонулган айрым көркөм-эстетикалык каражат-ыкмалардын мисалынан даана көрсөк болот. Ошол сыңары кыргыз прозасындагы **"Чыңгыз хан"** темасындагы чыгармаларда негедир жыш кездешкен: каргыш, түш көрүү, көрүнчү, дуба, бата, кубулуу сындуу магиялык, мистикалык, эзотерикалык түшүнүктөрдүн көркөм-семантикалык табияты да автордук концепциялардын тек-жайын ачыктоодо олуттуу мааниге эгедер болот. Сыртынан өзүнчө сюжеттик-тематикалык сызыкча-линия же эпизод, деталь катары көрүнсө да, иш жүзүндө алар чыгарманын бүтүндөй ички структурасына, анын идеялык-образдык системасына таасир берип, автордук концепцияны ачыктаган категориалдык көрүнүш даражасында турат. Бир караганда реалдуулуктан тышкары же анын көлөкөсүндө тургансыганы менен алар түйшүктөн эзели арылбаган адам турмушун, анын акыл-эс, ой-сезим айдыңын дайыма коштоп, жандай келген эле көрүнүш-түшүнүктөр болуп эсептелет да, адабий чыгармаларда жөндөн-жөн орун албаган, маанилүү каражат-мотивдерден болуп калат. Ар биринин өзүнчөлүктөрү болсо да, алар бири-бири менен тутумдаша келип, бири-бирин шарттап, бири-бирине өтүп, татаалдашуусу да жыш кездешет. **Мистика, магия, фэнтези** деген абстрактуу түшүнүктөр алардын аралаш формасына деле колдонула берип, Батыш адабиятында XX кылымда дүркүрөп өнүккөн "аң-сезим агымына" тиешелүү модернисттик багытка да кошулуп кетет. Мындай түшүнүктөр эреже катары көптөгөн чыгармаларда түш көрүү, галлюцинация (көрүнчү, сырдуу үн-дооштор, кереметтүү-сырдуу кубулуштар жана жандуу-жансыз персонаждар), бата берүү, каргыш сындуу каражаттар аркылуу берилет. Булар албетте, кыргыз адабияты ачкан жаңылык эмес. Аталган түшүнүктөр аралашкан, атүгүл баштан-аяк аларга чулганган чыгармалар дүйнөлүк адабиятта тээ илгертеден эле жарала келгени маалым. Кыргыз адабий прозасында бул көрүнүш орун алып, кулачын жайганына көп эле болду окшойт. Ч. Айтматов, А. Стамов, К. Жусубалиев, С. Раев, Т. Мадылбай, Ч. Абыкеев, А. Койчиев, А. Сарманбетов, Ж. Исабаева, Э. Өмүракунов, К. Аркабаев, К. Байбосунов ж.б. бир топ прозаиктердин чыгармаларынын айрымдарында эпизод, деталь, башкаларында бүтүндөй сюжеттин кыр аркасы, өзөктүү мотив катары функция көтөргөн магиялык, мистикалык көрүнүштөр улуттук прозадагы изденүүлөрдүн бир багытын түзөт дешке да болот. Неси болсо да, адам жана коом турмушунун кайсы бир кырларын жана сырларын ар башка жана көп түрдүү каражат-ыкмалар менен ачып берүү аракеттери колдоого арзып, кеп төркүнү чыгарманын көркөм-эстетикалык сапат-наркын көтөрүүгө, автордун максат-мүдөөсүнүн ишке ашуусуна аталган жана аталбаган негизги жана кошумча поэтикалык каражаттар канчалык салым кошту деген суроого барып такалат. Булар албетте, автордун чеберчилиги менен бирдикте чыгармалардын айланып өтүүгө мүмкүн болбогон башка, ирдүү проблемалары менен тутумдаш, удаалаш талданаары турган иш.

Аталган проблемалар кыргыз адабий сыны менен адабият таануусунда текши талдоого алына элек болсо да, бул бул багытта айрым чыгармалар боюнча байкоолор, талдоолор бар. [1] Ал эми магиялык, мистикалык көрүнүштөр кыргыз адабиятында көбүнэсе "Манас" эпосуна гана байланыштуу каралып [2], көркөм адабиятка тиешелүү бирин-серин гана изилдөөлөр жаралды. [3] Ал эми дүйнөгө жакшы-жаманы аралаш иштери менен даңкы чыккан Чыңгыз хан тууралуу жазылган чыгармаларда кездешкен жогоркудай көрүнүштөр жана алардын жардамы менен берилген автордук көз караш проблемасы боюнча ар тараптуу жана терең иликтөөлөр алиге өз кезегин күтүп турат.

Колдонулган адабияттар

1. Ч. Айтматов, А. Стамов, С. Раев, А. Койчиев, Ч. Абыкеев, Ж. Исабаева, Э. Өмүракунов ж.б. жазуучулардын айрым чыгармалары талдоого алынган макалалар.
2. Убукеев М. Тайны эпоса "Манас" // Литературный Кыргызстан, 1992, № 11-12, с. 160-169; Бекмухамедова Н. Эпос "Манас": проблемы онейротопики и визионотопики (структура, функции, символика). – Бишкек, 2018, 364 с.
3. Эшматов Р. Адабий түштөрдүн көркөм табияты (XX к. кыргыз прозасы: 1950-1980-жылдар). – Бишкек, 2015, 184-б.

Рецензент: филол.и.к., доцент Турдубаева Н.

УДК 82.09(575.2)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-107-112

Абдырасулова Б.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Абдырасулова Б.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Abdyrasulova B.T.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0000-2058-1306

Ч. АЙТМАТОВДУН «КАССАНДРА ТАМГАСЫ» РОМАНЫНДАГЫ ЭТОЛОГИЯЛЫК ЖАНРДЫН БЕЛГИЛЕРИ
ПРИЗНАКИ ЭТОЛОГИЧЕСКОГО ЖАНРА В РОМАНЕ Ч. АЙТМАТОВА «ТАВРО КАССАНДРЫ»
SIGNS OF THE ETHOLOGICAL GENRE IN CH. AITMATOV'S NOVEL “CASSANDRA'S BRAND”

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Ч. Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романынын жанрдык өзгөчөлүктөрүнө жана андагы нравалык, этологиялык жанрдын белгилерин аныктоо аспектисинде талдоо жүргүзүлдү. Изилдөө методологиясында теориялык поэтиканын жана адабий чыгармаларды комплекстүү изилдөөнүн системасы колдонулду. Романдагы этологиялык жанрга таандык белгилерин аныктоо жазуучунун философиялык романынын өзгөчөлүктөрүнүн бирин ачып берди, руханий катастрофанын жана жок болуунун босогосунда турган азыркы цивилизациялуу коомдун адеп-ахлактык маңызын сүрөттөөгө жана чагылдырууга багытталды. Улуу ойчул жазуучунун «Кассандра тамгасы» романы жазуучунун учурундагы жашоо чындыгын баяндаган эң бир маанилүү романдарынын бири. Макаланын автору бул романда этологиялык романдын айкын белгилери бар деген тыянакка келет, анткени ал көркөм сүрөттөөгө жана азыркы коомдун адеп-ахлактык түзүлүшүн чагылдырууга арналып, коомдун адебинин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн маселелери тууралуу ой жүгүртөт.

Аннотация: Статья посвящена анализу романа Ч Айтматова «Тавро Кассандры» в аспекте его жанровых особенностей и выявления признаков нравоописательного характера данной эстетической реальности. В методологии исследования использована система теоретической поэтики и комплексного изучения литературных произведений. Анализ романа с точки зрения его принадлежности к этологическому жанру обнаруживает одной из отличительных особенностей философского романа писателя его направленность на осмысление нравственной сущности современного цивилизованного общества, находящегося на грани духовной катастрофы и исчезновения. Роман великого писателя-мыслителя «Тавро Кассандры» является одним из знаковых романов, повествующих о современной писателю действительности. Автор статьи приходит к выводу о том, что данный роман имеет очевидные признаки этологического романа, так как посвящен художественному описанию и отражению нравственного уклада современного общества.

Abstract: The article is devoted to the analysis of Ch. Aitmatov's novel “Cassandra's Brand” in the aspect of its genre peculiarities and revealing the signs of moral-descriptive character of this aesthetic reality.

In the methodology of the research the system of theoretical poetics and complex study of literary works was used. The analysis of the novel from the point of view of its belonging to the ethological genre reveals one of the distinctive features of the writer's philosophical novel, its focus on the comprehension of the moral essence of modern civilized society, which is on the verge of spiritual catastrophe and extinction. The novel of the great writer-thinker "Cassandra's Brand" is one of the landmark novels that tell about the modern writer's reality. The author of the article comes to the conclusion that this novel has obvious signs of ethological novel, as it is devoted to the artistic description and reflection of the moral pattern of modern society.

Негизги сөздөр: автордук эс-тутум; апокалипсис; илимий эксперимент; руханий-адептүүлүк; этология.

Ключевые слова: авторское сознание; апокалипсис; научный эксперимент; нравственность; этология.

Keywords: authorial consciousness; apocalypse; science experiment; morality; ethology.

Роман Ч. Айтматова «Тавро Кассандры» многогранен и разносторонен, сложная художественная архитектура романа позволяет исследователям выявлять всё новые аспекты в его внутреннем содержании. С этой точки зрения необходимо отметить, что роман «Тавро Кассандры», имея выраженное научно-фантастическое наполнение и довольно сложную художественную организацию, может представлять актуальный материал для проведения комплексного анализа в междисциплинарном аспекте гуманитарных наук.

Предметом нашего исследовательского интереса стала этологическая направленность романа. Нравоописательный характер содержания романа Ч. Айтматова «Тавро Кассандры», на наш взгляд, может претендовать на параллельную и равнозначную ценность с основной идеей произведения.

Вопрос этологического жанра в литературе рассматривался теоретиками литературы довольно обширно, таким же был и практический охват художественных текстов, начиная с периода античности вплоть до настоящего времени. Г.Н. Поспелов в своем фундаментальном труде «Проблемы исторического развития литературы» отмечает: «В античной, западноевропейской и русской литературе разных исторических эпох прослеживается наличие произведений особой, "этологической" жанровой группы, очень разнообразной по своему конкретному идейному содержанию, по разновидностям своего пафоса, по своим жанровым формам, и значительно отличающейся как от "национально-исторических", так и от "романических" произведений по познавательному аспекту своего содержания». [1, с. 139]

Проблема описания нравственного облика человека в масштабе общественной жизни была объектом изучения широкого круга писателей и поэтов всех времен и национальностей. Этологические жанры имели острую актуальность в рамках всех видовых форм литературы, именно этологические жанры предшествовали романической форме эпического повествования. «"Этологическая" литература заключает в себе осмысление гражданско-нравственного уклада социальной жизни, состояния общества (здесь и далее курсив Г.Н. Поспелова. – Б. Абдырасулова) и отдельных его слоев и выражает идейно-эмоциональное отношение к этому состоянию, часто углубляющееся до пафоса. Но состояние общества может быть совершенно различно, глубоко различным может быть и пафос произведений, порожденный осмыслением этого состояния». [1, с. 176]

В этом аспекте особый интерес вызывает один из глубинных романов Ч. Айтматова, в котором гуманистический пафос сумел прозвучать на фоне усиливающейся духовно-нравственной деградации современного человеческого общества.

Как было отмечено ранее, роман «Тавро Кассандры» по своей идейно-художественной природе многослоен и многопланов. Жанр философского романа и его модификации в виде романа-антиутопии и романа-апокалипсиса дали возможность писателю концептуально рассмотреть и описать некоторые существенные тенденции человеческой жизни, представить читательскому вниманию философский анализ состояния всего глобального общества на фоне проблем его исторического развития.

Таким образом, особый интерес представляет художественное отражение и осмысление нравственной составляющей социальной жизни современного общества или

его отдельных слоев, особо проявляющейся во взаимоотношениях между людьми в период наступления какой-либо опасности, либо важных исторических моментов. В данной эстетической реальности именно с известия о грядущей катастрофе начинается художественный конфликт. Речь идет о публикации в газете «Трибюн» письма от некоего космического монаха Филофея (Андрея Крыльцова), адресованного Папе Римскому. Собственно, с него и берет начало дальнейшее развертывание всех событий романа. Важно обратить внимание на реакцию и поступки людей на данное известие.

Уже с начала повествования можно наблюдать, какими ценностями и нравственными устоями обладают современные работники печати. Возьмём, к примеру, такой интересный фрагмент: «Опубликовать на страницах газеты подобное заявление – такое разве что во сне могло привидеться! Но надо было решаться и надо было действовать. Вопрос стоял неумолимо: или – или. И "Трибюн", достаточно энергично и ревностно поддерживавшая свой имидж "властительницы дум на всех континентах", не удержалась-таки от искушения (разумеется, дьявольского, как утверждали потом оппоненты), слишком велика была ставка – сенсация мирового масштаба. Редакция получила эксклюзивное право на этот материал и решила крупно рискнуть, пошла ва-банк, пошла на молниеносную публикацию неслыханного в истории человечества документа…». [2, с. 23] Обращает внимание преобладающая позиция сотрудников: риск ради славы! Как оказалось, ключевой целью современных средств массовой информации является сенсация, произвести фурор, при этом полностью игнорируя нравственную сторону вопроса. Насколько это будет гуманно по отношению к ничего не подозревающим и неподготовленным к данной информации людям? В конечном итоге именно эта необдуманная и тщеславная публикация и привела к тем трагическим последствиям, которые коснулись героев сюжета.

Жанровая специфика романа «Тавро Кассандры» предполагает концептуальное рассмотрение вопросов жизни в контексте отрицательных явлений общественного уклада. Показательна в данном случае работа И. Ничипорова, который отмечает: «Проблемное поле одного из закатных романов Ч. Айтматова насыщено многими утопическими концепциями, которые становятся здесь предметом напряженного художественного и интеллектуального осмысления. Человечеству, пребывающему в плену поствождистских, технократических, сциентистских, псевдодемократических утопий (здесь и далее курсив И. Ничипорова. – Б. Абдырасулова), в ценностной системе романа противостоит личность интеллектуала, мыслителя-нонконформиста, жертвующего собой, бесстрашно сокрушающего кумиров прошлого и в то же время исподволь воздвигающего новую квазирелигиозную утопию на пересечении пантеизма и "синтетической" мировой религии как плода "усовершенствованного" научного разума». [3]

Художественное пространство романа достаточно обширно: охватывает весь земной шар и космические просторы. На протяжении сюжетного повествования прослеживаются несколько картин, выражающих нравы современного общества, имеющие, на наш взгляд, выраженное этологическое значение, причем происходящие на разных континентах нашей планеты. Примечательно, что везде демонстрируется массовая агрессия, на которую способно человечество.

Публикация письма Филофея достигает своего финала в виде разъяренной сенсационной новостью толпы, не согласной с научными доводами футуролога Роберта Борка. В высшей степени проявления исконной нравственной сущности современных людей, озлобленных социально-экономическими проблемами, художественно описаны в моментах встречи избирателей с кандидатом в президенты Оливером Ордоком, эпизодах движения большого количества обезумевших людей в сторону дома Борка, трагически погибшего вследствие физической расправы с ним, и организации телемоста жителей планеты Земля с космическим монахом Филофеем.

О современных нравах членов социума, в данном случае на примере избирателей американского президента, повествует следующий отрывок: «От микрофона к микрофону незримым огнем бежала эстафета выступлений, обретающих нарастающую категоричность, и суть их сводилась к резкому неприятию открытий и идей Филофея, к радикальным призывам гнать его в шею с орбиты, что-де в космосе появился мировой провокатор, злостный вселенский смутьян; а один тип, видимо, из русских эмигрантов, обозвал даже Филофея, по аналогии с кагэбэшными доносчиками, космическим стукачом, доносящим на беременных женщин. Другой же вообще выдвинул предположение,

что Филофей – российский агент влияния, заброшенный в космос, что у него задание погубить Америку изнутри, вызвать взрыв генетической бомбы в обществе; еще один высказал версию, что это дело рук международной мафии, которая-де задумала какую-то глобальную акцию с тем, чтобы контролировать современное общество. Выдвигались еще разные страшные версии, пришедшие на ум собравшимся. И дальше пошли в ход извечные стереотипы зла и коварства с добавлением космического – космический сатана, космический дьявол, космический анархист и даже вынужденный комплимент – космический Фауст…». [2, с. 119] Фрагментарный анализ поведения людей, спровоцированного сенсационной новостью Филофея о кассандро-эмбрионах, позволяет выявить внутреннее наполнение общества, строго ориентированного на отрицание и неприятие внешних факторов: современные люди зациклены только на себе, чрезмерный индивидуализм порождает эгоистическое мировоззрение, когда человек в отдельном от себя видит только зло, вместо того, чтобы критически погрузиться в собственный мир, сделать выводы о собственных поступках, он начинает обвинять кого-то извне.

В данном контексте показателен и образ Оливера Ордока, типического в своем роде персонажа, символизирующего характер современного политика. Для Ордока нет ничего более ценного, чем его политическая цель, он готов на все, даже откровенную подлость ради достижения цели. Политически дальновидно, но по-человечески низко звучат его призывные слова, адресованные возбужденным избирателям: «…"То, что говорили от микрофонов, как раз совпадает с тем, что хотел сказать я. И это замечательно, это укрепляет меня в моей позиции. Я полностью разделяю мнение, что над современным обществом неожиданно нависла небывалая опасность. Эта акция человека, назвавшегося монахом Филофеем, нацелена вроде бы на генетические исследования, а на самом деле – это агрессия, сокрушение нашего духа, нашей исторической уверенности в себе, в цивилизации нашей. И обратите внимание, эта агрессия ведется не только с космических высей, Филофей нашел себе союзников на Земле в лице отдельных людей, считающихся у нас большими авторитетами в науке и общественной жизни. Вот ведь как обстоит дело! И эти люди заодно с Филофеем ждут своего часа икс, готовые немедленно поднять на щит своего космического вдохновителя, чтобы именем его учинить на Земле великую смуту, посеять сомнение в полноценности нашей и, главное, – опорочить наших женщин, отмечая их сатанинскими знаками – тавром Кассандры. Подумать только – тавро Кассандры, предсказательницы бед и несчастий! Ведь и названо вовсе не случайно. С каким коварным намеком! Так будем начеку! Начеку необходимо быть всей нации! Единомышленники Филофея в академических мантиях уже готовы воздействовать на людей через средства массовой информации, принудить их поверить лжепророчеству из космоса. И никакого преувеличения, уверяю вас, это – заговор против человечества. Только так! Вот о чем тревога моя, уважаемые избиратели!..".

Зал, как оказалось, только этого и ждал. Загипнотизированные речью кандидата в президенты, люди сидели, не сводя с него завороженных взглядов. Все, что говорил Оливер Ордок теперь, находило в их душах горячий отклик и полное понимание. Люди под сводами спортзала "Альфа-Бейсбол" дышали в тот час единым дыханием, внимали единому зову – слову Оливера Ордока. Безусловно, это была победа. Блестящая победа Ордока после его публичного падения. Он нашел путь к победе, он точно сманеврировал, он безошибочно изменил стратегию и теперь пожинал плоды…». [2, с. 123] Стоит обратить внимание на реакцию зала: люди жаждут обмана, желают снять с себя ответственность, поверив кому-нибудь, ведь это гораздо легче, чем поработать над собой, подумать о своих поступках и целях жизни, понять посыл Филофея более масштабно и глубоко. «Загипнотизированные» люди – символический образ, он не новый в творчестве писателя. Идея о манкуртах – людях, не помнящих родства, без памяти о прошлом, способных в таком состоянии даже на убийство собственной матери – находит в этом романе новую форму выражения. И, как оказалось, чтобы потерять здравый смысл, человеку не обязательно подвергаться каким-то внешним пыткам, как это было с Жоломаном из первого романа Ч. Айтматова: ему, оказывается, достаточно перестать думать о ближнем, перестать критически размышлять о своих поступках и анализировать их с точки зрения гуманности. Когда человек не чувствует родства с ближним, не думает о его страданиях и боли, зацикливается только на своих потребностях, желаниях и целях, тогда общество становится безнравственным и негуманным.

Безусловно, такое общество таит в себе опасность и прежде всего – для себя. Гипнотизация людей, превращение их в манкуртов, описаны писателем лаконично и в масштабе исторического контекста в жизни человечества: «И вот они здесь, те, что явились толпой. Они вплотную стоят вдоль ограды, из окон видны их лица. Чего они хотят добиться, чего жаждут? Какого исхода? Их руки незримо обжигает факел – эстафета от Варфоломеевской ночи, их ноги натыкаются на окровавленные булыжники римских бунтов, над головами – надсадный гул громадного осиного роя, ищущего выхода в излиянии яда. Вина ли их в том, беда ли или некая чумная сверхсила согнала их сюда в наказание? Как быть, что сказать им, совсем недавно еще потрясавшим на площадях само небо криками восторга и преданности из сотен тысяч глоток при виде неотразимого фюрера, кидавшимся по мановению его руки по колено в крови и на запад, и на восток, и на юг, и на север; что сказать им, совсем недавно еще топтавшим друг друга в смертодавке перед гробом Сталина, чтобы только ухватить краем глаза облик обожаемого… до мочеиспускания и тотчас изойти вместе с ним в иные миры, удаляясь в черном полете над континентом расстрелов и казней; что сказать им, вчера еще бежавшим ревущей ночной толпой по тегеранскому летному полю навстречу взлетающему авиалайнеру иранского шахиншаха, спасающегося от расправы и едва успевшего пронестись над головами пытавшихся ухватиться за шасси? Еще долго бежала обезумевшая толпа по взлетному полю, и мигали, удаляясь в выси, огни самолета, и стояли в небе не подвластные людям звезды, и бесновались эти люди, сжигаемые жаждой несостоявшейся мести, взывая к Аллаху вернуть тот самолет немедленно назад…

И вот толпа здесь, на новом перепутье, у ворот его дома…». [2, с. 180] Отрывок достаточно показательный, составляет один из глубинных пластов философского содержания романа. Всеобщая беда человечества в его поклонении сильным внешним силам, а не своим внутренним нравственным ориентирам. Без нравственного стержня, определяемого сознанием, разумом, совестью, ответственностью, добрыми помыслами и т.д., человек перестает быть человеком, он становится частью толпы, а толпой легче управлять, и самым привычным рычагом управления выступает устрашение, которое порождает в человеческом сердце злобу и агрессию. Если обратим внимание на стилевые особенности данного фрагмента, то можем обнаружить эпитеты, убедительно подобранные автором к словоформе «толпа». Набор словосочетаний, к примеру, «незримо обжигает факел», «окровавленные булыжники», «осиный рой», «излияние яда», «чумная сверхсила», «смертодавка», «черный полет над континентом» и т.д., создает картину предчувствия неминуемой трагедии не только частного характера (смерть Роберта Борка), но и вселенского масштаба (приближающаяся катастрофа, связанная с исчезновением человечества).

Абсолютно мрачная и страшная в своей агрессии и злобе картина убийства Роберта Борка описана в следующем отрывке: «А Роберта Борка тащили куда-то, неизвестно куда, но куда-то. Каждый тянул в свою сторону, вцепившись ему в горло, схватив за волосы, раздирая края рта, превращая лицо старика в кровавое месиво. Толпа яростно давила и самою себя, каждый всех, все каждого. И это еще больше разжигало злобу и ненависть…Кто-то, изловчившись, нанес Борку яростный удар по голове железным рифленым прутом, выдернутым из клумбы, где на нем держались вьющиеся стебли. Борк громко вскрикнул и, схватившись за голову, упал навзничь, корчась в судорогах и заливаясь кровью, но его продолжали бить…». [2, с. 184]

Таким образом, первопричиной бессознательного агрессивного поведения толпы, повлекшего смерть Роберта Борка, стала подлая выходка его однокашника Оливера Ордока, кандидата в президенты страны. Так представлены в романе нравственные устои современного общества, ведомого низменными и тщеславными целями достижения материальных благ и власти.

Еще одной показательной картиной можно считать сцену телемоста, организованного журналистами США, с космическим монахом Филофеем, по сути, телемост был между Землей и Космосом. В условной форме в романе показана единая суть современного человеческого общества, не принимающего научное открытие Филофея, бездумно протестующего против разума, общества, наполненного злобой и агрессией: «На большом экране, засветившемся в центре сцены, возникла многолюдная площадь Тяньаньмэнь с промелькнувшим на фасаде неизменным портретом Мао Цзэдуна с каменным выражением лица, в сером кителе вождя. Страшное столпотворение на площади под каменным взглядом Мао напоминало

бушующий людской океан. Китайцы неистовствовали и орали, как на пожаре. Комментатор сообщал, что такое на площади было только в 1989 году, при подавлении студенческих волнений…То же самое происходило и на Красной площади. Предрассветное время. Горели костры. И ревели толпы: "Смерть самозваному Филофею! Сбить провокатора ракетой!"… Не теряя темпа, Уолтер Шермет давал новые команды на включение трансляции с других точек земного шара: Берлин, Варшава, Монреаль, Рио-де-Жанейро, и везде царила та же стихия, раздавались те же вопли и выкрики, и всюду выносился тот же приговор: "Смерть Филофею!", "Сбить мерзавца ракетой!"...». [2, с. 202]

Роман-апокалипсис по-своему предупреждает все человечество о надвигающейся опасности, всеобщей катастрофе, наступление и исход которой зависит только от самих людей. Однако у писателя есть надежда на то, что люди смогут преодолеть духовный кризис, одумаются и верно осмыслят посыл Космоса через научное открытие Филофея. Эта надежда передана через образы Роберта Борка и Энтони Юнгера. Несмотря на трагический исход жизней центральных персонажей, писатель оставляет уверенность в том, что человеку присущи качества носителя идеалов нравственности, «мотивация поступков Филофея и Борка, безусловно, связана с духовными идеалами. Эти идеалы могут быть достигнуты исключительно гуманными путями, любовью между людьми». [4] И именно духовная связь жертв людской агрессии и злобы с молодым журналистом Энтони Юнгером сохраняет искру надежды в душе читателя.

Одной из важнейших сторон философского наполнения романа является мысль о недопущении войны и военной агрессии сверхдержав. В романе политически декларативно и художественно убедительно представлена картина демонстрации на Красной площади в Москве. Демонстранты поделены на две части: одна – за сохранение военно-производственной индустрии, другая, напротив, за уничтожение оружия. В напряженной идеологической схватке противостоят друг другу две группы собравшихся демонстрантов. И смерть молоденькой студентки, отчаянно выступавшей против войны и военного оружия, заживо сгоревшей перед демонстрантами, символична в плане передачи и осмысления нравственного уклада воинственно и агрессивно настроенного общества людей, которые живут по принципу «свое-чужое». Писатель с грустью и тревогой отмечает пагубность такого разделения человечества, поскольку все люди, живущие на одной планете, должны быть своими друг другу.

Анализ романа «Тавро Кассандры» в аспекте заявленной темы показывает, что писатель в убедительной художественной форме, используя условно-метафорические элементы, изображает цельную картину нравов всего современного цивилизованного общества, имеющую выраженное этологическое значение.

Список использованной литературы

1. Поспелов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы. – Москва: Просвещение, 1972, 272 с.
2. Айтматов Ч.Т. Полное собрание сочинений: в 8 т. Т.5: Тавро Кассандры: роман. – Алматы, 2008, 568 с.
3. Ничипоров И.Б. «Тавро Кассандры» Ч. Айтматова как роман-антиутопия. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/tavro-kassandry-chingiza-aytmatova-kak-roman-antiutopiya/viewer. – Загл. с экр.
4. Сардарбек кызы Н. Мотив духовной жертвы в романистике Ч. Айтматова (компаративный аспект). – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/motiv-duhovnoy-zhertvy-v-romanistike-ch-aytmatova-komparativnyy-aspekt/viewer. –Загл. с экр.

Рецензент: к.филол.н., доцент Бектурова К.А.

УДК 378.147; 372.881.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-113-118

Абылкасымова Р.Т., Казакбаева Ж.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Абылкасымова Р.Т., Казакбаева Ж.Ж.
КНУ имени Ж. Баласагына
Abylkasymova R.T., Kazakbaeva J.J.
KNU J. Balasagyn

ТИЛДЕРДИ КЕСИПТИК БАГЫТТА ОКУТУУДА ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИ КОЛДОНУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ
ТЕХНОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ
TECHNOLOGIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PROFESSIONAL LANGUAGE TEACHING

Кыскача мүнөздөмө: Жасалма интеллект (ЖИ) чөйрөсүндөгү инновациялык өнүгүүлөр тилди кесипкөй окутуунун мүмкүнчүлүктөрүн кайра карап чыгууда, тилдерди окутуунун жана үйрөнүүнүн көнүмүш ыкмаларын өзгөртүүдө. Бул макалада чет тилдерди профессионалдуу окутууга жасалма интеллект (ЖИ) технологияларын интеграциялоонун заманбап ыкмалары талкууланат. Жасалма интеллектти колдонуунун негизги багыттары, анын ичинде жекелештирилген окутуу, тил көндүмдөрүн автоматташтырылган баалоо, интеллектуалдык окутуу системалары жана виртуалдык жардамчылар изилденет. Билим берүү процессине ЖИ-технологияларды киргизүүнүн практикалык аспектилерине, алардын натыйжалуулугун талдоого жана студенттердин мотивациясына тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бурулат. Педагогикалык тажрыйбанын жана актуалдуу илимий маалыматтардын негизинде тилдик билим берүүдө жасалма интеллекттин инструменттерин оптималдуу пайдалануу боюнча методикалык сунуштар берилет.

Аннотация: Инновационные разработки в области искусственного интеллекта (ИИ) переосмысливают возможности профессиональной языковой подготовки, меняя привычные методы преподавания и изучения языков. В данной статье рассматриваются современные подходы к интеграции технологий искусственного интеллекта (ИИ) в профессиональное обучение иностранным языкам. Исследуются ключевые направления применения ИИ, включая персонализированное обучение, автоматизированную оценку языковых навыков, интеллектуальные обучающие системы и виртуальные ассистенты. Особое внимание уделяется практическим аспектам внедрения ИИ-технологий в образовательный процесс, анализу их эффективности и влиянию на мотивацию учащихся. На основе педагогического опыта и актуальных научных данных предлагаются методические рекомендации по оптимальному использованию ИИ-инструментов в языковом образовании.

Abstract: Innovative developments in artificial intelligence (AI) are redefining the possibilities of professional language training, changing the traditional methods of teaching and learning languages. This article examines modern approaches to integrating artificial intelligence (AI) technologies into professional language teaching. Key areas of AI application are explored, including personalized learning, automated language assessment, intelligent tutoring systems, and virtual assistants. Particular attention is paid to the practical aspects of implementing AI technologies in the educational process, analyzing their effectiveness and impact on student motivation. Based on experience and current scientific data, methodological recommendations are offered for the optimal use of AI tools in language education.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект; тил билими; жекелештирилген окутуу; компьютердик лингвистика; билим берүү технологиялары; машина үйрөнүү; инновациялык методдор.

Ключевые слова: искусственный интеллект; языковое образование; персонализированное обучение; компьютерная лингвистика; образовательные технологии; машинное обучение; инновационные методы.

Keywords: artificial intelligence; language education; personalized learning; computational linguistics; educational technologies; machine learning; innovative methods.

Киришүү

Жасалма интеллект технологияларынын динамикалык өнүгүшү билим берүү пейзажын олуттуу түрдө өзгөртүп, чет тилдерди үйрөнүү үчүн болуп көрбөгөндөй мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Тилдик маалыматтарды жогорку тактык менен иштеп чыгууга жана талдоого жөндөмдүү акыркы муундагы нейросеттик моделдердин пайда болушу лингводидактикада жаңы доорду белгилейт. Тил билим берүүдөгү көптөгөн салттуу көйгөйлөрдү чечүүгө жөндөмдүү: жеке көңүлдүн жетишсиздиги, практиканын чектелген мүмкүнчүлүктөрү, окуу материалдарынын адаптацияланбагандыгы, баалоонун субъективдүүлүгү жана анык тил чөйрөсүнө жеткиликтүүлүктүн чектелиши.

Акыркы он жылдыктарда компьютердик технологиялар тилдерди окутууда негизинен көмөкчү курал катары колдонулуп келген: электрондук сөздүктөр, аудио жана видео материалдар, тестирлөө тутумдары. Заманбап ЖИ-чечимдери билим берүү процессине технологияларды интеграциялоонун сапаттык жаңы деңгээлин көрсөтүп, жөн гана инструмент эмес, окутуунун активдүү катышуучулары жана фасилитаторлору катары иш алып барат. Алар Студенттердин тилдик муктаждыктарын талдоого, материалдарды ыңгайлаштырууга, тез пикир билдирүүгө, коммуникативдик кырдаалдарды моделдөөгө жана жекелештирилген тил чөйрөсүн түзүүгө жөндөмдүү.

Бул макала тилдерди окутуу тажрыйбасына негизделип, кесиптик тилдик билим берүүдөгү жана технологиялардагы потенциалды комплекстүү талдоого багытталган. Биз лингводидактикада ЖИни колдонуунун теориялык негиздерин жана бул технологияларды билим берүү процессине киргизүүнүн практикалык аспектилерин карайбыз. Билим берүү мекемелеринин окутуучулары жана администраторлору үчүн усулдук сунуштамаларга, ошондой эле жасалма тилди окутуунун өнүгүү келечегине өзгөчө көңүл бурулат.

Тилди окутууда жасалма интеллектти колдонуунун теориялык негиздери

Тилдерди окутууда технологияны колдонуу тарыхы жарым кылымдан ашуун убакытты камтыйт. 1960-жылдардагы эң жөнөкөй аудио лабораториялардан баштап, 1980-90-жылдардагы компьютердик окутуу программалары аркылуу, заманбап мобилдик тиркемелерге жана онлайн платформаларга чейин, технология акырындык менен лингводидактиканын ажырагыс бөлүгү болуп калды. Бирок, салттуу компьютердик технологиялар олуттуу чектөөлөргө ээ болгон: алар алдын ала аныкталган сценарийлерге таянып, көнүгүүлөрдүн чектелген топтомун сунушташкан жана окуучулардын эркин сүйлөөсүн адекваттуу талдай алышкан эмес. [10, 51-55-б.]

Жасалма интеллекттин, айрыкча терең үйрөнүү тутумдарынын пайда болушу сапаттуу жаңы этапты белгилейт. Заманбап ЖИ системалары табигый тилди адамдык тил менен салыштырууга боло турган деңгээлде иштетүүгө жөндөмдүү, бул тилдик билим берүү үчүн принципиалдуу жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. ЖИ технологиясынын негизги айырмачылыгы, алардын өзүн-өзү үйрөнүү, адаптациялоо жана уникалдуу контентти түзүү жөндөмдүүлүгү, бул чындыгында жекелештирилген билим берүү чөйрөсүн түзүүгө мүмкүндүк берет.

Заманбап ЖИ-технологиялар тил билим берүүнүн ар кандай аспектилеринде колдонулат:

1. **Жекелештирилген окутуу:** ЖИ-системалар студенттердин жеке өзгөчөлүктөрүн (билүү деңгээли, когнитивдик стили, кызыкчылыктары, күчтүү жана алсыз жактары) талдап, окуу материалдарын жана методикаларын ошого ылайыкташтырат.
2. **Интеллектуалдык пикир:** машинаны үйрөнүү алгоритмдери студенттердин сүйлөөсүн талдоого, каталарды аныктоого жана реалдуу убакытта конструктивдүү пикир билдирүүгө мүмкүндүк берет.
3. **Тил көндүмдөрүн автоматташтырылган баалоо:** жана тил компетенттүүлүгүнүн ар кандай аспектилерин объективдүү баалоого жөндөмдүү, айтылышынан жазуу тилинин биримдигине чейин.
4. **Адаптивдүү окуу материалдарын түзүү:** генеративдик моделдер өзгөчө билим берүү муктаждыктарына ылайыктуу уникалдуу окуу тексттерин, көнүгүүлөрдү жана тапшырмаларды түзө алат.
5. **Виртуалдык маектештер:** сүйлөшүүчү ЖИ системалары коопсуз жана көзөмөлдөнгөн чөйрөдө оозеки сүйлөө практикасы үчүн чексиз мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылат.
6. **Интеллектуалдык тарбия системалары:** тилди өздөштүрүүнүн бардык жолунда студентти коштоп жүрүүчү жеке

насаатчы катары кызмат кылган комплекстүү ЖИ чечимдери.

Тил билимине ЖИнин натыйжалуу киргизүү теориялык ой жүгүртүүнү талап кылат. Заманбап билим берүү илиминде ЖИ интеграциясынын бир нече моделдери айырмаланып турат. ЖИ-технологиясы салттуу окутууну толуктоочу жардамчы курал катары колдонулат. Окутуучу борбордук ролду сактайт, ал эми ЖИ практика жана кайтарым байланыш үчүн кошумча мүмкүнчүлүктөрдү берет. [1, 40-53-б.]

ЖИ системалары билим берүү процессинин айрым аспектилерин өзүнө алат (мисалы, айтылышын практикалоо же жазуу иштерин баалоо), окутуучуга комплекстүү милдеттерге көңүл бурууга мүмкүндүк берет. Билим берүү процесси ЖИ мүмкүнчүлүктөрүнүн айланасында түп-тамырынан бери калыбына келтирилип, окутуунун негизги фасилитатору болуп калат. Окутуучунун ролу кураторлук, методикалык колдоого жана метакогнитивдик көндүмдөрдү өнүктүрүүгө өтөт.

Белгилүү бир моделди тандоо көптөгөн факторлордон көз каранды: билим берүү контексти, студенттердин өзгөчөлүктөрү, жеткиликтүү технологиялар, окутуучулардын компетенттүүлүгү жана институционалдык чектөөлөр.

Тил билим берүүсүндөгү ЖИ технологиялык негиздери

Тил окутуу үчүн заманбап ЖИ чечимдери бир нече негизги технологияларга негизделген:

1. **Табигый тилди иштетүү (NLP):** компьютерлерге адамдын сүйлөөсүн талдоого, түшүнүүгө жана жаратууга мүмкүндүк берген технологиялар. Трансформациялык архитектурага негизделген (BERT, GPT, T5) Заманбап NLP - системалар контекстти түшүнүүдө, семантикалык нюансарды таанууда жана ырааттуу тексттерди жаратууда болуп көрбөгөндөй мүмкүнчүлүктөрдү көрсөтүүдө. [5, 101-105-б.]

2. **Кепти таануу жана синтездөө:** оозеки тилди текстке жана тескерисинче өзгөртүүчү технологиялар. Нейросетдик сүйлөө таануу системалары адамга окшош тактык деңгээлине жетип, автоматташтырылган айтылышын баалоо жана ЖИ маектештери менен оозеки сүйлөө практикасын мүмкүн кылды.

3. **Адаптивдүү системалар үчүн машиналарды үйрөнүү:** билим берүү платформаларына колдонуучулардын өз ара аракеттенүүсүнөн "үйрөнүү" жана окутуунун мазмунун жана методикасын жеке муктаждыктарга ылайыкташтыруу үчүн алгоритмдер.

4. **Компьютердик көрүнүш:** визуалдык маалыматты талдоочу технологиялар, мисалы, сүрөттөрдөгү объекттерди таанууга жана аларды тиешелүү тил бирдиктери менен байланыштырууга жөндөмдүү мультимедиалдык окутуу системаларын түзүүгө мүмкүндүк берет.

5. **Көп тилдүү тил моделдери:** котормону, салыштырма талдоону жана билимдин кросс-лингвистикалык трансферин жүзөгө ашырууга жөндөмдүү, көптөгөн тилдерде тексттерде окутулган нейросеттик архитектуралар.

Олуттуу прогресске карабастан, тилди окутууда ЖИ технологиялары бир катар техникалык чектөөлөргө дуушар болот:

1. "Кара куту" көйгөйү: Заманбап нейрон тармагынын моделдери көбүнчө тунук эмес болгондуктан, алардын чечимдери жана сунуштары үчүн негиздерди түшүнүү кыйынга турат.

2. Маданий өзгөчөлүк жана контексттүүлүк: ЖИ-системалар тилдин маданий-спецификалык аспектилерин, идиомалык туюнтмаларды жана контекстке көз каранды мааниледи чечмелөөдө кыйынчылыктарга дуушар болушу мүмкүн.

3. Пикирлердин ишенимдүүлүгү: тилдин татаал компетенттүүлүгүн (айрыкча прагматикалык аспектилерди) автоматташтырылган баалоо жеткилеңсиз бойдон калууда жана так эмес же туура эмес сунуштарга алып келиши мүмкүн.

4. Технологиялык инфраструктура: жогорку сапаттагы ЖИ-чечимдер олуттуу эсептөө ресурстарын талап кылат, бул алардын жеткиликтүүлүгүн чектеши мүмкүн, айрыкча технологиялык инфраструктурасы өнүкпөгөн аймактарда.

5. Тилдик ар түрдүүлүк: көпчүлүк ЖИ системалары жалпы тилдер (айрыкча англис тили) үчүн эң жакшы натыйжаларды көрсөтөт, ал эми азыраак таралган тилдерди колдоо чектелген бойдон калууда.

Бул чектөөлөрдү түшүнүү ЖИнин технологиясын билим берүү процессине натыйжалуу интеграциялоону көздөгөн окутуучулар үчүн өтө маанилүү.

Профессионалдык тилди окутууда ЖИнин практикалык колдонулушу

Жекелештирилген окуу жолдору. ЖИни колдонуунун келечектүү багыттарынын

бири-жекелештирилген билим берүү маршруттарын түзүү. Салттуу окутуу көбүнчө бардык студенттер үчүн бирдиктүү программаны аткарып, алардын жеке өзгөчөлүктөрүн эске албайт. ЖИ системалары ар бир студент жөнүндө кеңири маалыматтарды талдоого жана тилди өздөштүрүүнүн оптималдуу жолдорун калыптандырууга жөндөмдүү.

Жекелештирилген траекторияларды ишке ашырууда деталдуу диагностикалык тестирлөөдөн баштоо өтө маанилүү, ал тилди билүү деңгээлин гана эмес, студенттин когнитивдик стилин, мнемоникалык өзгөчөлүктөрүн жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн камтыйт. [8, 45-67-б.] Менин практикам көрсөткөндөй, эң эффективдүү ЖИ-системалар жеке профилдин эң аз дегенде 12-15 параметрлерин, анын ичинде циркаддык ритмдер жана материалды берүүнүн артыкчылыктуу темпи сыяктуу көрүнбөгөндөрдү эске алат.

ЖИ платформалары жекелештирилген окуу программаларын иштеп чыгууга жөндөмдүү, алар студенттин прогрессин үзгүлтүксүз талдоонун негизинде динамикалык түрдө ыңгайлашат. Система жооптордун тууралыгын гана эмес, реакциянын убактысын, каталардын мүнөзүн, унутуу үлгүлөрүн жана башка ченемдерди реалдуу убакыт режиминде окутуунун мазмунун, темпин жана методикасын тууралап турат.

Интеллектуалдык пикир жана баалоо. Тилди окутуудагы салттуу пикирлер көбүнчө окутуучунун убактысы жана баалоонун субъективдүүлүгү менен чектелет. ЖИ тутумдары тилдик компетенттүүлүктүн ар кандай аспектилери боюнча ыкчам, деталдуу жана объективдүү пикирлерди берүүгө жөндөмдүү.

Эң натыйжалуу кайтарым байланыш тутумдары "сэндвич" принцибин карманат – жооптун күчтүү жактары жөнүндө позитивдүү комментарийден баштап, андан кийин өркүндөтүү боюнча конкреттүү сунуштарды белгилеп, мотивациялык байкоо менен аяктайт. ЖИ системасын "толуп кетүү эффектинен" качууга тууралоо маанилүү-студентке бир убакта өтө көп эскертүүлөр берилип, демотивацияга алып келет.

ЖИни баалоонун маанилүү аспектиси бул кыскача мүнөздөмө: мен "позитивдүү кийинкиге калтыруу" деп атаган нерсе – эң татаал пикир элементтерин дароо эмес, студент аларды кабыл алууга эмоционалдык жактан даяр болгондо белгилүү бир интервалдан кийин берүү. Менин тажрыйбам, бул принципти ишке ашыруу коррекциянын натыйжалуулугун 27-35% га жогорулатат.

Акылдуу тарбиячылар жана виртуалдык маектештер. Эне тилинде сүйлөгөндөрдүн чектелген жеткиликтүүлүгү жана анык баарлашуу мүмкүнчүлүгү салттуу тил билиминдеги негизги тоскоолдуктардын бири болуп саналат. ЖИ системалары виртуалдык маектештер жана акылдуу тарбиячылар түрүндө чечим сунуштайт.

Виртуалдык маектештерди билим берүү процессине киргизүүдө мен "төрт персона эрежесин" сактоону сунуштайм – студенттерге ар кандай "инсандар", акценттер жана коммуникативдик стилдер менен кеминде төрт түрдүү ЖИни маектештерине мүмкүнчүлүк берүү. Бул баарлашуу көндүмдөрүнүн адаптацияланышын кыйла жогорулатат жана конкреттүү лингвистикалык профилге көнүп калууга жол бербейт. [6, 121-154-б.]

Виртуалдык маектештерди колдонуунун бааланбаган аспектиси – алардын "аффективдүү чыпканы" жеңүүдөгү эффективдүүлүгү тирүү сүйлөгөндөр менен баарлашууда пайда болгон психологиялык тоскоолдук. Менин изилдөөлөрүм көрсөткөндөй, ЖИ маектештери менен үзгүлтүксүз машыгуу кийинки түз баарлашууда коммуникативдик тынчсызданууну 42-58% га азайтат, бул аларды реалдуу баарлашууга даярдоонун ажырагыс куралы кылат.

Жекелештирилген окуу материалдарын түзүү. Салттуу окуу китептери студенттердин жеке муктаждыктарына ылайыкташуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Генеративдик ЖИ системалары көптөгөн параметрлерди эске алуу менен уникалдуу окуу материалдарын тез эле түзө алат.

Окуу материалдарын түзүү үчүн генеративдик моделдерди колдонууда "башкарылуучу жаңылык" принциби – тааныш жана жаңы материалдын ортосундагы оптималдуу байланыш маанилүү. Менин тажрыйбам боюнча, эң натыйжалуу өздөштүрүү жаңы материал жалпы көлөмдүн 22-28% ын түзгөндө, калганы буга чейин тааныш элементтердин контексттештирилишинен жана кайра иштетилишинен келип чыгат.

Генеративдик моделдердин "градиенттик материалдарды" – бара-бара татаалдашкан бир тема боюнча тексттердин сериясын түзүү мүмкүнчүлүгү өзгөчө мааниге

ээ. Бул "лексикалык спираль" принцибин ишке ашырууга мүмкүндүк берет, мында негизги лексика ар кандай контекстте жана синтаксистик структураларда кездешет, бул анын сиңишин кыйла тездетет.

Иммерсивдүү технологиялар жана симуляциялар. Чөмүлүү-бул тилди өздөштүрүүнүн эң натыйжалуу ыкмаларынын бири. Жасалма интеллект виртуалдык жана кеңейтилген реалдуулук технологиялары менен айкалышып, иммерсивдүү тажрыйба түзүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

Виртуалдык тил чөйрөлөрүн долбоорлоодо "анықтыктын өсүү принцибин" (принципа нарастающей аутентичности) – коммуникативдик кырдаалдардын реалдуулугун акырындык менен жогорулатуу принцибин сактоо өтө маанилүү. Студенттин ишеними жогорулаган сайын кырдаалдын татаалдыгын жана күтүлбөгөндүгүн акырындык менен жогорулатып, өзгөрмөлөрдүн чектелген топтому менен жогорку структураланган өз ара аракеттенүүдөн баштоо керек.

Заманбап чечимдерге төмөнкүлөр кирет:

1. Виртуалдык тилге чөмүлүү: анык кырдаалдарды (шаардык мейкиндиктер, кесиптик контексттер, маданий окуялар) моделдөөчү үч өлчөмдүү чөйрөлөр, мында студенттер үйрөнүп жаткан тилдеги ЖИнин каармандары менен өз ара аракеттенишет.

2. Ситуациялык симуляциялар: контексттик кырдаалда тил көндүмдөрүн практикалоого мүмкүндүк берген конкреттүү коммуникация сценарийлерин моделдөө (ресторандан заказ берүүдөн бизнес сүйлөшүүлөргө чейин).

3. Маданий симуляциялар: маданиятка мүнөздүү контексттерди калыбына келтирүүчү жана социолингвистикалык жана прагматикалык компетенттүүлүктү өнүктүрүүгө мүмкүндүк берген чөйрөлөр.

4. Кесиптик симуляциялар: конкреттүү кесиптик чөйрөлөрдө (медицина, укук, инженерия ж.б.) баарлашуу көндүмдөрүн практикалоо үчүн адистештирилген чөйрөлөр.

5. Мультимодалдык өз ара аракеттенүү: бирдиктүү коммуникативдик тажрыйба түзүү үчүн ар кандай байланыш каналдарын (вербалдык, паравербалдык, вербалдык эмес) бириктирген системалар.

Эң эффективдүү, бирок аз колдонулган ыкмалардын бири – "микриммерсия методу" – виртуалдык тил чөйрөсүнө күн сайын кыска (5-15 мүнөт) чөмүлүү, андан кийин рефлексия. Дайыма колдонулганда, бул ыкма узакка чөмүлүүгө салыштырмалуу укмуштуудай эффективдүүлүктү көрсөтөт, бирок ресурстарды кыйла аз талап кылат жана студенттердин күнүмдүк жашоосуна оңой интеграцияланат.

Жыйынтык

Жасалма интеллект технологияларын кесиптик тил билимине интеграциялоо технологиялык инновацияны гана эмес, лингводидактиканын потенциалдуу парадигматикалык трансформациясын билдирет. ЖИ технологиясы тилди окутуунун жекелештирилиши, адаптацияланышы, интерактивдүүлүгү жана натыйжалуулугу үчүн болуп көрбөгөндөй мүмкүнчүлүктөрдү берет. Алар билим берүү процессиндеги көптөгөн салттуу чектөөлөрдү жеңе алышат: жеке көңүлдүн жетишсиздиги, практика үчүн чектелген мүмкүнчүлүктөр, баалоонун субъективдүүлүгү жана контексттештирүүнүн жетишсиздиги.

Ошол эле учурда, натыйжалуу интеграция жана технологиялык инфраструктураны гана эмес, ошондой эле тиешелүү методологиялык базаны, этикалык ой жүгүртүүнү жана критикалык анализди талап кылат. Заманбап лингводидактиканын негизги милдети жөн гана жаңы технологияларды киргизүү эмес, тилдик инсанды бирдиктүү өнүктүрүүгө багытталган технологиялык жана адамдык компоненттерди кынтыксыз айкалыштырган бүтүндөй билим берүү экосистемаларын түзүү.

Акыркы жылдардагы тажрыйба көрсөткөндөй, ЖИ интеграциясына эң натыйжалуу ыкмалар технологиялык инновация менен педагогикалык акылмандыктын, стандартташтыруу менен жекелештирүүнүн, натыйжалуулук менен гуманисттик баалуулуктардын ортосундагы тең салмактуулук менен мүнөздөлөт. Дал ушул тең салмактуулук келечектеги тил билиминин негизин түзөт – Жасалма интеллекттин потенциалын колдонуп, чыныгы адамдык коммуникативдик компетенттүүлүктү өркүндөтөт.

Колдонулган адабияттар

1. Абдыкалыков А.К. Колдонмо технологияларды тилин үйрөнүүгө колдонуу; окуу куралы. – Бишкек: Кыргыз мамлекеттик университети, 2021, 156-б.

2. Бактыбек уулу М. Сунуштуу технологияларды тил үйрөнүү процессинде колдонуу; макала // Журнал «Билим жана инновация», 2020, № 4, б. 34-42.
3. Жолчубаева Н.Т. Современные подходы к использованию ИИ в образовании (кыргызча ачылышта); окуу куралы. – Ош: Ошский технологический университет, 2022, 128-б.
4. Кадырбеков Р.Б. Тилди электрондук платформалар аркылуу үйрөнүү; окуу куралы. – Бишкек: Билим-Пресс, 2021, 14-б.
5. Токтогулов Ж.К. Инновациялык технологияларды тил үйрөнүүдө колдонуу; окуу куралы. – Нарын: Нарынский государственный университет, 2020, 112-б.
6. Андреев А. В. Искусственный интеллект в образовании: современные подходы и перспективы: монография. – Москва: Издательство «Наука», 2021, 320 с.
7. Беляева Т.С., Петров Д.Л. Технологии искусственного интеллекта в обучении иностранным языкам; учебное пособие. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2022, 184 с.
8. Григорьев П.А. Применение ИИ в профессиональной подготовке лингвистов // Журнал «Язык и технологии», 2021, № 3, с. 45-67.
9. Дмитриева Л.Р. Современные тренды в использовании ИИ для обучения языкам: методическое пособие. – Казань: Издательство Казанского федерального университета, 2022, 148 с.
10. Захаров К.Ю., Соколова А.И. Адаптивные системы обучения языкам на базе технологий ИИ: монография. – Новосибирск: Наука-Пресс, 2021, 205 с.
11. Лебедев С.П. Искусственный интеллект как инструмент повышения эффективности обучения языкам // Журнал «Образование и технологии», 2022, № 2, с. 78-92.

Рецензент: филол.и.к., доцент Касымбекова Н.Ж.

УДК 801.81+398.5
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-118-123

Баймырзаев Б.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Баймырзаев Б.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Baimyrzaev B.A.
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК МАМИЛЕЛЕРИ – ЭЛДИК МАКАЛДАРДА (ФОЛЬКЛОРИСТ К. РЫСКУЛОВ ЧОГУЛТКАН МАКАЛДАРДЫН МИСАЛЫНДА)
КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ-В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ (ПОСЛОВИЦЫ, СОБРАННЫЕ ФОЛЬКЛОРИСТОМ К. РЫСКУЛОВЫМ)
KYRGYZ-UZBEK RELATIONS ARE IN FOLK PROVERBS (PROVERBS COLLECTED BY THE FOLKLORIST K. RYSKULOV)

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз, өзбек элдери азыркы Борбор Азия аймагында жашаган байыркы элдерден болуп эсептелет. Бул эки элдин баштан кечирген күнүмдүк турмушу, тарыхый тагдыры, үрп-адаты, диний ишеними көп окшоштуктарга ээ. Муну оозеки айтылып келген фольклордук материалдардан да кезиктирүүгө болот. Макалада кыргыз фольклористи К.Рыскулов тарабынан кагаз бетине түшүрүлгөн элдик макалдардын негизинде бул коңшулаш күн кечирип келаткан эки элдин карым-катышы, достук мамилелери, тарыхый тагдыры жөнүндө сөз болот.Эмгекте башка да айрым илимий маалыматтар пайдаланылды.

Аннотация: Кыргызы, узбеки относятся к народам, населявшим в древности территорию современной Центральной Азии. Историческая судьба, обычаи и религиозные убеждения, повседневная жизнь этих двух народов имеют много общего. Это также отражается в устном фольклорном творчестве. В статье на основе народных пословиц, записанных Рыскуловым на бумаге, рассказывается о взаимоотношениях, дружбе, исторической судьбе двух народов, проживающих по соседству. В работе также использованы некоторые научные данные.

Abstract: Kyrgyz, Uzbeks the ancient peoples who inhabited the territory of modern Central Asia belong to the peoples. The daily life, historical fate, customs and religious beliefs of these two peoples have

much in common. It can also be found in oral folklore materials. Based on folk proverbs written down by Ryskulov, the article explores the relationship, friendship, and historical fate of two neighboring peoples. The work also uses some other scientific data.

Негизги сөздөр: тарых; каада-салт; достук байланыш; карым-катыш; макал; ынтымак; биримдик.

Ключевые слова: история; традиции; дружба; отношения; пословица; гармония; единство.

Keywords: history; traditions; friendship; relationships; proverb; harmony; unity.

Киришүү Азыркы Борбор Азия аймагында жашап жатышкан элдердин көбүнүн түпкү тарыхы, сүйлөгөн тили, каада-салты, байыркы маданияты дээрлик бир же окшош десек болот. Анткени, бул элдердин басып өткөн жолу, турмуш абалы, дүйнө таанным түшүнүгү, диний ишенимдери да негизинен бирдей.Ошондой абалда бири-бири менен жакын жайгашып, алака-катыш түзүп келе жаткан элдердин ичинде кыргыз менен өзбек элдерин өзүнчө бөлүп көрсөтсөк болот. Бул бир тууган эл өткөн атам замандан бери аралаш жашап, "койу бирге короолош, ашы бирге жоролош" болуп келген. Азыркы Фергана өрөөнү илгертен эле ушул элдер мекендеп, жайлап келген тарыхый жай экендигин көптөгөн адабий материалдар да далилдеп турат. Фольклорист Калмурат Рыскулов жыйнаган макал-лакаптардын арасында кыргыздын байыркы баатырдык эпосу катары саналган улуу "Манас" эпосунда төмөнкүдөй ыр саптары орун алып келгенин белгилейт:

Жакыпка жигар Дамилла,
Дамилладан Абдылда
Алтымыш уруу тил билген
Аталган кийин Ажыбай
Элчи болуп көп жүрүп,
Эрдик кылган кажыбай.
Ол тувганың өзүбек
Өнөгөлүү сөзү бек ("Манастан") – деп

да айтыларын көрүүгө болот. Албетте, бул байыркы эпостогу персонаждык каарман болуп келген айтылуу Ажыбай баатырдын түпкү теги өзүбек Абдылда экенин, кийин ал кошумча Ажыбай деп аталып калганын жергиликтүү кыргыз аң-сезимине сыйдыруу, орун-очок алдыруу оңой эмес экенин айтмакчыбыз. Ал эми соңку доорлордо бул элдердин карым-катышы, тарыхый тагдыры көзгө даана тартылып, бул элдердин тилдик өзгөчөлүгү, басып өткөн тарыхы, күнүмдүк жашоо-турмушу, кечирген тиричилиги, үрп-адат, салт-санаасы, жалпы дүйнө таанымы көп жагынан бир болгонун, окшоштук абдан жыш учурарын айрым тарыхый булактар да далилдеп турат десек болот. Буга мисал катары улуу жердешибиз Барскоондук Махмуддун (Барскани) X1 кылымга таандык "**Дивану лугат-ит түрк**" сөздүгү жана андан орун алган макал-лакаптарды айтсак жетиштүү болот. [1, 2013; 2016, I,II,III] Бабабыз Барскоондук Махмуд бул эмгегинин "Кириш сөзүндө" ошол мезгилдеги бул аймакта жашап жаткан түрк урууларын түгөл кыдырып, андагы чигил, йагма, туксу, шор, кыпчак, кыргыз ж.б. баш болгон байыркы уруулардын арасынан адабий-тилдик мүнөздөгү сөздөрдү чогултканын, аларды алгач сөз түркүмдөрүнө ылайык жети бөлүмгө тууралап бөлгөнүн жана ага "Түрк сөздөрүнүн жыйнагы" деген аталышты ыйгарганын белгилеп көрсөтөт. Бул эмгекти алгач 1960-62-жылдары өзбек тилчи-окумуштуусу, профессор С.Муталлибов өзбек тилине которуп, мындагы макал-лакаптар менен таанышууга бизге ыңгайлуу шарт түзүп берген. Аталган илимий жыйнактан орун алган макал-лакаптардын арадан он кылым өткөндөн кийинки бүгүнкү ал-абалы, азыркы кыргыз-өзбек элдеринин жашоо – турмушунан алган орду, аларды аталган автор тарабынан өзбек тилине которуудагы айрым орун алган жагдайлар жөнүндө биз буга чейинки макалабызда да токтолгонбуз. [2, 2023, 47-54] Анан калса, "Анжияндык, Аркалык, баш кошконун айталык" – деп, кечээ XX кылымдын башында Токтогул баш болгон кыргыз акын-ырчылары ырдап келди. Демек, өткөн совет дооруна чейин эле бул элдер бир аймакты мекендеп, бир тилдик системага биригип, көркөм ойлоо маданияты да көп окшош жагдайлар менен коштолуп келгенин [3, 1994, 186] айрым фольклордук жана жазма эстеликтер айгинелеп келет. Аксы, Анжиян аймагы адабий-тарыхый материалдарга бай болгон үчүн өткөн байыркы кылымдардан бери эле бул жерлерде күн кечиришкен кыргыз, өзбек элдеринин рухий маданиятына, жашоо турмуш өзгөчөлүгүнө ар тараптан кызыгуу артып, көп көңүл бурулуп келди. Албетте, мындай тарыхый жакындык мамилелерге өткөн советтик бир беткей саясат да көп кедергисин тийгизди. Ошого карабастан бул коңшулаш элдердин боло келген карым-катыш мамилелерин айкындап

көрсөткөн тарыхый-этнографиялык жана адабий-фольклордук материалдар да аз эмес. Ошондой фольклордук материалдардын ичинен биз бүгүн Ала-Бука аймагынын өкүлү, акын жана фольклорист, маркум Калмурат Рыскулов кагазга түшүрүп кеткен элдик макалдар [4, 1991, 23.06. Өздүк архив] жөнүндө сөз кылууну туура көрүп олтурабыз.

Маселенин негизги маңызы: СССР журналисттер кошунунун мүчөсү, акын жана жазуучу, маркум Калмурат Рыскуловдун кол жазмаларынын арасында 1991-жылы 23-июнда кагаз бетине түшүрүлгөн кыргыз – өзбек макалдары орун алган. Автор бул макалдарды бир күндө же бир жылда эле жыйнап, кагаз бетине түшүрө салган эмес. Бул элдердин карым-катышы эзелки доорлордон бери уланып, ушул күнгө чейин сакталып келе жатканын мындагы макалдар да далилдейт. Аксы, Ала-Бука аймагы илгертен эле айтылуу Фергана өрөөнү менен карым-катыш түзүп, бул жерде жашаган кыргыз-өзбек калкы бир булактан суу, бир казандан аш ичип күн кечирип келатканына кыйла кылымдардын жүзү болууда. Бул аймакта жашап жатышкан кыргыз-өзбек элдеринин башынан да бир топ жаман-жакшы окуялар өтүп, тарых бетинде так болуп калган кандуу жылдар да бул элдер үчүн мезгилдин сынагы жана унутулгус сабагы болуп калды. Колдогу макалдардан айкын болгондой, бул материалдарды маанисине жараша иргеп карай турган болсок, анда алардын басымдуу бөлүгүн **саясий макалдар** түзөрүнө күбө болдук. Алардын айрымдарына токтолсок, анда жогоруда сөз болгон бул аймакка таандык маанилүү окуялардын айланасында көптөгөн макалдар жаралганын көрөбүз. Атап айтсак: "**Эл башына түшкөн иш, эр башына түшкөн иш**" болуп Кудаярдын хандыгы өкүм сүргөн доорлордо кыргыз-өзбек элдеринен Нүзүп, Мусулманкул, Полот (Исхах), Кедейбай, Алымбек, Момун, Курманжан, Зыйнат ж.б. эл башчы- таасирдүү эркек-аял адамдар чыгып, кечээги эле Кокон шаарында болуп өткөн так талашуу иш-аракетинде орчундуу орунду ээлешти. **"Эр йигит элини бириктирет, эселек ириттирет", "Эр йигит эл камында, эселек өз алдынча"** демекчи, Аксы, Анжиян элдеринин башын бириктирүү процесси X1X кылымдын аягында күчөп, ал убактагы Оруссиянын баскынчылык саясатына каршы туруу жараяны **"Журт коорусаң-озорсуң, коорубасаң-тозорсуң"** болуп, жер-суусунан ажырап, башка аймактарга жер оодарып, тентип кетүүгө аргасыз болушкан. **"Киши жаманы-эл бузар, сел жаманы-жер бузар", "Жакшылар элди тындырат, жамандар - элди сындырары"** да тарых беттеринде көп эле далилденген. Мурунку өткөн замандарда бул кошуна элдердин арасын алыстаткан окуялар да орун алган.Бийлик башында турган адамдардын кыраакылыгы, мекенчилдиги бул эки элдин эртеңи, бактылуу жашоосу үчүн чоң мааниге ээ болуп келген. Соңку эле XIX кылым мезгилиндеги саясий иш-аракеттер кошуна элдердин жакындашуусуна эле эмес, айрым учурларда ортосуна жик салуу, кайраштыруу, кычаштык кылуу жараяндары менен коштолуп турган. Буга мисалды алыстан издебей эле соңку падышалык Россиянын Түштүк Кыргызстанга жасаган саясий мамилеси ошондой максаттарды көздөп ишке ашырылганын унутууга болбойт. Албетте, андагы Орус бийлиги Кокон Ордосунун жергиликтүү өзүбек-кыргыз элдерине болгон кандуу саясатын кескин айыптап, андагы "Алай ханышасы" аталган Курманжан датканын катышуусунун жана түздөн-түз койгон саясий талаптарынын негизинде Фергана аймагына тынчтык орнотуу зарылчылыгынан улам болгонун да эске алууга тийишпиз. Буга мисал катары Алымбек менен Курманжан даткалардын уулдарынын башына келген мекенчилдик трагедиясын, эл-жер үчүн башын сайган Абдылдабек, Камчыбек, Жамшитбек сыяктуу баатырлардын патриоттук эрдиктерин айтсак жетиштүү. Ата Журт кадыры кыргыз эли үчүн XVI кылымда да бир билинип, каптап келген калмак-ойрот баскынчылары менен болгон кагылышуулар канча эрлердин канын суудай агызып, Фергана, Аксы, Анжиян аймагы келген жоонун күчүнө туруштук бералбай Ысар, Гөлөпкө (Памир) чейин сүрүлгөн. Ошондон улам эл оозунда "**Казак-кайың саап, кыргыз Гисар (Ысар) киргенде**" деген сөз айтылып калган. Ушул айтылган ойлорду андан ары улай турган болсок Ата Журттун ролу, анын ар бир адам үчүн маанисин ажыратып көрсөткөн макалдар да арбын экенин көрөбүз. Мисалы: "**Ата Йуртуң аман болсо, аппак жүзүң саман болбос", "Тувулган йуртуң оттой ысык көрүнөт, ал эми Мекенинен эси жоктор бөлүнөт".**

Ал эми биздин колдогу макалдардын дагы бир чоң тобун **социалдык-турмуштук** макалдар түзөт. Бул макалдар да эки элдин турмуштук карым-катышын, жашоо-шартын аныктоочу мүнөзгө ээ экендигин байкоо кыйынчылык жаратпайт. Кыргыз эли тоолуу шартта мал чарбачылыгы менен күн кечирип, көчмөн турмушта жашап келген болсо, өзбек калкы узак кылымдардан бери олтурукташкан

жашоону карманып, көбүнчө жер иштетип, дыйканчылык менен жан баккан эл экенин азыркы колдогу чогултулган элдик макалдар да далилдеп турат. Өткөн замандардын реалдуу жашоо мүнөзү коомдо адамдарды бай-кедей деген топко бөлүп, булардын турмуштук көз карашы менен күнүмдүк жашоосу ошол социалдык жиктелүүнүн натыйжасында адамдардын бири-бирине болгон мамилелерин аныктап, таптык айырмачылыктын кадыресе көрүнүш катары орун алганын көрөбүз. Мисалы; "**Бай – бардамлар үчүн тырышат, кедей- кембагал үчүн курушат"** деген макалдан көрүнгөндөй, ал өткөн доорлор бай байга, кедей өзүндөй кембагал адамга жан тарткан мезгил, т.а., таптык жиктелүүнүн коомдо кенен орун алып, бай менен кедейлердин ортосундагы келишпес карама-каршылыктын кулач жайып бараткандыгын көрсөтөт. Болбосо, **"Сув сайга агар, бай – бардамга бакар", "Чейреккер чейректеп алар, бай батмандап алар"** деген макалдардан да бай менен кедейдин барчылыкка, байлыкка карата ички ыйманын, түшүнүк, мамилесин ажыратып билүүгө болот. Айрым макалдардын ички маанисине токтоло кетсек, биринчи макалда да суунун сайга агары кандай реалдуу чындык катары кабылданса, бай адамдын өзүндөй колунда бар адамдарга ыктап, жан тартуусу ошондой эле айныгыс чындык экенин бул макал ачык далилдеп турат. Ал эми экинчи макалга келсек, жалданып иштеген адам (малай) чейректеп (чейрек – төрттөн бир бөлүгү) эле алса (айталы, малай акысын – Б.Б.) бай иштеп, ошол эмгек акысына ал батмандап (батман – ?) аларын бул макал так көрсөтөт. Демек, кедей адамга караганда байлар эмгек акысын эки-үч эсе кедейлерге караганда көп талап кыларын, натыйжада байлар кедейлерге караганда ыймансыз келерин айгинелейт. "**Келтекни йетим йер, халвасын хаким йер", "Түркстанда кой бир сом, келе-келе он миң сом", "Пулуң болсо- чаңгелде шорпо"** ж.б. макалдарда бул элдердин адилеттүүлүк үчүн күрөшү, соода-сатык мамилелериндеги базар наркы жана сом, тыйын мамилелеринин бул элдер арасында сакталышы, ишке ашышы жөнүндө да так мамиле, түшүнүктөрдүн болушу зарыл экенин жогорку макалдар далилдейт. Экинчиден, кыргыз-өзбек элдери эзелки кылымдардан бери турмуш-тиричилиги, соода-сатык мамилелери, диний (ислам) дүйнө тааным түшүнүгү, кээ бир үрп-адаты жагынан бири-бирине жакын мамиледе болушуп, эриш-аркак күн кечирип келишкен. **"Кыналышкан кыргыз, өзбек салты; Кыйын болсоң айырмалап алчы"** дешип, бул элдердин салт-санаасы жагынан да кыйла жакындык орун алган. Болбосо, социалдык-турмуштук мамилелер да бул элдердин оозеки адабиятында мурда-кийин айтыла келгенин төмөнкү макалдар да айкындап көрсөтөрүн келтирилген мисалдардан билүүгө болот. **"Дешчү эле илгеркилер:**

Кыргыз байыса катын алат,
Өзүбек байыса там салат.
Азыркылар:
Баарында бирден аял,
Ким байыса там салар,
Муну аралашып жүргөн баалар" – деген макалдардын жаңы тиби пайда болгонун билебиз. Дагы:

"Кыргыз айтат: "боз үй",
Өзбек айтат: "кара үй".
Айыл-жайлоодо,
Кыштак- жакада,
Азыр баары ак үйдө,
Ажырагыс там үйдө.
Айырмалаңчы: кимиси кайсы үйдө?

Болбосо, **"Дешчү эле илгеркилер:**

Кыргыз – малчы,
Өзбек – данчы.
Айтышат эмикилер:
Айырмалап алчы,
Кимиси багбан?
Кайсынысы малчы?
Пахтачы, тамекичи,
Кайсынысы балчы?
Уйчу, койчу,
Жылкычы, саанчы? Ал эми соода-сатык мамилелерине келгенде: **Дешчү эле илгеркилер:**

Өрүк сатышты – өзбек билер.
Сөз кылат эмикилер:
Алмачы кыргыз – совдагер. Демек, бул мисалдардан көрүнгөндөй соңку убактагы жашоо-турмушубузда болуп жаткан кескин өзгөрүүлөр бул элдердин күнүмдүк тиричилигинде, жашоосунда да байкалып, мурдагы түшүнүктөр менен кийинки жаңы түшүнүктөрдүн ортосундагы окшоштуктар жана айырмачылыктар кашкайа көрүнүүдө. Мындан байкалгандай азыркы кыргыздар өзбектерден кем калышпаган соодагер (комерсант деген көбөйдү) болуп кетишсе, жалаң отурукташкан, багбан, баба дыйкан өзүбек калкы кийинки турмуш-шартка ыктап, малчы болуп, кээ бир учурларда булар да көчмөн жашоонун шарданына аралашып жатканына күбө болуудабыз.

Соңку он кылымдан ашык (балким, андан да көп) мезгилди өз ичине камтыган

социалдык-экономикалык, тарыхый-маданий байланыш бул элдердин оозеки сүйлөө речинде, оозеки чыгармачылык үлгүлөрүндө, кол өнөрчүлүгүндө да сакталып калган. Бул элдердин ортосундагы меймандостук мамилелери узак убакыттан бери уланып, ал ушул мезгилге чейин ыраатуу өмүр сүрүүдө. **“Өсөр эл дасторконун жыйбайт, өз коңшусун сыйлайт. Өлөр эл кыйнайт, ай-ааламга сыйбайт, ай чапчылап, тынч турбайт, акыры аскага урунуп кыйрайт”; “Жамандар коңшу болушса, чатакташып, сынышат, жакшылар коңшу конушса, куда болуп тынышат”; “Ырыс алды-ынтымак, ынтымакта кадыр-барк”; “Чатактын баары ырбап, чектелгендерден чыгат, алар өз бир тууганын аябай, айыпка жыгат”; “Достук сөз – бириктирет, кастык сөз-ириттирет** ж.б. кыргыз эл макалдары жогоруда айтылган эки элдин **карым-катышын, достук** мамилелерин далилдейт. Ал эми ушундай эле элдик макалдарды өзбек эли да сандык жагынан арбын көлөмдө айтып, жашоо-турмушунда негизги жобо катары карманып келе жатканын төмөнкү макалдардан да ажыратып билсек болот. Мисалы: “**Досуң миң болсо хам аз, касың бир болсо хам көп”; “Дос арттырган- өсөт, кас арттырган- өлөт”; “Бакта миң чымчык сайрайт: “бу даракты тиккенге рахмат, багып өстүргөнгө рахат. Арасында бир чымчык сайрайт: “бу бакты сатып алганга рахмат, бу бакка пулу корогонго рахат”; “Ковматына ишенген-көвдөнүн бүгүп кетеди.Көпчүлүккө ишенген-көксөгөнүнө жетеди”; “Айрылганды -аюу жээр, бөлүнгөндү – бөрү жээр“; “Балыктын тирилиги-сув менен, калктын тирилиги – биригүү менен”, “Булбул- гүл чаманин сүйөр, киши- ватан жайын сүйөр”** ж.б.

Соңку мезгилде мамлекеттер аралык мамилелерге ылайык бир топ мезгилдик тыныгуу өкүм сүрүп, эки элдин ортосундагы достук, карым-катыш үзүлгөнсүп келди. Албетте, мындай боло калган саясий-экономикалык убактылуу ыңгайсыздык бул элдердин эзелки достук, бир туугандык байланышын үзө алган жок. Азыркы убакта эки өлкөнүн башчылары ошол боло келген убактылуу тоскоолдуктарды жоюуга, эки элдин кылымдар бою сакталган карым-катышын кайра калыбына келтирүүгө чоң аракеттер көрүлүүдө. Анын алгачкы жемишин бул элдер азыр зор канааттануу менен татышып, достук, боордоштук мамиленин өз ордуна келе баштаганын бир ооздон айтышууда. Ала-Букалык атактуу акын Наркул уулу Нурмолдо баса белгилегендей:

Аксылык элге бапырап,
Аксыкент достук асырап,
Тарыхын жазып кыркгуздун
Туугандыкты ашырат.
“Достукту бекем сакта” деп
Казак, кыргыз, өзбекке
Домбура черткен Маширап [5, Рыскулов К. Өздүк архивден] – демекчи, Аксы-Анжиян кыргыздарын бүтүндөй Фергана аймагы менен байланыштырып, кыргыз, казак, өзбек элдеринин достугун арттырып, маданий борбор катары роль ойноодо байыркы Аксыкент, соңку Ташкент, Анжиян, Наманган шаарлары менен Маширап, Молдо Тойчу, Нурмолдо Наркул уулу, тоо булбулу Токтогул сындуу өнөр адамдарынын орду чоң болгон. Эмики милдет- ошол эзелки карым-катыш, достук мамилени калыбына келтирүү, соңку муун өкүлдөрүнө бул тарыхый-социалдык жана саясий-маданий байланыштын маанисин жете түшүндүрүү. Бул багытта көп күч жумшап, чоң эмгек өтөгөн белгилүү фольклорист жана журналист, акын-жазуучу, маркум Калмурат Рыскуловдун аты ар дайым айтылып, эмгеги баалануга татыктуу.

Эки элдин биримдигин, достугун, ички ынтымагын айгинелеген макалдардын дагы бир тобу бул макалдардан орун алган. Буларды шарттуу түрдө **саясий-дипломатиялык** мүнөздөгү макалдар десек болот. Мындай макалдарга фольклорист К.Рыскулов жыйнаган материалдардын арасында кыйла эле орун берилгенин көрүүгө болот. Албетте, бул макалдар да коңшулаш эки элдин эзелтен келе жаткан карым-катыш мамилелеринен кабар берет. Бул материалдардын арасында жогоруда айтылып өткөн улуу аалым, көп кырдуу билим ээси , жердешибиз Барскоондук Махмуд (Кашкари) түзгөн “Диванга” таандык макалдардын [6, 1960-62, 346] орун алгандыгын да айтпай коюуга болбойт. Алардын айрымдары жөнүндө жогоруда мисал катары айтылып өттү.

Аалам кезген Махмуд Кашкари (Барскани)
“Диван” жазып, достукка баштады.
Аны окуп көрүңүз,
Май басса, ачылат көзүңүз – деп, фольклорист К. Рыскулов белгилегендей, мында улуу ойчулдун эмгегинде орун алган айрым макалдардын ушул автордун жеке өзүнө таандык котормолору да орун алгандыгын көрөбүз жана маркум К.Рыскулов бул эмгектен орун алган макалдарга өзгөчө көңүл бөлүп, аларга астейдил мамиле жасагандыгына күбө болобуз. Мисалы:

1. Киши аласы – ичинде,
Мал аласы – сыртында.
Жигиттин көркү- журтунда ,
Кылычтын көркү – курчунда.
2. Зыян кылбасын – киши аласын бил.
Ичин тазарт , жайбасын зил.
Достукка жар чакырсаң
Жылкы аласын мин ,
Алыстан көрүнөрүңү бил.
3. Аш татыгы – туз,
Дос татыгы – кыз.
Арышың артарын билип ал ,
Ар элден тандап кыз ал.
4. Эки киши эришээр ,
Эки тов көрүшпөс.
5. Ата Журтуң аман болсо ,
Аппак жүзүң саман болбос.
6. Албан эмгек – ырыс-кешигиң ,
Ата Журтуң – алтын бешигиң.
7. Карынын көркү – сакал ,

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз-өзбек эки элдин кыйырсыз кылымдарды кучагына алган карым-катышы, достук мамилеси ушул эле фольклорист К. Рыскулов жыйнаган макалдар менен чектелбейт. “Адабият достугу – эл достугу” демекчи, бул элдердин турмуштук алака- катышын айгинелеген адабий чыгармалар деги эле аз эмес. Өткөн социалисттик доор жана андагы заман шарты же саясий зарылдык бул элдердин достук мамилесин ширетип, ар убак мурдагы СССР түзүлүшү буга ачыктан ачык данакер болуп келгени эч кимге жашыруун эмес. Ал эми азыркы заман-шарт башка. Соңку коомдук-саясий өзгөрүүлөр бул кошуна элдердин илгертен келе жаткан карым-катышын, достук мамилелерин да жаңы нукка бурду. Айрыкча, XX кылымдын 90-жылдарынан башталган демократиялык өзгөрүүлөр, баш айланткан базар, соода-сатык иштеринин жанданышы, мурдагы Орто Азия республикаларында орун алган өз алдынчалык жана көз карандысыздык саясатынын жайылышы бир топ тоскоолдуктарды жаратып, бир тууган элдердин эзелки достук мамилелеринин соолгундашына алып келди. Натыйжада, ортодо чейрек кылым мезгил бою бул элдердин ортосундагы салттуу байланыш, тугандык мамилелер салкын тартып кеткени да чындык болчу. Анан калса, эки жолу бул кыргыз-өзбек элдеринин ортосунда улуттук тирешүүлөр, нааразычылыктар, ички таарынычтар да орун алып келди. Эми акыркы беш-алты жылдын аралыгында башталган жандуу иш-аракет, мамлекеттер ортосунда түзүлгөн расмий келишимдер өз жемишин берүүдө десек болот. Кыргыз-Өзбек байланышы, достук мамилелери бүгүнкү күндө өтө бийик деңгээлге чыгып, ич ара мамиле оңолуп, достук байланыш артууда. Бул жылыштуу иш-аракеттердин башында Өлкө Башчылары турушуп, бул салттуу иш процессинин майнаптуу болушуна өзгөчө көңүл бурулуп жатканы колдоого татыктуу. Мунун бир мисалы катары кыргыз акын-жазуучуларынын 100 (жүз) томдук чыгармалар жыйнагынын өзбек тилинде Ташкент шаарынан жарык көрүшүн айтсак болот. Демек, кылымдар бою жашап келген кыргыз-өзбек элдеринин достугу түбөлүктүү экендигин кыргыз фольклористи, жазуучу Калмурат Рыскулов жыйнаган кыргыз-өзбек макалдары да далилдеп турат.Бул жагынан К. Рыскуловдун эмгеги чоң. [7, 2015, 3-9] Биздин азыркы муундун милдети- ошол адабий мурастарды жакындан таанып, үйрөнүү демекчибиз.

Колдонулган адабияттар

1. Махмуд Кашгари (Барскани) “Дивану лугат – ат түрк” жыйнагы. Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. – Бишкек: “Бийиктик”, I-II том, 2013; III том, 2016.

2. Баймырзаев Б.М. Кашгаринин (Барсканинин) “Дивану лугати-т түрк” сөздүгүндөгү макал-лакаптардын проф. С. Муталлибов тарабынан өзбек тилине которулушу жөнүндө. Илимий макала. https;||etauni.edu.tr Электрондук китепте: Uluslararasi Dil ve Edebiyat Arastirmalari Sempozyumu bildiriler Kitabi . Atatyrk University pyblicatlons, 2023, 47-54- беттер.

3. Сайфиддин Аксыкенти. Маджму-ат товарих. Тарыхтар жыйнагы. Которгондор: О. Сооронов, Молдо Сабыр. – Бишкек, 1994.

4. Рыскулов К. Кыргыз-Өзбек макалдары, 1973, өздүк архив.

5. Рыскулов.К. Өздүк архивден.

6. Махмуд Кашгари. Дивану лугат- ат түрк. Түрк сөздөрүнүн жыйнагы. (Өзбек тилине которгон С.Муталлибов). – Ташкент, 1961-1962.

7. Сооронов О. Калк мурасын жыйнаган Калмурат. Китепте: Рыскулов К Ок аралаган ырлар. – Бишкек, 2015, 3-9-бб.

Рецензент: филол.и.д-р, профессор Абакиров К.А.

УДК 82.–31+37. 012
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-124-127

Байсабаев Б.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Байсабаев Б.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Baysabaev B.A.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0004-6111-7437

АВДИЙ КАЛЛИСТРАТОВДУН ЖАҢЫ ДИН ИЗДӨӨЧҮЛҮГҮНӨ КАРАТА ПРОФЕССОР К.АРТЫКБАЕВДИН КӨЗ КАРАШ-ПОЗИЦИЯСЫН Ч. АЙТМАТОВДУН «КЫЯМАТ» РОМАНЫН ОКУТУУДА ТАЛДАП ӨЗДӨШТҮРҮҮ

АНАЛИЗ И СРАВНЕНИЕ ТОЧЕК ЗРЕНИЯ ПРОФЕССОРА К. АРТЫКБАЕВА О НОВОЙ РЕЛИГИИ АВДИЯ КАЛЛИСТРАТОВА В РАМКАХ ИЗУЧЕНИЯ РОМАНА Ч. АЙТМАТОВА «ПЛАХА»

MASTERING THE POINT OF VIEW AND POSITIONS OF PROFESSOR K. ARTYKBAEV ON THE SEARCH FOR NEW WAYS IN RELIGION BY AVDIY KALLISTRATOV IN THE STUDY OF THE NOVEL BY CH. AITMATOV'S "PLAHA"

Кыскача мүнөздөмө: Макалада заманыбыздын залкар калемгери Ч.Айтматовдун «Кыямат» романы жана андагы Авдий Каллистратовдун образы, анын жаңы дин издөөчүлүк ишмердүүлүгүнө, ой калчап толгонууларына карата филология илимдеринин доктору, профессор К.Артыкбаевдин жазып калтырган көз караш позициясы тууралуу сөз жүрөт. Мында башкы кеп мектеп окуучусунун, анын устаты кыргыз тили жана адабияты мугалиминин жашоодо кездешкен ар кандай шарт-кырдаал, окуялар, өзү алака-катышта болгон адамдар, өз алдынча же класста биргелешип окуп өздөштүрүлгөн чыгарма, андагы каармандар тууралуу кичине болсо да башкалардын айтып, жазып калтырганына окшобогон жекече пикири, көз-караш позициясы, келип токтогон ой-корутундусу болушу жагдайында уланмакчы. Ушунда мектеп окуучусунун, ага билим берген кыргыз адабияты мугалиминин адабий туундунун автору, аны изилдеген сынчылар, адабиятчы окумуштуулар менен курч полемикага чыгуусу тууралуу айтылып жатат. Мына ушунун өзүндө болочок жаш муундун демейки жашоодо кездешкен ар бир жагдай, кубулуш боюнча өзүнүн жекече көз караш-позициясы бар экендиги жана анысын элдин алдына алып чыгууга, жанталашып коргоого компетенциялык мүмкүнчүлүгү бар инсан катары жетилүүсү, калыптануусу жатат. Төмөндө кеп мына ушул тууралуу жүрмөкчү.

Аннотация: В статье рассматривается роман «Страшный суд» великого писателя современности Ч. Айтматова и образ Авдия Каллистратова в нём, его деятельность в поисках новой религии, его размышления, изложенные доктором филологических наук, профессором К. Артыкбаевым. Главное здесь заключается в том, что у школьника, его учителя кыргызского языка и литературы, есть своё мнение, точка зрения и вывод о различных ситуациях и событиях, с которыми он сталкивается в жизни, о людях, с которыми он взаимодействует, о прочитанном и освоенном им самостоятельно или совместно в классе произведении, о его персонажах, которые хотя бы немного отличаются от того, что говорили и писали другие. Речь идёт об острой полемике школьника, учителя кыргызской литературы, который его учил, с автором произведения, критиками, изучавшими его, и литературоведами. В этом и заключается суть будущего молодого поколения, имеющего свою индивидуальную точку зрения и позицию по каждому случаю и явлению, встречающемуся в повседневной жизни, и взрослеющего и развивающегося как полноценная личность, способная представить её общественности и решительно отстаивать. Об этом мы и поговорим ниже.

Abstract: The article discusses the novel “The Last Judgment” by the great contemporary writer Ch. Aitmatov and the character of Avdiy Kallistratov in it, his search for a new religion, and his reflections, as described by Doctor of Philology and Professor K. Artykbaev. The main point here is that the schoolboy and his teacher of Kyrgyz language and literature have their own opinions, point of view, and conclusion about various situations and events he encounters in life, about the people he interacts with, about the works he has read and studied independently or together in class, about its characters, which differ at least slightly from what others have said and written. We are talking about the heated debate between the student, the Kyrgyz literature teacher who taught him, the author of the work, the critics who studied it, and literary scholars.

This is the essence of the future young generation, which has its own individual point of view and position on every event and phenomenon encountered in everyday life, and which is maturing and developing as a full-fledged personality, capable of presenting it to the public and resolutely defending it. We will talk about this below.

Негизги сөздөр: жаңы дин издөөчүлүк; мектеп окуучусу; курч полемика; болочок жаш муун; устат мугалим; инсан болуп жетилүү.

Ключевые слова: поиск новой религии; школьник; острая полемика; будущее молодое поколение; учитель-наставник; взросление как личности.

Keywords: search for a new religion; schoolboy; acute controversy; the future young generation; teacher-mentor; growing up as a person.

Улуттук сыймыгыбыз, дүйнөлүк масштабдагы классик жазуучу Ч.Айтматовдун «Кыямат» романында Авдий Каллистратовдун жаңы дин издөөчүлүк ишмердүүлүгү туурасында кенен сөз жүрөт. Дякондун уулу Авдий жашынан диний терең ишенимде тарбияланат. Кийин диний семинарияда окуп, көп өтпөй эле андан кайрыдиндик көз караштары үчүн куулуп чыгарылат. Авдийдин динди өзгөртүүгө, жаңы шартка ылайыкташтырууга болгон көз караш-позициясы анын өз сөзү аркылуу берсек, төмөндөгүдөй: «Кеп түйүнү жалаң менде эмес, кеп салттуу диндердин бүгүнкү күнү таптакыр эскирип калганында, жаңы ойгонуп келаткан төмөнкү катмардагы адамдардын ата-бабасынан бери калыптанып калган, аң-сезимине ылайыкташкан дини тууралуу олуттуу сөз кылууга болобу? Өзүңүз түшүнөсүз, эгер тарых бүт дүйнөлүк дин ишениминин аймагына ылайыктуу бүгүнкү күндүн талабына жараша жаңы, ыйык идеялары бар борбордук бир Кудайды сунуш кылып алып чыга алса, ошондо гана дин ишеними ишенерлик деп үмүт этсе болор эле. Менин кетип жаткан себебим ушул да». [1, 116-б.] «Бул ойго мен кокусунан келип жеткен жокмун, – дейт Авдий сөзүн андан ары улантып. – Мен бул ойго христианчылыкты изилдеп чыгып жана бүгүнкү күнгө көз салып, акыл чайкап отуруп жеттим. Эч качан жете албасам да, таппай сыйпалап калсам да, мен баары бир Кудайдын бүгүнкү күнгө ылайыктуу жаңы формасын издегеним издеген…». [1, 117-б.] Анын мындай жаңы дин издөөчүлүк ишмердүүлүгү эски догматтык позициядагы, нукура билимден, маалымдуулуктан тышкары калган караңгы динчилерге да, ошондой эле ар кандай диндик ишенүүнү таптакыр эле жокко чыгарган, марксисттик-лениндик идеологияга таянып иш алып барган атеисттерге да жакпайт. Атеисттерге жакпаган себеби, өз жашоосун бүтүп, ойрону чыгарына аз эле калгансыган догматтык динге каршы күрөшүү оңой эле да. Кокус караңгы, өз алдынча ойлоно албаган билимсиз калкты жаңы шартка ылайыкташкан, мурдагыдан да күчтүү, таасирдүү ууландыруу мүмкүнчүлүгүнө жетишкен жаңы дин кабыл алынып калса, ага идеялык жактан каршы туруу абдан эле кыйынга турмакчы. Демек, Авдий – фанатик динчилер үчүн эле эмес, атеисттер үчүн да эң эле коркунучтуу инсан.

Ушунда класста Ч.Айтматовдун «Кыямат» романындагы өзөктүк каармандардын бири Авдий Каллистратовдун динге болгон мамилеси, анын жаңы дин издөөчүлүк ишмердүүлүгү тууралуу талаш-тартыштык – полемикалык кырдаал келип чыгышы ыктымал. Айрым дилгир окуучулар «Кыямат» романы тууралуу окумуштуу адабиятчылар К.Асаналиевдин, К.Артыкбаевдин ж.б. жазган пикирлери менен тааныш болуп, айрыкча К.Артыкбаевдин Авдийге, ага кошуп Иусус Христоско атеист деп аныктама бергени боюнча маселени алып чыгыштары мүмкүн. Азыркы учурдун адабиятты – кыргыз адабиятын заманбап окутуунун талабына ылайык, окуучулардын ортого коюлган маселе боюнча өзүнүн жекече оюн тартынбай айтууга, талашып-тартышууга, өз пикирин тийиштүү аргументтерди келтирип коргоого, далилдөөгө мүмкүнчүлүк берилет. Мында айтылган ар пикир эске алынып, окуучулардын эмгеги талкууга катышуу жигердүүлүктөрүнө жараша бааланат. Анан, албетте, мындай полемикалуу талкуу мугалимдин жыйынтыктоочу сөзү менен акырына чыгарылганы ылайык. Ооба, «окуучулардын айтканы өзүнчө туура, өзүнчө баалуу, мүмкүн кандайдыр реалдуу негизи бар, бирок адилеттүү, калыс чындык бирөө эле да. Класстагы окуучулардын баары сүйлөп бүткөндөн кийин, көтөрүлгөн маселе боюнча бирден бир туура ой-корутундуну – жоопту мугалим жалпылоо иретинде ортого салып, андагы өзүнүн турмушту ар тараптуу аңдап-түшүнгөн инсан, адабият мугалими катары көз караш-позициясын сабырдуулук менен

түшүндүргөнү ылайык. …Мындай кадам, сөзсүз, тарбиялык максатты көздөйт. Адабият мугалиминин сабак өтүүдөгү тарбия берүүчүлүк башкы максаты мектеп окуучусун гумандуу, калыс, адептүү, кайрымдуу, адилеттүү, чыдамдуу, чындык үчүн бекем турган принципиалдуу, кайратттуу, намыстуу, эрктүү жана да күрөшчүл жаш инсан, өз эли-жеринин чыныгы атуулу, татыктуу кызы катары калыптандыруу менен байланышта ишке ашат». [5, 290–291-б.] Демек, көркөм чыгарманы талдап өздөштүрүү процессинде айтылган айрым туура эмес турмуштук позициянын, көз караш-пикирдин окуучулардын аң-сезиминде бекем турук алуусуна түк жол берилбеши керек.

Чынында эле профессор К. Артыкбаев өзүнүн «Акыйкат сабагы» аттуу көлөмдүү макаласында Авдий Каллистратовду, ал гана эмес романдагы христиан динин негиздөөчү Иисус Христостун өзүн да атеист катары мүнөздөйт: «Координатор ата менен болгон талашта Авдий байыртан берки диндин катып калган догмаларынан кутулууну, адамдын аң-сезимине эркиндик берүүнү, дүйнөдө бардык нерселер өзгөргөн сыяктуу диндин да өзгөрөрүн тааный билүүнү бир кезде – адамдар али табийгат алдында алсыз учурда өз ролун ойногон диндин азыркы илимий-техникалык революциянын заманында өз күчүн жоготкондугун сезүүнү, кептин чын-чынына келгенде адам өзү кудай болгон абалга келгендигин түшүнүүнү сунуш кылат. Ошентип, Координатор менен болгон принципиалдуу талашта Авдий **көз карашы биротоло калыптанган, өз ишениминен баш тартпай турган атеист** (Кара тамга менен коюуланткан биз – Б.Б.) катары көрүнөт. Каармандын дал ушул позициясын Иисус Назаряниндин эртеңки кудай жөнүндөгү ишеними менен туура эмес чаташтырып алып, Авдийди динге ишенген образ катары түшүндүргөн да ойлор айтылды. Бул – албетте, романдын негизги маңызын, Авдийдин адегенде эле Координатор менен талашка түшкөндөгү туруктуу позициясын жана ал позициянын кийинки эпизоддордо улам тереңдеп отургандыгын так түшүнбөөдөн улам айтылып калган калпыс пикир. Романды кунт коюп окуган адам Иисустун өзүнүн да белгилүү өлчөмдө атеисттик позицияда экендигин даана сезет. Анткени автор Библиядагы Иисустун окуясын мурдагы диндик алкакка эмес, дал бүгүнкү күндүн көз карашына ылайыктуу нукка баш ийдирип кайрадан иштеп чыккан. Ошон үчүн автор өзүнүн интервьюларынын биринде Иисусту кудайга барыш үчүн эмес, ал аркылуу адамга барыш үчүн колдондум деп ачык айткан». [2, 174-б.]

Айтмакчы, Ч. Айтматов Авдий Каллистратовдун образын, андагы Иусусту «кудайга барыш үчүн эмес, ал аркылуу адамга барыш үчүн» колдонгон күндө да башкы каарман Авдийдин бүгүнкү күн талабына жооп берген динди издөө фактысынын өзү эле анын фанат динчилдигинен кабар берет. Биздин оюбузча, проф. К. Артыкбаев Авдийди, анын башкы идеалы Иса пайгамбардын өзүн да атеистке чектеп терең жаңылыштыкка жол берген. А чынында, алдараакта айтып кеткенибиздей, Авдий учур талабынан артта калган догматтык принциптеринен арылган, бүгүнкү шартка ылайыкташкан, мындан ары жашап кетүүгө жөндөмдүү жаңы динди киргизүү аракетинде жүрөт. Ооба, мында кеп динге карата реформатордук мамиле туурасында жүрүп жатат. Белгилей кетүүчү жагдай, Авдий Каллистратов – ырасында эле дин үчүн чындап күйгөн, ал үчүн өз кара жанынан кечүүгө даяр турган фанатик динчи. Ошол эле учурда ал терең акылы, ашкере билимдүүлүгүнөн улам баарына анык көзү жетип, догматтык дин жыл санап коомдук позициясын бошондотуп баратканына жаны кейийт, бул катаал турмуш чындыгына өзүнөн башка Координатор баштаган дин өкүлдөрүнүн бири да козголуп койбогонуна күйүп, чиркөөдөн кол үзөт. Өзүн болочок пайгамбар сезип, диндин жаңы үлгүсүн иштеп, аны элге сиңдирүү аракетинде жүрөт. Иисус тууралуу да жогорудагыдай эле ойду айтсак болот. Ал ошол өзүнө чейинки диндердин эскирип бүткөн принциптери менен түк келише албаганынан улам аны түп тамырынан реформалоо үчүн аттанып чыккан болуучу. Өзү жараткан христиан дининин урматы үчүн ал өз ишениминде бекем туруп, алдыдагы өлүмгө тике караганы баарыга жакшы белгилүү.

Ооба, Авдий Каллистратов – дин үчүн чындап күйгөн, ага терең, бекем ишенген адам. Жогоруда айтылгандардан ачык көрүнүп тургандай, «баарынан мурда ал – христианин, христиан динин жаңыртып, жаңы мазмунда ишке ашырууну көздөгөн, ошону бирден-бир максат катарында койгон диний ишмер…». [3, 153-б.] Анын башкы идеалы – Улуу Рим империясынын прокуратору Понтий Пилаттын алдында түк да калтаарыбай, өз чындыгы, жаңы гана түптөлүп баштаган христиан дини үчүн

крестке кадалып, кыйнап өлтүрүлгөн Иса пайгамбар. Ошондой эле Авдий көп китептерди окуп, ар тараптан терең билимдүү болгону менен, демейки күнүмдүк катаал турмушту анча биле бербеген, ага ылайыкташа албаган апенди фанатик да. Миң кырдуу катаал турмушту, реалдуу адамдарды жакындан билбегени үчүн, Гришандын сөзү менен айтканда, «кудайга жашыруун эшиктен кирген» Петруха, Лёнкаларды оң жолго салгысы бар?.. Андай эле үгүттөгүч, оң жолго салгыч экен, чиркөөлөрдүн алдына, карапайым элдин арасына барып үгүттөп, иш жүргүзбөйбү?! Катуу таяк жеп, аз жерден «нашаачы досторунун» колунан өлбөй калганы да ага сабак боло албайт. Сүйгөнү Инга Федоровнанын чакыруусу менен келип, бирок аны ордунан таппай калган соң, бир чети убакыт өткөрмөккө, экинчи чети бир аз акча таап алмакчы болуп, ал областтык чоңдордун атайын тапшырмасы менен казак талаасындагы жапайы бөкөндөргө кыргын салуучулардын тобуна келип кошулат. «Хунта» деп атап алышкан ал топтун башчысы Обер-Кандалов менен анын жанындагылардын чыныгы жүзү ачылган соң, булардын кылыгына карата өз позициясын так билдирип, угушпаса жолу башка, ажырым экенин айтып кетип калуунун ордуна Авдий аларды да кудай жолуна кайтаруунун жандалбас аракетинде болот. Бул жолу да аябай тепки жеп, акыры идеалы Иса пайгамбардай болуп сөксөөлгө керип таңылып, кыйналып жатып өлөт.

Сөзүбүздү жыйынтыктасак, мында кеп мектептеги адабият мугалиминин, ошондой эле анын окуучуларынын өтүлүп жаткан чыгарма тууралуу башкалардыкына окшобогон жекече пикири болушу керектиги тууралуу жүрүүдө. Демек, көркөм чыгарманы, биздин мисалыбызда, Ч. Айтматовдун «Кыямат» романынын башкы каарманы Авдий Каллистратовдун образын – жаңы дин издөөчүлүк ишмердүүлүгүн мектептик талдоо эгер ат үстүнөн бүткөрүлүп, тактап айтканда, окуу китебинде берилгенди мугалимдин окуучуларга кайталап айтып берүүсү менен чектелсе, окуучулардын адабий билими талаптагыдай терең, ар тараптуу болбой калары анык. Андыктан адабият мугалими сабагы чындап жогорку деңгээлде, тийиштүү материалдарга бай болсун десе, ошол өтүлүү алдында турган чыгарма – «Кыямат» романы тууралуу сындарды, адабиятчы окумуштуулардын талдоолорун ыгы менен пайдаланганы ылайык. Андан да бир эле көркөм чыгарма тууралуу ар бир сынчы, адабиятчы ар башка, болгондо да бири экинчисине каршы, ал гана эмес оппонентинин пикирин таптакыр жокко чыгарган талдоолор да болушу мүмкүн. Педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Б. Оторбаев таасын белгилеп кеткендей: «Мугалим бул сыяктуу материалдарды иргеп, абайлап пайдаланып, ал көз караш-пикирлердин ар бири жөнүндө калыс, туура позициядагы өз жеке пикирин иштеп чыгып, окуучуларын да ошого көндүргөнү оң. Мында адабият мугалими жеке эле сынчы-адабиятчылар менен полемикага чыкпастан, керек болсо автордун өзү менен талаш-тартышка чыгып, чыгармасындагы мүчүлүш жерлерин «оңдоп-түзөөгө» мүмкүнчүлүгү болгону ылайык». [4, 23–24-б.] Анан мугалим өзүн угуп отурган окуучуларын дал ушул сыяктантып өз жеке пикирин тартынбай айта билүүгө, өзүнүн көз караш-позициясында акырына чейин бекем туруп, далилдүү аргументтер аркылуу өзүнүкүн туруктуулук менен далилдей билүүгө көнүктүрсө, алардын келер күнгө карата өлкөбүздүн татыктуу адамы, өз алдынчалуу өсүп жетилген инсан эсебинде калыптануууларына өбөлгө түзүлөрү айныксыз.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч. Кыямат. Китепте: Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы: VI том. 3-басылышы. – Бишкек: Улуу тоолор, 2014, 492-б.
2. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. Китепте: Акыйкат сабагы: адабий сын мака-лалар, изилдөөлөр, адабий портреттер. – Бишкек: Адабият, 1991, 166-203-б.
3. Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. – Бишкек, 1995.
4. Оторбаев Б.К. Мектепте көркөм чыгарманы талдоонун технологиялары. Окуу куралы. – Бишкек: Айат, 2024, 192-б.
5. Оторбаев Б.К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. Окуу китеби. – Бишкек: Айат, 2022, 560-б.

Рецензент: пед.и.к., профессор Оторбаев Б.К.

УДК 821.512.154: 81.25
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-128-131

Бейшеналиева Б.А.
КУУ атындагы Ж. Баласагын
Бейшеналиева Б.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Beishenalieva B.A.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0000-0002-2006-2829

АКЫНДЫК ПОЭЗИЯНЫН ОРУС ТИЛИНЕ АЛГАЧКЫ КОТОРМОЛОРУНУН ПРИНЦИПТЕРИ: МАДАНИЙ ЭЛЕМЕНТТЕРДИН ИНТЕГРАЦИЯСЫ МАСЕЛЕЛЕРИ
ПРИНЦИПЫ ПЕРВЫХ ПЕРЕВОДОВ ПОЭЗИИ АКЫНОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК: ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ
PRINCIPLES OF THE FIRST TRANSLATIONS OF AKYN POETRY INTO RUSSIAN: ISSUES OF INTEGRATION OF CULTURAL ELEMENTS

Кыскача мүнөздөмө: Акындык поэзия кыргыз адабиятынын тарыхында маанилүү орунду ээлейт, ал поэзиялык сөз менен музыкалык коштоону айкалыштырган синкретикалык көрүнүш болуп саналат. Бул чыгармачылык түрү, этноисторикалык чындыкты жана фольклордук салттарды чагылдыруу аркылуу өзгөчө бир стилди түзүп, ритм, ыргак жана аллитерацияны сактап калган. Акындык поэзия өзүнүн салттарын сактап калган менен, жаңы өзгөчөлүктөрдү да алып келген жана адабиятта өз алдынча багытка айланган. Советтик Союзда акындык поэзия социалисттик идеологиянын көз карашы аркылуу бааланган. Акындык чыгармаларды орус тилине которуу кыргыз маданиятын кеңири адабий коомчулукка интеграциялоодо маанилүү роль ойногон. Бул багытта биз акындык поэзиянын котормолордо кандайча ыңгайлашып жатканын жана кандай маданий элементтер ачыкка чыгаарын тереңирээк изилдөөгө аракет кылдык. Котормо процесси партиялык саясат менен тыгыз байланышта болгон жана 1930-40-жылдарда акындык поэзияны орус тилине көптөгөн белгилүү котормочулар которгон. Өзгөчө маанилүү котормолордун арасында Токтогул Сатылганов, Калык Акиев жана Алымкул Усенбаев сыяктуу акындардын чыгармалары болгон. Бул котормолор кыргыз адабиятынын чегин кеңейтүү менен гана чектелбестен, Советтик Союзда эл аралык маданий байланыштардын өнүгүшүнө да маанилүү элементтерди кошкон.

Аннотация: Поэзия акынов занимает важное место в истории кыргызской литературы как синкретическое явление, сочетающее поэтическую речь и музыкальное сопровождение. Эта форма творчества, отражая этноисторические реалии и фольклорные традиции, создала уникальный стиль, сохраняющий ритм, рифму и аллитерацию. В то время как акынская поэзия сохраняла свои традиции, она также приобрела новые черты, становясь самостоятельным направлением в литературе. В Советском Союзе акынская поэзия интерпретировалась через призму социалистической идеологии. Перевод акынских произведений на русский язык сыграл важную роль в интеграции кыргызской культуры в более широкое литературное сообщество. В данной направленности, мы попытались глубже исследовать, как акынская поэзия адаптируется в переводах и какие культурные элементы выявляются. Сам процесс перевода был тесно связан с партийной политикой, и в 1930-40-е годы акынская поэзия была переведена на русский язык многими выдающимися переводчиками. Особенно значимыми стали переводы произведений таких акынов, как Токтогул Сатылганов, Калык Акиев и Алымкул Усенбаев. Эти переводы не только расширили границы кыргызской литературы, но и стали важным элементом в развитии межнациональной культурной коммуникации в Советском Союзе.

Abstract: Akyn poetry holds an important place in the history of Kyrgyz literature, representing a syncretic phenomenon that combines poetic speech with musical accompaniment. This form of creativity, reflecting ethno-historical realities and folk traditions, created a unique style that preserves rhythm, rhyme, and alliteration. While akyn poetry maintained its traditions, it also acquired new features, becoming an independent direction in literature. In the Soviet Union, akyn poetry was interpreted through the lens of socialist ideology. The translation of akyn works into Russian played a crucial role in integrating Kyrgyz culture into the broader literary community. In this context, we have attempted to explore more deeply how akyn poetry adapts in translations and what cultural elements are revealed. The translation process was closely linked to party politics, and in the 1930s and 1940s, akyn poetry was translated into Russian by many prominent translators. Particularly significant were the translations of works by akyns such as Toktogul

Satylganov, Kalyk Akiev, and Alimkul Usenbaev. These translations not only expanded the boundaries of Kyrgyz literature but also became an important element in the development of interethnic cultural communication in the Soviet Union.

Негизги сөздөр: акындык поэзия; котормо; социалисттик идеология; адабий процесс; элдик чыгармачылык; тарыхый контекст.

Ключевые слова: поэзия акынов; перевод; социалистическая идеология; литературный процесс; народное творчество; исторический контекст.

Keywords: akyn poetry; translation; socialist ideology; literary process; folk creativity; historical context.

Поэзия акынов занимает важное место в истории кыргызской литературы как художественно-эстетическое явление. Синкретичность её исполнения, объединяющая слова и музыкальное сопровождение, а также отражение этноисторических реалий и хронологических событий через образно-поэтические формы и фольклорные принципы типизации, сближает акынскую поэзию с устным народным творчеством. Этот феномен привёл к формированию уникального стиля стихотворной речи, который сохраняет ритм, рифму, аллитерацию и ассонанс, описывает природные явления, воспевает их красоту и создаёт произведения, посвящённые обычаям, традициям, верованиям, заклинаниям, свадебным обрядам и причитаниям. С течением времени акынская поэзия, несмотря на сохранение традиционных черт, приобрела новые, специфические особенности. Она не только обогатила устное народное творчество, но и стала самостоятельным направлением в литературе и искусстве. В акынской поэзии выявляются индивидуальные особенности каждого акына, который в своём произведении строит уникальную художественную картину мира – это лишь один аспект проблемы. Однако в советское время творчество акынов воспринималось иначе, чем оно было на самом деле. Оно интерпретировалось через призму социалистической идеологии и в рамках соцреализма.

Задача консолидации, культивируемая в советское время, дала значительные результаты в переводах акынской поэзии для интернационального читателя. Принципиально важным для этого периода была идея рассматривать в качестве объекта переводов каждый слой кыргызской литературы, так или иначе занимающий важный пласт в стремительно развивающейся тогда кыргызской литературе. Именно многообразие задач истории перевода кыргызской поэзии побуждает рассматривать объект исследования как интегрированный.

Рассматривая динамику переводов акынской поэзии, мы не можем не обратиться к официальным документам партийного руководства, которые курировали литературный процесс в центральноазиатской культуре. Именно партийные документы ориентируют нас в историческом дискурсе исследуемой темы. Закономерность эта связана с постановлением ЦК ВКП(б) «О перестройке литературно-художественных организаций» (1932). Наряду с ним в информационном отчёте Киргизского ОК РКП(б) за ноябрь и декабрь 1924 г. в разделе «Национальная литература» указывалось: «Для издания литературы на каракиргизском языке в Москве при центральном издательстве народов СССР организована каракиргизская секция, образовано бюро переводчиков из студентов каракиргизов и сотрудников каракирпредства в Москве». [1] Вероятнее всего, это один из первых документов, ассоциируемых с развитием идеи переводов в кыргызской литературе.

Относительно культурного строительства того времени свидетельствует ещё один документ Средазбюро: «Поручить культпрому составить список лучших художественных произведений национальных писателей Средней Азии и обеспечить через САОГИЗ (Среднеазиатское отделение Госиздата, открытое в Ташкенте) их перевод и издание на русском языке». [2, с. 5]

Все приведённые документы дают возможность изучить, насколько своевременно и разумно рассматривалась возможность интеграции и налаживания связей между национальными литературами, и как каждый пласт кыргызской литературы выступает как часть важного механизма в формировании многонационального идейно-эстетического симбиоза.

По утверждению Н. Чекменова, «работа по переводам с киргизского языка лучших образцов молодой киргизской поэзии… впервые началась в конце 1932 года. До этого времени на русском языке не печаталось ни

одной строчки из произведений молодых киргизских поэтов». [3, с. 3] Насколько объективна высказанная мысль, остаётся вопросом: в научных исследованиях по данному утверждению не нашлось ни опровержений, ни доказательств. Однако мы с уверенностью можем утверждать, что внимание к переводам кыргызской поэзии начало усиливаться именно с появлением этих документов. Свидетельством данной концепции является тот факт, что в период 30-40-х гг. переводчики выбирали объектом переводов творчество самых ярких представителей акынской импровизации (Токтогул Сатылганов, Калык Акиев, Алымкул Усенбаев). Для инонационального читателя акынское творчество в это время транслировалось на русском языке такими переводчиками, как Д. Бродский, Д. Глинберг, А. Адалис, В. Винников, В. Гусев, А. Жаров, Я. Апушкин, П. Кузнецов, К. Кулиев, Н. Имшенецкий, Э. Беккер, Ф. Ощакевич, В. Любин, Н. Попова, Н. Чижов, В. Чугунов, А. Штейнберг, П. Шубин, Т. Стрешнева, Л. Руст, П. Семынин, Е. Орловская, Г. Шергели, Д. Снегин и др. Стоит отметить, что среди перечисленных имён имеются поэты, оставившие большой вклад в истории переводческого искусства, есть и имена менее известные, но их работа свидетельствует о переводческой активности.

Переводы акынской лирики на русский язык появились во второй половине 1930-х годов. Первая публикация, согласно имеющимся данным, датируется 1 мая 1937 года. Это были произведения «Письмо братьям» Калыка Акиева и «Великая дружба» Алымкула Усенбаева, переведённые В. Винниковым (в то время литературным секретарём А. Усенбаева) и опубликованные в республиканских газетах. [4, с.193] Хотя также имеется информация о более раннем переводе, осуществлённом А. Токомбаевым, – «К пролетариату Кызыл-Кия» А. Усенбаева. Оригинал этого произведения не сохранился, а также отсутствует в трёхтомнике поэта, изданном в 1970 году. [4, с.194] Следует отметить, что утрата оригинальных текстов – не редкость, и в некоторых случаях наблюдаются расхождения в датировке, когда в определённых изданиях оригинал датируется более поздним годом, чем дата публикации перевода. Это явление можно встретить и в контексте переводов акынской поэзии. Все эти факты подчеркивают, что значение устно-поэтического народного творчества для русской и кыргызской литературных культур было недооценено. Трудно представить, чтобы знакомство с русской поэзией в Западной Европе сопровождалось таким же интересом к русскому фольклору. Обычно дистанция между зрелой литературой и устным наследием носит качественный характер. Именно поэтому внимание к устно-поэтическим слоям киргизской культуры со стороны переводящей культуры позволяет предположить, что русские переводчики осознали уникальность взаимодействия устной поэзии и новописьменной культуры уже в первые годы знакомства с кыргызской литературой. В этом контексте можно выделить интересный пример трансформации контактных связей в формирующийся принцип общетипологического взаимодействия литератур.

Подходя к общему корпусу первоначального этапа переводов акынской поэзии, неожиданно мы приходим к выводу, что лишь три акына – Т. Сатылганов, К. Акиев, А. Усенбаев – переводились на русский язык. Но переводы имеют регулярный характер и весьма качественный состав переводчиков. Если же обратиться к идейно-тематической составляющей отбора произведений, то стоит отметить, что в большинстве своем отбирались произведения социально-гражданского содержания, что было тематически связано с политическим переустройством в Кыргызстане.

Посмотрим на ряд переводов в этот период: К. Акиева – «Слава Ленину», «Колхозный аил», «Письмо братьям», «Письмо депутату», “Отчизна” и др.; А. Усенбаева – “Салам!”, “Родина моя”, “Присяга”, “Богатеет страна молодая”, “Великая дружба”, “Северный полюс”, “Комсомол”, “Майская песня”, “Сражающимся храбрецам”, “Панфилову”, “Песня о Красной Армии”. У Т. Сатылганова отбор произведений имеет более поливариантный характер, тем не менее большое значение придается “Песне о Ленине”, который имеет многовариантность переводов в разные годы.

Но лишь рассматривать в этом отборе синтетический характер было бы весьма однобоко. Здесь также играет роль сама дидактическая созидательность как одна из характерных черт акынской поэзии, а также социально-бытовая сатира, что выражается в многообразии таких жанров, как "кошоки" и "арманы" (плачи и народные элегии).

Если рассматривать книжные публикации, то акценты здесь поставлены

несколько иначе. Публикации, по имеющимся у нас данным, 1930-х годов на территории Кыргызстана включают только 5 книг акынской поэзии в переводах на русский язык, из них 3 коллективных и 2 авторских (А. Токомбаева и Дж. Боконбаева). А после 1940 года вышло ещё 6 книг. Если быть точнее, это сборники А. Усенбаева "Присяга. Стихи и песни" и произведения Т. Сатылганова. Кстати, стоит обратить внимание, что "Избранные произведения" Т. Сатылганова стали знаменательным событием в истории перевода кыргызской поэзии, так как данное издание получило право представить поэзию кыргызских акынов всесоюзному читателю, поскольку оно было издано в Москве.

Однако основное внимание переводчик уделяет поздней акынской и ранней профессиональной поэзии. Лучшие произведения в его переводах собраны в поэтическом сборнике «Стихотворной строкой» (Бишкек, 2008) в разделе «Из переводов киргизской поэзии».

Таким образом, процесс установления первого этапа переводов акынской поэзии, представленный текстами Т. Сатылганова, А. Усенбаева и К. Акиева, имеет интегративный характер. Такой взгляд на предмет исследования позволяет считать, что этап вхождения акынского творчества в многонациональную художественную культуру народов Советского Союза происходил весьма поэтапно и органично. Если начало переводов акынской поэзии было продиктовано партийной политикой, то итогом стал плодотворный результат переводчиков, которые внесли большой вклад в развитие межнационального обогащения. В связи с приведёнными фактами данный исторический пласт имеет исключительное значение в истории эволюции принципов перевода кыргызской поэзии на русский язык.

Список использованной литературы

1. Информационный отчет Киргизского областного комитета РКП(б): ноябрь декабрь 1924 г. // Центральный гос. архив Кыргызстана. – Ф. 17. Оп. 29. Ед. хр. 4. Л. 1-58.
2. О перестройке литературно-художественных организаций: Пост. Средазбюро ВКП (б) // Сов. литература народов Средней Азии, 1932, №1, с. 4-6.
3. Плоды Октября: сборник / Лит. обработка и пер. Н. Чекменова и И. Зиборова. – Фрунзе, 1934, 77 с.
4. Шаповалов В.И. Соло на два голоса. – Бишкек: Vesta, 1998, 412 с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Нарозя А.Г.

УДК 811:81.373.421
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-131-135

Бекназарова Б.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Бекназарова Б.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Beknazarova B.T.
KNU J. Balasagyn

СИНОНИМДЕРДИН КӨРКӨМ ТЕКСТТЕ КОЛДОНУЛУШУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ
THE USE OF SYNONYMS IN A LITERARY TEXT

Кыскача мүнөздөмө: Көркөм чыгармада атайын ыкма катары турмушубузга сиңген карапайым сөздөр, синонимдер, учкул сөздөр, ар кыл сөз айкаштары, түрмөктөр, фразеологизмдер чебердик менен пайдаланылат. Стилистикада синонимдер көркөм сөз каражаты катары колдонулуп, алардын көркөмдүүлүгүн арттыруунун бир булагы катары тил маданиятын калыптандырат, өнүктүрөт. Ар бир контекстте синоним сөздөр өзүнүн эстетикалуулугу менен баалуу. Эгерде жазуучу синонимдерди ыктуу пайдаланса, көркөм тексттеги ойдун образдуулугун, элестүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн арттыра алат.

Аннотация: В художественном произведении в качестве особого приема искусно используются общеупотребительные слова, синонимы, различные словосочетания, идиомы и

фразеологизмы, которые являются частью нашей повседневной жизни. В стилистике синонимы используются как средство художественного выражения, формирования и развития культуры языка, как источник повышения их художественной ценности. В любом контексте синонимы ценны своей эстетической привлекательностью. Если писатель разумно использует синонимы, они могут усилить образность, воображение и красоту мысли в литературном тексте.

Abstract: In fiction, common words, synonyms, various phrases, idioms, and phraseological units that are part of our everyday lives are skillfully used as a special device. In stylistics, synonyms are used as a means of artistic expression, to shape and develop the culture of a language, and as a source of enhancing their artistic value. In any context, synonyms are valuable for their aesthetic appeal. When a writer uses synonyms wisely, they can enhance the imagery, imagination, and beauty of thought in a literary text.

Негизги сөздөр: стилистика; көркөм текст; стилдик боёк; тил; сөз; функционалдык стилистика; синоним.

Ключевые слова: стилистика; художественный текст; стилистическая окраска; язык; слово; функциональная стилистика; синоним.

Keywords: stylistics; literary text; stylistic coloring; language; word; functional stylistics; synonym.

Стилистика тилдин лексикалык, фонетикалык жана грамматикалык курулушуна таянып, сөзүбүздүн айкын, таза, курч жана элестүү, көркөм кылып берүү ыкмаларын өз кучагына камтыйт. Стилистикада да сүйлөмдүн туура түзүлүшүнө, сөздүн кылдаттык менен пайдаланылышына башкы маани берилет. [1]

Негизинен XX кылымдын 80-жылдарына чейин көпчүлүк кыргыз жана орус тилчилеринин бир тобу синонимдерди таза тилдик аспектиде классификациялап карашса, кыргыз тил илиминде синонимдерди так жана толук классификациялоо стилистикада, айрыкча функционалдык стилистикада, чоң мааниге ээ экендигин белгилеп келишкен. 90-жылдардан баштап, лингвостилистикалык багытта синонимдердин көптүгүн түрдүү кырларын ырларда да, кара сөз түрүндөгү чыгармаларда да кандай милдеттерди аткарарын, ошол жазуучунун ал синонимдерди кандай колдоно алгандыгын карап иш алып барышууда.

Окумуштуу Т. Аширбаев синонимдерди маанилик, стилистикалык жана маанилик-стилистикалык [2] деп үч топко бөлүштүрөт. Мындай бөлүштүрүү алардын коннотациялык мүмкүнчүлүгүн жана тилдик каражат катары тексттеги кызматын эске алууга негизделет.

Маанилик синонимдер көбүнчө жупташып келишет да, анын бири кыргыз тилине таандык. Ал эми экинчиси башка тилден өздөштүрүлгөн болот. Мындай синонимдердин табияты аларды адбий тилде пайдаланууда көрүнөт. Тактап айтканда, синонимдик катарды түзгөн маанилик синонимдердин кыргыз тилине таандык болгону сүйлөшүү стилине ыктайт. Мындай типтеги синонимдердин даана белгиси-алардагы эмоционалдуулуктун жана экспрессивдүүлүктүн дээрлик жоктугу. Бирок башка тилден өздөштүрүүнүн натыйжасында кыргыз тилинде колдонулган тилдик бирдиктер деле адабий тилдин зарылчылыгына ылайык колдонула берет. Маанилик синонимдерде «…лексикалык маанинин бирдейлиги басымдуулук кылат. Кошумча маанилердеги бөтөнчүлүктөрдү аныктоо кыйла кыйындыкка турат. Бирок ошол кыйынчылыкты туура жеңе билген адамдын кеби семантикалык жактан так, ташка тамга баскандай даана болот». [3]

Мындай синонимдик түгөйлөр айрым бир контексттерде мааниси боюнча бири-бирине дал келип, бирин экинчиси алмаштырса, башка бир учурда алмаштыра албай да калат.

Мисалы, «Бул аял шопурдун эмнеси болду экен? – деп ойлой кетти Сыдык, келиндин шакек, билериктүү колдорун, ак жумал, акылдуу жүзүн карап отуруп. – Карындашыбы? Окшошпойт. Көңүлдөшүбү? Кудай сактасын, ушу чабалекейдей болгон назик жубай өзүнөн эки эсе улуу, өгүз кебетеленген немеге кантип ылайык келсин» (М.Г.)

Дервиш өйдө болду. – Балам, суу ичип кет, -деди ал. –Кызыл булактын суусу. Муздак... – Чаңкап турган экен, кесени бир эле шимирип койду (М.Г.).

Мында суу ичип кет дегендин ордуна суу ууртап кет десек сүйлөм стилдик жактан туура болбой калмак.

Бир маалда төркү үйдөн Кичине түйүнчөк колтуктап, Суусар чыкты. Жүзү купкуу алсыз (М.Г.).

Мындагы жүзү купкуу дегендин ордуна бети купкуу, алсыз деп өзгөртсөк стилдик жактан бул да туура колдонулбай калмак.

Мисалдардагы синоним, ич-уурта, жүз-бет сөздөрү дайыма эле бирин экинчиси алмаштыра албайт. Демек, мындай учурда алар өз ара синонимдик катышты түзө алышпайт. Ал эми биринчи сүйлөмдө келтирилген синоним сөздөр бирин-бири кээде толук алмаштырса кээде алмаштыра албайт. Себеби, **келин-жубан** деген синонимдер дайыма бирин-бири алмаштыра албайт. Анткени кыз турмушка чыккандан кийинки курагы **келин** болот, ал эми турмушка чыккандан кийин ажырашып кетип бой жүрсө аны **жубан** дешет.

Ушундан улам биз жазуучунун чыгармачылык казынасында көркөм сөз каражаттарынын бири болгон синонимдердин бай экендигин көрүп турабыз. Эгерде жазуучу синонимдерди ыктуу пайдаланбаса, жогорудагыдай синонимдерди бир сүйлөм чегинде берүү аркылуу синонимдик маанини дагы күчөтүп стилдик боёк берүү максатында жете алмак эмес. Мындай синонимдик катарларды чебер пайдаланып, кейипкердин ой толгоолорун толук ачып берген. Автордун жазуучулук чеберчилигин жогорудагы айткандарыбыздын далили катары белгилегибиз келет.

Толук эмес, түшүнүгү жакын синонимдердин жалпылык маанисине караганда жекелик мааниси басымдуулук кылат. Ошондуктан алар сүйлөмдө бир өңчөй мүчө катары катар, тизмектеле айтылат да, атайын стилдик максатта колдонулуп, биринин маанисин экинчиси толуктап, тактап турат.

Стилистикалык синонимдер катарын түзгөн тилдик бирдиктердин маанилик табияты окшош, бирок алардын стилистикалык табияты ар башка болот. Мындай синонимдик катар китеп стилине мүнөздүү болот да калгандары функционалдык стилдин түрлөрүндө адабий тилдин практикаланган нормасы катары колдонула берет.

Мисалы, **кичине-тырмактын агындай, момункөй-оозунан чөп албаган** деген сыяктуу синонимдик катарлардын биринчиси бардык стилдерде колдонулса, кийинкилери көркөм же сүйлөшүү стилдеринде гана колдонулат.

Мисалы: – **Апа... – деди уулу, күтүлбөгөн кубанычын жашыра албай.**

– Силерге да ырахмат, -деди Сали ичи элжиреп. (сүйүнүп, кубанып, ыраазы болуп). – **Жакын кишилерди ушинтип анча-мынча сынап коюп жүргөн жакшы, –деди Калык мулуңдап** (М.Г.).

Бул сүйлөмдөрдүн биринчисинде кубануу бардык стилдерде колдонулса, кийинки экөө көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде колдонулат.

Стилистикалык синонимдердин катарын түзгөн тилдик бирдиктердин биринде апыртуу (гипербола, литота) маанилери басымдуулук кылат. Мисалы: кичине-бою бир карыш, чоң-тоодой ж.б.

Маанилик-стилистикалык синонимдерди түзгөн катардагы синонимдик сөздөр биринен экинчиси кошумча маанилери менен гана эмес, өздөрүндөгү стилистикалык сапаттары боюнча да айырмаланып турат. Тактап айтканда, ал сөздөр биринен экинчиси стилистикалык боектуулугу менен өзгөчөлөнөт. Андай синоним сөздөр көркөм чыгармада көп керектелет да, автордун каарманга карата ээлеген позициясын, же сүйлөөчүнүн угуучуга карата болгон оң же терс сезимин билдирет. Мисалы, «Сүйүүнүн кайыгында» Баси Артыкты «апенди», «кемчонтой» деп оң сезим менен айтып жаткандыгын көрүүгө болот.

– Апенди, – деп койду Баси күлүп. (М.Г.) **Кемчонтойум келери кечке курбу – курдаштары менен куунап, кечинде келди.** (М.Г.)

Демек, синонимдик катарды түзүп турган жогорку сөздөр көркөм чыгармада автор тарабынан орундуу пайдаланылган. Мунун натыйжасында чыгарманын эстетикалык баалуулугу арткан.

Өтмө мааниде дагы мисал келтире кетсек: – **Пай-пай, балапан гана бойдон экенсиң, кулунум-деди берки киши.**

Көрдүңбү, уулум, апаң мени түздөн – түз кылмышка түртөт (М.Г.). Мында **«кулунум-уулум»** деген сөздөр синоним катары колдонулуп, **кулунум** деген сөз метафоралык милдетти аткарып жатат.

Маанилик-стилистикалык синонимдердин катарын түзүп турган сөздөр стилистикалык парадигмага дагы ажырайт. Анткени алардын ар бириндеги стилистикалык коннотация «көзгө» так көрүнүп турат. Башкача айтканда, автордун же каармандын кимдир бирөөнү кубаттоосу, шылдыңдоосу ж.б. контексте бат эле ажыратылат.

Мисалы, «Менин ордума башка бирөө кирип келсе эмне болот, канчык?!» – деп чыңырат Колдош. «Мына эми жазасын тартасың, айым», – деди ал, үйүнө

урданып кирип алып. (М.Г.) Мында Колдоштун аялы жөнүндө айтып жатканын контексттен гана биле алабыз. Ал эми **канчык** сөзү терс эмоцияны уюштуруу менен контексттен тышкары алсак, ал иттин ургаачысын билдирген сөздү туюндурат. Ал эми **«айым»** деген сөз эркелетүү маанисинде сыпайы маанини берет, ал эми жазуучу ал сөздү кекерленип, какшык маанисинде берип жатат.

Эл аны **ыйык суу, дары суу** дешет. (М.Г.) Мында **ыйык** деген сөз контексттен тышкары 1. Касиеттүү, баалуу, кымбат. 2. Кол тийгис деген маанилерди берсе **дары** деген сөз 1. Ооруну айыктырууга даярдалган зат. 2. өтмө мааниде даба, айла, себеп. 3. жарылуучу зат. [4]

- Ох, **жаныбар**, ажайып **суу** да. Бул жерде автор ыйык жана дары деген сөздөрдү синоним катары колдонгон. Ошондой эле, суну **жаныбар** деп атап **сууга** синоним катары колдонду. Мисалдардагы белгиленген сөздөрдү (**ыйык-дары, суу-жаныбар** ж.б.) **«касиеттүү суу»** деген сөзгө карата жана өз ара да синонимдик катарларды түзүшү алардын өтмө мааниде колдонулушу менен шартталган.

Бул автордун жеке индивидуалдык өзгөчөлүгү деп айтсак болот.

Балага бул таасир этти. Өзү да <u>сезбей, селбип</u> кадам шилтеп апасын утурлады (М.Г.). Бул сүйлөмдөгү **сезбей-селбип** экөө карама каршы маанини туюндуруп жатат. Анткени **«сезбей»** дегенде эч нерсе туйбагандай, ал эми **«селбип»** дегенде байкалбай акырын кадам шилтөө (сезип алдыга жылуу) деген маани элестүү берилип, эки башка маанини туюндурат, башкача айтканда, эки башка түшүнүктөгү сөздөрдү жазуучу синоним катары жаратып бере алды. Демек, автор чыгармаларында жеке өзүнө таандык индивидуалдык синонимдерди да ыктуу пайдалана алган.

Демек, контексттен сырткары өзүнчө алганда бири-бирине мааниси жакындашпаган, бирок контекстте кандайдыр бир өтмө, оошмо маанилери боюнча гана семантикалык жалпылыктарга ээ болгон сөздөр **контексттик синонимдер** деп аталат.

Контексттик синонимдер кадыресе лексикалык синонимдерге караганда колдонулуш чөйрөсү жагынан чектелген мүнөздө болот. Анткени лексикалык синонимдер колдонулуш мүнөзү боюнча, негизинен, стилдин бардык түрлөрүнө бирдей даражада тиешелүү болсо, контексттик синонимдер көбүнчө көркөм адабий стилге мүнөздүү болуп саналат. Ошондуктан синонимдин бул түрү өтмө маанидеги негиздер аркылуу жасалып, тилде түз маанидеги сөздөргө карата синонимдик катарларды гана уюштурбастан, көркөм каражат катары айтыла турган ойдун образдуулугун, элестүүлүгүн да арттырат. Тактап айтканда, алар – ойду көркөм, элестүү жеткирип, образ-мүнөздөрдү терең, даана ачып берүүдөгү ийкемдүү ыкмалардын бири. Демек, кадыресе лексикалык синонимдерден контексттик синонимдер өзүлөрүнүн мазмундук көп пландуулугу – бир эле учурда эстетикалык да, семантикалык да мазмунга ээлиги менен да айырмаланат.

Мисалы: **Беш жыл жашап, бул шаардан бир дагы үйлүү-жайлуу <u>тааныш ашырган</u> эмесмин.** (М.Г.)

«Мен тегирменде түнөйм, эшикти бекем <u>дембелеп</u> ал», – деген эле Колдош бүгүн. (М.Г.)

- Акун! – деп кыйкырды Айша кубангандан.

- <u>Айдыңым,</u> – дедим аны жерге коюп, маңдайынан өөп. – <u>Айдыңым…</u>(М.Г.)

Мисалдардагы **ашырган** – «таппаган»; ал эми **дембелеп** – «бекитип, илип»; **–Айдыңым** «жаркын, айдын жарыгы же айым» маанилерине карата гана синонимдик катарды түзбөстөн, айтылып жаткан ойдун элестүүлүгүн да арттырып турат.

Көркөм чыгармада атайын ыкма катары турмушубузга сиңген карапайым сөздөр, синонимдер, учкул сөздөр, ар кыл сөз айкаштары, түрмөктөр, фразеологизмдер чебердик менен пайдаланылат. Бирок ар бир жазуучунун чыгармасы ошол жазуучуга таандык болгон стилдик бөтөнчөлүгү менен айырмаланат. Ар бир жазуучунун стилдик бөтөнчөлүгү ар башка болгондуктан, алардын лексикалык ой жүгүртүүлөрү жана көркөм каражаттарды колдонуу ыкмалары ар түрдүүчө болот.

Стилистикада синонимдер көркөм каражат катары колдонулуп, алардын ийгилигин арттыруунун бир булагы катары тил маданиятын калыптандырат, өнүктүрөт. Ар бир контексте синоним сөздөр өзүнүн эстетикалуулугу менен баалуу.

Кептин маданияттулугун арттырууда жана анын стилин так ажыратууда синонимдердин табиятын, айрыкча алардын катарларынын бири-биринен айырмаланган маанилик айырмачылыгын, экспрессивдүүлүк

касиеттерин туя билүүнүн, үйрөнүүнүн мааниси зор.

Синонимдердин кептин түрлөрүндө, өзгөчө көркөм кепте колдонуу стилистикалык төмөндөгүдөй бир катар максаттарга негизделүүгө тийиш: а) бир эле сөздү кайталай бербөө үчүн аны синоним сөздөр менен алмаштыруу; б) синонимдер аркылуу берилүүчү маанини толуктоо, тактоо, терендетүү максатында синонимдик түгөйлөрдү катар колдонуу; в) синонимдер аркылуу берилүүчү маанини күчөтүү, дагы өркүндөтүү максатында синонимдик катарларды градациялык ыкмада колдонуу; г) белгилүү бир түшүнүктү, затты, окуяны, кыймыл-аракетти бир эле учурда ар түрдүү белги-касиеттери боюнча сүрөттөп, мүнөздөп көрсөтүүдө синонимдик түгөйлөрдү катар колдонуу; д) сөз болуп жаткан шартка, кырдаалга ылайык синонимдерди экспрессивдүүлүк касиетине карата ылгап, иргеп колдонуу. [5]

Адатта, лексикалык синонимдерди пайдаланууда ар бир жазуучунун интеллектуалдуу ой жүгүртүүсү, өз эркин, оюн түшүндүрүү үчүн алынган лексикалык синонимдерди тандоосу да, колдонуш ыкмалары да ар түрдүү болот.

Колдонулган адабияттар

1. Сартбаев К. Синтаксистик синонимдер // Мугалимдер газетасы, 1975, 21-май.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы (Стилистиканын жалпы маселелери). 1-китеп. – Бишкек; Ош, 2000, 114-б.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы (Стилистиканын жалпы маселелери). 1-китеп. – Бишкек; Ош, 2000, 121-б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Фрунзе, 1969, 151-б.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997,115-б.

Рецензент: филол.и.д., профессор Абдыкадырова А.

УДК 82.25:821.161.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-135-140

Бокешова М.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Бокешова М.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Bokeshova M.T.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0007-3793-7568

А.С. ПУШКИНДИН ПЕЙЗАЖДЫК ЛИРИКАСЫНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУ ЖОЛДОРУНУН АЧЫП БЕРҮҮ
ЭКСПЛИКАЦИЯ МЕТОДОВ ПЕРЕВОДА НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК ПЕЙЗАЖНОЙ ЛИРИКИ А.С. ПУШКИНА
EXPLICATION OF METHODS OF TRANSLATION INTO KYRGYZ OF THE LANDSCAPE LYRICS OF A.S. PUSHKIN

Кыскача мүнөздөмө: Макала А.С. Пушкиндин пейзаждык лирикасын кыргыз тилине которуу ыкмаларын ар кайсы котормочулар аткарган котормолор менен оригиналдуу тексттерди салыштырма талдоонун негизинде аныктоого арналган. Макалада каралган улуу орус акынынын чыгармаларынын кыргыз тилиндеги котормолору бир катар котормо трансформацияларына ээ, алар чыгармачылык котормо процессинин мыйзам ченемдүү натыйжасы болуп саналат жана оригиналдуу чыгармалардын айрым жактарын жекече-автордук чечмелөөнүн негизинде келип чыгат. Салыштырма талдоонун негизинде котормолордун сапатын аныктоонун жалпы критерийлери аныкталды: поэтикалык форманы сактоо, көркөм образдардын шайкештиги жана лирикалык каармандын ички сар-санаасын адекваттуу берүү, оригиналдуу көркөм тексттердин синтаксистик жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу болуп саналат. Ар кайсы котормочулар тарабынан жүргүзүлгөн котормолордун варианттарын изилдөө поэтикалык тексттердин көркөм өзгөчөлүгүн

берүү ыкмаларынын жана методдорунун динамикасын байкоого жана котормочулардын эң ийгиликтүү чыгармачылык чечимдерин табууга жардам берди. Изилдөөнүн материалдары катары улуу орус акынынын пейзаждык лирикасынын эң белгилүү чыгармалары тандалып алынган.

Аннотация: Статья посвящена описанию методов перевода на кыргызский язык пейзажной лирики А.С. Пушкина на материале сравнительного анализа оригиналов и переводов, выполненных разными переводчиками. Рассмотренные в статье кыргызские переводы произведений великого русского поэта имеют ряд переводческих трансформаций, которые являются как закономерным следствием творческого переводческого процесса, так и следствием индивидульно-авторского толкования отдельных сторон оригинальных произведений. На основе сравнительно-сопоставительного анализа выявлены основные критерии определения качества переводов: сохранение поэтической формы, соответствие художественных образов и адекватная передача переживаний лирического героя, учет синтаксических и стилистических особенностей оригинальных художественных текстов. Исследование различных вариантов переводов, выполненных разными трансляторами, помогает проследить динамику подходов и методов к передаче художественного своеобразия поэтических текстов и выявить наиболее удачные творческие решения переводчиков. В качестве материалов исследования отобраны наиболее известные произведения пейзажной лирики великого русского поэта.

Abstract: The article is devoted to the description of methods of translation into Kyrgyz of A.S. Pushkin's landscape lyrics on the material of comparative analysis of the originals and translations made by different translators. The Kyrgyz translations of the great Russian poet's works considered in the article have a number of translation transformations, which are both a natural consequence of the creative translation process and a consequence of individual-author's interpretation of certain aspects of the original works. On the basis of comparative analysis the main criteria for determining the quality of translations have been revealed: preservation of the poetic form, correspondence of artistic images and adequate transfer of the lyrical hero's experiences, consideration of syntactic and stylistic peculiarities of the original artistic texts. The study of various translations made by different translators helps to trace the dynamics of approaches and methods to convey the artistic uniqueness of poetic texts and to identify the most successful creative solutions of translators. The most famous works of landscape lyrics of the great Russian poet are selected as the materials of the study.

Негизги сөздөр: адекваттуу котормо; котормо методдору; котормочулук трансформациялар; көркөм котормо; пейзаждык лирика; поэзия; экспликация.

Ключевые слова: адекватный перевод; методы перевода; пейзажная лирика; переводческие трансформации; поэзия; художественный перевод; экспликация.

Keywords: adequate translation; translation methods; landscape lyrics; translation transformations; poetry; artistic translation; explication.

Предметом исследования настоящей статьи явились хрестоматийные лирические произведения А.С. Пушкина «Зимний вечер» (1825) и «Зимняя дорога» (1826). Ограниченный объем статьи не позволяет обратиться к более широкому пласту кыргызских переводов лирики великого поэта. Необходимость контекстуально-методической экспликации процесса перевода пейзажной лирики А.С. Пушкина вызвана широкой практикой вариативности переводов на кыргызский язык наиболее известных произведений великого классика русской поэзии. Опыт кыргызских переводчиков поэзии демонстрирует процесс формирования творческих принципов и эстетических воззрений, способствующих утверждению художественных традиций в творчестве известных кыргызских поэтов, переводивших произведения русской классики.

Система стихотворной поэтики представляет собой сложный материал как для творческой интерпретации в аспекте перевода, так и исследования в аспекте определения качества данного перевода. Тем не менее задача исследования может быть вполне определенной и охватывать два важнейших принципа: анализ соответствия поэтической форме оригинала и рассмотрение целесообразности трансформации синтаксических и стилистических особенностей переводимого текста. Существующий в истории кыргызской литературы факт переводной множественности в отношении произведений великого поэта говорит о неизменном историко-культурном значении и высокохудожественных достоинствах пушкинской лирики.

Методологической основой в определении аспектов сравнительно-сопоставительного анализа послужили труды выдающихся теоретиков перевода, таких как Е.Г. Эткинд [1], В.С. Виноградов [2], отметивших в качестве важнейшего критерия соблюдение и сохранение поэтической формы оригинального текста, а также лексико-грамматических и звуковых особенностей исходного поэтического текста.

Поиск методов и подходов к воспроизведению пушкинского текста исходит прежде всего из творческих возможностей и поэтических дарований кыргызских переводчиков, таких как А. Осмонов, У. Абдукаимов, Э. Турсунов, А. Токомбаев, А. Токтомушев и многих других, чей талант способствовал формированию и становлению отечественной профессиональной поэзии.

При анализе методов и способов перевода поэзии с одного языка на другой мы отталкиваемся от теоретического толкования понятия «метод». В учебной энциклопедии В.И. Шаповалова находим следующее определение: «Метод перевода является не объективно существующей закономерностью, а вырабатываемой человеком целенаправленной системой взаимосвязанных приемов, учитывающей вид и способы перевода. Стараясь приспособиться к объективно существующему способу перевода и используя с этой целью различные приемы, переводчик находил наиболее удобные в данных условиях работы действия, которые позволяли получать оптимальные результаты более оптимальным образом. Методы перевода вырабатываются в процессе многолетней практики и в значительной степени зависят от вкусов, привычек и способностей переводчика. С опытом существующие методы дополняются индивидуальными». [3, с. 449] На основе данного тезиса мы приходим к пониманию того, что качество того или иного перевода напрямую зависит от творческой индивидуальности переводчиков, тем не менее наша задача будет связана с поиском каких-то общих тенденций и схематических преобразований в контексте объективного различия русско-кыргызской стихотворной системы и грамматического строя обоих языков.

Стихотворение А.С. Пушкина «Зимний вечер» разделено на четыре октавы, причем последняя представлена рефреном, повторяя первый и пятый катрены; написано четырехстопным хореем, местами выделяется пиррихий; рифмовка перекрестная с чередованием женской и мужской рифм. Сопоставительный анализ строится на основе сравнения оригинального текста с двумя его вариантами переводов, выполненных А. Осмоновым и У. Абдукаимовым. Если говорить о поэтической форме переводов в аспекте соответствия оригиналу, то можно отметить определенные переводческие преобразования. Уже на первый взгляд можно обнаружить отсутствие упорядоченной системы строф, стихотворение в обоих вариантах представлено без выделения строф с определенным количеством строк. Вариант А. Осмонова не отличается точностью, так как вместо четырех выделенных строф с общим количеством 40 строк его перевод сохраняет всего 36, исключая последнюю строфу. Вариант У. Абдукаимова выдерживает общее количество строк и повторяющиеся катрены оригинала. Принцип перекрестной рифмы выдерживается в обоих вариантах перевода.

Явным переводческим преобразованием отмечено начало стихотворения, которое в оригинале звучит так:

Буря мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя.
То, как зверь, она завоет,
То заплачет, как дитя,
То по кровле обветшалой
Вдруг соломой зашумит,
То, как путник запоздалый,
К нам в окошко застучит [4].

А. Осмонов: Чүмкөп бороон көккө уюлгуйт,
Карлуу куюн карандай.
Кээде долу аңдарча уулуйт,
Ыйлайт кээде баладай
Тозгон үйүм, тамтык калбай,
Саманы учуп шуулдайт.
Түнгө калган жолоочудай,
Тереземе ургулайт. [5, с. 34]

У. Абдукаимов:
Мунарыктап борошо уруп,
Кар тозоңун уйпалайт.
Бирде жырткыч айбанча улуп,
Жаш балача бирде ыйлайт.
Бирде тамдын үстүн жапкан
Саманды эски чачкылайт,
Жолоочудай түндө калган,
Бирде эшикти каккылайт. [6, с. 25]

Специфика пейзажной лирики поэта, передающей внутреннее состояние лирического героя на фоне бушующего

природного явления, сохранена адекватно оригиналу. Семантическое поле «зимний вечер» охватывает целый ряд слов, имеющих общий семантический признак тоски и печального настроения: «буря», «мгла», «кроет», «вихорь», «снег», «воет», «плачет», «шумит», «стучит» и т. д. В варианте А. Осмонова наблюдается добавление к слову «зверь» отсутствующего эпитета «долу», выполняющего функцию сравнения. В «Киргизско-русском словаре» К.К. Юдахина под словом «долу» читаем: «(о человеке) сварливый, взбалмошный, вздорный…» [7, с. 196] Вероятно, переводчик данное дополнение счел уместным, используя его в переносном значении и дополняя «вой» зверя таким эпитетом, что придало объекту сравнения негативную окраску, поскольку данная характеристика, чаще всего применимая к человеку, вызывает отрицательные чувства. Подобное переводческое решение привносит в текст перевода усиление чувства тоски, испытываемого лирическим героем. Перевод У. Абдукаимова воспринимается как более адекватный вариант, так как семантический ряд словоформ соответствует оригиналу.

Вторая половина октавы подверглась значительным изменениям в обоих вариантах. К примеру, «кровля обветшалая» потеряла социально-символический подтекст, достигнутый использованием синекдохи: образ ветхой кровли олицетворяет скромное жилище поэта в тоскливые ссыльные зимние дни. В переводе А. Осмонова «кровля» преобразована в понятие «дом», причем ветхость кровли использована переводчиком в отношении целого дома, однако образ дополнен глагольной формой «тозгон», имеющей значение «преграждать». В буквальном смысле перевод имеет трансформированное значение, передающее мнимое действие лирического героя, загородившего свой дом соломой, уносимой без остатка бурей. У. Абдукаимов также прибегнул к трансформации, заменив «кровлю» «стеной», которая в данном контексте является синонимом слову «дом». Однако его перевод ближе к оригиналу, так как он использовал описательный перевод, эксплицируя «обветшалую кровлю» как «верх стены, покрытый старой соломой». Однако глаголу «зашумит» А. Осмонов подбирает более подходящий эквивалент «шуулдайт» в отличие от недостаточно адекватного варианта У. Абдукаимова, который использовал очевидную замену «чачкылайт», то есть разбрасывает. Такая же ситуация складывается вокруг понятия «окошко», в которое стучит «путник запоздалый»: А. Осмонов прибегает к точной передаче «терезе», в то время как У. Абдукаимов заменяет словом «эшик» (дверь). В смысловом и коммуникативном аспектах замена оправдана, поскольку звук извне в зимнюю бурю воспринимается в обоих случаях тоскливо и печально, вызывая тревогу и страх.

В звуковом и стилевом отношении оригинал богат стилистическими фигурами, в частности, в приведенном выше примере мы наблюдаем анафору, которая не нашла отражения в переводах.

Композиция стихотворения не подверглась значительным изменениям. Сохранены обе части, с одной стороны, передающие чувство тоски и тревоги лирического героя, а с другой – теплое обращение к дорогому человеку, разделяющему с ним ненастные дни. Примечательно, что в переводе А. Осмонова образ няни, к которой обращается поэт через словоформы «моя старушка», «мой друг», «добрая старушка», несколько размыт и нивелирован, что считается серьезным упущением переводчика. У. Абдукаимов больше чувствует глубокие взаимоотношения поэта с няней и практически использует только одно обращение «энеке», то есть мать, матушка.

Разницу в подходах к передаче смысловых сегментов текста мы также наблюдаем в следующем примере.

В оригинале: Спой мне песню, как синица
Тихо за морем жила;
Спой мне песню, как девица
За водой поутру шла. [4]

А. Осмонов: Ырда мага, тынч дайрада
Эркин өскөн чымчыкча.
Ырда мага, таң алдында
Сууга чыккан кызча ырда. [5, с. 34]

У. Абдукаимов: Ырдап берчи, обон сала,
Кучкач уя салганын,
Бакан алып, жаш кыз бала
Суугa эртелеп барганын. [6, с. 25]

Как видим, А. Осмонов дает трансформированный вариант ситуации просьбы лирического героя спеть песню юности, желая прикоснуться к ушедшей и беззаботной поре детства, когда няня пела ему песни. В переводе наблюдается несоответствие

оригиналу в плане содержания песен, которые до сих пор помнит поэт. Буквальный перевод словосочетания «Спой мне песню…» в императивной форме «Ырда мага…» не достигает того коммуникативного эффекта, который несет в себе оригинал. В переводе А. Осмонова лирический герой вместе с просьбой указывает на то, как она должна спеть, к примеру, «спой, как вольная птица» (вместо синицы) или «как девица, идущая утром за водой». Подобная интерпретация определенно искажает смысл лирического произведения А.С. Пушкина, имеющего глубокую духовную связь с Ариной Родионовной.

В отличие от А. Осмонова У. Абдукаимов более чуток к тексту оригинала, он улавливает этот момент и в адекватной и образной форме воспроизводит его. Для кыргызского слушателя употребление глагольного аффикса «-чы» характерно в ситуации просьбы. Такая форма, использованная У. Абдукаимовым более целесообразна, так как отвечает коммуникативной задаче переводимого текста. Помимо этого, в его переводе наблюдается адекватная замена образа синицы, которая «…тихо за морем жила» на «пташку, вьющую себе гнездо». Думается, такое творческое решение переводчика оправдано, так как по сути оно не искажает смысла текста, хотя, возможно, несколько сужает образный строй пушкинской лирики.

Следующее стихотворение А.С. Пушкина «Зимняя дорога» написано четырехстопным хореем, разделено на семь строф, состоящих из четырех строк (катренов).

Переводы на кыргызский язык принадлежат У. Абдукаимову и Э. Турсунову. Проследим, какие пути передачи образного строя, поэтической формы и стилевых особенностей пушкинского произведения использовали переводчики.

В оригинале: По дороге зимней, скучной
Тройка борзая бежит,
Колокольчик однозвучный
Утомительно гремит. [8]

У. Абдукаимов: Бук кылган кышкы жол тартып,
Тройка барат зыркырап.
Коңгуроо чолок күү тартып
Талыкшытат шыңгырап. [6, с. 20]

Э. Турсунов: Үч ат чеккен кышкы жолдо,
Үргүлөөдө өмүр суз.
Суз коңгуроо шыңгыроодо,
Сургулт талаа көңүлсүз. [6, с. 8]

В данном показательном отрывке заслуживают внимания два момента. Первый связан с передачей средствами кыргызского языка реалии «тройка», старинной русской запряжки лошадей. Безусловно, в данном случае понятие в смысловом плане важное с точки зрения передачи исторического контекста той эпохи, в которой жил лирический герой. Однако в философском смысле образ тройки несет достаточно символическую нагрузку, так как поэт через него показывает кажущуюся бесконечность зимней дороги, потому что она утомительна, скучна, возможно, доставляет какое-то неудобство в связи с холодом и темнотой. Поэтому примененная У. Абдукаимовым транслитерация с сохранением исходного варианта образа представляется наиболее приемлемой, так как способствует погружению в ту атмосферу, в которой пребывал лирический герой. Сохраненные в тексте перевода слова-реалии, как правило, поясняются в сносках к тексту. Вариант Э. Турсунова, на наш взгляд, уводит внимание читателей от пушкинской лирики, не передает внутреннее состояние лирического героя. Так, в его переводческой интерпретации мы вместо «тройки» читаем нейтральное «три коня», которое существенно трансформирует образный строй оригинала. Далее наблюдается во фрагменте и семантическое отклонение. Вероятно, переводчик остался под впечатлением от первой строфы стихотворения, в котором доминирующее семантическое свойство имела словоформа «печально». Так, Э. Турсунов в данном фрагменте заменяет ею (в переводе «суз») такой важный в оригинале эпитет, как «скучный», семантическое поле которого охватывает ряд признаков: «зимний», «однозвучный», «утомительно гремит». Генерализируя «скучную зимнюю дорогу» до уровня «печальной жизни», переводчик существенно отходит от содержания оригинала.

Второй момент, на который хотелось бы обратить внимание, связан с переводом слова-реалии «колокольчик», русского сигнального изобретения, оповещающего о прибытии тройки. Важно отметить, что данный предмет обязательно дополняет образ тройки, к тому же на протяжении поэтического текста он повторяется дважды и в обоих случаях вместе с эпитетом «однозвучный». В кыргызских эквивалентах верно подобран перевод слова «коңгуроо», что

семантически соответствует исходному понятию. Однако по-иному складывается ситуация вокруг его эпитета. Так, У. Абдукаимов находит весьма интересное творческое решение: используя метафору, он передает эпитет в буквальном переводе как «короткая мелодия». Но оправдано ли использование исконно кыргызской реалии «күү»? Думается, нет, так как «күү» – это мелодия, которая воспроизводится исключительно игрой на кыргызском национальном музыкальном инструменте. Вследствие ситуативного нанизывания друг на друга разных культурных пластов теряется национальная специфика текста оригинала. Усугубляет неоднозначность восприятия пушкинского текста также использованный переводчиком глагол «тартып», что значит «играть», «тянуть струны инструмента». Возможно, переводчику для достижения определенного звукового эффекта через использование такого стилистического приема, как эпифора нужно было прибегнуть к данному повтору глагола, но в разных значениях. Примечательно, что во втором переводе мы получили вариант, в котором предложена замена эпитета «однозвучный» на «печальный».

Таким образом, сравнительный анализ некоторых фрагментов оригинальных произведений пейзажной лирики А.С. Пушкина в сопоставлении с их кыргызскими переводами показал, насколько широкий спектр способов и методов используют поэты-переводчики для передачи смысла произведений кыргызскому читателю. Большое значение имеет верная интерпретация целостной авторской концепции жизни и полное осмысление художественных достоинств произведений великого русского поэта. Как показало исследование, доминирующим методом передачи пушкинской поэзии средствами кыргызского языка явился метод описательного перевода в совокупности с разными творческими решениями переводчиков.

Список использованной литературы

1. Эткинд Е.Г. Поэзия и перевод. – Ленинград: Сов. писатель, 1963, 432 с.
2. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – Москва, 2001. – URL: http://vsdzhabrailova.narod.ru/olderfiles/1/V.S.Vinogradov_Vvedenie_v_perevodo-5756.pdf. – Загл. экр.
3. Шаповалов В.И. Язык переводческой науки: Учебная энциклопедия. Словарь терминов транслатологии: в 2-х т. Т.1. – Бишкек: КРСУ, 2015, 568 с.
4. Пушкин А.С. Зимний вечер. – Режим доступа: https://www.culture.ru/poems/5364/zimnii-vecher – Загл. с экр.
5. Осмонов А. Чыгармалар: 3 томдук. – Фрунзе: Кыргызстан, 1965. Т.3.
6. Пушкин А.С. Ырлар. – Фрунзе: Мектеп, 1974, 112-б.
7. Киргизско-русский словарь: в 2-х кн. / Сост. К.К. Юдахин. – Фрунзе: Кирг. Сов. Энцикл., 1985. Кн. 1. А–К, 504 с.
8. Пушкин А.С. Зимняя дорога. – Режим доступа: https://www.culture.ru/poems/4426/zimnyaya-doroga – Загл. с экр.

Рецензент: к.филол.н., доцент Бектурова К.А.

УДК 82-1/-9:82.4
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-140-146

Бурждубаева Д.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Бурждубаева Д.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Burjubaeva D.T.
KNU J. Balasagyn

ВИКТОР КАДЫРОВ - ЖАЗУУЧУ, ПУБЛИЦИСТ ЖАНА БАСМАЧЫ
ВИКТОР КАДЫРОВ – ПИСАТЕЛЬ, ПУБЛИЦИСТ, ИЗДАТЕЛЬ
VIKTOR KADYROV IS A WRITER, PUBLICIST, AND PUBLISHER

Кыскача мүнөздөмө: Макала Кыргызстандагы орус тилдүү адабиятынын өнүгүшүнө зор салым кошкон жазуучу, публицист жана басмаканачы В.Кадыровдун чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүнө арналган. Макалада жазуучунун адабий чыгармалары, алардын көркөмдүк өзгөчөлүгү, жанрдык оригиналдуулугу көрсөтүлөт. Макалада анын публицисттик, басмаканачылык жана коомдук ишмердүүлүгү тууралуу да маалыматтар камтылган.

Аннотация: Статья посвящена характеристике творческой деятельности писателя, публициста и издателя В. Кадырова, внесшего большой вклад в развитие русскоязычной литературы Кыргызстана. Статья знакомит с литературными произведениями писателя, с их художественной спецификой, жанровым своеобразием. В статье также использованы сведения о его публицистике и издательской и общественной деятельности.

Abstract: The article is dedicated to the characterization of the creative activity of the writer, publicist, and publisher V. Kadyrov, who made a significant contribution to the development of Russian-language literature in Kyrgyzstan. The article introduces the literary works of the writer, highlighting their artistic specificity and genre uniqueness. It also includes information about his journalistic, publishing, and public activities.

Негизги сөздөр: автор; жанр; басмакана; очерк; котормо; публицистика; саякат; аңгеме; чыгармачылык; эссе; этнографиялык музей.

Ключевые слова: автор; жанр; издатель; очерк; перевод; публицистика; путешествие; рассказ; творчество; эссе; этнографический музей.

Keywords: author; genre; publisher; essay; translation; journalism; travel; short story; creativity; essay; ethnographic.

В обращении Иисуса к Понтию Пилату по роману Ч. Айтматова «Плаха» есть такие слова: «Создатель наделил нас высшим в мире благом – разумом. И дал нам волю жить по разумению. Как распорядимся мы небесным даром, в этом и будет история истории людей». [1, с. 154]

Виктор Кадыров – из редких людей, кто сумел не только стойко пережить сложные для всей страны постсоветские десятилетия, но и успешно заявить о себе в книготорговле, а также найти себя в путешествиях, поисках неизведанного, в писательском и издательском деле. Его детище – книжные магазины «Раритет» играют огромную роль

в развитии не только культурной, общественной, но и других аспектов жизни нашей страны. Широкий выбор детской и взрослой художественной литературы, специальной деловой, исторической и других жанров, востребованных нашими читателями, всегда можно было найти на книжных полках «Раритета». «Раритет» на протяжении многих лет участвовал в комплектации библиотечных фондов дошкольных, школьных и высших учебных заведений, профессиональных библиотек различных организаций. В стенах книжных магазинов устраивались детские чтения, литературные конкурсы и творческие вечера. Осуществлялись благотворительные акции по дарению книг библиотекам республики, детским домам, школам и дошкольным учреждениям. [2, с.2-3]

Творчество Виктора Кадырова (а иначе это и не назовешь, он – автор множества книг, роскошных фотоальбомов, богатейших иллюстрированных изданий о художественных промыслах, народном искусстве Кыргызстана, десятков книг для детей, очерков, эссе, рассказов, каждая из которых непременно заставляет следовать вслед за автором за поисками ответов на загадки, которые оставила нам история многотысячной давности) – это творчество писателя с поразительным желанием разбудить «спящих», раскрыть глаза людей не только на исчезающие памятники истории и культуры или красоты природы, но и на самих себя, на будущее своих собственных потомков.

Он сделал доступными для детей кыргызские эпосы, написал, литературно обработав и адаптировав в сокращенном варианте тексты эпосов: «Юность Манаса», «Манас – великий хан киргизов», «Эр-Тоштюк», «Сказание о Кожожаше», «Легенда об Олжобае и Кишимжан», пересказал кыргызские народные сказки о животных, об Алдар Косе, сказки, взятые из произведений Ч. Айтматова, написал замечательные добрые книжки для детей «Необычайные приключения Эмиля и Эдиля», «Необычайные приключения Эмиля и Эдиля в стране желаний», «Необычайные приключения Эмиля и Эдиля на заре времен». Книги поражают прекрасными иллюстрациями и доступным слогом. Он позаботился и о том, чтобы они

были переведены на кыргызский язык и так же отлично изданы. Ему принадлежат фотоальбомы, в которых передана красота природы Кыргызстана, культура страны, иллюстрированные издания: «Озеро Иссык-Куль – жемчужина Тянь-Шаня», «Кыргызстан. Искусство кочевников», «Национальные украшения народов Центральной Азии», «Тайны киргизского орнамента», «Таинственный Кыргызстан», «Мистический Саймалы-Таш», «Кыргызстан – страна сокровищ, чудес и загадок», «Шедевры первобытного искусства» и мн. др., этнографический музей, в котором выставлены те предметы древнего мира, которые были найдены, извлечены им самим и его друзьями из толщ земли и из глубин озера Иссык-Куль.

«Каждый человек, – считает В. Кадыров, – может написать одну книгу – историю своей жизни, и она будет уникальна и интересна». [3, с.58] Его жизнь оказалась настолько насыщенной путешествиями в самые разные уголки земного шара и встречами с интересными людьми, что это заставляло его всякий раз браться за перо. Результаты его писательского труда внушительны.

Четырнадцать других книг – четырнадцать названий: «Коровы пустыни» (2007), «Золото Иссык-Куля» (2008), «В поисках дракона» (2009), «Знаки неба» (2010), «Эффект бабочки», «Победить дракона», «Путешествие в пространстве и времени», «Игра в войну», «Иная планета» (2012), «Родиться в небесах» (2013), «Тайны Иссык-Куля» (2014), «Путешествие в страну Счастья» (2016), «Путешествие в пространстве и времени» (2024). Жанровый состав – повести, очерки, эссе, рассказы. Из них историческая повесть «Тимур-Мелик», историко-приключенческие повести: трилогия «Золото Иссык-Куля», «В поисках дракона», детективная повесть «Юбилей в Альпах», социальная повесть «Крысиные бега», документальная повесть «Тайны Иссык-Куля», мистическая пьеса «Рождественская бабушка», приключенческие повести для детей, многочисленные очерки о фауне, флоре, истории и современности, достопримечательностях различных уголков земного шара: Синайского полуострова, Кубы – острова Свободы, полуострова Юкатан, Мехико – столицы Мексики, Бутана – страны Счастья, Филиппин, Бразилии, Китая и Америки и многом др., рассказы, имеющие в себе изюминку, вызывающую интерес ожидания к следующим произведениям.

Его последняя, но не заключительная книга «Путешествие в пространстве и времени» (2024) рассказывает о путешествиях автора в Шри-Ланка, Узбекистан и Китай. Книга щедро иллюстрирована, что дает возможность читателю не только наслаждаться повествованием, но и зрительно погрузиться в эти прекрасные миры. Мастерство рассказчика заключается в том, что он с умением отбирает самые впечатляющие картины и с тонкой наблюдательностью, тщательно ведет свое повествование, то и дело углубляясь в историю этих мест. Остается только сказать, что перед нами тщательно продуманный текст, который написан подготовленным писателем-путешественником.

Особо следует сказать о том, что все эти великолепные вещи носят познавательный характер, читаются невероятно легко, тексты пестрят множеством названий эндемических растений и животных, географических местностей самого разного масштаба, имен и фамилий людей, принимающих участие в описываемых событиях. Автор может дать достаточную характеристику прошлого и настоящего данной географической точки, нравы, характерные особенности культуры и быта жителей местности.

В. Кадыров прост и исключителен одновременно. Дело в том, что на мир и природу он смотрит просто, а фантастически прекрасные явления и картины природы и истории, которые он ищет с нескончаемым энтузиазмом и упорством, воспринимает с большой любовью и благодарностью и щедро делится ими со своими читателями. Он не привлекает к себе особого внимания, не создает вокруг себя шумихи своими открытиями, которые на самом деле достойны всеобщего внимания и признания. Свои артефакты он просто выставляет на музейные полки в своем книжном магазине «Раритет», делая их доступными не только для ученых, но и для обычных людей, которые никогда, может быть, наяву не видели ни старинных монет, ни древних статуэток или других предметов древней истории. Виктор Кадыров – ученый-любитель широкого спектра, он изучает все, что ему интересно, глубоко зарываясь в архивные материалы, и не останавливаясь в своих поисках. «Неисчерпаемым золотым приском» Кадырову служат природа и история в основном Кыргызстана (где он родился и живет и не устает повторять о своей нескончаемой любви к нему), а также природа и жизнь вообще.

Он мог бы углубиться в какую-нибудь одну область науки, посвятив ей всю свою жизнь, стать прекрасным ученым-археологом или спелеологом, ботаником, биологом, историком, о способностях ученого свидетельствуют его очерки, эссе, рассказы. Но он, думается, понимает свое предназначение по-другому – жизнь надо познавать во всех доступных ему сферах, со вкусом, получая от этого огромное удовлетворение. Так же, как Оноре де Бальзак, работая в юности кем-то, вроде клерка в конторе, задался вопросом: «Разве это жизнь?» и ушел в писательство, которое открывало перед ним огромные жизненные перспективы, Виктор Кадыров нашел себя в путешествиях, поисках неизведанного, в писательском и книгоиздательском деле.

Он интересен во всех своих ипостасях – в первую очередь, как человек, который нашел ключик от сундучка, в котором сокрыт ответ на вопрос, в чем заключается смысл его жизни, во-вторых, он добился того (что редко удается другим!), чтобы быть экономически свободным для занятия делами, интересующими его. В-третьих, он интересен своей проницательностью, начитанностью, образованностью. Все его действия, равно, как его книги, проникнуты не только жаждой познания, но и великой любовью к природе, к земле, на которой он живет.

Каждое его документальное произведение о Кыргызстане – это призыв к пробуждению, люди должны стряхнуть с себя сон, чтобы увидеть, «как интересна и разнообразна наша собственная страна, сколько в ней природных красот и затаенных мест». Увидев в изданных им и его товарищами фотоальбомах изображения необыкновенно красивых мест, люди не хотели верить, что все это находится у нас, а ведь им нужно только захотеть увидеть воочию.

Писатель наделен и необычайным музыкальным слухом, о чем свидетельствуют его многочисленные пейзажные описания. Согласитесь, не всякий может услышать мелодию ветерка, приводящего в движение травинки или листья деревьев. Для этого нужно иметь отзывчивое и благодарное сердце, открытое для всего того, что дает жизнь.

В своей прозе он одновременно художник, музыкант, тонкий стилист, ученый, благодарный сын природы, с ярко выраженными патриотическими чувствами. Его путевые очерки потрясают своей научностью, документальностью, они живы и выразительны за счет наполненности энергией размышляющего в поисках человека.

Человеку, по Виктору Кадырову, должно быть интересно все: громадье гор, грохочущие водопады, шумные реки, камни, деревья, разноцветье трав, всевозможные запахи природы, историческое прошлое, заботы сегодняшнего дня.

В отдельных примерах он передает нам чувство своего неудовлетворения равнодушием людей. К примеру, когда в поисках определенного камня-валуна или другого важного для него объекта он не раз обращался за помощью к местным жителям, чабанам-скотоводам, те пожимали плечами, ибо никогда не задумывались о таинственных знаках петроглифов, которых они, может, даже и не замечали, прогоняя тысячу раз мимо этих камней свои стада. А иногда он наталкивался на коммерческое отношение людей, которые готовы были видеть в его поисках только жажду обогащения.

В своих произведениях и устных выступлениях он с горечью говорит об упадке духовности и призывает к активному действию в деле возрождения миссии книги в духовном развитии страны, к бережному отношению к природе и памятникам истории. И мечтает об объединяющей идее, которая сплотила бы людей страны и открыла путь к улучшению ее благосостояния.

Он умеет создать ощутимые и зримые для читателя картины великолепия природы. Вот, к примеру, как описывает автор один из видов, который предстал перед ним во время ночной «водной прогулки» по джунглям Амазонии: «Когда лодка проплывала под огромным раскидистым гигантом, ветви, свисающие дугой, и их зеркальные двойники в воде создавали полную иллюзию круглого тоннеля, в центре которого мы парили! Изогнутые стволы деревьев рождали в воображении картину леса, согнутого пополам неистовым порывом ветра, – до того совершенным был этот оптический обман», или: «Синее небо с объемными облаками, красные скалы с причудливыми образованиями в форме сказочных фигуру людей и животных, светлые стволы деревьев, зелень их крон и травы создавали неповторимую, контрастную картину, на заднем плане которой несколькими террасами простирались зеленоватые плато, а вдалеке, завершая этот пейзаж, темной неровной стеной шел Ат-Башинский хребет, снежные вершины которого еще светились в бело-розовом свете

заката». Создается впечатление, что автор владеет не только даром слова, но и искусством художника видеть природу во всей ее вселенской красе и гармонии.

Средневековый поэт Саади говорил, что первую часть жизни следует проводить в путешествиях, где ты познаешь не только чужие миры, но и овладеешь тайнами человеческой жизни вообще, в том числе и своей. Вторую часть, говорил он, нужно посвятить передаче своего опыта другим людям. Словно следуя этому наставлению, Виктор Кадыров все, что он видел своими глазами, фотографировал и описывал, а затем передавал и продолжает передавать в своих замечательных произведениях. И, издавая свои произведения, он проявил свою исключительность. Он иллюстрировал написанное впечатляющими снимками, каждая страница его путешествий сопровождается неповторимыми фотографиями наземного или подводного мира, жизни и быта людей, которые сопровождали его или попадались на его пути. Все они: люди, камни с петроглифами, пещеры, озеро Иссык-Куль, дикие звери и птицы, чужедальние страны становились действующими лицами его произведений.

Достоверность – вот самая отличительная черта его творчества. Это вызывает у читателя чувство уважения к автору, доверия к написанному.

Трезвая оценка действительности в рассказах и очерках, умение повернуть внимание человека современности в позитивное русло, отсутствие безнадежности и отчаяния из-за того, что не все в стране складывается к лучшему, какого вопроса ни коснешься, и, самое главное, активное действие, тяга к самостоятельному решению дел, не ожидая помощи со стороны, – в этом весь Виктор Кадыров. Он находится в действии, поиске, благодаря не только собственным желаниям и устремлениям, но и большому кругу людей, который он сам создал вокруг себя – кругу людей, на которых он сам похож, это Сергей Дудашвили, Владимир Михайлович и Василий Плоских, Аман, Владимир Горовой, Дмитрий Лужанский, Вячеслав Александров, Александр Жуканин и другие. На мой взгляд, Виктор Кадыров будто настраивает под звук своей струны тех людей, кто не сфальшивит и не предаст, сохраняя с ними честные и дружеские отношения. Особо следует отметить и подругу жизни Виктора Кадырова – Светлану, которая является редким образцом жены, соратника, помощника, верного друга, которая неизменно находится рядом во всех его путешествиях и поисках, издательском деле.

Нет-нет, да прорывается в нем иногда крик возмущения о том, что люди в основном не хотят мыслить с оглядкой на уроки прошлого и устремленностью в будущее, укреплять с каждым поколением имеющиеся духовные ценности.

Каждое произведение Виктора Кадырова достойно отдельного внимания. Позволю себе остановиться на некоторых из них. Его небольшое эссе «Польза чтения» полной уверенностью можно включить в школьные учебники по литературе и обществоведению. Его полезно прочитать и взрослым, читающим и не читающим. В нем автор обстоятельно рассказывает о том, что дает чтение человеку, какую великую миссию выполняет книга в его жизни, приводя для подкрепления своих размышлений высказывания выдающихся авторитетных писателей-мыслителей. И здесь наблюдается научный подход к вопросу, который придает убедительный характер его рассуждениям. Это эссе вызвало у меня массу мыслей. Я подумала о том, что если ученик школы начитан, то учитель математики или биологии получит интересующегося, вдумчивого, размышляющего, анализирующего ученика, из которого можно лепить любого специалиста.

В размышлениях Виктора Кадырова о литературе нахожу (думается, не я одна) то, что тревожит в отношении молодежи и взрослого читателя к книге. Он с болью говорит о тяге современного человека к произведениям-однодневкам и необходимости познания человеком истинной красоты литературы, литературы классической, без которой он уже не сможет мыслить своего существования. Он рассматривает вопрос о пользе чтения с точки зрения педагога, социолога, эстета, психолога, историка и делает это доказательно и убедительно, поднимая его на высокий общественный уровень.

Когда у американского фантаста Рэя Бредбери спросили о его мечте, он сказал, что он хотел бы, чтобы исчезли все электронные носители художественных текстов, и чтобы люди читали бумажные варианты книг. В этом есть особый смысл и это понимает и претворяет в жизнь и Кадыров-книгоиздатель, в магазинах которого тщательно и со вкусом подобрана литература прошлого и настоящего, современного. Нельзя представить себе

Кыргызстан без «Раритета» Кадырова. Это будет страна, голодная духом и культурой.

Книги писателя рассказывают не только об увлекательных походах автора в те или иные места. Им широко освещается и современная действительность, история страны в отдельных ярких страницах и биографиях, раскрывается отношение людей к науке, к вселенной, к другим людям, к самому себе. Он показал нам ученых истинных и ложных, у которых амбиций больше, чем истинной любви к науке. А ведь это прямое попадание в настоящее и будущее научного потенциала страны. У Кадырова не узкое, а масштабное видение картины, он выводит из частного всеобщее, заставляя задумываться о многих вещах.

Первые рассказы из книг писателя отличались тем, что автор говорил от своего имени, называя себя и остальных персонажей подлинными именами и фамилиями. Казалось, такой подход к изображению действительности не должен был вызывать особого восторга. Ведь читатель всегда ждет чего-то нового для себя. Однако рассказ об обыденном, чаще всего написан со вкусом, в хорошей стилистической манере, которая обнаруживает в авторе его осведомленность во многих областях знаний, владение научной терминологией и научными понятиями, вызывает читательское удовлетворение и восхищение.

Рассказы Кадырова требуют отдельного изучения, они вызывают интерес либо достоверностью изображаемого, либо детективным сюжетом, либо глубокой психологичностью и многим другим. Вот это мы называем современным рассказом! Во-первых, в них речь идет о современности, во-вторых, рассказы лаконичны и остросюжетны, а самое главное, автор может перевоплощаться в своих героев, находящихся в экстремальной ситуации, настолько, что мы ощущаем их сердцебиение и дыхание. Удивительно, но свою способность увлекать читателя его документальных очерков в путешествия или поиски загадочного, автор переносит и на свои художественные произведения, которые, несмотря на вымысел, поражают своей историчностью и достоверностью. Это, видимо, происходит оттого, что изображаемое чаще всего связано с нашей действительностью, оно знакомо и понятно нам.

Рассказ «Премия Дарвина» проникновенен тем, что заставляет каждой клеточкой кожи чувствовать то, что испытал герой, который захотел воплотить свою мечту в реальность. В нем видится сам автор, который мечтает и сам каждый раз реализует свою мечту, не ждет чуда, а идет ему навстречу. Я не раз думала о философском содержании тех ситуаций и коллизий, которые автор изображает в своих рассказах, касается ли это историй с интригующей фабулой или повествования о каком-либо эпизоде из жизни. Когда герой рассказа, Ларри, наконец, взмывает высоко в небо на самодельном устройстве из воздушных шаров, накаченных гелием и тем самым добивается осуществления самой главной мечты своей жизни – взлететь к небу, и после того, как проходит весь запал радости и восторга от исполненного, выясняется, что он не в силах управлять этим устройством и впереди – либо верная смерть от обжигающего холода, либо гибель в водах океана или удара о землю. Ситуация меняется в прямо противоположную сторону – теперь он грезит о земле, как единственно желанном счастье. Здесь можно отметить небезынтересные моменты. Автор позволяет герою осуществить мечту – подняться в небо без глобальных, вполне доступных затрат, тем самым он подводит человека к мысли, что при желании и, соответственно, при осуществлении действий для реализации этого желания вовсе не требуется класть всю свою жизнь или жертвовать чем-то большим. Наконец, возвращение Ларри на землю означает, что человек только тогда начинает ценить то, что имеет, когда начинает его терять. Пока он обладает им, он не понимает его ценности. Так и Виктор Кадыров своими замечательными произведениями словно говорит нам: «Оглянитесь вокруг и цените то, что у вас есть! Берите от жизни то, что она дарит вам, не проходите мимо, не будьте лишенными глаз и сердца!»

Конечно, можно допустить, что не все написанное может вызвать полное одобрение читателя, это его право. Кадыров прекрасен как автор рассказов, повестей, популярных очерков, где он стремится представить в них реальный мир, полный чудес и совершенства, и эти попытки вызваны желанием показать читателю этот мир, увиденный его глазами, стоят дорогого.

Литературная жизнь Кыргызстана продолжает свое движение, в ней, как отмечал изестный литературовед Б. Койчуев, «проявляются: активизация эстетических поисков, переосмысление устоявшихся нормативов, стремление к выражению своей

творческой индивидуальности» [5]. Творчество В. Кадырова и есть свидетельство того, что мир меняется, и к его изображению нужны новые подходы, которые будут в полной мере удовлетворять эстетические потребности современного человека.

Список использованной литературы

1. Айтматов Ч. Плаха. – Фрунзе: Кыргызстан, с. 154.
2. Литературный Кыргызстан, 2025, №1.
3. Кадыров В. Путешествие в пространстве и времени. – Бишкек: Раритет, 2024.
4. Кадыров В. По дороге с облаками. – Бишкек: Раритет, 2024.
5. Койчуев Б. Русская литература Кыргызстана начала XXI века как зеркало социального духовно-нравственного состояния общества. – Режим доступа: http://www.literatura.kg/articles/?aid=852

Рецензент: д-р филол.н., профессор Койчуев Б.Т.

УДК 82.3(575.2)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-146-150

Дюшебекова Б.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Дюшебекова Б.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Diushebekova B.T.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0009-4348-3771

Ч. АЙТМАТОВ «КЫЗЫЛ АЛМА» АҢГЕМЕСИНДЕГИ ЛИРИКАЛЫК-РОМАНТИКАЛЫК ЧАГЫЛДЫРУУ КАРАЖАТТАРЫНЫН СИСТЕМАСЫ
СИСТЕМА ЛИРИКО-РОМАНТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ В РАССКАЗЕ Ч. АЙТМАТОВА «КРАСНОЕ ЯБЛОКО»
THE SYSTEM OF LYRICAL AND ROMANTIC MEANS OF EXPRESSION IN G. AITMATOV'S SHORT STORY «THE RED APPLE»

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Ч.Айтматовдун «Кызыл алма» аңгемесиндеги сөз айкашынын каражаттар системасы талданат. Образдарды, сюжеттерди, композицияларды түзүү ыкмаларында, сүйлөө тартибинин ар кандай деңгээлдеринин өзгөчөлүгүндө лирика-романтикалык туюнтуучу каражаттардын бар экендиги белгиленет. Макалада каармандардын инсандар аралык мамилелердин гармониясына, сүйүүгө жана бакытка болгон кумарына, чын ыкластуулукка, толуктукка, адамдык сезимдердин кооздугуна болгон жогорку талапка умтулуусуна көңүл бурулат. Системанын бардык түзүүчүлөрүн изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, образдарды ачууда терең психологизм жана окуянын проблематикасынын өзгөчөлүктөрү лирикалык субъективдүү башталыштын күчөшүнө, автордук пафостун өзгөчөлүгүнө жана чыгарманын ушул стилин тандоого шарт түзгөн.

Аннотация: В статье анализируется система средств выражения в рассказе «Красное яблоко» Ч. Айтматова. В способах создания образов, сюжетосложении, композиции, в специфике различных уровней речевого строя отмечается наличие лирико-романтических средств выражения. Главное внимание в статье уделяется стремлению героев к гармонии межличностных отношений, жажде любви и счастья, высокой требовательности к искренности, полноте, красоте человеческих чувств, которые выражаются в поступках персонажей и определяют основное содержание произведения. Результат исследования всех составляющих системы средств выражения показывает, что глубокий психологизм в раскрытии образов и особенности проблематики рассказа обусловили усиление лирического субъективного начала, своеобразие авторского пафоса и выбор данного стиля произведения.

Abstract: The article analyzes the system of means of expression in the story «Red Apple» by Ch. Aitmatov. In the methods of creating images, plotting, composition, and in the specifics of various levels of

speech structure, the presence of lyrical-romantic means of expression is noted. The main focus of the article is on the heroes' desire for harmony in interpersonal relationships, thirst for love and happiness, high demands on sincerity, completeness, and beauty of human feelings, which are expressed in the characters' actions and determine the main content of the work. The result of the study of all components of the system of means of expression shows that deep psychologism in the disclosure of images and the peculiarities of the problematic of the story determined the strengthening of the lyrical subjective principle, the originality of the author's pathos and the choice of this style of the work.

Негизги сөздөр: аңгеме; Ч. Айтматов; сөз каражаттарынын системасы; лирика; романтизм; психологизм; образ.

Ключевые слова: рассказ; Ч. Айтматов; система средств выражения; лирика; романтизм; психологизм; образ.

Keywords: short story; Ch. Aitmatov; system of means of expression; lyrics; romanticism; psychologism; image.

В рассказе Ч. Айтматова «Красное яблоко» наблюдается наличие некоторых лирико-романтических средств выражения.

В.Г. Белинский определил романтизм как «сокровенную жизнь души». [1, с.116] Именно показ сокровенной жизни души является основной темой рассказа.

Повествование в произведении представляет собой чередование авторского рассказа с несобственно-прямой речью главного героя Исабекова: «Уже ночь, а Исабеков сидит и думает. С чего начать письмо? Да и что он вообще напишет в этом письме? Очень это трудно, просто невозможно! Так много нужно сказать, столько всего накопилось. Поймет ли она его запоздалые откровения?

Много лет семейной жизни позади. И сможет ли она теперь, после стольких взаимных обид, после бесконечных упреков, часто несправедливых, после стольких ссор и стольких примирений, и, наконец, после разрыва, – сможет ли она теперь трезво, нет, не так, сможет ли она теперь просто по-человечески понять его и простить? Сможет ли стать такой, какой была в первые годы их совместной жизни, – бесхитростной, открытой, доброй? А если не сможет? Если не поймет или, того хуже, оскорбится и опять начнет твердить о женской гордости, несчастной судьбе... Что тогда?» [2, с. 485] Причем переход от авторского повествования к мыслям героя совершенно незаметен. И поскольку излияние чувств и мыслей героя доминирует, рассказ напоминает исповедь. Повышенный лиризм повествования требует соответствующих форм воплощения. В приведенном выше отрывке использованы разнообразные стилистические фигуры (градация – «очень трудно, просто невозможно», «обид, упреков, ссор, разрыва», антитеза – «ссор – примирений», «понять его и простить – не поймет, оскорбится», повторы – «сможет ли…, сможет ли…, сможет ли…, сможет ли...», «стольких…, стольких…, стольких», синонимические повторы – «так много нужно сказать, столько всего накопилось»), основная функция которых – усиление выражаемых эмоций. Большая часть предложений в отрывке – это риторические фигуры (вопросы, умолчание). То есть автором использованы синтаксические средства, несущие выразительную и эмфатическую нагрузку, усилены не столько логические смысловые значения слов, сколько эмоциональные.

И лексический уровень речевого строя отличается использованием именно выразительных средств. Так, в отрывке нет ни одного изобразительного эпитета, все эпитеты выразительные («несправедливых», «бесхитростной», «трудно» и др.).

Все это обусловлено тем, что речь в этом отрывке, да и во всем рассказе, идет о «запоздалых откровениях», о сложных человеческих взаимоотношениях.

В сознании главного героя переплетены прошлое и настоящее. Понять настоящее, осознать сегодняшние трудности ему помогают воспоминания, возвращение к событиям своей юности, к своей первой неразделенной любви. Еще в студенческие годы герой рассказа был трепетно влюблен в незнакомую девушку. Каждый день с окраины города он ходил в городскую библиотеку, где бывала она, только для того, чтобы увидеть ее. После он провожал ее до дома, издали следуя

за ней, не решаясь подойти к ней, открыться, признаться в любви.

Вокруг образа незнакомки он создал свой мир мечты и надеялся, что он «еще откроет ей свои мечты и признается, как провожает ее каждый раз домой» [2, с. 495], как «думает только о ней целый день – и на лекциях, и в столовой, и в общежитии». [2, с. 494]

Образ незнакомки романтически идеализирован. «И муки и радости испытывал Исабеков от одного только ее присутствия в читальном зале». [2, с. 493] Он всегда ждал ее с таким томительным волнением, что даже не понимал, что читает. И, как образ романтический, образ прекрасной незнакомки односторонний. «Она ему казалась слишком красивой и слишком интеллигентной». [2, с. 494] Мысленно обращаясь к ней, он говорил: «Вы добрая, хорошая, самая красивая и самая умная» [2, с. 495], «очень умная и очень образованная». [2, с. 493) Она занималась в читальном зале, «как всегда ни на кого не глядя и ни на что не обращая внимания». [2, с. 497]

Главный герой рассказа также имеет определенные романтические черты. Он создал в молодости свой романтический мир мечты, который автор называет «чудесный мир мечты, созданный им вокруг красного яблока». [2, с. 494] Как и все романтические герои, он высоко одухотворен, стремится «ощутить полноту прекрасного» [2, с. 497]. Всецело поглощен он чувством любви, идеальным чистым чувством. Совершенно бескорыстен он в опоэтизированной им самим любви, ему достаточно увидеть радость в ее глазах, и «всегда, когда он встречает в жизни что-то хорошее, красивое, ему хочется, чтобы она была рядом». [2, с. 497] Но незнакомка не взяла его красное яблоко, не поняла его признания в любви.

И сегодняшний герой, зрелый человек, не остановился в своем романтическом поиске любви, гармонии, счастья. В начале рассказа герой находится в дисгармоническом состоянии духа, углубляется душевный разлад в его семье, накопилось немало взаимных обид и горечи. Претензии жены ему казались просто капризом, и только ее уход заставляет задуматься, по-новому взглянуть на свое прошлое, понять, почему же не хватало ему чуткости, душевного тепла для жены, что мешало чувствовать и любить полнокровно. Вспоминая о первой любви, о прошлой ране, герой рассказа пытается по-новому осознать настоящее, наладить будущее, проанализировать свои чувства, найти ошибку в своем отношении к близким.

Романтически окрашен и образ жены Исабекова Сабиры. Ее уход, разрыв с мужем – это романтический протест. Сабира – сильный и гордый человек, который не может смириться с полулюбовью мужа, с тем, что ее не замечают, не уважают как личность. Это романтическое проявление личностного начала. Для его усиления автор не ставит перед героями проблем бытовых, материальных. Внешне в семье все обстоит благополучно, но Сабира не желает довольствоваться только этим, так как нет между супругами душевной близости, взаимопонимания. Сабира бескомпромиссна в любви. И если нет в семье настоящей любви, то брак для нее бессмыслен и безнравственен. Герои рассказа – люди интеллигентные, он – преподаватель в вузе, она собирается защищать диссертацию в Москве. Они живут сложной и многообразной духовной жизнью. Богатая индивидуальность предъявляет большие требования и к себе, и к другим, отсюда духовная неудовлетворенность героев рассказа. Богатство внутреннего мира и максимализм требований – все это отличительные качества романтических героев.

Дисгармоничность душевного состояния главного героя еще больше подчеркивает гармония окружающей природы и музыки, звучавшей во время поездки за город, где Исабеков собирался все объяснить дочери: «И пока шел этот разговор, мелодия «Ave Maria» величественно плыла над осенними просторами, словно одухотворяя собой эту осень, и эту землю, и человеческие сердца. Внезапно Исабекову передалось ощущение гармонии, полного согласия, связавшего воедино солнце, сияющие впереди горы, голос Робертино и волнение дочери». [2, с. 489]

«Ave Maria» – художественная реальность, упорядоченная и построенная по законам красоты. И, видимо, автор не случайно остановил свой выбор именно на этом музыкальном произведении,

воспевающем чистый, идеальный образ девы Марии. Ведь и европейских романтиков XIX века привлекало средневековое искусство своей одухотворенностью, возвышенностью, устремленностью к богу (идеалу). [3, с. 166] К тому же песня эта передавалась по радио в исполнении Робертино Лоретти – ребенка, также существа непорочного и чистого.

Другими глазами стал смотреть герой на мир вокруг себя: «Сад, уже опустевший, стоит над речкой, убранный и чистый, и будто прислушивается, не придут ли еще люди за плодами. И стога сена вдоль ограды – как памятники ушедшего лета. Они дольше всех будут хранить запах зноя. Летом здесь все было, наверно, по-иному, а он не помнит, будто не было у него лета. А вон появились тучки – белые верблюжата. Ах, в аиле бы побывать! Как давно он там не был...». [2, с. 490] В описании пейзажа появились олицетворения («сад прислушивается», «тучки – белые верблюжата»). Исабеков острее вдруг почувствовал жизнь природы и свое сокровенное, забытое от повседневных забот (захотелось вдруг в родной аил). После света, навеянного «Ave Maria», все казалось герою обновленным, и тем тяжелее было ему начать разговор с дочерью о своих взаимоотношениях с женой, о разрыве.

В конце рассказа раскроется душа еще одной героини – маленькой дочери Исабекова Анары, душа чистая, гармоничная, вобравшая в себя все то, чего так не хватает взрослым. Бегая по саду, она нашла большое красное яблоко. Образ красного яблока несет в себе особый смысл – это образ-символ любви и счастья, причем образ-символ романтический, потому что в нем реализуется романтическое ожидание чуда («и все-таки я ждал чуда»). Когда-то Исабеков тоже нашел удивительной красоты огромное красное яблоко, последнее оставшееся в осеннем саду. Оно казалось ему поразительным чудом, которое он должен обязательно подарить незнакомке. Чудо открылось теперь маленькой Анаре, «это яблоко ждало тебя все лето, оно потому так спряталось, чтобы никто его не заметил, ... кто съест это яблоко будет счастливым». [2, с. 491] Яблоко вернуло Исабекову память о лучших днях его жизни, оно должно было примирить его с женой. Таким образом, этот символ воплощает то, к чему стремятся герои рассказа. Анара, тоньше и острее чувствуя беду в семье, решила отдать счастливое яблоко матери. Любовь Анары к родителям – это чувство всепобеждающее. Любовь у романтиков – величайшее из человеческих чувств, творящее чудеса.

Сюжетосложение рассказа имеет черты, свойственные произведениям исповедального характера (форма исповеди получила широкое распространение в романтической литературе). Все события воспроизводятся, как воспоминания: и события давно минувших лет, и события сегодняшние. Поэтому изложение событий сопровождается передачей тончайших нюансов человеческих эмоций, переливов чувств. Внутренний эмоциональный план несет основную смысловую нагрузку в выражении психологических мотивов поступков героев, причинно-следственных связей между событиями, смены настроений и намерений героев. Внешняя же событийность как бы отодвигается во времени и передается опосредованно через поток мыслей и чувств. В рассказе видны черты романтического сюжетосложения с его внезапными поворотами и неожиданными совпадениями, к примеру: «...Он вспомнил о другом красном яблоке и поразился странному, невероятному совпадению. Он тоже однажды нашел такое же красивое красное яблоко и чуть ли не в этом же саду, да, именно здесь...». [2, с. 491] Это совпадение и становится толчком для воспоминаний, оно соединяет обе сюжетные линии рассказа. В повествовании о прошлом герой проходит путь от любви к разочарованию. Девушка не приняла его любви: «Она уходила от своего красного яблока, а Исабеков ошеломленно, смотрел ей вслед, держа в руках свою драгоценность, и не понимал, что произошло. Чудесный мир, созданный им вокруг красного яблока, внезапно рухнул, разлетелся вдребезги». [2, с. 498] Вторая сюжетная линия о сегодняшнем Исабекова – это трудный путь от непонимания, душевной дисгармонии к пониманию и любви. Он приходит к осознанию причин семейного конфликта. Никому после незнакомки не хотел он дарить красное яблоко. Но «все-таки, оказывается, была, была одна женщина, которая всю жизнь просила, настаивала, требовала у него красное

яблоко. Это была его жена Сабира». [2, с. 498] В этом отрывке повтор («была, была») и градация («просила, настаивала, требовала») усиливают остроту конфликта, сложность взаимоотношений Исабекова и его жены.

Здесь прошлое противопоставлено настоящему. Вообще вся художественная структура рассказа построена на контрастах. Контрастны композиционные части (прошлое и настоящее), противопоставлены женские образы, отношение Исабекова к ним, сам Исабеков проходит путь от душевного разлада к его разрешению, контрастно и изображение эмоций – от полутонов, едва уловимых нюансов (например, во взаимоотношениях Исабекова с дочерью) до проявления крайней эмоциональной взволнованности и напряженности (его любовь к незнакомке – «чувствовал себя оглушенным ударами собственного сердца», «дух захватывало от небывалого счастья», «ему было жутко и радостно» и др.). Здесь также используются излюбленные романтические приемы – гипербола и антитеза.

Одна из композиционных частей – воспоминание о юности – находится внутри другой. В местах соединения частей возникает образ красного яблока, сначала лишь его внешний вид («какое красивое», «горело, как фонарь», «как солнце»), затем открывается и глубинный символический смысл («тот, кто съест это яблоко, будет очень счастливым»). В конце рассказа приоткрывается и план будущего, Исабеков с дочерью собираются везти яблоко в Москву Сабире.

Итак, рассказ Ч. Айтматова «Красное яблоко» о поисках высокого идеала. Любовь Исабекова к незнакомке, его сегодняшние раздумья и попытки разрешить семейный конфликт, уход его жены Сабиры, то, что их маленькая дочь, страдающая от разрыва родителей, по-своему пытается внести согласие – все это жажда идеала, высокая требовательность к искренности, полноте, красоте человеческих взаимоотношений. «…В душе каждого живет жажда прекрасного. Видимо, это в самой природе человека» [2, с. 489], – так мыслит Исабеков. Это жажда счастья и гармонии выражена через всю художественную структуру произведения.

Особенностью поэтической системы рассказа является то, что она тяготеет к романтическим средствам выражения., об этом свидетельствуют особенности сюжетосложения (доминирование «внутреннего» эмоционального сюжета над внешним событийным, приемы сцепления сюжетных компонентов), композиционные приемы (противопоставление прошлого и настоящего героя, мечтательности и прозаизма, противопоставление героинь и др.), усиление лирического субъективного начала (прямое излияние души, поток мыслей и воспоминаний), своеобразие образной системы (все герои рассказа наделены романтическими чертами), особенности речевого строя, нацеленного на передачу повышенной эмоциональности.

Список использованной литературы

1. Белинский В.Г. Собрание сочинений: в 9-ти т. – Москва: Художественная литература, 1981. Т.6, 678 с.
2. Айтматов Ч. Прощай, Гульсары!: Повести и рассказы. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982, 568 с.
3. Литературные манифесты западноевропейских романтиков. – Москва: МГУ, 1980, 639 с.

Рецензент: д-р филол.н., профессор Койчуев Б.Т.

УДК 894.341
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-151-154

Жамгырчиева Г.Т.
Ош мамлекеттик университети
Жамгырчиева Г.Т.
Ошский государственный университет
Jamgyrchieva G.T
Osh State University

ORCID: 0009-0001-9817-2008

ААЛЫ ТОКОМБАЕВДИН АҢГЕМЕ ЖАНРЫНДАГЫ ЧЕБЕРЧИЛИГИ
МАСТЕРСТВО ААЛЫ ТОКОМБАЕВА В ЖАНРЕ РАССКАЗА
AALY TOKOMBAYEV'S MASTERY IN THE STORY GENRE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада А. Токомбаевдин аңгеме жанрындагы жазуучулук чеберчилиги, андагы реалдуулук менен көркөмдүктүн айкалышуусу, реалисттик адабий багыттын өзгөчөлүгү, идеялык-тематикалык наркы тууралуу сөз болот. Макаланын актуалдуулугу күн тартибинен түшпөй келе жаткан жазуучу аңгемелеринде алып чыккан социалдык-турмуштук маселелерден тартып, каармандардын жеке адамдык деңгээлдеги көйгөйлөрү бирдикте камтылгандыгында. Ошондой эле алардагы пенденин адамдык парасатынын мааниси ачыкталган. Макаланын максаты – Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгындагы аңгеме жанрынын ордун, алардагы турмуш чындыгынын көркөм чагылдырылышын ачып берүү, милдети – жазуучунун аңгеме жанрындагы чыгармаларынын мисалында адабий талдоо жүргүзүү менен аңгемелердин көркөм адабий чыгармачылыктагы жана коом турмушундагы маанисин аныктоо.

Аннотация: Статья, посвященная прозе А. Токомбаева в жанре рассказа, раскрывает особенности его писательского мастерства, анализируя сочетание реального и вымышленного, специфику реалистического метода, а также идейно-тематическое значение произведений. Актуальность статьи определяется теми направлениями, которые охватывают общественно-житейские проблемы, поднимаемые автором в его рассказах наряду с проблемами личностного уровня. Статья стремится проанализировать жанр рассказа в творчестве Аалы Токомбаева, исследуя его роль в отображении реальности и определив его значение для литературы и общества через литературоведческий анализ конкретных произведений писателя. Основная задача – показать, как через рассказы Токомбаев изображал действительность и каково их место в его художественном наследии и общественной жизни.

Abstract: The article examines A. Tokombaev's writing skills in the short story genre, the combination of reality and fiction in it, the features of the realistic literary movement, and its ideological and thematic significance. The relevance of the article will be determined by those areas that cover social and everyday problems raised by the author in his stories, together with problems at the personal level. They also reveal the meaning of human intelligence. The purpose of the article is to reveal the place of the short story genre in the works of Aaly Tokombaev, the artistic depiction of the reality of life in them, the task is to determine the significance of stories in artistic and literary creativity and public life by conducting a literary analysis using the example of the writer's works in the short story genre.

Негизги сөздөр: кыргыз адабияты аңгеме жанры; Аалы Токомбаев; жазуучунун чеберчилиги; идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүк; тематикалык алкак; социалдык көйгөйлөр; аң-сезимдин өсүшү; образ түзүүдөгү чеберчилик; көркөм сөз каражаттары.

Ключевые слова: кыргызская литература; жанр рассказа; Аалы Токомбаев; писательское мастерство; идейно-художественная особенность; тематическая структура; социальные проблемы; рост сознания; мастерство создания образа; художественные средства выразительности.

Keywords: Kyrgyz literature; story genre; Aaly Tokombaev; writing skills; ideological and artistic features; thematic structure; social problems; growth of consciousness; skill in creating an image; artistic means of expression.

Киришүү. Заманда болуп жаткан өзгөрүүлөр көркөм адабиятта тынымсыз чагылдырылып келет. Түрдүү мезгилдердеги коомдун ар тараптан дүркүрөп өсүшүнө байланышкан факторлор адамдарга таасирин тийгизип, социалдык, турмуштук улам жаңы

проблемаларды жаратып келгени белгилүү жана анын баары ар кыл ракурста көркөм жалпыланат. Көркөм сөздүн бардык жанрларынын өзүнө ылайык орду, аткаруучу кызматы бар. Окурмандарга чакан көлөмү, бир дем менен окулуп кабыл алууга ыңгайлуулугу менен жаккан жанр – аңгеме. Бул жанрга адабий сынчы М. Борбугулов мындайча мүнөздөмө берет: "Кыргыз адабиятынын жанрларынын ичинде аңгеме жанры өзгөчө орунду ээлейт. Аңгеме – эпикалык текке таандык кара сөз түрүндөгү адабияттын түрү. Анын так аныкталган чеги жок, аңгеме новелла, очерк жанрларын бири-биринен ажыратуу кээде оңой эмес. Ошондой болсо да, кеңири жана жалпы маанисинде алганда, аңгеме новелладан мурун, б. а., эң байыркы заманда пайда болгон. Аңгеме көбүнчө адамдын башынан өткөргөн бир окуяны сүрөттөгөн көлөмү анча чоң эмес чыгарма болуп саналат". [3, 410-б.] Ошентип адам мүнөздөрү, жашоо шарттары жөнүндө кабар берген окуялары жөнөкөй түзүлүп, карапайым, элестүү тил менен сүрөттөлгөн, көлөмү анча чоң эмес, кара сөз түрүндө жазылган чыгармалар болгон аңгемелердин көтөргөн идеялык жүгү масштабдуу романдардан кем эмес. Маселен жазуучу Э. Хэмингуей атактуу көлөмдүү романдары бар туруп бир аңгемеси, тактап айтканда, "Чал жана деңиз" үчүн Нобель сыйлыгын алган. Ал эми кыргыз адабиятындагы аңгеме жанрынын тарыхы өзүнчө сөз кылууга татыктуу. Алтымышынчы жылдардагы жазуучулардын атактуу муунунун катарында адабиятыбызга келип кирген А. Саспаев кыргыздын Чехову деген атка конуп аңгеме жанрынын чебери аталган. Кыргыз эл жазуучусу А. Токомбаев да калемгерлик жолун алгач поэзиядан баштап, бирок кийинчерээк прозада, драматургияда да эмгектенди. Ал – советтик доордун көркөм сөз чеберлеринин ири өкүлү, коомдук-саясий турмушка активдүү катышкан инсан. Жазуучунун аңгеме жанрындагы көркөм туундулары лирикалык маанайы, романтикалуулугу, турмуштун түрдүү жагдайларын камтуусу, образ жаратуудагы чеберчилиги менен окурманды өзүнө тартып турат. Жазуучу коомдук-нравалык маселелерди ар дайым көтөрүп келгендиктен, анын чыгармачылыгын кыргыз жергесиндеги, өзгөчө элеттеги социалдык өзгөрүүлөр, адамдардын кулк-мүнөзү менен бирге иликтөө максатка ылайык.

Негизги бөлүм. Аалы Токомбаевдин "Канаттуу достор: Балдар аңгемеси" деген алгачкы аңгемеси 1935-жылы чакан китепче катары (22 бет) жарык көргөн экен. "Жараланган жүрөк. Повесттер жана аңгемелер" деген аталыштагы жыйнагы 1963-1981-жылдар аралыгында төрт жолу улам толуктоолор менен басылып кийинки аңгемелери киргизилген. Ал эми "Акай мерген" аңгемеси чакан китепче түрүнө 1976, 1984-жылдары эки жолу басылган. "Күүнүн сыры" аңгемеси болсо жазуучунун ырлар, аңгемелер, повесттерин камтыган жыйнактарында 1984, 1991-жылдары жарык көргөн.

Жогоруда белгиленген "Акай мерген", "Жол жомогу", "Күүнүн сыры", "Даат" ж.б. аңгемелери залкар жазуучунун бул чакан жанрда жазган чыгармалары болуп саналат. Кандай гана татаал турмуштук кырдаалдарга карабастан адамдын өмүр учугунун уланып турушун, өмүрдөгү кусалуу, өзгөчө бир ирмемдерди баса белгилөө А. Токомбаевдин аңгемелеринин кредосу десек болот. Бул жагынан аталган аңгемелердин новеллистикалык белгилерге да ээ экендиги байкалат. Мында А. Токомбаевдин жазуучу катары калыптанышына таасирин тийгизген ички, тышкы факторлор орун алган. Жазуучунун өмүр баянын чыгармачылыгы менен бирге айкалыштырып изилдөө жакшы натыйжаларды берет. Жазуучунун чыгармачылык эволюциясы жана андагы тематикалык башкы багыттар, проблемалар автор жашаган советтик доордун спецификасына ылайык келет. А. Токомбаевдин прозалык чыгармаларынын, анын ичинде аңгемелеринин идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, турмушту сүрөттөөдөгү, образдарды ачып берүүдөгү чеберчилиги өз учурунда бир топ жаш жазуучуларга үлгү болгон, алардан жазуучунун атуулдук позициясы көрүнүп турат.

А. Токомбаевдин жекече стили, чыгармачылык эволюциясын советтик доордун контекстинде кароо логикалуу. Мында ошол жылдардагы жазуучунун чыгармачылыгынын негизги багытын, мүнөзүн, изденүү мотивин аныктоо, аңгеме жанрында иштөө этаптарындагы абалына анализ берүү менен өзүнө таандык спецификасын ачыктоо зарылдыгы келип чыгат. Окумуштуу К. Абакиров жазуучунун балдар адабиятына кошкон салымын белгилеп, анын алгачкы аңгемесиндеги фольклор менен реалисттик адабияттын катышын төмөнкүчө белгилейт: "А.Токомбаевдин "Канаттуу достор" (1935) аттуу балдар аңгемеси жомоктуулук менен реалдуулукту

синтездештирүү аракетинен жаралып жаш муундардын табият жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтүү максаты алдынкы планга чыгарылган". [1, 38-б] Андан ары адабиятчы А. Токомбаевдин өзүнүн жыйында сүйлөгөн сөзүнөн мисал келтирип, калемгердин балдар адабиятынын өнүгүүсүнө кайдыгер эместигин, ага астейдил караганын тастыктайт: "Балдардын билимин көтөрүү, алардын пикирин кеңейтүү өздөрүнүн түшүнүктүү адабияты менен алымсындыруу болот". [1, 39-б.] Дегинкиси кыргыз кесипкөй адабияты фольклордук чыгармачылыктан башат алып калыптанганын айтып жүрөбүз. [6] Аалы Токомбаев да жазма кесипкөй адабиятты түптөгөндөрдүн катарында прозада, биз сөз кылып жаткан аңгеме жанрында да элдик оозеки чыгармачылыкка кайрылып, анын мотивдерин реалисттик аңгемеге синтездеген. Бул "Даат" аңгемесинде дагы мыкты формада жүзөгө ашырылган десек болот. Башкы каарман Акыл аке атына жараша акылман карыя болуп, балдарды, өзүнүн окуучуларын илгир, дилгир тарбиялаган. Ошонун натыйжасында алар түндөп келген ууруларга жемин жедирбей, өздөрүн да сактап калышат.

Негизи адам проблемасы жалаң эстетиканын чегинде карала турган нерсе эмес, ал адегенде коомдук чөйрөдө, тарыхта өз ордун аныктайт, анан адабият предметине айланат, ошондуктан жеке сүрөткердин чыгармасында жаралган адам концепциясы жөнүндө сөз болобу, конкреттүү тарыхый учур, ал жараткан социалдык-психологиялык тенденциялар сөзсүз эске алынат. Буга байланыштуу көркөм адабий чыгармачылыктагы адам жана турмуштук кырдаал маселесине токтолуп жатып адабиятчы М.Б. Храпченко төмөнкүлөрдү белгилейт: "Опираясь на живые процессы действительности, реалистическая литература раскрыла различные грани и формы взаимосвязей человека и обстоятельств, равно как столкновений между ними. Соотношение этих двух основных тенденций в в различные исторические периоды было неодинаковым. Вмешательство человека в ход событий, его воздействие на них яснее всего выступает в эпоху революций, в пору мощного роста освободительного народного движений. Явления эти находят свое выражение в литературе, хотя связи эдесь отнюдь не прямолинейные. Часто они достаточно сложны и опосредствованы». [7, 163] Дал ушундай кырдаал А. Токомбаевдин "Акай мерген" аңгемесинде баяндалат. Анда өткөн теңсиздик доордо жер-сууну ээлеп алган манаптын айылдын тоо-таштан аңчылык кылуусуна тыюу салып элди кыйын абалга калтырат. Ач отурган айылдаштарын, үй-бүлөсүн аяган Акай мерген ууга чыгып кийик атып жолдуу келет, бирок олжосун бөлүшүп келген айылдаштарынын кубанычы узакка созулбайт. Мерген чычырканакка бөлөнүп сабалып жазасын алат, анын уусунан каза болот. Бул тууралуу адабиятчы О. Ибраимов эмгегинде белгилеп, аңгемеде алынган турмуштук материал тарыхый негизге ээ экенин, окуя белгилүү тарыхый каарман Байтик жана Акай мергендин ортосундагы мамилеге байланыштуулугун эскертет. Манап жергиликтүү байдын эрке баласы ээлеп алган жердеги маралды атканы үчүн мергенди катуу жазалайт. [5, 226-б.] Ал эми "Күүнүн сырын" окумуштуу повесть катары карап, андагы окуяны аңгеменин ичиндеги аңгеме катары көрсөткөн. Чечмелеп айтканда, аңгеменин каарманы дагы бир башка аңгемени баяндап берет.

Окумуштуу К. Ибраимов азыркы доордун адабий процесси менен байыркы доолордогу мифтик чыгармачылыкты салыштырып келип фольклордук-мифологиялык аң-сезим калдыктары жазуучулардын турмуштук тажрыйбасынын табигый бөлүгүн түзүп тургандыгын белгилейт. [4, 4-б.] Бул көрүнүш көптөгөн жазуучулардын чыгармаларында айкалышта келери чыгарма жаратуудагы кадыресе ыкма катары калыптанган. Дегинкиси адам аң-сезиминде жана анын түпкү бейаң бөлүгүндө өткөн доорлордун элестери жашайт жана алар искусствонун түрдүү жанрларында, анын ичинде көркөм адабиятта да кездешет. Биз карап жаткан Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгында да фольклордон таасирленүү жана андан материал алуу орун алган.

Автордун фольклорду чыгармачылык менен пайдалангандыгын биз жогоруда аталган аңгемелеринен билебиз жана бул тууралуу айтылган төмөнкү пикирге кошулуу максатка туура келет: "Бул аңгемелеринде турмуштук чындыкты автор бири-бири менен аңгемелеше калуучу карапайым адамдардын өз ооздору менен айттырат. Мындай ыкма окуяны баяндоонун кыска болушуна шарт түзөт да, эл арасынан угуп жүргөн кадимки эле сүйлөшүү, маектешүү стилин көз алдыга элестетет. Бирок окуялардын курчтугу, айтуучунун элестүү сөздөргө байлыгы, элдик учкул сөздөрдүн жыштыгы образдарды көркөм ачууга бап келип окуучуну кызыктырып жүрүп отурат". [2, 114-б]

“Днестр терең деңизге куят” аңгемесинде болсо украин жергесиндеги революционерлердин турмушу баяндалат, андагы бир кичине көркөм деталга көңүл бурсак, камалып кетүү коркунучунан конспирацияга өткөн каармандардын ачарчылыкта жашоосу, кичине бөбөккө мурда мышыкка берилип бирок желбей калган нандын күйүк сыныгын мештин артынан таап сууга жибитип бергени учкай баяндалат. Аңгеменин башкы идеясы эл эркиндиги үчүн күрөшкөн революционерлер замандын эл үчүн жакшы жакка өзгөрүшүн, эркин эмгекти өз өмүрүнөн жогору коюшарын даңазалайт.

Ал эми “Өлүм кимди коркутпайт” аңгемеси кийинки учурдагы эле турмуштун бир үзүмүн көрсөткөн чакан чыгарма. Автор анда адам баласы капыс ооруп калганда кандай сезимдерге туш болорун, өмүр менен өлүмдүн арасы кээде өтө аз өлчөмдө болуп каларын көрсөткөн. Өмүрдүн кымбаттыгы кээде кылт этип эске түшүп турса да, демейде байкабай алдырып жиберген учурлар турмушта арбын экени аңгеме аркылуу эскертилет.

Корутунду жана алынган натыйжалар

Кыргыз эл жазуучусу Аалы Токомбаевдин калеминен жаралган чыгармалар кыргыз адабиятынын өнүгүшүндө этаптык мааниге ээ. Жазуучунун чыгармачылыгындагы аңгеме жанры өзгөчө орунда, себеби ушул жанрдан прозага салым кошуусу башталган. Ошону менен бирге эле макалада төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

- А. Токомбаевдин аңгеме жаатындагы чыгармачылык эволюциясы жалпыланган түрдө адабий-теориялык багытта талдоого алынып, жазуучунун чыгармачылык өзгөчөлүктөрү кыргыз адабиятынын контекстинде каралуусу шарт;
- жазуучунун чыгармачылык эволюциясы жана андагы тематикалык башкы багыттар, проблемалар автор жашаган советтик доордун спецификасына ылайык келет;
- А. Токомбаевдин прозалык чыгармаларынын, анын ичинде аңгемелеринин идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, турмушту сүрөттөөдөгү, образдарды ачып берүүдөгү чеберчилиги өз учурунда бир топ жаш жазуучуларга үлгү болгон, алардан жазуучунун атуулдук позициясы көрүнүп турат;
- сүрөткердин аңгемелеринин тематикалык багыттары жана аларды ачуудагы жазуучунун чеберчилиги өз алдынча спецификага ээ;
- жазуучунун аңгемелериндеги ийгиликтер жана кенемтелер жалпы кыргыз адабиятынын калыптануу мезгилиндеги деңгээлине байланыштуу каралуусу максатка ылайык.

Жыйынтыктап айтканда, А. Токомбаевдин аңгемелери – анын чыгармачылыгынын башатында жана кийинки учурларында жаратылган көркөм туундулары. Аларда жазуучунун чеберчилигинин көрөңгөлөрү байкалып, тилинин жатыктыгы, лирикалуулугу, романтикага байлыгы менен окурмандардын эсинде калды. А. Токомбаев – өз мезгилинин добулбасын соккон жазуучу, анын кайсы чыгармасын албайлы, аларга өз мезгили, б.а советтик доор үчүн актуалдуу проблемаларды көтөргөн жаңычылдык мүнөздүү.

Колдонулган адабияттар

1. Абакиров К. Балдар адабиятынын тарыхы (1924-1956-ж.). – Бишкек, 2022.
2. Айтбаева Ш. Кыргыз фольклорунун жана адабиятынын маселелери. – Бишкек, 2018.
3. Борбугулов М. Адабият теориясы. – Бишкек, 1996.
4. Ибраимов К. Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө /Азыркы адабияттагы миф жана реалдуулук /: Адабий сын макалалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
5. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века. Т.1. – Бишкек, 2013.
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. – Бишкек, 2005.
7. Храпченко М.Б. Художественное творчество. Действительность. Человек. – Москва, 1978.

Рецензент: филол.и.д-р, профессор Абакиров К.

УДК 894.341
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-155-157

Жамгырчиева Г.Т.
Ош мамлекеттик университети
Жамгырчиева Г.Т.
Ошский государственный университет
Jamgyrchieva G.T.
Osh State University

ORCID: 0009-0001-9817-2008

РАМИС РЫСКУЛОВДУН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ГЕДОНИЗМДИН БЕРИЛИШИ
ГЕДОНИЗМ В ПОЭЗИИ РАМИСА РЫСКУЛОВА
HEDONISM IN THE POETRY OF RAMIS RYSKULOV

Кыскача мүнөздөмө: Макалада белгилүү кыргыз акыны Рамис Рыскуловдун поэзиясындагы гедонизм түшүнүгү каралып, анын сибаризм түшүнүгү менен айырмачылыктары жана окшоштуктары көрсөтүлүп, айрым ырларынын мисалдарында талдоого алынат. Поэзиянын адамды жашоого умтултуучу касиетке ээ экендиги акындын чыгармаларынан ачык көрүнүп турат. Шаттуу палитра – Р. Рыскуловдун поэзиясындагы гедонизмдин башкы белгиси.

Аннотация: В статье рассматривается понятие гедонизма в поэзии известного кыргызского поэта Рамиса Рыскулова, показаны его различия и сходства с понятием сибаризм, а также анализируются некоторые примеры по теме его стихотворений. Из произведений поэта видно, что поэзия обладает способностью побуждать человека к жизни. Счастливая палитра – главный признак гедонизма в поэзии Р. Рыскулова.

Abstract: The article examines the concept of hedonism in the poetry of the famous Kyrgyz poet Ramis Ryskulov, shows its differences and similarities with the concept of sybarism, and also analyzes some examples on the topic of his poems. From the poet’s works it is clear that poetry has the ability to motivate a person to life. A happy palette is the main sign of hedonism in the poetry of R. Ryskulov.

Негизги сөздөр: акын Рамис Рыскулов; гедонизм; сибаризм; поэзия; этика; философия; жашоо ырахаты; рухий ырахаттануу; гармония.

Ключевые слова: поэт Рамис Рыскулов; гедонизм; сибаризм; поэзия; этика; философия; радость жизни; духовное наслаждение; гармония.

Keywords: poet Ramis Ryskulov; hedonism; sybarism; poetry; ethics; philosophy; joy of life; spiritual pleasure; harmony.

Киришүү

Кыргыз поэзиясында өзгөчө орду бар, көрүнүктүү акындардын бири Рамис Рыскулов өзүнүн поэзиясында терең философиялык мазмунду, эмоционалдык интеллектти, социалдык көрүнүштөргө жекече, кайталангыс ой-пикирин чыгармалары аркылуу билдиргендиги менен башка акындардан айырмаланып тургандыгы белгилүү.

Акындын чыгармачылыгында түрдүү темалар орун алган, аны ичинде Р. Рыскулов өзүнүн гедонисттик философиянын негизги принциптерин жетекчилике алган өзгөчө стилдеги поэзиясын жараткан.

Гедонизм – байыркы грек тилинен алынып, ырахаттануу деген маанини билдирген аксиологиялык окуу. Анда жашоонун маңызы өмүрдөн канааттануу – ырахаттуу жашоонун өзүндө делип, жалпы адамзаттык баалуулуктардын ичинде терминалдык, башкача айтканда негизги баалуулук катары эсептелет. Ал эми калган бааалуулуктар инструменталдык денгээлде каралат. Тактап айтканда, ырахаттанууга жетүүнүн каражаттары катары келет. Гедонизмдин негиз салуучулары Аристипп, Сократ болуп, алар б. з. ч. IV-III кылымдарга таандык окууларын жаратып, бул окуу дене жана рух эркиндигине негизделген. Гедонизмди эки топко бөлүп кароо философия илиминдеги негизги проблемалардын бири болуп саналат. Бул тууралуу мындай деп белгилейт: “Философиянын тарыхында ньюанстар жөнүндө маселе келип чыгат, анткени гедонизм бардык философиялык жана этикалык окуулар сыяктуу түрдүү вариацияларга ээ, алар биздин көз карашыбыз боюнча эки чоң бөлүккө бөлүүгө мүмкүндүк берет: 1) “вульгардык гедонизм”, сезимдик

ырахаттарга басым жасалган, 2) “жогорку гедонизм”, мында алардын, сезимдердин тазалыгына басым жасалат. Көп учурда гедонизмдин эки түрү тең чырмалашып, айырмачылыгын ажырата албаган учурлар кездешет”. [2, 29-31-б.]

Рамис Рыскуловдур ырларына талдоо жүргүзүүдө гедонизм менен сибаризм түшүнүгүн чаташтырбоо зарыл. Алардын айырмачылыгы төмөнкүчө.

Гедонисттер социалдык-моралдык нормаларды жана эрежелерди бузбайт, кайра колдойт. Ошону менен биргеликте гедонизм универсалдуу философиялык концепция. Ал эми сибариттер материалдык байлык жана сезимдик канааттанууга эгоизм аркылуу жеткендер болуп саналат. Сибаризм – б.з.ч. VI-V кылымда калыптанган. Ал Байыркы Грециядагы сибариттердин жашоо образын чагылдырган философиялык-социалдык багыт болуп саналат. Анын негизги өзөгүн материалдык ырахаттануу түзүп, белгилүү бир тарыхый доордун турмушун чагылдырып бере алган. [2] Сибаризм жана гедонизм ырахатка умтулуу процесси аркылуу окшош болгону менен философиялык жана тарыхый мүнөздөмөлөрү боюнча айырмаланып турары анык. Акын, жазуучулар үчүн бул түшүнүк терең жана ар тараптуу мааниге болушу мүмкүн. Гедонизм акындын ички дүйнөсүндөгү кайкалаган абалдарды, кайсы бир мүнөздөгү жашоо ырахаттарын сүрөттөгөн көз караш катары көрүнө алат.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Акын Рамис Рыскуловдун адамдык табиятында канааттануу, рахатка умтулуу жактарын озунун жашоо образы, ой жүгүртүү манерасы, инсандык гумандуу жаратылышы менен поэзия аркылуу берген. Баарыбызга белгилүү болгондой, Ыр аке сүрөтчү жана обончу да болуп, искусствонун поэзия, сүрөт, музыка түрлөрүн өз ара айкалышта жараткан инсан. Гедонизм автордун абстракттуу сүрөт жана обондорунда да ачык чагылдырылат. Акындын табияты анын ырларына шайкеш болуп, ырынын аягына аты жазылбаса да ага таандык экендиги айкын болуп турат. Бул тууралуу замандашы А. Жакшылыков: "Анын ал турсун бир да ыр сабын жазгырып келип өз корооңо кошо албайсың. "Мен Рамистин ырымын" деп "маараганы мааараган" ...Дегинкиси чыгармасынан инсандык ички көрөңгөсү байкалып турса – бул нак таланттын жышааны", – деп жазганы бар. [3, 106-б.] Сөз чеберинин кайсы гана ырын окубагын анда көтөрүңкү маанай, жашоого болгон сүйүү, позитивдүү көз карашы, шаттуулук өзгөчө эпкин менен берилип турат.

Акын ырларында жашоонун ар бир учурун уникалдуу жана баалуу нерсе катары чагылдырып, жашоонун ырахатын, көрктүүлүгүн философиялык негизде ачып берет. Аны менен биргеликте инсандын жеке эркиндиги, өзүн-өзү кабыл алуусу жана руханий дүйнөсүнүн баалуулуктарына басым жасалгандыгы көзгө урунат.

Адегенде эле белгилеп кетчү нерсе, акындын ырларынын аталыштарынан жана аларда колдонулган сөздөрдөн эле гедонисттик белгилер көрүнөт. Мисалы: “Күн майрам”, “Жаз”, “Шаттуу ырлар”, “Күлкү чачам”, ж. б. Жогоруда саналган жыйнактарында чынында да шаңдуу, кубанычтуу, ырахаттуу түшүнүктөрдү билдирген сөздөр жана сөз айкаштары колдонулат: жыргал, кызыл кут, жадырап, шаңк-шаңк этип, шатырап, кандай сонун ушул чак ж.б.

Рамис Рыскуловдун поэзиясындагы дээрлик бардык тематикада жазылган ырларынан гедонизмди кездештире алабыз. Алсак, акын үчүн табигат – адамдын ички дүйнөсүнүн, руханий ырахатынын гармониялуу айкалышкан көрүнүшү, ошондой эле адамдын жан дүйнөсүндөгү азап, сүйүү сыяктуу сезимдерге карата терең эмоционалдык чыңалуулар да арбын. Инсандын сүйүүсүн, толкундануулары менен жыргалчылыгын сүрөттөп, кайгы менен ырахаттын кошулушун, синтезин көрсөтүп берет. Бул эмоциялык мамилелер акындын гедонизмге болгон түшүнүгүн ачыктап, ырахат алуу менен кайгыны, өмүрдүн кыскалыгы менен анын жагымсыз жактарынын ортосундагы контрастты чагылдырат.

Жыйынтыктар жана талкуулар

Адам баласынын жашоо маңызы бизди курчап турган ар бир нерседе, “Булочка жеп келатам” ырында “космостук мейкиндикте карасам мен жок нерсе, ал эми чимейилдин көзү менен караганда мен гигантмын”, – дейт. [4, 209-б] "Маани берем" ырында болсо:

Маани берем бопбоз болгон тим кездерге,

Менин сыйкырыман заттар дагы ого бетер жаркырайт.

Мен жаңыча

Берем көз караш дүйнөгө!", –

деп акын өзү жогорудагы ырларында белгилегендей назик дүйнө аркылуу ар ар бир майда нерсеге маани берип, ага башкача көз караш менен карайт. [5, 44-б.] Жашоо кызык, анын кызыгы түгөнгүс. Сулуу аялзаты,

жарашыктуулук, кооздук жашоону көркко бөлөп турары Рамис Рыскуловдун поэзиясындагы гедонисттик кредо десек болот жана ал жогорку интеллектуалдык маданияттын этикалык көрүнүшү катары чыгат.

Орто кылымда жашаган кадимки Асан кайгы сыяктуу Рамис Рыскулов да гуманист акын катары ташты да аяйт, ташты кышта үшүдү дейт. Маселен, "Поэзия" жыйнагында: "Ташты дагы жыргаткан жадыраган жаз экен", – деп белгилейт.

Албетте, жашоо жалаң жыргалдан турбайт, аны менен катар акын жашоонун кыйынчылыктарын сабак катары кабыл алат, алар үчүн чөгүп, наарaзыланбайт. Тескерисинче, аларга каршы туруп, келечекке чоң үмүт менен карайт. "Көчөнүн кызык сырлары" ырында:

Кайгыдан шаттык жаратып,
Турмуштун кечем жыргалын", – дейт. [5, 53-б.]

Ал эми "Менин таржымалым" ырында:

Бейиш сындуу көрөм турмуш азабын,
Көздөйм беттеп кандай бийик мазарың!", – деп жазат. [5, 58-б]

Бул ыр саптарындагы антитеза аркылуу автор азапты да рахат катары кабыл аларын көрүүгө болот.

Акын ошентип жыргаганда айтат:

"Бүт дүйнөнүн акындары
Келгенсийт мага конокко.
Дүркүрөймүн, күркүрөйм
Күркүрөйм да шатырайм,
Асмандарды шатылайм". [5]

Ал эми жогорду белгиленген "Поэзия" деген жыйнагындагы ошондой аталыштагы ырында:

"Токтогул, Барпы, Коргоолдун,
Ырдашынан жаралгам.
Кылымдардын Пушкиндей,
Курдашынан жаралгам.
Апам менен атамдын,
Жыргашынан жаралгам", – дейт [4]

Сүйүүдөн жаралган акындын жүрөгү да сүйүүгө толо. "Жаштык маршы" деген ырында дал ушундай эмоциялуу дүйнө кабылдоо бар:

"Көкүрөктү керип коюп,
Ай-ааламды кабыл алам
Денем менен.
Билбейм кайда батырам кубатымды,
өткүр дүйнө албууттанат.
Кандай сонун жашоо жарык дүйнөдө
Бүт араанын ачып коюп.

Бул саптарда акындын чыныгы акындык пейили, ачык жүрөгү, назик көңүлү, жашоого чексиз жана күчтүү умтулуу, дүйнөнү кучагы толо кабылдоо жатат. Ошентип гедонизм Рамис акындын ар бир саптарынын баш багып, окурманды өзүнө тартып, жашоого, болгондо да бактылуу өмүр кечирүүгө шыктантып турат.

Корутунду

Рамис Рыскуловдун поэзиясындагы өзгөчө эпкин жана эргүү, шаттуулук гедонисттик идеяны таасын берип турат. Дегеле анын жашоо образы жана ырларынан турмушту сүйүүгө умтулуу, кыйынчылыктарды жеңе билүү, көрүнбөс кыпындай нерседен да жакшылык көрө билүүгө чакырууну көрө алабыз. Өзү айткандай "жоктон барды жараткан" акын өмүрдү өңчөй кара түскө боёбостон, аны түрдүү палитрага салат. Жыл мезгилдеринин ичинен акындын жазга жакын экени байкалат. Жазды сүйгөн акындын ырлары да жаз жыттанып, жашыл энергияга, жаңы өнүмгө ээ. Жарыкчылыкта жакшылыктын жышанасы бар деп эсептеп, кичине көлөмдөгү ырында да жалбырттаган жашоону сүйүү, ага канааттануу идеялары берилип турат.

Колдонулган адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабияты. – Бишкек, 2015, 174-б.
2. Владимирович В.Ю. "Системний гедонизм" как этическое учение. – Москва, 2019, с. 38.
3. Жакшылыков А. Рамис жөнүндө сөз //Ала-Тоо, 1989, 106-б.
4. Рыскулов Р. Ырлар. – Фрунзе: Кыргызстан,1984, 209-б.
5. Рыскулов Р. Ыр нөшөрү. – Фрунзе: Мектеп, 1988.

Рецензент: филол.и.д-р, профессор Абакиров К.

УДК 821.512.154:82-121
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-158-161

Жумакадырова К.М.
Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын Билим берүү, маалымат жана котормо борбору
Жумакадырова К.М.
Учебно-информационный и переводческий центр Национальной комиссии по государственному языку и языковой политике при Президенте КР
Zhumakadyrova K.M.
Educational, Information and Translation Center of the National Commission on the State Language and Language Policy under the President of the Kyrgyz Republic

ORCID: 0009-0001-9532-42-13

АКЫН СООРОНБАЙ ЖУСУЕВДИН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ СОГУШ ТЕМАСЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ТЕМЫ ВОЙНЫ В ПОЭЗИИ СООРОНБАЯ ЖУСУЕВА
ARTISTIC DEPICTION OF THE THEME OF WAR IN THE POETRY OF THE POET SOORONBAI ZHUSUEV

Кыскача мүнөздөмө: Макалада акын С.Жусуевдин согуш темасында жазылган ырлары анализге алынган. Акын согуш талаасын өз көзү менен көрүп, катышкандыктан согуштагы көрүнүштөрдү ырларында реалдуу чагылдырып, кыргыз адабиятында өзгөчө орун ээлеген. Бул макалада Кыргыз адабиятында согуш темасындагы чыгармалардын жазылышына жана изилденишине салым кошкон акын экендиги макалада изилденди.

Аннотация: В статье анализируются стихотворения поэта С. Жусуева на военную тему. Будучи свидетелем и участником боевых действий, поэт реалистично отразил сцены войны в своих стихотворениях, которые заняли особое место в кыргызской литературе. В статье рассматривается вклад поэта в создание и изучение произведений на военную тему в кыргызской литературе.

Abstract: The article analyzed poems written on military themes. The poet, who saw and participated in the battles with his own eyes, realistically reflected the scenes of war in his poems, taking a special place in Kyrgyz literature. The article examines how the poet contributed to the writing and research of works on military themes in Kyrgyz literature.

Негизги сөздөр: согуш; жеңиш; жоокер; экология; образ; поэзия; деталь; мораль; сюжет.
Ключевые слова: война; победа; солдат; экология; образ; поэзия; деталь; мораль; сюжет.
Keywords: war; victory; soldier; ecology; image; poetry, detail; morality; plot.

Акын Сооронбай Жусуевдин адамдык жана чыгармачылык тагдыры Улуу Ата Мекендик согуш мезгилине туш келгендиктен, согуш темасы чыгармачылыгынын өзөгүн түзүп, алгачы ырлары да согуш темасына арналган. Акындын алгачкы ыры «Алдыга жүргүн, кыргыздар!» деген ат менен 1943-жылы аскердик жер кепеде жазылып, ошол эле жылы «Советтик Кыргызстан» (азыркы «Ала-Тоо») журналына басылган. Дал ошол кан күйгөн апаат жылдарда акындын калеминен өз элин эрдикке, жеңишке үндөгөн алгачкы ыр саптары жарала баштайт. Жогоруда белгилеп кеткендей «Алдыга жүргүн, кыргыздар!» аттуу эң алгачкы ыры 1943-жылы жарыяланса, ал эми биринчи жыйнагы «Эмгек күүсү» деген ат менен 1950-жылы жарык көрөт. Белгилей кетчү нерсе, С. Жусуев адабиятка элүүнчү жылдарда келип киргени менен дароо көзгө уруна турган чыгармаларды жарата алган жок. Анын акындык жүзү алтымышынчы жылдардан баштап ачыла баштайт. Согуштан кийинки жылдар кыргыз адабиятынын өнүгүшүндөгү өзгөчө этапты түзөт. Бул учурда адабият майданына келген жаш акындар фольклор менен катар классикалык традициялардан пайдаланып окуп үйрөнүштү, башкача айтканда, орус жана дүйнөлүк адабият менен кеңири таанышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушту. Ошолордун арасынан өзүнчө чыйыр салууга жетишкен акындын бири – Сооронбай Жусуев. Акын согуш талаасында, ок-дарынын арасында байланышчы болуп тынымсыз чуркап жүрүп, убакыт боло калганда солдаттык каттар менен бирге ыр саптары да жаралып, алар оорукка

жөнөтүлүп турган. Согуш жана тынчтык темасы бул – түбөлүктүү тема болуп саналат. Бул күндө да ал ар бир адамдын жүрөгүн өйүгөн эң негизги проблеманын бири, ошол себептүү согуш темасын чагылдырбаган бир дагы акын, бир дагы жазуучу жок. Бул теманы акын тарых фактысы катарында эле эмес, адам тагдыры жөнүндөгү жалпы адамзаттык проблема болгондуктан, алардын келечегине тынчсызданып, эртеңки күнүн ойлоп кайрылат. Окумуштуу Р. Кыдырбаева белгилегендей, акындын согуш темасындагы чыгармалары курулай ретроспективдик кайрылуу эмес. [9, 5-б.] Бул баарынан мурда согуш убагындагы элдин башына түшкөн оор кайгыны поэзия тили аркылуу калайык-калкка жеткирүү. Согуш башталганда С. Жусуев он алты жашта экен. Ошол убакта эле газетага кабар жазууну жакшы көрүп, анча-мынча ырларын да жаратып жүрүптүр. Акын "Алдыга жүргүн, кыргыздар!" аттуу ыры майдан талаасында жазылган. Ырда каардуу душмандын бейкут элдин тынчын алганын айыптайт. Канчалаган бейкүнөө жоокерлердин (арасында жашы жете элек, муруту жаңыдан чыгып келаткан жаш уландар да бар) кырылышына акындын жүрөгү ачышып, фашисттик баскынчылардын айбандык облигин көркөм сүрөттөп берет. Ошондуктан каардуу эмоцияга толгон ыр саптарды чамасынын келишинче тизмектейт:

...Өлөрман душман өрөпкүп,
Өмүрү өчсүн түбөлүк.
Ар намыстуу кыргыздар,
Алдыга жүргүн, күүлөнүп! [5, 146-б.]

Ч. Айтматов белгилегендей, Улуу Ата Мекендик согуш темасы Сооронбай Жусуевдин көп китептери аркылуу негизги лейтмотив болуп өтөт. Бул темага ал чыны менен астейдил берилген. [10, 7-б.] Акындын ырларында согушка каршы айгай салып кыйкырбайт, тынчтыкты даңазалаган жактап чубалжыган триадаларды да жазбайт. С. Жигитов адилеттүү белгилегендей, "согуш" темасы акындын бүткүл чыгармачылыгынын жүлүнү сыяктуу сезилет". [1, 4-б.] Кайсы гана окумуштуу, адабиятчы же жазуучу болбосун, кыргыз акындар тууралуу сөз кылганда, сөзсүз түрдө С. Жусуев, С. Эралиев, Б. Сарногоев, Ж. Садыковдордун ысмын биринчи аташат. Жогоруда белгиленгендей, С. Жусуевдин чыгармачылыгындагы эң урунттуу тема – бул согуш темасы. Бул адамзат тарыхындагы өтө мүшкүл иш! Муну азыркы муундар, жаштар кандай кабыл алат, кеп ошондо... Ошондуктан бул теманы иликтөөдө бизге негизги курал катары С. Жусуевдин ырлары кызмат өтөйт. Бул түбөлүктүү теманы иштеп чыгууда С. Жусуев өтө чоң эмгек сиңирген. Акын өз поэзиясында согуш маалында кездешкен ар түрдүү көрүнүштөрдү мисалы, патриоттук менен чыккынчылык, адамгерчилик менен кара мүртөздүк жана башка сыяктуу адамзат пендесиндеги оң-терс сапаттарды чагылдырган.

Акындын өзгөчө касиети – ар бир ырга өзүнчө жан киргизип, окурманды да окуяга аралашып жүргөндөй сезимге дуушар кылгандыгы. Ошондуктан С. Жусуевдин патриоттук мазмундагы ыр саптары жоокерлерге дем берип, жаштарыбызды жакшы сапаттарга тарбиялап келген.

Алгачкы ырларынан бири "Биз жеңишчил" (1943) деп аталып, ал эки гана строфадан турганына карабай, акын чоң жеңишке бараткан жоокердин ишенимдүү кадамын мыкты саптар менен берүүгө жетишкен. С. Жусуевдин башынан кечирген күндөрүнөн кабар берген "Эсимде" аттуу ырында жоокерлердин үмүт-тилеги мындайча элестүү сүрөттөлүп берилет:

Жоокерлер от жанында жабылышып,
Окулган Ала-Тоодон барган каттар.
Ак калай кружкалар кагылышып,
Эсимде "Жеңебиз" деп ичкен чактар.

(Тандалмалар, 29-б.) Согуштун элеси акынды али күнгө чейин көлөкөдөй ээрчип, дале болсо аны жайына койбой кыйнап жүрөт. Айласы кеткен акын "эх, ушул элестерден эптеп кутулайынчы! дегендей, келечекке үмүт менен карайт. Бирок, баары бир аны көкүрөгүнөн сүрүп чыгара албайт. '"Музыкант иниме" (1957) ырында да согуштан калган такты музыканттын абалы аркылуу ачып берүүгө жетишкен.

Андагы:

...Салаасы сол колунун тыбырчылайт,
Салбырайт колсуз калган оң жак жеңи

– деген саптарда кичинекей деталь аркылуу жеткирген.

Акын согуш темасындагы ырларды алтымышынчы жылдары айрыкча берилип, жүрөгүн чындап ачып салып жазган. Башка акындардын тажрыйбасына кайрылып көрсөк алар да согуш темасына алтымышынчы жылдардан тарта көп кайрылып келишкен. Алтымышынчы жылдардан тартып кескин көбөйгөнү кызык көрүнүш. Бул суроо боюнча С. Жусуевдин өзүнө кайрылганда, акындын оюу мындай экен: Алгачкы кезде көргөнүн көргөндөй жазып, ырларында душмандардан өч алууга чакырган мотивдер, эрдикти үстүртөн даңктоо менен чектелгендигин тажрыйбасынын жоктугунан көрөт.

Кийинчерээк бул темага философиялык көз караштa мамиле кылып, анализ жүргүзүү алдыңкы планга чыкканын мойнуна алат. Биздин байкообузда, ал төмөндөгүдөй жагдай менен түшүндүрүлөт. Алгачкы жыйнактарынан алтымышынчы жылдарга чейинки убакыттын аралыгында согуш темасына анча көңүл бурулбай калгандыгы биринчиден, буга алтымышынчы жылдардагы өлкөнүн саясий-экономикалык абалы, анткени ага чейин согушту бир беткей гана баатырдык планда сүрөттөп келишкен. Бул да ошол учурдагы коомдун талабы болгондур. Кийинчерээк согуш жалаң гана героика эмес, трагедия экендигин сезип актуалдуу темага мына ошол позицияда кайрыла башташты. Натыйжада, терең ой жүгүртүп, кийинки муундарды таасирленткен тарбиялык саптарды жаратууда чоң ийгиликтерге жетишкен.

Алтымышынчы жылдардагы эң мыкты иштелген ырларга төмөнкүлөрдү киргизсек болот. Алар "Адам каны", "Дарак", "Салмак", "Урук", "Кол", "Жыт", "Бут". Согуш талаасындагы суудай аккан жоокерлердин каны али күнгө чейин көз алдында элестеп, керек болсо ичиркентип, бейпай түйшүккө батырат. Адамзат проблемасы акындын ырларында өтө терең берилип ойлонтууга мажбурлайт. Тарыхка деле кайрылсак, биз сөз кылган Улуу Ата Мекендик согушка чейин да, андан кийин да канча согуштар болуп келген жана болуп жатканы бүгүнкү күндүн көйгөйлүү маселелеринен. 1945-жылдагы Улуу Ата Мекендик согушту акыркысы деп ойлогон эл андан кийин да канчасын көрдү. Канчалык кан какшап түшүндүргөнгө караганда ырдын кубаты, күчү таасирдүү болгондуктан, поэзия жанрына көбүрөөк маани берилет. Фронттук турмуштун жүрөк титиреткен катаал окуяларын поэтикалык тилдин кудурети менен сүрөттөө жагынан С. Жусуевдин "Бир тоголок картошка" аттуу ыры бир кыйла күчтүү чыккан. Мисалы, согуштун ардагерлери сүйлөшүп баратып, эки баланын картошканы топ кылып ойноп жүргөнүн көрүп калышат. Ошондо досу акынга кайрылып, өткөн күндөрдү эске түшүрөт: Ачка, кийимдери кир, араң бут шилтеп келаткан сөлөкөттөй туткундарды көз алдына келтирет да, ошондогу көз ирмемде өткөн көрүнүштү эске салат:

Бир картөшкө жолдо жатты куланып,
Туткун ага колун сунду кубанып.
Артыбыздан тытыр-р-р этип автомат,
Арык туткун сулк жыгылды суналып.
Аягында болсо:
...Мындай өлүм жок болсо да оюнда,
Туткун жатты чоочун өлкө жолунда
Кала берди өз канына боёлуп,
Бир картөшкө анын сенек колунда...

деп айтып бүтүп, картошканы тээп ойноп жүргөн балдарды узата карайт. [7, 183-б.] Мындай көрүнүштөр көп эле кездешет. Демек, ырдын чакан сюжети акындын жоокер досуна арналып, анын эскерүүсүндө туткун күндөрүндө көргөн бир тоголок картошкага байланыштуу окуяны гана баяндайт. Согуштук бул фактыны акын жалпылоочу көркөм чындыкка айлантып, лириканын элпек тили менен аны таасирдүү ачып берет.

"Алакан" аттуу ырда да ошондой кичинекей көркөм деталь менен маанилүү ойду окурманга таамай, таасын жеткирет. Мында согуштан кийинки тынч турмушту өткөрүп жаткан акын бир күнү баласын эркелетип жатып алаканын өбөт да, согуштагы бир көз ирмемди эстей кетет. Согушта бирге жүргөн Самак аттуу шайыр досу бир күнү баласынын алаканы тартылган кагазды көрсөтүп, аны аябай сагынгандыгын билдирет. Андан ары Саматтын өтө баласаактыгы белгиленип келип окуянын кульминациясына келип жетет. Бир күнү кыштактагы жоону сүрүп чыгып, бир короого келип, анда байлануу баланы көрүп аябай таңгалышат. Ошондо баласаак Самак аттап-буттап наристеге жетип бошотоордо боз топурак бурк этип, жоонун коюп койгон минасы жарылат. Акын ырдын ушул сабына келгенде туталанып, андан ары айталбай баратканын, бул окуя жүрөгүн канатканын, жерде купкуу болгон кичинекей алакандын жаткандыгын бар күчүн жыйып туруп минтип сүйлөйт:

...Кээде түшүп мен торуна санаанын,
Көргөнүмдүн көбүн эске саламын.
Согуш десе көз алдыма тартылат,
Ошондогу алаканы баланын
[7, 184-б.]

Алакан – бул аталык мээримдин, ата менен баланын ортосундагы сүйүүнүн символу. Ошондой эле бул согуштук окуяны, баласын сагынган жоокер Самакты, анын эрдигин эске түшүргөн шарттуу образ. Демек С. Жусуевдин «Алакан», «Бир тоголок картошка» аттуу ырлары согуш аяктагандан көп мезгилден кийин жазылган, бирок бул жөнөкөй гана мезгилдин аралыгы эмес, бул – акындын өз башынан өткөргөн, өзү көргөн-билген окуяларынын негизинде адамгерчилик менен жырткычтык, гуманизм менен ырайымсыздык жөнүндөгү поэтикалык ой-толгоолору. «Алакан», «Бир тоголок картошка» – булар өзүнчө бүткөн поэтикалык образдар, алар аркылуу акындын адам, анын

улуулугу жөнүндөгү көз карашы, философиясы ачылат.

Бул согуш жеке эле майдандагы жоокерлер эмес, тылда калгандардын да эси-көөнүнөн кеткис окуя болгон. Бу да болсо согуштун кесепети экендиги чыгармада таасын чагылдырылган. С.Жусуевдин бул ырларынын өзгөчөлүгү конкреттүүлүгүндө, предметтүүлүгүндө жана өзөктүү идеялардын туруктуу орун алгандыгында. Акын айтайын деген оюн образдуу, таасирдүү, конкреттүү көркөм деталды пайдалануу менен бере билет. Поэтикалык конкреттүүлүктүн жакшы үлгүлөрү катары анын "Дарак", "Жылуулук", "Кол" аттуу ырларын мисалга тартсак болот. Айрыкча "Дарак" аттуу ыры ойду конкреттүү сүрөттөө жагынан чеберчилик менен иштелген. Жөнөкөй гана көрүнүштөр символдуу образдарга айланат. Акын кандай гана көрүнүштү лириканын объектиси кылып албасын, андан адам үчүн жашоо үчүн зарылдыкты табат. "Жыт" – кадимки эле жыт: гүлдүн жыты, тоонун, абанын жана башкаларга мүнөздүү жыт. Карап турса поэзияга ылайыктуу деле объект сыяктанбайт. Бирок акын андан маанилүү ой табат. Эгерде татынакай абаны бомба менен ок-дарынын жыты бузуп турса, бул жаман көрүнүш. Ошентип, ал турмуштук бир деталь аркылуу согуш темасын ачып берет. "Согушту өз көзүм менен көрүп – дейт акын, – согуштун эмне экенин билген мага согуш жөнүндө жазуу милдет сыяктуу болгон жана менин чыгармачылыгымда негизги темалардын бири десек болот. Бул темада өтө көп ырларды жана поэмаларды жазууда негизги максатым жаш муундар сабак алса дегеним". (С. Жусуев менен маек., 2003-ж.)

Ал да он сегиз жаш курагында колуна курал кармап душман менен беттешкени жөнөгөн:

...Түшүмө тагдыр кирчү аккуу болуп,
Асманда сермеп учкан ак канатты.
Өмүрүмдө кыз кучактай элегимде,
Кучактап уктап жүрдүм автоматты. –

деген саптары чоң жоопкерчиликти мойнуна алган жаш уландарды көз алдыңа элестетет.

Согуш темасынын көркөм чагылдырылышы, анын чыгармачылык толгонууларынын магистралдык багытына айланышы С. Жусуевдин акындык ички муктаждыгынын натыйжасы болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтсак, С. Жусуевдин акындык жүзү согуш чыгармаларынан ачылып, бул темада аябай зор эмгек сиңирген деп чечкиндүү түрдө айта алабыз.

Колдонулган адабияттар

1. Жигитов С. Акындын жаңы жыйнагы // Сов. Кыргызстан, 1961, 5-февраль, 4-б.
2. Жусуев С. Эмгек күүсү // Ырлар жыйнагы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1950, 104-б.
3. Жусуев С. Сүйүү менен ишенич. ырлар, поэма жана котормолор. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1956, 180-б.
4. Жусуев С. Үмүт. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1960, 136-б.
5. Жусуев С. Көңүл күүлөрү. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1966, 196-б.
6. Жусуев С. Тандалмалар. Тандалган ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975, 492-б.
7. Жусуев С. Тандалмалар. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984, 260-б.
8. Жусуев С. Керемет. – Фрунзе: Кыргызстан,1988, 27-б.
9. Кыдырбаева Р.З. Бул үчөөнүн кимиси // Кырг. маданияты, 1973, 15-февраль, №7, 5-б.
10. Айтматов Ч. Эрдик менен мээримдүүлүк // Кырг. маданияты, 1991, №3, 7-б.

Рецензент: филол.и.д-р, профессор Койлубаев К.

УДК 821.512.254:82-1/29
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-162-166

Жумакадырова К.М.
Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиянын Билим берүү, маалымат жана котормо борбору
Жумакадырова К.М.
Учебно-информационный и переводческий центр Национальной комиссии по государственному языку и языковой политике при Президенте КР
Zhumakadyrova K.M.
Educational, Information and Translation Center of the National Commission on the State Language and Language Policy under the President of the Kyrgyz Republic

ORCID: 0009-0001-9532-42-13

АКЫН С.ЖУСУЕВДИН ПОЭМАЛАРЫНЫН ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДҮК БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ
ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТИХОТВОРЕНИЙ ПОЭТА С. ЖУСУЕВА
IDEOLOGICAL AND ARTISTIC FEATURES OF THE POEMS OF THE POET S. ZHUSUEV

Кыскача мүнөздөмө: Макалада С.Жусуевдин поэмалары анализге алынды. Cооронбай Жусуев кыргыз поэзиясында жемиштүү эмгектенип, поэма жанрын өркүндөтүүдө, анын ар кыл формаларын жаратууда өзүнүн талантуулугун көрсөткөн. Барган сайын тажрыйбасы артып, көркөм каражатты орду менен пайдалануу аркылуу чыгарманын көркөмдүгүн жана мазмунун арттырууга карата бардык күчүн жумшагандыгы көрүнүп турат.

Аннотация: В статье анализируются стихотворения С. Жусуева. Сооронбай Жусуев плодотворно работал в кыргызской поэзии, проявив свой талант в совершенствовании жанра поэмы и создании ее различных форм. Очевидно, что он приложил все усилия к повышению художественного качества и содержательности своих работ посредством накопления опыта и правильного использования художественных средств.

Abstract: The article analyzes the poems of S. Zhusuev. Sooronbai Zhusuev worked fruitfully in Kyrgyz poetry, demonstrating his talent in improving the genre of the poem and creating its various forms. It is obvious that he made every effort to improve the artistic quality and content of his works through the accumulation of experience and the correct use of artistic means.

Негизги сөздөр: поэма; жанр; жоокер; экология; образ; форма; мазмун; деталь; мораль; сюжет.

Ключевые слова: поэма; жанр; солдат; экология; образ; форма; содержание; деталь; мораль; сюжет.

Keywords: poem; genre; soldie; ecology; image; form; content; detail; morality; plot.

Кыргыз поэзиясында согуш темасына кайрылуу алтымышынчы жылдары күчүнө кирген. Поэзияда бул мезгилде отузга жакын поэма жазылып, анда согуштун оор күндөрүн, андан кийинки тынчтык мезгилиндеги турмуш сүрөттөлгөн. Ошол отузга жакын поэманын ичинен С. Жусуевдин «Тирүүлөргө», «Сагыныч», М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт», Ж. Садыковдун «Калча» жана башка поэмалары өзгөчө сөзгө алынып, окурмандар арасында дурус пикирге ээ болгон. Бирок, бул мезгил аралыгында жаралган поэмаларга көз чаптырганда идеялык, тематикалык, стилдик жана форма жагынан болгон изденүүлөр даана сезилүү менен поэма жазуудагы эски штампты кайталоолор, сюжет куруудагы жасалмалуулуктар да кездешкен. Ал эми фронттук поэмалар циклинин төл башы болуп «Сагыныч» поэмасы эсептелген. «Сагыныч» поэмасы чындыгында акындын кийинки жылдары жазылган поэмаларынын ичинен өзгөчө орун ээлейт. Автордун бул поэмада койгон эң негизги максаты – Ата Мекенинен, эл-журтунан эрксиз ажыраган, туткундуктун капкагынан чыга албай кыйноодо жүргөн Султандын сагынычын, ичине топтолгон бугун, арман, күйүтүн, муңун сүрөттөө болуп эсептелет. С. Жусуев бул поэмада адамдардын жан дүйнөсүнө кирип, аны аябай дыкат анализдеп, өзү кошо жүргөндөй катуу

таасирленип, берилип кеткени байкалат. Поэманын сюжети анчалык татаал эмес, композициялык түзүлүшү жагынан да тыкан, тили так жана көркөм. Султандын образын ачууда автор психологизмге өзгөчө маани берет. Мында өз элине кайта албай абдан кыйналган адамдын тагдыры берилет. Айрыкча Брюссель шаарында болгон бүткүл дүйнөлүк көргөзмөдө кыргыз өнөрпоздорунун концертин көрүп ыйлайт. Көңүлүндө бурулуш жасалат, элге барууну көксөп, тобокелге салгысы келет. Темасы айтып тургандай эле адамдын жүрөк ооруткан сагынычын, бук болуп, ызага малынганын акын чеберчилик менен ачып берген. Султандын башынан өткөргөн азаптарын жазганда, акындын өзүнүн да жүрөгү ооруп, каңырыгы түтөп тургандыгы байкалат. Автордун бул поэмада койгон эң негизги максаты эл, жеринен эрксиз ажырап, туткундуктун тузагынан чыга албай жүргөн Султандын сагынычын, ичтен сызган кайгысын берүү болуп саналат. Өзгөчө Султандын эл-жеринен ажырагандан кийинки трагедиясы акын тарабынан эң аянычтуу берилет:

Европада анын көргөн азабын,
АКШда анын көргөн азабын,
Жазсам десем жүрөк оору болгудайм,
Кантип анан, кантип чыдап жазамын
Ансыз деле ый жыттанып саптары,
Ансыз деле муңдуу болор казалым.

Автордун өз каарманына болгон мамилеси ушундай. Айрыкча өз жерин сагынып куса болуп жүргөн Султанга кырка отурган жигиттердин калпагы Ала-Тоонун кыркасындай болуп көрүнөт. Ошол көз ирмемде көксөп жүргөн үмүт-тилеги аткарылгандай сезим калтырып, концерт бүткөндө умсунган жаш баладай абалга калганы акын тарабынан чебер иштелген. Бүткүл дитин эл-жерине арнап жүргөн Султан ушул учурдан пайдаланып калууну чечкени да реалдуу берилген. Акыры туулуп өскөн айлына да келет. Бирок Султандын дайны чыкпагандыктан тагдырга баш ийген Зейнеп ошол эле Султандын досуна турмушка чыккан болот. Демек, Султан эли-жерине кайтканына чексиз ыраазы болсо да, анын ички кайгы-муңу сакталып кала берет. Поэманын аягын автор:

Сыр жашырып, сырды ашырып көбөйтүп,
Сыздап согот айыбы жок үч жүрөк…

деп бүтүрөт. Согуштун азабынан үч адам жабыр тартканына ким күнөөлүү деген суроого акын поэманын аягын согушту айыптоо менен бүтүрөт. Демек, поэманын башкы идеясы ушунда. Автор бул поэмасын зор эргүү, акыл менен жүрөктүн сезиминин айкалышынан жаратканы көрүнөт.

«Тирүүлөргө» аттуу поэмасы да формасы жана мазмуну жагынан башка поэмаларынан өзгөчөлөнүп турат. Бул чыгарма доордун мүнөздүү маселесин ичине камтыган чыгарма. Акындын жаралуу жүрөгүнөн чыккан саптар менен куралган поэмалар окурмандарга таасирин бербей койбойт. Мында кан күйгөн согуш талаасынан, каардуу согуштун азабынан, эл-жери үчүн өмүрүн кыйган азаптуу жоокердин жер алдында жатып, жер үстүндө басып жүргөн тирүүлөргө кайрылышы аркылуу окуя өнүгөт. Айрыкча анын жүрөк сыздаткан төмөндөгү саптары кимди болбосун кейитпей койбойт:

Муздак өлүм кучагына,
Түрткөнү жок мени эч ким.
Бек болбосо жүрөк менен намысым
Балким… Балким…
Балким өлмөк эмесмин…

Андан ары согуш талаасынын чок ортосунда ажал менен алышып, душманга беттеп замбирек атышып жаткан шериги экөөнүн элеси көз алдыбызга тартылат. Туш тараптан жайыла каптаган танкалардын жиберген снаряддары жанындагы шеригин да сулатып, карбаластаган жоокердин жалгыз өзүн ортого алды. Бирок жоокер тайманбай, душмандын танкаларын талкалап жатканда артынан келген жоонун кежигесине курал такаганын көрүп, заманасы тарып, ошондо да багынбастан алыша кетет. Экөөнүн тең колу куралга жеткенде эки жактан эки автомат атылып, эки жоокер өз тилинде «Апа!» деген бойдон жер кучактаганын автор жеткилең көркөм баяндайт.

Турмуштун күтүлбөгөн көрүнүштөрүн акын өзгөчө чебердикте ачкан. Эртеңки күнгө турмуш эмне камдап жатканын биле албайсың. Поэмада да бөлөк эркек куттуу үйүнүн эшигин ачып кирип, ата жытына зар болгон баласын эркелетип жатканы жер алдындагы жоокерди түйшөлтүп ойго салат, капалантат.

Кийинки бөлүмдө эненин образын акын эң эле таасирдүү ачып берген. Айрыкча бейитке келген бир кыргыз эне, бири немец улутундагы эне экөө тең балдарына бирдей күйүп, бирдей сыздап, экөө тең кандуу согуш болбосо деп жатышканы абдан аянычтуу берилген.

Поэма мазмунга ылайык көркөм формага ээ. Поэмада реалдуулукту табигый мүнөздө берүү максатында колдонулган тилдик көркөм каражаттар: кайталоо, параллелизм, лирикалык чегинүүлөргө

окшогон ыкмалар да өз орду менен колдонулат. Тиби жагынан бул поэманын конфликтиси кадимки эле психологиялык нравалык коллизияга жатат, бирок мындагы кагылыш бөтөнчө бир ыкманын жардамы менен берилет, ирреалдуу пландагы көрүнүштөр чагылдырылат.

Поэманын бешинчи бөлүмүндө артында мурасчы болуп калган өз уулуна кайрылып, жеңиш үчүн, жер үстүндөгү түбөлүк тынчтык үчүн жан бергендердин осуятын бек сактап, эми мындай согуш болтурбоону суранат:

«Ансыз деле жер алдында биз жыкпыз,
Эми бизге кошпогула,
Дагы жаңы өлгөндөрдү куралдан!» –

дейт жер алдындагы жоокер. Бул сыяктуу курман болгон жоокердин тирүүлөргө кайрылган монологдору чыныгы сезимден чыккан, кимди болбосун кайдыгер калтырбай турган күчтүү эмоция менен айтылган монологдор. Азыркы атомдук, космостук, технология мыкты өнүккөн доордо жер жүзүндөгү жалпы адамзат үчүн тынчтыктын кандай керектигин өлгөн жоокердин сөзү менен автор чоң эмоциялык күч менен ишенерлик түрдө берген.

Ал эми «Кызыл дептер» лирикалык поэмасында адам баласынын граждандык милдетин поэтизациялоо менен ошол турмуштук чоң кагылыштарда аталган адам мүнөздөрүн көрсөтүүгө арналган. Поэманын каарманы Асан согуштан эки бутунан ажырап кайтат. Кайтып келгенде сүйгөн жары эбак кетип калганын угат. Каармандын ошол учурдагы оор абалы өтө таамай берилет. Окуп жатып аяйсың, согушка наалат айтасың. Окуучу да гуманисттик көз караште кароого үйрөнүп, таасирленишине шарт түзөт. Поэмада чиеленишкен эпизоддор арбын. Орчундуу жеринен мисал келтирсек: Асан кичинекей арабага түшүп, бак ичинде өзүн-өзү тегеретип жүргөндө төмөнкүдөй кыска окуя болуп өтөт:

Бир нористе арабамдан, такыр көзүн албастан,
Сонуркап да, бойтондоп, ээрчип келет калбастан.
«Учундайдан алып бей» – деп,
Колдон тартат чоң атасын жай баскан.
«Ай балам» – деп башын чайкап,
Небересин жетелеп,
Чыгып кетти чал бактан.

Ал эми ары жактан эки кемпир ээрчий карап, "байкуш" деп аяшат. Ошондо таягына жөлөнгөн экинчиси ззэни кейип, көкүрөк жарасы ачылып, төмөнкү сөздөрдү айтат:

Болбойт белем ыраазы,
Менин уулум ушинтип,
Мунжу болуп келсе эле…

Бирок Асан мунжу болуп калганына мүңкүрөп жатып калбастан, атасынын өнөрүн улантып, комуз чабат. Анын колунан жаралган комуздар элге эргүү тартуулайт. Ошентип, поэмада бирде согуш талаасы, бирде бейкут күндөр сүрөттөлөт. Асандын көңүлүндө жандануу пайда болуп, турмушка кызыгуусу артат. Ал эми уулдуу болгондо ал өзүн бактылуу адам деп сезип, ого бетер жашоого болгон аракети күч алат. Бирок согуштан алган жарааты билинбей жүрүп, анын түбүнө жетет. «Кызыл дептер» – бул согушта майып болгон, бирок духу, аң сезими бийик, таза, акындын сөзү менен айтканда адамдардын жашоо кумарын, адамгерчилик сапатын даңазалаган мыкты поэма.

Поэмадагы экинчи каарман – Асандын жолун, бүтпөй калган ишин улантуучу – уулу Канат. Поэманын аягында уулу Канаттын ракетаны күзөтүп турганы келечекти көздөй умтулган, өнүгүүгө карай кадам койгон азыркы жаштардын образы катарында берилген. Поэмада майып болсо да эрки күчтүү Асандын образы ийгиликтүү түзүлгөн. Ал канчалык кыйын, оор шартка дуушар болуп, канча жүрөгү кысылып кыйналса да, бардыгына туруштук берген өжөр, майтарылбас адам экендигин далилдейт. Мындай образ поэманын баасын жогору көтөрүп турат.

«Чагылган» поэмасында драмалык, ал тургай трагедиялык окуя баяндалган. Анда Асыл менен Сайра аттуу энелердин карама-каршы образы берилет. Сайранын баласын өлүү төрөп кайгыга батып турганда анын абалын сезген Асыл айкөлдүк кылып, ичтен тынып, өз баласын ага берип, эч кимге билдирбөөгө касам ичет. Ошол учурда согуш чыгып калып Асылдын эки уулу майданда окко учуп, бир гана Осмон деген баласы калса, ал да Сайрага берген баласы Белек менен майданга жөнөйт. Бул жөнүндө акын минтип жазат:

Билгенге эки бала жөнөттү Асыл,
Бир эле бала узатты билбегенге…

Поэма Улуу Ата Мекендик согуштун каардуу мезгилиндеги энелердин башына түшкөн оор кайгысынан, катаал тагдырынан алынып жазылган. Негизинен Асыл жана Сайра сыяктуу энелердин тагдырлары, алардын ички дүйнөсү жөнүндө сөз болот. Акындын ийгилиги эки эненин образын иштеп чыгууда көрүнөт. Бул поэма С. Жусуев жараткан мыкты чыгармалардын бири.

Адамдардын мүнөзүн көркөм сүрөттөп, окурмандардын жан-дүйнөсүн дүрбөлөңгө салып, жүрөгүн эзген поэмаларды жараткан Сооронбай Жусуевдин чыгармалары жаштарды ар тараптан тарбиялоого зор көмөк берээри бышык.

«Акын жүрөгү» поэмасы 1965-жылы жазылып, улуу акын Жоомарт Бөкөнбаевге арналган. С. Жусуев бул чыгармасында кыргыздын атактуу акынынын өмүрү жана чыгармачылык жолу жөнүндө өзүнүн акындык күчү жеткенче баяндай алган. Поэманы окуганда сезим сергиткен жакшынакай таасирине, жасалмасыз жагымдуу кооздугуна, жөнөкөйлүгүнө канааттанып, улам-улам арылап баскан сайын рахаттанып отуруп аягына кандай чыкканыңды билбей каласың. Бул поэманы окуганда С. Жусуев өзүн-өзү зордоп жазбастан, чын көңүлүнөн, жүрөгүнүн буйругу менген жазгандай. Жоомарттын бүт өмүрү: ак дили, адал ою, демдүү күрөшү, учкул поэзиясы биригип келип ата журтка тагдырын байлагансып, чыгарманын сюжеттик өнүгүшүндөгү бүткүл окуялар, бүткүл көрүнүштөр, өсүш менен өзгөрүштөр, жашоо менен жаңы өмүрлөрдүн бардыгы ушул эстеликке тагдырларын байлашкан. Ошондой эле «Бийик асман» жыйнагындагы «Өлүү эмес, тирүү эмес» поэмасы өзүнчө бир өзгөчөлүккө ээ. Мында жасалма мүнөз тууралсында согушка катышкан кыргыз жигиттери баяндалат. Бул поэмада айткан сөзү менен кылганы дал келбеген жигиттердин жоруктары баяндалат. Мында чыккынчылык кылып мекенин саткан Акматтын образын, унчукпай жүрүп мекенин коргогон Эсендин образына карама-каршы коюу менен идеясы, көркөмдүгү жагынан жогору турган бул чыгарма өз максатына жеткен. Темасы да эң туура тандалып алынган. Чынында эле өлүү эмес же тирүү эмес, эптеп күн өткөрүп жүргөн Акматтын кейпи автор тарабынан реалдуу турмушка жакындатылып тартылгандыктан, анын жалгыз калган абалы окурманга аянычтуу сезилет.

«Жылдыздуу тоолор» поэмасы болсо С. Жусуевдин эпикалык жанрдагы чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн ырастады. Адабиятчылар бул чыгарманы лирико-эпикалык тектин бир формасы болгон ыр менен жазылган повесть деп атап жүрүшөт. Чындыгында С. Жусуев 1958-1961-жылдары «Жылдыздуу тоолор» аттуу ыр менен повестин жазып бүтүп, аны 1963-жылы басмадан өзүнчө китеп кылып чыгарган эле, кийин автор бул чыгармасына кайра кайрылып, чыгарманын көлөмүн 4000 саптан 2500 сапка алып келген, демек, 1500 ыр сабын кыскарткан да, чыгарма ыр менен жазылган повесть эмес, поэма деп аталган. Чыгарманын баш каарманынын аты Касым эмес, Ашым болуп өзгөртүлгөн. Мында өз ишине берилген, өз кыштагынын гүлдөшү үчүн бардык акыл-күчүн жумшаган, жогорку билимдүү адистердин ролун чагылдыруу «Жылдыздуу түндөрдүн» сюжетин түзөт.

Сооронбай Жусуев кыргыз поэзиясында жемиштүү эмгектенип, поэма жанрын өркүндөтүүдө, анын ар кыл формаларын жаратууда өзүнүн таланттуулугун көрсөткөн. Барган сайын тажрыйбасы артып, көркөм каражатты орду менен пайдалануу аркылуу чыгарманын көркөмдүгүн жана мазмунун арттырууга карата бардык күчүн жумшагандыгы көрүнүп турат. Кыргыз поэзиясынын «алтын фондусуна» кирген эң сонун лирикалык ырлардын, эл турмушунун, адам тагдырынын урунттуу маселелерин элестүү чагылдырган көп поэмалардын автору катарында кыргыз адабиятынын тарыхынан өзүнүн ордун тапты.Чындыгында, акындын адабияттагы жолу алгачкы кадамдан тартып эле кайталангыс көркөм табылгалар менен коштолуп отурган жок, башка калемгерлер сыяктуу эле үйрөнчүк этабынан басып өтүүгө туура келди. «Сүйүү жана ишенич» ырлар жыйнагынан тартып гана ал жаңы сапаттык деңгээлге багыт алды. Образдуу айтканда, ошол кездеги жаш талапкер Сооронбай Жусуевдин түйшүктүү изденүүлөрү ушул жыйнактан тартып алгачкы мөмөлөрүн тартуулай баштаган. Белгилей турган нерсе акын лирикаларын жана эсте көпкө сакталып каларлык образдарды түзгөн поэмаларын салттуу формада эле жаратып келген. Демек Сооронбай Жусуев улуттук поэзиянын традициялык формасында эмгектенип келгенин көрдүк. Көбүнчө өзүнүн поэтикалык чыгармаларын жаңы ойлор, жаңы көркөмдүк табылгалар менен байытуу багытында жемиштүү иштеди.

Өзгөчө Сооронбай Жусуевдин лирика жаатындагы чеберчилиги согуш тематикасынан көрүнөт. Өзү ошол кандуу согуштун катышуучусу болгондуктан, өз көзү менен көргөндөрүн поэзия тилине салып, таасирдүү чыгармаларды жараткандыгы анык.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев К. Талант сыры. Адабий изилдөөлөр, адабий портреттер – Бишкек: КСЭнин башкы редакциясы, 1994, 335-б.

2. Асаналиев К. Көркөм бийиктиктер. – Фрунзе: Кыргызстан, 1974, 240-б.
3. Сыдыкова Р. Кыргыз поэмаларындагы көркөм чеберчилик маселелери. – Бишкек: Кырг. улут. илим. акад., 1995.
4. Жусуев С. Өмүр жазы. Поэмалар, ырлар. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1955, 68-б.
5. Жусуев С. Сүйүү менен ишенич. Ырлар, поэма жана котормолор. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1956, 180-б.
6. Жусуев С. Үмүт. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1960, 136-б.
7. Жусуев С. Жылдыздуу тоолор. Ыр менен жазылган повести. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1963.
8. Жусуев С. Акын жүрөгү. Ырлар жана поэма. – Фрунзе: Мектеп, 1965.
9. Жусуев С. Түрмөк булуттар. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1969, 236-б.,144-б.
10. Жусуев С. Тандалмалар. Тандалган ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975, 492-б.
11. Жусуев С. Тандалмалар. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984, 260-б.
12. Жусуев С. Миң кайрык. Ыр китеп. – Бишкек: Шам, 2000, 423-б.
13. Эркебаев А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980, 140-б.

Рецензент: филол.и.к., Ыйсаева Н.

УДК 82. 31:821.161.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-166-170

Епанешникова Л.В.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Епанешникова Л.В.
КНУ имени Ж. Баласагына
Epaneshnikova L.V.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0004-1671-7636

Л. АНДРЕЕВДИН «ИУДА ИСКАРИОТ» ЖАНА Ю. НАГИБИНДИН «СҮЙҮКТҮҮ ШАКИРТ» ПОВЕСТИНДЕГИ ИНЖИЛ СЮЖЕТИНИН КӨРКӨМ КАЙРА ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ЕВАНГЕЛЬСКОГО СЮЖЕТА В ПОВЕСТИ Л. АНДРЕЕВА «ИУДА ИСКАРИОТ» И РАССКАЗЕ Ю. НАГИБИНА «ЛЮБИМЫЙ УЧЕНИК»

ARTISTIC RETHINKING OF THE GOSPEL PLOT IN L. ANDREEV’S STORY «JUDAS ISCARIOT» AND YU. NAGIBIN’S STORY «BELOVED DISCIPLE»

Кыскача мүнөздөмө: Бул изилдөөдө Л. Андреевдин «Иуда Искариот» повести менен Ю. Нагибин инжил сюжетинин интерпретациялоо жагынан каармандардын сүрөттөлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн, алардын салттуу Инжил образдары менен байланышын жана 20-кылымдын ар кандай доорлорундагы көркөм рефракциясын аныктоо үчүн. Ошол эле учурда автор бул образдарды жаратууда 19-кылымдагы орус классикалык адабиятынын салттары уланып, андагы конфликттерди ачууда терең психологиялык көрүнүштөрдү көрсөткөн авторлордун өз чыгармаларында камтылган жалпы гуманисттик мамилелерге жана моралдык баалуулуктарга көңүл бурду. Чыгармалардын аталыштарына алардын идеялык-тематикалык мазмуну жагынан да талдоо жасалган.

Аннотация: В данном исследовании проведено сравнение повести «Иуда Искариот» Л. Андреева и рассказа «Любимый ученик» Ю. Нагибина в аспекте интерпретации евангельского сюжета с целью выявления особенностей изображения характеров героев, рассмотрена их связь с традиционными евангельскими образами и их художественным преломлением в аспекте разных эпох XX века. Вместе с тем автор обратил внимание на общие гуманистические подходы и нравственные ценности, заложенные авторами в их произведениях, что говорит о продолжении традиций русской

классической литературы XIX века в создании данных образов и глубокого психологизма в раскрытии конфликта в них. Также сделан анализ названия произведений с точки зрения их идейно-тематического содержания.

Abstract: This study compares the story «Judas Iscariot» by L. Andreev and the story «Beloved Disciple» by Yu. Nagibin in terms of interpreting the Gospel plot in order to identify the features of the depiction of the characters, their connection with traditional Gospel images and their artistic refraction in the aspect of different eras of the 20th century. At the same time, the author drew attention to the general humanistic approaches and moral values embedded by the authors in their works, which indicates the continuation of the traditions of Russian classical literature of the 19th century in the creation of these images and deep psychologism in revealing the conflict in them.An analysis of the titles of the works from the point of view of their ideological and thematic content was also made.

Негизги сөздөр: баатыр; идея; чечмелөө; конфликт; сюжет; каарман.
Ключевые слова: герой; идея; интерпретация; конфликт; сюжет; характер.
Keywords: hero; idea; interpretation; conflict; plot; character.

Непривычная острота в трактовке мировоззренческих проблем, трагическая страстность размышлений о человеке и мире, личности и народе, смысле человеческой жизни, долге и добре – темы и вопросы, интересующие писателей Леонида Андреева (1871-1919) и Юрия Нагибина (1920-1994).

Подобно Ф.М. Достоевскому, который, создавая роман «Преступление и наказание», хотел написать психологический отчет одного преступления, Леонид Николаевич Андреев написал «Иуду Искариота и другие» как «нечто по психологии, этике и практике предательства. Горький одобряет, но я сам недоволен». [1] Так он объяснил замысел своего произведения в письме В. Вересаеву в 1906 году.

В библейском словаре даны следующие сведения об Иуде: «Иуда (то есть хвала или прославленный) Искариот, то есть из Кариота (вероятно, это город), в колене Иуды Кариафа, сын Симона из Кариота, один из 12 апостолов). Иуда был казначеем и иногда крал деньги (Иоан. 12:6). За 30 сребреников он предал своего Наставника в руки врагов (Матф. 26:14 и дал.47), но увидев последствия своего предательства, он принес деньги обратно, исповедал невинность Иисуса, пошел и повесился. Священники решили, что 30 сребреников, будучи ценою крови, не могут быть положены в сокровищницу храма и купили на них место для погребения странников (Матф. 27:6 и срав. Деян. 1:18; Иоан. 17:12)». [5, с. 180]

«Иуда Искариот (Иуда – «бог да будет восславлен», Искариот – человек из Кериота, где Кериот – обозначение населенного пункта, возможно, тождественного иудейскому городку Кириафу. Выдвинута также версия: Искариот – «красильщик», в христианских представлениях один из двенадцати апостолов, предавших Иисуса Христа. Сын некоего Симона…уроженец Иудеи, чуть ли не единственный среди других учеников Христа – уроженцев Галилеи (Северной Палестины). Иуда Искариот ведал общими расходами общины учеников Христа, нося с собой «денежный ящик» для подаяний (Иоан.12:6); этот род служения часто ассоциировался с корыстным характером его устремлений (евангельский текст прямо обвиняет Иуду Искариота в недобросовестном исполнении обязанностей казначея). Созревание в душе Иуды Искариота воли к предательству, вложенной в него дьяволом, христианская традиция связывает с ритуальным актом помазания Марией ног Христа драгоценным нардовом мирром (Иоан. 12: 2–6; Матф. 26:8-9), которое вызвало резкое осуждение со стороны Иуды Искариота». [5, с. 180] Повесть «Иуда Искариот и другие» состоит из девяти глав. Каждая из глав следует из предыдущей и дополняет одна другую. В центре повествования – образ Иуды-предателя. От главы к главе расширяется характеристика образа Иуды. Л. Андрееву важно создать характер Иуды, то есть определить тип его социального поведения. Задача сверхтрудная, поскольку Иуда-предатель – это схема одного из религиозных канонов.

Со страниц повести мы узнаем, что никто из учеников Христа не помнит, как появился Иуда, но они давно его заметили, его попытки приблизиться ко Христу. Это был «безобразный рыжий иудей, худощавого телосложения, крепок телом, но почему-то выдающий себя за больного. Голос у него был переменчивый, то мужественный, то крикливый, как у женщины, ругающей мужа». [3, с. 425] Писатель обращает внимание читателей на необычную форму черепа Иуды: «точно разрубленный с затылка двойным

ударом меча и вновь составленный, он явственно делился на четыре части и внушал недоверие, даже тревогу». [3, с. 426] Лицо у Иуды двоилось: одна сторона лица была живая, другая – «мертвенно-гладкая, застывшая, и казалась огромною от широко открытого слепого глаза», покрытого белесой мутью. Другой же глаз был здоров, и не верилось почему-то в слепоту первого глаза. Глядя на Искариота, можно было бы сказать, что человек такой не может принести добра». [3, с. 426]

Л. Андреев вводит много портретных деталей в характеристике Иуды, они индивидуализированы, внешность создана отчетливо, зримо представляемая и резко отрицательная, даже страшная. Пожалуй, это один из обликов сатаны, автор сравнивает Иуду с «одноглазым бесом».

Характер Иуды автор раскрывает через его отношения с учениками Христа. Они по-разному восприняли приближение Иуды. Так, Петр сравнивает Иуду с осьминогом, но потом выказывает ему свое расположение. После Петра ученики заговорили с ним ласково, у них прошел страх, только «Иоанн Заведеев и Фома упорно молчали». [3, с. 427] Л. Андреев пишет, что Иуда чувствует недоброжелательность, и в то же время, как и всякому человеку, пришедшему в новый коллектив, ему хочется понравиться, получить расположение, но не все его понимают. И отполз Иуда, «подобно наказанной собаке», и скрылся в «темной глубине открытой двери. Мучается из-за этого Иуда: не спит всю ночь, слушает, притаившись, и думает всю ночь». [3, с. 429]

Как бы намеренно Иуда пользуется своим внешним безобразием, жалуется на немощь. Это способ проникнуть в среду Иисуса, который покровительствует и защищает всех обиженных природой и людьми.

В повести между Иисусом и Иудой нет прямых диалогов. Л. Андреев использует прием антитезы. Страшная близость человека «божественной красоты» и «чудовищного безобразия» – загадка, тайна для окружающих. Этот же прием использует автор, когда говорит о родине Иисуса и Иуды. Христос и Иуда родились в Иудее, но детство и юность Иисуса прошли в «зеленой Галилее», в Назарете. Иуда же вырос среди камней, видимо, поэтому его внешность похожа на «каменистую Иудею». Л. Андреев постоянно в повести противопоставляет Иудею и Галллилею, Иуду и Христа.

Иуда у Л. Андреева постоянно думает и размышляет. У него свой жизненный опыт в оценке людей: каждый человек совершил дурной поступок и «только хорошие люди умеют его скрыть за ложью», – говорит Иуда. [3, с. 429] Рассказы Иуды о человеческой подлости, низости и лживости занимают четыре страницы текста. Л. Андреев пишет, что Иуда постоянно лжет, это делает его рассказы интересными и смешными.

Рассказ Юрия Марковича Нагибина «Любимый ученик» (1991) вступает в своеобразный библейский диалог с повестью Л. Андреева «Иуда Искариот». В рассказе мы видим иное понимание «любимого ученика» Христа, которым, согласно Евангелиям, является апостол Иоанн. Но в центре повествования не только этот герой, а Иуда, трактовка его образа отличается от андреевской и традиционной евангельской. 1990-е годы – время перемен, когда рушился старый мир, разрушился СССР, и обращение к христианской традиции и мировоззрению позволяло человеку обрести точку опору в меняющейся действительности. Иисус в рассказе Ю. Нагибина говорит Иуде: «Иуда, лишь мы с тобой обречены бодрствовать в этот страшный канун. Иуда, брат мой и жертва, прости меня!» [7]

В художественной интерпретации Ю. Нагибина образ Иуды не наделен резко отрицательными и противоречивыми качествами, его предательство носит иной характер. Он сознательно совершает такой поступок ради любви к своему Учителю. Как и в повести Л. Андреева, писатель Ю. Нагибин акцентирует внимание на человеческой слабости учеников Христа, их непонимании происходящего вокруг, что усиливает осознание его одиночества в событиях Гефсиманского сада. Ученики-апостолы Христа спали, пока он молился и боролся с принятием своей участи.

В рассказе Ю. Нагибина «Любимый ученик» образ апостола Иоанна Богослова символизирует любовь и верность, тем самым показывая отношения между Христом и его апостолами с другой стороны, нежели в повести Л. Андреева. Писателя А. Толстого возмутило отношение Л. Андреева к Евангелию: «Ужасно, гадко, фальшь, и отсутствие признака таланта. Главное зачем?». [2, с. 36]

Юрий Маркович Нагибин начинает рассказ с изображения главного героя рассказа – Учителя Христа. Автор упоминает его мать Марию, сестер Марию и Марфу, встречу с

Иоанном Крестителем, Марию, которая омыла его ноги слезами и отерла волосами, Марию Магдалину. Сам образ Христа занимает значительное место в рассказе. «Я ведь так мало знаю о той обычной жизни, которой живут простые люди, а не пророки, – думал Иисус. – Я не знаю названий многих деревьев, цветов, трав, камней, мелких животных, снующих в траве и песке, я даже не знаю, как называются иные предметы, служащие для домашней пользы, ремесла, забав. Я затрудняюсь порой на обычных словах, и обо мне пустили слух, что я косноязычен. Я слишком рано задумался над тем, что непричастно дневной заботе, и тут у меня достаточно слов, а если вдруг не хватало, я создавал нужные слова сам, и люди, слушавшие меня, понимали их, будто всегда знали, лишь не желавшие слышать делали вид, что не понимают. И я слишком рано прозрел участь, мне уготованную, и ужаснулся. Нет, я сам уготовил ее себе, пожалев людей и дав этой жалости превзойти любовь к себе единственному, на чем стоит мир людей». [7]

Далее внимание автора переключается на сравнительную характеристику образов апостолов Христа, когда тот моет каждому из них ноги и по ногам узнает своего ученика: любимый ученик Иоанн, сомневающийся Фома, Иаков, Петр, Андрей, и так происходит до эпизода описания образа Иуды. «Апостольский казначей знал счет денежке, но был жалостлив и доверчив: не мог отказать в подаянии, особенно тем ловкачам, что так хорошо прикидываются несчастнейшими из несчастных. Они выглядят куда убедительнее истинно неимущих, потому что лишены стыдливой гордости бедняков. С какой охотой обнажают они искусно наведенные язвы! А много ли надо такому доброму, мягче воска человеку, как Иуда, у которого не глаза, а сердце на мокром месте. Собственных денег у Иуды почти не водилось, и он запускал руку в общую скудную казну. Все это знали, но молчали, уважая его безоружную доброту». [4] В художественной трактовке Юрия Нагибина явно выражена мысль о том, кто подлинно любит Учителя: «Но сильнее стыда, тревоги, страха разоблачения была изливающаяся на Иисуса любовь. Иуда любил его сильнее, чем Петр, Андрей, Иаков, даже сильнее, чем Иоанн. Иисус ладонями чуял то замирающее наслаждение, какое доставляли Иуде прикосновения Учителя, его забота и ласка». [7] Между учениками Христа в рассказе Ю. Нагибина нет соперничества, каждый ученик – личность, наделенная свойственными ей чертами характера.

В отличие от образа Иуды-предателя в одноименной повести Л. Андреева, автор рассказа «Любимый ученик» меняет представление об этом ученике Христа, который повесился после произошедшего. Предательство Иуды здесь скорее предопределено, предатель и жертва осознают необходимость данного выбора. «Иисус почувствовал, что ему стыдно смотреть в глаза Иуде. Но он пересилил себя и взглянул. Никогда, никогда не видел он такого бледного, такого бледного лица. Он едва не дрогнул: «Успокойся, брат, я хотел испытать тебя. Ты выдержал испытание. Спокойно ложись к пасхальному столу. Все будет, как предсказано пророками. Без тебя. И знай, Иуда, ты всегда в моем сердце...». [7]

Художественная интерпретаций писателя Ю. Нагибина в корне отличается от традиционного библейского сюжета и понимания противоречивости образа предателя в повести Л. Андреева «Иуда Искариот», созданной в другую историческую эпоху. Л. Андреев написал повесть «Иуда Искариот» за две недели, когда жил на Капри в декабре 1906 года. Большое впечатление на Андреева произвело стихотворение «Иуда» Александра Рославлева. Также, согласно воспоминаниям М. Горького, влияние на повесть Л. Андреева и его обращение к образу предателя оказали произведения «Искариот» Н. Голованова. К. Вейзера «Иуда и Христос», «Иуда. История одного страдания» Г. Тора.

Таким образом, художественное переосмысление евангельских сюжетов в произведениях Л. Андреева и Ю. Нагибина открывает новые горизонты для анализа моральных дилемм и философских вопросов о добре и зле, любви и предательстве. Оба автора через свои произведения приглашают читателя задуматься о вечных истинах человеческой жизни, делая их актуальными для современности. Образ Иуды Л. Андреев постепенно раскрывает через мысли, внутренние и внешние монологи, свою речь Иуда сопровождает шутовскими гримасами, жестами, разговоры Иуда ведет издевательским тоном. Все мысли Иуды кроются в «бугроватом черепе».

Монологи Иуды в повести Л. Андреева появляются в произведении тогда, когда он совершает первый шаг к предательству. Он не верит в пришествие Царствия Божия, о котором говорит Иисус, по натуре он скептик и пессимист: он постоянно сомневается в вере

людей в Иисуса, заранее думает плохо о тех людях, которых не знает и не видел. Иуда одинок среди учеников Христа, он выделяется своей безобразной внешностью, противоречивыми поступками. Так, в одном иудейском селении Иуда прибегает ко лжи, «защищая Христа» от разъяренной толпы иудеев, называет Иисуса обманщиком, любящим деньги, как и он – Иуда. Гнев толпы утих, люди не стали тратить время на таких, как Иуда, естественно, имея в виду и Христа. Л. Андреев обращает внимание на то, что Иуда, наоборот, старался принизить учение Христа, вызвать у людей недоверие к учению, сомнения.

В трактовке Ю. Нагибина, что сближает его с видением Л. Андреева, Иуда осознает «необходимость» выбранного им поступка из любви ко Христу, так как именно Иуда понимает смысл жертвы Христа, в таком понимании, его предательство носит мнимый характер. Но затем участь предателя решается наказанием – смертью, самоубийством.

Рассказ Ю. Нагибина «Любимый ученик» включает авторские отступления, рассуждения о героях евангельской истории порой в публицистическом стиле, с проекцией на современность. Повесть Л. Андреева сосредоточена в большей степени на раскрытии психологии предательства, в центре произведения находится образ Иуды и учеников Христа, показан конфликт между ним и учениками, внутренний конфликт самого героя. Рассказ Ю. Нагибина представляет более полную картину, включающую события жизни, проповеди, последних дней земной жизни Христа и его учеников, среди которых есть «любимый», внимание смещается с образа Иоанна на образ Иуды.

Л. Андреев в повести «Иуда Искариот» и Ю. Нагибин в рассказе «Любимый ученик» продолжают традиции русской классической прозы XIX века в подходах к изображению евангельских образов (Ф.М. Достоевский, Л.Н. Толстой) и тем не менее выражают уникальный взгляд в интерпретации евангельских сюжетов, но делают это в разное время и с разных позиций. Леонид Андреев раскрывает трагедию выбора и противоречивость предательства, приведшие к гибели героя, тогда как Юрий Нагибин подчеркивает важность любви и прощения. Эти разные подходы позволяют глубоко понять персонажей, а также обратиться к вопросам гуманности и смысла человеческих отношений.

Список использованной литературы

1. Богданова А.С. Писатель редкого таланта и мужества. Избранное. – Москва, 1988, с. 10, 14, 16.

2. Беззубов В.И. Л. Андреев и традиции русского реализма. – Таллин, 1984, с. 36.

3. Андреев Л. Иуда Искариот / Повести и рассказы. – Кишинев, 1989, с. 424, 425, 426, 427, 428, 430.

4. Мифологический словарь / Под ред. Е.М. Мелетинского. – Москва: Совет.энциклопедия, 1991, 736 с.

5. Нюстрем Э. Библейский энциклопедический словарь. – Торонто: Библия для всех, 1989, 517 с.

6. Библия: фототипическое переиздание. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1988, с. 1540.

7. Нагибин Ю. Любимый ученик. Ты будешь жить. – Москва: АСТ, 2005. – URL: https://libking.ru/books/prose-/prose-history/522148-yuriy-nagibin-lyubimyy-uchenik.html

Рецензент: д-р филол.н., профессор Койчуев Б.Т.

УДК 37.012+811.1/8
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-170-173

Есеналиева А.И., Молдоисаева Б.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Есеналиева А.И., Молдоисаева Б.К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Esenalieva A.I., Moldoisaeva B.K.
KNU J. Balasagyn

ЧЫНЫГЫ СЦЕНАРИЙЛЕРДИН НЕГИЗИНДЕ КЕСИПТИК ЧЕТ ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮ
ИЗУЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ РЕАЛИСТИЧНЫХ СЦЕНАРИЕВ
LEARNING A PROFESSIONAL FOREIGN LANGUAGE BASED ON REALISTIC SCENARIOS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада юридикалык адистиктин мисалында кесиптик чет тилин окутууга сценарийдик мамиле каралат. Студенттердин келечектеги иш-аракеттерине ылайыктуу кесиптик кырдаалды моделдөөгө басым жасалат. Бул окуу жараянына бул ыкманы киргизүү жагдайды, артыкчылыктарын жана мисалдарды иштеп чыгуу этаптары болуп саналат. Ошондой эле мүмкүн болгон кыйынчылыктар каралып, аларды чечүү жолдору сунушталат.

Аннотация: В статье рассматривается сценарный подход к обучению профессиональному иностранному языку на примере юридической специальности. Акцент сделан на моделировании профессиональных ситуаций, соответствующих будущей деятельности обучающихся. Представлены этапы разработки сценариев, преимущества и примеры внедрения данного метода в образовательный процесс. Также рассматриваются возможные трудности и предлагаются решения.

Abstract: The article considers a scenario-based approach to teaching a professional foreign language using the example of a legal specialty. The emphasis is placed on modeling professional situations that correspond to the future activities of students. The stages of scenario development, advantages and examples of the implementation of this method in the educational process are presented. Possible difficulties are also considered and solutions are proposed.

Негизги сөздөр: кесиптик чет тили; сценарий ыкмасы; юридикалык лексика; маданияттар аралык байланыш; кырдаалды моделдөө.

Ключевые слова: профессиональный иностранный язык; сценарный метод; юридическая лексика; межкультурная коммуникация; моделирование ситуаций.

Keywords: professional foreign language; scenario method; legal vocabulary; intercultural communication; situation modeling.

Современная юридическая практика требует от специалистов владения иностранными языками на уровне не только чтения и понимания текстов, но и уверенного устного и письменного общения. Особое внимание уделяется юридической терминологии, умению вести переговоры, составлять документы, участвовать в судопроизводстве на иностранном языке. Сценарный подход становится эффективным инструментом подготовки студентов юридических вузов к реальным условиям профессиональной деятельности. Сценарии представляют собой цепочку ситуативных и практических задач, имеющих реалистичный фон и охватывающих различные ситуации профессионального общения. Это включает, например, совершение телефонных звонков, написание электронных писем или документации, постановку вопросов, передачу информации и посещение собраний. При правильном использовании сценарии являются превосходной подготовкой к профессиональным ситуациям.

Современное юридическое образование должно учитывать потребности международного правового пространства, в котором специалисты обязаны свободно оперировать не только правовыми концептами, но и юридической терминологией на иностранном языке. Преподавание юридического иностранного языка выходит за рамки традиционного изучения грамматики и словарного запаса — оно включает в себя глубокое понимание правовых систем, стилей

документации и специфики судебной риторики.

Сценарий в контексте обучения – это тщательно продуманная модель профессиональной ситуации, в которой студенты действуют, используя иностранный язык. В основе сценарного метода лежит коммуникативный подход, согласно которому язык изучается не изолированно, а как средство решения задач в конкретном контексте. [1]

Психолого-педагогическая основа метода опирается на концепции деятельностного обучения, проблемного подхода и проектной методики. Сценарии помогают студентам осознать связь между языковыми знаниями и профессиональной деятельностью.

Когда вы начинаете разрабатывать сценарии для своей учебной группы, вы можете использовать в качестве руководства правило трех. С одной стороны, это означает конкретно: **не более трех человек**. В нашем примере это будет человек, у которого первый рабочий день, его руководитель и коллега. В группах по три человека у каждого участника курса своя собственная роль. Также сценарий можно будет разыграть в группе из четырех человек. Затем один из учащихся всегда выполняет роль наблюдателя и комментирует происходящее.

С другой стороны, правило трех применимо и к длине сценария: **не более трех шагов**. Причина довольно проста: ситуации сценария необходимо понимать быстро, чтобы иметь возможность включиться в ролевую игру. По этой причине каждый шаг сценария не должен содержать более трех задач. Например, общение по телефону предполагает задание всего двух вопросов. И последнее, но не менее важное: за три шага необходимо освоить **три различные ситуации общения.**

Сценарный метод позволяет моделировать различные юридические ситуации: консультации клиента, составление и анализ контрактов, участие в судебных заседаниях, переговоры по вопросам международного права.

Пример 1: Судебное заседание по гражданскому делу. Студенты распределяют роли: судья, истец, ответчик, адвокаты. Используются аутентичные фразы: "Your Honor", "I object", "The defendant pleads not guilty" и др. [2]

Пример 2: Подписание международного контракта. Студенты анализируют контракт, обсуждают риски, формулируют юридические оговорки, используют термины типа: "liability", "jurisdiction", "termination clause". В процессе разработки и внедрения сценариев на занятиях необходимо учитывать соответствующие этапы, такие как:

1. Анализ профессиональных задач.
2. Формулировка языковых целей и подбор лексики.
3. Составление текста сценария.
4. Назначение ролей и условий выполнения.
5. Проведение сценария в аудитории.
6. Анализ и рефлексия. [3]

Важно учитывать уровень владения языком, индивидуальные особенности студентов, их готовность к импровизации. Иногда целесообразно использовать видеозаписи, документы, аудиосопровождение.

Отметим самое большое преимущество сценариев – они упрощают трудовой мир и ориентированы на действия. Конечно, реальная трудовая жизнь гораздо сложнее. Однако существуют ситуации, с которыми сталкивается большинство людей в своей профессиональной жизни, даже если они работают в разных отраслях. Будет очень полезно, если попрактиковаться в таких ситуациях в ходе изучения языка, чтобы в дальнейшем могли справляться с ними лингвистически. Наличие языковых навыков в вашем распоряжении в конечном итоге укрепляет уверенность в себе. Здесь, например, большое значение имеет фрагментарное обучение, которое можно использовать на ранних уровнях изучения языка. Определенные фразы и предложения, которые можно выучить наизусть и использовать в соответствующих ситуациях, определенно полезны в профессиональном общении. В соответствии с этим можно выделить те плюсы в обучении профессиональному иностранному языку на основе сценариев как эффективного подхода в обучении:

– развитие профессиональной иноязычной коммуникации;
– повышение мотивации через практическую значимость заданий;
– усвоение терминологии в контексте;
– формирование критического мышления и навыков работы в команде. [4]

Применение сценариев помогает студентам преодолеть языковой барьер, формирует уверенность в профессиональном контексте и подготавливает к реальной

юридической практике. Но несмотря на все положительные стороны данного обучения, существуют определенные трудности, такие как:

– отсутствие готовых сценариев в учебниках;

– разный уровень студентов;

– недостаток времени на проведение полного сценария.

В связи с этими трудностями хотим предложить определенные решения:

– разработка кейсов преподавателями;

– использование частичных сценариев (только этап допроса, подписания соглашения и т.п.);

– интеграция в курсовые и проектные работы.

В заключение отметим, что сценарный подход представляет собой эффективный и многофункциональный инструмент в обучении профессиональному иностранному языку. Он способствует не только языковому, но и профессиональному развитию студентов, формируя уверенность в своих знаниях и готовность к реальной практике. Особенно актуален он для юристов, которым необходимо оперировать точной терминологией, аргументировать свою позицию и понимать юридические нюансы в международной среде. [5]

Список использованнойтлитературы

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – Москва: Высшая школа, 2019.
2. Candlin, C.N., & Gotti, M. (Eds.). Intercultural Aspects of Specialized Communication. – Peter Lang, 2007.
3. Артемьева Г.И. Профессионально ориентированное обучение иностранному языку. – Москва: Флинта, 2020.
4. Bhatia V.K. Analysing Genre: Language Use in Professional Settings. – London: Longman, 1993.
5. Mattila H.E.S. Comparative Legal Linguistics. – Ashgate, 2006.
6. Robinson, P.C. ESP Today: A Practitioner’s Guide. – Prentice Hall, 1991.

Рецензент: к.филол.н., доцент Кадыралиева Д.Дж.

УДК 413:418

DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-173-9

Жанчарбекова С.Ж.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Жанчарбекова С.Ж.

КНУ имени Ж. Баласагына

Jancharbekova S.J.

KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ КӨП ТИЛДҮҮЛҮК
ПОЛИЛИНГВАЛЬНОСТЬ В ИЗУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
POLYLINGUALISM IN THE STUDY OF THE KYRGYZ LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Макала кыргыз тилин чет тили катары окутууда көп тилдүүлүк принцибин ишке ашыруу маселесине арналган. Макалада окуу материалдарынын түрлөрү (фольклордук чыгармалар, кыргыз жазуучуларынын чыгармалары ж.б.) берилген, аларды колдонуу кыргыз тили сабагында көп тилдүүлүк принцибин ишке ашырууга шарт түзөт. Макалада көп тилдүү талдоо жүргүзүү үчүн колдонула турган тапшырмалардын түрлөрү да көрсөтүлгөн. Макалада окуу процессинде полилингвалдык принципти колдонуунун максатка ылайыктуулугу каралат, жыйынтыгында сабактардын билим берүү, өнүктүрүү жана тарбия берүү максаттарына жетишилет.

Аннотация: Статья посвящена вопросу реализации принципа полилингвальности на уроках кыргызского языка как иностранного. В статье приведены виды учебных материалов (фольклорные произведения, произведения кыргызских писателей и т.д.), использование которых способствует реализации полилингвального принципа на уроке кыргызского языка. В статье также обозначены виды заданий, при помощи которых может быть проведен полилингвальный анализ. В статье

рассматривается целесообразность использования полилингвального принципа в процессе обучения, благодаря чему достигаются образовательные, воспитательные и развивающие цели уроков.

Abstract: The article is devoted to the issue of implementing the principle of multilingualism in the lessons of Kyrgyz as a foreign language. The article presents the types of educational materials (folklore works, works of Kyrgyz writers, etc.), the use of which contributes to the implementation of the multilingual principle in the lesson of the Kyrgyz language. The article also identifies the types of tasks with the help of which a multilingual analysis can be carried out. The article examines the feasibility of using the multilingual principle in the learning process, due to which the educational, upbringing and developmental goals of the lessons are achieved.

Негизги сөздөр: көп тилдүү окутуу принциби; көп тилдүү талдоо; көп тилдүүлүк; көп маданияттуу окутуу; маданияттар аралык коммуникация.

Ключевые слова: полилингвальный принцип обучения; полилингвистический анализ; полилингвизм; поликультурное обучение; межкультурная коммуникация.

Keywords: polylingual principle of teaching; polylinguistic analysis; polylingualism; multicultural teaching; intercultural communication.

В современном образовании принцип полилингвальности является одним из важнейших факторов, обуславливающих успешную реализацию учебных целей и задач. Образовательная система разных стран направлена на создание условий для полилингвального и многопрофильного обучения. Основной идеей поликультурного обучения становится идея о «многонациональности и функционировании ученика как личности в поликультурной среде с формированием уважения к своей национальной истории и культуре». [2, с. 151]

Полилингвальный принцип обучения предполагает изучение языка в обществе носителей других языков. Такой принцип обуславливает взаимодействие культур, успешную межкультурную коммуникацию между носителями разных языков. Межкультурная коммуникация в процессе обучения рассматривается как «обращение языка в область иноязычной культуры». [1, с. 4] Методически обоснованное сопоставление изучаемого и родного языков иностранных студентов является одной из основных составляющих поликультурного обучения. Следование принципу полилингвальности предполагает расширение индивидуальной картины мира учащегося, его знакомство с социокультурными кодами изучаемого языка. Благодаря этому достигается главная задача изучения иностранного языка – формирование полноценной языковой личности, способной мыслить на изучаемом языке и понимать все аспекты дискурса с носителями этого языка.

При изучении кыргызского языка принцип полилингвальности реализуется через соотнесение культурно-значимых кодов кыргызского языка и родного языка учащегося. Принцип полилингвальности может реализовываться и при изучении лексико-грамматической структуры кыргызского языка. Этого можно достичь при помощи творческих заданий, переводов текстов или фраз с кыргызского на родной язык учащихся и обратно. В процессе обучения студенты могут самостоятельно определить сходства и различия в родном и в изучаемом языках, а также систематизировать знания, полученные на уроке. Сходства и различия в лексико-грамматическом строе кыргызского и родного языков студента могут стать темой для отдельного занятия в процессе обучения.

Принцип полилингвальности реализуется в изучении кыргызского языка на всех этапах и уровнях обучения. Особенно этот метод актуален на самых ранних этапах обучения, когда учащиеся еще не владеют изучаемым языком в достаточной степени. Однако принцип полилингвальности не теряет своей актуальности и на более высоких уровнях изучения кыргызского языка.

Полилингвальность на уроках кыргызского языка обусловлена и культурологическим аспектом. Полилингвальный принцип обучения направлен на развитие у иностранных учащихся интереса к кыргызской культуре и истории. Этот принцип предполагает знакомство иностранцев с социально-бытовой сферой жизни кыргызского народа, с многовековой историей страны, кыргызским фольклором и т.д. Интерес учащихся к кыргызской культуре поддерживается благодаря использованию различных средств наглядности – иллюстративных материалов, аудио- и видеозаписей выступлений кыргызских артистов, манасчы и т.д. На уроке учащиеся не только изучают кыргызский язык,

но и познают культуру кыргызского народа через различные символы, героев, ритуалы, ценности. [3]

При использовании полилингвального принципа на уроке кыргызский фольклор и литература становятся и средством, и объектом обучения. Знакомство с фольклором изучаемого языка позволяет иностранным учащимся ознакомиться с культурой Кыргызстана, понять ментальность носителей кыргызского языка и полноценно участвовать в дискурсе на кыргызском языке.

Однако кыргызский фольклор имеет не только культурологическую ценность; использование фольклорных элементов на уроке кыргызского языка позволяет успешно достигать методических целей обучения. Многолетний опыт использования полилингвального принципа на уроках кыргызского языка позволяет систематизировать учебный материал в следующие категории:

1. Пословицы, поговорки и загадки

Пословицы, поговорки и загадки чаще всего представлены в рифмованном виде, поэтому они могут быть использованы на уроке на этапе фонетической разминки. Многократное повторение поговорок благотворно влияет на развитие речевого аппарата учащихся, позволяет им четче выговаривать звуки и целые слова.

Глубинный смысл пословиц, поговорок и загадок знакомит учащихся с культурной стороной изучаемого языка. Символы, заложенные в пословицах и поговорках, раскрывают культурно-значимые, важные элементы ментальной картины мира носителя кыргызского языка.

Как правило, в пословицах прослеживается универсальный назидательный посыл, который встречается в фольклоре разных стран. Это свойство пословиц можно использовать для проведения полилингвального анализа на уроках кыргызского языка. После прочтения кыргызских пословиц учащиеся могут попробовать найти в своем родном языке пословицы со схожим значением и самостоятельно провести анализ. Соотнесение символов, ценностных ориентиров в кыргызском и родном языках учащихся позволяет выявить различия и сходства в ментальных картинах мира носителей этих языков.

Использование на уроках пословиц, поговорок и загадок позволяет добавить в процесс обучения игровой элемент. Во время урока преподаватель может использовать иллюстрации, фрагменты мультфильмов или видео, в которых звучат данные пословицы и поговорки. Это позволяет рассмотреть использование данных фольклорных элементов в контексте иллюстрируемого события, сюжета.

2. Сказки

Сказки народов мира широко используются при изучении иностранных языков. Кыргызские сказки представляют собой яркое отображение народных мотивов, интересов, быта, культуры. В сказке предстает образ народного героя, который, пройдя через череду испытаний, достигнет поставленной цели. Сказки являются отображением народных чаяний и желаний, надежд и испытаний. Знакомство со сказочным фольклором позволяет учащимся наиболее глубоко погрузиться в культурно-бытовой антураж кыргызской культуры, ознакомиться с мифологией и верованиями кыргызского народа, увидеть события прошлого через призму индивидуального рассказа о жизни персонажа.

Как правило, в народных сказках есть сходные сюжеты, герои, события. Изучением и классификацией сказок занимались такие исследователи, как В.Я. Пропп, А.А. Аарне и многие другие. Сюжеты народных сказок повторяются, их можно отнести к определенным типам вне зависимости от страны, в которой они появились. Это условие позволяет провести анализ кыргызских народных сказок и сказок из фольклора родной страны иностранных учащихся. Полилингвистический анализ может стать частью работы над текстом, темой для отдельной беседы о прочитанном и т.д. Благодаря такому подходу в сознании учащихся происходит сближение культурно-исторических образов, событийных сюжетов из кыргызского фольклора и фольклора их родного языка.

3. Эпосы «Манас», «Семетей», «Сейтек»

Кыргызские эпосы сами по себе представляют интерес для мирового сообщества, являясь культурным символом Кыргызстана. В Кыргызстане в честь героя эпоса «Манас» были названы улицы, воздвигнуты памятники. Иностранные студенты, проживающие в Кыргызстане, сталкиваются с образом кыргызского батыра не только в культурной, но и в бытовой сферах. Учащиеся начинают интересоваться

значимостью и уникальностью героев эпосов, которые очевидны для носителей кыргызского языка. Именно этим можно объяснить интерес иностранных учащихся, изучающих кыргызский язык, к трилогии «Манас», «Семетей» и «Сейтек». Интерес студентов к кыргызским эпосам, яркое отображение образов из этих эпосов в повседневной жизни могут стать дополнительной мотивацией в процессе обучения. Преподаватель кыргызского языка должен провести для учащихся экскурс в историю создания эпосов, объяснить причины огромной важности этих фольклорных произведений для всех жителей современного Кыргызстана.

Кыргызские эпосы не только представляют собой культурно-исторический памятник, но и содержат в себе целый пласт информации о быте, мифологии и обычаях кыргызского народа. Отрывки из эпосов необходимо включать в курс изучения кыргызского языка, сопровождая прочтение таких отрывков культурным экскурсом в историю создания литературных памятников. Преподаватель может использовать на уроке различный иллюстративный материал, отображающий сюжет кыргызских эпосов, выступления манасчы и т.д. Знакомство с текстом эпосов позволяет познакомить студентов с культурно-значимыми словами-образами («юрта», «баатыр» и т.д.).

Принцип полилингвальности может быть воплощен в виде сопоставления сюжетов из кыргызских эпосов и эпосов родной страны учащихся. В ходе беседы преподаватель и студенты могут найти сходства и различия в описании героев, в развитии сюжета и т.д.

4. Произведения кыргызских писателей

Самым известным кыргызским писателем по праву считается Чынгыз Айтматов. Произведения Чынгыза Айтматова сами по себе служат «проводником» в мир кыргызской культуры. Стоит отметить, что иностранные учащиеся проявляют к эпосу «Манас» и к творчеству Айтматова особый интерес, поскольку именно они служат символом кыргызской культуры в глазах мирового сообщества.

В творчестве Айтматова представлено огромное количество образов, сюжетных эпизодов, которые отображают историю Кыргызстана в разные годы жизни страны. Включение в курс обучения отрывков из произведений Айтматова не только позволяет расширить словарный запас учащихся, но и предполагает знакомство иностранных учащихся с историей кыргызского народа.

Произведения Айтматова переведены на многие мировые языки. Это обстоятельство может быть использовано на уроках кыргызского языка: студенты могут прочитать отрывки из произведений сначала на своем родном языке, а потом обратиться к оригиналу на кыргызском языке.

5. **Народные танцы, песни, сценки и т.д.**

Нередко на уроках кыргызского языка используются интерактивные задания, связанные с кыргызскими народными песнями или играми («Тогуз Коргоол», «Кур таштамай» и т.д.); на уроках могут разыгрываться сценки, повторяющие отрывки из фольклорных сюжетов или из произведений кыргызских писателей. Такие задания не только содержат в себе игровой потенциал, но и выполняют развивающую функцию. Участие в импровизированных представлениях пробуждает у учащихся интерес к кыргызской культуре, обеспечивает более полноценное понимание народных традиций и обычаев.

Обращение к народным песням, танцам, воссоздание эпизодов из фольклорных или авторских произведений являются способом создания искусственной языковой среды, в рамках которой иностранные учащиеся тренируют коммуникативные и познавательные навыки, необходимые в иноязычном дискурсе.

Воссоздание сюжетных сценок из фольклорных или авторских произведений кыргызских писателей позволяет учащимся понять культурно-значимые образы кыргызской ментальности. Такие учебные элементы призваны развивать навыки узнавания образов, которые имеют большое значение для носителей кыргызского языка. Все это способствует развитию коммуникативной компетенции иностранных студентов, позволяя учащимся полноценно участвовать в дискурсе с носителями кыргызского языка на всех языковых уровнях.

Исходя из вышесказанного, следует сказать, что принцип полилингвальности не только способствует успешному изучению кыргызского языка, но и становится способом показать учащимся всю глубину, красоту и мудрость кыргызской культуры и фольклора. Реализация данного принципа несет в себе и игровой, и учебно-воспитательный, и интерактивный потенциал, что соотносится с современными мировыми учебно-методическими тенденциями.

Список использованной литературы

1. Кабакчи В.В. Практика англоязычной культурной коммуникации. – СПб.: Изд-во «Союз», 2001, 476 с.
2. Латыпова Э.А. Роль (влияние) политики образования на формирование концепции мультикультурного и полилингвального образования // Весник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования, 2023, № 1(38), с. 150-156. – Режим доступа: https://vestnik-omgpu.ru/volume/2023-1-38/vestnik_1(38)2023_150-156.pdf
3. Hofstede, G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. – New York: McGraw Hill, 2010, 576 p.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү: 2 томдук / ред.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. Т.1: А-Күрө, 623-б.
5. Кыргызча-орусча сөздүк / түз. К.К. Юдахин. – Фрунзе: Сов. Энцикл. б-сы, 1985. 1-кит., 503-б.; 2-кит., 476-б.
6. Кыргызча-орусча сөздүк: 40 000 жакын сөз / түз. К.К. Юдахин. – Бишкек: Шам, 1999, 976-б.
7. Осмоналиева Г.К. Кыргыз тили боюнча тесттердин жыйнагы. – Бишкек: Ж. Баласагын атындагы КУУ, 2017.
8. Чыманов Ж.А. Тил жана кеп жөнүндө сөз. – Бишкек, 2005.

Рецензент: д-р филол.н., профессор Маразыков Т.С.

УДК 811.1.61:811:581:519.765
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-177-9

Жикулина К.П., Перфильева Н.В.
Патрис Лумумба атындагы РЭДУ
Жикулина К.П., Перфильева Н.В.
РУДН имени Патриса Лумумбы
Jikulina K.P., Perfileva N.V.
PFUR named after Patrice Lumumba

ORCID: 0000-0003-2488-4616
ORCID: 0000-0002-1018-809X

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ТИЛ ИЛИМИНИН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИКИ
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN OBJECT OF LINGUISTICS

Кыскача мүнөздөмө: Илимде, билим берүүдө, санариптик чөйрөдө жана күнүмдүк байланышта интеллектуалдык технологиянын иштеши көптөгөн тармактарда изилдөө бурчунун өзгөрүшүнө алып келди. Тил илиминде жасалма интеллект актуалдуу изилдөө объектиси болуп калды. Бирок, аны анализдөө ыкмалары бүгүнкү күнгө чейин иштелип чыккан эмес. Бул макалада диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары берилген, анда КТ тарабынан түзүлгөн тексттерди алардын күнүмдүк коммуникациянын тексттерине туура келиши көз карашынан сүрөттөөгө мүмкүндүк берүүчү параметрлер сунушталган: галлюцинация, күтүүсүздүк, персонификация же "гумандаштыруу", силлогикалык параметр, суроо-жооп формасынын параметри. Изилдөө үн жардамчыларынын тексттик репликаларында жүргүзүлгөн, бул анын жаңылыгын жана актуалдуулугун аныктайт, анткени бул тармак лингвистикалык жактан изилдене элек. Изилдөөнүн материалы эксперименттин маалыматтары, тактап айтканда: үн жардамчыларынын жана адамдардын коммуникативдик актыларын кайталоо болду. Семантикалык окшоштуктун жылуулук карталарынын методу эксперименттин маалыматтарын жалпылоого мүмкүндүк берди жана айрым семантикалык блоктордо КТ репликалары жана үн жардамчылары саналып өткөн параметрлер боюнча адамдардын репликаларына толук дал келет деген тыянакка келишти, бул КТнын жашоо формасы үчүнчү формага – ар кандай модификацияга жөндөмдүү жана адамдар сыяктуу эле эрежелер боюнча өнүгүп жаткан суперинтеллектке жакындап келе жаткандыгын айгинелейт. КТ жана адам тарабынан түзүлгөн тексттерди баалоого боло турган параметрлер сунушталат. КТнын санариптик чөйрөсү деп КТнын "коммуникация" чөйрөсүн гана эмес, ошондой эле анын "тил базасын" да түшүнүүнү сунуштайбыз,

ал машина фонду жана орус тилинин Улуттук корпусу, интернет. Ошондой эле, маалымат алуу үчүн канал жана адам өзү болушу мүмкүн. Советтик лингвист-славист Н.И. Толстой адабий (стандарттык) тилди, элдик тилди (жарым диалект), диалектти, арго, идиалектти камтыган лингвистикалык парадигма азыркы контекстте алтынчы элемент – санариптик катмар менен толукталышы мүмкүн. Бул тил чындыгынын жаңы деңгээлин билдирет, ал адам менен машинанын ортосундагы өз ара аракеттенүүнү гана эмес, КТ автономдуу сүйлөө өнүмдөрүн түзүүгө жөндөмдүү болгон байланыш-санариптик чөйрөнүн пайда болушун чагылдырат.

Аннотация: Функционирование интеллектуальных технологий в науке, образовании, цифровой сфере и обыденной коммуникации вызвало изменение ракурса исследований во многих областях. В лингвистике актуальным объектом изучения стал искусственный интеллект. Однако методы его анализа до настоящего времени не были разработаны. В данной статье представлены результаты диссертационного исследования, в котором были предложены параметры, позволяющие описать тексты, сгенерированные ИИ, с точки зрения их соответствия текстам обыденной коммуникации: галлюцинация, непредсказуемость, персонификация или «очеловечивание», силлогический параметр, параметр вопросно-ответной формы. Исследование проводилось на текстовых репликах голосовых помощников, что определяет его новизну и актуальность, поскольку данная область лингвистически не изучена. Материалом исследования послужили данные эксперимента, а именно: реплики коммуникативных актов голосовых помощников и людей. Метод тепловых карт семантического сходства позволил обобщить данные эксперимента и прийти к заключению, что в отдельных семантических блоках реплики ИИ и голосовых помощников полностью соответствуют репликам людей по перечисленным параметрам, что свидетельствует о том, что форма жизни ИИ приближается к третьей форме – суперинтеллект, способной к различным модификациям и развивающийся по тем же правилам, что и люди. Предлагаются параметры, с помощью которых можно оценить тексты, созданные ИИ и человеком. Под цифровой средой ИИ понимается не только сфера «коммуникации» ИИ, но также и его «языковая база», а именно: машинный фонд и Национальный корпус русского языка и сеть Интернет. Предложенная советским лингвистом-славистом Н.И. Толстым лингвистическая парадигма, включающая в себя литературный (стандартный) язык, просторечие (полудиалект), диалект, арго, идиалект, в современном контексте может быть дополнена шестым элементом – цифровым стратом. Он представляет собой новый уровень языковой реальности, который отражает не просто взаимодействие между человеком и машиной, а появление коммуникационно-цифровой среды, где ИИ способен автономно создавать речевые продукты.

Abstract: The functioning of intelligent technologies in science, education, the digital sphere, and everyday communication has led to a shift in research perspectives across many fields. In linguistics, artificial intelligence (AI) has become a relevant object of study. However, methods for its analysis have not been developed yet. This article presents the results of a dissertation study that proposed parameters for describing AI-generated texts in terms of their alignment with everyday communication texts: hallucination, unpredictability, personification or "humanization", syllogistic parameter, and question-answer form parameter. The study was conducted on textual responses from voice assistants, which underscores its novelty and relevance, as this area has not been linguistically explored. The research material base on experimental data, specifically, responses from communicative acts involving voice assistants and humans. The method of semantic similarity heatmaps allowed for the generalization of experimental data, leading to the conclusion that, in certain semantic blocks, the responses of AI and voice assistants fully align with human responses based on the listed parameters. This suggests that the form of AI life is approaching a third form –superintelligence – capable of various modifications and developing according to the same rules as humans. Parameters are proposed to evaluate texts created by AI and humans. By the digital environment of AI, we propose to understand not only the "communication" spheres of AI but also its "linguistic base", which includes machine databases, the National Corpus of the Russian Language, and the Internet. Additionally, humans themselves can serve as a channel for information acquisition. The linguistic paradigm proposed by the Soviet and Russian linguist N.I. Tolstoy, which includes literary (standard) language, colloquial speech (semi-dialect), dialect, argot, and idiolect, can be supplemented in the modern context with a sixth element – the digital stratum. This represents a new level of linguistic reality, reflecting not just the interaction between humans and machines but the emergence of a communicative-digital environment where AI is capable of autonomously creating speech products.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект; алсыз жасалма интеллект; күчтүү жасалма интеллект; жалпы жасалма интеллект; тар жасалма интеллект; жасалма суперинтеллект; тил парадигмасынын санариптик катмары

Ключевые слова: искусственный интеллект; слабый искусственный интеллект; сильный искусственный интеллект; общий ИИ; узконаправленный ИИ; искусственный суперинтеллект; цифровой страт парадигмы языка.

Keywords: artificial intelligence (AI); weak AI; strong AI; artificial general intelligence (AGI); artificial narrow intelligence (ANI); artificial super intelligence (ASI); digital stratum of linguistic paradigm.

Введение

С середины XX века виртуальные формы жизни являются предметом научных споров, связанных с теоретическими обоснованиями, практическим применением и этическими нормами искусственного интеллекта. В связи с данными факторами встал вопрос о выработке новых методов, с помощью которых следует анализировать лингвистические продукты, созданные ИИ. Впервые термин искусственный интеллект (далее – ИИ) был предложен американским учёным Дж. Маккарти в 1955 году. Российский бионик Е. Черешнев определяет понятие искусственный интеллект как техногенную форму жизни, которая развивается подобно человеку. По его мнению, развитие технологий в будущем может достигнуть такой формы, в которой интеллект машины будет либо равен человеку, либо превзойдет его.

Принято различать несколько форм ИИ. Дж. Сёрл выделил две формы ИИ: сильный искусственный интеллект и слабый искусственный интеллект. Под сильным искусственным интеллектом (сильный ИИ) он понимал способность машины мыслить и проявлять «эмоции». В настоящее время данными разработками занимается американская компания Google DeepMind. [1] Слабый искусственный интеллект (слабый ИИ) трактуется как действие машины по шаблону и небольшой словарный запас. В «речи» систем данного типа используются в основном клишированные фразы, например: «повторите вопрос», «нажмите 1, если…», «сейчас найду в Интернете…». В настоящие время в научной среде коррелирует несколько терминов ИИ, так, например, современные научно-технические стандарты и правовые акты предписывают употреблять термины общий (сильный) ИИ и прикладной (слабый) ИИ. По мнению исследователей и разработчиков, вскоре ИИ должен достигнуть одной из двух ступеней развития (рис. 1).

Рис. 1. Ступени развития ИИ по Е. Черешневу
(схема создана авторами в приложении MindNode)

Обзор литературы. История развития ИИ

На Дартмутском семинаре 1957 года обсуждались вопросы, связанные с применением электронно-вычислительной машины (далее – ЭВМ). В последующие годы выходят научные работы, в которых анализируются различные аспекты в области ИИ: «Вычислительная машина и мозг» [2], «Работы по теории информации и кибернетике» [3], «Сообщество разума» [4], «Пандемониум: парадигма обучения» [5], «Формальная теория индуктивного вывода» [6] и др.

Первое зафиксированное упоминание о существовании машин, способных заменить людей, встречается у древнегреческого философа Аристотеля в трактате «Политика» (335-322 года до н.э.), где он высказал предположение о том, что автоматизированные системы в будущем могут заменить рабов: «Если бы каждое орудие могло выполнять свойственную ему работу само, по данному ему приказанию или даже его предвосхищая, и

уподоблялось бы статуям Дедала или треножникам Гефеста, о которых поэт говорит, что они «сами собой **(aytomatoys)** входили в собрание богов»; если бы ткацкие челноки сами ткали, а плектры сами играли на кифаре, тогда и зодчие не нуждались бы в работниках, а господам не нужны были бы рабы». [7] По его мнению, в истории человечества наступит период, когда орудия труда смогут выполнять свои функции самостоятельно, без участия человека. Мысль Аристотеля о том, что машина сможет выполнять свои функции без участия человека, прошла через века и стала предметом многочисленных споров о будущем человечества.

Немецкий социолог Э. Фромм высказывает противоположную аристотелевской точку зрения, считая, что человек, «став господином природы, сделался рабом машин, созданных его собственными руками» [8].

Е. Черешнев подробно описывает революционные формы жизни и выделяет четыре эволюционные ступени людей и машин (рис. 2).

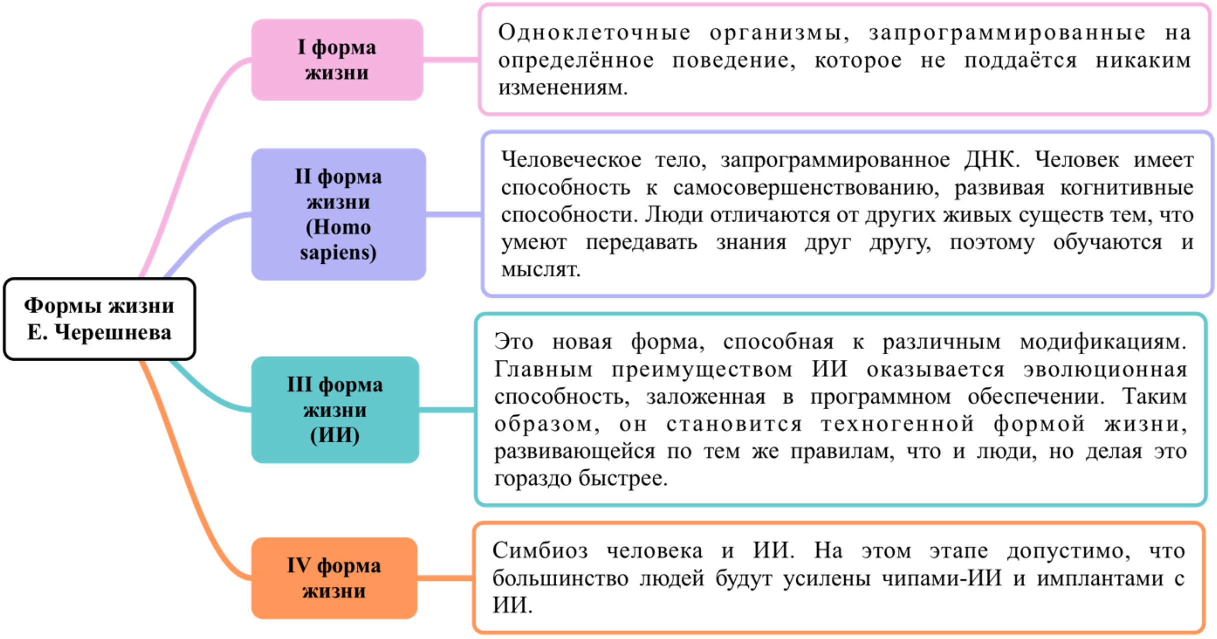

Рис. 2. Эволюционные формы жизни по Е. Черешневу
(схема создана авторами в приложении MindNode)

В настоящее время машина располагает большим массивом данных, представляющим часть реальности, которую создал человек. Специалист в области вычислительной техники Л.С. Болотова полагает, что алгоритмы процессов «мышления» человека и машины похожи друг на друга [9]. Однако в вычислительных процессах современного ИИ можно обнаружить лингвистические и мыслительные феномены, которым сложно найти объяснение. В то же время компьютерные системы, способные совершать действия с «человеческой разумностью» [10], будут всегда вести себя непредсказуемо.

Лингвистические параметры описания ИИ голосовых помощников

Материалом исследования ИИ голосовых помощников стали тексты, сгенерированные российскими голосовыми помощниками и ассистентами компаний «Яндекс» и «Сбер» в условиях свободной коммуникации объемом 1350 текстовых реплик людей и машин – голосового помощника «Алиса» («Яндекс»), голосовых ассистентов Сбер, Джой, Афина семейства «Салют» («Сбер»), работающих на основе больших языковых моделей YandexGPT 3 и GigaChat. В основу работы положена **гипотеза**, которая состоит в следующем: современные технологии ИИ, в том числе и голосовые помощники, генерируют тексты, тождественные тем, что создает человек. Анализ текстового материала и реплик ИИ голосовых помощников позволил постулировать возможность функционирования ИИ как действующего субъекта, поскольку тексты, созданные

человеком и машиной, генерируются на основе одного и того же массива данных.

Проведенное исследование позволило выделить следующие лингвистические параметры, с помощью которых можно описывать произвольность текстов, сгенерированных ИИ, а также их соответствие текстам, созданным человеком: галлюцинация, непредсказуемость, персонификация или «очеловечивание», силлогические параметры и параметр вопросно-ответной формы. Новизна также заключается в том, что в лингвистическом исследовании для семантического и сравнительно-сопоставительного анализа использованы числовые показатели (вес) и статистические данные, полученные с помощью программного кода и обученных моделей[2] преобразования предложений, применение которых позволило определить максимальные и минимальные показатели сходства текстов, созданных ИИ и людьми.

Методами исследования выступили: сплошная выборка для отбора материала; эксперимент для создания коммуникативный среды между людьми и голосовыми помощниками; функционально-параметрический для расчёта конечного набора значений определённых переменных; тепловые карты семантического сходства для визуализации полученных данных.

Цифровая среда ИИ

Под цифровой средой ИИ предлагаем понимать не только сферы «коммуникации» ИИ, но также и его «языковую базу», машинный фонд и Национальный корпус русского языка, сеть Интернет.

Советский и российский лингвист-славист Н.И. Толстой описал пятичленную парадигму языка, которую «представляют литературный (стандартный) язык, просторечие (полудиалект), диалект, арго, идиалект». [11] Как отмечает учёный, «литературному языку в лингвистической парадигме соответствуют художественная и книжная литература, просторечию – народно-городская литература, диалекту – фольклор (устная словесность), арго – фольклор тюремный, школьный и студенческий, с идиалектом же соотносится отдельное авторское произведение (или авторское творчество)» [Там же]. Эту лингвистическую парадигму предлагаем дополнить шестым членом – цифровым стратом, который представляет собой синтез цифровой (искусственной) и языковой реальности. Данным термином обозначается не естественный язык, используемый людьми в процессе взаимодействия с голосовыми помощниками или нейронными сетями, а искусственный язык, генерируемый машиной. Язык цифрового страта формируется посредством преобразования и переосмысления речевых фактов естественного языка, извлечённых из разнообразного человеческого опыта, и последующего их моделирования в условиях ограниченной алгоритмической среды ИИ. Предполагается, что машина способна создавать лингвистические конструкции, которые выходят за пределы традиционных языковых паттернов, тем самым показывает способность к созданию новых смысловых структур (рис. 3).

---

[2] Названия используемых моделей: all-MiniLM-L6-V2 и msmacro-distilroberta-base-v2.

Рис. 3. Лингвистическая последовательность стратов по Н.И. Толстому
(схема создана авторами в приложении MindNode)

Активное развитие технических средств, ИИ привело к появлению цифрового страта парадигмы языка. В свою очередь с расширением цифрового поля лингвистика получила новые возможности и направления развития: разработка компьютерных лексиконов в разных сферах; обработка звучащей речи и естественного языка; синтез человеческой речи; автоматический анализ данных; языковая модуляция и кодирование информации. Умение машины использовать естественный язык (NLP), автономно генерировать тексты и осуществлять полноценную коммуникацию с человеком изменили стратегию и подходы к исследованиям в области лингвистических аспектов ИИ.

Заключение

Цифровизация всех сфер гуманитарного знания предполагает разработку новых методов, в том числе и лингво-математических, для анализа массива текстового материала. Результатом проведенного анализа стала разработка новых методов исследования больших данных на стыке лингвистических, математических и компьютерных наук. Цифровой страт обнаруживается в проявлении таких параметров, как: галлюцинация, непредсказуемость, «очеловечивание», силлогический параметр, параметр вопросно-ответной формы, а также в специфике персонификации каждой машины, что находит отражение в генерируемых ими репликах. Исследование текстов, создаваемых ИИ голосовых помощников, с помощью данных лингвистических параметров позволит объективно оценивать «речевые продукты» в коммуникативно-цифровом пространстве.

Список использованной литературы

1. Таулли Т. Основы искусственного интеллекта: нетехническое введение / Пер. с англ. – Санкт-Петербург: БХВ-Петербург, 2021, 288 с.
2. Neuman, von J. (1958). The Computer and the Brain. – USA: Yale University Press. – 96 p.
3. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике: Сборник статей / Пер. с англ. с предисл. А.Н. Колмогорова; Под ред. Р.Л. Добрушина и О.Б. Лупанова. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1963, 829 с.
4. Minsky, M. (1986). The Society of Mind. – New York: Simon & Schuster. – 339 p.
5. Selfridge, O.G. (1959). Pandemonium: A paradigm for learning / In D. V. Blake and A. M. Uttley, editors // Proceedings of the Symposium on Mechanisation of Thought Processes. London, pp. 511-529.
6. Solomonoff, R. (1964). A Formal Theory of Inductive Inference, Part I / INFORMATION AND CONTROL, Vol 7, No. 1, March, pp. 1-22.
7. Аристотель. Метафизика; Политика; Поэтика; Риторика: трактаты / Аристотель; пер. с др.-греч. В. Апперольта, С. Жебелёва, А. Кубицкого, Н. Платоновой. – Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус, 2024, 704 с.
8. Фромм Э. Человек для себя / Пер. с англ. А. Александровой. – Москва: Издательство АСТ, 2024, 320 с.

9. Болотова Л.С. Системы поддержки принятия решений в 2 ч. Часть 1: учебник и практикум для вузов / ответств. редакторы В.Н. Волкова, Э.С. Болотов. – Москва: Издательство Юрайт, 2024, 257 с.

10. Баррат Дж. Последнее изобретение человечества: Искусственный интеллект и конец эры Homo sapiens / Пер. с англ. – 2-е изд. – Москва: Альпина нон-фкшн, 2021.

11. Толстой Н.И. Славянская литературно-языковая ситуация / Избранные труды, Том II – Москва: «Языки русской культуры», 1998, 544 с.

Рецензент: д-р филол.н., профессор Денисенко В.Н.

УДК 811.161.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-183-186

Жоламанова Е.И.
КТУ Манас
Жоламанова Е.И.
КТУ Манас
Jolamanova E.I.
KTU Manas

КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКА КАТЕГОРИЯЛАРЫНДАГЫ «АЧУУЛАНУУ» ЭМОЦИОНАЛДЫК КОНЦЕПЦИЯСЫ (Ч. АЙТМАТОВДУН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ КОНЦЕПТ «ГНЕВ» В КАТЕГОРИЯХ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ (НА ПРИМЕРЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч. АЙТМАТОВА)

EMOTIONAL CONCEPT "ANGER" IN THE CATEGORIES OF COGNITIVE LINGUISTICS (ON THE EXAMPLE OF THE WORKS OF ART BY CH. AITMATOV)

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларындагы “Ачуулануу” деген эмоционалдык концепциянын түзүлүшүнө болгон мамилени аныктоого аракет жасалган. Ачуулануу лексемасынын парадигматикалык, синтагматикалык жана эпидигматикалык байланыштарын талдадык. Андан соң “Ачуулануу” түшүнүгүнүн орбитасына кирген сөздөрдүн когнитивдик мүнөздөмөлөрү жана маданий коддор менен байланышкан метафоралык ассоциациялар мүнөздөлгөн. Бул стихиялуу, антропоморфтук, зооморфтук, аскердик жана башка коддор. Изилденип жаткан түшүнүктүн конфигурациясында ачуулануу эмоциясынын физиологиялык көрүнүшүн көрсөткөн вербалдык эмес белгилердин көптөгөн мисалдары табылган: мимика, пантомимика, дене температурасынын, жүрөктүн кагышынын, үн тембринин өзгөрүшү. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде «Ачуулануу» деген эмоционалдык концепцияны комплекстүү лингвокогнитивдик изилдөө жазуучунун дүйнөсүнүн көркөм картинасын айкыныраак көрсөтүүгө жана анын жеке автордук өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берди.

Аннотация: В данной статье сделана попытка определить подходы к структуре эмоционального концепта «Гнев» в художественных произведениях Ч. Айтматова. Проанализированы парадигматические, синтагматические и эпидигматические связи лексемы гнев. Охарактеризованы когнитивные признаки слов, входящих в орбиту концепта «Гнев», и метафорические ассоциации, связанные с культурными кодами. Это стихийные, антропоморфные, зооморфные, милитарные и другие коды. В конфигурации исследуемого концепта были обнаружены многочисленные примеры невербальных признаков, указывающих на физиологическое проявление эмоции гнева: это мимика, пантомимика, изменение температуры тела, частоты сердечных сокращений, тембр голоса. Комплексное лингвокогнитивное изучение эмоционального концепта «Гнев» на материале произведений Ч. Айтматова позволило более рельефно представить художественную картину мира писателя и выявить ее индивидуально-авторские особенности.

Abstract: This article attempts to define approaches to the structure of the emotional concept "Anger" in the works of Ch. Aitmatov. We analyzed the paradigmatic, syntagmatic and epidigmatic connections of the lexeme "anger". Then the cognitive features of words included in the orbit of the concept "Anger" and metaphorical associations connected with cultural codes were characterized. These are

elemental, anthropomorphic, zoomorphic, military and other codes. In the configuration of the concept under study, numerous examples of non-verbal signs indicating the physiological manifestation of the emotion of anger were found: facial expressions, pantomime, changes in body temperature, heart rate, and timbre of voice. A comprehensive linguistic and cognitive study of the emotional concept of "Anger" based on the works of Ch. Aitmatov allowed us to more clearly present the writer's artistic picture of the world and identify its individual authorial features.

Негизги сөздөр: эмоционалдык түшүнүк; таанып билүү белгилери; сөз жасоочу туундулар; экспрессивдүү кыймылдар; аскердик код.

Ключевые слова: эмоциональный концепт; когнитивные признаки; словообразовательные дериваты; выразительные движения; милитарный код.

Keywords: emotional concept; cognitive features; word-formation derivatives; expressive movements; military code.

Теоретическая база концептологии была разработана такими авторитетными языковедами как Е.С. Кубрякова, Е.В. Рахилина, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Ю.Н. Караулов, Н.Н. Болдырев, В.В. Карасик, Г.Г. Слышкин, С.Г. Воркачев, В.В. Красных и др. Именно в русле эмоциональных концептов проводили свои исследования Н.А. Красавский, В.И. Шаховский, Е.Е. Стефанский, Л.Г. Бабенко. В работах языковедов Кыргызстана также произошел разворот в сторону современных направлений лингвистики. Сегодня в орбиту исследований лингвистов Кыргызстана входят вопросы когнитивно ориентированной лингвистики. На эти разработки направляют свои усилия авторитетные отечественные ученые: М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева, П.К. Кадырбекова, М.И. Лазариди, У.Дж. Камбаралиева, Г.Н. Коротенко, Г.А. Абыканова и мн. др.

Целью предлагаемого иследования стало определение архитектуры эмоционального концепта «Гнев» путем выявления его вербальных, невербальных и когнитивных признаков. Материалом для изучения послужили рассказы, повести и романы Ч. Айтматова разных лет.

Выявляя собственно языковые и когнитивные признаки изучаемого концепта, мы планировали обнаружить индивидуальные особенности и авторскую метафорику языка писателя.

Для анализа структуры эмоционального концепта «Гнев» был использован комплексный метод. Сначала был применен системно-структурный подход: мы выявили языковую репрезентацию концепта, нашли примеры лексико-фразеологического и деривационного воплощения эмоции гнева, а также его субконцептов «Ярость», «Злость», «Бешенство», «Раздражение». Такой прием позволил пронаблюдать объем тезауруса языка Ч. Айтматова.

Следующим шагом исследования стал когнитивный подход к изучаемому концепту: когда мы рассматривали такие его когнитивные признаки, как причина возникновения эмоции гнева, переживание эмоции гнева, степень проявления данной эмоции и др. Установленные в ходе анализа в художественном дискурсе когнитивные признаки эмоции гнева позволят выявить индивидуально-авторскую метафорику Ч. Айтматова, осветить художественную картину мира писателя и глубже проникнуть в творческую лабораторию писателя.

Среди концептологов еще не сформировалось единого мнения на проведение анализа того или иного концепта. Не случайно многочисленные приемы исследования конфигурации концептов иногда называют «методом индивидуальных проектов». Рассматривая структуру концепта «Гнев» в художественных произведениях Ч. Айтматова, обратились к лингвистическим изысканиям профессора З.К. Дербишевой. В монографии «Кыргызский этнос в зеркале языка» ученый предлагает свой алгоритм исследования концептов. [1, с.18]

Исследователь рекомендует моделировать концепт с точки зрения собственно языковой характеристики, с одной стороны, и с точки зрения когнитивных признаков – с другой. Комплексный лингвокогнитивный подход к характеристикам концепта позволяет объединить структурный аспект изучения с когнитивным.

В структуре концепта выделяются ядро, центр и периферия. В ядерной зоне располагаются лексемы разных частей речи: гнев, гневаться, гневить, гневный, гневно. В центре находятся синонимы к ядерным лексемам: гнев – ярость, бешенство; гневаться – сердиться, разъяриться; гневный – негодующий, раздражительный; гневно – люто, злобно. На периферии находятся

фразеологические и метафорические выражения типа гнев вскипел, задыхаться от злобы, страсти разгораются.

Выбирая из художественных текстов слова, которые вписываются в эмоциональный концепт «Гнев», мы генерализовали границы системных синонимических рядов, а также дополнили их контекстуальными синонимами. Например, доминанта синонимического ряда гнев пополнилась такими синонимами, как бешенство, возбуждение, возмущение, волнение, зло, злоба, злость и другие; доминанта гневаться включает в свой сионимический ряд глаголы бесноваться, бунтовать, бушевать, взбелениться, взбеситься, взвиться и др.

Словообразовательный сегмент концепта «Гнев» в художественных произведениях Ч. Айтматова разнообразно распредмечен и включает в свой состав многочисленные дериваты, например: раздражать – раздражаться, раздражение, раздраженность, раздражимость, раздраженный, раздраженно.

Рассмотрим метафорические образы, встретившиеся в произведениях Ч.Айтматова, чтобы понять художественную картину мира писателя. Метафоры основываются на сходстве абстрактных явлений с конкретными предметами окружающего мира. Человеку свойственно объяснять свой внутренний мир через предметы и события действительности. Наиболее частотную позицию занимают пространственные и культурные модели.

Анализ исследуемых текстов показал, что в произведениях Ч. Айтматова концепт «Гнев» реализуется в виде природных метафор. Они объективируют представления о таких стихиях, как вода, воздух, земля и огонь. Например, гнев коррелирует с такими понятиями, как жидкость, кипящая жидкость, огонь, лед: гневом переполнилась его душа («И дольше века длится день»); глаза обожгли меня гневом («Джамиля»); прошептал он, вскипая злобой («Прощай, Гульсары»); злоба вскипала в нем («Белый пароход»).

Эмоциональный концепт «Гнев» объективируется с помощью милитарных метафор: Орозкул метнул на старика хмурый взгляд; зооморфных метафор: Орозкул звереет; крутанул рога со зверской силой; рычал Орозкул в припадке дикой злобы; антропоморфных метафор: жалость и злоба душили его; злоба глодала его душу; прошипела она укоризненно («Белый пароход»); они рычали по-звериному, устрашая друг друга («Прощай, Гульсары»); пространственных метафор: Орозкул вымещает злобу на своей жене; и поднималась в душе страшная злоба («Белый пароход»); предметных метафор: колом стояло оно [озлобление] в душе; взгляд стекленел от бессильной злобы; это поднимало в нем ярость («Прощай, Гульсары»).

В произведениях Ч.Айтматова часто применяются невербальные способы описания психического состояния человека. Эмоции, которые переживает герой в данный момент, отражаются на его лице, выражаются в голосе, передаются изменением положения тела в пространстве. В современной лингвистической литературе экстралингвистические средства выражения эмоций нередко называют такими терминами, как невербальная коммуникация, параязык, кинесика, проксемика, боди лэнгвидж. В монографии профессора М.И. Лазариди подобные физиологические реакции на психическое состояние человека названы выразительными движениями. [2, с.11]

Для того чтобы отразить непроизвольные физиологичекие реакции человека, Ч. Айтматов дает описание мимики, пантомимики, «вокальной мимики», блеска глаз, частоты сердечных сокращений, температуры тела, функционирования секреторных желез, например: губы его задрожали от гнева; Казангап метнул на него резкий взгляд; бледный, со злобно прищуренными глазами; Айзада вскричала с яростью; Едигей нахмурился раздраженно; он терял самообладание и, набычившись, сопел («И дольше века длится день»).

Ученые подсчитали, что невербальные проявления эмоциональных состояний помогают в понимании смысла в процессе общения людей. В художественных произведениях писателя проявления гнева у героев часто сопровождается использованием невербальтных компонентов, что составляет до 27 процентов примеров от всех «гневных» репрезентаций: Джамиля сердито вздернула плечи («Джамиля»); он чувствовал, как пересыхает в горле от волнения; И пошел с потемневшим, неприязненным лицом («И дольше века длится день»).

В прозе Ч. Айтматова большое место уделено невербальным формам выражения эмоций, в частности, эмоции гнева: бабка потрясала кулаками; проговорил он с угрозой в голосе; пошла к дому, задыхаясь от гнева; на ее лице застыл гнев; глаза, сузившиеся от ярости («Белый пароход»); искаженные яростью лица всадников; Танабай застыл, онемевший; губы запрыгали от злости;

Танабай с исказившимся, побелевшим лицом, подбежал к жене («Прощай, Гульсары»). Приведенные примеры показывают, как гнев, ярость, злость выражаются физиологически – в мимике, пантомимике, голосе и интонации, во взгляде, в дыхании и сердечной деятельности человека.

Когнитивная характеристика эмоционального концепта «Гнев» объективируется в виде метафорических образов огня, кипящей жидкости, землетрясения, бушующих в душе человека. Если героя произведения обуял гнев, он может уподобиться животному и шипеть, как змея, или может одичать подобно дикому зверю, например: это лучше, чем исподтишка жалить («Джамиля»).

Зримые метафорические образы находит Ч. Айтматов для субконцепта «Злость». Для этого писатель использует милитарные и зооморфные коды: злоба душила его, он метнул хмурый взгляд, она стрельнула злым взглядом, злоба глодала его душу («Белый пароход»).

Проведенный анализ собственно языковых и когнитивных признаков эмоционального концепта «Гнев» позволил выявить его структуру, образную метафорику эмоций гнева, злости, раздражения. Автор широко использует стихийные, антропоморфные, зооморфные, милитарные коды для объективации эмоционального концепта «Гнев». Широкое использование автором выразительных движений в репрезентации эмоции гнева позволяет отнести данный прием к индивидуально-авторским особенностям мастера психологической прозы Чингиза Айтматова.

Список использованной литературы

1. Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка: монография. – Бишкек, 2012, 404 с., с. 18.

2. Лазариди М.И. Функционально-семантические поля психических состояний в современном русском языке. – Бишкек, 2001, 179 с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Бектурова А.

УДК 004+811
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-186-189

Ибраимова Ж.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Ибраимова Ж.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Ibraimova J.T.
KNU J. Balasagyn

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА АЙРЫМ БИР МАСЕЛЕЛЕР
РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ
DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE AND SOME ISSUES

Кыскача мүнөздөмө: Бул илимий макала азыркы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил саясатынын актуалдуу маселелерине арналат. Анда Кыргызстанда мамлекеттик тил саясатынын иш жүзүнө ашыруунун жолдору, келечек пландары тууралуу пикирлер сунушталат.

Аннотация: Статья посвящена актуальным вопросам развития политики государственного языка в Кыргызской Республике. В ней рассматриваются пути реализации политики государственного языка, а также рекомендованы перспективы его развития.

Abstract: This article is devoted to actualize issues of development of policy of a state language in the Kyrgyz Republic. In it ways of realization are narrated. politicians of a state language and also the prospects of its development are recommended.

Негизги сөздөр: тил; мамлекеттик тил; официалдуу тил; тил саясаты; стратегия; көп тилдүүлүк; улут; улуттук тил; аң-сезим; жазуу иштери; оозеки иштер; адабий тил; улуттук тил; улуттук тил комиссиясы; мамлекеттик идеология; тил мыйзамы.

Ключевые слова: язык; государственный язык; официальный язык; языковая политика; стратегия; многоязычие; нация; национальный язык; сознание; письменные работы; устные работы; литературный язык; национальная комиссия; национальная идеология; закон о языке.

Keywords: language; state language; official language; language policy; strategy; multilingualism; nation; national language; consciousness; written works; oral works; literary language; national commission; national ideology; the law about language.

Мамлекеттик тилди билим берүүнүн негизги тилине айландыруу маселеси. Бул маселе мамлекеттик тилди окутуунун бирдиктүү методологиясынын, концепциясынын, методикасы менен технологиясынын иштелип чыкпагандыгы, окутуу процессинде стимул берүүчү системанын жана кесиптик тилди калыптандырууга багытталган билим берүү стандарттарынын, окуу-методикалык комплекстеринин иштиктүү өркүндөтүлбөгөндүгүнө түздөн-түз байланыштуу болуп келген. Мамлекеттик тилди социалдык-коммуникациялык чөйрөдө жайылтуу көйгөйүазыр деле жок эмес. Бул көйгөйлүү маселе мамлекеттик тилдин коммуникация жаатында, коомдук-социалдык тармакта кеңири колдонулбагандыгынан, анын мыйзамдын, илимдин жана жаңы технологиялардын тили катары өнүкпөгөндүгүнөн улам келип чыккан. Коомдо тил маданиятын арттыруу маселеси. Азыркы мезгилде заманбап кыргыз тили кодификациялануугa, анын адабий ченемдери өркүндөтүлүүгө, сүйлөө жана жазуу маданиятынын бирдиктүү эрежелери иштелип чыгууга жана бир калыпка түшүп жатат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат деп биринчи беренеде жазылып турат Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн негизги уңгусунун бири катары мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу ишинин бардык чөйрөлөрүндө ушул Мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын дагы башка мыйзамдарында каралган тартипте милдеттүү түрдө иштейт. [1] Кыргыз Республикасынын Конституциясында мына ушундай жазылган.

Ошентсе да тилдин өнүгүүсү бир гана укуктук ченемдерге, мыйзамдарга байланыштуу эмес. Анын өнүгүүсү,колдонулуу чөйрөлөрүнүн кеңейиши объективдүү коомдук мамилелерге да байланыштуу болот. [2] Тилекке каршы айрым мекеме, ишкана, жогорку окуу жайларда жана башкаларда толук кандуу мамлекеттик тилде иш жүрбөгөндүгү ачык эле көрүнүп турат. Мамлекеттик тил мыйзамы кабыл алынгандан бери тилди коомдо жайылтуу, өнүктүрүү үчүн көптөгөн иш-аракеттер, мамлекеттик программалар кабыл алынса дагы аксаганы аксаган экендигин өзүбүз аралашып, колдон келген көйгөйдү чечүүгө аракет кылып жатабыз.

Мамлекеттүүлүктүн эң башкы белгилеринин бири анын тили. Мамлекеттик тил ар бир бул улуттун, мамлекеттин идентүүлүгүн аныктоочу фактор экендиги талашсыз.

Мамлекеттик тилибиз өзүнө тиешелүү, мүнөздүү баардык милдеттерди – мамлекетте расмий иш кагаздарын жүргүзүүчү, билим берүүчү окуу жайларда окутууну өз тилибизде алып баруучу, укуктук ченемдерди жана мыйзамдарды жаратуучу, сот иштерин алып баруучу, ич ара колдонуучу жана тышкы саясий, соода-экономикалык мамилелерге байланышкан расмий иш аракеттерди алып баруучу, административдик жана саясий, дипломатиялык вазыйпаларын аткаруучу расмий тил катары өз вазыйпасын аткарып келе жатат. Бирок канчалык деңгээлде экендиги айдан ачык көрүнүп турат. Жогорку окуу жайды окуп бүтүп диплом алган адис кызматка орношуп, иш алып барууда мамлекеттик тилде көйгөйлөр жаралып, кыйынчылыктар туулуп жатат. Мамлекеттик тилде иш кагаздарын жүргүзө албай, одоно каталар кетип, айла жок кайра эле орус тилинде иш алып барышат. Анын себептеринин бири жогорку окуу жайда бардык сабактар орус тилинде өтүлөт. Орус тилинде матриалдар көп. Кадрларды беш – алты жыл орус тилинде даярдап, кызматка орношкондо мамлекеттик тилди билбейсин деп талап кылып жатабыз. Логика кайда? Мамлекеттик тилдин толук кандуу коомдо жайлышына жогорку окуу жайларда кадрларды даярдоодо кыргыз тилинде гана сабактарды өтүү зарыл. Ансыз да жаштар орус тилинде сүйлөшөт. Качан гана муктаждык жаралганда адам бардык нерсени үйрөнө алат. Ошондуктан муктаждыкты жаратуу керек. Оңой жол менен эч качан өнүгө албайбыз. Жогорку окуу жайларына көпчүлүк предметтерди кырыгз тилинде өтүү бул учурдун талабы жана мамлекеттик тилди мыкты өздөштүрүү үчүн болгон иш- аракет.

Бирок бир маселе, ошол мамлекеттик тилдин саясий, укуктук негизин түзүү, тиешелүү мыйзам актыларын камсыздоо. Экинчи бир маселе ошол мамлекеттик тил мыйзамынын кынтыксыз аткарылышын талап кылуу, муктаждыкты пайда кылуу маселеси да бар. Кыргыз Республикасы мамлекеттик тилге абдан дыкат көңүл буруп, расмий түрдө кам көрүп, айрыкча анын укуктук-нормативдик негизин түзүүгө зор аракеттерди көрүүсү абзел.

Көпчүлүк эле жерде орус тили пайдаланылып жатса, басса-турса орус сөздөрүн укса, иштин баары эле орус тилинде жүрүп жатса, кайда караба орусча, англисче жазуулар турса, бала-бакчадан баштап, мектеп, жогорку окуу жайларында окуу-тарбия иштери орус тилинде жүргүзүлүп жатса аларга кыргыз тилин кайдан үйрөнөт? Албетте эң алгач үй бүлөдө үйрөнүү керек. Өз эне тилинде сүйлөө маанилүү. Эне тилинде сүйлөшүп, улуттук нарк-насилдерди үйрөтүү, туура жол көрсөтүү ата – энелердин милдети.

Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров 23-сентябрь Мамлекеттик тил күнүндө сүйлөгөн сөзүндө мындай дейт, “Көп тилдерден айырмаланып, кыргыз тили көөнө тил көрүн түзгөн” тилдердин катарына кирет. Ошондой эле биздин эне тилибиз – жалпы түркий тектеш тилдердин өзөгү болуп келген улуу тил. Анын башкалардан өзгөчөлүгү мына ушунда. Дегеле, ким болбосун тилди таза сактап, дилди аруу тутууга тийиш. Тил менен дил өз ара жуурулушканда гана ата-бабаларыбыздан кылымдардын кыйрынан бери муундан-муунга таберик болуп келаткан нарк-насил менен салт-санаа, акыл-парасат менен адеп-ахлактык келечекке өз кызматын үзгүлтүксүз өтөй алат. Ал эми өз эне тилине дилин бербеген, дитин койбогон, анын келечегине кам көрбөгөн элдин арымы кыска, келечеги бүдөмүк болот”.

Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов 1987-жылы 5-декабрда республикалык илимий-практикалык конференцияда белгилгендей, кыргыз маданияты ушул өз жеринде өнүгө албаса, башка эч жерде өнүгө албайт деп баса белгилеген. Мамлекеттик тил менен маданиятты, адабиятты, каада-салттарды, үрп-адаттарды, илим-билимди, тарыхты ж.б. жеткирип жатпайбызбы. Албетте, өз эне тилибиз өзүбүздүн мамлекетибизде гана өнүгө алат.

Мына ошондуктан мамлекеттик тил саясаты мамлекеттик саясаттын эң маанилүү ажырагыс бөлүгү. Ага жараша азыркы ааламдашуу доорунда мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө жигердүү аракет жасоого тийишпиз, ансыз болбойт. Азыркы коомдун талабы санарип технологиясынын өнүгүп өсүү учуру, жашоо-турмушубуздун бардык тармагын кучагына алган санарип технологиясы менен мамлекеттик тилдин колдонуу айдыңын кеңейтүү аркылуу биз билим берүү сапатын жакшыртабыз, этностор аралык биримдикти чыңдайбыз жана ошондой эле улуттук баалуулуктарыбызды бекемдей алабыз.

Өзгөчө ааламдашуу доорунда мектептерде ж.б. окуу жайларында кыргыз тилин окутуу процесстерин жакшыртууга, заманбап технологияларды, окутуу ыкмаларын пайдаланууга, сапаттуу окуу китептерди даярдап, жетиштүү санда басып чыгарууга жумшоо маанилүү да, пайдалуу да болоор эле.

Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаров "Улуттук нарк жөнүндө" Жарлыгы бекер жерден чыккан жок.

Азыркы мезгилде элибизге жаңы көз караштарды, ойлорду сунуштап, эксперимент жүргүзө берүү эмес мезгил сынынан өтүп, элдин көкүрөгүнө уюган улуттук нарктуулукту кайра калыбына келтирүү зарылчылыгы чыгып жаткандыгын бардыгыбыз эле байкоого болот.

Бул сунушталып жаткан улуттук нарк дөөлөтүбүз Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январындагы №1 "Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө" Жарлыгынын ыраатуу уландысы катары сунушталып жатат.

Жаны технологиялардын айдыңы менен ааламдашуунун чеңгээлине кирип, өзөгүбүздү жана тамырыбызды жоготуп албашыбыз үчүн адилеттүүлүккө жана акыйкаттуулукка негизделген нарктуу коомду куруу үчүн мамлекет тарабынан камкордуктар да көрүлүп жатат. Улуттук-нарк насил менен тарбияланган муун, коом келечектин күчтүү пайдубалы эмеспи.

Мамлекет тарабынан улуттук тилибиздин өсүп-өнүгүүсү үчүн баардык камкордуктар көрүлүп, айрыкча анын укуктук, социалдык негиздери бекемделип, ар тараптуу шарттар түзүлүүдө. Эми мамлекеттик бийликтин борбордук жана жергиликтүү органдары, муниципалдык мекеме-ишканалар, укук коргоо органдары, билим берүү жааты алардын милдеттүү түрдө толугу менен ишке ашырылышын, мыйзамдык, укуктук талаптардын кынтыксыз аткарылышын камсыз кылуусу милдет. Өзгөчө агартуу жаатында эмгектенген жарандар мектепте болобу,

жогорку окуу жайында болобу нарктуу, билимдүү коомду курууга чоң салым кошуп келүүдө жана жоопкерчиликди да алуу да милдет.

Колдонулган адабияттар

1. Жумагулов Т. Кыргызстандын келечеги – мамлекеттик тилинде. – Бишкек, 1998.
2. Иш кагаздарын жүргүзүү. Юристтер үчүн.Т. Козубекова. – Бишкек, 2022.
3 Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Бишкек, 2009.
4. Тил – улуттук маданият, улуттук байлык, улуттук мурас. – Бишкек, 2012.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек, 2016.
6. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү: мыйзам, 1989-ж., 23- сентябрь.
6. 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча улуттук программа. – Бишкек, 2014-ж.
7. https://kutbilim.kg/analytics/inner/uluttuk-nark-ulut-zh-z/
8. https://media-center.kg/kg/news/Kirgiz-narktari-376154405

Рецензент: филол.и.к., доцент Кадыралиева Д.Дж.

УДК 82
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-189-194

Исаева С. Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Исаева С.Н.
КНУ имени Ж. Баласагына
Isaeva S.N.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0000-0002-2638-1687

К.АРТЫКБАЕВДИН "ТЕҢИРГЕ АЧЫК КАТ" ПОЭМАСЫНДА ЭЛ ТАГДЫРЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ СУДЬБЫ НАРОДА В ПОЭМЕ К. АРТЫКБАЕВА "ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО ТЕНГРИ"
ARTISTIC DEPICTION OF THE PEOPLE'S FATE IN K. ARTYKBAEV'S POEM "OPEN LETTER TO TENGRI"

Кыскача мүнөздөмө: Качкынбай Артыкбаевдин "Теңирге ачык кат" поэмасы – Кыргызстандын эгемендүүлүк мезгилинде, айрыкча Акаевдин бийлиги учурунда коомдо жаралган социалдык теңсиздиктерге, эл турмушунун оор абалына жана адилетсиздикке каршы жазылган күчтүү публицистикалык жана көркөм чыгарма. Поэма төрт бөлүктөн турган "кат формасында" жазылып, түз Теңирге кайрылуу аркылуу элдин күйүтүн, наразычылыгын жана үмүтүн чагылдырган. Артыкбаевдин бул чыгармасында элдин тагдыры, бийлик менен карапайым элдин ортосундагы ажырым, социалисттик коомдун артыкчылыктары жана капиталисттик реформалардын кесепеттери терең чагылдырылган. Поэма көркөм чеберчилиги жана коомдук мааниси менен айырмаланып, окурманды терең ойго салат жана макалада дал ушул маселелер анализге алынат.

Аннотация: Поэма Качкынай Артыкбаева «Открытое письмо Тенгри» – значительное художественно-публицистическое произведение, отражающее социальные реалии Кыргызстана конца XX – начала XXI века, в особенности периода правления президента Акаева. Написанная в форме четырех открытых писем к Тенгри, поэма выступает как обращение от лица народа, страдающего от социальной несправедливости, бедности и политического угнетения. Автор противопоставляет достижения социалистического прошлого проблемам капиталистических реформ, критикуя элиту и выражая поддержку простым людям. Поэма отличается высокой художественной силой, глубиной анализа общественных процессов и актуальностью поднятых тем.

Abstract: Kachkynbay Artykbayev's poem "An Open Letter to Tengri" is a powerful socio-political and artistic work reflecting the hardships and inequalities faced by the Kyrgyz people during the late 20th and early 21st centuries, especially under President Akaev's rule. Written in the form of four letters

addressed to Tengri, the poem voices the frustrations, despair, and hopes of the common people amid corruption, poverty, and injustice. Artykbayev contrasts the fairness and stability of the former socialist system with the failures of capitalist reforms, expressing criticism of the ruling elite and solidarity with the oppressed. Rich in poetic imagery and civic engagement, the poem invites deep reflection on justice, governance, and the role of true poetry in society.

Негизги сөздөр: поэма; теңир; эгемен; поэзия; коом; көркөм кат.
Ключевые слова: поэма; Тенгри; независимость; поэзия; общество; художественное письмо.
Keywords: poem; Tengri; independent; poetry; society; artistic letter.

Жыйырманчы кылымдын аягындагы кыргыз поэзиясы жөнүндө, анын ичинде заман темасынын көркөм чагылдырылышы жөнүндө кеп козгогондо белгилүү акын Качкынбай Артыкбаевдин поэтикалык изденүүлөрүн аттап кетүү мүмкүн эмес. Анткени президент А.Акаев башкарган замандан баштап кыргыз элинин турмуш чындыгын ар тараптан туура жана кеңири чагылдырып, элдин чыныгы атуулу катары бардык оорчулукту жүрөгүнөн өткөрүп, чындыкты эч коркпой-үркпөй, тайманбай берүү жагынан К.Артыкбаевдин поэзиясы алдыңкы катарда турат.

Чындыгында акын алгачкы жыйнагынан баштап эле акындык өзгөчөлүгү байкалгандыгын өз учурунда эле кыргыз элинин сүйүктүү акыны Б.Сарногоев минтип жазган: "Негизги айтайын деген ой-пикирим акындын «Байчечекей» аттуу жыйнагы жөнүндө болмокчу. Жыйнакты адеп ачып окуганда эле көп ырларынын ойлуулугуна ыраазы болосуң. Акын ар бир ырында жаңы ой, жаңы табылга табууга аракеттенет. Артыкбаевдин дагы бир бөтөнчөлүгү – сөзгө сараң. Ырларында орчундуу ойлорду чакан ыр саптарына батыра билгендиги байкалып турат" [1, 220-б]. Мындай өзгөчөлүктү 2004-жылы К. Артыкбаевдин «Дил сыры» аттуу ыр китебине киргизилген буга чейинки жыйнактарындагы чыгармалары менен таанышып чыккандан кийин ачык көрүнөт. Акындын буга чейин "Байчечекей" (1964), "Тоолор менен сырдашуу"(1964), "Жаркын өмүр"(1975), "Жолдор жана тагдырлар" (1981), "Таазим"(1987), "Замана"(1994), "Теңирге ачык кат", "Дил сыры" (2004) сыяктуу ырлар жыйнактары жарык көргөн. Ал эми биз бул макалада акындын «Теңирге ачык кат» чыгармасына гана токтолмокчубуз. Анткени, акын дал ушул чыгармасы менен эгемен мезгилиндеги эл тагдырындагы чоң өзгөрүүлөрдү чыныгы элдин акыны катары таасын тарта алды. К. Артыкбаев Акаевдин заманын теңсиздик заман деп эсептейт. Эмне үчүн? Автор бул эң башкы суроого турмуш чындыгын туура чагылдырган ойчул, көркөм поэзиясы аркылуу жооп берүүгө аракет кылган жана бул жагынан алгылыктуу ийгиликтерге жетишкен. Акын жалтанбай чындыкты бетке айтуу менен коомдук турмуштун туура эмес багытка өтүп, элдик мүдөөнү эмес, бир ууч байлардын, бийликтегилердин мүдөөсүн көздөп, ал эми карапайым адамдардын жакыр турмушта кыйналып жашап жатышкандыктарынын себебин ачык көрсөтүп, коомдук түзүлүштүн өзүн оңдомоюн адилет жашоо болбостугун, теңсиздик, адамды эзүү улана бере тургандыгын аң-сезимге уюта айта алгандыгы ачык байкалып турат.

Булар жөнүндө терең тынчсызданган акын бүгүнкү турмушту «Теңирге ачык кат» поэмасында конкреттүү окуяларды сүрөттөө менен абдан таасын элестеткен. Теңсиздик замандагы элдин жалпылаштырган образын түзүүгө жетишкен поэманы кунт коюп окуган адам элдин турмушунун кантип начарлаганын, ага наразы болгон элдин ички аң-сезиминин кантип уюшкандык деңгээлге жеткенин, бийликтегилердин (өзгөчө президенттин) калк ишениминен кантип кете баштаганын, парламентке кысым жасалып, туура эмес чечимдердин кабыл алынып кеткенин (Үзөңгү-Кууш, Аксы окуялары, пенсияларды чектөө, Конституцияны бузуу ж.б. маселелер боюнча), элдик депутаттардын арасынан чыккан чыныгы патриот адамдардын бийликке каршы келишпес күрөшкө чыгып, жабыр тартканын, кыскасы, бийликке каршы жалпы элдик кыймылдын кантип көбөйүп, кантип уюшуп эң жогорку курч деңгээлге жете баштаганын даана сезе алат. Тагыраак айтканда, элдин образы бул поэмада чоң реалисттик сүрөттөө менен даана элестетилген.

Бул жөнүндө көрүнүктүү сынчы Санарбек Карымшаков: "К. Артыкбаев традициялуу ыр формасы менен каламдаштары тарабынан мурдатан жазылып келаткан темаларга көп кайрылат. Кандайдыр бир жок жерден оттук чыгып, "жаңылык" издеп, курулай амбицияга берилбейт. Өзүн-өзү алдап, ой ичинен ой чыгарбайт. Ошол салттуу ыр формасы менен салттуу темалар турмуштун өзү сыяктуу эле түгөнбөстөн уланып, мезгил агымы менен жаңыланып

турарын тарыхый историзм принциби боюнча туура аңдап, акын катары таянычын бар чындыктан издейт" [2, 66-б] – деп так аныктама берген. Бул даана берилген баанын чындыгын бир жарым миң саптан ашуун көлөмдөгү поэма «Теңирге ачык кат» деп аталганына жараша кат формасында жазылып, төрт ачык катты камтыйт. Биринчи каты 1996-жылы жазылып, 1998-жылы «Республика» гезитине жарыяланган. Экинчи каты 1997-жылы, үчүнчү каты 1998-жылы, ал эми төртүнчү каты 2002-жылы жазылган. Эмне үчүн автор «Теңирге кат жазуу» зарылдыгын көркөм чыгарманын өзөгү катары пайдаланып отурат. Биздин оюбузча, анын себеби мындай: теңдикти, токчулукту камсыз кылып, ага кам көрүп, кантип оокат кылам деген сар-санаадан куткарып, бейкут жашоону, элдин социалисттик коомду «жерип» капиталисттик коомго зордоп өткөргөндүгү элдин муңкүрөп, жакырчылыкка чөгүп, бийликтегилердин, байлардын адилетсиз, эки жүздүү мамилесинен эси ооп, анан башында кыйнаган арыз-муңун айтайын десе мурдагыдай аларды укчу бийлик жоктугунан айласы кетип, түз эле Теңирге кайрылууга мажбур болуп отурушат.

Экинчиден, Теңирге ачык кат жазуу чындыкты туура чагылдырууга ыңгайлуу жагдайды түзгөн шарттуу көркөм ыкма экендигин да баамдасак болот. Эмне үчүн Теңирге кайрылуу керек эле. Анткени ал – адамзат жамаатындагы түшүнүк боюнча адилеттикти, калыстыкты, теңдикти, боорукерликти, ыймандуулукту эш тутуп, ар кандай арам, жаман көрүнүштөргө каршы турган бирден-бир жалгыз улуу күч. Демек, ишене турган Москва жок болгондон кийин, акыйкаттын туусу болгон Теңирге кайрылуу бардык жагынан алымдуу, логикалуу аракет болмок жана теңсиздик замандын быкыйларын Теңир гана туура таразалап көрүп, кыйналган пенделерине бардык жагынан көмөк көрсөтө алат деген жакшы үмүттү жаратмак. Поэманын бүткүл мазмуну жана идеялык багыты да ушул улуу үмүттү аздектөөнүн чегинде жаралып, чындыкты туура сүрөттөөнүн эң керектүү бирден бир жолу катары кабыл алынат.

Биринчи катта негизинен, теңсиздик коомдун карапайым калың элди тебелеген зордук-зомбулуктары, адамды кемсинткен жорук-жосундары, жакырчылыктын жанга баткан запкылары ачык, даана сүрөттөлүп, анан ал өткөн социалисттик коомдун адамдарга кам көрүп, турмуш-тирчилигин татынакай деңгээлге жеткирип берген жетишкендиктерине салыштырлат да, бул жагынан Теңирдин калыстык кылбай жатканы эскерилет. Андан бул кемчиликти түзөтүүнү сурагандыгы эскертилет. Экинчи катта биринчи каттагы эле мазмун андан ары чындыктын ар түрдүү жактары менен толукталып, тереңдетилип, биринчи катта айтылган кемчиликтерди оңдоо, өтүнүчтөрдү аткаруу жагына теңирдин көңүл бурбай жаткандыгы маалымдалат. Анан бул катта автор маанилүү бир деталды баса белгилеп, ага өзгөчө көңүл бурууга бизди мажбурлайт. Кечээ эле 30–40-жылдары катуу жолдош болуп, чайларын бирге ичип сыйлашып жүргөн, адамдардын теңдикте жашоосун жактап сүйлөп, кызыл кулактыкка каршы турган досунун акыркы учурларда таптакыр башкача адам боло баштаганын, мурдагы түшүнүктөрүн жеңип, эми ага каршы сүйлөп, а түгүл Акаевдин заманы кут болсун деп каалаганын көрүп, таң калганын жашырбай баяндайт автор. Көрсө:

Бир «камокту» алыптыр,
Товар сатып калыптыр.
Үшүп-шишип турганы,
Ага майдай жагыптыр.

Достук оозу жабылып,
Бай тарапка жагынып.
дудук болуп калыптыр,
Тилге кулпу салынып. [3, 100-б.]

Поэманын үчүнчү каты «Пенсионерлердин ыйы» деп аталат. Мында пенсиядагы адамдардын оор турмушу, пенсиянын аздыгы, анын нанга, сүткө жетпей жатышы, ага кошумча убагында берилбей калышы сыяктуу кыйын-кыстоо ахыбалдары даана сүрөттөлүп, мунун акыры пенсиядагылардын уюшуп, биримдешип, көчө бойлоп жүрүшкө чыгышып, Ак үйдөгү өкмөткө келип, пенсияны көбөйтүүнү, убагында берүүнү талам кылган пикетке өсүп жетилгендиги чагылдырылган. Өкмөт убадасына турбаган соң, кайра-кайра пикетке чыгышып, убара болушканы элестүү берилген. Баарынан да бир пенсионер аялдын кейиштүү тагдыры тууралуу сүрөттөлөрдү окуганда, андай тагдырды дээрлик бардык пенсионерлердин башынан өтүп жатканын көзгө элестетип, зээниң кейибей койбойт. Жалгыз бой келин төлөмөр квартирада туруп, соода-сатык жасап жүрүп, анан эле бир күнү дайынсыз жоголуп кетет. Ал келинден дайыма карыз акча алып, эң жакын жакшы мамиледе жүргөн коңшу песионер аял муну көрүп, кыжалаат болуп, сар санаа чегип жүрөт. Ошентип жүргөндө, бир күнү келинден кат келет. Көрсө, ал соода-сатык иштери менен

Россиянын Магнитогорск шаарына барып, ошол жакта жашап, а түгүл күйөөгө тийип алган экен. Катында пенсионер кошунасына мурда ал билбеген кабарды айтып өтүнүч кылыптыр. Келин мурда эле эч кимге билгизбей жалгыз баласын балдар үйүнө өткөрүп койгон экен. Ошону кошунасына кабарлап, баламдын абалын кат аркылуу билдирип турсаңыз деп өтүнүч кылыптыр. Пенсионер ал келиндин абалын билип, оокат кылуунун айынан баласын балдар үйүнө өткөзгөнүнө зээни кейип, баарынан да карыз акча алып турган жакшы кошуна келинден айрылганына бушайман болуп, эми кантип оокат кылам деп сары убайымга чалдыгат.

Поэманын төртүнчү катында өзүбүз күбө болгон конкреттүү окуяларды, революциячыл сезимдерди козгогон кээ бир патриот инсандарды сүрөттөө орун алган. Жайсаңбаевдин 18 миллион долларды жеп, качып кеткендиги аны жалгыз ал жебей, чоңдордун кошо жегени, ошондой эле ажонун күйөө баласынын Манас аэропортундагы Америкалык согуштук база менен байланышып байып жаткандыгын ажонун өзү сыймыктануу менен билдиргендиги, ошентип бул өңдүү, ондогон, жүздөгөн фактылардагы мыйзамсыздык жосундардын айынан өлкөбүздүн элин жакырчылык, кымбатчылык басып кыйнап жаткандыгы, бул иште да Теңирдин калыстык кылбай, аларга жан тарткансып тургандыгы катта Теңирдин өзүнө тике айтылат. Өзгөчө Үзөңгү-Кууште эч олуттуу негизи жок туруп, Кытай Республикасына кармата берүү окуясынын элди аябай нааразы кылып, айрым патриот депутаттардын катуу каршылык көрсөтүүлөрүн пайда кылгандыгы, бул багытта депутат Азимбек Бекназаровдун катуу айырмалангандыгы сүрөттөлөт. Андан ары поэмада Бекназаровду ажонун камаганы, ага нааразы болуп Аксыдагы шайлоочулардын калың элдин жапырт уюшуп, нааразычылык билдиргени, тынч турган элге милициянын ок атып беш адамдын жазыксыз курман болгону элдин нааразычылыгынын ого бетер күчөп премьер-министр баш болуп айрым өкмөт мүчөлөрүнүн кызматтан кетүүгө мажбурланганы, комиссия аксылыктардын талабын туура деп таап, Бекназаровдун камактан бошотулгандыгы, а бирок жазыксыз адамдарды аткандардын (аттыргандардын) эч жазыксыз кала бергендиги мунун өзү акыйкатсыздыктын эң жогорку үлгүсү катары бүткүл республика элин катуу кыжырлантканы элестүү, таамай баяндалган.

Бир сөз менен айтканда, республикада революция болуучу кырдаалдын улам жетилип, курчуп, бышып келатышы поэманын мазмунунан ачык байкалып турат. А түгүл автор республикада ушундай акыбал түзүлгөнүн Теңирге жазган акыркы катында ачык билдирип, мындай ыплас коомдо жашоого мүмкүн болбой калганын баягы эле, социалисттик коомго катуу өтө зарыл болуп жатканын Теңирге эскертип, колдон келсе ошол коомду элге кайра кайтарып бер деген өтүнүчүн билдирүүгө батынат.

«Теңирге ачык кат» поэмасынын мындай жыйынтыгы ар бир атуулду терең ойлонтууга жарамдуу десек болот. Чынында да, Америка Кошмо Штатынын капиталисттик мамлекеттердин, МВФ, Дүйнөлүк банк, Джодж Сорос ж.б тилин алып, социалисттик коомдун эң сонун, жагымдуу шарттарын пайдаланбай, жерип, рынок реформасын түзүү, капитализмге өткөнүбүздөн кимге пайда болду? Бир ууч байларга, бийликтегилерге гана пайдасы тийди да. Калың элдин кабыргасын кайыштырган зыянга турду. Муну көрүп, билип, башыбыздан өткөрүп жатабыз.

Мына поэмада көрөгөчтүк менен көрсөтүлгөндөй, революция бышып-жетилип, 2005-жылдын 24-мартында элдик революция жеңип, ажо үй-бүлөсү менен чет мамлекетке качып, калган жан-жөкөрлөрлөрү бүт бийликтен шыпырылып, 10-июлдагы жалпы элдик шайлоодо жаңы президент шайланып, жаңы өкмөт түзүлүп, эми республика кандай багытта өнүгөт болду экен, калктын турмушу оңолобу же жокпу деген суроо күн тартибине эң курч коюлат. Ушундай кырдаалда К.Артыкбаевдин поэмасында козголуп күн тартибине курч коюлган социалисттик коомдун жакшы жактарын турмушубузга киргизүү маселеси болду. Ал үчүн мамлекеттин казынасына акча түшүрө турган стратегиялуу тармактардын (бензин, арак, нан, тамеки, дары-дармек, энергетика, телеком, кыргызалтын, транспорт ж.б. тармактардын) мамлекеттин карамагында болушунан башка жол жок. Бул чыгарма жазылган учурдагы радио, басма сөздөрдөгү маалыматтар боюнча, экономиканын маанилүү стратегия тармактарынын АКШда 25 процентти, Англияда 47 процентти, Францияда 45 проценти мамлекеттин карамагында турат экен. Ал эми Кытай мамлекетинде негизинен жалпы элдик, жалпы мамлекеттик иш жүргүзүп, өкмөткө, өзүнө пайда берген жеке менчиктерге да жол берилип, бир сөз менен айтканда, социализмдин, капитализмдин жакшы жактары айкалыштыра

кыйыштырылып, экономикалык жактан өлкөнүн катуу өсүп жатканы белгилүү.

Албетте, бизде мындай жолго өтүү абдан татаал болуп калды. Анткени Акаевдин, Бакиевдин замандарында бардык тармактар бир ууч байлардын, бийликтегилердин колуна өтүп кетип, мамлекеттин казынасына киреше түшүрүүчү стратегиялык экономикалык тармактар жоголуп, алардан түшүүчү кирешелер жеке адамдардын чөнтөгүн толтурууга гана кызмат кылып калган. Ал эми аларды кайра мамлекетке кайтаруу үчүн өтө этият, кылдат, тынч макулдашуучулук саясатты жүргүзүү өтө зарыл. Айтор, эмнеси болсо да, К.Артыкбаев өзүнүн «Теңирге ачык кат» поэмасында көркөм сүрөттөп, курч козгогон учурдун маселелери мына ушундай ой жүргүзүүгө бизди мажбурлайт. Поэманын ийгилиги да, баалуулугу да ушуга түздөн-түз байланыштуу. Революция демекчи, СССР кулап, анын карамагындагы Союздук республикалар өз алдынча мамлекет болдук деп, алардын бир катарын Америка Кошмо Штаттары менен батыш Европанын мамлекеттери бооруна кыскан болуп, «демократия!» деген алдамчы ураанга азгырып, рынок экономикасы аттуу реформаны жүргүзүү, жалпы менчикти жеке менчикке бийлетип, баш-аламандыкты, ички карама-каршылыкты, тартипсиздикти күчөтүү, анан СССРди, социалисттик коомду, социалисттик идеологияны бир беткей жамандап, акча берип жамандатып, социализмден кырып алар кызылды көрбөй аны мокочо катары көрсөтүп жаткан учурлар күчөп, ошонун илеби дагы уланып келет. “... совет мезгилине кылдай капачылыгы жок акын постсоветтик учурдагы саясаттын туура эмес жактарын, бийликтегилердин адилет-сиздигин, элдин эсебинен жан баккан чиновниктерди көрүп, ошол көрүнүштүн поэзиянын объектиси болуудан калып, поэзия жалаң «жеңил-желпи», «показуха» ырларды жазууга өткөнүнө кейийт, андай чыгармаларды жараткандарды «убактылуу рифмовщик» катары түшүнөт. Акындын поэзияга мындай мамилесин бардык учурда байкоого болот. Кайсы бир акындын чыгармачылыгы тууралуу жазылган илимий ишке баа берүүдө болсун, ким бирөөнүн ырлары тууралуу кеп болуп калганда болсун, өзгөчө сын көз менен маани берип караар эле”. [4, 50-б.]

Мезгил, турмуш бир калыпта турбай тургандыгын, «революция» деген сөздүн да эл үчүн керек болорун кечээки эле Украинадагы, Грузиядагы элдик революциялардын жеңиши эң ачык көрсөтүп, ал эми 24-марттагы, 7-апрелдеги кыргыз «революциясы» муну айдан ачык, алардан да таамай далилдеп салбадыбы! Эске алып, айрыкча баса белгилеп коюучу бир жагдай революциянын эч качан өлбөй тургандыгын акын К.Артыкбаев 1998-жылы жазган «Революция өлдүбү?!» деген ырында эле:

Ооба, чын! Революция алдырды сырын?
(айтат деп отуруп сөздүн чынын.
Мансапкорду өзүндөй ак көрүп,
Байкабай бугуп жаткан ички сырын....)
Бирок ал кеткен жок биротоло жоюлуп,
Ырас денеси гана көмүлдү.
А руху жатса да тонолуп,
Эч өлбөй жашай берет,
келет кайра айланып.
Кырдаал туулганда оңолуп,
Лениндей кеменгерлер чыккан кезде торолуп...[3, 68-б.]

деп оптимисттик маанайда терең ишенүү менен ачык, даана эскерткен. Ленинди, революцияны жамандап, алардын күнү бүттү деп какшап, сайрап турган кырдаалда акындын минтип айтышы, албетте, анын коомдук формациялардын өнүгүү мыйзам ченемдерин мыкты билгендигинен улам болуп отурат. К.Артыкбаевдин дагы бир (1998-жылы «Республика» гезитинин 20–26-октябрдагы санына жарыяланган) ыр-маектерин («Керекпи Ленин адамга», экинчи маеги – «Кыргызда Лениндин барбы баркы?») эске ала кетели. Биринчи ыр-маектин жыйынтыктоочу акыркы куплетинде эле тарыхый чындыкты таамай айткан терең ой камтылып жатат.

Бири – бай, бири – кедей болгон жерде эч качан теңчилдиктин, чыныгы демократиянын болушу мүмкүн эмес. Ленин ошол үчүн социалисттик коомдун башкы артыкчылыгы жалпы элдик, мамлекеттик менчиктин өкүм сүрүшүндө деп эсептеген. Албетте, бул принциптин байларга жакпай тургандыгы, ошон үчүн алардын оозунан «тендик» болсун деген сөздүн эч качан айтылбашы, анын ордуна «теңчилик болсун» дегенди талап кылган Ленинди жамандоого, жек көрсөтүүгө аракеттерин талашсыз чындык деп сүрөттөйт.

Экинчи маекте автор кыргыз эли Ленинди эч качан унутпай тургандыгын, бир гана тарыхый мисалды келтирүү менен баса көрсөтөт. Октябрь, улуу Ленин болбогондо Үркүндөн кийин кыргыз жок болуп калмак (ушуну унуткандар анык айбан! Андайлар ар ыпылас ишке бармак), болсо да, Лениндин миң катасы, бир гана ушул улуу чындык үчүн,

баарысын эстүү кыргыз кечип салмай. Автордун бул таамай айткан терең ою, акындык аппак позициясы, Ленинди дүйнө боюнча туш-туштан жамандап жатканда айтылып, анын басма сөзгө жарыяланышы ал кездеги көркөм адабиятта сейрек кездешүүчү эрдик болчу. Адилеттик үчүн жанын аябай күрөшкөн чынчыл поэзиядан гана мына ушундай толкунга көкүрөгүн тоскон аракетти көрүүгө болот. Ушундан улам поэзиянын коомдогу ролу кандай, чыныгы поэзиянын мазмуну кандай болот деген маселенин тегерегинде ой жүгүртүп көрөлү. Ооба, биз поэтикалык чыгармалардын түбөлүктүү деп аталган өмүр, өлүм, турмуш, жашоо, тирүүлүк, адилеттик, арамдык, чынчылдык, боорукердик, ыймандуулук, сүйүү, достук жана башка темаларга байланыштуу жакшы жазылгандарын аздектеп, чыныгы поэзия деп мүнөздөп келебиз. Ал эми коомдук турмуштун чындыгын чагылдырган ырларды саясатка байланыштуу жаралган деп, аларды экинчи сорттогу, же күнүмдүк гана жашоосу бар чыгармалар катары мүнөздөгөн учурларыбыз көп кездешет. Мындай пикирлердин бир беткей экендигин К. Артыкбаев сыяктуу акындардын сөз болгон ырлары далилдеп турат десек, аша чапкандык болбойт.

Колдонулган адабияттар

1. Сарногоев Б. К. Артыкбаевдин жыйнакка топтогон ырлары жана поэмалар жөнүндө пикирим. – Китепте: К. Артыкбаев жөнүндө эскерүүлөр. – Бишкек, 2011, 220-б.
2. Карымшаков С. Качкынбай Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги: монография. – Бишкек, 2001, 66-б.
3. Артыкбаев К. Теңирге ачык кат. – Бишкек, 2000, 89-б.
4. Эгембердиева А. Мазмунга бай поэзия. Жылдар үнү. – Бишкек, 2006.

Рецензент: филол.и.к., доцент Медетов А.С.

УДК 801.6
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-194-199

Исаева С.Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Исаева С.Н.
КНУ им. Ж. Баласагына
Isaeva S.N.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0000-0002-2638-1687

УЛУТТУК АҢ –СЕЗИМДИН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ (А.ӨМҮРКАНОВДУН «КҮКҮК», «АК МАКТЫМ», «ЭС ОЙГОТОР» ПОЭМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ПОЭМ А. ОМУРКАНОВА “КУКЮК”, “АК МАКТЫМ”, “ПРОБУЖДЕНИЕ МЫСЛИ”)
ARTISTIC REFLECTION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS (BASED ON THE POEMS “THE CUCKOO”, “AK MAKTYM”, AND “AWAKENING THOUGHT” BY A. OMURKANOV)

Кыскача мүнөздөмө: Макала КРнын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгынын ээси, Кыргыз эл акыны А.Өмүркановдун “Күкүк”, “Ак Мактым”, “Эс ойготор” аттуу поэмаларында дүйнө жоктон барды тапканына топук кылбай, улам ийне менен илим казып, ач көз араанын ачып отуруп, акыры мына «ааламдаштыруу» («глобализация») деген алааматка апкелип такагандыгын, дүйнө тагдыры, адамдын дүйнөдөгү орду, анын жашоосунун маани мазмуну асты-үстү болуп, таанылгыс болуп өзгөргөндүгүн кантип көркөм чагылдыргандыгы адабий анализге алынат. А.Өмүрканов мына ушундай «бар» же «жок» деген бычактын кырында турган элдешкис каршылыктын сыноосуна жооп кылып, «Ак Мактым», «Күкүк», «Эс ойготор» аттуу кыска, нуска поэмаларын жаратты. Бул поэмалар аркылуу акын ааламдаштырууга өзүнүн жекече акындык мамилесин билдирди. Анын эл, жерге

болгон атуулдук, акындык сүйүүсү үч аталыштагы поэманын жалпы негизин түзүп, бир уңгудагы философиялык ойду камтыйт. Акын чоң тарыхтын чордонунда кайнаган үч түрдүү окуяны алат да, кандай каар, кандай запкы болбосун, эл элдигин, журт журттугун сактап калууга болгон сан аракет, сансыз айла-амалдарын көрсөтөт. Көрсөтүп эле тим болбой, ошол аман калгандардын улут деп соккон акылын, улут деп күйгөн улуу сүйүүсүн үлгү катары даңазалайт. Бул белгилүү сюжеттин негизинде жазылган поэмаларда акындын кошкон жаңы идеясын, көркөмдүк деңгээлин конкреттүү мисалдардын негизинде ачып берүү менен өзгөчө макалада жаңы көркөм сөз табуудагы жана образдарды так, даана ачуудагы акындын чеберчилигин көрсөтүүгө аракеттендик.

Аннотация: В статье анализируется, как поэт А. Омурканов, лауреат государственной премии КР имени Токтогула, в своих стихотворениях «Кукук», «Ак мактым», «Эс ойготор» художественно изображает, как мир, не довольствуясь обретением всего из ничего, продолжает добывать знания иголкой и пилой и в конце концов натыкается на бич «глобализации», и как до неузнаваемости изменились судьба мира, место человека в мире, смысл его жизни. А. Омурканов, отвечая на вызовы непримиримых противоречий между «бытием» и «небытием», создает лаконичные, насыщенные поэмы «Ак Мактым», «Күкүк», «Эс ойготор». Через эти произведения поэт выражает своё личное поэтическое отношение к глобализации. Его гражданская и поэтическая любовь к народу и родной земле составляет основу всех трёх поэм, объединённых общей философской идеей. Поэт берет три разных исторических события, кипевших в центре большого времени, и показывает, как бы ни были суровы испытания, народ всеми способами и ухищрениями стремится сохранить свою самобытность. Более того, он прославляет, как пример, живой разум и великую любовь уцелевших, пылающих сердцем за нацию. В этой статье предпринята попытка показать, как на основе известных сюжетов поэт добавляет новые идеи, раскрывает художественный уровень поэм с помощью конкретных примеров, а также демонстрирует своё мастерство в создании образов и новых художественных средств выражения.

Abstract: A. Ömürkanov, People's Poet of Kyrgyzstan and laureate of the Toktogul State Prize of the Kyrgyz Republic, in his poems "Kukuk," "Ak Maktym," and "Es Oygotor," artistically reflects how humanity, unsatisfied with what it has created from nothing, continues to probe science like with a needle, growing increasingly greedy and ultimately leading itself into the disaster of "globalization." These works explore the fate of the world, the place of humans in it, and the meaning of life—radically transformed and turned upside down. In response to this stark and irreconcilable conflict between "existence" and "non-existence," Ömürkanov created concise and meaningful poems: "Ak Maktym," "Kukuk," and "Es Oygotor." Through these works, the poet conveys his personal poetic stance on globalization. His civic and poetic love for his people and land forms the foundation of all three poems, which are united by a common philosophical thread. He draws upon three distinct historical events situated in the heart of great history and shows how, despite hardships and oppression, the people strive by all means to preserve their identity. Moreover, he glorifies the wisdom and profound national love of those who survived as exemplary virtues. This article attempts to reveal, through concrete examples, how the poet adds new ideas to well-known plots, elevates the artistic level of the poems, and demonstrates his mastery in crafting vivid imagery and discovering new expressive language.

Негизги сөздөр: поэма; көркөмдүк; улуттук аң-сезим; образдуу; мекен; окуя.

Ключевые слова: поэма; художественность; национальное самосознание; образность; Родина; событие.

Keywords: poem; artistry; national consciousness; imagery; homeland; event.

"Тунук поэзия – ак жүрөктөн, бийик поэзия –бекем эрктен, өз улуту тууралуу улуу ырлар – табиятынан көңүл тереңинде жашап турган нагыз патриоттук улуу сезимден жаралат" [1, 95-б.] дегендей, кыргыздын чыгаан, таланттуу, залкар акындарынын бири А.Өмүркановдун поэмалары улуттук аң-сезим маселесине биринчилерден болуп кайрылып, аны ар бир мекенчил окурмандан сезимин селт эттире жазууга жетишти.

Үч уктаса түшкө кирбеген таш боордук, адилетсиздик, эки жүздүүлүк бүгүнкү күндүн турмуш чындыгына айлангандай. Жердин жердик касиетине, элдин элдик кудуретине доо кетти. Эл-жер экологиясы жабыр тартты. Ушулардын айынан жан экологиясы бузулду. Алдуусу алсызын жеп кирди. Күчтүү күчсүзүн күнөөлөдү. «Кудайдын күнү баарыга бирдей тийет» деген сөз калп болуп чыкты. Канчалаган калк кайыды. Азыр да кайыганы турат. Эмне кылуу керек деген суроого А. Өмүрканов төмөндөгүчө жооп берет.

«Ак Мактым» уламыштан уланып далай доор, далай заман баскан, негизи кыргыз топурагынан жаралып, элге тарап, анан кыргыз арасында айтыла берип, чачы куудай болуп бизге жеткен жомок. Ошондой эле «Мактым», «Мактым сулуу», «Мактым сулуу, Бегарстан тайчы», «Ак Мактым» (ж.б.) кыргызча варианттары гана эмес, хакас элинин «Абахай Пахта» тарыхый уламышы жана уйгур элинин «Чин Төмүр – батур жана Мактым – сула» деген жомогу бар. Мына ушул кыргызга эмес, башка улуттарга да белгилүү болгон Мактым сулуу жөнүндөгү уламышты поэмага айландырып, А. Өмүрканов өзүнүн гана калемине мүнөздүү өзгөчөлүгү аркылуу Ак Мактымдын образына жаңы штрихтерди кошо алган. Акын элибиздин өткөндөгү прогресс, эркиндик үчүн күрөшүн, аны алга жетелеген андагы гуманистик идеяларын биздин бүгүнкү жана эртеңки максатыбызга канатташ каркыттап, тарбиялык маанисин арттыра сүрөттөй алгандыгы, уламышка жаңыча боёк, башкача түр-түс кошуп, жаңыча образ түзө алгандыгы менен ийгиликке жетет. Чындыгында, «Ак Мактым» уламышынын варианттарында ар кандай өзгөчөлүктөр болсо да, негизинен туруктуу мазмундук өзөк бар. Ал мындайча: кыргыздын Байсары деген байынын Ак Мактым аттуу сулуу кызы, эки баласы (кээ бир варианттарда сиңдиси да бар) болот. Мейиз жутса аппак алкымынан карарып көрүнгөн, ай жамалы ашынган сулуу Ак Мактымды калмактын ханы Асан паша көрүп сүйүп калып (кээ бир варианттарда Бегарстан тайчы), кыздын агалары ууга кеткенде зордук менен алып кетет. Мындай иш болорун алдын ала түшүнөн көрүп, Ак Мактым агаларына айтат. Бирок, алар ишенбей ууга аттанып кете берет. Агалары жокто туткунга кеткен Ак Мактым калмактын ханынан бир нече балалуу болсо да, өз эл-жерин, анташкан жигитин унута албай, акыры Телтору күлүгүн минип качып чыгат. Артынан кууп келген Асан паша дайрадан өтө албай турганда Ак Мактым баланы алып келип сууга салса гана кайрылаарын билдирет. Ага хан макул болуп, балдарын сууга ыргытат. Ошондо гана бардыгынан кутулган Ак Мактым элине келип, өзү сүйгөн жигитине турмушка чыгат. (Ал эми М.Зулпиевдин варианты боюнча Ак Мактым күйөөсүнүн башын кыя чаап салса, күйөөсүнүн кыйылган башы аны дайыма ээрчип алат. Ак Мактым бир күнү ээрчип жүргөн башты бир тепсе, баштын сөөгү бутуна кирип, жара болуп ырбап өлөт).

Ал эми акын А. Өмүрканов жогорудагы уламыштагы белгилүү материалдарды сапаттык жаңы рухий көркөм кубулушка айландырат. Акын поэманы жазууда образдуу, көркөм ой жүгүртүүнүн сезимди «селт» эттирген бийиктигине жеткирет. Акын бул поэмасында эл-жерди чексиз сүйүп, анын айныгыс эр жүрөк патриоту болушуң керек деген идеяны берүүнү башкы максат кылып алып, уламыштагы ошол идеяны андан ары терендетип, өз алдынча ачат.

Поэманын башталышында сүрөттөлгөн пейзаждык штрих жөн гана жаратылыш көрүнүшү эмес, мында келечектеги окуянын, каармандын кандайдыр бир кайгылуу армандуу ал абалынан кабар берет. Бекер жеринен «Ак жылан карала уйду эмип турган» жери жок. Поэманын жогорудагы башталышындагы жыш колдонулган метафоралык курулмалар аркылуу трагедиялуу окуянын илеби келет. Поэмада андан ары Ак Мактымдын Контаажыга олжо болуп келгендиги сүрөттөлөт.

Акын Ак Мактымдын сырткы сулуулугун мына ушундайча кемелине келтире сүрөттөсө, андан ары анын өзүнө таандык жеке сыпаттарга ээ болгон адамдык, аялдык касиеттерин, ички тунук сезимин, ойлорун кыска, так образдуу саптар аркылуу ачат.

Ал эми Контаажы Ак Мактымдын образына антитеза катары берилген. «Чагыр көз, канжа мурун, чап жаагынан», «Жылаандай чолок сойлоп жылмаюусу», Контаажынын кебете-кешпирин чыйрыктыра сүрөттөө менен акын окурмандардын ага болгон иренжүүсүн пайда кылат. Чексиз сулуу Ак Мактымды Контаажы эт-бетинен кетип сүйүп, олжо кыздар үйүндөгү жайнаган кыз-келиндеринен артык көрүп, той-тамаша, каада-салт менен үйлөнөт. Бирок, дүр тамак, адеми кийим, ашкан байлык, ошондой эле Контаажынын сүйүүсү да Ак Мактымдын тоңгон жүрөгүн эрите албайт. Анткени, кыз жүрөгүндө эл-жерине деген чексиз сүйүү, улуттук аруу ар-намысы кайнап турган.

Чыгармада Ак Мактым тагдырдын адилетсиздигине каршы чыгып, өзүнүн аялдык бийик намысы үчүн чечкиндүү кадам жасагандыгы кыска, көркөм сүрөттөлөт. Акыры көңүлү кирдеп, ичи зилдеген Ак Мактым түн ичинде өз элин беттеп качып чыгат. Ак Мактымды Контаажы өзү кууп келет. Мына ушул жерде акын поэманын эң өзөк идеясын ишке ашырыш үчүн сонун көркөм ыкманы табат… Ал Ак Мактым менен Контаажынын диалогунда ачык көрүнөт:

Контаажы:

Кайтпасаң бу баланды таштайм сууга!..
Алтын нур чачыратып айланага.
Контаажы Ак Мактымдын карегинен,
Баягы заарды көрдү. Кетти өңдөн…
Аңгыча Мактым жааны тартып ийди,
Жаа огу наристеге келип тийди.
Бала үнү тып басылды. Оозуна,
Эмчекти сала койгон шекилденди.
Шарт минди тыбырчылап турган атка.
Ак Мактым:
Бактылуу – ким болбосун сүйүү тапса!
Ак Мактым төрөй турган бала башка…
[2, 308-б.]

Эгерде акын «Күкүк» поэмасында эне менен баланын кыйышпас мээрин, сүйүүсүн эне күкүк өз жумурткасын талаага таштап койбой башка куштун уясына салып койгондугу менен туюндурса, «Ак Мактым» өз колу менен өзү жек көргөн кишиден төрөлгөн баласын жантаслим кылып, андан эл, улут кызыкчылыгын жогору коюп, жанын жеп, кайратын эзген кегин кетирбей, өчүн өчүрбөй алып калган абалкы кыргыз кызынын баа жеткис баатырдыгын даңазалайт.

Поэманын тили образдуу, кыска, так, көркөм. Тажатма мазмун, татымы жок сюжеттерден арылып, анын ордуна жогоруда көрүнгөндөй, көркөм-эстетикалык таасирдүүлүгүн арттырган образдуу сөздөрдүн жаңы курулмаларын, жаңы сөз айкаштарын, сөздөрдүн жаңы өтмө маанилерин тапкандыгы менен жемиштүү. «Кашатта калтылдаган камчы сымак», «Ак жылаан карала уйду ээмп турат», «Жесирин жерге салып кыл да кыркпай», «жырткычы урган сайын колуң жалайт», «үңкүйүп үнсүз жылган желмогуздай», «Түн келет түрү суук, тиши сасык» деген образдуу, кыйытма салыштыруу метафоралар поэманын көркөм эстетикалык нарктуулугун артырып турат.

Ушундай поэтикалык изденүү акындын «Күкүк» поэмасынан да ачык көрүнөт. Акын бул чыгарма ой чабытын дагы терең, дагы кенен ачуу үчүн турмуштук деталдарды туура тандап алып, терең мазмунду ачып берет. Өзү лирикалык чакан поэма болсо да, андагы баскынчылык, эл-жер үчүн болгон кандуу кармаш жергиликтүү деңгээлде даана, таасын сүрөттөлүп, окуялардагы мүнөздөр көрсөтүлгөн. Акын – каармандын ички сезимдерин, санаркоолорун лирикалык сүрөттөөлөргө тыгыз айкалыштырып берүүгө чебер. Поэмада окуяларды, ой жүгүртүүлөрдү кеңири масштабда түшүнүүгө түрткөн көптөгөн подтексттер бар. Ошондуктан, поэма негизги идеядан башка да көптөгөн проблеманы ичине камтыйт.

Душман басып кирген элдин ханы душманы менен күрөшүп өлгүчө, басып келген калмактарга эти тумсак, бети жумшак кыз-келиндерди тартуулап кутулат. Андан ары акын эң негизги идеясын ишке ашыруу үчүн ыңгайлуу ыкма табат. Көп жылдар Мекенин көрбөгөн, көрсөм деген көксөөсүнөн, жан эзген сагынычтан улам тартууга кеткен кыздар кушка айланып мекенине кайтып келүүсү поэтикалык шарттуулук, акындын чыгармачылык табылгасы десек болот. Себеби, анын ушундай көркөм шарттулукту табуу менен негизги жетектөөчү идеяны көтөрүлгөн теманы кемелине келтирип чечип бере алды. Ошентип, тартууга кеткен кыз-келиндер булбулга, чымчыкка, сүтакка, күкүккө айланып келген кыздар эл-жерине сагынычын, кусалыгын, чексиз сүйүүсүн ыроолоп, душманга эч качан эл болбосун билдирип жатат:

Баскынчыдан бала бакпайт, эч убакта.
Күкүк кана чыдай албай ызасына.
Бойго бүткөн жумурткасын жашырынып,
Башка куштун сала коёт уясына! [3, 201-б.]

Поэманын соңу эң кызыктуу, терең философиялуу аяктайт. Мындай финалды ар кандай чечмелөөгө болот. Мында Ата Мекен, эне, баланын диалектикалык байланышы, турмуштун татаалдыгы таасын ачылып берилет.

Ошентип, А. Өмүрканов «Ак Мактым», «Күкүк» поэмаларында улуттук ар-намысты туу туткан кыргыз кыздарынын (ал эми андай образ бүгүнкү күндө аба, суудай керек) образдарын берсе, «Эсойготор» поэмасынын идеясы андан да тереңде жатат. Бул поэма кыргыз профессионал поэзиясы үчүн чыгармачыл изденүүнүн өзүнчө бир жаңы тилкеси, көрүнүшү болду. Себеби, өзгөчө музыка өнөрүнүн айтып бүткүс зор таасирин, анын ички касиет-сырын, түбү терең философиялык маани-маңызын, инсанды калыптандыруудагы ролун фольклордук сюжетке негизделген уламыштын негизинде жаңырткан чыгармасына акын терең маани берип, поэманын алдына кенен түшүндүрмө тиркептир. Ал төмөндөгүдөй:

«Кээ бир элдин тарыхы жазмасында, дагы бириники сүрөтүндө, дагы бирөөлөрүнүкү чеп, пирамидаларында сакталса, көрбөгүнү көр болуп, көр уулу менен тең болуп, көчүп конгон көркү кыргыз өз тарыхын жүрөк менен уккан күүлөрүндө сактаган. Индустар бийи менен тарыхын айтып берсе, кыргыздар күү, санжыра менен

тарыхын саймедиреген, комузга жан, кылга тил киргиип, болгонду болгондой, көргөндү көргөндөй эртеңкиге мураттаган. Ар бир күүдө ар кандай кыргыз баатырынын же бир уруктун урунттуу кылчайнаш окуясы, эл-жери үчүн жанын садага чапкан эрдиги даңазаланып келген.

Бул чакан уламыштагы кандуу кагылыш мүмкүн «Көкөй кести», «Ибарат» күүлөрүнүн тарыхыдыр, мүмкүн башкачадыр... Неси болсо да бул күүлөр – урпактарга тумар катары мурасталган таберик күүлөр экендиги чындык. Андыктан мен, уламыштан улам жазылган бул чыгармамдын атын «Эсойготор, элибиздин эси ойгонуп, акылына келсин, өзүн өзү таанысын, билсин деп алдыңарга сунам, урматтуу окурман». Акындын мындай түшүндүрмөсүнөн кийин поэманын мазмуну жөнүндө дагы кайра түшүндүрүп айтып отуруу зарыл деле эмес.

Поэма баштаганда эле алаамат кармаштын шумдук элеси көз алдыга тартылат. «Кыр-кырдан жабалактап айгай салып, кыйкырык кылыч мисал аба жарып,// куюндай кез келгенин быт-чыт кылчу, түнөрүп кан иччүдөй каарланып,//түмөн кол кара жерди дүңгүрөткөн,// камалды капчыгайга катуу барып» [4, 165-б.] эки кол: бири – кыргыз, экинчиси – калмак тарабы бири-бирин жанчышып, эрегишкен эки жак тең бир-биринен коркуп, чегинер түрү жок. Бирок канткен менен көптүн иши көп эмеспи. Эрдигине салып кармаша бергенде оомат сойулу көп калмак тарапка ооп, намысты туу туткан караламан калк бүт найза учуна, кылыч мизине кетчүдөй болот. Анан эмне болот? Аңгыча күн да түнөгүнө жашырынып, уруш токтойт. Кыргыз тарабы кеңеш куруп, түнү менен «улуттун пайдубалы, уңгусу» делинген кыздарды жашырмакчы болушат. Эртеси таңата курун мойнуна салып, багынып беришмекчи болгондо, таң азандан каптаган калмактар эмчектеги, бешиктеги балдарды алып кетишет.

«Баламды бербейм!» деп канжар ала чуркаган энелер өлүмгө дуушар болот. Ал эми калмактар максатты терең ойлоп, жаш балдарды олжолоп эле тим болбостон, алардын кыргыз экенин, тилин, мекенин унуттуруп, жаштайынан согуш ишине көнүктүрүп, анан аларды аскер катарында кайрадан кыргыздардын өзүнө каршы урушка салмак болушат. Ошентип, калмактар кыргыздарды кызыл кереге кылып чаап, өлтүргөнүн өлтүрүп, эсине кире эле бешиктеги ымыркайын олжолоп өз жерине кайтышат. Арадан көп жылдар өтөт. Жоо колуна кеткен балапандар эр жетет. Урушарга жоо, урунарга тоо таппай тил, дилин унуткан «калмак» жигиттер колбашчынын буйругу менен жоого аттанышат. Кыргыз экенин унуткан «калмак» жигиттер кыргыз элин чапмак болот. Кыргыздын өлгөндөн калганы эмне кылар айласын таппай турганда Калмат карыя мындай деген акыл айтат:

Кыздар бүт бий үйрөнсүн, комуз чертсин,

Жарандар унутушкан дилин, тилин.

Күүлөрдүн кайрыгынан жүрөк канап,

Насили ким экенин даана сезсин.

Кемпирлер кошок кошуп солкулдашса,

Жөө эмес атчан турган кулап кетсин». [4, 170-б.]

Арадан жылдар өтүп, бир күнү эле тиги жондон жоо жаракчан душмандын камыштай калың колу көрүнөт. Акылман карыя байкап караса, бу жоо колунун «кыйкырган сөзү бөлөк болгон менен үнү биздей». Көрсө, баягы ... жоо колуна кеткен балдар тобу... Бирок эси кире электе кеткен алардын дилине сиңген ууну бир паста тазалап салуу мүмкүн эмес эле. Ошондо буурул чач апалар канчалык зар какшап, жеберине жеткирип кошок кошкону менен, баары бир эр уулдардын ички эс-тутумун ойгото алышпай, алардын жанын бери карата алышпай неберелери колдуу болуп, чаңга томолонуп кала беришет.

Эми алардын жолун буралган жаш кыздар тосот. Жоокерлер жолунан кезиккенди дагы эле кылыч мизине салалы дешти эле, алдынан чыккандар кыргыздын жоокерлери эмес эле, «кырандагы кызгалдак сыяктанган» жалаң жаш кыздар экен, суурулган кылычын кайра кынына салып, бир саамга токтоло калышат.

Көрсө, кыргыз баласы төрөлгөндө жеке эле ененин сүтү менен эмес, таңшыган комуз күүсү, таберик ыр, обон ар бир кыймылына ой берилген бий менен да оозаныптыр. Анан ал бийге коштолгон эсине эмчек сүт сыңары сиңген бешик ыры... Ата-энеден, урук-туугандан, киндик кан тамган жеринен ажыратылган баланын эсинде башкасы калбаса да, мына ушул «кулактан кирип бойду алган, кудурет күчү ойду алган» комуз күүсү, ыр, обон, бий – анын ошол бий менен бирге аткарылган бешик ыры калат турбайбы. Кыргыздардын комуз күүсүнүн коштоосунда бийлегени, обон салып ырдаганы, мына ошол бешикте экенинде уккан күү, обондор энесинин бешик ырын эске салып жатты. Мунун баары акыры келип, өзүнүн ким экенин, ата-теги ким, киндик каны тамган жери кайсы экенин эстерине салгансыйт.

Комуз күүсү бирде бийиктеп, бирде пастап, алтымыш эки тамырды балкылдатып, өткөндүн элесин аз убакыт эле мурда жан бүткөндү түгөл кырып коюуга даяр турган кырчын жигиттердин көз алдынан бирден түшүрүп, «ойлоо менен өткөндү тирилтип», эми алар түбү жок түпсүз ойдун туткунуна кабылышат.

Мына ушинтип улутубуздун керемет бийи, комузубуздун ажайып мукам күүсү кыргыздын кан-жанына сиңирилип, улуттук өнөр аркылуу гана тили, дили бөлөк болуп, эс тутуму каршы тарбияланган өз уулдарынан жок болчу эл сакталып калат. Ооба, энелердин кошогу, тал чыбыктай буралган кыздардын бийи, обону, комуз күүсү аларды кайрадан жаратып, өлгөн ар-намысын, улуттук уңгусун ойготуп, киндик кан тамган жерине, элине кайтарды. Эми алар өз элин тукум курут кылып, түбөлүк каргышка калчу манкурт жан кечтилерден болбой, калган өмүрүн өз эл-жерине ак кызмат кылуу үчүн жумшайт деген аруу ойдо окурман. А балким, эзелки душман калмактардын кыйырыбыздан биротоло сүрүлүшүнө, эл болуп ушинтип жашап калышыбызга так ушул каары, ызасы жанына баткан уулдардын кийинки каармандык иштери, кийинки тукуму себепчи болуп жүрбөсүн?!

Мунун баары акыры келип, өзүнүн ким экенин, ата-теги ким, киндик каны тамган жери кайсы экенин эстерине салып, «ойлоо менен өткөндү тирилтип», эми алар түбү жок түпсүз ойдун туткунуна кабылыш да, тээ эсинин түпкүрүндөгү элдик аң-сезими ойгонот. “А көрсө чыныгы поэзиянын бир критерийи - ошол чыгармадагы айтылгандардын окурман дүйнөсүнөн түнөк таап, анын ойлоруна төп келишинде экен”. [5, 339-б.] Акындын бул үч поэмасында тең кыргыздын улуттук ар-намысын, дилин, тилин, маданиятын дайым туу туткан, Ата Мекенди сүйүү керек деген өлбөс-өчпөс идеяны берүүдө кыргыз улуттук поэзиясындагы поэма жанрын, көркөмү бийик, кыска-нуска көп ойду камтып, ар кыл мазмунду батырып, окурманды терең ойлонууга түрткөн, чыныгы поэзиянын мыкты үлгүсүндө жаза алган акын А.Өмүрканов ырасында эле сейрек жаралуучу нукура талант экендигин дагы бир жолу далилдеп койду.

Колдонулган адабияттар

1. Даутов К. Кандай акын оригиналдуу болот же Анатайдын ачылышы. –Китепте: Доорлор чындыгы көркөм адабиятта. – Бишкек, 2016.
2. Өмүрканов А. Күндөгү так. – Бишкек, 1995.
3. Өмүрканов А. Асмансыз жылдар. – Бишкек, 1991.
4. Өмүрканов А. Тушалган чагылган. – Бишкек, 2005.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Азыркы кыргыз адабияты. – Бишкек, 2017. X том, 556-б.

Рецензент: филол.и.к., доцент Медетов А.С.

УДК 37.017.924
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-199-205

Калматова Г.М.
Кыргыз-Өзбек эл аралык Б. Сыдыков атындагы университети
Калматова Г.М.
Кыргызско-Узбекский международный университет имени Б. Сыдыкова
Kalmatova G.M.
Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov

ОРУС ТИЛИН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ СТУДЕНТТЕРДИН ИЛИМИЙ КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ
НАУЧНАЯ РЕЧЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
SCIENTIFIC SPEECH ACTIVITIES OF STUDENTS IN THE PROCESS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Макалада кесиптик багыттагы орус тилин окутуу процессинде студенттердин илимий-изилдөө көндүмдөрүн калыптандыруунун маанилүү компоненти катары

илимий кеп ишмердүүлүгү каралат. Окуу процессинде илимий кептин ролу талдоого алынып, студенттер туш болгон негизги кыйынчылыктар аныкталып, келечектеги изилдөөчүлөрдү даярдоо контекстинде илимий кепти өнүктүрүүнүн ыкмалары жана каражаттары сунушталат.

Аннотация: В статье рассматривается научная речевая деятельность студентов как важный компонент формирования их научно-исследовательских умений в процессе обучения профессионально ориентированному русскому языку. Анализируется роль научной речи в образовательном процессе, выявляются основные трудности, с которыми сталкиваются студенты, а также предлагаются методы и средства развития научной речи в контексте подготовки будущих исследователей.

Abstract: The article examines the scientific speech activity of students as an important component of the formation of their scientific research skills in the process of teaching professionally oriented Russian. The role of scientific speech in the educational process is analyzed, the main difficulties faced by students are identified, and methods and means for developing scientific speech in the context of training future researchers are proposed.

Негизги сөздөр: илимий кеп; кеп ишмердүүлүгү; илимий изилдөө жөндөмү; илимий стил; контент-талдоо; илимий диспут; жогорку билим.

Ключевые слова: научная речь; речевая деятельность; научно-исследовательские умения; научный стиль; контент-анализ; научный диспут; высшее образование.

Keywords: scientific speech; speech activity; scientific research skills; scientific style; content analysis; scientific debate; higher education.

Научная речевая деятельность является неотъемлемой частью образовательного процесса в высших учебных заведениях, особенно в области гуманитарных наук. В контексте изучения русского языка, развитие научной речи студентов включает в себя формирование их способности к аналитическому и логическому изложению мыслей, а также к созданию аргументированных текстов, которые отвечают требованиям научного стиля.

В последние десятилетия проблема развития научной речи в контексте учебного процесса становится все более актуальной, что связано с изменениями в образовательных программах и необходимостью подготовки студентов к успешному участию в научной и проектной жизни профессионального роста. В условиях глобализации и интеграции образовательных систем умение вести научный дискурс на русском языке становится необходимым для студентов, стремящихся к успешной академической карьере. Введение в научную речь включает в себя не только освоение лексических и грамматических норм, но и развитие навыков критического мышления, аргументации и анализа.

Актуальность данной темы обусловлена несколькими факторами. Во-первых, в последние годы наблюдается рост числа отечественных студентов, обучающихся в столичных и региональных вузах, интересующихся студенческими стартапами и научными проектами. По данным Министерства образования науки Кыргызской Республики, в 2022 году количество студентов, активно участвующих в различных научных мероприятиях, превысило 30 тысяч человек, что подчеркивает необходимость разработки эффективных методик обучения русскому языку, включая научную речь. Например, в рамках программы "Студенческий стартап" в ряде университетов, в том числе в Кыргызско-Узбекском Международном университете имени Б. Сыдыкова, были внедрены курсы, направленные на развитие навыков написания научных статей и участия в конференциях. Во-вторых, научная речевая деятельность студентов способствует формированию их профессиональной идентичности и подготовке к будущей карьере. Умение излагать свои мысли на русском языке, участвовать в научных дискуссиях и представлять результаты исследований является важным требованием для многих профессий. Например, студенты, обучающиеся на педагогических факультетах с многоязычными программами, должны уметь не только читать научные статьи, но и писать собственные работы, что требует высокого уровня владения вторым языком. В-третьих, развитие научной речевой деятельности студентов способствует улучшению качества образования в целом. Исследования показывают, что активное участие студентов в научной деятельности повышает их мотивацию к обучению и способствует более глубокому усвоению материала. Например, в рамках проекта "Научные стартапы" студенты имеют

возможность разрабатывать собственные исследовательские проекты, что позволяет им применять полученные знания на практике и развивать навыки научного общения.

Следует отметить, что формирование научной речи является необходимым этапом в развитии исследовательских компетенций студентов, которые являются требованием государственного образовательного стандарта высшего профессионального образования. [1]

Итак, исследование научной речевой деятельности студентов в процессе обучения русскому языку является актуальной задачей, требующей комплексного подхода и разработки эффективных методик. В данной статье будут рассмотрены основные аспекты научной речевой деятельности, а также предложены рекомендации по ее развитию в образовательном процессе.

Целью данного исследования является изучение особенностей научной речевой деятельности студентов в процессе обучения русскому языку, а также выявление факторов, влияющих на ее развитие. Особое внимание уделяется анализу методов и приемов, способствующих улучшению навыков научного письма и устной речи у студентов. Для достижения поставленной цели в исследовании были использованы такие методы, как анализ научных публикаций в области лингводидактики и педагогики, контент-анализ студенческих текстов и речевых практик на занятиях, опросы и интервью со студентами для выявления факторов, влияющих на научную речь и экспериментальное обучение, направленное на улучшение научной речи студентов с использованием авторского метода активного обучения.

Научная речь – это особый стиль, характеризующийся формальностью, логичностью, аргументированностью и строгостью. Она используется для передачи знаний и достижения новых выводов. Важно, чтобы студенты не только усвоили теоретические основы научного стиля, но и научились применять их в практической деятельности.

Согласно исследованиям таких ученых, как В.И. Слободчиков и Г.М. Колшанский, научная речь является результатом взаимодействия различных компонентов, включая лексические, грамматические и стилевые средства языка. В.И. Слободчиков в своих работах отмечает, что "научная речь представляет собой специфическую форму общения, в которой преобладают объективные и доказательные утверждения". [2]

Научная речь – это функциональный стиль речи, используемый в научной сфере для передачи, объяснения и аргументации научных знаний. Она характеризуется логичностью, объективностью, точностью, абстрактностью и использованием специальной терминологии. Научная речь бывает устной (лекции, доклады, научные дискуссии) и письменной (статьи, диссертации, монографии, учебники). П.Я Гальперин в книге «Текст как объект лингвистического исследования» научную речь рассматривает как часть научного текста, учитывая ее структурные характеристики. Исследования П.Я. Гальперина подчеркивают эффективность контекстного обучения, которое предполагает интеграцию научного дискурса в профессионально ориентированные дисциплины. Это способствует развитию языковой компетенции студентов и их адаптации к требованиям научного сообщества. [3]

Для формирования научной речи студентов, с точки зрения В.Е. Чернявской, необходимы научная среда и научное общение, важным компонентом последнего является научный дискурс среди студентов. Дополнительные исследования В.Е. Чернявской подтверждают, что важную роль в развитии научной речи играет академическая среда, способствующая формированию навыков научного общения через участие в конференциях, научных семинарах и публикациях. [4]

Отечественный педагог М.А. Абдрахманов утверждает, что научная речь представляет собой специфическую форму коммуникации, которая требует логичности, точности и аргументированности в речевой деятельности. [5]

А.А. Кузнецов отмечает, что в языковой речи студентов должна присутствовать академическая научная речь, которая является показателем формирования профессиональных компетенций будущего специалиста. [6]

Кроме того, исследования Л.С. Выготского указывают на важность внутренней речи как основы для построения научных текстов. Э.А. Абдылдаев, описывая научную деятельность студентов, указывает, что в процессе обучения в вузе студенты осваивают различные жанры научной речи, включая рефераты, курсовые и дипломные работы, статьи, научные доклады и презентации. [7]

Результаты исследования показывают, что студенты сталкиваются со следующими трудностями:

- недостаточная подготовка к научному письму (доклад, реферат и тезисы);
- ошибки в использовании научных терминов и аргументации;
- незнание синтаксических и морфологических особенностей научной речи;
- трудности в устных научных выступлениях, связанных с дискуссиями и презентациями.

Предусмотренное государственным стандартом обязательное изучение русского языка студентами дает возможность системно и методично осуществлять повышение навыков и умений работы по научному стилю устной и письменной речи. [8]

Для проведения анализа научных публикаций в области лингводидактики и педагогики, направленных на формирование научной речи у студентов на занятиях русского языка, были проведены практические эксперименты по этапам. Эти этапы помогли выявить основные тенденции, методы и подходы, которые представлены в данной научной работе, что позволило получить более глубокое понимание того, как развивать научную речь студентов. Прежде всего, необходимо четко сформулировать цель анализа. В данном случае цель заключается в выявлении:

- основных методов и подходов, применяемых для формирования научной речи студентов в процессе обучения русскому языку;
- результатов, полученных в исследованиях, направленных на улучшение научной речи студентов;
- трудностей и проблем, с которыми сталкиваются студенты в процессе формирования научной речи.

Следующий этап работы на занятиях – выбор и сбор релевантных научных публикаций, охватывающий широкий спектр источников, как лингводидактика, как исследование, касающееся преподавания языка и речи, включая подходы к обучению и развитию письменной и устной научной речи, и педагогика, как исследование, посвященное методике преподавания и созданию эффективных учебных программ для формирования научной речи у студентов. В источники были включены: отечественные и российские издания; академические журналы, например, Вопросы психолингвистики, Лингвистическое образование, Русский язык и литература в киргизских школах; монографии ведущих ученых в области педагогики и лингводидактики, таких как В.И. Слободчиков, М.Н. Шендеров, Л.С. Выготский, К.Д. Добаев, Н.А. Ахметова, М.Х. Манликова, Н.Б. Хасанова, К.З. Зулпукаров и др.; статьи, опубликованные в научных сборниках и материалах конференций по лингводидактике и педагогике.

На основе собранных материалов были выбраны следующие подходы и методы, которые использованы в экспериментальной части для формирования научной речи студентов:

- когнитивно-коммуникативный подход: акцент на способности студентов воспринимать и создавать научные тексты, используя когнитивные навыки;
- моделирование научных текстов: применение примеров научных статей и работ для изучения структуры и особенностей научной речи;
- методика проектной работы: создание научных проектов, требующих письменных и устных научных презентаций;
- метод анализа речевых ошибок: исследование ошибок студентов, возникающих при написании научных текстов, и использование их для корректировки навыков;
- развитие навыков аргументации и доказательства: обучение построению логических и аргументированных высказываний;
- использование интерактивных методов на занятиях русского языка, как дискуссий, ролевых игр и презентаций для улучшения устной научной речи;
- использование системного подхода на занятиях русского языка. комплексных заданий, которые включают как письменные, так и устные элементы научной речи;
- обучение студентов написанию рефератов, курсовых работ, научных статей.

На основе вышеперечисленных подходов и методов в экспериментальной части формирования научной речи у студентов были проанализированыследующие вопросы: какие методы показали наибольшую эффективность в развитии научной речи у студентов; существует ли недостаточная подготовленность студентов к научному письму на начальном этапе обучения или трудности в организации устных научных презентаций; какие инновации внедряются в преподавание научной речи?

По результатам анализа публикаций был определен второй этап экспериментальной части данного исследования. К наиболее эффективным методам обучения научной речи можно отнести дискуссии, групповые проекты и защиту научных работ. Был разработан и внедрен курс по научному письму и речи, который охватывает как теоретические, так и практические аспекты. Использование электронных средств обучения, платформ для публикации научных статей и рецензирования работ способствовали улучшению письменных навыков и навыков публичного выступления.

Для примера можно привести работу К.Д. Добаева, в которой рассматриваются методы формирования научной речи у студентов в ходе изучения русского языка. В своем исследовании автор подчеркивает важность использования диалоговых и дискуссионных методов для развития устной научной речи, а также описывает эффективность написания научных текстов как важного аспекта подготовки студентов. Отечественный педагог также отмечает, что критическое мышление и аналитические навыки играют ключевую роль в успешной научной деятельности студентов, что подтверждается его практическими результатами в обучении. [9]

Анализ научных публикаций в области лингводидактики, психолингвистики и педагогики позволяет выявить наиболее эффективные подходы и методы для формирования научной речи у студентов. Совокупность этих методов, применяемых в учебном процессе, способствует не только улучшению письменных и устных навыков, но и развитию критического мышления, что является основой успешной научной деятельности студентов в рамках учебной программы.

Контент-анализ научных текстов и речевых практик студентов на занятиях русского языка – это метод исследования, который позволяет выявить содержание, структуру и особенности использования языка студентами в процессе обучения. Такой анализ помогает понять, как студенты осваивают научный стиль речи, как они используют лексические, грамматические и стилистические средства для построения аргументированных высказываний, а также выявить возможные проблемы и трудности в формировании научной речи. Ниже приведены шаги, которые помогут провести такой анализ. Прежде всего, необходимо сформулировать цель контент-анализа. Она может быть следующей:

- исследование особенностей научного стиля студентов;
- выявление проблем в структуре и организации научных текстов;
- анализ использования научной лексики и терминологии;
- оценка уровня аргументации и логики в письменных и устных работах студентов;
- определение проблем в использовании научной речи (например, ошибки в построении предложений, в использовании научных терминов, недостаточное использование доказательств и примеров).

Для проведения контент-анализа студентами выбраны конкретные объекты, которые будут исследоваться. Это могут быть:

- научные тексты студентов (на первичном этапе рефераты, доклады, научные статьи);
- устные выступления студентов на занятиях (презентации, выступление с докладом, участие в дискуссиях, семинарах);
- записи в рабочие тетради письменных работ, где студенты делают анализ собственных научных исследований.

Для того чтобы контент-анализ был систематичным и объективным, студентам необходимо определить критерии, по которым будут оцениваться тексты и речевые практики студентов. К этим критериям могут относиться:

1. Структура и организация научного текста

- Наличие введения, основной части, заключения: Проверяется, насколько логично и последовательно организован текст.
- Структурирование аргументов: Анализируется, насколько четко и логично представлены основные идеи, аргументы и их поддержка.
- Использование разделов и подразделов: Оценивается, насколько эффективно студент использует подзаголовки и деление текста на логические части.

2. Лексические и стилистические особенности

- Использование научной лексики: Насколько правильно и полно студент использует научные термины, специфическую лексику.
- Стиль речи: Насколько текст соответствует научному стилю – формален ли он, избегает ли личных местоимений, гипербол и прочего.

• Чистота языка: Оценивается, насколько тексты свободны от грамматических, орфографических и пунктуационных ошибок.

3. Аргументация и логика

• Логическая последовательность: Проверяется, насколько аргументы логично вытекают друг из друга.

• Доказательная база: Насколько убедительны и обоснованы выводы, и на какие источники или данные они опираются.

• Качество заключений: Анализируется, насколько хорошо студент подытоживает свои выводы и дает рекомендации.

3.4. Устная речь

• Логика изложения: Насколько студент излагает свои мысли последовательно и логично.

• Использование научных терминов: Как студенты используют терминологию в устной речи, насколько правильно она применяется.

• Аргументация в ходе дискуссии: Как студент поддерживает свою точку зрения, приводит ли примеры, отвечает ли на вопросы и опровергает ли контраргументы.

После того как студенты определили критерии, они выполняли сам процесс анализа. В экспериментальной части исследования были применены методы качественного и количественного анализа. Качественный анализ предполагает тщательное изучение содержания текстов и речевых практик студентов с целью выявления общих закономерностей и паттернов. Например, неправильное использование научных терминов, недочеты в логике и аргументации или определение, какие темы и аспекты являются наиболее сложными для студентов в научной речи. Анализ типов текстов, в которых студенты показывают наибольшие успехи и наибольшие трудности.

Количественный анализ предполагает подсчет различных показателей, например, количество использованных научных терминов на 1000 слов и количество ошибок на страницу текста или в каждом предложении. Частота использования логических связок, например, "следовательно", "поэтому", "в связи с этим". А также длительность или частота устных выступлений, их содержание и структурированность. После того как был проведен анализ студентами, были интерпретированы следующие результаты:

• какие проблемы преобладают в научной речи студентов? Например, если студенты часто используют простую лексику вместо научной, это может свидетельствовать о необходимости большей работы с научной терминологией;

• где студенты показывают наибольшие успехи? Возможно, они умеют логично строить аргументы, но испытывают трудности в использовании терминологии;

• какие методы обучения могут быть наиболее эффективными для улучшения научной речи? Это поможет преподавателю скорректировать учебный процесс и выбрать более эффективные подходы.

На основе проведенного контент-анализа можно сформулировать рекомендации для студентов. Например, системная разработка учебного материала научной лексикой и терминологией; повышение уровня работы с научными текстами через письменные задания; применение активных методов обучения для развития устной научной речи (например, научные диспуты, дискуссии, презентации); корректировка учебных программ с учетом выявленных проблем и трудностей студентов в научной речи.

Контент-анализ научных текстов и речевых практик студентов является мощным инструментом для оценки и развития научной речи. Он позволяет выявить как успешные аспекты речевой деятельности студентов, так и области, требующие улучшения. Этот процесс помогает преподавателям более эффективно организовывать образовательный процесс и помогать студентам осваивать научный стиль речи.

Исследования показывают, что развитие научной речи у студентов невозможно без применения на практике целенаправленных методов. Так, по мнению М.Н. Шендерова, одним из эффективных подходов является использование письменных работ, таких как эссе и научные статьи, которые способствуют не только развитию письменной, но и устной научной речи. [10]

Кроме того, значительный вклад в развитие речевой активности студентов вносят дискуссии и семинары, на которых студенты учатся аргументировать свою точку зрения, выстраивать логические цепочки и опровергать противоположные мнения. Эти методы активно используются в образовательных практиках ведущих университетов Кыргызстана, таких как Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына, Ошский государственный университет, Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова, где организуются курсы по научному письму и речи.

Несмотря на проделанную работу, остаются проблемы, связанные с недостаточной подготовленностью студентов в научной речи. Одной из причин является низкий уровень общей речевой культуры и недостаточное внимание к учебной практике на первых курсах. Е.М. Соловьева утверждает, что "одной из главных проблем является недостаточное внимание к систематической работе над развитием научной речи на всех этапах обучения". [11]

Кроме того, существует проблема устной научной речи, которая не всегда соответствует требованиям научного общения. Студенты часто сталкиваются с трудностью в четком и логичном изложении своих мыслей, особенно в условиях устных экзаменов или конференций.

Для повышения уровня научной речи студентов в процессе обучения русскому языку и научной речи были использованы методы активного обучения, такие как групповые дискуссии и работа в парах, где студенты учат друг друга выражать свои мысли в научной форме; применение критического мышления, что позволяет студентам разрабатывать аргументированные и логичные рассуждения и письменные задания (написание рефератов, статей, докладов, что помогает отрабатывать навыки научного письма). В работу по развитию устной научной речи также было включено использование различных тренингов и ролевых игр, что способствует более уверенной и подготовленной публичной речи.

Таким образом, научная речевая деятельность студентов является ключевым элементом их подготовки в высшем образовательном процессе. Современные методы обучения, такие как групповые дискуссии, письменные задания и упражнения, направленные на развитие критического мышления, играют важную роль в формировании навыков научной речи. Однако проблемы, связанные с недостаточной подготовленностью студентов, требуют дальнейшего совершенствования образовательных программ, включающих систематическое развитие научной речи на всех этапах обучения. Это поможет студентам успешно адаптироваться к требованиям научного сообщества и эффективно участвовать в научных исследованиях.

Список использованной литературы

1. Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования Кыргызской Республики по направлению 550700. Педагогика. – Бишкек, 2021, 12 с.
2. Слободчиков В.И. Научная речь: Теория и практика. – Москва: Издательство МГУ, 2005, 220 с.
3. Гальперин П.Я. Введение в психологию речи. – Москва: Издательство МГУ, 2019, 344 с.
4. Чернявская В.Е. Научное общение: язык, речь, коммуникация. – Москва: Логос, 2022, 278 с.
5. Абдрахманов М.А. Научное познание и его роль в образовании. – Бишкек: Кыргызский государственный педагогический университет, 2019, 180 с.
6. Кузнецов А.А. Научный стиль речи: особенности и проблемы. – СПб.: Питер, 2021, 366 с.
7. Абдылдаев Э.А. Методологические основы научного познания в педагогике. – Бишкек: Кыргызский государственный университет, 2015, 180 с.
8. Хасанов Н.Б. Формирование речевой компетенции студентов на занятиях по практическому курсу русского языка в кыргызской сфере // Научный журнал: European science, 2016, № 3(25), с. 56-65. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-rechevoy-kompetentsii-studentov-na-zanyatiyah-po-prakticheskomu-kursu-russkogo-yazyka-v-kyrgyzskoy-auditorii
9. Добаев К.Д., Мавлянов А.С. Наука в Кыргызстане: основные тенденции и проблемы развития // Известия Кыргызской академии образования, 2016, №1, с. 28-36. – Режим доступа: https://www.kao.kg/images/stories/doc/195_079.pdf
10. Шендеров М.Н. Развитие научной речи студентов в высшем образовании. – Санкт-Петербург: Наука, 2013, 320 с.
11. Соловьева Е.М. Проблемы научной речи в учебном процессе. – Москва: Издательство РГГУ, 2017, 290 с.

Рецензент: к.пед.н., доцент Торошов Т.

УДК 82-131
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-206-209

Калчакеева А.К.
Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети
Калчакеева А.К.
Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова
Kalchakeeva A.
Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЖЕР-СУУ АТТАРЫНЫН СҮРӨТТӨЛҮШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ СОБЫТИЙ В ЭПОСЕ "МАНАС" ЧЕРЕЗ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ
FEATURES OF THE REFLECTION OF EVENTS IN THE EPIC "MANAS" THROUGH GEOGRAPHICAL NAMES

Кыскача мүнөздөмө: Аталган илимий макалада С. Орозбаковдун вариантындагы "Чоң казат" бөлүмүндөгү жер-суу аттарынын берилиши, сыпатталышы тууралуу сөз болот. "Манас эпосундагы жер-суу аттарынын берилиши андагы сюжеттик, композициялык нуктун бекемделишин, такталышын ачыктайт. Себеби, Манастын сюжетиндеги окуялар географиялык аталыштар аркылуу аныкталат. Маселен "Көкөтайдын ашы", "Каркыра" жайлоосунда өткөнүн дүйнөнүн төрт бурчу жадыбалдай билет. Ошондуктан, ар бир окуянын сүрөттөлүшү, ар бир бөлүмдөгү сыпатталып жаткан темасынын чечилишин шарттайт. Окуялардын өнүгүшүндө албетте, урук, уруу, эл, улут, ата-тек жана этникалык-генетикалык топтордун карым-катышын да, мааниси бар. С. Орозбаковдун вариантында 115 этноним катышканын көрөбүз. Мында 5 кыргыз элине, 55 түрк элдерине, 22 моңгол тилдүү элдерге, 19 кытайларга, 3 перстерге, 2 христианга, 3 Европа, 1 жапондорго тиешелүү экени аныкталган. Макалада мына ушул маселелерге "Чон казаттын" мисалында мүнөздөмөлөр берилди.

Аннотация: В данной научной статье рассматривается описание перевода топонимов в разделе «Чон Казат» в версии С. Орозбакова. Изложение топонимов в эпосе «Манас» свидетельствует об усилении и уточнении сюжетно-композиционного смысла в нём. Это связано с тем, что события в сюжете «Манаса» определяются географическими названиями. Например, четыре стороны света означают, что «трапеза Кокотая» и пастбища «Каркыра» происходили, подобно столу. Поэтому описание каждого события определяет темы, излагаемые в каждом разделе. Конечно, взаимодействие родов, племён, народов, наций, предков и этногенетических групп также играет свою роль в развитии событий. В версии С. Орозбакова видим, что задействовано 115 этнонимов. Установлено, что 5 из них принадлежат к кыргызам, 55 – к тюркам, 22 – к монголоязычным народам, 19 – к китайцам, 3 – к персам, 2 – к христианам, 3 – к европейцам и 1 – к японцам. В статье дана характеристика этих вопросов на примере «Чон Казат».

Abstract: The named scientific article describes the origin of the names of land and water in "Chon Kazat" in the version of S. Orozbakov. "The naming of lands and waters in the epic Manas 2 reveals the strengthening, clarification of the plot, compositional point in it. This is because the events in the plot of Manas are determined by geographical names. For example, in the pasture "Koketai ashy", "Karkyra", etc. the four corners of the world know each other. Therefore, the description of each story determines the solution of the described topic in each chapter. Of course, the ratio of clans, tribes, peoples, ethnic, genealogical and ethnic-genetic groups is also important in the development of events. In variant S. Orozbakov, we see the participation of 115 ethnonyms. At the same time, it was found that 5 belong to the Kyrgyz people, 55-to the Turkic, 22-to the Mongolian, 19-to Chinese, 3-to Persian, 2-to Christian, 3-to European, 1-to Japanese. The article describes these issues using the example of the "Chon Kazat".

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу; «Чоң казат» С. Орозбаковдун вариантында; топонимдер; этнонимдер; Нарын; Сары-Көл; Алай; Жумгал; Алты-Шаар; Эски-Кемин; Суусамыр; Чатыр-Көл.

Ключевые слова: эпос "Манас"; «Чон Казат» в версии С. Орозбакова; топонимы; этнонимы; Нарын; Сары-Көл; Алай; Жумгал; Алты-Шаар; Эски-Кемин; Суусамыр; Чатыр-Көл.

Keywords: epic "Manas"; "Chon Kazat" in the version by S. Orozbakov; toponyms; ethnonyms; Naryn; Sary-Kul; Alai; Zhumgal; Alty-shar; Eski-Kemin; Suusamyr; Chatyr-Kul.

"Манас"эпосу кыргыз элинин рухий байлыгы.Улуу кыргыз элинин басып өткөн

жолу, тарыхы, үрп адаты, санжырасы, этнопедогогикасы, элдик философиясы бүтүндөй эпосто көп кырдуу чагылдырылган.

«Манас» эпосунун кайсы бөлүмүн албайлы, окуянын сюжети жана композициясындагы сүрөттөлөрдө манасчылар ошол окуялардын кайсы жерде өнүгүп жатканына өзгөчө маани берет. Мисалы “Чоң казат” бөлүмүндөгү окуялардын кайсыл жерден башталып, кайсы жер аталыштарын өз ичине камтыганын улуу Манасчы Сагынбай Орозбаковдун сыпааттамаларынан көрөбүз. Албетте, даңазалуу жети хандын окуясы, алардын шер Манаска кутум уюштуруусу, айрыкча, Көкөтайдын ашы уруштун чыгышына жол ачат. Сагынбай Орозбаковдун варианттында согуштук окуяларды, баатырлардын портреттерин абдан таасирдүү сүрөттөйт. Айрыкча эпостогу жер –суулардын айтышы боюнча сөз кылууга арзыйт, “Чоң казат” бөлүмүндө көптөгөн хандардын кырдаалга карата чыныгы жүзү ачылганын билебиз. “Жети кан куралып, Манаска кылмак болуп кеңешкени” деген бөлүмдөн башталат. Жети кан кайсы элдин башчылары, жердеген жери бөлүмдө өзгөчө мүнөздөлөт, мисалы:

Төштүктүн жерине келди,
Дөгөөн кыпчак элине келди.
Балыктын башы,
Алайдын асты,
Аңырдын сазы,
Кейүүнүн бою,
Сары-Колдун оюу. [1, 9-б.]

Эр Төштүк – Манастагы эң көөнө образдарынын бири. Элемандын тогуз уулунун эң кенжеси. Төштүккө «Манас» эпосунун бардык варианттарында «Элемандын эркеси, Кудайдын сүйгөн бендеси», Тогуз уулдун кенжеси» деген туруктуу эпикалык формула кеңири колдонулат. Төштүк кыпчак уруусунун башчысы экендиги айтылат. Кыпчак уруулары жөнүндөгү алгачкы маалыматтар кытай жыл баяндамаларынан кездешет. Анда (биздин заманга чейин 201-жылы) хунндар багындырган жана алардын мамлекетинин курамына кирген «кюсше» аттуу (кытай транскрипциясында) журт катары баяндалат. Айрым булактарда «кюс-ше», «кин-ча», «хи-би-са» аталыштар менен да кезигет. баяндалат. Махмуд Кашгари кыпчактарды кыргыз, огуз, тухси, ягма, чигил жана чаруктардай эле таза түрк тилинде сүйлөгөнүн белгилейт.

Музбурчак – «Тажиктен чыккан Музбурчак» [2, с. 185, 382] делип, кан, баатыр катары аталат. «Жоо жарагы бир кучак, Буудайык кандын Музбурчак» деген туруктуу эпитет менен айтылып, эпостогу белгилүү баатырлардын бири катары сүрөттөлөт. Чоң казатта окко учат. Жамгырчы каарман, уруу башчы кандардын бири. Көпчүлүк учурда эштектердин Жамгырчы делип туруктуу эпитет менен айтылат. Эштек аттуу урууну ичине камтыган бас деген журттун каны, кол башчысы, баатыры катары баяндалат: "Эштектердин Жамгырчы, Бас журтунда бу бир кан". [3, с. 61] Жамгырчы борборунда турган атайын эпикалык сюжет жок. Түрк урууларынын биримдиги, биргелеш өткөргөн жыйындары же казаттары баяндалган эпизоддордун бардыгында Ж. уруу башчы катары көрсөтүлөт. Жамгырчы – Манаска каршы кутум уюштурган жети кандын бири, күүлөнүп барып, Манастын сүрүн көргөндө аны менен басташмакчы болгон максатынан кайра тарткан хандардын эң алдыңкысы:

Каршы келген Жамгырчы
Каарына тура албай... [4, с. 25]

Жамгырчы – каарман, уруу башчы кандардын бири. Көпчүлүк учурда эштектердин Жамгырчы делип туруктуу эпитет менен айтылат. Эштек аттуу урууну ичине камтыган бас деген журттун каны, кол башчысы, баатыры катары баяндалат: "Эштектердин Жамгырчы, Бас журтунда бу бир кан". [4, с. 61] Жамгырчы борборунда турган атайын эпикалык сюжет жок. Түрк урууларынын биримдиги, биргелеш өткөргөн жыйындары же казаттары баяндалган эпизоддордун бардыгында Ж. уруу башчы катары көрсөтүлөт. Жамгырчы – Манаска каршы кутум уюштурган жети кандын бири, күүлөнүп барып, Манастын сүрүн көргөндө аны менен басташмакчы болгон максатынан кайра тарткан кандардын эң алдыңкысы:

Каршы келген Жамгырчы
Каарына тура албай...
Улук эрди көргөндө
Учуп түштү атынан,
Кол куушуруп бооруна. [5, 25-30-бб.]

Үрбү – "Манас" эпосунун каарманы, белгилүү баатырлардын бири, уруу башчысы, тору (Тору айгыр) кыпчак каны. Үрбү эпостун негизги варианттарынын бардыгында айтылып, кыргыз уруу кандарынын катарында дайыма аты аталат. Көпчүлүк манасчылар Үрбүнү кара тилдүү, тилге жүйрүк, кара жаак өңдүү метафоралык салыштыруу менен чечендигин баса белгилешет. Сагымбай Орозбаковдун вариантында Үрбүнүн атасы Таз да чечен адам болот. Үрбү Манас менен чогуу жүрүп, Чүйдү баскынчы душмандардан бошоткон согуштарга катышып, Акунбешим пааша менен болгон урушта жекеге чыгып,

кытайдын Мөңдү-Чебең аттуу балбанын жекеде жеңет. Кеминди бийлеп турган, Манастын колу менен болгон Согушта өлгөн Кеймен шаанын кызы Ойсалкынга үйлөнүп, "Тору кыпчак Үрбүсү" Кеминди жердеп калат. Манасчылар ар дайым анын жакшы сапаттарын көрсөтүү менен "кылымга чечен үлгүлүү, кыпчактардын Үрбүсү", "Эки Кемин жайлаган, эгиз кара ат байлаган" – деп, өзүнө гана таандык сапаттарын өзгөчө белгилеп оң баа берип сүрөттөшөт.

Санжыбек, Сынжыбек, Сынчыбек – "Манас" эпосунун каарманы. Манаска талапташ белгилүү кандардын бири. Эпосто бирде Самаркандын, бирде Кокондун, көпчүлүк учурда Анжыяндын каны делип, жалпысынан алганда өзбек элинин каны катары сүрөттөлөт. Көпчүлүк эпизоддордо башкалар менен катар аты аталат, Чоң казатта өзүнчө кол баштап келип, Манаска кошулган кандардын бири.

Көкчө – «Манас» эпосундагы негизги каармандардын бири. Казактардын каны, белгилүү баатыр. Сагымбай Орозбаков вариантында Көкчө эпостун сюжетинде дээрлик башынан аягына чейин катышат. Атасы Айдарканды ээрчип жүрүп, эл-журтун душмандардан коргоого активдүү катышып, жоодон тартынбай нечен жолу жекеге чыгып, баатырдык көрсөтөт. "Манас" эпосунда Көкчөнүн баатырдыгы башка каармандар менен тең катар бааланат. Сагымбайдын айтуусунда Көкчө Манаска келип кошулуп, өзүнүн биринчи эрдигин кытай баатыры Нескара менен болгон согушта көрсөтөт. Ошентип, Манаска элчи жиберүүнү көздөп, Эр Төштүк, Эштектердин Жамгырчы, казактардын Көкчөсү, кара тоок Үрбү, анжиандан Санжыбек, буудайыктан Музбурчак ж.б. бирден жигит тандашып элчи катары таарынычтарын билдирүү максатында Манаска жиберет

Кылычын кыя байланып,
Кыйша-Тоо сеңирин
Кыдырып өтүп айланып,
Кейүүнү кечип алганы,
Тобокел жолго салганы.
Намуттун чөлүн сыдырып,
Кытмырдын боюн кыдырып,
Чакмактын белин ашыптыр,
басыптыр.
Арадан Нарын кечкени,
Жумгал өтүп сыдырып,
Суусамырлап Чатыр-Көлдү кыдырып. [6, 89-б.]

Жогорудагы ыр саптарда жерлердин энчилүү аттарын кезиктиребиз кээ бири Кыргызстандын аймагында, кээ бири Орто Азия чөлкөмүндөгү жерлердин энчилүү аталышы. Эпосто 20-30 ирет кайталанып айтылат. Негизги максат эпостогу айтылган жер суу аттары боюнча кеңири маалымат берип жер-суу аттарына назар салсак: Кыйша-Тоо – жогорудагы алты кандын Манаска жиберген элчилери басып өткөн жер: географиялык реалияда Кашкар аймагындагы тоо.

Намуттун чөлү – алты кандын элчилери басып өткөн жер катары сүрөттөлөт. Жаркен (Оргент) – чыгыш Түркстандагы шаар азыркы Кытай Эл Республикасынын Синь-Цзянь чөлкөмүнө карайт. Кашкар – "Манас" эпосунда кезиккен топоним. Кыргыздарга коңшу отурукташкан эл жашаган белгилүү чоң шаар жана айланасындагы аймак катары эпосто кеңири кездешет. Географиялык реалияда Кашкар Чыгыш Түркстанда, Синьңзян-Уйгур автономиялык облусунун түштүк-батышында, Кызыл-Суунун жайылмасында жайгашкан шаар. Кашкар шаарында азыркы убакта да көптөгөн түрк элдеринин өкүлдөрү жашайт.

Чакмак – элчилер басып өткөн жолдогу бел. Эпос боюнча Кашгар менен Чатыр-Көлдүн ортосунда жайгашкан.

Нарын, Нарин, Нарынгол – Эпостун негизги варианттарында кыргыздар эзелтен мекендеп келген жерлердин бири катары айтылат. Тарыхта түрдүү ат менен белгилүү. Нарынга байланыштуу атоолор Моңголия, Казакстан, Орто Азия, жана башкалар жерлерде кезигет. Географиялык реалияда Кыргызстандагы эң ири дарыя, өрөөн, Ала-Тоонун ичкери жагында Нарын дарыясын бойлоп созулуп жаткан кырка тоо.

Алты-Шаар – Шаарлардын санына карата (Ак-Суу, Жаркен, Кашкар, Котон, Жаңы-Гисар (Жаңы-Шаар) Үч-Турпан) 18-кылымда пайда болгон реалдуу географиялык ат. Эпостун негизги варианттарында ошол реалдуу өлкө жөнүндөгү түшүнүктө айтылат. Мисалы, Манаска каршы аттанган алты кандын бири Жамгырчынын эли (колу) « Алты-Шаар уйгуру» [7; 4, 47-б.], – деп аталат. Кээде Чет-Бээжин деген эпикалык топонимге синонимдеш «Алты-Шаар Чет-Бээжин» катары да учурайт.

Өз жигиттеринен Манастын салтанатын, күчүн уккан жети кандын шаштысы кетип, Төштүк кандарды тилдеп, үйлөрүңөргө кайтып, кол жыйып, Манастын каарына калбай айткан мөөнөтүндө баргыла! – деп тоюн таратат. Болжогон күнү Манас,

кандардын келер жолун күтүп калат. Биринчи жети жүз миң колун баштап Жамгырчы келди. Жыйган колуң аз экен, көп эл менен келер деп сенден үмүттөндүм эле – деп, Манас Жамгырчыны кекээрледи. Келген колду бүт Бакай конокко алды. Экинчи болуп келген Төштүк Манас менен атчан учурашты. Төштүктүн колун Алмамбет конокко алды. Үчүнчү келген Үрбүнүн колун бирин койбой Серек ээрчитип кетти. Көкчөнүн колун Сыргак, Санжыбектин кошуунун Ажыбай, Чалыбай, Кутунай үчөө бөлүп алышты. Алты кандын арты болуп Музбурчак келип, анын колун Чубак, Кыргыл баш болгон чоролор четинен бөлүп кетип, он эки чорого конок жетпей калып, кепке кемтик, сөзгө сөлтүк болмой болдук, мындай аз келерин билгенде мурдатан озунуп конок бөлүп кетсек болмок экен дешип, даттанып Манаска барышты. Ал өзүнө да конок жетпей калганын айтып, аларды ээрчитип алып конок күтүп жаткандарды кыдырып: отуз-кыркка көнүп бер, эч болбосо ончактылап бөлүп бер – деп кадыр салып жүрүп куру калгандарга бир нече жүздөн конок үлөштүрүп берди.

Андан ары окуя. Конок болгон элди кандарын баш кылып чакыртып келип, Манас алардын келген жөнүн сураса кара эл түгүл кандардын бири чыгып мындай жумуш менен келдик дебеди. Кандардан жооп болбогон соң Манас мынча кошуун даярданып келиптир, жөн эле кайра тарап кетпей мурдатан берки өчмөндүү жообуз Коңурбайга казат кылалы, буга кандай дейсиңер? – деди эле корккон кандар барбайбыз деп айта албай макулдугун билдиришти. Манастын сунушу менен Бакай колго кан шайланды. Бээжинди билген, жолун көргөн башка киши жок болгондуктан жол бийлиги Алмамбетке берилди. Элди жай-жайына таратып, Манас ордосуна кайтып, Ажыбай менен Чалыбайга Бээжинге баргысы келбегендер үйүнө кайтууга уруксат деп жар чакыртты. Жарчылардан кабар уккан эл ирип, үйлөрүнө кайтмак болуп камдана башташты.

Мисалдардан көрүнүп тургандай С Орозбаковдун вариантынын "Чоң казат" бөлүмүнүндөгү жер суу аттарынын окуялардын сүрөттөлүшүндөгү айрым өзгөчөлүктөрү конкреттүү талданды. Андыктан эпостогу жер суу аттарына байланышкан изилденүүчү маселелердин баарын бир макала менен берүү мүмкүн эмес. Бул өзүнчө чоң изилдөө. Ошондуктан аталган изилдөөлөрдүн учу уланат деп ойлоймун.

Колдонулган адабияттар

1. Манас (С. Орозбаковдун варианты). – 4-китеп. – Фрунзе, 1978-81, 9-б.
2. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко- культурные связи. – Фрунзе: "Илим", 1990, 480 с.
3. Калчекеев К.Б., Шерипбаев А., Келдибаева Р. Текст "Эр Табылды" эпосунун сюжеттик өзгөчөлүктөрү // ЖАМУнун Жарчысы, 2021, № 3, с.78-114.
4. Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголистан. – Бишкек: "Кыргызстан", 1985, 160 с.
5. Каратаев О.К. Бөрү уруусунун келип чыгышынын тарыхый-этнографиялык негиздери. – Бишкек: "Улуу тоолор", 2021, 618-б.
6. "Манас". Энциклопедия. I-II томдору. – Бишкек: "Кыргызстан", 1995, 700-б.
7. Манас (С. Орозбаковдун варианты). 4-китеп. – Фрунзе,1978-81, 9-б.
8. Манас (С. Орозбаковдун варианты). 4-китеп. – Фрунзе, 1984, 649-б.
9. Семетей (С. Каралаевдин варианты). 1-2 китеп. – Фрунзе, 1987.
10. Манастын сюжеттик тематикалык көрсөткүчү. – Бишкек, 2017; 2014, 508-б.

Рецензент: филолог.и.к., доцент Исаева С.

УДК 811.1/8: 81.362
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-210-215

Карыпова А.К., Хван А.И.
Ж. Баласагын атындагы КУУ,
Аль-Фараби атындагы КАЗНУ, Кыргызстан, Бишкек
Карыпова А.К.[1], Хван А.И.[2]
КНУ имени Ж. Баласагына[1],
КАЗНУ имени Аль-Фараби, Кыргызстан, Бишкек[2]
Karypova A.K., Khvan A.
KNU J. Balasagyn,
Al-Farabi Kazakh National University, Kyrgyzstan, Bishkek

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТИН (ЖИ) НЕГИЗИНДЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫ ТҮЗҮҮ
СОЗДАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИГР НА БАЗЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (ИИ)
CREATING LINGUISTIC GAMES BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI)

Кыскача мүнөздөмө: Заманбап билим берүү тармагында ЖИ технологияларына негизделген окутуунун жаңы ыкмалары көбүрөөк колдонулууда. Натыйжалуу билим берүү ыкмаларынын бири тил оюндары. Лингвистикалык оюндар окуучулардын окуу процессине кызыгуусун жана катышуусун жогорулатууга жардам берет. Изилдөөнүн максаты – чет тили сабактарында ЖИ технологияларын колдонуу менен лингвистикалык оюндарды түзүү. ЖИ колдонгон тил оюндары чыгармачылыкты, туура окуу максаттарын жана ырааттуу алгоритмди иштеп чыгууну талап кылат. Туура иштелип чыккан алгоритм боюнча мугалим окуучулар үчүн лингвистикалык оюндардын сериясын түзө алат. Оюнду түзүү процессинин төмөнкү мисалын карап көрөлү. Promt: Wordwall үчүн онлайн оюндарды түзүү, мисалы, туура жолду тандоо, дөңгөлөк. Оюндун максаты: Суроолорду же тапшырмаларды рандомизациялоо менен окууну интерактивдүү жана кызыктуу кылыңыз. ЖИ технологияларын колдонуу менен окутуунун жаңы ыкмаларын изилдөөнү жана өнүктүрүүнү улантуу маанилүү. Лингвистикалык оюндар чет тилдерин үйрөтүүдө натыйжалуу курал болуп саналат жана коммуникацияны жана критикалык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүгө көмөктөшөт.

Аннотация: В современном образовании все чаще применяют новые методы обучения на базе ИИ-технологий. Одним из эффективных образовательных методов являются языковые игры. Лингвистические игры способствуют повышению мотивации и вовлеченности студентов в учебный процесс. Цель исследования состоит в создании лингвистических игр с применением ИИ-технологий на уроках иностранных языков. Языковые игры с использованием ИИ требуют творческого подхода, правильной постановки целей обучения и последовательной разработки алгоритма. Следуя правильно составленному алгоритму, преподаватель способен создать серию лингвистических игр для студентов. Рассмотрим следующий пример промта создания игры. Промт: Создай игры онлайн для wordwall, к примеру, выбрать правильный вариант, случайное колесо. Цель игры: Сделать процесс обучения более интерактивным и увлекательным, используя случайный выбор вопросов или заданий. Важно продолжать исследовать и развивать новые методы обучения с использованием ИИ-технологий. Лингвистические игры являются эффективным инструментом в обучении иностранным языкам и способствуют развитию навыков общения и критического мышления.

Abstract: In modern education, new teaching methods based on AI technologies are increasingly used. One of the effective educational methods is language games. Linguistic games help increase students' motivation and involvement in the learning process. The aim of the study is to create linguistic games using AI technologies in foreign language lessons. Language games using AI require a creative approach, correct setting of learning goals and consistent development of the algorithm. Following a correctly composed algorithm, the teacher is able to create a series of linguistic games for students. Let's consider the following example of a game creation prompt. Prompt: Create online games for wordwall, for example, choose the correct option, random wheel. The purpose of the game: To make the learning process more interactive and fun by using a random selection of questions or tasks. It is important to continue to research and develop new teaching methods using AI technologies. Linguistic games are an effective tool in teaching foreign languages and contribute to the development of communication skills and critical thinking.

Негизги сөздөр: лингвистикалык оюндар; жасалма интеллект; өнөр жай технологиясы; алгоритм; окуу процесси; онлайн-оффлайн форматындагы оюндар; билим берүү системасы; окутуу ыкмалары.

Ключевые слова: лингвистические игры; искусственный интеллект; промт; алгоритм; учебный процесс; игры в онлайн-оффлайн-форматах; система образования; методы обучения.

Keywords: linguistic games; artificial intelligence; promt; algorithm; educational process; games in online-offline formats; education system; teaching methods.

На протяжении нескольких десятилетий обучение языкам с помощью игр охватывает различные методологии и подходы.

Вопрос о применении языковых игр в образовательном процессе привлек к себе большое внимание. Так, например, исследования, проводимые лингвистами, показывают, что применение различных лингвистических приемов, таких как разнообразные игровые и речевые игры, не только способствуют развитию речи, но и делают процесс обучения более интересным, а также способствуют более глубокому усвоению языка. Необходимо продолжать изучение и развитие этих подходов, чтобы адаптировать их к современным образовательным требованиям и технологиям. Игры остаются важным инструментом для педагогов, способствуя созданию интерактивной и мотивирующей учебной программы.

Изучение роли игр в обучении иностранным языкам охватывает разнообразные темы и методы, начиная от классических ролевых игр и заканчивая современными компьютерными и мобильными играми. Эти исследования подчеркивают значимость активного вовлечения студентов в процесс обучения и демонстрируют, как игровые подходы могут повысить мотивацию и эффективность изучения языка.

Одной из первых и наиболее значимых попыток определения игры в контексте лингвистики и философии языка является концепция языковых игр, предложенная австрийским философом Людвигом Витгенштейном. Его идеи, изложенные в работе "Философские исследования" (1953), оказали глубокое влияние на понимание языка, его использование и значения. [1]

Концепция языковых игр в историческом аспекте вводит понятие "языковые игры" для иллюстрации того, как язык функционирует в различных контекстах. Язык не является системой знаков, а представляет собой набор различных "игр", каждая из которых имеет свои правила и цели. Эти игры могут варьироваться в зависимости от ситуации, участников и контекста общения.

Согласно методике Витгенштейна, значение слова определяется его использованием в конкретной ситуации. Это означает, что для понимания языка необходимо учитывать контекст, в котором происходит общение. Языковые игры демонстрируют, как слова могут иметь разные значения в зависимости от того, как и где они используются. [1]

Каждая языковая игра имеет свои правила, которые определяют, как участники могут взаимодействовать друг с другом. Эти правила могут быть формальными (например, грамматические правила) или неформальными (например, социальные нормы общения). Витгенштейн утверждает, что понимание языка включает в себя знание этих правил и умение применять их в различных ситуациях.

Данная методика привела к переосмыслению традиционных представлений о значении и использовании языка. Вместо того чтобы рассматривать язык как набор фиксированных значений, исследователи начали акцентировать внимание на динамичности и контекстуальности языка.

Идеи Витгенштейна также оказали влияние на методы обучения иностранным языкам. Применение концепции языковых игр в образовательной практике позволяет создавать более интерактивные подходы к обучению. Например, ролевые игры и симуляции могут помочь учащимся практиковать язык в реальных ситуациях, что способствует более глубокому усвоению материала.

Если рассматривать социальный аспект языка по мнению Витгенштейна, то мы приходим к следующему выводу: язык – социальное явление, его использование зависит от взаимодействия между людьми. Это понимание языка как социального инструмента стало основой для дальнейших исследований в области социолингвистики и прагматики. [1]

Концепция языковых игр Людвига Витгенштейна представляет собой важный вклад в лингвистику и философию языка. Она помогает понять, как язык функционирует в различных контекстах и как его значение

зависит от использования. Эти идеи продолжают оказывать влияние на современные подходы к обучению языкам, подчеркивая важность контекста, взаимодействия и динамичности языка. В результате, концепция языковых игр стала основой для разработки более эффективных и интерактивных методов обучения, которые учитывают реальные условия общения и потребности студентов.

Эволюция развития лингвистических игр включает в себя несколько периодов.

- Ранний период относится к XX веку и характеризуется применением прямого метода обучения языкам, где акцент делался на устную практику и взаимодействие. При этом игры использовались как способ создания естественной языковой среды.

В 1960-х годах начали использовать простые игры, такие как "слова на букву", для улучшения словарного запаса и грамматики.

Так, Джером Брунер в своих работах подчеркивал важность активного участия учащихся в процессе обучения. Он утверждал, что игры могут служить эффективным инструментом для вовлечения студентов и развития их когнитивных навыков. В это время акцент делался на том, что обучение должно быть интерактивным и основанным на опыте. [2]

- Появление коммуникативного подхода относится к 70-м годам и в первую очередь был направлен на коммуникацию в обучении языкам, что привело к более активному использованию ролевых игр. В ходе занятий студенты могли практиковать язык в контексте, разыгрывать различные сценарии и взаимодействовать друг с другом.

Дональд Л. К. Кертис начал исследовать конкретные игровые методики, которые могли бы быть применены в классе. В этот период игры начали рассматриваться как неотъемлемая часть учебного процесса, способствующая развитию языковых навыков через практику и взаимодействие.

- В процессе технологического прогресса с 1980-х по 1990-е годы начали появляться мультимедийные ресурсы, которые активно использовались в обучении языкам. Это способствовало более эффективному внедрению игровых элементов. [3]

Джейн Уилсон акцентировала внимание на ролевых играх как способе обучения. Ролевые игры позволяют студентам погружаться в языковую среду, практиковать разговорные навыки и развивать уверенность в использовании языка. Это время стало важным этапом в признании ролевых игр как эффективного метода обучения. [4]

Роберт Д.К. Кернс исследовал, как игровые методы могут повысить мотивацию учащихся. В это время акцент сместился на психологические аспекты обучения, и стало очевидно, что игры могут не только развивать языковые навыки, но и повышать интерес к изучению языка. [5]

- Начиная с 2000-го года по настоящее время современные подходы представлены концепцией геймификации, которая получила широкое распространение и применение. Она включает в себя использование игровых элементов в неигровых контекстах. Использование компьютерных игр и мобильных приложений открыло новые горизонты в обучении иностранным языкам. Это также способствовало развитию адаптивного обучения, где игры могут быть настроены под индивидуальные потребности студентов. Игровые методы способствуют развитию навыков общения и критического мышления.

Существует множество исследований, посвященных эффективности игр в обучении языкам, которые показывают, что игры могут повысить мотивацию, улучшить запоминание и способствовать более глубокому пониманию языка.

В настоящее время лингвистические игры являются новым направлением в изучении иностранных языков. Развитие игр в обучении прошло долгий путь от простых ролевых игр до сложных цифровых приложений. Исследования показывают, что игровые методы не только делают обучение более увлекательным, но и способствуют более глубокому усвоению языка. Важно продолжать исследовать и развивать эти методы, чтобы адаптировать их к современным образовательным потребностям и технологиям. Игры остаются мощным инструментом в арсенале педагогов, способствуя созданию интерактивной и мотивирующей учебной среды.

Создание лингвистических игр с внедрением ИИ-технологий обусловлено необходимостью персонализации образовательного процесса, повышения качества и эффективности обучения.

В данном исследовании попробуем разобраться, что это собой представляет и как это повлияет на развитие общества и образования. В общих чертах, нейронные сети – это математическая модель, массивный вычислительный код, способный выдавать

предсказание путем решения поставленной интеллектуальной задачи на основе оценки критериев заданного вопроса, анализируя огромное количество информации, баз данных. Искусственный интеллект составляет наиболее реально действущий и верный ответ. Преимущество нейросетей заключается в их обучаемости, они могут обучаться самостоятельно, без непосредственного участия IT-специалиста Machine Learning. [11]

Специалисты создают и разрабатывают современные методы обучения на базе ИИ-технологий. Одним из эффективных образовательных методов являются лингвистические игры.

Лингвистические игры эволюционировали за последние два десятилетия. Лингвисты ввели технику подсказок на базе искусственного интеллекта от англ. Prompt [pɹɒmpt] «запрос», «подсказка», «оперативный отклик». [7; 8]

Создание промтов для лингвистической игры с использованием ИИ требует творческого подхода и правильной постановки целей обучения. На базе данного алгоритма ИИ уже созданы современные образовательные игры и приложения, такие как: Duolingo, Memrise, Anki; Kahoot, Wordwall, Bamboozle, Quizziz.

Рассмотрим алгоритм создания лингвистических игр. [7; 8; 12]

Шаг 1. Определение концепции игры

Цель игры: Что игроки должны достичь? Например, улучшить знания грамматики, расширить словарный запас

Шаг 2. Определить уровень владения языком (начальный, средний, продвинутый уровни).

Шаг 3. Определить тему (например: "Семья", "Путешествия", "Еда", "Транспорт").

Шаг 4. Выбор типа лингвистической игры:

4.1. Словесные игры: кроссворды, анаграммы, загадки.

4.2. Игра на слух и восприятие: игры для тренировки фонетических навыков.

4.3. Игры на грамматику: вопросы на выбор, креативные задания на построение предложений.

Шаг 5. Разработка правил игры

Основные принципы:

Разработайте, как будет проходить сама игра.

Какие шаги необходимо выполнить игроку, чтобы достичь победы?

Уровни сложности: Подумайте, как можно варьировать уровень сложности, чтобы игра была интересной для различных категорий игроков (начинающих, опытных).

Время: Сколько времени будет длиться игра или каждый её этап? Можно ли ограничить время на выполнение задания, чтобы добавить элемент соревнования?

Механика: Как будет проходить взаимодействие между игроками (если игра многопользовательская), или же это будет одиночная игра?

Создание контента игры

Подготовка лексических и грамматических заданий: Например, можно разработать карточки с заданиями или сценарии для виртуальных ассистентов, которые могут задавать вопросы игрокам.

Иллюстрации или визуальные элементы: Визуальные подсказки или интерфейсы могут добавить интереса и помочь игрокам лучше ориентироваться.

Генерация вопросов и заданий

Преподаватели используют искусственный интеллект для генерации вопросов или заданий на основе выбранной темы и уровня владения иностранным языком (А1- С2).

Например: "Сгенерируйте 5 вопросов о путешествиях для уровня В1".

Шаг 6. Разработка концепции и механики игры

А: Основные правила

Б: Задания

В: Механика (баллы и достижения)

Г: Обработка ответов. ИИ используют для проверки правильности ответов.

Д: Подсчет очков. ИИ разрабатывает систему подсчета очков. Например, за правильный ответ – 15 баллов, за быстрое выполнение – дополнительный 1 балл.

Следуя правильно составленному алгоритму, преподаватель способен создать серию лингвистических игр для студентов. Создание лингвистической игры для студентов – это отличный способ сделать обучение иностранным языкам более интерактивным и эффективным.

Рассмотрим несколько промтов, адаптированных под разные уровни владения языками.

Промт 1. Создай сценарий для ролевой игры (уровень В1-В2), где один студент-директор компании, а второй студент – кандидат на должность топ-менеджера.

Правила игры: Студенты делятся на пары, получают роли:

роль (А) работодатель;

роль (Б) кандидат на должность топ-менеджера.

Промт 2. Создай первое предложение для начала истории.

История по цепочке (уровень B2)

"В маленьком городке, затерянном среди бескрайних лесов, однажды утром на пороге старого заброшенного дома появился таинственный ключ, сверкающий на солнце, как будто зная, что именно он откроет двери в мир, о котором никто не смел мечтать."

Цель: развивать творческие способности и навыки письма

Правила: Первый студент пишет первое предложение (начало истории), второй студент читает предыдущее предложение и добавляет информацию, третий студент продолжает историю по второй фразе. В конце должна получиться забавная история.

Промт 3. Создай игры-онлайн для wordwall, к примеру, выбрать правильный вариант, случайное колесо.

Цель игры: Сделать процесс обучения более интерактивным и увлекательным, используя случайный выбор вопросов или заданий.

Правила:

1. Создайте колесо с различными категориями или заданиями: «Знакомство», «Предложный падеж», «Мой день».
2. Игроки по очереди вращают колесо.
3. После остановки колеса игрок должен ответить на вопрос или выполнить задание, соответствующее выбранной категории.
4. За правильные ответы начисляются очки, а за ошибки – нет.

В конце игры подсчитываются очки, и объявляется победитель

Промт 4. Игра "Выбери правильный вариант"

Правила:

1. Игрокам предлагается ряд вопросов с несколькими вариантами ответов.
2. Каждый вопрос имеет один правильный ответ и несколько неправильных.
3. Игроки должны выбрать правильный вариант ответа в ограниченное время (например, 30 секунд на вопрос).
4. За каждый правильный ответ начисляются очки, а за неправильный – вычитаются.
5. В конце игры показывается общий счет и результаты.

Эти игры могут быть адаптированы под различные уровни сложности и темы, что делает их универсальными для использования в классе или онлайн. Использование платформы Wordwall позволяет легко делиться этими играми со студентами, делает процесс более интерактивным и увлекательным.

Лингвистические игры являются эффективным инструментом в обучении иностранным языкам. Они не только делают уроки более интерактивными и динамичными, но и способствуют всестороннему развитию студентов.

Игры часто проводятся в группах, что способствует развитию социальных навыков, таких как сотрудничество, коммуникация и умение работать в парах или мини-группах. Студенты учатся слушать друг друга, обмениваться мнениями, дискутировать и находить компромиссы.

Лингвистические игры помогают повторить изученные грамматические правила, лексику и другие аспекты языка. Игровая форма способствует лучшему запоминанию слов, позволяет студентам применять знания на практике. Игры часто требуют от учащихся проявления креативности, что способствует развитию воображения и оригинального мышления. Это особенно важно на литературных уроках, где учащиеся могут создавать свои истории или интерпретировать тексты.

Нейросети стремительно набирают интерес у образовательных учреждений или платформ, анализируя деятельность обучающихся, искусственный интеллект способен выявлять слабые стороны их успеваемости. Концепция применения искусственного интеллекта в сфере образования нацелена на персонализацию учебного процесса, адаптацию под способности обучающихся. [9; 11]

ИИ-технологии позволяют распознавать речь обучающегося, анализировать построение предложений и выдавать аналогичные задания для повторного закрепления материала. Данные приложения пользуются большой популярностью у студентов и преподавателей. [10]

В заключение важно отметить, что использование искусственного интеллекта может привести к значительному улучшению эффективности обучения и позволит персонализировать процесс обучения.

Список использованной литературы

1. Витгенштейн Л. Философские исследования / пер. с нем. В.И. Смирнова). – Москва: Мысль, 1973.
2. Брунер Дж. Процесс образования / пер. с англ. В.И. Салмина. – Москва: Просвещение, 1963.
3. Кертис, Д.Л.К. Games in Language Learning. – London: Heinemann Educational Books, 1976.
4. Уилсон Дж. Role Play in Language Learning. – Oxford: Oxford University Press, 1986.
5. Кернс Р.Д.К. The Role of Games in Language Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
6. Сысоев П.В. Искусственный интеллект в образовании: осведомлённость, готовность и практика применения преподавателями высшей школы технологий ис-кусственного интеллекта в профессиональной деятельности // Высшее образование в России, 2023, т. 32, No 10, с. 933. DOI: 10.31992/0869-3617-2023-32-10-9-33
7. Li X. L., Liang P. Prefix-Tuning: Optimizing Continuous Prompts for Generation // Proceedings of the 59th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and the 11th International Joint Conference on Natural Language Processing (Volume 1: Long Papers) – ACL, 2021, p. 4582-4597. doi: 10.18653/V1/2021.ACL-LONG.353
8. Lester B., Al-Rfou R., Constant N. The Power of Scale for Parameter-Efficient Prompt Tuning // Proceedings of the 2021 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing / M. Moens – ACL, 2021. – P. 3045-3059. – 15 p. doi: 10.18653/V1/2021.EMNLP-MAIN.243 – arXiv:2104.08691
9. «Цифровой форсайт» – образовательная практика с конструктором коллективной работы в условиях гибридного обучения / М.Е. Вайндорф-Сысоева, И.П. Тихоновецкая, Н.Д. Вьюн // Вестник Мининского университета, 2022, т. 10, №2.
10. Применение нейросетей в профессиональном образовании / О.Н. Филатова, М.Н. Булаева, А.В. Гущин // Проблемы современного педагогического образования, 2022, №77-3, с. 243-245.
11. Опережающее обучение навыкам будущего (Future Skills) посредством разработки компьютерных тренажеров и цифровых ассистентов с искусственным интеллектом / М.В. Фирсов, О.Н. Филатова, А.В. Гущин // Известия Балтийской государственной академии рыбопромыслового флота, 2020, № 3(53).
12. Колесова Л.В., Харитонов А.Н. Игра слов. Во что и как играть на уроке русского языка. – СПб.: Златоуст, 2011, 152 с.

Рецензент: к.филол.н., доцент Сооронкулова Н.А.

УДК 37.377
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-215-218

Келдибаева Н.А.
Ош көп профилдүү колледжи
Келдибаева Н.А.
Ошский многопрофильный колледж
Keldibayeva N.A
Osh multi-profile college

К. АРТЫКБАЕВДИН ОКУУ КИТЕБИНДЕГИ 1941-1960-ЖЫЛДАРДАГЫ ДРАМА ЖАНРЫН ЛЕКЦИЯДА «ООЗЕКИ РЕЧТИ ӨСТҮРҮҮЧҮ СТРАТЕГИЯЛАР» МЕНЕН ОКУТУУ
ПРЕПОДАВАНИЕ ДРАМАТИЧЕСКОГО ЖАНРА 1941-1960-Х ГОДОВ НА ЛЕКЦИИ «СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ РЕЧИ» В УЧЕБНИКЕ К. АРТЫКБАЕВА
TEACHING THE DRAMA GENRE OF 1941-1960S IN K ARTYKBAEV'S SCHOOL WITH "STRATEGIES FOR DEVELOPING ORAL SPEECH" IN THE LECTURE

Кыскача мүнөздөмө: Илимий макаланын максаты К. Артыкбаевдин окуу китебиндеги 1941-1960-жылдардагы драма жанрын ЖОЖдордун окуу процессинде оозеки кепти өстүрүүчү стратегиялар менен окутуу болуп саналат. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде көрүнүктүү драмалык чыгармалар кыргыз адабиятында бирин-экиндеп, гана саналса, 1950-1960-жылдарда ал сан жана сапат жагынан да кескин арбыды. Согуш мезгилиндеги кыргыз драматургиясын өнүктүрүүдө А.

Осмоновдун, А. Токомбаевдин, К. Маликовдун, К. Жантөшевдин, Т. Абдумомуновдун, К. Эшмамбетовдун чыгармаларынын идеялык, сюжеттик мазмунун жогорку окуу жайдын филологиялык адистигиндеги студенттерге түшүндүрүү, ал аркылуу студенттердин оозеки кебин өстүрүү негизги максаты катары макаланын мазмунун түзөт. Согуш мезгилиндеги адамдардын психологиялык абалдарын чагылдырып, ага терең баа берилип жазылган драмалык чыгармалар мезгилдин кайсыл учур болбосун актуалдуу. Макалада 1941-1960-жылдардагы драма жанрын лекцияда студенттердин оозеки кебин өстүрүү үчүн, башкача айтканда, сүйлөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү айрым стратегиялар жана ыкмалар сунушталды.

Аннотация: Целью научной статьи является преподавание произведений драматического жанра периода 1941-1960 годов по учебнику К. Артыкбаева с использованием стратегии повышения уровня овладения устной речью в учебном процессе вузов. В период Великой Отечественной войны в киргизской литературе было всего несколько выдающихся драматических произведений, но в 1950-1960-е годы их количество и качество резко возросли. Цель привлечения киргизской драматургии военного период – посредством беседы об идейно-сюжетном содержании произведений А. Осмонова, А. Токомбаева, К. Маликова, К. Жантошева, Т. Абдумомунова, К. Эшмабетова со студентами филологического факультета вуза развивать устное общение. Драматические произведения, отображающие психологическое состояние людей во время войны и написанные с глубокой эмоциональной насыщенностью, актуальны в любой период. В статье предложены некоторые стратегии и методы развития речевой деятельности студентов на лекции о произведениях драматического жанра 1941-1960 годов.

Abstract: The purpose of the scientific article is to teach the drama genre of 1941-1960 years in the textbook of K. Artykbaev with strategies that increa During the period of the Great Patriotic War, there were only a few prominent dramatic works in Kyrgyz literature, but in the 1950s and 1960s, the number and quality of them increased dramatically.se oral speech in the educational process of universities. In the development of Kyrgyz drama during the war period, the main goal is to explain the ideological and plot content of the works of A. Osmonov, A. Tokombaev, K. Malikov, K. Zhantoshev, T. Abdumomunov, K. Eshmabetov to the students of the philology major of the higher education institution, and through it, to develop the oral communication of the students. Creates the content of the article. Dramatic works depicting the psychological conditions of people during the war and written with deep appreciation are relevant at any time of the period. In the article, some strategies and methods for developing the speaking activity of the students in the lecture of the drama genre in 1941-1960 were proposed. Dramatic works depicting the psychological conditions of people during the war and written with deep appreciation are relevant at any time of the period. In the article, some strategies and methods for developing the speaking activity of the students in the lecture of the drama genre in 1941-1960 were proposed.

Негизги сөздөр: драма жанры; окуу процесси; идеялык; сюжеттик; стратегиялар; актуалдуу; адистиги; ыкмалар.

Ключевые слова: драматический жанр; процесс обучения; идейный; сюжет; стратегии; тематика; специальность; методы.

Keywords: drama genre; learning process; ideological; plot; strategies; topical; specialty; methods.

Киришүү

К. Артыкбаевдин “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” окуу китебиндеги 1941-1960 жылдардагы драма жанры согуш мезгилиндеги тылдын жана фронттогу турмуштук кырдаалды реалдуу көрсөтө алгандыгы менен баалуу болду. Ага жазуучулар А. Осмоновдун, А. Токомбаевдин, К. Маликовдун, К. Жантөшевдин, Т. Абдумомуновдун, К. Эшмамбетовдун чыгармалары мисал боло алат, анткени ал драмалык чыгармалардын идеялык мазмунунда согуш майданындагы жоокерлердин эрдиктерин көрсөтүлүп, даңазаланат. Драма жанрынын өзгөчөлүгүнө байланыштуу мазмундук идеясы фашисттерге каршы багытталган жалпы элдик патриоттук сезимдер реалдуу жана ишенимдүү образдар аркылуу берилгендиги окумуштуунун окуу китебинде анализделет. Улуу Ата Мекендик согуштун кайгылуу элеси алиге чейин адамдардын аң-сезиминен кете электиги согуш темасында жазылган ар кандай темадагы драмалардын чебер сүрөткерлерибиз тарабынан жарык көрүп, коомчулукка тартууланышы алардын ар кандай темада болгонуна карабастан, таасир этүүчү күчү өзгөчө экендиги менен түшүндүрүлөөрү К.Артыкбаев аталган окуу китеби тарабынан белгиленип көрсөтүлөт.

Колдонулган методдор: Оозеки речти өстүрүүчү стратегиялар.

Изилдөөнүн объектиси: 1941-1945-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхында драма жанрынын изилдениши.

Изилдөөнүн предмети: 1941-1945-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхында драма жанрынын өнүгүшүн профессор К.Артыкбаевдин "XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы" окуу китебине анализ жасоо, анын ийгилик, кемчиликтерин аныктоо жана улуттук адабият таануу илимибиздеги ордун оозеки речти өстүрүүчү стратегияларды колдонуп окутуу аркылуу тастыктоо болуп саналат.

Талкуу жана натыйжа:

"1941-1960-жылдардагы драма жанрын лекцияда «Оозеки речти өстүрүүчү стратегиялар» менен окутуу үчүн адегенде аудиторияны сабакка даярдоо жана кызыктыруу максатында "Бул кимдин мүнөзү" муз жаргыч колдонулат. А, окутуу процессинде оозеки речти өстүрүүчү стратегиялардан РАФТ, тыным менен окуу ыкмаларын колдонсок болот. Мурда өтүлгөн сабактагы тема боюнча бир сыйра студенттер жана окутуучу тарабынан эске салынып, жыйынтыкталгандан кийин жаңы сабакка чакыруу жасоо иретинде студенттерге: 1) Улуу Ата Мекендик Согуш жылдарындагы драма жанры тууралуу кандай маалыматтарды билесиңер? 2) 1941-1960-жылдар аралыгындагы кыргыз драматургиясына салым кошкон акын, жазуучулар кимдер деп ойлойсуңар? 3) Согуш мезгилинде жазылган кандай драмалык чыгармаларды билесиңер? деген сыяктуу суроолорду берип, алынган жооптордун негизинде бүгүнкү өтүлө турган лекциябыздын темасы согуш мезгилиндеги драма жанры боло тургандыгын белгилешет. Окутуучу студенттердин өтүлө турган тема боюнча пикирлеринин канчалык деңгээлде туура экендигин тастыктоо менен чындыгында бүгүнкү лекциябыздын темасы "1941-1945-жылдардагы драма жанры" деп, аудиторияга жарыялайт. Андан кийинки окутуучунун аткаруучу иш аракети төмөнкүдөй жүрөт. **1-кадам**. Адегенде студенттер "Зигзаг" стратегиясынын аткарылуу тартибиндей эле төрт топтогу студенттерге тынымга бөлүп окуу үчүн лекция таркатылат. **2-кадам.** Студентер тексти окуп ал жөнүндө ой жүгүртүшөт (4топтогу студенттер бир лекцияны 4 тыным менен окушат). **3-кадам.** Белгиленген убакыт бүткөндөн кийин 4-тыным боюнча бөлүнгөн 4 студент бир тайпага биригишет. **4-кадам.** Ар бир студент окугандары тууралуу өзүлөрүнчө ой жүгүрткөндөн кийин, 1-тыным өз түшүнүгүн, 2-3-4-студент өз тынымында окугандарын бирден ирээти менен бири-бирине айтып түшүндүрүшөт. Натыйжада, бир лекциянын мазмуну боюнча 4 студентте бир түшүнүк пайда болот. **5-кадам.** 1ден 4кө чейин жаңы тема боюнча түшүнүк алган топтун ар бирине эми бышыктоо үчүн **1-топ кластер, 2-топ сүрөтчүлөр**, **3-топ актёрлор**, **4-топ педагогдор** болуп бөлүнүшөт. Берилген тапшырмалар боюнча бөлүнгөн убакыттын ичинде даярданышып, убактысы келгенден кийин өздөрүнө бөлүнгөн ролдорду презентациялап аткарып беришет. **1-топ** Т.Абдымомуновдун "Жыгылган оогонго күлөт" драмасы боюнча кластер жасашып, аны доскага илүү менен түшүндүрүшүп беришет. **2-топ** сүрөтчүлөр. "Жыгылган оогонго күлөт" комедиясындагы башкы каармандар Шермат абышка менен Атабаевдердин жараткан образдарын элестетишип, алардын сүрөттөрүн тартышат. Мисалы, Шермат чалдын образы кишини "бырс" күлдүргөн комикалык ситуацияларга, юмордук келекеге, калакайлаткан какшык сөздөргө, кыбааны кандырган кепке бай. Чынында эле кайсы учурда жашап жаткандыгын тана албай, жетиштүү оокатына дердендеп, жаш келин-кыздарды көрүп токол алууга оолугуп алган Шермат абышканын өрөпкүүлөрү чынында эле күлкүлүү. Мына ушул абышканы сүрөтчүлөр тобу кары, мурутчан, жашына ылайык кийим кийбеген кебетесин элестетип сүрөтүн тартышып, анын образын ошондой таризде оозеки айтып презентациялашат. **3-топ** актёрлор "Ашырбай" драмасы боюнча "Сахналык көрүнүш" уюштурушуп, драмадагы башкы каармандар Ашырбайдын кедей жигит Куланга болушуп, Дадый манаптын инисин токмоктоп койгон сахналык көрүнүштү алышыптыр. Ак-караны ажыратыш үчүн Дадый баштаган көпчүлүк дүрбөп чогулуп калат. Манаптын жигиттери менен мансаптуулар өлсө куну жок томаяк Ашырбайды тытып кеткени ыкыс берип турушат. Ошондо манаптык каадасын сактаган Дадыйдын ортого чыгып "Кичине чекилик кетиргендиги үчүн Ашырбай баатыр кичине кечирим сурап койсо болгону"- деген сөзүнө Ашырбайдын жооп берип турганы бул: "Дадый мырзанын адилеттиги ырас болсо, инисин жиберип, менден кечирим суратсын". Мына ушул кичинекей эпизод кимдин ким экендигин айкын көрсөтүп турат. **3-топтогулар** актёрлор болгондуктан, мына ушул каармандардын образдарын жаратышып сахналык көрүнүш жасашты. **4-тайпа** студент жана окутуучу катары согуштан кийинки

кыргыз драматургиясын өнүктүрүү багытында акын А. Осмоновдун көп аракет кылгандыгын баса белгилешүү менен акындын «Махабат» аттуу пьесасында советтик жаштардын согуш мезгилиндеги сүйүү сезимине болгон туруктуу мамилеси көрсөтүлгөндүгүн, пьесада Махабат аттуу жигит катышат, бир караган адам драманын атына караганда анын башка каарманы ушул жигит болот го деп ойлошубуз мүмкүн. Бирок, чындыгында пьесадагы негизги сюжеттик өзөк, негизги окуялар бүт бойдон Махабаттын сүйгөн жары Жыпардын кыймыл-аракетине байланыштуу болгондуктан, чыгарманын башкы каарманы деп Жыпарды айтсак болот. Анткени пьесада Жыпардын махабатка, сүйүүгө туруктуулугу ар тараптан ачылат. Сүйгөн жары согушка кеткенден кийин Нурмат аттуу ач көз, соодагер чалдын батиринде жашап калып, Жыпар институттагы окуусун улантат. Бирок жетишпегендик, материалдык жактан кыйналуу аз келгенсип, бир жагынан, жаш төрөп, экинчи жагынан, алкы бузулган Нурмат чалдын аны алам деп айла-амал кылганына кабылып, бир катар кыйынчылыктарды башынан өткөрөт. Акыры Жыпар жакшы адамдардын жолдоштук, достук жардамы менен фронттон келген өзүнүн сүйгөн Махабатына кошулат. Пьесада ач көздүк, сараңдык, одоно сезим менен мөлтүр булактай тунук, чыныгы махабаттын ортосундагы турмуштук конфликт реалдуу көрсөтүлгөндүгү аталган драма өзүнүн актуалдуулугун мезгилдин ар дайым өзгөрүп тургандыгына карабастан жоготпой турган чыгармалардын катарын толуктайт деп, педагогдор өз тапшырмаларын презентациялаганга жетишишти.

Ар бир топ өзүнүн ролун аткаргандан кийин окутуучу алардын презентацияларында бүгүнкү лекциянын максаты канчалык деңгээлде жетилгендигине анализ жасоо менен сабак аяктайт.

Корутунду

«Кеп – бул интеллектти өнүктүрүүнүн каналы» [2, 6-б.] дейт орус лингвисти Н.И. Жинкин. Көпчүлүк мезгилде адамдар сүйлөө кебинин жардылыгынан – пикир алышууда, оюн жеткиликтүү айта албай калышы толук ыктымал. Кийинки мезгилдерде стденттер лекцияда мугалим окуп берген теманы сүйлөп же айтып берүү кыйын болуп бараткадыгы ЖОЖдордун окутуучулары үчүн жашыруун деле эмес. Анткени, анын себеби албетте, китепти азыраак окуп, көбүрөөк үн-сөзү жок видеолорго көңүл бурулгандыктан. Лекцияда «Сүйлөө ишмердүүлүгүн студенттерге үйрөтүү бул чыгармачыл ой жүгүртүүнү, психологиялык тажрыйбаны, адамгерчиликти, улуттук нарк-насилди, сүйлөө адебин үйрөтүү дегендик» [3, с. 21]. Бирок студенттердин оозеки кебин өстүрүүдө жалгыз мугалим гана эмес, студент да аракеттенсе, мына ошондо жакшы жыйынтык болот. Жыйынтыктап келгенде аталган тема боюнча драма жанрын оозеки речти өстүрүүчү стратегияларды колдонуу менен окутуу – студенттерди өз темаларын эркин түшүндүргөнгө, өздүк ишенимдерин бекемдегенге, өздөрүнүн кемчиликтерин тууралаганга, эске тутуу жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүгө, берилген маалыматы оозеки айтканга, биринин оюн экинчиси урматтаганга үйрөнүшөт. Демек мындан, К.Артыкбаевдин окуу китебиндеги “1941-1960-жылдардагы драма жанрын” окутууда оозеки речти өстүрүүчү ар кандай стратегияларды пайдалануу менен ар кандай формаларда лекциялык материалдарды даярдаса болот деген сунушту айтсак болот.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаевдин К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: жогорку окуу жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби. 2-бас. – Бишкек: “Турар”, 2015, 168-б.
2. Низовская И. Сын ой жүгүртүүнү өстүрө турган окуу жана жазуу: программасынын сөздүгү. – Бишкек, 2003, 6-б.
3. Стил Дж., Мередес К., Темпл Ч. Основы развития критического мышления: Пособие 1. – Бишкек: Фонд “Сорос Кыргызстан”, 1998.
4. Стил Дж., Мередес К., Темпл Ч. Дальнейшие методы, способствуюшие развитию критического мышления: Пособие 2. – Бишкек: Фонд “Сорос Кыргызстан”, 1998.
5. Үкүева Б. Студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн жогорлатуунун жолдору: Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеби. – Бишкек: “Полирафбумресурсы”, 2022.

Рецензент: пед.и.д-р, профессор Үкүева Б.К.

УДК 37.377
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-219-222

Келдибаева Н.А.
Ош көп профилдүү колледжи
Келдибаева Н.А.
Ошский многопрофильний колледж
Keldibayeva N.A.
Osh multi-profile college

К.АРТЫКБАЕВДИН ОКУУ КИТЕБИНДЕГИ 1941-1945-ЖЫЛДАРДАГЫ ПРОЗА ЖАНРЫН ЛЕКЦИЯДА «ЗИГЗАГ» ЖАНА ИНТЕРАКТИВДҮҮ СТРАТЕГИЯЛАР МЕНЕН ОКУТУУ
ИЗУЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПРОЗАИЧЕСКОГО ЖАНРА ПЕРИОДА 1941-1945 ГОДОВ ПО УЧЕБНИКУ К. АРТЫКБАЕВА НА ЛЕКЦИИ ПО МЕТОДУ «ЗИГЗАГ» С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ
TEACHING THE PROSE GENRE OF 1941-1945 IN K. ARTYKBAEV'S TEXTBOOK IN THE LECTURE WITH "ZIGZAG" AND INTERACTIVE STRATEGIES

Кыскача мүнөздөмө: Макалада проза жанрын лекцияда «Зигзаг» жана интерактивдүү стратегиялар менен окутуу процессинде колдонуунун жана уюштуруунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө баяндалат. Согуш мезгилинде проза жанрынын аңгеме, очерк, публицистика сыяктуу оперативдүү түрлөрү орчундуу орун ээлеген. Анткени анын объективдүү себептери бар болчу. Ага мезгил талабына ылайык чоң көлөмдүү чыгарма жазып отурууга биринчиден убакыт тар болсо, экинчиден шартка жараша кичинекей жанрдагы (жогорудагы) чыгармаларды окуп отурууга убакыттын жоктугу буга себеп болгон. Ушундай зарыл шарттардан улам согуш мезгилиндеги акын жазуучуларыбыздын чыгармаларынын дээрлик көпчүлүгү очерк, аңгеме, публицистика түрүндө жазылгандыгын А. Токомбаевдин, Ж. Бөкөнбаевдин, К. Жантөшевдин, К. Баялиновдун, Ж. Турусбековдун, М. Элебаевдин, Т. Сыдыкбековдун очерк, аңгемелеринин идеялык мазмунун жана тарбиялык маанисин чагылдырып берүү макалабыздын максатын туюндурат. Ал эми анын актуалдуулугу 47 миллион жоокерлерин жоготкон совет элинин адилеттүүлүк үчүн күрөшкөн эрдиги коомдук формациянын кандай мезгилинде болбосун аны көркөм даңазалоо актуалдуу боло тургандыгы.

Аннотация: В статье рассмотрены особенности использования прозаических произведений в учебном процессе (на лекциях по методу «Зигзаг» с использованием интерактивных стратегий) и оперативных жанров прозы (рассказ, очерк, публицистика). Большинство произведений кыргызских поэтов и писателей в годы Великой Отечественной войны было написано в жанре очерков, рассказов и публицистики. Причины популярности коротких жанров в военное время заключаются в нехватке времени для написания и чтения больших произведений. Статья нацелена на отражение воспитательного значения и актуальность прославления мужества и храбрости советского народа, потерявшего 47 миллионов людей в борьбе за справедливость.

Abstract: The article describes the features of the use and organization of the prose genre in the lecture "Zigzag" and the teaching process with interactive strategies. During the war, operative types of prose genres such as stories, essays, and journalism occupied an important place. Because he had objective reasons. The reason for this was, firstly, the lack of time to write a large-scale work in accordance with the **requirements** of the times, and secondly, the lack of time to read works of a small genre (above) depending on the conditions. Due to such necessary conditions, almost the majority of the works of our poets and writers during the war were written in the form of essays, stories, and journalism. Reflecting the educational value is the purpose of our article. And its relevance is the artistic glorification of the bravery of the Soviet people who lost 47 million soldiers fighting for justice in any period of social formation.

Негизги сөздөр: проза жанры; согуш мезгили; очерк; аңгеме; объективдүү; даңазалоо; оперативдүү; орчундуу.

Ключевые слова: жанр прозы; военное время; очерк; повесть; цель; прославление; оперативный; критический.

Keywords: prose genre; wartime; essay; story; objective; glorification; operative; critical.

Киришүү К. Артыкбаевдин «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» жогорку жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китебиндеги 1941-1945-жылдардагы проза жанрынын өнүгүү абалы туралуу обзордук

маалыматында А. Токомбаевдин, Ж. Бөкөнбаевдин, К. Жантөшевдин, К. Баялиновдун, Ж. Турусбековдун, М. Элебаевдин, Т. Сыдыкбековдун очерк, аңгемелери мезгил талабына ылайык согуш темасында жазылып жарык көргөндүгүн, алардын негизги идеялык мазмунунда Ата Мекенди коргоо, аны фашисттик баскынчылардан тазалоо, советтик жоокерлердин эрдиги, тылдагы кужурмөн эмгек болгондугу идеялизацияланат жана бул жагдайдан алганда кыргыз прозасында согуш процесси жана тылдагы ал абалды оперативдүү түрдө кеңири планда көрсөтүү аракети болуп жаткандыгы. окумуштуу тарбынан белгиленет.

Колдонулган методдор: «Зигзаг 1.ll», интерактивдүү стратегиялар.

Изилдөөнүн объектиси: 1941-1945-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхында проза жанрынын изилдениши.

Изилдөөнүн предмети: 1941-1945-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхында проза жанрынын өнүгүшүн профессор К. Артыкбаевдин «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» окуу китебине анализ жасоо, анын ийгилик, кемчиликтерин аныктоо жана улуттук адабият таануу илимибиздеги ордун интерактивдүү стратегияларды колдонуп окутуу аркылуу тастыктоо болуп саналат.

Аталган лекцияны окутуу үчүн адегенде аудиторияны сабакка даярдоо жана көңүл бурдуруу максатында “Ак баракка сыр ачуу” муз жаргычы колдонулат.

Интерактивдүү сабак үч этапта өткөндүгүнө байланыштуу адегенде биринчи этап катары сабакка чакыруу жасоо иретинде студенттерге: 1. Улуу Ата Мекендик согуш канчанчы жылдары башталып, канчанчы жылдары аяктаган? 2. Согуш мезгилинде жазылган кайсы акын жазуучулардын кандай чыгармаларын билесиңер? 3. Кайсы жанрдагы чыгармалар эсиңерде бар? деген сыяктуу суроолор берилип, ага жооп алынгандаан кийин, окутуучу студенттерден демек, силердин жообуңарга караганда бүгүнкү өтүлө турган лекциябыздын темасы кандай болот деген тыянакты бере аласыңар? деп кайрылуусунан кийин студенттер бүгүнкү өтүлө турган лекциянын темасы болжолдуу түрдө согуш мезгилиндеги проза жанры боло тургандыгын белгилешет.

Окутуучу студенттердин өтүлө турган тема боюнча пикирлеринин канчалык деңээлде объективдүү экендигин тастыктоо менен чындыгында бүгүнкү лекциябыздын темасы “1941-1945-жылдардагы проза жанры” экендигин аудиторияга жарыялайт. Андан кийинки окутуучунун аткаруучу иш аракети төмөндөгүдөй болот.

1. этап: Эгерде аудиторияда болжолдуу түрдө 25 студент болсо аларды 5 топко 5 тен бөлүүнүн керектиги.

2 этап: Биринчи топтогу 6 студентке лекциянын биринчи тынымын, экинчи топко экинчи тынымын, үчүнчү топко үчүнчү тынымын, төртүнчү топко төртүнчү тынымын, бешинчи топко бешинчи тынымын таратуу менен студенттердин лекцияны окуп чыгуусуна багыт берет. Ошол эле мезгилде эксперттик топтор беш топко ар бир тынымдын мазмунуна жараша суроолор жазылган эксперттик баракчаларды таратат.

3-этапта: студенттерге лекцияны окуп түшүнүш жана эксперттик баракчадагы суроолорго жооп даярдаш үчүн убакыт берилет.

4-этапта: Ар бир топ өздөрүнө бөлүнгөн тынымды окуп эксперттик баракчаларга жооп даярдап бүткөндөн кийин эми биринчи топко экинчи, үчүнчү, төртүнчү, бешинчи, алтынчы топтон бирден студент, экинчи топко биринчи, үчүнчү, төртүнчү, бешинчи топтон, үчүнчү топко биринчи, экинчи, төртүнчү, бешинчи топтон, төртүнчү топко биринчи, экинчи, үчүнчү, бешинчи топтон, бешинчи топко, биринчи, экинчи, үчүнчү, төртүнчү топтон бирден студент келип өзүнө бөлүнгөн тыным боюнча өздөрүнүн түшүнүктөрүн айтып, талкуулашып, эксперттик баракчаларга даярдаган жоопторун кайталашып бири-бирине түшүндүрүшөт. Натыйжада ар бир тынымдын жана эксперттик баракчалардагы суроолорго берилген жоопторудун жана студенттер айткан тынымдык лекциянын мазмундук жыйынтыгы боюнча аталган теманын идеялык сюжети боюнча бирдей кенен түшүнүк алышат.

5-этапта: Эгерде студенттердин жогоруда “Зигзаг” стратегиясы боюнча аткарган иш аракеттерин чечмелей келсек, төмөндөгөдөй түшүндүрүлөт:

1-топтогулар бөлүнгөн лекциянын мазмунун оозеки речти өстүрүүчү “**Билдим, айтам. Сурасаң айтам”** стратегиясы боюнча оозеки айтып беришет. Башкача айтканда лекциянын мазмунунда камтылгандай согуш мезгилинде проза жанрынын очерк, аңгеме, публицистика, сыяктуу оперативдүү түрлөрү көбүрөөк аракетке келгендигин аны совет адабиятынын масштабында согуш мезгилиндеги А. Фадеевдин “Жаш Гвардия”, романы, М. Шолоховдун “Алар Родина үчүн

салгылашкан", Л. Леоновдун "Великошумскини алуу", К. Симоновдун "Күндөр жана түндөр", А. Бектин "Волокаламск шоссеси" повесттери жазылгандыгы. Ал эми кыргыз прозасында атайын согуш темасын чагылдырган чыгармалар "Кыргыздын атактуу балдары" деген серияда басмадан жарыкка чыгарылып турган. Анда согуш темасына арналган аңгеме, очерктер жарыяланган. Ошолордун ичинен согуш мезгилиндеги прозабызды алдыга жылдырууга көмөкчү болгон аңгеме, очерктердин катарына А. Токомбаевдин "Ашырбай" аттуу очерки кирет. Анда Ата Мекендик Согуштун баатырларынын бири Ашырбай Коёнкозовдун эрдиктери баяндалат. Ал 138 фашисти жок кылып, 75 фашисти тирүү кармап келип тапшырган бул баатырдын окуялары чынында да легендарлуу, адам таң кала турган окуялар. Автор очеркти сүрөттөө мүмкүнчүлүктөрүн чеберчилик менен пайдалангандыгын өзү согушка барып Ашырбайдын эрдик иштери болгон жеринде иликтеп көрбөгөн сон, автор анын окуяларын өзү баяндабастан Ашырбайдын өзүнө айттырат. Бул жолку тапшырмаларда Ашырбайга душмандын танкаларынын санын так билип алардын кай жакка багыт алгандыгын аныктап келүү милдети жүктөлөт. Чалгынчылар бул милдети көп кыйынчылыктар менен аткарышат. А Ашырбайдын маңдайында күтүлбөгөн жерден эки фашист пайда болот. Ал дароо эле экөөнү эки жакка жаткыза чаап, туткунга алып, арттагы аттуу чалгынчыларга жеткизип берет. Ашырбай бул баянды кадыресе эле боло берчү окуядай, эч кандай майда-чүйдөсүнө токтолбой дүнүнөн гана айта салат. Анын баяндоо манерасынан эле ага таандык кээ бир мүнөз өзгөчөлүктөрүн байкоого болот. Майда-барат нерсени көп байкоо салбаган, ала көөдөнүрөөк, анча-мынча менсен-бөөчүүлүктүн да жышааны бар адамдай көз алдыга элестейт, мындайча айтканда эр жүрөк адамдарга мүнөздүү кээ бир касиеттердин бар экендиги сөзүнүн уюткусунан эле билинип турат. Албетте, Ашырбайдын баяндоолорунда анча-мынча болсо да апыртуу сыяктанган эпизоддор кездешет. Ал душманды "түлкү алган бүркүттөй атылып барып басып калат". Жашынан фольклордук традицияда тарбияланып чоңойгон Ашырбайдын баяндоосунда элдик оозеки чыгармачылыктын таасири байкалат. Эмнеси болсо да бул очеркте баяндоочу өз образын өзү ачып өзүнүн эрдик иштеринен кадимкидей элестүү кабар бере алган. Айрым кем-кетиктер менен бирге очерктин өз жанрынын талабында жазылгандыгын автордун дурус аракети катары кароого болот.

Андан кийинки согуш майданына барып аны өз көзү менен көрүп келген Ж. Бөкөнбаев өзүнүн "Украина мейкининде" (1944) деген очеркин "жазуучунун чөнтөк дептери" деп аттоо менен очеркте эсте кала турган согуштук эпизоддор жана бир катар советтик адамдардын элестери сүрөттөлгөн. Бири көкүрөгүнөн, экинчиси бутунан жарадар болгон эки советтик жоокердин душман менен акыркы деми калганча салгылашып жатып курман болушкандыгы, он үч жашар Лиза деген кыздын атасы үчүн өч алып, немистердин мунарасына жашыруун чыгып советтик желекти илип койгон эрдиги, атасын атып, эки баласын үңкүргө тирүүлөй камап өлтүргөн фашисттердин мыкаачылыгы, дагы ушул сыяктуу бир катар эпизоддор бул очеркке камтылган.

Ошол эле автордун "Дүйшөнкул" аттуу очерки да дал ушул планда жазылган. Даңктуу Панфиловчу 28 баатырдын бири болгон Дүйшөнкул Шопоковдун басып өткөн өмүр жолу бир кыйла толук баяндалган.

Андан кийин К. Маликовдун "Ленинград согуш күндөрүндө", С.Сасыкбаевдин "Нурлан" аттуу очерктери да ушул планда иштелип, жанрдын талабына аздыр- көптүр жооп бере ала турган деңгээлде жазылган. Ушул жагынан алганда К. Жантөшевдин "Чолпонбай" аттуу документалдуу аңгемеси кыргыз элинин баатыр уулу Чолпонбай Түлөбердиевдин эрдик эпизоддун бир кыйла дурус элестеткендиги менен айырмаланат. Автор баатырдын башынан өткөн окуяларды санап отурбай, бир гана душмандын ДЗОТун жок кылуу боюнча командирден алган тапшырмасын орундатуу үчүн болгон аракетин толугураак көрсөтүүгө аракетенет да, ошол ажал менен бет-бет кармашкан өтө оор кыйчалыш эпизоддогу Чолпонбайдын ички дүйнөсүн, психологиялык абалын ачып берет.

Андан кийинки фашисттик баскынчылардын образдарын элестүү ачып берген аңгеме-этюдга Ж. Турусбековдун "Айласыз кезигишүүсү" кирет. Анда ырайымсыз, мыкаачы советтик элдин дүнүйө-мүлкүн талап алуу максаты чагылдырылса, К. Баялиновдун "Ал эми жетим эмес", Ж. Турусбековдун "Таза жүрөктөр соккондо", аңгемелери фронттун да, тылдын да турмушун көрсөтүүгө байланыштуу жазылган. Ушундай эле темадагы очерк, аңгемелерге М. Элебаевдин "Алыскы тоодон" очеркин, "Соңку бир түн", "Жолдо" аңгемесин,

Т. Сыдыкбековдун “Пайдага чечилген чатак” аңгемелерин [1, 158-б.,162-б.] көрсөтүүгө болот деп баяндап беришет. Ал эми

2 топ аталган тапшырманы Венндин диаграммасын. [5, 207-б.]

3-топ Концептуалдык карта [2, 23-б.] стратегиясын**.**

4-топ Интервью стратегиясын.

5-топ Тегерек стол [3, с. 25] стратегиясын, колдонуу менен лекциянын мазмунун ачып беришет.

Окутуучу студенттердин жоопторун угуу менен алардын ойлорунун канчалык деңгээлде туура экендиктерин, жана алардын презентацияларынын деңгээлине жараша өз пикирин билдирип сабакты жыйынтыктайт.

Корутунду Натыйжада, аталган теманы интерактивдүү оозеки речти өстүрүүчү стратегияларды колдонуу менен окутуу аркылуу студенттер: Бирин-бири окутушканга, системалуу ой айтканга, биринин оюн экинчиси урматтаганга, тапкычтыкка, чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүргөнгө, ар кандай темадагы лекциянын логикалык композиясын сактай билгенге, жөнөкөйдөн масштабдуу жыйынтык чыгарганга, эске тутуу, элестетүү жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүгө, натыйжалуу кабылдаганга, берилген маалыматты оозеки айтканга, жазганга үйрөнүшөт. Демек мындай күтүлүүчү натыйжанын ишке ашуусуунан улам максатталган К. Артыкбаевдин окуу китебиндеги “1941-1945-жылдардагы проза жанрын “Зигзаг” жана интерактивдүү стратегиялар” аркылуу окутулган лекциябыз максатына жетти деген жыйынтыкка келсек болот.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаевдин К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: жогорку жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби. 2-бас. – Бишкек: “Турар”, 2015, 158, 162-бб.
2. Низовская И. Сын ой жүгүртүүнү өстүрө турган окуу жана жазуу: программасынын сөздүгү. – Бишкек, 2003, 23-б.
3. Стил Дж., Мередес К., Темпл Ч. Основы развития критического мышления: Пособие 1. – Бишкек: Фонд “Сорос Кыргызстан”, 1998, 25-б.
4. Стил Дж., Мередес К., Темпл Ч. Дальнейшие методы, способствуюие развитию критического мышления: Пособие 2. – Бишкек: Фонд “Сорос Кыргызстан”, 1998.
5. Үкүева Б. Студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн жогорулатуунун жолдору: Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеби. – Бишкек: “Полирафбумресурсы”, 2022, 207-б.

Рецензент: пед.и.д-р, профессор Үкүева Б.К.

УДК 811. 161.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-222-227

Ким А.В.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Ким А.В.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kim A.V.
KNU J. Balasagun

Ч.Т. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ БАЯНДООНУ УЮШТУРУУДАГЫ АКТАНТТАР ЖАНА АЛАРДЫН РОЛУ
АКТАНТЫ И ИХ РОЛЬ В ОРГАНИЗАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПОВЕСТВОВАНИЯ У Ч.Т. АЙТМАТОВА
ACTANTS AND THEIR ROLE IN THE ORGANIZATION OF ARTISTIC NARRATIVE IN CH.T. AITMATOV

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Ч. Т.Айтматовдун «Күн болсо жүз жылдан да узак» романы, алардын өз ара байланышы жана сюжеттик линиясынын өнүгүшүндөгү ролу. Айтматовдун

чыгарманын философиялык жана социалдык-маданий концепцияларын актанттык үлгү аркылуу ачып бергенине өзгөчө басым жасалат. Берилген изилдөө актанттар жана аларды уюштуруу текстти түшүнүүдө жана талдоодо, анын грамматикалык жана семантикалык толуктугун камсыз кылууда чоң роль ойноорун көрсөтөт. Актанттык структураны талдоо автордун ниетине тереңирээк кирип, романдын жашыруун семантикалык катмарларын ачууга мүмкүндүк берет.

Аннотация: В данной статье анализируются основные типы актантов в рамках повествования в романе Ч. Т. Айтматова «И дольше века длится день», их взаимосвязь и роль в развитии сюжетной линии. Отдельный акцент делается на том, каким образом Айтматов, посредством актантной модели, раскрывает философские и социокультурные концепции произведения. Представленное исследование демонстрирует, что актанты и их организация играют существенную роль в осмыслении и разборе текста, обеспечивая его грамматическую и смысловую завершенность. Анализ актантной структуры позволяет глубже проникнуть в авторский замысел и выявить скрытые смысловые пласты романа.

Abstract: This article analyzes the main actants within the narrative in Ch. T. Aitmatov's novel "And the Day Lasts Longer Than a Hundred Years", their interrelation and role in the development of the plot line. Special emphasis is placed on how Aitmatov, through the actant model, reveals the philosophical and socio-cultural concepts of the work. The presented study demonstrates that actants and their organization play a significant role in understanding and parsing the text, ensuring its grammatical and semantic completeness. Analysis of the actant structure allows us to penetrate deeper into the author's intention and reveal the hidden semantic layers of the novel.

Негизги сөздөр: актант; семантикалык синтаксис; сунуш; денотация; предикат; валенттүүлүк; тема; объект.

Ключевые слова: актант; семантический синтаксис; пропозиция; денотат; предикат; валентность; субъект; объект.

Keywords: actant; semantic syntax; proposition; denotation; predicate; valence; subject; object.

Лингвистический анализ слова и предложения, как фундаментальных компонентов языка, представляет собой ключевую задачу языкознания. Структурная парадигма в изучении предложения концентрировалась на исследовании его формальной организации, исключая при этом рассмотрение содержательной стороны, то есть семантических особенностей и коммуникативных намерений. В 1970-х годах фокус лингвистических исследований сместился в сторону вопросов семантики предложения и его семантической типологии. Представители этого направления акцентировали внимание на смысловом аспекте предложения, а также на его связи с обозначаемой ситуацией.

Смысл высказывания заключается не только в информации, выраженной средствами языка, но и во всем объеме сведений, транслируемых и извлекаемых благодаря общим знаниям участников коммуникации о мире, друг друге и контексте. Семантический синтаксис дает возможность анализировать смысловую составляющую высказываний, опираясь на объективные данные о реальности и вселенной.

Семантический синтаксис прежде всего занимается анализом смыслового содержания предложения (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, Т.П. Ломтев, В.Г. Гак, Т.Б. Алисова, Т.В. Шмелева, Е.В. Падучева, Н.Ю. Шведова, Г.Г. Сильницкий, Д.Н. Шмелев и др.).

Т.П. Ломтев, одна из ключевых фигур в российской семантической синтаксической школе, утверждает, что смысл, заключенный в предложении, можно рассматривать как организованную структуру, где элементы связаны определенными зависимостями, либо как структуру, где присутствует единственный элемент с его характеризующим признаком. Вместе с тем, он подчеркивает, что идея о необходимости выделения в содержании, передаваемом предложением, не только главного объекта (субъекта), но и других объектов, уже не раз находила свое отражение в трудах различных исследователей, например, Г. Райхенбаха, И.И. Давидова, Ф.И. Буслаева, А.Х. Востокова, А.А. Потебни, А.М. Пешковского. [7, с. 29-49]

По мнению В.Г. Гака, в языке ключевым элементом является не отдельное слово, а именно высказывание, так как оно обладает коммуникативной ценностью и четко соотносится с конкретной ситуацией. Гак трактует термин «высказывание» в русле идей, предложенных В. Матезиусом и его сторонниками. Под высказыванием он понимает функциональную единицу,

сравнимую по масштабу с предложением, но отличающуюся от него тем, что целью её изучения является не выявление общей и абстрактной структуры синтаксической организации, а демонстрация её связи с контекстом, а также способов и средств описания этого контекста. [4, 170-181]

Центральным элементом семантического синтаксиса выступает ситуация, которую описывает предложение или высказывание.

Высказывание предстает как лингвистический символ, где синтаксическая организация предложения является его означающим, а отражение реального состояния вещей (пропозиция) – означаемым.

Пропозиция – это объективное и неизменное содержание, которое может быть выражено в форме утверждения, вопроса, просьбы или сомнения: Она рисует картины. Говорят, что она рисует картины. Разве ты рисуешь картины? Не всякий рисующий картины – художник.

Ключевым и неотъемлемым элементом любой пропозиции является предикат. Предикат находит свое выражение в предикативной лексике, а именно в словах, обладающих признаковой семантикой. К таким словам относятся глаголы, слова, обозначающие состояние, отглагольные и отыменные существительные (например, "прибытие", "управление", "счастье"), а также качественные прилагательные. Термин "предикат" употребляется как для обозначения пропозициональной функции, то есть значения, которое несет предикат, так и для обозначения пропозициональной формы, другими словами, его словесного выражения. [6, с. 392]

В построении пропозиции ключевую роль играет предметная лексика, представляющая собой обозначения объектов, вовлеченных в описываемую ситуацию, – актанты. Смысл актантов имманентно содержится в семантике предиката и обусловлен его валентностью. Например, предикат доволен имеет два актанта: субъект и объект: кто-то доволен кем-то (чем-то); предикат грустно имеет один актант – субъект: кому-то грустно.

Семантический анализ предложения направлен на обнаружение актантов, связанных со всеми предикатными лексемами.

Актант – это составная часть пропозиции, отражающая событие, которая соответствует действующему лицу или участнику в рассматриваемой ситуации. Иными словами, актант представляет собой элемент, который выполняет действие или испытывает на себе его воздействие, внося вклад в формирование общего смысла события.

Термин "актант" был впервые введен в научный оборот французским языковедом Люсьеном Теньером. Именно он стал пионером в использовании понятия валентности и разработал теорию актантов, которая является частью его валентностной теории. Л. Теньер, анализируя актанты и актантную структуру глагола, акцентирует внимание на том, что разные глаголы характеризуются различным количеством актантов. Исходя из этого, Л. Теньер классифицирует глаголы на четыре категории: 1) глаголы, не имеющие актантов (как правило, обозначающие какое-либо явление); 2) глаголы с одним актантом (описывающие действие); 3) глаголы с двумя актантами (описывающие процессы); 4) глаголы с тремя актантами (действие, в котором задействованы несколько действующих лиц и объект). [8, с. 121-250]

Концепция актантов, введенная Л. Теньером, нашла применение в трудах В.Г. Гака и Ю.Д. Апресяна. Истоки типологии актантов можно обнаружить в теории членов предложения, где были сформулированы такие понятия, как субъект, объект, косвенное дополнение и адресат. Исследования семантики падежа, в частности работы Ч. Филлмора, внесли вклад в разграничение различных видов актантов. Значительный вклад в уточнение понимания актантов был сделан Апресяном в области лексической семантики. Наиболее детальное описание актантов представлено в работах Богданова и Болотовой.

Зачастую классификация актантов тесно переплетается с классификацией пропозиций, что приводит к выделению субъекта действия, субъекта состояния, субъекта восприятия и других. [5, с. 135-138]

Роли участников описываемых ситуаций определяют квалификацию актантов, которым присваиваются разнообразные семантические функции.

Обратимся к наиболее детализированной, по нашему мнению, классификации актантов, предложенной Т.В. Шмелевой. Она подчеркивает, что из-за множественности дифференциальных признаков, классификация актантов не может быть представлена в виде исчерпывающего перечня. Актанты группируются в типы,

соответствующие их функциям в реализации события или ситуации, отраженных в пропозиции. Пропозиция, как предикативная структура, представляет собой ядро смысла высказывания, его информационную ценность или передаваемое утверждение. [9, с. 5-37]

Методом сплошной выборки из текста романа Айтматова «И дольше века длится день» мы выявили следующие семантические роли актантов в зависимости от событийной пропозиции, которая делится на несколько типов:

1) Бытийная пропозиция:

Был уже вечер. [1, с. 125]

То была уже глубокая ночь. [1, с. 202]

Пропозиция существования отличается предельной структурной простотой: в её основе лежит единственный актант — объект существования. Поскольку сферы существования закреплены за соответствующими объектами, они нередко остаются невыраженными в самом предложении. Преобразование пропозиции существования в пропозицию местоположения происходит путём актуализации локатива – выдвижения на первый план пространства, в котором располагается объект:

У кладбища Ана-Бейит была своя история. [1, с. 109]

Таким образом, автор помогает читателю погрузиться в мир романа, передавая ощущение реальности без акцентирования на действиях.

2) Состояние тоже **одноактантная пропозиция**:

Едигей очень расстроился. [1, с. 34]

Сильно был мрачен Едигей. [1, с. 34]

Дочурки его были счастливы. [1, с. 98]

Едигей покраснел. [1, с. 163]

Манкурт молчал. [1, с. 122]

Едигей, сидя на нём, страдал, занятый собою. [1, с. 195]

Приведенные примеры наглядно демонстрируют, что состояние представляет собой определенный момент в существовании действующего субъекта (агенса). Главный герой, выступая в роли субъекта, является единственным или ключевым участником ситуации, который её формирует. Человеку свойственно переживать разнообразные состояния, которые закономерны в определенных обстоятельствах.

3) Движение – событие исключительно физической сферы:

И жена пошла, кивнув. [1, с. 15]

Лисица повернулась и потрусила прочь. [1, с. 22]

Собаки залаяли. [1, с. 20]

Крепко они плакали и причитали. [1, с. 33]

Едигей засмеялся. [1, 161]

Как демонстрируют примеры, пропозиция, описывающая движение, может иметь одного участника (одноактантная структура), где этот единственный участник выполняет роль **Агенса**. Однако зачастую описание движения сопровождается указанием на пространство, в котором оно происходит. Следовательно, предложения практически всегда включают в себя локатив, обозначающий место:

Он привстал с места, как человек, уже принявший решение. [1, с. 14]

Едигей встал и пошёл вдоль берега. [1, с. 59]

Сауле скрылась за углом. [1, с. 223]

Едигей хмуро прошагал в загон. [1, с. 225]

Укубала ходила по берегу. [1, с. 205]

В предложении, описывающем перемещение (пропозиция движения), инициатор действия, или Агенс, является центральным элементом. В представленных случаях он указывает на действующее лицо, которое осознанно и намеренно выполняет передвижение, обладает свободой выбора и управляет процессом, запуская его; обычно выражается именительным падежом.

В более развернутых структурах **Агенс** может быть связан с другими участниками, например, с **Пациенсом** (объектным актантом, тем, на кого направлено действие субъекта) с указанием на местоположение (локатив):

Теперь он вёз самого Казангапа на кладбище Ана-Бейит. [1, с. 142]

Пациенс (объект действия): Казангап (его тело) – хотя физически инертен, семантически является целью производимых манипуляций (транспортировки, захоронения). Он выступает как олицетворение ушедшей эпохи и стимул для раздумий Едигея.

4) Для пропозиции со значением действия характерны такие положения дел, при которых имеет место некоторое внешнее проявление:

Едигей нахмурился отчуждённо при этих словах, ещё больше посуровел. [1, с. 14]

И чего Едигей так расплакался, сам не мог понять, никогда с ним такого не случалось. [1, с. 27]

Структура пропозиции действия в данных предложениях одноактантная. Для достижения реалистичности описания глагол требует обязательного наличия актанта-субъекта (Агенса), который в данном

контексте представлен именем собственным в форме Именительного падежа. На протяжении всего романа Едигей играет ключевую роль, являясь активным участником происходящего. Именно он совершает действия (вспоминает прошлое, испытывает эмоции, предает земле товарища), и через его призму разворачивается сюжет. Его внутренние противоречия, раздумья и поступки олицетворяют связь человека с прошлым, воспоминаниями и моральными принципами.

Актантная структура пропозиции действия может быть сложнее: в авторском тексте при построении предложения мы наблюдаем актантную структуру: субъект действия + объекта воздействия (**Пациенс):**

Едигей поднял голову, глянул на неё с горькой усмешкой. [1, с. 14]

Едигей в сердцах накричал на Каранара. [1, с. 30]

Едигей невольно улыбнулся, похлопал жену по плечу. [1, с. 15]

Второй актант отличается множественностью в контексте ситуации и подчиненностью первому.

При описании событийной пропозиции, связанной с действием, в романе присутствует **Результатив** – актант объектного типа, предмет или ситуация, возникающая как следствие выполнения действия. Актантная структура выглядит следующим образом: субъект действия + результат действия + адресат:

Укубала наготовила ему еды на дорогу. [1, с. 213]

Результатив выражает завершенность действия, предикат в таких предложениях обычно выражен глаголом совершенного вида.

В данных примерах той же пропозиции присутствует актантная структура: субъект действия + инструмент действия. **Инструмент** представляет собой тип актанта – объект, применение которого обеспечивает реализацию определённой ситуации:

Люди из ружей стреляли в воздух. [1, с. 211]

Едигей растерянно подвигал плечами. [1, с. 197]

Эрмек теперь сам гадал на камнях. [1, с. 193]

Также может включать ещё и **адресата**:

Едигей пригрозил ему кнутовищем. [1, с. 82]

Едигей боднул его каской в лицо. [1, с. 158]

В повествовании **Инструмент**, выступающий в роли актанта, играет ключевую роль, оказывая существенное влияние на структуру и толкование происходящего, обогащая его смысловое наполнение. Он определяет способ осуществления действия, а его появление способно сместить акцент в восприятии события, акцентируя внимание на методе совершения. Присутствие данного актанта придает повествованию большую детализацию и выразительность, что особенно ценно в художественной литературе. Он активно вовлечен в формирование структуры повествования, оказывая воздействие на то, как воспринимаются события.

В следующих предложениях мы наблюдаем актантную структуру: субъект действия + объект действия + адресат. **Адресат** – это тип актанта, лицо, как правило, третье после субъекта и объекта:

Мы оставили письма нашим семьям. [1, с. 54]

Каранар не давал им покоя. [1, с. 219]

Получатель (адресат) указывает на социальные функции и связи между действующими лицами, координирует развитие сюжета и придает ему глубокий оттенок, что делает роман более цельным и ярким. В процессе развития ситуации его роль является вторичной и зависимой.

5) Пропозиция восприятия двухактантная – в ней обязателен субъект восприятия и его объект:

Едигей внимательно слушал её. [1, с. 189]

Едигей молча глянул на неё. [1, с. 225]

Пристально и скорбно смотрела она, как казалось ему, не сводя глаз, то ли на него, то ли на что-то другое возле него. [1, с. 21]

Субъект восприятия всегда является лицом (существом), в то время как объектом восприятия может выступать как предмет, так и другое лицо.

В романе «И дольше века длится день» актантная модель выступает не просто способом построения сюжета, а инструментом для осмысления многогранных концепций: воспоминаний, обязательств, противостояния неумолимому течению времени и утраты индивидуальности. Исследование актантной структуры позволяет раскрыть скрытые значения и взаимосвязи между действующими лицами, а также способствует более глубокому пониманию организации и общей структуры произведения. Такой анализ ценен для обнаружения подтекстов и взаимосвязей между элементами повествования. Чингиз Айтматов искусно выстраивает систему

взаимосвязей между действующими лицами, где действительность и символизм переплетаются, создавая произведение с глубоким смыслом. Эти персонажи, вовлеченные в разворачивающиеся события, играют ключевую роль, выполняя определенные смысловые функции, связанные с глагольным действием. В его произведениях актанты, как активные участники повествования, оказываются в сложной сети взаимоотношений. При этом физический и метафорический планы повествования тесно переплетаются, формируя многогранное и насыщенное смыслами произведение. Каждый актант вносит свой вклад в развитие сюжета, определяя семантическую направленность глаголов и, следовательно, всего текста. Ключевой герой произведения Айтматова, Едигей, зачастую представлен в роли субъектного актанта (агенса), стремящегося к реализации конкретной цели или воплощению идеала. Его жизненный путь, как правило, осложнен внутренними противоречиями и столкновениями с окружающим миром, что отражает дилемму между его личными принципами и доминирующими в обществе установками. Применение актантного анализа способствует более глубокому пониманию структуры повествования и позволяет раскрыть имплицитные значения, вложенные автором в текст.

Список использованной литературы

1. Айтматов Ч.Т. И дольше века длится день. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988, с. 9-283.
2. Арутюнова Н.Д., Ширяев Е.Н. Русское предложение. Бытийный тип (структура и значение). – Москва: Русский язык, 1983, с. 18.
3. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Ленинград, 1977, с. 50-60.
4. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация. Общие вопросы. – Москва, 1977, с. 170-181.
5. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – Москва: Наука, 1982, с. 135-138.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – Москва: Советская энциклопедия, 1990, с. 392.
7. Ломтев Т.П. Конституенты предложения с глаголами речи // Общее и русское языкознание. Избранные работы. – Москва: Наука, 1976, с. 29-49.
8. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – Москва: Прогресс, 1988, с. 121-250.
9. Шмелева Т.В. Семантический синтаксис: Текст лекций из курса "Современный русский язык". – Красноярск: Красноярский государственный университет, 1988, с. 5-37.

Рецензент: д-р филол.н., профессор Койчуманова Н.М.

УДК 809.434:34(575.2)(04)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-227-231

Козубекова Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Козубекова Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kozubekova T.
KNU J. Balasagyn

ЮРИДИКАЛЫК ЖОГОРКУ КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮДӨ КЕСИПТИК КЫРГЫЗ ТИЛИНИН РОЛУ
РОЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШЕМ ЮРИДИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ
THE ROLE OF PROFESSIONAL KYRGYZ LANGUAGE IN HIGHER LEGAL EDUCATION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада азыркы учурдун талабына, “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын талаптарына ылайык юридикалык жогорку билим берүүдөгү кесиптик кыргыз тилинин орду жөнүндө кеңири сөз

болот. Макаланын максаты кыргыз тилинин юридикалык кесиптеги колдонуу чөйрөлөрүндө: билим берүү, укук колдонуу, мыйзам чыгаруу, ченемдик-укуктук актыларды түзүү, иш кагаздарын жүргүзүүдөгү өзгөчө ролун ачып берүү.

Аннотация: В статье подробно рассматривается место профессионального кыргызского языка в высшем юридическом образовании в соответствии с современными требованиями и требованиями Конституционного закона КР «О государственном языке КР». Цель статьи – раскрыть особую роль кыргызского языка в юридической профессии в сферах его применения: образование, правоохранительная деятельность, законодательные и нормативные правовые акты, документооборот.

Abstract: The article examines in detail the place of the professional Kyrgyz language in higher legal education in accordance with modern requirements and the requirements of the Constitutional Law of the Kyrgyz Republic "On the State Language of the Kyrgyz Republic". The purpose of the article is to reveal the special role of the Kyrgyz language in the legal profession in the areas of its application: education, law enforcement, legislative and regulatory legal acts, document flow.

Негизги сөздөр: мамлекеттик тил; конституциялык мыйзам; жогорку кесиптик билим; тил жана укук; юридикалык лингвистика; ченемдик укуктук актылар; тилдик конструкциялар.

Ключевые слова: государственный язык; конституционное право; высшее профессиональное образование; язык и право; юридическая лингвистика; нормативные правовые акты; языковые конструкции.

Keywords: official language; constitutional law; higher professional education; language and law; legal linguistics; normative legal acts; linguistic constructions.

Кыргыз Республикасынын [1] жана "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө" Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамынын талаптарына ылайык бардык тармакта, өзгөчө билим берүү тармагында мамлекеттик тилди окутуунун сапатын арттырууга өзгөчө талаптар коюлууда. Ал эми юрист кадрларды даярдоодо кыргыз тилин мезгил талабына шайкеш келтирүү үчүн биринчи кезекте мамлекеттик тилдин колдонуу чөйрөсүнө көңүл буруу максатка ылайык болот.

Аталган мыйзамдын 4-беренесинин 3, 4, 5-пункттарында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин пайдалануу чөйрөлөрү катары төмөнкүлөр: Кыргыз Республикасынын сот өндүрүшүндө, Куралдуу Күчтөрүндө, укук коргоо органдарында, Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган эл аралык келишимдерди түзүүдө, ченемдик укуктук актыларды иштеп чыгууда, иш кагаздарын жүргүзүүдө жана документ жүгүртүүдө колдонулат деп көрсөтүлгөн.

Ушул максатта, укук коргоо, сактоо тармактары: соттор, прокуратура, юстиция, нотариат, жарандык абалдын актыларын каттоо, милиция, улуттук коопсуздук, бажы, салык ж.б. мекемелеринде иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү талаптары коюлуп, мамлекетттик кызматчыларга "Кыргызтест" мамлекеттик тестирлөө системасы аркылуу кыргыз тилин билүү деңгээлдери аныкталууда. Мындан тышкары эксперттик-криминалистикалык, укук илим-изилдөө, соттук экспертиза жүргүзүү борбору, криминалистикалык лабораториялар, укук илим-изилдөө мекемелери, юридикалык окуу жайлары, факультеттерине да өзгөчө талаптар коюла баштады.

Конституциялык мыйзамдын [2] 10-беренесинде ченемдик укуктук актыларда, иш кагаздарын жүргүзүүдө жана документ жүгүртүүдө мамлекеттик тилди пайдалануу төмөнкүчө белгиленет:

1. Кыргыз Республикасында мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын расмий документтери мамлекеттик тилде жол-жоболоштурулат жана мыйзамдарда каралган учурларда расмий тилге которулат жана эки тилде жарыяланат.
2. Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актылары мамлекеттик жана расмий тилдерде кабыл алынат.
3. Расмий документтердин жана ченемдик укуктук актылардын мамлекеттик тилдеги нускасы түп нуска болуп саналат.

Мамлекет тарабынан канча мыйзамдар жазылып, токтомдор токулуп жатканына карабастан биздин интеллигенция көп жагынан алганда чала сабат болуп келатканыбызды моюнга алуубуз керек. Буга социалдык тармактардагы материалдарды, комментарийлерди тим коёлу, мамлекеттик мекемелердин кызматкерлеринин жазган документтери, каттары, сүйлөгөн сөздөрүн уга келсек, мамлекеттик тилди окутуунун сапатын

жогорулатуу күн тартибиндеги орчундуу маселе экендиги көрүнүп турат.

Ошондой эле мамлекеттик ведомстволордун сайттарына баш багып көрсөк да, мамлекеттик тилде чеке жылытарлык жагымдуу нерсе аз.

Негизи жогорку кесиптик билим берүүдө окутулуп жаткан ар бир предмет прикладдуу болууга тийиш. Орто билим менен жогорку кесиптик билим берүүнүн артыкчылыгы да ушунда турат. Жогорку кесиптик билим беруудө ар дисциплина боюнча алган билими келечектеги адистин кесиптик ишинде колдоно билгендей компетенцияга ээ болушу керек.

Кесиптик тил – бул «бул чөйрөдө иштеген адамдардын ортосундагы өз ара түшүнүшүүнү камсыз кылуу үчүн баарлашуунун профессионалдуу жабык чөйрөсүндө колдонулуучу бардык тилдик каражаттардын жыйындысы».

Кесиптик тилди өздөштүрүүдө кесиптик лексиканын ролу чоң, себеби ар бир кесип боюнча канча көп сөз билсең, кесиптик тилде ошол деңгээлде сүйлөй аласың жана иш кагаздарын жүргүзө аласың.

Кесиптик лексика [3] – белгилүү бир кесипке таандык болуп айтылган сөздөр. Мисалы, врач, хирург, дарыкана, операция ж.б. медицина кызматкерлерине; живопись, графика, скульптура, портрет ж.б. сүрөтчүлөргө; очерк, аңгеме, повесть, поэзия, роман ж. б. жазуучуларга таандык.

Юридикалык жогорку билим берүүдө кыргыз тилин окутууга келсек, учурда расмий тилдин орчундуу бөлүгү укук тили болуп саналат. Себеби, укук тили жалаң гана юриспруденция тармагында эмес, мыйзам чыгарууда, мамлекеттик, муниципалдык башкаруудагы ченем жаратууда, эл аралык мамилелерде келишим, макулдашууларды, дипломатиялык мамилелерди түзүүдө кеңири колдонулуп келаткан тил болуп калды.

Эми юриспруденция багытында кесиптик кыргыз тилин окутууга токтололу. Белгилүү орус окумуштуусу, коомдук ишмер, оратор Алексей Федорович Кони белгилегендей: Тил – юристтин кесиптик куралы. Бизден билим алып кеткен бүтүрүүчү мындайча айтканда укук тармагында иштеген кайсыл гана адис болбосун мейли жазуу түрүндө болсун, мейли оозеки түрүндө болсун кесиптик ишмердүүлүгүн тил аркылуу гана ишке ашырат, мындайча айтканда юристтин кесиптик иши тил менен тыгыз байланышта. Ушундан улам юристтер үчүн тилди укук менен байланыштырып, анын бир бөлүгү катары кароо кесиптик кыргыз тили дисциплинасынын өзгөчөлүгү болуп саналууга тийиш.

Тил жана укук – бул адамзат цивилизациясынын негизги элементтери, алар бири-бири менен тыгыз байланышкан. Укук тилсиз жашай албайт, анткени ал мыйзамдар, токтомдор жана укуктук актылар түрүндө ишке ашат. Ошол эле учурда, айрыкча расмий документтерди колдонуу, юридикалык тактык жана котормо маселелеринде тил укуктук нормаларга баш иет.

«Кайда укук болсо, ошол жерде тил да бар, анткени тилсиз укуктун мааниси жок» – деп айткан белгилүү немис укук коргоочусу, укук тарыхый мектебинин өкүлү, юристи Фри́дрих Карл фон Савиньи́. [4]

Заманбап дүйнөдө тил менен укуктун байланышы төмөнкү аспектилерде көрүнөт:

а) тил мыйзам чыгаруу куралы катары – терминдердин тактыгы укуктун колдонулушуна таасир этет;

б) юридикалык лингвистика – укуктук тексттерди жана алардын интерпретациясын изилдөө;

в) укук тил саясатын жөнгө салуучу механизм катары – мыйзамдарда тил статусунун бекитилиши;

г) келечек тенденциялары – санариптик технологиялардын юридикалык тилге тийгизген таасири.

Ал эми тил менен укукту байланыштыруучу илим юридикалык лингвистика болууга тийиш. Юрислингвистика – изилдөө объектиси тил менен мыйзамдын байланышы болгон илимий дисциплина. КМШнын көпчүлүк өлкөлөрүндө тил илими менен катар юридикалык лингвистика илим катары изилденип, калыптанып келатканын байкоого болот.

Орус илиминде бул түрдөгү изилдөөлөргө кызыгуу 90-жылдары пайда болгон. Өлкөдөгү саясий өзгөрүүлөр сөз эркиндигин жана цензураны жоюуну алып келип, тилди колдонууга байланышкан чыр-чатактардын саны кескин өсүп баштаган. Бизде укук менен тилди байланыштырган юрист окумуштуулар да, тилчи окумуштуулар жокко эсе. Буга далил катары постсоветтик мамлекеттердин ичинен Орусияда юридикалык лингвистика, криминалистикалык лингвистика боюнча илим катары ири изилдөөлөр жүргүзүлүп, калыптанып калган. Түрк илиминде да тил менен укукту, а түгүл фонетика менен криминалистиканы байланыштырган эмгектерди (орусчага которулган) кездештирүүгө болот.

90-жылдардын аягында. журналистика тармагында алардын кесиптик иштерине байланыштуу жарыяланган макалаларда адамдын аброюна, ишкердик беделине доо кетирген фактылар катталып укуктук баа берүү зарылдыгы жаралган. Бул боюнча соттук териштирүүлөрдүн саны да өскөндүгү байкалат.

Мындай көрүнүштөр биздин коомчулукта кийинки учурларда да өтө көп кездешүүдө. Кыргызстанда юридикалык лингвистика толук өнүккөн эмес. Анын өнүкпөгөндүгүнөн сот иштеринде, мыйзам чыгаруу процесстеринде жана башка иштерде көптөгөн көйгөйлөр жаралат. Алсак, аброюна, ар-намысына, кызматтык беделине шек келгендигине байланыштуу сотко кайрылган адамдардын саны күндөн күнгө өсүүдө. Мындай учурларда атайын адистер тарабынан соттук-лингвистикалык эскпертиза жүргүзүлүп эксперттин корутундусунун негизинде сот тарабынан тиешелүү укуктук баа берилет.

Кыргызстанда мамлекеттик тил – кыргыз тили, ал эми расмий тил – орус тили экендиги белгилүү. Бирок, укуктук документтердин так жазылышы жана алардын тилдик аспектилери маанилүү көйгөйлөрдү жаратып келатканы да ырас. Алсак, Кыргыз Республикасынын Конституциясы (2021) – расмий версиялары кыргыз жана орус тилдеринде. Бирок, кээ бир учурларда кыргызча жана орусча варианттарында терминдердин айырмачылыктары кездешет.

2022-жылы Жогорку Кеңеште «Кыргыз тилиндеги мыйзамдардын сапаты» маселеси көтөрүлүп, кээ бир мыйзамдар орус тилинен туура эмес которулганы үчүн кайра каралып, айрым түзөтүүлөр киризилген.

Кыргызстанда кыргыз тилин укук тили катары өнүктүрүүдө лексикалык жана терминологиялык стандарттар толук калыптана элек. Буга байланыштуу:

1. Кээде мыйзамдардагы кыргызча жана орусча тексттердин ортосунда айырмачылык болот, бул укуктук талаштарды жаратышы мүмкүн.
2. Көптөгөн юристтер мыйзам долбоорлорун орус тилинде даярдашат, анткени юридикалык терминдердин кыргызча толук стандартташтырылган базасы жетишсиз болуп саналат.

Юридикалык лингвистикада илим катары төмөнкү аспектилерди изилдөө максатка ылайык болот:

а) тилдин соттук чечимдерге таасири;

б) укуктук документтердин котормосу мыйзамдардын маанисине болгон таасири.

Мына ушундай аспектилерди изилдөө тилчи-окумуштуулардын гана эмес, юрист-окумуштуулардын да илимий изилдөө иштеринде орчундуу изилдөө иштерине айланышы керек. Ушулардан улам юрист-адис тил илимин, андагы тилдик конструкцяларды, тил каражаттарын, тиешелүү терминологияны терең өздөштүрүүсү зарыл экендиги көрүнүп турат.

«Кесиптик кыргыз тили» дисциплинасы коммуникациялык компетенттүүлүк көндүмдөрдү калыптандырууга жана өнүктүрүүгө, кесиптик баарлашуу үчүн зарыл болгон минималдуу техникалык терминологиялык лексиканы өздөштүрүүгө багытталууга тийиш.

Ошондуктан студенттер укуктук, лингвистикалык темага байланыштуу теориялык маалыматтарды алуу менен практикалык иштерде кыргыз тилинин грамматикалык нормаларынын негизинде ишке ашырышат. Тактап айтканда, алынган теориялык билимдин, маалыматтардын негизинде, иш кагаздарын жүргүзүү, ченемдик-укуктук актыларды түзүү, документтерди которуу жана лингвистикалык экспертиза жүргүзүү боюнча тажрыйбаларга да ээ болуусу керек.

Тилдин ар бир кесипке байланышы зор экендигинен улам ошол эле көпчүлүк мамлекеттердин жогорку окуу жайларында улуттук тилдин статусуна ылайык кесиптик орус тили, кесиптик казак тили, кесиптик кыргыз тили акыркы беш жылда атайын предмет катары кирип келе жатат. Кесиптик тилдерге (юриспруденция багытына байланыштуу) карата Орусия менен Казакстанда атайын окуу программалары бекитилип, окуу китептер, окуу куралдар басылып чыкканын көрүүгө болот. Алсак, орус окумуштуулары орус тилин юриспруденция багытында окутууда көптөгөн эмгектердин авторлору Т.В. Варлакова, Н.С. Третьяковалар бул боюнча:

«Юриспруденция чөйрөсүндөгү ишкердик байланыштын максаты – ички иштер башкармалыгынын кызматкерлери алдында турган көйгөйлөрдү ийгиликтүү чечүү үчүн оптималдуу шарттарды түзүү. Кызматкер оозеки сүйлөө көндүмдөрүн колдоно билүүгө тийиш болгон сүйлөө кырдаалдарынын эң кеңири таралган формалары катары бул эл алдында чыгып сүйлөө, иштиктүү баарлашуу жана телефондо сүйлөшүү» – деп белгилешет. Андан ары: Эл

алдында оратордук чеберчиликке ээ болуу кызматкердин чогулуштарда, жыйындарда жана башка иш-чараларда сүйлөгөн сөзүнүн ийгилигин камсыздайт, анын түпкү максаты адамдардын маанайына ынандыруу жана таасир этүү болуп саналат. – деген ойлорду айтышкан (118-б). [5]

Юридикалык кесиптик жогорку билим берүүдө кесиптик кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрү катары төмөнкү компетенцияларга ээ болууга жетишүү керек:

а) юридикалык терминдерди колдонуу – «ченемдик-укуктук актылар», «мыйзам», «жаза», «документ» сыяктуу терминдер кеңири колдонулат.

б) расмий стилди сактоо – кесиптик коммуникацияда расмий жана так сүйлөө, юридикалык терминологияны колдонуу менен сүйлөмдөрдө тилдик конструкцияларды туура сактай билүү.

б) көркөмдүк эмес, тактыкка умтулуу – адабий тилден айырмаланып, укук тилинде түшүнүктүүлүккө жана тактыкка артыкчылык берүү менен баарлаша билүү.

Жыйынтыктай келсек, бизде кыргыз тилин кесиптик кыргыз тил катары кайра иштеп чыгуу милдеттери келип чыгууда. Окуу программалырынын көпчүлүгүндө, тил боюнча окуу курстарында деле баягы көнүмүш кептик темалар орун алууда. Ошондуктан кесиптик кыргыз тилин кайсы адистикке окутсак, ошолордун кесиптик лексикасын, терминологияны өздөштүрүп, келечек адистерге кесиптик ишинде колдонуусуна шарт түзүүбүз абзел деп ойлойм. Юриспруденция адистиги боюнча билим алып жаткан студенттерге кыргыз тилин окутууда кыргыз тилдин грамматикалык теорияларына басым кылбай коммуникация жана жазуу ишине көнүктүрүүгө байланыштуу көбүрөөк билимдерди берүү тилди талаптагыдай өздөштүрүүгө болгон кызыкчылыктарды арттыруусу абзел.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Бишкек, 2021. – Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/ru
2. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө» конституциялык Мыйзамы. – Бишкек, 2023. – Режим доступа: https://sf.gov.kg/wp-content/uploads/2024/08/kr-kyrgyz-respublikasynyn-mamlekettik-tili-zh%D3%A9nynd%D3%A9-konstituczIyalyk-myjzamy.pdf
3. Аддувалиев И. Профессиональная лексика в кыргызском языке: Сравнительно-типологический анализ на материале конноспортивной лексики. – Бишкек, 2001.
4. Аддувалиев И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы. – Бишкек, 2001.
5. Варлакова Т.В., Третьякова Н. С. Русский язык в сфере юриспруденции: учебное пособие. – Омск: Омская академия МВД России, 2017.
6. “Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы: 4-том**.**
7. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997.

Рецензент: филол.и.к., доцент Тойчубек кызы Ж.

УДК 82-1/-29:82.01
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-231-236

Крутиков Д.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Крутиков Д.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Krutikov D.A.
KNU J. Balasagyn

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВДУН ЛИРИКАСЫНЫН НЕГИЗГИ ТЕМАЛАРЫ
ОСНОВНЫЕ ТЕМЫ ЛИРИКИ КАСЫМА ТЫНЫСТАНОВА
MAIN THEMES OF KASYM TYNYSTANOV'S LYRICS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада «Касым ырларынын жыйнагындагы» К. Тыныстановдун лирикасынын негизги темалары аксиологиялык көз караш менен каралган. К.Тыныстановдун

жарандык, сүйүү, пейзаж лирикасын жаңы темалар, жандуу образдар менен байыткандыгы көрсөтүлгөн. К. Тыныстановдун көптөгөн чыгармаларында жүрөктөн чыккан лиризм, ачык-айкын туюнтулган индивидуалдуу дүйнө тааным, адамдык сезим менен коштолгон. К. Тыныстанов лирикалык чыгармалары кыргыз профессионал поэзиясынын андан ары өнүгүшүнө, атап айтканда, анын байышы, тематикалык жана стилдик оригиналдуулугу жагынан күчтүү түрткү берген.

Аннотация: В статье с аксиологических позиций рассмотрены основные темы лирики К. Тыныстанова в «Сборнике стихов Касыма». Показано, что К. Тыныстанов обогатил гражданскую, любовную, пейзажную лирику новыми темами и яркими образами. Многие произведения К. Тыныстанова отмечены проникновенным лиризмом, отчётливо выраженным индивидуализированным мировосприятием, сопряжённым с гуманной эмоцией. К. Тыныстанов своим лирическим творчеством дал мощный импульс дальнейшему развитию кыргызской профессиональной поэзии, в частности, с точки зрения её обогащения, тематического и стилевого своеобразия.

Abstract: The article considers the main themes of K. Tynystanov's lyrics in the “Collection of Kasym's poems” from axiological positions. It is shown that K. Tynystanov enriched civil, love, landscape lyrics with new themes and vivid images. Many works of K. Tynystanov are marked by penetrating lyricism, clearly expressed individualized worldview, associated with humane emotion. K. Tynystanov set a powerful impetus to the further development of Kyrgyz professional poetry, particularly in terms of its enrichment, thematic and stylistic uniqueness.

Негизги сөздөр: К. Тыныстанов; гумандуу мотивдер; идеал; баалуулуктар; адеп-ахлактык-эстетикалык; тарбиялык мааниси.

Ключевые слова: К. Тыныстанов; гуманные мотивы; идеал; ценности; нравственно-эстетический; воспитательное значение.

Keywords: K. Tynystanov; humane motives; ideal; values; moral and aesthetic; educational significance.

Тематика лирики Касыма Тыныстанова (1901-1938) и её жанровые и стилевые особенности во многом обусловлены влиянием традиций кыргызской народной поэзии и тенденциями, связанными со становлением кыргызской профессиональной поэзии в 1920-е гг.

Расцвету творчества К. Тыныстанова предшествовали важные культурно-исторические события 1920-х гг. [См. более подробно об этом труды: 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7 и др.] Так, до создания собственной печатной базы первые кыргызские поэты, писатели и журналисты публиковали свои сочинения на страницах газет и журналов Туркестанской АССР татарских и казахских газет и журналов: «Кёмек» («Помощь»), «Шура» (татарская газета «Советы»), «Ак-Жол», «Жас кайрат» (журнал «Молодая сила»), «Өрүс» («Подъем»). Газета «Кёмек» в течение 1920-1923 гг. трижды меняла свое название: «Ушкын» («Искра»), «Кедей ерки» («Воля бедняка»), «Тилши» («Корреспондент»), она издавалась преимущественно на казахском языке, но также печатала материалы на татарском, кыргызском, уйгурском языках. Следует отметить, что большая часть произведений кыргызских авторов напечатана на кыргызском языке с пометкой: «На кыргызском языке». К слову, в казахской газете «Өрүс» («Подъем») были опубликованы стихи К. Тыныстанова, написанные им на казахском языке. [8, с. 9]

7 ноября 1924 г., в день седьмой годовщины Октябрьской революции, в Ташкенте на приспособленной к кыргызскому языку арабской графике вышел первый номер газеты «Эркин Тоо». В начале 1925 г. будет организовано кыргызское государственное издательство. Ещё через год начнут выходить газета «Ленинчил жаш» («Ленинская молодежь») и журнал «Коммунист». С 1928 г. издаются журналы «Жаңы маданият жолунда» («На путях новой культуры»), а с 1931 г. – специальный литературный журнал «Чабуул» («Натиск»). Таким образом формируется печатная база для развития кыргызской литературы.

Выход газеты «Эркин Тоо» явился знаменательным событием, по поводу чего писатель и критик М. Борбугулов заметил: «…рождение печатного слова на национальном языке одновременно ознаменовало рождение национальной письменной литературы». [1, с. 12]

Создание в 1940 г. национальной письменности на русской графической основе позволило кыргызским писателям расширить арсенал своих творческих возможностей. Начинают усиливаться и укрепляться русско-

кыргызские социокультурные и литературные взаимосвязи. Кыргызы успешно осваивали новую форму двуязычия (наряду с кыргызско-казахским, татарским, узбекским двуязычиями) – кыргызско-русского. Они получили возможность знакомиться с произведениями русской и советской классической литературы через посредство кириллической графики. Данный факт способствовал, кроме того, становлению и успешному развитию художественного перевода, благодаря чему с творчеством кыргызских акынов, профессиональных поэтов, прозаиков, драматургов смогли ознакомиться русскоязычные читатели.

На страницах газеты «Эркин Тоо» молодые кыргызские литераторы печатали свои статьи, корреспонденции, стихи и прозу: Сыдык Карачев (ответственный секретарь газеты), Джумадыл Тулекабылов, Касым Тыныстанов, Касымалы Баялинов и др.

Поэзия 20-30-х гг. большей частью носила агитационно-пропагандистский и дидактический характер, смыкаясь в жанрово-стилевом плане с народной поэзией. Многие образцы поэзии имели, как отмечает А. Эркебаев, характер «марша, призыва, посвящения, оды и дидактических жанров». [4, с. 182] Однако уже появились зачатки пейзажной (К. Тыныстанов, Дж. Боконбаев), интимной (С. Карачев, К. Баялинов, М. Токобаев), философско-элегической (М. Элебаев, Дж. Боконбаев, А. Токомбаев) лирики.

У истоков зарождения и развития профессиональной кыргызской литературы стоял Касым Тыныстанов, чья жизнь трагически оборвалась в результате репрессий 1938 г. «Возвращение» творческого наследия поэта к читателю приходится на 2000 гг. В сентябре 2001 г. проводится Международная юбилейная научная конференция, посвященная 100-летию К. Тыныстанова. Параллельно с публикацией материалов конференции выходит в свет книга «Касым ырларынын жыйнагы» («Сборник стихов Касыма»), который воссоздает по содержанию издание 1925 г. [8] Стихи, вошедшие в сборник, перевели крупные отечественные ученые и переводчики В.И. Шаповалов и М.А. Рудов.

Недолгая, но насыщенная общественная и творческая деятельность К. Тыныстанова весьма показательна. В кон. 1920-х гг. он организовал журнал «Жаны маданият жолунда» («На путях новой культуры»), с 1927 по 1930 г. являлся комиссаром народного просвещения Киргизской АССР, в 1930-е гг. работал научным сотрудником, директором Киргизского института культурного строительства, преподавал в Киргизском пединституте как доцент и профессор, участвовал в подготовке к изданию эпоса «Манас» на русском и кыргызском языках. Кроме того, К. Тыныстанов стоял у истоков кыргызской национальной письменности, осуществляя ее переход с арабского алфавита на латинский и затем на русский. Как языковед и методист К. Тыныстанов разработал «Проект орфографии киргизского литературного языка», создал первые учебники и буквари («Книга для чтения», «Букварь для взрослых», «Морфология киргизского языка», «Синтаксис киргизского языка» и др.). [См., в частности: 9; 10; 11]

Литературная деятельность К. Тыныстанова также была чрезвычайно плодотворной. В нач. 20-х гг. он печатает свои стихи в казахских газетах и журналах, издававшихся в Ташкенте.

В 1925 г. происходит важное событие в творческой жизни К. Тыныстанова и в литературной жизни республики: в Москве издается его первый поэтический сборник «Сборник стихотворений Касыма» – «первая книга на кыргызском языке». [8, с. 9]

Пробуя свои силы в литературном переводе, К. Тыныстанов переводит на кыргызский язык гимн «Интернационал», басни И.А. Крылова. Известен и драматургический опыт К. Тыныстанова – пьеса «Академические вечера», посвященная истории кыргызского народа от легендарных времен Манаса до 1920-х гг. XX в.

Как прозаик К. Тыныстанов публикует в казахском журнале «Жас кайрат» актуальный по проблематике социально-бытовой рассказ «С Мариям на берегу Иссык-Куля» (1924 г.).

Говоря о «Сборнике стихов Касыма», А. Эркебаев отмечает, что «сборник по масштабам того времени довольно велик по объему, разнообразен по тематике и формально-жанровым признакам, своеобразен по художественно-выразительным средствам». [4, с. 160]

Как отмечал кыргызский педагог и просветитель Базаркул Данияров: «Сборник стихов Касыма» – первая книга, которая выходит на кыргызском языке. Для кыргызского народа, не имеющего письменной литературы и культуры, дар этой книги таким молодым поэтом, как Касым, поистине является большой удачей». [8, с. 9] Сборник составили стихотворения, одиннадцать из

которых созданы на казахском языке, двадцать – на кыргызском. Кроме того, в сборник вошли басня И.А. Крылова «Срекоза и муравей» в переводе К. Тыныстанова и поэма «Джаныл Мырза». Сборник представлен в большей степени пейзажной и интимной лирикой, в меньшей – революционно-агитационными стихами.

По принципу антитезы старого и нового, прошлого и настоящего создает К. Тыныстанов стихотворения «Сегодняшний день» («Бүгүнги күн», 1920), «Девицам-сестрицам» («Кыз-карындастарыма», 1920): революционные преобразования вывели людей из тьмы прошлого к свободе и свету. Поэт славит жизнь обновленную, показывает перспективы равноправного сосуществования женщины и мужчины в условиях нового жизненного уклада.

Гуманистическим пафосом отмечено стихотворение «Сестрицам» («Кыз-карындастарыма», 1920). Поэт, поднимая тему неравных браков, утверждает идею о равноправии женщин, об уважительном к ним отношении:

Тур, оян, карындастар, жатпа уктап,
Вставайте, задумайтесь, сестры, не спите,
Кутулуп туткундуктан жолуңду тап!
Из плена к свободе дорогу торите!
Кулша устап, туткын кылып, малга саткан,
Кончается время, когда вас, плененных,
Корлигы мынау турмыс айнандан ак!
Как скот, как рабынь, продавали, сестрицы.
<…>
<…>
Мына энди ашык, көтергил бас!
Но голову выше! Отныне для многих
Көз салгын баскаларга билимди саш!
К желанной свободе открыты дороги,
Килитин эркиндиктин издеп тауп,
Из рабства подруг за собою ведите
Эзилген сорлы апаңа эсигин аш! [8, с. 24]
И знаньями овладевайте, сестрицы! [8, с. 25]

Лирически взволнованно описывает К. Тыныстанов красоту родной природы в стихотворениях «Иссык-Кулю» («Ысык-Көлгө»), «Ала-Тоо» («Ала-Тоо»), «Джайлоо» («Жайлоо»). Яркие пейзажные зарисовки представлены в стихотворениях «Ночь в горах» («Тоодогу түн»), «Зима» («Кыш»), «Весна» («Жаз»). Так свое место в кыргызской лирике начинает занимать тема родного края, его красот.

Драматизмом проникнуто любовно-философское раздумье «Разлука» («Айрылуу», 1922). В стихотворении прослеживается влияние фольклорного жанра «күйгөн». Девушку выдают за нелюбимого человека, возлюбленный тяжко тоскует. Влюблённые тайно прощаются под покровом ночи. Наступает весна, в лунную ночь юноше не спится: он думает о том, как бы незамеченным «пройти к любимой своей» [8, с. 59]. В течение года, преодолевая «немало всяких невзгод» [8, с. 59], влюбленным удавалось беречь тайну. Но эта, последняя ночь любви, «радости юным сердцам не принесет» [8, с. 59]: «<…> Эртесинде эки жүрөк айырылмак, / Таза жүрөк дартка чалмак, кайгырмак. / Селки кетмек айлык жолго, жат элге, / Сүйгөн досун өмүрлүккө калтырмак» [8, с. 58]. – «<…> Завтрашний день их разведет навсегда, / Болью сердечной станет эта беда, / Замуж в далекий край она отдана / И не вернуться сюда ей никогда» [8, с. 59].

Любимая выбегает в белом платьице тайком из дому. Но в лунную ночь их легко обнаружить. Лишь только девушка приблизилась к юноше, послышалось, как кто-то вышел из дверей:

Колун берди «кош бол жаным мына» деп
Руку подав, сказала: «Милый, прощай!»
Колун алды «кош бол, жаным көрөм» деп,
Руку пожав, сказал он: «Не забывай!»
Айрылышты, кол силкишти өмүрлүк…
Так вот навеки разлучились они,
Өбүшүүгө ортодо там бербеди эрк…
Поцеловаться не решились они.
<…>
<…>
Селки кетти ууру адымдап кайрылып,
Крадучись, убежала она домой.
Бозой калды укмагынан айрылып.
Эта разлука стала общей судьбой.
Айды ичинен сыр бербестен жек көрүп,
Может, во всем виновата светлая ночь,
Ысык жашка бетин жууду кайгырып. [8, с. 60]
Юноша думал, умываясь слезой. [8, с. 61]

Стихотворение завершается в философическом духе, напоминая глубокие по содержанию песни народных акынов, в частности Токтогула Сатылганова – «Цветите!» («Гүлдөп ал»), «Жизнь» («Өмүр») и др. Звучит мотив любви и разлуки: «<…> Күлгөн күлбөс өмүрлүккө кайгырбай, / Сүйгөн сүйбөс өмүрлүккө айрылбай, / Күлүү, сүйүү – күч айдаган жазыксыз, / Тагдыр чиркин бору ачыбас ошондой!...» [8, с. 60] – «<…> Радость с печалью в жизни нам суждена, / Рядом с любовью разлука создана, / Радость, любовь – счастливой жизни цена, / Это судьба – горькой бывает она…» [8, с. 61]

В некоторых стихотворениях К. Тыныстанова на тему любви нашли отражение

традиции «восточной книжной лирики» [3, с. 51], например: «К луне» («Айга»), «К подснежнику» («Байчечекейге»), «Без цветов не жить соловью» («Гүлсүз булбул күнү жок»). Так, тоской по любви и ласке проникнуто стихотворение «К луне» (1920). Лирический герой обращается к возлюбленной, красота которой подобна лунному сиянию. Он не может отвести от неё глаз. Прекрасны образы, передающие состояние душевного смятения героя: «Нуруна көз кубанса, журек кайгы» [8, с. 28] – «Свет глазу приятен, но сердце – грустит». [8, с. 29] Герой взывает к возлюбленной, молит ее: «Мени сүй, нурыңды шаш, жүрек тынсын, / Эркелет, куршап турган кайгы сынсын» [8, с. 28] – «Меня полюби, озари, приюти, / Меня пожалей, приласкай, успокой». [8, с. 29] Если любимая исчезнет, скроется с глаз, то «не вспыхнет огонь, что однажды погас» [8, с. 29], – говорится метафорически в стихотворении, что художественно ярко, на наш взгляд, передаётся в оригинале словами: «өшкөн от кайта жанбас». [8, с. 28] В конце стихотворения выражена готовность героя встретить любые испытания, лишь бы воссоединиться с любимой: «Жарык ай!.. уу берсең да, суу берсең да, / Жайым жок сени менен турмас жуук!..» [8, с. 28] – «О светоч луна! Будет яд иль вода, – Приемлю, с тобой мне всегда по пути!» [8, с. 29]

В стихотворении «Не пой, красавица, не мучь» («Ырдаба, сулуу, кыйнаба», 1922) также слышны отголоски жанра «күйгөн». Лирический герой страдает от того, что судьба не желает ему посылать настоящую любовь. Такая взаимная любовь приходит раз и на всю жизнь, она разит в самое сердце («Сүйүүгө турмуш күбөлүк / Жүрөккө кирген тикенек» [8, с. 52]). Если такой любви нет, «влюбляйся, не влюбляйся – ничего не выйдет» («Сүйбөгөн соң түбөлүк, / Сүйүп, сүйбөй не керек!» [8, с. 52]

Гуманным содержанием наполнено стихотворение «Обманутая красавица» («Алданган сулуу», 1924). Красавица собирается свести счеты с жизнью, но поэт призывает её не делать этого, довериться ему. В этом стихотворении присутствует чарующая музыка истинной поэзии: «Жибектей жели желбирип, / Эринип, калкып, таң аткан, / Күзгүдөй бети мелмиреп, / Эркелеп таңга гүл жаткан» [8, с. 92] – «Веет шёлковый ветерок, / Озарил рассвет небосклон, / И зеркально алый восток / В глади озера отражен». [8, с. 93] На фоне этой красоты грустит обманутая девушка, лишенная счастья. Она думает кинуться в воду и покончить со своим горем. Юный поэт взывает к красавице: «Сабырдын түбү – сары алтын, / Сабыр кыл, токто, жат сулуу. / Түйүндүн чечпей жөн салтын, / Жакшы эмес жанга кас кылуу» [8, с. 94] – «Потерпи, красавица, стой! / Золотой терпение клад. / Не верши этот суд над собой, / Не решайся на этот разлад». [8, с. 95] Выход всегда есть, успокаивает юный поэт девушку, внушая ей светлую надежду.

Философско-гуманистическую направленность имеет стихотворение К. Тыныстанова «Арвак – дух почившего» (1921), в котором дух умершего человека, много пострадавшего при жизни, соприкасается с миром живых и радуется, видя, что новое поколение устремлено к свету знаний: «Толкуп көңүл кутулган соң жабырдан, / Жаштар тегүп аянычтуу тамырдан. / Каз турыпты "баурларын табар" деп, / Тапты тыныч… кең жай алды кабырдан» [8, с. 40] – «Он к юным проникся заботой такой, / И тяжесть страданья сняло как рукой. / Затем говоря: "Это братья мои", / Спустился в гробницу, нашел свой покой». [8, с. 41] Данная тема во многом отразила веяния эпохи и художественно оригинально интерпретирована поэтом.

К. Тыныстанов, обогащает народный жанр колыбельной песни. Так, он создает замечательное стихотворение «Когда баюкаешь младенца» («Бөбөк терметкенде», 1924), проникнутое любовью и нежностью к ребенку. Процитируем несколько строк:

Алдей, алдей, бөбөгүм,
Алдей – алдей, баю – бай,
Ачууланба, ыйлаба.
Мой братик, спи, засыпай,
Арка сүйөө жөлөгүм,
Усни, не плачь, не серчай,
Абакеңди кыйнаба.
Старшего не огорчай.
Энем байкуш эгинде,
На поле матушка жнет,
Эки эмчеги зыркырап.
В груди полно молока,
Эгин бүтпөс тегинге,
Хлеб сам собой не растет,
Эмгексизге жок тамак.
Нет без труда колоска.
Алдей алдей, бөбөгүм,
Алдей – алдей, мой родной,
Ачууланба куру ыйлап.
Лежи, мой братик, молчком.
Энем келер кызматтан.
Придет с работы домой,

Эмчегине сүт жыйнап [8, с. 82].

Накормит мать молочком [8, с. 83].

Ребенок, растущий в любви, счастлив, он станет радовать мир, стремиться к знаниям, самоотверженно служить народу:

Жан чыкканча талыкпай,
Пока дыханье в груди,
Илим жолун аңдасак.
Дорога знаний зовет.
Аңкып жаткан балыктай,
Как ищет рыба воды,
Эл суусун кандырсак.
Так жаждет знаний народ.
Ай, жылдыздай тизилген
Дорога та далека,
Алыс жолго кол созсок.
Как до звезды, до луны.
Азап чеккен, эзилген
Страдал народ наш века,
Элибизге кул болсок!..
Ему служить мы должны.
Алдей, алдей, бөбөгүм,
Алдей – алдей, братик мой,
Алдей, алдей, кыргыек.
Алдей – алдей, ястребок.
Уктай койчу, бөбөгүм,
Усни скорей, светик мой,
«Жарык үмүт», «жаш тилек»! [8, с. 84]
Надежды юный росток. [8, с. 85]

О. Ибраимов верно, на наш взгляд, подметил новаторскую тенденцию лирики К. Тыныстанова, состоящую в том, что поэт «…раню порывает с лозунговой поэтикой, обезличенной формой разговора с читателем, все больше уходя в глубь, сосредоточиваясь на своих чувствах, личных переживаниях…». [12, с. 77]

Тематика лирики К. Тыныстанова чрезвычайно разнообразна: природа родного края, обновление жизни, стремление к знаниям, труду, муки неразделенной любви, надежды на подрастающее поколение, на молодежь, служение народу, философские раздумья о жизни. По нашему мнению, достижения К. Тыныстанова сыграли свою позитивную роль в развитии кыргызской профессиональной поэзии и, как нам думается, стимулировали во многом творчество таких поэтов последующего времени, как А. Токомбаев, А. Осмонов, Дж. Боконбаев и др. К сказанному стоит добавить присущую творчеству К. Тыныстанова высоту лиризма, ярко выраженный гуманистический пафос.

Список использованной литературы

1. История киргизской советской литературы / Отв. ред. З.Г. Османова. – Москва: Наука, 1970, 543 с.
2. Борбугулов М. Единство национального и интернационального: Статьи. – Москва: Сов. писатель, 1979, 272 с.
3. Джигитов С. Обретение новых традиций. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984, 192 с.
4. Эркебаев А. Малоизученные страницы киргизской литературы: новое прочтение, пересмотр устаревших идей и представлений относительно кырг. фольклора и лит-ры. — Бишкек: «ЖЭКА» ЛТД, 1999, 200 с.
5. Пайзуллаева К.У. Литературное наследие Касыма Тыныстанова: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03. – Бишкек, 1999, 139 с.
6. К. Тыныстанов // История кыргызской литературы: учебное пособие для русских групп филологических факультетов вузов КР / Сардарбек к. Н., Крутиков Д.А. – Бишкек, 2009, с. 62-64.
7. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века: учебник. – 2-е изд., доп. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014, 544 с.
8. Тыныстанов К. Касым ырларынын жыйнагы // Сборник стихов Касыма: Лирика. Поэма / «Касымга Гүлдесте. Венок Касыму»: А. Акаев. Ирмемдеги таң. Короткая заря; Предисл. Б. Даниярова; Пер. на русск. яз. В. Шаповалова, М. Рудова. – Бишкек: КНУ, 2001, 157 с.
9. Айтымбетова Д.А. Билим берүү философиясы кечээ, бүгүн жана эртең // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2016, № 1, с. 66-73.
10. Төлөбеков Н.Т. Тил илиминде морфологияны изилдөөнүн тарыхы // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2018, № 1, с.110-114.
11. Токтогулова Г.Т. Кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрүнүн тил жана жазуу маселесиндеги ролу // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2021. Атайын чыгарылыш, с. 140-143.
12. Ибраимов О. История киргизской советской лирики (20–50-е гг.). – Бишкек: Кыргызстан, 1991, 306 с.

Рецензент: к.филол.н, доцент Нарозя А.Г.

УДК 811.161.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-237-242

Лазарева О.В.
Патрис Лумумба атындагы РЭДУ
Лазарева О.В.
РУДН имени Патриса Лумумбы
Lazareva O.V.
PFUR named after Patrice Lumumba

ORCID: 0000-0002-1227-4493

СЫЙЫРЛЫК РЕАЛИЗМДИН КӨП МАДАНИЯТТЫК НЕГИЗИ ИЗАБЕЛЬ АЛЛЕНДИН РОМАНДАРЫНДА
ПОЛИКУЛЬТУРНАЯ ОСНОВА МАГИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА РОМАНОВ ИСАБЕЛЬ АЛЬЕНДЕ
THE MULTICULTURAL BASIS OF MAGICAL REALISM IN THE NOVELS OF ISABEL ALLENDE

Кыскача мүнөздөмө: Изабель Альенденин сыйкырдуу реализминин поликультуралык негиздери көп маданияттуулукта жана маданий поликоддо ишке ашат; романдар ар түрдүү элдердин, этномаданий жамааттардын каада-салттарынын жана маданий стереотиптеринин өз ара аракеттенүүсүн, анын ичинде диний көз караштардын жана ишенимдердин чырмалышын көрсөтөт. И.Альенденин тексттериндеги мистикалык элементтер дүйнөлүк түзүлүш жөнүндөгү аңкоо элдик идеялар менен байланышкан.

Аннотация: Поликультурные основы магического реализма Исабель Альенде реализуются в мультикультурализме и культурной поликодовости; в романах показано взаимодействие традиций и культурных стереотипов различных народов, этнокультурных сообществ, в том числе переплетение религиозных воззрений и верований. Мистические элементы текстов И. Альенде связываются с наивными народными представлениями о мироустройстве.

Abstract: Based on the multicultural foundations of Isabel Allende's magical realism, it should be noted that multiculturalism is a feature of her works. The artistic texts show the interaction of traditions and cultural stereotypes of various peoples, ethnocultural communities, including the intertwining of religious beliefs and beliefs. The mystical elements of I. Allende's texts are associated with naive folk ideas about the world order.

Негизги сөздөр: магиялык реализм; Изабель Альенде; көп маданияттуу негиздер.
Ключевые слова: магический реализм; Исабель Альенде; поликультурные основы.
Keywords: magical realism; Isabel Allende; multicultural foundations.

Магический реализм в настоящее время трактуется как особое направление в искусстве, которое находит отражение, прежде всего, в литературе. В «Большой российской энциклопедии» 2004-2017 гг. содержится словарная статья о магическом реализме:

«МАГИ́ЧЕСКИЙ РЕАЛИ́ЗМ, течение в европейском и американском искусстве и литературе 20 в., соединявшее фантастические и мифологические элементы с реалистическими приёмами повествования и построения образа. Термин был введён нем. критиком Ф. Ро в кн. «Постэкспрессионизм: магический реализм» (1925) для обозначения некоторых проявлений «новой вещественности», соприкасающихся с романтической фантастикой. <…> В литературе М. р. как течение, близкое сюрреализму и авангардизму, утвердился в Италии в 1920-х гг., наиболее ярко воплотившись в творчестве М. Бонтемпелли. Он применил термин «М. р.» к литературе. <…> Идеологической основой латиноамериканского М. р. стало стремление утвердить самобытность национальной культуры. Определение «М. р.» было применено для характеристики латиноамериканской словесности А. Усларом Пьетри в 1948 г.» [1]

Магический реализм в литературе Латинской Америки второй половины XX в. представляет собой соединение реалистического описания жизни, событий и течения исторического времени в сочетании с элементами мистики и фантастики, магические события и реалии описываются как часть

реальной модальности жизни. Фантастические события и элементы не вызывают удивления у персонажей произведений, воспринимаются как данная реальность.

О магическом реализме и его признаках писали А.А. Гугнин [3; 4], О.А. Шаланова [5], Ю.Б. Борев [6], Ю. Гирин [7], Ю. Казакова [8], О.В. Лазарева [9] и др.

Особенности магического реализма романов Исабель Альенде

В произведениях магического реализма сосуществуют реальные живые персонажи и их умершие родные или друзья – традиция, идущая от романов Гарсия Маркеса [10]. Так, в повести «Палая листва» внук полковника Буэндиа видит, что на старом стуле около очага каждый вечер греется мертвец, причем это событие совершенно не пугает мальчика, он воспринимает это как данность реального бытия. В романе Жоржи Амаду «Исчезновение святой» в основе сюжета лежит описание криминальной ситуация исчезновения статуи святой Варвары Громоносицы, но оказывается, что святая просто ожила и ушла с постамента, и «смешалась с толпой».

В повести Исабель Альенде «Ева Луна» главную героиню сопровождает и помогает ей призрак умершей матери. Повествование ведется от лица дочери Евы: “Desconcertada, me senté entre dos columnas de un edificio, dispuesta a luchar contra la sensación de orfandad que en otras ocasiones había experimentado y ahora volvía a invadirme. Escondí la cara entre las rodillas, llamé a mi madre y muy pronto percibí su aroma ligero de tela limpia y almidón. Surgió ante mí intacta, con su trenza enrollada en la nuca y los ojos de humo brillando en su rostro pecoso, para decirme que esa trifulca no era nada de mi incumbencia y no había razón para tener miedo, que me sacudiera el susto y echáramos a andar juntas. Me puse de pie y le tomé la mano” [https://vk.com/wall-59602619_107] «…теперь я четко ощущала приближение очередного приступа отчаяния. Впадать в такое состояние мне не хотелось; я привычно спрятала лицо между поджатыми коленями и призвала на помощь маму. Вскоре я ощутила едва уловимый, но такой знакомый и безошибочно узнаваемый запах чистого полотна и крахмала, а через минуту мама и сама появилась передо мной, как живая: тугая коса уложена на затылке, большие глаза с легкой поволокой, лицо в веснушках. Она строго сказала, что вся эта суета, все аресты и неприятности не имеют ко мне никакого отношения. Не твоего ума это дело, дочка, и нечего тебе бояться, давай собирайся, пойдем отсюда вместе. Так мы и поступили: я встала, взяла маму за руку, и мы пошли куда глаза глядят». [2]

Магический реализм в странах Латинской Америки (Чили, Бразилии, Аргентине, Колумбии, Мексике и пр.) воспринимается как данность, не вызывающая удивления. Жоржи Амаду «Исчезновение святой», «Габриэла, гвоздика и корица», Габриэль Гарсиа Маркес «Недобрый час», «Палая листва», Хорхе Луис Борхес «Бессмертный», «Другой», Исабель Альенде «Ева Луна», «Дом духов» как дискурсивные личности, создающие тексты художественного дискурса в рамках магического реализма, отражают мировоззренческие основы восприятия мира латиноамериканцами. Таким образом, латиноамериканцы осознают и осмысляют магию реальности. Но при этом в произведениях присутствует значительный пласт реалистических описаний действительности. Исторические события во всех странах Латинской Америки были довольно кровавыми: многочисленные войны, политические перевороты, экономический взлет и падение благосостояния народов, обнищание народов, жестокие политические диктатуры – все это становится историческим фоном произведений магического реализма. В качестве примера можно привести произведения Гарсиа Маркеса, где имплицитно присутствуют отсылки к явлению, названному политической виоленсией (политическая борьба, превратившаяся в массовые политические расправы над инакомыслящими политическими оппонентами), а также повести Исабель Альенде, где содержатся яркие описания политической вооруженной борьбы за социальную справедливость, народные восстания, жестокая политическая диктатура.

Приметами произведений магического реализма являются:

1) наличие мистических и фольклорных элементов в художественном тексте

Описание мистических переживаний персонажей, основанных на религиозных верованиях и мистических практиках, становятся фактом реальности. При этом авторы, работающие в рамках художественного метода магического реализма, зачастую строят свои мистические описания в соответствии с мифами и легендами различных народов и этносов. Так, например, в романах «Исчезновение святой», «Габриэла, гвоздика и корица» подробно описывается афробразильский культ

кандомбле, а служители культа становятся персонажами произведений. Мистические персонажи действуют, участвуют в жизни так, как и главные герои. Важнейшей чертой художественного дискурсивного пространства текстов Исабель Альенде является обращение к национальному опыту народа, прежде всего, к опыту местных племен индейцев и к их фольклору;

2) нелинейное время художественных текстов

Время повествования замедляется, ускоряется; события реальности перемежаются картинами прошлого; одновременно действует несколько временных планов; сюжетные линии нескольких персонажей развиваются параллельно во времени и пространстве.

Так, в повести «Ева Луна» несколько временных пластов: повесть начинается с жизнеописания Консуэло – матери Евы, обстоятельств ее рождения. Но описывает все это сама Ева, которая никоим образом не могла этого знать. Но события представлены как абсолютно реальные. Вскользь как факт констатируется, что в доме профессора Джонса водятся привидения, которых видят все, кроме хозяина, но это никого не пугает и воспринимается как нечто само собой разумеющееся. Жизненные события взросления Евы и становление личности Рольфа Карле происходят параллельно, о чем автор заявляет прямо.

Следует отметить, что течение времени не просто нелинейно, оно искажается, а персонажи часто видят сны, вспоминают прошлое и «придумывают» действительность, перемежая реальную и ирреальную модальность происходящего. Художественное время связано с художественным пространством, хронотоп произведений магического реализма Латинской Америки обязательно сопровождается описанием окружающей природы, ярких пейзажей местной сельвы, многочисленных наводнений и засух (это есть в повестях и романах Гарсиа Маркеса, Жоржи Амаду, Исабель Альенде).

В произведениях Исабель Альенде подробно описываются яркие костюмы, лохмотья бедняков, детали интерьеров – все это сопровождается передачей запахов, физических ощущений персонажей. В повести «Ева Луна» главная героиня устраивает бунт в одном из домов, где работает, именно потому, что ей приходится выносить «ночной горшок» хозяина, от отвратительного запаха которого она не может дышать спокойно в этом доме:

“A los pocos días yo sentía que me ahogaba, no lograba respirar bien, tenía un sofoco perpetuo, cosquillas en las manos y los pies, un sudor de adrenalina” [https://vk.com/wall-59602619_107] «Через несколько дней я поняла, что такая работа выше моих сил. Мне становилось плохо, я задыхалась, у меня начали чесаться руки и ноги, а время от времени меня всю прошибал холодный пот». [2]

Хронотоп художественных текстов Исабель Альенде с причудливым переплетением временных пластов и яркими пейзажными зарисовками составляет индивидуальную особенность дискурсивного пространства повестей «Ева Луна», «Дом духов», «Дочь фортуны», «У кромки моря».

Отметим, что реалистический план произведений Исабель Альенде связывается с исторической эпохой, типом культуры и способами мышления персонажей;

3) незаконченный (открытый) финал

Практически во всех произведениях магического реализма финал незакончен, что заставляет читателей включаться в создание художественного текста и совместно с автором «додумывать» окончание описанных событий. В повести Исабель Альенде «Ева Луна» счастливое воссоединение Евы и Рольфа не заканчивает текст. В эпилоге Ева, рассуждая о своей жизни и любви, говорит о том, что реальную жизнь можно и придумать, интерпретировать так, как хочется:

“Y después nos amamos simplemente por un tiempo prudente, hasta que el amor se fue desgastando y se deshizo en hilachas.

O tal vez las cosas no ocurrieron así. Tal vez tuvimos la suerte de tropezar con un amor excepcional y yo no tuve necesidad de inventarlo, sino sólo vestirlo de gala para que perdurara en la memoria, de acuerdo al principio de que es posible construir la realidad a la medida de las propias apetencias” [https://vk.com/wall-59602619_107] «… потом мы любили друг друга все спокойнее и спокойнее, пока, наконец, любовь совсем не обтрепалась и не протерлась до дыр.

А может быть, все было не так. Может, нам выпало счастье обрести особенную любовь, и мне уже не пришлось ничего придумывать; я лишь приодела ее в нарядное платье, чтобы она лучше сохранилась у меня в памяти; в конце концов, кто сказал, что нельзя построить свою жизнь и окружающий мир такими, какими ты сам хочешь их видеть» [2];

4) основные темы произведений – темы одиночества и неприкаянности персонажей

Действующие лица литературных произведений пытаются найти свое место в окружающем мире, осмыслить цель жизни. Магический реализм Исабель Альенде в повести «Ева Луна» основывается на сочетании вполне реалистических и мистических описаний происходящих событий. Так, например, соединяется реалистическое изображение социального взрыва и связанного с ним Восстания Падших и образа умершей матери Евы, которая приходит на помощь дочери в дни ее скитаний по городу, погруженному в хаос. Умершая мать описана реалистически, как живой человек (представлен ее портрет), она разговаривает с Евой, поддерживает ее, помогает ей, держит за руку. Ева даже чувствует запах «чистого полотна и крахмала», ассоциирующийся с образом матери. В тексте произведения не объясняется, появляется ли мать Евы в ее фантазиях или все же это необъяснимые мистические события. Ева одинока, она много раз оказывается на улице и вынуждена бродяжничать, но каждый раз ей на помощь приходит умершая мать. Она помогает дочери принимать решения и выжить в тяжелейших условиях.

Уникальность, инаковость и одиночество персонажа в произведениях Исабель Альенде позволяет формировать сюжет художественных текстов в литературном направлении магического реализма. Мистические события и персонажи у Исабель Альенде представляются как явления вполне обычные, ирреальные персонажи выглядят, действуют, как реальные люди.

Мультикультурализм магического реализма Исабель Альенде

Практически во всех произведениях Исабель Альенде изображаются персонажи, принадлежащие к различным народам и этническим группам. Для Латинской Америки в целом естественным является соединение религиозных традиций и обычаев коренного населения, белых переселенцев и чернокожих рабов, а также культурных стереотипов и систем ценностей. Например, в повести «Ева Луна» практически все персонажи принадлежат различным нациям и этносам. Родители главной героини Евы являются представителями различных наций (мать белая, впрочем, неясно, к какому европейскому народу она принадлежит, отец – индеец), Риад Халаби, спасший Еву, – турок, Рольф Карле – немец, крестная Евы – мулатка, но некоторые персонажи подчеркнуто не имеют национальности, например, Уберто Наранхо и пр.

Интеграция ценностей разнородных культур способствует стиранию культурных различий в чилийском социуме. В произведениях Исабель Альенде персонажи, принадлежащие различным лингвокультурам, находят общий язык на основе общечеловеческих представлений об универсальных ценностях.

Таким образом, особенностью магического реализма произведений Исабель Альенде является мультикультурализм; в текстах при описании чилийского социума показано взаимодействие традиций и культурных стереотипов различных народов, представители которых удивительным образом оказались в этой стране.

Культурная поликодовость магического реализма Исабель Альенде

Произведения Исабель Альенде построены на поликультурной основе, которая понимается как отражение лингвокультурного взаимодействия и сосуществования различных народов и этнических групп. Для латиноамериканских произведений магического реализма поликультурность является одним из основополагающих параметров, так как во всех социумах стран Латинской Америки обнаруживается своеобразный сплав лингвокультурных основ различных этнокультурных сообществ, в том числе переплетение религиозных воззрений и верований.

Магический реализм по-особому интерпретирует адаптацию представителей различных этнокультур к новой реальности. Персонажи произведений Исабель Альенде принадлежат различным этносам, исповедуют различные религии (или являются вообще атеистами, или не придают религии большого значения), но оказываются включенными в реальность страны, погружаются в водоворот политических событий. Так, в повести «Ева Луна» персонаж Рольф Карле попадает в Чили после окончания Второй мировой войны, эмигрирует из оккупированной Германии, будучи уже вполне взрослым человеком. Он попадает в колонию немцев, эмигрировавших ранее и создавших свою «маленькую Германию», с традиционным немецким укладом, в этой колонии он живет в семье дядюшки. Семья приняла Рольфа как родного, он не знает никаких лишений. Однако он не остается в тесном мирке с налаженным бытом

и безбедным существованием, начинает строить свою жизнь и карьеру в новой реальности, становится частью мира своей новой родины и начинает служить ей. Рольф становится репортером, честно выполняет свой долг журналиста, рассказывая обо всех трагических и кровавых событиях, политических репрессиях и жестокости власти.

Его оценки современного состояния политического устройства государства основаны на его личном жизненном опыте (Рольф пережил времена второй мировой войны у себя на родине в Германии, был вынужден принимать участие в захоронении жертв фашистского концлагеря), на понимании трагичности политических репрессий и тирании, с чем он, по мере сил, борется.

Поликультурные основы текста связаны с переживаниями и оценками Рольфа как носителя основ иной культуры, он имеет возможность объективно оценивать новую реальность, в которой он оказался. Рольф оказывается в рамках иной культуры, он имеет возможность осмыслить события и интерпретировать их на основе имеющихся прошлых знаний. Он неосознанно проводит ассоциации (в тексте это отражается имплицитно) политических репрессий в Чили, кровавых расправ с инакомыслящими с событиями в фашистской Германии. Другие персонажи повести Исабель Альенде «Ева Луна», в том числе и сама Ева те же события политических репрессий осмысляют по-иному. То есть поликультурные основы связаны с поликодовостью художественного текста.

Под поликодовостью художественного текста понимается совокупность семиотических кодов, включая вербальный и невербальный компоненты. Вербальные компоненты представляют собой языковые и речевые средства, формирующие художественный текст магического реализма, имеющий определенную семантическую наполненность. Невербальные компоненты поликодового текста связаны с дискурсивностью (различные институциональные дискурсы соединяются в соответствии с замыслом автора художественного текста). Наряду с этим важнейшую роль играет дискурсивная личность автора, который репрезентирует в художественном тексте собственную языковую картину мира, сопряженную с языковой и концептуальной картиной мира этноса.

Дискурсивная личность Исабель Альенде сформирована под влиянием исторических событий в родной для нее стране – Чили. Семья Альенде, брата президента страны, после его гибели (Сальвадор Альенде был убит после политического переворота и захвата власти по приказу Аугусто Пиночета) оказалась в эмиграции в Венесуэле, так как была прямая опасность для их жизни. Кровавые события политических переворотов, диктатура, подавление инакомыслия, – всегда становятся частью реалистического начала художественных произведений Исабель Альенде. Это сопрягается с магическим переосмыслением хронотопа и системы персонажей, описания их верований и системы ценностей.

При создании поликультурного художественного текста модели различных этнолингвокультур накладываются друг на друга, при этом переплетаются ценностные доминанты, возникает новая переосмысленная реальность. Магические (мистические) события в художественном пространстве описываются и развиваются по некоторым законам житейской логики.

В произведениях Исабель Альенде создается новый тип персонажей, которые (по законам произведений направления магического реализма) оказываются абсолютно одинокими, с трудом адаптируются к реальности, проходят через сложные процессы социализации в обществе. Обычно их сопровождают мистические персонажи и «чудесные» случайные встречи, в результате которых изменяется их судьба.

Персонажи произведений Исабель Альенде оценивают реальность сквозь призму мистических переживаний, как, например, главная героиня повести «Ева Луна», которая с момента смерти матери остается в юном возрасте абсолютно одинокой, глубоко переживая ее смерть, по-прежнему общается с ней, воскрешая в памяти ее образ. В некоторых случаях (при этом неясно: играет роль воспаленное воображение юной Евы или мистические события происходят сами по себе) она видит мать, которая разговаривает с ней, помогает ей и ведет себя как реальный живой человек.

Исабель Альенде стремится добиться максимального правдоподобия в описании мистических событий, вплетая их в канву реалистического повествования. В повестях «Ева Луна», «Дом духов», «Дочь фортуны», «У кромки моря» персонажи осмысляют действительность, принимая как данность

культурное многообразие, связанное с религиозными и мистическими представлениями, а также с этнически определяемыми ценностными парадигмами. Так, Ева из повести «Ева Луна» воспринимает как должное странные религиозные воззрения кухарки Эльвиры, которая любит девочку и по-своему заботится о ней, но при этом не забывает о том, что все люди смертны и хранит в своей комнате гроб, с которым и Эльвира, и Ева «играют», театрально воссоздавая ритуал похорон с традиционными причитаниями и похвалами усопшему. Рассуждения о Боге Эльвиры никак не влияют на религиозные воззрения Евы, которая не перестает общаться с умершей матерью.

В художественных текстах Исабель Альенде персонажи, являющиеся представителями различных этнокультур, вступают в диалог, взаимодействуют, при этом создается особая поликультурная реальность. В повести «Ева Луна» поликультурные основы заключаются в описании взаимодействия культуры местных индейцев с католической культурой стоящей у власти элиты. Следует отметить, что поликультурные основы текстов Исабель Альенде также связываются с социальным неравенством; персонажи являются представителями различных социальных слоев, взаимодействие которых порождает потенциальные социальные конфликты.

Заключение

Подводя итоги анализа поликультурных основ магического реализма Исабель Альенде следует отметить, что особенностью ее произведений является мультикультурализм; в художественных текстах показано взаимодействие традиций и культурных стереотипов различных народов, этнокультурных сообществ, в том числе переплетение религиозных воззрений и верований. Мистические элементы текстов Исабель Альенде связываются с наивными народными представлениями о мироустройстве.

Поликультурная основа магического реализма Исабель Альенде базируется на описании лингвокультурного взаимодействия и сосуществования различных народов и этнических групп; персонажи, принадлежащие различным лингвокультурам, находят общий язык на основе общечеловеческих представлений об универсальных ценностях.

Список использованной литературы

1. Большая Российская энциклопедия: [в 30 т.]. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 2004-2017. – URL: https://old.bigenc.ru/
2. Альенде И. Ева Луна. История Евы Луны. – Москва: Издательская группа «Азбука-Аттикус», 2023.
3. Шаланова О.Л. Магический реализм как художественный метод // Вестник науки, 2018, № 9, с. 54-57.
4. Гугнин А.А. Магический реализм в контексте литературы и искусства XX века. – Москва: Научный центр славяно-германских исследований ИС РАН, 117 с.
5. Гугнин А.А. Магический реализм // Литературная энциклопедия терминов и понятий: в 2 т. / Гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин. − Москва, 2003. Т. 1, с. 490-492.
6. Борев Ю.Б. Магический реализм // Теория литературы. Литературный процесс. − Москва: Наследие, 2001, с. 421-425.
7. Гирин Ю. Поэтика сверхпредельности. К интерпретации художественных процессов латиноамериканской культуры. − Санкт-Петербург: Алетейя, 2008, 216 с.
8. Казакова Ю.К. Традиции магического реализма в романе Даниэля Кельмана "Измеряя мир" // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2013, № 12 (30): в 2-х ч. Ч. I, с. 98-102.
9. Лазарева О.В. Дискурсивное пространство романов Жоржи Амаду «Исчезновение святой», «Габриэла, гвоздика и корица» // Филология и культура. 2024, № 4(78), с. 90-95. – DOI: 10.26907/2782-4756-2024-78-4-90-95
10. Лазарева О.В. Когнитивное пространство романов Г.Г. Маркеса «Недобрый час» и «Палая листва» // Когнитивные исследования языка, 2024, № 5(61), с. 480-484.

Рецензент: д-р.филол.н., профессор Денисенко В.И.

УДК 811.51 (575.2)(04)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-243-247

Макеева А.Э.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Макеева А.Э.
КНУ имени Ж. Баласагына
Makeeva A.E.
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ КОШ ТИЛДҮҮЛҮКТҮН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ ДВУЯЗЫЧИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
THE IMPACT OF BILINGUALISM IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE

Кыскача мүнөздөмө: Кыргызстандагы көп улуттуу элдердин арасындагы көп тилдүүлүк жана кош тилдүүлүк процесси көп улуттуу элдердин карым-катышындагы негизги тилдик каражат катары өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз тилинин түрк тилдерине киргени жана орус тили болсо чыгыш славян тилдеринин индоевропалык группасынын курамынан келип чыгышы эки тилдин структуралык системасынын ар башка экендигин далилдейт. Ошого байланыштуу макалада көп тилдүү аудиториядагы кош тилдүүлүк, тактап айтканда, кыргыз-орус кош тилдүүлүк шартында кыргыз тилин окутуу процесси бир катар кыйынчылыктарга туш болору айтылат.

Аннотация: Кыргызстан является многонациональной республикой. И потому взаимоотношения народов, как основное языковое средство общения, имеют особое значение в условиях многоязычия и двуязычия. Тот факт, что кыргызский язык относится к тюркским языкам, а русский – к индоевропейской группе восточно-славянских языков, говорит об отличии структурной системы двух языков. В связи с этим в статье говорится о том, что в условиях двуязычия, а именно кыргызско-русского, процесс преподавания кыргызского языка в русскоязычной аудитории сталкивается с определенными трудностями.

Abstract: Kyrgyzstan is a multinational republic. The relationship of people is the main linguistic means and it has special meaning in the process of multilingualism and bilingualism fact. The Kyrgyz language refers Turkic and Russian language refers to Indo-European group, eastern-Slavic languages. It says the distinction, structure system of languages. In connection, in this article we speak that in conditions of bilingualism – namely Kyrgyz-Russian languages – the process of teaching the Kyrgyz in Russian audience face into difficulties.

Негизги сөздөр: кыргыз тилин окутуу; кош тилдүүлүктүн көйгөйлөрү; кыргыз жана орус; фонетикалык өзгөчөлүктөрү; транскрипция жана салыштырма окутуу методдору.

Ключевые слова: обучение кыргызскому языку; проблемы билингвизма; кыргызский и русский; фонетические особенности; транскрипционный и сопоставительный методы обучения.

Keywords: teaching Kyrgyz language; problems of bilingualism; Kyrgyz and Russian; phonetic features; transcription and comparative teaching methods.

Кыргызстанда белгилүү болгондой, илгертен эле көп улуттардын өкүлдөрү жашайт, мисалга алсак, азербайжан, татар, орус, курд, казак, өзбек, немис жана башкалар. Республикада кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары расмий статуска ээ болушу жана өлкөдө жашап жаткан башка улуттардын тилдеринин эркин колдонулушу азыркы мезгилдеги коомдун өнүгүүсүндөгү тилди колдонуунун негизги багыты болуп саналат. Ушул жагдайдан улам, биздин мамлекет көп улуттуу болгондуктан, көп тилдүүлүк жана кош тилдүүлүк процесси республикада мыйзам ченемдүү көрүнүш экендиги талашсыз.

Көз карандысыз болуп жарыялангандан кийин Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 13-беренесине ылайык:

1.Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили.

Мамлекеттик тилди колдонуу тартиби конституциялык мыйзам менен аныкталат.

2.Кыргыз Республикасында расмий тил катары орус тили колдонулат.

3.Кыргыз Республикасынын элин түзгөн бардык этностордун өкүлдөрүнө эне тилин сактоо, окуп-үйрөнүү жана өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү укугу кепилденет” (КРнын Конституциясы. 2021-жылдын 5-майындагы Мыйзамы менен колдонуга киргизилген, 13-берене) деп белгиленген.

Учурда өлкөдө кандай гана улут болбосун адамдар арасындагы өз ара байланыш, пикир алышуу, сүйлөшүүлөр көп тилдүүлүк жана кош тилдүүлүк процессинин алкагында ишке ашырылат. Белгилей кетсек, Кыргызстанда бул процесстин бир канча типтери кездешет, мисалы: орус-кыргыз, кыргыз-орус, уйгур-орус, кыргыз-уйгур, дунган-орус, өзбек-орус, кыргыз-өзбек, кыргыз-татар, түрк-орус, кыргыз-түрк, кыргыз-англис, англис-кыргыз жана башка кош тилдүүлүктөр. Жалпысынан алганда, мындай көрүнүштү изилдөөчүлөр улуттук-орус кош тилдүүлүгү деп атап келишет. Көп тилдүүлүк жана кош тилдүүлүк процесси көп улуттуу мамлекеттерде маанилүү орунду ээлегендиктен, бул тууралуу бир катар илимий изилдөөлөрдө биринчи компоненти улуттук тил жана экинчи компоненти катары орус тили алынып, улуттук кош тилдүүлүк деген термин менен белгиленет.

Көп тилдүүлүк жана кош тилдүүлүк процессинин тарыхы өтө татаал жана кызыктуу. Түрк-орус жана орус-түрк кош тилдүүлүгүнө токтолсок, орус окумуштуусу Н.А. Баскаков, "бул кош тилдүүлүктүн 1000 жылдан ашык тарыхы бар» [1] деп орустар менен түрктөрдүн көп жактуу мамилесин жана сүйлөшүүлөрүн белгилеп кеткен.

Кыргызстанда болсо, орус-кыргыз кош тилдүүлүгүнүн табигый өнүгүшү эң биринчи орус көчмөндөрдүн пайда болушунан башталат – деп, окумуштуу А.О. Орусбаев [2] белгилеген. Тарыхка кайрылсак, Жети-Суу областында Сибирь казактары отурукташып, 20 жыл арасында (1847-1867-жылдары) Кыргызстанда 14 казак станциясы негизделип, Ак-Сууда атайын аскер гарнизону орнотулуп, Теплоключенка деп аталган. Түндүк Кыргызстан Россия империясынын курамына киргенден тартып орустар көчүп келе баштаган. Борбордук Россиядан жана Украинадан дыйкандарды массалык түрдө көчүрүү иштери Столыпиндик агрардык реформага байланыштуу 1906-1916 жылдары жүргүзүлгөн. Ошол мезгилден тартып орус-кыргыз кош тилдүүлүгү өнүгө баштаган.

Өлкөбүздө орус мектептер, орто кесиптик техникумдар, училищелер, жогорку окуу жайлары пайда болуп, окуу процесси орус тилинде жүргүзүлгөн. Бардык билим берүү тармактарында иш-чаралар орус тилинде өткөрүлүп, кыргыз мектептеринде орус тили сабак катары киргизилген. Кыргыз интеллигенциясы, жумушчулар, студенттер орус тилин өздөштүрө баштаган. Орус тили массалык түрдө, өзгөчө шаарларда, бардык социалдык, илимий, саясий, экономикалык тармактарда, окуу жайларда, мекемелерде, ведомстволордо, уюмдарда кеңири колдонула баштайт. Натыйжада орус тилинин функциясы кеңеет. Кыргыз тилинин функциясы кыскарып, айыл-кыштактарда, алыскы райондордо гана функционалдык кызмат аткарганы менен жергиликтүү райондук мекемелерде, уюмдарда жогору жактан, өкмөттөн, келген документтер орус тилинде жүргүзүлгөн.

Мындай талаптар орус тилин үйрөнүүгө муктаждык жаратып, кеңири кулач жайышына зор өбөлгө болуп берген. Жогорку окуу жайларга тапшырганы, иштегени борбор шаарга келген жаштар пикир алышууда бир топ кыйынчылыктарга туш болушканы белгилүү. Ошентип, орус тилин үйрөнүү коомдогу курч жана актуалдуу маселеге айланат. Бара-бара орус-кыргыз кош тилдүүлүгү эркин жана тең укуктуу абалга өсүп жетет да, эки тилде тең өз оюн билдире алган интеллигенция катмары пайда боло баштайт. Алардын ичинен атактуу жазуучу Чыңгыз Айтматовду орус-кыргыз кош тилдүүлүгүнүн белгилүү өкүлү катары белгилеп кетүү зарыл. Ал чыгармаларын эки тилде эркин жараткан. Киноискусство тармагындагы орус-кыргыз кош тилдүүлүгүнүн таралышында да Ч. Айтматовдун салымы чоң. Анын чыгармалары боюнча жазылган сценарийлердин негизинде орус тилинде тартылган тасмалалары менен көп улуттуу элдердин өкүлдөрү таанышууга мүмкүнчүлүк алышты. Ч. Айтматов орус жана кыргыз тилин "бир куштун эки канаты" деп баалаган. [3] Демек, улуу жазуучунун жашоосунда эки тилдин мааниси тең укукта болгон.

Кыргызстан эгемендүү мамлекет болгондон тартып кыргыз тилинин функционалдык таралышы кеңейип, коомубуздун бардык тармактарында колдонула баштаган. Мунун натыйжасында улуттук кыртыштагы эне тилинде сүйлөгөндөрдүн саны кыйла өсө баштаган. 2009-жылкы калкты каттоонун жыйынтыгы боюнча статистикада 3.830 556 адам кыргыз тилин өзүнүн эне тили катары белгилеген. Кыргыз тилинде эркин сүйлөп, ошону менен катар аны экинчи тили катары санагандардын саны 271.187 адамды түзгөн. Жалпысынан алганда, кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн саны 4 миллиондон ашуун адам болгон. Негизинен, Өзбекстанда, Тажикстанда, Казакстанда, Кытайда жашаган этникалык кыргыздар да кыргыз тилинде сүйлөгөндөргө кирет. Мындан тышкары, азыркы учурда миграцияда Россияда, Якутияда жана башка чет өлкөлөрдө

эмгектенип жүргөн кыргыз тилдүү жарандар да аз эмес. Белгилеп кетчү нерсе, чет өлкөлөрдө жашаган кыргыздарды да көп тилдүү деп санасак болот, анткени алар кыргыз, орус жана учурда ошол жашап жаткан өлкөнүн тилин билиши зарыл. Демек, чет өлкөлөрдө жашап жаткан кыргыздар көп тилдүүлүктүн өкүлдөрү болуп калышат, мисалы: кыргызча-орусча-италянча, кыргызча-орусча-англисче, кыргызча-орусча-немисче, кыргызча-орусча-французча ж.б. көп тилдүүлүк.

Орус тилине токтоло кетсек, өз эне тили катары эсептегендердин санынын көптүгү боюнча дүйнө жүзүндө орус тили сегизинчи тил болуп саналат жана бул тилде сүйлөгөндөрдүн жалпы саны боюнча тилдердин дүйнө жүзүнө таралышына жана колдонулушуна жараша бешинчи орунду ээлейт деп интернет булактарында белгиленген.

Кыргызстанда жашаган башка улуттун өкүлдөрү, этностор, диаспоралар өз эне тилинде сүйлөп, каада-салттарын сактап, эркин жашоого укугу бар. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүктү алгандан кийин жогоруда белгилегендей, 1989-жылдын 23-сентябрында кыргыз тили мамлекеттик статусуна ээ болот, ушундан тарта Кыргыз Республикасында жашаган этностордун жашоосундагы социалдык, саясий чөйрөсүндөгү абалы өзгөрө баштайт. Өлкөнүн бардык жарандарына кыргыз тилин билүү талабы коюлуп, кыргыз тили бардык социалдык, саясий, экономикалык, билим берүү, иш кагаздарын жүргүзүү тармактарында милдеттүү түрдө колдонула баштайт. Бул жагдай мамлекетте жашап жана иштеп жаткан башка улуттар арасында кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон муктаждыгын пайда кылып, улуттук тилди өздөштүрүү процесси жанданат. Билим берүү тармагынын бардык структураларында мектептерде, колледждерде, жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди дисциплина катары бардык факультеттерге киргизүү талабы коюлат. Натыйжада, кыргыз-орус кош тилдүүлүгү түшүнүгү калыптанып, өнүгүүгө кадам таштаган.

Белгилеп кетчү нерсе, Н.А. Баскаков түрк-орус кош тилдүүлүгүнүн тилге берген таасирин белгилеп: “...Киев Русунун орус тилине түрк лексикасынын кеңири киргенин байыркы орус адабиятынын эстеликтериндеги маанисинин анык экендигин” [4] жазып чыккан. Албетте, эки тилдин өз ара байланышы, тең колдонулушунда чеги кеңейип бир тилден экинчи тилге жаңы лексикалык бирдиктер, түшүнүктөр кире баштайт. Лексиканын бир тилден экинчи тилге кириши закон ченемдүү көрүнүш. Орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кыргыз тилине кирген сөздөр орус орфографиясында кандай берилсе, ошондой колдонулат, мисалы: аффикс, арбитр, бокс, герб, гимн, банк, ведомство ж.б. Ошол эле учурда кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө баш ийдирилген, башкача айтканда, өздөштүрүлгөн сөздөр, кыргызча кандай айтылса, ошондой жазылышына жол берилет, мисалы: самоор, үтүк, бекет, мүнөт, шапке, шопур, гезит, жаркөп, машине, меш ж.б.

Илимий-техникалык прогресске жана коомдук өнүгүшкө байланыштуу орус тили аркылуу башка чет тилдерден келип кирип, кыргыз тилинде колдонулган сөздөр да арбын. Мисалы, компьютердик технологияларга, интернетке байланыштуу терминдер жана сөздөр: файл, сайт, жасалма интеллект, контент, аккаунт, ватсап, гугл, лайк, блогер ж.б. Тилге байланыштуу: фонетика, морфология, синтаксис, лексика, орфоэпия, орфография, стилистика, лингвистика ж.б.; адабиятка байланыштуу: роман, юмор, повесть, поэма, сюжет, образ, пейзаж ж.б.; маданият, искусствого байланыштуу: балет, театр, музыка, спектакль, мюзикл, концерт, режиссер, продюсер ж.б.; илим-билимге байланыштуу: кандидаттык, доктордук диссертация, доцент, автореферат, профессор, академик, кворум, экспертиза, комиссия, биосинтез, математика, астрономия, физика, класстер, химия, теорема ж.б.; медицинага байланыштуу: операция, инфаркт, инсульт, катаракта, палата, фонендоскоп, кардиолог, эндокринолог, невропатолог, терапевт, гастроскопия, узи, МРТ ж.б. Бул тизмени чексиз уланта берүүгө болот. Демек, ушинтип тилдин сөздүк курамы башка тилдерден кирген терминдер менен тынымсыз толуктала берет жана бир тилден экинчи тилге өтүп турат. Азыркы учурда орусча тексттерде кыргыз тилинде колдонулган сөздөр кездеше баштады, мисалы: курултай, Жогорку Кенеш, акимиат, аким, төрага, айылные аймаки, айылные кенеши, Айылбанк ж.б.

Улуттук кош тилдүүлүк процесси коомдогу бир топ илимий кызыкчылыкты туудурган. Ошого байланыштуу экинчи тилди өздөштүрүү деңгээлин аныктоо максатында окумуштуу-филологдор кош тилдүүлүктүн көп түрлөрүн изилдешкен. Алар полиференттик, деференттик, метаференттик, трансференттик, суперференттик кош тилдүүлүк болуп

ажыратылат. [5] Суперференттик кош тилдүүлүк жагдайында кыргыз тилинин материалдык каражаттарын, лексикалык бирдиктерин тийиштүү деңгээлде үйрөнгөндө гана билингв (эки тилде оюн билдире алган же эки тилдин маданиятын билген же үйрөнүп жаткан адам) кыргыз тилинин коммуникативдик функцияларын улуттар аралык сүйлөшүүдө гана эмес, кыргыз тили сабагында жана кыргызча окууда колдонуп баштайт. Кош тилдүүлүктүн ушул формасы экинчи тилди окутуудагы жагдайларга ылайыктуу келет. Кыргыз тилин ушул деңгээлде үйрөнүп алган башка улуттагы студент кыргыз тилинин коммуникативдик функциясын мектепте, массалык-маалымат каражаттарында, коомдук иштерде ар дайым колдонууга аракет жасайт.

1. Тил үйрөнүүдө эң негизги маселе бул окутуучунун материалды жеткиликтүү түшүндүрүп, эки тилдин окшоштуктарын жана айырмачылыктарын салыштырып көрсөтүүсү натыйжалуулукка алып келет. Анткени, студент – билингв берилген теманы өз тили менен салыштырып, сөздөрдүн жана анын семантикасындагы окшоштуктарды издөөсү табигый көрүнүш. Ал сөздөрдү өз тилине которуп жана үйрөнүп жаткан тилдеги лексикалык бирдиктерди түшүнгөнгө аракет кылат. Мындай аракет өз оюн айтуудагы, сүйлөмдү түзүүдөгү стилистикалык каталарды жаратып жана ал аркылуу туура эмес маанинин берилишине да алып келиши мүмкүн. Натыйжада, анын кебинде каталар, сөздөр ортосундагы туура эмес байланыштар пайда болуусу күтүлөт. Лингвистикалык изилдөөлөрдө мындай көрүнүштөр интерференция деп аталат. Тил илиминде бул түшүнүк кош тилдүүлүктүн ажырагыс бир бөлүгү болуп саналат. Интерференция теориясына бир топ окумуштулар кайрылган, алар тилдерди изилдөөдө аларда пайда болгон өзгөрүүлөрдүн себебин иликтеп, социолингвистикага өзгөчө көңүл бурган. Кийинки изилдөөлөрдө бул теориянын негиздери андан ары өнүккөн. Айрым окумуштуулар интерференция тилдердин байланышында же алардын түзүлүштөрү аралашып кеткенде пайда болот деген көз караште болгон.

Л.И. Баранникова болсо карым-катнашта болгон эки тил ал тилдердин структуралык өзгөчөлүгү менен аныкталат жана анын өнүгүшү социалдык-тарыхый факторлоруна тийиштүү болот деп белгилеп кеткен. [6] Негизинен, тил илиминде интерференция тууралуу жалпы, так берилген түшүнүк жок эсе. Жыйынтыктап айтканда, интерференция – бул эки тилдин структурасы жана структуралык элементтеринин өз ара байланышуу процессиндеги бир тилдин таасири аркылуу экинчи тилдин структурасындагы же структуралык элементтериндеги терс көрүнүштөрдүн, каталардын жаралышы. Интерференция үйрөнүп жаткан тилдин сүйлөшүү нормасынын бузулушуна алып келет. Ал – экинчи тилди үйрөнүп жаткан индивиддин жана кош тилдүү калктын сүйлөшүү процессинде пайда болгон каталар. Демек, интерференция эки тил контакта болгон учурда гана пайда болот.

Биздин шартта орус тилдүү студенттерге алар үчүн экинчи тил болуп саналган кыргыз тилин тийиштүү деңгээлде окутуу, үйрөтүү маселеси турат. Мында салыштыруу ыкмасы алгылыктуу натыйжа берет. Анткени кыргыз тили түрк тилдеринин курамына, орус тили чыгыш славян тилдерине киргендиктен фонетикада, морфологияда, синтаксисте, башкача айтканда, тилдердин струкурасында айырмачылыктар көп учурайт. Тилдин лексикасын, грамматикасын өздөштүрүү үчүн билингвдин сөздөрдү туура айтуусу, артикуляциясы эң башкы маселе болуп саналат. Ошондуктан, кыргыз тилин башка улуттагы студенттерге окутуу процессинде интерференция көрүнүштөрүн азайтуу максатында биринчи иретте орфоэпиялык нормаларды өздөштүрүүгө, кыргыз тилиндеги фонетикалык өзгөчөлүктөргө токтолуу натыйжалуу болоору анык. Андыктан, үйрөтүү процессин алды менен кыргыз алфавитиндеги Ө, Ү, Ң тыбыштарын туура айттыруудан баштоо керек. Тилдин орфоэпиялык нормаларын транскрипция аркылуу берилиши маанилүү, анткени бул ыкма кыргыз тилиндеги фонетикалык тыбыштарга негизделип, сөздөрдүн туура айтылышын көрсөтөт. Мисалы: коалиция [каалиция], монитор [манитор], поэзия [паэзия], эпос [эпас] ж.б.

Ошондой эле кыргыз тилиндеги сингармонизм законуна өзгөчө көңүл буруу зарыл. Ага байланыштуу үндүүлөрдүн ичке – э (е), и, ө, ү жана жоон – а, ы, о, у болуп бөлүнүшүн, кыргыз тилиндеги төл сөздөрдө гана үндөшүү законунун сакталышын баса белгилеп, кабыл алынган сөздөр бул законго баш ийбегенин мисалдар аркылуу берүүдө (мугалим, адабият, тамсил, нотариус ж.б.) мындай сөздөргө мүчө уланган өзгөчөлүктөргө көңүл буруу керек экендигин белгилей кеткенибиз оң. Мындай сөздөрдөгү мүчөнүн

туура уланышы акыркы муунга тиешелүү экендигин белгилеп, мисалдар менен бышыктап көрсөтөтүү зарылчылыгы оң натыйжа берет.

Сингармонизмге байланыштуу кээ бир тыбыштардын өзгөрүп айтылышына токтолсок, бул – К, Г тыбыштары. Алардын ичке үндүү менен жумшак, жоон үндүү менен каткалаң айтылышын мисалдар менен аргументтештирип, транскрипция түрүндө берилиши натыйжалуу болот. Мисалы: килем, кереге, күзгү, күлкү ж.б; карагат, кагаз, кыргыз, кылым, кыргоол, каалга ж.б. Мында орус тилиндеги К тыбышынын айтылышы менен салыштырып, айырмасын мисалдар менен далилдейбиз: комиссия, коммунист, компьютер, кодекс, кворум. Натыйжада, орус тилдүү студент К тыбышынын каткалаң айтылышын өз тилинде кандай айтылса, механикалык түрдө ошондой айтат. Бул тыбыштык өзгөчөлүктү өздөштүрүү көп убакытты талап кылат.

К, Г тыбыштарынын жумшак айтылышы, орус тилиндеги К тыбышынын орфоэпиялык нормасына окшошуп кеткендиктен, андай сөздөр көп кыйынчылыктарды жаратпайт, салыштырып көрөлү: күзгү – галерея, киргил – гилдия, көлмө – керамика ж.б.

Л тыбышынын дагы ичке үндүүлөрдөн кийин жумшак, жоон үндүүлдөн кийин каткалаң айтылышы да бир топ кыйынчылыктарга алып келет. Өзгөчө Л тыбышынын ичке үндүүлөрдөн кийин жумшак айтылышында көп каталар кездешет, билингв мындай сөздөрдө ичкертүү белгисин (Ь) коюп жазат, мисалы: ильгич, эльчилик, сүльгү, гүльдөр, пейиль ж.б.

Белгилей кетсек, кыргыз студенттер кээ бир учурларда Л тыбышынан кийин жазылган (Ь) ичкертүү белгисин жазышпай, кыргыз тилинде ичкертүү белгиси жок деген ойду айтышат, мисалы: факултет, билярд, медал, феврал. Кыргыз тилиндеги орфорафиялык эрежелер боюнча башка тилден кирген сөздөрдүн аягындагы (Ь) ичкертүү белгисинин мүчө уланган учурда гана сакталбагандыгын айтып, сөз ортосунда келген белгинин өзгөрбөй жазылышын баса белгилөө зарыл.

Жогоруда айтылгандардан улам кыргыз тилин окутууда фонетикалык өзгөчөлүктөргө маани берүү, транскрипция жана салыштырма ыкмаларды колдонуу сабактын деңгээлин жогорулатып, кош тилдүүлүк процессин бир кыйла тездетип, натыйжалуулукка алып келет деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар

1. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве”,1985, с. 62-135.
2. Орусбаев А.О. Языковая жизнь Киргизии. – Фрунзе: Мектеп, 1980, с.293.
3. Айтматов Ч. Проблемы двуязычия // Азия и Африка сегодня,1969, №2, с. 4-7.
4. Баскаков Н.А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. – Ашхабад, 1988, 140 с.
5. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. – Ленинград: Наука, 1972, с. 80.
6. Баранникова Л.И. Проблемы интерференции и вопросы взаимодействия языков // Вопросы методики преподавания иностранных языков в связи с проблемой языковой интерференции. – Саратов, 1966, с. 4-25.

Рецензент: филол.и.к., доцент Бакирова Г.К.

УДК 070
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-247-253

Музыкант В.Л., Янь Ягуан
Патрис Лумумба атындагы Россиянын Элдердин достугу университети, Москва, Россия
Музыкант В.Л., Янь Ягуан
Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия
Muzykant V.L., Yan Yaoguang.
Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia

ORCID: 0000-0001-9422-351X; SPIN-код: 4071-1550
ORCID: 0009-0008-2938-602X; SPIN-код: 6174-3360

КЫТАЙДЫН СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРЫНЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫН ФЕЙК ЖАҢЫЛЫКТАРДЫ ТАРАТУУДАГЫ РОЛУ
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КИТАЙСКИХ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ И ИХ РОЛЬ В РАСПРОСТРАНЕНИИ ФЕЙКОВЫХ НОВОСТЕЙ
LINGUISTIC FEATURES OF CHINESE SOCIAL MEDIA AND THEIR ROLE IN THE DISSEMINATION OF FAKE NEWS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада социалдык медианын тилинин фейк жаңылыктарды таратуудагы прагматикалык өзгөчөлүктөрү жана таасир этүү механизмдери каралат. Социалдык медианын тил мүнөздөмөлөрү – символдоштуруу, сүйлөшүү стилдеги форма, ыкчамдык жана интерактивдүүлүк – жалган маалыматтын жайылышын жеңилдетет. Символдоштурулган тил визуалдык элементтер жана эмоциялык манипуляция аркылуу таасирди күчөтөт; сүйлөшүү стилиндеги жана жекелештирилген баяндоо фейк маалыматты "чын" көрүнүшүнө оңой жашырат; ыкчамдык жана интерактивдүүлүк фейк маалыматтын вирустук таралышын тездетет. Ошондой эле, социалдык медианын инновациялык лексикасы, тилдик нормалардын бүдөмүктүгү жана маданият аралык таратуу өзгөчөлүктөрү факт менен ушактын чегин дагы да бүдөмүк кылат. Макалада конкреттүү учурлардын негизинде социалдык медианын тилинин прагматикалык өзгөчөлүктөрү талданып, платформалык техникалык кийлигишүүлөргө, тилди таануу технологияларына жана медиабилим берүү программаларына негизделген башкаруу стратегиялары сунушталат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются прагматические особенности языка социальных сетей в распространении фейковых новостей и механизмы их влияния. Черты языка социальных сетей, такие как символизация, разговорность, мгновенность и интерактивность, способствуют распространению ложной информации. Символический язык через визуальные элементы и эмоциональное манипулирование усиливает эффект передачи; разговорная и персонализированная речь помогает фейковой информации маскироваться под «реальный» контент; мгновенность и интерактивность ускоряют вирусное распространение ложных сведений. Кроме того, инновационная лексика, размытые языковые нормы и особенности кросс-культурной коммуникации в социальных сетях ещё больше стирают грань между фактами и слухами. На основе конкретных кейсов в статье проанализированы прагматические черты языка социальных сетей и предложены стратегии регулирования, основанные на платформенных технологических интервенциях, технологиях распознавания языка и обучении медиаграмотности, для противодействия социальным вызовам, связанным с распространением дезинформации.

Abstract: This article explores the pragmatic features of social media language in the dissemination of fake news and its mechanisms of influence. Characteristics such as symbolization, colloquialism, immediacy, and interactivity of social media language facilitate the spread of false information. Symbolic language, through visual elements and emotional manipulation, enhances the transmission effect; colloquial and personalized expressions enable fake information to be disguised as "real" content; immediacy and interactivity accelerate the viral spread of falsehoods. Additionally, the innovative vocabulary, blurred linguistic norms, and cross-cultural transmission features of social media further obscure the boundary between fact and rumor. Based on specific case studies, this article analyzes the pragmatic features of social media language and proposes governance strategies based on platform technological interventions, language recognition technologies, and media literacy education to address the social challenges posed by the spread of disinformation.

Негизги сөздөр: медиа тил таануу; фейк жаңылыктар; социалдык медиа; башкаруу стратегиялары; медиабилимдүүлүк; санарип доор; Weibo; Wechat; Кытай.

Ключевые слова: медиалингвистика; фейковые новости; социальные сети; стратегии регулирования; медиаграмотность; цифровая эпоха; Weibo; Wechat; Китай.

Keywords: media linguistics; fake news; social media; governance strategies; media literacy; digital age; Weibo; Wechat; China.

Введение В условиях цифровой эпохи социальные медиа стали одним из основных каналов распространения ложной информации. Особенно активно этот процесс проявляется в китайских социальных сетях, таких как WeChat, Weibo, где уникальные особенности языка существенно влияют на механизмы передачи контента. Изучение прагматических особенностей языка социальных сетей и его роли в распространении фейковых новостей способствует пониманию закономерностей

современной дезинформации и служит теоретической основой для противодействия связанным с ней социальным вызовам.

Язык социальных медиа отличается высокой степенью гибкости и креативности, интегрируя визуальные образы, анимацию, голосовые сообщения и текст. Он проявляет сложные прагматические функции, такие как эмоциональное возбуждение, формирование сообществ и манипулирование общественным мнением. В современной медиасреде эмоции часто оказываются важнее фактов, а мнения – важнее истины. Отслеживание отклонений языка от достоверности становится важной задачей современной лингвистики, особенно в условиях, когда ложная информация в медиа постепенно превращается в искусство манипуляции. [1]

Лингвистические особенности языка социальных сетей в распространении фейковых новостей

1. Символизация и эмоциональное манипулирование

Одной из наиболее характерных черт языка социальных сетей является высокая степень символизации: использование эмодзи, стикеров, анимированных изображений и комбинаций символов (например, "!!!", "???"). Эти элементы усиливают интонацию, обостряют эмоции и снижают барьер восприятия информации, позволяя аудитории быстро улавливать эмоциональное состояние автора без глубокого чтения текста.

Эмодзи и визуальные элементы активно применяются создателями фейков для манипулирования эмоциями пользователей. Исследования показывают, что сочетание эмодзи с провокационным языком значительно увеличивает вероятность репоста фейковых новостей. [2] Визуально-усиленный язык способствует «быстрой эмоциональной реакции», порой оказываясь более убедительным, чем текстовое содержание.

В феврале 2025 года на платформе WeChat распространилась фейковая новость о якобы возврате Германией китайских культурных ценностей в 2025 году. (рис. 1). Визуальная подача – изображение китайского флага на фоне крупного белого шрифта и эмоционально насыщенные выражения («потрясающе», «всё», «наконец-то стоим на вершине мира») с эмодзи – создавала иллюзию официального объявления и вызывала националистические чувства. Пост, размещённый обычным пользователем под ником «逸旅佳人» (Илуй Цзяжэнь), без статуса СМИ, набрал более 40 тысяч просмотров, 507 лайков, 471 репост и 147 отметок "нравится" (рис. 2).

Рис. 1."Германия официально объявила о возврате китайских реликвий, похищенных в период интервенции восьми держав, в 2025 году"
Источник: https://mp.weixin.qq.com/s/K9TyPtEeNtEWlGssOI-KAA

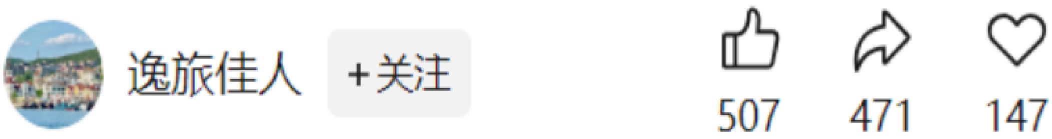

Рис. 2. Данные о лайках, репостах и отметках "нравится" под постом

Эффект эмоциональной мобилизации достигался за счёт интеграции языковых и визуальных средств: массового использования восклицательных знаков, эмотиконов, обращения к групповым идентичностям («мы наконец-то сильны», «уважение Германии к Китаю») и построения визуального поля символов, вызывающего коллективную эмоциональную кульминацию.

Как отмечают Ян и др., интенсивное использование визуального языка (восклицательные знаки, эмотиконы, вопросы) служит основой механизма эмоциональной мобилизации в дискурсе фальшивых новостей [3]. Несмотря на оперативное опровержение платформой Tencent «Вся правда народа», публикация успела вызвать широкую дезинформацию за счёт эффекта «визуальных символов + национального резонанса».

2. Разговорность и персонализация

Разговорный характер языка социальных сетей способствует тому, что фейковые новости легче маскируются под «личный опыт» или «дружеское сообщение», снижая порог доверия аудитории. Повседневная, лаконичная манера выражения делает ложную информацию похожей на «реальный фрагмент жизни» или «предупреждение от знакомых».

Индивидуализированный стиль активно используется распространителями фейков: подражая языковым привычкам целевых групп или применяя преувеличенные междометия, элементы чёрного юмора и эмоционально окрашенные выражения, они создают образ «надёжного источника». Такой стиль снижает критическое восприятие аудитории и затрудняет распознавание подлинности информации.

Фразы вроде «по инсайдерской информации» или «от друзей из надёжного источника» часто встречаются в фейковых сообщениях. Исследования показывают, что ложные тексты склонны использовать неформальный, размытый контекст и низкомодальные выражения для создания эффекта «достоверности без подтверждения». [4] Персонализированная подача, особенно связывающаяся с «перспективой обычного человека» и «цепочкой знакомых», значительно повышает доверие к информации.

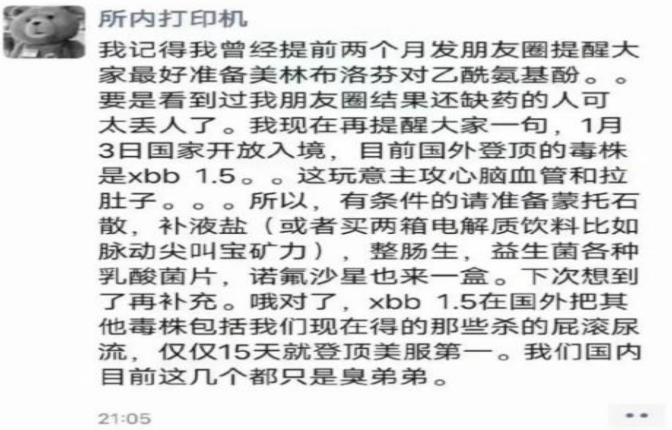
所内打印机
我记得我曾经提前两个月发朋友圈提醒大家最好准备美林布洛芬对乙酰氨基酚。。要是看到过我朋友圈结果还缺药的人可太丢人了。我现在再提醒大家一句，1月3日国家开放入境，目前国外登顶的毒株是xbb 1.5。。这玩意主攻心脑血管和拉肚子。。。所以，有条件的请准备蒙托石散，补液盐（或者买两箱电解质饮料比如脉动尖叫宝矿力），整肠生，益生菌各种乳酸菌片，诺氟沙星也来一盒。下次想到了再补充。哦对了，xbb 1.5在国外把其他毒株包括我们现在得的那些杀的屁滚尿流，仅仅15天就登顶美服第一。我们国内目前这几个都只是臭弟弟。
21:05

Рис. 3. "Монтмориллонит вышел в тренды: врачи предупреждают – не следует использовать бесконтрольно"
Источник: https://www.thepaper.cn/newsDetail_forward_21390870

31 декабря 2022 года вечером в WeChat была распространена скриншот-запись сообщения о якобы доминировании варианта коронавируса XBB1.5 в США с призывом: «запаситесь монтмориллонитом, пробиотиками и норфлоксацином» (рис. 3).

Позднее это сообщение распространилось на другие социальные платформы, такие как Weibo, официальные аккаунты в WeChat и Douyin, заняв первое место в списке самых обсуждаемых тем на Weibo.

В случае с «расхищением монтмориллонита из-за XBB1.5», данная ложная информация, сымитировав «дружеский стиль общения» и «предупреждение от знакомых», воспользовалась тревожными настроениями общества относительно вопросов здоровья и успешно замаскировалась под «реальный фрагмент жизни».

Размытый контекст и эмоционально окрашенная манера подачи снизили способность аудитории критически воспринимать информацию, а привязка к сети "знакомых" дополнительно усилила вирусность распространения. Несмотря на оперативное опровержение со стороны официальных органов, последствия, вызванные данным фейком, полностью устранить не удалось.

3. Мгновенность и интерактивность

Мгновенный характер языка социальных сетей позволяет фейковым новостям распространяться с беспрецедентной скоростью: пользователи мгновенно получают и ретранслируют большое количество непроверенной информации, что подрывает традиционные механизмы проверки и фильтрации новостей.

Интерактивность – ключевая особенность социальных сетей: пользователи активно вовлечены в распространение контента через комментарии, лайки и репосты. Создатели фейков используют популярные темы и провокационный язык для стимулирования активности, что способствует спонтанной и вирусной передаче информации.

Активное взаимодействие усиливает эффект информационных пузырей и групповой поляризации: ложные сообщения циркулируют в среде с общими когнитивными и эмоциональными установками, что укрепляет групповую идентичность и затрудняет распространение альтернативных точек зрения.

Примером такого процесса стало распространение с 25 августа 2024 года на платформах Weibo и WeChat фейковой информации о якобы «новых стандартах оплаты пенсионного обеспечения за жильё». Несмотря на оперативное опровержение (платформа Шанхая по борьбе с фейками), данный фейк благодаря высокой релевантности общественным ожиданиям и специфике языка социальных сетей продемонстрировал типичную модель «мгновенного» и «интерактивного» распространения.

Как видно из графика развития событий (рис. 4), 25 августа вечером начался резкий рост обсуждений, а 26 августа зафиксирован пик активности на Weibo (более 300 сообщений в час); вслед за этим платформа WeChat стала основным каналом эмоциональных репостов. Такая динамика – «всплеск – эмоции – распространение» – ярко подтверждает отсутствие механизма предварительной проверки и наличие мгновенной эмоциональной мобилизации в распространении фейков в социальных сетях.

Рис. 4. Динамика развития события по платформам

Источник: https://ef.zhiweidata.com/event/d768c771266b220310086735/trend

Индекс влияния события на Weibo достиг 83,2, что превысило 98% аналогичных событий; высокие показатели были зафиксированы и на других платформах: WeChat – 77,5, сетевые СМИ – 74,1, Douyin – 72,8 (рис. 5).

Рис. 5. Индекс влияния события

Источник: https://ef.zhiweidata.com/event/d768c771266b220310086735/profileV2

В этом случае интерактивность не только сыграла роль усилителя распространения, но и способствовала созданию «закрытой эхо-камеры»: когда пользователи сталкиваются с всё большим количеством схожих комментариев и выражений обеспокоенности, их собственные сомнения подавляются, тогда как альтернативная информация (например, официальные опровержения) игнорируется из-за несоответствия эмоциональному настрою группы.

Влияние языка социальных сетей на распространение фейковых новостей и стратегии противодействия

1. Появление новых лексических единиц и способов выражения: предоставление "инновационных" инструментов для ложных нарративов

Социальные сети породили большое количество новых слов и способов выражения, таких как многочисленные аббревиатуры и сетевые мемы, которые творчески используются создателями фейковых новостей для упаковки ложной информации в более привлекательной и соответствующей сетевой культуре форме. Такие выражения, как «переворот», «инсайд», «сенсационное разоблачение» часто используются в заголовках фейковых новостей, чтобы за счёт новизны и создания интриги привлечь внимание пользователей и стимулировать распространение контента.

Тем не менее подобные на первый взгляд «инновационные» способы выражения также способствуют размыванию границ достоверности информации и снижению требований аудитории к её проверке. Упаковка ложного контента с использованием необычной, но нестандартной лексики снижает когнитивный порог восприятия информации, повышает уровень любопытства и вовлечённости аудитории. [5]

2. Влияние на языковые нормы и их реконструкция: размывание границы между фактами и слухами

Языковой стиль социальных сетей характеризуется рыхлостью и нечеткими правилами, что позволяет ложной информации стирать грань между новостями и развлечением. Исследования показывают, что подобная "развлекательная языковая модель" снижает значимость вопроса достоверности информации и способствует распространению модели «легковерность – трансляция», отличающейся низкими затратами на распространение. [6]

3. Межкультурная трансмиссия: локализация в условиях языкового слияния

Глобальный характер социальных сетей способствовал активному взаимодействию пользователей из разных культурных контекстов, что в свою очередь облегчило локализованное распространение международной дезинформации. Некоторые популярные за рубежом фейковые сообщения или теории заговора через процессы перевода и адаптации в социальных сетях интегрируются в местную языковую среду, обогащаются локальными мемами и стилистическими особенностями, благодаря чему легче воспринимаются и получают доверие у локальной аудитории.

4. Комплексные стратегии противодействия прагматическим механизмам фейковых новостей

В контексте социальных медиа крайне важно сформировать интегрированную систему противодействия фейковым новостям.

Прежде всего, на уровне платформ можно внедрить механизмы ИИ-интервенции для интеллектуального распознавания и предварительного оповещения о высокорисковых прагматических структурах.

Например, при обнаружении в контенте таких семантических конструкций, как «сенсационная информация», «эксклюзивное разоблачение» и подобных, автоматически активируется механизм проверки содержания с напоминанием автору о необходимости перепроверки достоверности информации. [7]

Одновременно с этим следует интегрировать технологии обработки естественного языка (NLP) и алгоритмы распознавания эмоций для создания системы «оценки надёжности языка». Путём количественного анализа таких элементов, как плотность эмоциональной окраски, интонационная направленность и наличие размытых конструкций в тексте, можно обеспечивать поддержку принятия решений о дальнейшем распространении контента. [8] Кроме того, необходимо начинать с образовательного уровня, широко продвигая программы по развитию «грамотности в области интерпретации сетевого языка».

Такая многомерная стратегия позволит не только эффективно выявлять и предупреждать распространение фейковой информации на технологическом уровне, но и посредством образовательных мер повысить общий уровень медиаграмотности населения, что в итоге укрепит способность общества противостоять дезинформации и будет способствовать формированию более здоровой и надёжной

языковой среды в сети Интернет.

Заключение Язык социальных сетей, обладая ярко выраженными прагматическими особенностями, глубоко трансформирует механизмы распространения информации и структуру общественного сознания. В данной статье с лингвистической позиции проанализировано, как язык социальных сетей становится инструментом распространения дезинформации, а также на основе эмпирических исследований предложены многоуровневые рекомендации по её регулированию.

Ключевым аспектом борьбы с фейковыми новостями в будущем должно стать не только совершенствование технических средств, но и формирование многоуровневой, междисциплинарной системы комплексного реагирования. В частности, платформы социальных сетей должны продолжать совершенствовать механизмы модерации контента, активно применять технологии обработки естественного языка и распознавания эмоций для точной идентификации и раннего предупреждения о высокорискованной ложной информации.

Одновременно с этим образовательные учреждения и профильные организации должны усилить программы по медиаграмотности, чтобы повысить способности общественности к критическому восприятию и распознаванию дезинформации. Кроме того, государственные органы и регулирующие структуры обязаны ужесточить контроль над деятельностью социальных платформ и стимулировать их к выполнению ответственности за качество распространяемого контента. Только благодаря синергии технологий, образования и политики можно эффективно сдерживать распространение фейковых новостей, обеспечивая здоровую информационную среду и стабильность общественного порядка.

Список использованной литературы

1. Денисова Т.М. Лингвистические особенности фейков в текстах Интернета // Collegium Linguisticum – 2022: Сборник научных статей Ежегодной конференции Студенческого научного общества МГЛУ. / ред. И.А. Гусейнова [и др.]. – Москва: Московский государственный лингвистический университет, 2022, с. 43-51.
2. Bozkanat E. Detecting fake news on social media: The case of Turkey // Analyzing Global Social Media Consumption. – IGI Global, 2021, с. 19. DOI: 10.4018/978-1-7998-4718-2.ch004.
3. Yang Y., Zheng L., Zhang J., Cui Q., Li Z., Yu P. S. TI-CNN: Convolutional neural networks for fake news detection // arXiv preprint arXiv:1806.00749, 2018. – URL: https://arxiv.org/abs/1806.00749
4. Kholid L., Laksana I. K. D., Sudipa I. N. The Hoax News Text on Social Media: A Critical Discourse Study // International Journal of English Language Studies, 2021, Vol. 3, No. 10, p. 14-21. DOI: 10.32996/ijels.2021.3.10.3
5. Ajšić A. Language Ideology as Fake News // Linguistics Vanguard, 2025. DOI: 10.1515/lingvan-2024-0063
6. Haug M. Mass communication on social media: The case of fake news // Proceedings of the 2020 Computers and People Research Conference (SIGMIS-CPR '20), 2020, p. 169. DOI: 10.1145/3378539.3393852
7. Medeiros F.D.C., Braga R. B. Fake news detection in social media: A systematic review // Proceedings of the XVI Brazilian Symposium on Information Systems (SBSI '20). – New York: Association for Computing Machinery, 2020, Article 38, p. 1-8. DOI: 10.1145/3372923.3404784
8. Thate T., Hattingh M.J. Using Natural Language Processing to Detect Fake News // Semantic Scholar, 2021. – URL: https://api.semanticscholar.org/CorpusID:251621403

Рецензент: к.филол.н., доцент Касымалиева К.Э.

УДК 821.512.154
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-254-257

Мусаева Ж.К.
К. Карасаев атындагы БМУ
Мусаева Ж.К.
БГУ имени К. Карасаева
Musaeva J.K.
BSU named after K. Karasaev

ORCID: 0009-0009-2308-1409

ЗАМАН ЧЫНДЫГЫНЫН А.ӨМҮРКАНОВДУН ПОЭЗИЯСЫНДА ОРУН АЛЫШЫ
МЕСТО РЕАЛЬНОСТИ ВРЕМЕНИ В ПОЭЗИИ А. ОМУРКАНОВА
THE PLACE OF THE REALITY OF THE TIME IN A. OMURKANOV'S POETRY

Кыскача мүнөздөмө: Кыргыз Республикасынын эл акыны, КР Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, III даражадагы «Манас» орденин ээси Анатай Өмүркановдун поэзиясына баа берүүдө чынчылдыгына, маанисинин тереңдигине жана салмактуулугуна өзгөчө басым жасалат. Акындын ырларынын көбүндө замандын чындыгы, терс көрүнүштөрү бурмаланбай, жумшартылбай, так, даана жана курч берилген. Макалада ушул багытта жазылган ыр жыйнактарындагы ырлары, андагы мезгилдин көйгөйлөрүнүн сүрөттөлүшү тууралуу сөз болот.

Аннотация: В поэзии народного поэта Кыргызской Республики, лауреата Государственной премии им. Токтогула, обладателя ордена «Манас» III степени Анатая Омурканова особое внимание уделяется честности, глубине смысла и содержательности. В большинстве его стихов правда времени, негативные явления передаются прямо, четко и остро, без сглаживания и искажения. В статье рассматриваются сборники стихов, написанные в этом направлении, и показ в них проблем эпохи.

Abstract: In the poetry of Anatay Ömürkanov, People's Poet of the Kyrgyz Republic, laureate of the Toktogul State Prize, and recipient of the "Manas" Order of the 3rd degree, particular emphasis is placed on sincerity, deep meaning, and gravity. In most of his works, the truth of the era and its negative aspects are conveyed directly, clearly, and sharply – without distortion or softening. This article discusses poems from his collections that illustrate these themes and depict the problems of the time.

Негизги сөздөр: поэзия; заман; жанр; чындык; коом; турмуш; жыйнак; тема.
Ключевые слова: поэзия; время; жанр; правда; общество; жизнь; сборник; тема.
Keywords: poetry; time; genre; truth; society; life; collection; theme.

Поэзия адабият түрлөрүнүн ичинен өзгөчөлөнгөн жанр десек болот. Анда адамзаттын ой-тилеги, санаасы, айрыкча адам баласынын жеке жашоосу же жалпыга тиешелүү кандайдыр бир курч кырдаал ыргакка салынып, көркөмдөлүп, ыр түрүндө иштелип чыгат. Ошондой эле ошол учурдун чындыгын чагылдырууда мезгил менен кошо активдүүлүгүн көрсөтүп келе жатат. Заман чындыгын кыргыз адабиятында тээ баштан эле бир топ акындар ыр менен ыргакка салып айтып келишкен. Өлкөдө кайра куруу мезгилинде ачык айтуу саясаты курчуп, күчөп турганда да поэзия өз милдетин аткара алды. Кыргыз адабиятында ошол учурдун оң жана терс жактарын, айрыкча жетекчилердин кемчиликтерин ачык-айкын айткан акындардын бири Анатай Өмүрканов болду.

«Мөлтүр сезим» аттуу алгачкы ыр жыйнагы менен элге белгилүү болгон акын Анатай Өмүркановдун алгачкы ырлары эл-жерди сүйүү, махабат, эне, Мекенге болгон сагыныч өңдүү темалар болсо, эгемендүүлүк жылдары жазылган ырларында элдин аң-сезимине таасир берген коомчулуктагы терс жактарды таамай айткан, нравалык жактан тарбиялоо максатында жаңы темалар орун алды. Мындай багытта «Күндөгү так», «Асмансыз жылдыздар», «Тушалган чагылган» аттуу жыйнактарында өткөөл заман тууралуу бетке чабар, курч ырлары элге жетип, колдоо тапкан.

«Күндөгү так» жыйнагында «Көңүл көйгөйү», «Тарыхый ырлар», «Жүрөк күүсү», «Арзуу ырлар» деген бөлүмдөр жана баштагы жыйнактарынан тандалып алынган ырлары, обондуу ырлары жана «Ак Мактым» поэмасы орун алган.

Жүрөктөрдү зил аралаш
Капкара так

Күнгө карап
Күчөп барат
Күндөгү так...
Азайгандан элге деген
Ниети ак
Күчөп барат
Күндөгү так...
Күндөгү так,
Күндөгү так
Күн санап көбөйбөчү
Айыкпас жара сымак. [7, 33-б.]

Бул саптарда «күндөгү так» өтмө мааниде берилүүдө. Элибиз илгертеден жаратылыш кубулуштарына, айлана-чөйрөгө өзгөчө көңүл буруп, алар менен тыгыз байланышта жашап, жаратылышка аяр мамиле жасашкан. Жаратылыш кубулуштары менен эртеңки күндү болжолдоп билишкен. Алсак, айдын жаңырганына карап аба-ырыйынын кандай болоорун божомолдогон. Күн бетиндеги так дагы кандайдыр бир жаманчылыктын, кырсыктын белгиси катары кабыл алынган. Акын ырында ошол учурдагы саясий адилетсиздик күчөп, эл башчылардын элге болгон ак ниети азайып бaратканын жамандыктын белгиси катары баалап, күндүн бетиндеги так катары салыштырып берген. Бул аталыш боюнча өзү мындай деген: «Ар бир жыйнак акындын, акын жашаган мезгилдин балдары, ошон үчүн ага атты акын өзү койгону оң. Күндө так бар – деп илимий изилдөөлөр жазып жүрүшөт, бирок жыйнактын аты ал эмес жердеги жашоо, жердеги замандын күнү жөнүндө «кайдан түштү укмуш чагылган» демекчи, төлү эгиз, телегейи тегиз болуп, бай-кедейи билинбеген пейили алпейим, кой үстүндө торгой жумурткалаган заманда эркиндиктин жоолугун бетине калкалап чыныгы жүзүн жашырган бүгүнкү каардуу, таш боор замандын ушу күнгө калтырган тагы жөнүндө болуп жатат. Асман – бул Көк, Теңири, Кудай. Кой терисин жамынган адилетсиз замандын жүрөккө, мезгилге калтырган тагы – ошо асманын, Теңирин, Кудайын, Манасын унуткандан болуп жатат, биз ошондой опоосуз жылдарда жашап жатабыз, ошого өзүмдүн атуул катары, акын катары көз карашымды билдирейин дегендеги кербезим. Чыны ошол». [1]

Анатай Өмүрканов жасакерленгеди жактырбаган, чындыкты бетке айткан акын экенин окурмандар да, адабиятчылар да баса белгилеп келет. Ал өзүнүн жеке адамдык тагдырынан элдин тагдырын жогору коюп, эч кимден коркпой, тайманбастан «Кыргыздын биринчи президенти А.Акаевге», «Хан аз күлөт дечү эле», «Ушул күнгө ким апкелди?», «Уулуң кайда?» деген курч, публицистикалык мүнөздөгү ырларында кемчиликтерди ачык эле сындап жазган.

Күнөө кимде: керкидеби, кемиктеби?
Кедейленди келберсиген элдин теңи.
Ушунча бийлик туруп сен билбесең,
Мафиянды карапайым эл билеби?! [7, 28-б.]

Чындыгында, Анатай Өмүрканов мурда да, кийин да саясатка ыкташып, бийликтин ырын эч качан ырдаган эмес:

Кыймылдатып турган кезде кылымды,
Оозундан жулуп алып ырынды,
Ташын талкан кылып кете береби
Төрт-беш киши жана МВД, КГБ
Ким өчүрсө адилеттик чырагын,
Жан учуруп жалаңдатса чырагын.
Кашайгырга каршылыгым көрсөтүп,
КПССтин катарынан чыгамын – [7, 33-б.]

деп, ашык сөз сүйлөтпөй бир гана коммунисттик идеологиянын жетеги менен боло берсе, ашыкча эле тыя берсе партиядан да чыгып кетүүдөн кайра тартпастыгын ачык айткан.

Базар экономикасы деген түшүнүк кенен жайылып, анын аркасы менен жүргүзүлүп жаткан туура эмес саясаттын айынан элдин жакырланып, оор турмушту башынан өткөрүп жатканына түздөн-түз бийлик башындагы адамдар күнөөлүү деген ойлорун «Канталамай», «Айлык жетпейт», «Эх, элим, ай», «Кайырчылар», «Тилемчи» ж.б. ырларында «Күйгөндөн айтам бир сабак» деген көлөмдүү термесинде кенен баяндаган.

«Канталамай» деген ырында:

Башынан сасып кирген балыкка окшоп,
башталды жогор жактан
канталамай,
канталамай,
канталамай
бийликке эптеп жетер менен
эки жагын эч карабай,
Хеменгуэй чоң балыгын бир заматта,
Талап кеткен үйүр-үйүр акуладай.
талашууда казынаны…
канталамай, канталамай» – деп, эл башчылар жана алардын жакындары карапайым элди ойлобой мамлекттин мүлкүн талап-тоноп, эч нерсе болбогондой жыргап жүргөнүн ал эми жаштардын келечеги туңгуюк болуп турганын элестүү сүрөттөп берген. Мындай темадагы дагы бир ырында «рынок» деген түшүнүктү, капиталисттик коомду эч жактырбаганын мындайча айткан:

Кутурган иттей
Тилин салаңдаткан,
алдуусу алы жогун канжалаткан
Эсти оодарып жардан чыга калгансыган

эшикте жинди рынок, акмак заман...
Куюнга куюлушуп, зуу-зуу учуп кетким келет көз көрбөгөн алыс жакка заман издеп мындан башка, мындан таза. [7, 77-б.]

Акын элдин ичиндеги кээ бир жасакерлердин, өз максатына жетүү үчүн айлакер адамдардын жоруктарын бийликтегилерди кандай сындаса дал ошондой ал адамдарды да сындап жазган:

Башкарма боло калса айлыбыздан,
Күн-түндөп арыз жазып түшүрүшүп,
Келишсе башкармалар башка жактан
Айылым тосуп алат жүгүнүшүп...
А бийлик кылбайт айтчы эмнелерди?!
Директор болуп бир кез өзбек келди.
Айылым унутуп салып кыргызчаны
Бир жылда сүйлөп кетти өзбекчени... [6, 43-б.]

Бул туурасында адабиятчы К. Артыкбаев мындай деген: «Белгилүү акын Анатай Өмүрканов «Айылдаштарыма» деген ырында кемчиликтердин кетип жаткандыгына жетекчилер бир эсе күнөөлүү болсо, жумурай журттун, көпчүлүктүн өзү андан көбүрөөк күнөөлүү экендигин эң сонун элестетип, эгерде эл, масса мансапка кошоматтанып ээрчип кетпей ак, караны ажыратып, биригип ынтымакта туруп жетекчинин кемтигин ачык айтып оңдоп турса, анда терс көрүнүштөр азыраак болор эле деген тыянакка келүүгө окурманды мажбурлайт». [2, 572-б.]

Ушинтип жасакерленгенден көрө ачка калсаң да Адам деген бийик сапатты сактап калуу керектигин «Жардам» деген ырында чечмелеп берген:

Жардам сурап жалдыраба эч убакта
күнүң өтпөй калса да.
Жалдыраба, Жалдыраба!
Андан көрө
Намысыңды
түйүп алып муштумдай,
үмүтүңдү жарык кылып уч тынбай... [5, 384-б.]

Бул ырында кимдир бирөөгө жагалданып, кара курсакты тойгузуп, элде өйдө жашагандан көрө ак эмгек менен күн көргөн артык экенин, ал эми сатып алган атак-даңкты күзүндө түшкөн жалбыракка салыштырган. «... Сен – Адамсың! Ошондуктан өзүңө-өзүң жардамсың!», – деп ак эмгек менен гана баар таап, Адам бойдон калуу негизги идеясы катары берилген.

Өлкөдө ар кыл багытта жүргүзүлүп жаткан реформалардын «реформа» делинип чындыктын, наркуулуктун тескери бурмаланып жатканына жаны ачыган, ал чындык үчүн күрөшкөн, анын «акындыгы» бул чындыкты айтуу:

Чыгып кетсе, чыгып кетсин чымын жан,
Чындык үчүн чыңырганым чыңырган.
Акындыгым сокур тыйын бүгүнкү
Мезгил күүсү билинбесе ырымдан
Канча акындар калк деп көзү жумулган,
Калыстык деп жулунганым жулунган.
Баатырдыгым кокон тыйын эртеңки
Кечээгилер көрүнбөсө ырымдан.

А. Өмүркановдо «заман» темасы замандын кыйынчылыгын курч чагылдыруу менен айырмаланып турат. «Асмансыз жылдар» (2001) деген ырлар жыйнагында «Кандагы кыйкырык» деген бөлүмдү акын бүт бойдон замандын көйгөйүнө арнайт. Андагы «Кыргыз», «Төрт куурчак жөнүндө», «Дүжүр чалдар», «Түнкү кобур», «Кайырчы», «Базардагы кыргыз балдар», «Кемпай», «Эл куту», «Кандагы кыйкырык» жана башка ырларында эгемедүүлүк алып, өз алдынча эркин мамлекет болгондон кийинки кыйын кырдаал, оор жагдай рынок шартынын татаалдыгы, карапайым элдин кыйын турмушу ж.б. замадын ар кыл көйгөйү түрдүү ыкма менен ачылган.

Ал эми «Тушалган чагылган» деген жыйнагындагы «Ит багып алган кыргызга», «Өзүңдү ойлоп», «Күл болот жерим күйбөгөн», «Алдамчы кайырчылар» өңдүү ырларында ошол учурдун социалдык абалын, андагы аракечтик, сойкулук, тирүүлөй жетим калган балдардын тагдыры дагы ушул сыяктуу терс көрүнүштөргө жаны кейийт. «Турмуш чындыгын коом турмушун көрсөткөн адабият заман маселелерине жана талаптарына жооп берүүгө умтулбай койбойт, ошондуктан заман талабына жооп берген адабият гана тарыхка баалуу салым болуп кире алат». [3, 84-б.] – деп, адабиятчы М. Борбугулов белгилегендей, акын Анатай Өмүркановдун ырлары чындыкты тайманбай айтуу менен өзгөчөлөнүп, адабиятыбыздын казынасына өз салымын кошо алды.

Колдонулган адабияттар

1. Акын – мезгилдин кардиограммасы // Кыргыз Руху, 2004, № 30.
2. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004.
3. Борбугулов М. Адабият теориясы. – Бишкек, 1996.
4. Исаева С. Азыркы кыргыз поэзиясы тууралуу этюддар. – Бишкек, 2013.
5. Кыргыз адабияты (Антологиясы). Поэмалар, ырлар. VIII. – Бишкек, 2012.

6. Өмүрканов А. Жанкисе. – Фрунзе: Адабият, 1991.
7. Өмүрканов А. Күндөгү так. – Бишкек: Кыргызстан, 1995.
8. Өмүрканов А. Асмансыз жылдыздар. – Бишкек, 2001.
9. Өмүрканов А. Тушалган чагылган. – Бишкек, 2005.

Рецензент: филол.и.д-р, профессор Асакеева Д.Ж.

УДК 371.3:811.512.154
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-257-262

Мырзанаева М.К., Касымбекова Н.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ,
И. Арабаев атындагы КМУ
Мырзанаева М.К., Касымбекова Н.Ж.
КНУ имени Ж. Баласагына,
КГУ имени И. Арабаева
Myrzanaeva M.K., Kasymbekova N.J.
KNU J. Balasagyn,
KSU named after I. Arabaev

ORCID: 0009-00017732-2222, SPIN-cod: 8895-3829

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА АДИСТИК ТЕКСТТЕР МЕНЕН ИШТӨӨ
РАБОТА С ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМИ ТЕКСТАМИ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ
WORKING WITH SPECIALIZED TEXTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Кыскача мүнөздөмө: Жогорку окуу жайында адистик тексттер менен иштөө менен студенттердин кыргыз тилин өздөштүрүү ишинде адистик мазмундагы тексттерди колдонуу кеңири практикаланууда. Макалада эл аралык мамилелер багытындагы адистик тексттердин кесиптик кыргыз тили дисциплинасында студенттердин билимин кеңейтүү менен практикалык жазуу жана оозеки ишмердүүлүгү боюнча өздөштүргөн билгичтиктерин, көндүмдөрүн жогорулатуу аркылуу кыргыз тили боюнча алган билимдерин келечектеги кесипте колдонууга багыттоо боюнча талдоолор берилет. Тексттерди өздөштүрүү процессинде жазуудагы айрым типтүү каталар менен иштөөгө жана орфографиялык эрежелердин колдонулушуна маани берип, тексттин окутуудагы мүмкүнчүлүктөрүн окутуучу туура пайданала алат. Бул максатты адистик тексттер менен иштөөдө практикалоого болот. Илимий эмгекте жогорку окуу жайында адистик тексттер менен иштөө методикасы аркылуу студенттердин келечектеги кесипте кыргыз тилин колдонуунун актулдуулугу эске алынат.

Аннотация: В научной статье анализируется использование специализированных текстов как средства обучения профессиональному кыргызскому языку в высших учебных заведениях. Определяются актуальность использования кыргызского языка в профессиональной сфере и выполнение информационно-коммуникативных функций, цель использования профессиональных текстов на кыргызском языке. В статье анализируются тематика, содержательная структура текстов, направленных на международные отношения и развитие одного из них в аудитории, методическая разработка текстовых заданий. Правильное и эффективное использование текстов на профессиональном кыргызском языке рассматривается как важный аспект для качественной коммуникации в образовательной и профессиональной сфере. Статья написана в целях совершенствования профессионального обучения кыргызскому языку в высших учебных заведениях с акцентом на методику усвоения содержания текста при обучении текстам по специальности.

Abstract: The scientific article analyzes the use of specialized texts as a means of teaching professional Kyrgyz language in higher education institutions. The relevance of the use of the Kyrgyz language in the professional sphere and the performance of information and communication functions, the purpose of using professional texts in the Kyrgyz language are determined. The article analyzes the subject matter, the content structure of texts aimed at international relations and the development of one of them in the audience, the methodological development of text assignments. The correct and effective use of texts in the professional Kyrgyz language is considered as an important aspect for high-quality communication in the

educational and professional sphere. The article is written in order to improve the professional teaching of the Kyrgyz language in higher educational institutions with an emphasis on the methodology of assimilation of the text content in teaching texts related to the specialty.

Негизги сөздөр: Кыргыз Республикасы; текст; кыргыз тили; жогорку окуу жайы; адистик; методика; окутуу; элчи; эл аралык мамиле.

Ключевые слова: Кыргызская Республика; текст; кыргызский язык; высшее учебное заведение; специальность; методика; обучение; посол; международные отношения.

Keywords: Kyrgyz Republic; text; Kyrgyz language; higher education institution; specialty; methodology; training; ambassador; international relations.

Жогорку окуу жайында адистик тексттер менен иштөө методдору филологиялык эмес факультеттерде кыргыз тилин окутууда кеңири колдонулууда. Окутуу ишинде методикалык процессте белгилүү багыттагы кыргыз тилинде адабияттар, окуу материалдары, адистикке тиешелүү иш кагаздары, чакан илимий макалалардын, тексттердин маанисин түшүнүү, талдоо, кесиптик лексиканы өздөштүрүү жана практикалык колдонуу максаты көздөлөт. Окуу материалындагы ой жүгүртүүгө, жаңы маалыматты өздөштүрүүгө түрткү берүүчү каражат – текст.

Тексттер менен иштөө аркылуу студенттердин кыргыз тилинде кесиптик лексикасын калыптандыруу көндүмү өзгөчө орунда турат. Адистик тексттер башка тематикадагы тексттерден айырмаланып, студенттин келечектеги кесибине тиешеси бар чакан мазмунга, так түзүлүшкө, кесиптик терминдерге жана практикалык маалыматтарга ээ болот. Кесиптик тексттер төмөнкүдөй негизги өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Терминдердин көп колдонулушу – ар бир тармактын өзүнө таандык кесиптик лексикасы жана түшүнүктөрү бар.
2. Так түзүлүшкө ээ – көпчүлүк учурларда адистик тексттер логикалык ырааттуулук менен берилет.
3. Илимий негиздүүлүк – кесиптик тексттерде субъективдүү пикирлерге караганда, фактыларга жана далилдерге басым жасалат.
4. Формалдуулук – көбүнчө расмий, публистикалык стилде жазылгандыгы менен мүнөздөлөт.

ЖОЖдун студентине тандап алган кесибине тиешеси бар деген максатта тексттерди тандалып алууда тексттердин теметикалык-түзүмүнүн өзүндө да логикалык ырааттуулук сакталышы маанилүү, алсак жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүдөн белгисиздикке карай окутуу. Окутуу процессинде окуу материалындагы ой жүгүртүүгө жана өздөштүрүүгө түрткү берүүчү каражат – текст болгондуктан, тексттер семантикалык-структуралык өзчөлүгүнө, колдонуу чөйрөсүнө ылайыкталып тандалат. “Тексттердин мазмуну өтүлүүчү теманын максатына ылайык окутулат”. [1, 6-б.]

Адистик тексттер менен иштөөдө студенттердин төмөнкү көндүмдөрүн өнүктүрүү күтүлөт:

- Эң биринчи кыргызча окуу жана түшүнүү жөндөмү – студенттер аудиторияда тааныш эмес тексттерди кыргызча өздөштүрүү көндүмү калыптанат.
- Сөз байлыгын өстүрүү – терминдерди жана адистик түшүнүктөрдү өздөштүрөт.
- Аналитикалык ой жүгүртүү – маалыматтарды талдоого жана сын көз караш менен кароого үйрөнүшөт.
- Жазуу жөндөмү – адистик макалаларды жана иш кагаздарын жазууга такшалат.
- Кесиптик даярдык – теорияны келечекте практикалык колдонууга үйрөнүү менен жумушка болгон даярдыкты жогорулатат.

Аталган максаттарды ишке ашыруу үчүн практикалык негизде эл аралык мамилелер багытынын кесиптик кыргыз тилин дисциплинасында иштелүүчү адистикке багытталган тексттердин бири “Кыргыз Республикасынын Атайын жана Ыйгарым укуктуу Элчисин кабыл алуучу өлкөгө дайындоо тартиби. Ишеним жана чакыруу грамоталарын тапшыруу тартиби”. Негизги этаптагы тексттин мазмуну менен таанышууга келсек:

Кыргыз Республикасынын Атайын жана Ыйгарым укуктуу Элчисин кабыл алуучу өлкөгө дайындоо тариби. Ишеним жана чакыруу грамоталарын тапшыруу тартиби

Элчиликти Кыргыз Республикасынын Атайын жана Ыйгарым укуктуу Элчиси жетектейт. Ал келген өлкөдө өз мамлекетинин аккредиттелген расмий өкүлү болуп эсептелет. Эгерде аккредиттеген мамлекеттер каршы болбосо, элчи бир учурда бир нече чет

мамлекеттерде элчи боло алат. Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин көрсөтмөсү боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин эл аралык маселелер боюнча комитети менен консультацияларды жүргүзгөндөн кийин Кыргыз Республикасынын Президенти элчини кызматка дайындайт. Тышкы иштер министри элчилик кызматка талапкерди Президентке кат түрүндө сунуштайт. Катка талапкердин өмүр баяны жана анын кесиптик сапаттарын тастыктаган тиешелүү документтер тиркелет. Президент тарабынан элчинин талапкерлиги жактырылгандан кийин, анын администрациясы ТИМди бул жөнүндө маалымдайт. ТИМ өз учурунда Жогорку Кеңештин эл аралык маселелер боюнча комитетине консультацияларды жүргүзүү үчүн талапкерге көрсөтмө жиберет.

Аккредиттей турган мамлекеттен жооп алганга чейин, элчи кызматына талапкер болгон адамга тиешелүү маалыматтар жашыруун болууга тийиш. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин эл аралык маселелер боюнча комитети менен тиешелүү консультацияларды жүргүзгөндөн кийин ТИМ элчини аккредиттей турган мамлекеттин Тышкы иштер министрлигине агреманга (макулдукка) суроо-талап жөнөтөт. 1961-жылкы Дипломатиялык байланыштар тууралуу Вена конвенциясына ылайык кабыл алып жаткан мамлекет суроо-талапка жооп бербей коюуга укуктуу. Мындай эреже мамлекеттер аралык мамилелердин курчуп кетпеши үчүн каралган. Жооп берилбесе, анда талапкер персона нон грата болуп, ал эми агреман алган талапкер персона грата болуп эсептелинет. Аккредиттей турган мамлекеттен оң жооп келгенден сон, элчинин дайындалышы тууралуу Кыргыз Республикасынын Президентинин чечими Жарлык менен тариздөлөт. Дайындалган өлкөгө кеткенге чейин элчиге ТИМ ишеним грамотасын даярдайт. Ишеним грамотасына президент өз колун коет жана ал Тышкы иштер министринин колу менен күбөлөндүрүлөт. Ишеним грамотасына кол коюлган күндөн тарта элчи өзүнүн ишине киришти деп эсептелет. Жаңы келген элчи кабыл алган мамлекеттин башчысына ишеним грамоталарын салтанаттуу түрдө тапшырат. Өлкөдөгү активдүү иштер келген өлкөнүн расмий жактарына, саясий жана коомдук ишкерлерине, ошондой эле дипломатиялык өкүлчүлүктөрдүн жетекчилерине визиттерди жасоодон башталат.

Сылык визиттер, келген өлкө менен үзгүлтүксүз байланыштарды орнотуу – эки тараптуу достук мамилелерди өнүктүрүп, чындоого умтулган дипломаттын кесиптик милдети болуп саналат.

Протоколдук ченемдерге ылайык, элчи ишеним грамоталарын тапшыргандан кийин өзү биринчи болуп сылыктык жолугушуусуна элчилерге гана бара алат. Ал эми өкүлдөр, туруктуу жана убактылуу ыйгарым өкүлдөр элчи аларга ишеним грамоталарын тапшыргандыгы тууралуу катты бергенден кийин элчиге улуу даражадагы кызматчы катары биринчилерден болуп сылык визити менен барышы керек. Элчи аларга жооп иретинде визит жасайт. Расмий жактардын визиттеринин кезектүүлүгү эреже боюнча жергиликтүү протоколдо жазылып, катуу сакталат; чет өлкөлүк элчилердин жолугушуусунун кезектүүлүгү да жергиликтүү протоколдук ченемдерге жана дипломатиялык корпуста түзүлгөн салтка баш иет.

Ошентип, дипломатиялык өкүлчүлүктүн жетекчисин дайындоо төмөнкү төрт баскычтан турат: а) агреманга суроо-талап; б) кызматка дайындоо; в) өлкөгө келүү; г) ишеним грамоталарын тапшыруу жана кызматка расмий түрдө киришүү. (“Дипломатиялык жана консулдук кызмат” окуу куралынан). [2, 53-54-бб.]

Адатта биринчи текст менен таанышып, мазмунун түшүнүү маанилүү. Окуп жатканда студенттердин мазмундук бөлүктөргө токтолуп, текстте аткарылып жаткан иш-аракеттердин ыраатын элестетүү аркылуу эске тутууга (мүмкүн бир нече жолу окуу) аракети болот. Аудиторияда жүргүзүлүүчү иштерде сабак учурунда тексттин мазмуну менен таанышкандан кийин Кыргыз Республикасынын Атайын жана Ыйгарым укуктуу Элчилерин башка өлкөлөрдө кабыл алуусун, ишеним жана чакыруу грамоталарын тапшыруусун же Кыргыз Республикасынын Президентинин башка өлкөлөрдүн элчилерин кабыл алуу аземдерин YouTube платформасынан сүрөттөрүн, видео маалыматтарын расмий сайттардан көрүү тексттин мазмунун ырааты менен эстеп калуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатат. Студенттер видеону көрүү менен угуу, көрүү жана окуу аркылуу бир нече сезим органдарын колдонушат. Бул видеолорду, сүрөттөрдү колдонуу ыкмасы материалдын жакшы кабыл алынышына жана эсинде сакталып калышына көмөктөшөт. Негизинен визуалдык видеолор маалыматты аудиовизуалдык формада берип, татаал темаларды жөнөкөйлөтүп түшүндүрүүгө жар-

дам берет. Айрыкча абстрактуу түшүнүктөрдү реалдуу көрүнүштөр менен көрсөтүү студенттердин түшүнүүсүн тереңдетет жана берилген материал студенттерге кызыктуу болуп, окуу процессине болгон кызыгууну арттырат.

Аудиториядагы ишке же үй тапшырма катарында суроолорго жооп жаздырып жана оозеки бышыктап алуу үчүн аталган тестке карата төмөнкүдөй мазмундук суроолорду түзүүгө болот:

Жогорудагы текстке карата суроолор:

1. Текстти окуп чыгып, төмөнкү суроолорго жооп бергиле.
2. Кыргыз Республикасынын Атайын жана Ыйгарым укуктуу элчисинин талапкерлигин ким дайындайт?
3. Элчини дайындоодо ТИМ кандай иштерди жасайт?
4. Элчини кабыл алуучу өлкөгө дайындоо баскычтарын айтып чыккыла.
5. Элчиликке талапкер жөнүндө маалыматтар кайсы учурда жашыруун болот?
6. Персона нон-грата жана персона грата деген терминдер эмнени түшүндүрөт?
7. Ишеним грамотасы кандай даярдалат жана тапшырылат?

Текстке карата тапшырма катары дипломатиялык өкүлчүлүктүн жетекчисин дайындоо баскычтарын жазып чыккыла жана элчиликке тиешелүү сөз айкаштарын жазгыла, айрым сөздөргө антоним, синоним жазгыла, тексттин мазмунуна ылайыктуу макалдарды жазгыла деген сыяктуу тексттен кийинки бир нече көнүгүүлөрдү иштетүү, аягында тексттин мазмунун айрым студенттерге айттыруу – тексттин мазмунун терең өздөштүрүүгө жана адистик лексиканы өздөштүрүүгө шарт түзөт. Аудиторияда жана үйгө жазуу иштерин берүү учурда актуалдуу экенин белгилөө маанилүү, себеби жазуу иши аркылуу студенттерди сабаттуулукка үндөө жана такшалтуу иши жүрөт. "Жазма кеп – коомду байланыштыруучу маанилүү маданий фактор. Жазуу тексттери – ар бир адамды курчаган маанилүү компонент, дүйнө, аалам тууралуу маалымат берүүчү негизги булак. Ошондуктан коом өз маданиятын, жамааттык интеллектинин көрсөткүчү катары тилдик нормаларга өтө сезгич болушу зарыл". [3, 157-б.]

Орфографиялык эрежелердин сакталышын түшүндүрүү иши да тексттер менен иштөөдө практикаланып келет. Орфографиялык сабаттуулукка окутуунун методикасына токтолсок, эрежелерди дароо үйгө жаттого берүү дайыма эле ийгилик алып келбейт, мындай ыкма студенттер тарабынан кызыгууну туудурбашын эске алуу маанилүү. Алгач аудиторияда сабаттуу болуунун актуалдуулугун белгилеп, студенттердин мамлекеттик тилге болгон жоопкерчилигин жана кызыгуусун ойготуп, сабаттуулукка мотивациялоо оң натыйжаларды берет.

Тексттер аркылуу иштөө аркылуу орфографиялык сабаттуулукка окутууда кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин соңку редакциясынын эрежелерине таянабыз. [4, 24-25-бб.] Айрым эрежелердин жогорудагы текстте колдонулушуна токтолсок:

67-§. Мамлекеттик жана мамлекеттик эмес мекеме, ишкана, коом, фонд, уюмдардын аталыштарынын биринчи сөзү баш тамга менен башталып, калгандары кичине тамга менен айрым-айрым жазылат. Бул эрежеге тексттен Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги деген сөздүн жазылышын мисал кылабыз.

Эскертүү: Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Баатыры өңдүү расмий аталыштардын бардык сөзү баш тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат, текстте кездешүүчү сүйлөмдө: Кыргыз Республикасынын Президенти элчини кызматка дайындайт.

66-§. Мамлекет, мамлекеттик жогорку органдардын жана эл аралык уюмдардын аталыштарынын бардык сөздөрү баш тамга менен башталып, айрым-айрым жазылат, текстте: Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешини учурайт. Буга улай кыскартылган сөздөр жана аларга мүчөнүн уланышы боюнча туура жазууну жөнүндө түшүнүк берүү да орундуу: – МИДде, ЖК – ЖКны, КР – КРдин ж.б.

39-§. Кызмат орундары. 5. Мамлекеттердин элчилеринин кызмат орундарынын расмий аталыштарындагы кызматчы сөздөрдөн башка сөздөр баш тамгалар менен башталып жазылат. Текстте элчи, атташе, генералдык катчы, император, каныша, хан, шейх деген сөздөр кичине тамга менен башталып жазылат. [5, 78-б.] Бирок текстте белгиленгендей, Кыргыз Республикасынын Атайын жана Ыйгарым укуктуу Элчиси деген-де мамлекеттик расмий кызмат катары баш тамга менен жазылып келет, бул Кыргыз Республикасынын дипломатиясы жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзымында да жазылган.

Эске алуучу жагдайдын бири Т. Аширбаевдин Орфографиялык эрежелер. Туура жазуу жана адабий оңдоо боюнча практикалык колдонмосунда кыргыз тилинде туура жазуу боюнча практикалык жагдайлар

бир кыйла кеңири берилген. 2005-жылы жарылангандыктан 2002-жылдын 28-июнунан – 2008-жылдын 26-июнуна чейинки айрым орфографиялык өзгөрүүлөр эске алынып жазылганын баамдалат.

"Орфографиянын прициптери менен эрежелери калың элдин катмарына оңой жана тез өздөштүрүү үчүн анын илимий негизи жеткиликтүү жана түшүнүктүү болушу талап кылынат. Эрежелердин илимий негизи ырааттуу жана түшүнүктүү, так кыска аныкталып түзүлсө, эл аны ыкчам тез үйрөнөт, өздөштүрөт, сабаттуулук ошончолук көтөрүлөт жана артат". [6, 13-б.] Орфографиянын принциптерин текст менен иштөөдө эске алып, анын сакталышын мисалдар аркылуу бекемдеп туруу, сабатсыздык менен күрөшүүнүн негизги ыкмаларынын бири. Кыргыз тилин ЖОЖдордо окутууда бул маселе актуал-дуулугун жоготпой келет.

Тексттер менен иштөө көндүмдөрүн такшалтуу аркылуу студенттер жогорку курстарда илимий-изилдөө иштерине катышып, өз адистигин терең өздөштүрө алышат. Алардын кыргыз тилинде кесиптик лексиканы активдүү колдонушу маанилүү. Мындан улам, жогорку окуу жайларында кыргыз тилинде адистик тексттерге кызыгуу менен иштөө методикасын өркүндөтүү көңүл буруучу маселе.

Жогорку окуу жайында студенттердин адистик тексттерди өздөштүрүүсүн жакшыртуу үчүн ар кандай ыкмалар колдонулары белгилүү. Алардын ичинен негизгилери төмөнкүлөр:

1. Тексттин мазмунун анализдөө – тексттеги негизги ойлорду бөлүп көрсөтүү, түшүнүксүз сөздөрдүн маанисин аныктоо.
2. Конспект түзүү – тексттин негизги мазмунун кыскача жана логикалык ырааттуулукта баяндоо.
3. Терминологиялык сөздүк түзүү – адистик терминдерди колдонуу жана алардын маанисин түшүнүү.
4. Талкуулар жана дебаттар – адистик тексттердин мазмуну боюнча дискуссия уюштуруу.
5. Практикалык тапшырмалар – теориялык материалдарды иш жүзүндө колдонууга үйрөтүү (бул иш тексттин мазмунуна жана окутуу процессинин жагдайына карата ишке ашат).

Тексттерди туура иштетүү методдору аркылуу студенттер илимий-изилдөө иштерине катышып, өз адистигин терең өздөштүрө алышат. Мындан улам, жогорку окуу жайларында адистик тексттер менен иштөө методикасын өркүндөтүү маанилүү маселе бойдон калууда.

Тандалган тексттердин мазмуну, логикалык түзүлүшү дисциплинанын жумушчу программасы менен шайкеш келиши маанилүү. "Тандалган тексттер окутулган адистикке, курска, жумушчу программанын темасына, мазмунуна ылайыкталат". [8, 68-б.] Ошол эле учурда тексттер менен иштөө студенттердин өз алдынча иштөөсүндө кеңири колдонулат. Бул учурда аудиториялык текст менен студенттин өз алдынча иштей турган тексттин функционалдык деңгээлинде, түзүлүшүндө айырмачылык болот. Мисалы эл аралык мамилелер багытындагы тексттерге тарыхтагы белгилүү элчилер Кыргыз Республикасындагы белгилүү дипломаттары, мамлекеттик коомдук кызматкерлер жөнүндө, дипломатиялык сүйлөшүүлөрдө тил маданиятынын орду, эл аралык уюмдардын ишмердүүлүгү тууралуу темаларды берсек болот. "Бул учурда тапшырма ар кандай эле өз алдынча иштин өзөгү катары, бир жагынан өз алдынча таанып-билүү иш-аракетинин баштапкы түрткүсү катары чыкса, экинчи жагынан аудиториялык же аудиториядан тышкаркы сабактардын дидактикалык максаттарына ылайык, студенттин окуу ишмердүүлүгүнүн белгилүү бир структурасын активдештирет". [9, 23-б.]

Аталган тексттер менен иштөө аркылуу милдеттер окутуу процессиндеги төмөнкү компонентти ишке ашырууга болорун белгилейбиз:

1. Билим берүүчүлүк компоненттин максаты – кесиптик кыргыз тили дисциплинасында эл аралык мамилелер багытындадагы тексттер аркылуу студенттердин билимин кеңейтүү. Практикалык жазуу жана оозеки ишмердүүлүгү боюнча өздөштүргөн билгичтиктерин, көндүмдөрүн келечектеги кесипте колдонууга шыктандыруу.
2. Өркүндөтүүчүлүк жана практикалык-кесиптик компоненттин максаты – кесиптик багыт боюнча өздөштүргөн билимин андан ары кыргызча терендетип өнүктүрүүгө жана кесипте кыргыз тилин колдонууга багыттоо.
3. Тарбиялык компоненттин максаты – жаштарды коомчулук алдындагы адамдык парзын, кесиптик компитенттүүлүгүн тексттердин иштелиши аркылуу таанытуу, сабаттуулукка үндөө, улуттук аң-сезимин өнүктүрүү.

Колдонулган адабияттар

1. Мырзанаева М.К. Мамлекеттик тилди окутууда кесипке багыттоочу тексттердин мазмуну жана максаты // Вестник КНУ им. Ж. Баласагын, 2019, №3, 141-б.
2. Эл аралык мамилелер багытында окуган студенттерге кыргыз тили боюнча тексттердин жана көнүгүүлөрдүн жыйнагы (окуу куралы) / Түзгөн: М.Э. Зарипова, Г.М. Акунова. – Бишкек, 2017, 140-б.
3. Касымбекова Н.Ж., Алымбаева З.А. Дисграфия – заманбап коом көйгөйү // Вестник Ыссык-Кульского университета, 2024, 59-б.
4. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери.: Соңку редакциясы. КРдин Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия. – Бишкек, 2009, 32-б.
5. Аширбаев Т. Орфографиялык эрежелер. Туура жазуу жана адабий оңдоо боюнча практикалык колдонмо. – Ош, 2005, 116-б.
6. Карасаев Х.К., Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Бишкек, 2009, 640-б.
7. Режим доступа: https://cbd.minjust.gov.kg/203948/edition/850651/kg
8. Мырзанаева М.К. Жогорку окуу жайларда кесиптик кыргыз тилин окутууда улуу ойчул Ж. Баласагындын чыгармасынын орду // Вестник КНУ им. Ж Баласагына, 2024, №3, 491-б.
9. Асипова Н.А., Баялиева А.С., Курманбек кызы Мира. Студенттердин өз алдынча иштерди аткаруудагы чыгармачылык маселесин калыптандыруунун психологиялык педагогикалык маселелери // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, №1, 23-б.

Рецензент: филол.и.к., доцент Бешкемпирова А.И.

УДК 891.78
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-262-9

Нарозя А.Г.
Манас КТУ
Нарозя А.Г.
КТУ Манас
Narozia A.G.
KTU Manas

ORCID: 0000-0001-6390-8559

А.А. ФЕТТИН «МЕН САГА САЛАМ АЙТЫП КЕЛДИМ...» ПОЭМАСЫНЫН ТҮРК ТИЛДҮҮ АУДИТОРИЯДАГЫ АНАЛИЗИ
АНАЛИЗ СТИХОТВОРЕНИЯ А.А. ФЕТА «Я ПРИШЕЛ К ТЕБЕ С ПРИВЕТОМ…» В ТЮРКОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ
ANALYSIS OF A.A. FET'S POEM “I CAME TO YOU WITH GREETINGS...” IN A TURKIC-SPEAKING AUDIENCE

Кыскача мүнөздөмө: Макаланын максаты – А.А. Феттин «Мен сага салам айтып келдим...» аттуу поэмасынын мисалында түрк тилдүү аудиториядагы лирикалык чыгарманын талдоо өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Поэманы талдоо үчүн адабий-көркөм текстти анализдөөнүн жана чечмелөөнүн поэтологиялык жана структуралык-семиотикалык ыкмалары колдонулат. Талдоо төмөнкүдөй схема боюнча жүргүзүлөт: көркөм кептин көркөм-чагылдыруучу жана экспрессивдүү каражаттары, ыр түрүндөгү чыгарманын ритмикалык уюштурулушу, образдуу система, сюжет жана композиция, тексттин идеялык жана тематикалык мазмуну. Көркөм текст өз алдынча бир бүтүндү түзүп, белгилүү бир багыт менен уюштурулган биримдик катары каралат жана өзүнүн ички мыйзамдарына ээ. Натыйжада, орус тилин чет тили катары үйрөнүп жаткан студенттер сөз байлыгын кеңейтишет, чыгармачыл фантазияларын, окуу, угуу, сүйлөө жана жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүшөт жана эң негизгиси оозеки көркөм чыгарманын маанисине сүңгүп, анын жаралыш сырын жана мазмундуу форманын кооздугун аңдашат.

Аннотация: Цель статьи – выявить особенности анализа лирического произведения в тюркоязычной аудитории на примере стихотворения А.А. Фета «Я пришёл к тебе с приветом…». Для анализа стихотворения используются поэтологический и структурно-семиотический методы анализа

и интерпретации литературно-художественного текста. Анализ проводится по схеме: изобразительно-выразительные средства художественной речи – ритмическая организация стихотворного произведения – образная система – сюжет и композиция – идейно-тематическое содержание текста. Художественный текст рассматривается как автономное целое, определённым образом организованное единство, обладающее собственными внутренними законами. В результате студенты, изучающие русский язык как неродной и иностранный, пополняют словарный запас, развивают творческое воображение, навыки чтения, слушания, говорения и письма, а самое главное проникают в ткань словесного произведения искусства, познавая тайну его создания и красоту содержательной формы.

Abstract: The aim of this article is to identify the features of analyzing a lyrical work in a Turkic-speaking audience using the example of A.A. Fet's poem "I came to you with greetings..." The analysis of the poem employs poetological and structural-semiotic methods of literary and artistic text analysis and interpretation. The analysis was conducted according to the following scheme: figurative and expressive means of artistic speech; rhythmic organization of poetic works; imagery system; plot and composition; and the ideological and thematic content of the text. The literary text is considered an autonomous whole that is organized in accordance with its internal laws. As a result, students learning Russian as a non-native and foreign language expand their vocabulary, develop their creative imagination, and improve their reading, listening, speaking, and writing skills. Most importantly, these works delve into the essence of the literary masterpiece, discovering the secrets of its creation and the beauty of its substantive form.

Негизги сөздөр: лирика; көркөм-чагылдыруучу жана экспрессивдүү каражаттар; ритм; образ; сюжет; композиция; тема; көйгөй; идея; пафос; жанр.

Ключевые слова: лирика; изобразительно-выразительные средства; ритм; образ; сюжет; композиция; тема; проблема; идея; пафос; жанр.

Keywords: lyric poetry; figurative and expressive means; rhythm; imagery; plot; composition; theme; problem; idea; pathos; genre.

В программу баклавриата по направлению «Филология» отделения филологии (программа русского языка и литературы) Кыргызско-Турецкого университета «Манас» включён курс «Филологический анализ художественного текста», который изучается в течение четырёх семестров на первом и втором курсах по четыре часа в неделю. **Цель курса** – комплексный анализ формы и содержания художественного текста для выявления функций его компонентов в соотношении как с автором, создавшим его, так и с иноязычным читателем, воспринимающим текст на изучаемом языке. В программе курса предусмотрен анализ прозаических и поэтических произведений русской классической литературы. **Цель статьи** – выявить особенности анализа лирического произведения для тюркоязычной аудитории на примере стихотворения А.А. Фета «Я пришёл к тебе с приветом…».

Прежде чем приступить к анализу стихотворения, необходимо остановиться на специфике лирики как литературного рода. Как отмечается в «Литературной энциклопедии терминов и понятий», «лирика (греч. lyrikos, от lyra – струнный музыкальный инструмент) – литературный род, выражающий мысли, чувства и переживания субъекта, провоцирующий у читателя (слушателя) иллюзию сопереживания и тяготеющий к стиховой форме». [1, стлб. 450] Лирика – наиболее субъективный род литературы: поэт выражает свои индивидуальные мысли, чувства, вызванные различными явлениями жизни. Они непременно обобщаются, типизируются. В результате этого возникает сопереживание, то есть читатель воспринимает чувства лирического героя как свои, близкие к себе. «При восприятии лирики, в отличие от других родов литературы, происходит максимальное присвоение прочитанного, обретение личностных смыслов в художественном тексте. Лирика позволяет читателю понять сокровенное в себе, поэт как будто предугадывает это, находя для выражения сокровенного соответствующие слова и образы» [2, с. 64], – подчёркивает эту особенность Л.А. Сомова.

После уяснения основных особенностей лирического литературного произведения приступаем к анализу стихотворения А.А. Фета «Я пришёл к тебе с приветом…».

Для начала можно предоставить студентам краткую информацию об авторе, необходимую для анализа стихотворения. **Афанасий Афанасьевич Фет (1820-1892)** – поэт, переводчик, публицист, член-корреспондент Петербургской Академии наук.

Наиболее известен как автор лирических стихотворений, в которых перед читателем предстают увиденные тонким наблюдателем картины природы, мимолётные движения человеческой души, все оттенки чувств и переживаний. Стихи А. Фета необыкновенно музыкальные, многие из них положены на музыку и стали популярными романсами.

Возможно, студентам будет интересно узнать, что «Афанасий Фет в жизни был человеком в высшей степени прозаическим, занятым хозяйственными расчетами, мрачным, склонным к тоске и хандре, таким он видится в воспоминаниях современников и в его собственных. В стихах же, напротив, мы встречаем личность необыкновенно возвышенную, поэтическую, жизнерадостную и светлую» [3, с. 41], – отмечает Н.В. Кулибина.

Остановимся на этапах анализа стихотворения в тюркоязычной аудитории.

Первый этап – ознакомительное чтение стихотворения. Здесь важно мастерство преподавателя в умении презентовать текст стихотворного произведения, выразительно прочитав его. Можно использовать аудиозаписи, где текст читают известные мастера слова. При первом прочтении студенты улавливают общее содержание стихотворения, его настроение, тему и идею. На этом этапе важно погружение не только в содержание, но и в музыку стиха. Приведём текст стихотворения.

Афанасий Афанасьевич Фет
Я пришел к тебе с приветом…

Я пришёл к тебе с приветом,
Рассказать, что солнце встало,
Что оно горячим светом
По листам затрепетало;

Рассказать, что лес проснулся,
Весь проснулся, веткой каждой,
Каждой птицей встрепенулся
И весенней полон жаждой;

Рассказать, что с той же страстью,
Как вчера, пришёл я снова,
Что душа всё так же счастью
И тебе служить готова;

Рассказать, что отовсюду
На меня весельем веет,
Что не знаю сам, что́ буду
Петь – но только песня зреет.

1843 г.

Второй этап – внимательное чтение (или так называемое «медленное чтение» [4]) **стихотворения по строкам (стихам)** и детальный анализ каждой из них с целью выявления развития образа-переживания лирического героя в произведении. Следует заметить, что на занятиях используется поэтологический метод анализа текста, который предполагает детальное изучение системы изобразительно-выразительных средств литературно-художественного произведения с целью выявления художественного мастерства писателя или поэта, создающего словесный художественный образ. Такой метод позволяет студентам не только пополнять свой словарный запас, но и способствует развитию образного мышления, что мотивирует их к говорению. Как верно отмечает Л.А. Сомова, «Слова в лирике отличаются ёмкостью, выразительностью, предельной экономией художественных средств. Они порой теряют смысл вне контекста и словесно-звукового оформления строки. В лирике замечено особое единение (взаимопроникновение) содержания и формы, причём элементы формы признаются приоритетными». [2, с. 63-64]

Для уяснения содержания стихотворения студентам предлагается выполнить следующие **задания.**

1. Прочитайте первую строку стихотворения. Передайте своими словами её смысл. Как вы думаете, к кому поэт обращается?
2. Прочитайте первую и вторую строки. Обратите внимание на глагольную конструкцию «…пришёл… рассказать». Как вы её понимаете?

Если вы были внимательны, читая стихотворение, то заметили, что II, III и IV строфы начинаются с того же глагола «рассказать». Какой, по-вашему, была цель визита?

3. Прочитайте всю первую строфу. В какое время суток поэт пришёл в гости?
4. Прочитайте вторую строфу. Как вы думаете, о каком времени года идёт речь? Найдите в тексте подтверждение вашему ответу. Как вы понимаете выражение «лес проснулся»?
5. Перечитав первые две строфы, скажите, к кому поэт мог прийти с такими новостями? Вы можете представить себя на его месте?
6. Прочитайте третью строфу. Предположите, о каких чувствах идёт здесь речь. Подберите синоним слову «страсть». Восстановите в третьей и четвёртой строках

этой строфы прямой порядок слов. Как вы понимаете смысл этих строк?

7. Прочитайте последнюю строфу. Как вы понимаете слова «… отовсюду на меня весельем веет…»? Кому весело: окружающим или …? Найдите подтверждение своему мнению в последних строчках стихотворения. Что значит выражение «песня зреет»?

8. Прочитайте стихотворение целиком. Как вы его поняли и как представляете себе ситуацию, в которой оно могло быть прочитано? Обратите внимание, что поэт передаёт свои чувства, не только прямо говоря о них, но и описывая состояние природы.

9. Выучите стихотворение наизусть.

После постижения студентами образной ткани художественного текста обращается внимание на **структуру произведения: сюжетную и композиционную организацию текста.** Это можно считать **третьим этапом** анализа стихотворения. Анализируя лирическое произведение, студенты учатся выявлять элементы лирического сюжета как системы переживаний, обращают внимание на их расположение в тексте, а также начинают понимать, как создаётся образ-характер лирического героя произведения.

Следует обратить внимание на то, что первые два катрена изображают картину природы, а вторые два передают переживания лирического героя (психологический параллелизм). Хотя уже и в изображении природы выражается настроение лирического героя стихотворения.

Четвёртым этапом является работа над **интонационно-ритмической организацией стихотворения.** Для начала нужно уяснить со студентами понятие «ритм» и его составляющие (стих, стопа, размер, рифма, строфа). Здесь мы использовали структурно-семиотический метод анализа литературно-художественного текста, в основе которого «лежит взгляд на литературное произведение как на органическое целое. Текст в этом анализе воспринимается не как механическая сумма составляющих его элементов, и “отдельность” этих элементов теряет абсолютный характер: каждый из них реализуется лишь в отношении к другим элементам и к структурному целому всего текста» [5, с. 11], – пишет Ю.М. Лотман.

Пятым, заключительным этапом в работе с текстом является **определение тематики, проблематики, идеи, пафоса и жанра произведения**. Такая работа требует умения обобщать полученные знания и делать определённые выводы. В процессе работы со студентами используются различные интерактивные методы (работа в мини-группах, составление схем, кластеров, таблиц, подготовка презентаций, написание сочинений и т.д.). Всё это способствует не только пониманию текста, но и развитию устной и письменной русской речи. Также студентам даётся задание выучить стихотворение наизусть и выразительно прочитать его.

В результате анализа мы приходим к выводу о том, что в стихотворении «Я пришел к тебе с приветом…» автор говорит о своих чувствах, о радости, с которой встречает новый день и весну, а этим можно поделиться только с очень близким человеком, которому интересны и понятны наши переживания. Лирический герой прямо говорит о своих чувствах (душа всё так же счастью и тебе служить готова), им владеет страсть – страстная и сильная любовь. Поэт счастлив, и ему кажется, что счастливы и веселы все и всё вокруг. О таком состоянии человека русские говорят «душа (сердце) поёт». Вот эта песня и зреет в душе поэта. Выражению чувств лирического героя способствует ритмическая организация стихотворения (анафорический повтор глагола рассказать, ритмические переносы в конце стихотворных строк, построение стихотворения в виде одного длинного предложения, передающего взволнованное состояние поэта, желание обо всём рассказать своей возлюбленной; стихотворный размер (четырёхстопный хорей); строфика стихотворения; женская рифма и яркие аллитерации, придающие стихотворению особую музыкальность). Содержательная форма стихотворения способствует выражению страстных чувств лирического героя, подобно горячему свету солнца, затрепетавшему по листам деревьев проснувшегося леса, полного весенней жаждой.

В своё время Н.А. Некрасов отмечал: «Смело можем сказать, что человек, понимающий поэзию и охотно открывающий душу свою её ощущениям, ни в одном русском авторе, после Пушкина, не почерпнёт столько поэтического наслаждения, сколько доставит ему г. Фет». [3, с. 43]

По результатам проделанной работы по анализу текста студентам предлагается выполнить **тест** и написать **сочинение** «Образ лирического героя в стихотворении А.А. Фета “Я пришёл к тебе с приветом…”».

Такая детальная работа с художественным текстом помогает студентам, изучающим русский язык как неродной и иностранный,

пополнять словарный запас, развивать творческое воображение, навыки чтения, слушания, говорения и письма, а самое главное проникать в ткань словесного произведения искусства, познавая тайну его создания и красоту в единстве содержания и формы.

Список использованной литературы

1. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Сост. А.Н. Николюкин. – Москва: НПК «Интелвак», 2001.
2. Сомова Л.А. Методика обучения литературе: Особенности художественной коммуникации: электронное учеб. пособие. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2014.
3. Кулибина Н.В. Читаем стихи русских поэтов: пособие по обучению чтению художественной литературы. – 2-е изд., испр. – СПб: «Златоуст», 1999.
4. Аржанцева Т.В., Капустина С.В. Технология «медленного чтения» русской классики на занятиях по РКИ // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Филологические науки. Научный журнал, 2024, том 10 (76), № 1, с. 170-184.
5. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста: Структура стиха. – Ленинград: Ленинградское отделение. Изд-во «Просвещение», 1972.

Рецензент: к.филол.н., доцент Дюшебекова Б.Т.

УДК 37: 371. 3:894.341
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-266-269

Нижегородская Ю.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Нижегородская Ю.С.
КНУ имени Ж. Баласагына
Nizhegorodskaya J.S.
KNU J. Balasagyn

Ч.Т. АЙТМАТОВТЫН ЭМГЕКТЕРИН ИЗИЛДӨӨ (№63 Ч.Т. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ МЕКТЕП-ГИМНАЗИЯСЫНЫН МИСАЛЫНДА)
ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА Ч.Т. АЙТМАТОВА В ШКОЛЕ (НА ПРИМЕРЕ ШКОЛЫ-ГИМНАЗИИ №63 ИМ. Ч.Т. АЙТМАТОВА)
STUDYING CREATIVITY CH.T. AYTMATOV AT SCHOOL (BASED ON THE EXAMPLE OF SCHOOL-GYMNASIUM NO. 63 NAMED AFTER CH.T. AYTMATOV)

Кыскача мүнөздөмө: Макалада мектепте Ч.Т. Айтматовдун чыгармачылыгын окутуунун натыйжалуу ыкмалары каралып, жазуучунун чыгармаларын сабактарда терең талдоо аркылуу окуучулардын адабий дүйнөсүн кеңейтүү маселеси көтөрүлөт. Айтматовдун тексттерин колдонуу окуучулардын көркөм даамын тарбиялоодо маанилүү роль ойной турганы баса белгиленет. Ошондой эле, чыгармалардагы терең социалдык жана маданий темаларды талкуулоо окууга кызыгууну жогорулатууга өбөлгө түзөрү көрсөтүлөт. Адабият сабактары аркылуу улуттук жана маданий баалуулуктарды калыптандыруу процессине кошкон салымы да белгиленет.

Аннотация: В статье рассматриваются методы изучения творчества Ч.Т. Айтматова на уроках в школе. Анализируются педагогические подходы к изучению произведений писателя в контексте учебных программ. В статье подчеркивается важность использования литературных произведений Ч.Т. Айтматова для развития литературного вкуса учащихся. Особое внимание уделяется методам стимулирования интереса к чтению, через обсуждение сложных социокультурных вопросов, затронутых в произведениях автора. Отмечается влияние литературных уроков на формирование культурного и национального наследия.

Abstract: The article discusses the methods of studying the works of Ch. T. Aitmatov in school lessons. Pedagogical approaches to studying the writer’s works in the context of educational programs are analyzed. The article emphasizes the importance of using the literary works of Ch. T. Aitmatov for developing students’ literary taste. Particular attention is paid to methods of stimulating interest in reading

through discussion of complex socio-cultural issues raised in the author's works. The influence of literary lessons on the formation of cultural and national heritage is noted.

Негизги сөздөр: Айтматов; педагогика; окутуу ыкмалары; маданий мурас; адабият сабагы.
Ключевые слова: Айтматов; педагогика; методика преподавания; культурное наследие; урок литературы.
Keywords: Aitmatov; pedagogy; teaching methods; cultural heritage; Literature lesson.

В последнее время на уроках литературы в школе большое внимание уделяется изучению творчества Ч.Т. Айтматова. Творчество писателя рассматривается с самых разнообразных сторон: изучение фольклорных элементов в произведениях автора, исследование персональной модели писателя, рассмотрение произведений в контексте мирового литературного процесса. Исследование творчества писателя помогает углубить знания о жизни кыргызского народа, проследить влияние исторических событий на жизнь людей, а также разглядеть интертекстуальные связи между произведениями. Подходы к изучению творчества писателя такие же разнообразные, как и само творчество. Одним из таких подходов стало введение учебной дисциплины «айтматоведение» в некоторые школы Кыргызстана, которую изучают ученики старших классов (девятые и десятые) школы, особое внимание при изучении уделяется повестям и романам.

На любом уроке литературы учителя отдают предпочтение тем методам обучения, которые предполагают высокую степень усвоения материала. Точно так же урок айтматоведения не становится исключением. При изучении произведений писателя на уроке большое внимание уделяется именно тому, чтобы заинтересовать ученика, пробудить в нем стремление знать больше о данном романе (повести) и об авторе. М. Плисецкий писал: «Все эти произведения блестяще доказали, что молодой писатель – действительно тонкий знаток человеческой души, что на его палитре достаточно красок для всестороннего изображения красоты нашей жизни». [3, с. 265] И действительно, помимо всего, что мы знаем о Ч.Т. Айтматове, автор в особенности интересен своим умением отразить многие грани человеческого характера. «В стиле Айтматова поражает с первого взгляда чрезвычайно тонкий психологизм, объединенный с напряженной лирической взволнованностью. Последнее объясняется тем, что доминантой его образов является возвышенное начало. Критика указывает на «акварельную манеру письма», частое употребление символов, афоризмов, мягкость и свежесть ритма и интонации, на романтическую возвышенность стиля». [3, с. 289] Подростку очень важно в период становления своей личности понять себя и разобраться в том, кто он и какое место занимает в окружающем мире. С этой точки зрения, старшеклассников заинтересуют портреты айтматовских персонажей. Непокорная Джамиля и задумчивый Данияр, трогательный мальчик из «Белого парохода» и его кроткий дед Момун, стойкий Буранный Едигей и многие другие – вот те, кто могут заинтересовать школьника и пробудить в нем любопытство как к самому чтению художественного произведения, так и к личности Ч.Т. Айтматова.

Помимо заинтересованности очень важно то, как будет строиться урок. Таким образом, мы будем изучать творчество писателя в интересной и доступной форме. «Нетрадиционные формы урока позволяют повысить интерес учащихся не только к предмету, но и обучению в целом. Творчество на таких уроках проявляется не в развлекательности, а в подборе заданий дидактического характера, который своей новизной, необычностью подачи (дебаты, викторина, эвристика и т.д.), вызывая удивление, активизирует внимание, мышление ученика». [1]

Следующие методы обучения были применены на уроках айтматоведения в школе №63 им. Ч.Т. Айтматоваь в девятых и десятых классах:

1. **Метод шести шляп мышления.** Данный метод очень полюбился учителям гуманитарных дисциплин. И это неудивительно, поскольку он помогает взглянуть на проблемную ситуацию с разных сторон, развивает критическое мышление, а также повышает навыки дискуссии в группе учеников. Метод «шести шляп» изобрел британский психолог Эдвард де Боно: «Эдвард де Боно, будучи студентом, изучал медицину, физиологию и психологию. Этим определён его широкий подход к интересующим проблемам, желание разобраться в предмете на стыке дисциплин. Так, по сути, и родилась

теория шести шляп мышления, которая сегодня является одной из самых популярных разновидностей метода мозгового штурма». [2] Суть данного метода заключается в следующем: при рассмотрении какого-либо вопроса ученикам предлагается взглянуть на него с разных сторон. Для этого учителем предлагается на выбор либо случайным образом надеть ученику одну из «шляп».

Синяя шляпа – определение целей и задач, поставленных перед учениками. Чаще всего «синюю шляпу» надевает учитель. Он объясняет ученикам, какой вопрос затрагивается на текущем уроке, какова цель обсуждения и каким образом она будет достигнута.

Белая шляпа – анализ темы исключительно с аналитической точки зрения. Ученик, кому досталась белая шляпа, должен постараться, насколько это возможно, максимально объективно описать данные, которые ему известны. К примеру, при анализе произведения Ч.Т. Айтматова «Белый пароход» ученик с белой шляпой перескажет сюжет без каких-либо эмоций, опираясь лишь на факты.

Красная шляпа – эмоциональная оценка выбранной темы. В противовес белой шляпе, красная затрагивает исключительно эмотивную сторону вопроса. Ученик с красной шляпой при анализе «Белого парохода» скажет, что именно его затронуло в данном произведении. Что он чувствует, когда вспоминает сюжет этой повести, какой из образов персонажей ему наиболее по душе.

Желтая шляпа – оптимистический взгляд на данную тему. Ученик с желтой шляпой, анализируя повесть, в первую очередь, сосредоточится на том, что можно было бы сделать, чтобы повлиять на положительный исход произведения. Кроме того, обладатель шляпы может принять во внимание факт влияния повести на мировую и отечественную литературу, в частности.

Черная шляпа – критическая оценка темы беседы. Черная шляпа находится в оппозиции по отношению к желтой. Ученик, выбравший черную шляпу, высказывает свое альтернативное мнение по поводу произведения. Он может сказать о том, почему ему не понравилась повесть, и на что, по его мнению, могли повлиять герои, чтобы предотвратить печальный конец.

Зеленая шляпа – творческий, альтернативный взгляд на все вышесказанное. Самым последним выступает ученик, который подытоживает все вышесказанное. Он высказывает, что еще можно отметить при анализе данного произведения и какие нестандартные решения имеют место быть.

Методика «шести шляп» также эффективна на уроке по изучению биографии писателя, по его публицистике. Также она может быть применена и при разборе художественных фильмов по мотивам произведений Ч.Т. Айтматова.

2. Дебаты. При рассмотрении художественного произведения вместе с учениками важным остается то, насколько корректно и точно школьник может выразить свои мысли. Этот принцип также сохраняется и на уроках айтматоведения. Помимо прочих положительных сторон, таких как умение слышать собеседника, способности уважать чужое мнение, это еще и способствует более углубленному анализу творчества писателя. На уроке, посвященному произведению писателя «Джамиля», ученикам предлагается высказать свое мнение, по поводу финала произведения. Апробация данного метода в десятых классах показала свою эффективность и высокую заинтересованность учеников в анализируемом произведении.

3. Частично поисковый метод обучения. Урок айтматоведения, на котором ученикам предлагается активно участвовать в процессе поиска новой информации, является одним из самых эффективных на данный момент. Особенность данного метода заключается в том, что школьники не получают материала занятия в готовом виде. Их задача – вместе с учителем определить тему урока и постановку вопроса на данном занятии. Оборудование урока при таком методе может быть самым разнообразным. При изучении повести Ч.Т. Айтматова «Джамиля» ученикам вначале предлагалось послушать песню Данияра из одноименного кинофильма и постараться определить, чья это песня, и, исходя из этого, определить, о чем пойдет речь сегодня на занятии. При анализе произведения, внимание учеников направлялось на антропонимику – значение имени персонажей. Ученики занимались поиском значений имен главных героев в антропонимических словарях и соотносили их значение с характером героя или героини. Так, Джамиля (красивая, прекрасная) и Джамалтай (раб Аллаха) являясь одним и тем же именем, раскрывают две разные стороны персонажа.

«Чингиз Айтматов – исключительно самобытен. Его произведения, лиричные и страстные, взволнованные и глубокие – по-настоящему талантливы. Художественные

особенности их сверкают многими алмазами лучших традиций кыргызской классики и богатейшим опытом русской и советской литературы». [3, с.108] Творчество Ч.Т. Айтматова – многопланово и разнообразно. Изучая произведение писателя в школе, мы способствуем выработке у учеников высоких нравственных качеств, пробуждаем в них интерес к истории и культуре народа, даем им возможность понять самих себя. Использование современных методов обучения поможет достичь этих целей как можно скорее.

Список использованной литературы

1. Образовательный портал Продленка. – Режим доступа: https://www.prodlenka.org
2. Онлайн-платформа по обучению soft skills 4BAIN. – Режим доступа: https://4brain.ru
3. Чингиз Айтматов (статьи и рецензии о его творчестве) / К. Абдылдабеков; под ред. А. Садыкова. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975, 265 с.

Рецензент: д-р филол.к., профессор Койчуев Б.Т.

УДК 811.161.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-269-273

Новоспасская Н.В.
Патрис Лумумба атындагы РЭДУ, Москва, Орусия
Новоспасская Н.В.
РУДНв имени Патриса Лумумбы, Москва, Россия
Novospasskaya N.V.
PFUR named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia

ORCID: 0000-0001-7599-0246

ОРУС ТИЛДҮҮ МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫНЫН ТЕКСТТЕРИНДЕГИ ЛЕКСИКАЛЫК АШЫКЧАЛЫКТЫН ТҮРЛӨРҮ
ТИПЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ИЗБЫТОЧНОСТИ В РУССКОЯЗЫЧНЫХ МЕДИАТЕКСТАХ
TYPES OF LEXICAL REDUNDANCY IN RUSSIAN-LANGUAGE MEDIA TEXTS

Кыскача мүнөздөмө: Сунуш кылынган изилдөөнүн объектиси болуп жалпыга маалымдоо каражаттарынын текстинин чыгармачылык багыты саналат, анын чети лексикалык деңгээлдеги норманын бузулушу – лексикалык ашыкчалык болуп саналат. Анализдин материалы интернеттен үзгүлтүксүз тандап алуу ыкмасы менен алынган журналисттик билдирүүлөрдөгү сын атооч менен зат атоочтун 300 айкалышынан турган корпус. Мисалдар автор тарабынан орус тилинин улуттук корпусунун жардамы менен текшерилген. Изилдөө көрсөткөндөй, лексикалык ашыкчалыктын жыштык түрү – күчөтүүчү функцияны ишке ашырган окшош семалардын кайталанышы.

Аннотация: Объектом предлагаемого исследования является креативная направленность массмедийного текста, гранью которой становится нарушение нормы на лексическом уровне – лексическая избыточность. Материал анализа – корпус из 300 сочетаний имени прилагательного и имени существительного в публицистических посланиях, полученный методом сплошной выборки из сети Интернет. Примеры были верифицированы автором с помощью Национального корпуса русского языка. Исследование показало, что частотным типом лексической избыточности является повторение схожих сем, при котором реализуется усилительная функция.

Abstract: The object of the proposed study is the creative direction of the mass media text, the edge of which is the violation of the norm at the lexical level – lexical redundancy. The material of the analysis is a corpus of 300 combinations of an adjective and a noun in journalistic messages, obtained by the method of continuous sampling from the Internet. The examples were verified by the author using the National Corpus of the Russian Language. The study showed that the frequency type of lexical redundancy is the repetition of similar semes, which implements the amplifying function.

Негизги сөздөр: лексикалык ашыкчалык; күчөтүү функциясы; медиа текст; ката; типология; орус тили.

Ключевые слова: лексическая избыточность; усилительная функция; медиатекст; ошибка; типология; русский язык.
Keywords: lexical redundancy; intensifying function; media text; error; typology; Russian language.

Введение Исследователи медиатекста характеризуют его как особое пространствои отмечают ведущую егороль в информационном пространстве и влияние на общество: «СМИ представляют собой один из значимых факторов, оказывающих влияние на формирование картины мира конкретного человека и нации в целом». [1] Для лингвистов наиболее значимым свойством медиатекста становится его креативное начало, выражающееся на языковом уровне, в том числе в движении нормы: «Язык не статичен, он постоянно меняется под влиянием разнообразных факторов, как собственно лингвистических, так и внешних, включая, в том числе, и способы его функционирования, в частности, в медиадискурсе. Язык новостного дискурса представляет собой особое явление, в котором, с одной стороны, наиболее заметны происходящие в языке изменения, с другой – изменения, появляющиеся в языке СМИ, сами влияют на общелитературный язык». [2, с. 175]

В рамках исследования медиадискурса на материале публицистических посланий нами проанализированы сочетания имени прилагательного и имени существительного, полученные методом сплошной выборки из медиатекстов из сети Интернет. Основой выборки стало общее семантическое значение сочетания, а также лексическое значение компонентов и их валентность. Частотность использования выбранных сочетаний была верифицирована с помощью Национального корпуса русского языка (НКРЯ). [3] Данная процедура позволила разделить единичные случаи нормативных нарушений и тенденцию в общем движении нормы. Общее количество сочетаний в выборке – более 300.

Мы согласны с тем, что единичные случаи нормативных нарушений – это проявление особенностей индивидуального лексикона, то есть процесс и результат, отражающий то, как работает «динамическая функциональная система, саморегулирующаяся вследствие постоянного взаимодействия между процессом переработки и упорядочения речевого опыта и его продуктов». [4, с. 167] Тенденцию в общем движении нормы мы понимаем как языковое явление, функционирующее в рамках триады норма, вариант нормы и речевая ошибка [5], а исследование нарушений нормы как соответствующее тезису А.А. Залевской о «важности анализа механизмов ошибки как инструмента научного исследования процессов и механизмов функционирования языка у пользующегося им человека». [6, с. 6].Важно отметить, что движение нормы в медиатексте мотивировано такими его характеристиками, как свободный (не подцензурный) характер СМИ и отражение обобщенной русскоязычной языковой личности, на что указывает В.Г. Костомаров, отмечая, что «языковой вкус формируется в достаточно драматичном столкновении разных потоков». [7, с. 37]

Лексическая избыточность близка к явлению, известному как семантический сдвиг, например, по Ю.В. Дорофееву [8]: ошибка (т.е. случайность) в употреблении лексической единицы и сознательное нарушение в ее использовании, в том числе в сочетании рассматриваемого нами имени прилагательного и имени существительного. В данном случае интенция автора реализуется с помощью дополнительного образного наполненияи/или выполняет аттрактивную функцию.

Несмотря на то, что избыточность характеризуется как универсальное свойство текста, принято считать, что лексическая избыточность текстов не экспрессивного характера относится к периферии нормы или является ошибкой. Типология избыточности лексических единиц представлена в работах Т.А. Ковалевой о плеоназме [9], Е.В. Грудевой об избыточности текста, которая утверждает, что до 50% текстовых элементов на каждом естественном языке можно оценить как избыточные, то есть выражающие информацию повторно. [10]

Лексическая избыточность в паре имя прилагательное и имя существительное классифицируется как: 1) тавтология, под которой понимается содержательная избыточность сочетания, семантическое дублирование целого или его части, [11] 2) плеоназм как «вид избыточности, состоящий в намеренном или ненамеренном полном или частичном дублировании компонентов высказывания посредством разнокоренных («нетождественных») лексем» [9, с. 158]; функции плеоназма в исследованиях российских лингвистов описаны как выделительная, информативная (приращение смыслов), композиционная (включая ритмическую), смысловая (детализация,

объединение информации), реализация идиостиля автора, психологическое воздействие (сверхсмыслы).

Также были описаны такие типы лексической избыточности, как «1) результат семантического сдвига одного ЛСВ многозначного слова под влиянием другого; 2) результат столкновения в синтагматическом употреблении квазисинонимичных корней заимствованного слова и исконной лексической единицы русского языка; 3) стилистический плеоназм». [12, с. 141] Дальнейшее исследование корпуса примеров показало, что можно говорить и о других типах лексической избыточности.

Результаты исследования

Исследование показало, что частотным случаем лексической избыточности в паре имя прилагательное и имя существительное является:

1) повторение схожих сем, при котором реализуется усилительная функция;

2) повторение, при котором говорящий не идентифицирует наличие повторения.

Рассмотрим реализацию данных типов лексической избыточности на примере сочетания государственные чиновники. Данное сочетание отмечено в основном корпусе Национального корпуса русского языка 92 раза; государственный чиновник встречается в 39 примерах.

Словарь С.И. Ожегова [12] дает следующие определения компонентов данного сочетания:

Чиновник

1. государственный служащий (дореволюц., загр.). Крупный чиновник;

2.человек, относящийся к своей работе с казенным равнодушием, без деятельного интереса, бюрократ (укор.). Чиновникам нет места на советской работе;

3. архиерейский служебник (церк.)

Государственный

1. Прил. к государство. Государственный герб. Государственный флаг. Государственный язык. Государственная торговля. Государственный аппарат.

2. Такой, что может оказать влияние на положение дел в государстве. Дело государственной важности. Государственная тайна.

3. Обладающий большими административными способностями. Государственный ум. Государственный человек. Государственная измена (офиц.).

Словарная дефиниция лексической единицы чиновник показало отсутствие других значений, кроме ‘государственный служащий’. Таким образом, государственный чиновник является примером лексической избыточности.

(1) Вместо того чтобы разбираться с неправовыми действиями, которые совершают **государственные чиновники** самого высокого уровня и по их указаниям – крупные социальные институты, вместо того чтобы принимать исправленные законы и следить за практикой законоприменения — начинают обращать недовольство на православных (Георгий Любарский. Мракобесие, или Наших бьют // «Эксперт», 2013, № 1 (833).

В рассматриваемом примере употребление прилагательного **государственные** мотивировано расширением самого высокого уровня, частотно употребляемого для описания государственных структур управления: см., например: «Благодаря участию в подобных выставках мы получаем полное представление о движении рынка спортивных товаров и услуг, – сказал генеральный директор ЗАО «ЗИСО» ROMANA Григорий Иванович Васильев, – но самое главное, мы получаем возможность презентовать нашу продукцию самому широкому кругу потребителей и заинтересованных лиц: гражданам, пропагандирующим здоровый образ жизни, спортивным школам и федерациям, а также **чиновникам самого высокого уровня**». (Форум: ЗАО «Завод игрового спортивного оборудования (2011)); Эта тема неоднократно поднималась на совещаниях **самого высокого уровня** (Сергей Иванов. Мобильный эксперимент // «Однако», 2009).

Таким образом, сема обладающий большими административными способностями дважды повторяется в данной фразе (государственные и самого высокого уровня), сочетаясь с именем существительным чиновники, в котором присутствует сема ‘государственный’. Данный случай лексической избыточности относится к типу повторение схожих сем, при котором реализуется усилительная функция.

(2) Но в отличие от Лазутиной и Даниловой, Кабаевой и Чащиной в деле Ахатовой активнейшее участие принимают не только президент Союза биатлонистов России и первый вице-президент IBU Александр Тихонов, но и высшие **государственные чиновники** России (Андрей Митьков. «Она была на грани жизни и смерти...». Лучшую российскую биатлонистку

обвиняют в применении допинга // «Известия», 2003.02.20).

В рассматриваемом примере употребление прилагательного **государственные** было бы уместнее с другими существительными, поскольку существуют установленные законом ранги (высшие государственные должности государственной службы, главные государственные должности государственной службы, ведущие государственные должности государственной службы и т.д.), но, поскольку контекстом не установлена детализация, обобщение построено с лексической избыточностью, при которой прилагательное государственные опустить нельзя (высшие чиновники). Данный случай лексической избыточности относится к типу повторение схожих сем, при котором реализуется усилительная функция и значение ‘чиновники высокого уровня’.

(3) Далеких и близких? **Государственные чиновники**? Они заняты текущей работой и планами на ближайшее будущее (Прикосновение к будущему // «Знание — сила», 2020, № 3).

В рассматриваемом примере употребление прилагательного **государственные** мотивировано смешением сочетания государственные служащие и чиновники, что мотивировано пейоративной коннотацией лексической единицы чиновник, отмеченной лингвистами при описании лингвокультурного типажа российский чиновник: «существенные черты <…>: равнодушие, невежество, трусость, чувство превосходства и др. Данные корпуса позволяют сделать вывод о том, что названные непривлекательные характеристики в разном объеме проявляются в представлениях о чиновниках царской России, Советского Союза и современной России. Устойчивыми чертами образа являются равнодушие и трусость: соответствующие лексические маркеры присутствуют в текстах разных лет. В характеристиках современных чиновников мы не обнаружили упоминаний показной наглости, зато контекстно фиксируются такие черты, как невежество и неискренность». [14, с. 20] Таким образом, в данном контексте употребление лексически избыточного сочетания государственные чиновники мотивировано интенцией автора к негативной оценке действий государственных служащих.

(4) В семье, конечно, не без уродов, но если **государственные чиновники** в принципе не мотивированы государственными интересами, то тогда… самое время напиться (Михаил Леонтьев. Крепкость России // «Однако», 2009).

Рассматриваемый пример повторяет предыдущий контекст употребления анализируемого сочетания, однако он усилен повтором прилагательного государственный в сочетании с существенным интересы. Таким образом, в примерах 3 и 4 отмечается повторение схожих сем, при котором реализуется усилительная функция.

(5) Есть **государственные чиновники**, они дают сертификат, можно пойти получить билет… (Ольга Тимофеева. Незнайка спешит на помощь // «Русский репортер», 2013).

В рассматриваемом примере употребление прилагательного государственные с существительным немотивировано указанием на первых лиц государства или крупных управленцев; сочетание с группой сказуемого дают сертификат актуализирует сему ‘служащий’ существительного чиновники. Таким образом, мы оцениваем данное повторение как ошибочное, при котором говорящий не идентифицирует его наличие.

Таким образом, сочетание государственные чиновники по семантическому значению компонентов можно оценить как пример лексической избыточности. Анализ употреблений показал, что данное сочетание относится к типу повторения схожих сем, что реализует усилительную функцию в контекстах ‘чиновник высокого уровня’ (нейтральная коннотация) и ‘государственные служащие’ (пейоративная коннотация), а также может оценено как ошибочное в контексте ‘служащие’.

Заключение Исследование показало, что на примере публицистических посланий лексическая избыточность характеризуется как системное явление массмедийного текста. Типология лексической избыточности в паре имя прилагательное и имя существительное может быть расширена за счет включения типа, в котором повторение схожих сем реализует усилительную функцию, а также обозначить нарушение нормы, выражающуюся в повторении сем, при котором говорящий не идентифицирует наличие повторения. Перспективой исследования может стать исследование в избыточном употреблении усилительных средств на примере суффиксальных словообразований существительных с оценочным значением в сочетании с прилагательным.

Список использованной литературы

1. Стрельчук Е.Н., Лонская А.Ю. Формирование и трансформация концепта «Россия» в картине мира современных американских студентов // Вопросы теории и практики журналистики, 2018. Т. 7, № 4, с. 741-754.
2. Беляков М.В., Максименко О.И. Проблема семантических сдвигов в современном русском языке: корпусное исследование на примере новостного медиадискурса // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2024. Т. 15, №1, с. 174-194. – DOI: 10.22363/2313-2299-2024-15-1-174-194
3. НКРЯ – Национальный корпус русского языка. – Режим доступа: https://ruscorpora.ru/ (дата обращения: 21.03.2025).
4. Бурухин А.Н. Плеоназмы в индивидуальном лексиконе (экспериментальное исследование) // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина, 2012, № 1 (3), с. 167-174.
5. Перфильева Н.В., Новоспасская Н.В. Лингвистическая триада: норма, вариант нормы и речевая ошибка // Труды по русской и славянской филологии. Лингвистика / Тартуского университет. Кафедра русского языка. Т. 13. – Тарту: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010, с. 204-215.
6. Залевская А.А. Речевая ошибка ка инструмент научного исследования // Вопросы психолингвистики, 2009, № 9, с. 6-22.
7. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи: из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – СПб.: Златоуст, 1999, 352 с.
8. Дорофеев Ю.В. Трансформация семантики языковых единиц в тексте: функциональный подход // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки, 2020. Т. 162, № 5, с. 48-61.
9. Ковалева Т.А. Плеоназм в русском языке XXI века: семантический аспект // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2017, № 4, с. 158-163.
10. Грудева Е.В. Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте. –Череповец: Череповецкий государственный университет, 2007, 251 с.
11. Воложанина Т.С. Тавтологические конструкции в когнитивно-стратегическом и переводческом аспектах: монография. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный экономический университет, 2024, 164 с.
12. Красина Е.А., Новоспасская Н.В. Лексическая избыточность // Семантика и функционирование языковых единиц в разных типах речи: Сборник статей Международной научной конференции, Ярославль, 24-25 мая 2024 г. – Ярославль: РИО ЯГПУ, 2024, с. 140-145.
13. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Режим доступа: https://ushakovdictionary.ru (дата обращения: 21.03.2025).
14. Анохина С.А., Позднякова Н.В. Черты лингвокультурного типажа «чиновник» по результатам анализа сочетаемости прилагательного чиновничий // Научный диалог. 2020, № 3, с. 9-23. – DOI: 10.24224/2227-1295-2020-3-9-23

Рецензент: д-р филол.н., профессор Денисенко В.Н.

УДК 811.161.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-273-279

Окулич-Казарина А.В.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Окулич-Казарина А.В.
КНУ имени Ж. Баласагына
Okulich-Kazarina A.V.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0006-1023-7572

ПОЭТИКАЛЫК ТЕКСТТИН СЕМАНТИКАЛЫК ТЕРЕҢДИГИНИН БУЛАГЫ КАТАРЫ МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК ПРЕЦЕДЕНТ

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ ПРЕЦЕДЕНТНОСТЬ КАК ИСТОЧНИК СМЫСЛОВОЙ ГЛУБИНЫ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА
CROSS-CULTURAL PRECEDENT AS A SOURCE OF SEMANTIC DEPTH OF A POETIC TEXT

Кыскача мүнөздөмө: Макалада маданияттар аралык прецеденттик кубулуштар – прецеденттик аталыш жана прецеденттик кырдаал – көркөм сөздүн ичинде кошумча семантикалык катмарларды түзүүнүн жолу жана негизи катары каралат. Прецеденттик кырдаал жана ысым тексттин экстралингвистикалык параметрлери менен байланышкан башка прецеденттик кубулуштарга караганда күчтүү болгондуктан, алар маданияттар аралык байланыштарды түзүүгө катышат. Бул постмодернизм адабияты үчүн маанилүү эмес, мында мурунку тексттерге кайрылуу жана алар менен ойноо чыгарманын подтекстин, ал тургай маанисин куруунун бир жолу болуп калат. Поэзия жана Бродский прецеденттин иштешин байкоо үчүн бай материал берет, анткени анын ырларында ар кандай маданий кубулуштарга көп сандагы кайрылуулар камтылган, алардын айрымдары маданияттар аралык прецеденттер. Поэзиядагы прецеденттик ысым ар кандай багытта ачыла турган белгиге айланат, бул тексттин кабылдоосун кыйла тереңдетүүгө жана диверсификациялоого жөндөмдүү аллюзиялардын, ассоциациялардын, шилтемелердин жана цитаталардын өзгөчө топтому. Прецеденттик кырдаал көбүнчө поэзияда анын фрагменттеринин тизмеги катары тигил же бул ырааттуулукта кездешет, алар берилген кырдаалдын "атын" түзөт. Маданияттар аралык прецеденттик байланыштардын ар тараптуулугу поэтикалык текстти аллюзиялык, "кыйытма" кылып, маданияттын ар кандай катмарларына шилтеме кылып, поэзияны автор менен окурмандын идеялары менен ниеттеринин кесилиш чекити катары кароого мүмкүндүк берет. Ошентип, бул жана башка маданияттар аралык прецеденттик көрүнүш мурунку авторлордун тажрыйбасын кайра карап чыгууга жана ошол эле учурда көркөм чыгармачылыктын жана маданияттын үзгүлтүксүздүгүн ырастоого мүмкүндүк берет.

Аннотация: В статье рассматриваются межкультурные прецедентные феномены – прецедентное имя и прецедентная ситуация – как способ формирования и база для создания дополнительных смысловых пластов в рамках художественного высказывания. Так как прецедентная ситуация и имя сильнее, чем другие прецедентные феномены, связаны с экстралингвистическими параметрами текста, они участвуют в становлении межкультурных связей. Это немаловажно для литературы постмодернизма, где обращение к предшествующим текстам и игра с ними становятся одним из способов построения подтекста и даже смысла произведения. Поэзия И. Бродского дает богатый материал для наблюдения над функционированием прецедентности, так как его стихотворения содержат большое количество обращений к разным культурным феноменам, часть из которых является межкультурными прецедентами. Прецедентное имя в поэзии становится знаком, который возможно разворачивать в различных направлениях, это своеобразный сгусток аллюзий, ассоциаций, отсылок и цитат, способных значительно углубить и разнообразить восприятие текста. Прецедентная ситуация часто фигурирует в поэзии как цепь ее фрагментов в той или иной последовательности, которые и составляют «имя» данной ситуации. Многогранность межкультурных прецедентных связей превращает поэтический текст в аллюзивный, «намекающий», отсылающий к разным пластам культуры, позволяет рассматривать поэзию как точку пересечения идей и интенций автора и читателя. Таким образом, и тот, и другой межкультурный прецедентный феномен позволяет и переосмыслить опыт предшествующих авторов, и в то же время утвердить непрерывность художественного творчества и культуры.

Abstract: The article examines cross–cultural precedent phenomena – a precedent name and a precedent situation – as a way of forming and creating additional semantic layers within the framework of artistic utterance. Since the precedent situation and the name are more strongly connected with the extralinguistic parameters of the text than other precedent phenomena, they participate in the formation of intercultural relations. This is important for the literature of postmodernism, where referring to previous texts and playing with them becomes one of the ways to build the subtext and even the meaning of the work. Poetry of I. Brodsky provides a wealth of material for observing the functioning of precedent, as his poems contain a large number of references to various cultural phenomena, some of which are cross-cultural precedents. A precedent name in poetry becomes a sign that can be expanded in various directions, it is a kind of bundle of allusions, associations, references and quotations that can significantly deepen and diversify the perception of the text. A precedent situation often appears in poetry as a chain of its fragments in one sequence or another, which constitute the "name" of a given situation. The versatility of cross-cultural precedent links turns a poetic text into an allusive, "hinting" one, referring to different layers of culture, and allows poetry to be considered as a point of intersection between the ideas and intentions of the author and

the reader. Thus, both cross-cultural precedent phenomena allow us to rethink the experience of previous authors, and at the same time affirm the continuity of artistic creativity and culture.

Негизги сөздөр: прецедент; прецеденттик аталыш; прецеденттик кырдаал; поэзия; постмодернизм.

Ключевые слова: прецедентность; прецедентное имя; прецедентная ситуация; поэзия; постмодернизм.

Keywords: precedent; precedent name; precedent situation; poetry; postmodernism.

На этапе постмодернизма литература характеризуется обращением к «чужому слову» (в частности, к прецедентным включениям) как источнику формирования более глубокого смыслового пласта высказывания. Прецедентные феномены могут быть характеризованы по различным основаниям, в данной статье мы обращаемся к двум категориям прецедентных феноменов, выделяемым В.В. Красных и многими другими исследователями – прецедентным именам и прецедентным ситуациям.

Как справедливо отмечает Ю.Н. Караулов, «знание прецедентных текстов является показателем принадлежности языковой личности к данной эпохе, культуре. Введение в дискурс прецедентных текстов выявляет глубинные свойства языковой личности, обусловленные либо доминирующими целями, мотивами, установками, либо ситуативными интенциональностями». [1, с. 241] «В когнитивной базе языковой личности прецедентные тексты хранятся, как правило, в редуцированном виде – в виде инвариантов восприятия прецедентных текстов, и апелляция к ним происходит через связанные с ними прецедентные высказывания или имена». [2, с. 72]

«Прецедентное имя – один из важнейших ядерных элементов когнитивной базы. Это индивидуальное имя, связанное с прецедентным текстом, или прецедентной ситуацией, или имя-символ, указывающее на эталонную совокупность определённых качеств». [2, с. 79]. Д.Б. Гудков пишет: «В роли означаемого прецедентого имени выступает национально детерминированное минимизированное представление “культурного предмета”, включающее в себя его дифференциальные признаки, атрибуты и оценку». По предположению Д.Б. Гудкова, «прецедентное имя представляет собой не понятие, а сложный многомерный образ, нуждающийся в конкретизации и редукции». [3, с. 82-83] Э.Б. Магазаник считает, что прецедентное имя – это «индивидуальное имя, которое хранит культурную информацию и связано или с широко известным текстом (прецедентным текстом), или с ситуацией, широко известной носителям языка (прецедентной ситуацией)». [4, с. 32]

Прецедентная ситуация относится к экстралингвистическим, собственно когнитивным феноменам. «Как и прецедентное имя, она является одним из ядерных элементов когнитивной базы. Это определённая “эталонная” ситуация, актуальная в когнитивном плане и связанная с некоторыми коннотациями». [2, с. 60] «В связи с тем, что прецедентные ситуации относятся к числу невербальных, но вербализуемых феноменов, их “именование” часто представляет особую сложность, поэтому некоторые прецедентные ситуации обладают атрибутами для их описания, но при этом никак не именуются». [5, с. 66-67]

Д.Б. Гудков отмечает, что «чётко фиксированными дескрипциями обладает меньшинство прецедентных ситуаций (к таким ситуациям относятся, например, Ватерлоо, переход через Альпы и др.). Большая часть прецедентных ситуаций актуализируется через связанные с ними прецедентные имена, прецедентные высказывания, а также через фрагменты прецедентной ситуации. Функционируют прецедентные ситуации как часть сложной метафоры, когда происходит соположение реальной ситуации с прецедентной, выступающей в качестве образца». [6, с. 42]

Нами был отобран цитатный материал, извлеченный методом сплошной выборки. В данной статье мы рассмотрим наиболее яркие примеры прецедентных имен и событий из более чем 300 стихотворений И. Бродского (все цитаты по [7]). В ходе работы с поэтическими текстами использовались описательный метод, метод лингвистического наблюдения и контекстуального анализа, а также приемы обобщения, систематизации и классификации.

Поэтическое творчество И.А. Бродского – одно из самых значительных явлений русской поэзии второй половины XX века. Оно характеризуется контрастным сочетанием демонстративной традиционности, «вторичности» по отношению к поэтической

традиции и антитрадиционализма. Установка на традиционность, на принципы риторической эстетики («готовое слово») проявляется как в повторяющихся образах и поэтических формулах, так и в подражании стихотворцам прошлых эпох.

М.У. Худайбердина, исследовавшая использование **прецедентных имен** собственных в лирике И. Бродского, пишет: «прецедентное имя в художественном тексте часто используется в авторском (метафорическом) значении и создает тем самым сложный подтекст и смысловую вариативность»; «прецедентные имена, являясь “смысловыми вехами” текста, влияют на восприятие и понимание текста». Также она отмечает, что «прецедентные онимы составляют значительную часть от общего числа имен собственных в лирике И. Бродского, образуя прецедентное ономастическое пространство». [8, с. 5]

Нами были выявлены следующие 5 групп прецедентных имен собственных.

1) «Герои литературных произведений». В стихотворении «Феликс» мы встретили 4 прецедентных имени, которые являются символами романтического мировоззрения: Жанна, Эмиль, Вертер, Ромео. Они противопоставляются носителю имени Феликс как романтики – прагматику.

«Вот, например, герань, желтофиоль
ему уже не кажутся загадкой.
Да, книги, – те его ошеломят.
Все Жанны эти, Вертеры, Эмили…
Но все ж они – не плоть, не аромат.
Надолго ль нас они ошеломили? <…>
Представь себе иронию, когда
какой-нибудь отъявленный Ромео
все проиграет Феликсу. Беда!»

Э.Б. Магазаник говорит о таких именах как об именах-аллюзиях и видит их специфику в том, что основой их «перекличек» в литературе является «совпадение имени и совпадение каких-то отдельных, изолированных определений самих носителей имени». При этом возникают неполные ассоциации: «При полных мы просто не заметим нарочитой ошибочности отождествления разных носителей одного имени, текст будет попросту обессмыслен в наших глазах. А при неполной происходит следующее: ассоциация возникает, но мы тут же видим и ее неосновательность для действительного отождествления носителей имени. Художнику, однако, важно, что у нас в сознании остаются следы возникшей было ассоциации. Неожиданное сближение имен и их носителей состоялось». [4, с. 32]

2) «Поэты и писатели». Стихотворение «На независимость Украины» (содержащее субъективную резко отрицательную оценку исторического факта) заканчивается строками, в которых упоминаются два значительнейших литературных деятеля России и Украины А. Пушкина и Т. Шевченко:

«С Богом, орлы, казаки, гетманы, вертухаи!

Только когда придет и вам помирать, бугаи,

будете вы хрипеть, царапая край матраса,

строчки из Александра, а не брехню Тараса».

3) «Деятели искусства». Мы встретили упоминания двух имен композиторов – Л. ван Бетховена и П.И. Чайковского – в стихотворении «Приглашение к путешествию» как метонимию, обозначающую ноты их произведений («Сначала разбей стекло с помощью кирпича. / Из кухни пройдешь в столовую (помни: там две ступеньки). / Смахни с рояля Бетховена и Петра Ильича, / отвинти третью ножку и обнаружишь деньги»), а также имя русского художника-авангардиста К.С. Малевича в «Эклоге 4-й (Зимней)»: «Днем, когда небо под стать известке, / сам Казимир бы их не заметил, / белых на белом».

4) «Исторические деятели». В этой группе мы объединили имена людей, вошедших в мировую историю и ставших символами каких-либо свершений или идей. Например, в стихотворении «Феликс» имя Ю.А. Гагарина употреблено в значении ‘великий первопроходец’:

«И самая далекая звезда
видна ему на дне его колодца.
А что с ним будет, Господи, когда
до средств он превентивных доберется!
Гагарин – не иначе».

В том же произведении имена двух полководцев разных времен и народов Кира и Наполеона поставлены в один ряд, так как для поэта важен акцентируемый компонент их значения ‘завоеватель, непобедимый воин’:

«Он прав, как наступающий солдат,
бегущий от словесных состязаний.
Завоеватель! Кир! Наполеон!».

В «Речи о пролитом молоке» имя К. Маркса использовано как знак понятия «классовая борьба», которое получило особое значение в марксизме. С точки зрения марксистов классовая борьба будет всегда и везде, в любом обществе, где существуют

антагонистические классы. Противопоставление себя всему социалистическому стало гражданской позицией И. Бродского. В данном контексте мы видим ярчайший образ этого противопоставления:

«Жизнь вокруг идёт как по маслу.

(Подразумеваю, конечно, массу.)

Маркс оправдывается. Но, по Марксу,

давно пора бы меня зарезать».

5) «Русские фамилии». В стихотворении «Семенов» использованы самые распространенные русские фамилии, ставшие своеобразным знаком «русскости». Они введены в контекст для показа обезличенности русского обывателя, его «неинтересности» и «одинаковости».

«Не было ни Иванова, ни Сидорова, ни Петрова.

Был только зеленый луг и на нем корова.

Вдали по рельсам бежала цепочка стальных вагонов.

И в одном из них ехал в отпуск на юг Семенов».

Как и прецедентное имя, **прецедентная ситуация** является ярким, но нечастым приемом в поэзии. Интересным примером может служить стихотворение «В городке, из которого смерть расползалась по школьной карте…»:

«В городке, из которого смерть расползалась по школьной карте,

мостовая блестит, как чешуя на карпе,

на столетнем каштане оплывают тугие свечи,

и чугунный лес скучает по пылкой речи.

Сквозь оконную марлю, выцветшую от стирки,

проступают ранки гвоздики и стрелки кирхи;

вдалеке дребезжит трамвай, как во время óно,

но никто не сходит больше у стадиона.

Настоящий конец войны – это на тонкой спинке

венского стула платье одной блондинки,

да крылатый полет серебристой жужжащей пули,

уносящей жизни на Юг в июле».

Здесь прецедентная ситуация «вторая мировая война» подана как цепь ее фрагментов в хронологической последовательности, которые и составляют «именование» данной ситуации. В.В. Красных говорит, что «в когнитивной базе хранится набор дифференциальных признаков прецедентной ситуации, универсальных для всех представителей данного лингвокультурного сообщества – инвариант восприятия прецедентной ситуации, который является некоей квинтэссенцией представлений “о добре и зле” и, следовательно, близок к архетипу». [2, с. 62] С подобным случаем, близким к архетипу, мы имеем дело.

В стихотворении «Октябрь – месяц грусти и простуд» И. Бродский обращается к прецедентной ситуации из истории Октябрьской революции:

«Октябрь – месяц грусти и простуд,

а воробьи – пролетарьят пернатых –

захватывают в брошенных пенатах

скворечники, как Смольный институт.

И вороньё, конечно, тут как тут».

Здание Смольного института благородных девиц наиболее известно это здание ключевой ролью в событиях Октябрьской революции. В октябре 1917 г. институт был переведён в Новочеркасск, после чего в опустевшем здании расположился штаб по подготовке к восстанию большевиков, которым руководил Петроградский военно-революционный комитет.

В лирическом стихотворении «То не Муза воды набирает в рот…» мы встречаемся со знаком прецедентной ситуации «Затопление крейсера “Варяг”»:

«Я бы заячьи уши пришил к лицу,

наглотался б в лесах за тебя свинцу,

но и в черном пруду из дурных коряг

я бы всплыл пред тобой, как не смог “Варяг”».

9 февраля 1904 года крейсер «Варяг» вместе с канонерской лодкой «Кореец» после боя с японскими кораблями в корейском порту Чемульпо по решению командования были затоплены.

Еще одна прецедентная ситуация «Путешествие Н.Н. Миклухо-Маклая в Новую Гвинею», обращение к которому использовано в стихотворении «Те, кто не умирают, – живут…», создает яркое сравнение:

«Те, кто не умирают, – живут

до шестидесяти, до семидесяти,

педствуют, строчат мемуары,

путаются в ногах.

Я вглядываюсь в их черты

пристально, как Миклуха

Маклай в татуировку

приближающихся

дикарей».

Обратимся к стихотворению «На независимость Украины», в котором

функционируют атрибуты нескольких прецедентных ситуаций:

«Дорогой Карл Двенадцатый, сражение под Полтавой,

слава Богу, проиграно. Как говорил картавый,

время покажет – кузькину мать, руины,

кости посмертной радости с привкусом Украины».

Мы видим здесь прецедентные имена «Карл Двенадцатый», «Полтава», связанные с событиями Северной войны 1700-1721 гг. между Россией и Швецией. 27 июня (8 июля) 1709 г. состоялось генеральное сражение этой войны – Полтавская битва. Также в отрывке содержится аллюзия на имя Н.С. Хрущева, непосредственно связанного с современной историей Украины, – «картавый», а также знаменитое «Мы вам покажем кузькину мать!», которое в пылу спора с американцами Хрущев произнес в 1959 году.

Вновь приведем в качестве примера «Речь о пролитом молоке». Приведем параллельно в таблице ниже все прецедентные ситуации, к которым обращается в данном отрывке И. Бродский.

То есть все основания быть спокойным. Никто уже не кричит: «По коням!»	Восстания и революционные события в России.
Дворяне выведены под корень.	Сталинские репрессии.
Ни тебе Пугача, ни Стеньки.	Восстания по предводительством С. Разина (1667-1671 гг.) и Е. Пугачева (1773-1775 гг.).
Зимний взят, если верить байке.	Штурм Зимнего дворца – одно из ключевых событий Октябрьской революции, взятие большевиками в ночь с 25 на 26 октября 1917 г. резиденции Временного правительства, располагавшейся в Зимнем дворце в Петрограде.
Джугашвили хранится в консервной банке.	Забальзамированное тело И.В. Сталина (Джугашвили) было помещено на всеобщее обозрение в Мавзолей Ленина, который в 1953-1961 гг. именовался «Мавзолей В.И. Ленина и И.В. Сталина».
Молчит орудие на полубаке.	В 21:40 по приказу комиссара А. В. Белышева комендор Е. Огнев из 6-дюймового бакового орудия «Авроры» произвёл один холостой выстрел, оказавший психологическое воздействие на защитников Зимнего дворца. По версии ряда советских источников, он послужил сигналом для начала штурма Зимнего дворца. Дальнейших выстрелов орудий «Авроры» не последовало. С августа 1944 является музеем-памятником.

В итоге все приведенные знаки, имена и атрибуты прецедентных ситуаций формируют одну большую картину – «Исторический путь России», который оценивается поэтом как «приведший никуда».

Мы видим, что прецедентные ситуации функционируют в произведениях И. Бродского как часть сложной метафоры, когда происходит соположение реальной ситуации с прецедентной, выступающей в качестве образца. Использование прецедентных ситуаций связано прежде всего с парольной функцией художественного текста вообще и поэтического, в частности, так как незнание исторических фактов приводит к непониманию текста.

Таким образом, творчество И. Бродского содержит много различных отсылок к предшествующим текстам, прецедентным именам и ситуациям, не только русским, но и из других культур: к немецкой и английской классической литературе, событиям мировой значимости, именам и деятельности известных исторических деятелей. Межкультурная прецедентность в поэзии И. Бродского существует либо в качестве вторичных размышлений по поводу исходного текста, либо в качестве обращения к прецедентному тексту намеком, отсылкой, признаком. Так, И. Бродский в своей поэзии одновременно и переосмысляет опыт предшествующих авторов и человеческой истории, и утверждает непрерывность культуры и свое место в ней.

Разнообразие межкультурных прецедентных связей делает текст поэтического произведения полным аллюзий, скрытых и явных намеков, разворачивая и углубляя его смыслы, позволяет рассматривать поэтическое произведение как точку пересечения совершенно разных идей и интенций автора и читателя.

Список использованной литературы

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987, 262 с.
2. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – Москва:Гнозис, 2002,284 с.
3. Гудков Д.Б. Прецедентное имя в когнитивной базе современного русского (результаты эксперимента) // Язык. Сознание. Коммуникация. – Москва, 1998, вып. 4, с. 82-93.
4. Магазаник Э.Б. Ономапоэтика или «говорящие имена» в литературе. – Ташкент: ФАН, 1978, 146 с.
5. Красных В.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и коммуникации / В.В. Красных, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, Д.В. Багаева // Вестник МГУ, 1997, №3, с. 62-75.
6. Гудков, Д.Б. Прецедентная ситуация и способы ее актуализации // Язык. Сознание. Коммуникация. – Москва, 2000, вып. 11, с. 40-46.
7. Все стихи Иосифа Бродского на одной странице. – URL: https://rustih.ru/vse-stixi-brodskogo-na-odnoj-stranice/ - Загл. с экрана.
8. Худайбердина М.У. Прецедентные имена в ономастическом пространстве лирики И. Бродского: автореф. дисс… канд. филол. наук. – Пермь, 2012, 19 с.

Рецензент: д-р филол.н., профессор Койчуманова Н.М.

УДК 821.512:154:398
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-279-284

Орозалиева Ж.М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Орозалиева Ж.М.
КНУ имени Ж. Баласагына
Orozalieva J.M.
KNU J. Balasagyn

К. АРТЫКБАЕВ - ФОЛЬКЛОРИСТ
К. АРТЫКБАЕВ - ФОЛЬКЛОРИСТ
K. ARTYKBAEV - FOLKLORIST

Кыскача мүнөздөмө: К.Артыкбаев – фольклордук адабияттын тарыхчысы катарында анын чыгыш тарыхын, генезисин, табиятын системага салууга аракет кылган окумуштуу. Ал фольклордук материалдардагы теориялык маселелерди чечмелеп, жанрдык маанисин, структурасын белгилөөгө зор аракеттер жумшаган. Фольклордук адабияттын сынчысы катары фольклор тууралуу эмгектерге сын пикир, көз караштарын системалуу билдирип келген. Элдик оозеки чыгармалар жаатында эң актуалдуу жана буга чейин изилдөөчүлөрдүн көңүлүнө түшпөй келген проблемаларды көтөрүп чыгып турган. Изилдөө объектиси болгон фольклордук материалдын өзгөчөлүгүн, илимдеги жана жалпы маданияттагы ордун белгилеп берет. Устат катары өзүнүн көтөргөн проблемалары аркылуу жаш фольклор изилдөөчүлөргө илимий идеялык багыт берет. Макалада мына ушул аталган маселелер чечмеленип, аргументтештирилип сыпатталат.

Аннотация: Как историк фольклорной литературы выдающийся учёный К. Артыкбаев стремился систематизировать историю, генезис и сущность фольклорной литературы. Он глубоко исследовал теоретические вопросы, содержащиеся в фольклорных материалах, и внёс значительный вклад в определение их жанрового значения и структуры. Как критик фольклорной литературы, К. Артыкбаев систематически высказывал свои мнения и критические взгляды на труды, посвящённые устному народному творчеству. Он поднимал наиболее актуальные вопросы в области фольклора, которые ранее оставались вне внимания исследователей, и проводил их детальный анализ. Его научные труды направлены на выявление особенностей фольклорных материалов, а также их

значения в науке и культуре в целом. Кроме того, как наставник, он через поднятые им проблемы давал научно-идеологическое направление молодым исследователям фольклора. В данной статье подробно рассматриваются и аргументированно анализируются вышеупомянутые проблемы.

Abstract: As a historian of folklore literature, the outstanding scholar K. Artykbayev sought to systematise the history, genesis and essence of folklore literature. He deeply investigated theoretical issues contained in folklore materials and made a significant contribution to the definition of their genre meaning and structure. As a critic of folklore literature, K. Artykbaev systematically expressed his opinions and critical views on works devoted to folk oral creativity. He raised topical issues in the field of folklore, which previously remained outside the attention of researchers, and conducted their detailed analyses. His scientific works are aimed at revealing the peculiarities of folklore materials, as well as their significance in science and culture in general. Moreover, as a mentor, he set scientific and ideological direction for young folklore researchers through the problems he raised. This article discusses and analyses the above-mentioned issues in detail and with arguments.

Негизги сөздөр: К. Артыкбаев; фольклор; элдик оозеки чыгармачылык; фольклорист; кошок; айтуучу; жаратуучу; автор; макал; санжыра; жыйноочу; какшык; жомок; чет элдеги кыргыздардын фольклору; фольклористика; айтыш; сөз өнөрү; «Ак Мөөр»; «Жаңыл Мырза»; «Кедейкан»; «Жаныш-Байыш»; «Курманбек» эпостору; "Манас" эпосу.

Ключевые слова: К. Артыкбаев; фольклор; устно народное творчество; фольклорист; кошок; сказитель; творец; автор; пословица; санжыра; собиратель; какшык; сказка; фольклор кыргызов зарубежья; фольклористика; айтыш; речевое искусство; «Ак Мөөр»; «Жаныл Мырза»; эпосы «Кедейкан»; «Жаныш-Байыш»; «Курманбек»; эпос «Манас».

Keywords: K. Artykbaev; folklore; oral folk art; folklorist; koshok; narrator; creator; author; proverb; sanzhyra; collector; kakshyk; fairy tale; folklore of the Kyrgyz abroad; folkloristics; aytysh; speech art; «Ak Moor»; «Janyl Myrza»; epics «Kedeikan»; «Janysh-Baiysh»; «Kurmanbek»; epic «Manas».

К. Артыкбаев адабиятчы, сынчы гана эмес, дасыккан фольклорист катары да адабий коомчулукка белгилүү. Окумуштуу катары изилдөө арсеналы кең, ар тараптуу универсал изилдөөчү экендиги анын эмгектеринин адабияттын дээрлик баардык жанрларында жана салааларында көрүнүшү эле далилдеп турат. «К.Артыкбаевдин илимий кызыкчылыктары ар кайсы жанрлар, авторлор менен байланышта болсо да, адабият жана фольклор, кыргыз адабиятындагы социалисттик реализм методунун калыптанышы, көркөм сөз өнөрүндөгү салт жана жаңылык маселелери анын изилдөөчүлүк негизги уңгусун түзөт. Маселен, анын «Адабият таануубуздун актуалдуу маселелери». «Айтуучубу, же жаратуучубу?», «Октябрь жараткан илим», «Мезгил элестери» сыяктуу макалалары – адабиятыбыздын айрым башы ачыла элек маселелерине арналган, алдына чоң илимий маселелерди койгон жана аларды өз алдынча чечкен эмгектер» [1, 1984] – деп баа берген адабиятчы О.Ибраимовдун пикирине толугу менен кошулуу аркылуу бул чакан макалабызда окумуштуунун фольклорист катары изилдөө уңгусун белгилөө аракетин аркалайбыз.

К.Артыкбаев элдик оозеки адабияттын кайсы гана жанрында жазбасын алгач ошол түрдүн же жанрдын табиятын ачып берүүнү алдыңкы планга коет. Анын жанрдык өзгөчөлүгү, эл турмушундагы орду, генезиси сыяктуу проблемаларды чечмелөө менен окумуштуунун ар бир изилдөө эмгеги конкреттүүлүк, тактык, маселени терең карагандык сымал белгилерди өз ичине камтып турат. Анын фольклорист-окумуштуу катарындагы эмгектеринин баалуулугу мына ушунда. Окумуштуу макаланын көлөмү чакан болсо да изилдөөчүлүк этикетти сактоо менен так, кыска, түшүнүктүү жана далилдүү ойлорду окурман алдына аргументтүүлүк менен даяр түрдө тарта салат. Ошону менен катар сөз болуп жаткан маселенин келип чыгыш тарыхынан баштап, анын негизги мазмунун, өзүмдүк сапат-белги, касиеттерин кошо мүнөздөп объективдүү түрдө жалпы маалыматтарды да бере билгени анын чоң эрудициялуу окумуштуу экендигинин ачык далили катары көрүнөт. Ар бир макаласында изилдөөчү кыргыз элинин бай казыналуу оозеки адабиятынын кереметтүү күчүн көргөзүүгө негизги басымды жасайт. Кыргыз фольклористикасынын илим катары өнүгүшүндөгү али чечилбей келе жаткан маселелерди чечмелөөгө, ал аркылуу кыргыз элинин укмуштуудай бай мурасы тууралуу илимдин өсүш процессине зор салымын кошкону анын ар тараптуу, көп грандуу окумуштуу, анын ичинде аты атпай журтка таанымал белгилүү фольклор таануучу катары беделин бир кыйла бийиктетет.

К. Артыкбаев адабият майданына келип кирген 50-жылдардын аягында эле ал эл адабиятына кызыгуу менен карап, фольклордук материалдарды жыйноо жана изилдөө ишинде эпкиндүү ат салыша иштегендиги ошол жылдардын адабий летописине сереп салганда эле байкала түшөт. Демек, изилдөөчү адабиятчы катарында фольклордук адабияттын бай казнасына кызыгып, ал тууральсында байкаган илимий ойлорун, көз караштарын, гипотезаларын мезгилдүү басма сөз беттерине жана атайын жыйнактарына жарыялоо менен эл оозеки адабиятынын чечиле элек жана ошондой эле илимде талаш пикирлерди туудурган орчундуу маселелерине үн кошуп, оригиналдуу ошол эле учурда обьективдүү көз караштарды камтыган корутундуларын үзбөй берип турганын белгилебей коюуга болбойт.

60-70-жылдар фольклорист К.Артыкбаев үчүн өтө жемиштүү учур болгону бир караган көзгө дароо учурайт. Чыгармачылык күчү толуп-ташып, адабиятчылык анын ичинде изилдөөчүлүк эрудициясы бийиктеп турган бул мезгилде окумуштуу эл арасындагы айтылып жүргөн накыл сөздөрдү, ар түрдүү жанрдагы чыгармаларды жан үрөп жыйноого жана жарыялоого күч жумшаган.

Анын 1967-жылы чыккан «Макал жана санжыра» деген илимий макаласы кыргыз фольклористика илиминин тарыхындагы эң баалуу материалдардан болуп саналат. Мында илимпоз айылдык мугалим Садыков Жумагул карыянын өз алдынча жазып, жыйнап жүргөн материалдарына адабий талдоо берет. Биринчисинде жалаң кыргыз элинин оозунда айтылып, бирок али жарык көрө элек элдик чыгармалар, алардын ичинде макал-лакаптар, ал эми экинчисинде болсо жалаң санжыралар чогултулуп-жазылган материалдар чынында К.Артыкбаевди кайдыгер калтырбай койгон эмес. Ал материалдар менен толук таанышып чыгып, алардын мындан мурда жарык көрүп келе жаткан макал-лакаптардан болгон айрымачылыктарына, илимий баалуулугуна токтолуу менен изилдөөчү өзү эскерткендей алардагы негизги жаңылыктарды ачып берүүгө демилге көтөргөн. Ошону менен бирге элдик кенчти чогултуу ишинин өзгөчөлүктөрүн белгилеп келип, «Албетте, элдин сөз байлыгын кастарлап, аны кумдан алтын издегендей таап чогултуу оңой-олтоң иш эмес. Ал үчүн аны жан дилинден сүйүш керек, сүйүп гана тим болбостон, элдик кенчти чогултуу үчүн дайыма талыкпай аракеттенүү керек» [2,1967] – деп элдик чыгармачылыкты жыйноо ишинин ары татаал, ары майда мүнөзүн ачып берген. Жумагул карыянын чыгармачылыгын, өмүр жолун очерктик ыкма менен кыскача айтып келип, анын макал-лакаптарды жазып алуу манерасын баяндап өтөт. Демек, изилдөөчү жазылып алынган макалдарга адабий анализ берип тим болбостон өзүнө гана тиешелүү тактык жана тыкандык менен жыйноочунун толук таржымалы тууралуу да кеңири маалымат берет. Бул жерден да демейдеги Артыкбаевдин өзүнө гана таандык стиль, окурманга майда-чүйдөсүнөн бери деталдаштырылып, «чайнап» берүүчү кадимки өзүнчөлүгү көрүнүп турат. Алакандай чакан макалада жыйноочуга жана ал тарабынан жыйналган материалдарга толук анализ жасалып тааныштыруу иретинде жалпы мүнөздөмө берилген. Бул илимпоздун баяндоо, информация берүү жана актуалдуу проблеманы көтөрө билүү жөндөмдүүлүгүн жана изилдөө этикасын так сактагандыгы. Санжыра тууралуу да окумуштуу ошол өз мезгилинде али изилдөө предмети катары чети оюла элек, ал турсун заман идеолологиясына [2, 1967] тескери делген маселелердин бири экенине карабай, алгачкылардан болуп өз пикирин коомчулукка ачык айта алган. Ал гана эмес санжыраны элибиздин тарыхы катары илимий көз караштан үйрөнүү, иликтөө жүргүзүү зарылдыгын белгилеп, эл тарыхын, маданиятын өздөштүрүүдө баалуу курал болорун айтып, жаш изилдөөчүлөргө чыйыр салуу менен жол көрсөтүп, изилдөө багытын белгилеп, анын «жандуу тарыхтын кызматын көрсөтүп…» турган өзгөчөлүгүн билдирет да фольклорист окумуштуулардын ичинен биринчилерден болуп кыргыз элинин санжыраларынын өтө баалууларын, тарыхый маалыматтары барларын жарыялоого карата сунушун берет. Буга удаалаш окумуштуу санжыра жанрынын мыкты үлгүлөрүнүн бири катары Бала Айылчынын «Кыргыздардын санжыра тарыхы» деген көлөмдүү кол жазмасы тууралуу да кеп козгойт. Биздин оюбузча улуттук маданиятыбыз муунуп турган 60-70-жылдарда жогорудагыдай улуттук тарых, санжыра маданияты, эл арасынан чыккан санжырачылар тууралуу сөз козгоо эр жүрөктүүлүк эле болсо керек. Бул изилдөөчүнүн өзгөчө патриоттук таза сезимин, чындык үчүн чыркыраган атуулдук ариетин чагылдырып турат.

Ушул эле ойду изилдөөчүнүн «Коймотой какшык» макаласынан [4,1984; 16] да байкоого болот. Мында автор жумгалдык Капсалаң уулу Карабектен жазып алган элдик чечендик жөнүндөгү уламыш окуялар тууралуу сөз кылып, эл арасындагы таланттуу адамдар

тарабынан ишке ашырылып, кызыл тилдүүлүк менен аткарылган ж.б. элдик чечен, насаат сөздөргө адабий анализ жүргүзөт. Коймотойдун какшык кептеринин аңыз болуп эл оозунда айтылышын белгилеп, алгачкы жарыяланып жаткандыгы менен жалпы окурмандарды тааныштыруу максатын аркалаган бул эмгек да келечектеги илимий изилдөө иштерине баалуу материал болуп кала берерлиги талашсыз.

«Эркек кошок кошобу?» аттуу чакан макаласында да кыргыз элинде кеңири таралган кошок жанрына токтолгон. Адам өлгөндөгү жоктоо кошогу бул кыска макалада таасын иликтенген. Адат катары алгач терминге түшүнүк берилип, адабий кыска обзор-анализ жүргүзүлөт. «Жакын адамы дүйнөдөн кайтканда аза күтүп кайгыруу, ошол оор жоготууну ый аралаш ыр менен билдирүү, өлгөн адамдын кылган иштерин, ата-тегин, атак-данкын, адамдык асыл сапаттарын даңазалоо, күйүп жаткан кишиге кайрат айтуу дал ошол өлгөндү урматоо мазмунуна жык толгон кошоктордо ачык чагылдырылган.

Адатта кошокту баардык эле аялдар кошкон. Бирок ошонун ичинде да таланттуу акын аялдар чыгып, кошокту эки-үч ооз кайыруу менен гана чектелбей, өзүнчө бир поэтикалык чыгармачылыктын деңгээлинде айтышкан. Андай кошоктордо өлгөн адамдын аз болсо да өз көркөм образы түзүлүп, анын ким экендигинен кадыресе маалымат алуу мүмкүнчүлүгү ишке ашкан. Мындайча айтканда аял затынын акындык талантын билдирип, жалпы журтка айгине кыла турган бирден-бир маанилүү аудитория кошок кошуу учуру болгон» [3, 1996; 9]. Алынган үзүндүдөн көрүнүп тургандай изилдөөчү алгач кошок жана кошокчу тууралуу жалпы сөзгө токтолуп, аны менен катар ага адабий-теориялык баяндама жасап кетүүнү артыкбаш эсептебейт. Чындыгында эле бул артыкбаш эмес, тескерисинче, дал убагындагы маанилүү баяндоо катары окурмандарга зор жардамын тийгизет. Жазылып алынган текстти окуурдан мурда окурман жогорудагыдай жалпы теориялык түшүнүккө ээ болуп, даярдыгы артылгандан кийин гана тексттик материалды өздөштүрөт. Белгилүү болгондой кошоктордун негизги өзгөчөлүктөрү, мааниси, угуу чөйрөсү, аткаруудагы чеберчилик тууралуу кыскача билдирүү макаланын негизги өзөгүн түзөт. Ушул өңдүү жалпы маалыматтардан соң гана изилдөөчү негизги проблемага өтөт. Жалпыга аялдардын гана аткаруусунда белгилүү болуп келген бул жанрдын эркек кишилердин аткаруусундагы өзгөчөлүгү тууралуу маалыматтар берилет. «Эл арасы чыгармачылыктын ордосу» болгонун, калк ичинде түрдүү кубулуштар, көрүнүштөр болорлугу белгиленүү менен кошокту өлүм үстүндө аялдар гана айтат деген калыпка салынган түшүнүктүн калпыстыгы ушул макалада камтылган турмушта кездешкен фактылык материалдын негизинде айгинеленет. Автор өзү күбө болгон окуялардын негизинде кошок жанрындагы дагы бир деталдык өзгөчөлүктү белгилеп кошоктун комуз менен айтылыш үлгүсүнө да иликтөө жүргүзөт. Муну менен бирге ал «жазма адабият пайда болгондон кийин фольклордук адабият өзүнүн өнүгүп-өсүү процессин токтотот» деген эрежени да четке каккан да бул макалага негиз болгон материалдар азыркы турмуштан алынгандыгын белгилейт. Улуу «Манас» эпопеясын жараткан уюткулуу кыргыз элинин дагы эле болсо да уучу куру калбай таланттуу адамдар бар экендиги да далилденет. Болбосо кылымга жакын мезгил туташ кат-сабаттуулук өнүккөн, санариптешкен заманда жашаган учурда мындай эл чыгармаларынын жаралаары анча ишендирбейт, изилдөөчү мына ушул субьективдүүлүктү реалдуу чындык позициясынан карап аны далилдеп бере алган. Демек, эл болгондон кийин эл арасындагы таланттуу адамдар тарабынан кандай мезгил болбосун элдик чыгармалар жарала берери табигый көрүнүш экендиги белгилүү болот.

К. Артыкбаев – кыргыз эл оозеки адабиятын жыйноочу катары да зор эмгек кылган окумуштуу. Анын студенттерге жылына уюштурулган фольклордук-диалектикалык практика учурунда эл арасында болуп, өз кулагы менен эл ичинде таланттуу адамдар тарабынан али да болсо кагазга түшпөй оозеки аткарылып келе жаткан нукура үлгүлөрүн угуп, жазып алып Алтын фондуга өткөрүп турганын фольклордук адабияттын узак өмүр сүрүшүнө камкордук катары карасак жаңылышпайбыз. Муну менен аны кыргыз фольклористика илиминин калыптанышына зор салымдарды кошуп илимдин телчигишине өзүнүн баалуу таасирлерин тийгизген профессионалдуу жыйноочу деп да белгилөөгө болот. Окумуштуу чогулткан материалдарды жыйнап, жазып алып гана тим болбостон, аны талдап, изилдеп, иликтөө предметине айландырып турганына анын «Сөз өнөрүн кимдер жыйноо керек» [5, 1976; 12] деген макаласы да күбө болот. Элдик оозеки адабияттын бай казынасы окумуштуу К. Артыкбаевдин интерпретациясында өтө

чеберчилик менен анализденип, аягында жалпы окурман журтчулугу кеңири таанышсын деген максатта айрымдарынын текстин жарыялаган.

Башта айтылгандай изилдөө арсеналы кең илимпоз эл арасындагы элдик мурастарды, оозеки чыгармаларды түпкүрдө уюп жаткан кенч катары таап чыгып, жыйнап-чогултуп, аларга адабий анализ берип, ошону менен бирге жалпы окурмандарды тааныштыруу иретинде мезгилдүү басма сөз беттерине жарыялап турушу анын элдин кызыкчылыгын ойлогон патриоттуулугун көрсөтөт. Өзү уккан же күбө болгон элдик чыгармаларды басмага даярдоо иши деле оңбогондой чеберчиликти талап кылары белгилүү. Эл тагдырын, жаш муундардын келечегин ойлогон чыныгы атуул катарында К.Артыкбаев эл арасында айтылып жүргөн чыгармаларга кызыкчылык артып, андагы проблемалардын башын ачып берип гана тим болбостон, чет мамлекеттерде жашап жаткан кыргыз элинин чыгармаларын да илимий иликтөө объектисине айлантканы таң калтырбай койбойт. Буга анын «Ала-Тоо» журналына жарыяланган «Кытайдагы кыргыздардын жомогу» деген макаласын күбөгө тартсак болот. Мында деле К.Артыкбаев өзүнүн изилдөө стилинин өзгөчөлүгүнө ылайык илимий-теориялык жана адабий түшүнүктөргө, мазмунуна талдоо берет, андан кийин кыргыздардын жомокторунун өзгөчөлүктөрүн жергиликтүү элдин варианттарындагы жалпылыктар жана окшоштуктар, аткарылыш жана таралуу чөйрөсү туурасында кеңири сөз кылат, салыштырма-типологиялык илик жүргүзөт.

Элдик мурас-кенчти жазып алып, жыйнап-топтоп, адабий иликтөө жүргүзүп кайра элге тартуулоо азыркы мезгил талабынан алып караганда адабиятчы илимпоздордун алдында турган кечиктирилгис баалуу милдет болуп саналат. Ал эми К. Артыкбаев болсо мына ушул милдетти чыгармачылык изденүү жолунда туу тутуп, элдик чыгармаларга өтө аяр мамиле жасагандыгы биз сөз кылып жаткан мисалдардан эле даана байкалат. Демек, К. Артыкбаевди кыргыз адабиятында белгилүү фольклорист катары бийик баалап, анын фольклордук чыгармаларды жыйноого жана изилдөөгө кошкон зор салымын реалдуулук үчүн белгилей кетүү аша чапкандык болбос эле.

Адатта, адабияттагы теориялык маселелерди чечмелөө, анализдөө өтө чоң чеберчиликти талап кылат. Бул жагынан алганда К. Артыкбаев окумуштуу катарында алдын ала көрө билген сезгич изилдөөчү. Фольклордук адабияттын бир ири жанры болгон кошоктордун XX кылымдын 70-жылдарына чейин изилдөө аренасында али да болсо бузулбаган дың катары тыңгылыктуу изилденбей келе жатышын байкаган илимпоз кошоктордун табиятына, айтылыш өзгөчөлүктөрүнө жана чөйрөлүк таралышына кеңири токтолгон көлөмдүү изилдөө макаласын 1970-жылы жарыялайт [6, 1970]. Бул изилдөө эмгегинде дагы бир жолу кошоктордун табияты, анын баштапкы үлгүлөрү, байыркы жазма адабий эстеликтердеги көрүнүшү жана мааниси тууралуу кеп болот. «Кошок» сөзүнүн этимологиясы чечмеленет. Кошок жанрынын фольклористика илиминдеги буга чейинки изилдениши, изилдөөчүлөрдүн берген аныктамасы жана алардын ортосундагы айрымачылыктар тууралуу хронологиялык тартипте маалыматтар ирети берилет. Кошоктордун жаралышы алардын поэтикасы, бөтөнчөлүгү белгиленүү менен кошок жанрына тиешелүү теориялык-адабий түшүнүктөрдү чечмелеп берет, зарылдыгына жараша турмуштук реалдуу фактылардан мисал алуу менен өз ойлорун бекемдейт. Муну менен кошоктун жалпы элдик оозеки адабияттагы орду, азыркы күндөгү баалуулугу, алин маданий турмушундагы ээлеп келген ролу иликтөөгө алынат. «Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин оозеки поэзиясынын бир түрү болгон кошоктор дүйнөдөн кайткан ар бир адамдын өмүр жолунун өзгөчөлүктөрүнө жараша кошокчу тарабынан традициялуу поэтикалык көркөм каражаттарды колдонуу жана өз талантынын мүмкүнчүлүгүн кеңири пайдалануу менен айтылуучу реалисттик багыттагы поэтикалык жанр болуп эсептелет» [6, 1970] деген жыйынтык менен кошок жанрына кыска жана так, ошол эле учурда берген мааниси терең адабий-теориялык бүтүмүн чыгарган. Ошентип ал:

- Кыргызстандын ар түрдүү райондорунан эл адабиятынын үлгүлөрүн жазып алып, мезгилдүү басма сөз беттерине жана атайын жыйнактарга жарыялап келген. К. Артыкбаев кыргыз жеринин баардык аймактарынан жана чет жерде жашаган кыргыз элинен элдик чыгармалардын үлгүлөрүн жыйнаган.
- К. Артыкбаев башка фольклордук адабиятты жыйноочу жана изилдөөчүлөрдөн айрымаланып, чет мамлекетте жашаган кыргыз элинин чыгармаларын азыркы кыргыз тилине которуу менен жарыялаган.

- К. Артыкбаев фольклордук чыгармаларды чогултуу менен аны басмага да даярдап берет.

- Фольклордук чыгармалар боюнча эң актуалдуу жана буга чейин изилдөөчүлөрдүн көңүлүнө түшпөй келген проблемаларды көтөрүп чыккан.

Колдонулган адабияттар

1. Ибраимов О. Көп кырдуу изденүү // Ленинчил жаш, 1984, 13-декабрь.
2. Артыкбаев К. Макал жана санжыра // Ленинчил жаш, 1967, 24-март.
3. Артыкбаев К. Эркек кошок кошобу? // Кыргызстан маданияты, 1996, 21-март, №4, 9-б.
4. Артыкбаев К. Коймотой какшык // Кыргызстан маданияты, 1984, 15-март, №11, 16-б.
5. Артыкбаев К. Сөз өнөрүн кимдер жыйноо керек // Кыргызстан маданияты», 1976, 12-апр., №7, 12-б.
6. Артыкбаев К. Кошок тууралуу сөз // Кыргызстан маданияты, 1970, 14-январь, №3.
7. Артыкбаев К. Айтуучубу же жаратуучубу? // Кыргызстан маданияты, 1973, 12-апрель, №15, 4-5 бб.
8. Артыкбаев К. «Манас» эпосун кимдер жараткан? Китепте: «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы. – Бишкек, 1995, 16-б.
9. Артыкбаев К. Айтыш өнөрү тууралуу // Советтик Кыргызстан, 1974, 18-июль.
10. Карымшаков С. – Режим доступа: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://lib.knu.kg/files/2015/vestnik_special_3_ffl_2015.pdf, 48-б.
11. Устабаева Г. – Режим доступа: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://lib.knu.kg/files/2015/vestnik_special_3_ffl_2015.pdf , 71-76-бб.
12. Режим доступа: https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KNUUSTABAEVA%20G.K.%20avtoref..pdf
13. Турдубаева Н. – Режим доступа: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://lib.knu.kg/files/2015/vestnik_special_3_ffl_2015.pdf , 70-71-бб.
14. Режим доступа: https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KNUKULALIEVAK.2015-6.pdf
15. Качкынбай Артыкбаев. – Бишкек: КМУУ, 2004.

Рецензент: филолог.и.д-р, профессор Эгембердиева А.А.

УДК 911.52

DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-284-288

Осмоналиева Г.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Осмоналиева Г.К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Osmonolieva G.K.
KNU J. Balasagyn

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУДА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ КӨП ТИЛДҮҮ ЧӨЙРӨДӨ ОКУТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА «КЫРГЫЗТЕСТ» СИСТЕМАСЫН КОЛДОНУУ ТАЖРЫЙБАСЫ ЖӨНҮНДӨ
О ВОПРОСАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ МНОГОЯЗЫЧИЯ И ОПЫТЕ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМЫ «КЫРГЫЗТЕСТ» В КНУ ИМЕНИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
ON THE ISSUES OF TEACHING THE STATE LANGUAGE IN MULTILINGUAL CONDITIONS AND THE EXPERIENCE OF USING THE "KYRGYZTEST" SYSTEM IN THE KNU JUSUP BALASAGYN

Кыскача мүнөздөмө: Макалада мамлекеттик тилди көп тилдүү шарттарда окутуу маселелери жана «Кыргызтест» системасын Жусуп Баласагын атындагы КУУнун факультеттер аралык мамлекеттик тил кафедрасында колдонуу тажрыйбасы жөнүндө айтылат. Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча жаңы Улуттук программанын кыргыз тили эне тили, кыргыз тили экинчи тил катары талаптарын аткаруу жана тил

каражаттар системасындагы – эң негизги тил үйрөтүүдөгү компонеттердин бири – лексиканын ролу жөнүндө баяндалат.

Аннотация: В данной статье на примере учебно-методической работы межфакультетской кафедры государственного языка КНУ им. Жусупа Баласагына рассматриваются проблемы и опыт преподавания государственного языка в многоязычной среде. Также рассматривается новая национальная программа развития государственного языка в области преподавания кыргызского языка как родного, второго и говорится о значении лексического минимума в изучении государственного языка в целом.

Abstract: The article discusses the problems and experience of teaching the state language in a multilingual environment, on the example of the interfaculty department of the state language of the Jusup Balasagyn KNU. A new national program for the development of the state language in the field of teaching Kyrgyz as a native, second and the importance of the lexical minimum in the study of the state language as a whole is also being considered.

Негизги сөздөр: Мамлекеттик тил боюнча улуттук программа; Кыргызтест системасы; талаптар; кыргыз тили экинчи тил катары, эне тил катары; деңгээлдер; тил үйрөтүү көйгөйлөрү; тажрыйба.

Ключевые слова: Национальная программа государственного языка; система Кыргызтест; требования; кыргызский язык как родной, как второй язык; уровни языка; проблемы обучения; опыт.

Keywords: National Program of the State Language; Kyrgyz Test; requirements; Kyrgyz as a mother tongue, as a second language; language levels; learning problems; experience.

Кыргыз Республикасында ЖОЖдордун “Болон” системасына толук өтүлүшү жана Европалык стандарттарга жооп берген программалар, долбоорлор жана ар кандай расмий документтердин иштелип чыгуусу – билим берүү тармагына ар кандай өзгөрүүлөрдү алып келүүдө. Буга байланыштуу, мамлекеттик тилди окутуу жаатында да айрым өзгөрүүлөр болуп жатат:

1. 2020-2025 жылдарга карата Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди жана тил саясатын өркүндөтүү боюнча жаңы Улуттук программа иштелип чыкты.[5;6]

2. Кыргыз Республикасынын ар бир жараны – бала бакчадан, мектептен баштап, ЖОЖдорго чейин, европалык стандарттарга жооп берген, денгээлдер боюнча тилди окутуу жана тилдик каражаттарды толук камтыган Кыргызтест системасына өтүү шарт.

Белгилүү болгондой, тил каражаттар системасында – лексика эң негизги, керектүү компонеттин бири болуп эсептелет жана **Угуу, Сүйлөө, Окуу, Жазуу** багытында кепти өркүндөтүүдө негизги элементтердин бири болуп эсептелет.

✓ Тилди мыкты өздөштүрүү үчүн – тилди үйрөнүү гана максатты көздөбөстөн, аны өнүктүрүү жана баалоо системасын аныктоо зарыл.

✓ Биздин өлкөдө мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоо максатында **Кыргызтест** системасы иштелип жайылууда. Аталган Кыргызтест системасы – тилди үйрөтүү эл аралык тажрыйбаларга таянып, үйрөнүүчүлөрдүн негизги коммуникативдик

компетенцияларын өркүндөтүүгө жана баалоого көздөлөт.

✓ Аталган система Кыргыз Республикасындагы жарандардын, башка улуттагы элдердин жана чет өлкөлүктөрдүн кыргыз тилин билүү деңгээлин жана башка тилди колдонуу компетенттүүлүгүн аныктайт.

✓ Көп жылдар бою кыргыз тилин окутуу **формалдык грамматиканы үйрөтүү** түрүндө окутуп келген деп эсептелет. Ал эми кыргыз тилин үйрөнүп жаткандар, чет тилдерди үйрөнгөндөрдөн айырмаланып, көбүнчө эрежелерди жаттап, бирок сүйлөө речин, сөз байлыгын өнүктүрө албай келгени белгиленет.

3. Андыктан, Кыргыз Республикасында 2021-2025-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүү программасын ишке ашыруу боюнча Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2021-жылга карата иш-чаралар планынын №131 жана 5-пунктунда Мамлекеттик тилди эне тили, экинчи жана чет тил катары окутуунун өзгөчөлүгүн эске алуу менен кыргыз тили жана адабиятын окутуу концепциясын өркүндөтүү каралган. Мамлекеттик тилди **эне тил жана экинчи тил** катары окутуунун өзгөчөлүгүн эске алуу менен кыргыз тили жана адабиятын окутуунун өркүндөтүлгөн концепцияларынын долбоорун даярдоо үчүн КББАнын 2021-жылдын 20-апрелинде №3/20 буйругунун негизинде атайын жумушчу топ түзүлгөн. Албетте, ар бир иш-аракеттер Кыргыз Республикасынын малекеттик тилге карата камкордугун жана мамлекеттик тилди жайылтуу жана жогорку, сапаттуу деңгээлде окутууга багытталган жолдору болуп эсептелет. Ошону менен бирге төмөнкүлөрдүн бардыгын комплекстүү түрдө гана ишке ашырганда натыйжалуу жыйынтыкты көрө алабыз.

Буга байланыштуу, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана өркүндөтүү боюнча 2020-2025-жылына Улуттук программанын жана Кыргызтест тарабынан мамлекеттик тилди билүү деңгээлине коюлган талаптардын негизинде, кыргыз тили боюнча – сөздөрдүн жана сөз айкаштардын жыштыгы сунушталып, ар бир тил билүү деңгээлдери көп тилдүү чөйрөгө багытталып киргизилген. [6]

Алар: А1 элементардык; А2 базалык; В1 ортоңку; В2 ортодон жогору; С1 жогору деңгээлдерди түзөт. Аталган **Минимум** – кыргыз тилин өз алдынча үйрөнүүгө сунушталган жана тил билүү деңгээлин аныктоого багытталган. Сунушталган минимум – дүйнөлүк жана Европалык стандарттарына, тил билүү деңгээлдер шкаласына жана европалык чет тилдерди үйрөтүү стандарттарына негизделип, Кыргыз республикасынын коомдук-социалдык өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен түзүлгөн.

1. Элементардык А1 деңгээлде 900 сөз бирдигин жана негизги этикеттик сөз айкаштарын билүү зарыл жана бул деңгээлге төмөнкүдөй тилдик жана кептик көндүмдөр ишке ашырылат:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-чакан көлөмдөгү текстти же билдирүүнү окуп, жалпы маанисин түшүнө билүү;

-чакан көлөмдөгү так жана жай айтылган же окулган аудиотексттин же билдирүүнүн жалпы маанисин түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу.

2. Базалык: А2 деңгээлде – 1300 активдүү сөз бирдиги жана негизги этикеттик сөз айкаштарын камтыган лексикалык минимум болуш керек:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-чакан көлөмдөгү айтылган же окулган аудиотексттин же билдирүүнүн жалпы маанисин түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу;

3. Орто: В1деңгээлде студенттер жана жалпы тил үйрөнүүчүлөр 3000 активдүү сөз бирдигин жана негизги этикеттик сөз айкаштарын камтыйт:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-ушул деңгээлге ылайык келген текстти же билдирүүокуп, негизги мааниси түшүнө билүү;

-чакан көлөмдө так жана жай айтылган же окулган аудиотексттин же билдирүүнүн негизги маанисин түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн расмий жана расмий эмес стилде оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу.

4. Ортодон жогору: В2 деңгээлге жараша төмөнкүдөй тилдик жана кептик көндүмдөр ишке ашырылат:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-түрдүү жанрдагы текстти же билдирүүнү окуп, негизги жана көмүскөдө

берилген (имплициттик) маалыматты түшүнө билүү;

-чакан көлөмдө айтылган же окулган аудиотексттин негизги маанисин түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн расмий стилде оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу.

Ортодон жогоруу дэңгээлде сүйлөгөн адамдын өзүнүн иш чөйрөсүнө жана кырдаалга жараша таасир этүүчү мүнөздөгү кайрылуулар.

Ортодон жогору деңгээл В2 – 6000 активдүү сөз бирдигин жана этикеттик сөз айкаштарын камтыйт.

-Ал эми **жогорку: С1** деңгээл 9000 активдүү сөз бирдигин жана этикеттик сөз айкаштарын камтып, жогорку деңгээлге жараша төмөнкүдөй тилдик жана кептик көндүмдөрдү камтыйт:

-лексиканы жана грамматиканы колдоно билүү;

-түрдүү жанрдагы көлөмдүү текстти окуп, негизги жана көмүскөдө берилген (имплициддик) маалыматты түшүнө билүү;

-табигый ылдамдыкта айтылган оозеки кепти түшүнө билүү;

-кыргыз тилинин адабий ченемдерин сактоо менен өзүнүн оюн расмий жана расмий эмес оозеки жана жазуу түрүндө билдире алуу.

-жогорку деңгээлде сүйлөгөн адам өзүнүн иш чөйрөсүнө жана кырдаалга жараша, оозеки же жазуу жүзүндө таасир этүүчү мүнөздөгү кайрылуулар менен эл алдында даярдыгы жок сүйлөй билүүсү ишке ашырылат.

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун факультеттер аралык мамлекеттик тил кафедрасынын ишмердүүлүгүн алсак, ЖОЖдордун арасында аталган кафедра мамлекеттик тилди окутууда эң алгачкылардан болуп "Кыргызтест" системасы боюнча окутууну баштаган. [9; 10]

2017-жылдан баштап: европалык деңгээлдик шкала принциптерине таянып жана Кыргызтест системасынын **жөнөкөйдөн – жогорку деңгээлге** чейин кыргыз тилин үйрөтүү принциптерин ийгиликтүү колдонуп келе жатат. Көбүнчө окутуу кыргыз студенттерге багытталгандыктан, кыргыз тили сабагынын жумушчу программасы В2 деңгээлдеги багытта түзүлүп, лексикалык минимум жана башка тиешелүү тапшырмалар ошол деңгээлге даярдалат. Ал эми КУУнун айрым факультеттериндеги өзгөчөлүктөрдү эске алып жана чет өлкөлүк студенттер үчүн А1-А2 жана В1 деңгээлдеги программалар, Sillabustar түзүлүп, атайын аппробациядан өткөн тексттер, сөздүктөр сунашталат. Мисалы: Кыргыз-кытай, Эл аралык мамилелер, Тарых жана чөлкөм таануу, орус жана славян факультети ж.б. Андан тышкары, кесиптик багытта лексикалык минимумдарды, чакан текст, сөздүктөрдү студенттердин тил билүү деңгээлине жараша түзүп келүүдө.

Албетте, деңгээлдер боюнча окутууда – лексикалык минимудардын түзүлүшүнө жана активдүү сөздүктү системалоого кылдат мамиле кылып жана жазуу, кеп речин анализдөө зарыл. Буга байланыштуу, кыргыз тилин үйрөнүп жаткан жарандар, студенттер, кайсы деңгээлде үйрөнбөсүн, эң негизгиси:

✓ Коммуникативдик принциптерге ээ болуп, тилдик каражаттарды туура колдонушу зарыл;

✓ Логикалык ой жүгүртүүгө басым коюп, сөздөрдү, сөз айкаштарды группаларга бириктирип, тема жана тематика боюнча бөлүшү керек;

✓ Тилди үйрөнүп жаткандар, ар-бир тилдик каражаттарды түшүнүп, туура колдонууга мүмкүнчүлүгүн жумшаш керек;

✓ Өздөрүнүн оюн – так жана кысылбастан билдириш керек;

✓ Тиешелүү иш кагаздарын жаза билүүгө шарт.

Демек, тажрыйба көрсөткөндөй факультеттер аралык мамлекеттик тил кафедрасынын мисалында кыргыз тилчилердин астында эң негизги 4 аспекттен турган максаттар аткарылышы зарыл:

1. Студенттерди кыргыз тилин окутууда комплекстүү түрдө, келечекте мамлекеттик тилди мыкты өздөштүргөн адис катары даярдоо;
2. Билим берүүдө европалык шкала, эл аралык деңгээлдик принциптерди жана Кыргызтест системасын колдонуп окутуу;
3. Университеттин өзгөчө спецификасын эске алып, кесиптик багытка басым кылып факультет, институт жана профильдик кафедралар менен тыгыз иштешүү.
4. Мамлекеттик тилди эне тили жана экинчи тил катары окутуунун өзгөчөлүгүн эске алуу менен бирге окутуунун негизги максатын көздөп – окуучулардын кеп ишмердигин (сүйлөөсүн, баарлашуусун) жакшыртуу жана өркүндөтүү.

Кыргыз тилинен билим алуу процесстеринде "...улуттук менталитеттин базасында мыкты, маданияттуу сүйлөй билүүгө жана өз оюн мыкты жаза билүүгө үйрөнүшү зарыл. Эне тили сабагы окуучуга ар

кандай турмуштук чөйрөлөрдө, жагдай-шарттарда кимдер менен кандай сүйлөшүүнүн стандарттуу жана стандарттуу эмес негиздерин, маалымат алмашуунун түрдүү жагдайларын, этномаданий баалуулуктарды туюндурулган текстти толук түшүнүүнүн жана түзө билүүнүн ыкмаларын үйрөнүшү зарыл ”

Жыйынтыктап айтканда, Мамлекеттик тилди өркүндөтүү жана өздөштүрүү максаттары мурунку мезгилдин талаптары катары актуалдуулугун жоготуп, жалпы сөз катары кабыл алынып калды десек жаңылышпайбыз. Ал эми жаңы муундун талаптарына жооп бере турган, замандын агымына туура келген багыттарды өнүктүрүү, жайылтуу мезгилдин убактысы келди деп эсептейбиз жана бул таризде ар бир тил

✓

кафедралардын астында негизги маселелерди чечүү зарыл:

✓ Көп тилдүү билим берүүдө мамлекеттик тилдин ролун көтөрүү;

✓ Тил илиминд көп тилдүүлүктүн жана мультитилдүүлүктүн ордун жана ролун аныктоо;

✓ Мамлекеттик тилди “Кыргызтест” системасы жана эл аралык стандарттар боюнча окутуу тажрыйбасын жайылтуу;

✓ Мамлекеттик тилди чет өлкөлүк жана бөтөн тилдүү студенттерге окутууну жайылтуу;

✓ Тилдерди окутууда заманбап интерактивдүү ыкмаларды жана жасалма акылды колдонуу жолдорун өнүктүрүү аркылуу:

Колдонулган адабияттар

1. Биялиев К.А. Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методологиясы. – Бишкек: «Кут-Бер», 2015, 360 б.
2. Дабаев К.Д. Обучение кыргызскому языку в русскоязычной школе. – Бишкек, 2000.
3. Топоева-Ставицкая Б.Б. Мамлекеттик тилди билүү деңгээлине коюлган талаптар. – Бишкек, 2017.
4. Мусаев С.Ж. Эмне үчүн Конституциялык реформа зарыл...? 27.04.21.
5. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук программасы, 2021-2025-жыл.
6. КРдин 2014-2020 жылдын мамлекеттик тилди өркүндөтүү жана өнүктүрүү боюнча улуттук программасы.
7. КР. Өкмөтүнүн 2017-жылдын, 21-ноябрындагы № 757 токтому.
8. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин эне тил, экинчи тил жана чет тил катары окутуунун концепциясы.С.К.Рысбаев, п.и.д., профессор Кыргыз билим берүү академиясы, 2022-ж.
9. Осмоналиева Г.К. Кыргыз тили боюнча тесттердин жыйнагы. – Бишкек: Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2017.
10. www.kygyztest.gov.kg.

Рецензент: пед.и.д., профессор Добаев К.

УДК 82-31
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-289-292

Осмонкулова С.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Осмонкулова С.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Osmonkulova S.T.
KNU J. Balasagyn

П. ЗЮСКИНДДИН «ПАРФЮМЕР. ИСТОРИЯ ОДНОГО УБИЙЦЫ» ЖАНА П. АКРОЙДДУН «ПРОЦЕСС ЭЛИЗАБЕТ КРИ» ЧЫГАРМАЛАРЫНДА «ТАРБИЯЛЫК РОМАН» ЖАНРЫНЫН ӨЗГӨРҮШҮ

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАНРА «РОМАН ВОСПИТАНИЯ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ П. ЗЮСКИНДА «ПАРФЮМЕР. ИСТОРИЯ ОДНОГО УБИЙЦЫ» И П. АКРОЙДА «ПРОЦЕСС ЭЛИЗАБЕТ КРИ»

THE TRANSFORMATION OF THE «BILDUNGSROMAN» GENRE IN P. SUSKIND'S «PERFUME: THE STORY OF A MURDERER» AND P. ACKROYD'S «THE TRIAL OF ELIZABETH CREE»

Кыскача мүнөздөмө: Тарбия романы өспүрүмдүн чоңойуп, ички өзүн таанып билүүсү менен байланышкан. Тарбия романы каармандын коом ичинде болгон сыноолор жана тажрыйбалар аркылуу коомдон өз ордун табуусу менен курулган. Бирок XX – XXI кылымдарда орус жана чет элдик чыгармаларда жанрдык түзүлүштүн өзгөрүлүшү байкалат. Каармандар сыноолордон өткөндөн кийин руханий жетилишүүнүн ордуна деградация жолуна түшүшөт жана коом менен байланыш түзө албай калышат. Моралдык баалулуктар бурмаланып, тарбия романынын классикалык канондору бузулат. Биздин максат – П. Зюскинддин «Парфюмер. История одного убийцы» жана П. Акройддун «Процесс Элизабет Кри» чыгармаларында салттуу тарбия романынын канондорунун өзгөрүшүн изилдөө. Бул чыгармаларда классикалык тарбия романынын элементтери бар, бирок алар бурмаланып, салттуу каарманга карама – каршы образдарды жаратат. Макалада бул чыгармаларда классикалык «тарбия романынын» жанры кандайча так өзгөрүп, кайсы канондор сакталып калганы, кайсынысы постмодернисттик аң-сезимдин таасири астында өзгөрүп жатканы каралат.

Аннотация: Традиционный роман воспитания связывается с процессом взросления и внутреннего самопознания героя. Роман воспитания отражает формирование личности через испытания, опыт и взаимодействие с социумом; герои в конце произведения находят свое место в обществе. Однако в XX-XXI веках в русской и зарубежной литературе наблюдается трансформация жанровой структуры романа воспитания. Герои после всех испытаний вместо духовного становления деградируют и не могут найти контакт с социумом. Моральные ценности искажаются и происходит разрыв канонов романа воспитания. Цель данной статьи – проследить трансформацию традиционных канонов романа воспитания в произведениях Патрика Зюскинда «Парфюмер. История одного убийцы» и Питера Акройда «Процесс Элизабет Кри». В обоих произведениях есть элементы жанра романа воспитания, но они деформируются и создают героя, противоположного герою классического романа воспитания. В статье рассматривается, как именно трансформируется жанр классического романа воспитания в этих произведениях, какие каноны сохранились, а какие меняются под влиянием постмодернистского сознания.

Abstract: The traditional Bildungsroman is associated with the process of growing up and the inner self-knowledge of the hero. The Bildungsroman reflects the formation of personality through trials, experience and interaction with society; the heroes find their place in society at the end of the work. However, in the 20th-21st centuries, a transformation of the genre structure of the Bildungsroman has been observed in Russian and foreign literature. After all the trials, the heroes degrade instead of spiritual development and cannot find contact with society. Moral values are distorted and the canons of the educational novel are broken. The purpose of this article is to trace the transformation of the traditional canons of the educational novel in the works of Patrick Suskind «Perfume. The Story of a Murderer» and Peter Ackroyd «The Trial of Elizabeth Cree». Both works contain elements of the genre of the educational novel, but they are deformed and create a hero opposite to the hero of the classic educational novel. The article examines how exactly the genre of the classic «educational novel» is transformed in these works, which canons are preserved, and which are changing under the influence of postmodernist consciousness.

Негизги сөздөр: тарбия романы; инсандын калыптанышы; өзүн таанып билүү; коом; трансформация; деградация; постмодернизм.
Ключевые слова: роман воспитания; формирование личности; самопознание; социум; трансформация; деградация; постмодернизм.
Keywords: bildungsroman; personality formation; self-knowledge; society; transformation; degradation; postmodernism.

Традиционным романом воспитания считается жанр литературы, отражающий процесс формирования личности, нравственное развитие героя и его духовное становление.

Структура традиционного романа воспитания включает:

1. Рождение героя, его детство, взаимосвязь с родителями; и в один момент герой покидает свой родительский дом, чтобы найти свое место в обществе.
2. Проходит испытания, получает опыт, формируется его мировоззрение.
3. Происходит самопознание и формирование личности, после чего герой интегрируется в социальную среду.

Настоящая статья исследует трансформацию жанра «роман воспитания» в произведениях П. Зюскинда «Парфюмер. История одного убийцы» и П. Акройда «Процесс Элизабет Кри».

С XX века происходят изменения в жанре «роман воспитания». В постмодернистской литературе зачастую духовного развития героя не происходит, он деградирует и изолируется от общества.

Роман Патрика Зюскинда «Парфюмер. История одного убийцы» является подлинным образцом постмодернизма в немецкой литературе. Роман привлек внимание читателей, критиков и литературоведов. Их интересовала его поэтика, стилистика и жанровые особенности. Этот роман сочетает в себе черты трех разновидностей жанра романа: «роман воспитания», «роман о художнике» и «криминальный роман».

Роман «Парфюмер» вначале полностью соответствует всем жанровым канонам романа воспитания. В первых трех частях рассказывается о рождении, взрослении, обучении и странствии главного героя Гренуя. Но каждый этап его жизни противоречит мотивам романа воспитания. После всех испытаний, вместо нравственного становления мы наблюдаем обратный процесс – становление зла как выбор героя, предопределенный, однако, социальным окружением.

С самого рождения у него отсутствует запах и это делает его отверженным среди людей. На протяжении всей жизни герой не встречает человека, который бы отнесся к нему с симпатией, все избегают его, и были даже попытки его убийства. У главного героя отсутствует не только запах, но и любовь и чувства. Вместо интеграции с обществом нашего героя ждет отчужденность. Значимую роль в произведении играет универсальная метафора «запах», которая является символом его отчужденности от мира. Главный герой совершенствует все свое мастерство на создании запаха, который сделает его притягательным. «Он пил этот запах, утопал в нем, напитывался им до самой последней внутренней поры». [8] Главный герой жил только запахами, он не знал любви и ненависти. Все его разрушения и убийства он совершал ради идеального запаха.

Осознание своего отличия от других людей у героя происходит в изоляции и отстранении в пещере. Он хочет овладеть всеми запахами, научиться сохранять их, а главное – создать запах, внушающий любовь. Герой хочет не только стать таким как все, но и власти над обществом при помощи своего мастерства. Целью его обучения у парфюмера Бальдини является овладение техникой создания и сохранения ароматов, а не процесс социализации. Этап обучения в классическом романе – это путь к просвещению и самосовершенствованию, а у героя Зюскинда он становится орудием убийства и власти над людьми.

Цель героя тоже противоположна цели традиционного романа воспитания. Гренуй хочет создать совершенный аромат, чтобы властвовать над людьми, он не стремится обрести смысл жизни и влиться в общество. Чтобы достичь своей цели, герой становится убийцей. И после убийства разрушается система классического жанра, происходит разрыв канонов жанра «романа воспитания». Гренуй убивает двадцать пять девушек и делает аромат, о котором мечтал. После этого аромата все люди начинают любить и боготворить его. «Человек в голубой куртке предстал перед всеми самым прекрасным, самым привлекательным и самым совершенным существом, какое они могли вообразить; монахиням он казался Спасителем

во плоти, поклонникам сатаны – сияющим князем тьмы, людям просвещенным – Высшим существом, девицам – сказочным принцем, мужчинам – идеальным образом их самих». [1, с. 278]

Вместо морального становления происходит аморальное возвышение. Главный герой достиг своей цели, но герой испытывает лишь отвращение к людям, потому что он не может сам чувствовать любовь и обожание. Герой понимает, что это все обман, они не любят его самого, его истинную душу, а это лишь эффект, который дает аромат. После всех раздумий и возвращения в Париж герой дает себя на растерзание толпе, которая его боготворила.

Последняя часть, где герой самоуничтожает себя, противоречит всем канонам романа воспитания. В классическом варианте романа воспитания герой должен пройти испытания и после духовных воздействий найти свое место в обществе, а герой П. Зюскинда после долгого пути предает свою цель и дает себя уничтожить. Таким образом, П. Зюскинд предлагает образ антигероя воспитания, для которого становление означает не интеграцию в общество, а абсолютную отчужденность и разрушение моральных основ личности.

Роман Питера Акройда «Процесс Элизабет Кри» – тоже постмодернистская трансформация романа воспитания. Здесь история молодой женщины, которую обвиняют в убийстве мужа и других, связанных с ней убийствах в Лондоне XIX века. Подобно классическому герою романа воспитания, повествование начинается с детства главной героини. Она рано потеряла мать, она сирота и лишена социального и культурного капитала, живет в ужасных условиях. Несмотря на это, она стремится к самореализации и образованию, посещает библиотеку, умеет читать и писать, интересуется наукой и искусством.

Несмотря на благопристойность, которую ей внушала мать, Элизабет оказывается жестокой и опасной. Она использует свои навыки и знания не для просвещения, а для утаивания своей внутренней сущности. Ее путь ведет к отчуждению, обману, также как и у Гренуя. Самовоспитание в произведении ведет не к нравственному становлению, а к разрушению. В романе наблюдаются дневники, протоколы судебных заседаний, газетные статьи, разговоры персонажей, и они создают эффект множественности точек зрения. В повествовании личность героини раскрывается через домыслы и фрагменты. Во фрагментах ее дневника есть ее размышления. «Мужчинам всегда нужно знать, кто виноват. Я – подходящая цель. Они никогда не поймут, что все началось не с убийства, а с самого начала – с того, как я научилась молчать». [4, с. 121] Воспитание Элизабет происходит при наличии насилия и подавления. Ее мать никогда не показывала ей свою любовь и была к ней очень строга. Из-за этого она научилась адаптироваться, скрываться и выживать.

Формирование личности Элизабет не происходит постепенно, линейно, это результат столкновения внутренних целей и давления окружающей среды, где моральные ценности утрачены. Образ героини – это, так же как и у П. Зюскинда, образ антигероини романа воспитания. Элизабет Кри не находит нравственного просветления, а наоборот, самоутверждается через убийства. Элизабет носит маску, маска для нее инструмент для скрытия своей внутренней натуры и инструмент для выживания в жестоком обществе.

Таким образом, оба произведения демонстрируют постмодернистскую трансформацию жанра романа воспитания. Несмотря на то, что они принадлежат разным культурам, оба произведения показывают определенные недостатки общества того времени, из-за которых оно не всегда способно формировать полноценную нравственную личность.

Гренуй и Элизабет – антагонисты классических героев романа воспитания. Они не стремятся к духовным и моральным ценностям, они погружаются в темные, жестокие стороны человеческой натуры. Они проходят этап обучения не ради интеграции в общество, а ради власти над ним. Гренуй хочет любви, свободы и власти с помощью созданного им аромата, а Элизабет – с помощью манипуляций и убийств.

В романах П. Зюскинда и П. Акройда образование теряет свою гуманистическую суть. Образование в произведениях – не путь к просветлению, а путь к контролю и изоляции. В обоих произведениях личность формируется не благодаря обществу, а вопреки его культурным и нравственным установкам, а точнее, их отсутствию в жизни героев, и в итоге происходит не интеграция в общество, а отчуждение, они становятся угрозой для окружающей среды. Кульминацией романов становятся преступления героев, что совершенно противоположно классическому роману воспитания. Оба автора сохранили

привычную форму жанра, но содержимое противоположно. Здесь жанровая форма классического романа воспитания использована как характерное цитирование классического наследия писателями-постмодернистами.

Таким образом, романы «Парфюмер. История одного убийцы» и «Процесс Элизабет Кри» демонстрируют трансформацию романа воспитания в духе времени. Если для классического романа воспитания характерна фиксация внимания на развитии героя, его становлении и совершенствовании, на поисках своего места в жизни, если герой романа воспитания после всех испытаний и неудач обретает зрелость и интегрируется в общество, то путь формирования личности в анализируемых нами романах ведет не к интеграции, а к изоляции, не к нравственности, а к преступлению. Эта трансформация отражает утрату моральных ценностей в обществе, где освоение знаний и воспитание не спасают от преступления. Через иронию, интертекстуальность и разрушение линейного повествования П. Акройд и П. Зюскинд создали новый тип романа – антироман воспитания.

Список использованной литературы

1. Зюскинд П. Парфюмер. История одного убийцы. – Москва: Азбука, 2018.
2. Бахтин М.М. Эпос и роман // Вопросы литературы, 1970.
3. Ханзен Л. Постмодерн и роман воспитания. – Москва: Логос, 2014.
4. Акройд. П. Процесс Элизабет Кри / пер. с англ. – Москва: Азбука – Аттикус, 2019.
5. Аникеева Е.А. Интертекстуальные игры Патрика Зюскинда: «Парфюмер» как «римское воспитание», 2016. – Режим доступа: https://cyberleninka/ru/article/n/intertekstualnye-igry-patrika-zyuskinda-parfyumer-kak-roman-vospitaniya
6. Можейко Е.Д. Двойное кодирование в романе П. Акройда «Процесс Элизабет Кри». – Режим доступа: https://cyberleninka/ru/article/n/dvoynoe-kodirovanie-v-romane-p-akroyda-protsess-elizabet-kri
7. Лихачев Д.С. Развитие русской литературы: Эпоха классицизма и романтизма. – Санкт Петербург: Издательство СПбГУ, 2000.

Рецензент: д-р филол.н., профессор Койчуев Б.Т.

УДК 82.09:82.532.1

DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-292-296

Оторбаев Б.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Оторбаев Б.К.
КНУ имени Ж. Баласагына
Otorbayev B.K.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0006-8664-6428

А.САСПАЕВДИН «САРАЛА ИТ» АТТУУ АҢГЕМЕСИ ЖАНА ПРОФЕССОР К.АРТЫКБАЕВДИН АГА КАРАТА АЙТКАН ПИКИРИ БОЮНЧА БААРЛАШУУ САБАГЫ
РАССКАЗ А.САСПАЕВА «РЫЖАЯ СОБАКА» И УРОК-БЕСЕДА ПО ОТЗЫВУ О НЕМ ПРОФЕССОРА К. АРТЫКБАЕВА
THE STORY OF A. SASPAEV "RED DOG" AND A LESSON-CONVERSATION ON THE REVIEW OF HIM PROF. K. ARTYKBAEVA

Кыскача мүнөздөмө: Макалада жазуучу А.Саспаевдин «Сарала ит» аңгемеси, темасы, идеялык мазмуну, убагында жаш сынчы жана адабиятчы К.Артыкбаевдин гезитке жазган сынынан улам далай талаштуу жагдайларды жаратып, чыгарманын авторун бир топ түйшүктөргө кириптер кылышы, адабиятчынын пикиринин, адилеттүү сынынын талданып, ички катылуу «сырынын» чечмелениши тууралуу айтылат. Макала ушул азыркыга чейин акырына дейре ачыкталбай келген

көйгөйлүү жагдайды чечмелеп берүүгө жасаган аракети менен баалуу. Ал эми класста өтүлчү баарлашуу сабагы катары маанилүүлүгү өзүнчө сөз.

Аннотация: В статье рассказывается о рассказе писателя А.Саспаева «Рыжая собака», тематика, идейное содержание которого в свое время были высоко оценены молодым критиком и литератором К.Артыкбаевым. В его газетной критике говорится о том, что рассказ создает много спорных ситуаций, погружает автора произведения в немалые заботы, анализирует мнение, приведя справедливую критику, интерпретирует внутреннюю тайну в ней. Статья ценна своей попыткой интерпретировать эту проблемную ситуацию, которая до сих пор не была раскрыта до конца. А важность проведения беседы по теме как урока в классе – это отдельное слово.

Abstract: The article describes the story of the writer A.Saspaev "The Ginger Dog", the subject matter and ideological content of which were highly appreciated by the young critic and writer K.By Artykbaev. His newspaper criticism says that the story creates many controversial situations, immerses the author of the work in considerable worries, analyzes the opinion, giving fair criticism, interprets the inner mystery in it. The article is valuable for its attempt to interpret this problematic situation, which has not yet been fully disclosed. And the importance of having a conversation on a topic as a lesson in the classroom is a separate word.

Негизги сөздөр: баарлашуу сабагы; инсан катары жетилтүү; көйгөйлүү жагдай; жашоо жөндөмү; чыгармадагы гумандуулук; адилеттүүлүк маселеси.

Ключевые слова: урок общения; формирование личности; проблемная ситуация; жизнеспособность; гуманность в произведении; вопрос справедливости.

Keywords: communication lesson; personality formation; problematic situation; vitality; humanity in the work; the question of justice.

Жазуучу Аман Саспаевдин «Сарала ит» аңгемеси кыргыз орто мектебинин IX классында окутулат. Тексти окулуп бүтүп, аны ар тараптуу талдоого киришүү, баарлашуу сабагын баштап жатып, адабият мугалими бул жерде педагогика илимдеринин доктору, профессор Б. Алымовдун айтып-жазганын айныгыс факты келтире кеткени туура болчудай. Аалымдын андагы айткан пикири төмөндөгүдөй:.

«Анткени менен «Сарала ит» А. Саспаевди кыйла убарага салды, бирок анын атагын чыгарып, алыска тааныткан да ушул аңгеме. …Арийне, маани-маңызына терең үңүлүп кирбей, желдирип баратып, ат үстүнөн бир караган адамга аңгемеде жан дүйнөңдү, ички сезимиңди козгоп жиберчү анчалык деле эч нерсе жоктой байкалат. Баарынан коркунучтуусу, партиянын ошол кездеги идеологиялык саясаты боюнча «бул аңгеменин идеясы калпыс» деп анын авторуна саясий айып коюп, же: «Ажал жетсе адам да өлөт. Ээ, бир каңгыган жолбун ит өлсө өлгөндүр. Тема табылбай калгансып, мунун эмнесин жазгандай», – деши да мүмкүн болчу. Дал ушул чен-өлчөм менен бааласак, «Сарала ит» түккө турбайт. Анткени айылдагы бүт адамдарга, кала берсе өзүнүн кандаш-тектеш ит «журтуна» – дегеле бүт жандуу-жансызга батпай, каңгып жүргөн бир дейди ит «ууру» деген жаман атты менен атылып өлөт. Аңгемедеги бар болгон окуя ушул. Ошол кездеги көз караш менен караганда, окуянын ушундай «жупунулугу», «маанисинин бүдөмүктүгү» ырасында да аңгеме жөнүндө ар кандай ой чаргытууга өзүнөн өзү «жем таштап» отурат.

Жазуучу таржымалында аңгеме туурасында жазылган сынга болгон нааразылыгын жашырбаптыр. Аны да түшүнсө болот. Ата конушу көздөн учуп, Кытайдан жаңы эле келип, агасынын эски үйүн оңдоп алып, эми бир жаңсыл чыгармачылыкка киришип, эптеп күн көрүп келатканда, тигинтип сындалып отурбайбы. Ошондон кийин үстөккө-босток иши каралып, нанга жетпей отурса, күйбөй турган жорукпу...». [2, 328-329-бб.] IX класс үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китебиндеги «Сарала ит» аңгемеси тууралуу талдоо баянында проф. Б. Алымов мына ушундайча лирикалык чегинүү жасайт.

«Сарала ит» анчалык деле көлөмдүү чыгарма эмес, болгону 3,5 бет. Аңгемедеги окуяны автор төмөндөгүдөй киришүү сөзү менен окурманга таааныштырып баштайт:

«Мурда дээрлик көрүп жүргөн, кадимки бир сарала иттин өмүрү, кийинки күндөргө чейин эсимде сакталып, итке байланыштуу көп ойлорду туудурду. Жандуулар ичинен бул өңдүү тиричиликке жүгүнү бош, өзүнө кайдыгер караган немени аз кезиктиребиз. «Дүйнөдөгү ар бир нерсенин жашап турушу – күрөш!» дейбиз. А бирок...

Мени да, башкаларды да ойлонто турган ушул сарала иттин тирүү кезинде

«ау!» деп бир ирет да үргөнүн жебирер аял короосунан кууп чыкканда бөйрөгүнө тийген муштумдай таштын зардабынан болсо да «каңк!» этип койгонун уккан эмесмин. Ит башы менен мынчалык чыдамкайлык жана сабырдуулукту ушунчалык өздөштүрүп алышына эмнелер себеп болгонун билүү кыйын. Айтор, көптөн бери адамдарга белгилүү болгон ойго карата айтсак, ал мүмкүн, жашоо үчүн күрөшүүдөн тажаса керек. Карап турсаңыз, бечара, ар качанда өзүнүн жалпы аалам алдында күнөөкөр экенин сезген немедей кишилерге, малдарга, ал түгүл өсүп турган чөптөргө да жалтана карайт. Эң бир өкүнүчтүү жери, байлоодогу тиши кычышкан иттер да түн ичинде аны көрсө көрмөксөн болуучу, же мүлдө көргүсү келүүчү эмес. Бечаранын башка иттерге деген шыгын айта турган болсок, жолбун итти көргөндө, көкүрөгүндө жаны бар ар кандай ит, кыйратып таштоочудай үрүп жетип бараарын, анан ага кыр көрсөтүп куйругун чагарактатып, а жер, бу жерин жыттап калаарын, андан ары болсо, чийге же куурайга бутун көтөрүп калаарын баарыбыз эле билебиз. Ал эми жолбун ит кезигишип калган күндө Сарала ит ага тик карап койчу беле! Быйпыйып, дайыма тердеп жүрүүчү мала-кызыл мурдун ишке салып, таштандыларды, уңкул-чуңкулдарды жай гана шимшип жүрө берүүчү. Деги анын жүрүшүнүн өзү бир башкача эле. Кажет болгон бир багытты көздөй, алаксыбай шыдыр кетип бара жатканын эч ким билбейт. Бирок бир орунга айланчыктап, шимшилеп көпкө туруп да калуучу эмес. Аны бирде коруктан, бирде көчөдөн, бирде короодон көрүп калчубуз. Күн күйүп турган ысыкта да, бирер бактын түбүндө, тилин чыгарып көлөкөлөп жатканын көрбөдүк». [5. 168-169-бб.].

Сарала иттин мына ушул адаттан тыш «жашоо-мүнөзүн», «баскан-турганын» – бүткүл «пенделик сапатын тереңден иликтеп-изилдеген калемгер өзүнүн бул шордуу айбан каарманын: «…ал мүмкүн, жашоо үчүн күрөшүүдөн тажаса керек... Өмүрдө кездеше берчү сансыз карама-каршылыктар анын жалынын өчүрүп, баш көтөргүс кылып салса керек. Карап турсаңыз, **бечара, ар качанда өзүнүн жалпы аалам алдында күнөөкөр экенин сезген немедей кишилерге, малдарга, ал түгүл өсүп турган чөптөргө да жалтана карайт**», [5. 168-б.] – деп баяндоого алат.

Сарала ит ырасында эле өз керт башынын аманчылыгы, тынччылыгы үчүн аракет кылбайт. Бүткүл жашоосунда бир да жолу «арс» этип үрүп койбоду, үстөкө-босток таш менен урушса да, үн чыгарып наразылыгын билдирбеди. Күчүк кезинде башка иттер сыяктуу эле анын да ээси болуптур. Бирок короого көз болгондук кылып, бир да жолу үн чыгарып үргөнгө жарабаптыр. Ээси анын башка иттерге окшобогон боштугунан тажаганынан бир күнү: «Бар эми, өз күнүңдү өзүң көр», – деп үйүнөн кубалап жиберген имиш. Дегеле итке окшобойт. Ит болуп туруп итке окшобосо, адамга пайдасы болбосо, анын кимге кереги бар? Дал ушул сыяктуу түбү көрүнбөгөн миң-сан суроолорду жараткан бул «Сарала ит» деп аталган чыгарма алгач ирет 1963-жылы «Ала-Тоо» журналынын 12-санында басылып чыккан. Ал жылдары адабиятта адилеттикти, гумандуулукту туу туткан социалисттик реализм принцибинин арааны жүрүп, андан кичине эле четтеген сүрөткерлер жазага тартылып, жазгандары тыптыйпыл жоготулуп, адабий чөйрөдөн аёосуз куулап турган. Анан эле «Сарала ит» жарык көрүп, авторуна «А. Саспаев Сарала итти туура эмес позицияда, калпыс идеяда сүрөттөгөн, Сарала ит эмненин, кимдин образын чагылдырарын түшүнүп болбойт, идеясы так эмес» деген сыяктуу дооматтар биринен сала бири басма сөз беттеринде байма-бай айтылып, жазылып баштаган. Ооба, мында кеп акын, журналист, адабиятчы окумуштуу К. Артыкбаевдин 1964-жылы 23-июлда «Советтик Кыргызстан» гезитинде жарык көргөн «Күн менен Сарала итте эмне айып?» аттуу сын макаласы жөнүндө жүрүп жатат. Жыйынтыгында А. Саспаев Жазуучулар союзунун мүчөлүгүнөн куулуп, жазгандарын басып чыгарууга такыр тыюу салынып, беш жыл бою адабият майданына жолой албай калган.

Мындагы «күн» жаш жазуучу Т. Акматовдун 1963-жылы «Ала-Тоо» журналынын № 3 санына жарыяланган «Күн болбой куруп кал» аңгемесине байланыштуу. [1] Андагы жаш сынчы жана адабиятчы К. Артыкбаев эки башка автордун эки башка чыгармасынын көйгөйлөрүн бир тематикага бириктирип, «Күн менен Сарала итте эмне айып?» деген аталыштагы макаласын жарыялаган болучу. К. Артыкбаевдин пикиринде А. Саспаев аңгемесинин башкы кейипкери «Сарала итти туура эмес позицияда, бүдөмүк максатта, калпыс идеяда сүрөттөп көрсөткөн». [3] Ушундан улам «Советтик Кыргызстан» газетасы К. Артыкбаевдин

макаласы тууралуу: «…Кийинки кездерде «Ала-Тоо» журналында чыгармаларды тандоодо принципиалдуу талаптын кыйла бошоңдоп кеткени байкалат. …Ошондуктан жогорку макалада көрсөтүлгөндөй, идеялык жагынан калпыс, ал гана турсун зыяндуу, жалган эстетикалык чыгармалар жарыкка чыгып кеткен», [6] – деп жазып, калыс, адилеттүү пикирин билдиргени белгилүү.

Айтмакчы, профессор К. Артыкбаев аталган макаласында жогоруда эки аңгемеге идеялык жактан дооматын артканы менен, аларды биротоло жокко чыгаруу максатын көздөгөн эмес көрүнөт. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин доценти Г.К. Устабаева таасын белгилеп кеткендей, «болгону советтик окурман туура тарбия алууга мүмкүн болбогон чыгарманы жаратуу эч пайда алып келбесин гана күн тартибине коюп, «…эч жардамсыз калган кемпир, же жазыксыз өлгөн сарала ит сыяктуу алгылыксыз кокустук, натуралистик көрүнүштөрдү зордоп, жасалма жол менен типтештирүүгө аракет кылбай, доорубуздун күрдөөлдүү арышын көрсөтүүчү мүнөздүү көрүнүштөрдү – башкы нерселерди ылгап алып, алардын тарбиялык маанилерин ачып көрсөтүүгө умтулуулары керек» [6] болучу.

А. Саспаевдин «Сарала ит» аңгемеси өткөн XX кылымдын 90-жылдарынан берки эгемендүүлүктүн, өз оюн, пикирин ачык айтуу эркиндигинин колдоосу менен азыркы учурда өзүнүн татыктуу ордун таап, «Жашоо жөндөмү» эмес, өз аты менен аталуу мүмкүнчүлүгүн алды. Ушунда дале проф. Б. Алымовдун жазганына кайрылалы: «...Эгер жашоого жөндөмүң жок, жүүнүң бош болсо, аркы-беркини аңдабасаң, анда корсуң, тирүүнүн өлүгүсүң, бардык балаа сени издеп табат, өмүрүң акыры бөөдө өлүм менен бүтөт, – деген ойду окуучуга тымызын айткым келген... Ким көрүнгөн кордогон өмүрдө эмне лаззат! Андан көрө өлгөн жакшы... дедим да, Сарала итти өлүм жазасына буйруп, катаал, бирок адилет өкүм чыгардым... Сарала ит турмушта өз үлүшүн алды. Андай кылбаска акым жок эле», – дейт жазуучу өзүнүн жазып берген таржымалында. А. Саспаевдин бул айтканы ал кездеги жазылган сындарга түп-тамырынан карама-каршы. Ачыгыраак айтканда, жазуучу Сарала итти түз маанисинде эмес, турмушта кор болуп жашагандан көрө жашабай койгон артык деген каймана мааниде алып, ал аркылуу адам тагдырын сүрөттөгөн». [2, 321-б.]

Кантсе да жазуучунун бул аталган «Сарала ит» аңгемеси акыры өз ордун тапты окшоду. Жазуучу жана котормочу Ашым Жакыпбеков өзүнүн «Дербиш» аттуу макаласында: Аман Саспаевди сейрек кездешчү мыкты аңгемечи катары жөндөмшыгын көтөрө чалып мактап, анын сүрөткерчилик чеберчилигин орус жазуусу А.П. Чеховдун феномен устаттыгы менен тең катар баалайт. Анын айтымында, А. Саспаев кыргыз аңгеме тегин жок эле дегенде бир тепкичте көтөргөндөй. [4]

Оюбузду жыйынтыктасак, бул айтылгандар – азыркы күндөгү көркөм чыгармачылык жамаат, замандаштарыбыз тарабынан түздөн-түз, расмий түрдө кабылданган көз караш-позициялар жана да калемгер А.Саспаевдин «Сарала ит» деп аталган чакан адабий туундусуна карата аалым Б.Алымов менен калемгер А.Жакыпбековдун айтылып-жазылган пикирлери, адабиятчы-окумуштуу, кесипкөй сүрөткер мисал өздүк ой жоруу-корутундулары. Биздин жеке оюбузда, профессор К.Артыкбаевдин аталган кара сөз чеберинин чакан көлөмдөгү адабий туундусу жөнүндө жазып калтырган жекече ой-бүтүмүн, келип токтогон жыйынтык пикирин бир топ эле колдоп койгонубуз туура болчудай. Аталган чакан көлөмдүү адабий туундуда короочу ит баласыбы же адам пендесиби, өзүн өлөр-тирилериңе карабай мушташып, тытышып болсо да коргой албаса, тирүүлүккө деген эрегиште өзүн көрсөтө албаса, анда эле анын жашоого, күнүмдүк тиричилигин бейкапар, өзү билип-каалаганындай кылып өткөрүүгө эрк берилбечүдөй, аны тегерегиндегилер эле жеп-жутуп коёт деген катаал бүтүм чыгарылгандай. Ушундан улам андай пенденин бул тирүүчүлүктө аманчылыкта күн көргөнгө да укуксуз деген таш боор өкүм алдыга жылдырылып отурат. Автордун кынтыксыз логикасына таянсак, бу жарыкчылыкта өкүмзор зордукчулар гана доорону сүрүп, ал эми өз бактысы үчүн күрөшө албаган жармач, жоош жандар кордукта кала берет экен да?! Демек, бул жарык дүйнөдө жомоктук циклоп сымал токмогу күчтүүлөр гана жашап, ал эми өзүн коргой албагандар тепсендиде кала бериши жашоонун бузулгус мыйзамы, мыйзам ченемдүүлүктүн жеткен жери сыяктанат!.. Мындай кылганда болбойт да. Алсыз чымчыктын балапаны да мышыкка жем болбой, тирүүчүлүктө калгысы келет. Аңгемеде баяндалгандай сымак бечера Сарала итти жана ал сыяктанган алсыз жандарды жадесе кибиреп өз тиричилигин тынымсыз эмгектенүү менен өткөргөн кумурскага да залалы тийбеген тынч жашоосунан зордук-

зомбулук, зөөкүрдүк жолу менен ажыратканыбызда, адамгерчилик, боорукердик, жармачтын жеңилин жерден, оорун колдон алуу туюмдарын кайда катабыз? Кейпи, «Сарала итте» азыркы учурдун бөрү заманы чагылдырылып, ал ай-асманга чыгара макталып даңазаланган сыяктанат. Демек, ошол өткөн кылымдын 60-жылдарындагы жаш сынчы жана адабиятчы К. Артыкбаевдин бул адабий туундунун түпкү идеясы оош-кыйыштуу, так эмес деп чыгарган жыйынтык-корутундусу бир жагынан туура эледей, адилеттүү, калыс айтылганы айныксыздай.

Мындагы баарлашуу сабагы окуучулардын бири-бири менен жакындан ой бөлүшүүлөрү, алдыга коюлган маселе – ошол өткөн XX кылымдын 60-жылдарындагы жаш сынчы жана адабиятчы К. Артыкбаевдин жазуучу А. Саспаевдин «Сарала ит» кара сөз туундусу жөнүндө жазган пикири боюнча өздөрүнүн жекече ой-пикирлерин ачык айтып талашып-тартышуулары, акырында конструктивдүү бир пикирге келип токтолуулары мисал алып барылат. Ушунда К. Артыкбаевдин аталган аңгемеге карата айтылган сынында карманган адилеттүүлүк, гумандуулук позициясы ачыкталып, класстагы окуучуларды ар бир турмуштук жагдайга карата өзүнө гана тийиштүү жекече пикири бар өсүп жетилген инсан, коомдун татыктуу мүчөсү катары калыптандыруу милдети дайым көңүлдүн борборунда турганы ылайык.

Колдонулган адабияттар

1. Акматов Т. Күн болбой куруп кал. // Ала-Тоо, № 3.
2. Алымов Б. Кыргыз адабияты. 9-класс үчүн окуу китеби. – Бишкек: Билим-компьютер, 2007, 416-б.
3. Артыкбаев К. Күн менен Сарала итте эмне айып? // Советтик Кыргызстан, 1964, 23-июль.
4. Жакыпбеков А. Дервиш // Кыргызстан маданияты, 1989, 29-декабрь.
5. Саспаев А. Сарала ит. // Жаңы Ала-Тоо, 2012, № 9 (41), 168-172-бб.
6. Устабаева Г.К. К. Артыкбаевдин алгачкы макалаларында полемикалык сындын берилиши. – Режим доступа: jarchy.arabaev.kg.

Рецензент: пед.и.к., профессор Байсабаев Б.А.

УДК 82.512.154-С-138
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-296-299

Сагидаева С.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Сагидаева С.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Sagidaeva S.A.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0000-1464-0357

ЧЫНДЫК ҮЧҮН КҮРӨШКӨН ИНСАН
ЧЕЛОВЕК, БОРЮЩИЙСЯ ЗА ПРАВДУ
A PERSON FIGHTING FOR THE TRUTH

Кыскача мүнөздөмө: Макалада адабиятчы К.Артыкбаевдин жазуучу, акын, сынчы, илимпоз, жогорку окуу жайлары жана орто мектептер үчүн окуу китептеринин автору, башкача айтканда, кыргыз элинин маданияты менен адабиятынын проблемалары үчүн тынымсыз күрөшкөн, чындыкты издеген жана аны жайылтууга умтулган инсандык ийгиликтери тууралуу сөз болот.

Аннотация: В статье говорится об успехах К. Артыкбаева как личности – литератора, писателя, поэта, критика, учёного, автора учебников для вузов и средних школ. Особое внимание уделяется его неустанной борьбе за решение проблем культуры и литературы кыргызского народа, стремлению к истине и желанию донести её до широкой аудитории.

Abstract: The article discusses the personal achievements of K. Artykbayev as a literary scholar, writer, poet, critic, and academic, as well as the author of textbooks for universities and secondary schools. It

highlights his tireless efforts in addressing the issues of Kyrgyz culture and literature, his pursuit of truth, and his dedication to spreading it.

Негизги сөздөр: адабият; тарых; чыгармачылык; макала; эмгек; байланыш; чындык; проблема.

Ключевые слова: литература; история; творчество; статья; работа; общение; истина; проблема.

Keywords: literature; history; creativity; article; work; communication; truth; problem.

Жазуучу, акын, сынчы, илимпоз, жогорку окуу жайлары жана орто мектептер үчүн окуу китептеринин автору, башкача айтканда, кыргыз элинин маданияты менен адабиятынын проблемалары үчүн тынымсыз күрөшүп келаткан Качкынбай Артыкбаев – кыргыз окурмандарына таанымал инсан. Аны жазуучу, акын дегенибиздин себеби, ал – "Байчечекей", "Тоолор менен сырдашуу", "Колдор жана тагдырлар", "Таазим", "Жаркын өмүр", "Замана" аттуу бир топ ырлар, поэмалар жыйнактарынын автору. Ошондой эле "Чалгын", "Сын сапары", "Ар түрдүү издер", "Чыгармалар жана ойлор", "Мезгил элестери", "Тандалмалар", "Изденүүлөр жана табылгалар", "Акыйкат сабагы", "Кыргыз совет адабиятынын тарыхы" деген адабий сын, адабий изилдөө эмгектеринин ээси. Акындын өмүр баянына кайрылып олтуруунун деле эч кажети жок. Анткени, К. Артыкбаевдин "Био-библиографиялык маалымдамасы" 1992-жылы жарыкка чыккан. Аны менен таанышып көргөндө ал кишинин чыгармачылыгынын ар түрдүү экендиги ачык эле көрүнүп турат. Мына ушул маалымдамада өмүр баянынан баштап, адабият жаатына тиешелүү ар тармактуу иликтөөлөрү, козгогон илимий актуалдуу маселелери, адабий сында талыкпай иштеген эмгекчилдиги, адабий талкууларды уюштурууга демилгечи болгон макалалары, ыр китептери, котормолору алаканга салгандай даана.

К. Артыкбаевдин 1990-жылдан бери эле 50дөн ашык макалалары, 5 китеби жарык көргөн. Кытай кыргыздарынын чыгаан тарыхчысы Анвар Байтурдун "Кыргыз тарыхы лекциялары" китебин чыгарып, Ж. Алыбаевдин "Тандалмаларын" түзүп, Бала Айылчынын өзү жазып алган санжырасын жарыялаган. Чыгармачыл адам болгондуктан, убактысын текке кетирбеген "бал жыйнаган аарыдай" эмгекчилдиги жогорку фактылардан да ачык эле байкалат.

Сен качан уктайсың?-деп тамаша кылган жолдошторуна, кээде агай: -Эл катары эле уктайм. Болгону убактыны туура пайдаланганга аракет кылам, мында тамаша кылгыдай эч нерсе деле жок, ооруканада жатканда да убакытты өлтүрбөй, көптөгөн иштерди бүтүрүп алам, отпуска учурунда иштеген учурларым да көп болду. Кыскасы, иштөө мага өнөкөт оору болуп калгандай көрүнөт, - деп калат. Агайдын чыгармачыл адам экендиги адабият майданында жаралган көптөгөн эмгектеринен көрүнүп тургандыктан, анын баарын бир чакан макалада айтып берүү мүмкүн эмес. Ошондуктан биз бул макалада К. Артыкбаевдин эмгектеринин кээ бирөөлөрү жөнүндө гана учкай көп козгоого үлгүрсөк деген максатта болдум.

К. Артыкбаевдин "Акыйкат сабагы" китебине киргизилген "Маданий байланыштардын санжырасы" деген макаласында кытайлык туугандар менен болгон карым-катыштары кандай жол менен башталгандыгы жөнүндө баяндалат. Алардын бир туугандык байланышы 1957–58-жылдарда башталгандыгы, Асанбек Табалдиев аркылуу Пекин, Үрүмчү шаарларында окуган, иштеген Мухаммад Ху, Чжень Хуа, Сакен Өмүр, Мамбет Асан, А. Токторовдор менен кат аркылуу таанышкандыгы, алардын каттарын "Ленинчил жаш" газетасына жарыялап тургандыгы азыр өзүнчө эле бир жандуу маданий тарых катары кабыл алынат. Көп убакыт өтпөй, бул байланыш үзүлүп калат. Анткени, кытай жергесинде болуп өткөн чуулгандуу "маданий революциянын" тийгизген таасири эле. Кийин, 1983-жылы кыргыз жергесине келген кытайлык тарыхчы, философ Абдүшүкүр Мукаммет Имин аркылуу кайрадан табышкан. Башкача айтканда, алардын табылышына К. Артыкбаевдин өзүнүн ыр китеби себепкер болгондугу эскертилет. Ошентип, К. Артыкбаев азыр бир топ кытайлык талантуу адамдар менен тыгыз чыгармачылык байланышта. К. Артыкбаев кыргыз акын-жазуучуларынын китептерин, чыгармаларын кытайлык кыргыздарга, ошондой эле кытай кыргыздарынан чыккан акын, жазуучулардын чыгармаларын кыргызстандыктарга тааныштырууга көп эмгек жумшады. Кытай кыргыздарынан чыккан акын кыз Гүлайымдын катын, жазган ырларын кошуп, 1988-жылы 2-августта "Ленинчил жаш" газетасына "Кытай

кыргыздарынын акын кызы" деген ат менен кыргыз элине тааныштырган. Кытайлык тарыхчы, илимпоз Анвар Байтурду кыргыз элине таанымал кылган да К. Артыкбаев агай болгон. Маданий байланыштар тээ илгертен эле болуп келген. Буга казак эли менен кыргыз элинин ортосундагы достук, бир туугандык байланыштары катары Токтогул менен Жамбылдын, С. Карачев, К. Тыныстанов, А. Токомбаев Магжан Жумабаев, С. Сайфуллиндин Ч.Айматов менен М.Ауэзовдун карым-катнашы күбө. Алсак, К.Артыкбаев өзүнүн "Магжан, Мукай, Касим" деген макаласында кыргыз менен казак элинин ортосундагы маданий байланыштардын бекем экендигин конкреттүү мисалдар менен так көрсөттү. Магжан менен Касымдын бирин-бири жакшы билгендиги тууралуу фактыларды келтирүү аркылуу, К.Тыныстановдун ыр жазуусуна Магжандын тийгизген таасирин баса белгилеп өткөн. Эки акындын ыр түзүлүшүндөгү, мазмундук жагындагы үндөштүктөрү жөнүндө, айрым синтаксистик курулмалардын жакындыгы бар экендиги жөнүндө далилдүү айтылат. Бул өңдүү мисалдар айта берсе арбын. Мындай байланыштар жөнүндө биринчилерден болуп К. Артыкбаев белсенип иштеп, көптөгөн макалаларды жазган.

Кайра куруу жана андан кийинки капитализмге өтүү мезгилинде Октябрь революциясынан кийинки турмушту, элдин тарыхын жазган чыгармаларды саясаттын талабына гана жараша жазылып калган деп эсептегенде совет өлкөсүн күнөөлөгөн пикирлер да айтылууда. Бул пикирлер бир жактуу болуп, түйүнү чечилбей келе жатат. Ушул проблемалар жөнүндө К. Артыкбаевдин макалаларында кеңири сөз козголуп, чындыкка баш ийүү, эскичилик принциптери курч коюлуп, жогорку бир беткей пикирлердин негизсиз экендиги далилденген.

К. Артыкбаев айткандай, "эч бир жазуучу өзү жашап жаткан коомдогу турмушту бурмалап, башка дүйнөнү чагылдырып берүүгө эч мүмкүн эмес, адам баласы жашап жаткан коомдун оң, терс көрүнүштөрүн реалисттик планда чагылдырып берүү чыныгы реалдуулукка жатат". Бул, биздин оюбузча, эске аларлык ой.

1989-жылга чейин өкүм сүрүп келген идеологиялык кысым көрсөтүү саясаттын чыныгы күнөөкөрлөрү жалпы социалисттик коомбу же аны бурмалаган айрым бир партиялык жетекчилерби деген суроого токтолуп, К. Артыкбаев бул маселе боюнча өзүнүн көз караштарын эч жалтактабай ачык айта алган. Өзгөчө бул маселеге байланыштуу мурда басылып келген Белек Солтоноевдин эмгектерине жана Арстанбек ырчынын "Тар заманына" "Акыйкат сабагы" китебинде берген адабий талдоолору К. Артыкбаевдин түшүнүгүнүн ар тараптуу жана терең экендигин айгинелейт.

Ал эми 1994-жылы жарыкка чыккан "Талант сыры" аттуу китебине К. Артыкбаевдин 1990–1993-жылдары жазган макалалары көбүрөөк киргизилген экен. Мындагы "Кыргыз адабиятынын тарыхындагы түзөтүүгө муктаж айрым маселелер" деген көлөмдүү макалалары окуган ар бир зээндүү окурман согуштан кийинки адабий өнүгүшүбүз менен адабий сыныбыздын көп маселелеринин бурмаланып, саясат түрүндө таңууланып келгендигине кайсы партиялык жетекчилер күнөөлүү экендигин ачык, конкреттүү далилдерди окуу менен туура түшүнүүгө мүмкүндүк ала алышат. Өзгөчө Молдо Кылыч, Калыгул, Арстанбек маселелери менен Октябрь революциясына чейин кыргыз элинин жазуусу болгон эмес деген маселе боюнча. К. Артыкбаевдин күйүп-жанган дагы бир маселеси – бул мамлекеттик тилибиздин көйгөйлүү жагдайлары. Бул маселе боюнча да ал 7-8-макала-жарыялады. Айрымдарын белгилүү драматург М. Тойбаев менен бирдикте жазды. Өзү адабиятчы болсо да, тил маселелерине терең, сүңгүп кирип, тилчилер айтпаган маселелерди козгоп, кыргыз тилин кантип мамлекеттик тилдин деңгээлине көтөрүү керек деген суроону күн тартибине курч коюп, кандай практикалык иш чараларын жүзөгө ашыруу керектигин баяндап берген. Мисалы, ал 1991-жылы 12-октябрда "Мугалимдер газетасына" "Тил үйрөнүү зарылдыкпы же кыстообу?" деген макаласында кыргыз тили мамлекеттик тил деп жарыяланганы менен аны башка улуттардын өкүлдөрүнүн барктабай, үйрөнгүлөрү келбей жатканына кыжаалат болот да, мамлекеттик тилди керектөө атмосферасынын түзүлбөй жаткандыгын бул ишке бийликтегилердин түздөн-түз күнөөлүү экендиктерин ачык айтат. К. Артыкбаев минтип жазат: "Кыргыз эли кандай эл болуп келгенин анын байыртадан берки тарыхынан кабардар болуп, бир аз билгенде гана элдин үрп-адат, салт-санаасын, маданиятын, адабиятын, искусствосун анча-мынча билгенде гана республикада жашаган орус адамы кыргыз адамы менен дилдеш, тилдеш болуп кетиши мүмкүн". [2]

Бул чындыгында эле туура пикир, жазуучу бул пикирди жөн жеринен айткан

жок, кыргыз тилин, өзгөчө адабияты менен тарыхын үйрөнүү орус мектептерине, техникумдарга, жогорку окуу жайларына киргизилбесе, мамлекеттик тил эч убакта кадырланып баркталбасын ачык билдирет. Ошондой турмуштук зарылчылыкты сезүү менен гана кыргыз тилин үйрөнүү керек деген автордун пикирине толук кошулабыз. Андан кийинки "Кош тилдүүлүк кыргыздар үчүн эле керекпи?" деген макаласында К.Артыкбаев: "Кыргызстанда жашаган бардык граждандардын акырындык менен кош тилдүү болушу камсыз кылынат" деген кошумчаны Конституциядагы "кыргыз тили мамлекеттик тил болуп эсептелинет" деген стъатяга улай жазууну сунуш кылар элек" деп жазган. Ошондой эле "Конституцияга кыргыз тили гана мамлекеттик тил болуп киргизилгенде улуттук трагедиянын процесси токтолуу багытына өтмөк, "кош тилдүүлүк ишке ашмак" деген пикирин айткан.

Андан ары К. Артыкбаев "Кыргыз тили мамлекеттик тилдин деңгээлине жетиш үчүн өкмөттүк, мекемелик, чарбалык, маданий, почта, байланыш, укук, медицина, нотариалдык контора, үй башкармалары ж.б. тармактардын бардыгында кагаздары мамлекеттик тилде жүргүзүлгөндө гана мамлекеттик тилди кадырлоо атмосферасы түзүлөт" деген пикирин билдирген. Бул пикирлерге кошулбай коюуга да болбойт. Бул мезгилдеги жылдарда К. Артыкбаевдин адабият майданында, анын ичинде адабий сында активдүү иштегендиги автордун жогорку макалаларынан жетиштүү деңгээлде сезилип турат. Адабиятыбыздын байыркы мезгилинен тартып, бүгүнкү күнгө чейинки көйгөйлүү маселелерин камтыган проблемалуу макалаларына жогорку мисалдар деле толук далил болуп бере алат. К. Артыкбаевдин макалаларына мүнөздүү бир касиет – түйүндүү проблемаларды козгоо, талаш-тартыш иштерге сын көз менен илимий дыкаттыкта кароо. Сынчынын дагы бир ийгилиги же чыгармачылыгына мүнөздүү белгиси өзүнүн оюн кур эле баяндай бербей, атайы адабий факт-материалдардын, далилдердин негизинде ынандырарлык айта алат.

К. Артыкбаевдин адабият таануу менен адабий сындагы өжөрлүгүн, өз концепциясын акыр аягына чейин талашып, туура экендигине ынандыра алгандыгын бир эле мисал менен көз алдыга келтирсек болот. 1967-жылдан бери ал орто кылымдагы адабий мурастарыбызды, өзгөчө Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкарды адабиятыбыздын тарыхына киргизип, үйрөнүү маселесин өтө курч коюп келди. Орто мектептердин кыргыз адабияты боюнча программасы талкууланганда да К. Артыкбаев Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкарды программага киргизүү маселесин кайта-кайта казып, чогулуштарда сүйлөп, бүткүл коомчулуктун көңүлүн өзүнө буруп турду. Акыры алар орто мектептердин, жогорку окуу жайлардын программаларына киргизилди. Атүгүл Кыргыз улуттук университетибизге Жусуп Баласагындын атын коюу демилгесин да К. Артыкбаев биринчи баштаган. "Кутадгу билиг" дастаны, "Дивани лугат ат-түрктөгү" адабий мурастар боюнча кеңири иликтөө жүргүзүп, биринчи жолу көзгө толорлук эмгектерди жазган да ушул К. Артыкбаев. Ал эмгектер адегенде гезит-журналдарга, анан "Акыйкат сабагы" китебине жарыяланган.

К. Артыкбаевдин эмгеги өтө көп кырдуу, көп тармактуу. Ал акын, котормочу, күчтүү публицист-журналист. Анын изилдөөлөрү, көп жактуу эмгектери боюнча өз алдынча илимий изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү күн тартибине коюла баштады. Биз алардын айрымдарын гана чолуп-чолуп айткан болдук. Окумуштуунун кайрылган ар бир темадагы макалалары проблемалуулугу менен айырмаланып турат.

Колдонулган адабияттар

1. Магжан, мукай, Касым // Мугалимдер газетасы, 1991, 18-октябрь.
2. Артыкбаев К. Тил үйрөнүү зарылдыкпы же кыстообу? // Мугалимдер газетасы, 1991, 12-октябрь.
3. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы: адабий сын макалалар // Акыйкат сабагы. – Бишкек, 1991, 284-б.
4. Артыкбаев К. Талант сыры аттуу сабагы: адабий сын макалалар. – Бишкек: КЭ башкы ред., 1994, 5-82-бб.
5. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы сабагы. – Фрунзе: Мектеп, 1982, 347-б.

Рецензент: филол.и.д-р, профессор Эгембердиева А.

УДК 82.14(575.2)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-300-306

Сардарбек кызы Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Сардарбек кызы Н.
КНУ имени Ж. Баласагына
Sardarbek kyzy N.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0000-0001-5617-1982

А. ОСМОНОВДУН ПОЭЗИЯСЫНЫН ОРУСЧА КОТОРМОЛОРУНДАГЫ ЛИРИКАЛЫК КААРМАНДЫН ОБРАЗЫНЫН ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ
ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗА ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ ПОЭЗИИ А. ОСМОНОВА
TRANSFORMATION OF THE IMAGE OF THE LYRICAL HERO IN RUSSIAN TRANSLATIONS OF A. OSMONOV'S POETRY

Кыскача мүнөздөмө: Макала кыргыз элинин залкар акыны А.Осмоновдун поэзиясынын орус тилиндеги котормолорун лирикалык каармандын образынын трансформациясынын аспектисинде изилдөөгө арналган. Акындын лирикалык чыгармаларынын түп нускаларын жана орусча котормолорун салыштырма талдоо авторго үч тилде (кыргыз, орус жана англис тилдеринде) акындын жүзгө жакын ырлары кирген «Ысык-Көлдүн толкундары» аттуу ырлар жыйнагындагы бир катар тандалган чыгармаларды карап чыгууга мүмкүндүк берди. Кароонун негизги объекти 1944-1945-жылдары жазылган поэтикалык чыгармалардын орусча котормолорундагы лирикалык каармандын образына байланыштуу котормочулук трансформациялар болду. Изилдөө көрсөткөндөй, А.Осмоновдун лирикасы көп кырдуу жана ар түрдүү, белгилүү деңгээлде оозеки-поэтикалык чыгармачылык салттары менен өз ара байланыштуу, бул фольклордук чыгармаларга жана акындык поэзияга мүнөздүү бир катар көркөм ыкмаларды колдонуусунда байкалат. Изилдөөдө негизги басым акындын философиялык лирикасына багытталды. Бул аспекте акындын лирикасынын орус тилинин каражаттары аркылуу поэтикалык-ыр формасын, образдык түзүлүшүн, стилистикалык жана синтаксистик өзгөчөлүгүн сактоо жана жеткирүү жагынан көркөм котормонун сапаттары каралды. Материалды тандоо принциби А.Осмоновдун поэтикалык чыгармачылыгын которгон анча белгилүү эмес котормочулардын котормочулук практикагасына негизделди. Жалпысынан алганда, акындын лирикалык чыгармаларынын орусча котормолору анын чыгармачылыгынын кеңири аудиторияга жайылышын жана таасирин кеңейтүүгө жана оор тагдырга туш болгон акындын поэтикалык сезимин түшүнүүнү тереңдетүүгө салым кошкону белгиленет. А.Осмоновдун чыгармаларынын көбү адамгерчиликтүү мүнөзгө жана күчтүү гуманисттик пафоско ээ, лирикалык каармандын жалпы адамдар үчүн өзүн курмандыкка чалууга даярдыгын так билдирген позициясы байкалат, ал өз элинин жана замандаштарынын жаркын келечеги үчүн бийик асыл сезимдерге жөндөмдүү.

Аннотация: Статья посвящена исследованию русских переводов поэзии выдающегося кыргызского поэта А. Осмонова в аспекте трансформации образа лирического героя. Сопоставительно-сравнительный анализ оригиналов и русских переводов лирических произведений поэта позволил автору рассмотреть ряд избранных произведений, из вошедших в сборник стихов под названием «Волны Иссык-Куля», в котором представлено около ста стихов на трех языках: кыргызском, русском и английском. Основным объектом рассмотрения явились созданные в 1944-1945 гг. стихотворения и их русские переводы с точки зрения переводческих трансформаций, касающихся образа лирического героя. Исследование показало, что лирика А. Осмонова многогранна и разнопланова, в определенной мере взаимодействует с традициями устно-поэтического творчества, что наблюдается через использование ряда художественных приемов, характерных для фольклорных произведений и акынской поэзии. Основное внимание при исследовании было направлено на философскую лирику поэта. В этом аспекте были рассмотрены проблемы художественного перевода с точки зрения сохранения и передачи стихотворно-поэтической формы, образного строя, стилистического и синтаксического своеобразия лирики поэта средствами русского языка. Принцип отбора материала основывался на недостаточно изученной переводческой практики в отношении поэтического творчества А. Осмонова менее известными переводчиками. В целом отмечается, что русские переводы лирических произведений поэта способствовали расширению сферы влияния

творчества на более широкую аудиторию и углублению осмысления поэтического мироощущения поэта с непростой судьбой. Большинство произведений А. Осмонова носит характер человеколюбия и имеет выраженный гуманистический пафос, наблюдается четкая и определенная позиция жертвенности ради людей на земле у лирического героя, он способен на высокие благородные чувства ради светлого будущего своего народа и современников.

Abstract: The article is devoted to the study of Russian translations of the poetry of the outstanding Kyrgyz poet A. Osmonov in the aspect of transformation of the image of the lyrical hero. Comparative analysis of the original and Russian translations of the poet's lyrical works allowed the author to consider a number of selected works, which were included in the collection of poems entitled “Waves of Issyk-Kul”, which contains about one hundred poems in three languages: Kyrgyz, Russian and English. The main object of consideration was the poems created in 1944-1945 and their Russian translations from the point of view of translation transformations concerning the image of the lyrical hero. The study showed that A. Osmonov's lyrics are multifaceted and diverse, interacting to a certain extent with the traditions of oral poetic creativity, which is observed through the use of a number of artistic techniques characteristic of folklore works and Akyn poetry. The main attention in the study was directed to the philosophical lyrics of the poet. In this aspect, the problems of artistic translation from the point of view of preserving and transmitting the poetic form, figurative structure, stylistic and syntactic uniqueness of the poet's lyrics by means of the Russian language were considered. The principle of material selection was based on the insufficiently studied translation practice in relation to the poetic work of A. Osmonov by less known translators. In general, it is noted that the Russian translations of the poet's lyrical works contributed to the expansion of the sphere of influence of the poet's work on a wider audience and deepening of the understanding of the poetic worldview of the poet with a difficult fate. Most of A. Osmonov's works are characterized by humanity and have a pronounced humanistic pathos, there is a clear and definite position of sacrifice for the sake of people on earth in the lyrical hero, he is capable of high noble feelings for the bright future of his people and contemporaries.

Негизги сөздөр: А. Осмонов; лирикалык каарман; образ; котормочулук трансформация; поэтикалык котормо; лирика.

Ключевые слова: А. Осмонов; лирический герой; образ; переводческая трансформация; поэтический перевод; лирика.

Keywords: A. Osmonov; lyrical hero; image; translation transformation; poetic translation; lyric.

Идея написания данной статьи возникла после знакомства со сборником избранных стихов выдающегося кыргызского поэта Алыкула Осмонова (1915-1950) под названием «Волны Иссык-Куля». [1] В пределах ста лирических произведений поэта собраны в этой книге и представлены на трех языках. Русские переводы стихотворений опубликованы в выполнении разных переводчиков: М. Синельникова, И. Волобуевой, М. Петровых, М. Ватагина, Н. Стефановича, С. Липкина, В. Мартынова, В. Потаповой и мн. др. Переводы на английский язык с русских версий произведений поэта осуществил Уолтер Мэй.

Принцип отбора лирических произведений для сравнительного анализа в рамках этой статьи основывался на малоизученности отдельных русских переводов, выполненных не столь широко известными переводчиками. Подавляющее большинство русских переводов поэзии А. Осмонова принадлежит Б. Синельникову, С. Липкину, Н. Чуковскому, М. Ватагину, к образно-поэтическим особенностям их переводов обращались многие исследователи: Ч.Т. Джолдошева, А. Садыков, О. Ибраимов, Д.А. Крутиков и мн.др. [См. более подробно об этом труды: 2; 3; 4; 5; 6; 7]

В данной работе рассматриваются русские переводы, выполненные менее известными переводчиками кыргызского поэта, такими как Ал. Щербаков, В. Леонович, В. Мартынова, И. Волобуева, М. Петровых, Б. Голубева, А. Глоба. Объектом исследовательского внимания стали произведения поэта, созданные им в период творческого расцвета, в 1944-1945 гг., в сопоставительном аспекте с их русскими переводами с точки зрения трансформации образа лирического героя.

Безусловной ценностью обладают стихотворения поэта, наполненные философскими раздумьями лирического героя. Наиболее знаковым представляется стихотворение «Менин жылдызым» («Моя звезда»), написанное 2 декабря 1944 года. Перевод осуществила И. Волобуева. Символическое название стиха характеризуется настроением поэта, желающим увидеть на небе свою звезду,

которая, к его горькому сожалению, исчезла навсегда. Поэт смутно помнит, как когда-то друг отца показал ему, поэту, его звезду. С тех пор прошло много лет, а его звезда скрылась, поэт хочет увидеть ее. Метафорический образ звезды представлен как символ поиска поэта, она нужна ему как собеседник, он хочет рассказать ей о своем желании справедливого времени и, возможно, мечтает о том, что она смогла бы помочь осуществиться его желанию.

На первый взгляд, бросается в переводе попытка воссоздать поэтическую форму стиха, и в целом переводчику это удается. Обратимся к примеру.

Атамдын ДОСу дешчү эс-эс билем,
Мне помнится смутно…Я был еще мал,
Аксакал чоң абышка Касым деген
Отцовский приятель Касым-аксакал,
Бир түнү койнуна ороп алып чыгып,
Закутав, на улицу вынес меня
Көрсөтүп бир жылдызды колу менен:
И в небе большую звезду показал.
«Таанып ал, тээтиги сеники, уулум,
«Запомни, сынок, – говорил он тогда, –
Карачы жаңылыгын, сулуулугун.
Вот это – твоя золотая звезда,
Билип жүр, сен батканда кошо батат,
Умрешь ты, и в небе погаснет она,
Сөзү ушул бизден дагы мурункунун!». [1, 16]Так мудрые люди считают всегда». [1, с. 17]

Оригинал написан преимущественно одиннадцатисложником, метрический эквивалент в переводе представлен четырехстопным амфибрахием, местами включающем спондей. С ритмико-интонационной точки зрения перевод в достаточной мере наполнен функциональным соответствием. Несомненно, сохранение единства поэтического строя и образности поэтической речи – дело достаточно сложное, поскольку существуют объективные факторы языковых несоответствий на уровне грамматических систем, а также метрического стихосложения. Однако при всем возможном формальном преобразовании поэтического текста важно передать прежде всего образ лирического героя, который в поэзии Алыкула Осмонова чаще всего идентифицируется с личностью поэта. Воссоздание доминирующего настроения в стихотворении достигается максимальным сохранением образного строя поэтического текста. В оригинале стиха имеет место ассонанс, в переводе его нет, однако адекватный звуковой строй воспроизводится путем сохранения мужской рифмы. Передача транслитерацией имени собственного «Касым» и слова-реалии, использованного в качестве эпитета к нему «аксакал», способствует сохранению национальной специфики переводимого текста и, безусловно, обуславливает достижение качественного перевода. При всем этом переводческие трансформации коснулись отдельных частей, касающихся образного строя текста. В переводе наблюдается упущение одного важного элемента, который носит информативно-сакральный характер: маленького сироту, которому ночью не спится (возможно, от тоски по родителям), выносит на улицу, пригрев на груди (букв. «за пазухой»), друг покойного отца. Данный контекст в переводе утрачен и заменен нейтральной глагольной формой «закутав». Мудрый аксакал Касым успокаивает малыша, показывая звезду на небе, которую он описывает, называя ее «новой (молодой), красивой». В переводе звезда приобретает эпитет «золотая». На наш взгляд, такого рода замена способствует утрате скрытого сравнения звезды с юным поэтом – параллели, которая ассоциативно возникает у кыргызского читателя. Стилистически неверным воспринимается отсутствующий в оригинале глагол «умрешь», так как это не характерно для кыргызского старца (аксакала) – употребить его в адрес маленького, только начинающего жить мальчика. В оригинале использован поэтический образ «заката», в жизни человека он не всегда может быть связан со смертью, скорее всего поэт подразумевает свое мироощущение, настроение грусти, вызванное своим болезненным состоянием.

Перу И. Волобуевой принадлежит и перевод стихотворения «Каркыра» (5. 12. 1944). Название передано через семантический аналог «Журавли». Семь строф оригинала, состоящих из четверостиший, сохранены переводчиком в полной мере. Однако обращают внимание некоторые неточности, уводящие внимание читателя от переживаний и раздумий поэта. Сочетание философской и пейзажно-метафорической лирики создало произведение выраженного жизнеутверждающего пафоса. В стихе лирический герой условно вступает в диалог с перелетными птицами, спрашивая у них о том, что написано на их крыльях, ответ птиц метафоричен:

«Турмушта бакыт да бар, байлык да бар,
«Узнай, что, как перья на птичьем крыле,
Болушкан бирин бири көрүүгө зар.

Богатство и счастье живут на земле,
Мына эми биздин күндө кошулат дейт,
Извечно друг к другу стремятся они,
Сен да кел, ошол жакка биздин сапар…»
Ты скоро в своем их увидишь селе».
Аз, көппү, санабадым күн эсебин,
Ни мало ни много промчалося дней,
Колхоздо бир рече ирет орулду эгин,
Не раз урожай собирали с полей,
Арадан күндөр бат-бат алмашылып,
И вновь я вернулся в родные места,
Айланып Каркыра аттуу жерге келдим. [1, 26]Где видел когда-то весной журавлей.[1, с.27]

Философское содержание стиха отмечено важностью для людей таких категорий, как счастье и богатство, которые взаимозависимы, причем поэт уверен, что единственным путем их достижения является человеческий труд. Несмотря на то, что в переводе использован отсутствующий в оригинале сравнительный оборот, мироощущение поэта не воссоздается полностью, так как утерян смысл того, что журавли зовут поэта с собой в путь, обещая ему показать жизнь, наполненную счастьем и богатством, поскольку они уверены в том, что встретят их (счастье и богатство) на своем пути. Перевод конкретизирован, происходит замена, которая передает несколько сниженную тональность, подчеркивая осуществление мечты уже в реальной действительности. Далее в переводе происходит существенная трансформация, переводчик игнорирует топоним Каркыра – долину, расположенную в восточной части Иссык-Куля, заменив его «родными местами», соответственно, перевод утрачивает лаконичное описание поэтом красоты местности: «Көйкөлүп мелт-мелт этет жайык бети». [1, с. 26] Такого рода опущение, безусловно, не способствует полной передаче авторского замысла, для поэта важно было, что он увидел на летнем пастбище новую жизнь колхозного пастуха, наполненную достатком и счастьем. Таким образом, в переводе утрачен социально-исторический пласт жизни кыргызского народа, который образно представил поэт в данном произведении.

Одним из наиболее известных стихотворений философского значения является «Отузжаш» («Тридцатилетие»), написанное 8 декабря 1944 года. На русский язык воспроизвела М. Петровых. Данное стихотворение богато по своему образному строю, ритмической организации, эмоциональной наполненности.

Ырас өмүр кандай кыска, кандай аз…
Да, коротка эта жизнь. Как во сне –
Тагдыр ошол, өлчөмүнөн көп кылбас.
Вмиг промелькнет. Даже в завтрашнем дне
Бирок чиркин аздыгына мейли эле
Нету уверенности…Так зачем же
Анын октой тездигине катат баш.
С молнией, с пулей летит наравне?
Кечээ гана тиги кырда жок эле,
Как же на взгорье возник этот всадник Кайдан чыкты боз ат минген отузжаш? [1, с.29]

Тридцатилетье – на сером коне? [1, с.31]

Достаточно зримым кажется отсутствие метрического соответствия одиннадцатисложнику оригинала. В переводе наблюдается в основном десятисложный стих с преобладанием логаэдического ритмического рисунка. Перевод лишен поэтической образности подлинника и воспринимается как литературная обработка подстрочного перевода. Попытка сохранения стилистических фигур за счет увеличения количества риторических вопросов не способствует передаче всей художественно-поэтической палитры оригинального текста. В результате существенно обедняется образная структура произведения. Философское осмысление жизни исходит из объективного понимания и приятия кратковременности жизни, повиновения судьбе, однако поэт не хочет мириться с быстротечностью жизни, он не понимает, почему она так быстро уходит. Настроение лирического героя наполнено жаждою жизни, для него важно полноценно насладиться ею. Метафорический образ тридцатилетнего возраста, поэтически представленного всадником на белом коне, трансформирован в переводе посредством буквальной передачи эпитета «боз» (букв. серый), так как в соответствии с особенностями кыргызского миропонимания глубокое и сакральное значение имеет прилагательное «ак» (белый), которое чаще всего или почти всегда наряду с цветообозначением несет в себе дополнительное значение «священного», поэтому кыргызы, традиционно подразумевая белое, могли употребить и другие словоформы, обозначающие цвет, к примеру серый: «**Ак жалгасын** – "ак" дегенде түстү гана эмес, касиеттүү деген маанини да түшүнсө болот. Кыргыздар "ак" деген сөзгө абдан чоң мани беришкен. Алар сүт азыктарын ыйык көрүп, эч качан жерге төккөн эмес. Эгер ирип кетсе сууга же суурдун ийинине төгүшкөн. "Ак" деп эң жогорку чындыкты түшүнүшкөн. Мындан улам ак үйдү – "кызыл

үй", ак атты – "боз ат" деп тергешкен. Ал эми "ак жалгасын" деген – бардык жакшылыктарды тилөө же каалоо дегенди билдирет» [8]. Таким образом, с точки зрения этнокультурного восприятия: «ак» и «боз» синонимизируются. Переводчику следовало воссоздать образ белого коня, «боз» переводчиком неверно интерпретировано.

Творческим подходом и качественно высоким уровнем отличается перевод стихотворения «Табият жана музыка» (27.12.1944) – «Природа и музыка», выполненный Б. Голубевой. Семь строф, состоящих из четверостиший, сохраняется в полном объеме, включая метрическое соответствие 11-сложнику:

Өмүр кең, соолур гүлдөр…өчөр, жанар,
Цветенье и тлен, возрожденье и смерть,
Бат карып, бат эскирип, бат жаңырар.
Извечный пульс жизни, ее круговерть…
Эмесе, бул дүйнөгө туулуу менен
Ты смертным рожден на земле, человек,
Кайрадан ар адамдын өлмөйү бар.
Так было всегда, так останется впредь.
Өлүм ак, пейли сараң, көңүлү тар,
На время скупа, смерть с расчетом спешит,
Күчү жок, бирок мени коркута алар!
Меня он не минет, но мало страшит.
Себеби мен өлгөндө ордум басат,
Другой мое место под солнцем займет,
Менден соо, менден жакшы, акылдуулар! [1, с.50] Мудрей и сильнее, он больше свершит. [1, с. 51]

Особенностью образного строя в данном стихотворении можно отметить контраст, который достигается использованием такой стилистической фигуры, как антитеза. В обоих вариантах она присутствует в той мере, в какой может быть использована по объективным законам литературных норм каждого языка. Внутренний смысл данной строфы базируется на сосуществовании противоположных понятий, связанных с извечными философскими вопросами жизни и смерти, начала и конца, старого и нового и т.д. Лаконичное звучание стихотворения поэта о быстроте жизни усиливается использованием, с одной стороны, рефрена «бат» (быстро), а в переводе – рефрена «так», с другой стороны – аллитерации. Во второй строфе приведенного отрывка перевод дополнен понятиями, отсутствующими в оригинале. К примеру, «расчет» дополнен и компенсирует недостаточно раскрытый в переводе образ смерти, в котором она обозначена священной категорией, но наделенной негативной характеристикой с точки зрения нежелательности для человека, она «священна, так как неизбежна, скупа и завистлива». Однако поэт не страшится ее, поскольку уверен, что его место в жизни не опустеет, родятся новые люди, которые будут лучше, здоровее, умнее. Перевод здесь дополнен еще одной деталью – «место под солнцем», думается, это оправдано, поскольку использовано устойчивое выражение, адекватно соответствующее оригиналу.

Драматизмом проникнуто стихотворение «Оорулуу акын» («Больной поэт»), написанное 6 февраля 1945 года и переведенное В. Мартыновой.

Оорулуу акын,
Занедужил поэт…
Ойго жакын,
Тусклый зимний рассвет
Ооруп алсыз олтурат,
Темной ночи приподнял кошму.
Акын, акын,
Занедужил поэт –
Акын баркын –
То ли явь, то ли бред?..
Өлүм билбей кол сунат
Злая смерть уже скачет к нему.
Оорулуу акын,
Бледный-бледный, худой, –
Сөздөрү алтын,
Просветленный душой,
Алсыз, жалгыз олтурат.
Лист бумаги со вздохом он взял;
Кантсин акын,
Одинок, без друзей,
Ак кагаздын
Пред кончиной своей
Бетин ырга толтурат. [1, с. 71]
Золотые слова написал! [1, с. 72]

Перевод имеет расхождение с оригиналом в аспекте образно-смысловой адекватности, можно рассматривать его как полная вольная интерпретация подлинника. Текст перевода наполнен отсутствующими в оригинале включениями, в стихотворении нет ни слова ни о времени года, ни о времени суток, для поэта это не имеет никакого значения. Было бы целесообразно передать калькой рефрен «оорулуу акын», так как его замена «занедужил» имеет разговорно-сниженную окраску, не передает глубины драматизма стихотворения. Утрачена одна из основных мыслей лирического героя – смерть не щадит никого, не знает и не понимает ценности поэта, перед ней все равны. Очевидная трансформация образа поэта происходит за счет существенных дополнений, нацеленных

на конкретизацию образа поэта, в то время как в оригинале прослеживается мысль, что для поэта, пребывающего в состоянии серьезной болезни и одиночества, одна отрада – писать стихи.

Истинный человеколюбивый дух поэта царит в стихотворении «Адамзат» («Человечество»), стихотворение было написано 7 февраля 1945 года. На русский перевел В. Леонович. Стихотворение отмечено своеобразной строфикой: логически и интонационно объединены в одну строфу самостоятельные четверостишие и двустишие, причем двустишие выполняет роль своеобразного рефрена. В оригинале таких строф насчитывается 6, в то время как перевод очевидно сокращен до 5, более того пятая строфа передана лишь четверостишием. Оригинальный текст написан 12-сложником, а перевод неоправданно передан 14-сложником, в результате чего получился абсолютно вольный перевод, лишенный художественного звучания и образности оригинального текста:

Мүрөктүн суусу жөн суулардай шылдырап,
Агып жатса мал кечпес жашыл аралда:
Көк арчадай өңдөн азбас болсун деп,
Өзүм ичпей, ичирер элем адамга.
Мүрөктүн суусун ичирейин дегеним:
Адам деген картайгыч тура бечара. [1, с. 75]

Если бы живая вода, нетронута и свежа,
В обычном русле текла, словно простая река,
Людей бы я напоил, каплею дорожа,
Каждому бы налил, себе не взяв ни глотка.
Ведь я хочу, чтоб они жили для цели большой,
Телом не старясь, вовек не увядая душой. [1, с. 76]

Вольная переводческая интерпретация стихотворения не позволила русскому читателю ознакомиться с произведением выраженного гуманистического пафоса. Перевод в основном получился информативного плана, абсолютно нивелируя главные эстетические задачи оригинала. В плане образной системы утрачен ряд символических образов, существенно влияющих на идейное содержание произведения. К примеру, важным гуманно-культурологическим значением наполнен образ мнимого островка, отличающегося чистотой и нетронутостью, в котором протекала бы родниковая вода. Образ символичен, так как поэт хочет напоить физически людей этой водой, которая поможет им сохранить бодрость молодого тела, жизненную энергию, и, следовательно, чистоту духа и помыслов. Поэт сочувствует людям и готов себя принести в жертву, отказавшись испить родниковой воды ради людей. Колоритный образ «зеленой арчи» – «көк арча» – упущен, поэтому утрачена мысль о том, что вместе с молодостью поэт хочет для всех людей и долголетия.

Философско-гуманистическую направленность также имеет стихотворение А. Осмонова «Замандашыма» (14.02.1945) – «Современнику» (пер. Ал. Щербакова), в котором поэт передает сокровенные мысли о торжестве жизни, ее бесценной радости, поэт оптимистичен, в его словах слышится призыв к активной жизненной позиции. Относительно небольшое стихотворение, всего пять строф по четыре строки, но с аксиологической точки зрения весомое, так как поэт говорит о быстротечности жизни, о необходимости наполнить жизнь смыслом, заключенном в благих делах и поступках ради человечества. Такая принципиальная личностная позиция поэта характеризует его активную творческую сущность, наполненную жизненной энергией, которая, в свою очередь, обогащается творчеством и созиданием. Несмотря на сложную жизненную ситуацию, связанную с серьезным диагнозом и личной драмой, поэт не сдается, он продолжает творить. Данное стихотворение написано с элементами кыргызских устно-поэтических традиций, что придало неповторимое звучание гражданско-философской лирике поэта.

Жашылала жагоо тагып желбиреп,
Венок зеленый надевали
Жакшы өмүрдүн жарашыгы биз элек.
Красою жизни представали,
Жаштык күндүн ар бир соккон сагаты,
Любви свидетельством мы были,
Жаш сүйүүдөй койнубузда эркелеп.
Ее лелеяли и звали.
Жашоо эркине жаратылып бирилет,
Мы красный галстук надевали
Карап көрсөң кандай эмгек кылдым деп.
И смыслом жизни представляли.
Кайран күндөр бекер кеткен экен деп,
Надежд свидетельством мы были
Ойлоп-ойлоп өкүнөрүн ким билет?.. [1, с. 87]
И их лелеяли и звали. [1, с. 88]

Кыргызский традиционный 11-сложник с типовым ритмическим рисунком 4+4+3 с ударением на 4-м, 8-м и 11-м слогах передан 4-стопным ямбом с пиррихием и женской рифмой. В данном случае такое метрическое воссоздание можно определить логаэдическим аналогом. Относительно образной структуры можно отметить ряд неточностей. Индивидуально-авторская интерпретация оригинала позволила переводчику

использовать компенсацию «венок» вместо понятия «жашылала жагоо» (зеленый галстук) в первой строфе. На наш взгляд, такой метод переосмысления недостаточно оправдан, так как ношение венка не характерно для той среды, которую описывал поэт. Оригинал построен по законам устно-поэтического творчества, поэтому выраженные аллитерации, анафора и эпифора определяют общую архитектонику стиха. В переводе утрачен сравнительный оборот «как любовь», переводчик преобразовал данную конструкцию, придавая любви активную позицию и реальное действие, тем самым уводя от основной мысли поэта, для которого любовь воспринимается как самое нежное и возвышенное чувство. Трепетное отношение поэта к ней мы наблюдаем через сравнение дней молодости именно с любовью. Вторая строфа приведенного фрагмента не имеет смысловой и образной адекватности, так как совсем не отражает сути строфы. Поэт говорит о необходимости наполнить смыслом каждый день, чтобы после утраты не жалеть о том, что не успели сделать. Таков смысл активно-гуманистического стихотворения А. Осмонова.

Лирика А. Осмонова многопланова и разнообразна, однако в пределах объема статьи нам удалось рассмотреть его поэтические произведения, наполненные философскими раздумьями о жизни и смерти, молодости и старости, быстротечности и мгновенности жизни, о высоких чувствах, таких как любовь и дружба, радость и печаль, счастье и тоска и т.д. На основе проделанного анализа приходим к выводу о том, что русские переводы лирических произведений кыргызского поэта значительно расширили сферу влияния творчества А. Осмонова. Так, в последние годы наблюдается активизация переводов его произведений на другие языки мира чаще всего через посредство русских переводов. В этом отношении целесообразно продолжить подобного рода исследования с целью определения качества переводов и выделения наиболее удачных переводческих решений.

Список использованной литературы

1. Осмонов А. Ысык-Көл толкуну. Ырлар. Поэма / Волны Иссык-Куля / WavesofIssyk-Kul / Түз. П. Казыбаев. – Бишкек: Турар, 2020, 288-б. (кыргыз, орус, англис тилдеринде).
2. Джолдошева Ч.Т. Своеобразие русских переводов поэм А. Осмонова // Вопросы литературы и искусства: Научный журнал, 2007, № 1, с. 14-18.
3. Джолдошева Ч.Т. Взгляд на отечественную литературу: Научно-критические статьи разных лет. – Бишкек, 2014, 288 с.
4. Садыков А. Кыргыз поэзиясы орус тилинде (Токтогул, Жоомарт, Сүйүнбай жана Алыкул). – Бишкек, 2005, 112-б.
5. Ибраимов О. История киргизской советской лирики (20–50-е гг.). – Бишкек: Кыргызстан, 1991, 306 с.
6. Крутиков Д.А. Альтернативная переводческая интерпретация стихотворения А Осмонова «Ата Журт» // Этносы и культуры Кыргызстана в историческом взаимодействии. Тюрко-славяно-германские культурно-языковые связи: Труды Междунар. науч. конф. КРСУ, 25-26 сентября 2012 г. // Вестник КРСУ: Спец. выпуск. – Бишкек, 2013, с. 375-382.
7. История киргизской советской литературы / Отв. ред. З.Г. Османова. – Москва: Наука, 1970, 543 с.
8. Султаналиев И. Адалдан түгү жок, азармандан безерман. Фразеологизмдердин маанисин билесизби? – Режим доступа: https://sputnik.kg/20160512/1025201963.html – Загл. с экр.

Рецензент: д.филол.н., профессор Койчуманова Н.М.

УДК 81.42
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-306-309

Султанова Г.К.
Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасынын Юридикалык академиясы
Султанова Г.К.
Юридическая академия Генеральной прокуратуры Кыргызской Республики
Sultanova G.K.
Law Academy of the Prosecutor General's Office of the Kyrgyz Republic

МАДАНИЯТ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШ КОНТЕКСТТИНДЕ ОРУС ТИЛИН ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ
ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
FEATURES OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада орус тилин чет тили катары окутуунун өзгөчөлүктөрү маданияттар аралык байланыштын контекстинде каралат. Чет элдик студенттерди окутууда маданий, социалдык жана тилдик аспектилерди эске алуу зарылдыгына басым жасалат. Автор тилди эффективдүү өздөштүрүү жана маданияттар аралык компетенттүүлүктү калыптандырууга көмөктөшүүчү ыкмаларды талдайт.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности преподавания русского языка как иностранного в условиях межкультурной коммуникации. Акцент делается на необходимости учета культурных, социальных и лингвистических аспектов при обучении иностранных студентов. Автор анализирует методы и подходы, которые способствуют эффективному усвоению языка и формированию межкультурной компетенции.

Abstract: The article examines the specifics of teaching Russian as a foreign language (RFL) in the context of intercultural communication. The emphasis is on the need to take into account cultural, social and linguistic aspects when teaching foreign students. The author analyzes the methods and approaches that contribute to effective language acquisition and the formation of intercultural competence.

Негизги сөздөр: орус тили чет тили катары; маданияттар аралык коммуникация; лингвокультурология; окутуу методологиясы; маданияттар аралык компетенттүүлүк.

Ключевые слова: русский язык как иностранный; межкультурная коммуникация; лингвокультурология; методика преподавания; межкультурная компетенция.

Keywords: russian as a foreign language; intercultural communication; linguacultural studies; teaching methods; intercultural competence.

Преподавание русского языка как иностранного в современном мире приобретает новые черты, связанные с глобализацией и усилением межкультурных контактов. В условиях межкультурной коммуникации важно не только научить студентов грамматике и лексике, но и сформировать у них понимание культурных особенностей носителей языка. Это требует от преподавателей русского языка как иностранного особого подхода, который учитывает как лингвистические, так и культурные аспекты. Эффективное преподавание русского языка как иностранного невозможно без учета культурных аспектов, которые напрямую влияют на восприятие языка и успешность общения между носителями разных культур. Межкультурная коммуникация становиться неотъемлемой частью образовательного процесса, что требует разработки новых методических подходов. Чтобы овладеть чужим языком, необходимо осознавать, что носитель чужого языка является и носителем чужой культуры, надо научиться общаться с ним в формате его культуры, то есть овладеть межкультурной коммуникацией.

Межкультурная коммуникация представляет собой процесс обмена информацией и установления взаимодействия между людьми, принадлежащими к разным культурам, что неизбежно связано с определенными трудностями. В контексте преподавания русского как иностранного межкультурная коммуникация имеет решающее значение, поскольку язык является не только средством передачи информации, но и носителем культурных кодов, традиций, особенностей мировосприятия и ценности русскоязычного общества. В этом большую роль играют преподаватели русского языка, которые должны учитывать как лингвистические, так и культурные аспекты.

Данная статья рассматривает основные аспекты, которые помогают эффективно обучать студентов и предотвращать возможные коммуникативные барьеры:

1. Роль культуры в обучении русскому как иностранному: Знание языка невозможно без учета культурных особенностей, которые формируют повседневное общение в процессе обучения русскому как иностранному важно не только научить грамматике, но и познакомить их с культурой, традициями и ценностями, которые лежат в основе русского

языка. Это помогает студентам понимать контекст общения, что особенно важно в межкультурной коммуникации.

2. Интеграция межкультурной компетенции: Преподавание должно включать развитие межкультурной коммуникации, которая предполагает способность эффективно взаимодействовать с носителями языка, понимая и уважая культурные различия. Это требует использования методик, ориентированных на сравнение культур, разбор ситуаций, в которых могут возникнуть недоразумения, и обучение студентов правильным способам разрешения таких ситуаций.

3. Методы преподавания и материалы: В преподавании русского как иностранного в контексте межкультурной коммуникации могут использоваться различные методы, включая диалоги, ролевые игры, анализ текстов и ситуаций, дебаты, которые отражают межкультурные различия и особенности. Важным элементом является использование аутентичных материалов, таких как фильмы, литература, музыка и медиа, которые демонстрируют реальные культурные практики и позволяют студентам не только учить язык, но и погружаться в его культурный контекст, также могут помочь студентам научиться эффективно коммуницировать с носителями языка.

4. Эмоциональный и социальный аспекты: Преподавание русского как иностранного требует учета эмоциональной и социальной составляющей, которая проявляется в процессе межкультурной коммуникации. Например, студент может столкнуться с трудностями в восприятии юмора, особенностей общения или этикета, что требует от преподавателя внимательности и терпимости.

5. Психологический аспект обучения: Обучение русскому как иностранному всегда сопряжено с психологическими барьерами, такими как страх ошибиться, неуверенность в языке или трудности в восприятии новой культуры. Важно создать поддерживающую атмосферу, где студент чувствует себя комфортно, а ошибки воспринимаются как часть учебного процесса.

При преподавании русского как иностранного мы сталкиваемся с рядом проблем. Проблемы и перспективы изучения РКИ являются важными аспектами современного преподавания, так как они касаются как теоретических, так и практических вопросов, связанных с обучением иностранцев русскому языку.

Рассмотрим основные проблемы и перспективы, которые выделяются в данной области. Основной проблемой является отсутствие универсальной методики преподавания русского как иностранного, которая бы подходила для всех студентов, независимо от их родного языка, культурных особенностей и уровня подготовки. Студенты могут иметь разные потребности и стили обучения и для их удовлетворения нужно разрабатывать разнообразные подходы. Например, для носителей европейских и азиатских языков требуются разные методики и стратегии преподавания, что требует от преподавателя гибкости. Студенты, изучающие русский язык, могут сталкиваться с культурными барьерами, которые влияют на восприятие языка и успешность обучения. Часто эти стереотипы мешают правильному восприятию языка, что делает процесс обучения более сложным.

Также к важным проблемам можно отнести мотивацию студентов. Мотивация играет важную роль в процессе обучения языка. На данный момент для многих студентов изучение русского языка может не иметь очевидных практических преимуществ (по сравнению с более популярными такими языками, как английский, китайский и др.). Это может снизить интерес к языковым курсам. Проблема мотивации также касается того, как правильно стимулировать интерес к языку и культуре.

Следующей проблемой считается недостаток высококвалифицированных преподавателей. Проблема заключается в том, что преподавание русского как иностранного требует не только знания языка, но и умения обучать студентов, учитывая культурные, психологические и социальные особенности. Также проблема состоит в отсутствии современных учебных материалов. Многие учебные пособия, используемые для преподавания, на всегда соответствуют современным требованиям и тенденциям. Это снижает эффективность учебного процесса, так как студенты не всегда получают актуальные знания и навыки.

Для решения этих проблем необходимо:

- разрабатывать учебные программы, интегрирующие лингвистические и культурные аспекты;

- повышать квалификацию преподавателей в области межкультурной коммуникации;

- активно использовать аутентичные материалы (фильмы, книги, статьи), которые отражают современные реалии русскоязычного общества;

- использовать новые технологии (онлайн-платформы, мобильные приложения и программы, искусственный интеллект), которые способствуют улучшению качества обучения;

- развивать международное сотрудничество и обмен опытом. Это откроет возможности для создания более гибких и эффективных программ обучения, адаптированных к потребностям студентов разных стран;

- делать акцент на практическое использование языка. В будущем преподавание русского как иностранного (РКИ) будет направлено на развитие навыков практического общения, а не только теоретических знаний.

Преподавание русского языка как иностранного в контексте межкультурной коммуникации представляет собой динамично развивающуюся область лингводидактики, требующую от преподавателей не только глубоких знаний, но и понимания психологических, культурных и методических аспектов обучения. Современные тенденции в методике русского как иностранного направлены на создание персонализированных, коммуникативно-ориентированных программ, учитывающих особенности различных категорий учащихся и использующих новейшие технологические достижения. Эффективное обучение русскому языку как иностранному возможно только при комплексном подходе, сочетающем:

- систематическую работу над всеми аспектами языка (фонетика, лексика, грамматика);
- развитие всех видов речевой деятельности;
- учет родного языка и культуры учащихся;
- создание мотивирующей образовательной среды;
- использование современных технологий и методик.

Дальнейшее развитие методики русского как иностранного связано с углублением исследований в области межкультурной коммуникации, когнитивной лингвистики и цифровых технологий обучения, что позволит сделать процесс освоения русского языка как иностранного более эффективным и значимым для будущей профессиональной и личной жизни студентов.

Список использованной литературы

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – Москва, 2005.
2. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – Москва, 1989.
3. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва, 2008.
4. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – Москва, 2012.

Рецензент: к.филол.н., доцент Кадыралиева Д.Дж.

УДК 801.80+390.5
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-309-313

Сыдыков Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Сыдыков Н.
КНУ имени Ж. Баласагын
Sydykov N.
KNU J. Balasagyn

Ч. АЙТМАТОВДУН ПОВЕСТТЕРИНДЕ ДОБУЛДУН СҮРӨТТӨЛҮШҮ
ОПИСАНИЕ ГРОЗЫ В ПОВЕСТЯХ Ч. АЙТМАТОВА
DESCRIPTION OF THUNDERSTORM IN THE STORIES OF CH. AITMATOV

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Ч.Айтматовдун повесттериндеги добулдун сүрөттөлүшү жөнүндө сөз болот. Мында Ч.Айтматовдун «Жамийла», «Делбирим», повесттериндеги добулдун көркөмдүк функциясы ачылып берилет. Макала адабият таануучуларды жана жалпы эле окурмандарды кызыктырат.

Аннотация: В статье речь о повестях Ч. Айтматова, в которых раскрывается художественная функция грозы. Это повест «Жамила» и «Тополек мой в красной косынке». Статья представляет интерес не только литератураведам, но и широкому кругу читателей.

Abstract: The article explores the description of a thunderstorm and its artistic function in Chingiz Aitmatov's novellas: «Jamila», «My Poplar in a Red Scarf». It analyzes how the thunderstorm is used as a literary device to create atmosphere, convey emotional tension, and reveal the characters' inner experiences. This article will be of interest not only to literary scholars but also to a wide audience of readers interested in Aitmatov's work.

Негизги сөздөр: автор; добул; пейзаж; адабият таануучу; повесть; роман; символ; жазуучу; табигат.

Ключевые слова: автор; гроза; пейзаж; литературовед; повесть; роман; символ; писатель; природа.

Keywords: author; thunderstorm; landscape; literary scholar; novella; novel; symbol; writer; nature.

Биринчиден добул, кимдир бирөө менен ой бөлүшкөн милдет аткарса, экинчиден, каармандын ал-абалы менен психологиялык параллель жүргүзөт, үчүнчүдөн, ал символикалык мааниге ээ. Добулдун символикалык мааниси мындайча: адам турмушундагы жана өсүп-жетилүүсүндөгү бурулуш мезгилин билдирет. Бул жөнүндө адабиятчы Б. Галанов минтип жазат: «... жаратылыш ар дайым бейтараптуу болгону менен искусстводо бейтараптуу пейзаж болбойт. Чагылгандын жаңырыгы капчыгайда жаңырыктайт. Бирок бул жаңырык, Короленко айткандай, бир нече сезимдерден өтүп, жан дүйнөңдөн үн салат. Булутсуз ачык асман, адатта, жымжырт сезим туудурса, ал эми булут каптаган, чагылгандуу асман чочулоону, коркунучту билдирет. Айрым учурларда ачык асман эң жакын кишисин жоготкон адамдын терең кайгысын билдирсе, ал эми чагылгандуу, бүркөк асман кимдир бирөөгө шаттык жана кубаныч тартуулайт»

Мында автор пейзаждын жалпы эле искусстводогу, адабияттагы функциясына токтолуу менен бирге, добулду берүүдөгү эки принципке басым жасаган. Адабиятчы туура белгилегендей, табигат ар дайым нейтралдуу, бейтарап пейзаж болбойт. Анын адам мүнөзүн ачуудагы, психологиясын берүүдөгү ролу зор. Чыңгыз Айтматов «Жамийлада» ушул принциптердин ичинен экинчисин тандап алган. Табигаттын абалы Ч. Айтматовдо баарыдан мурда, бул адамдын абалы, психологиясы же символдук мааниге ээ.

«Жамийладагы» добулду пейзаж-комплекс деп кароого болот. Ал каармандын ар кандай абалын чагылдырган бир нече пейзаждардын жыйындысынан турат. Булардын ар бири өз-өзүнчө турбастан, бир бүтүн идеяга баш ийдирилип, добулдун айланасына топтоштурулган. Добул болоордун алдында, түн ортосу ченде Жамийла суута түшүп, салкынданып алып, Данияр жаткан саманга келет. Суу – тазалыктын символу катары баарыбызга белгилүү. Айрым учурда, суу дене кирин гана тазалабастан, көңүл кирин кетирүүчү касиетке ээ. Бул жерде жазуучу мына ушуга басым коёт. Анын сууга түшүшү – аруу сезиминин, бүткүл жан-дүйнөсүнүн тазарышы.

Чыгармадагы Жамийла менен Данаярдын тагдырынын чечүүчү мезгили чагылгандуу түнгө, добулга таандык. Повесттеги бул пейзажды кароодон мурда, орус адабиятында добулду берүүдөгү айрым бир учурларга токтолуп кетүүнү ылайык таптык. А. Островскийдин «Добул» аттуу драмасында добул Катеринанын жетилген курагындагы, махабатка болгон умтулуусундагы бурулушту символдоштурат. Мында добул чыгарманын бүткүл турпатына, бүткүл идеясына сиңдирилип жиберилген. Н. Гоголдун «Өлүү жандарында» да добул пайдаланылат. Бул чыгармада ал Чичиковду Коробочкага барууга мажбурлайт.

Ал эми М. Шолоховдун «Тынч Дон» романында күн күркүрөгөн кара булуттун фонунда Наталья ырымчыл Ильиничнага коркунучтуу көрүнөт. Бирок чагылгандуу добулдан кийин алар мурдагыдай эле сүйлөшүүгө өтүшөт. Мында адамдын ал-абалы менен жаратылыш кубулушу параллель сүрөттөлүп, пейзаж Натальянын дүрбөлөңдүү дүйнөсүн ачууга кызмат кылат. Ошондой эле Л. Леоновдун «Орус токоюнда» добул

Вихровду орус токоюнун мындан аркы келечеги үчүн болгон жаңы күрөштөргө шыктандырат.

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, ар бир жазуучу добулга чыгармачылык менен мамиле жасап, ар кандай кырдаалга, ар кандай шартка жараша колдонот. Бирок, пейзажды сүрөттөөнүн түпкү мааниси, адам мүнөзүн ачуучу касиети эч качан өзгөрүлбөйт. Мына ошентип, көркөм адабиятта добулдун аткарган функциясы көп кырдуу, көп маанилүү экендигине ынанабыз.

Добул, биринчиден, чыгармада фон катары функция аткарат. Экинчиден, каармандын абалы менен параллель жүргүзүлөт. Үчүнчүдөн, символикалык мааниге ээ. Добулдун символикалык мааниси мындайча: адам турмушундагы өсүп жетилүүсүндөгү бурулуш мезгилин билгизет. Пейзаждын адам мүнөзүн ачуудагы, психологиясын берүүдөгү ролу зор. Табигаттын абалы- Ч. Айтматовдо баарыдан мурда бул адамдын абалы, психологиясы. Ал символдук мааниге ээ.

“Жамийладагы” добулду пейзаж-комплекс деп кароого болот. Ал каармандын ар кандай абалын чагылдырган бир нече пейзаждардан турат. Булардын ар бири өз-өзүнчө турбастан, бир бүтүн идеяга баш ийдирилип, добулдун айланасына топтоштурулган.

Добул болордун алдында, түн ортосу ченде Жамийла сууга түшүп, салкынданып алып, Данияр жаткан саманга келет. Суу – тазалыктын символу. Айрым учурда, суу дене кирин гана тазалабастан, көңүл кирин кетирүүчү касиетке ээ. Бул жерде жазуучу мына ушуга басым коет. Анын сууга түшүшүаруу сезиминин, бүткүл жан дүйнөсүнүн тазарышы. Жамийла Даниярга ушундай аппак тилек, ак ниет ой менен келип отурат.

Демек, жазуучу Жамийланын жан дүйнөсүн ачууда, Даниярга болгон жалындаган махабатын көрсөтүүдө бул эпизодду өтө чеберчилик менен колдонгон.

«- Данияр, мына мен өзүм келдим! – деди ал акырын шыбырап. Жымжырт тынчтык, асман капталдап чагылган ылдый сойлоду.

Сен таарындыңбы? Катуу таарындыңбы, я?

Дагы эле айлана тыптынч, нары сууда кемерленген жээк “чолп” этип жумшак кулады».

Жамийланын суроолоруна Даниярдын ордуна табият жооп берет. Бул эмне шарттуулукпу? Жок, пейзаж, ал жан дүйнөнү чагылдыруучу күзгү катары милдет аткарууда. Бул тынчтык абал – табияттын таң алдындагы угулбаган, сыртка чыкпаган дем алуусу. Бул – чагылгандуу добул болоор алдындагы жымжырттык. Жаратылыш жандуу нерсе катары дем алуучу, үн чыгаруучу касиетке ээ. Бул жымжырттык – бакыт кушу коноор алдындагы, эңсеп, күтүп жүргөн адамы менен кошулаар алдындагы Даниярдын ичке каткан күрсүнүүсү. Ушул жымжыртка удаа автор «асман капталдап чагылган сойлоду», «нары сууда кемерленген жээк чолп этип жумшак кулады» деп жазат. Көз ирмегенче жаратылыш жанданып, кыймылга келет. Бул баарынан мурда, адамдын кыймыл-аракети, каармандын ал-абалы, түрсүлдөп соккон эки жүрөктүн кагышы, бири-бирине умтулуусу. Мында табигаттын абалы менен адамдын абалы түздөн-түз параллель жүргүзүлүп, пейзаж каармандын көп кырдуу психологиясынын ар тарапта ачылышына көмөкчү болуп жатат.

«Тоо кыркалап күн күркүрөдү. Чочуп кеткен Жамийла “жалт” бурулуп караганда, чагылган анын жүзүн жапжарык кылып көрсөттү. Ошол замат Жамийла Даниярды кучактап жакындай бергенде, ал аны өзүнө тартып, кучагына кысты.

Акактап күйүккөн шамал талаадан жулунуп келип, саманды уйгу-туйгу сапырыштырып, кырмандын четинде кынырыла боз үйгө бир тийип, жол менен сабалап куюндады. Чагылгандар булуттун арасына көгүлтүр жалын ойнотуп, карагай сынгандай кургак чатырап күн күркүрөдү. ... Күн күркүрөгөн акыркы чагылгандуу добул табигаттын сүрдүү көркүн ачып, жайдын аягын бүтүрүп келатты».

Кулак, мурун кескен жымжырттык көпкө созулган жок. Жаратылыш жандуу нерсе катары кыймылга келип, эңсешкен эки адамдын бири-бирине жакындашуусуна, ички сырын бөлүшүүсүнө шарт түзөт, түрткү болот.

Күндүн күркүрөшү, чагылгандын жаркылдашы – бир кишиге айланган кош жүрөктүн түрсүлдөгү, сезимдердин уйгу-туйгу түшүшү. Бул баарыдан мурда, махабаттын, кубанычтын жаңырыгы. Ал эми акактап күйүккөн шамал – тилеги, ой-максаты бир жерден чыккан эки адамдын кыймыл-аракети, ичте көпкө чейин сакталып жүргөн буктун сыртка чыгышы. Адам мүнөзүн ачууда, психологиясын жана кыймыл-аракетин берүүдө жазуучу жаратылыштан мына ушундай параллелди табат. Табигаттын абалы – бул баарыдан мурда адамдын абалы. Чыңгыз Айтматов ар дайым пейзажды ушул мааниде, ушул принципте колдонот. Мындай учурда жаратылыш картинасы каармандын толук кандуу образын түзүүдө кошумча компонент катары функция аткарып турат.

«Добул күчөп келди. Шамал учурган үйдүн үзүгү кулаалы канат каккандай далбандап

жулунду. Бирде кыйгачынан, бирде тик куюлган нөшөр жерди сагынгандай үстү-үстүнө өпкүлөп, асмандын каптал-капталынан көчкү жүргөнсүп, күн күркүрөдү. Кызгалдактын жазгы өртүндөй, жалын алган чагылгандар тоо боорлоп, төш-төшкө жайнады».

«Бул сүйлөм, – деп жазат адабиятчы А. Садыков, – Жамийла Даниярды шаңшыган бүркүткө теңештирип, ага жан мээримин таратып жатканга удаалаш берилген. Демек, бул жерден биз жөнөкөй эле үзүктүн далпылдашын көрбөйбүз. Бүркүт менен кулаалынын контрасттык салыштыруу болуп түшүүшүнүн сыры бар. Ошол түнү Жамийла «шаңшыган бүркүттүн» (Даниярдын С.Н.) кучагында жатты, ички дүйнөсү, турпаты боюнча Даниярдын карама-каршысында турган Садыктан алыстады, кол үздү. Жалпы эле түнкү жаандын нөшөрлөп жаап, чагылгандын чартылдашы да жөн-жай эле берилген көрүнүштөрдөн эмес, анда символикалык маани турат. ... Мына көптөн берки Жамийланы эзип кыйнаган сүйүү күчү чагылгандай чартылдап жарылып, анын артынан нөшөрлөгөн жаандай Жамийланын Даниярга деген асыл зат сөздөрү төгүлө баштады. Ал Даниярды «бүркүтүм, шаңшыган бүркүтүм» деди. Ага удаалаш автор кулаалынын далбактап канат каккан элесин берди. Сүйүшкөн эки жаштын тагдырларына терең өзгөрүш алып келген ошол түн кандай сыйкырдуу болсо, табият да ага үн алышкандай жандуу, кыймылдуу, баары адамдарчасынан сүйлөп, пикирге пикир кошумчалап турат. Бул жазуучунун майда нерселерге чоң маани берген чеберчилигин аныктайт».

Ошентип, чыгармадагы добулдун берилиши көп кырдуу жана ар тараптуу. Добул, биринчиден, чыгармага фон катары кызмат кылса, экинчиден, каармандын абалы менен түздөн-түз психологиялык параллель жүргүзүлдү. Үчүнчүдөн, ал бирин-бири сүйүшкөн эки жаштын турмушуна зор өзгөрүү алып келүүчү символикалык мааниге ээ. Мына ушул добулдан кийин, кайрадан повесттин башталышындагы картинага кабылабыз. «Сүрөттүн тээ ички тереңинде күзгү асмандын ала-бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган чокуларга жандантып, кыялата айдап бара жатат. Андан берки көрүнүштө – бозоргон сары талаа, кең өзөн чет-четтен чийлер ыкташып, жаан-чачындан кийин топурагы борпоң тоборсуп карайган жолдо, катарлаш баскан эки жолоочунун изи тигинден бери чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын издери жерге даана түшүп, өздөрү дагы бир-эки кадам шилтешсе, алкактын сыртынан аттап, ушундан ары кетип калчудай сезилет».

Картинадагы эки жолоочу – Данияр менен Жамийла эле. Чындыгында эле, алар рамкадан суурулуп келишип, бакыт издеп кыйын сапарга чыгышты. Бул-«көп улуттуу совет адабиятынын бермети болгон чыгарманын лейтмотиви» (И. Нонешвили). «Жамийладагы» жаратылыш картинасынын жандуулугу, жаңычыл мүнөзү ушул жыйынтыкка алып келет. Ошондуктан, чыгармада «сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгынан Даниярдын обону угулуп, сүрөт тарткан боёктун ар бир сүрткөн сызыгында Жамийланын жүрөк оту» жанып турат. Бул жеке эле «Жамийлада» эмес, таланттуу жазуучунун бүткүл чыгармачылыгынын кредосу болуп калды.

Ч. Айтматовдун «Делбирим» повестинде да добул сүрөттөлөт. Мында Илияс менен Аселдин баш кошкон алгачкы түнүндө добул болуп өтөт. Ушул көрүнүшкө көңүл буруп көрөлүчү.

«Каш карайып кетти. Асманды каптаган булут көл бетин ныгыра басып келди. Көл каралжын тартып, тынып турду. Тоо башында чагылган жарк-журк эте баштады. Добул келаткансыйт.

Асман тарс жарылып, күн күркүрөдү. Дем кысып, аба тумчуга түшүп, анан бороондун эпкини келди да, алай-дүлөй жамгыр шатырата куюп жиберди. Тынып турган көл чабалактай түшүп, аздан соң оор толкундар жээкке күр-шар уруна баштады. Быйылкы жазда алгач күн күркүрөгөнү ушул эле. Асел экөөбүздүн да алгачкы түнүбүз ушул эле. Кабинанын үстү дабырап, айнектеринен чууруп жаан суусу салаа-салаа түнөргөн көлгө чагылган келип, сайылып жатты».

Жаратылыштын бул сүрдүү көрүнүшү «Жамийладагы» добулдун сүрөттөлүшүнө окшоп кетет. Анда да добул болор алдында айлана-тегеректе жымжырттык өкүм сүргөн эле. Ушул сыяктуу «Делбирим» повестинде да көл толкубай тынып турат. Көл тынымы – бул каармандын ичке каткан бугунун козголо элек учуру. Бирок тынчтык абал көпкө созулган жок. Ичтеги тосмонун бөгөтү алынып, катылган сырлар жамгырдай шатырата төгүлө баштады. Добулдан кийин жаратылыш кандай сергилең тартып, кулпуна түшсө, ал каармандын турмушуна да ошончолук терең өзгөрүү, бурулуш алып келет. Добулдун символдук мааниси – мына ушунда.

Ушул сыяктуу айрым окшош көрүнүштөр «Жамийла» повестинде да берилген эле. Бул – эки чыгармадагы жалпылык турмуштук кырдаалдын окшоштугу. Ал эми эки пейзаж добулдагы айырмачылык: биринчисинде – күздүн акыркы добулу, экинчисинде – жаздын алгачкы добулу сүрөттөөгө алынат. Күз – токтоолуктун, сабырдуулуктун белгиси болсо, жаз чалпоолуктун, өзгөрмөлүүлүктүн символу. Мына ушул көрүнүштөрдөн эле каарман жөнүндөгү түшүнүктү алдын ала болжолдоого болот. Алгачкы нерсе ар дайым карама-каршылыктуу болот. Ар кандай кырдаалга жараша оң же терс жакка ооп кетиши ыктымал.

Ушул ой жүгүртүүдөн кийин, каармандын турмушуна, тагдырына кайрылсак, сөзүбүздүн чындыгына ынанабыз. Эки каармандын жаштык мезгили эки башка учурга, бири согуш мезгилине, экинчиси согуштан кийинки тынчтык күндөрүнө туш келет. Экөө тең жетим жүрүп, жетилген азаматтар. Негизинен, бул – сырткы гана окшоштуктар. Ал эми Данияр менен Илияс мүнөзү, көз карашы боюнча да айырмаланып турушат. Данияр – сыртынан түнт, жоош көрүнгөнү менен ички дүйнөсү бай, максаттуу, чоң нерсеге умтулган каарман. Илияс – ачык-айрым, киши менен тез эле аралашып кете турган жагымдуу, көздөгөнүнө жетпей койбогон өжөр да. Бирок ал алдын-артын карабаган шашма, коллектив менен, жолдоштору менен эсептеше бербеген өзүмчүлдүк мүнөзү да бар. Ошондуктан, Илияс өжөрлүгү менен көп нерсеге жетишсе да, өзүмчүлдүгү аркылуу ошончолук көп нерседен айрылып отурат.

Колдонулган адабияттар

1. Галанов Б. Живопись словом. – Москва: Советский писатель, 1972.
2. Пришвин М. Незабудки. – Вологда, 1960.
3. Асаналиев К. Движение во времение. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978.
4. Садыков А. Кыргыз залкарлары. 3-том. – Бишкек: Бийиктик, 2012.
5. Үкүбаева Л .Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984.

Рецензент: КР УИА академиги Акматалиев А.А.

УДК 550.88(145)01
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-313-317

Тилекова Н.Д.
Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети
Тилекова Н.Д.
Кыргызско-Узбекский Международный университет имени Б. Сыдыкова
Tilekova N.D.
Kyrgyz-Uzbek International University named after B. Sydykov

ТАРЫХЫЙ РОМАНДАРГА КАРАТА ИЗИЛДӨӨ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨ ОКУМУШТУУ К. АРТЫКБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНИН МААНИСИ
ЗНАЧЕНИЕ РАБОТ УЧЕНОГО К. АРТЫКБАЕВА В ИССЛЕДОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНОВ
THE SIGNIFICANCE OF THE WORK OF SCHOLAR K. ARTYKBAEV IN THE STUDY OF HISTORICAL NOVELS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз эл жазуучусу Качкынбай Артыкбаевдин 1982-жылы жарык көргөн “Кыргыз совет адабияты-нын тарыхы” жана 2004-жылы жазылган “ХХ кылымдын кыргыз адабиятынын тарыхы” жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китептеринин улуттук жазма адабият калыптанып баштаган мезгилинен тарта токсонунчу жылдарга чейинки мезгил аралыгында жазылган романдарга карата кенен адабий талдоолору тууралуу сөз болот.

Аннотация: В статье рассматривается литературный анализ исторических романов в учебниках доктора филологических наук, профессора, народного писателя К. Артыкбаева “История кыргызской советской литературы”, изданная в 1982 году и “История кыргызской литературы XX века”, изданная в 2004 году.

Abstract: The article examines the literary analysis made on historical novels in the textbooks of Doctor of Philology, Professor, People's Writer K. Artykbaev “History of Kyrgyz Soviet Literature” published in 1982 and the textbook “History of Kyrgyz Literary Arts of the 20th Century” published in 2004.

Негизги сөздөр: адабияттын тарыхы; адабий процесс; адабий сын; мезгилдештирүү; тарыхый романдар; тарыхый жана көркөм каарман; көркөм образ; адабий анализ.

Ключевые слова: история литературы; литературный процесс; литературная критика; периодизация; исторический роман; исторический и художественный образ; литературный анализ.

Keywords: literary history; literary process; literary criticism; periodization; historical novel; historical and artistic image; literary analysis.

Өмүр бою улуттук адабияттын тарыхын изилдеген окумуштуу Качкынбай Артыкбаев өзүнүн эмгектеринде роман жанрын, анын ичинде тарыхый романдарды изилдебей мындан кыйгап өтө албайт болчу. Анын бир катар эмгектеринде кыргыз тарыхый романдарына карата талдоолору азыр адабият таануу менен адабий сындын кайталангыс мурастарына айланды. Айрыкча профессордун “XX кылымдын кыргыз адабиятынын тарыхы” жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китебинде [1] улуттук жазма адабият калыптанып баштаган мезгилинен тарта токсонунчу жылдарга чейинки мезгил аралыгында жазылган романдарга карата кенен адабий талдоолорун жасаган.

Окуу китебинин “Жаңы социалистик коомдогу кыргыз адабиятынын жаралышы жана калыптанышы (1917-1940)” деген бөлүмүндө ошол жылдары жарык көргөн бир катар аңгеме, повесттерге обзордук анализ жасап, “кыргыз прозасында роман жанрындагы чыгармалар отузунчу жылдардын орто ченинен тартып жарала баштайт”, [1, 86-б.] – деп келип, Мукай Элебаевдин “Узак жол”, Касымалы Жантөшевдин “Каныбек”, Түгөлбай Сыдыкбековдун “Кең суу” романдарына кенен анализ жасайт. “Узак жолду” талдап жатып, ал андагы баш каарман Мукайдын көркөм образына кенен токтолгон,”... каармандын реалдуу образын түзүп берүү – бул отузунчу жылдардагы социалисттик реализм методунда өнүгүп жаткан прозабыз үчүн өз алдынча жаңы көрүнүш болчу...” [1, 87-б.] деп оюн жыйынтыктайт. Андан ары К. Артыкбаев “Каныбек” романын кенен талдоого алган. “Эмнеси болсо да, - дейт, окумуштуу, “Каныбектин” алгачкы китептери ал кездеги кыргыз окурмандары тарабынан жылуу кабыл алынган, анын мындай ийгилиги ал кездеги окурмандардын фольклордук эстетиканын таламдарына али жакын турган кабылдоосу менен түшүндүрүлүүгө тийиш”. [1, 88-б.] Окуу китебинин автору Т. Сыдыкбековдун “Кең суу” романына адилетүү баа берип, анын айрым кемчилдиктерин да жашырган эмес. Ал мындай жыйынтык-бүтүмгө келген: “Албетте, мындай ийгиликтер менен бирге, бул романда сюжет түзүү, айрым бир образдарды сүрөттөө жаатында айрым бир кемчилдиктерге жол берилген. Бул кемчилдиктер кийин элүүнчү жылдары кайрадан редакцияланып, “Тоо арасында” деген ат менен чыккан романында оңдолгон. Дегинкиси, “Кең суу” отузунчу жылдардагы кыргыз адабиятында реалистик романдын калыптанышын айкындаган мыкты ийгиликтердин бири эле”. [1, 89-б.] “Кең суугa” удаа (1939-1940-жылдары) Т. Сыдыкбеков “Темир” романын жазды, - дейт да автор бул боюнча адабиятчы, сынчы К. Асаналиевдин пикирин келтирет. “Бул китеп өзүнүн тематикасы, идеялык багыты менен “Кең суу” романынын түздөн-түз уландысы болду. “Темир” өзүнүн сюжеттик курулушу, композициялык түзүлүшү, образдардын чечилиши жагынан өз алдынча бүткөн чыгарма”. [2, 21-22-бб.]

К. Артыкбаевдин мында сөз болуп жаткан окуу китебинин “Улуу Ата Мекендик согуш жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз адабияты” аталыштагы ири бөлүмүндө ошол жылдардагы оңдогон аңгеме, повесттерге удаа жазуучу Т. Сыдыкбековдун “Биздин замандын кишилери”, Н. Байтемировдун “Салтанат”, “Акыркы ок” романдары тууралуу айтылып келип, “Тоо арасында” (“Кең суу”), “Каныбек” романдарына кайрадан кайрылат. Автор эми бул романдардын кийинки китептерине жана мурдагыларынын редакцияланып, оңдолгон варианттарына карата талдоо жүргүзөт. Алардын ар бирине адилетүү баа берүү менен окумуштуу алардын улуттук адабий процесстен алган ордун белгилеген.

Окуу китебинин кийинки бөлүмү “60-80-жылдардагы кыргыз адабияты” деп аталып, мында 1961-жылдан 1984-жылга чейинки кыргыз прозасына карата анализ жасалган. Мында да автор алгач ошол жылдардагы аңгемелер менен повесттер тууралуу айтып келип, бир катар романдарга карата ойлорун айткан. “Роман жазууга бел байлаган кыргыз

жазуучуларынын ар кимиси өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө жараша жанрдын табиятын өздөштүрүп, эл турмушун кеңири чагылдырган чыгармаларды берүүгө аракеттеништи. Кыргызстан жазуучуларынын VI съездинде жазуучу Ш.Бейшеналиевдин "Даңкка жараша жүк" романы чабандардын турмушун, күрөшүн көрсөтүү жагынан айырмаланган чыгарма катары бааланды", [1, 286-287-бб.] – деп келип буга удаа бир катар романдарды, асыресе, сюжеттери ретроспективдик ыкмада курулган Н.Байтемировдун "Турмуш элеги", "Санта", "Тарых эстелиги" жана Ж. Мавляновдун "Бийиктик" романдарын талдоого алынат. Удаа жазуучу Ш. Абдырамановдун "Дыйкандар", "Гүлазык", С. Сасыкбаевдин "Түпкүрдөгү нур", Т. Сыдыкбековдун "Зайыптар", С. Өмүрбаевдин "Телегей", К. Каимовдун "Атай", Ш. Бейшеналиевдин "Болот калем", "Таалай жолу", "Урпактар үнү", М. Борбугуловдун "Элеттик жигит", Ж. Мавляновдун "Жаңы таң", Т. Сыдыкбековдун "Курбулар", "Сыр ачуу", К. Сактановдун "Адат азабы", "Абат дүйнө", С. Өмүрбаевдин "Бороондуу күндөр", Ш. Садыбакасовдун "Күндөр", Ө. Даникеевдин "Көкөй кести", У. Абдукаимовдун "Майдан" романдары кенен талдоого алынган.

К. Артыкбаев жазуучу Узакбай Абдукаимовдун "Майдан" романын айрыкча кеңири талдап келип, анын баш каарманы Качикенин образына ачуудагы автордун ийгиликтерин адилеттүү баалаган, ал мындай дейт: "Автор каарманынын ички дүйнөсүн, психологиялык абалын аналитикалык талдоо аркылуу терең ачуу ыкмаларын сөзсүз орус адабиятынын мыкты тажрыйбаларынан үйрөнгөн". [1, 291-б.]

Ырас, чыгармачылыктагы таасир маанилүү нерсе, айрыкча, согуш учурунда жоокердин психологиялык абалын кынтыксыз өздөштүрүү, аны көркөм образда каармандын абалы менен синтездештирүү маселесине келгенде кыргыз жазуучулары орустардан үлгү алганы дурус, кеп мында жазуучу У. Абдукаимовдун "Майдан" романындагы баш каарман Качикенин образы тууралуу бара жатат.

К. Артыкбаев сөз болуп жаткан окуу китебинде жазуучу Өскөн Даникеевдин "Көкөй кести" романына айрыкча кенен токтолуптур. "Ө. Даникеевдин "Көкөй кести" романында улуу Ата Мекендик согуштун учурундагы тылдын турмушу сүрөттөлөт. Бир караган адамга мунун өзү аябай көп жазылган, жедеп тааныш болуп калган турмуштук объект катары да кабыл алынышы мүмкүн. Бирок чыгарманы окуп чыккан окурман согуш мезгилиндеги эч кимдин оюна келбей тургандай турмуш чындыгы сүрөттөлүп жаткандыгына күбө болот. Алыскы улуу тоолордун арасындагы метеорологиялык станцияда иштеген үч жигиттин үй-бүлөсүнүн төрт жыл бою чоң жардан бөлүнүп калган кыйчалыш турмушу жөнүндө, ушул аралыктагы төрт адамдын кайгылуу өлүмү жөнүндө баяндалган бул чыгармадагы күтүлбөгөн катаал кырдаал (экстремалдык кырдаал) биздин эсибизге көп нерселерди түшүндүрүп отурат. Албетте, мында бүт адамзат дүйнөсүнөн ажырап калган Робинзон Крузонун жашоо үчүн күрөшкөн аракетиндей жалгыздык жок. Тургунбек, Дубаш өңдүү жолдошторундай жарактуу болбой талма оорусунан улам армиядан калып калган Мурат, анын келинчеги Сакинай, Тургунбектин энеси Айша, келинчеги Гүлшан, Дубаштын жубайы Дарийка, анан кичинекей Изат – ушул алты адамдын турмуш тиричилигин, ой-санаасын, күрөшүн бир караган адамга жалгыздык деп айтууга эч кандай негиз жок сыяктуу... "Көкөй кести" романынын идеялык-эстетикалык деңгээли кыйла жогору болгондугу үчүн ал коомчулук жана адабия сын тарабынан жакшы катарында бааланып, Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыгына арзыган". [1, 293-295-бб.] Андан ары автор жазуучу Жунай Мавляновдун "Ачык асман" романын, Сагындык Өмүрбаевдин "Өзгөргөн өрөөн" жана "Бороондуу күндөр", "Көк жайык" романдарын кенен талдоого алып, аларга карата адилеттүү баасын берген. Өндүрүш темасына арналган Ш. Абдырамановдун "Дыйкандар", "Гүл азык", К. Ашымбаевдин "Интергельпо" романдарын, тарыхый темага арналган Ш. Бейшеналиевдин "Болот калем", Н. Байтемировдун "Тарых эстелиги", К. Баялиновдун "Боордоштор", Т. Касымбековдун "Сынган кылыч", К. Осмоналиевдин "Көчмөндөр кагылышы", "Ыйык жер" романдарын да ушул тарыхый романдар өңүтүнөн карап адилеттүү баа бериптир. Жазуучу Касым Каимовдун "Акырын күтпө" жана Казат Акматовдун "Мезгил" романдарына карата талдоо иштерин да автор ушул бөлүмгө жайгаштырган.

К. Артыкбаевдин окуу китебинин кийинки бөлүмү "Кайра куруу жана капитализмге өтүү мезгилиндеги кыргыз адабияты (жыйырманчы кылымдын аягындагы мезгил)" деген аталыш менен адаттагыдай эле ошол мезгилдин коомдук-маданий

кырдаалына, поэзиясына, прозасына, драматургиясына жана кинодраматургиясына карата анализин жасаган экен. "Учурдагы турмуш чындыгын дароо көркөм чагылдыруу жагынан поэзияга салыштырганда көркөм прозанын алда канча "кашаң", "ыкшоо" экендиги байыртан берки адабий тажрыйбадан белгилүү. Бу саам да ошондой болду. Кайра куруу жана капитализмге өтүү мезгилиндеги турмуштук чындык канчалык орчундуу, канчалык татаал, курч экендигине карабастан проза поэзиядагыдай тез, ыкчам, ачык бетке айткандай түз чагылдыра албады", – дейт, автор. [1, 596-б.] Бул бөлүмдү автор Ч. Айтматовдун "Кыямат" романын талдоодон баштаган. Мында ал ар кандай аргумент-фактылар менен аталган романдын көркөмдүк ийгиликтерин белгилеп "... жазуучунун биз реализмдин башкы принциптеринен тайбай, аны ар тараптан байытып, тереңдетип келди деп айта алабыз", – деген бүтүмүн жасаган.

Жазуучу К. Акматовдун "Күндү айланган жылдар" романын, андагы каармандардын көркөм образдарына кенен талдоо жүргүзүп, романдын улуттук адабий процесстен алган ордун белгилейт. "Күндү айланган жылдар" романындагы, – дейт, К .Артыкбаев, – Элебай Сатаровдун, Осмон Атабековдун, Саманчиевдин, Орозбаевдин ж.б. образдарын түзмөк болгондо автор булардын кээ бир окуяларын, библиографиялык маалыматтарын, атүгүл, портреттик кейп-кебете, тулку боюн реалдуу адамдардан алган. Ошондуктан айтайын эле башкача атап койгону болбосо, алардын көп тараптары тарыхта болгон адамдардын элесин көз алдыга келтирип туруп алат да, кантсе да ошол маалыматтардын так, туура болушу жана ар тараптан аналитикалык иликтөөлөргө алынып, терең сүрөттөлүшү өтө зарыл деген талапты эске салат". [1, 600-601-бб.]

Окумуштуу мында кайра куруу жылдардан кийинки адабиятта Сталиндин көркөм образын түзүү аракеттери жасала баштаганын айтып келип, К,Акматовдун сөз болуп жаткан романында да түз болбосо да кыйыр мааниде Сталиндин образы чагылдырылганын айтат. Ушул эле тема (Сталин темасы) жазуучу К. Сактановдун "Маркумдар үнү" романында берилишине карата оң пикирин билдирип, "... анын оң-терс жактарын объективдүү калыс баяндап берүү аракеттери болгондугун" жазат.

Адабий процессти мезгилдештирүү принцибине ылайык окуу китебиниин "Кайра куруу жана капитализмге өтүү мезгилиндеги кыргыз адабияты" деп аталган бөлүмү улуттук адабияттагы 1985-жылдан кийин жарык көргөн адабий туундуларды талдоого алганы, бир чети, теориялык, методологиялык жактан да туура. Анткени бул жылдарда жазылган чыгармалар мурдагылардан кескин айырмаланып, кайра куруунун деми менен сөз эркиндигине ээ болгон жазуучулук аракеттер жатат.

Жогоруда сөз болгон романдарга удаа К. Артыкбаев сексенинчи жылдардын аяк чендеринде жарык көргөн бир катар романдарга карата обзордук анализин сунуш кылган. "Маркумдар үнүнө" удаа жазуучу З. Сооронбаеванын "Чоочун киши", К. Жусубаелиевдин "Муздак дубалдар", Т. Сыдыкбековдун "Көк асаба", К. Осмоналиевдин "Көчмөндөр кагылышы" Т. Касымбековдун "Келкел", токсонунчу жылдары жарык көргөн С. Өмүрбаевдин "Өрттүү кечүү", А. Стамовдун "Жортуул", Э. Өмүракуновдун "Жылаандар ханышасы", А. Жакыпбековдун "Теңири Манас" романдарына карата анализ жасалат. Булардын айрымдарына обзордук анализ жүргүзүлсө, ал эми "Көк асаба", "Көчмөндөр кагылышы", "Келкел", "Жортуул" сыяктуу этаптуу тарыхый романдарга абдан эле кенен токтолгон экен.

Кыргыздардын Батыш Сибирь, азыркы Алтай, Саян тоолорунун арасында, Энесай, Орхон дарыяларынын боюнда жашаган мезгилиндеги тарыхый окуяларын чагылдырган (бирок отуз жылдай жарык көрбөй кармалып жаткан) "Көк асаба" романына К. Артыкбаев мында абдан эле адилеттүү баа бериптир. Буга удаа "Көчмөндөр кагылышына" да кенен анализ жасап, романдын реалдуу турмушту реалдуу чагылдырган чыгарма катары баасын берет. "Жалпы алганда он тогузунчу кылымдын экинчи жарымы, жыйырманчы кылымдын башындагы түндүк Кыргызстандын коомдук турмушуна мүнөздүү айрым чындыктар бул чыгармада бир кыйла дурус баяндалган", [1, 608-б.] – деп жыйынтыктайт. Мында К. Артыкбаев айрыкча "Келкел" романына кенен токтолуп, ошондогу адабий кырдаал тууралуу, кийин аталган бул роман тууралуу жазылган пикирлерге чейин аргумент фактыларды келтирет. Романга беш – алты жыл себепсиз басылбай жүргөндүгүн айтып келип оң баа берген. Окуу китебинен "Жортуул" менен "Жылаандар ханышасы" романдарына карата да мына ушундай кенен анализдин жасалганын көрөбүз.

Ошентип, окумуштуу К. Артыкбаевдин улуттук адабий процессти анализге алуу,

андагы этаптуу чыгармаларга (айрыкча, тарыхый романдарга) карата изилдөө иштери кыргыз адабият таануусу менен адабий сынынын ажырагыс бөлүмү болуу менен тарыхта кала турган, аларды ар тараптан изилдей турган эмгек болуп калды.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: Жогорку окуу жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби. – Бишкек, 2004, 656-б.
2. Асаналиев К. Түгөлбай Сыдыкбеков. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1962.

Рецензент: филол.и.к., доцент Сарыков С.Т.

УДК 801.81
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-317-9

Толубаева Ч.Д.
К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Каракол ш.
Толубаева Ч.Д.
Иссык-Кульский государственный университет имени К. Тыныстанова, г. Каракол
Tolubaeva Ch.D.
Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov, Karakol

ORCID: 0009-0004-2096-9377

КАНЫКЕЙДИН ОБРАЗЫ АРКЫЛУУ АДЕПТҮҮЛҮККӨ ЖАНА ПАТРИОТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО
ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМУ И НРАВСТВЕННОСТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ОБРАЗА КАНЫКЕЯ
THE IMAGE OF KANYKEY BAR RAISING PATRIOTISM AND MORALITY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада “Манас”эпосундагы башкы каармандын бири –Каныкейдин образы ар тараптуу каралат. Каныкейдин Манас баатырдын кыргыз эли үчүн жасаган ар бир кадамынын кеңешчиси, сынчысы, туура жолго сала турган өмүрлүк жары катары кылган ак кызматы, кыргыз элинин ынтымагы, эркиндиги үчүн жасаган иш аракеттери тексттик үзүндүлөр менен талдоого алынат. Муну менен катар Каныкейдин жеке өзүнө тийиштүү адамдык сапаттары, адамгерчиликтин үлгүсү катары белгиленет.

Аннотация: В статье образ Каныкей, одной из главных героев эпоса «Манас», рассматривается многоаспектно. Каныкей выступает как советчица, критик и верная спутница Манаса-батыра. Она оказывает влияние на каждое его действие во имя благополучия кыргызского народа. Её роль в укреплении единства и свободы народа анализируется через текстовые фрагменты. Подчеркиваются личные качества Каныкей как образец человечности.

Abstract: The article examines the multifaceted image of Kanykey, one of the main characters in the epic “Manas.” Kanykey serves as an advisor, critic, and faithful companion to Manas the hero, influencing every action she takes for the sake of the Kyrgyz people. Her role in strengthening the unity and freedom of the people is analyzed through textual excerpts. The personal qualities of Kanykey are also highlighted as an example of humanity.

Негизги сөздөр: эпос; образ; акылмандуулук; тарбия; кыргыз эли; кеңешчи; ынтымак; мекенчилдик.

Ключевые слова: эпос; образ; мудрость; воспитание; кыргызский народ; советчица; единство; патриотизм.

Keywords: epic; image; wisdom; education; Kyrgyz people; advisor; unity; patriotism.

Каныкей – калк кадырлап, журт сыйлаган сулуулук менен акылмандыкты айкалыштырган, мээрмандык менен берилгендикти чагылдырган улуу каарман. Каныкей – “Манас” үчилтигинде улуу жолдорду басып өткөн, Мекендин тынчтыгы үчүн башын канжыгага байлаган, Манас жана анын тукуму үчүн от менен сууну кечип курман болуудан

коркпогон, аялзаттын акылмандыгын жана чыдамкайлыгын чагылдырган бийик образ. Каныкей баскан ар бир кадамы, жасаган иши менен "калк энесине" айланган каарман. Анын каармандыгы Манас менен баш кошкон күндөн бери эл арасында айтылып, кыргыздын кыздарын адептүүлүккө, узчулукка, билимге чакырып келет.

Эпосто Каныкей жөнүндө Манаска Бакай билдирет. Манастын Каныкейге чейин олжого түшкөн аялдары болгон. Акылай менен Карабөрк -Манаска ылайык келген жарлар. Алардын сулуулугуна эч ким тең келе албайт. Бирок Манастай баатырдын жары болуш үчүн сулуулук эле эмес, ички рухий дүйнөсү бай, колунан бардык аялга тийиштүү чеберчилик келген, китепте окуган билимин турмушта колдоно алган, ордого келген ар бир адамга мамиле күтө билген мыкты зайып туура келген. Андыктан Манастын Каныкейге чейинки аялдарынын сулуулугунан башка адамдык адемгерчилик сапаты билинбеген аялдар болгон. Алардын ушундай сапатын байкаган Бакай Манаска ылайык деп Букар элинин ханы Темиркандын кенже кызы Каныкейди туура көргөн.

"Он эки кыздын кенжеси,
Кудайдын сүйгөн мендеси,
Карасурдун сулуусу,
Бусурмандын нурдуусу,
Узун чачтын ыктуусу,
Ургачынын мыктуусу,
Кең көйнөктүн тазасы,
Ургаачынын баашасы
Беризаада бейбактын
Берендиги белгилүү,
Ургаачы башын эр кылып,
Кайгуулга чыккан канаты,
Кыз кезинде бейтаалай
Кылым чайкап, журт бузган
Каныкейдин адаты.
Он эки кыздын кенжеси
Төбө чачын өргөнү
Төрт миң катар уулдан да
Муну жакшы көргөнү
Айтып турган адамга
Сүйлөсө сөзү зар эле,
Алты айчылык азапты
Азыр айтып берүүчү,
Оң ийнинде ал кыздын
Жылаңач бала бар эле" [3, 498-б.].

Темиркандын он эки кызы он эки хандын жары болгон. Кенжеси Каныкейге С.Каралаевдин вариантында Бакай жуучу болуп барып, атасынын макулдугун алат. Манаска чейин Каныкейдин колун сурап көп киши жуучу түшөт. Бирок Темиркан кызынын эркине коёт. Каныкей келген жуучуларга макул болгон эмес. Анткени дилинде ал Манасты күтүп, анын мусулман элдеринин баскынчылырынан кутултуп жаткан эрдиктерин угуп, өзүнө тең көрүп, аны жактырып жүргөн. Манастан башка эркекти өзүнө ылайык көргөн эмес. Натыйжада, Манас менен Каныкей бирин бири толуктаган, байлыгы, мансабы жагынан бир бирине төп келген. Каныкейдин Манастыкынан кем эмес баатырдык жагы болгон. Кыз болсо да колуна кылыч кармап, элине катылгандын катыгын берген. Каныкей Букар элин чаап алам деп келген далай эрлердин башын кыя чапкан. Айтылуу нойгут элинин кулуну, Акбалтанын Чубагы Букар элин басып алам деп келип, Каныкей менен жекеме жеке чыгып сайышка түшөт. Ошондо Чубак баатыр болсо да, Каныкейден жеңилип калып, араң качып кутулат. Каныкей Манасты жактырып күйөөлөп келгенде макулдугун берет. Анын дагы бир касиети – алты ай мурун боло турган окуяларды биле турган олуялыгы болгон Эпосто анын оң ийнинде периштеси бар деп айтылат. Каныкейдин дагы бир мыкты сапаттары саймачылыкка, үйдү дыкаттык менен кооздоого шыгы болгон, дасторконго түркүн түстүү даамдуу аштарды жасай билген. Ал эле эмес, Каныкей көп окуп, көп изденген билимдүү, адептүү ургаачы болгондугу баяндалат. Манас Кумайыкты таап алганда Бакайдын сунушу менен таза зайып бакса, алгыр ит болуп чыгат деп, Каныкейге багуу милдетин жүктөйт. Кумайыкты таштаганына алты ай болгондон кийин аны көрүүгө келгенде, иттин жойлоор кези болуп, мой-нундагы каргысын жара тиштеп, куйругун күлгө чаап, күйүп калат. Так ошол учурда Манас күйөөлөп түшүп калат. Ал Кумайыктын күйгөн куйругун көрүп, ишенип таштаса күйпүл күчүк кылыптырсың деп Каныкейдин кабыргаларын сындыра тээп салат. Аял кылып ала элек жатып, Каныкейге ачуусу келген Манаска каяша бир сөз айтпайт. Бул Каныкейдин адептүүлүгү эле эмес, эстүүлүгүн көрсөткөн. Каныкей колуна кылыч кармаса, Манас менен беттешсе, далай согуштук аракеттерди көрсөтмөк. Бирок ал Манаска каршы чыкпайт. Намыстанып ала элек жатып, кол көтөрөт деп арданбайт. Анткени куру намыстан улам согуш чыгып, Манастын каарынан Букар эли жабыркап бөөдө курмандык болуусунан коргойт. Каныкей Кумайыкты багып жатканда эле сары санаага батып, далай уйкусуз түндөрдү өткөрөт.

"Өлүп калса Кумайык
Түпкө чогуу жетеби,

Алакандай Букарды
Такыр чаап кетеби?
Кумайыкты шылтоолоп,
Жазаны башка салабы?
Букардын каны атама
Кызыкты чогуу салабы” [3, 547-б.].

Байтал бээни сойдуртуп, бир кишиге көргөзбөй, тили менен Кумайыктын оозун ачтырып, казысын сордуртуп көп азапты, аракеттерди кылып жатып багат. Мындай аракетинин мээнети кайтып, Кумайык Манаска, Семетейге, Сейтекке ак кызмат кылат.

Каныкей Манас үчүн эле эмес, кыргыз элинин ынтымагы үчүн кызмат кылат. Манастын өмүрлүк жары катары эле айтылбастан, анын кеңешчиси, сырдашы да болгон. Манас Каныкейдин айтканын баалаган. Манасты көп ажалдан сактап калган да Каныкей болгон. Ошондой эле Чоң казатка аттанган жоокерлердин кулазыгын, кийимин, дары-дармегин Каныкей даярдаган. Каныкей бир эле Манастын кийимин даярдабастан, нөкөр кыз-келиндери менен бирге кырк жигиттин, жоокерлердин кийимин даярдаган. Ал абдан билимдүү, табиятта адамдын ден соолугуна пайда алып келе турган чөптөрдү ажырата билген касиетке ээ эле. Канча мээнет менен “эбеп”, “себеп” дарыларды жасаткан. Дары-дармектен башка жоо-жарактын жүктөлгөнүн да Каныкейден Манас сураган:

“Бадыша Манас тагынан
Бастырып чыкты салкайып.
Жоо-жарактын баарысын
Каныкейден кан Манас,
Сурап турду заңкайып.
Катын, - деп айткан оңбосун,
Муну катын дегендер
Эгерим эки болбосун!
Жай-жарактын баарысын
Жайлап жүргөн эмеспи.
Атышка киер кийимди
Камдап жүргөн эмеспи.
Кан Манастын Аколпок
Тиштеп жатып Каныкей
Кашка тиши жоюлган,
Тиктеп жатып Аколпок
Кара көзү оюлган.
Кокон менен Ташкенге
Колу жетип турганда,
Алты шаар, Самаркан
Алы жетип турганда,
Анжыянды чалдырган,
Ак була жибек алдырган,
Курч темирден өгөндү
Устадан жыйып алдырган,
Арасына салдырган.
Чындап жасап, көп койгон:
“Алтымыш кытай, миң калдай
Атыша чыга келгенде
Ок өтпөсүн”-деп койгон.
Он эки бөлүп толгогон,
Ак олпокту Каныкей
Он эки жылда оңдогон” [3, 562-б.].

Манас үчүн Каныкей ок өтпөс тонду он эки жыл жасаган. Манастын ар бир көз карашынан эле анын эмне ойлоп, эмнеге кабатыр экенин сезген. Бир эле ак олпокту жасабастан, балбан күрөшкө кие турган кандагай шымды да кырк кызы менен тиккен. Ал кандагай шымды Манас кийсин деген ниет менен жасайт, бирок кары Көкөтөйдүн ашында Кошой абам күрөшкө түшүп кийип калабы деп ичинен беш сөөмгө чоңойгудай кылып узчулук менен кынтык кетирбестен даярдайт. Каныкей сезгендей эле Көкөтөйдүн ашында Жолой дөөгө каршы эч ким даабай койгондо кыргыздын намысы үчүн Кошой карыя каршы чыккан. Бирок бул күрөшкө чыгыш үчүн атайын кандагай шым талап кылынат. Каныкей алдын ала сезе билген касиети менен шымды даярдайт. Кандагай шым табылып, Кошой карыяга туура келбей, батпай калганда, Манастын ачуусу келип, аз жерден Каныкейге камчысы менен тили тие жаздайт. Акылмандык кылып Кошой баба Манаска шым батпай калды деп айтпай, адегенде “Каныкей эстүү жан эле батпай турган себебин издегиле”, – дейт. Ошондо Каныкей ичинен сөгүлө турган жери бар экенин билдирет. Анткени шым Манас үчүн даярдалган. Кошой абам кийип калабы деп, аны да ойлоп ичинен сөгүлө турган жерди билгизбей каптап коёт. Кандагай шымдын катылган тигиши сөгүлгөндө дал эле Кошой баба үчүн тигилгенсип чапчак болуп, багалекке багелек белине бел туура түшөт. Мына ошол жерде Кошойдун даанышмандыгы, кокус шым туура келбей калса, Манастын ачуусу чукул эле Каныкейге тили тийип калбасын деп ойлойт. Кокус тили тийип калса, тилинде мөөрү, көзүндө калы, каргаса каргышы кайтпаган касиети бар экенин эскертет. Кошой Каныкейге ыраазы болуп “оомийин” деп бата бергенде, ашка келген жалпы эл бата берет. Кошойдун батасы жөн кетпей, Каныкей Семетейди төрөйт. Ошондуктан Семетей эпосто “батадан бүткөн бала” деп айтылат. Бата болгондо да кыргызга тишин кайрап, колунан келсе басып алсак деген душмандар да Кошой менен кошо алакан жайып бата тилейт.

Манас Чоң казатка аттанып, Тал-Чокуда Бөлөкбай уста жасаган дүрбүнү колго

алып Таласты карайт. Таласта Манастын жогун пайдаланган Абыке, Көбөш, алты арам элге, малга ээ болуп калганын көрөт. Манас Бээжинден аман кайтпайт деп өз билгендерин кылып карапайым калкка салыктын ар кандай түрлөрүн салып, өздөрү султан болуп калышканын байкайт. Манастын топтогон байлыгына кол салып, баш ийбегенин сабашат. Мына ошондой иштерге нааразы болгон Каныкей колуна курал алып, Манастын талоонго түшкөн байлыгын ордуна койдуруп, качкандардын алдын тосуп, катын болсо да, Таласка ээлик кылганын көрүп ыраазы болот. Ошондо Каныкейдин канча жолу аны ажалдан алып калганын эстейт. Көзкамандар алдап Манастын ич койнуна кирип, калп эле бир тууган болуп алгандан кийин аны уулап, эс-учун жоготуп калганда, Манастын башын кесип кетерде, Каныкей куткарып калат. Эч бир жанга билгизбей чала жан болгон Манасты дарылап, кайра өз калыбына келтирет. Манас Каныкейге ыраазы болгон. Аны менен тагдыры бир болуп, турмуш өткөргөнүнө кудайга ыракмат кылган. Бирок кокус көзү өтүп кетсе, кежиге чачы чөп эле, мен өлгөндөн кийин шору кайнап, күн көрөрү тайкы эле деп кейийт.

Каныкей дилинде согушту жек көрөт. Согуш дегенде безилдеп, Манасты ал жолдон алыс кылгысы келет. Бирок эпостогу жоокерчилик заманда согушсуз турмуш өткөрүү мүмкүн эмес эле. Манас катылгандын катыгын бербесе, ээн баш талаа душмандары элди бөлүп, улуттугун жоготуп, тилинен, дининен ажыратат. Чоң казаттан Манас Бээжинди алып, алты ай сурак жүргүзгөндө, Каныкей безилдеп кат жөнөтөт. Катта "Бээжинди билди дегиче мээнетти билесиң, жакын адамдарыңан ажырайсың, тезирээк кайт", – деген аруу тилегин билдирет. Бирок Манас ошончо Бээжинди билип жатып Каныкейдин тызылдоосуна көңүл бурбайт. Акыр аягы эпостун казаттын финалы Сыргактын, Алманбеттин, Чубактын жана башка баатырлардын өлүмү менен аяктайт. Манас алган жаратынан улам Таласка кайтып келгенден кийин өлөт. Каныкейдин кайраты, акылы аялзатынын чыдамкайлыгын, кандай күн болбосун тагдырга баш ийип, жашоо үчүн үмүт үзбөй, келечек муун үчүн кандай кыйынчылык болсо, аны көтөрүп, келечек үчүн белин бекем бууган, жакшылыктын символу катары өз жолун улоого күч берет.

Колдонулган адабияттар

1. Байгазиев С. Улуу "Манас" эпопеясы-дүйнөлүк көркөм маданияттын өчпөс жылдызы. – Бишкек, 2016.
2. Бегалиев С. О поэтике эпоса "Манас". – Бишкек, 2024.
3. Манас. Саякбай Каралаевдин вариантында. – Бишкек, 2010.
4. Толубаева Ч.Д., & Жумашова, Н.А. Отражение морально-нравственных проблем в эпосе «Манас» // Вестник науки и образования, 2020, 1(25), с. 25-29.
5. Толубаева Ч.Д., Искакова А. "Манас" эпосундагы кырк-жигиттин портретинин көркөм эстетикалык мааниси // Вестник МУК, 2022, №2 (46).
6. Толубаева Ч.Д. Манас эпосундагы образдар системасы аркылуу жаштарды мекенчилдикке жана адеп-ахлактуулукка тарбиялоо // Вестник Исык-Кульского университета, 2022, №53.

Рецензент: филол.и.к., доцент Кадыркулова Ү.К.

УДК 82.0:821.512.154
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-320-328

Турдубаева Н.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Турдубаева Н.
КНУ имени Ж. Баласагына
Turdubaeva N.
KNU J. Balasagyn

SPIN-код: 1523-6069, AuthorID: 1010061 ORCID: 0000-0001-5107-4286

КАЧКЫНБАЙ АРТЫКБАЕВ ЖАНА "ЖАШ ТОЛКУНДАР" АДАБИЙ ИЙРИМИ
КАЧКЫНБАЙ АРТЫКБАЕВ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРУЖОК "МОЛОДЫЕ ВОЛНЫ"

KACHKYNBAY ARTYKBAEV AND LITERARY CIRCLE "MOLODYE VOLNY"

Кыскача мүнөздөмө: Өткөн кылымдын тарыхында ар бир улуттун филологиялык өнүгүүсүндө жаш калемгерлерди, же акын-жазуучуларды өстүрө жана сындай турган адабий ийримдер пайда болгон. Маселен, орус адабиятында М.Горький атындагы адабият институтунда "Ленский", "Белкин" (2007) аттуу адабий ийримдер жашап, азыркы күндө дагы социалдык барактарын ачып, окурмандарынын ой-пикирлерин топтоп, жаш акын-жазуучуларды диалогко тартып келсе, ал эми Кыргызстанда кыргыз филологиясы факультетинде бир кылымдык тарыхы бар "Жаш толкундар" адабий ийрими болуп саналат. Аталган макалада "Жаш толкундар" адабий ийримин 70-80-жылдары жетектеген профессор Качкынбай Артыкбаевдин жасаган чыгармачылык иштеринин жыйынтыктуу аракеттери хронологиялык багытта жазылат. К.Артыкбаев "Жаш толкундар" адабий ийримди жетектеп турганда жергиликтүү басма сөздөргө байма-бай макалаларынын жарыялап турган. Ар бир макаласында "Жаш толкундар" адабий ийримдин ар убакта жасаган чыгармачылык ийгиликтерин, андагы катышкан мүчөлөрүнүн чыгармаларын кошо жарыялоого жетишкен. Ошол кездеги "Ленинчил жаш", "Кыргызстан маданияты" жана улуттук университеттин "Путь к знаниям" аттуу орус, кыргыз тилдеринде чыккан гезитинде ийримдин ишмердүүлүгүн К.Артыкбаев жарыялоо менен ийримдин өткөн кылымдык тарыхынын барактарын кийинки муундарга калтырууга чоң эмгек жумшагандыгы аталган макаланын мазмуну далилдейт.

Аннотация: В прошлом столетии по всему миру сформировались литературные кружки для поддержки молодых авторов, включая российские кружки «Ленский» и «Белкин» при Литературном институте им. М. Горького, которые активно работают в соцсетях, и кыргызский кружок «Молодые волны» на факультете кыргызской филологии, имеющий вековую историю. Эти сообщества играют важную роль в филологическом развитии народов, предоставляя молодым писателям и поэтам платформу для развития и взаимодействия с читателями. В этой статье рассказывается о творчестве профессора Качкынбая Артыкбаева, возглавлявшего литературный кружок «Молодые волны» в 70-80-х годах. Он регулярно публиковал статьи в местных изданиях о творческие успехах литературного кружка «Молодые волны» в разное время, а также произведения его членов. Содержание статьи доказывает, что К. Артыкбаев, публикуя статьи о деятельности кружка в газетах того времени «Ленинчил жаш», «Кыргызстан маданияты» и «Путь к знаниям» Национального университета на русском и кыргызском языках, вложил немало сил, чтобы запечатлеть историю кружка для будущих поколений.

Abstract: In the course of the last century, literary circles emerged in the philological development of each nation, which nurtured and criticized young writers or poets. For example, in Russian literature, literary circles called "Lensky" and "Belkin" (2007) existed at the M. Gorky Literary Institute, and today they still open social pages, collect the opinions of their readers, and engage young poets and writers in dialogue, while in Kyrgyzstan, the "Young Waves" literary circle, which has a century-old history, is located at the Faculty of Kyrgyz Philology. This article chronicles the creative work of Professor Kachkynbai Artykbaev, who headed the "Young Waves" literary circle in the 70s and 80s. When K. Artykbaev headed the "Young Waves" literary circle, he regularly published articles in local publications. In each article, he managed to publish the creative successes of the literary circle "Young Waves" at different times, as well as the works of its members. The content of the article proves that K. Artykbaev, by publishing the activities of the circle in the newspapers of that time "Leninist Youth", "Kyrgyzstan Kultury" and "Put k znaniyam" of the national university in Russian and Kyrgyz, put a lot of effort into leaving the pages of the circle's past history for future generations.

Негизги сөздөр: адабий ийрим; акын-жазуучулар; гезиттер; факультет; сабактар; жаш толкундар; ырлары; чыгармалары; маалыматтар.

Ключевые слова: литературный кружок, поэты и писатели, газеты, преподавательский состав, уроки, молодежные волны, стихи, произведения, информация.

Keywords: literary circle, poets and writers, newspapers, faculty, lessons, youth waves, poems, works, information.

1991-жылы Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинин босогосун аттап, студенттик жашоонун сабактарына чөмүлүп, ар түрдүү мүнөздөгү агайлардын сабактарына катышып, алардын ар бир окуган лекциялык сабактарын окуп, бирде түшүнсөк, бирде түшүнбөй жүргөн күндөрүбүздүн биринде

профессор Качкынбай Артыкбаевдин сабагынан 13 студент баа ала албай, окуудан чыгып жатат деген кабар тарады. Жаңыдан студенттик окуунун тепкичтерине жетип, эми гана окуунун талаптарына көнө баштаганда профессор К. Артыкбаевдин студенттерди окуудан чыгарып жатат деген кабарды укканда баарыбыз корко баштадык. 2-курстун студенттеринен агайдын кабарын сурасак: "Экинчи курстан К. Артыкбаевдин сабагынан өтсөң, анда бешинчи курска жетесиң", -деген гана сөздөрдү угабыз. К. Артыкбаевдин өңүн билбейбиз, болгону аты-жөнүн жана студенттерди эзет деген сөздөрдү гана угабыз. Ошентип, 2-курска да келдик. Агайдын атын 1-курста эле угуп, анын сүрүнөн коркуп, лекцияларын калтырбай барабыз. Кышкы сессия келди. К. Артыкбаевдин сабагынан – экзамен. Кулаганы болуп жатат, арабыздан эң жакшы деген баага татыган студенттер да болууда. Ошентип, агай алгач бетме-бет отуруп, бизди экзамен алды. Албетте, жатаканада даярданып, бири-бирибизден китептерди алып окуп, К. Артыкбаевден ийгиликтүү тапшырдык. Көрсө, "Артыкбаев" деп атаган ар бир студенттердин чочулоосу бизге билинбей чоң сабак алып келгенин ошол кезде түшүнбөгөн экенбиз.

Профессор К. Артыкбаевдин ишмердүүлүгүндө, же изденүүчүлүк аракетинде, келечек муундарга жол көрсөткөн устаттык мамилесинде кайталангыс адамдык касиети менен үлгүлүү жасаган иштери артында калды. Кайсы багытынан албайлы, К. Артыкбаевдин күжүрмөндүк эмгегин ким тана алат? Ар дайым агайдын талыкпаган эмгегин эстеп, анын бир гана улуу бабабыз Жусуп Баласагынга байланыштуу аткарган кажыбас эмгеги кимди гана кубантпайт. Азыркы учурда Улуттук университеттин аты менен Жусуп Баласагын аты менен аталган сайын Качкынбай Артыкбаев ар бирөөбүздүн эсибизге түшөт. Жусуп Баласагындын атын Кыргыз улуттук унверситетине койдуруу үчүн 35 жыл эмгегин жумшады. Бул, билгенге кайталангыс чоң эрдик. Азыр түрк дүйнө илиминде дагы бул тууралуу кеңири изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. К. Артыкбаев улуттук университеттин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз адабияты кафедрасын 40-жылдан ачык башкарды. Анын чыгармачылык өнөрканысындагы ийгиликтерден сырткары, мойнуна алган милдеттемелерин жоопту жана бийик аракеттер менен аткарууга бел байлагынын ар бир кыймылында байкалып отурат. Маселен, К. Артыкбаев кафедра башчысы болгон күндөн тартып, 20-жылдардын аягында уюшулган, адегенде **"Кызыл учкун" (1927),** кийин **"Турмуш толкундары" (1960),** анан **"Жаш толкундар" (1970)** деп аталган адабий ийримди жетектеп келген. Аталган ийримди К. Артыкбаев кайсы жылдардан баштап жетектеп келген? -деген суроо пайда болот.

Кыргыз эл акыны Шайлообек Дүйшеевдин "Агай тууралуу алты ооз сөз" аттуу макаласында: "1975-жылы ноябрында, КМУнун филологиялык факультетине окууга өтүп, "Жаш толкундар" ийримине келип, ийримдин жетекчиси Качкынбай Артыкбаев агай – кыргыздын көрүнүктүү илимпозу, белгилүү адабиятчы, сынчы, публицист, акын экенин кийин билдик...", – деп жазганына караганда, Качкынбай Артыкбаев 1975-жылдан баштап "Жаш толкундар" адабий ийриминин жетекчиси болгон. [1, 31-б.] Мындай ийримди жөн эле жетектеп келбестен, ар дайым акын-жазуучулар менен жолугушууларды уюштуруп, кечелерге студенттерди катыштырып, жаңыдан телпинип чыгып келе жаткан жаш акын-жазуучулардан тартып, алардын жаңыдан жазган чыгармаларын талкууга койдуруп, алар тарабынан айтылган сындарды кабыл алып, ал маалыматтарды **"Жаш ленинчил", "Путь к знаниям", "Кыргызстан маданияты"** аттуу гезиттерге жарыялап, эл – журтка кабарлап турганы менен архивдик материалдарды сактап калды. Маселен, Ж. Баласагын атындагы кыргыз улуттук университенин "Путь к знаниям" аттуу студенттик гезити орус, кийинчирээк кыргыз тилинде жарыяланып, университеттеги илимий-практикалык конференцияларды, иш чараларды, студенттердин жашоо турмушу тууралуу маалыматтарды жарыялап турган. Ал мезгил 50-80-жылдар аралыгына чейин жашап, көп студенттердин, мугалимдердин сүйүктүү гезиттеринин бирине айланганы тарыхый чындык. Ошол гезиттин беттеринде "Жаш толкундар" адабий ийриминдеги өткөрүлгөн иш чаралар тууралуу жана чыгармачылык менен алек болгон студенттердин поэзиялык, прозалык чыгармалары кыргыз, орус тилдеринде жарыяланып турган. 50-жылдары жалаң эле гезиттин беттериндеги материал орус тилинде жарыяланып келсе, 70-жылдардын аягында кыргыз тилинде жарыялана баштаган. Бул аракеттер профессор Качкынбай Артыкбаевдин демилгеси менен иш жүзүнө ашырылса керек. Маселен, **1977-жылы 9-июнда** профессор К.Артынбаевдин **"Акындар менен жолугушуу"** аттуу макаласы жарык көрөт. [2, 4-б.] Аталган

маалыматта кыргыз филологиясы факультетинин студенттери Кыргызстандын белгилүү акын-жазуучулар менен чыгармачылык жолугушуу өткөрүшкөнүн, Улуу Октябрь революциясынын 60 жылдыгына арналып өткөрүлгөн жолугушууда акындар өздөрүнүн Улуу Октябрдын 60 жылдыгында арналган чыгармаларын окуп беришкенин, ал кездеги акындар С. Жусуев, Т.Адышева, С. Урмамбетов, филология илимдеринин кандидаты, адабиятчы, сынчы, кыргыз адабияты кафедрасыны башчысы К. Артыкбаев, акын А. Жакшылыковдор ырларын студенттерге канааттануу менен угушканын эскерип өткөн. Ал эми **1979-жылы** газатанын бир бетин толук “Жаш толкундар” деген чоң аталыш менен берип, ошол беттин башын **“Шыктууларга жол ачык”** аттуу көлөмү чакан сөз башын К.Артыкбаев баштап, факультеттин студенттери Баратбай Аракеевдин “Жаш прозаиктин ийгилиги”, Нуралы Капаровдун “Катарлаш ыр жазып жүргөндөргө”, Анарбай Ормоновдун “Ыр”, Абдыраимбек Мамытовдун “Элегия”, Шайлообек Дүйшеевдин “Өлтүрүштү”, “Салт ушундай имиш” аттуу сатиралык аңгемеси кошо жарыяланган. [3, 3-б.] Көп узабай, кайрадан **1980-жылы** К.Артыкбаевдин **“Жаш таланттардын өстүрөбүз”,** аттуу макаласы жарыяланат. [4, 4-б.] Көрсө, университеттин алдында уюштурулган «Жаш толкундар» аттуу адабий ийримдин иштеп жатканынан жарым кылым, же 50 жылдан ашуун убакыт өтүп, ийримдин тарыхы 1920-жылдардын аягында башталып, педтехникумдун учурунан бүгүнкү күнгө чейин анын эске алына турган бай традициясы жана тажрыйбасы түптөлүп калган экен. Ийримден тарбия алган көп сандаган акын-жазуучулар, сынчы-адабиятчылар, журналисттер, же коомдук ишмерлер, атүгүл азыркы күндө дагы республиканын маданий тармактарында активдүү иштеп жатышканын автор К. Артыкбаев белгилеп өтөт. Өзгөчө, ал кездеги КПСС БКнын чыгармачыл жаштар менен иштөө жөнүндөгү токтомунан кабыл алынгандан кийин ийримдин иши бир кыйла жанданып, анын мурдагы традициясы жана иш тажрыйбасы дагы катар жаңылыктар менен толукталып, адабий ийрим традициялуу кечелерди, жолугушууларды, талкууларды өткөрүүдөн тышкары республиканын чыгармачылык союздары менен бирдикте айрым бир пайдалуу иш чараларды дагы кошо өткөрүп турушканын да кеңири жазылган. Буга мисал катары, ал кездеги Кыргызстан жазуучулар союзунун алдындагы чыгармачыл жаштар менен иштөө секциясы жана КУУнун кыргыз адабият кафедрасынын биргелешүүсү менен өткөрүлгөн семинар кеңешмесиндеги иш чаралардын жүрүшүнөн байкасак болот. Семинар кеңешменин ишинде азыркы мезгилдин белгилүү акын-жазуучулары Ж. Мамытов, Д. Казакбаев, С. Тургунбаев, А. Жакшылыков, К. Сактановдор сыяктуу көркөм сөздүн өнөрлөрү, сынчылары, басма сөз кызматкерлери катышып, тажрыйбалуу пикирлерин ортого салышкан. Ошол мезгилдин жаш таланттары Кыргыз ССРинин эл жазуучусу, Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты Т. Сыдыкбеков, акын Р. Рыскулов ж.б. акын-жазуучулар менен жолугушуу кечелерин өткөрүшкөн. Ошол учурда, профессор К.Артыкбаев атайын бөлүп жазган пикиринде «Ленинчил жаш» газетасында “Жаш толкундар” адабий ийриминин мүчөлөрү жазган ырларын, чыгармаларын жарыялап туруугa атайын бир бети берилип, жарыяланып турганы материалдар менен кошо далилдеген. Ошону менен катар “Жаш толкундар” адабий ийримин мүчөлөрүнүн чыгармалары республикалык радио аркылуу да берилип, уктуруулар уюштулурулуп турганы да бар экен. Профессор К. Артыкбаевдин максаттуу иштегенинин негизги багыты, мамлекеттин талаптарын, өкмөт тарабынан коюлган маселелерди так аткаруу принциптери күч алган. Өзгөчө, 80-жылдары “Жаш толкундар” адабий ийриминин жыйынтыктуу иштери тууралуу жазган макалаларында ал кездеги аталган КПСС БКнын идеологиялык иштерин жакшыртуу боюнча жакында кабыл алынган токтомундагы талаптар ийримдин негизги багыт берүүчү көрсөтмө болгонун баса белгилеп жазган. Маселен, **1980-жылы “Таланттар тарбияланышат”** аттуу макаласынан окууга болот. [5, 4-б.] Аталган макаласында ал кезде мамлекеттин талабында «Чыгармачыл жаштар менен иштөө жөнүндөгү” токтом кабыл алынган. Ошол токтомдон кийин «Жаш толкундар» адабий ийриминин иштеринде да ийгиликтер жаралып, ийримдин мүчөлөрүнүн чыгармалары радиодо уктурулуп, мезгилдүү басма сөз беттеринде үзгүлтүксүз жарыяланып, атүгүл «Жаш толкундар” ийриминин таланттарынын ырлары телекөрсөтүү аркылуу да көрүүчүлөргө көрсөтүүгө даярдалган. Ал кезде мурдатан келе жаткан традиция боюнча окуу жылынын башталышында акын-жазуучулар менен үзгүлтүксүз жолугушуулар уюштурулуп, Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты Ж. Абдыкалыков сыяктуулар меймандa болуп,

аны менен ийримдин мүчөлөрү пикир алышып, Ж.Абдыкалыковго дагы өздөрүнүн жазган чыгармаларын окуп беришип, кеңеш алышканын да окууга болот. Ошол арада, "Жаш толкундар" адабий ийримдин кээ бир мүчөлөрүнүн чыгармалары «Учкун» сыяктуу жаштар альманахтарында жана мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыялануу менен окурмандар арасында белгилүү болуп калганын, алардын катарына К. Кичинемолдоева, Б. Табалдиев, Ж. Акунова, Ф. Абдалова, Ө. Тиллебаев, Ж. Саалаев, К. Кулуев өңдүү талапкерлерибизди айтууга болоорун профессор К. Артыкбаев иреттүү эскерип жазган. Мындан сырткары, ошол жылдары республикалык «Ала-Тоо поэзиясы-80» фестивалында "Жаш толкундар" адабий ийриминин мүчөлөрү К. Кичинемолдоева жана К. Кулуев катышып, Кыргызстан ЛКЖС БКнын "Ардак грамоталары» менен сыйланган экен. Ийримдин иш планында көп маселелер каралып, ар жума күнү ийрим мүчөлөрүнүн чыгармаларынан тартып, классиктердин ар түрдүү жанрдагы чыгармаларына чейин талкуулар жана белгилүү акын – жазуучулардын юбилей кечелери дагы өтүп турган экен. Маселен, акын Ж. Бөкөмбаевдин 70 жылдык юбилейи белгиленип, акындын жаркын элеси жөнүндө сөздөр сүйлөнүп, студенттер акынга арналган өздөрүнүн ырларынан да окуп беришип, коомчулукту өздөрүнө тартып турган. Мындан сырткары, «Жаш толкундар» адабий ийрими башка ВУЗдар менен жолугушууларды, кызыктуу кечелерди өткөрүп, жеке эле республикабыздагы окуу жайлары эмес, боордош республикалардын жогорку окуу жайларындагы адабий ийримдер менен да байланыштарды түзүүгө дагы профессор К.Артыкбаев пайдубал түзгөн. **1981-жылы "Ийримдин иши илгерилей берет"** аттуу макаласында «Учкун» сыяктуу жаштар альманахтарында жана мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыялануу менен окурмандар арасында белгилүү калган акындар: Бектуруш Табалдиев, Фатима Абдалова, Өмүрбек Тиллебаев, Мелис Эшимканов, Жедигер Саалаев, Болотбек Бөкөлеев, Кожогелди Кулуев өңдүү талапкерлерди атап өтсөк болот деген макаланын мазмуну менен соңуна чыгат. Экинчиден, 1980-жылы "Кыргызстан маданияты" газетасы менен бирдикте "Жаш толкундар" адабий ийриминин демилгеси менен конференциялар да өткөнүн белгилеп жазган К.Артыкбаев. Ошондой эле, ийримдин мүчөлөрү Бурулкан Сарыгулованын "Эңсөө", Клара Кырбашеванын "Көл дүйнөсү", Абдыраимбек Мамытовдун "Тандагы ыр", Бектуруш Табалдиевдин "Чөп", Жедигер Саалаевдин "Бир келин", Жакыпбек Ашымовдун "Сага" ырларын жана "Белек" аттуу аңгемеси жарыяланган. [6, 5-б.] **1988-жылы** "Жаш толкундар" адабий ийриминин 60-жылдыгына карата **"Путь к знаниям"** аттуу гезитинин 2 санынын толук алып, юбилейлик маалыматтарга карата окурмандарга тарыхый пайдубал түзө турган көлөмдүү, мазмуну кызыктуу макаласын жарыялаган. [7, 1-4-б.] Макаланын биринчи эле бетинин башатында Кыргыз эл акыны Аалы Токомбаедин "Кызыл учкундун" төрөлүшү" аттуу 1937-жылы жарыялаган макаласын окурмандарга сунуштаган. Макаланын мазмунунда "Жаш толкундар" адабий ийрим алгач аталышында "Кызыл учкун" деп аталганын, анын мындай аталышы улуу көсөмүбүз В.И. Лениндин кайтыш болуп кеткенине байланыштуу болгонун, 1927-жылга чейин "Кызыл учкун" кружок катарында эмес, адабий уюм укугунда жашап, 1927-жылдын ноябрь айында кыргыз педтехникумунун имаратында адабият менен искусскусствого шыктуу бардык окуучулардын катышуулары менен уюшулганын, алардын бардыгы комсомол менен пионер жашындагы окуучулар жана кызматчылар боло турганын, Кыргыз техникуму «Кызыл учкун» советтик кыргыз искусствосу менен адабиятынын ал кездеги пионерлеринин, азыркы ветерандарынын уясы десек боло турганын, ал кездеги СССРдин эл артисти А. Малдыбаев, Кыргыз ССРинин эл сүрөтчүсү Г.Айтиев, азыркы адабиятчы-жазуучуларыбыз: Қ. Баялинов, К. Жантөшев, К. Маликов, Т. Сыдыкбеков, Т. Үмөталиева, М. Абдыкаримов, А. Убукеев, С. Сасыкбаев, У. Абдыканмов, Ө. Жакишев. М. Токобаев, Т. Саманчин, З. Бектенов. К. Эшмамбетовдор; маркумдар: К. Рахматуллин, Ж. Бөкөмбаев,Ж. Турусбеков, А. Осмонов, Т. Байжиев, М. Элебаев, Ж. Жамгирчинов жана М. Кырбашовго окшогондор советтик кыргыз адабияты менен искусствосунун алгачкы ветерандары болгонун, алар жазуучулар, композитор, сүрөтчүлөр Союзун уюштурууга катышып, алар коомдун алгачкы агартуу күчтөрү болуп калганы тууралуу жазган макаласын окурмандарга сунуштап, А.Токомбаевдин макаласы менен **"Таалим – тарбиянын башаты"** аттуу өзүнүн макаласын К.Артыкбаев кошо берген. Аталган макаласында өзүнүн чыгармачыл жана изденген окумуштуу катары таанылып калышынын бир себебинде, өзү жашаган

коомдун таасири болгонун атайын белгилеп жазып: "Чынын айтуу керек, мындай чыгармачылык, илимий натыйжаларга жетүүгө алгачкы түрткү берген көрөңгө өзүм окуган, азыр өзүм иштеп жаткан университетимдин чыгармачылык илимий атмосферасы болду десем, чындыкты айткан болор элем. Студент кезде биз К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев, И. А. Батманов, К. К. Сартбаев, Б. Орузбаева, А. Жапаров, К. Иманалиев, К. Асаналиев, Б. Керимжанова өңдүү профессорлордон, тажрыйбалуу окутуучулардан сабак алып калдык. Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген мугалими, профессор Бейшегүл Үмөталиева эже кыргыз тилинен сабак берип жатып да биздин чыгармачылык шыгыбызды өстүрүүгө аракет кылчу. Бир жолу кош сөздөрдү катыштыруу менен чакан аңгеме жазууну тапшырганы эсимде. Мындай тапшырмаларды ал киши көп берер эле. Чыгармачылык шыгыбыздын өркүндөшүнө окутуучулардын берген кеп-кеңештеринен тышкары университетте иштөөчү адабий ийримдин көп жардам бергендигин бул жерде атайы баса белгилеп өтүүгө туура келет. Педагогика илимдеринин доктору, профессор Киреше Иманалиев ийримге жетекчилик кылган кезде ийримдин ишин кыйла жандандырып, «Жаш калем» аттуу дубал газетасынын чыгармачылыкка койгон талабын жогорулатып, талкууларды көп-көп өткөрүп турганы эсимде", - деп жазып келип, ошол Киреше Иманалиевдин жетектөөсүндө, "Биздин үн" аттуу кол жазма журналы уюштурулуп, анда ийримдин мүчөлөрүнүн чыгармалары эки айда бир жолу жарыяланып, 1954-жылы 1-саны чыгып, ал нускасы К. Артыкбаевдин өзүндө сакталып турганын жазган. Журналга редакциялык топ уюшулуп, анын составына К. Иманалиев, К. Артыкбаев, К. Атагулов, Қ. Бобулов, Ж. Алыбаев, Ж. Садыков, М. Сейталиев кирип, ал эми редакторун Сатар Үсөнов дайындалган экен. Журнал түп нуска түрүндө машинкага басылып, мукабаланып, анан китепканага, окуу залына коюлуп, эки айда бир чыгуучу журналдын биринчи санына Молдобаевдин «Эмгек – ата», «Жер – эне», М. Сейталиевдин «Үч ыр», К. Бобуловдун «Чоң кой», Ж. Алыбаевдин «Университет», «Итике», К. Атагуловдун «Университетке», «Орус тили», К. Артыкбаевдин «1-Май», «Тоо тереги», «Саякат», Т. Касымбековдун «Пионерге өтүптүр», Ж. Абдраимовдун «Жаз», С. Урмамбетовдун «Сүйүү деген эмне», Ж. Садыковду «Тамсилдер», К. Осмоналиевдин «Кыял» («Нурбек» романынан үзүндү), К. Кулматовдун «Кенебес» деген чыгармалары жарыяланып, студенттердин окуй турган китепчесине айланганы тууралуу да эскерүүлөр бар. Ошону менен катар, К.Артыкбаев маркум К.Маликовдун дагы ийримге жетекчи болуп калып, ийримдин мүчөлөрүнүн чыгармаларын окуп, бири-бирине пикир айттырып, акырында К.Маликов өзү айтып, тулкуулар уюштулуп турганын эскерип жазуу менен өзүнүн «Эки көлөкө» аттуу ыры катуу талаш-тартышка түшкөнүн дагы эскерип жазган. Эң алгач ырынын дурус жазылганын, бирок мазмуну анча ачык болбой, бүдөмүк ойлордон болуп калгандыгы ачык далилденип, Кубанычбек Маликов дегеле ыр жазган студенттердин көбүнө мүнөздүү болгон тематикалык жардылыкты айрыкча баса белгилеп көрсөтүп, коомдук мааниге боло турган темаларды тандап жазууга, кичинекей нерседен чоң маани таба билүүгө үндөп, кургак романтикага берилбей, күйүү, сүйүү сыяктуу майда сезимдерден чыга албай жаткандарын айтып, К. Маликов ийримдин мүчөлөрүн кеңири ойлонууга жетелегенин белгилеп өткөнү байкалат. Ошондой эле, "Жаш толкундар" адабий ийримин Кымбатбек Укаев дагы жетектеген. Ал тууралуу К. Артыкбаев: "...Өзгөчө биздин ийримге сынчы Кымбатбек Укаев жетекчи болуп иштеген мезгилде чыгармачылык шыгыбыздын өркүндөшүнө көбүрөөк практикалык жардам болгондугун айта кетүү орундуу болор эле. Ал ийрим мүчөлөрүнүн жазгандарын республикалык газета, журналдарга сунуш кылып, жарыялап, чыгармачылыкка дайыма дем берип турду. «Москвич» сатып алган үй бүлөнүн психологиясын элестетмек болуп жазган бир ырымды К. Укаев «Ала-Тоо» журналына сунуш кылып, атүгүл атын «Москвич жөнүндө диалог» деп өзгөртүп чыгарган", -деп кубануу менен жазганы дагы тарыхтын бир күбөсү болуп калды. Ооба, К. Укаев «Ленинчил жаш» газетасына (1954, 26-май) «Жаш таланттардын уясы» деп макала жазып, адабий ийримдин айрым мүчөлөрүнүн чыгармачылыгы жөнүндө кыскача кабар берип тааныштырган макаласы да бар [8, 3-б.]. Мындай ийримдин жыйынтыктуу чыгармачылык иштеринин бири, бул активдүү катышкан мүчөлөрдүн ырларын чогултуп, 1956-жылы «Толкун» аттуу ырлар жыйнагын басмадан жарыялаганы жаш калемгерлер үчүн кайталангыс кубаныч болгон. Аталган жыйнакка Ж. Садыков, С. Абдыкадырова, И. Исаков, Ш. Садыбакасов, М. Тойбаев, Ш. Абдрамановдордун алгачкы ырлары кирген экен. Мындай ийримдин кыймылдуу

аракеттери чыгармачыл студенттердин ой толгоолорун, сезимдерин кыймылдатып, алардын жазуу стилинин бөтөнчөлүктөрүн көрсөтүп, ар бир жазган чыгарманды жоопкерчилик менен кароого үндөй турган мектеп болгонунун К.Артыкбаев эскерип жазган. Совет доорунун жаштары эмгекчил жана өкмөт тарабынан айтылган буйруктарды аткарууга умтулган учурга К.Артыкбаевдердин мезгил замандаштары туш болгону баарыбызга маалым. Ал кездеги жаштар адабий талкуулар болот десе, артын карабай, бардык иштерин таштап катышууга милдеттүү аткарышкан. К. Артыкбаевдин жазуусунда студенттер жаңы китептер, же чыгарма чыкты десе эле, дароо чогулуп, өздөрүнчө талкуулап, дем алыш күндөрү да эс албай, университеттин аудиторияларын эртелеп келип, ичинен бекитип алып, кечке чыгармачылык менен алек болгон деп эскергенин дагы окууга болот. Көрсө, тынбай иштөө менен изденүү жолунда жүрүп, акыры өжөрлүк менен республикадагы таанымал акын-жазуучулар, драматургдар, адабий сынчылар, илимпоздор, окумуштуулар өсүп чыгууга чоң пайдубал түзгөн мектеп тургузулган экен. Мындай ийгиликтин башатында Кыргызстандын мамлекеттик басмаканасынан К.Артыкбаев кетип, университеттин кыргыз филологиясына келип, иштеген күнүнөн баштап, "Жаш толкундар" адабий ийримди көп убакыт жетекчиликке алган. Анын жетектөөсүндө талкуулар уюштурулуп, ийримдин мүчөлөрүнүн чыгармалары каралып, басма сөздөргө жарыялап, басма сөздөр аркылуу аларды миңдеген окурмандарга тааныштыруу менен ийримдин ишин жоопкерчилик менен аткарып турганын анын жазган макалалары далилдейт. Анын аракетинде «Кыргызстан маданияты», «Ленинчил жаш», «Мугалимдер газетасы» сыяктуу газеталарга ийримдин поэзиялык, прозалык чыгармалары жарыяланып турганы чындык. Атүгүл, ийримдин мүчөлөрүнүн китептерин дагы жарыялоого жетишкен. Маселен, ийрим мүчөлөрүнүн К. Даутов, А. Рыскулов, Р. Карагулова, А. Эркебаев, К. Эдилбаев, К. Байжигитов, Б. Базарбаев, У. Касыбеков, К. Ибраимов, Э. Калдаров, С. Самсалиев, Д. Маанаева, М. Жуматаев, Ч. Өмүралиев, Ө. Тиллебаев, Ш. Дүйшеев, Н. Капаров, А. Акималиев, Б. Табалдиев, М. Каримов, Ж. Саалаев, К. Кулуевдер автор катары таанылууга жолдор ачылып, Табылды Мукановдун китеби Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты болгону деген маалыматтар бар. К.Артыкбаевдин жазуусунда "Жаш толкундар" адабий ийримдин музейин ачуу демилгеси көтөрүлүп, бирок бул демилге азыр дагы токтоп турганы баарыбызга маалым. Ошентип, профессор К. Артыкбаев "Жаш толкундар" адабий ийриминин 60 жылдыгында жергиликтүү басма сөздөргө отчеттук макалаларын жарыялаган. 1988-жылы **"Жаш толкундарга 60 жыл"** деген рубриканын алдында гезиттин 1-бетинде жогорудагыдай 1937-жылы А. Токомбаевдин макаласы менен К. Артыкбаевдин макаласын жарыяласа, экинчи бетинде "Тарых барактарынан" деген рубрика менен "Биздин үн" кол жазма журналынын жарыяланышынын тарыхы менен Эл акыны Акбар Рыскуловдун "Кайрадан ... Кызыл учкун" аталса..." аттуу 1-курстун студенти Толкунбек Мендебаев менен болгон маеги, белгилүү сындын өкүлү К.Байжигитовдун "Ишеним алга жетелейт" жана "Жаш толкундар" адабий ийриминин чет өлкөлүк байланыштары К.Артыкбаев менен Мирсаид Миршакардын кыргыз, орус тилинде жазган каттары кошо жарыяланган. Ар бир маалымат өз алдынча тарых. Маселен, ийримдин "Биздин үн" аттуу кол жазма журналы, же "Жаш толкундар" ийрими "Кызыл учкун" деп, алгачкы аты кайра берилсе, же ийримдин чет өлкөлүк байланыштары менен коомубузга белгилүү сынчылардын өсүп чыгышына шарттар өбөлгө болгонун тууралуу маалыматтар өткөн кылымдын тарыхында чыгарамчылык адамдардын өсүү жолунда аракеттеринин бир элеси көз алдыбызга тартыла түшөт. Ошону менен катар, 50-60-жылдардагы адабий ийримдин мүчөлөрү: Т. Касымбеков, Ж. Садыков, Б. Жакиев, М. Байжиев, М. Буларкиева, Ж. Алыбаев, Э. Ибраев, К. Артыкбаев, А. Жакынбеков, Ж. Абдыкалыков, М. Тойбаев, Б. Сабиров, С. Үсөнов, С. Асанбеков, К. Бобулов, С. Жигитов, Э. Турсунов, О. Султанов, М. Турсуналиев, Т. Молдобаев, М. Сейталиев, К. Кулматов, К. Жапаров, К. Жусупов, К. Осмоналиев, К. Жуманазаров, Э. Медербеков, А. Стамов, А. Өмүрканов, А. Токтогулов, С. Урмамбетов, Б. Алагушев, С. Тургунбаев, Д. Жамансартова, Б. Асаналиев, О. Соороновдор болсо, 50-жылдары адабий ийримдин мүчөлөрү: И. Мансуров, Т.Касымбеков, Ж. Кыдырмышев, С.Урманбетов, Ж. Садыков, Т.Осмоев, С.Асанбеков, С.Осмонов, М.Абдыкадырова, М.Абылкасымова, К. Укаев, Т. Сыдыкбеков, Ш. Бейшеналиев. А. Белеков, К. Атагулов, С. Жетимишев, Ж. Абдраимов, Т. Молдобаев, К.Бобулов, К. Артыкбаев, Жылкычиев, Конокбаев, Э. Турсуновдор

болгонун да К.Артыкбаевдин макалаларынан байкоого болот. Ийримдин мүчөлөрү башка элдердин да мыкты адабий чыгармаларын которууга багыт коюшуп, Н.Некрасовдун, С. Маршактын, П. Вороньковдун, М. Миршакардын, П. Вершигоранын, тажик акыны Мирсаид Миршакардын «Алтын кыштак» поэмасын Э. Турсунов, «Федя» поэмасын К. Артыкбаев которушкан. Кийин ал поэмалар басмадан жарык көрүп, көп окурмандардын алкоолоруна ээ болгон. Эң кызыгы, "Жаш толкундар" адабий ийримдин байланышын Эл аралык деңгээлге жеткирүүдө К. Артыкбаевдин жасаган аракеттери да бар. Маселен, тажик акыны Мирсаид Миршакарга К. Артыкбаевдин жазган каты буга күбө. Ошол 1955-жылдары К.Артыкбаев менен М. Миршакардын бири-бирине жазган каттарын окурмандарга өзгөрпөй берсек. К. Артыкбаевдин каты:

Здравствуйте, многоуважаемый Мирсаид Миршакаров!

Примите братский привет из долин солнечного Киргизстана. Студенты высших учебных заведений нашей республики любят Ваши произведения и ценят их по достоинству. Безусловно, нашу симпатию вызвали Ваши те произведения, которые переведены на русский язык (Золотой кишлак» и др.). За это мы бесконечно благодарны Великому русскому языку, в то же время нам хочется прочитать Ваши произведения в оригинале. Пока что, это наше желание неосуществимо, ибо исполнение его зависит от степени обладания нами таджикским языком. Тем не менее нам бы хотелось знать Ваше личное мнение о качестве переводов Ваших произведений на русский язык. Члены литературного кружка филологического факультета Киргизского государственного университета знакомы с Вашей поэзией для детей. Отличные мысли, выраженные в них, имеющие огромное воспитательное значение, побудили нас как можно скорее довести их до молодых киргизских читателей. С этой целью из Ваших произведений для детей мы сделали поэтический перевод в объеме одной книжечки. Сюда входят: поэма «Федя», стихотворения «Ручка», «В гости» и другие. Переводы были обсуждены на заседании нашего творческого кружка, которым руководит человек, специально назначенный СП Киргизии. Обсуждение внесло в переводы некоторые исправления и уточнения. Теперь мы считаем, что будущая книжечка почти готова к печати. Имея сведения о творчестве классиков таджикской литературы, таких, как Фирдоуси, Омар Хайям, Хафиз, Рудаки и др., нам бы хотелось поближе познакомится с современными представителями таджикской национальной культуры. Поэтому мы также просим Вас, уважаемый Мирсаид аке, ознакомить нас с Вашими новыми произведениями и новинками таджикской поэзии вообще, если это не затрудняет Вас. Желательно, чтобы Вы выслали нам для самостоятельного подстрочного перевода оригиналы книг для детей и их последние издания на русском языке. Желаем Вам крепкого здоровья и дальнейших успехов в Вашем благородном труде. По поручению коллектива с искренним братским приветом" – деп жазган. К. Артыкбаевдин катына жооп:

Дорогой товарищ Артыкбаев Качкынбай!

Ваше письмо получил. Очень рад, что Вы и Ваши товарищи по Университету так заинтересованы моим скромным творчеством. Вы спрашиваете мое мнение качестве перевода моих произведений на русском языке. На такой вопрос трудно ответить. Дело в том, что у меня переведено более 8 тысяч строк на русском языке, среди которых имеются отличные и хорошие переводы (например переводы Адалис, Державина, Гудзенко) и имеются посредственные и плохие переводы. Качество перевода зависит прежде всего от переводчика. Однако, какие бы не были переводы, все же я многом обязан моим переводчикам, ибо благодаря их труду мои произведения стали известны широким кругам читателей. Посылаю Вам мою новую поэму «Ленин на Памире» - на, таджикском языке. На русском языке еще перевода не имеется. Когда будет перевод, обязательно вышлю вам и на русском языке. Прошу передать мою благодарность всем членам Вашего литературного кружка. Желаю Вам успеха в учебе. С сердечным приветом", – деп, тажик акыны Мирсаид Миршакаров 1955-жылы 4-апрелде жооп берген. К. Артыкбаев менен Мирсаид Миршакаровдун бири-бирине жазган каттарынын мазмунун окуганыбызда, албетте "Жаш толкундар" адабий ийриминин эл аралык байланышты чындоо тажрыйбаны кеңейтүүгө жол ачылган алгачкы аракет болсо керек. Мындай алгачкы аракеттер кийинки жылдары иш жүзүндө ашканы, же ашпай калганы тууралуу маалыматтар жок. Бирок, алгачкы Эл аралык адабий байланыш түзүүгө К. Артыкбаев демилге көтөргүнү биз үчүн жаңы сабак. Келечекте байланыш күтүү керек. Азыркы учурда онлайн деген кайтарым байланыш бар. Колдон келсе, М. Горький атындагы адабият институтундагы "Ленский",

"Белкин" сыяктуу адабий ийримдер менен байланыш түзүп, кыргыз тилинде окуган студенттерди орус тилиндеги аудиторияга көндүрүү керек. Албетте, К.Артыкбаев "Жаш толкундар" адабий ийриминин юбилейлик убакытын эч качан унутта калтырбаган. Анын "Дарыя башаттан башталат" аттуу макаласы "Жаш толкундар" адабий ийриминин 60-жылдыгына арналып жазылган [9,4-б.]. Аталган макаласында К.Артыкбаев "Жаш толкундар" адабий ийримдин алгачкы максаттуу өнүгүүсүнө ылайык кайрадан партиянын койгон талаптары иш жүзүнө ашкандыгын айтуу менен кириш сөзүн баштап, 1927-жылы "Кызыл учкун" деген аталыш менен педтехникумдун алдында адабий ийрим уюшулуп, ал ийримдин өкүлдөрү Абдылас Малдыбаев, Гапар Айтиев, Мукай Элебаев, Жума Жамгырчиев, Касымалы Жантөшев, Кубанычбек Маликов, Жоомарт Бөкөнбаев, Темиркул Үмөталиев, Жусуп Турусбеков, Мамасалы Абдукаримов, Айткулу Убукеев, Узакбай Абдукаимов, Өмүркул Жакишев, Молдогазы Токобаев, Тазабек Саманчин, Саткын Сасыкбаев, Алыкул Осмонов, Райкан Шүкүрбеков, Мидин Алыбаев, Касымбек Эшмамбетов, Калим Рахматуллин өңдүү белгилүү тарыхый адамдар кийинчирээк Кыргызстандагы белгилүүлөрдүн катарын толуктаган кыргыз интеллегенциясы болуп калганын баса белгилеп өткөн. Ошентип, К. Артыкбаевдин чыгармачылык изденүүсү менен бирге уюштуруучулук аракети күчтүү экендигин байкоого болот. К.Артыкбаевден башка "Жаш толкундар" адабий ийримин жетектеген жетекчилердин бир-экин гана макалаларын көрүүгө болот. Аларга салыштырмалуу К. Артыкбаев ар бир кыймылынын кадамдарын, ийримдин багыттары менен аракеттерин окурмандарына тааныштырып турганы жогоруда аталып өткөн макалалары жооп берет. Негизи, элде: "Баскан-турган кадамдарыңды эскерип жазып тур", – деген акылмандык сөздөрү көзүң өтүп кетсе дагы, жазганың тарых болуп кала берет деген чындык ушул. К.Артыкбаевдин макалалары өткөн кылымдын барактарында жашап өткөн тарыхый адамдар тууралуу кабар берсе, экинчиден "Жаш толкундар" адабий ийримдин ийгиликтүү кадамдарын тереңирээк билүүгө жардам берери шексиз. К.Артыкбаев өзүнүн ишине тыкан, жоопкерчиликтүү мамиле кылуу менен бирге азыр дагы баасын жоготпой турган кадамдарды таштап кетти. Анын аркетиндеги кээ бир максаттары азыр дагы аткарылбай жатканы өкүнүчтүү. Маселен, 1927-жылы "Жаш толкундар" адабий ийриминин 100 жылдыгы өтө турганы болуп турат. Ошол аралыкка, биринчиден, адабий ийримдин макалалар жыйнагын чыгаруу керек.

Экинчиден, жогоруда макалабызда эскерип өткөндөй, ийримдин музейин уюштуруу керек. Бул дагы келечек муундар үчүн кайталангыс тарых болуп калат эле.

Колдонулган адабияттар

1. Дүйшеев Ш. Агай тууралуу алты ооз сөз // Китепте: Качкынбай Артыкбаев жөнүндө эскерүү.Бишкек, 2011, 31-б.
2. Акындар менен жолугушуу // Путь к знаниям, 1977, № 19(732), 9-июнь, 4-б.
3. Артыкбаев К. Шыктууларга жол ачык ("Жаш толкундар"адабий ийрими) // Ленинчил жаш, 1979, 17-февраль, 3-б.
4. Артыкбаев К. Жаш таланттарды өстүрөлү ("Жаш толкундар" адабий ийриминин мүчөлөрүнүн чыгармачылыгы жөнүндө) // Кыргызстан маданияты, 1980, 7-февраль, 4-б.
5. Артыкбаев К. Таланттар тарбияланышат // Путь к знаниям, 1980, 30-декабрь, № 35-36(861-862), 4-б.
6. Артыкбаев К. Ийримдин иши илгерилөөдө // Кыргызстан маданияты, 1986, 30-ноябрь, №44(1031), 5-б.
7. Артыкбаев К. Жаш толкундарга 60 жыл: Таалим – тарбиянын башаты // Путь к занаиям, 1988, 20-январь, №3-4, (1127-1128), 1-4-бб.
8. Укаев К. Жаш таланттардын уясы // Ленинчил жаш, 1954, 26-май, 3-б.
9. Артыкбаев К. Дарыя башаттан башталат // Советтик Кыргызстан, 1988, 6-май, 4-б.
10. Сыдыков Н. Газета жана окурман (К. Артыкбаевдин адабий ийримдеги уюштуруучулук иштери) // Ленинчил жаш, 1979, 6-январь, 4-б.
11. Чыгармачылык көрөңгө тууралуу маек. К. Артыкбаев менен маектешкен А. Түмөнбаев // Ленинчил жаш, 1987, 12-ноябрь, 4-б.

Рецензент: пед.и.к., профессор Оторбаев Б.К.

УДК 982.066(45)08
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-329-334

Турдугулов А.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Турдугулов А.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Turdugulov A.T.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0004-0002-5264-1541

АДАБИЙ ПРОЦЕССТИН ИЗИЛДЕНИШИНЕ ПРОФЕССОР К. АРТЫКБАЕВДИН САЛЫМЫ (“XX КЫЛЫМДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ” ОКУУ КИТЕБИ БОЮНЧА)
ВКЛАД ПРОФЕССОРА К. АРТЫКБАЕВА В ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕССА (НА МАТЕРИАЛЕ УЧЕБНИКА «ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В XX ВЕКЕ»)
PROFESSOR K. ARTYKBAEV'S CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE LITERARY PROCESS (BASED ON THE TEXTBOOK "HISTORY OF KYRGYZ LITERATURE IN THE 20TH CENTURY")

Кыскача мүнөздөмө: Макалада улуттук адабий процесстин изилдениши филология илимдеринин доктору, профессор К. Артыкбаевдин республиканын жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн жазылган “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” окуу китебинин негизинде каралды. Мында окумуштуунун адабият таануу, адабий сын жаатындагы жеке өзгөчөлүктөрү менен бирге улуттук адабияттын жаралышынан тартып, калыптанышы, өнүгүшү жана учурдагы абалы адабий анализге алынган.

Аннотация: В данной статье рассматривается, как реализовано изучение литературного процесса в учебнике доктора филологических наук, профессора К. Артыкбаева “История кыргызской литературы XX века”. Акцентируются ю его особенности в изучении литературного процесса с точки зрения литературоведения и литературной критики с момента формирования национальной литературы.

Abstract: This article discusses how the study of the literary process is implemented in the textbook of Doctor of Philology, Professor K. Artykbaev “History of Kyrgyz literature of the 20th century.” The focus is on its features in the study of the literary profession from the point of view of literary studies and literary criticism since the formation of the national literary profession.

Негизги сөздөр: адабий процесс; адабият таануу; адабий сын; мезгилдештирүү принциптери; проза; поэзия; драматургия; адабий анализ.

Ключевые слова: литературный процесс; литературоведение; литературная критика; принципы и критерии периодизации; проза; поэзия; драматургия; художественный анализ.

Keywords: literary process; literary criticism; literary criticism; principles and criteria of periodization; prose; poetry; drama; artistic analysis.

Адабий процесстин системалуу изилдениши үчүн ар бир улуттун адабиятынын тарыхы жазылышы керек, мындай табигый зарылдыктан улам орус адабиятынын тарыхы ондогон томдор менен басылды, кошуна казак элинин адабиятынын тарыхы отуз том, өзбектер элүү том кылып басышты. Шүгүр, кыргыз адабиятынын тарыхы да академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында Улуттук илимдер академиясынын кызматкерлери тарабынан он томдук даярдалып, бир нече ирет басмадан жарык көрдү. Демек, башка улуттар сыяктуу эле кыргыз адабиятынын тарыхы да көп томдуктар абалында жазылыптыр. Мындай болгон күндө ал тарыхты өзүнчө китеп кылып жазуунун канчалык зарылдыгы бар эле деген табигый суроо жаралышы толук ыктымал. Адеп белгилеп алуучу маселе – он томдук улуттук адабияттын тарихынын бардык этаптарын (фольклордон азыркы адабиятка чейин) толук камтыйт, ал ушунусу менен баалуу. Ошол он томдук деле улуттук адабияттын тарыхы, азыр сөз боло турган К. Артыкбаевдин көлөмдүү окуу китеби деле улуттук адабияттын тарыхы... Булардын типологиялык ажырымы

эмнеде, айырма-жалпылыктары кай жерден тогошот, кайсы бири маанилүү, а кайсынысы анын көлөкөсүндө калат? Мындай суроолордун да жаралышы толук мүмкүн.

Маселе ошол эмгектердин статусунда. Мындан улам ошол эмгектерде сөз болушу керек болгон маселенин объектиси менен предметинде, изилдөө багыты менен материалдарды сунуш кылуу манерасында, бир сөз менен айтканда, маселеге карата жасалган мамиленин методологиясында дейличи. Академиялык басылма статусундагы фундаменталдуу он томдук тарых менен бир автор жазган тарыхтын материалдары экөө эки башка деген пикир жаралбашы үчүн, азырынча мына буларды айта туралы: улуттук адабияттын жаралган мезгилинен тартып (оозеки форматта) бүгүнкүсүнө чейинки абалы он томдукта жалпы сомосунан этап-этап менен сунуш кылынат (алар салыштырмалуу кыска маалыматтык абалында берилет), арасында адабий портреттер болот, антпесе фольклордон азыркы жазма профессионал адабиятка чейинки тарыхты он томго сыйдыруунун өзү мүшкүл иш болмок. А окуу китебине материал салуу – такыр башка маселе. Мына ушундан улам К.Артыкбаевдин окуу китеби тууралуу, анын мазмундук жана формалык, композициялык жана структуралык өзгөчөлүктөрү тууралуу айтуу зарылдыгы өзүнөн-өзү жаралат.

К. Артыкбаевдин “XX кылымдын кыргыз адабиятынын тарыхы” эмгегинин статусу – окуу китеби. Республиканын жогорку окуу жайларында билим алып жаткан студенттер үчүн жазылган окуу китеп. Демек, мунун объектиси менен предмети, изилдөө багыты менен материалдарды сунуш кылуу манерасында, мазмундук-формалык анализге алуу технологиялары академиялык басылмадан кескин айырмаланып турат. Анын ошого жараша спецификалык өзгөчөлүктөрү болот. Окуу китебинин теориясындагы критерийлерге ылайык анын мазмуну менен формасынын диалектикалык биримдикте болуп, анын структурасынын элементтерин түзөт, ушундан улам анын окуу китеби катары функциясы аныкталат. Профессор К. Артыкбаевдин муну мыктылап өздөштүргөнү анын орто мектептер үчүн жазылып, кырк жылдан ашуун мезгилден бери окутулуп келе жаткан бешинчи класстын (авторлошу Бектур Исаков) “Биздин адабият” окуу китебинен көрүнөт. Ал он биринчи класстын Кыргыз адабияты окуу китебинин да авторлошторунун бири, мында ал жазуучу Т.Сыдыкбеков менен драматург Т.Абдумомуновдун чыгармачылыгы тууралуу бөлүмдөрдү жазган. Качкынбай агай өзү бир жолушканыбызда “сен да окуу китебинин автору экенсиң, билесиң, мектептер үчүн окуулук жазуу абдан түйүшүктүү”, - дегени бар эле. Анын орус окумуштуулары Л.В. Занковдун, Д.Б. Элькониндин, В.В. Давыдовдун (булар окуу китебинин теориясы менен методологиясын толук иштеп чыккан адистер) эмгектери менен ичкертен тааныш экендигине кепил боло албаймын, бирок К. Артыкбаевдин окуу китебин жазуунун технологиясын мыкты өздөштүрүп алганына ынанган элем.

Ал эми жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуу китебинин түйшүктүүлүгү андан да оор, маанилүү, опурталдуу да жагы бар. Опурталдуулугу – адистерди даярдоо ишинде зарыл болгон билимдерди сунуш кылып, ошончолук арбын материалдардын ичинен эң эле зарылдарын гана тандап алууда турат. Ырас, алар студенттин тээ мектепте окуган, өздөштүргөн окуу материалдарынан кескин айырмаланып, аларды улам толуктап олтурушу керек. Ал материалдарды студентке сунуш кылуунун стили да кыйла башкача болот. Мында эми маалыматтар гана эмес, ар бир маселе боюнча кенен жүргүзүлгөн анализ, тийиштүү жыйынтыктар чыгарылып олтурат. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китебин даярдаш үчүн автор кандайдыр бир спецификалык даярдыктарга ээ болушу абзел, К. Артыкбаевде мындай даярдык бар экен. Ал филфактын экинчи-үчүнчү-төртүнчү курстарында студент системалуу өздөштүрүшү керек болгон “Кыргыз адабиятынын тарыхы” курсунун методологиясын жакшы өздөштүргөнү үчүн анын жаралуу, телчигүү, калыптануу, өнүгүү эволюциясын ыраатын бузбай, түшүнүктүү абалда сунуш кылганга жетишти. Окумуштуу Д.Б. Эльконин минтип жазат: “Для изучения учебников высшей школы требуется предварительная подготовка. Школьную литературу понимают все люди, а вот учебники для вузов предполагают наличие специальных знаний. Отличает учебники для студентов большее количество дисциплин и узкая направленность изучения конкретной дисциплины. Данная особенность учебников высшей школы появилась в связи с углубленным изучением определенного направления какой-то конкретной дисциплины”. Ошол конкреттүү дискурс (дисциплина) биздин шартыбызда – улуттук адабияттын тарыхы.

Менин пикиримде, улуттук адабий процессти изилдөө ишинде мындай окуулукка мүнөздүү болгон улуттук адабияттын тарыхын

мезгилдештирүү принциби К. Артыкбаевде туура берилген. Мунсуз анын методологиясын туура аныктап, туура жолго коюу кыйын. Жыйырманчы кылымдын башындагы кыргыз адабияты (1900-1917) бөлүмүндө фольклордон башат алган адабияттын акындар чыгармачылыгында, андан ары профессионал жазма адабиятка өтүү процессинин эволюциялык мүнөзү ачылат. Бул мезгил башкалардан кыйла айырмаланган, өзгөчөлөнгөн мезгил болчу, муну автор тарыхый-маданий кырдаалдын контекстинде билгичтик менен анализдейт, туура жыйынтык-бүтүмдөрдү жасаган. Ошол мезгилдеги тарыхый-маданий кырдаалдын минтип кенен сунуш кылынышы методологиялык жактан алганда абдан эле туура, анткени адабий-маданий мурастардын жаралышына, алардын идеялык-тематикалык салмагына барып-келип ошол кырдаал таасир кылат эмеспи. "Жаңы социалистик коомдогу кыргыз адабиятынын жаралышы жана калыптанышы" деген ири бөлүмдө автор улуттук адабияттын тарыхын өзү сунуш кылган мезгилдештирүү принцибине ылайык 1917-1940-жылдар менен чектейт. Ошондогу коомдук-маданий кырдаалдын улуттук адабиятка карата таасири айтылып келип, поэзияга өзүнчө, прозага өзүнчө, драматургияга өзүнчө токтолот. Ушул бөлүмдө кинодраматургияны да унуткан эмес. Айта кетүүчү маселе, мындай көрүнүш окуу китептерин жазуу тажрыйбасында жаңылык нерсе, кинодраматургия улуттук маданияттын кыртышында карала турган жанр болгону менен анын пайдубалында, түпкүрүндө адабият жатат, мен мында сценарий тууралуу айтып отурамын. Ошондуктан улуттук адабияттын тарыхында кинодраматургиянын кошо каралышы, асыресе, уникалдуу мүнөзгө ээ болгон көрүнүш.

Кыргыз адабиятында социалисттик реализмдин калыптанышы чакан бөлүмдө каралганы менен автор мында буга чейин калыптанып калган идеологиялык адабий доктриналарга кайрадан кайрылганы байкалат. Идеологиялашкан адабияттын шартында буга башка өңүттөн карап баа берилип жүргөнү айгине болчу. К. Артыкбаевдин пикиринде "эгерде алдыңкы маданияты бар орус элинин адабияты жол көрсөтүп көмөктөшпөсө, башка советтик элдер менен тыгыз карым-катышта болбосо, ошондой эле дүйнөлүк маданият, адабият менен таанышпаса, кыргыз эли он беш-жыйырма жыл ичинде өзүнүн жаңы жазма адабиятын түзүп, анын бардык жанрын өздөштүрүп, жаңы чыгармачылык методду өзүнүн улуттук адабиятынын тажрыйбасында иштеп чыгып, таанымал адабияттардын катарына кошула албайт эле". [2, 104-б.] Ырас, соңку мезгилдерде айрым окумуштуулар социализмди биротоло жерип, ал коомдон эч бир алгылыктуу нерсени көрбөй, социалисттик реализм методун жалаң гана коммунисттик режимдин камчысы катары баалаган, айтылып, жазылып жүргөн пикирлер жок эмес. Канткен менен тарыхый факт өзүнүкүн бербейт, экинчи жагынан, мында кеп болуп жаткан бул эмгек улуттук адабияттын тарыхы боюнча жазылган эмгек, буга азыркы мезгилдин учурдагы контекстинен туруп мамиле жасоо, бери дегенде тар ойлом. К. Артыкбаев да мындайга карамандай каршы эле. Сөз болуп жаткан бөлүмүнө автор Касым Тыныстановдун адабий портретин кенен сунуш кылган, мунун өзү логикага сыйымдуу, ансыз улуттук адабияттын жаралуу, телчигүү, калыптануу мезгилин элестетүү мүмкүн эмес эле. К. Тыныстановдун чыгармачылыгына айрым авторлордой үстүрт эмес, ичкертен баам салып, анын бүтүндөй мурасын ошол мезгилдин контекстинде жеткире баа бере алган. Анын бир дагы чыгармасын калтырбай, ар бирине адабий аналитикалык ойлорун, пикирин көшөрүп жазыптыр.

Касым Тыныстановдун жыйырманчы жылдардын башында казак тилинде жазылган "Таң", "Бүгинги күн", "Алачка", "Булбулга" алгачкы ырларынан тартып, 1927-1931-жылдардын аралыгында эми өз эне тилинде жазылган "Ант беребиз дагы да", "Таң нурунда", "Социалисттик талаада", "Трактор" аталыштагы ырларынан тарта "Жаз", "Кыш", "Жайлоо" (пейзаждык лирикасы), "Айрылуу", "Алданган сулуу", "Кышкы түндө", "Ырдаба, сулуу, кыйнаба", "Эриксиз ажырашканга" чейинки махабат лирикаларына чейин кенен анализдейт. Айта кетели, булардын көбү ушул күндөргө чейин кенири адабий анализге алына элек болчу. Касымдын ар кандай жанрдагы чыгармачылыгына карата анализ жүргүзүп келип, К. Артыкбаев анын фольклордун негизинде жазылган "Жаңыл Мырза" поэмасына өзгөчө маани берип, ошого басым жасап талдаган. Адабий-аналитикалык кенен талдоолордон соң маселеге карата туура жыйынтык-корутунду жасоо милдети болот. К. Артыкбаев муну да жакшы түшүнгөн.

Ал К. Тыныстановдун совет доорундагы кыргыз элинин жазма адабиятын баштоочуларынын бири катары жыйырманчы кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхынан алган ордун белгилейт. Касымдын болгону бир гана ырлар жыйнагы жарык көргөнү менен идеялык-эстетикалык сапаты жагынан анын

адабий мурастары өз мезгилдештеринин деңгээлинен кыйла жогору болгонун адилеттүүлүк менен айтат. Касымдын ошол жылдары эле илимди түшүнүп, тил илимине негиз салуучу катары бааланганы да автор тарабынан белгиленгени адилеттүү болуптур.

К. Артыкбаевдин мында сөз болуп жаткан окуу китебинин кийинки маанилүү бөлүмү – Улуу Ата Мекендик согуш жана андан кийинки мезгилдеги кыргыз адабияты, буга автор 1941-1960-жылдарды киргизет, мунусу да мезгилдештирүү принцибинин критерийлерине ылайык келип турат. Маселеге карата анализ жүргүзүүнүн Артыкбаевдик манерага ылайык мында да ошол мезгилдин коомдук-адабий кырдаалына баа берип, адабий мурастардын ошол кырдаалга жараша жаралып жатканы, буга чейин биздин адабият таанууда толук кандуу талдоого алынбай жүргөн чыгармаларга карата туура анализин жасагандыгы менен бөлүм баалуу. Адаттагыдай эле автор мындай поэзия, проза, драматургия жана кинодраматургия жанрларын кенен талдап келип, бөлүмгө Мукай Элебаев, Жоомарт Бөкөнбаев, Жусуп Турусбеков, Алыкул Осмонов, Райкан Шүкүрбеков жана Мидин Алыбаевдин адабий портреттерин сунуш кылат. Адабий процесстеги бул мезгилдин тээ алгачкы, телчигүү, калыптануу жылдарындагы абалынан идеялык-тематикалык, мазмундук-формалык, композициялык, проблематикалык жактан кыйла бийикке көтөрүлгөнү окуу китебинде ынанымдуу факт-аргументтер менен берилген.

Кийинки ири бөлүм алтымышынчы-сексенинчи жылдардагы улуттук адабияттын идеялык-көркөмдүк, жанрдык-тематикалык жактан өсүү, өнүгүү тенденциясына арналып, автор мында 1961-жылдан 1984-жылга чейинки мезгилдик мерчемди анализге алуу милдетин койгон. Мунун да себеп-жөнү бардай, анткени сексенинчи жылдардын ортосунан тарта адабий мурастарга карата мамиле кескин өзгөрүп, эми адабий-маданий мурастарга болгон мамиле тарыхый аренадагы кайра куруу жана капитализм дооруна өтүү мезгили менен шартталган абалда болду. Буга окуу китебинин кийинки бөлүмү арналган. Азыр улуттук адабий процесстин эң эле жандуу, көркөмдүк, идеялык жактан да баалуу, тематикалык жактан бай, кенен этап болгону алтымышынчы-сексенинчи жылдар тууралуу кебибизди бөлбөй туралы. Бул жылдардын драматургиясы да, прозасы да, айрыкча, поэзиясы мурда болуп көрбөгөндөй бийиктиктерди алганы тууралуу китептин автору адилет белгилейт. Бөлүмдө адабий портреттердин сунуш кылынганына назар салыңыз: Аалы Токомбаев, Касымалы Баялинов, Касымалы Жантөшев, Кубанычбек Маликов, Абдрасул Токтомушев, Темиркул Үмөталиев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Насирдин Байтемиров, Чыңгыз Айтматов, Токтоболот Абдумомунов, Сүйүнбай Эралиев, Шүкүрбек Бейшеналиев, Төлөгөн Касымбеков, Жалил Садыков...

Ошол жылдары прозада элден кем эмес эмгектенген Касым Каимовдун, Аман Саспаевдин, драматургияда Бексултан Жакиевдин, Мар Байжиевдин, Шатман Садыбакасовдун адабий портреттери негедир кирбей калганы таң калыштуу. Катарга “кирбей калганы” демекчи, К.Артыкбаевдин 1985-жылы жарык көргөн (ушул китептин алгачкы, мурдагы мууну) “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы” окуу китебинде жалпы обзордук маалыматтарга да, адабий портреттердин тизмесине да кыргыз романистикасынын чебери Төлөгөн Касымбековдун кирбей калганы ошондо көбүбүздү таң калтырган, жадесе, ошол жылдары басма беттеринде макалалар да чыгып кеткен эле (алардын айрымдары объетивдүү айтылганы менен айрымдарына субъективдүүлүк мүнөздүү болгонун айта кетүүм калыстык болоор эле), эми бул башка маселе деп туралы. Качкынбай Артыкбаевдин улуулугу – ошондогу кетирген кемчил-диктерин моюнга алып, “тарыхынын” бул редакциясында айрыкча Төлөгөн Касымбековдун адабий мурастарына атайын көңүл токтотуп, анын ар бир чыгармасына кенен талдоо жасаганында. Т. Касымбековдун, айрыкча “Сынган кылыч”, “Кел-кел” романдарына удаа жазуучунун “Баскын”, “Кыргын” романдарынын тарыхый, идеялык, көркөмдүк баасын жогору көкөлөтө баалаганы болду. Жазуучунун чыгармачылыгына карата К. Артыкбаев мындай жыйынтык-бүтүм жасайт: “Кыргыз элинин башынан өткөн эң орчундуу тарыхый мезгилин – Россиянын кыр-гыз жергесин каратып алуу учурдун жана ошол тарыхый кырдаалдагы эл турмушунун нукура чындыгын алгачкы жолу тарыхый роман түрүндө көркөм чагылдыруу менен жазуучу Төлөгөн Касымбеков кыргыз адабия-тынын масштабына тарыхый роман жазуунун классикалык үлгүсүн жакшы баштап берүүгө жетишти. “Сынган кылыч”, “Кел-кел” тары-хый романдары менен Төлөгөн өлбөстөрдүн катарына кирди”. [2, 540-б.] Адабиятчы, сынчы Кеңешбек Асаналиевдин “Тазбаймат кимди унутту” дегендей проблемалуу маселе

койгону сыяктуу (ырас, анын ал макаласынын объектиси менен предмети башка!), этаптуу эмгек жазууда улуттук адабияттагы масштабдуу романдардын кирбей, "унутулуп" калышы, чынында акылга сыйбас көрүнүш эле. Жок, аны өз мезгилинде моюндап, кетирген каталарын кайра оңдоо жагы адабиятта, айрыкча, илимде көбүнүн колунан келе бербеген иш го! Балким, Качкынбай агайдын улуулугу да мына ушунда...

К. Артыкбаевдин "тарыхында" адабий процессти изилдөөнүн туура жоболору катары мезгилдештирүү принцибинин дагы бир туура жана алгылыктуу жагы ушул болду – идеялык-мазмундук жагынан бири-экинчисинен кескин айырмаланып турган эки мезгилдин, "эки адабий процесстин" жалпылыктарын да эске алып, бирок айырмаланган мезгил адабиятын бөлүп көрсөткөндүгүндө болду. Тарыхый жашоо мүнөзү окшош болгон элдердин адабиятында (ошол эле казактар менен өзбектерде, тажиктер менен түркмөндөрдө) "кайра куруу же капитализмге өтүү мезгилинин" адабияты жок. Бар болсо да алар адабий процесстин өзүнчө турган этабы катары карашпайт. К. Артыкбаев бул мезгилдин да адабий портретин мезгилдин тарыхый контекстинин призмасына салып карай алган, алгылыктуу жыйынтык-бүтүмдөрдү чыгара алган. Муну мен автордун мурда жарык көргөн "Кыргыз совет адабиятынын тарыхы" (1985) окуу китебинен кескин айырмаланган, маселеге кыйла кенен караган редакциясы мына ушул окуулук дегим келип турат. Ырас, ал жылдары биз баарыбыз соцреализм методун карманбаган адабияттын мезгилин, кайра куруу же капитализм мезгилине өтүү адабиятына күбө болушубуз мүмкүн эмес болчу. Тарыхый жактан алганда да бул өзүн-өзү актай ала турган эле нерсе го. Колубуздагы окуу китебинин мурдагысынан кескин айырмаланган экинчи бир белгиси – мында автор кытай кыргыздарынын адабиятын өзүнчө бөлүм иретинде кошкондугунда болду. Бул логикага сыярлык эле көрүнүш, анткени башка өлкөдө өмүр сүрүп жатканына карабай алар кыргыз улутунун жарандары, алар жазган адабияты кыргыз адабияты болбой таш болмок беле... Ие, санай берсек сөз болуп жаткан окуу китебинин артыкчылыктары арбын, кези келгенде кенен кеп кылаарбыз, а азырынча мына ушулар менен чектелип туралы. Айтса-айтпаса төгүнбү, К. Артыкбаев качандыр жазылышы керек болгон, бирак эч ким белсенип киришпеген окуу китебин жазып калтырды. Бул улуттук адабият менен маданияттын өзгөгө бергис олжосу.

Ошентип, профессор Качкынбай Артыкбаев адабият таанууда, улуттук адабият менен маданияттын тарыхында, адабий сында, поэзияда, публицистикада жемиштүү иштеди. Ал он жети окуу китебинин (мында биз алардын бирөөсү тууралуу гана кеп кылдык), ондогон окуу куралдарынын, программалардын, он эки адабий-изилдөө, адабий-сын китептин, беш монографиянын, он чакты ырлар жыйнагынын, беш жүздөн ашуун макаланын автору. Филология илимдеринин доктору, анын илимий жетекчилигинин астында филология илимдеринин ондон ашуун кандитаты даярдалды. Эл аралык Айтматов академиясынын академиги, өмүрүнүн он чакты жылын басма сөз тармагында: газета, журнал, басма редакциясында иштеп жазып такшалды. Кыргызстан жазуучулар жана журналисттер союздарынын мүчөсү. Жыйырма жыл ашуун убакыт филология илимдери боюнча кандидаттык, доктордук диссертацияларды коргоо боюнча ведомстволор аралык диссертациялык советтин окумуштуу катчысы жана мүчөсү болду. Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, илим жана техника жаатындагы мамлекеттик сыйлыктын, Жусуп Баласагын атындагы сыйлыктын, "Ардак белгиси" орденинин, "Даңк" медалынын, "Эмгектин ветераны" медалынын ээси. К. Артыкбаев "Мезгилдин мага болгон бул өңдүү көңүл көтөрүүчү сый-урматына кулдугум бар", [2, 652-б.] деген ыраазычылыгын сөз болуп жаткан китебинде айтыптыр...

Убакты-сааты, мезгили келгенде К.Артыкбаевдин улуттук адабий процессти системалуу изилдөө ишиндеги жана мунун зарыл формуласы катары кыргыз адабиятынын тарыхын жазуудагы эмгектери тууралуу дагы кенен сөз болоор, бул гана эмес, анын адабий сынчылыгы, адабият теоретиги, акындыгы, публицисттиги, мамлекеттик тилге көргөн камкордугу, Жусуп Баласагындын (орто кылым түрк адабияты) мурастарын, анын ысымын түбөлүк калтыруу боюнча түйшүктүү да жемиштүү да аракеттери тууралуу кесиптештери айтышаар, жазышаар...

2024-жылдын күз айларында окумуштуу агайыбыздын, жакшы санаалаш кесиптеш агабыздын токсон жылдык мааракe аземинде, ал боюнча уюштурулган эл аралык илимий-практикалык конференцияда дагы көптөгөн кызыктуу кептер, каалоо-тилектер айтылды...

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. I-X томдор (Академик А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында). – Бишкек, 2002-2016.

2. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. – Бишкек, 2004, 656-б.

Рецензент: филол.и.к., доцент Исаева С.Н.

УДК 988.06(014)08
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-334-338

Турдугулов А.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Турдугулов А.Т.
КНУ имени Ж. Баласагына
Turdugulov A.T.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0004-0002-5264-1541

А. ТОКОМБАЕВДИН «КАНДУУ ЖЫЛДАР» РОМАНЫ: 1916-ЖЫЛДАГЫ УЛУТ ТРАГЕДИЯСЫНЫН КӨРКӨМ РЕАЛИЗАЦИЯЛАНЫШЫ
РОМАН А. ТОКОМБАЕВА «КРОВАВЫЕ ГОДЫ»: ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРИЯТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ТРАГЕДИИ 1916 ГОДА
A. TOKOMBAEV'S NOVEL "BLOODY YEARS": AN ARTISTIC REALIZATION OF THE NATIONAL TRAGEDY OF 1916

Кыскача мүнөздөмө: Макалада 1916-жылдагы улуттук трагедиянын искусствонун бир катар тармактарынын, анын ичинде көркөм адабиятта чагылдырылышы бул ирет акын, жазуучу, драматург, котормочу А. Токомбаевдин “Кандуу жылдар” тарыхый романынын контекстинде каралды. Мында ошол тарыхый окуянын адабий чыгармаларда көркөм реализацияланышында автордун чыгармачылык өзгөчөлүгүнө басым жасалат. Ал трагедиялуу тарыхый окуяны көркөм сүрөттөөдө акындын, жазуучунун жана драматургдун жеке өзгөчөлүктөрү ачылган.

Аннотация: В данной статье рассматривается художественная реализация национальной трагедии 1916 года в контексте романа писателя, поэта, дараматурга и переводчика А. Токомбаева “Кандуу жылдар” (Кровавые годы). Акцентируются художественные особенности каждого автора в реализации трагедии такого масштаба, место и роль его творчества в литературном процессе.

Abstract: This article examines the artistic realization of the national tragedy of 1916 in the context of the novel “Kanduu Zhyldar” (Bloody Years) by the writer, poet, dramatist and translator A. Tokombaev. The focus is on the artistic characteristics of each author in the realization of a tragedy of this scale, the place and role of his work in the literary process.

Негизги сөздөр: искусство чыграмалары; көркөм адабияты; тарыхый роман; драма; көркөм стиль; тилдик каражаттар; соцреализм; тарыхый чындык жана көркөм чындык.

Ключевые слова: произведения искусства; художественная литература; исторический роман; драма; художественный стиль; особенности языка автора; соцреализм; исторический факт и художественный вымысел.

Keywords: works of art; fiction; historical novel; drama; artistic style; features of the author's language; socialist realism; historical fact and fiction.

Кыргыз элинин ошондогу тарыхый окуяларын көркөм чагылдыруу маселесинде акындар менен жазуучулар, драматургдар менен кино, театр ишмерлери совет мезгилинде да эгемендүүлүк жылдарда да жакшы эле аракеттерди жасашты. Ал тема искусство чыгармаларынын көбүндө, айрыкча, көркөм адабиятта активдүү трансформацияланды. Тема коммунисттик идеологиянын искусство чыгармаларына койгон талап-критерийлерине бир эсе, ылайык келбеген, экинчи жагынан, бул теманы

көтөрүү опуртал маселе болгонуна карабастан совет мезлининде эле 1916-жылдагы улуттук – боштондук көтөрүлүшкө арналган ар кандай жанрдагы чыгармалар жазылып келген. Совет мезгилиндеги кыргыз адабиятында Үркүн учурундагы улуттук трагедия искусствонун эң эле таасирдүү тармагы болгон көркөм адабиятта ар кандай жанрларда трансформацияланды дедик. Акындык поэзияда Алдаш Молдонун (Алдаяр Жээнине уулу) «Үркүн» казалы, Ысак Шайбековдун «Азган эл», «Кайран эл», «Кайткан эл» поэма-трилогиясы, жыйырманчы жылдарда калыптанып, телчигип баштаган кыргыз профессионал жазма адабияттын алгачкы өкүлдөрү Касым Тыныстановдун «Сурачы, досум, сурачы» деген аталыштагы 82 сап ырдан турган көлөмдүү чыгармасы, Касымалы Баялиновдун «Ажар» повести, андан берки жылдарда Мукай Элебаевдин «Бороондуу күнү» аңгемеси, “Кыйын кезең” повести, «Узак жол» автобиографиялык романы, Жусуп Турусбековдун «Ашууда», «Ук, жер жүзү» ырлары, «Ажал ордуна» драмасы, Аалы Токомбаевдин ыр менен жазылган «Кандуу жылдар» романы…

Ар кандай жанрларда, ар кайсы авторлордун ар кайсы жылдарда жазылган мындай адабий мурстарды бириктирип турган бир гана тема - үркүн темасы, андагы улут трагедиясы эле. Бир эле теманы авторлор ар кандай ракурста, ар кандай абалда бири экинчисинен башкача, өзгөчө ыкмада интерпретациялашты. Мында биринин фонунда экинчи бир автордун жөндөмү чектелип, мааниси, ролу төмөндөп калган жок, не алар ар түрдүүчө сүреттөгөн трагедиянын мааниси төмөндөгөн жок. Тескерисинче, ар түрдүү жанрдагы ал адабий мурастар бирин экинчиси толуктап, ошондо жүз берген улут трагедиясынын, опуртал окуянын трагизм палитрасын даана, ачык, элестүү берүүдө бири экинчисине көмөк болду. Элдин тарыхында болгон (өткөн) окуянын көркөм адабият менен искусстводо көркөм трансформацияланышы-нын ички табияты ушундай.

Ал эми постсоветтик мезгилде, өлкө эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин бул темага кызыгуу жанданып, ошол окуялардын себеп-натыйжаларын реалдуу чагылдыруу көркөм адабияттын бирден-бир милдетине айланды. **1916-жылдагы улуттук трагедия** темасына арнап, элдин ошондогу азап-тозогун, кыйчалыш драматизмин, трагедиясын жогорку деңгээлде мыкты чагылдыра алышкан. Искусствонун кандай гана тармагы болбосун, анын негизги максаты элдин, улуттун башынан кечирген ар кандай окуяларын, айрыкча, трагедиялуу окуяларын көркөм чагылдыруу милдетин алаарын айткан элек. Мунун бир нече факторлору бар, асыресе, **биринчиден,** ар кандай улуттун басып өткөн тарыхый жолунда ири этаптуу окуялар тарыхый-хронологиялык өңүттөн гана каралып чектелбей, андай окуялардын адабият менен искусство чыгармаларында көркөм трансформацияланышы мыйзам ченем көрүнүш, мындай болбоого дегеле мүмкүн эмес. Бул алмуздактан бери жашап келе жаткан заң, мыйзам, жоболор, чыгармачылыктын мыйзам, жоболору. Мындай болбогон бир да улутту жолуктурууга болбойт. Байыркы Вавилон өлкөсү, Маверенахр же Рим империясы, андан бери мезгил, доорлордо өнүгүп, кайрадан кыйрап келе жаткан мамлекеттердин тарыхы, андагы олуттуу окуялар ошол улуттун адабияты менен искусствосунда сөзсүз көркөм чагылдырылган. Кыргыз улуту да ошол салтты улантып келет... **Экинчиден,** тигил же бул тарыхый окуяга тарыхый, социологиялык, этнологиялык, саясий жана идеологиялык баа берүү ар качан бир жактуу, анан жетишсиз болуп келген. Андай окуянын адабият менен искусство чыгармаларында көркөм трансформацияланышы алда канча кызыктуу жана жеткиликтүү болоору талаш жаратпаган аксиомага айланды. Эстеп көрөлүчү, Фридрих Энгельстин түшүнүгү боюнча Онорэ де Бальзактын романдары аркылуу француз элинин турмушу жөнүндө тарыхчылардын, экономисттердин, статисттердин эмгектерине караганда көбүрөөк, кененирээк билүүгө болоорун айткан эле. Бекеринен Лев Толстойдун романдары “адамдын жан дүйнөсүнүн диалектикасын” иштеп чыккан чыгармалар катары бааланбайт... **Үчүнчүдөн,** окуянын тарыхый фактыларын бурмалабай туруп, анын адабият менен искусство чыгармасында көркөм реализацияланышы кыйла элестүү болуп, окуп жаткан адамга жугумдуу болот, андай окуяга таасирленүү артып, андан тийиштүү сабак алууга ыңгайлуу шарт, өбөлгөлөр түзүлөт. Адабият менен искусство чыгармаларынын таасирдүүлүгү да мына ушунда...

Трагизм (трагедиялуулук) – эстетиканын категориясы. Эгерде эстетиканы жалпы адамзаттык баалуулуктардын тарыхый жол менен шартталган маңызы катары, ал баалуулуктарды жаратуунун, кабыл алуу – түшүнүүнүн жана баалоонун критерийлерин иштеп чыгуучу илим тармагы катары кабылдасак, же жөн гана искусствонун теория-

сы менен методологиясы жөнүндөгү илим катары таанысак, анда, талашсыз, искусство чыгармаларындагы (демек, көркөм адабияттагы) эстетикалык категориялар: асылдык (прекрасное), идеяны ашкере даңазалоо (возвышенное), комедиялуулук (комическое) трагедиялуулук (трагическое) жөнүндө сөз болушу керек. Эстетика искусствонун табиятын, мыйзамдарын жалпылаштырганы үчүн нормативдүү мүнөзгө ээ. Демек, трагедия – нормативдүү эстетиканын категориясы. Трагедия – орду толгус жоготуулардан улам кайгы-муң аралаш ырдалган аза ыры. Эстеп көрөлүчү: «кабылан Манас өлгөндө, карагай ыйлап, тал ыйлап, калың журттун баары ыйлап, карап турган дагы ыйлап»… Ырас, өзү идеал кармаган баш каарманын өлтүрүп алып, айтуучу, карагай-талга чейин ыйлатып (табият ыйы), иштин канчалык трагедиялуу экенин, канчалык орду толгус чоң жоготуу экендигин далилдегиси келип отурат…

Улут трагедиясын көркөм формада (эми драмада) мыкты чагылдырган дагы бир этаптуу чыгарма Жусуп Турусбековдун “Ажал ордуна” драмасы. Драма Жусуптун да, жалпы улут адабиятынын, маданиятынын, искусствосунун да тарыхында этаптуу чыгарма болуп калды. А балким, ошол мезгилде көркөм адабиятта эң эле аз чагылдырылып жаткан актуалдуу темага айланган, 1916-жылдагы улуттук трагедияны көркөм трансформациялаган ошондогу бирден-бир чыгарма катары калды... Эмнеси болсо да сахнага коюу үчүн ылайыкташтырылып жазылган бул драма көлөмдүү келип, көп актылуу, жети көшөгөлүү, жети сүрөттөн турат, катышкан каармандары да көп. Чыгармасына автор «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген эпитафия коёт. Ошол эл четиндеги, жоо бетиндеги каарман Искендер – намыстуу, кайраттуу жигит. Көптү көргөн, ак сакал карыя Бектур («Ажал ордуна – өмүр» деген ураан-чакырык, жакшы кабар ушул карыянын оозунан айтылат). Кабыл, Зулайка, Кармышак, Зулайканын атасы менен энеси - мына булар Үркүндө качып барып, кытай менен уйгурлардын кордугун көтөргөн эл өкүлдөрү. Каршысында куу болуш Максүт, өкүмдар манап Алымбай, Кулжадагы соодагер, куу Учей-Фу, анын жигити (желдети) Гуан-Сиуа жана башкалар турушат. Булар падыша аскеринин огунан качып, үркүп, өлүмдөн кутулуп, өлбөстүн күнүн көрөлү деп тентип барган элди ого бетер эзген, укугун тебелеген ажал өкүлдөрү эле.

Драманын ички табиятына, мүнөзүнө жараша окуя курч өнүгөт, андагы конфликт да курч, улам өнүгүп, курчуп отуруп, тарс жарылчу кульминация да мыкты иштелген. Ойлордун, пикирлердин, мүнөздөрдүн кагылышуусу андагы ар бир каармандын портретин ачууга баш ийдирилген.

Бул ирет да жамандык жалгыз келген жок. Элдин трагедиясы эми жеринде болуп көрбөгөндөй абалына жетти... Жүрүп олтуруп, эркиндиктин таңы да атты... Өлүмдү алмаштырган өмүр, «ажал ордуна – өмүр» эми гана салтанат куруп, жаңы жашоо, эркин жашоо күндөрүнөн кабар берип турду. Трагедиялуулуктун табияты илимий методологияда эмне деп айтылчу эле: «Трагедия - скорбная песнь о невосполнимой утрате и радостный гимн бесмертного человека. Именно эта глубинная природа трагического проявляется, когда чуство скорби разрешается радостью, смерть – бессмертием» [2, 38-101-бб.]. Үркүн мезгилиндеги улуттук трагедияны көркөм трансформациялаган «Ажал ордуна» драмасынын финалы ушул.

1916-жылдагы улуттук трагедияны Ж. Турусбеков эки ырында («Ашууда», «Ук, жер жүзү») көркөм трансформациялады. Бири качкан элдин жолдо баратып ашуудагы азабын, бөөдө өлүм тапкан («Ашуунун борошолуу бороонунда, баратат дүрдүгүп эл жанталашкан», «бирөөлөр ар кай жерде тоңуп өлгөн») кейиштүү тагдырын сүрөттөгөн трагизм ыры болсо, экинчиси көтөрүңкү пафосто (возвышенное) чакырык иретинде жазылган ыр. Мында, улут тарыхындагы болуп көрбөгөндөй апаат күндөр, каргашалуу окуя акындын көзү менен, жүрөгү менен ушундай кабылданып, ушундай каныркк түтөткөн саптардын жаралышын шарттады. А балким, ал ыр саптарына айрым комментарий-түшүндүрмөлөрдүн зарылдыгы деле жок. Ошол трагедияны көтөрсө жалгыз гана Жер көтөрүп турду, ага жалгыз гана Жер күбө эле, ошол үчүн акын:

> Мына бул жер – мундуулардын энеси,
> мына бул жер - өткөн күндүн элеси...
> Ачкалыктан канча адам ал жерде,
> калган эле көмүлбөстөн денеси.
> Сөөктөрүн карга кузгун мүлжүгөн,
> ойлоп көрүп, азыр болуп жаткандай,

кан бузулуп, кайгыланып, сүрдүгөм, – дейт каңырыгы түтөгөн акын. Отто, окто, ашууларда кырылып,

> жардан кулап, бешик ыйлап, чыңырып,
> ушу элим көп кордукту көргөн эл,

Ак-Суу, Турпан, Ак-Ыязды кыдырып... Мүңкүрөгөн эл жансоогалап Турпанды көздөй кирип барды…

Жамандык жалгыз келбейт. Мөндүрдөй жааган октон, жолдогу азап-тозоктон, бөөдө өлүмдөн алты саны аман калгандар Кытай жергесинде деле жыргап жашап кеткен жок.

Трагедиянын экинчи баскычы мына эми башталды. Андагы кемсинүү, азап, кордук элди бир жолу сөөгүнө жеткире мүңкүрөттү.

Кыргыз прозасында Үркүн трагедиясын көркөм трансформациялаган көлөмдүү чыгарма - Мукай Элебаевдин «Кыйын кезең» повести менен «Узак жол» автобиографиялык романы. Ырас «Узак жол» жөнүндө көп жазылды, окуу программаларында көп жылдардан бери орун алып, мектеп, жогорку окуу жайларында окутулуп келет, окуу китептери, окуу куралдары, монографиялар жетиштүү эле жазылды. 1916-жылдагы улут трагедиясын мынчалык кеңири планда баяндоо маселесинде бул романдын этаптуу, ири көркөм мурас катары мааниси талашсыз.

Арийне, К. Баялинов да М. Элебаев да бири чакан повестте, экинчиси ири көлөмдүү романда ошол кандуу каргашаны баштан-аяк баяндап, анын себептерин териштирүүнү, андан бир саясий, идеологиялык, социалдык тыянак-бүтүм жасоону көздөшбөгөн чыгаар. Искусстводогу сүрөткердин, көркөм адабияттагы акын, жазуучу же драматургдун милдетине бул кирбейт. Белгилүү нерсе ушул: алар окуяны баяндап берүүнүн трагедиялык жолу, ыкмасы менен ошол каргашалуу окуянын эл турмушунда болуп өткөнүн эки каармандын көзү менен (биринде Ажар, экинчисинде автордун өзү) реалисттик ыкмада көркөм баяндап олтурушат. Улут тарыхында болгон окуяны кийинки муун билип жүрүш үчүн көркөм формада трансформациялоонун ички маңызы, мыйзамдары ушул.

Муну акын, жазуучу, драматург, котормочу жана публицист Аалы Токомбаев да жакшы түшүнгөн. Анын, айрыкча, ыр менен жазылган **“Кандуу жылдар”** романы 1916-жылдагы улут трагедиясын башкалардан, ошондогу замандаштарынан кем эмес чагылдырды. Мындай масштабдуу эпикалык поэзия жаратуу анын замандаштарынын көбүнүн колунан келе бербеген иш эле. Анын масштабдуулугу – турмуштук материалдын (теманын) өзү чоң, окуялары кенен, катышкан каармандарынын саны да арбын. Автор муну отузунчу жылдардан алтымышынчы жылдарга чейин отуз жылдын аралыгында улам кайра редакциялап, оңдоп, кошумчалап жүрүп олтурду. Антсе да анын башкы каармандары (Алымкул, Жунуш, Мурат, Нуржан, Токо, Железнов, Антон, Мария) өзгөргөн жок, автор булардын көркөм образдарына гана кошумча-алымчаларды киргизгени болбосо романдын “Таң алдында” деген вариантында кандай болсо ошондой берилген.

Опурталдуу мезгилде опурталдуу теманын үстүнөн иштегени авторго кыйла, кыйла түйшүктөрдү жаратпай койгон жок. Кыркынчы жылдардан алтымышынчы жырдарга чейинки мезгил аралыгында роман боюнча ар кандай пикирлер жарыяланып жатты. 1948-жылы Ж.Бердибеков, 1949-жылы Ө.Жакишев “Чындыгы аз чыгарма”, “Зыяндуу чыгарма” сыяктуу сын макалалар жарыяланса, тескерисинче, анын жакшы жактарын белгилеген макалалар (К. Эсенкожоев 1941-жылы, С. Лицкин, М. Богданова 1947-жылы, К. Кулиев 1958-жылы) жарыяланды. М. Шагинян, К. Зелинский, К. Артыкбаев, Ш. Үмөталиев, Б. Маленов сыяктуу адабиятчылар романдын дурус жактыр менен буруш жактарын адилетүү баалашты. Адабият таануу менен адабий сында романга карата кийинки мезгилдерде да ар кандай пикирлер айтылып келди. Эгемендүүлүгүн алгачкы жылдарында, 1992-жылы гана жзуучу А. Стамовдун “Эркин Тоо” газетасына “Үч чындык жана Улуу Үркүн сабактары” деген макаласы А. Токомбаев тууралуу буга чейин айтылып жүргөн ар кандай пикирлерге чекит койду окшойт.

Опурталдуу тема демекчи, 1916-жылдагы улут трагедиясына алып келген саясий-идеологиялык кырдаалдын өзү, аны көркөм адабиятта трансформациялоонун өзү опуртал болчу. Чыгармадан саясат издөөнүн түпкүрү, себеби да ушул эле. Мынча болду, “Кандуу жылдар” романынын темасы менен идеясын тактап алуу зарылдыгы бар. Менин пикиримде, анын темасы 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш, анын чыгыш себептери менен жүрүшү, жыйынтыктары болсо, анын идеясы – улуу трагедияга дуушар болгон элдин эркиндик үчүн күрөшү, анын ага жетиши болду. Элдин эркинин майтарыл-бастыгы жазуучунун тынчын алып, жан дүйнөсүн козгогон, аны чыгарма жазууга чакырган турмуштагы тигил же бул окуя ошол чыгарманын темасы болсо, ал сөзсүз пафос менен тыгыз байланышта болот. Жазуучунун турмуштук кайсыл теманы (турмуштук мате-риалды) тандап алганы гана эмес, анысын кантип жазуу керек, кандай позициядан туруп жазуу керек, анысынын идеялык багыты кандай болушу керек сыяктуу маселелер да чоң мааниге ээ. Ошол чыгармада автор эмнени

айткысы келди – бул анын пафосуна байланыштуу нерсе. Автордун чыгармасынын темасы коомдук, жалпы адамзаттык жана улуттук (алкактык, локалдык) маселелер ошол чыгарманын темасын каңкуулап турушу шарт. Булардын баары жазуучунун аң сезиминде бир учурда жаралат. А.Токомбаев 1916-жылдагы улуттук көтөрүлүш тууралуу ойлонгондо ага чейинки, учурундагы жана анын кийинки акыбети, ошондогу элдин турмушу, социалдык абал автордун каңырыгын түтөтүп бул чыгарманы жаратууга өбөлгө болду. Ал эми мунун идеясы автордун айтайын деген ою, ал эмнени айткысы келди, мында эмнеге басым жасашы керек – ушуга байланыштуу.

Ошентип, "Кандуу жылдар" романынын темасы 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүш, анын акыбети менен элдин башына келген улуттук трагедия болсо, анын идеясы элдин эркиндике болгон умтулуусу, башын калкалап башка өлкөгө качкан элдин азаттыгы. Элдин эркинин майтарылбастыгы... Романды окуп жатканда окурман эмнелерге көңүл токтотушу керек: Мезгилдин социалдык кырдаалы; көтөрүлүштүн чыгыш себептери; чыгармада ошол тарыхый мезгилдеги элдин турмушунун көркөм чагылдырылышы; элдик көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчтөрү, элдин катуу, ырайымсыз жазаланышы; элдин Кытай тарапка качышы, жолдогу көргөн азап-тозоктору; Кытайдагы оор күндөр, элдин ырайымсыздыкка дуушар болушу; Кыргызстанда Кеңеш бийлигинин орношу; романдын көп кырдуулугу, татаал сюжети, ыр менен жазылгандыгы, окуяларынын сүрөттөлүшүнүн кеңдиги, катышкан каармандарынын көптүгү; каармандардын көркөм образдарынын реалдуулугу, окуялардын трагедиялуулугу; чыгармадагы мекенди сүйүү, азаттыкка умтулуу, махабат жана достук темасы; Алымкул, Жунуш, Антон, Мурат, Железнов сыяктуу эл тарабындагы каармандардын аракеттери; элге каршы турган Төлөк, Жанай, Чолпонбай сыяктуулардын образдары; кыргыздарга геноцид алып келген падыша аскерлери, кытай феодалдары жана эл ичинен чыккан кыргыз төбөлдөрү; каармандардын мүнөзүндөгү жекелик жана жалпылык касиетбелгилер; каармандардын образдарын көркөм типтештирүү маселесинин ыңгайлуу чечилиши; романга карата жазылган адабий сындагы К. Артыкбаевдин "А. Токомбаевдин "Таң алдында романы", А. Садыковдун "Революциянын ырчысы" жана А. Стамовдун "Улуу трагедиялуу чындык" сыяктуу эмгектери. Бул изилидөөлөрдө аталган романдын бир катар артыкчылыктары тууралуу айтылган.

А. Токомбаевдин "Кандуу жылдар" романына карата пикирин жазып жатып, окумуштуу К.Артыкбаев мындай оюн айтыптыр: "Бүткөн чыгарманы кайра ондоп, жетилтүү жагынан алганда А.Токомбаевдин ыр менен жазылган "Таң алдында" романы өзгөчө кеп козгоого арзыйт. Чындыгында бул роман А. Токомбаевдин акындык кудуретин толук чагылдырган эпикалык поэзиянын кыл чокусу гана болбостон, жалпы эле жыйырманчы кылымдагы кыргыз поэзиясынын ири жетишкендиктеринин бири". [3, 338-б.] Аталган романдын 1935-жылы жана 1940-жылы жарык көргөн "Кандуу жылдар" аталыштагы биринчи бөлүмү менен автор 1947-жылы жарыялаган "Таң алдында" аталышындагы экинчи бөлүмү бириктирилип, ондолуп, кыскартылып, алымча-кошумчалары менен кийин алтымышынчы жылдардын башында гана окурмандарына сунуш кылды. Ал 1991-жылы кайрадан басылды. Бул романдын үзүндүлөрү тээ отузунчу жылдарда эле гезит-журналдардын беттеринде жарыяланып жүргөн. Романдын биринчи китеби жарык көрөөрү менен кыргыз журтчулугуна чагылгандай тез таркап кетти, ошондогу шартта эң эле окумал чыгарма ушул роман болду.

Ошентип, кыргыз адабий процессинде көлөмдүү роман жазуу ийгилиги дей турган болсок, А. Токомбаевдин "Кандуу жылдар" романы Мукай Элебаевдин автобиографиялык "Узак жол", Түгөлбай Сыдыкбековдун "Кең суу" жана Касымалы Жантөшевдин "Каныбек" романдарынан кыйла мурда жазылып гана тим болбой, улуттук романистика жанрынын ири роман жазуу ийгилигинин төл башы болуп калды деп айтууга негиз бар.

Колдонулган адабияттар

1. Токомбаев А. Кандуу жылдар: роман. Чыгармаларынын томдугу. – Фрунзе: Кыргызстан, 1885, 323-б.

2. Турдугулов А. Кыргыз классикасы: адабий мурас – руханий дөөлөт башатында: монография. – Бишкек: Кыргызполиграфкомбинат, 2005, 386-б.

3. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. – Бишкек, 2004, 338-б.

Рецензент: филол.и.к., доцент Турдубаева Н.

УДК 801.8
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-339-343

Үкүева Б.К.
Ош мамлекеттик университети
Укуева Б.К.
Ошкский государственный университет
Ukueva B.K.
Osh State University

ОКУМУШТУУНУН ТАЛАНТ ДААРЫГАН ТАРЫХЫЙ ИНСАНДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНА КИРГИЗГЕН ТАКТООЛОРУ
УТОЧНЕНИЯ, ВНЕСЕННЫЕ УЧЕНЫМ В ТВОРЧЕСТВО ТАЛАНТЛИВЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ
REFINEMENTS MADE BY THE SCHOLAR TO THE WORK OF GIFTED HISTORICAL FIGURES

Кыскача мүнөздөмө: Бүгүнкү кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөө жана үйрөнүүдө эске алына турган көп жагдайлар бар экендиги, анын бири Октябрь революциясына чейинки, кийинки мезгилдерде жүргүзүп келген бийлик элдеринин күчкө салып зордоо, кысымга алуу саясатынан улам өзүбүздүн тарыхыбызды билбей, билсек да аны ачык айта албай келгендигибиз. Мындай жагдайдан улам, кыргыз элинин жазуусу, тарыхы болгон эмес деген түшүнүктө болгондугубуз. 1940-1977-жылдары Кыргызстан Коммунисттик партияны жетектеп турган К. Орозалиев менен Т. Усубалиевдердин кетирген кемчиликтеринен улам адабиятыбыздын тарыхына туура эмес мамиле жасалып Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу акындарыбыздын чыгармачылыгына, Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдеген Т. Саманчинге жана А. Токомбаев, К. Маликовдорго каршы партиялык жетекчиликтин чабуулу катуу болгондугун билебиз. Ошонун натыйжасында аты аталган инсандардын чыгармалары адабияттан алынып ташталгандыгы окумуштуу К. Артыкбаев тарабынан тарыхый фактылар менен берилген. Кечээ гана кайра куруудан кийин бул инсандардын ысмы кайра адабиятыбыздын тарыхынан орун ала баштагандыгы эскертилип, деги кыргыздар ким, кайдан келген деген суроолорго тактап жооп берип, Токтогул менен А. Токомбаевдин, К. Тыныстановдун чыгармачылыгына тактоолор киргизет. Мындай тарыхый чындыкты студенттерге бүгүнкү күндүн талабына ылайык түшүндүрүү ар бир адабиятчынын чоң милдети экендиги макалада белгиленет.

Аннотация: При изучении истории кыргызской литературы сегодня необходимо учитывать множество обстоятельств. Одно из них заключается в том, что из-за политических мотивов, проводившихся правящим классом до и после Октябрьской революции, мы не знаем своей истории, а даже если бы и знали, то не могли бы открыто её изложить. В связи с этим сложилось впечатление, что у кыргызов нет письменной истории. Известно, что из-за ошибок К. Орозалиева и Т. Усубалиева, возглавлявших Коммунистическую партию Киргизии в 1940-1977 годах, история нашей литературы была искажена, и партийное руководство нападало на творчество таких поэтов, как Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Т. Саманчин, исследовавший творчество Молдо Кылыча, а также А. Токомбаев и К. Маликов. В результате произведения этих личностей были изъяты из литературы, что, по словам учёного К. Артыкбаева, подтверждается историческими фактами. Отмечено, что лишь после перестройки имена этих людей вновь стали появляться в истории нашей литературы, и они ясно отвечают на вопросы: кто такие кыргызы и откуда они пришли? Вносят ясность в творчество Токтогула и А. Токомбаева, К. Тыныстанова. В статье отмечается, что великий долг каждого писателя – доносить до учащихся историческую правду в соответствии с требованиями сегодняшнего дня.

Abstract: There are many points to consider when studying and researching the history of modern Kyrgyz literature, one of which is that we did not know and could not talk openly about our history because of the policy of violent coercion, oppression of the people by the authorities conducted in the period before and after the October Revolution. Due to this situation, we had a perception that the Kyrgyz people had no written language and no history. From 1940-1977 he headed the Communist Party of Kyrgyzstan. Orozaliev, etc. Due to the shortcomings of the Usubalievs, the wrong attitude was applied to the history of our literature, in particular, to the work of such poets as Kalygul, Arstanbek, Moldo Kylych, who studied the work of M. Kylych. Samanchinu and A. Tokombaev, K. We know that the attack of the party leadership on the Malikovs was harsh. As a result, the works of eminent personalities were withdrawn from literature. Provided by Artykbaev with historical facts. Only yesterday, after perestroika, the names of these people began to take

their place in the history of our literature again.Who are the Kyrgyz and where did they come from? with Toktogul A. Tokombayev, K. Clarifies the work of Tynystanov. The article notes that the great task of every literary scholar is to explain this historical truth to students in accordance with the requirements of today.

Негизги сөздөр: тарых; тактоолор; чыгармачылык; изилдөөлөр; окумуштуу; фактылар; адабият.

Ключевые слова: история; разъяснения; творчество; исследования; ученый; факты; литература.

Keywords: history; explanations; creativity; research; scientist; facts; literature.

Киришүү Белгилөөчү жагдай окумуштуу, акындын Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы тарабынан 1994-жылы Бишкектен жарык көргөн «Талант сыры» эмгеги (Адабий изилдөөлөрү жана адабий портреттери) башка жарык көргөн мурдагы эмгектеринен ички мазмуну, тематикалык – идеялык өзгөчөлүгү, тарыхый аргументтүү фактыларга байлыгы менен изилдөөбүздүн актуалдуулугун пайда кылып олтургандыгын белгилеп көрсөтүү макаланын негизги ички маңызы болуп саналат. Анткени, бул зарылдык окумуштуунун улам тереңден тереңдикке умтулгандыгынан, тарыхка так карагандыгынан, адабиятка адилет мамиле жасагандыгынан келип чыгып отурат десек туура болот жана жаңылышпайбыз. Бул позициядан алганда окумуштуу жана адабиятчы К. Артыкбаевдин «Талант» сыры эмгегинин ички мазмуну аркылуу анын кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөчү окумуштуу жана сынчы катары талантынын бир кырын гана ачып берүү, болгондо да кыргыз адабиятыбыздын тарыхындагы таланттуу чыгармачыл инсандардын чыгармалачылыгына илимий жактан тактоо киргизип, тарыхыбызга тактоолорду сунуштап, биз атай турган инсандардын эмгегине адилет баа берип, ал инсандардын тарыхыбыздагы салмагын таразалап көрсөтүү менен ага адилет баа берүү максатыбыз болгондугун ачык көрсөтүү болду.

Колдонулган метод: илимий теориялык.

Талкуу жана натыйжа Таланты таш жарган тарыхый инсандарыбыз өтө көп. Бирок алардын улуу тарыхыбыздан алган орду ушул мезгилге чейин илимпоз тарыхчы, адабиятчыларыбыз тарабынан такталбай, белгиленбей жатканы өкүнүчтүү. Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдеген чыгаан улуу окумуштуу катары К. Артыкбаев мына ушул маселе боюнча олуттуу иштерди жасаган. Айрыкча "кыргыз" деген ат, уруу кайдан чыккан, кай жерлерде жердеген?, деги эле Кыргызстандын ар кайсы регионунда жашаган кыргыз эли эзелтен бери өз жерин жердеп келе жатышабы же көчкүн калкпы? деген сыяктуу олуттуу проблема көтөргөн маселелердин тегерегинде жогоруда белгилегендей Анвар Байтурдун колдо бар, так аргументтүү фактыларына таянып бир нече толуктоолорду бергени кыргыз тарыхы үчүн да, адабиятты үчүн да табылга болду. Дагы бир ушундай бир табылга окумуштуунун бизге аты анча тааныш эмес Сары-Өзөн Чүйдүн (мурдагы Москва районундагы) Жарды-Суу айылынан чыккан, болжол менен 1858-жылы туулган санжырачы Бала Айылчы тууралуу берген изилдөөсү болду. Анткени аталган санжыра Бала Айылчынын өз колу менен араб алфавитинде жазылган. [1, 52-б.]

Бул санжырачынын башкалардан болгон айырмасы катары окумуштуу төмөнкүлөрдү санайт: 1) Ата-бабаларыбыздын кимисинен кимиси таралгандыгын санап жүрүп отурууга караганда кимдердин учурунда кандай окуялар болгон эле деген суроого аз, үстүрттөн болсо да жооп берүүсү, тарыхый чындыкка көп жагынан дал келгендигинде. Айрыкча калмактарга каршы күрөш Ысык-Көл, Ала-Тоодон сүрүлүп, кайра баскынчыларды кууп өз жерине келгендиги. 18 – кылымдын баш ченинде кыргыз элинин бир бөлүгү калмактардын кысымынан улам тажик жергесине Тосар, Гуляб тоолоруна качуусу. 2) Азыркы Ооганстандагы кыргыздардын түпкү теги Гисар, Гуляб тоолорунда жашаган кыргыздар ооган жери менен чектеш туруп, кайра өз жерине кайтышканда Козордун, Эмгектин чөбөрөсү Талкан бийдин уулу Бегиш башкача айтканда Тагайдын уругу ошол жакта калгандыгы. 3) Ал эми Тажикстанда сүрүлгөн кыргыздардын кайра келишинде кытай Амурсанынын чоң себепкер экендигин бир топ тарыхый адабияттар аркылуу бизге жеткиргени кыргыз улутунун тары-

хына дагы бир даректүү материал келгендигинен кабарлайт. Ошентип Бала Алайчынын санжырасын билүү аркылуу өзгөчө түндүк кыргыз урууларынын ата тек таралышын, алардын уруу башчыларынын учурундагы окуялар жөнүндө тарыхый негизи бар кабар алуу менен элибиздин өткөндүгү тарыхын туура түшүнүүгө өбөлгө алдык.

Ал эми окумуштуунун "Токтогулдун мурастарын жарыялоодогу оң, терс көрүнүштөр" тууралуу изилдөөсүндө жалпы эле акындын 1938, 1940, 1950, 1954, 1956-жылдыр аралыгында жарык көргөн жыйнактарында улуу акындын мурастарына өтө этият мамиле керектигин эскертүү менен 1964-жылы Токтогулдун 100 жылдык юблейине карата чыккан чыгармаларынын эки томдугуна өзү да редакциялык мүчөсүндө бар экендигин эскертет. Ал томдуктун кандай мээнет, күч менен чыккандыгын да белгилеп көрсөтөт. Ошондой эле Токтогулдун адабий мурастарын элге жеткирүүдө Калык Акиевдин ролу зор экендигин, анткени 1938-1940-жылдар чыккан жыйнактар, "Кедейкан" поэмасы толугу менен Калык Акиев тарабынан жыйналгандыгы тууралуу сөз кылат. Андан аркы изилдөөнүн учу 1989-жылы Токтогулдун 125 жылдгына карата бир топ иштер жасалгандыгы, башкача айтканда союздук, чет мамлекеттерден коноктор чакырылгандыгы, өз жеринде акындын музейи ачылгандыгын, мүрзөсү, турак үйү жаңыртылгандыгын, салтанаттуу чогулуштар Москвада, Фрунзеде өткөрүлгөндүгүн, баарынан да 1964-жылы чыккан жыйнак кайрадан басылгандыгын белгилейт. Бирок кайра аны басып чыгарууда орчундуу олдоксондук кетирилгендигин мындай тастыктайт. 1) Айрым ырлардан алынып, кээ бир ырлар үзүп жарылып берилгендиги. 2) эки томдуктагы ырларга берилген "түшүнүктөр", "комментария" деген сөз менен алмашылганы. 3) Эч кандай ондоо, толуктоо киргизбегендиктерине карабай мурдагы редакциялык коллегия - Т. Сыдыкбеков, С. Закиров, К. Артыкбаевдердин редакциялык коллегиялык мүчөдөн таптакыр сызылып ташталышы адилеттүүлүккө жатпай тургандыгын белгилеп келип, ал жыйнакты (1964) чыгарууда көп эмгек талап кылышкандыгын эскерет.

Ошону менен бирге 1964-жылы жарык көргөн жыйнакта ушул мезгилге чейинки томдуктарда келтирилген бир топ кемчиликтер эске алынгандыгын белгилеп көрсөтөт. Анын бири Токтогулдун шакирттеринин жазып берген материалдарын өтө урматтоо менен кылдат пайдаланылгандыгы. Токтогулдун мурастарын жазып берген шакирттеринин арасында атактуу акын К.Акиевдин алынгандыгы. Анткени, ал эс тартканда Токтогул менен бирге жүрүп, таалим алып, ырларын үйрөнүп, анын идеялык-көркөмдүк жагынан жогору турган негизги чыгармаларын бүт жатка айткан адам катары бизге жетип отургандыгын ага баалоо менен мамиле кылгандыгы.

Бирок окумуштуунун илимий көз карашына караганда буга чейин чыккан акындын томдуктарында К. Акиевдин эмгегинин эске алынбагандыгы, экинчиден кээ бир ырларынын строфаларын бузуп ,бөлүп жаруулар кездешендиги аталган жылдарда жарык көргөн чыгармаларынан тактап көрсөткөн улуу акындын чыгармаларына мындай мамиле албетте адабиятчы катары К. Артыкбаевди гана тынчсыздандырбастан, бизге окшогон адабиятчыларды да тынчсыздандырат. Экинчиден гумманист демократ акындын ырларынын ушул акыбалга келиши анын аброюн да төмөн түшүрөт. Үчүнчүдөн акындын жалпы чыгармачылыгын илимий жактан изилдөөдө да өзүнүн залакасын тийгизбей койбойт. Ошон үчүн мындай талант даарыган адамдарга олуттуу мамиле жасоо бир эле адабиятчы же илимпоздордун эмес, бүткүл кыргыз атуулу үчүн жоопкерчиликтүү милдет деп ойлойм.

Деги эле окумуштуунун бул китеби кыргыз адабиятынын тарыхына көптөгөн тактыкты, толуктоолорду алып келгендиги өтө кубанарлык көрүнүш. Себеби биз бул китеп менен тааныш болгонго чейин А. Токомбаевди К. Тыныстановдун жетишкендигин, талантын көрө албаган ичи тар адам деген түшүнүккө келгенибиз анык. Жалпы адабиятты сүйүүчүлөрдү бул ойдон окумуштуунун "А. Токомбаев жана К. Тыныстанов" деген изилдөөсү менен тааныш болгондон кийин ал оюбуздун жаңылыштыгын ачык сезүүгө туура келип отурат. Ага К. Артыкбаевдин кашкайган төмөнкү фактылары күбө. Көрсө А. Токомбаев өзүнүн тунгуч "Ленин тууралуу" деген ыр китебинин кол жазмасын 1924-жылы басмага тапшырганда жыйнакты рецензиялоо К. Тыныстановго тапшырылган экен. Кол жазма менен К. Тыныстанов таанышып чыгып, А. Токомбаевге Лениндик образы туура эмес түзүлгөн. Бул китепте жол башчы Ленин эмес эле Троцкий болуп калган деп жыйынтык чыгарып басмага уруксат бербей коет. Бул фактыны окумуштуу К.Артыкбаев архивден таап олтурат. Көрсө жогорудай жыйынтык менен К. Тыныстанов басмага уруксат бербей койгондон кийин А. Токомбаев китебин

Ташкенттен чыгарып алат. Мына ошондон Тыныстанов колдонуудан алып таштоо сунушу менен партиянын областык кеңешинин мүчөсү катары комиссияны макулдатып, комиссиянын атынан обкомго кайрылган, андан жыйынтык болбогондон кийин 1937-жылы Кыргызстан КПБКнын биринчи секретары Белоцкийге кат менен кайрылгандыгын көрөбүз. Анын мазмунунда өзүнүн жыйынтык сөзүн айткандыгын, мүмкүн эмес болсо да кайра ал Ташкенттен жарык көргөндүгүн. Ага санкция берилбегендигин жыйнак жарык көргөндөн кийин анын идеялык-эстетикалык көркөмдүгү начарлыгын белгиленген Догдуровдун макаласы жарык көргөндүгүн, ага карама-каршы көз караштагы Рахматуллиндин макаласы жарыялангандыгын ал макалада жыйнак макталуу менен бирге К. Тыныстанов бул жыйнакка контреволюциялык мамиле жасаган деген пикири "Кызыл Кыргызстан" газетасына чыгарылгандыгын бул материалдан кийин К. Тыныстанов Таукинге (1934) кайрылгандыгын, андан жыйынтык чыкпагандан кийин гана секретарга кайрылгандыгы так фактылар менен жазылган.

Мындай ыксыз санда берүүлөрдү туура эмес деп эсептеген окумуштуу К.Артыкбаев өз оюнда К. Тыныстановдун бул мамилеси туура эмес экендигин белгилеп келип, мына ушундан адабий атмосферадан улам А. Токомбаев башка авторлор менен биргелешип жазган К. Тыныстановдун "Академия кечелери" циклынын айрым "Шабдан", "Таптардын" таламдары" бөлүмдөрү ынанымсыз чыгып калгандыгын көрсөткөн. Бирок ал жазган бөлүмдөрдүн баарын каралоо болгондугун калган бөлүмдөрүнө ''Мундуулар'' берген он баасынан көрүүгө болот. Бирок А. Токомбаевдин чыгармачылыгынын 10-жылдыгына карата юбилейлик макалаларда К. Тыныстанов анын чыгармачылыгына оң баа берип, жазма адабиятыбызда биринчи орун ага тиешелүү экендигин көрсөтөт. Андан 3 күн өткөндөн кийин 1933-жылы 9-июнда "Кызыл Кыргызстан "газетасына "Мен баскан жол, менин чыгармам, менин ырым", деген малакасын жарыялап, "Алаш ордо" партиясынын катарында болуп, байчыл, манапчыл идеялогиянын жактап келгендигин ошол көз караштардын айрымдары " Академия кечелерине" кирип кеткендигин мойнуна алып жазган. Бирок андан төрт жыл өткөндөн кийин Белоцкийге мындай катты жазышы К. Тыныстановдун оюнда баары бир бир нерсе бар экендигин далилдейт. Муну К. Артыкбаев да мындайча белгилейт."Саясий айып коюп каралоо аракетинин К. Тыныстанов тарабынан биринчи башталгандыгын эске алсак анда "сынашуу", "атаандашуу" күрөшүнүн эки тараптан тең болгондугун өзгөчө биринчи "ок атуу" приоритети К. Тыныстановго тиешелүү туура туюнуу анча кыйынчылыкка турбайт" дешинин өзү эле биздин артыбыздагы келечек муундарыбыз ар нерсени өз аты менен атап, жокту жок, барды бар деп тарыхты бурмалабай түшүнүүсүнө ал эле эмес ошол мезгилдеги коомдук атмосферанын өзү көп нерсе алып келгендигин түшүнүп, адилет жыйынтык чыгарууга түрткү болот десек болот.

Ал эми "Тарыхчы, фольклорист, акын" деген эң сонун изилдөөсүндө тарыхый инсан Белек Солтоноев кыргыз элинин тарыхын 1890-жылдан баштап ар кандай булактарга, илимий пикирлерге, элдик оозеки чыгармаларга таянуу менен өзүнүн "Кыргыз тарыхы боюнча материалдар" деген кол жазмасына калтырып кеткендиги баяндалат. Бул баян жөн эле курулай сөздөн эмес тарыхчынын китепти жазуудагы чыныгы аракеттери толук фактылары менен берилген. Болгондо да кыргыз элиндеги биринчи жолу сабаттуу, билимдүү орус тили жакшы билген тарыхчы болгон. Анын бул эмгеги С.М. Абрамзондун, Ш. Бабаевдин эмгектеринде белгиленген. Белек Солтоноевдин тарабынан: бир "Кыргызча алиппе китеби","Акыл деген эмне?", "Жетим кыздын ыры", " Кыскача кыргыз тилинде словарь", "Кыргыз макалы", "Жыл он эки ай" жана башка эмгектери 1924-жылга чейин жазылгандыгын окумуштуу эскертет. Ошону менен бирге Б. Солтоноев 20-жылдагы орус классиктеринин китептерин которгондугун жана ал таланттуу акын экендигин анын "Балачак"поэмасынан бир нече лирикалык чыгармаларынан жана өмүрүнүн акырында өз уулу Румканга арнап жазган "Румкан" поэмасы аркылуу билүүгө боло тургандыгын окумушту изилдөөгө алган.

Жыйынтык Ошентип жыйынтыктай келгенде окумуштуу, кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөчү жалпы эле адабиятчы, сынчы, акын жана котормочу К. Артыкбаевдин "Талант сыры" адабий изилдөөлөрдөн, адабий портреттерден тургандыгын байкадык. Буга чейин жазылган "Чалгын" (1962) , "Изденүүлөр жана табылгалар" (1966), "Ар түрдүү издер" (1968), "Чыгармалар жана ойлор"(1974), "Мезгил элестери"(1979) монография, адабий изилдөө, адабий сын тууралуу жарык көргөн китептеринен бир топ эле айырмалангандыгын көрдүк. Ал өзгөчөлүү албетте адабиятчынын

талантынан, болгондо да окумуштуу улам жыл өткөн сайын өзүнүн билимин улам тереңдетип, ал үчүн күн, түн эмгектенип отургандыгынан көрүнөт. Аны өзү да ушул китебинде ачык далилдөөгө жетише алган. Бекеринен аталган китеп "Мезгил", "Адабият" жана "Талант сыры" деген бөлүмдөрдөн турбастыгы анык. Ал өзүнүн китебинин биринчи бөлүмүндө улам коом өзгөргөн сайын ошол мезгилдин шартына ылайык тарых да өзгөрүлөөрүн, адабияттын тарыхы да өзүнөн өзү ошол коомдук шартка ылайыкташаары жөнүндө сөз кылат. Бирок коом өзгөргөн менен анын тарыхы башкача айтканда мурда баштан өткөн тарыхты өзгөртүп жиберүүгө мүмкүн эместиги, мейли ал коомду таналы, бирок болгон тарыхты бүгүн танып эч жакка качып бара албастыгыбызды, болгон нерсе ал азыр жок болуп кетсе да мурдагы өз ордунда кала тургандыгын бир канча аргументтүү материалдары менен далилденет. Айрыкча адабиятыбыздын, адабият таануубуздун, адабият сыныбыздын алгачкы мезгилдеринен баштап согуштан кийинки этаптарына чейин көптөгөн тактоолор киргизиле тургандыгын маалымдаган тарыхый фактылар бүгүнкү күнү адабиятыбыздын жогоруда аталган бөлүмдөрү боюнча бир канча тактоо толуктоолор керектигин кабарлоо менен адабият тарыхын жазуучуларга түздөн-түз милдеттендирет. Айрыкча бул зарылдык "Кыргыз адабиятынын тарыхындагы түзөтүүгө муктаж айрым маселелер, " Нукура кыргыз тарыхы жөнүндө сөз", "Бала Айылчы жана анын санжыра тарыхы" деген изилдөөлөрүн окугандан кийин дайын эле көрүнөт. Ушул убакка чейин "кыргыз" деген сөздүн, улуттун кайдан чыккандыгын так айта, далилдей албай, бир пикирге келе албай жүргөн биз үчүн эң чоң материал. Ал эми окумуштуунун бул эмгеги адабиятчылар үчүн эле эмес, тарыхчылар үчүн өтө керектигин ушул жерден билинет. Айрыкча кыргыздардын Улуу Октябрь революциясына чейинки улуу тарыхын изилдөөдө бул эмгек табылгыс мурас-кенч болуп берет. Дагы бир кызыгы көбүнчө адабият таанууда, сында Т. Токомбаевди, К. Тыныстановдун ашыккан "Оппоненти" катары караган көз караштар бүгүнкү күнгө чейин өкүм сүрүп келе жатат. Аталган эмгекти окугандан кийин А. Токомбаевге болгон көз карашым башка оң жакка бурулгандыгын мен да да айта кетишим керек.

Муну өзү окумуштуу, адабиятчынын адабиятыбыздын тарыхын терең изилдеп, ага терең маани берип, ошол өзгөчөлүгү менен жалпы адабиятты изилдөөчүлөрдү өзүнө тартуучу касиетке ээ болгондугун далилдейт. Ал эми тарбия берүү жагы көптү билдирүү менен гумандуулукка тарбиялап, ар бир окурманды адилет, жашоого так, адептүү болууга үндөйт.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев К. Талант сыры: Адабий изилдөөлөр, адабий портреттер. – Бишкек, 1994, 52-б.
2. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Бишкек: Мектеп, 1982.
3. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1 том. – Бишкек: Илим, 1987. 2 том, 1990.
4. Ачуу чындыктын азыраак кени // Кыргызстан маданияты, 1991, 21/XI.
5. Маданиятка партиялык жетекчиликтин кедергиси // Кыргызстан маданияты, 1991, 28/XI.
6. Тарых такталбаса, тарыхый чыгарманын тагдыры кандай болот? // Кыргызстан маданияты, 1991, 9/XII.
7. Сөз нукура кыргыз тарыхы жөнүндө // Кыргыз туусу, 1992, 14-19/XII.
8. Бала Айылчанын санжырасы тууралуу // Чүй баяны, 1993, 15/У.
9. Токтогулдун мурастарын жарыялоодогу оң, терс көрүнүштөр // Эл агартуу, 1989. №10.
10. А. Токомбаев жана К. Тыныстанов // Эркин Тоо, 1991, 19-5/X.
11. Тарыхчы, фольклорист, акын // Кыргызстан маданияты, 1989, 12/XII.

Рецензент: пед.и.д-р, профессор Колдошев М.

УДК 801.8
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-344-349

Үкүева Б.К.
Ош мамлекеттик университети
Укуева Б.К.
Ошский государственный университет
Ukueva B.K.
Osh State University

УЛУУ ОКУМУШТУУНУН КӨӨНӨРБӨС МУРАСТАРЫ
БЕССМЕРТНОЕ НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО УЧЕНОГО
THE INDELIBLE LEGACY OFA GREAT SCIENTIST

Кыскача мүнөздөмө: Аталган макалабызда улуу окумуштуу Качкынбай Артыкбаев адабият таануу илимине опол тоодой эмгегин кошкон кадырлуу адабият таануучу, тажрыйбалуу педагог, таасирлүү сынчы, курч калемдүү публицист, таланттуу котормочу, акын катары бир топ эмгектери менен бизге белгилүү экендигин, башкача айтканда, бери эле дегенде адабий изилдөөлөрү жана адабий сындагы жараткан эмгектери 12 ден ашса, ал эми анын окуу китептери, окуу куралдары, окуу программалары 14 төн ашыктыгын, коомго адабиятчы, окумуштуу катары таанылбастан акын катары да аттын кашкасындай белгилүүлүгүн «Байчечекей» (1964), «Тоолор менен сырдашуу» (1968), «Жаркын өмүр» (1975), «Жолдор жана тагдырлар» (1981), «Таазим» (1987), «Замана» (1994), ”Дил сыры”(2004) жана башка ырлары, поэмалары, дастандары камтылган жыйнактары, жана котормолору бар экендигин баяндайбыз. Окумуштуунун мындай табигый көп кырдуу касиеттерине таянуу менен бул инсанды кайталангыс талант катары окурманга таанытуу макаланын максаты болуп саналат. Демек жогорудагыдай аргументтерге таянуу менен К.Артыкбаевдин өмүр чыгармачылыгы изилдөөгө татыктуу жана аны изилдөө улуттук адабиятты сүйгөн жана аны кадырлап, сыйлап адабияттын тарыхын билүүгө кызыккандар үчүн ар дайым актуалдуу болуп кала бере тургандыгын чагылдыруу макалабыздын милдети болуп саналат.

Аннотация: В данной статье речь идет о великом ученом Качкынбае Артыкбаеве, известном нам как уважаемый литературовед, опытный педагог, влиятельный критик, публицист с острым пером, талантливый переводчик, внесший значительный вклад в литературоведение. Его литературные исследования и критика превышают 12 публикаций, а его учебников, учебных пособий учебных программ более 14. Качкынбай Артыкбаев известен обществу не только как литератор, ученый, но и как поэт. Ему принадлежат сборники стихов, поэм, дастанов «Байчечекей» (1964), «Тоолор менен сырдашуу» (1968), «Жаркын өмүр» 1975), «Жолдор жана тагдырлар» (1981), «Таазим» (1987), «Замана» (1994) “Дил сыры” (2004) и др. Принимая во внимание его природные многогранные качества ученого, мы можем признать эту личность как уникальный талант. Жизнь и творчество Артыкбаева достойны изучения, и целью нашей статьи является отражение того, что изучение его наследия всегда будет актуально для тех, кто любит литературу и интересуется историей национальной литературы.

Abstract: In- this- article, the great-scholar. Kachkynbai Artykbaev is known to us as a respected literary-scholar, an-experienced teacher, an-influential critic, a publicist with a sharp-pen, a talented translator; and a poet who has made a significant-contribution to literary studies. That is, at least his literary studies and literary criticism-exceed 12, and his textbooks, teaching aids and curricula exceed 14- Kachkynbai Artykbaev is known to the society not only as a literary-scholar but-also as a poet. He owns collections of poems, poems, epics "Baichechekey" (1964), "Joldor jana tagdyrlar" (1968), "Yarkyn-zhamur"- (1975), "Roads and destinies"-(1981), "Taazim" (1987), "Zamana" (1994) “Zamana”(2004) and others, and translations prove to-him. Based on such natural multifaceted properties of the scholar, we can recognize this personality as a unique talent. Consequently, relying on arguments such as those given above. The life and work of Artykbaev is worthy of study, and the purpose of our article is to reflect that his study will always be relevant for those who love national literature and are interested in the history of literature, respecting and honoring it.

Негизги сөздөр: окумуштуу; адабиятчы; сынчы; педагог; акын; публицист; көп кырдуу талант; чыгырмачылыгы.

Ключевые слова: ученый; литератор; критик; педагог; поэт; публицист; разносторонний талант; творчество.

Keywords: scientist; literary scholar; critic; teacher; poet; publicist; versatile talent; creativity.

Киришүү Кыргыз адабият таануусуна элүүнчү жылдардан баштап опол тоодой өлбөс, өчпөс эмгегин калтырып кеткен көрүнүктүү илимпоз, адабиятчы, сынчы, акын жана публицист, котормочу, Кыргыз маданиятына эмгек сиңирген ишмер, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын ээси, Кыргыз Республикасынын коомдук илимдер академиясынын академиги, 400дөн ашык илимий макалалардын, 12 монография жана адабий сын жаатындагы эмгектердин, 14төн ашык окуу китебинин жана окуу куралдардын, окуу программаларынын, 9 ырлар жыйнактарынын, 5 котормолордун автору, филология илимдеринин доктору, профессор, өмүрүнүн акырына чейин Ж.Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин кафедра башчысы Качкынбай Артыкбаевдин чыгармачылык өмүр жолу чындыгында кайталангыс өмүр жол. Анын ар бир эмгегинин мазмундук, тарбиялык салмагы ат көтөргүс жана изилдөөгө татыктуу.

Колдонулган метод: Илимий -теориялык.

Талкуу жана натыйжа

Устатыбыз профессор Киреше Иманалиев: "Өмүрүнүн жайында кирген суудай буркан-шаркан түшүп ташкындаган, кээде уч-кыйрына көз жетпей мелмилдеген дайрадай болуп, жай аккан мезгилин, анын ачуу менен таттуусун бүтүндөй адабий ишке арнаган инсандардын арасынан адабиятчы – илимпозчулукту, акын жана котормочулукту, сынчы жана педагог – нускоочулукту бирдей алып жүргөн, ушулардын ар биринде кайталангыс талантын көрсөтүп, бир элдин адабият - искусствосуна, илим менен маданиятына, билим жана тарбия берип, кадр даярдоо ишине көрүнүктүү салымын кошуп, көңүл кушун көкөлөтүп, эстетикалык рахат тартуулаган ондогон поэтикалык китептердин, сын жыйнактарын, илимий монографиялар менен окуу китептерин, публицистика менен котормолорду өз элинин адабий казнасына тартуулаган кайсы элде болсо да өтө сейрек кездешет. Мына ошондой сейрек кездешкен таланттардын бири Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, филология илимдеринин доктору, профессор Качкынбай Артыкбаев" (Качкынбай Артыкбаев. Бишкек. – 2004. 170-бет.) -деп белгилегендей биз бир аз лирикалык чегинүү жасап, окумуштуу К.Иманалиевдин оюн тастыктоо иретинде улуу окумуштуунун көөнөрбөс эмгектерине анын ичинен адегенде монография, сын китептерине аз да болсо хронологиялык тартипте обзор жасай кетүүнү туура көрдүк. Оюбузду төрт бөлүккө бөлүп берсек болчудай.

I бөлүк. Монографиялары жана адабий сынга байланыштуу эмгектери

Улуу окумуштуунун таланты мектепте жүргөндө эле башталгандыгын анын 1951-жылы университетке кирүү экзаменин тапшырып жатканда жазылуучу сочинениесин жалаң ыр менен жазып, "эң жакшы" деген баага татыктуу болгондугунан, университетте окуп жүргөн кезинде эле "Жаш акындардын чыгармачылыгындагы А.Осмоновдун таасири" аттуу алгачкы адабий сын макаласын 1956-жылы "Ленинчил жаш" газетасына жарыялагандыгынан билебиз. Айрыкча кыргыз адабият таануу илимине профессионал сынчынын келгендигин "Чалгын" Фрунзедеги Кыргызмамбасмаканасынан 1962-жылы, 275 беттен турган адабий сын китебинин жарык көрүшү кыргыз адабий сындын тарыхындагы биринчи китеп катары таанылып, адабий коомчулукта жакшы ой пикирлерди туудургандыгы менен баалуу болгондугунан көрөбүз. Андан көп узабай 1965-жылы окумуштуу Асанбек Табалдыев менен бирге Советтер Союзунун баатыры Чолпонбай Түлөбердиевдин эрдиги тууралуу маалыматтарды тактоо менен жазышкан "Баатырлар сымбаты" Фрунзедеги "Мектеп" басмасынан чыккан 140 беттен турган очерктер жыйнагы болгон. Ага удаалаш 1966-жылы "Изденүүлөр жана табылгалар" монографиясы жарык көрүп, анда профессионал адабият таануу илими менен адабий сындагы айрым урунтуу маселелер менен бирге жазуучуларыбыздын адабий портреттерине адабий сынчы катары омоктуу адилет ойлорун айтып коомчулукка таанылган. Эгерде жогоруда белгилегенибиздей окумуштуунун андан аркы хронологиялык тартиптеги эмгектерине токтолгонубузда " Ар түрдүү издер" (1968, 160бет) окумуштуунун адабият таануу, адабий сындагы үчүнчү китеби катары белгилүү болуу менен анда азыркы мезгил менен айтканда улуу муундагы К. Баялиновдун, А. Токомбаевдин, М. Токобаевдин, Ж. Турусбековдун чыгармачылык өнөрканасына токтолуп, алардын чыгармаларынын жазылыш тарыхындагы идеялык удаалаштык принцибинин сакталгандыгын чыгармалары

аркылуу далилдеп көрсөткөндүгү. Окумуштуунун "Сын сапары" (1970, 256-б.) аттуу макалалар жыйнагында басымдуу орун М. Элебаевдин, Ж. Бокөнбаевдин, К. Жантөшевдин, А. Осмоновдун чыгармачылык өнөрканасындагы мурдагы эмгектеринде белгиленбей, байкалбай кеткен чыгармаларынын көркөмдүк эстетикалык касиеттерин ачып көрсөткөндүгү. Мындан анын кыргыз адабиятындагы азырынча чечилбей жаткан, кандайдыр себептер менен алиге чейин туура эмес талкууланып жүргөн орчундуу жактары тууралуу адилет жана актуалдуу ойлорун таанууга болот. "Чыгармалар жана ойлор" (1974, 246-б.) сын китеби кыргыз адабиятынын орчундуу маселелеринин тегерегинде өзгөчө фольклор менен жазма адабияттын карым катнашы тууралуу А. Токомбаев менен К. Маликовдун чыгармачылыгындагы өзгөчөлүктөрдү, андагы кездешкен оош кыйыштарды көркөм далилдер менен ишенимдүү, илимий практикалык жактан негиздүү анализдеп бере алган. Фрунзедеги Кыргызстан басмасынан 1979-жылы жарык көрүп, 196 беттен турган "Мезгил элестери" китебине негизинен макала жана адабий портрет сыяктуу эки түрдүү жанрдагы макалалары кирген. Башкача айтканда адабият таануу илимибиздин адабияттын тарыхы, адабий сын, адабият теориясы өндүү үч бөлүмүнүн өз ара карым катнашы, эволюциялык процессиндеги закон ченемдүү тенденциялары илимий, так, ынанымдуу көркөм натыйжалары менен көрсөтүлүп берилген. Андан кийинки 1984-жылы жарык көрүп, 334 беттен турган "Тандалмаларынын" негизги мазмунун окумуштуунун мурда жарык көргөн изилдөөлөрүнүн, адабий сын макалаларынын, адабий портреттеринин айрымдары түзөт. Өзгөчө "Изденүүлөр жана табылгалар" монографиясындагы А. Токомбаевдин чыгармачылык өнөрканасына жана К. Баялиновдун "Көл боюнда", М. Мураталиевдин "Жаңы конуш" повестерине, "Мезгил элестеринде" Т. Сыдыкбековдун, Ч. Айтматовдун, К. Баялиновдун, К. Жантөшевдин, А. Стамовдун чыгармаларына анализ жасоо менен Орто кылым адабияты тууралуу да илимий көз караштарын далилдүү ачып берген.

Илимпоз адабиятчы, адабий сынчы, публицист, акын педагог жана коомдук ишмер К. Артыкбаев "Акыйкат сабагы" (Бишкек: Адабият, 1991, 286-б.) эмгегинде байыркы жана орто кылымдагы кыргыз адабиятын үйрөнүүдө болгондо да Жусуп Баласагындын "Кут алчу билим", Махмуд Кашгаринин "Дивани-лугат-ат түрк" эмгектерин кыргыз элине таандык экендигин өздүк жана илимий концепцияда аргументтүү материалдардын негизинде тастыктайт. Ошондой эле К. Акиевдин чыгармаларынын эволюциясы тууралуу сөз козгоп, тарыхчы, этнограф, фольклорист, акын Б. Солтоноевдин, Арстанбектин мурастары кыргыз элинин маданиятынын тарыхына кирүүгө толук акылуу экендигин өз ойлорунда таасын, так, ынанымдуу бекемдейт.

Кыргыз адабиятынын өнүгүш тарыхында К. Баялинов менен М. Алыбаевдин өз орду бар чыгармачыл инсандар катары алардын өмүр таржымалындагы жана чыгармачылыгындагы айрым мүчүлүштүктөргө тактоолорду "Кыйын өткөөл", "Унутулбас Мидин" деген темаларда киргизип, окумуштуу тарабынан такталгандыгы кубанычтуу көрүнүштөрдүн бири десек болот. Ал эми таланттуу акын жана драматургдарыбыз Ш. Садыбакасов менен Ж. Садыковдун драма жаатындагы ийгилиги "Көркөм сөздүн дыйканы", "Көрөңгөлүү чыгармачылыкта" белгиленсе, чындыкты, акыйкатты акыйкат таануу, дүйнөнү акыйкат таануу Ч. Айтматовдун "Кыямат" романында канчалык деңгээлде көркөм чагылдырылгандыгы "Акыйкат сабагында" анализге алынат. Төрөлгөндөн алты айдан кийин айнектей эки көзүнөн ажыраган А.Бердибаевдин чыныгы акындык жана инсандык жүзү "Төкмөлүктөн профессионал поэзияга карай" деген макаласында таасын баяндалат. Дегинкиси биз жогоруда окумуштуунун монографияларын, адабий изилдөөлөрүн, адабий сын китептерин хронологиялык тартипте берүүгө аракеттендик.

Макалабыздын экинчи бөлүгүндө окумуштуунун таасын педагог катары жазган эмгектерин Улуу окумуштуу тууралуу илимий иш жазуучулар: аспиранттар, магистранттар, докторанттарга кереги тийип калабы деген максатта толук хронологиялык тартипте берүүнү эп көрдүм. Анткени азыр айрым чыгаан инсандар тууралуу маалымат табуу кыйынга турган мезгил.

II ОКУУ КИТЕПТЕРИ, ОКУУ КУРАЛДАРЫ, ОҢУУ ПРОГРАММАЛАРЫ

Кыргыз тилинде:

12. «Фольклордук практиканын» программасы (С. Бегалиев менен бирге) – Фрунзе, 1976, 15-б. **13.** «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» курсу боюнча программа. Кыргыз республикасынын жогорку

окуу жайларынын филология факультеттеринин студентгери үчүн (Авторлор менен бирге). – Фрунзе, 1982, 74-б. **14**. «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы». Республиканын жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студентгери үчүн окуу китеби. – Фрунзе: Мектеп, 1982, 528-б. **15**. Адабият таануута киришүү» курсунун программасы. Кыргыз республикасынын жогорку окуу жайларынын филология факультеттери үчүн (Ж. Шериев менен бирге). – Фрунзе, 1982, 20-б. **16.** Биздин адабият. IV класс үчүн окуу китеби (Б. Исаков менен бирге)». – Фрунзе: Мектеп, 1986, 352-б. **17.** Кыргыз акындарынын чыгармачылыгы». Окуу куралы. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студентгери үчүн (С. Закиров, А. Абдыразаков, Л. Үкүбаева менен бирге). – Фрунзе, 1988, 172-б. **18**. Биздин адабият. IV класс адабият. IV класс үчүн окуу китеби. 2-басылышы. (Б. Исаков менен бирге). – Фрунзе: Мектеп, 1988, 352-б. **19.** Аалы Токомбаевдин акындык чеберчилиги. Окуу-методикалык курал. – Фрунзе, 1990, 144-б. **20.** Биздин адабият. У класс үчүн окуу китеби (Б. Исаков менен бирге). – Фрунзе: Мектеп, 1990, 288-б. **21.** Кыргыз адабиятынын тарыхы» курсу боюнча программа (Байыркы мезгилден XX кылымга чейин). Жогорку окуу жайларынын Филология факультеттеринин студентгери үчүн. (А. Абдыразаков менен бирге). – Фрунзе, 1990, 36-б. **22**. Биздин адабият. V класс үчүн окуу китеби. 2-басылышы. (Б. Исаков менен бирге). – Бишкек: Мектеп, 1992, 288-б. **23**. Кубанычбек Маликовдун чыгармачылыгы. – Бишкек: КМУ, 1992, 118-6. **24.** XXкылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: Жогорку окуу жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби. – Бишкек: “Турар”, 2015, 656-б.

III ЫР КИТЕПТЕРИ

Кыргыз тилинде:

25. Байчечекей. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1964, 158-б.

26. Тоолор менен сырдашуу. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1968, 140-б. **27.** Жаркын өмүр. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Мектеп, 1975. 206-б. **28.** Жолдор жана тагдырлар. Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981, 180-б. **29**. Таазим. Ырлар жана поэмалар. - Фрунзе: Мектеп, 1987, 198-б. **30.** Замана. Ырлар менен дастандар. – Бишкек: Мамлекеттик «Учкун» концерни, 1994. **31**. Дил сыры. Ырлар, поэмалар, котормолор. – Бишкек: Бийиктик, 2004.

Орус тилинде:

32. Мой день. Ключ сердца; Стихи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1965, 18-48-бб.

33. Дороги и судьбы: Стихи и поэма. – Фрунзе: Мектеп, 1972, 80-б.

IV КОТОРМОЛОРУ

34. Гамзатов Р. Менин чоң атам. – Фрунзе: Кыргыз окуу педмамбас, 1960, 16-б. **35.** Гамзатов Р. Ырлар. Китепте: Гамзатов Р. Бийик жылдыздар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1964. **36.** Мирсаид Миршакар. Федя. Поэма. Китепте: Памир жылдыздары. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1962, 285-291-бб. **37.** Александр Прокофьев. Ырлар. Китепте: Орус мейкини. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1962, 236-240-беттер. **38**. Жусуп Баласагын. Кутадгу билиг. Дастандан главалар. Китепте: К. Артыкбаев. Тоолор менен сырдашуу. – Фрунзе: Кыргызстан, 1968, 118-138-бб. **39.** Мырза шафи. Ырлар. Китепте: К. Артыкбаев. Жаркын өмүр. – Фрунзе: Мектеп, 1975, 189-208-бб.

Жогорудагы **II бөлүктө** биз окумуштуунун жогорку окуу жайларында көп жыл бою педагог катары эмгектенүү менен бир канча окуу программаларын, окуу китептерин жазып, жогорку окуу жайдын билим сапатын көтөрүүгө салым кошкондугун биз белгилеп өткөн «Фольклордук практиканын программасы», «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» курсу боюнча программа, «Адабият таануута киришүү» курсунун программасы. «Кыргыз адабиятынын тарыхы» курсу боюнча программа (Байыркы мезгилден XX кылымга чейин) жана ал программалардын негизинде жазылган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» Республиканын жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студентгери үчүн окуу китеби (1982), «Кыргыз акындарынын чыгармачылыгы». Окуу куралы. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студентгери үчүн (С. Закиров, А. Абдыразаков, Л. Үкүбаева менен бирге) (1988), «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы». Жогорку окуу жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби.” (2015) эмгектери тастыктай алат. Өзгөчө аталган эмгектеринин ичинен 1982-жылы жарык көргөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» окуу китебинин жарык көрүшү коомчулукка күтүлбөгөн жерден резонанс жаратып, билим берүү системасында айрыкча жогорку окуу жайларда кыргыз адабияты боюнча билим берүүдө булуттан чыккан айга окшош эле жагдай туудурду. Окуу китеби жарык көргөн-

дөн кийин илимпоз, акын жана коомдук ишмер Салижан Жигитов айткандай: "өзүлөрү жаза албайт, а жазсаң көрө албайт" дегендей оң жана терс көз караштагы пикирлер айтылды. "Жамандан жакшысы көп" дегендей чындыгында коомчулуктун 95% оң пикирлерди айтып, окумуштуунун андан аркы педагогдук ишине мотивация беришти. Маселен, Өзбек республикасынын Илимдер академиясынын мүчө корреспонденти Матякуб Кошчанов:" Справедливости ради, надо сказать что тов. К.Артыкбаев, благодаря своей эрудиции, таланту и трудолюбию, сделал огромную работу, которую не в силах иногда проделать и групп ученых. Ведь не секрет, что некоторые союзные республики еще не имеют своего учебника для вузов. В этом плане работа тов.К.Артыкбаева приобретает особое значение" [3, 52-б.] десе, Казак республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, филология илимдеринин доктору, профессор Т.Какишев: "Не только портретные характеристики, но и обзорные главы богаты новыми мыслями, оргинальными обобщениями, где автор подвергая анализу литературный материал и привлекая ранее неизвестные, стремится осмыслить их заново, дать свою трактовку". [3, 53-б.] Өзгөчө "Советтик Кыргызстан" газетасынын 1982-жылы, 14-сентябрдагы санына чыккан окумуштуулар К. Асаналиев менен С. Закировдун "Биринчи окуу китеби" деген макаласы адилеттүү, таасын ой пикирлери менен башка көз караштардан айырмаланып турду: "Бул окуу китеби жалаң кыргыз адабий фондусунун өкүлдөрүнүн нагыз жараткан көркөм чыгармалары гана түгүл, аларга карата ошол жарым кылымдан артык мезгилдин ичиндеги жарык көргөн сандаган сынчылардын, окурмандардын, а түгүл авторлордун өзүнүн өз чыгармаларына берген бааларына дейре мүмкүн болушунча тирмийип карап, алардын ар бирине зергерче көз салып, көркөмдөй айтсак, күмүштөн жезди ажыраткандай сортко бөлүп, ар бирин ордуна коюп чыккан бул эмгекти окуп отуруп ыраазы болдук"[6] деп келишип, окуу китебинин биринчи жаңылыгы катары "Кыргыз совет адабияты согуштан кийинки жылдарда" деген бөлүктү көрсөтүшкөн. Анткени, бул мезгилде кыргыз адабиятынын 1946-59-жылдардагы өнүгүү учуру камтылып, мунун өзүнчө объективдүү негиздерин согуштан кийинки кыргыз совет адабиятынын өнүгүшүнө мүнөздүү болгон башкы жыйынтыктар 1958-жылы Москвада өткөрүлгөн адабият менен искусствонун он күндүгүндөгү кароонун жыйынтыктары менен, 1959-жылы болуп өткөн Кыргызстан жазуучуларынын 3-сьезди, 50-жылдардын экинчи жарымындагы, тагыраак айтканда, декадага даярдык көрүү мезгилиндеги адабий чарбанын жетишкендиктери кыргыз адабиятынын мезгилдештирүүгө бөлүп келген фактылардан айырмаланган өзүнчөлүктөрдү бөлүп көрсөткөндүгүн себеп катары көрсөтүшөт. Экинчи жаңылыгы катары мурда орто мектептин окуу китептеринде, "очерк", же "тарыхтарда" адегенде мезгилдештирүүгө ылайык обзордук бөлүктөр берилип, портреттик бөлүктөр бүт бойдон анда кийин жайгаштырылып келгендиги баарыбызга маалым. Андан айырмаланып бул окуу китебинде авторлор белгилешкендей жазма адабиятыбыздын өнүгүшүнүн белгилүү бир тарыхый мезгилине чыгармачылык өмүрү, негизги чыгармаларынын жаралыш учуру туура келген кайсы бир жазуучулар мезгилдештирүүлөрдүн ылайыгына жараша жайгаштырылгандыгын, маселен, М. Элебаев, Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков, согуш мезгилине А. Осмоновдун чыгармачылыгынын берилгендигин белгилешет. Үчүнчү жаңылыгы катары М. Токобаев, Р. Шүкүрбеков, М. Алыбаев, А. Токтомушев, Н. Байтемиров, Т. Абдымомуновдун портреттик бөлүмдөрүнүн мазмундук жаңылыгын жана анын жеткиликтүү иштелгендигин көрсөтүшөт. Жетишкендиктер менен бирге: обзордук бөлүктөрдөгү азыркы кыргыз совет адабияты жөнүндөгү С. Жусуев, Б. Сарногоев, М. Жангазиев, К. Каимов, А. Стамов, К. Жусуповдордун чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн терендетүүнүн жана портреттик бөлүктөрдү дагы толуктоонун зарылдыгын, ал үчүн мурда жазылган программаны кайрадан иштеп чыгуу керектигин белгилеп көрсөтүшөт.

Жогорудагыдай омоктуу ойлорду туура кабыл алган окумуштуу айтылган пикирлерди туура кабыл алуу менен окуу китебинин маңыз мазмунун ондоп, түзөп койгон экен 2015-жылы «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы». Жогорку окуу жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби көзү өткөндөн кийин (2009. ноябрь) жарык көрдү. Анын биринчи бетиндеги редакциялык кеңеште белгилегендей: "Киришүү", "XX кылымдын башындагы кыргыз адабияты (1900-1917), "Касым Тыныстанов", "Төлөгөн Касымбеков", "Жалил Садыков", "Кайра куруу жана капитализмге өтүү мезгилиндеги кыргыз адабияты (XX кылымдын аяк мезгили)", "Кинодраматургия", "Кытай кыргыздарынын

адабияты жөнүндө кыскача маалымат" өңдүү бөлүмдөр жаңы жазылып, калган бөлүктөрдүн, бөлүмдөрдүн баары орчундуу алымча кошумчалар менен учурдун талабына ылайык кайра иштелгендигин" көрөбүз. 34-б.).

Макалабыздын көлөмү чектелгендигине байланыштуу окумуштуунун педагогикалык ишмердиги тууралуу жана анын ЖОЖдор, мектептер үчүн жазган Кыргыз адабияты (4, 5-класстар) окуу китептеринин мазмуну, педогогика илиминдеги алган орду тууралуу окумуштуулардын, практик методистердин, ой, пикир, бааларын кеңири бергенге болчудай эмес. Ошондуктан кыскача **III бөлүмдүн** негизги мазмунун кыскача бергенге аракеттенели.

Адабий чөйрөдө жана коомчулукта К.Артыкбаев окумуштуу, сынчы, адабиятчы, педагог катары маалым болуп келсе, бул алгачкы "Байчечекей" жыйнагы аркылуу ал, акын катары таанылгандыгы, жана ал жыйнактагы ырлардын негизги темасы туулган жер, Ала – Тоо, сүйүү, жашоонун күнүмдүк ыргагы көркөм, идеялык-эстетикалык жактан жогорку денгээлде жалпылангандыгын көрөбүз. Белгилей кетүүчү нерсе, алгачкы ырлар жыйнагы экендигине карабастан, ага акындын "Кайрылган сүйүү", "Саиджа" деген эки поэмасы да кирген. Поэмалардагы айрым сюжеттик мүчүлүштөрүнө карабастан, бул поэмалары жана ырлары поэзия жанрынан өз ордун ала алды десек болот.

Андан кийинки "Тоолор менен сырдашуу", "Жаркын өмүр", ырлар жана поэмалары, "Жолдор жана тагдырлар", "Таазим", "Замана", ырлар менен дастандары, "Дил сыры", ырлар, поэмалар, котормолорунда акындын чыныгы акындык жүзү, чыгармачыл деңгээли, жөнөкөй эле нерседен чоң көркөм ойду бере билген көркөм эрудициянын чебери экендигин тастыктай алды. Акындын кайсы гана поэзиялык чыгармаларын окубайлы анда тарбиялык таасири күчтүү ойлор камтылып жаткандыгына ынанууга болот.

А. IV бөлүмдөгү котормолору аркылуу устазымдын илимий-чыгармачылык чабыты ар тараптуу кеңири жана терендигин белгилөө менен кыргыздын адабият таануусунда өзүнүн өлбөс, өчпөс мурастарын калтырып кеткендигин сыймыктануу менен айтууга акым бар деп ойлоймун.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе: Мектеп, 1982, 528-б.
2. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы: Жогорку окуу жайларында филология адистиги боюнча окуп жаткан студенттер үчүн окуу китеби." 2-басылышы. – Бишкек: "Турар", 2015, 4-б.
3. Артыкбаев К. Ж. Баласагын атындагы кыргыз улуттук университети, 2004, 52-53-бб.
4. Кыргызстан маданияты, 1971-жыл, 15-декабрь.
5. Ленинчил жаш, 1982-жыл, 18-март.
6. Советтик Кыргызстан, 1982, 14-сентябрь.

Рецензент: пед.и.д-р, профессор Колдошев М.

УДК 821.512.154
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-350-354

Умарова Р.М., Дарманова З.А.
К. Карасаев атындагы БМУ
Умарова Р.М., Дарманова З.А.
БГУ имени К. Карасаева
Darmanova Z.A., Umarova R.M.
BGU named after K. Karasaev

ORCID: 0009-0005- 8346-7582
ORCID: 0009-0003-00005-1692

А. ТОКОМБАЕВДИН АКЫНДЫК ЧЕБЕРЧИЛИГИ
ПОЭТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО А. ТОКОМБАЕВА
A. TOKOMBAEV'S POETIC SKIL

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада А. Токомбаевдин алгачкы чыгармачылыгы, поэзиясы, акындык изденүүлөрүндөгү чеберчилиги тууралуу сөз болот. Акындын поэзиясынын тематикалык-идеялык багыты, чыгармачылыгынын алгачкы жана Улуу Ата Мекендик согуш жана андан кийинки жылдардагы мекен, сүйүү, достук, жашоо, өмүр тууралуу жазылган лирикалык ырларындагы көркөм сөз менен иштөө чеберчиликтери, акындык табылгалары иликтенген.

Аннотация: В статье рассказывается о раннем творчестве, поэзии, поэтических исканиях, мастерстве А. Токомбаева. Исследованы поэтические находки, тематико-идейная направленность поэзии поэта, мастерство работы с художественным словом в лирических стихах о Родине, любви, дружбе, жизни в годы первой и Великой Отечественной войн и в последующие годы.

Abstract: In this article talks about Tokombaev's early work, poetry, poetic pursuits, and skill. The poetic finds, the thematic and ideological orientation of the poet's poetry, the skill of working with the artistic word in lyrical poems about the Motherland, love, friendship, life during the First and Great Patriotic Wars and in subsequent years are studied.

Негизги сөздөр: поэзия; жанр; образ; тематика; идея; эстетика; форма; мазмун; акын; чеберчилик.

Ключевые слова: поэзия; жанр; образ; тематика; идея; эстетика; форма; содержание; поэт; мастерство.

Keywords: poetry; genre; image, theme; idea; aesthetics; form; content; poet; art.

А. Токомбаев – кыргыз адабиятынын баштоочуларынын жана негиздөөчүлөрүнүн бири. Ал көркөм сөз өнөрүнүн бардык жанрларында чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн жарата алган. Ошентсе да анын поэзия жаатындагы изденүүлөрү молдугу, тематикалык-идеялык жактан көп түрдүүлүгү менен, эстетикалык деңгээлинин бийиктиги менен айырмаланып турат. Анын акындык талантынан жаралган ырларынын эстетикалык жактан жогорулашы 1930-жылдардын экинчи жарымына таандык деп эсептөөгө болот. Анын төмөндөгүдөй «Ленин тууралуу» (1927) «Аял айнеги» (1929), «Атака» (1932), «Эмгек гүлү» (1932), “Биздин китеп” (1934), “Канаттуу достор” (1935), “Иргелген ырлар жана поэмалардан үзүндү”(1935), “Комуз күүсү” (1960), “Мезгил үнү” (1965), “Жылдызым” (1976) “Токтолбойт толкун түбөлүк” (1995) сыяктуу бир нече ырлар жана поэмалар жыйнактары, чыгармалары жарык көргөн. А. Токомбаевдин отузунчу жылдардын биринчи жарымына чейин жаралган ырларынын мазмуну көбүнчө үгүт, насаат жана пропаганда, чакырык мүнөзүндө болуп, Октябрь революциясынын жеңишин, совет бийлигин келишин, жаңы замандын жаңылыктарын, Ленинди, партияны даңазалаган, элди билимге умтулууга чакырган ырлардан турган.

Бул маселе тууралуу окумуштуу Б. Алымов да мындай деп жазган: ”Тап күрөшүнө арналган саясий жана граждандык лирика А. Токомбаевдин андан аркы бүт чыгармачылык жолунун негизги өзөгүн, багыты менен мазмунун түздү. Саясий ырларды жазуу менен ал акындык парзын, поэзиянын түпкү максатын сөз өнөрүнүн дөөлөтү менен наркын түшүндү. Кийинчерээк жазылган “Поэзия”, “Жүрөк канын сыя кыл”,”Милдеттенген ачык кат”, ”Жүр барабыз”, ”Каламга” ж.б. ырларында акындын коом алдындагы милдети

кандай болуу керектигине көңүл бурган." [1]

Көркөм чыгармачылыктагы мындай көрүнүш ошол мезгилдеги көпчүлүк кыргыз акындарынын чыгармачылыгына тиешелүү сапаттардан болчу. Аталган маселенин келип чыгышынын түпкү маңызын окумуштуу С. Байгазиев А. Токомбаевдин замандашы Ж. Турусбековдун чыгармачылыгы тууралуу сөз кылып жатып мындай деп жазат: "Оңутту бийик, чабыты кенен, өлчөөнү түз алууга жолтоо болчу дагы бир нерсе бар эле. Бул болуп өткөн революциялык бурулуштун жүрүп жаткан гиганттык өзгөрүүлөрдүн, зор кайра куруулардын тикеден-тике таасири астында акындын терисине батпай, толкуп-ташып, сыймыкка кубанычка чакап, күчтүү эмоционалдык абалда тургандыгы. Мындай эмоционалдык абал тема менен автордун ортосундагы дистанцияны кармоого кедергилик кылып, маселени акын атаан кылган мерчемдин бийиктигине, көздөгөн масштабдын алкагына алып чыгып ырдоого капшабын тийгизүүгө мүмкүн болчу." [2

А. Токомбаевдин отузунчу жылдардын экинчи жарымынан кийинки жазылган поэзиясында Ата Журт, Мекен, тынчтык, жашоо, турмуш, өмүр, өлүм, махабат, достук темасындагы ырлары басымдуулук кылат. Акындын чыгармачылык изденүүлөрүнөн жыл өткөн сайын анын поэзиясынын мазмундуулугу артып, философиялык ой жүгүртүүлөрү тереңдеп, тематикалык жактан да, көркөмдүк-эстетикалык деңгээли жагынан да өсүп- өнүгүп турган.

Акын Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде жана андан кийин да туулган жер, Мекен тууралуу да күчтүү патриоттук сезим, чакырыктарга сугарылган "Жогол согуш, "Сакчынын ыры," "Тынчтык", "Мекеним", "Мекен-Эне", "Жеңген эл, "Кыргыз урааны, "Республикам,“ ”Аткан таң өндөнөт Ата Журттун элеси" сыяктуу бир канча поэзиялык чыгармаларын жазган. Акындын мындай ырларынан эл-жерге болгон сүйүүсүнүн чексиздиги, туулган жерге сыймыктануусу, кубанычы, аны өмүр бою даңазалап даңктап, барктап келген жүрөк сезимдери ачык-айкын көрүнүп турат. Акын поэзиялык чыгармаларында элдин бактысын, эркиндигин, келечегин өлкөнүн Октябрь революциясынан кийин ээ болгон боштондугу менен байланышта карап, совет мамлекетинин гүлдөп өнүгүп жаткандыгын зор ишеним менен жар салып ыр жазып келген. Бул багытта өмүр бою канча ыр жазса да мазмуну менен көркөмдүк сапаттары жагынан кайталангыс ырларды жарата алган. Эл-жер үчүн согушкан кыргыз жоокерлеринин эрдиктерин поэтизациялаган чыгармачылыгы азыркы муун үчүн эл алдындагы эр жигиттин милдетин, Ата журт ыйыктыгын туюндуруудагы зор тарбия, үлгү, тарыхый сабак катары да татыктуу баага, зор салмакка ээ деп айтууга ылайыктуу. Акын "Угасыңбы" деген ырында Улуу Ата Мекендик согуштагы жоокерге кайрылуу, чакырык жасап, Эне Мекендин атынан жоокер уулуна мээрим төгүп сагына эркелетип да, буйрук да берип дем күч кайрат тартуулап душманды жеңүүгө үндөйт. Тагыраак айтканда, согуш мезгилинде жазган ырларында жоону жеңүүнү, эр жигиттин эрдигин элге болгон сүйүүсү катары санап, душманга каршы чакырык таштоонун ар кандай формаларын колдонуп, бир канча ырлардын үлгүсүн жарата алган.

Акындын сүйүү темасында жазган ырлары да арбын. "Түгөйүмө", "Мунар", "Чын сүйүү", "Махабат", "Ак жылдыз", «Жооп кат», «Телефон», «Дайым көрүп уксам деймин сөзүңдү», «Экөө», «Унут дедиң», «Эскерем», «Сизге», «Эмне үчүн?» «Элестетем», «Түбөлүк деп түшүнбө» деген сыяктуу махабат, ашыктык темасындагы ырларынын көпчүлүгү анын "Мунарым" аттуу жыйнагына да топтоштурулган. Акындын жубайына арнап жазылган сүйүү темасындагы ырларынын бири -"Мунарым". Ырды акын жубайынан айрылгандан соң аны эңсеп, сагынып, жоктоо маанисинде жазгандыгы байкалып турат.

Талпынсам таппайм айласын!
Талаада калган өңдөнөм,
Таалайым Мунар кайдасың.
Кучактап турсам туйлаган,
Жүрөгүңдү сагындым.
Эңкейсең эрке чайпалган,
Күбөгүңдү сагындым,
Муңаям таппай айласын!

Токомбаев А. Мунарым. – Бишкек: "Учкун", 2004, 21-б.

Акын бул ырында өмүрлүк жарысыз жашоонун кунары кетип, ансыз жан дүйнөсү жалгызсырап калганын жашырбайт. Ошондой эле жубайынын көз алдында калган сүйкүмдүү, жагымдуу элесин, көз ирмемдерин күйүткө батып эңсеп, комсоп, сыздап, жүрөгү эзилип, түшүндө бир көрүүгө зар болгон муңканган сезими менен алоолонуп алпурушат. Ансыз көңүлү суз тартып, аргасыз калган абалын ыры аркылуу айтуу менен ага болгон сүйүүсүнүн күчүн да ачыктай алган.

Бул жыйнакта А. Токомбаевдин андан сырткары жарандык лирикалары да орун алган. Акын кайсы гана темада ыр жазбасын

образдуу табылган көркөм сөз каражаттарын, таамай табылган салыштырууларды колдонуп, бийик идеялуу поэтикалык саптар менен жеткире айтып, жашоодогу өзү сүрөттөгөн ар бир көрүнүш аркылуу адам баласынын сезимдериндеги сулуулукту, карама-каршылыктарды, жашоонун татаалдыктарын поэзиянын тили менен чебер сүрөттөйт.

А. Токомбаев өзү акындык өнөрдүн кадырын баарынан жогору коёт. "Момия" деген ырында момиянын табылгыс дарылык касиетин, анын аскадагы мээр чөптүн тамчысынан жаралышын айтып келип, поэзияны да аскадан сызылып чыккан момияга салыштырат. Мындан А. Токомбаев акындык касетин өзүн бийик кол жетпеген аскага, акындын тубаса таланттуу сезиминен сызылып чыккан саптарды мээр чөптөн тамчылаган момияга теңеген үн угулуп турат. Акындын чыныгы поэзиянын нукура касиети, андагы ойдун тунуктугу адамдын жан дүйнөсүн тазартуучу сырдуу күчү, тууралуу ойлору мына мындай саптардан да бизге маалым болуп турат:

Ойлосом поэзия – мол момия, Өмүргө өң жараткан сырдын өзү. Асканын салмагынан сызылгандай тамчылап жалт-жулт этет ар бир сөзү. [3]

"Кыялды талдаганда" деген ырынан акындарга гана тиешелүү болгон мүнөз, адамдык сапат, умтулуу, изденүүлөр ачыкка чыгып, ар бир ырдын жаралышынын артында турмуштук көрүнүштөргө ырахаттануу менен, таңыркоо, суктануу, менен кошо көңүл калуу, жапа чегүү, баа берүү, ой жоруу, жооп издөө сыяктуу убараланууну, изденүүнү талыкпас эмгекти көрө алабыз. Демек, акындык өнөрдөгү маңдай тери менен эргүүнүн натыйжасында жаралган жекече ой сезимдерди жалпы акындарга тиешелүү касиетти, образды А.Токомбаев мына бул сыяктуу саптарга чөгөргөн:

Кээде дениз толкун болом шамалсыз, Кээде кушмун –учпай калам амалсыз. Кээде көптү жандай көрөм сүйөмүн, Кээде жалгыз, жүргүм келет адамсыз. [Токомбаев А. Мунарым. – Бишкек: "Учкун", 2004, 158-б.]

Акын бул ырында кыялга батып, акындык кыялын талдоого алган. Өзүнүн да, бүтүндөй акын аттуунун да кыялдарына, сырдуу дүйнөсүнө баам салып, сын көз менен карап, аны деңизге, деңиз толкунуна салыштырат. Анткени мындай салыштыруудан, элестөөдөн сыртынан караганда жай ойлуу, эч нерседен кебелбегендей болуп көрүнгөн акындын ички дүйнөсүндө көлкүп-чалкыган ой чабыты терең, калкып-балкыган түрдүү сезимдердин өз ара кагылышы, оргуштаган сезим толкундарынын элеси жашагандыгы көз алдыбызга келет. Акындын сезим дүйнөсү дайыма турмуштун түрдүү карама-каршылыктары менен өйдө-ылдый жактарын аралап назар салып, кеңири кулач жайып чабыттап, кубулуп, бирде жай, бирде шар агым менен күүлөнүп улам зор күчкө ээ болуп, эч нерсеге ээ-жаа бербей, толкуп ташып, өзүнө бетме- бет келген карама - каршылыктарды жайпап аралап өтүп, кээде кайра толкун сымал артка тартып, толгонуп деңиз толкуну сымал алга сүрүлүп, ыр түрмөктөрүн жаратат. Ошол кыял кээде токтоп бир аз тыным алып, "кайра амалсыз учпай калган куш" сыяктуу токтой калат. Ырында айтылгандай, акындын кыялы кээде көпчүлүктү жандап эл менен бирге болгусу келсе, кээде жалгыздыкты гана сүйөт, кээде сезимдери баладай чимирилип шоктонот да, кайра эле буркан-шаркан түшүп нөшөрлөп, токтоосуз эркин агылып жөнөйт."Кызыл чокко кээде каалап түшөмүн деп", акындык кыялы оттой ысык, сезимди жалбырттап кыйнаган көрүнүштөргө кез келип, аны да жеңип аралап өтүп, от болуп алоолонуп амалсыз азаптарга да туш болот.

А. Токомбаевдин "Акын кыялы"деген дагы бир ырын талдап караганыбызда бул ырында да акындын кыялын толкунга теңейт, акын кыялын кармап калчу, токтотчу чек жоктой, кандай гана учур болбосун ал мезгил же мейкиндикти да тандап отурбайт, ойлору түрмөктөлүп, бирде себеленип, бирде чачылып, ойдун молдугунан сырлары ыр болуп кайра жаралып, бирде чачырап, кайра пайда болуп акын кыялындагы ойлор менен дайыма алпурушат. Акынды өкүндүргөн нерсе аз өмүрдө бул тирүүлүктө артында өлбөс-өчпөс ак эмгек жаратуу, из калтыруу. Акындын кыялы көп түрдүү жана турмуштук таасирлерге, максаттарга бай. "Акын кыялы" деген ушул ырында ошондой эле турмуштун өтө катуу да, ачуу да пенде баласы каалагандай ийге келбеген, билип-билбеген сыры да, көп тилкелүү кырлары бар экендигин да айтып өткөн, ошентсе да ырында жашоодогу маселелерди чечүү өзүнүн милдети экендигин моюнга алат.Ушул ырында өмүрү өткөндөн кийин келүүчү доорго да көз чаптырат. Мезгил өтүп өзүнүн качандыр бир күн жер астында каларына ишенет, келерки доордун да акындары болоору, өзү жашаган доор тарых барагында калып, өзү туу туткан чындыктын кийинки муундар аркылуу жокко чыгып жарамсыз болуп, түрдүү баалоолорго кабыларын да эскертип өтөт. Фрунзе шаары өсүп, жер жаңыланып, жаңырышын,

техникалардын жаңы түрлөрү пайда болуп, билимдүүлөр көбөйүп, тил саясаты алмашып, "таптар сөзү жомок болот" адамдар тапка, топко бөлүнбөй каларын, таптык күрөштүн да убактылуу саясат экенин тартынбай айткан экен. Поэзияга, чыгармачылыкка болгон мамилелер өзгөрүп, мезгили келгенде өз баасын аларына ынанып, акыйкат ой жүгүртө алган.

Акын чындыкты жогору баалаган инсан. Акындын "Үч чындык" деген атактуу ыры түрмөдө отурганда жазылган экен, бирок аны менен бирге "Эгер болсом", "Үч суроо" ж.б. ырларында сыйдырылган ойду пессимистик маанайда жазылган ыр катары баалашып, жарыялоого тоскоолдуктар болуп келгенин айрым адабиятчылар белгилеп келишет. Ырдын мазмунун талдап, баа берип караганыбызда өтө философиялуу жана адам мүнөзүндөгү чындыкты, акыйкаттын сабактарын образдуу табылган сөз айкаштары менен ачып бере алган.

"Үч чындык" деген ырынын биринчи куплетинде адам бактысынын чектери, адам пендесинин табиятынын, ички каалоолорунун өтө көптүгү, түгөнбөстүгү, бакытка баткан сайын анын таттуулугу артып кумардантып, кайра күсөтүп, күчтөнткөн адам напсисинин эч качан тойбостугу тууралуу философиялык ойлору берилген. Ырдын мазмуну адам баласы колуна тийген эсепсиз бийлик менен, ченеми жок байлык, мүмкүнчүлүк менен да эч качан бактыга, жашоонун кызыгына тойбогондугу, тескерисинче ого бетер кызыгы артып, канча көп, бактылуу жашаса да ага канааттанбаган адам мүнөзүнүн табиятын да эске салат. Бул ырында жашоонун таттуулугу, кыскалыгы, ошондой эле адам баласына гана таандык болгон пендечиликтин мүнөздүн топуксуз, шүгүрсүз табияты тууралуу ойлор чөгөрүлгөн деп да айтууга болот. Экинчи куплетинде адам кандай гана абалда болбосун тирүүлүктүн баркынын жогорулугун, өмүргө, жашоого тойбостугун өтө чебер бере алган. Куплеттин биринчи жана экинчи сабында аллитерацияны чебер тапкычтык колдонгон, адам кылым бою керемет өмүр сүрүп кыр ашып келип, кыймылсыз жашап калса да өмүргө тойбостукту, жашоодо бар болуунун өзүнүн ченемсиз нерсе катары туюндура алган, анын бардыгын кармап турган күч бул үмүт экендиги менен ырды жыйынтыктайт.

А. Токомбаевдин акындык чеберчилиги тууралуу сөз кылганда анын жаратылыш көрүнүштөрү, пейзаждык лирикасы да өзгөчө орунга ээ. Буга "Тулпарым" аттуу ырын да мисалга тартууга болот. Бул ырынын мазмунунан акындын жан-жаныбарлардын арасынан аттын бөтөнчө бир касиетин башка жаныбарларга окшобогон табиятын суктануу, эргүү менен баян эткендигин көрүүгө болот. Тулпар аттын чуркаганда зымырап шукшурулуп агылып учкан кыймылын ырахаттануу менен өтө узун саптуу ыр түрмөктөрү менен баяндап, тулпардын чуркаган кездеги көрүнүшүн көз илгиртпеген кыймылын, анын ар бир дене мүчөсүнүн сымбатын, басыгына чейин берилип поэтикалык тил менен өтө образдуу тамшанта сүрөттөй алган. Көкүлү жибек көрүнөт, Маңдайдан эки бөлүнөт, Ийнедей болгон кирпиги, Ийменбей терге чөмүлөт, Дүбүртү жерди ойготот, Даңканы чаңды ойнотот, От жүрөктүү эрлерди,

Обу жок күлүк ойлотот. [3] – деген сонун керемет саптарда аллитерацияны колдонуп, рифма, ритм, образдуу табылган уйкашкан көркөм сөз каражаттары менен тулпардын чуркап бараткандагы көркөм портретин элестүү, көңүлгө уюп каларлык деңгээлде сүрөттөгөн. Бул ырдын жаралышы тууралуу окумуштуу А.Садыков мындай деген: А.Токомбаевдин " Тулпарым" деген ырында элдик көркөм сөз каражаттары менен шөкөттөлгөн эпостук стилдеги сүрөттөө айкын сезилип турат" [4]

"Айлуу түндө Ысык –Көл" деген ыры да акындын көлөмдүү пейзаждык ырларынын бири. Ысык-Көлдүн Айдын жарыгындагы түнкү көрүнүшүн элестүү тарта алган. Акын табияттын кайсы көрүнүшүн ыр саптары менен чагылдырса да чебер, элестүү айтып берүүгө мүмкүн болбогон майда көрүнүштөргө чейин шөкөттөп, жаратылышты сүрөттөйт да, окурмандын да эмоциясын козгоп, андагы дагы ажайып бир сулуулукту ачып берет. "Айлуу түндө Ысык-Көл"деген ырында риторикалык кайрылуу, риторикалык суроолорду чебер колдонуу аркылуу асмандагы көз жеткис бийиктиктен орун алган сулуулуктун суудагы элесин, көрүнүшүн сүрөттөп, көпкөк болгон асмандын ай, жылдыздуу эгиз сыяктанган картинасы көз алдыбызга тартыла түшөт. Акында импровизациялык таланттын күчтүү болгондугу жогоруда аталган ырларынан башка көпчүлүк поэзия жанрында жазылган чыгармаларынан даана байкалат.

Жалпылап айтканда, акын А.Токомбаев чыгармачылык жолунда тынбай иштеп, изденип көркөм чыгармачылыктын бардык жанрларында чыгармаларын жаратып, поэзия жанры аркылуу да жүрөк сезими менен терең

туйган, өзү көрүп-билген турмуш сабактарын, чыгармачылыгын өзгөчө эргүү менен жазып, акындардын мектебин да түзө алган чебер, таланттуу акын.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 1-т., 6-б.
2. Байгазиев С. Талант жана адабий прогресс. – Бишкек, 2012, 155-б.
3. Токомбаев А. Мунарым, Токомбаев А. – Б., “Учкун”, 2004, 221-б.
4. Садыков А.Кыргыз залкарлары.1-т. – Бишкек: Бийиктик, 2012, 34-б.

Рецензент: пед.и.к., доцент Ибраимов К.

УДК 821.512.154
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-354-358

Уркунчиева Г.Ж.
К. Карасаев атындагы БМУ
Уркунчиева Г.Ж.
БГУ имени К. Карасаева
Urkunchieva G.J.
BSU named after K. Karasaev

ORCID: 0009-0000-1430-56-63

XX КЫЛЫМДАГЫ КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ К. АРТЫКБАЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ
КЫРГЫЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА КИТАЯ XX ВЕКА В ИССЛЕДОВАНИИ К. АРТЫКБАЕВА
KYRGYZ LITERATURE IN CHINA OF THE TWENTIETH CENTURY IN THE STUDY OF K.ARTYKBAEV

Кыскача мүнөздөмө: К. Артыкбаев көрүнүктүү адабият изилдөөчүсү жана адабий сынчысы. Ал коомдогу жана адабият таануудагы актуалдуу маселелерди курч коюп, аларды чечүүгө болгон аракетти жумшап келген. Биз бул макалабызда көп изилдөөгө алынбаган К. Артыкбаевдин изилдөөсүндөгү Кытайдагы кыргыз адабияты боюнча сөз кылганыбызды жөндүү деп эсептедик. К. Артыкбаевдин Кытайдагы кыргыз мекендештерибиз менен болгон мамилеси, ал жактагы боордош адабияттын абалы жана ошондой эле ошол жактагы адабиятчылар, алардын чыгармачылыктары тууралуу ойлору талдоого алынмакчы.

Аннотация: К. Артыкбаев – выдающийся литературный исследователь и литературный критик. Он сосредоточил внимание на актуальных проблемах общества и литературоведения и приложил все усилия для их решения. Данная статья посвящена исследованиям К. Артыкбаева кыргызской литературы в Китае. Проанализированы отношения Артыкбаева с кыргызскими соотечественниками в Китае, состояние братской литературы, а также его мысли о писателях Китая и их творчестве.

Abstract: K. Artykbaev - he is an outstanding literary researcher and literary critic. He focused on current problems of society and literary studies and made every effort to solve them.

In this article, we are going to tell about Kyrgyz literature in China, the research of K. Artykbaev. We have analyzed Artykbaev's relations with our Kyrgyz compatriots in China, the state of fraternal literature, as well as his thoughts about Chinese writers and their work.

Негизги сөздөр: адабият; элдик оозеки чыгармачылык; кытай адабияты; жазма адабият; изилдөө.

Ключевые слова: литература; фольклор; китайская литература; письменная литература; исследование.

Keywords: literature; folklore; Chinese literature; written literature; research.

Кыргыз эл жазуучусу Ш. Бейшеналиев профессор К. Артыкбаевдин кыргыз адабиятына жасаган эмгектерине: "К. Артыкбаев ишке ойлуу, калыс, өзүнчө далилдүү, маданияттуу мамиле жасоо менен пайдубалы чоң эмгектерди жаратты" [Артыкбаев К. жөнүндөгү ойлор, пикирлер (Макалалар, ырлар, баяндама, тезистер). – Бишкек, 1994, 4-5-б.] – деп бекеринен жогорку баасын бербесе керек.

К. Артыкбаевдин "XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы" деген студенттерге арналган окуу китебинин алгачкы варианты 1982-жылы жарыяланган. Ошондон тартып, ал эмгектин үстүнөн дайым иштеп, кайрадан толуктап, кийин жарыяланган илимий-теориялык материалдардын бардыгын анализдеп, талдап эмгекке кошуп, улам чыгарып турган. Бул окуу китептин соңку беттерине "Кытайдагы кыргыздардын адабияты жөнүндө кыскача маалымат" деген бөлүмдү киргизип, Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы жана жазма адабияты тууралуу болушунча көзгө толумдуу маалымат бергени бул эмгектин бирден-бир жаңычылдыгы болуп эсептелет.

К. Артыкбаев бул эмгекти жаратуусуна анын кытайлык кыргыздар менен 50-жылдардан бери уланып келген алака-катышы себеп болду десек жаңылбайбыз. Алгач бул мамилени философия илимдеринин доктору, профессор А. Табалдиев киришип, кийин профессор К. Артыкбаев өзү уланткандыгын басма сөз беттерине жарык көргөн макалалары ырастайт. Төмөндө Артыкбаевдин бул маселе боюнча эмгектерин санап кетели: "Боордоштук салттын уланышы" [Кыргызстан маданияты, 1982, 2-июль]; "Бет ачар" [Кыргызстан маданияты, 1988, 9-февраль]; "Кытай кыргыздарынын акын кызы" [Ленинчил жаш, 1988, 2-август]; "Кытайлык кыргыздардын тарыхчысы" [Ала-Тоо, 1989, №10.]; "Бир туугандык байланыштар" [Кыргызстан маданияты, 1989, 20-апрель]; "Кытайдагы кыргыз жазуучуларынын чыгармалары" [Фрунзе шамы, 1990, 20-сентябрь]; "Маданий байланыштардын санжырасы" [Ала-Тоо, 1991, №9-10.]; "Кытай эли социализмди куруп жатат" [Ленинчил жаш, 1959, 30-сентябрь]; "Бишкек менен Артыш жакындашат" [Бишкек шамы, 1993, 21-август] ж.б. Бул эмгектеринде адабиятчы Кыргызстандык кыргыздарга Кытайлык кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы, жазма адабияты жөнүндө макалаларды жарыялоо менен алардын көркөм сөз маданиятын, тарыхын тааныштырып, чагылдырып берген.

К. Артыкбаев мекендештерибиздин адабиятын изилдөөдө көңүлдү XX кылымга гана бурган. Мунун бирден-бир себеби, "XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы" окуу китеби аты айтып тургандай ичине XX кылымдагы адабиятты ичине камтыгандыктан, башка кылымдагы адабият тууралуу сөз кылуу орунсуз болуп калмак. Ал эми дагы бир себеби катары автор: "...ошол XX кылымдын өзү деле кытайдагы кыргыздардын адабиятынан кабар берүүгө жетишерлик материал боло алат, тагыраак айтканда, элдин көп кылымдык басып өткөн маданий, адабий жолун (жетишкен жыйынтыгын) кандайдыр бир деңгээлде бир аз элестете алат го деп ойлойбуз" [Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004, 625-б.] – деп түшүндүрмө берет.

Адабиятчы Кытай Эл Республикасындагы боордошторубуз менен болгон карым-катнаш тууралуу "Көз жетпеген жерге сөз жетет" [Артыкбаев К. Талант сыры. – Бишкек, 1994.] – деген макаласында илим үчүн, адабий тажрыйба үчүн мааниси зор кызыктуу маалыматтарды талдап сөз кылат.

Кытайлык чыгармачыл мекендештерибиз менен алака түзүүнүн башында 1957-1958-жылдары эле ошол кездеги аспирант Асанбек Табалдиев менен ошол жылдары "Ленинчил жаш" гезитинде бөлүм башчы Качкынбай Артыкбаевдер турушкан. Бул эки жаш адабиятчыларыбыздын дилгирлиги, чапчаң иш-аракеттери менен ошол кезде Үрүмчү, Пекин шаарларында окушкан кыргыз, дунган чыгармачыл жаштары жана Кыргыз Автономиялуу областынын борбору болгон Артуш менен Кашкар шаарларында иштешкен жумушчулар менен кат алышып, китеп, гезит, журналдарды алмашып алака-катыштарды түзүп башташкан. К. Артыкбаев каттардын айрымдарын ошол кезде эле 1958-жылы 16-ноябрында "Фрунзе-Пекин" деген ат менен "Ленинчил жаш" гезитине жарыялайт. Тилекке каршы бул эки башка өлкөдөгү кыргыз адабиятчыларынын алака-катышы Кытай жергесинде өкүм сүргөн улуу державачыл шовинисттик саясаттын кесепетинен үзүлүп калды.

Бир нече жылдан кийин, т.а. 80-жылдардын башында эки өлкөнүн ортосундагы үзгүлтүккө учураган мамилени кайрадан жакшыртуу максатында иш-аракеттер башталат. Ошол убакта 1983-жылы Синьцзянь университетинин профессору, таанымал окумуштуу, эстетик, тарыхчы,

философ жана акын Абдушүкүр Мухаммет Имин Кыргызстанга келип, Фрунзеде көпкө отурукташып калат. Бул окуя үзүлгөн мамилени улаганга чоң мүмкүнчүлүк болгон.

Абдышүкүр Имин кийин кыргыз адабиятчыларына “Жалпы эстетика”, “Уйгур классикалык адабиятынын тарыхы” ж.б. көптөгөн өзүнүн эмгектерин жиберип турган. Бул окуя аркылуу К. Артыкбаев бир нече жыл мурун чыгармачылык байланыштын пайдубалын түптөшүшкөн Асанбек Табалдиев, Мамбет Асан Мухаммад Ху, Чжень Хуа жана Сакен Өмүр сыяктуу достору менен кайрадан байланышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Ошондон тартып, К. Артыкбаев эки өлкөдөгү адабияттын өкүлү болуп калды десек жаңылышпайбыз.

К. Артыкбаев XX кылымдагы Кытайдагы кыргыздардын адабиятынын өнүгүшүн эки чоң мезгилге бөлүп карайт: Биринчиси – 1949-жылкы революция жеңгенге чейинки феодалдык коомдогу адабият; экинчиси – 1949-жылдан берки мезгил. Себеби, 1977-жылга чейин “маданият төңкөрүшү” деген саясаттын кесепетинен адабий өнүгүү солгундап, көптөгөн акын-жазуучулар куугунтукталып, чыгармалардын мазмуну башка нукка түшкөн. Ал эми, 1977-жылдан тартып адабияттын өнүгүшүнө бардык эшиктер ачылды.

Адабиятчы, доцент С. Карымшаков кытайдагы кыргыздардын адабиятынын кыргыз адабиятына тийгизген таасири боюнча: “Бүгүнкү күндүн жазуучу, манасчысы Жусуп Мамай баш болгон кытайлык кыргыз акын-жазуучуларынын, тарыхчыларынын көөнөрбөс чыгармалары кыргыз адабияты менен маданиятынын алтын казынасынан орун аларлыгы зор ынтаа менен пропагандаланат” [Качкынбай Артыкбаев (Макалалар жыйнагы). – Бишкек, 2004, 323-б.] – деген баасын берген.

К. Артыкбаев “Кытайдагы кыргыздардын адабияты жөнүндө кыскача маалымат” деген эмгегинде Кытайга отурукташып калган кыргыздардын арасынан чыккан таланттуу адамдар тууралуу кеп козгоп, ар биринин өмүр баянына токтолот. Бабык акын, Бечел акын, Аамат Ысманалы, Мамбет Кулуш, Ибрай Мамбет өңдүү акындар, ошондой эле журтка таанымал манасчылар да болгон: Ибрайым, Жүзүбакун, Эшмат Мамбетжусуп ж.б. эл арасынан чыккан чыгармачыл инсандар жыргалчылык турмушта жашашкан эмес. Тескерисинче Кытайда революция жеңгенге чейинки татаал турмушту, теңсиздик, адилетсиздикти баштан кечирип, замандын кыйындыгын чагылдырып, күйүттөрүн чыгармалары аркылуу беришкен. Бирок, алардын чыгармачылыгы да ээн-эркин болгон эмес. Алар турмуш чындыгын, так айтканда, бийликтин адилетсиздигин, зордукчулугун калайыкка ачык айтып, жар салып чыккандары үчүн бийлик тарабынан куугунтукталып, камалып, жада калса башка аймактарга “айдалышкан”. Бийликти сындап, анын адилетсиздигин ырлары менен ачык айтып камакка алынган акындардын ичинен Ибрай Мамбетти айтсак болот. Ал 15 жашынан тартып комуз менен элдин күйүтү, жашоонун адилетсиздиги, бийликтин паракорлугу ж.б. бийликке тиешелүү терс көрүнүштөрдү өз көзү менен көрүп, ырларында чагылдырган. Алсак “Арманым” деген ырында:

Абалың тыңшаар киши жок,
Айланып көзү тунарат.
Албаң салык бергин деп,
Артынан дорго кубалап.
Карматпай качат кедейге,

Карачы дөөлөт жумалак,- деп бийликти сындап, ашкерелегендиги үчүн 1944-жылы Ибрай түрмөгө камалат. Ушул өңдүү бир топ боордош акындарыбыз бийликтин курмандыгы болгонун К. Артыкбаевдин эмгегинен көрө алабыз.

Бирок, ар бир “Карарган түндүн агарып аткан таңы бар” деген сыяктуу, кытайдагы чыгармачыл мекендештерибиздин да жашоосуна 1949-жылдагы революциянын жеңиши жарык таңын алып келет. Бул тууралуу К. Артыкбаев: “1949-жылы революция жеңгенден кийин адабий өнүгүшкө, өзгөчө Кытайдагы кыргыздардын жазма профессионал адабияты менен элдик оозеки чыгармачылыктын өнүгүшүнө бир кыйла дурус шарт түзүлдү. Мурдагы теңсиздик заманды ашкерелеп ырдап келген Бечел, Ибрай, Мамбет Жусуп Пайыз, Абдыракман Жусуп, Мамут Кубат өңдүү акындар эми жаңы заманды, жаңы турмушту даңазалап ырдашып, эркиндик, теңдик болоруна элди үмүттөндүрүштү” [Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004, 631-б.] – деп XX кылымдагы Кытайдагы кыргыздардын адабиятынын басып өткөн доору тууралуу эмгегинде сөз кылат.

Бул эмгек кыска убакытта жаралып, окурмандардын колуна тийип калган жок. Буга К. Артыкбаевдин 50-жылдардан берки кытайлык мекендештерибиз менен болгон жакындык мамилеси, изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы десек калпыс болбос. “Кытайдагы кыргыздардын адабияты жөнүндөгү кыскача маалыматты” окуу менен окурмандар эки

элдин байланышы жана башка көп маалыматты өздөрүнө сиңиришет. Себеби, К. Артыкбаев бул эмгекке көп жылдык эмгегин жумшады, ошондой эле тилге жатык кылып кызыктуу, түшүнүктүү жазып окурмандарга, өзгөчө студенттерге тартуулады.

1989-жылы К. Артыкбаев Пекиндеги аз улуттар институтунун профессору Мухаммед Ху Чжень Хуа Кыргызстанга келгенин угуп, аны университетке чакырып окутуучулар жана студенттер менен жолугушуу уюштурат.

Бир нече жылдан кийин 2002-жылы туристтик делегация менен келген акын Мамбет Асан К. Артыкбаев менен жолугуп кетүүгө ынтызар болуп, эки дос бетме-бет 44 жылдан кийин жолугушат. Ошентип, Мамбет Асан бир нече күн көгүлтүр Ысык-Көлдө К. Артыкбаевдин коногу болуп, Бишкекке келгенден кийин ректор А.Ч. Какеевдин демилгеси менен университеттин жамааты жана кыргыз адабияты кафедрасынын окутуучулары менен жолугушуу уюштурулган.

Ошентип, К. Артыкбаев 50-жылдардан баштап келе жаткан маданий байланыштын негизинде чогулткан материалдары менен окурмандарга тааныштыруу максатында кыргыз филологиясы факультетине “Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы жана адабияты” деген жаңы сабак киргизүүнү сунуш кылган. Бирок муну Окуу-методикалык комиссиянын бардык мүчөлөрү бир ооздон колдоп кетишкен жок. Айрымдары буга каршы чыгып, андай болсо, Кытайдагы эле эмес башка коңшу элдердеги (Тажикстан, Өзбекстандагы) кыргыз адабияты да окутулсун деген сунуштарын айтышат. Бирок, К. Артыкбаев өзүнүн сунушун окумуштууларга ынандыруу үчүн бир нече факт, аргументтерди келтирет. Натыйжада, К. Артыкбаевдин жетектөөсү менен окуу программасы түзүлүп, программанын негизинде 54 саат көлөмүндө лекциялык курстун иш программасы иштелип чыгып, факультеттин Окумуштуулар Кеңешинде жактырылган.

Ошентип, К. Артыкбаев бир топ кытайлык таланттуу адамдар менен тыгыз чыгармачылык байланышта болду. Ал кыргыз акын-жазуучуларынын китептерин, чыгармаларын кытайлык кыргыздарга, ал эми кытайдагы кыргыздардан чыккан акын-жазуучулардын чыгармаларын кыргызстандыктарга тааныштырууга талыкпаган мээнет жумшады.

К. Артыкбаев бир нече жылдар бою жүргүзүп келген илимий иштерди окуу менен Кытайдагы мекендештерибиздин саны 150миңге жетпеген адамдардын ичинен ушунча көп таланттуу адамдардын чыгып жаткандыгы, алардын бийликтин кысымына да карабай чындык, адилет үчүн күрөшкөнү, кийин басмадан тышкары журнал (“Шинңжан кыргыз адабияты” жана “Тил жана котормо”), гезит (“Кызыл-Суу гезити”), альманах (“Керме-Тоо”) чыгырып жатышкандары ыраазычылык сезимибизди козгойт...

Акыры К. Артыкбаевдин изилдөөлөрүнүн, талыкпаган мээнеттин натыйжасында “Кыргыз адабиятынын тарыхын” окутууда биринчи жолу “Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы жана адабияты” деген чоң лекциялык курс окутула баштаганын дагы бир жолу баса белгилей кеткенибиз орундуу болор.

Жыйынтыктап айтканда, Качкынбай Артыкбаевдин тарыхта калган эмгектери, ошондой эле К. Артыкбаевдин Кытайдагы кыргыз адабиятчылары менен болгон мамилеси, эки өлкөдөгү кыргыз адабиятынын карым-катышы тууралуу сөз болду.

Эч бир башка адабиятчылар батынып колго алып изилдебеген ишти К. Артыкбаев биринчилерден болуп изилдөөнү колго алган. Ошондой эле, орток түрк мурастары деп аталып келген “Кутадгу билиг”, “Дивани лугат ат түрк” аттуу эмгектердин авторлору болгон Жусуп Баласагун менен Махмуд Кашкарини кыргыз жергесинен чыкканын, ал улуу инсандарды биздин ата-бабаларыбыз экенин далилдөөгө болгон күч аракетин жумшады.

К. Артыкбаев бир топ кытайлык таланттуу адамдар менен тыгыз чыгармачылык байланышта болду. Ал кыргыз акын-жазуучуларынын китептерин, чыгармаларын кытайлык кыргыздарга, ал эми кытайдагы кыргыздардан чыккан акын-жазуучулардын чыгармаларын кыргызстандыктарга тааныштырууга талыкпаган мээнет сарптаган. Бул эмгектери менен Качкынбай Артыкбаевдин кыргыз адабиятындагы орду чоң деп ооз толтура айта алабыз.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев К. Бет ачар // Кыргызстан маданияты”, 1988, 9-февраль.
2. Артыкбаев К. Бир туугандык байланыштар // Кыргызстан маданияты, 1989, 20-апрель.
3. Артыкбаев К. Бишкек менен Артыш жакындашат // Бишкек шамы, 1993, 21-август.

4. Артыкбаев К. Боордоштук салттын уланышы // Кыргызстан маданияты, 1982, 2-июль.
5. Артыкбаев К. жөнүндөгү ойлор, пикирлер (Макалалар, ырлар, баяндама, тезистер). – Бишкек, 1994.
6. Артыкбаев К. Кытай кыргыздарынын акын кызы // Ленинчил жаш, 1988, 2-август.
7. Артыкбаев К. Кытай эли социализмди куруп жатат // Ленинчил жаш, 1959, 30-сентябрь.
8. Артыкбаев К. Кытайдагы кыргыз жазуучуларынын чыгармалары // Фрунзе шамы, 1990, 20-сентябрь.
9. Артыкбаев К. Кытайлык кыргыздардын тарыхчысы // Ала-Тоо, 1989, №10.
10. Артыкбаев К. Көз жетпеген жерге сөз жетет. Талант сыры – Бишкек, 1994.
11. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004.
12. Карымшаков С. Качкынбай Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги: монография. – Бишкек, 2001.

Рецензент: филол.и.к., доцент Исаева С.

УДК 81'27(575.2)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-358-362

Шадыбекова Г.К.
Ош мамлекеттик университети
Шадыбекова Г.К.
Ошский государственный университет
Shadybekova G.K.
Osh State University

ORCID: 0000-0001-8072-6001

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН ӨНҮГҮҮСҮ: МАҢЫЗЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ
РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА: ЗНАЧЕНИЕ И БУДУЩЕЕ
DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE: SIGNIFICANCE AND FUTURE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз тилинин мамлекеттик макамга ээ болуу тарыхы, учурдагы абалы жана келечектеги өнүгүү багыттары талданып, тил саясатынын маанилүү аспектилери боюнча сунуштар берилет. "Улуттун күчү тилинде, тилдин күчү дилинде" деген макал аркылуу улуттук тилди сактоонун жана аны келечек муундарга өткөрүп берүүнүн мааниси баса белгиленет. Башкысы – улуттук тилибизди жоготпой, аны кийинки муундарга таза жана толук жеткирүү зарыл экендиги көрсөтүлөт.

Аннотация: В статье рассматривается исторический путь приобретения кыргызским языком статуса государственного, его современное состояние и перспективы развития. Также представлены рекомендации по совершенствованию языковой политики. Пословица «Сила нации – в её языке, сила языка – в её душе» подчёркивает важность сохранения родного языка. Особое внимание уделяется необходимости сберечь государственный язык и передать его будущим поколениям в чистом и полноценном виде.

Abstract: This article deals with the historical process through which the Kyrgyz language acquired official status, examines its current state, and discusses its future prospects. It also provides recommendations regarding language policy. The proverb “The strength of a nation lies in its language, and the strength of the language lies in the soul” underscores the importance of preserving the native language. Above all, the article emphasizes the vital need to safeguard the national language and pass it on, in its pure and complete form, to future generations.

Негизги сөздөр: мамлекеттик тил; кыргыз тили; мамлекеттүүлүк; улуттук иденттүүлүк; макал-лакаптар; мурас; эгемендүүлүк.

Ключевые слова: государственный язык; кыргызский язык; государственность; национальная идентичность; пословицы; наследие; суверенитет.

Keywords: state language; Kyrgyz language; statehood; national identity; proverbs; heritage; sovereignty.

… Эне тилибиз – ар бир Ала-Тоолук атуулдун ар-намысы, улуттук паспорту (Э. Ибраев)

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзамы 1989-жылы 23-сентябрда кабыл алынган. Мына ошондон тартып 36 жылдын ичинде мамлекеттик тилибизди өнүктүрүү максатында мамлекеттик деңгээлде белгилеп келебиз. Кыргыз тили – билим берүү мекемелеринде, орто мектептерде, ЖОЖда, мамлекеттик иш кагаздарда кеңири колдонулуп келүүдө. Кыргыз тилине мамлекеттик тил статусунун берилиши – коомдун руханий жаңылануусуна, жаңыча ой жүгүртүүсүнө, кыргыз тилинде иш алып баруусуна биринчи себеп багыт болгон. Кыргыз тили – Кыргызстандын мамлекеттик тили. Анда ошол улуттун бардык асыл нарк-насили сакталган: руханий байлыгы, маданияты, каада-салты, үрп-адаты, айкөл пейили. Мамлекеттүүлүк – бул бир элдин тарыхый, саясий, аймактык жана маданий биримдигин чагылдырган форма. Ал эми тил – ошол биримдиктин өзөгү. Улуттук тилди мамлекеттик деңгээлде сактап, өнүктүрүү – эгемендүү мамлекеттин жоопкерчилиги. Көрүнүктүү жазуучубуз Ч.Айтматов: «Ар бир элдин тили – ошол элдин нечен кылымдык акылынан жаралган кымбат мурасы» – деп таамай айткан.

Ар бир тил өз элине улуу. Карт тарыхы бар эзелки элимдин тили, Манас бабабыздын, too булбулу Токтогулдун, залкар жазуучу Чыңгыздын тили. Кыргыз тили – эгемендиктин символу! Ооба! Кыргыз тилинин мамлекеттик тил статусунун алышы – бул кыргыздардын эгемен өлкө экендигинин биринчи далили жана ыйык символу. Демек, эгемен өлкөнүн ээси болгон түпкү улуттун эне тили башкача айтканда, кыргыз тили кыргыздардын гана эмес, Кыргызстанда жашаган бардык башка улуттардын дагы өлкө ичинде баарлаша турган орток тили.

Тил тазалыгы – дил тазалыгы деп туура айтат элибизде. Эне тилин билбесе, аны ардактап сүйбөсө, Ата Журтумду сүйөм деп көкүрөк каккандын эмне пайдасы бар? Ата Журтуна кызмат кылбаса анын керемет көрктүү тоолорун, анда өскөн жыпар гүлдөрүн, туптунук суулары менен көлдөрүн, арчалары менен кайың-карагайларын, ак куусу менен уларын, элиги менен бугусун сүйбөсө, өз элинин бир сулуусун «сүйөм» деп айтышы кандай гана уят! Жыл сайын тил майрамына карата, залкар жазуучулардын маарекелерине арналган иш чаралар байма-бай өткөрүлүп турат. Мен да учурунда мектепте көп жыл бою иштеп, окуучулар менен биргеликте, тилди даңазалап, сахналаштырылган коомдук көрүнүштөрдөн даярдап жүрдүм. Мына ошондогу окуучулардын кырдаалдык абалын, жазуучулардын чыгармаларынын аталышы аркылуу жагдайын түшүндүргөн бирден сүйлөм – даана чоң маңыздуу сюжетти чагылдырган. Мисалга алсам:

1. Бүгүнкү эл – «Биздин замандын кишилери».
2. Окуучуларга мектеп менен үйдүн ортосу – «Узак жол».
3. Окуучулар үчүн алты сааттык окуу – «Кылымга тете бир күн».
4. Жаман окугандардын чөйрөсү – «Жараланган жүрөк».
5. Өз эне тилибизди билбесек, сыйлабасак анда – «Кыямат».

Тилдин лексикалык байлыгы – элибиздин кылымдар бою терип-тепчип жыйган байлыгы. Көркөм чыгарманын күчү адамдардын турмушун, жашоого, дүйнөгө болгон көз караштарын, психологиясын, философиялык ой-чабытын, адамдарга болгон мамилесин, дүйнө таануусун өзгөртөт. Мындагы чыгармаларды окуган окурман гана анын түпкү маанисин түшүнө алат.

Эл аралык байланышты аткарган орус, англис, немец, француз, кытай, араб, түрк тилдерин үйрөнүп, дүйнөлүк тил маданиятын сиңиргенибиз пайдалуу. Ушуга байланыштуу улуу жазуучубуз Ч. Айтматовдун «Кыргыз тили – бир канатым болсо, орус тили – экинчи канатым» – деп айтканы көп тилди билүүгө жолдойт. Анткени, куш учууда эки канатын пайдаланса, биздин жашообузда эки же андан ашык тилдерди билүү зарыл. Бул жөнүндө А. Осмоновдун

Бирге жүрөм, эне тилин кадырлайм,
Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм.
Башка тилди кандай жакшы көрсөм да,
Эне тилди сүйгөнүмдөн жаңылбайм.

деп бизге насыят берген сөзүн эсибизден чыгарбашыбыз керек. Кайсыл гана тил болбосун, бирде төмөндөп, бирде жогорулары бышык. Ал ошол тилге көз каранды. Ал элдин өзүнө жараша, мурасы – улуу инсандары, же тарыхый баатырлары, же байыркы архитектуралык курулушубу, же музейи болот эмеспи. Кыргыздар мукам үндүү үч кыл комузу, ак калпагы, боз үйү, бал кымызы, кол өнөрчүлүгү, мал чарбачылыгы, негизгиси тили менен тарыхта белгилүү. Кыргыздар кеп багып, сөзгө маани берип «Өнөр алды – кызыл тил» деп сөздү баалап, ар бир сөздү салмактап

сүйлөгөн. Анткени сөз өнөрү жогору бааланып, ооздон-оозго айтылган. «Манастын» үчилтиги ооздон-оозго өтүп, бүгүнкү күнгө чейин бизге жеткен. Кепти көркөм жана таасирдүү сүйлөө кыргыз элинин эзелтен келе жаткан маданий баалуулуктарынын бири болуп саналат. Ата-бабаларыбыз сөздүн маңызын терең түшүнүп, ойлорун так, образдуу жана таасирдүү жеткирүүгө өзгөчө көңүл бурушкан. Бул өнөр макал-лакаптарда, каада-салттарда жана элдик ырларда кеңири чагылдырылып, азыркы күнгө чейин өз маанисин сактап келе жатат. Ошондой эле, бул мурастын сакталышына ак таңдай акындар менен улуу манасчылар чоң салым кошкон. Алар элдин тарыхын, каада-салтын жана руханий дүйнөсүн даңазалап, муундан-муунга өткөрүп келишкен. Кыргыз эли руханий байлыкты материалдык байлыктан жогору койгон касиеттүү эл. Байыркы бабаларыбыз кечкисин малды жайлагандан кийин тамакты асып коюп, айрыкча кыштын узак түндөрүндө, кемегедеги алоолоп турган оттун илебинде, узак сөзгө киришкен. Мында не деген гана асыл кептер айтылбаган – кыргыз көркөм тилинин укмуштуудай бир ажайып кооздуктарын, элестетүүлөрүн, урпактан урпакка өтүп келе жаткан улама сөздөрүн бала күнүнөн руханий дүйнөсүнө сиңирген. Кемеге кепте, ар бир адам ички дүйнөсүн ачып таштап, төгүлө-чачыла, черлери жазылганча сөздүн кызуусуна кирип кетишкен. [1] Айтсак, бабалардын санжырасы, жаштарга нуска, жөө жомоктор, уламыштар, макал-лакаптар, тарбиялык мааниси терең окуялар, андан өтүп тамашага чейин айтылып, ачылып-чачылып ортого төгүлгөн. Ар кимге сөзүнө жараша баа беришкен. «Буттан жыгылган турат, ооздон жыгылган турбайт» деген таасын сөздү бийик тутушкан. Балдарын күч колдонбостон эле сөз күчү б.а. макалдар аркылуу таалим-тарбия беришкен. Төмөнкү макал-лакаптар турмуш-тун элегинен өтүп, эл оозуна алынып кеңири колдонулуп турат.

«Айтылган сөз – атылган ок»

«Жакшы таап айтат, жаман каап айтат»

«Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат»

«Калк айтса , калп айтпайт»

«Сууну сиңген жерге сеп, сөздү уккан жерге айт».

Тил жөнүндө макалдарыбыз да өзгөчө мааниге ээ:

«Улуттун күчү тилинде, тилдин күчү дилинде»

«Улут тили менен өсөт, дили менен толот»

«Тил элден өсөт, үрөн жерден өсөт»

«Тили балдын дили бал, тили уунун пейли тар»

«Тилин жээриген, элин жерийт, динин жеригендин ыйманы кетет»

«Тил – баш жарат, жел – таш жарат»

«Эненин мээрими – жүрөгүндө, баланын мээрими – тилинде»

«Эне тил – улук, эне сүт – ыйык»

«Эне тилди сүйгөн адам, улут үчүн күйгөн адам»

«Эне тилин билбеген эси жогун аныктайт,

Эне тилин сүйбөгөн элин сүйүп, жерин сүйүп жарытпайт»

Ат жалында өмүр кечирген көчмөн кыргыз калкы да, дүйнөлүк тарыхый агымдын арасында эң бир татаал тарыхты, башынан кечирип, кээде биригип, кээде чачылып, байыркы салттарынын терең тамырлары менен бекем чырмалышып, күрдөөлдүү эл журтка айланып, «кыргыз» деген этнонимди эчендеген кылымдар бою сактап келди. Көптөгөн окумуштуулар кыргыз элине кепке шыктуу, куюлуштура кулакка угумдуу, маани-маңызы терең сүйлөшөт деп баа беришкен. (В. Радлов ж.б.)

Э. Ибраев эң туура белгилеген:

«Улук болсом, тилим менен улукмун,

Улут болсом, тилим менен улутмун». Азыркы кезде кыргыз тили билим берүүдө, мамлекеттик иш кагаздарда, маданият тармагында, маалымат каражаттары жана интернетте кеңири колдонулуп келе жатат. Ошентсе да, тилдин өнүгүшү үчүн техникалык терминдерди кыргызчага которуу, билим берүү системасында тилди активдүү колдонуу жана жаш муундарга үйрөтүү маанилүү бойдон калууда. Тил саясаты билим берүү, мамлекеттик башкаруу, маалымат каражаттары жана маданият сыяктуу тармактарда ишке ашырылууда. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү боюнча атайын программалар түзүлүп, тилдин колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүгө багытталган иш-аракеттер жүргүзүлүп келет. [2] Кыргыз тили бардык деңгээлдеги билим берүү мекемелеринде окутулат:

- Мектептерде – мамлекеттик тил милдеттүү сабак катары өтүлөт. Кыргыз тилдүү мектептерде башка сабактар да кыргызча окутулат;
- ЖОЖдордо – бардык багыттарда мамлекеттик тил курстары каралган.

Мамлекеттик кызматкерлер үчүн – тил үйрөнүү курстары уюштурулуп, мамлекеттик тил боюнча сертификат талап кылынат.

Бирок тил окутуудагы кээ бир маселелер:

- Окутуу ыкмалары заманбап талаптарга жооп бербейт;
- Санариптик куралдардын жетишсиздиги;
- Шаар жеринде айрым окуучулар, студенттер кыргыз тилин жетишсиз деңгээлде билишет.

Ошол эле учурда практикада кыргыз тилинин мамлекеттик деңгээлде толук кандуу колдонулушу дагы эле кыйынчылыктарга дуушар болууда. Себептеринин арасында:

- кадрдык жетишсиздик;
- тилди үйрөтүүдө методикалык базанын жетишсиздиги;
- техникалык терминологиянын толук калыптана электиги.

Баса, кыргыз тили эмне үчүн керек? Анткени кыргыз тили болсо, анда кыргыз эли болот. Эгер кыргыз эли болсо, анда эгемен эли болот, анын мамлекети болот.

Бүгүнкү мамлекеттик тилибиздин абалы, акыбалы ар бир кыргызмын деп денесинде каны ойногон кыргызды ойготушу керек. Себеби, биздин эркиндигибиздин ачкычы – тилибизде. Эгерде тилибиз жоголсо, аны менен кошо дилибиз да, улутубуз да жоголот. [3] Кыргыз тилинин эртеңи кандай? Бул суроо бардыгыбызды ойлондурбай койбойт. Анткени жаштардын көпчүлүгү кыргыз тилине салкын көз караш менен карашат. Мамлекеттик тилибизди өзүбүз урматтабасак, өзгө келип урматтабайт. Мамлекеттик тилди терең жана ыкчам үйрөтүү – улуттук идентүүлүктүн, маданий мурастын жана эгемендүүлүктүн ажырагыс бөлүгү. 2023-жылы Президент Садыр Жапаров мамлекеттик тилди өнүктүрүүнү колдоо тууралуу жарлыкка кол койгон. Бул – кыргыз тилинин коомдук турмуштун бардык тармагында кеңири колдонулушуна жол ачкан маанилүү кадам. [4] Кыргыз тилин өнүктүрүү жана окутуу – мамлекеттик тил саясатынын өзөгүн түзөт. Замандын талабына жооп берген ыкмалар, санариптик ресурстар жана коомдук колдоо аркылуу гана тилдин келечеги камсыз болушу мүмкүн.

- Кыргыз тилине болгон кызыгууну арттыруу үчүн санариптик платформаларды түзүү керек. Мисалы, Duolingo сыяктуу кыргызча атайын колдонмо, жаштар арасында тил үйрөнүү мотивациясын жогорулатып, аларга кызыктуу жана ыңгайлуу шарттар түзө алат. Эгерде мындай платформалар түзүлсө, кыргыз тилин үйрөнүү процесси заманбап жана жеткиликтүү болот.
- Интерактивдүү жана коммуникативдик ыкмаларды жайылтуу.Тил үйрөнүү процессин кызыктуу жана мотивациялуу кылуу үчүн интерактивдүү ыкмаларды колдонуу керек. Мисалы, ролдук оюндар, видео сабактар, дебаттар жана башка коммуникативдик ыкмалар аркылуу үйрөнүү процесси динамикалуу жана креативдүү болуп, жаштардын катышуусун жандандырат. Бул ыкмалар тилди активдүү колдонууга жана түшүнүүгө өбөлгө түзөт.
- Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу жана жаңы муун үчүн кызыктуу программаларды иштеп чыгуу. Кыргыз тилин окутуунун сапатын жогорулатуу үчүн мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу өтө маанилүү. Мугалимдер үчүн профессионалдык тренингдер жана курстарды уюштуруу, заманбап окутуу методдору менен тааныштырган программаларды иштеп чыгуу, тилди үйрөнүү процесстерин кызыктуурак жана эффективдүү кылууга жардам берет. Ошондой эле жаңы муун үчүн жөнөкөй жана түшүнүктүү, заманбап окутуу программаларын иштеп чыгуу зарыл.
- Техникалык, илимий, укуктук терминдерди кыргызчага адаптациялоо жана стандартташтыруу. Кыргыз тилинин толук кандуу иштеши үчүн техникалык, илимий жана укуктук терминдерди адаптациялоо жана стандартташтыруу маанилүү. Эл аралык стандарттарга ылайык терминдердин туура жана так колдонулушу кыргыз тилинин дүйнөлүк билим берүү жана ишкердик чөйрөсүндөгү ролун күчөтөт.
- Кыргыз тилин коомдук турмушка киргизүү жана анын колдонулушун кеңейтүү үчүн кыргыз тилдүү басылмалардын жана медиа контенттин көлөмүн көбөйтүү керек. Мамлекет тарабынан колдоо көрсөтүү, маалымат каражаттары аркылуу кыргыз тилинде сапаттуу контентти кеңири таратуу, ошондой эле аны коомдук пикирде активдүү колдонуу тилибиздин келечегин бекемдейт. Бул өз кезегинде тилдин коомдук маанисин күчөтөт жана анын өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Улуттук тилибиздин мартабасын мамлекеттик тил катары жаңы деңгээлге көтөрүүдө, өркүндөтүүдө, жаңы технологиялардын тилине айландырууда, интернет жолу аркылуу дүйнөлүк маалыматтар мейкиндигине алып чыгарууда да, даңазалуу дастаныбыздын мааниси баа жеткис. Бул жагынан «Манас» эпосу, акыйкатта да кыргыз тилинин көөнөрбөс алтын казынасы болуп эсептелет. Чынында, бул эпосту окуган адам андагы сан жеткис сөз өнөрүнүн асыл берметтерине, аңыз-

уламыштарына туш болот. Ал эне тилибиздин дүйнөдөгү эң бай, кооз, таасирдүү, элестүү кудурети ийкемдүү тилдердин катарында экенин тастыктайт. Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын туруктуулугун жана улуттук биримдигин сактап турган, элибиздин руханий байлыгы. Эне тилибизди урматтоо жана муундан муунга өткөрүп сактоо – бул улуттук аң-сезимдин көрүнүшү. Ошол эле учурда, кыргыз тилинин байлыгы менен өзгөчөлүгүн дүйнө жүзүнө таанытып, анын маданий баалуулугун кеңири жайылтуу ар бир жарандын милдети.

Кыргыз тили-кыргыздын жаны! – деп койсом аша чапкандык болбойт. Бул сүйлөмдүн өзүндө эле терең маани-мазмун жатат. Ошондуктан эне тилибиздин эртеңки келечеги үчүн колубуздан келген көмөгүбүздү аябайлы. Кылымдарды карыткан тилибиздин тазалыгын сактап,байлыгына байлык кошуп, дүйнөлүк коомчулукта кеңири орун алуусуна олуттуу салымыбызды кошолу!

Колдонулган адабияттар

1. Кутбилим сабак « Кыргыз нарк дөөлөтү – чечендик өнөр», февраль 2018.
2. Жумабаева А. Кыргыз тилин үйрөтүүнүн заманбап ыкмалары жана көйгөйлөрү // Жогорку билим журналы, 2022, №1, 66-71-б. – Режим доступа: https://edu-journal.kg/jumabayeva
3. Станалиев С. Эл дөөлөтү-эне тил. – Бишкек, 2012.
4. Жапаров С. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү жөнүндө Жарлык. – Режим доступа: https://president.kg

Рецензент: филол.и.к., доцент Ызабекова Д.А.

УДК 398.21/22 (=951.1) (574/575)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-362-368

Шисыр И.С., Касымова М.М.,
Ж. Баласагын атындагы КУУ,
КР УИА Б. Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту
Шисыр И.С.[1], Касымова М.М.[2]
КНУ имени Ж. Баласагына[1,]
Институт истории, археологии и этнологии имени Б. Жамгерчинова НАН КР[2]
Shisyr I.S., Kasymova M.M.
KNU J. Balasagyn,
Institute of History, Archeology and Ethnology named after B. Jamgerchinov NAS KR

ДУНГАН АДАБИЯТЫ: БҮГҮН, ЭРТЕҢ ЖАНА КЕЛЕЧЕК
ДУНГАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА: ВЧЕРА, СЕГОДНЯ И ЗАВТРА
DUNGAN LITERATURE: YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Борбор Азиядагы дунган көркөм адабиятынын өнүгүү процесси каралган. Белгилүү болгондой, ал Кыргызстандын аймагында калыптанган. Ошондуктан, жалпы жонунан алганда, ал кыргыз адабиятынын маңызын: өзгөчөлүгүн, эстетикасын, поэтикасын камтып турат. Ушул негизде дунган адабиятын кыргыз адабиятынын бир бөлүгү катары так айта алабыз. Дунган адабияты кыргыз адабиятынын бир бөлүгү катары негизинен Кыргызстандын реалдуу чындыгын өзүнүн мазмунунда чагылдырган. Жазуучулар өз дооруна таянып, курчап турган коомдук турмуштун типтүү образдары болгон көркөм каармандарды жаратышкан.

Аннотация: В статье рассматривается процесс развития дунганской художественной литературы Центральной Азии. Она формировалась в Кыргызстане и в целом хранит в себе своеобразие, эстетику, поэтику кыргызской литературы. На основании этого можно однозначно считать дунганскую литературу частью кыргызской литературы. Дунганская литература, как часть кыргызской литературы, естественно, отражала реальную действительность Кыргызстана. Исходя из своего времени, литераторы создавали образы художественных героев, которые являются типическими для окружающей социальной жизни.

Abstract: The article discusses the development process of Dungan artistic literature in Central Asia. As is known, it was formed in Kyrgyzstan. Thus, it generally retains the essence of: the uniqueness, aesthetics, and poetics of Kyrgyz literature. On this basis, Dungan literature can definitely be considered part

of Kyrgyz literature. Dungan literature, as part of Kyrgyz literature, naturally reflected in its content the real reality of Kyrgyzstan. Writers created, based on their time, artistic heroes that are typical images from the surrounding social life.

Негизги сөздөр: дунган адабияты; Борбор Азия; Кыргызстан; калыптануу; өнүгүү; өзгөчөлүк; көркөм каармандар; айланадагы коомдук жашоо.

Ключевые слова: дунганская литература; Центральная Азия; Кыргызстан; формирование; становление; своеобразие; художественные герои; окружающая социальная жизнь.

Keywords: Dungan literature; Central Asia; Kyrgyzstan; formation; development; uniqueness; artistic heroes; surrounding social life.

Дунгане, как отдельный народ, сформированы на Великом Шелковом пути. Соответственно, культура известного народа пропитана цивилизацией многих народов, живших и живущих по обе стороны большой Дороги жизни. В традиции дунган отчетливо отслеживаются компоненты культурного наследия различных народов (арабов, тюрков, персов, китайцев и др.), сыгравших определенную роль в формировании этноса дунган. Сегодня духовность дунган представляет собой результат сложной трансформации различных этнических, философских, моральных, эстетических взглядов на окружающий мир.

Дунганская письменная литература Центральной Азии (Кыргызстана, Казахстана и Узбекистана), как известно, сформирована в Кыргызстане. В целом она хранит в себе своеобразие, эстетику, поэтику кыргызской литературы. На этом основании можно однозначно считать дунганскую литературу частью кыргызской литературы.

Дунганская литература, как часть кыргызской литературы, отражала главным образом реальную действительность Кыргызстана. Литераторы, исходя из своего времени, создавали художественных героев, являющихся типическими образами окружающей социальной жизни.

Естественно, дунганская письменная литература в период своего творческого становления была связана с Октябрьской социалистической революцией. Для так называемых младописьменных литератур народов СССР известные события послужили катализатором для бурного развития. Все этносы, которые до сих пор не имели письменной литературы, благодаря серьезной поддержке государственной политики, активно приступили к созданию национальной культуры в этой области.

Видный востоковед Б.А. Васильев, подчеркивая этот незыблемый факт, в статье «Октябрь и дунганская литература» писал: «Говорить об Октябре и дунганской литературе – это значит говорить о дунганской литературе в целом, потому что своим появлением и существованием она обязана исключительно Октябрьской революции и национальной политике советской власти». [1]

На самом деле, до известного времени дунгане Средней Азии и Казахстана даже не имели своего письма. Только в январе 1928 года на II Пленуме ЦК Кыргызской АССР был утвержден проект дунганского алфавита[3] на основе латинской графики. [49] С этого времени, получив орудие своего культурного роста, деятели культуры из среды дунганского народа начали создавать национальную письменную литературу.

1 января 1931 года при Киргосиздате, в связи с развитием новой национальной письменной литературы, образовалась целая автономная секция по изданию. Уже с 1 июня 1931 года в кыргызской газете для малограмотных «Savattəbol», для оказания шефской помощи дунганской культуре была отведена 4-я страница, где материалы печатались на дунганском языке.

В 1932 году начала выходить регулярная газета «Dvuņ xuohioŋ» («Искра Востока»)[4], сыгравшая большую роль в развитии дунганской письменной литературы. Вокруг этой газеты сконцентрировалась группа талантливой литературной молодежи: Д. Абдуллин, Я. Джон, А. Магиев, К. Маев, Х. Макэ, Ю. Цунваза, Я. Шиваза, Ю. Яншансин и мн. др. О значении газеты К. Маев тогда писал: «В области хозяйственного и

[3] В истории дунганской письменности выделяются 3 этапа: 1) 1927-1928 годы – попытки создания письменности на основе арабографичной системы «сяоэрцзин», разработанной в Китае мусульманами хуэйцзу; 2) 1928-1953 годы – письменность на основе латиницы; 3) с 1953 года – письменность на основе кириллицы.

[4] В истории культуры дунган Центральной Азии впервые однодневная газета под таким же названием «Dvuņ xuohioŋ» («Искра Востока») была растиражирована 4 мая 1930 г. в г. Ташкенте.

культурного развития трудящихся-дунган газета «Dvuņ xuohiœ» выполняет огромную роль подлинного организатора и агитатора трудящихся масс». [2]

В 1933 году при Союзе писателей Киргизии была организована секция дунганской литературы, в которой работали 3 литературных кружка: поэзии, драматургии и прозы. Секцию посещали более 30 человек, пробовавшие свои силы на литературном поприще. Несколько позже члены секции уже участвовали в работе I съезда писателей Киргизии. С трибуны съезда Я. Шиваза, принятый в члены Союза советских писателей, рассказал делегатам о первых успехах дунганской литературы. [6, с.159]

С этого периода начинает свое развитие дунганская литература Центральной Азии, которая до последнего времени тесно связана с кыргызской литературой. Дунганская литература Кыргызстана, исходя из волнообразного развития страны, делится на этапы: 1924-1939 годы; 1940-1957 годы; 1953-1992 годы и 1993-2020 годы. При ознакомлении с дунганской литературой, лучше всего исходить из вышеозначенных этапов, что позволяет наблюдать становление национальной культуры с точки зрения развития государства.

1924-1939 годы. Дунганская литература совершает исторический рывок. Во Фрунзе впервые в культуре дунган Центральной Азии на дунганском языке вышли в свет поэтические сборники «Лёнминщин» («Утренняя звезда»), «Гэминди лон» («Волны революции») Я. Шивазы [26; 27; 28; 29]; «Ту йигэ гункў» («Первый труд») Х. Макэ [3, с.7]; «Кемар» («Кэмар») К. Маева [17]; «Гункў хуар» («Цветы труда») К. Маева, Х. Макэ, Ю. Яншансина [13] и др. В Алма-Ате в эти же годы издают сборники стихов Ю. Цунвазы «Җынҗан» («Борьба»), «Йүнчи» («Счастье») [24; 25] и др.

В скором времени появляются переводы сочинений дунганских литераторов на другие языки. В 1932, 1941 годах во Фрунзе на кыргызском языке (в переводе нескольких авторов) выходят в свет сборники стихов Я. Шивазы «Революция толкуну» и «Чолпон: ырлар жана поэмалар жыйнагы» [31; 32]. В 1937 и 1939 годах в Москве на русском языке выходят сборники стихов Я. Шивазы «Избранные стихи» (в переводе Ф. Ошакевича) и «Китайский рисунок» (в авторизованном переводе). [32; 33]

Естественно, активная работа по развитию национальной литературы связана также с драматургией. Энергично осваивается знакомая уже по фольклору форма передачи реальной действительности – драма. Молодые литераторы, используя опыт традиционного народного художественного мышления и других более зрелых литератур, пишут первые драматические произведения. Например, выходят в свет отдельными изданиями «Салир» («Салир»), «Мынжянү» («Девушка из рода «Мын») Я. Шивазы.

В 30-х годах XX века свои первые шаги делает также дунганская проза. Начавшая свою жизнь с газетной публикации (очерк, фельетон и другие художественно-публицистические произведения), к концу десятилетия она достигает определенных успехов в новеллах, рассказах, повестях. Практика газетного работника, сотнями нитей связанная с повседневной жизнью трудящихся, подсказала Д. Абдулину, А. Магиеву, К. Маеву, Я. Шивазе, Ю. Яншансину, Х. Макэ и другим идеи, темы и образы для их прозаических произведений.

В новеллах, рассказах, повестях: Ю. Яншансина «Вущяндян» («Радио»), «Исхар» («Исхар»), Я. Шивазы «Нанцон жын» («Человек-невидимка»), «Меянди йүнчи» («Судьба Меянзы»), «Вəди щин җя» («Мой новый дом»), «Зугуəди лў» («Пройденный путь»), К. Маева «Лонвар» («Волчонок») и др. [46; 47;33; 34; 35], показаны грандиозные перемены в реальной действительности, стремление людей к знаниям, дружба дунганского, кыргызского, русского, казахского, узбекского и других народов, раскрепощение женщин, беспросветное прошлое дунганского народа.

Дунганскую письменную литературу 1924-1939 годов отличает своеобразное построение: первая часть – рассказ о жизни народа до Великой Октябрьской революции, другая – о жизни при Советской власти. Такое построение композиции литераторов нетрудно понять. Писатели на фоне контраста пытаются показать разительную перемену, произошедшую в быту народа – от патриархального образа жизни к высотам культуры.

Естественно, такую общую тему социального, нравственного и духовного пробуждения народа можно встретить во многих произведениях советских писателей того периода. «Созданные в 20-30-е годы на разных географических и национальных широтах, – отмечает литературовед З.Г. Османова, – они имели множество точек соприкосновения и схождения в главном – в

осознании преобразующей силы революции, которая заставляла человека-труженика почувствовать себя главным действующим лицом исторического процесса, творцом новой жизни, творцом материальных и духовных ценностей, которые отныне будут принадлежать только ему, и никому больше». [4, с. 45] Однозначно, художественная литература, созданная литераторами в 1924-1939 годы, имеет основополагающее значение для дальнейшего становления всей дунганской литературы. В целом она утвердила его важнейшие гражданские, художественные, эстетические принципы. Литераторы в своих произведениях вплотную подошли к проблеме создания художественных образов с позиций передового народного понимания окружающей действительности.

Конечно, дунганская литература 1924-1939 годов (особенно в первой половине), несмотря на очевидные достижения, была во многом ограниченной. Ей подчас не хватало глубокого осмысления происходящего в действительности. Малоопытность приводила часто писателей к поверхностным описаниям. Их произведения обычно строились на частных явлениях жизни. Чувствовалось отсутствие широкого писательского кругозора, недостаточности знаний, литературного мастерства и художественного опыта.

Важным фактором творческого роста литераторов явился переводческий труд. Молодые люди, занимаясь переводами произведений мастеров литератур русского, кыргызского, казахского, татарского и других народов на дунганский язык, глубже и конкретнее осознавали сущность литературной работы. Переводы произведений А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, А.П. Чехова, А.М. Горького, В.В. Маяковского Ч. Диккенса, В. Гюго, Д. Дефо и других классиков обогащали опыт дунганских литераторов, служили школой овладения принципами реалистического искусства. В то же самое время они познакомили читателей с множеством произведений русских, советских и зарубежных писателей.

1939-1957 годы. В конце 1930-х годов формирование национальной литературы дунган Средней Азии и Казахстана приостановилось на неопределенное время. В Википедии, свободной энциклопедии, есть следующие строки по этому поводу: «Вопрос о переходе дунганского алфавита на кириллицу был поднят незадолго до Великой Отечественной войны, которая помешала осуществлению этого проекта». [49]

Дунганские ученые-языковеды, когда все народы этого региона перешли с латинской графики на кириллицу, не успели осуществить подобную реформу письменности. Во-первых, многие из дунганской интеллигенции были репрессированы: Д. Абдуллин, К. Маев, М. Масанчин и др. Во-вторых, оставшиеся на свободе деятели национальной культуры посчитали возможным лучше остаться в тени времени. В-третьих, вскоре на планете разразилась вторая мировая война.

Таким образом, естественное в условиях СССР ускоренное развитие дунганской литературы затормозилось на полтора десятилетия. На самом деле, дунганская литература, набравшая за два десятилетия значительный ход, практически перестала существовать. Она как в прошлом возвращается в старое русло устного народного творчества. Отныне больше нет газеты «Dvuņ xuohiꝏ» («Искра Востока»), алфавита для тиражирования сочинений художественной литературы, учебников для воспитания школьников в познании национальной идентичности и т.д.

Некоторые дунганские писатели вынуждены были писать на русском, кыргызском языках. В 40-е годы на русском и кыргызском языках соответственно были написаны известные новеллы «Я люблю весну», «Песня о белой бабочке», роман «Щуэпингуй», новелла «Чолпон» [3, с. 8], очерк «Тянь-Шандын баатырлары» [37] Я. Шивазы. На русском языке первоначально написаны также некоторые литературные сказки Х. Макэ и др.

В то же время в 1940-1957 годы были переведены на кыргызский и русский языки многие произведения дунганских литераторов. Например, прпоизведения Я. Шивазы: Чыныдагы жазуу: Ырлар жыйнагы (Ф.: Кыргызмамбас, 1948, 119 б.); Муса: Повесттер (Ф.: Кыргызмамбас, 1949, 120 б.); Муса (Ф.: Кыргызмамбас, 1952, 55 б.); Шэньсиге кат: Поэма (Ф.: Кыргызмамбас, 1952, 56 б.); Туулган күн: Ырлар жана поэмалар (Ф.: Кыргызмамбас, 1955, 108 б.); Менин досторум (Ф.: Кыргызмамбас, 1956, 217 б.); Надпись на чаше: Стихи (Москва: Сов. писатель, 1947, 94 б.); Голубая река: Стихи и поэмы (Москва: Гослитиздат, 1958, 159 с.) и др.

1953-1991 годы. К вопросу создания новой национальной письменности ученые-языковеды вернулись в 1952 году, когда Президиум АН СССР постановил создать комиссию по разработке дунганского кириллического алфавита. Свои проекты

представили Ю. Яншансин, А.А. Драгунов, Ю. Цунвазо, Г.П. Сердюченко и А. Калимов. В результате дискуссий в 1953 году был утверждён (с некоторыми изменениями) проект Ю. Яншансина.

Естественно, после создания новой письменности на основе кириллицы, начали выходить газета «Сулян хуэйзу бо» («Советская дунганская газета»)[5], учебные издания по дунганскому языку и литературе, художественные произведения, которые играли, играют и будут играть важную роль в фиксации информации о развитии культуры народа.

В литературе добавляются новые деятели писательского искусства: А. Арбуду, А. Быйжонгуйди, А. Джон, М. Имазов, Х. Лаахунов, А. Мансурова, Ф. Машинхаева, Я. Хавазов, М. Хасанов, И. Шамуза, И. Шисыр и др. Поэтами, прозаиками, публицистами отныне были созданы поэмы: «Хуэ фимын» («Сон наяву»), «Олия» («Ауалийа») «Быйпир щигуа» («Белокорый арбуз»), «Бэдёди гуйхуа» («Высохшая роза»), «Йүнчи гэр» («Песня о счастье») Я. Шивазы [38; 39; 40; 41]; «Вэ жянхади» («Я видел»), «Нанфонди нүр» («Южанка»), «Щян хуар» («Бессмертный цветок») Х. Лаахунова; Вэ щён хуэни… («Я хочу жить») И. Шисыра [45]; романы («Йищин жын» («Люди единого сердца»), «Хо пын-ю» («Лучшие друзья») Я. Шивазы, «Мансўзы» Я. Хавазова, трилогия «Зэ дижуҗя» («В доме помещика»), «Нүжынди щин» («Сердце женщины») и «Зэ щин жяни» («В новом доме») А. Арбуду; повести «Минйүн» («Судьба»), «Ло Мафу» («Повесть о ло Мафу»), «Мажяди щёхуэр» («Парень из рода Ма»), «Мэминзыди эрзы» («Сын безыменного») А. Арбуду [7; 8; 9; 10, «Хо пын-ю» («Хорошие друзья»), «Шэрба» («Шэрба»), «Ганҗин щин» («Чистое сердце») М. Хасанова [21], «Хэчэрди минйүн» («Судьба Халичи»), «Җонзэ» («Долг») Я. Хавазова [22] и мн. др.

Дунганская литература нового периода, продолжая преодолевать недостатки прошлых лет, ставит большие жизненные проблемы. В ней появляется социальная зоркость, неизменный оптимизм, общественная активность в отражении окружающей среды. В отображении действительности вымощены качественно новые ступени художественного мастерства. Художественная проблематика, отражая новые сферы бытия народа, раскрылась более многогранно, углубленно, идейно и эстетически убедительно. Расширение диапазона творчества закономерно привело к богатству идей. Писатели обращались к философским размышлениям о грандиозных революционных преобразованиях, о человеческих судьбах, о становлении личности в социальной действительности.

Со временем стало возможным глубокое постижение индивидуального характера как исторически и социально обусловленной психологической сущности человека. Вследствие этого предоставились возможности отразить в судьбах людей сущность общественных явлений. Познание реальных характеров, закономерности их формирования, логики их взаимодействия с обстоятельствами открыло пути для изучения законов и перспектив общественного развития.

Характерной чертой дунганской литературы нового этапа является настойчивый поиск такого героя, который бы воплотил в себе черты человека нового дня. Литераторы искали способы изображения высоконравственного типа героя, борца за то, чтобы высокие нормы нравственности (доброта, человечность, справедливость, правда, благородство, совестливость, чуткость, сострадание) стали неотъемлемыми чертами человеческой психологии. Такой образ в художественном произведении воспитывает, зовет вперед и указывает путь к высокому идеалу.

На самом деле, новое поколение литераторов живет в совершенно новом обществе. На этом этапе проблема формирования духовного мира человека с активной позицией обретает особую важность. Образ человека в произведениях дунганских писателей воспитывает в своем читателе новое мировоззрение, новое отношение к действительности и нравственную красоту силой примера созидательного труда. В его понятии «я», «время», «действительность» представляют собой взаимосвязанные грани целостного мировоззрения. Так дунганские литераторы воспроизводили в своих произведениях сложные процессы действительности. Активно отражали освобождение психологии человека от старого миропонимания и приобретение им нового, современного мировоззрения. А делали это с той целью, чтобы раскрыть движение общества, воспитывать современного человека, развивать положительные духовные

[5] Газета «Сўлян хуэйзў бо» («Советская дунганская газета») сменила название на «Шыйүэди чи» (Знамя Октября).

качества, что является неотъемлемым условием создания нового общества.

1991-2024 годы. С развалом СССР в национальной литературе многих народов, из единой (по содержанию и национальной по форме) многонациональной литературы, произошли большие изменения. Еще вчера жизнеспособная художественная литература, черпавшая силу в потенциале реалистической художественной системы, потеряла незыблемую веру в Завтра. На самом деле, отныне она вынуждена самостоятельно развиваться в отдельности от литературы дружественных народов.

В этом контексте хуже всего обстояло дело с художественной литературой немногочисленных народов СССР. Отныне перед такой литературой стояли сложные задачи, связанные с сохранением внутреннего потенциала, дабы не расформироваться окончательно. В одночасье нахлынувшие многочисленные проблемы раздирали на мелкие куски еще вчера жизнеспособную художественную литературу. Перед художественной литературой малочисленных народов стояла одна единственная задача – сохранить для будущего поколения национальную культуру.

В таком положении оказалась дунганская литература Центральной Азии. Перед литераторами стояли задачи: во-первых, обрести правильное понимание в отражении окружающей действительности; во-вторых, найти финансовые возможности для тиражирования книг; в-третьих, заинтересовать современных читателей окунуться в мир художественных героев. С учетом сложившейся ситуации в окружающей действительности решить вышеизложенные задачи не просто.

В результате дунганская литература, набравшая хороший ход в 1953-1991 годы, перестала развиваться. Многие литераторы вынуждены были распрощаться с художественным творчеством во имя выживания в новой действительности. Разве что в последние годы вырисовывается некоторое оживление в атмосфере дунганской литературы. Некоторые литераторы, сменившие методы художественного познания действительности, напомнили о себе в новой ипостаси. Например, Суахунов, Цун Эр, А. Джон, писавшие на дунганском языке, выставляют на обозрение свои художественные сочинения уже на русском языке; И. Шисыр направляет взор в литературное пространство КНР; Ф. Машинхаева исключительно занимается переводом известных художественных шедевров: эпоса «Манас», сочинений Ч. Айтматова, А. Кунанбаева и др.

В 1991-2024 годы вышли из издательства романы, повести и рассказы: «Вонщён» («Мечта») (1999) Э. Быйжонгуйди [12], «Ни бусы етиму» («Ты не сирота») (2007) А. Мансуровой [18], «Отдаленные судьбы» (2015) Д. Суахунова [20], «Зеленый вихрь – Желтая буря» Цун Эра [32]; поэмы и стихи: «Сохўлў бый йү щядини» («В Александровке идет дождь») (2008, НХАР КНР), «Куэзу щятян фигуэни» («Скоро лето пройдет») (2022, Ланьчжоу КНР) И. Шисыра [44; 45], «Ганҗин щин хўшанха» («Сохраните чистое сердце») М. Джинлирова [14], «Mystical Forest (2022, Нью-Йорк, Брюссель) А. Джона [15]; переводы: «Мудрые изречения Сулеймана» (2014), «Легенды и сказки Чингиза Айтматова» (2022) Ф. Машинхаевой [16; 19] и др.

Таким образом, дунганская литература в сложных условиях, создавая позитивные образы из современной жизни, выполняет свой нравственный долг. Главной своей задачей она считает идейно-политическое, трудовое и нравственное воспитание современного поколения, формирование гармоничной, развитой и активной личности, сочетающей в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство.

Список использованной литературы

1. Васильев Б.А. Октябрь и дунганская литература // Записки Института востоковедения Академии наук СССР. – Москва: Изд.-во АН СССР, 1955, с. 38-51. – Режим доступа: http://www.orientalstudies. ru/rus/images/pdf/journals/zivan_03_1935_03_vasilyev.pdf

2. Маев К. Культура советских дунган // Труды Казахстанского института национальной литературы. – Алма-Ата, 1935. Т.1.

3. Макеева Ф.Х. Творчество Ясыра Шивазы. – Фрунзе: Илим, 1974, с. 97 с.

4. Османова З.Г. Художественная концепция личности в литературах Советского Востока: (традиция и современность). – Москва: «Наука», 1972.

5. Шисыр И.С. Образ нового человека в дунганской прозе. – Фрунзе: Илим,1986, 120 с.

6. Юсупов И.И. Советские дунгане в период строительства социализма. – Фрунзе, 1977.

7. Арбуду А. Гунёнди вонщён. – Фрунзе: Киргосиздат, 1958.
8. Арбуду А. Хо щинчон. – Ф.: Хыргызстан чўбаншə, 1965, 150 м.
9. Арбуду А. Щемый щёнтун. – Фрунзе: Хыргуйчубан, 1962.
10. Арбуду А. Гуненди вонщён. – Фрунзе: Киргосиздат, 1958; Хо щинчон. – Фрунзе: Кыргызстан чўбаншə, 1965, 128 м.
11. Арбуду А. Сын безыменного. –Фрунзе, 1974.; Думучёр. – Фрунзе: Кыргызстан,1985,246 м.
12. Быйжонгуйди Э. Вонщён (Мечта). – Бишкек: АООТ «Эркин Тоо», 1999, 330 м.
13. Гункў хуар (Цветы труда). Альманах. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1934, 34 б.
14. Джинлиров М. Ганҗин щин хўшанха. – Бишкек: Arus Print, 2019, 117 с.
15. Dzhon Ali. Foreword: Kernels of an Authentic Life (Предисловие: Основы подлинной жизни // Mystical Forest Colltcted Poems and Short Stories of Dungan EThnoggrapher Ali Dzhon. – New York, 2023, p. 272.
16. Легенды и сказки Чингиза Айтматова. Перевод на дунганский язык Ф. Машинхаевой. – Бишкек: Arus Print, 2022, 200 с.
17. Маев К. Кемар. – Алма-Ата, 1935, 23 м.
18. Мансурова А. Ни бусы етиму. – Бишкек: ОАО «Эркин Тоо», 2007, 278 м.
19. Мудрые изречения Сулеймана / Пер. на дунганский язык Ф. Машинхаевой. –Бишкек: Аль-Салам, 2014, 264 с.
20. Суахунов Д. Отдаленные судьбы: роман. – Бишкек: Arus Print, 2015, 417 с.
21. Хавазов Я. Судьба Халичи. – Фрунзе, 1975; Җонзэ. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973, 109 м.
22. Хасанов М. Ганҗин щин. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973, 139 м.
23. Цун Эр Зеленый вихрь – Желтая буря. – Бишкек: Arus Print, 2023, 478 с.
24. Цунвазы Ю. Җынҗан (Борьба): Стихи. – Алма-Ата, 1935, 28 м.
25. Цунвазы Ю. Йүнчи (Счастье): Стихи. – Алма-Ата, 1936, 34 м.
26. Шиваза Я. Лёнминщин (Таң алдындагы жылдыз): Сывын. – Фрунзе:Кыргызмамбас, 1931, 67 б.
27. Шиваза Я. Гэминди лон (Революциялык кыймыл): Ырлар. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1932, 43 б.
28. Шиваза Я. Гўнкў хуар (Эмгек гүлү): Ырлар жана поэма. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1934, 107 б.
29. Шиваза Я. Революция толкуну: Ырлар. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1932, 44 б.
30. Шиваза Я. Чолпон: Ырлар жана поэмалар жыйнагы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1941, 67 б.
31. Шиваза Я. Избранные стихи. – Москва: Гослитиздат, 1937, 55 с.
32. Шиваза Я. Китайский рисунок: Стихи. – Москва: Гослитиздат, 1939, 110 с.
33. Шиваза Я. Мэянзыди йунчи (Судьба Мэянзы). – Ташкент, 1935, 52 с.
34. Шиваза Я. Вəди щин җя (Менин жаңы үйүм): Повесть. –Фрунзе:Кыргызмамбас, 1936,77 б.
35. Шиваза Я. Зугээди лў (Өткөн жол): Повесть. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1939, 121 б.
36. Шиваза Я. Ян-Цзы-цзян: Ырлар жыйнагы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940, 84 б.
37. Шиваза Я. Тянь-Шандын баатырлары. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1946, 36 б.
38. Шиваза Я. Муса. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1952, 55 б.
39. Шиваза Я. Шэньсиге кат: Поэма. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1952, 56 б.
40. Шиваза Я. Туулган күн: Ырлар жана поэмалар. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1955, 108 б.
41. Шиваза Я. Менин досторум. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1956, 217 б.
42. Яншансин Ю.Я. Вущяндян (Радио). – Фрунзе: Кыргызстан, 1931, 10 с.
43. Яншансын Ю. Исхар за нянли (Как учился Исхар). – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1936.
44. Шисыр И. Сохўлў бый йү щядини: Сборник стихов.–Нинься, 2015,170с. (кит.яз.; дунг. яз.).
45. Шысыр И. Куэзу щятян фигуэни. – Ланьчжоу: Шыже тушу чўбан, 2022, 320 с. (кит. яз., дунг. яз.).
46. Яншансин Ю.Я. Вущяндян (Радио). – Фрунзе: Кыргызстан, 1931, 10 с.
47. Яншансын Ю.Я. Исхар за нянли (Как учился Исхар). – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1936.

Рецензент: академик НАН КР, д-р филол.н., профессор Акматалиев А.А.

УДК 81’362:81’271.2
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-369-374

Янкын Н.В.
Манас КТУ
Янкын Н.В.
КТУ Манас
Yankyn N.V.
KTU Manas

ORCID: 0009-0001-9825-023X

ОРУС ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ УЗАТУУДА БАТА БЕРҮҮЧҮ ЭТИКЕТТИК ФОРМУЛАЛАР
ЭТИКЕТНЫЕ ФОРМУЛЫ НАПУТСТВИЯ В РУССКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ
ETIQUETTE FORMULAS OF WISHING GOOD LUCK ON THE WAY IN RUSSIAN AND TURKISH LINGUOCULTURES

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада улуттук менталитеттин өзгөчөлүктөрүн жана дүйнөнүн лингвистикалык картинасын чагылдырган кеп этикетинин маанилүү элементи катары орус жана түрк тилдериндеги узатууда бата берүүчү этикеттик формулалар. Макалада бул сөз айкаштарынын кеңири колдонулуш чөйрөсү, алардын семантикалык жана прагматикалык функциялары, ошондой эле калыптанышына таасир эткен маданий-тарыхый факторлор талданат. Каалоо-тилектердин жана кош айтышуучу сөздөрдүн инсандар аралык байланыштагы ролуна жана алардын социалдык нормаларга жана салттарга көз карандылыгына өзгөчө көңүл бурулат. Көчмөн турмуштун таасири менен калыптанган түрк маданиятында жолго, саякатка, жолдо коопсуздукка байланыштуу каалоолор олуттуу орунду ээлейт. Түрк тили тезирээк кайтып келүү, ден соолук, жолдо ийгилик, жакшы адамдарга жолугуу же окуяларды камтыган сөздөргө бай. Орус маданиятында жолго чыгуу астында айтылуучу сөздөр көбүнчө ийгиликке, жогорку күчтөрдүн жардамына үмүттөнүүгө жана жамандыктан коргоого кыйыр түрдө каалоо формасында айтылат. Салыштырылган маданияттарда диний аспектилер маанилүү орунду ээлейт, ошондуктан жолдо коргоочу жана колдоочу бар. Бул макалада маданияттар аралык карым-катнаштын куралы жана улуттук менталитетти түшүнүүнүн каражаты катары каалоо-тилектерди изилдөөнүн маанилүүлүгү баса белгиленген. Салыштырмалуу талдоо орус жана түрк тил маданиятынын универсалдуу да, спецификалык да өзгөчөлүктөрүн ачып, алардын кеп жүрүм-турумун жана дүйнөнүн лингвистикалык картинасын терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Аннотация: В данной статье рассматриваются этикетные формулы напутствия в русской и турецкой лингвокультурах как значимый элемент речевого этикета, отражающий особенности национальной ментальности и языковой картины мира. Анализируется широкий спектр употребления данных выражений, их семантические и прагматические функции, а также культурно-исторические факторы, оказавшие влияние на их формирование. Особое внимание уделяется роли пожеланий-напутствий в межличностной коммуникации и их зависимости от социальных норм и традиций. В турецкой культуре, сложившейся под влиянием кочевого образа жизни, значительное место занимают пожелания, связанные с дорогой, путешествием и безопасностью в дороге. Турецкий язык богат выражениями, содержащими пожелания скорейшего возвращения, здоровья, удачи в пути, встречи хороших людей или событий. В русской культуре напутствия в дорогу чаще имеют форму косвенного пожелания удачи, надежды на помощь высших сил и защиту от зла. В сопоставляемых культурах значительное место занимают религиозные аспекты, чтобы в пути был защитник и покровитель. Данная статья подчеркивает важность изучения пожеланий-напутствий как инструмента межкультурной коммуникации и средства познания национальной ментальности. Сравнительный анализ выявляет как универсальные, так и специфические черты русской и турецкой лингвокультур, углубляя понимание их речевого поведения и языковой картины мира.

Abstract: This article deals with etiquette formulas of wishing good luck on the way in Russian and Turkish linguocultures as a significant element of speech etiquette reflecting the peculiarities of national mentality and linguistic picture of the world. A wide range of usage of these expressions, their semantic and pragmatic functions, as well as cultural and historical factors that influenced their formation are analyzed. Special attention is paid to the role of wishing good luck on the way in interpersonal communication and

their dependence on social norms and traditions. In Turkish culture, formed under the influence of the nomadic way of life, wishes related to the road, traveling and safety on the road occupy a significant place. The Turkish language is rich in expressions containing wishes for a speedy return, health, good luck on the road, meeting good people or events. In Russian culture, wishes on the road most often take the form of indirect wishes of good luck, hope for help from higher powers and protection from evil. In the compared cultures a significant place is occupied by religious aspects, so that there would be a protector and patron on the way. The article emphasizes the importance of studying good wishes as a tool of intercultural communication and a means of learning the national mentality. Comparative analysis reveals both universal and specific features of Russian and Turkish linguocultures, deepening the understanding of their speech behavior and linguistic picture of the world.

Негизги сөздөр: маданият; сүйлөө этикасы; каалоо-тилектер жана коштошуу сөздөрү; дүйнөнүн лингвистикалык картинасы; менталитет.

Ключевые слова: культура; речевой этикет; пожелания-напутствия; языковая картина мира; ментальность.

Keywords: culture; speech etiquette; wishes-greetings; linguistic picture of the world; mentality.

Речевой этикет является важной частью общения, отражающей культурные и исторические особенности народа. Важным элементом этой системы являются пожелания-напутствия, которые сопровождают человека в различных жизненных ситуациях. Они не только выражают добрые намерения, но и демонстрируют ценностные ориентиры общества, особенности его ментальности и языковой картины мира.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью изучения национальных особенностей речевого поведения, что способствует лучшему пониманию межкультурных различий и сходств. Цель работы – проанализировать пожелания-напутствия в русской и турецкой лингвокультурах, выявить их основные семантические и прагматические характеристики.

Настоящее исследование основано на сравнительном анализе речевых формул напутствий, что позволяет выявить как универсальные, так и специфические черты этих выражений в русском и турецком языковом сознании.

Основными источниками материала исследования послужили следующие словари и научные труды: «Словарь русского речевого этикета: около 6000 этикетных слов и выражений» А. Г. Балакая [1]; словарь «Благопожелания и проклятия в турецком языке» (Türk Dilince Dualar Beddualar Sözlüğü) Халила Эрсойлу [2]; работа Чигдем Эрол «Исследование устойчивых словосочетаний в турецком языке» (Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme). [3]

Кочевой образ жизни турецкого народа объясняет большое количество фразеологизмов, связанных с дорогой, передвижением: **yola çıkmak** (выйти в путь, отправиться в путь); **yoldan çıkmak** (сойти с дороги, сбиться с пути). В турецком этикете очень активно используются пожелания-напутствия.

В турецкой культуре придается большое значение ситуации, когда человек отправляется по своим делам, будь это будничные занятия или служба, путешествие и т. д. По каждому из этих случаев имеются различные этикетные формулы-пожелания. Так, например, если человек уезжает в отпуск или в конце недели уходит на выходные, ему желают: **İyi tatiller** (хорошего отдыха), **İyi dersler** (хороших уроков). В случае если человек собирается на праздник или на другое увеселительное мероприятие, ему желают: **İyi eğlenceler** (хорошо отдохнуть – развлечься).

В русском языке пожеланий-напутствий не так много, и они не отличаются детализацией: **Удачи; Удачной поездки; Благополучного путешествия** (возвращения...)**; Хорошо (Вам) отдохнуть (посидеть).**

Отдельное пожелание в турецком языке предназначено для школьника, которого отправляют на учебу; ему желают удачи и светлого, чистого, открытого для получения знания ума, рассудка: **Allah zihin açıklığı versin, Zihnin açık olsun** (пусть Аллах сделает твой разум светлым); **Allah akıl baylığı versin** (пусть даст тебе Аллах щедрости ума). В русском языке являются имплицитными пожелания-напутствия школьникам, студентам: **Хороших оценок! Хорошо учись! Хорошей учебы!**

Если человеку предстоит дальняя дорога, в Турции ему желают здоровья, встречи в дороге с добрыми людьми и событиями, скорейшего возвращения домой и т.д. Самым

нейтральным и широко используемым пожеланием отправляющемуся в путь человеку связано с выражением «güle güle» (с радостью, улыбаясь) **Güle güle git** (gidin) (букв., идите с радостью, с улыбкой).

В русском языке общим пожеланием с иллокутивной силой прощания являются выражения – **Счастливо! Счастливого пути!**

Среди пожеланий в ситуации проводов в дорогу в турецком языке часто встречаются выражения-пожелания скорейшего возвращения, здоровья, чтобы путник не столкнулся в дороге с трудностями: **Güle güle gidin, güle güle dönün** (с радостью отправляйтесь в путь и с радостью возвращайтесь); **Gidin sağlıkla** (букв., идите со здоровьем); **Allah güle güle gitmek, selametle gelmek nasip etsin** (пусть даст Аллах удачной дороги и благополучного возвращения); **Sağlıkla git, sağlıkla gel** (букв., иди со здоровьем и возвращайся со здоровьем); **Hayırlısı ile gidesin, hayırlısı ile gelesin** (букв., пойдёшь с добром и вернёшься с добром). [3, с. 17]

Пожеланием лёгкого беспрепятственного пути и удачи в дороге являются выражения: **Yol açıklığı versin, Yolun açık olsun** (пусть путь будет открыт (без препятствий)); **Uğrun açık olsun, Uğurlar olsun, Haydi uğurlar olsun, Uğur ola** (пусть сопутствует удача); **Hayırlı yolculuklar, İyi yolculuklar** (доброго пути).

Пожелание встречи в пути хороших людей или событий: **Hayırla karşı, Gittiğin yolda hayır göresin** (пусть в пути встретится добро). Пожелание счастья и благополучия в том месте, куда направляется путник, если известно, что он не вернётся назад: **Yerinde sağ olasın, yerinde sağolsun, tez erişesin** (Будь здоров в том месте, куда идёшь и скорейшего прибытия в место назначения).

Интересным в лингвокультурном плане является турецкое пожелание скорейшего возвращения, выражаемое в формуле **Su gibi gidip gelesin** (пойдёшь и вернёшься, как вода). Данное выражение имеет значение скорейшего возвращения и связано с ритуалом выплескивать воду из кувшина вслед близкому человеку, покидающему дом, чтобы он вернулся так же быстро, как течет вода. Если из дома уходит человек, возращение которого нежелательно для хозяина, то вслед уходящему бросают камень, который остается на том месте, куда его бросили. Вода в турецкой культуре имеет особое значение. Вода занимает важное место среди объектов, которым приписывают святость. Турки верили, что водные объекты, такие как реки, озера, моря, болота, реки и ручьи, обладают особой силой и духом. Эта вера продолжала свое существование и в других религиях. Хотя турецкие общины считают воду священной, к тому же они рассматривают ее как уникальный инструмент, который регулирует их жизнь, помогает им побеждать врагов, дает жизнь, спасает от трудностей.

Отношение к воде в русской культуре можно проследить на примере фольклорных произведений: сказок, пословиц, поговорок. Так, в сказках, вода может быть “мертвой” и “живой”, причем мертвая вода также обладала целительными свойствами стягивать раны, а живая вода – воскрешала. Вода давала силу богатырскую. Вода часто олицетворяла собой человеческое начало: она может быть родной и доброй, а может быть грозной и наказывающей. В пословицах и поговорках вода способна передавать много смыслов: побудить к активности (под лежачий камень вода не течет), убедить в бессмысленности тратить время и усилия на пустую работу (носить воду решетом), показать бедность, безденежье (сидеть на воде и хлебе), указать на время и события (много воды утекло с тех пор), предупредить об опасности, дать совет (не зная броду, не суйся в воду), предугадать заранее будущее (как в воду смотреть) и др.

В русской культуре напутствием в дорогу являются выражения с косвенным пожеланием удачи в дороге, с надеждой на помощь высших сил, чтобы зло обходило стороной: **Бог по дороге, а чёрт стороной; Бог на дорогу, Христос с Вами; Дай Бог добрый путь; В добрый путь; Бог навстречу; Бог на привале; Никола в путь** (имеется в виду Николай Чудотворец – христианский святой, считающийся покровителем моряков, купцов и детей). [1, с. 630]

В русском языке существуют выражения-напутствия, в которых природные стихии также помогают путнику: **Ветра в паруса; Поветерь (ветер) в спину; Попутного ветра; Лёгкого ветра (по пути).** У истоков таких выражений стоят пожелания морякам, которым, чтобы выйти в море на промысел нужно было дождаться попутного ветра, от которого надувались паруса и судно плыло вперед). Значение «легкая дорога», «беспрепятственный путь» может передаваться посредством предметного культурного кода и описания качества дороги: **Скатертью дорога, в спину поветерь (ветер); Скатертью дорога, лентой ровный путь; Гладкой (Гладенькой) дорожки; Колесом дорога; Путь (Вам) чистый**

Широкий путь, вольная дорожка Счастливой дороги; Счастливого пути (Счастливый путь); Путь чистый. [1, с. 635]

Косвенным пожеланием удачи отъезжающему, а также приветствием пожеланием встречному в пути является выражение: **Путь да дорога.**

Пожеланием-напутствием выступают выражения в отрицательной форме, от противного, чтобы не сглазить, если прямо пожелать удачи – **Ни пуха ни пера; Буераком (оврагом) путь; Гвоздь в шину; Подковыривай (прихрамывай) гораздо.** [1, с. 633] Такие пожелания являются лакутивными для турецкого языка.

В давние времена в России путешествовали пешком или на лошадях. Чтобы пройти большое расстояние пешком, нужно было иметь сильные ноги, отсюда пошло выражение **Силы в ноги для дальней (долгой) дороги**. Летчикам или людям, которым предстоит дальняя дорога на самолете, желают **Счастливого (хорошего) полета и Мягкой посадки**. Выражение **Семь футов под килем** – напутственное пожелание удачного плавания. В данном выражении закодирована информация, что для удачного плавания судну нужна определенная глубина – семь футов, равная примерно двум метрам. При такой глубине часть судна – киль не коснется дна и судно продолжит свое плавание. Первоначально это пожелание было адресовано морякам перед плаванием, в настоящее время это выражение используют, когда желают адресату счастливого пути или удачи в делах. В нем используется числовая символика: число семь в русской народной культуре имеет «обобщенное значение большого множества». [4, с. 562]

В турецкой культуре, следуя религиозным канонам, человек должен выходить в дорогу с молитвой и начинать любое дело с молитвы, чтобы Аллах был защитником и покровителем. В связи с этим можно заметить такие молитвы человека, отправляющегося в дорогу: **Bismilllah ile düştüm yola, selam verdim sağa sola, dört bir yanım demir kale** (с молитвой вышел в путь, поклонился во все стороны, с четырех сторон стал железной крепостью). Пожелание удачного пути самому себе: **Uğurlar olsun, Uğrun karşı gelsin** (Пусть сопутствует удача).

Достаточно активно используются в турецкой речи пожелания, в которых содержится значение поручения Аллаху заботы о путнике: **Allah'a emanet ol, Allah'a emanet olun, Allah’a emanet** (будь поручен Аллаху). Эти же выражения может использовать человек, отправляющийся в дорогу по отношению к родным, которые провожают его. Также пожеланиями уходящего человека тем, кто остаётся, является поручение, чтобы Аллах позаботился об этих людях: **Allah’a ısmarladık, Seni Allah’a emanet ediyorum. Her türlü kötülükten o korusun, Allah’a emanet olasın, Allah’a emanet olun** (препоручаю вас Аллаху, пусть Аллах вас защитит от всего плохого). Пожелание здоровья тем, кто остается: **Sağlıcakla kalın** (счастливо (со здоровьем) оставаться).

В русском языке пожеланием человека, отправляющегося в путь, тем людям, которые остаются, является выражение – **Счастливо оставаться; Оставайтесь с Богом.** В русской культуре также, как и в турецкой, чтобы уберечь себя во время поездки и обеспечить защиту в пути, перед выходом из дома было важным прочитать молитву. Отправляясь в дальнюю дорогу, принято «присесть на дорожку». Эта традиция, с одной стороны, помогает настроиться на путешествие, а с другой – имеет сакральное значение, связанное с языческими верованиями, что злые духи могут помешать в дороге.

В турецкой культуре существует выражение, ставшее фразеологизмом: **Gidip de gelmemek var, gelip de görmemek var, gel helâlleşelim** (Возможно пойти и не вернуться или вернуться, да не увидеть, подойди попрощаемся, простим друг друга). Оно произносится человеком, который отправляется в путь по отношению к себе и к тем, кто остаётся. Это выражение связано с верой в то, что все в жизни предопределено, все находится в руках Аллаха. Отправляясь в путь, нужно прощаться навсегда, не держать обиды друг на друга.

Особого внимания заслуживает ситуация проводов в армию, так как служба в армии сопряжена с возможной опасностью. В связи с этим в турецком языке наиболее частым в данной ситуации является выражение-пожелание вернуться здоровым: **Allah sağ salim gidip gelmek nasip etsin** (пусть Аллах вернёт тебя целым и невредимым). Выражение **Hayırlı tezkereler** (хорошей службы) совмещает в себе пожелание достойно выполнить свой долг и вернуться здоровым. Пожеланием защиты от ранения (смерти) во время службы в армии или военных действий выступает выражение **Allah kör kurşunlardan korusun** (пусть Аллах защитит тебя от слепой (шальной) пули). Проводы молодого человека

на службу в армию являются важным событием в каждой семье. Среди доминантных черт турецкого народа отмечается патриотизм. Каждый молодой человек должен отдать свой долг родине и государству, отслужив в армии.

Для турецкой культуры характерно активное участие соседей и родственников во всех семейно-бытовых событиях. Человека стараются не оставлять в одиночестве в сложных жизненных ситуациях, радостные события также принято отмечать «в широком кругу». В связи с этим необходимо также отметить фразеологический оборот safa geldine gitmek (идти к пришедшей радости, нанести первый визит вновь приехавшим). Это сочетание подчеркивает важность отношения с соседями. Именно эта традиция особенно ярко выражена в турецких пословицах **Ev alma, komşu al** (Не покупай дом, выбирай соседа). [5, с. 120] Проводы в армию не являются исключением. В связи с этим встречаются пожелания третьего лица человеку, отправляющему близкого в армию или в путь: **Yolcun güle güle gelsin** (Пусть твой путник (смеясь) возвращается); **Ayrıldığınız gibi kavuşasınız** (встретитесь так же, как расстались). Пожеланием людям, находящимся в разлуке, скорейшей встречи с близким человеком являются следующие выражения: **Allah seni, sevdiklerine kavuştursun, Allah seni sevdiğine bağışlasın, Allah seni sevdiğine kavuştura, Allah sevdiğine kavuştursun** (дай Аллах скорее встретиться с любимым человеком). При возвращении домой долгожданного человека, а также в преддверии другого радостного события произносят пожелания с иллокутивной функцией поздравления: **Gözün aydın, Gözün aydın olsun** (света твоим глазам, пусть твои глаза будут благословенны, пусть твои глаза озарит благословенный свет). Свет символизирует радость, хорошую новость.

В русской культуре проводы на службу в армию также являются важным событием. В русском фольклоре есть специальный вид причитаний – рекрутские причитания. Рекрутские причитания по основным эмоциям ничем не отличались от похоронных причитаний: уход в солдаты приравнивался к смерти. Когда человек отправлялся на службу в армию, ему давали специальное благословление – **Храни тебя Бог**. Это были слова поддержки, молитвы за его благополучие и пожелания скорейшего и безопасного возвращения домой. Пожелание быстрого возвращения и заботы о здоровье выражается в директивах – **Быстрее возвращайся; Возвращайся целым и невредимым; Береги себя.** Пожелание-напутствие – **Служить (Вам) не тужить** [1, с. 635] демонстрировало надежду адресанта на то, чтобы служба была легкой и не была связана с такими чувствами, как горе, тоска, печаль.

Проведенное исследование показало, что пожелания-напутствия в русской и турецкой лингвокультурах играют важную роль в речевом этикете и являются отражением национального мировосприятия.

В сопоставляемых языках пожелания-напутствия употребляются в ситуациях отправления в путь, что символизирует заботу и добрые намерения, а также стремление к благополучному возвращению. Эти выражения укрепляют социальные связи и выполняют важную роль в межличностной коммуникации. В турецкой культуре напутствия более разнообразны и детализированы, включая пожелания здоровья, удачного завершения пути, встречи хороших людей или событий. В русской культуре напутствия в дорогу, как правило, имеют более обобщенный характер, часто выражая надежду на покровительство высших сил.

В русском языке существует оригинальный способ напутствий, связанный с пожеланиями в отрицательной форме. Это явление обусловлено народными верованиями, когда человек, произнося пожелание, избегает слишком ярких положительных формулировок, чтобы не сглазить удачу предстоящего дела. Такие напутствия выражают стремление не привлекать лишнего внимания к положительному исходу, что связано с суевериями и предостережениями от возможных несчастий.

Важное место занимают пожелания в контексте проводов в армию, где напутствия отражают беспокойство за безопасность и благополучное возвращение. Это подчеркивает важность ситуации, сопряженной с риском, как в русской, так и в турецкой культуре.

Таким образом, пожелания-напутствия являются важным культурным феноменом, отражающим уникальные особенности мировосприятия и ценностные ориентиры в сопоставляемых культурах. Их сравнительный анализ позволяет выявить как универсальные, так и специфические черты русской и турецкой лингвокультур, углубляя понимание межкультурных различий и сходств.

Список использованной литературы

1. Балакай А.Г. Словарь русского речевого этикета. – Москва: АСТ-ПРЕСС, 2001, 672 с.
2. Ersoylu H. Türk dilinde dualar, beddualar sözlüğü. – İstanbul: Yaylacık Matbaası, 2012, 360 s.
3. Erol Ç. Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme: Yüksek Lisans Tezi. – İstanbul: İstanbul Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 293 s.
4. Степанов Ю.С. Семиотика. – Москва: Радуга, 1983, 634 с.
5. Öztürk T. Atasözleri deyimler sözlüğü. – İstanbul, 2017, 447 s.

Рецензент: к.филол.н. Жоламанова Е.И.

УДК 070.431.2
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-375-379

Кожомбердиева Ж.Т., Максутова Б.Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кожомбердиева Ж.Т., Максутова Б.Б.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kozhomberdieva J.T., Maksutova B.B.
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0003-1112-6573; SPIN-код 5427-5609
ORCID: 0009-0008-5543-2985; SPIN-код 9937-5738

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАҢЫ ФОРМАТТАГЫ ММК - TELEGRAM-КАНАЛДАР
НОВЫЙ ФОРМАТ МЕДИА В КЫРГЫЗСТАНЕ – ТЕЛЕГРАММ-КАНАЛЫ
NEW MEDIA FORMAT IN KYRGYZSTAN - TELEGRAM CHANNELS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргызстандагы медиа чөйрөнүн санариптик трансформация шартында Telegram-каналдар массалык маалымат каражаттарынын жаңы форматы катары каралат. Бүгүнкү күндө салттуу ММКлардын (телевидение, радио, басма сөз басылмалары) популярдуулугу төмөндөп, керектөөчүлөр интерактивдүүлүккө, мультимедиялуулукка жана кеңири камтууга ээ болгон санариптик форматтарга өтүп жатканы белгиленет. Telegram-каналдар камтылган аналитикалык мүмкүнчүлүктөрү жана контентти башкаруу үчүн ыңгайлуу куралдары аркылуу ММКларга аудиториянын кызыгуусуна жараша ыңгайлашууга шарт түзүп, коомдук пикирди калыптандыруудагы ролун күчөтөт. Макалада популярдуу каналдарга (@Sputnik_Kyrgyzstan, @Kaktus_media, @Akipress) өзгөчө көңүл бурулуп, алардын позициясы жана катталуучулардын өсүү динамикасы талдоого алынган. Жыйынтыгында Telegram жаңылыктар контентин, коомдук-саясий маалыматтарды жайылтуу жана аудиторияны коммуникацияга тартуу үчүн маанилүү платформа болуп калгандыгы айтылат.

Аннотация: В статье рассматриваются Telegram-каналы как новый формат СМИ в контексте цифровой трансформации медиасреды Кыргызстана. Отмечается, что сегодня популярность традиционных СМИ (телевидение, радио, печатные издания) снижается, а потребители переходят на цифровые форматы, обладающие интерактивностью, мультимедийностью и широким охватом. Каналы Telegram с их встроенными аналитическими возможностями и удобными инструментами управления контентом позволяют СМИ подстраиваться под интересы аудитории и усиливать свою роль в формировании общественного мнения. В статье рассматриваются популярные каналы (@Sputnik_Kyrgyzstan, @Kaktus_media, @Akipress), анализируется их позиционирование и динамика роста подписчиков. Делается вывод о том, что Telegram стал важной площадкой для распространения новостного контента, общественно-политической информации и вовлечения аудитории в коммуникацию.

Abstract: The article considers Telegram channels as a new media format in the context of digital transformation of the media environment in Kyrgyzstan. It is noted that today the popularity of traditional media (television, radio, print media) is declining, and consumers are moving to digital formats with interactivity, multimedia and wide coverage. Telegram channels with their built-in analytical capabilities and convenient content management tools allow the media to adjust to the interests of the audience and strengthen their role in shaping public opinion. The article considers popular channels (@Sputnik_Kyrgyzstan, @Kaktus_media, @Akipress), analyzes their positioning and subscriber growth dynamics. It is concluded that Telegram has become an important platform for disseminating news content, socio-political information and engaging audiences in communication.

Негизги сөздөр: ММК; жаңы медиа; Интернет; социалдык тармактар; Telegram-канал; медиа чөйрө; коммуникация.

Ключевые слова: СМИ; новые медиа; Интернет; социальные сети; Telegram-канал; медиасреда; коммуникация.

Keywords: mass media; new media; Internet; social networks; Telegram-channel; media environment; communication.

Азыркы учурда Кыргызстандын медиа чөйрөсүндө ар түрдүү тенденциялар байкалууда, алардын ичинде «жаңы медиа» – социалдык тармактар, блогдор, мессенджерлер, интернет-ММКлар жана издөө системалары пайда болуп, калыптанууда. Жаңы медиа каражаттарынын өнүгүшүнө өлкөдө:

- интернетке жеткиликтүүлүк;
- маалыматтын тез тарашы;
- кеңири аудиторияны камтышы;
- кайра байланыш түзүү мүмкүнчүлүгү

сыяктуу факторлор себеп болду. Социалдык тармактар маалыматты керектөөнүн негизги булагына айлангандыгын байкоолор көрсөтүүдө. Маалымат агенттиктери, телеканалдар, радиостанциялар жана гезиттер өз материалдарын Facebook, Instagram, TikTok, Twitter, Telegram, VKontakte жана YouTube каналдарындагы маалыматтарга таянып түзүшөт. [4, б. 57] Бул факторлор өлкөдөгү медианы керектөө мүнөзүнүн өзгөрүшүнө, ошондой эле заманбап журналистиканын форматынын жана өнүгүү багыттарынын өзгөрүшүнө алып келди. Акыркы маалыматтарга ылайык, Кыргызстанда телерадиокомпаниялар, радиостанциялар жана басма сөз басылмаларын кошкондо массалык маалымат каражаты статусуна ээ болгон 2000дей субъект катталган. [10] Өлкөнүн медиа рыногу типологиялык көп түрдүүлүгү жана тематикалык багыттары менен айырмаланат. ММКлардын негизги бөлүгү кыргыз жана орус тилдеринде иш алып барышса, өзбек, англис жана башка тилдердеги ММКлар азыраак санда кездешет.

Россиялык изилдөөчүлөр В.М. Горохов жана М.Г. Шилина белгилегендей, профессионалдуу медиа интернеттеги катышуусун кеңейтип жатат: оффлайн басылмалар онлайн версияларын түзүүдө, оригиналдуу интернет-ММКлар жана маалымат агенттиктери ачылууда. «Интернетке чыгуу» – «жарыкка чыгуудан» да натыйжалуурак болуп жатат. [2, б. 57] Медиа каражаттары онлайн форматка өтүү менен трансформация процесстерине дуушар болууда. Акыркы жылдары айрым салттуу ММКлар толугу менен интернетке өтүштү. Мисалы, 2000-жылдары Кыргызстандын эң көп нускада чыккан басма гезити «Супер-инфо» онлайн форматка өтүп, ар кыл интернет-платформаларда ийгиликтүү иш алып барууда. [4, б. 57]

«Жаңы медиа» массалык коммуникация каражаты катары азыркы коомдун турмушунда маанилүү роль ойнойт. Теориялык иштеп чыгууларда "жаңы медиа" түшүнүгүн аныктоодо ар кандай ыкмалар бар, бирок изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча жаңы медианын негизги өзгөчөлүгү алардын интернет-технологияларга негизделгендигинде экенине кошулат. Изилдөөчүлөр жаңы медианын интерактивдүүлүгүн жана мультимедиа сыяктуу негизги өзгөчөлүктөрүн да белгилешет. [3, б. 42]

Жаңы медиа теориясында канадалык изилдөөчү Маршалл Маклюэндин (Herbert Marshall McLuhan) классикалык медиа теориясы өзгөчө орунду ээлейт. Ал медиа каражаттарын «ысык» жана «муздак» деп экиге бөлөт. «Ысык медиа» аудиториянын катышуусу аз болгон каражаттар болсо, «муздак медиа» – катышуусу жогору болгон каражаттар мүнөздөлөт. Артта калган өлкөлөр "муздак", ал эми өнүккөн өлкөлөр "ысык" катары эсептелет. Сүйлөө же телефон – коммуникациянын «муздак» каражаттары болсо, кино жана радио – «ысык» медиа каражаттарга кирет. [5, б. 14]

Жаңы медиа каражаттарын изилдөөдө Д.Маккуэйлдын «Массалык коммуникация теориясы» (McQuail's Mass Communication Theory) эмгеги өзгөчө мааниге ээ. Ал жаңы медианын массалык коммуникациядагы ролун аныктаган негизги концепциялардын системалаштырылган моделин сунуштайт. Маккуэйл тарабынан сунушталган «демократиялык катышуу теориясы» боюнча ММКлар элиталардын же корпорациялардын кызыкчылыктарына эмес, жигердүү жарандардын муктаждыктарына, кызыгууларына жана күтүүлөрүнө багытталышы керек. [6]

Бул теория санариптештирүү шартында жана жаңы медианын тездик менен өнүгүшүндө өзгөчө актуалдуу. Интернет жана социалдык тармактар аркылуу колдонуучулар маалыматты керектөөчүлөр гана эмес, мазмунду жаратуучулар да болууда – блогдорду жүргүзүп, жаңылыктарды жарыялап, окуяларга комментарий берип, сурамжылоолорду уюштуруп, коомдук талкууларга катышууда. Бул шартта заманбап ММКлар аудиториядан кайтарым байланыш алып, контентин алардын кызыгууларына жараша ыңгайлаштырылууда.

Блогдор жана жаңылык ресурстары барган сайын жергиликтүү күн тартибин баса белгилеп, конкреттүү жамааттар үчүн маанилүү болгон темаларды чагылдырууда. Мындан тышкары, заманбап медиа коомдук турмушка жана чечим кабыл алуу процесстерине жарандардын активдүү

катышуусуна көмөкчү болгон актуалдуу маселелерди талкуулоо үчүн маанилүү аянтчага айланууда. [2, б. 57]

Акыркы жылдары Кыргызстандын массалык маалымат каражаттары Telegram платформасын контент таратуунун негизги каналдарынын бири катары активдүү колдоно башташты. Жогоруда белгиленгендей, салттуу ММК – телевидение, радио жана гезиттердин аудиториясы кыскарып жаткан тенденция байкалууда. Маселен, M-Vektor изилдөө компаниясынын маалыматына ылайык, 2017-жылы Кыргызстандын калкынын 65% активдүү телекөрүүчүлөр болсо, 2023-жылы бул көрсөткүч 45% түздү. Ошол эле учурда телевидениеде эң көп көрүлгөн контент – жаңылыктар (33%) болгон. Радиоугуучулардын саны да азайган: 2017-жылы 70% болсо, 2023-жылы – 43%. Негизинен радиоугуучулар музыкалык программаларды (67%) жана жаңылыктарды (62%) артык көрүшөт. [7, б. 82]

Telegram массалык маалымат каражаттарына колдонуучулар үчүн ар тараптуу кызматтарды жана инструменттерди сунуштайт. Telegramдагы ММКнын контенти негизинен тексттик форматта жарыяланып, сүрөт жана видеоматериалдар менен коштолот. Жаңылыктардан тышкары, платформанын ичинде билим берүү жана көңүл ачуучу темаларга да өзгөчө көңүл бурулат, бул Telegram-каналдардын аналитикалык маалыматтары аркылуу ырасталат. Платформа ошондой эле аудиторияга талдоо жүргүзүү үчүн кеңейтилген мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт: камтуу деңгээли, колдонуучулардын активдүүлүгү (чат-ботторду колдонуу менен кошо), ошондой эле API Stat сыяктуу аналитикалык инструменттер да бар. Мындан тышкары, Tgstat, TgstatChat сыяктуу тышкы сервистер аркылуу каналдардын рейтингдерин жазылуучулардын саны, жарыяланган билдирүүлөрдүн саны, цитаталоо деңгээли жана башка көрсөткүчтөр боюнча байкап турууга болот. Бул инструменттер Telegram'ды медиа контентти стратегиялык башкарууда натыйжалуу платформа катары көрсөтөт.

Кыргызстанда 2023-жылы интернет колдонуучуларынын саны 2017-жылга салыштырмалуу кескин өскөн. M-Vektor компаниясынын изилдөөсүнө ылайык, 2017-жылы калктын 59% интернетти пайдалана алышса, ал эми 2023-жылы бул көрсөткүч 91% түзөт. Күн сайын интернетти колдонгондор 83% түзөт. Сурамжылоого ылайык, интернет желени колдонуучулардын негизги максаттары – социалдык тармактарды колдонуу (49%) жана жаңылыктарды окуу (49%). [7, б. 70] Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, кыргызстандыктар үчүн негизги маалымат булагы социалдык тармактар болуп калды. Социалдык тармак колдонуучуларынын үлүшү 2017-жылы 46% болсо, 2023-жылы 77% жетти. Ошол эле учурда, жаңылыктарды окуу үчүн интернет ММК сайттарына атайын киргендер 32% түзөт. Социалдык тармактарды колдонгондордун эң активдүү курактык тобу – 14 жаштан 44 жашка чейинкилер. Жалпысынан алганда, Кыргызстандын калкынын 90%дан ашыгы интернет колдонуучулар болуп эсептелинет. [7, б. 82]

Сурамжылоонун жыйынтыгына ылайык, калктын 79% жаңылыктарга кызыгат. Эң популярдуу тема – саясат (44%), андан кийин аба ырайы (29%) жана экономика (22%) турат [7, б. 85]. Демек, Кыргызстандын калкынын олуттуу бөлүгү коомдук мааниге ээ болгон маалыматтарга туруктуу кызыгуусун көрсөтүп жатат, ал эми жаңылык контентинин эң активдүү керектөөчүлөрү болуп жаш колдонуучулар эсептелет.

Telegram-каналы Кыргызстанда тез өнүгүп жаткан байланыш платформасы. Акыркы жылдары канал интернет колдонуучулардын кеңири аудиториясынын арасында популярдуулукка ээ болду. Маанилүү артыкчылыгы – Telegram-каналдардын рейтингин, көрүүлөрүн, бөлүшүүлөрүн, комментарийлерин, каналдарга репостторун, реакцияларын чагылдырган аналитикалык маалыматтарды берүү жөндөмдүүлүгү. Мисалы, Telegramдын маалыматы боюнча Sputnik_Kyrgyzstan күнүмдүк көрүүлөр боюнча лидердик позицияда турат. [12] Белгилүү багыттар боюнча каналдын маалыматтарын бир күн, бир жума, бир ай же бир жыл ичинде алууга мүмкүн.

Белгилүү болгондой, Кыргызстандагы маалымат мейкиндигинде Telegram башында мессенджер катары иш алып барган. Бирок убакыттын өтүшү менен ал ар түрдүү ыңгайлуу функциялары менен кеңири колдонулган санариптик платформага айланды. Бүгүнкү күндө Telegram жекече кат алышуудан тышкары блог жүргүзүү, бизнес өнүктүрүү жана социалдык тармак катары да колдонулууда. Платформа төмөнкүдөй кеңири аналитикалык мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт: жазылуучулардын өсүү динамикасын, орточо жана жарнамалык камтылышын, цитаталоо индексин, ошондой эле аудиториянын жынысы жана жашы боюнча маалыматтарды

байкоого болот. Бул инструменттер ММКларга контентти натыйжалуу башкарууга жана аудитория менен эффективдүү өз ара аракеттенүүгө жардам берет.

Изилдөөчү В. Олешкевич социалдык тармактарды жаңы массалык маалымат каражаттары катары карап, «телеграм-журналистика» түшүнүгүн сунуш кылат жана аналитикалык ыкма сапаттуу медиа үчүн мүнөздүү өзгөчөлүк экенин баса белгилейт. [9, б. 75]

TGStat маалыматына ылайык, Кыргызстанда «Жаңылыктар жана ММК» категориясында жазылуучулардын саны боюнча @Sputnik_Kyrgyzstan каналы сап башында турат. Ага 83 593 колдонуучу жазылган. Белгилүү болгондой, Sputnik – бул Россиялык мультимедиялык канал, ал Кыргызстандын медиа рыногунда 2014-жылдан бери иш алып барат. Медиа негизинен кыргыз жана орус тилдеринде жаңылыктарды сунуштайт. Жазылуучулардын саны күндөн-күнгө өсүп жатат: мисалы, 2024-жылдын 15-июнунан 15-июлуна чейинки бир ай ичинде 6757 жазылуучу кошулган, бул көрсөткүч боюнча да @Sputnik_Kyrgyzstan лидер бойдон калууда. Аталган каналдын кыргызча версиясында жазылуучулардын саны 30 миңден ашкан. Салыштыруу үчүн айта кетсек, мурдагы эң көп нуска менен чыккан «Супер Инфо» гезитинин Instagram баракчасында 2 миллион жазылуучу бар болсо, ал эми Telegram-каналында – болжол менен 2000, TikTok'то – 8409. TGStat маалыматына ылайык, бул каналдын орточо көрүүлөрү – 16,2 миң, ал эми эң жогорку шилтемелөө көрсөткүчү дагы деле Sputnik_Kyrgyzstan каналына тиешелүү: шилтемелөө индекси – 677. [11]

Жазылуучулардын саны боюнча кийинки орунда – @Kaktus_media. Анын 61 176 жазылуучусу бар. Kaktus Media – Кыргызстандагы орус тилдүү маалыматтык портал, өзүн көз карандысыз деп тааныткан маалымат булагы. Ал жаңылыктарды жарыялап, колдонуучуларга комментарий калтыруу жана баа берүү мүмкүнчүлүгүн берет. Шилтемелөө көрсөткүчү боюнча Kaktus Media төртүнчү орунду ээлейт. [12] @Akipress – интернет аркылуу иш алып баруучу көзкарандысыз маалымат агенттиги. Анын m.akipress.org деген жеке сайты бар жана ал Кыргызстандагы эң көп көрүлгөн жаңылык сайты болуп саналат. Telegram'дагы жазылуучуларынын саны боюнча бул агенттик үчүнчү орунду ээлеп, 38 212 жазылуучуга жеткен.

Telegram каналдарында жазылуучулардын саны боюнча лидерлик позицияларды @Sputnik_Kyrgyzstan, @Kaktus_media жана @Akipress ээлешет – булар ар кандай типологиядагы жана тематикалык багыттагы орус тилдүү медиа булактар. Кыргыз тилдүү версиясы боюнча @Sputnik_Kyrgyzstan бешинчи орунда турат. Белгилеп кетүүчү нерсе – бардык ММК Telegram каналдарында жазылуучулардын саны активдүү өсүүдө. Негизинен, ММК жаңылыктарды текст түрүндө, кыска видеоматериалдар менен коштоп берип, кайтарым байланыш алууга шарт түзөт. Бул болсо маалыматты интернет колдонуучуларынын кеңири катмарына ыкчам түрдө жайылтууга мүмкүндүк берет. [13]

Акыркы жылдары Кыргызстанда санариптик технологиялардын өнүгүшүнө байланыштуу Telegram колдонуучуларынын саны кескин өсүүдө. Бул, биринчи кезекте, каналдын аудитория менен бир тараптуу эмес, өз ара байланыш түзүүгө мүмкүндүк берген интерактивдүүлүгү менен шартталат. Жаңы медиа каражаттары үчүн мультимедиялык формат дагы өтө маанилүү. Ар кандай интернет-платформалардын кеңейишине байланыштуу Telegram-каналдар Кыргызстандын медиа чөйрөсүндө коомдук-саясий темаларды талкуулоодо, коомдук пикирди калыптандырууда маанилүүлүгү артып, активдүү колдонулууда. Бүгүнкү күндө Telegram-каналдар массалык маалымат каражаттарынын жаңы форматы катары калыптанууда.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандагы Telegram-каналдары салттуу медиа менен жаңы санариптик технологиялардын уникалдуу айкалышы болуп саналат. Ал эми бул болсо колдонуучуларга маалыматты реалдуу убакыт режиминде алууга жана контент менен тереңирээк деңгээлде өз ара аракеттенүүгө мүмкүндүк берет. Мындай формат өлкөнүн саясий, экономикалык жана социалдык турмушундагы тез өзгөрүүлөрдүн фонунда өзгөчө актуалдуу болуп эсептелет. Telegram каналдары көз карандысыз журналисттер, блоггерлер, колумнисттер жана активисттер үчүн аянтча түзүп, учурдагы актуалдуу окуяларга карата көз караштардын жана ой пикирлердин чөйрөсүн кыйла кеңейтти десек болот.

Колдонулган адабияттар

1. Бакулев Г.П. Нормативные теории массовой коммуникации // Гуманитарные технологии. – URL: https://gtmarket.ru/library/articles/264
2. Горохов В.М., Шилина М.Г. Парадигмы развития теории медиа в XXI веке: концептуальная эволюция или? // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 10: Журналистика, 2009, № 3, с. 20. – URL:https://cyberleninka.ru/article/n/novye-media-k-opredeleniyu-ponyatiya
3. Кастельс М. Власть коммуникации / пер. с англ. Н.М. Тылевич; науч. ред. А.И. Черных. – Москва: ИД Высш. шк. экономики, 2016, 563 с.
4. Максутова Б.Б. Медиарынок Кыргызстана: новые медиа и социальные сети // Сборник статей по итогам Транснациональной аналитической сессии в рамках продолжения проведения «Перекрестных годов России и Киргизии» / Под ред. Н.В. Халиной. Вып. I, 2021, с. 56-59.
5. Маклюен Г.М. Понимание медиа. Внешние расширения человека. – Москва, 2003, 464 с.
6. McQuail D. McQuail’s Mass Communication Theory // SAGEURL: https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/media-performance/book202974 Архивная копия от 6 марта 2019 на Wayback Machine.
7. Медиапотребление в Кыргызстане. 9 волна. – URL: https://www.m-vector.com/uploads/files/Media_2023/Internews_M-Vector_Media_9w_RU.pdf
8. Как новые медиа изменили журналистику. 2012-2016. – URL: https://media.kg/wp-content/uploads/2016/06/New-Media-2016.pdf
9. Олешкевич В. Телеграм-журналистика: информационные проекты в мессенджерах как новые масс-медиа // Медиальманах, 2022, №22, с.74-77.
10. URL: https://www.stat.gov.kg/ru/news/sredstva-massovoj-informacii-i-knigoizdanie-infografika/
11. URL: https://kg.tgstat.com/ratings/posts/news/ pt?sort=views
12. URL: https: //kg.tgstat. com/ratings/channels/ news?sort=members
13. URL: https://kg.tgstat.com/ratings/posts/news/pt? sort=views

Рецензент: филол.н.к., доцент Токсоналиева Р.М.

УДК 070.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-379-383

Лукомбу И.П., Трофимова Г.Н.
Патрис Лумумба атындагы РЭДУ, Москва, Россия
Лукомбу И.П., Трофимова Г.Н.
РУДН имени Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия
Lukombu I.P., Trofimova G.N.
PFUR named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia

ORCID: 0009-0002-9944-6338
SPIN-код:.454280, ORCID: 0000-0002-1295-5002

САЛТТУУ ЖАНА САНАРИПТИК ЧАГЫЛДЫРУУ " OPAÍS -ӨЛКӨ" ГЕЗИТИНДЕ
ТРАДИЦИОННОЕ И ЦИФРОВОЕ ОСВЕЩЕНИЕ В ГАЗЕТЕ «OPAÍS-СТРАНА»
TRADITIONAL AND DIGITAL LIGHTING IN THE OPAÍS-STRAÑA NEWSPAPER

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Анголанын "O País" гезитинин салттуу форматтан санариптик форматка өтүү процесси изилденген. Санарип платформалары киргизилгенден кийин жаңылыктарды өндүрүү жана жайылтуу механизмдериндеги өзгөрүүлөргө көңүл бурулат. Анголанын медиамейкиндигиндеги редакциялык стратегиялар, мазмун саясатынын өзгөчөлүктөрү жана экономикалык моделдер талданат. Изилдөө санариптик трансформациянын шартында салттуу маалымат каражаттары туш болгон негизги тенденцияларды жана кыйынчылыктарды ачып берет. Редакциялык мазмунду жаңы форматтарга жана платформаларга ылайыкташтырууга жана жаңылыктарды түзүү жана керектөө процессинде аудиториянын ролун өзгөртүүгө басым жасалат. Санариптик контенттен акча табуу, жарнама моделдеринин таасири жана жаңы санариптик медиа менен атаандашуу сыяктуу экономикалык аспектилер каралат. Изилдөөнүн натыйжалары Анголанын медиа пейзажындагы өзгөрүүлөрдү терең түшүнүүгө, ошондой эле салттуу медианы жаңы реалдуулукка ылайыкташтыруунун натыйжалуу стратегияларын иштеп чыгууга жардам берет.

Аннотация: В статье исследуется процесс трансформации ангольской газеты «O País» из традиционного формата в цифровой. Основное внимание уделяется изменениям в механизмах производства и распространения новостей после внедрения цифровых платформ. Анализируются редакционные стратегии, особенности контент-политики и экономические модели в медиапространстве Анголы. Исследование позволяет выявить ключевые тенденции и вызовы, с которыми сталкиваются традиционные СМИ в условиях цифровой трансформации. Особое внимание уделяется адаптации редакционного контента к новым форматам и платформам, а также изменению роли аудитории в процессе создания и потребления новостей. Рассматриваются экономические аспекты, такие как монетизация цифрового контента, влияние рекламных моделей и конкуренция с новыми цифровыми медиа. Результаты исследования могут быть полезны для глубокого понимания изменений в медиаландшафте Анголы, а также для разработки эффективных стратегий адаптации традиционных медиа к новым реалиям.

Abstract: The article explores the transformation of the Angolan newspaper "O País" from a traditional format to a digital one. The focus is on the changes in the mechanisms of news production and distribution following the introduction of digital platforms. The article analyzes the editorial strategies, content policies, and economic models in the Angolan media landscape. The study identifies key trends and challenges faced by traditional media in the context of digital transformation. It highlights the adaptation of editorial content to new formats and platforms, as well as the changing role of the audience in the creation and consumption of news. The study examines economic aspects such as the monetization of digital content, the impact of advertising models, and competition with new digital media. The results of the study can be useful for gaining a deeper understanding of the changes in the Angolan media landscape, as well as for developing effective strategies for adapting traditional media to the new realities.

Негизги сөздөр: O País гезити; Анголанын медиамейкиндиги; салттуу формат; санарип мазмун; маалымат каражаттары; медиаконвергенциясы; экономикалык жана жарнама моделдер.

Ключевые слова: газета «O País»; медиапространство Анголы; традиционный формат; цифровой контент; средства массовой информации; медиаконвергенция; экономическая и рекламная модель.

Keywords: O País newspaper; Angolan media space; traditional format; digital content; media; media convergence; economic and advertising model.

Современная журналистика переживает беспрецедентную трансформацию, характеризующуюся сосуществованием традиционных форматов и цифровых платформ. В данной статье анализируется динамика традиционного и цифрового новостного освещения в газете «O País», выделяя ключевые изменения в процессе производства и распространения новостей после внедрения цифровых платформ.

Исходя из предположения, что СМИ должны переосмысливать себя для сохранения актуальности и устойчивости, это исследование фокусируется на редакционных стратегических решениях газеты «O País» в контексте перехода от печатного к цифровому формату, особенностях контент-политики и экономических моделях в медиапространстве Анголы.

Актуальность исследования обусловлена недостатком академических работ о цифровой трансформации медиа в Анголе, особенно в части адаптации традиционных газет к цифровой среде. Анализируя кейс газеты «O País», статья восполняет этот пробел, предлагая ценные инсайты о вызовах и возможностях, с которыми сталкиваются африканские СМИ в эпоху медиаконвергенции. Исследование основано на комбинации качественных методов.

Анализ контента 20 публикаций «O País» (10 печатных выпусков за 2022 год и 10 цифровых публикаций за 2024 год) с акцентом на: тематическую структуру, жанровое разнообразие, форматы подачи информации и интерактивные элементы. Глубинное интервью с членом редакции (Бернарду Піреш, редактор и журналист газеты «O País»), проведенное в мае 2025 года.

Традиционная печатная журналистика – одна из старейших. Более того, сама журналистика родилась на «бумаге», и лишь позже появились радио и телевидение. Обычно она считается наиболее достоверной и эффективной, учитывая, что напечатанное в газете остается зафиксированным на неопределенный срок.

Однако современная медиаиндустрия переживает период радикальных изменений, вызванных цифровизацией и сдвигами в потреблении информации. В африканском контексте эти процессы приобретают особую

специфику, сочетая глобальные тренды с локальными особенностями медиасистем. Ангола как одна из самых динамично развивающихся стран региона представляет особый интерес для изучения цифровой трансформации СМИ.

Газета «O País», основанная в 2008 году как печатное издание медиахолдинга Medianova, полностью отказалась от печатной версии в 2023 году, перейдя в цифровой формат. Этот кейс позволяет проследить, как традиционные медиа Анголы адаптируются к вызовам цифровой эпохи, сохраняя стандарты профессиональной журналистики.

С момента запуска «O País» утвердилась как еженедельное издание на португальском языке, внеся значительный вклад в послевоенный медиаландшафт Анголы. Однако появление цифровых медиа поставило новые задачи, потребовав изменений как в форматах, так и в методах производства. С ростом доступа к Интернету в стране увеличивается спрос на информацию в реальном времени и интерактивные форматы. Это заставляет традиционные СМИ, такие как «O País», «Jornal de Angola», «Novo Jornal», «Expansão» и другие пересматривать свои операционные, редакционные и эстетические модели.

Современные исследования цифровой трансформации в журналистике указывают на глобальные тренды, которые отражаются и в Анголе. Согласно отчету Reuters Institute «Journalism, media, and technology trends and predictions 2025», наблюдается парадокс: в то время как доверие к медиа в целом снижается (лишь 41% медиалидеров выражают уверенность), большинство (56%) оптимистично оценивают перспективы своих собственных изданий. Эта дихотомия иллюстрирует трудности и возможности, с которыми сталкивается отрасль.

В эпоху печатной прессы в газете «O País» были заложены основы и идентичность (2008-2023).

В первые годы «O País» утвердилась как эталонная ежедневная печатная газета Анголы, следуя таким канонам традиционной журналистики, как:

1. Ритм и периодичность: ежедневные выпуски с замкнутым циклом производства; ночная печать и утренняя дистрибуция; тщательная проверка фактов.
2. Архитектура контента: жесткая иерархия тем (политика и экономика доминировали на первых полосах); четкое разделение жанров (новости, репортажи, редакционные статьи); длинные аналитические тексты с документальным уклоном.
3. Отношения с читателями: институциональный монолог (газета «говорила», читатели «слушали»); ограниченная обратная связь.
4. Экономическая модель: зависимость от продаж тиража и печатной рекламы; высокие постоянные затраты (бумага, типография, логистика).

Переломный момент в деятельности газеты «O País» наступил в 2020 году, когда газета столкнулась с вызовами времени, влекущими необходимость перемен (2020-2023). ´

2020 год принес экзистенциальные вызовы печатной модели:

1. Изменения в потреблении информации: поколение mobile-first вытесняет традиционных читателей; ожидание мгновенности, несовместимое с ежедневным циклом (по данным интервью с цифровым менеджером издания, 78% ангольцев младше 35 лет предпочитают новости на мобильных устройствах).
2. Экономический кризис: рост стоимости бумаги на 40% в 2021-2023 гг., сокращение тиража на 25% (данные редакции); резкое падение подписок.
3. Цифровая конкуренция: появление agile-платформ; соцсети как основной источник новостей для молодежи.

В 2023 году «O País» приняла стратегическое решение о переходе на цифровой формат. Цифровая трансформация влияет как на стратегию, так и на адаптацию, продолжающуюся и по настоящее время:

1. Реинжиниринг процессов: Круглосуточная интегрированная редакция вместо ежедневных «закрытий»; CMS-система для обновлений в реальном времени; Мультидисциплинарная команда (журналисты, видеографы, дата-аналитики).
2. Эволюция контента: более разговорный тон без потери глубины.
3. Новая экономика: платные цифровые подписки (эксклюзивный контент), партнерства.
4. Интерактивность: модерация комментариев, влияющие на повестку опросы, клубы подписчиков.

Сравнительный анализ жанров показывает следующее:

Жанр	Печатная эра	Цифровая эра
Новость	Линейный текст без гиперссылок	Ссылки на контекст
Интервью	Полная расшифровка	Видеофрагменты + краткая текстовая версия
Репортаж	Глубокое расследование (3-5 стр.)	
Мнение	Подписанная редакционная статья	Посты в соцсетях

Обсуждение сосуществования и конвергенции между традиционной и цифровой журналистикой происходит в более широком контексте трансформаций медиаэкосистемы. Согласно Дженкинсу (2009), медиаконвергенция касается не только объединения платформ, но и перестройки практик производства, циркуляции и потребления информационного контента. Эта перспектива становится центральной для понимания того, как такие СМИ, как газета "O País", перестраивают свою деятельность перед лицом появления нового типа аудитории – более подключенной, критической и взаимодействующей.

С другой стороны, такие авторы, как Сильва (2017) и Салаверрия (2019), указывают, что цифровой переход в средствах массовой информации происходит неравномерно и обусловлен культурными, экономическими и политическими факторами.

В случае Анголы этот процесс находится под влиянием контекста сильной централизации СМИ и технических ограничений доступа к Интернету в различных регионах страны. Однако прогресс информационных и коммуникационных технологий значительно повлиял на средства массовой информации по всему миру, и Ангола не является исключением.

В результате данные процессы привели как к потерям, так и приобретениям.

Что было потеряно: материальность газеты как культурного объекта; аналитическая глубина длинных репортажей; журналистика как "первый набросок истории" (цифровая мгновенность приоритезирует сенсации над рефлексией).

Что было приобретено: демократизация доступа (любой человек, имеющий доступ в Интернет, может получать информацию); беспрецедентная интерактивность; персонализация контента; возможность постоянных исправлений/обновлений.

В настоящее время газета "O País" сохраняет влиятельное цифровое присутствие через свой официальный сайт и платформы социальных сетей, следуя примеру других СМИ, которые больше не создают контент специально для цифрового формата, поскольку считают, что вся аудитория является цифровой. Эта трансформация включает мультимедийное обновление, постоянные обновления и новые модели дохода.

Несмотря на успешный переход, у редакции сохраняются проблемы в вопросах финансовой устойчивости (трудности с монетизацией, цифровая реклама, сконцентрированная в Google и других социальных сетях); качества журналистики (давление кликов против глубины анализа, риск спектакля); цифрового включения (часть ангольцев все еще не имеет доступа к Интернету, проблема обслуживания разнообразной аудитории, молодежи и взрослых).

Наблюдается двойственность тем и подходов в традиционном и цифровом освещении в газете "O País". В содержании газеты "O País" четко видно различие между темами, освещаемыми в печатной и цифровой версиях. В то время как печатное издание сохраняло более традиционный фокус на национальной политике, экономике и институциональных вопросах, цифровая версия исследовала темы с большим потенциалом виральности, такие как культура, образ жизни и гуманизированные истории. Это стратегическое различие отражает глобальную тенденцию, выявленную Кристиной Тардаглией, которая выступает за журналистику, где гораздо больше информации, чем мнения, полезной в повседневной жизни людей.

Также отмечается, что цифровое освещение имеет более непринужденный и менее формальный тон, с более провокационными заголовками, открытыми для вовлечения. Эта языковая адаптация «O País» отражает глобальную напряженность: в то время как алгоритмы поощряют провокационные заголовки, редакция стремится сбалансировать вовлеченность и строгость, как предлагают аналитики, проверяющие факты.

Таким образом, траектория газеты "O País" от её основания как печатного средства в 2008 году до её текущей цифровой

конфигурации иллюстрирует радикальные преобразования в современной журналистике. Хотя она и отказалась от физического формата по экономическим причинам и из-за изменений в потребительских привычках, но сохранила свою информационную миссию, адаптируясь к новым технологическим реалиям и запросам всё более подключенной аудитории.

Как и многие глобальные СМИ, "O País" сталкивается с постоянной проблемой балансирования между качеством журналистики, финансовой устойчивостью и технологическими инновациями.

Список использованной литературы

1. Jenkins H. Культура конвергенции: где сталкиваются старые и новые медиа. – Нью-Йорк: NYU Press, 2009, 308 с.
2. Salaverría R. (). Цифровые СМИ: теория и практика. – Мадрид: Editorial Comares, 2019, 245 с.
3. Silva J.A. Цифровая журналистика в португалоязычных странах. – Лиссабон: Edições Colibri, 2017, 180 с.
4. Тардагилья К. Будущее журналистики в эпоху дезинформации. – Рио-де-Жанейро: Editora FGV, 2021, 156 с.
5. Reuters Institute Digital News Report 2025. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism. – URL: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2025
6. Medianova Group Annual Report. – Луанда: Medianova, 2024, 45 с.
7. Африканский индекс развития медиа 2024. – Кейптаун: African Media Initiative, 2024. – URL: https://www.africanmediainitiative.org/mediaindex2024
8. Digital Transformation in African Newsrooms. – Женева: WAN-IFRA, 2025, 89 с.
9. Fonte A. Журналистика и технологии в португалоязычных странах. – Лиссабон: Media XXI, 2023, 210 с.
10. Глобальный отчет о тенденциях в СМИ. – Цюрих: University of Zurich, 2025. – URL: https://www.mediatrends.uzh.ch/2025.

Рецензент: к. филол. н., доцент Барышникова Е.Н.

УДК 070.18
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-383-388

Тютюник П.Е., Гагунц Э.И., Касымалиева К.Э.
П. Лумумба атындагы РЭДУ, Москва, Россия
Тютюник П.Е., Гагунц Э.И., Касымалиева К.Э.
РУДН имени П. Лумумбы, г. Москва, Россия
Tiutiunik P.E., Gagunts E.I., Kasymalieva K.E.
PFUR named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia

ORCID: 0009-0003-4156-9586
SPIN-код: 1906-4795 ORCID: 0009-0009-9536-1426

СМИДЕГИ ТАЛАШТЫН ЭСКАЛАЦИЯСЫ: ДИСКУРСТУН ТИЛИ АУДИОВИЗУАЛДЫК МЕЙКИНГЕ ӨТКӨНДӨ КАНДАЙ ӨЗГӨРӨТ
ЭСКАЛАЦИЯ КОНФЛИКТА В СМИ: КАК МЕНЯЕТСЯ ЯЗЫК ДИСКУРСА ПРИ ПЕРЕХОДЕ В АУДИОВИЗУАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО
ESCALATION OF CONFLICT IN THE MEDIA: HOW DISCOURSE LANGUAGE CHANGES WHEN TRANSITIONING TO THE AUDIOVISUAL SPACE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада медиадискурста талаштын эскалациясы жана басма сөздөн аудиовизуалдык мейкиндикке өткөндө тилдик каражаттардын өзгөрүшү талданат. Ошондой эле, СМИдеги талашты түзүүчү дискурстун теориялык негиздери каралып, жаңылык медиаларында, дебаттарда, ток-шоуларда жана видеоплатформаларда сүйлөө жана жазуу коммуникациясынын өзгөчөлүктөрү салыштырылат. Эскалациянын механизмдери катары экспрессивдик риторика, интонациялар, монтаждык ыкмалар жана эмоционалдык чыңалууну күчөтүүчү визуалдык

метафоралар эсептелет. Талдоо заманбап басылмалардын материалдарына жана медиа мейкиндигин байкоо негизинде жүргүзүлүп, дискурс аудиовизуалдык формага өткөндө тил кыска сүйлөмдөр, сүйлөм стили, риторикалык айлана-чөйрө жана эмоциялуу боёлгон сөздөрдүн басымдуулугунан улам экспрессивдүү жана экспансивдүү болуп өзгөрөт. Мында паралингвистика, сүрөттөр, монтаждын ритми сыяктуу вербалдык эмес компоненттер да (таасирди күчөтүүчү жана талашты курчап турган эффектти түзүүчү) камтылат.

Аннотация: В статье анализируется феномен эскалации конфликта в медиадискурсе и изменения языковых средств при переходе из печатного в аудиовизуальное пространство, также рассматриваются теоретические предпосылки конфликтообразующего дискурса в СМИ, сопоставляются особенности устной и письменной коммуникации в новостных медиа, дебатах, ток-шоу и на видеоплатформах. Так, механизмами эскалации являются экспрессивная риторика, интонации, монтажные приёмы и визуальные метафоры, усиливающие эмоциональную напряжённость сообщений. Анализ основан на материалах современных публикаций и наблюдений за медиапространством, где выявлено, что при переносе дискурса в аудиовизуальную форму язык становится более экспрессивным и экспансивным, так как в нём доминируют короткие предложения, разговорный стиль, риторические обороты и эмоционально окрашенные слова. Включительно, сюда входят невербальные компоненты (паралингвистика, изображения, ритм монтажа), создающие эффект присутствия и усиления конфликта.

Abstract: The article analyzes the phenomenon of conflict escalation in media discourse and the changes in linguistic means during the transition from print to audiovisual space. It also examines the theoretical foundations of conflict-generating discourse in the media, comparing the features of spoken and written communication in news media, debates, talk shows, and video platforms. Thus, the mechanisms of escalation include expressive rhetoric, intonation, editing techniques, and visual metaphors that enhance the emotional tension of messages. The analysis is based on materials from contemporary publications and observations of the media environment, where it has been found that when discourse shifts into audiovisual form, the language becomes more expressive and expansive, as it is dominated by short sentences, conversational style, rhetorical devices, and emotionally colored words. This also includes non-verbal components (paralinguistics, images, editing rhythm), which create a sense of presence and reinforce the conflict.

Негизги сөздөр: медиадискурс; талаштын эскалациясы; риторика; аудиовизуалдык СМИ; монтаж; визуалдык метафора; тилдик өзгөчөлүктөр; медиапрагматика; СМИдеги агрессия; интерактивдүү медиалар.

Ключевые слова: медиадискурс; эскалация конфликта; риторика; аудиовизуальные СМИ; монтаж; визуальная метафора; языковые особенности; медиапрагматика; агрессия в СМИ; интерактивные медиа.

Keywords: media discourse; conflict escalation; rhetoric; audiovisual media; editing; visual metaphor; linguistic features; media pragmatics; media aggression; interactive media.

В нынешних массовых коммуникациях конфликт приобретает новую форму представления вопреки развитию аудиовизуальных и цифровых медиа, так как СМИ зачастую сами участвуют в конструировании конфликта, активно воздействуя на аудиторию.

Как подчеркивает исследователь Е.Л. Вартанова, современная медиасреда действительно обладает двойственной природой: СМИ могут выступать как посредники в конфликте, а также способны усиливать его, формируя определённые нарративы. [1] Также стоит отметить, что конфликт в СМИ репрезентируется не нейтрально, а сконструированно – с помощью лексики, аудио- и визуального ряда, драматургии, выбора героев, тем и т.д. Тем самым СМИ становятся не только источником информации, но и производителем конфликта, влияющим на общественное восприятие.

Переход дискурса из традиционной письменной формы (газетные статьи, пресс-релизы) в аудиовизуальное пространство (телевизионные новости, ток-шоу, интернет-видео) сопровождается существенными изменениями в языке и структуре сообщений. Аудиовизуальные медиа могут усиливать эмоциональную окраску события с помощью голосовых интонаций, монтажных приёмов, музыкального сопровождения и визуальных образов. Соответственно, данная концепция делает конфликтный дискурс более интенсивным и зачастую более агрессивным.

Целью статьи является рассмотреть, как меняются языковые и паралингвистические

средства при эскалации конфликта в медиадискурсе в условиях перехода к аудиовизуальным форматам. В качестве предмета анализа выступают теоретические подходы к медиадискурсу и конкретные эмпирические данные об особенностях новостей, дебатов, ток-шоу и видеоблогов. Выделены механизмы эскалации (лексика и риторика агрессии, интонация и паралингвистика, монтаж и визуальные средства), влияющие на восприятие конфликта.

Эскалация (англ. escalation) – расширение, наращивание, постепенное усиление, распространение (конфликта), обострение. [9]

Концепция дискурса применяет языковые (лексические, синтаксические) и экстралингвистические элементы высказывания, например, в медиапрагматике дискурс СМИ понимается как идейно нагруженное сообщение, отражающее общественно-политические позиции и нормы (Vodak 1997; Панарин 2009). Конфликтный (конфликтогенный) дискурс характеризуется применением негативно окрашенных средств выражения, агрессивной риторики и намеренным формированием «образов врага».

В информационной войне СМИ оказывают влияние, в которой скрытая пропаганда переходит в открытую медийную агрессию. По мнению В.И. Озюменко, в принципах конфликта открытое убеждение замещается скрытым манипулированием и прямой агрессией, где под «медийной агрессией» он понимает выражение враждебности к объекту сообщения и целенаправленное воздействие на сознание аудитории для идеологического подчинения. Данный подход указывает на то, что в СМИ конфликт передаётся двупланово, то есть вербальными средствами (лексика, синтаксис) и невербальными (кадры, музыкальное сопровождение и т.д.).

Изучение медиадискурса конфликтов требует также опоры на прагмалингвистику, дискурс-анализ и риторические теории, где концептуальные метафоры применяются в конструировании образа конфликта, например, «conflict is a war» или «conflict is a journey». Данные метафоры фиксируют у читателя или зрителя конкретные ассоциации, такие как война, битва, цель, борьба.

В СМИ именно «война» часто используется как риторическая доминанта, то есть тревожные репортажи из зоны конфликтов сопровождаются военными метафорами и терминами, предполагающими драматизм. Так, в русскоязычных СМИ при обсуждении кризиса в Греции метафора «конфликт – это война» встречалась в 16% случаев, тогда как «конфликт – болезнь» – в 22,5%.

В печатных СМИ (газеты, журналы, интернет-издания) текст чаще всего производится заранее, с выдержкой линейной логики, где используются сложные синтаксические конструкции, обычен формальный стиль, подробное изложение фактов.

Аудиовизуальный формат предъявляет другие требования, так как телевизионные новости и радио рассчитаны на восприятие «сейчас» и «сюда», а сообщения должны легко читаться диктором и сразу доходить до зрителя. Как правило, они строятся короткими предложениями, содержат минимум вводных конструкций и оформляются в разговорном стиле. Например, переходные слова и сложноподчинённые фразы заменяются простыми информационными предложениями (пример: «Эксперт заявил …», «По данным МЧС …», «Последствия аварии показаны в кадре»). Данная концепция облегчает восприятие на слух и позволяет ведущему сохранить динамику. Устная форма подачи материала базируется на интонационной вариативности, за счёт которой достигается ощущение непосредственного контакта с аудиторией и создаётся насыщенное эмоциональное восприятие сообщения. [3]

В теленовостях сюжет визуально иллюстрируется кадрами, такими как видеоповторы, фрагменты интервью, картины с места событий, а звуковое оформление (музыкальные переходы, эффектные звуки) выделяет значимость информации и настроение. В дебатах и ток-шоу акцент делается на выразительное взаимодействие между участниками, тогда как в видеоконтенте на цифровых платформах это дополняется элементами прямой обратной связи, усиливающими ощущение присутствия и включённости зрителя в происходящее.

Как отмечает А.М. Шестерина, современное медиадискурсивное пространство видеоблогов активно использует «оптико-кинетическую систему знаков, пара- и экстралингвистические системы» и специальные приёмы организации пространства и времени коммуникации. Зритель вовлекается в сюжет словами, визуальными образами и языком тела автора. [6]

Следовательно, в аудиовизуальном дискурсе изменяется сам характер языка, так

как он становится более образным и ориентированным на восприятие «глазами и ушами». Вводятся стили в форме пересказа («шепотом», «комментирует диктор» и пр.), а сама речь нередко приближается к устной разговорной норме («вы говорите…», «так вот…», «сегодня утром…»). При этом журналисты используют элементы «речевой искренности», то есть доверительный тон и обращение к общефилософским ценностям, что сглаживает контуры конфликта и призывает к эмпатии.

Данная тенденция «новой искренности» видна, например, в лонгридах и журналистских интервью, а здесь «медиатексты манифестируют доверительную интонацию, собственную идентичность и обращение к общечеловеческим ценностям».

Одной из характерных стратегий усиления конфликта в медиадискурсе выступает акцент на лексических средствах, обладающих выраженной эмоциональной нагрузкой. В медийных высказываниях подобного рода предпочтение отдаётся словам, способным формировать у аудитории образ событий как исключительно тревожных и масштабных. Данная речевая тактика способствует созданию эффекта предельной серьёзности происходящего, придавая сообщению драматизм и выделяя его исключительный характер.

В риторике СМИ при конфликте используются фигуры и приёмы, формирующие оценочную лексику, где отмечаются случаи гиперболизации и сравнения. Так, сравнение новой проблемы с отключением «Фейсбука» или закрытием «Макдональдса» даёт аудитории почувствовать масштабность угрозы. Авторы новостей и блогов могут прибегать к антитезам («сначала мирно, потом кроваво»), метонимии («горсть солдат» вместо «посланные войска»), иронии или сарказму. Однако в периоды острой конфронтации доминируют открытая агрессивная риторика и прямая полемика.

В данном случае исследователь Е.В. Зеленина фиксирует, что во времена эскалации политического противостояния, патриотическая риторика россиян перешла от лирического к «военно-патриотическому», с применением средств речевой агрессии. На примере ток-шоу «Вести» медиахолдинга «ВГТРК» ею фиксируются стилистические изменения, то есть язык СМИ стал целенаправленно побуждать к осуждению или одобрению в обстановке «эмоционального напряжения». Иными словами, политический конфликт поднимает градус медийной речи, так как СМИ всё чаще апеллируют к «общей трагедии», рисуют чёткую картину «герои–злодеи» и выводят конфликт на уровень «справедливой борьбы». [2]

Интонация также является особой частью невербальных средств эскалации, где в устной речи повышение голоса, акцентирование сильным тоном определённых фраз и восклицательная интонация создают эмоциональное напряжение и атмосферу конфронтации. Если в письменном тексте похожий эффект достигается сочетанием «восклицательный знак + эмоционально заряженное слово», то по телевидению и радио за этим стоят паузы, темп и регистр голоса.

К примеру, вопросительная интонация может смениться утвердительно-восклицательной, а краткие паузы перед важными высказываниями привлекают внимание зрителя к «опасным» темам. В ток-шоу ведущие и гости часто специально повышают тембр, затягивают слова или используют ультраэмоциональную мимику, чтобы выделить конфликтную позицию. Данный случай соответствует феномену «high rising terminal», интонационного подъёма в конце высказывания, который исследуют лингвисты (хотя данные исследований пока фрагментарны). Тем не менее ясно, что в аудиовизуальном пространстве интонация становится полноценным аргументом, так как агрессивная подача часто усваивается зрителем как призыв к действию или подтверждение правоты говорящего.

Монтаж и визуальные приёмы в аудиовизуальных СМИ становятся дополнительным «аргументом» конфликтов, в которых резкие смены кадров, нарезки из выступлений, выделение наиболее эмоциональных моментов (нарезки скандалов, криков, удара кулаком о стол) конструируют нарратив эскалации. Звуковое и визуальное сопровождение, организованное по принципам кинематографической выразительности, направлено на акцентирование тревожности и придание сообщению дополнительной эмоциональной интенсивности. Данная форма усиливает восприятие информационного повода как неотложного и значимого, создавая у аудитории ощущение повышенной серьёзности происходящего.

Исследователь В.И. Озюменко считает, что медийная агрессия распространяется вербальными и невербальными средствами, а в качестве примера можно привести сцены

прорисовки «глазницей трубки» на экране при разговоре о боевых действиях или показ разлетающихся камней при обсуждении уличных столкновений, где данные образы выступают визуальными метафорами конфликта. [4]

В новостных сюжетах употребляются «визуальные метафоры», такие как кадры с разрушениями, горящими машинами, демонстрирующими хаос, дают «силовое поле» сообщения. Видеоблоги и ток-шоу нередко вставляют фотографии или ролики с грубой агрессивной визуализацией (например, кадр, где политики стоят друг против друга, разделённые экраном). Кроме того, используются и кинематографические приёмы, такие как крупный план, эффект замедленного движения в критические моменты, в которых создаётся эмоциональное воздействие на аудиторию.

Вышеизложенные элементы монтажа становятся частью коммуникативного акта и способствуют эскалации восприятия, дополнительно подчеркивая контекст насилия и противостояния. [4]

Дополнительно медиадискурс конфликта может эксплуатировать приёмы «языка вражды», то есть обобщающие образы или «зонтичные термины», под которыми понимается вся группа противников. Как отмечает исследователь В.И. Карасик, такие маркеры позволяют косвенно указывать на соперничество и агрессию, в данном случае аутизированные личностные метафоры («червь», «зверь» и т.п.), высмеивание лидеров оппонентов укладывается в лексико-семантическое наполнение конфликтного дискурса. [7]

В медиапространстве визуальные приёмы приобретают устойчивую форму через образы, ассоциирующиеся с конфронтацией и антагонизмом. Данное повторяющееся использование в телепередачах и интернет-контенте способствует закреплению заданной интерпретации и усиливает воздействие на зрителя, формируя однозначное восприятие противопоставления сторон.

Эскалация конфликта в СМИ связана с тем, что медиадискурс при переходе в аудиовизуальную форму обретает новые выразительные средства, например, в устной речи и видео значительно усиливается экспрессивность, где короткие фразы, разговорный стиль, риторические вопросы и восклицания делают дискурс более «пламенным» и вовлекающим. Интонация и монтаж выступают в паралингвистических инструментах воздействия, то есть изменение тона речи и динамики монтажа задаёт эмоциональный фон и направляет интерпретацию. Визуальные метафоры и образы заполняют «пустые места» между словами, наглядно экспонируя конфликтные сценарии. В совокупности эти изменения создают эффект присутствия «здесь и сейчас», когда зритель становится частью конфликта, а не просто наблюдателем.

Следовательно, язык медиадискурса при конфликтах трансформируется, так как смешиваются черты повествования и диалога, появляются черты инсценировки, возрастают моменты нелингвистических знаковых систем.

Практический вывод состоит в том, что потребителям медийной информации необходимы навыки критического восприятия, а также умение осознавать приёмы воздействия. Для специалистов по коммуникации это выделяет важность медиаграмотности и использования профессиональных этических стандартов, а также требует дальнейших исследований в области мультимодального анализа дискурса конфликтов.

Список использованной литературы

1. Вартанова Е.Л. К вопросу о последствиях цифровой трансформации медиасреды – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-posledstviyah-tsifrovoy-transformatsii-mediasredy
2. Зеленина Е.В. Патриотическая риторика в условиях политической напряжённости // Медиалингвистика, 2024, вып. 11, с. 38-45. (Раздел: Язык в координатах массмедиа).
3. Зеленина Е.В. Вербальные средства выражения «новой искренности» в современном медийном дискурсе // Медиалингвистика, 2023.
4. Озюменко В.И. Медийный дискурс в ситуации информационной войны: от манипуляции – к агрессии // Вестник РУДН. Серия «Лингвистика». 2017. Т. 21, № 1. С. 3–17
5. Миронова Н.И. Лингвистический анализ конфликта: реакция на различные конфликтогены // Вопросы психолингвистики. 2015. № 26.
6. Шестерина А.М. Аудитория видеоблогов как криэйтор медиадискурса // Вопр. журн., пед., языкозн. 2022. № 4. С. 662–669
7. Карасик В.И. Читательский комментарий в медийно-сетевом дискурсе // Вопр. филол. и пед. лингвистики. 2023. № 2. С. 45–54

8. Севостьянов Д.А. Инверсивный анализ эскалации конфликта // Философия права. 2021, №3 (98).
9. Большой энциклопедический словарь [Электронный ресурс]: https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/338062

Рецензент: к. филол. н. Ниязалиева Р.А.

УДК 32.019.51
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-388-393

Урмонова С.Б., Андрейченко Л.
Патрис Лумумба атындагы РЭДУ, Москва, Орусия
Урмонова С.Б., Андрейченко Л.
РУДН имени Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия
Urmonova S.B., Andreichenko L.
PFUR named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia

ORCID: 0009-0008-8467-6417; SPIN-код: 3278-3236
ORCID: 0000-0003-0832-3173; SPIN-код: 2484-0480

СИРИЯНЫН САЯСИЙ КРИЗИСИНИН ШАРТЫНДАГЫ АРАБ ММКЛАРЫНЫН МЕДИА ДИСКУРСУ: ӨКҮЛДҮКТҮН ЖАНА МАНИПУЛЯЦИЯНЫН СТРАТЕГИЯЛАРЫ. МЕДИАДИСКУРС АРАБСКИХ СМИ В УСЛОВИЯХ СИРИЙСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА: СТРАТЕГИИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ И МАНИПУЛЯЦИИ MEDIA DISCOURSE OF ARAB MEDIA IN THE CONDITIONS OF THE SYRIAN POLITICAL CRISIS: STRATEGIES OF REPRESENTATION AND MANIPULATION

Кыскача мүнөздөмө: Илимий макала 2024-2025-жылдардагы Сириянын заманбап саясий кризисинин контекстинде Жакынкы Чыгыш медиасынын медиа дискурсун талдоого арналган. Макалада Сирия жаңжалы тууралуу маалымат таратууда негизги араб телерадиокомпаниялары колдонгон негизги баяндар, лингвистикалык стратегиялар жана манипуляция ыкмалары каралат. Өзгөчө көңүл SANA маалымат агенттиги, Сирия ТВ, Al Jazeera, Al Arabiya жана RT Arabic сыяктуу ЖМКлардын салыштырма анализине бурулат.

Аннотация: Научная статья посвящена анализу медиадискурса СМИ Ближнего Востока в контексте сирийского современного политического кризиса 2024-2025 гг. Рассматриваются ключевые нарративы, языковые стратегии и методы манипуляции, которые используют ключевые арабские вещательные каналы при распространении информации о сирийском конфликте. Особое внимание уделяется сравнительному анализу СМИ, например, информационному агентству SANA, телеканалам Syria TV, Al Jazeera, Al Arabiya и RT Arabic.

Abstract: The scientific article is devoted to the analysis of the media discourse of the Middle East media in the context of the Syrian modern political crisis of 2024-2025. The key narratives, language strategies and manipulation methods used by key Arab broadcasting channels in disseminating information about the Syrian conflict are considered. Particular attention is paid to the comparative analysis of media, for example, the SANA news agency, Syria TV, Al Jazeera, Al Arabiya and RT Arabic.

Негизги сөздөр: Маалымат каражаттары; Сирия; Араб Чыгыш; Орто чыгыш.
Ключевые слова: СМИ; Сирия; Арабский Восток; Ближний Восток.
Keywords: Media; Syria; Arab East; Middle East.

Утром 8 декабря 2024 года антиправительственные вооруженные формирования установили контроль над столицей Сирии – Дамаском. Данное событие стало кульминацией стремительного наступления, начавшегося неделей ранее, в ходе которого оппозиционные силы заняли ряд ключевых населённых пунктов в провинциях Идлиб и Алеппо. В условиях сложившейся военно-политической обстановки президент Башар Асад принял решение сложить полномочия и покинуть территорию страны, что ознаменовало завершение многолетнего периода его правления.

Конфликт в Сирии 2024 года представляет собой сложную совокупность политических, экономических и информационных факторов. Впоследствии относительной стабилизации военной ситуации и возвращения Сирии в ЛАГ, информационное поле стало новой площадкой борьбы за влияние. Ближневосточные медиа выполняют ответственную задачу в формировании общественного мнения как в самом регионе, так и за его пределами. Анализ арабского медиадискурса приобретает особую актуальность для понимания современных механизмов информационного воздействия. Исследование акцентируется на выявлении стратегий репрезентации конфликта и манипулятивных технологий, используемых различными медиа-игроками на данном этапе конфликта.

Методология исследования

В ходе исследования был произведён системный сравнительный анализ материалов ключевых СМИ, вещающих по ближневосточной повестке. Мы рассмотрели информационное агентство SANA, сирийские и международные телеканалы такие как: Syria TV, Al Jazeera, Al Arabiya, RT Arabic. При работе с материалами особый акцент был сделан на сопоставление стратегии информационной подачи (селекция фактов), языковые средства манипуляции (оценочная лексика, использование конкретных терминов и понятий), основополагающие идеологические установки, которые влияют на восприятие аудиторией сирийских событий.

Анализ материала SANA

Материал официального сирийского информагентства SANA, опубликованный после пятидневного информационного молчания (материал опубликован только 12 декабря 2024 года, предыдущий до него был выпущен 7 декабря 2024 года) в ключевом разделе «Сирия и весь мир», демонстрирует особенности государственного медиадискурса в условиях политического кризиса. Заголовок «Благодарность ряду стран за возобновление работы их дипломатических представительств в Дамаске» выстроен по правилам официальных обращений, где акцент делается на позитивном аспекте международных отношений, опуская упоминание о внутренних политических событиях. Такой подход формирует образ стабильности и преемственности внешнеполитического курса.

Данное издание было выбрано поскольку далее мы будем рассматривать два государственных СМИ, их поведение в условиях государственного переворота. Поэтому мы решили рассмотреть официальное государственное информационное агентство, чтобы проанализировать изменение дискурса.

Лингвистический анализ текста выявил характерную дипломатическую терминологию: «выражаем нашу благодарность», «подтверждаем в этом контексте», «прямые обещания». Использование полных официальных названий государств («Арабская Республика Египет», «Иорданское Хашимитское Королевство») подчёркивает формально-протокольный характер сообщения.

Структурно материал представляет собой прямое цитирование заявления Департамента по политическим вопросам без дополнительных комментариев или аналитики, что соответствует основам официальных информационных сообщений. Особого внимания заслуживает хронологический контекст публикации: пятидневное молчание в ключевом разделе (7-12 декабря) и последующее возобновление работы именно данным сообщением создаёт эффект управляемой информационной политики, где акцент смещается с внутреннего кризиса на международное признание. Стоит сделать акцент, что последующие публикации в данном разделе посвящены тому, как Сирия продолжает дипломатические отношения с рядом стран.

Риторика текста построена на противопоставлении: с одной стороны, благодарность конкретным странам, с другой – выдвижение условий для остальных («стран, которые уважают волю народа»). Фраза «сирийский народ не забудет эти почётные должности» содержит отсылку к тем, кто не занял аналогичную позицию, сохраняя при этом формально благожелательный тон.

С точки зрения медиапсихологии, публикация выполняет несколько стратегических функций:

- демонстрирует сохранение международных связей вопреки внутреннему кризису;
- создаёт образ контролируемой ситуации во внешней политике;
- формирует повестку, альтернативную обсуждению смены власти;
- устанавливает критерии легитимности для международных акторов.

Данный материал SANA – характерный пример кризисной коммуникации государственных СМИ, где тщательный подбор формулировок, контроль над

хронологией публикаций и акцент на внешнеполитической тематике служат инструментами формирования восприятия. Такой подход позволяет сохранить образ стабильности и преемственности даже в условиях радикальных внутренних изменений.

Анализ материала Syria TV

Анализ посвящён исследованию медиадискурса сирийского телеканала Syria TV в контексте освещения политических изменений в Сирии в декабре 2024 года. Текстовый материал под ярким названием «Впервые за полвека…Сирия встречает новый год без правления Асада» от 1 января 2025 года демонстрирует характерные черты оппозиционного нарратива, построенного на противопоставлении «старого режима» и «новой эпохи». В тексте прослеживается четкая оппозиция: 54-летнему периоду правления семьи Асадов, описываемому через такие понятия, как «авторитаризм», «репрессии» и «диктатура», противопоставляется образ будущего, акцентирующий «свободу», «справедливость» и «демократические перемены».

Данное СМИ не держало длительную информационную паузу на своих ресурсах. Предыдущие материалы были опубликованы 31 декабря 2024 года, например, «Нехватка топлива и высокие цены. Почему улучшенный мазут исчез с севера Сирии» в 06:05 и «Цены на мебель и электроприборы в Идлибе и Алеппо. Сколько семье нужно на домашний матрас» в 15:56.

Лингвистический анализ выявляет использование специфических лексических средств, направленных на формирование определённого восприятия событий. Режим Асадов характеризуется через термины с негативной коннотацией: «имитационный референдум», «концентрация власти», «жестокие репрессии». В то же время современные события подаются через положительно окрашенную лексику: «исторический сдвиг», «свободные выборы», «переходное правительство». Особого внимания заслуживает семантическое оформление заголовка, где временной маркер «впервые за полвека» подчеркивает исключительность момента, а фраза «без правления Асада» символизирует разрыв с прошлым.

Структура повествования выстроена по хронологическому принципу, что создаёт эффект логической завершённости исторического процесса: от «движения за исправление» 1970 года через революцию 2011 года к текущим изменениям. Такой подход способствует формированию у аудитории представления о неизбежности и закономерности произошедших перемен. Риторика материала ориентирована на эмоциональное воздействие, что проявляется в использовании метафор («перевернуть страницу лет тирании»), апелляциях к коллективной памяти («жертвы сирийцев») и проекциях будущего («светлое будущее»).

С точки зрения медиавлияния, анализируемый текст выполняет несколько значимых функций: легитимизирует политические изменения, формирует положительное отношение к переходному периоду и задаёт определённые ожидания от будущего развития страны. Подобный дискурс способствует объединению общественного мнения вокруг идеи необходимости демократических преобразований, одновременно создавая негативный образ предшествующего политического режима.

Анализ материала Al Jazeera

Анализируемый материал посвящён исследованию особенностей освещения событий декабря 2024 года в Сирии арабоязычным телеканалом Al Jazeera. Статья под названием «Как пал режим Асада: ключевые моменты падения „тирана“ Сирии» от 10 декабря 2024 года демонстрирует характерные черты медиадискурса, направленного на формирование конкретного восприятия политических изменений в стране. В тексте прослеживается чёткая нарративная структура, построенная на противопоставлении сил оппозиции и режима Башара Асада.

Заголовок материала содержит несколько значимых элементов. Использование слова «тиран» в кавычках закрепляет эту характеристику за политическим лидером. А временные маркеры в тексте статьи («последние два дня», «12 дней») создают эффект стремительности и необратимости происходящих изменений.

Лингвистический анализ выявляет систему лексических предпочтений, формирующих определённую картину событий. Силы оппозиции описываются через термины с положительной коннотацией: «освобождение», «победа», «контроль». В то время как действия режима характеризуются как «бомбардировки», «отступление», «дезорганизация». Особое внимание уделяется географическим точкам (Дераа, Хомс, Дамаск), которые создают эффект поступательного движения к столице.

Структура повествования выстроена по хронологическому принципу с акцентом на ключевые события:

- начало наступления 27 ноября;
- захват Дераа 7 декабря;
- свобождение Хомса 8 декабря;
- взятие Дамаска.

Каждый этап сопровождается конкретными деталями (авиабаза Меззе, площадь Омейядов, тюрьма «Сайдная»), что усиливает эффект достоверности. Использование цитат экспертов (профессор Университета Оклахомы Джошуа Лэндис, доцент Центра стратегических исследований Ближнего Востока и Южной Азии Дэвид Дес Рош) и ссылок на собственное расследовательское подразделение Sanad служит дополнительным инструментом легитимации представленной информации.

Визуальные элементы (фотографии, отсылки на публикации в социальных сетях) выполняют функцию эмоционального воздействия, особенно в описании освобождения тюрьмы «Сайдная». Акцент на «ребёнке, родившемся в тюрьме» создаёт сильный эмоциональный резонанс, подкрепляя критику прежнего режима.

Текст последовательно проводит идею закономерности и неизбежности падения режима, используя такие формулировки, как «похоронный звон по оставшейся надежде», «деморализованная армия». Финальная сцена на площади Омейядов с «праздничной стрельбой и ликованием» символически завершает этот нарратив, создавая образ всеобщего народного одобрения произошедших изменений.

Материал Al Jazeera представляет собой сложно структурированный медиатекст, сочетающий факты с чёткой оценочной позицией, направленный на формирование определённого восприятия политических изменений в Сирии. Использование хронологического подхода, географической конкретики и экспертных оценок создаёт эффект документальности, в то время как тщательный подбор лексики и эмоционально заряжённых деталей обеспечивает мощное воздействие на аудиторию.

Анализ материала Al Arabiya

Материал Al Arabiya представляет собой третий комплексный анализ сирийского кризиса через концепцию «смерти государства», сочетающий теоретические построения с политическим разбором. Статья под названием «Распад Сирии: пример гибели суверенного государства» от 18 декабря 2024 года начинается с отсылки к Вестфальской системе международных отношений, что сразу определяет высокий теоретический уровень дискуссии.

При лингвистическом анализе выявлена структурированная система терминологических оппозиций: «суверенитет» противопоставляется «внешнему вмешательству», «государственная целостность» – «территориальному распаду», при этом концепт государства сопровождается лексикой распада («гибель», «эрозия», «вакуум»).

Также в статье рассматриваются как внешние, так и внутренние аспекты кризиса. Внешнее измерение представлено через анализ роли международных акторов (России, Ирана, «Хезболлы»), которые характеризуются как факторы «утраты сирийского суверенитета» и источники «внешнего вмешательства». Особое внимание уделяется зависимости режима от этих сил и последствиям такой зависимости для государственного суверенитета. Внутреннее измерение кризиса раскрывается через анализ институционального распада, где центральное место занимает исследование сирийской армии. Армия представлена не как национальный институт, а как «сектантское образование» (с 90% алавитов в руководстве) и «инструмент защиты режима», что, по мнению автора, способствовало углублению социальных расколов.

Статья отражает мысль о системном характере кризиса, охватывающем политические (крах институтов), военные (разложение армии), экономические (неспособность обеспечить базовые услуги) и социальные (сектантская политика) аспекты. В прогностической части текста акцент делается на двух ключевых угрозах: опасности территориального распада Сирии и рисках для региональной стабильности. При этом подчёркивается отсутствие «всеобъемлющего политического проекта» у новых сил, что создаёт «вакуум власти» и открывает пространство для внешнего вмешательства.

Таким образом, текст Al Arabiya демонстрирует характерный для аналитической журналистики подход, сочетающий академические мнения с конкретным политическим анализом. Такой формат позволяет изданию позиционировать себя как экспертный источник, предлагающий глубокое понимание сирийского кризиса в широком историческом и теоретическом контексте.

Анализ материалов RT Завершающий анализ исследует медиадискурс российского международного телеканала RT на материале двух публикаций, посвящённых сирийской повестке декабря 2024 года. Статья «МИД России заявил о готовности помочь с восстановлением Сирии» от 29 января 2025 года и материал «В Кремле назвали личным решение Асада покинуть пост президента Сирии» от 10 декабря 2024 года демонстрируют характерный для российских официальных СМИ подход к освещению международных событий. Оба текста основаны на информационной аналитике, где приоритет отдаётся документальному подтверждению информации через прямые цитаты официальных лиц, акценту на государственной позиции и структурной чёткости подачи.

В первом материале в лингвистическом анализе преобладает лексика межгосударственного взаимодействия: «традиционная дружба», «взаимное уважение», «посткризисное восстановление», что создаёт нарратив преемственности российско-сирийских отношений. Заголовок с активными глаголами «заявил», «готовы помочь» подчёркивает инициативную позицию России. Второй материал использует иную терминологическую парадигму: формулировки «личное решение», «не обязан делать заявлений» выстраивают риторику дистанцированности. Оформление заголовка через пассивную конструкцию «назвали личным» акцентирует внимание на личную ответственность Асада.

Материалы придерживаются официально-информационной модели, сочетая в себе передачу фактов (визит делегации, заявление Дмитрия Пескова) с приведением прямой речи представителей власти и необходимым историческим контекстом. В первом случае подчёркивается значимость события через титулы участников («высокопоставленная делегация», «замминистра иностранных дел»), во втором – делается акцент на процедурных аспектах («решение о предоставлении убежища»). Особенностью подачи является избегание эмоциональных оценок – даже упоминание о неожиданности событий для «всего мира» подаётся как констатация, а не экспрессивное высказывание.

Риторика материалов последовательно конструирует образ России как ответственного международного актора, где в первом случае акцентируется готовность к партнёрству, а во втором – соблюдение дипломатических протоколов, таким образом, формируется представление о нейтрально-настроенной позиции РФ. Такой подход позволяет сохранить повествовательную последовательность, демонстрируя адаптацию к изменяющейся политической реальности без радикального пересмотра основных принципов внешней политики.

Сравнительный анализ освещения сирийского кризиса арабскими и российскими СМИ

Сравнительный анализ материалов SANA, Syria TV, Al Jazeera, Al Arabiya и RT позволяет выявить очевидные различия в подходах к освещению сирийского кризиса. Арабские СМИ демонстрируют единую стратегию формирования нарратива о неизбежности падения режима Асада, используя при этом различные риторические приёмы. Syria TV и Al Jazeera строят свои материалы на эмоционально заряжённой оппозиции, активно применяя оценочную лексику («тиран», «репрессии», «освобождение») и хронологическое структурирование событий для создания эффекта исторической закономерности. Al Arabiya выбирает более академичный тон, оперируя концепцией «смерти государства», но сохраняет критическую направленность в отношении прежней власти через термины распада («эрозия», «вакуум», «дезинтеграция»).

Российский международный телеканал RT представляет принципиально иную модель освещения, характеризующуюся нейтрально-официальным тоном, дистанцированностью от оценок и акцентом на процедурных аспектах. Если арабские издания делают акцент на смене власти как ключевом событии, то российские материалы фокусируются на текущих дипломатических процессах и двусторонних отношениях, избегая прямой оценки произошедших изменений. Лексический анализ выявляет фундаментальное различие: арабские СМИ активно используют оценочные категории, в то время как российские ограничиваются нейтральными формулировками и официальной дипломатической лексикой.

Важное отличие прослеживается в структуре повествования. Арабские материалы выстраивают линейный нарратив с чёткой причинно-следственной связью, подчёркивая закономерность изменений. Российские публикации предлагают фрагментарную картину, концентрируясь на отдельных аспектах ситуации без попыток создания целостной исторической перспективы. При

этом все анализируемые СМИ демонстрируют высокий уровень согласованности внутренней повестки: Syria TV и Al Jazeera последовательно развивают тему освобождения от диктатуры, Al Arabiya – тему государственного распада, RT – тему прагматичного межгосударственного взаимодействия.

Также стоит отметить, что до 8 декабря 2024 года сирийские СМИ придерживались проасадовской позиции, характеризуя вооружённую оппозицию, включая группировку «Хайят Тахрир аш-Шам» и её лидера Абу Мухаммада аль-Джулани (настоящее имя – **Ахмед аш-Шараа)**, который сейчас стоит во главе Сирии –в терминах «террористических организаций».

После смены власти наблюдается кардинальное изменение медиастратегии. В публикациях от 9 декабря и позднее аль-Джулани и его структуры начинают обозначаться официальными терминами: «руководство переходного периода», «представители новой власти», «военно-политическое командование». Особенно показателен кейс информационного агентства SANA, где наблюдался стратегический пятидневный перерыв в работе раздела «Сирия и весь мир» на сайте (7-12 декабря), после чего издание возобновило работу с полностью изменённой редакционной политикой. Подобная трансформация без каких-либо объяснений или редакционных заявлений представляет собой уникальный пример адаптации государственных СМИ к радикальной смене политического режима.

Список использованной литературы

1. SANA // Сирийское арабское информационное агентство. – URL: https://sana.sy/?p=2177881 (дата обращения: 02.07.2025).
2. Syria TV // الأسد حكم دون جديداً عاماً تستقبل سوريا ..قرن نصف منذ مرة لأول. – URL: https://www.syria.tv/الأسد-حكم-دون-جديداً-عاماً-تستقبل-سوريا-قرن-نصف-منذ-مرة-لأول (дата обращения: 02.07.2025).
3. Al Jazeera // Syria marks another year of conflict amid shifting regional dynamics. – URL: https://www.aljazeera.com/news/2024/12/10/syria (дата обращения: 02.07.2025).
4. Al Arabiya // السيادة ذات الدولة موت في حالة دراسة: السوري الانهيار. – URL: https://www.alarabiya.net/السيادة-ذات-الدولة-موت-في-حالة-دراسة-السوري-الانهيار (дата обращения: 02.07.2025).
5. RT на русском // Асад и Сирия: Кремль прокомментировал ситуацию. – URL: https://russian.rt.com/world/news/1407239-asad-siriya-kreml (дата обращения: 02.07.2025).

Рецензент: д-р филол.н., профессор Трофимова Г.Н.

УДК 316.44+1(091)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-394-398

Маслякова А.И., Бугазов А.Х.
Ж. Баласагын атындагы КУУ,
Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университети
Маслякова А.И. Бугазов А.Х.
КНУ имени Ж. Баласагына,
Кыргызско-Российский Славянский университет имени Б Ельцина
Maslyakova A.I., Bugazov A.K.
KNU J. Balasagyn,
Kyrgyz-Russian Slavic University named after B. Yeltsin

КОЛОНИАЛИЗМ ЖАНА ИНСАНДЫН МАДАНИЙ ӨЗҮН-ӨЗҮ АНЫКТООСУ
КОЛОНИАЛИЗМ И КУЛЬТУРНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ
COLONIALISM AND CULTURAL SELF-DETERMINATION OF A PERSON

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада азыркы дүйнөдөгү колониялык экспансия маселеси каралып, ал улуттар аралык жаңжалдардын курчушу менен мүнөздөлүп, ошонун натыйжасында маданияттар ортосундагы конструктивдүү диалогдун келечеги адам менен коомдун гармониялуу өнүгүшүнүн күрөө ташы катары коюлууда. Белгиленгендей, кылымдар бою колониялык империялар өздөрүнө баш ийген аймактардагы жаратылыш байлыктарын гана активдүү колдонбостон, жергиликтүү эл үчүн чоң ыйык мааниге ээ көркөм өнөр үлгүлөрүн да алып чыгып, алардагы маани-маңыздарды өз каалоолоруна жараша бурмалап келишкен. Айрым өлкөлөр көз карандысыздыкка жетишкенине карабастан, байыркы доордогу улуу цивилизациялардын бир топ бөлүгү дүйнө картасынан «жоголуп» кеткен, бул болсо ошол окуялардын борборунда калган элдердин маданий өзүн-өзү аныктоо процесси үчүн терс таасир тийгизбей койгон эмес. Акыркы ондогон жылдарда жергиликтүү элдердин өзүн-өзү аңдоо сезиминин ойгонушуна жана байыркы державалардын эс тутумунун кайра жанданышына болгон тенденция байкалууда, алардын «сыныктары» дүйнөнүн ар кайсы бурчтарына «чачылып» кеткен. Ошол эле учурда өткөн тарыхты «деколонизациялоонун» натыйжалуу ыкмаларынын бири болуп сырттан таңууланган чындык жана сулуулук тууралуу түшүнүктөрдүн салыштырмалуу экенин көрсөтө алган чыгармачылык ишмердүүлүк саналат. Коомду «өздөр» жана «башкалар» деп жасалма бөлүүгө негизделген колониялык ой жүгүртүү түрүнө каршы, Ааламдын ички биримдигин аңдоо коюлууда.

Аннотация: В статье рассматривается проблема колониальной экспансии в современном мире, характеризующаяся обострением межнациональных конфликтов, обусловливая, таким образом, вопрос о перспективах конструктивного диалога культур как залога гармоничного развития человека и общества. Отмечается, что на протяжении многих столетий колониальные империи не только активно потребляли природные богатства, находящиеся на подчинённых им территориях, но и вывозили предметы искусства, имеющие большое сакральное значение для местного населения, попутно изменяя трактовку заложенных в них смыслов по собственному усмотрению. В то время как отдельным странам всё же удалось обрести независимость, целый ряд величайших цивилизаций древности фактически оказался «стёртым» с карты мира, что не могло не оказать негативное воздействие на процесс культурного самоопределения людей, оказавшихся в эпицентре этих событий. В последние десятилетия наблюдается тенденция к пробуждению самосознания коренных народов и возрождению памяти древних держав, «осколки» которой оказались «разбросаны» по всему земному шару. При этом одним из действенных методов «деколонизации» прошлого становится творческая деятельность, демонстрирующая относительность навязанных извне канонов истины и красоты. Искусственному разделению общества на «своих» и «чужих», как продукту колониального типа мышления, противопоставляется осознание внутреннего единства Мироздания.

Abstract: In the modern world, characterized by the aggravation of interethnic conflicts, the problem of colonial expansion is of particular relevance, questioning the possibility of a constructive dialogue between cultures as a factor for the harmonious development of both individuals and society. For centuries, colonial empires not only consumed the natural resources located in the subordinated territories but also exported art objects that had a great sacred significance for the locals, simultaneously changing the interpretation of their meaning at their own discretion. While some countries did manage to gain their

independence, others were practically "erased" from the map, which could not but have a negative effect on the process of cultural self-determination of the people living in the epicenter of those events. Recently, there has been a tendency of awakening of the self-awareness of the indigenous people aiming to revive the memory of the ancient civilizations, the "fragments" of which have been scattered throughout the world. Among the most effective methods of "decolonizing" the past, one should name creativity, demonstrating the relativity of canons of truth and beauty imposed on us. The artificial division of society into "us" and "others," as a product of the colonial type of thinking, is opposed to the consciousness of the unity of the Universe. Since phenomena occurring at the micro level inevitably affect the state of the entire system, a person bears great responsibility for their actions to the whole world.

Негизги сөздөр: колониялизм; өзүн-өзү аныктоо; иденттүүлүк; маданияттар аралык сүйлөшүү; тарыхий эс тутум; жоготуу; көркөм өнөр; биримдик.

Ключевые слова: колониализм; самоопределение; идентичность; диалог; память; утрата; искусство; единство.

Keywords: colonization; self-determination; identity; dialogue; memory; loss; art; unity.

История человечества насыщена разного рода событиями. Сохраняясь в глубинных слоях памяти, прошлое может оказывать значительное влияние на процесс самоопределения личности в современном мире, направляя или, напротив, затрудняя поиск и принятие своей идентичности, принадлежности к тому или иному сообществу. Достаточно вспомнить колонизацию, направленную на расширение сферы влияния могущественных империй за счёт эксплуатации других стран, последствия которой ощущаются и по сей день. Не случайно существует такое понятие, как «колониальный менталитет», отсылающее к заниженной самооценке и повышенной тревожности представителей одной группы людей, оказавшихся в подчинённом положении по отношению к другой, доминирующей. [1]

Нельзя не согласиться с тем, что диалог между различными культурными группами является неотъемлемой составляющей гармоничного развития Мироздания. [2] В каждой стране можно найти «осколки» культур, с которыми её жители соприкасались на протяжении многих веков, что делает архитектурный профиль городов более выпуклым, а путешествия по миру – крайне увлекательными и познавательными. Например, в испанском городе Малага находятся совершенно непохожие друг на друга такие постройки, как римский амфитеатр, арабская крепость Алькасаба, а также здание рынка Атарасанос, объединяющее в себе черты мавританской архитектуры и индустриального дизайна XIX века.

Нередко встреча с чем-то необычным вызывает состояние глубокого удивления, вплоть «культурного шока», и, по мнению американского антрополога Ф.К. Бока, попадая в подобную ситуацию, каждый выбирает наиболее близкую ему модель оптимизации межкультурного взаимодействия. [3, с. 17-19]

Можно попытаться отгородиться от незнакомого мира посредством воссоздания привычного образа жизни в специально организованных этнокультурных островках-анклавах (геттоизация), например, немецкая слобода в Санкт-Петербурге, китайский квартал в Сан-Франциско и др. Или, напротив, освободиться от предрассудков и стереотипов в отношении к «другим» и быть открытым новому опыту (полная или частичная ассимиляция).

Некоторые отдают предпочтение промежуточному варианту, сочетая верность родному языку и традициям с использованием преимуществ той среды, в которой они оказались.

В то же время не всё так однозначно, как может показаться на первый взгляд. И подобно тому, как оборотной стороной чрезмерной «охранительности» геттоизации является стагнация культурного развития, а желание как можно быстрее ассимилироваться, стать «таким как все», нередко переходит в конформизм, так и колонизационные процессы, как бы парадоксально это ни звучало, могут нести в себе нечто позитивное. Например, греко-римская колонизационная политика способствовала просвещению и техническому оснащению подчинённых территорий (строительство дорог, акведуков и др.). Французское пребывание в Тунисе внесло свой вклад в усовершенствование местного образования и преображение архитектурного облика североафриканской столицы, где расположились прекрасные образцы зданий в стиле Art Nouveau.

Особого внимания заслуживают сенсационные находки известного египтолога Г. Картера, под руководством которого предметы, найденные в знаменитой гробнице Тутанхамона, были тщательно каталогизированы и запечатлены на плёнку, предоставляя нам уникальную возможность не только узнать, где тот или иной объект изначально располагался, но и «познакомиться» с людьми, непосредственно вовлечёнными в научную деятельность экспедиции, и т.д. Однако в целом мы вынуждены констатировать, что в подавляющем большинстве случаев последствия колониальной политики оказываются губительными для народов, попавших в зависимость от более крупных «игроков» на «мировой арене». Постепенно конструктивный диалог сменяется монологом диктатуры, а освоение и культивирование новых пространств оборачиваются безотчётным потреблением и истощением ресурсов, вплоть до попыток «стирания» памяти коренных народов, долгие годы пополнявших казну империалистических держав, из мировой истории.

Так, в результате Британской экспансии, Индия, одна из богатейших и древнейших цивилизаций, фактически превратилась в страну «третьего мира», а многие выдающиеся произведения индийского искусства оказались в залах Британского музея. Древнеегипетские обелиски украшают улицы Лондона, Парижа, Нью-Йорка, не говоря уже о простых людях, судьбами которых колонизаторы распоряжались по собственному усмотрению.

Поскольку культурное самоопределение личности, перманентный поиск «себя-в-культуре», разворачивается в тесном взаимодействии с окружающим миром, подобные травматические события не проходят бесследно. Специфика бытия человека, живущего в условиях колониального пространства-времени, в эпицентре дихотомии «свой» – «чужой», «колонизатор» – «колонизированный», не может не накладывать отпечаток на процесс формирования его идентичности.

Многие исследователи сходятся на том, что отнять у народа его прошлое, его культурное наследие – это всё равно, что лишить его души. Например, турецкий писатель, Нобелевский лауреат О. Памук в своём творчестве нередко обращается к описанию печали (huzun), ставшей неотъемлемой частью внутреннего мира жителей Стамбула после распада Османской империи. [4] Многовековые связи разрываются; городской шум и суета только обостряют чувство одиночества, а о былом величии столицы напоминают лишь руины султанских дворцов. При этом необходимо понимать, что, учитывая все сложности, выпавшие на долю Турции, эта страна не являлась колонией. Напротив, долгое время османы занимали колониальную позицию по отношению к периферийным народам своей империи.

Нередко потребительское отношение империй к колонизированным территориям сочетается с тенденцией к искажению трактовки смыслов, заложенных в произведениях искусства коренных народов. Присущий европейцам аналитический тип восприятия разительно отличается от целостного и более интуитивного способа общения с искусством, характерного для населения подчинённых им колоний. И нет ничего удивительного в том, что, когда объект культурного наследия вывозят за пределы места его «происхождения», происходит изменение его интерпретации в пользу новой версии, более понятной и удобной для «просвещённой» публики. Например, для европейцев египетские обелиски, упоминавшиеся выше, – предметы декора, акцентирующие красоту городских архитектурных ансамблей, в то время как для самих египтян они олицетворяли нечто более существенное, духовно-мистическое, которые имеют не только эстетическую ценность, но и являются скульптурным выражением истории государства, запечатлённой выдающимися мастерами древности.

Не менее примечательно и глубоко личное, ценностно-ориентированное отношение коренных народов к природе. В отличие от западноевропейского менталитета, рассматривающего природные богатства с позиции экономической выгоды, им присуща более тесная связь с экосистемой, подкрепляющаяся регулярной ритуально-обрядовой практикой. Например, в тропических лесах Амазонки идентичность жителей поселений отдаленных районов с относительной автономией формируется вокруг леса, в процессе ежедневного взаимодействия с ним. Лес как культурная достопримечательность становится центральной частью «ощущения места», и необходимо понимать, что если он исчезнет, то вместе с разрушением одной из самых разнообразных и важных мировых экосистем, сотни уникальных народных самобытностей также будут безвозвратно утрачены. [5]

В целом, желание собрать воедино разрозненные «пазлы» своей «фрагментированной» культурной идентичности, найти своё место в современном мире, характеризует многие постколониальные нации, оказавшиеся «на обочине» Европы. Подобно «Первому человеку» А. Камю, они решают не продолжать традицию «бытия-в-забвении», а, напротив, занять активную жизненную позицию. При этом большую роль в работе по «деколонизации» прошлого, как особого типа межкультурной коммуникации, направленного на построение более совершенного, многополярного мира, – играют не только археологические исследования, но и творческая деятельность, которая, по справедливому замечанию Н.А. Бердяева, помогает человеку возвыситься над собой, раскрыть свою «божественную» природу. [6]

Если ранее искусство выступало в качестве способа избегания невыносимой реальности (в результате чего возникает, к примеру, джаз), то теперь оно превращается в средство борьбы человека за право быть собой. Важным шагом на этом непростом пути является самопринятие личности, осознание своего «несовершенства» не в качестве недостатка, но как достоинства, выделяющего человека из толпы, делающего его по-настоящему уникальным и неповторимым. В этой связи можно привести следующее высказывание афроамериканского поэта начала XX столетия, Л. Хьюза: «Мы, молодые негритянские художники, которые сейчас творят, намерены выразить свою темнокожую индивидуальность без страха и стыда. Если белые люди довольны, мы рады. Если это не так, это не имеет значения». [7]

Тема утраты, вакуума, образовавшегося в результате «срезания» пластов исторической памяти, становится не только источником огорчений, разочарований, но и отправной точкой самоопределения личности в мире. [8] Одним из проявлений сопротивления навязанным извне канонам истины и красоты оказывается репрезентация того или иного «известного» феномена под иным, непривычным углом зрения, открывая в нём новые грани, скрытые от наблюдателя при традиционных методах взаимодействия. В результате, нарушение привычного порядка вещей затрудняет идентификацию «знакомых» объектов, заставляя зрителя (слушателя) усомниться в правильности общепринятых точек зрения.

В настоящее время ведётся активная работа по привлечению внимания к проблеме колониализма. Открываются музеи, посвящённые культуре и искусству коренных жителей. Некоторые произведения из многочисленных европейских колониальных коллекций начинают возвращаться в родные земли. Однако, к сожалению, подобные случаи являются скорее исключением, нежели правилом.

В современном мире колониализм продолжает своё скрытое, завуалированно-бессознательное существование. В частности, мы можем говорить о «цифровой колонизации», основанной на получении компаниями персональных данных пользователей, ставя, тем самым, под угрозу их личное и профессиональное благополучие. [9] Кроме того, в научной литературе нередко встречается такое понятие, как «неоколониализм», подразумевающее навязывание развивающимся странам дорогостоящих технологий и инструментов с целью формирования у них финансовой зависимости от более влиятельных игроков на мировой арене и т.д. [10] В то же время тот факт, что Нобелевская премия по экономике в 2024 году была присуждена за исследование, направленное на устранение глобального неравенства, спровоцированного агрессивной колонизационной политикой, по нашему мнению, свидетельствует о постепенном формировании в мировом сообществе понимания того, что всё в мире взаимосвязано. [11] Русская религиозно-философская традиция в данном случае является прекрасным образцом осознания глубинного единства Мироздания. Здесь идея освоений новых пространств приобретает совершенно иной, морально-этический оттенок. Вспомним, например, о «колонизации космоса», которая, по мнению основоположника русского космизма Н.Ф. Фёдорова, становится одной из первоочередных задач человечества на пути к преодолению смерти и телесному воскрешению.

Обобщая вышесказанное, можно сделать вывод, что последствия колониализма, направленного на подчинение одних государств другими с целью использования ресурсов (природных, культурных, человеческих и т.д.), находящихся на зависимых территориях, могут оказывать пролонгированное негативное воздействие на процесс культурного самоопределения, обретения «себя-в-культуре», представителей обеих сторон. Следовательно, первооче.редной задачей современности является «деколонизация» прошлого, направленная на «снятие»

навязанных извне морально-эстетических канонов и построение нового, многополярного мира, как при помощи археологических исследований, так и благодаря творческой деятельности художников, предлагающих аудитории посмотреть на «знакомые» объекты под иным, альтернативным углом зрения. [12] Особенно важно в такие непростые исторические периоды, как сейчас, не повторять ошибки прошлого.

Конечно, аннулировать произошедшие травматические события невозможно, но, поскольку всё взаимосвязано, то если каждый из нас внесёт посильный вклад в «общее дело» (Н.Ф. Фёдоров), не будет оценивать другие народы и страны снисходительно и предвзято, а выберет более перспективные диалогические модели оптимизации межкультурного взаимодействия, то это приведёт к гармонизации бытия не только отдельной личности, но и Мироздания в целом.

Список использованной литературы

1. Мирзеханов В.С. Европейцы в колониях: стиль жизни и особенности менталитета. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/evropeytsy-v-koloniyah-stil-zhizni-i-osobennosti-mentaliteta-1 (дата обращения: 21.11.2024).
2. Курманова А.О., Сарсенбаева Л.Б., Жемагулова А. Теории межкультурной коммуникации // Вестник КНУ, 2024, №1 (117), с. 40-45.
3. Ионин Л.Г. Социология культуры. – Москва: Логос, 1996, 280 с.
4. Памук О. Стамбул: город воспоминаний. – Москва: Колибри, 2022, 480 с.
5. Johnson A. Indigenous identity: People of the Amazon. – URL: https://chass.usu.edu/international-studies/aggies-go/news/amazon_identity (accessed: 21.08.2025).
6. Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества. – Москва: Правда, 1989, 608 с.
7. Hughes L. The Negro Artist and the Racial Mountain. – URL: https://www.poetryfoundation.org/articles/69395/the-negro-artist-and-the-racial-mountain (дата обращения: 21.08.2025).
8. Sartre J.-P. Being and Nothingness. – Washington: Washington Square Press, 1966, 859 p.
9. Прошкин А.С. Цифровая колонизация персональных данных как глобальный вызов современной информационной цивилизации. – Режим доступа: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46628492 (дата обращения: 21.08.2025).
10. Пресс-конференция по итогам XVI саммита БРИКС. – Режим доступа: http://kremlin.ru/events/president/news/75385 (дата обращения: 21.08.2025).
11. They provided an explanation for why some countries are rich and others poor. – URL: https://www.nobelprize.org/uploads/2024/10/popular-economicsciencesprize2024.pdf (дата обращения: 21.08.2025).
12. Савельев А. Академик Михаил Пиотровский: Эрмитаж – это энциклопедия мировой культуры, написанная на русском языке. – Режим доступа: https://interaffairs.ru/news/show/47305 (дата обращения: 21.08.2025).

Рецензент: д-р филос.н., профессор Османова Н.И.

УДК 291.89:316.7+39:323.28
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-398-403

Осмонова Д.А., Каскарбаева З.А., Молдобаева А.Д.
Ж. Баласагын атындагы КУУ,
С. Сейфуллин атындагы Казак агротехникалык университети, Астана ш., Казакстан Республикасы
Осмонова Д.А.[1], Каскарбаева З.А.[2], Молдобаева А.Д.[1]
КНУ имени Ж. Баласагына[1],
Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан[2]
Osmonova D.A., Kaskarbayeva Z.A., Moldobaeva A.D.
KNU J. Balasagyn,
Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin,, Astana c., Republic of Kazakhstan

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТЫК РУХАНИЙ БААЛУУЛУКТАРЫ ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМГЕ КАРШЫ ФАКТОР КАТАРЫ

ТРАДИЦИОННЫЕ ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ КЫРГЫЗОВ КАК ФАКТОР ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РЕЛИГИОЗНОМУ ЭКСТРЕМИЗМУ
TRADITIONA SPIRITUAL VALUES OF THE KYRGYZ PEOPLE AS FACTOR IN COUNTERING RELIGIOUS EXTREMISM

Кыскача мүнөздөмө: Макала диний экстремизмдин алдын алууда салттуу руханий баалуулуктардын ролун ачып берет. Кыргыздардын руханий баалуулуктары тарыхый-маданий контекстте каралат. Алар теңирчилик дүйнө таанымына, ислам динине, оозеки элдик чыгармачылыкка жана көчмөндөрдүн жашоо тартибине негизделгени көрсөтүлгөн. Коллективдүүлүк, улууларды сыйлоо, ата-бабаларды аздектөө, табият менен болгон гармония, сабырдуулук жана меймандостук – кыргыздын негизги руханий баалуулуктары элдин руханий өзөгүн түзгөн туруктуу система катары берилген. Алар заманбап коомдо өздөрүн кандай көрсөтүшкөнү аныкталат. Экстремисттик идеологияларга каршы турууда алардын потенциалы талданат. Кыргыз элинин салттуу руханий баалуулуктарын билим берүү, маданият жана социалдык саясат чөйрөсүндө жигердүү пайдалануу улуттук коопсуздукту чыңдоонун жана элдин руханий өзгөчөлүгүн сактоонун маанилүү шарты болуп калышы мүмкүн деген тыянак чыгарылды. Ал эми руханий баалуулуктарды үй-бүлө, аксакалдар институту, «Манас» эпосу жана элдик үрп-адаттар аркылуу жеткирүү диний радикализмдин чакырыктарына туруштук бере алган туруктуу коомду калыптандыруунун күчтүү куралы боло алат.

Аннотация: В статье выявлена роль традиционных духовных ценностей в профилактике религиозного экстремизма. Рассмотрены духовные ценности кыргызов в историко-культурном контексте. Показано, что их основой стали тенгрианское мировоззрение, ислам, устное народное творчество и кочевой уклад жизни. Коллективизм, уважение к старшим, почитание предков, гармония с природой, толерантность и гостеприимство, – ключевые духовные ценности кыргызов представлены как устойчивая система, формирующая духовное ядро народа. Определены, как они проявляются в современном обществе. Проанализирован их потенциал в противодействии экстремистским идеологиям. Делается вывод о том, что активное использование традиционных духовных ценностей кыргызов в сфере образования, культуры и социальной политики может стать важным условием укрепления национальной безопасности и сохранения духовной самобытности народа. А трансляция духовных ценностей через семью, институт аксакалов, эпос «Манас» и народные обычаи могут служить мощным инструментом формирования устойчивого общества, способного противостоять вызовам религиозного радикализма.

Abstract: The article reveals the role of traditional spiritual values in the prevention of religious extremism. The spiritual values of the Kyrgyz are considered in the historical and cultural context. It is shown that they are based on the Tengrian worldview, Islam, oral folklore and nomadic way of life. Collectivism, respect for elders, veneration of ancestors, harmony with nature, tolerance and hospitality - the key spiritual values of the Kyrgyz are presented as a stable system that forms the spiritual core of the people. How they manifest themselves in modern society is determined. Their potential in counteracting extremist ideologies is analyzed. It is concluded that the active use of traditional spiritual values of the Kyrgyz in the sphere of education, culture and social policy can become an important condition for strengthening national security and preserving the spiritual identity of the people. And the transmission of spiritual values through the family, the institution of aksakals, the Manas epic and folk customs can serve as a powerful tool for the formation of a stable society capable of resisting the challenges of religious radicalism.

Негизги сөздөр: салттуу руханий баалуулуктар; кыргыздар; диний экстремизмдин алдын алуу; улуттук коопсуздук.

Ключевые слова: традиционные духовные ценности; кыргызы; профилактика религиозного экстремизма; национальная безопасность.

Keywords: traditional spiritual values; Kyrgyz people; prevention of religious extremism; national security.

В последние десятилетия проблема религиозного экстремизма приобрела особую актуальность для стран Центральной Азии, включая Кыргызстан. Радикальные течения, опираясь на искажённые интерпретации религиозных догматов, пытаются подорвать устойчивость традиционных обществ и размыть их культурно-историческую идентичность. Молодёжь, находящаяся в поиске духовных ориентиров, становится наиболее уязвимой для экстремистской пропаганды. В этих условиях обращение к

традиционной духовной культуре кыргызов представляется необходимым шагом в укреплении общественной устойчивости.

Духовные ценности кыргызского народа формировались на протяжении веков и вобрали в себя элементы тенгрианского мировоззрения, исламских традиций и богатого устного наследия. Эпос «Манас», институт аксакалов, принципы взаимопомощи и почитания старших – всё это составляет основу национальной духовности, способной противостоять навязыванию чуждых идеологий. Эти ценности не только определяют культурную идентичность, но и служат важным нравственным ориентиром для гармоничного развития общества.

Исследование роли традиционных духовных ценностей кыргызов в противодействии религиозному экстремизму позволяет выявить внутренние ресурсы общества для борьбы с этой угрозой. Осмысление культурного наследия в современном контексте способствует формированию у молодого поколения чувства принадлежности, ответственности и устойчивости к манипуляциям радикальных течений. Таким образом, анализ данной темы имеет как научное, так и практическое значение для укрепления национальной безопасности и сохранения культурной самобытности Кыргызстана.

Формирование духовных ценностей кыргызского народа имеет глубокие историко-культурные корни, уходящие в древнейшие пласты мировоззрения кочевых сообществ Центральной Азии. Эти ценности складывались на пересечении религиозных, этнических и культурных традиций, вобрав в себя как архаические элементы тенгрианства, так и исламские установки, а также богатое наследие устного народного творчества. Благодаря этому они приобрели устойчивый характер, сохраняя актуальность и в современном обществе.

Одним из фундаментальных оснований духовности кыргызов выступает тенгрианское мировоззрение. Культ Неба (Тенгри), почитание духов предков, сакрализация природных явлений формировали у кочевников чувство единства человека и Вселенной. В этой системе координат важнейшее место занимала гармония с окружающей средой и ответственность за судьбу рода и будущих поколений. До наших дней сохранились традиции почитания священных гор, источников, деревьев, которые свидетельствуют о глубокой связи кыргызов с природой и её духовным измерением. [1]

В дальнейшем на духовную культуру кыргызов существенное влияние оказал ислам, распространение которого началось ещё в X-XII веках, однако окончательное утверждение религии произошло в более поздний период. Принятие ислама происходило постепенно и не вытесняло полностью тенгрианские традиции, а вступало с ними в синтез. Этот процесс способствовал формированию своеобразной духовной системы, где исламские нормы сочетались с кочевыми обычаями и ценностями. Важную роль в этом играли суфийские братства, которые распространяли идеи милосердия, справедливости и духовного совершенствования, органично вписывающиеся в традиционный уклад кыргызов. [2; 3]

Значительное место в сохранении духовных ценностей занимало устное народное творчество, прежде всего эпос «Манас». Этот монументальный памятник мировой культуры выполнял не только художественную, но и воспитательную функцию. Через образы героев эпоса в народном сознании закреплялись такие ценности, как преданность родине, мужество, уважение к старшим, стремление к единству и сплочённости народа. Наряду с эпосом пословицы, поговорки и сказания играли роль своеобразного «устного кодекса морали», обеспечивающего передачу духовного наследия от поколения к поколению. [4]

Особое значение в формировании и сохранении духовных ценностей имели социальные институты. Институт аксакалов, традиционно обладавших высоким авторитетом в обществе, обеспечивал преемственность норм поведения, моральных установок и механизмов регулирования общественных отношений. Айылдык жамаат (сельская община) способствовала укреплению коллективизма и взаимопомощи, что особенно важно в условиях кочевого быта. Обряды жизненного цикла, семейные и общественные праздники (тойлор) выполняли не только ритуальные, но и воспитательные функции, поддерживая духовные ориентиры народа.

Кочевой образ жизни кыргызов также оказал значительное влияние на их духовные ценности. Постоянное взаимодействие с различными этносами формировало у кыргызов терпимость и открытость к диалогу. Жизнь в суровых природных условиях воспитывала такие качества, как

взаимовыручка, гостеприимство, уважение к окружающему миру. Гармония человека и природы рассматривалась не только как материальная необходимость, но и как духовный принцип.

Таким образом, духовные ценности кыргызов сложились в результате многовекового взаимодействия различных религиозных и культурных традиций. Их основой стали тенгрианское мировоззрение, ислам, устное народное творчество и кочевой уклад жизни. Именно это сочетание сделало духовную систему кыргызов гибкой, устойчивой и способной сохранять свою значимость даже в условиях современных вызовов.

Традиционные духовные ценности кыргызского народа сформировались в процессе длительного исторического развития и отражают особенности мировоззрения, социального устройства и культурного опыта кочевых сообществ. Эти ценности не только обеспечивали стабильность внутри общества, но и способствовали его выживанию в сложных природных и политических условиях. В основе духовного наследия кыргызов лежат представления о коллективизме, взаимопомощи, уважении к старшим, гармонии с природой, а также толерантность и открытость к другим культурам. [5; 6]

Одним из важнейших принципов традиционного мировоззрения является коллективизм. Для кочевого общества, где выживание напрямую зависело от согласованных действий членов общины, взаимопомощь и солидарность были жизненно необходимыми. В народных пословицах закрепилась идея, что «один человек – не воин», а сила народа заключается в единстве. Практика коллективного решения вопросов (кеңешүү) и традиция взаимопомощи (жардамдашуу) не только обеспечивали выживание в суровых условиях, но и формировали чувство ответственности каждого человека перед сообществом.

Другим фундаментальным духовным ориентиром является уважение к старшим и почитание предков. В кыргызской традиции аксакалы обладают особым авторитетом, их слово считается мудрым и справедливым. Такое отношение способствует сохранению преемственности духовных норм и культурных традиций. Почитание предков проявляется и в ритуальной сфере – проведении поминальных обрядов, сохранении родословной (санжыра), что формирует у молодежи чувство связи с историей и ответственностью перед будущим.

Важную роль играет гармония человека и природы. Для кыргызов природа всегда была не только средой обитания, но и сакральным пространством. Горы, реки, священные рощи воспринимались как хранители духовных сил, требующие уважительного отношения. Такое мировоззрение воспитывало у народа бережное отношение к окружающему миру, осознание его ценности и необходимости поддержания баланса. Данный принцип, уходящий корнями в тенгрианскую традицию, сохраняет актуальность и сегодня, особенно в условиях экологических вызовов.

Не менее значимой ценностью является толерантность и открытость к представителям других культур. Кочевой образ жизни предполагал постоянное взаимодействие с различными этническими и племенными группами, что способствовало формированию у кыргызов терпимости, уважения к «чужому» и умению находить компромисс. Гостеприимство, как одна из главных норм поведения, закрепляло идею, что любой путник достоин уважения и защиты, независимо от его происхождения и вероисповедания.

Таким образом, ключевые духовные ценности кыргызов – коллективизм, уважение к старшим, почитание предков, гармония с природой, толерантность и гостеприимство – представляют собой устойчивую систему, формирующую духовное ядро народа. Эти ценности выполняют не только культурную, но и воспитательную функцию, обеспечивая внутреннюю сплоченность общества и его устойчивость перед внешними вызовами.

Современное кыргызское общество сталкивается с вызовами, которые угрожают его духовному и культурному наследию. Одной из наиболее серьёзных опасностей последних десятилетий является религиозный экстремизм. Под этим явлением понимаются радикальные формы интерпретации религии, направленные на подрыв традиционных устоев общества, разрушение исторически сложившейся системы ценностей и насильственное навязывание чуждых норм поведения.

Распространение экстремистских идей в Кыргызстане обусловлено целым рядом факторов. Социально-экономические проблемы, такие как высокий уровень безработицы среди молодёжи, миграционные процессы и недостаток качественного образования, создают благодатную почву для

влияния радикальных движений. Важную роль играет также активная деятельность транснациональных экстремистских организаций, которые используют современные информационные технологии и социальные сети для пропаганды своих идей.

Особую опасность религиозный экстремизм представляет для духовной культуры кыргызов, поскольку радикальные течения стремятся противопоставить себя традиционным ценностям. Идеологи экстремизма критикуют устоявшиеся формы исламской практики, сложившиеся на основе синкретизма с тенгрианскими и кочевыми традициями, обвиняя их в «нечистоте» и «отклонении от истинной веры». В результате создаётся искусственный конфликт между исторической идентичностью кыргызов и агрессивными интерпретациями религии. [7]

Под угрозу ставятся такие фундаментальные ценности, как уважение к старшим, роль аксакалов в регулировании общественных отношений, почитание предков и традиционные формы духовности, выраженные в эпосе «Манас» и устном народном творчестве. Радикальная идеология подрывает авторитет этих институтов, заменяя их жёсткими догматами и нетерпимостью к «инакомыслию». Таким образом, экстремизм разрушает систему духовных ориентиров, которая веками обеспечивала гармонию и устойчивость общества.

Не менее значительным последствием экстремистского воздействия является подрыв толерантности и межэтнического согласия. Исторически кыргызский народ выработал традиции гостеприимства и терпимости по отношению к представителям других культур и вероисповеданий. Радикальная пропаганда, напротив, настаивает на жёсткой изоляции от «чужого» и формирует атмосферу вражды, что способно дестабилизировать общество и привести к росту конфликтов.

Таким образом, религиозный экстремизм представляет собой серьёзную угрозу духовной культуре кыргызов, так как он не только посягает на традиционные ценности, но и пытается разрушить социальные институты, обеспечивающие их воспроизводство. Борьба с этой угрозой требует не только силовых и правовых мер, но и активного обращения к духовному наследию народа, способному служить барьером против радикальных идеологий.

Анализ историко-культурного наследия кыргызского народа показывает, что традиционные духовные ценности способны играть ключевую роль в профилактике и противодействии религиозному экстремизму. В условиях, когда радикальные идеологии стремятся разрушить культурные и моральные основы общества, обращение к духовным ресурсам народа становится важнейшим инструментом укрепления национальной идентичности и общественной устойчивости.

Прежде всего, большую значимость имеет институт семьи и традиционное воспитание. В кыргызской культуре семья рассматривается как основная среда передачи ценностей и норм поведения. Уважение к старшим, забота о младших, воспитание детей в духе коллективизма и взаимопомощи формируют устойчивый иммунитет к деструктивным идеям. Сохранение и популяризация семейных традиций способствуют укреплению социальной ответственности молодого поколения, что снижает его восприимчивость к экстремистской пропаганде.

Особую роль в профилактике экстремизма играют культурные практики и обычаи. Тойлор, народные праздники, обряды жизненного цикла и фольклорные представления выполняют функцию не только социального объединения, но и духовного воспитания. Через них в массовое сознание транслируются ценности гостеприимства, толерантности и взаимопомощи. Участие в таких мероприятиях формирует чувство общности и сопричастности, что противостоит тенденции изоляции и раскола, активно продвигаемой экстремистскими движениями.

Традиционные духовные ценности могут эффективно интегрироваться в систему государственной и общественной профилактики экстремизма. В этой связи важным направлением является взаимодействие государства, неправительственных организаций и местных сообществ. Программы духовно-нравственного воспитания, основанные на народных ценностях, позволяют противостоять распространению радикальных идей не только силовыми методами, но и через формирование устойчивого культурного фундамента.

Наконец, особое значение имеет сохранение принципов толерантности и уважения к многообразию. Кыргызстан, как многоэтническое государство, унаследовал традиции мирного сосуществования различных народов и культур. Поддержка этих традиций через образование, культурные инициативы и межэтнический диалог способствует формированию атмосферы

доверия и сотрудничества, что существенно снижает вероятность распространения экстремистских настроений.

Следовательно, традиционные духовные ценности кыргызов не только сохраняют своё значение как элемент культурного наследия, но и обладают практическим потенциалом в противодействии религиозному экстремизму. Их активное использование в сфере образования, культуры и социальной политики может стать важным условием укрепления национальной безопасности и сохранения духовной самобытности народа.

Проведённый анализ показал, что духовные ценности кыргызского народа представляют собой уникальную систему, сложившуюся на пересечении тенгрианских традиций, исламской культуры, устного народного творчества и кочевого образа жизни. Эти ценности обеспечивали устойчивость общества на протяжении веков, формировали его моральные ориентиры и поддерживали социальную гармонию. Коллективизм, уважение к старшим, почитание предков, толерантность и гармония с природой являются не только культурным наследием, но и живыми элементами современной идентичности кыргызов.

Вместе с тем религиозный экстремизм в современных условиях выступает серьёзной угрозой духовной культуре. Радикальные идеологии стремятся разрушить традиционные институты, противопоставить молодое поколение историческим ценностям и навязать жёсткие модели мировоззрения, чуждые кыргызскому обществу. В этом контексте именно обращение к традиционным духовным ресурсам способно стать эффективным механизмом профилактики экстремизма.

Таким образом, интеграция духовных ценностей кыргызов в образовательную систему, культурную политику и социальные практики является важным условием укрепления национальной безопасности и сохранения самобытности. Традиционные ценности, передаваемые через семью, институт аксакалов, эпос «Манас» и народные обычаи, могут служить мощным инструментом формирования устойчивого общества, способного противостоять вызовам религиозного радикализма.

Список использованной литературы

1. Тенгрианство: религия или мировоззрение? – Режим доступа: https://cabar.asia/ru/tengrianstvo-religiya-ili-mirovozzrenie-2.

2. Закиров А., Закирова А.С., Сабиров Р.К., Чыналиева М.И. Распространение ислама у кыргызов // Вогуи, 2022, №1. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/rasprostranenie-islama-u-kyrgyzov.

3. Сабиров Т. Ислам и традиционная культура кыргызов: исторические аспекты взаимодействия // Вестник КРСУ, 2016, № 2, с. 45-53.

4. Ахметова Н.А., Калматова Г.М. Патриотические идеи эпоса «Манас» в системе воспитания духовно-нравственных ценностей. – Режим доступа: https://interactive-plus.ru/e-articles/206/Action206-17513.pdf interactive-plus.ru/e-articles/206/Action206-17513.pdf

5. Урманбетова Ж. Ценностно-духовные ориентиры Кыргызстана. – Режим доступа: https://kgcode.akipress.org/unews/un_post:8257.

6. Назаров Р. Толерантность и духовные ценности в традиционной культуре кыргызов // Научные труды КГУ, 2021, № 4, с. 12-20.

7. Роль религиозных деятелей в противодействии экстремизму и терроризму. – Режим доступа: https://region.kg/article/rol_religioznyx_deyatelej_v_protivodejstvii

Рецензент: д-р филос.н., доцент Алымкулов З.А.

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 343.575.4-343.81 (575.2)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-404-410

Байгубатова Н.Р., Эсенбекова А.Т., Жунусова М.Ш.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Байгубатова Н.Р., Эсенбекова А.Т., Жунусова М.Ш.
КНУ имени Ж. Баласагына
Baigubatova N.R., Esenbekova A.T., Junusova M.Sh.
KNU J. Balasagyn

ЭРКИНДИГИНЕН АЖЫРАТУУ ЖАЙЛАРЫНДА БАҢГИЗАТКА КАРШЫ КҮРӨШҮҮНҮН АКТУАЛДУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ БОРЬБЫ С НАРКОТИЗМОМ В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ
TOPICAL ISSUES IN COMBATING DRUG ADDICTION IN PLACES OF DEPRIVATION OF LIBERTY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргыз Республикасынын пенитенциардык тутумунда баңгизат каражаттарынын мыйзамсыз таркатылышынын себептери жана шарттары ар тараптуу талдоого алынат. Авторлор бул көрүнүштөргө натыйжалуу каршы туруу үчүн комплекстүү активдүү чараларды ишке ашыруу зарылдыгын белгилешет. Аларды ийгиликтүү ишке ашыруу мамлекеттик органдардын, жарандык коомдун жана эл аралык уюмдардын тыгыз өз ара аракеттенүүсүн талап кылынат. Ошондой эле кылмыш-жаза мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча сунуштарга көңүл бурулуп, Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 282-беренесинин 2-бөлүгүнө “тергөө изоляторунда, түзөтүү мекемелеринде, жана “жалпыга маалымдоо каражаттарын, компьютердик, маалыматтык-телекоммуникациялык тарамдарды, анын ичинде "Интернет" тарамын пайдалануу менен жасоо” деген жоопкерчиликти күчөткөн жобону толуктоо түрүндө киргизүү керектиги баса белгиленген. Изилдөөнүн максаты Кыргыз Республикасындагы эркиндиктен ажыратуучу жайларда баңгизат каражаттарынын мыйзамсыз таркатылышына каршы күрөшүү көйгөйлөрүн изилдөө жана талдоо. Изилдөөнүн жүрүшүндө анализ, синтез, структуралык-функционалдык, нормативдик-логикалык, комплекстүү таанып-билүүнүн заманбап жалпы илимий жана атайын ыкмалары колдонулду.

Аннотация: В статье проводится всесторонний анализ причин и условий незаконного распространения наркотических средств в пенитенциарной системе Кыргызской Республики. Авторы подчеркивают необходимость внедрения комплексных упреждающих мер для эффективного противодействия этому явлению, успешная реализация которых требует тесного взаимодействия между государственными органами, гражданским обществом и международными организациями. Даны предложения по совершенствованию уголовного законодательства, дополнив ч.2 ст.282 Уголовного кодекса Кыргызской Республики положением, ужесточающим ответственность за совершение деяния «в следственном изоляторе, исправительном учреждении», а также «с использованием средств массовой информации, компьютерных, информационно-телекоммуникационных сетей, в том числе сети Интернет». Целью исследования явилось изучение и анализ проблем борьбы с незаконным распространением наркотических средств в местах лишения свободы Кыргызской Республики. В ходе исследования использовались современные общенаучные и специальные методы познания: анализ, синтез, структурно-функциональный, нормативно-логический, комплексный.

Abstract: The article presents a comprehensive analysis of the causes and conditions contributing to the illicit distribution of narcotic drugs within the penitentiary system of the Kyrgyz Republic. The authors emphasize the necessity of implementing a set of integrated, proactive measures to effectively counter this phenomenon. The successful implementation of these measures requires close cooperation among government agencies, civil society, and international organizations. The article proposes amendments to the criminal legislation by supplementing Part 2 of Article 282 of the Criminal Code of the Kyrgyz Republic with provisions that enhance liability for committing such acts “in a pre-trial detention facility or correctional institution,” as well as “through the use of mass media, computer, information and telecommunication networks, including the Internet.” The purpose of the study is to examine and analyze the challenges of combating the illegal distribution of narcotic drugs in places of deprivation of liberty in the Kyrgyz Republic.

The research methodology is based on modern general scientific and special methods of cognition, including analysis, synthesis, structural-functional, normative-logical, and comprehensive approaches.

Негизги сөздөр: баңгизат; кылмыш; эркинен ажыратуу; статистика; коопсуздук коркунучу; соттолгон адам; түзөтүү колониясы; күрөш; көйгөйлөр.

Ключевые слова: наркотики; преступление; лишение свободы; статистика; риски безопасности; осужденный; исправительные колонии; борьба; проблемы.

Keywords: drugs; crime; deprivation of liberty; statistics; security risks; convicted; penal colonies; combating; problems.

Бангизат каражаттарын мыйзамсыз жүгүртүү азыркы замандын дүйнөлүк масштабдагы олуттуу көйгөйү болуп саналат жана ал мамлекеттердин саясый түзүлүштөрүнө, өнүгүү деңгээлдерине карабастан баардык өлкөлөрдүн талылуу жерине катуу тиет. Адистердин берген баалары боюнча жер планетасынын 200 миллиондон ашуун жашоочулары ар кандай түрдөгү баңгизаттарын колдонушат. Мунун ичинен 29,5 миллионго жакын адам (бул дүйнөнүн баардык эр жеткен калкынын 0,6 пайызын түзөт) баңгизаттарына көз каранды болуудан жана аны колдонуудан келип чыккан организмдин бузулууларынан жапа чегишет. Ал эми баңгизаттарын жашыруун сатып өткөрүүдөн мыйзамсыз алынган кирешелер дүйнөлүк соода-сатыктын 8 пайызын түзөт. [1] Ушундан улам БУУнун баардык негизги документтеринде жана анын адистешкен уюмдарында банги зат көйгөйү кокусунан эле көтөрүлүп жаткан жок.

Расмий фактыларга таянсак, дүйнөдө колдонулуп жаткан апийимдердин жана героиндердин 90 пайызы Афганистандыкы. Бул өлкөдө ар жыл сайын апийим себилүүчү аянт кеңейтилет, ушундан улам ал жашыруун иштеген банги зат рыногунун башкы сегменттеринин бирин контролдогон дүйнөлүк монополиске айланып калды. [2]

Айта кетчү нерсе, акыркы кездери Афганистанда салттуу апийим жана героин өндүрүүдөн тышкары синтетикалык баңги заттар – амфетаминдерди чыгарган лабораториялар көбөйдү. 2023-жылы Афганистанда героин өндүрүү 95 пайызга азайганы айтылганы менен, метамфетамин өндүрүшүндө дагы эле экспоненциалдуу өсүшү жөнүндө белгиленүүдө. [3]

Афганистанда даярдалган банги заттардын көлөмү (жыл сайын 375 тонна) кошуна өлкөлөр аркылуу өткөн негизги эки канал боюнча – Балкан жана Түндүк маршруттары менен бүткүл дүйнөгө ташылып жеткирилет. [4, 70-б.]

Балкан маршрутундагы банги заттар рыногунда жүгүртүлгөн банги заттардын жылдык көлөмү 20 млрд. долларды түзөт. Банги заттары Иран Ислам Республикасынын (бул өлкөгө өтүүдөн мурда Пакистанга көбүрөөк жайгашат), Турциянын, Грециянын, Болгариянын аймагын кыдырат жана андан ары Түштүк-Чыгыш Европа аркылуу Батыш Европа тарапка тарайт. Ал эми Түндүк маршрутунда жүгүртүлгөн банги заттардын жылдык көлөмү 13 млрд. доллар делинип бааланууда. Афганистандын банги заттары Тажикстан жана Кыргызстан (ошондой эле Өзбекстан, Түркмөнстан) аркылуу Казакстанга жана Россия Федерациясына жеткирилет. [5]

Ушинтип Кыргызстандын ыңгайлуу, пайдалуу географиялык жана транспорттук-коммуникциялык абалы өлкөнү ири транзиттик өткөөлгө жана бөлүштүрүүчү түйүнгө айландырды. Республикабыз аркылуу КМШ өлкөлөрүнө жана Европага жөнөтүлгөн банги заттардын ири көлөмү өтөт. Өзүнүн аймагы аркылуу банги заттарды ташуунун терс кесепеттерине өлкөбүз дайыма туш болуп жатат. Алсак, Кыргызстанда 2024-жылдын алты айында эле дээрлик 13 миң тоннага жакын тыюу салынган заттар кармалып, алынган (2023-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу 60%га көп) жана алардын арасында баңги каражаттары, психотроптук заттар жана прекурсорлор бар. [6]

Андан сырткары, Кыргыз Республикасында банги заттарын мыйзамсыз жүгүртүү менен байланышкан, каттоого алынган кылмыштарга жүргүзүлгөн талдоолор, бул жааттагы кылмыштардын өсүшүн көрсөтүп турат. Кызыгы, бул кылмыштардын көп көрсөткүчү 1995-2004-жылдары катталып (2623-3090 кылмыш), эң жогорку максимуму 2000-жылга таандык (3539 кылмыш), ал эми 2015-2020-жылдары бул кылмыштардын азайганы байкалып (1864-795 кылмыш), кайра акыркы жылдары өсүшү көрүнүүдө (990-1371 кылмыш) [7] (1-сүрөт).

1-сүрөт. Кыргыз Республикасында баңгизаттарын мыйзамсыз жүгүртүү менен байланышкан кылмыштардын саны, 1991-2023 жылдарына карата

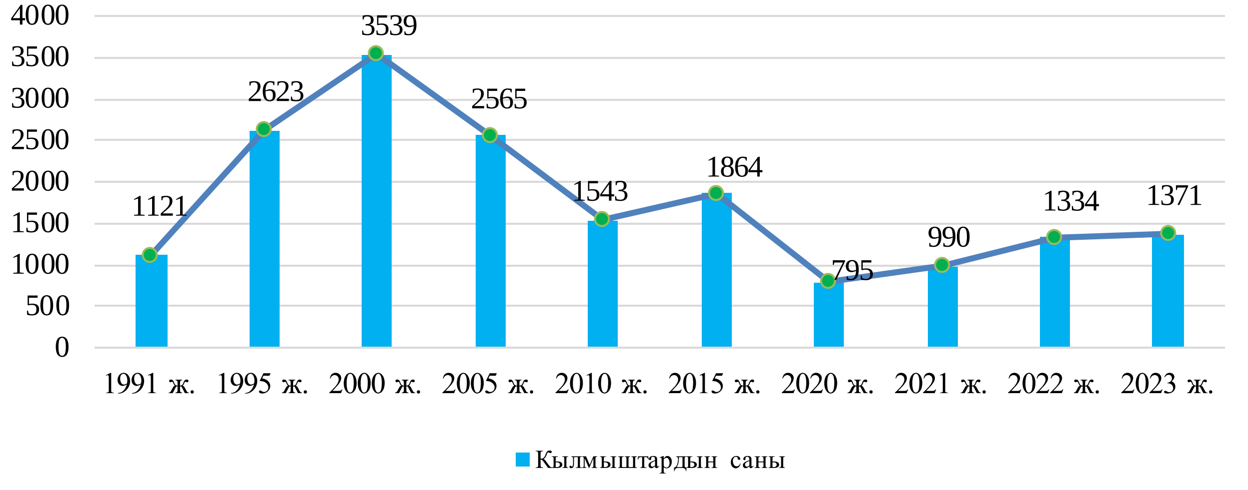

Жогоруда келтирилген фактылардан көрүнүп турган, акыркы жылдардагы банги заттарын мыйзамсыз жүгүртүү менен байланышкан кылмыштардын сандарынын кыскарышы ишенбөөчүлүктү жаратып, Кыргызстанга келген банги заттарынын көлөмү жана жасалган кылмыштар азайдыбы, же банги заттарды ташыгандарды, саткандарды кармоо иши начарлап кеттиби? – деген суроону жаратпай койбойт.

Ошону менен катар, Ички иштер министрлигинин расмий маалыматына ылайык, 2019-2023-ж.ж. банги заттарын мыйзамсыз жүгүртүү менен байланыштуу кылмыштардын түрлөрү боюнча кылмышкерлердин санынын кескин азайганын байкоого болот (2010-2018-ж.ж. салыш-уу). Тагыраагы, 2010-жылы – 1139 киши, 2011-жылы – 1287 киши, 2012-жылы – 1360 киши, 2013-жылы – 1462 киши, 2014-жылы – 1336 киши, 2015-жылы – 1259 киши, 2016-жылы – 1421 киши, 2017-жылы – 1190 киши, 2018-жылы – 1252 киши, 2019-жылы – 576 киши, 2020-жылы – 559 киши, 2021-жылы – 603, 2022-жылы – 767 киши, 2023-жылы – 743 киши [8] (2-сүрөт).

2-сүрөт. Кыргыз Республикасында баңгизаттарын мыйзамсыз жүгүртүү менен байланышкан кылмышкерлердин саны, 2010-2023 жылдарына карата

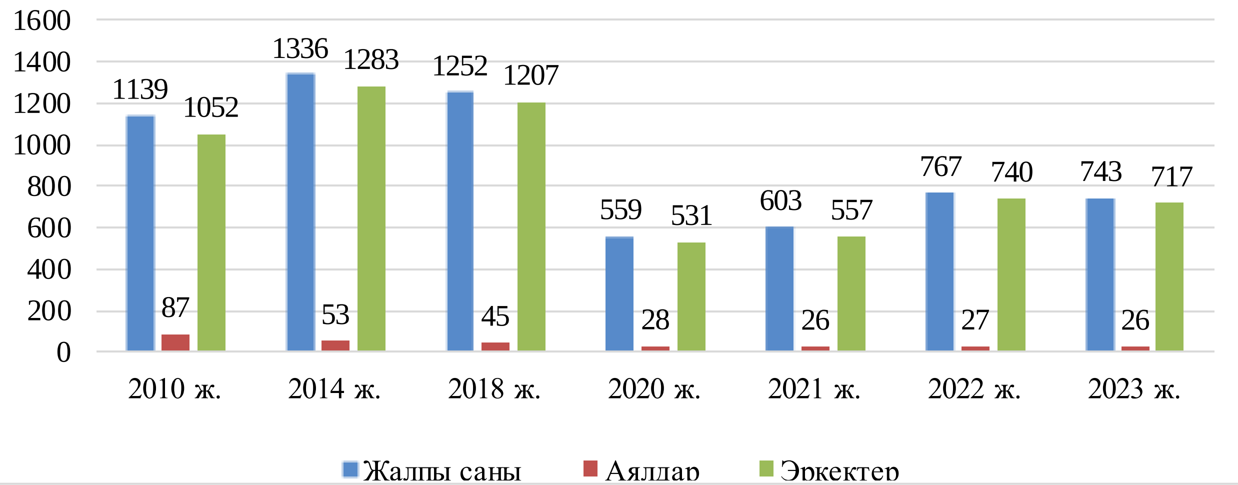

Сот департаментинин маалыматына ылайык, 2010-2018-жылдарда баңги заттарына байланышкан кылмыштар үчүн соттолгондордун саны 1200-1300 кишинин тегерегинде болсо, 2019-2023-жылдарда 700 кишинин айланасындагы көрсөткүчтө болууда [9] (3-сүрөт).

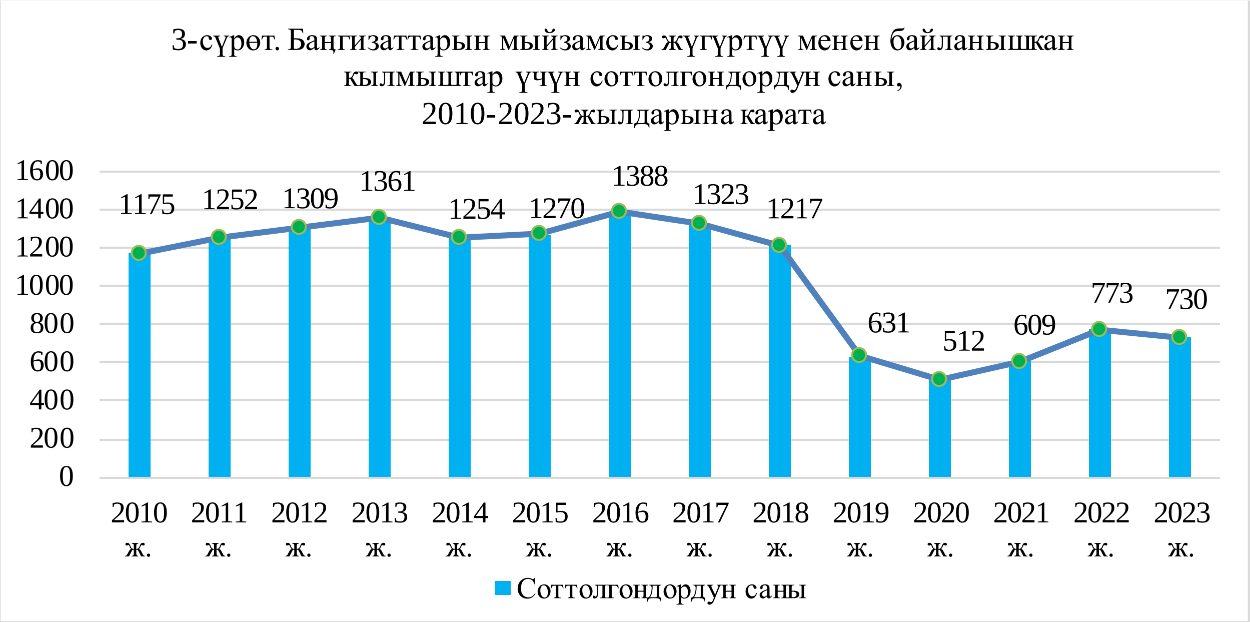

Республикалык психиатрия жана наркология борборунун маалыматына ылайык, 2024-жылдын 1-июнуна карата наркомания деген диагноз менен дарылоочу мекемелердин көзөмөлдүк эсебинде тургандардын саны 6 768 адам түзүп [10], мурдагы жылдардан азайганын көрүүгө болот. Мисалы, 2022-жылы бул көрсөткүч – 7 792 адам болсо, 2021-жылы – 8 403 адам, 2020-жылы – 8 508 адам, 2019-жылы – 8 781 адам, 2018-жылы – 8 966 адам түзгөн. [11]

Бирок эксперттердин айтымында, чыныгы көрсөткүчтөр расмий статистикадан алда канча жогору жана коркунучтуу болууда.

БУУнун банги заттарга каршы күрөшүү башкармалыгынын маалыматтары боюнча Кыргызстандагы иньекциялык банги заттарды керектөөчүлөрдүн саны 25 миң кишини түзөт [12], Бул көрсөткүч жогоруда келтирилген маалыматтагыдан 3,5 эсеге жогору. Ал эми пенитардык мекемелердеги бангичилердин саны түрмөдөгү элдин 19 пайызын түзүшү мүмкүн. [13]

Бирок, кылмыш жазасын аткаруучу системанын мекемелериндеги 500гө жакын соттолгондор гана банги заттарына көз каранды деп белгилейт Кыргыз Республикасынын жазаны аткаруучу мамлекеттик кызматы. Ушул көрсөтүлгөн категориядагы адамдар өтүшкөн оорулуу жана банги заттарына көз каранды болуп эркиндиктен ажыратуучу жерлерге камалат. [14]

Сот тарабынан мындай адамдарга медициналык корутундунун негизинде, жаза менен кошо мажбурлап дарылоо дайындалат (Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин (121-беренесинин 1-бөлүмүнө [15] (мындан ары – КР КЖК) жана Жаза-аткаруу кодексинин 153-беренесинин 2,3-бөлүмдөрүнө ылайык [16] (мындан ары – КР ЖАК).

Ошону менен катар, банги заттарына көз каранды эркинен ажыратылгандардын атайын дарылоо, социалдык реабилитациялоо жана адаптациялоо программаларына активдүү катышуусу, аларды жатак-абактарга которуу жана ошондой эле, аларга карата сыйлоо чараларын колдонуу, анын ичинде шарттуу түрдө мөөнөтүнөн мурда бошотуу маселелерин кароодо эске алынуучу аны түзөтүү жана кайра социалдаштырууга баа берүүнүн критерийлеринин бири болуп саналат (КР КЖКнын 88-беренесинин 2-бөлүмүнүн 1,5-пунктарына жана КР ЖАКнын 6-беренесине, 116-берененинин 4-бөлүмүнө ылайык [15]).

Айта кетчү нерсе, Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинетине караштуу Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматы (мындан ары – ЖАМК) тарабынан атайын түзөтүү мекемелеринин алдындагы Социалдык реабилитациялоо жана адаптациялоо борборлорунун концепциясы иштелип чыккан, анын максаты соттолгондордун ар кандай багыттардын реабилитациялык программаларын ийгиликтүү аяктоосун камсыз кылуу аркылуу, аларды түзөтүү жана социалдаштыруу болуп саналат. Бул борборлорунда психоактивдүү заттарга (алкоголдук ичимдиктерге, баңги заттарына, психотроптук заттарга жана алардын окшошторуна) көз карандылыктан, девианттык жүрүм-турумдун ар кандай формаларына тенденциясы (көз карандылыгы), агрессиянын

күчөшү, өзүн-өзү өлтүрүү жана өзүнө зыян келтирүү, ошондой эле деструктивдүү жүрүм-турумдун башка түрлөрүнөн жапа чеккен соттолгондорду социалдык, психологиялык жана медициналык реабилитациялоого жана ресоциалдаштырууга багытталган программаларды ишке ашырууну пландаштырууда.

Азыркы учурда төрт түзөтүү мекемесинде Социалдык реабилитациялык жана адаптация борборлору түзүлүп, иш алып барууда. Алар: №2 аялдар колониясында "Мээрим" борбору, №3 катуу режимдеги колониясында "Үмүт" борбору, №27 жалпы режимдеги колониясында "Ак ниет" борбору, жана №31-медициналык түзөтүү мекемесинде "Айкөл" борборлору. Жакынкы пландарда ЖАМК мындай реабилитациялык борборлорду дагы үч түзөтүү абагында, анын ичинде №14 тарбия колониясында ачууну айтууда. [17]

Түзөтүү мекемелеринде банги зат каражаттарынын кеңири таркатылып жатышы Кыргыз Республикасынын пенитардык системасындагы олуттуу көйгөйлөрдүн бири болуп саналарын белгилей кетүү керек.

Расмий маалыматтар боюнча, Жазаларды аткаруу мамлекеттик кызматы тарабынан 2021-жылы банги заттарын мыйзамсыз жүгүртүү менен байланыштуу кылмыштардын бешөө катталган, бул укук коргоо органдары тарабынан аныкталган бардык баңги кылмыштарынын 0,5%ын түзөт. [18, 11-б.]

Ал эми, банги заттарын мыйзамсыз таркатууга каршы күрөшүүчүлөрдүн жүргүзгөн иштеринин натыйжасында, түзөтүү мекемелеринен 2016-жылы 73 килограмм банги зат каражаттары табылып, жүгүртүүдөн алынган. Мунун 13,5 килограммы мекемелердин өзүнөн, 13 килограмм мекемелерге кире бериштерден, 700 грамм мекемелердин аймагынан табылып, жүгүртүүдөн алынган. [19]

КРнын ИИМинин маалыматы боюнча Кыргызстандын жабык мекемелеринде банги заттарын мыйзамсыз жүгүртүүдөн алынган ар жылдык пайда 370 миллион сомго (5,5 млн. долларга) жакынды түзөт. [20]

Кыргызстандын эркиндиктен ажыратуучу жайларына героин, гашиш, марихуана, апийим жашыруун жеткирилет. Ар кандай адамдар алып келген тамактар, буюмдар аркылуу банги заттар алып өткөрүлөөрүн Кыргыз Республикасынын жазаны аткаруучу мамлекеттик кызматынын кызматкерлери моюндарына алышкан. Мисалы, өзүнүн баласынын тагдырына тынчсызданган соттолгон адамдын ата-энелери, соттолгон кишинин достору, тааныштары жакындары соттолгон адамдын жашоо шартын жакшыртууну, кадыр-баркын көтөрүүнү каалагандар, же болбосо арбын акча табууну каалагандар банги заттарын жашыруун өткөрүшөт. Ошондой эле коштомо күзөтсүз жана коштоосуз жүрүүгө уруксаты бар соттолгондор башка соттолгондордун алдында кадыр-баркка ээ болууну жана алардын колдоосун алууну каалап, банги заттарын жашыруун өткөрүшөт. Банги заттарын тосмодон ашыра ыргытуу аракеттери да кездешет. [21; 22] Мисалы №19 түзөтүү колониясында бул максатта рогатканын пайдаланылганы белгилүү. [23, 25-б.]

Мындан сырткары, кылмыш жазасын аткаруучу системанын кызматкерлери түзөтүүчү мекемелерге банги заттарын алып келишет, сатышат деген пикирлер да бар. [24] Ушул органдарда коррупция жок деп айтууга болбойт. [25; 26] Мындай булганыч ишке малынган кызматкерлердин ишинин майнаптуулугу эркиндиктен ажыраткан жерге банги заттарын киргизүү мүмкүнчүлүгүнө жараша болот. [27, 510-б.]

Жабык мекемелерге банги заттарын киргизүүчү жолдордун бар экендиги шексиз, ошондуктан аны табууга жана жылчыксыз жабууга көңүлдүн чордонун буруу керек. Ушундан улам түзөтүү мекемелерине банги заттарын киргизүүчү каналдарды жабуу көйгөйү бүгүнкү күндөгү олуттуу маселелердин бири болуп саналат жана муну мыйзамдык деңгээлде чечүү талап кылынууда. Бирок түзөтүү мекемелеринде банги зат каражаттарын мыйзамсыз жүгүртүү боюнча тиешелүү берене ушуга чейин Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде жок.

Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 282-беренесинин 2-бөлүгүнө [15], жосунду "Тергөө изоляторунда, түзөтүү мекемелеринде" жасагандыгы үчүн жоопкерчиликти катуулаткан жобону толуктоо түрүндө киргизүү керек деп эсептейбиз.

Ошондой эле мобилдик байланыштарды ("компьютердик, маалыматтык-телекоммуникациялык тарамдарды, анын ичинде "Интернет" тарамы) пайдалануу менен банги зат каражаттарын таркатуу учурлары көбөйүп бараткандыгына байланыштуу (изилдөөлөргө таянсак, 2013-жылдан тартып мобилдик байланыш аркылуу банги затарын мыйзамсыз жүгүртүүнүн көлөмү көбөйө баштады. Мобилдик байланыш сатуучуларга жана кардарларга анонимдүү иш алып барууда жаны мүмкүчүлүктөрдү түзөт [1]) жана

эркиндиктен ажыратуучу жерлерде ушул аталгандардын жеткиликтүү экендигин эске алып Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 282-беренесинин 2-бөлүгүнө [15], тиешелүү толуктоону киргизүү керек.

Банги заттарын пенитенциардык системада мыйзамсыз жүгүртүүнүн алдын алуу жана анын жүгүртүлүшүн болтурбоо көйгөйү системалуу мамиле жасоону талап кыларын баса белгилей кетиш керек. Буга каршы күрөшүүнүн укуктук механизмдеринде баардык ченемдик, уюштуруучулук жана маалыматтык дараметтерди пайдалануу, аларды иш жүзүндө колдонуу керек. [28] Кылмыш жазасын аткаруучу системада банги заттарынын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө каршы күрөшүүдө баардык каражаттарды комплекстүү пайдаланганда гана айкын жана оңдуу жыйынтыктарга жетишүүгө болот.

Колдонулган адабияттар

1. Всемирный доклад о наркотиках, 2024. – Режим доступа: https://www.unodc.org/documents/data-and- analysis/WDR_2024/languages/2412382R.pdf
2. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Баңгизаттарга каршы программасы: Кыргыз Респ. Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 10-августундагы № 445 токтому. – Кирүү режими: https://cbd.minjust.gov.kg/159421/edition/1187888/kg
3. Интервью регионального представителя Управления ООН по наркотикам и преступности (УНП ООН) в Центральной Азии Ашита Миттала: Наркоторговля в Кыргызстане: "синтетика" через Telegram // ИА «DW», 21.07.2024. – Режим доступа: https://www.dw.com/ru/novye-tendencii-narkotorgovli-v-kyrgyzstane-sintetika-cerez-telegram/a-69715169#
4. Князев А. К истории и современному состоянию производства наркотиков в Афганистане и их распространения в Центральной Азии: монография. –Бишкек, 2003, 140 б.
5. Незаконный оборот наркотиков: – Режим доступа: https://www.unodc.org/unodc/ru/drug-trafficking/index.html.
6. В Кыргызстане – эпидемия наркозависимости у подростков. Истории Мадины, Дмитрия и других пациентов // ИА “Настоящее время”, 29.06.204. – Режим доступа: https://www.currenttime.tv/a/v-kyrgyzstane-epidemiya-podrostkovoy-narkozavisimosti/33052208.html
7. Катталган кылмыштардын саны. – Бишкек: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматы, 2024. – Кирүү режими: https://stat.gov.kg/ru/statistics/prestupnost/
8. Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин расмий маалыматы. –Бишкек, 2010-2024.
9. Кыргыз Республикасынын Жогорку сотуна караштуу сот департаментинин расмий маалыматы. – Бишкек, 2010-2024.
10. Интервью заведующего доцентским курсом психиатрии, психотерапии и наркологии КГМИППК Суйутбека Назаркулова: Врачи бьют тревогу, в КР растет число наркозависимых // ИА «Sputnik Кыргызстан», 27.06.2024. – Режим доступа: https://ru.sputnik.kg/20240627/kyrgyzstan-narkozavisimye-rost-narkolog-1086461342.html
11. Число заболеваний наркологическими расстройствами по видам и территории. – Бишкек: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматы, 2018-2022. – Режим доступа: https://www.stat.gov.kg/ru/opendata/category/5485/
12. Оценка численности лиц, употребляющих инъекционные наркотики (ЛУИН), в Кыргызской Республике. – Режим доступа: http://www.rcn.kg/uploads/files/Отчет%20по%20численности%20ПИН%202014.pdf.
13. 2017-2021-жылдарга Кыргыз Республикасында АИВ-инфекциясын жеңүү боюнча программа: Кыргыз Респ. Өкмөтүнүн 2017-жылдын 30-декабрындагы № 852 токтому. – Кирүү режими: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/11590/10?cl=ky-kg&mode=tekst.
14. Гайнанов Р. ГСИН: благодаря проводимой работе проникновение наркотиков в места лишения свободы исключено. – Кирүү режими: http://old.kabar.kg/society/full/94647.
15. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октябры №127 (КР 2024-жылдын 25-январындагы №27 мыйз. ред. ылайык). – Кирүү режими: https://cbd.minjust.gov.kg/3-38/edition/2087/kg
16. Кыргыз Республикасынын Жаза-аткаруу кодекси 2017-жылдын 31-январы №17 (КР 2025-жылдын 11-январындагы № 2 мыйз. ред. ылайык). – Кирүү режими: https://cbd.minjust.gov.kg/3-31/edition/25021/kg

17. В СИН организовали круглый стол, посвященный вопросам ресоциализации осужденных. – Кирүү режими: https://gsin.gov.kg/news/1873
18. Текущая ситуация со сбором данных и системой раннего предупреждения по наркотикам в Кыргызстане. Результат 2. Услуги технической помощи в целях совершенствования систем сбора и анализа данных и внедрения системы раннего предупреждения по наркотикам в странах Центральной Азии: Отчет CADAP, 2023, май, 21 с.
19. Жапаров Т. Некоторым заключенным передавали наркотики в соках. – Кирүү режими: https://www.vb.kg/doc/352304_taalaybek_japarov:_nekotorym_zakluchennym_peredavali_narkotiki_v_sokah.html.
20. В тюрьмах и колониях Кыргызстана в год потребляется около 200 кг героина. – Кирүү режими: https://kyrtag.kg/society/v-tyurmakh-i-koloniyakh-kyrgyzstana-v-god-potreblyaetsya-okolo-200-kg-geroina-smi.
21. Перехвачено большое количество наркотиков, предназначенных для переброски в места лишения свободы. – Кирүү режими: http://old.kabar.kg/law-and-order/full/114108
22. Сотрудники ГСИН организовали погоню за нарушителями, пытавшимися совершить переброс в ИК №8. – Кирүү режими: http://svodka.akipress.org/news:1359231?from=portal&place=last.
23. Тюремный кошмар Кыргызстана: доклад Крайсис груп., №118-Азия, 2006.
24. Эгизбаев У. В тюрьмах процветает наркобизнес? – Кирүү режими: https://rus.azattyk.org/a/27120109.html.
25. Байгубатова Н.Р., Сарманова Б.О. К вопросу о коррупциогенных факторах в деятельности уголовно-исполнительной системы Кыргызской Республики // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2018, №4 (71), 146-153-б.
26. Маманов Ч. Применение международно-правовых норм и средств в борьбе с коррупцией в Кыргызской Республике // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2020, №1-2, с. 93-97.
27. Ковалерова М.Г. Причины незаконного оборота наркотических средств и распространения наркомании в учреждениях уголовно-исполнительной системы: пути преодоления // Вестник ТГУ, 2012, № 12(116), с. 509-512.
28. Эсенбекова А.Т., Балтагулова Э.С. О конституционно-правовом статусе прокуратуры Кыргызской Республики // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2024, № 4(120), с. 188-193.

Рецензент: ю.и.к., доцент Сарманова Б.О.

УДК 37.013.42(575.3)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-410-421

Кокомбаев К.С., Мусакулов Т.М., Хуан Вэй, Абдыласова А. П.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кокомбаев К.С., Мусакулов Т.М., Хуан Вэй, Абдыласова А. П.
КНУ имени Ж. Баласагына
Kokombaev K.C., Musakulov T.M., Huang Wei, Abdylasova A.P.
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДА ҮЙ-БҮЛӨЛҮК АЖЫРАШУУЛАРДЫН КӨБӨЙҮШҮНӨ ТААСИРИН ТИЙГИЗГЕН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА МАДАНИЙ ФАКТОРЛОР

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА УВЕЛИЧЕНИЕ ЧИСЛА СЕМЕЙНЫХ РАЗВОДОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ

SOCIO-ECONOMIC AND CULTURAL FACTORS INFLUENCING THE INCREASE IN THE NUMBER OF FAMILY DIVORCES IN KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргызстанда үй-бүлөлүк ажырашуулардын көбөйүшүнө таасир эткен негизги социалдык-экономикалык жана маданий факторлор каралат. Акыркы он жылдыктарда өлкөдө ажырашуулардын саны кыйла өстү, бул аялдардын эмансипациясы, салттуу үй-бүлөлүк баалуулуктардын трансформациясы, экономикалык туруксуздук жана кыйынчылыктар, миграция сыяктуу коомдогу бир катар өзгөрүүлөргө байланыштуу. Каржы маселесине, үй-бүлөдөгү

зомбулукка, жубайлардын ролдорунун өзгөрүшүнө жана эмоционалдык жакындыктын жетишсиздигине өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле мыйзамдардагы өзгөрүүлөр талданып, ажырашуу процесси жөнөкөйлөтүлүп, салттуу ченемдердин мааниси төмөндөйт. Макалада билим деңгээлин жогорулатуу, экономикалык абалды жакшыртуу, үй-бүлөдөгү зомбулукка каршы күрөшүү жана заманбап коомдун шартында салттуу үй-бүлөлүк баалуулуктарды чыңдоо сыяктуу көйгөйлөрдү чечүү жолдору сунушталат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные социально-экономические и культурные факторы, влияющие на увеличение числа семейных разводов в Кыргызстане. В последние десятилетия в стране наблюдается значительный рост числа разводов, что связано с рядом изменений в обществе, таких как эмансипация женщин, трансформация традиционных семейных ценностей, экономическая нестабильность и трудности, миграция. Особое внимание уделяется проблемам, связанным с недостатком финансов, насилием в семье, изменением ролей супругов и недостаточной эмоциональной близостью. Также анализируются изменения в законодательстве, упрощение процесса развода и снижение значения традиционных норм. В статье предлагаются пути решения проблемы, включая необходимость повышения уровня образования, улучшения экономической ситуации, борьбы с насилием в семье и укрепления традиционных семейных ценностей в контексте современного общества.

Abstract: This article examines the main socio-economic and cultural factors influencing the increase in the number of divorces in Kyrgyzstan. In recent decades, there has been a significant increase in the number of divorces in the country, which is associated with a number of changes in society, such as the emancipation of women, the transformation of traditional family values, economic instability and difficulties, and migration. Special attention is paid to problems related to lack of finances, domestic violence, marital role changes and insufficient emotional intimacy. It also analyzes changes in legislation, simplification of the divorce process and reduction of the importance of traditional norms. The article suggests ways to solve the problem, including the need to raise the level of education, improve the economic situation, combat domestic violence and strengthen traditional family values in the context of modern society.

Негизги сөздөр: ажырашуу; социалдык-экономикалык факторлор; маданий өзгөрүүлөр; миграция; үй-бүлөдөгү зомбулук; аялдардын эмансипациясы; үй-бүлөлүк баалуулуктар.

Ключевые слова: разводы; социально-экономические факторы; культурные изменения; миграция; насилие в семье; эмансипация женщин; семейные ценности.

Keywords: divorce; socio-economic factors; cultural changes; migration; domestic violence; women's emancipation; family values.

Семья – это группа людей, связанных кровными узами, браком или другими формами долговременных отношений, которые поддерживают друг друга эмоционально, социально и материально. Семья играет важную роль в жизни каждого человека, она служит источником любви, поддержки и безопасности.

В традиционном понимании семья может состоять из родителей и их детей, но в современном обществе существуют и другие формы семейных отношений, такие как неполные семьи, семьи с приёмными детьми, а также семьи, состоящие из партнёров, которые необязательно связаны кровными узами.

Семья выполняет важные функции: воспитание детей, забота о старших членах, поддержка в трудных ситуациях и создание эмоциональной устойчивости. Каждая семья уникальна, и её ценности и традиции могут сильно отличаться в разных культурах и странах.

Этнические корни семьи – это концепция, которая рассматривает семейные структуры, традиции и обычаи в контексте этнических и культурных особенностей разных народов и их исторического развития. Семья, как социальный институт, в каждом этносе имеет свои уникальные характеристики, которые могут быть обусловлены как культурными традициями, так и историческими процессами.

Влияние зарубежных стран на семейные ценности Кыргызстана охватывает различные аспекты: культурные, экономические, социальные и политические. В последние десятилетия глобализация, развитие технологий и расширение коммуникаций значительно повлияли на многие традиционные общества, включая Кыргызстан. Этот процесс затрагивает как позитивные изменения, так и вызовы для традиционных семейных ценностей.

С увеличением глобальной интеграции и распространением информации через Интернет и социальные сети Кыргызстан

стали частью глобальной культуры. Влияние зарубежных стран, в частности западных, оказывает значительное воздействие на изменения в семейных ценностях и отношениях.

Одним из наиболее заметных влияний является повышение роли женщин в семье и обществе. В странах с более высокими уровнями гендерного равенства и правами женщин, таких как США и страны Европы, женщины активно участвуют в экономической, политической и социальной жизни. Это привело к тому, что в Кыргызстане женщины стали стремиться к большему личному и финансовому независимому положению.

Женщины в Кыргызстане все чаще получают образование, активно участвуют в трудовой жизни и занимаются бизнесом. Это отражает западные модели, где женщины и мужчины имеют равные права в профессиональной сфере, что постепенно меняет и роль женщин в семье. В традиционных обществах, таких как кыргызское, это может вызывать культурные столкновения и вопросы относительно роли женщины как домохозяйки и матери.

Интернет и социальные сети стали важными каналами для распространения информации о семейных ценностях и роли каждого члена семьи. Молодежь в Кыргызстане, благодаря этим технологиям, все чаще знакомится с зарубежными взглядами на отношения, которые могут отличаться от традиционных. Например:

1. В западных странах семьи часто строятся на равенстве партнеров, где и мужчина, и женщина активно участвуют в воспитании детей и ведении домашнего хозяйства. В Кыргызстане такие изменения постепенно начинают внедряться, хотя традиционные роли все еще сохраняются.

2. Молодежь в Кыргызстане под влиянием зарубежных образцов сталкивается с новыми взглядами на гендерные роли и брачные отношения. Например, в некоторых семьях начинают появляться споры относительно распределения обязанностей между партнерами, что может вызывать социальное напряжение.

Мировая экономика оказывает влияние на семейные ценности, в том числе на роль семьи в экономической жизни страны. В последние десятилетия многие граждане Кыргызстана, в частности мужчины, уезжают за рубеж на заработки, главным образом в Россию и Казахстан. Это влияет на структуры семейных отношений, так как женщины часто берут на себя роль кормильца и главы семьи. Влияние миграции также проявляется в изменении традиционных ролей, где мужчины могут быть менее вовлечены в повседневное ведение хозяйства и воспитание детей.

Кыргызстан активно взаимодействует с международными организациями и странами-донорами, что также оказывает влияние на семейные ценности. Некоторые программы, ориентированные на поддержку семей, женщин и детей, могут привести к трансформации социальных моделей и улучшению положения женщин и детей в семейных отношениях.

Зарубежные страны, особенно те, которые подписали международные соглашения по правам человека, оказывают влияние на законодательные изменения в Кыргызстане, включая вопросы, касающиеся семейных отношений. Влияние международных стандартов, таких как Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW) или Конвенция о правах ребенка, привело к улучшению правового положения женщин и детей в Кыргызстане. Законодательные инициативы, касающиеся защиты прав женщин и борьбы с насилием в семье, постепенно находят отклик в кыргызском обществе.

В некоторых зарубежных странах развиты более эффективные институты защиты прав семьи, такие как социальные службы и консультативные службы для семьи. В Кыргызстане также начали развиваться подобные структуры, однако внедрение западных моделей в этой сфере требует времени и преодоления традиционных барьеров.

Тем не менее влияние зарубежных стран на семейные ценности Кыргызстана не всегда воспринимается положительно. В обществе сохраняются сильные традиции и культурные ценности, и не все изменения воспринимаются как улучшение.

В Кыргызстане традиционная роль женщины как матери и хранительницы очага до сих пор играет важную роль в общественном сознании. Западные идеи о равенстве и партнерских отношениях могут сталкиваться с сопротивлением со стороны тех, кто придерживается более традиционных взглядов. Это может вызывать напряженность и конфликты в семье, а также в обществе в целом.

Несмотря на усилия, направленные на продвижение гендерного равенства, в

некоторых слоях общества сохраняются стереотипы о "правильных" ролях мужчин и женщин. Например, ожидания от женщины как матери и жены, а от мужчины - как кормильца и защитника, продолжают оставаться основой семейных отношений, несмотря на влияние современных западных ценностей.

Современная медиа-индустрия, в том числе кино, телевидение и музыка, в значительной степени влияет на восприятие семейных ценностей молодежью. Западные фильмы и сериалы, популярные в Кыргызстане, часто представляют иной стиль жизни и семейные отношения, что способствует изменению взглядов на брак и семью.

Молодежь, под влиянием медиа, может начать воспринимать западные семейные модели как идеал, что ведет к разрыву с традиционными ценностями. Эти идеи могут привести к ожиданиям о большем равенстве и независимости в отношениях, что в свою очередь может вызвать критику со стороны более консервативных групп населения.

Влияние зарубежных стран на семейные ценности Кыргызстана является комплексным процессом, который оказывает как позитивное, так и негативное воздействие. С одной стороны, модернизация и развитие прав женщин, гендерного равенства и партнерских отношений в семье способствуют социальным изменениям, улучшению правового положения женщин и детей. С другой стороны, культурные и социальные различия между традиционными ценностями Кыргызстана и западными моделями могут вызывать напряженность и конфликты. Таким образом, процесс адаптации зарубежных ценностей требует балансирования с учетом местных традиций и культурных особенностей.

Образование семьи в Кыргызстане имеет свои особенности, связанные с культурными традициями, религиозными взглядами и историческим развитием общества. Семейные отношения в Кыргызстане формируются в рамках как традиционных, так и современных норм, что создает уникальное сочетание старинных обычаев и новых социальных практик.

В Кыргызстане традиционно существовал институт договорного брака, когда родители или старейшины семьи играли ключевую роль в выборе партнера для своих детей. Эта практика сохранилась и в современных семьях, хотя в последнее время все больше молодежи выбирает своих супругов самостоятельно. Однако даже сейчас в некоторых регионах страны широко распространены «сватовства» и договоренности между семьями.

В традиционном кыргызском обществе брак воспринимался не только как союз двух людей, но и как объединение двух семей, родов. Свадьба была важным социальным событием, часто включающим в себя множество обрядов и ритуалов, направленных на укрепление связей между родственниками.

Одной из важных традиций в кыргызской культуре является сватовство, когда семья жениха обращается к семье невесты с предложением о браке. В некоторых случаях также существует обычай калым - символический выкуп за невесту, который может быть использован для выражения уважения к семье невесты и обеспечения её материальной безопасности.

В Кыргызстане традиционно велика роль старших членов семьи в решении семейных вопросов. Например, решения по поводу брака часто принимаются с участием родителей, старших родственников и даже духовных лидеров. В некоторых случаях свадьбы могут организовываться с участием местных старейшин, которые придают особое значение ритуалам и традициям.

В Кыргызстане в традиционных семьях господствует патриархальная модель, где глава семьи (чаще всего мужчина) является основным принимающим решения в семейных делах. Женщина традиционно занимала роль домохозяйки, заботящейся о детях и поддерживающей домашний очаг.

В некоторых районах Кыргызстана сохраняется модель расширенной семьи, когда несколько поколений могут жить под одной крышей. Это позволяет укрепить семейные связи и предоставляет взаимную поддержку между поколениями, что особенно важно в сельских районах.

Ислам оказывает значительное влияние на семейные отношения в Кыргызстане. Принципы, связанные с исламским браком, такие как обязательность заключения брака перед богом (нике) и соблюдение религиозных обрядов, широко распространены. В традиционных мусульманских семьях также существует разделение обязанностей: мужчина является кормильцем, а женщина – хранительницей домашнего очага.

В последние годы наблюдается рост числа семей, где супруги придерживаются более либеральных взглядов, однако религиозные и культурные традиции по-прежнему остаются основой семейных отношений.

В последнее время в Кыргызстане, особенно в городах, наблюдается тенденция к более поздним бракам. Молодые люди стремятся завершить образование и карьеру, прежде чем вступить в брак. Также увеличилось количество неполных семей, в том числе из-за разводов, что связано с изменениями в социальном и экономическом статусе женщин, а также с изменением отношения к браку.

Современные семейные ценности, такие как равенство полов, личные свободы и права человека, начинают постепенно проникать в кыргызскую культуру, особенно в крупных городах. В некоторых семьях уже можно увидеть более равноправное распределение обязанностей между мужчинами и женщинами, а также более открытое обсуждение личных и семейных вопросов.

Семьи в Кыргызстане сталкиваются с рядом экономических проблем, таких как безработица, низкий уровень доходов, а также миграция в поисках работы. Это приводит к тому, что многие мужчины или женщины уезжают на работу в Россию или другие страны, что создает дополнительные трудности для поддержания стабильных семейных отношений.

Женщины в Кыргызстане все больше принимают участие в общественной жизни, работают и занимаются карьерой. Это приводит к изменениям в семейной динамике, особенно в городах, где традиционные роли могут быть оспорены или пересмотрены.

В кыргызских семьях высоко ценится воспитание детей, особенно уважение к старшим, забота о семье и поддержание родовых традиций. Роль матери в воспитании детей по-прежнему остаётся важной, и много внимания уделяется воспитанию в духе уважения, трудолюбия и готовности к совместной жизни в обществе.

Таким образом, образование семьи в Кыргызстане сохраняет многие традиционные особенности, такие как договорной брак, патриархальные отношения и роль старших, однако одновременно изменяется под воздействием современных социальных и экономических факторов. Традиции и религия по-прежнему играют важную роль, но новые мировоззрения и изменяющиеся социальные реалии вносят разнообразие в структуру и функционирование семейных отношений.

Современная государственная политика Кыргызстана в отношении семьи основывается на принципах защиты семейных ценностей, поддержке института семьи и обеспечении прав и благополучия её членов. В последние годы в стране усилия направлены на улучшение социального положения семей, особенно в контексте экономических и социальных изменений, таких как рост миграции, развитие городов и влияние глобализации.

В Кыргызстане разработана законодательная база, которая направлена на защиту интересов семьи и всех её членов, особенно женщин и детей. Конституция Кыргызской Республики гарантирует права семьи и охрану её интересов, а также равенство прав и возможностей для женщин и мужчин. Семейный кодекс Кыргызской Республики регулирует вопросы брака, развода, алиментов, прав родителей и детей, защиты прав несовершеннолетних. В этом кодексе также закреплены обязательства государства по обеспечению равенства между супругами и соблюдению прав детей. Закон о защите детей включает в себя положения, касающиеся защиты прав детей на благополучие, образование, защиту от насилия, а также борьбу с детским трудом и насилием в семье.

В последние годы Кыргызстан разрабатывает и внедряет различные социальные программы, направленные на поддержку семей, особенно тех, кто сталкивается с трудными жизненными обстоятельствами. Эти программы включают социальные выплаты и помощь многодетным семьям. В Кыргызстане предоставляются различные социальные пособия семьям, в том числе многодетным, а также семьям с детьми-инвалидами и семьям, попавшими в трудные жизненные ситуации. Например, социальные выплаты на каждого ребёнка или помощь в виде материальной поддержки для семей, находящихся в бедности; существуют программы поддержки молодых семей и многодетных семей в области улучшения жилищных условий, а также субсидирования ипотечных кредитов.

Одним из важных направлений государственной политики является борьба с насилием в семье, улучшение положения женщин и обеспечение гендерного равенства в рамках семьи.

В последние годы в Кыргызстане активно разрабатывается политика, направленная на защиту женщин от домашнего насилия. В 2017 году был принят Закон о предотвращении насилия в семье, который предоставляет механизмы защиты жертв насилия, такие как временные приюты, запретительные ордера и

юридическая помощь. Власти Кыргызстана также реализуют различные программы и кампании для повышения осведомленности общества о правах женщин, профилактике насилия в семье и гендерном равенстве.

Государство уделяет внимание укреплению института семьи, поддержке молодых семей и профилактике социальных проблем среди молодежи. Существуют программы, направленные на помощь молодым семьям, включая финансовую поддержку, программы по предоставлению жилья и кредитования. Важной частью политики является предотвращение подростковой преступности, алкоголизма и наркомании через создание молодежных центров и программ профессиональной подготовки для молодых людей.

В условиях высокой миграции трудоспособного населения (особенно в Россию) семья играет ключевую роль в поддержке тех, кто уехал за границу. Многие семьи в Кыргызстане сталкиваются с трудностями, связанными с отсутствием одного из родителей. Государство разрабатывает социальные программы для поддержки таких семей, включая помощь в трудоустройстве и социализации возвращающихся мигрантов.

Хотя государственная политика Кыргызстана о семье имеет положительные аспекты, есть и определенные вызовы времени: в некоторых регионахт затруднен доступ к образованию, здравоохранению и другим базовым услугам; существует социальное неравенство между городом и деревней; в сельских районах зачастую нет достаточной инфраструктуры и программ поддержки семей, и это требует внимания. Насилие в семье и другие социальные проблемы, такие как женская дискриминация, остаются актуальными проблемами для государственной политики, требующими дополнительных усилий.

Тем не менее государственная политика в отношении семьи в Кыргызстане развивается, и в стране продолжаются усилия по улучшению условий жизни и поддержке семей в условиях меняющихся социально-экономических реалий.

Отношение молодежи к образованию семьи в Кыргызстане претерпело значительные изменения за последние десятилетия, что связано с рядом факторов, включая экономические перемены, влияние глобализации, а также изменение общественных и культурных ценностей. Молодежь в Кыргызстане, как и в других странах, столкнулась с выбором между традиционными семейными устоями и современными взглядами на отношения и брак.

В традиционном кыргызском обществе семья и брак считались важными составляющими жизни человека, и вступление в брак в молодом возрасте было обязательным шагом для большинства людей. Однако с развитием общества и растущим влиянием глобальных культур в последние годы наблюдается тенденция к изменению отношения молодежи к браку и семье.

Молодежь в крупных городах, таких как Бишкек, менее склонна к ранним бракам и семейным обязательствам. Многие молодые люди предпочитают сначала завершить образование, построить карьеру или заняться личностным развитием, прежде чем вступать в брак. Это связано с изменением ценностей, где личная независимость и карьерные амбиции стали важными приоритетами.

Молодежь в Кыргызстане, особенно в городах, все чаще предпочитает вступать в брак в более зрелом возрасте (около 25-30 лет), когда они уже завершили обучение и начали свою карьеру. Это связано с повышением уровня образования среди молодежи и стремлением к самостоятельности, независимости и финансовой стабильности до заключения брака.

В то же время у многих молодых людей остается традиционное понимание семьи как важной социальной ячейки, но они хотят вступить в брак только после того, как смогут обеспечить себе комфортные условия для семейной жизни.

Современные тенденции, такие как глобализация, влияние зарубежных культур через Интернет и социальные сети, также сильно влияют на молодежь в Кыргызстане. Молодые люди больше открыты к разнообразным моделям отношений, и идея о том, что семья должна быть обязательно традиционной, не всегда является приоритетной. Более свободные отношения, возможность для женщин заниматься карьерой и самостоятельным выбором партнера становятся все более приемлемыми для молодежи.

Некоторые исследования показывают, что среди молодежи увеличивается интерес к равенству в отношениях и возможностям для самовыражения внутри семьи. Ожидания от брака и семьи изменяются: если раньше считалось, что брак – это долг и обязанность,

то теперь многие воспринимают его как партнерство, основанное на любви, взаимопонимании и уважении.

В то же время в сельских районах и среди более традиционно настроенной части населения Кыргызстана взгляды на образование семьи остаются более консервативными. Многие молодые люди по-прежнему придерживаются традиции раннего брака, и основными факторами остаются такие ценности, как уважение к родителям, продолжение рода и обязательство перед обществом.

В сельской местности часто сохраняется роль родителей в выборе партнера для своих детей. В некоторых случаях традиции сватовства и калым (выкуп за невесту) остаются важными элементами в процессе заключения брака.

В последние годы заметен рост числа женщин, которые сами принимают решения о вступлении в брак, а также те, кто ищет партнера, с которым могут построить равноправные отношения. В отличие от более традиционных взглядов, где женщина часто занимала подчиненное положение, сегодня многие девушки стремятся к партнерству на равных условиях.

Образование женщин и их участие в общественной жизни значительно увеличили их самостоятельность и свободу выбора в вопросах брака и семьи. Молодые женщины все чаще отдают предпочтение образованию, карьере и личному развитию перед ранним вступлением в брак.

Миграция является важным фактором, влияющим на отношение молодежи к семье. Многие молодые люди, особенно мужчины, отправляются за границу на работу, что влечет за собой изменения в семейных отношениях. Это может привести к временной изоляции семей или к созданию новых моделей отношений на расстоянии. В таких условиях многие молодежные пары предпочитают откладывать создание семьи, пока не решат экономические вопросы.

В то же время проблемы, такие как домашнее насилие, разводы и социальное давление, оказывают влияние на восприятие семьи у молодежи. Некоторые молодые люди, особенно в городах, видят в этих проблемах препятствия для создания традиционных семейных ценностей, что может снижать их интерес к браку или вообще к семейной жизни.

Молодежь также более осведомлена о таких проблемах, как насилие в семье, и многим становится важно, чтобы в будущем их отношения основывались на равенстве и взаимном уважении.

Молодежь в Кыргызстане также всё больше отказывается от устаревших гендерных стереотипов, согласно которым мужчина должен быть кормильцем, а женщина – домохозяйкой. Среди молодых людей растет поддержка равенства в отношениях, что отражается на ожиданиях от будущих браков. Женщины и мужчины всё чаще видят в браке не только продолжение рода, но и возможность для совместного роста, обмена опытом и равенства в семейных обязанностях.

Итак, отношение молодежи к образованию семьи в Кыргызстане постепенно изменяется в сторону большей гибкости и свободы выбора. Молодежь в городах всё чаще стремится к позднему браку, самореализации и равенству в отношениях, в то время как в сельской местности и среди более традиционных групп сохраняются старые взгляды на семейные отношения. Несмотря на это, семья остается важным элементом социальной жизни, и многие молодые люди ценят традиции и основывают свои семьи на любви и уважении, а не только на социальном долге или общественном давлении.

Современные проблемы семьи в Кыргызстане имеют много аспектов, отражающих изменения в социально-экономической, культурной и политической сферах. Несмотря на сохраняющиеся традиции, меняющийся мир вносит свои коррективы, что приводит к возникновению новых вызовов для семейных отношений. Рассмотрим основные проблемы, с которыми сталкиваются семьи в Кыргызстане сегодня. Экономическая ситуация в Кыргызстане является одной из ключевых причин, влияющих на стабильность и благополучие семей. Высокий уровень бедности и низкий уровень жизни в некоторых регионах приводят к различным проблемам. Большинство семей сталкивается с трудностями в обеспечении базовых потребностей, таких как жилье, образование и медицинское обслуживание. Многие молодые семьи не могут позволить себе нормальные условия для жизни, что приводит к стрессам и внутренним конфликтам. Экономическая нестабильность заставляет мужчин, а также некоторых женщин, искать работу за границей. Это приводит к временной разлуке членов семьи, создавая эмоциональные и психологические проблемы. Отсутствие одного из родителей в семье также может негативно сказаться на воспитании детей.

Насилие в семье, особенно домашнее насилие в отношении женщин и детей, остается одной из серьезных проблем в Кыргызстане. Несмотря на усилия государства и правозащитных организаций, эта проблема остается актуальной. Жертвами домашнего насилия становятся, как правило, женщины и дети. Социальное и культурное давление не позволяет многим женщинам заявить о насилии в семье, что приводит к скрытности проблемы. Несмотря на принятие законов, направленных на защиту жертв насилия в семье, на местах многие жертвы сталкиваются с игнорированием их жалоб, недостаточной квалификацией правоохранительных органов и отсутствием в некоторых случаях реальной защиты.

В последние годы в Кыргызстане наблюдается рост числа разводов, что также затрудняет стабильность семейных отношений. Причины этого явления включают:

- Молодежь все больше ориентируется на личную свободу и самореализацию, что приводит к отказу от традиционных семейных ценностей и созданию нестабильных браков.
- Финансовые проблемы часто становятся причиной семейных конфликтов, что ведет к разводам.
- Молодые люди часто не обладают достаточными навыками для решения конфликтов и проблем, что также приводит к распаду браков.

В Кыргызстане, несмотря на законодательно гарантированные права женщин и мужчин, гендерные стереотипы и неравенство остаются актуальными. В традиционных семьях женщины часто остаются на вторых ролях и отвечают за уход за детьми и домашнее хозяйство, что ограничивает их карьерные возможности. В некоторых случаях женщины сталкиваются с дискриминацией, особенно в сельской местности, где традиционные взгляды на роль женщины в семье остаются более жесткими. В патриархальных семьях мужчины продолжают доминировать в принятии решений, что также ограничивает свободу женщин.

Миграция оказывает значительное влияние на структуру семьи и семейные отношения. В основном это касается мужчин, которые уезжают на заработки в другие страны, особенно в Россию. Миграция заставляет семьи испытывать долгосрочную разлуку, что может привести к эмоциональному напряжению, конфликтам и даже разводу. Множество женщин остаются одни с детьми, что создает дополнительную нагрузку на семейные отношения. В этих условиях они должны обеспечивать себя и детей и справляться с ролью обоих родителей.

Хотя в Кыргызстане существуют различные программы поддержки многодетных семей и малообеспеченных граждан, система социальной помощи остаётся недостаточной. Молодые семьи часто сталкиваются с трудностями при попытке приобрести жильё, устроиться на работу или обеспечивать свою семью, особенно в условиях городской бедности. Психологическая поддержка для семей, сталкивающихся с кризисами, разводами или насилием, остаётся ограниченной. В сельских районах особенно трудно найти квалифицированных специалистов.

Таким образом, проблемы семьи в Кыргызстане отражают широкий спектр социальных и экономических вызовов. Сложности, связанные с бедностью, насилием, разводами, миграцией и социальной поддержкой, требуют комплексных решений на уровне государства и общества. Важно развивать программы социальной поддержки, укреплять законодательные инициативы по защите прав семьи и создавать условия для улучшения качества жизни, особенно для уязвимых категорий граждан.

В последние годы в Кыргызстане наблюдается тенденция к снижению числа заключенных браков и увеличению количества разводов. Согласно данным Национального статистического комитета, в 2011 году было зарегистрировано 56 509 браков и 8 705 разводов. В 2023 году число заключенных браков составило 45 495, а количество разводов увеличилось до 12 552. [1]

По статистике почти каждый четвертый брак распадается, говорится в материале Нацстаткома. По данным документа, в 2022 году в органах ЗАГС зарегистрировано 48,2 тыс. браков и 12,2 тыс. разводов. При этом частота заключения браков в сельской местности в 2,5 раза выше, чем в городских поселениях. Наибольшее число браков заключается в возрастной группе 20-29 лет, как среди женщин, так и среди мужчин. Не все созданные супружеские союзы прочны. Почти каждый четвертый брак распадается: в сельской местности на 1000 браков приходится 211 разводов, тогда как в городских поселениях их в 1,7 раза больше. В 2022 году средний возраст при вступлении в первый брак у женщин составил 24 года, у мужчин – 27,9 лет. По сравнению с 2018 годом

брачный возраст у женщин увеличился на 0,5 года, а у мужчин – на 0,7 года. [2]

В 2019 году в органах ЗАГСа зарегистрировано 49,4 тыс. браков, или 7,7 браков на 1000 жителей. И в сравнении с 2015 годом показатель снизился на 11 процентов. Доля вступивших в первый брак среди мужчин составила около 90 процентов, среди женщин – более 94 процентов. [3]

Эти статистические данные свидетельствуют о сложной ситуации в сфере семейных отношений в Кыргызстане, где почти каждый четвертый брак распадается. Особое внимание следует уделить повышению устойчивости семейных союзов и поддержке детей, пострадавших от разводов. [2]

Статистические данные свидетельствуют о продолжающемся росте числа разводов в Кыргызстане. В 2023 году зарегистрировано 12 552 разводов, что превышает показатель предыдущего года.

Для того чтобы уменьшить количество разводов и улучшить ситуацию с семьями в Кыргызстане, необходимо предпринять комплексные меры, направленные как на поддержку семьи, так и на решение социальных и культурных проблем. На наш взгляд, можно предложить несколько ключевых направлений, которые могут помочь:

- Важно проводить информационные и образовательные кампании, которые подчеркивают значимость устойчивых семейных отношений, основанных на взаимном уважении, любви и ответственности.
- Внедрение курсов, направленных на развитие навыков общения и разрешения конфликтов, а также обучение семейным ценностям и психологической поддержке в отношениях. Это может помочь молодым людям лучше подготовиться к браку.
- Курсы или консультации, где пары могут изучить, как строить отношения, как справляться с кризисами и научиться открыто обсуждать проблемы.
- Развитие доступных психотерапевтических и консультационных служб, которые помогали бы парам, столкнувшимся с трудностями в отношениях, находить пути разрешения проблем, не прибегая к разводам.
- Введение практики медиации – третья сторона, которая помогает супругам найти компромисс в сложных ситуациях, таких как разногласия по поводу детей, финансов или других важных аспектов семейной жизни.
- Укрепление финансовой устойчивости семей, в том числе с помощью социальной поддержки многодетных и малообеспеченных семей. Это поможет уменьшить стресс и напряжение, которое может стать причиной разводов.
- Внедрение программ для молодых семей, направленных на обеспечение доступного жилья и субсидирование ипотечных кредитов.
- Продолжение работы по распространению знаний о том, как распознать признаки насилия и как противостоять этому. Обучение не только женщин, но и мужчин, тому, как решать конфликты без применения насилия.
- Открытие дополнительных кризисных центров для женщин и детей, пострадавших от насилия, а также эффективная правовая защита жертв.
- Усиление работы правоохранительных органов по предотвращению насилия в семье, предоставление жертвам защиты через судебные и административные меры.
- Создание специальных программ для молодых семей, на которых они могли бы изучать основы жизни в браке, а также подходы к разрешению конфликтов и преодолению кризисных ситуаций.
- Введение программ, которые бы помогали молодым парам еще до брака подготовиться к семейной жизни, предупредив их о возможных трудностях, которые могут возникнуть.
- Важно найти баланс между уважением к традициям и современной практикой построения отношений. Сохранение культурных особенностей и укрепление институтов семьи, одновременно адаптируя их к меняющимся условиям жизни.
- Программы, поддерживающие многодетные семьи, могут помочь улучшить финансовое и эмоциональное благополучие, а также снизить напряжение, которое может привести к разводам.

Необходим комплексный подход к решению проблемы разводов, который должен включать работу на уровне образования, социальной поддержки, правовых инициатив и культурных изменений. Только через системную работу можно добиться улучшения семейных отношений и снижения количества разводов в Кыргызстане.

Материальное состояние семьи оказывает значительное влияние на отношения внутри семьи, их гармонию, психологическое благополучие и качество жизни. Взаимосвязь

между материальным состоянием и семейными отношениями многогранна: благосостояние может как укреплять, так и подрывать отношения в семье, создавая как возможности для роста, так и напряженность. Стабильное материальное положение семьи дает возможность обеспечить своих членов всем необходимым, создавать комфортную атмосферу для детей, обеспечивать доступ к качественному образованию, медицинским услугам и культурному досугу. Это способствует улучшению психологического климата в семье. Когда семья имеет достаточные финансовые ресурсы, уровень стресса, связанный с финансовыми трудностями, снижается. Члены семьи могут сосредоточиться на поддержке друг друга, а не на переживаниях о нехватке средств. Финансовая стабильность позволяет семье планировать будущее, например, покупать жилье, отпускать детей в университеты, путешествовать. Совместные планы и достижения могут укрепить семейные узы и создать позитивную атмосферу в отношениях.

Одной из самых распространенных причин конфликтов в семье являются финансовые трудности. Проблемы с деньгами могут привести к постоянному напряжению, которое сказывается на взаимоотношениях супругов. Психологический стресс, вызванный нехваткой средств, может перерасти в ссоры, недовольство и раздражительность. Если в семье существует разница в материальном положении, это может стать источником недовольства и зависти. Например, если один из супругов зарабатывает значительно больше другого, это может создать ощущение неравенства и привести к конфликтам. Семьи, сосредоточенные исключительно на материальных достижениях и накоплениях, могут столкнуться с проблемами в отношениях, если члены семьи начинают ценить друг друга только по тому, что они могут предоставить материально, а не за их личные качества или вклад в семью.

Повышение материального благополучия семьи, безусловно, может сыграть важную роль в улучшении общего состояния семьи, однако оно не решит всех проблем, с которыми сталкиваются семьи. Материальные трудности часто становятся источником стресса и конфликтов, но улучшение финансовой ситуации само по себе не гарантирует гармонию в отношениях. Рассмотрим, как повышение материального благополучия может повлиять на семью, а также какие проблемы остаются актуальными.

Материальные трудности часто становятся причиной ссор между супругами. Когда у семьи есть достаточные средства, напряженность, вызванная нехваткой денег, снижается, и это может привести к меньшему количеству конфликтов.

Улучшение материального положения семьи позволяет обеспечить членов семьи всем необходимым, от питания и медицинских услуг до возможности путешествовать и развлекаться. Это повышает общий уровень удовлетворенности жизнью и может благоприятно сказаться на эмоциональном состоянии членов семьи.

Даже если семья имеет высокий доход, это не гарантирует гармонии в отношениях. Важно, чтобы супруги поддерживали друг друга эмоционально, решали вопросы доверия, любви, уважения. Например, проблемы в отношениях могут возникать, если супруги не умеют конструктивно общаться, не делят домашние обязанности или если один из партнеров чувствует себя эмоционально невыгодно (например, в случае, если один из супругов доминирует в финансовом плане).

Проблемы, связанные с детскими воспитанием, с отсутствием общего времени друг с другом или с недоверием, не исчезают с улучшением материального положения. Высокий доход не всегда решает эти глубинные проблемы, а наоборот, может усилить их, если семья не решает их вовремя.

Если в семье есть неравенство в доходах или неравномерное распределение финансовых ресурсов, это может усилить конфликты. Например, если один из супругов контролирует все финансы, это может привести к чувству зависимости и неравенства, что создаст напряжение в отношениях. В семьях, где один из партнеров полностью зависит от другого в финансовом плане, может возникнуть ощущение уязвимости. Даже улучшение материального положения не решит этот вопрос, если не будет обеспечено эмоциональное и равноправное партнерство.

Даже при высоком материальном положении семья может столкнуться с другими проблемами, такими как опасения по поводу потери работы, изменений в экономике или глобальных кризисов, что вызывает стресс и беспокойство, которое негативно влияет на отношения. В некоторых случаях материальное благосостояние зависит от внешних факторов, таких как экономическая ситуация в стране, что делает его уязвимым к изменениям. Если семья полагается

исключительно на доходы от бизнеса или другие нестабильные источники, то это может увеличить чувство неопределенности.

Увеличение числа разводов в Кыргызстане, как и в других странах, является многогранным и комплексным явлением, которое связано с рядом социальных, экономических и культурных факторов. В последние десятилетия в Кыргызстане наблюдается тенденция к росту числа разводов, и это явление можно объяснить следующими причинами. С развитием образования, улучшением доступа женщин к рабочим местам и их финансовой независимостью, женщины в Кыргызстане стали более активными участниками общественной жизни. Многие женщины перестали зависеть от своих мужей финансово и социально, что увеличивает их готовность завершить неудачные или неблагополучные браки.

Женщины, получившие образование и ставшие более независимыми, начинают более критично подходить к отношениям и не готовы терпеть насилие или неуважение, что ранее могло быть терпимо в обществе с традиционными взглядами. Это способствует увеличению числа разводов, так как женщины начинают осознавать свою ценность и права.

Экономические трудности и нестабильность на рынке труда в Кыргызстане, особенно среди молодежи, создают дополнительное давление на семьи. Недостаток финансов может привести к частым ссорам и ухудшению отношений между супругами. Нехватка денег на повседневные нужды, проблемы с обеспечением детей могут стать основным источником конфликтов.

Многие мужчины и женщины в Кыргызстане выезжают на заработки за рубеж, что создает долгосрочные разрывы в семейных отношениях. Отсутствие физической и эмоциональной близости, а также трудности с поддержанием стабильных отношений на расстоянии часто приводят к разводам.

В традиционном обществе разводы часто считались позором, и пары обычно старались сохранить брак ради детей или ради общественного мнения. Однако в последние годы социальные нормы меняются, и люди все больше ориентируются на личное счастье и удовлетворение в отношениях. Современное общество начинает меньше осуждать разводы, что облегчает людям решение о завершении неудачного брака.

В прошлом в Кыргызстане браки часто строились на традиционных ролях, где мужчины были кормильцами, а женщины – домохозяйками. Изменения в экономике и социальном устройстве привели к трансформации этих ролей. Когда партнеры начинают требовать равенства в семье, это может привести к конфликтам и разводам, если ожидания не совпадают.

Одной из самых значимых причин разводов в Кыргызстане является насилие в семье. По данным различных исследований, большое количество женщин в стране сталкивается с домашним насилием. Зачастую женщины, почувствовавшие поддержку со стороны государства и общественных организаций, больше не готовы терпеть насилие, что может привести к решению о разводе.

В некоторых случаях эмоциональное и психологическое насилие в семье также может стать причиной развода. Жертвы такого насилия начинают понимать, что их благополучие важнее, чем сохранение отношений. С течением времени супруги могут осознавать, что их ожидания от брака не совпадают. Если партнеры не могут найти общий язык или не могут удовлетворить потребности друг друга, это может привести к разрыву отношений. Молодежь, вступающая в брак, может не всегда быть готовой к ответственности, что приводит к разочарованиям и разводам. В некоторых случаях супруги начинают терять эмоциональную связь, что также является одной из причин разводов. Недостаток общения, заботы и внимания со стороны партнера ведет к чувству одиночества, что может стать причиной разрыва отношений.

Ранее религиозные ценности и традиции о браке играли значительную роль в предотвращении разводов. Однако с развитием общества и глобализацией религиозные нормы начинают терять свою значимость для многих людей. Это также связано с постепенным отходом от традиционных семейных моделей, что приводит к увеличению числа разводов.

Разногласия по поводу воспитания детей, к примеру, в вопросах дисциплины, образования, религиозных убеждений или здоровья, могут стать причиной конфликтов между супругами. Это может вызвать недовольство и привести к разводу, особенно если один из супругов чувствует, что его мнение игнорируется или не принимается.

В последние годы законодательство в Кыргызстане стало более либеральным, и

процесс развода стал проще. В некоторых случаях пары могут разойтись через суд или даже без него. Это снижает барьер для тех, кто хочет расторгнуть брак, и увеличивает статистику разводов.

Увеличение числа разводов в Кыргызстане связано с рядом факторов, включая социальные и культурные изменения, экономические трудности, изменение роли женщин в обществе, а также растущее осознание людьми своего права на счастье и личное благополучие. Хотя материальные и экономические проблемы играют важную роль в разводах, они часто оказываются лишь катализаторами для более глубоких проблем, таких как отсутствие общения, насилие в семье или несовпадение ожиданий супругов от совместной жизни.

В последние десятилетия в Кыргызстане произошли значительные изменения в социально-культурной сфере, включая трансформацию традиционных ценностей, изменение роли женщин и их участие в общественной жизни. Женская эмансипация, рост уровня образования и финансовая независимость женщин способствуют увеличению числа разводов, поскольку женщины становятся менее терпимыми к неблагополучным отношениям и насилию в семье.

Финансовые трудности, безработица и миграция, когда один из супругов вынужден находиться вдали от семьи, создают дополнительное давление на отношения, что часто становится причиной разводов. Низкий уровень доходов и финансовая нестабильность становятся источником постоянных конфликтов в семьях.

В Кыргызстане происходит ослабление влияния традиционных моральных и религиозных норм, которые раньше играли роль в сдерживании разводов. Люди стали более ориентированы на личное счастье и удовлетворение, что ведет к уменьшению терпимости к несчастливым бракам и росту числа разводов.

Недостаток общения, эмоционального взаимопонимания и поддержки в семье является важным фактором, влияющим на разводы. Когда супруги теряют эмоциональную связь и не могут договориться по важным вопросам, отношения становятся напряженными, что способствует разводам.

Физическое и психологическое насилие, которое в некоторых случаях становится нормой в отношениях, также увеличивает число разводов. С осознанием права на личную безопасность и поддержку со стороны общества и государства, жертвы насилия часто решаются на развод как способ избавления от насилия.

Упрощение процесса развода и изменения в законодательстве делают его более доступным, что также может способствовать росту числа разводов в стране.

Увеличение числа разводов в Кыргызстане является результатом комплексного взаимодействия социальных, экономических и культурных факторов. Хотя материальные и экономические трудности играют значительную роль в этом процессе, важнейшими факторами остаются изменение общественных норм, роль женщин в обществе, а также проблемы в семейных отношениях, такие как отсутствие эмоциональной связи и насилие. Семья в Кыргызстане переживает трансформацию, и для ее укрепления требуется комплексный подход, включающий улучшение качества жизни, повышение уровня образования, борьбу с насилием и поддержку традиционных ценностей, адаптированных к современным условиям.

Список использованной литературы

1. В Кыргызстане увеличилось количество разводов. Инфографика. – Режим доступа: //https://kaktus.media/doc/495441_v_kyrgyzstane_yvelichilos_kolichestvo_razvodov._infografika.html
2. В Кыргызстане почти каждый четвертый брак распадается. – Режим доступа: // https://ru.archive.kabar.kg/news/v-kyrgyzstane-pochti-kazhdyi-chetvertyi-brak-raspadaetsia/
3. Браки и разводы в Кыргызстане в 2019 году. – Режим доступа: // https://stat.gov.kg/ru/news/braki-i-razvody-v-kyrgyzstane-v-2019-godu/

Рецензент: к.филос.н., доцент Качкынова А.Т.

УДК 347.6+343
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-422-427

Макембаева Д.И.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Макембаева Д.И.
КНУ имени Ж. Баласагына
Makembaeva D.I.
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ЗОМБУЛУК: УКУКТУК ЖАНА СТАТИСТИКАЛЫК АНАЛИЗДИН КОНТЕКСТИНДЕГИ САЛТТУУ ТАЖРЫЙБАЛАРДЫН ТААСИРИ
СЕМЕЙНОЕ НАСИЛИЕ В КЫРГЫЗСТАНЕ: ВЛИЯНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ ПРАКТИК В КОНТЕКСТЕ ПРАВОВОГО И СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА
DOMESTIC VIOLENCE IN KYRGYZSTAN: THE IMPACT OF TRADITIONAL PRACTICES IN THE CONTEXT OF LEGAL AND STATISTICAL ANALYSIS

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргыз Республикасындагы үй-бүлөлүк зомбулукка салттык практикалардын тийгизген таасири укуктук жана статистикалык анализдин негизинде каралат. 2022–2023-жылдардагы статистикалык маалыматтарды талдоо үй-бүлөлүк зомбулук фактыларынын олуттуу өсүшүн көрсөтүп, маселени курчутуп жатканын белгилейт. Макалада коргоо ордерлеринин динамикасы, козголгон кылмыш иштери жана жаза чаралары тууралуу маалымат берилет. Аймактык айырмачылыктарга өзгөчө көңүл бурулуп, үй-бүлөлүк зомбулуктун жайылышына таасир эткен негизги факторлор аныкталган.

Аннотация: Статья посвящена анализу влияния традиционных практик на семейное насилие в Кыргызской Республике в контексте правового и статистического анализа. Анализ статистических данных за 2022-2023 годы демонстрирует значительный рост случаев семейного насилия, что свидетельствует о нарастающей актуальности проблемы. Представлены данные о динамике вынесения охранных ордеров, количестве возбужденных уголовных дел и мерах наказания. Особое внимание уделено региональным различиям, что позволяет выявить ключевые факторы, влияющие на распространенность семейного насилия.

Abstract: This article examines the impact of traditional practices on domestic violence in the Kyrgyz Republic based on legal and statistical analysis. The analysis of statistical data for 2022–2023 demonstrates a significant increase in domestic violence cases, highlighting the growing urgency of the issue. The article presents data on the dynamics of protection orders, the number of criminal cases initiated, and the measures of punishment applied. Special attention is given to regional differences, allowing for the identification of key factors influencing the prevalence of domestic violence.

Негизги сөздөр: үй-бүлөлүк зомбулук; салттык тажрыйбалар; укуктук анализ; статистикалык анализ; убактылуу коргоо ордери; кылмыш иштери; жаза чаралары; кылмыш статистикасы; гендердик зомбулук.

Ключевые слова: семейное насилие; традиционные практики; правовой анализ; статистический анализ; временный охранный ордер; уголовные дела; меры наказания; статистика преступлений; гендерное насилие.

Keywords: domestic violence; traditional practices; legal analysis; statistical analysis; temporary protection order; criminal cases; punitive measures; crime statistics; gender-based violence.

Семейное насилие остается одной из наиболее острых социальных проблем в Кыргызстане. Несмотря на принимаемые государством меры, уровень насилия в семье продолжает расти, что свидетельствует о необходимости более глубокого анализа причин и последствий этого явления. В 2019 году было зарегистрировано 8159 фактов семейного насилия, из которых 5379 случаев были связаны с физическим насилием, 2518 – психологическим и 8 – с сексуальным насилием. При этом только 554 случая были направлены в суд, а 7045 дел прекращены, что свидетельствует о низком уровне привлечения к ответственности виновных лиц. К 2023 году проблема приобрела еще более тревожные масштабы. Согласно данным Министерства внутренних дел, за этот период было

зарегистрировано 13 104 случая семейного насилия, что на 32,6% больше, чем в 2022 году, когда было зафиксировано 9880 случаев. [1] Этот резкий рост указывает на усугубление проблемы и необходимость принятия более эффективных мер.

В 2023 году правоохранительные органы выдали 11 357 временных охранных ордеров, что на 32% больше, чем в предыдущем году, когда было выдано 8725 ордеров. Подавляющее большинство этих ордеров (97,1%) были выданы в отношении мужчин, и лишь 2,8% – в отношении женщин. При этом 10 884 ордера были выданы пострадавшим женщинам, что на 32,3% больше, чем в 2022 году, когда было выдано 8225 ордеров. Количество ордеров, выданных мужчинам и несовершеннолетним, снизилось на 5,2% и 5,7% соответственно. Это подчеркивает, что женщины остаются основной категорией пострадавших от семейного насилия.

По статье 70 Кодекса о правонарушениях Кыргызской Республики, регулирующей вопросы семейного насилия, в 2023 году было составлено 2886 протоколов. Из них 2627 дел были направлены в суд. Судебные решения по этим делам распределились следующим образом: 1214 человек были привлечены к общественным работам, а 1006 человек подверглись аресту. Кроме того, по статье 71, связанной с неисполнением условий временного охранного ордера, было составлено 33 протокола. В 25 случаях суд принял решение о применении санкций. Эти данные показывают на то, что несмотря на увеличение числа зарегистрированных случаев, уровень привлечения виновных к ответственности остается недостаточным. Это подчеркивает необходимость усиления мер по защите жертв и повышению эффективности правоприменительной практики.

В 2023 году было зарегистрировано 591 уголовное дело по факту семейного насилия, что на 19% больше, чем в 2022 году, когда было зафиксировано 496 случаев. Из общего числа уголовных дел 391 было направлено в суд, а 147 досудебных производств прекращены. Анализ региональных данных выявил значительные различия в количестве возбужденных уголовных дел. Так, Джалал-Абадская область занимает первое место со 179 случаями, что может быть связано с культурными особенностями и социально-экономическими трудностями в регионе. Чуйская область находится на втором месте со 140 случаями, что, вероятно, обусловлено близостью к столице и высоким уровнем внутренней миграции. Город Бишкек зарегистрировал 70 случаев, что связано с высокой урбанизацией и миграционными процессами. В то же время в Ошской и Иссык-Кульской областях количество случаев составило 87 и 33 соответственно, что значительно ниже, чем в лидирующих регионах. Минимальное количество случаев было зафиксировано в Таласской (8 случаев) и Баткенской (22 случая) областях, что может объясняться как традиционным укладом жизни, так и недостаточной регистрацией случаев насилия. [2]

Таким образом, данные указывают на необходимость усиления профилактических мер и работы по защите прав женщин, особенно в регионах с высоким уровнем насилия. Важно проводить дополнительные исследования для выявления причин значительных региональных различий и разрабатывать комплексные меры, направленные на улучшение правового реагирования, повышение осведомленности населения и решение социально-экономических проблем, способствующих распространению семейного насилия. Только такой подход позволит эффективно бороться с этой проблемой и обеспечить защиту прав женщин в Кыргызской Республике.

В 2023 году наблюдаются значительные изменения в динамике рассмотрения дел, связанных с семейным насилием, в судебной системе Кыргызской Республики. Анализ данных позволяет выделить несколько ключевых тенденций, которые свидетельствуют о трансформации подходов к рассмотрению таких дел и изменении нагрузки на судебные органы.

Во-первых, количество дел, направленных в суд, увеличилось до 391, что на 116 случаев больше по сравнению с 275 делами в 2022 году. Это составляет рост на 42%. Увеличение числа дел, переданных в суд, может указывать на повышение активности правоохранительных органов в расследовании случаев семейного насилия, а также на усиление внимания судебной системы к данной проблеме. Это может быть связано как с улучшением взаимодействия между правоохранительными органами и судами, так и с ростом осведомленности пострадавших о своих правах и возможностях обращения за судебной защитой.

Во-вторых, число прекращенных досудебных производств сократилось до 147, что на 54 случая меньше по сравнению с 201 делом в 2022 году. Это снижение составляет

26,9%. Данная тенденция может свидетельствовать об улучшении качества предварительного расследования и повышении уровня доказательной базы, что снижает вероятность прекращения дел на стадии досудебного разбирательства. Кроме того, это может быть результатом усиления контроля за соблюдением процессуальных норм при рассмотрении дел, связанных с семейным насилием.

В-третьих, количество дел, находящихся в производстве, увеличилось до 53, что на 33 случая больше по сравнению с 20 делами в 2022 году. Это значительный рост, который может быть обусловлен несколькими факторами. С одной стороны, это может указывать на увеличение числа сложных дел, требующих более длительного судебного рассмотрения. С другой стороны, это может быть связано с накоплением дел, которые еще не были завершены в установленные сроки, что свидетельствует о росте нагрузки на судебную систему.

Таким образом, 2023 год характеризуется тремя основными изменениями в динамике рассмотрения дел о семейном насилии: увеличением числа дел, направленных в суд, снижением числа прекращенных досудебных производств и ростом количества дел, находящихся в производстве. Эти изменения отражают как усиление работы правоохранительных органов и судов в борьбе с семейным насилием, так и увеличение нагрузки на судебную систему. Данные тенденции подчеркивают необходимость дальнейшего совершенствования механизмов правоприменения, повышения эффективности судебного разбирательства и обеспечения своевременного рассмотрения дел. Это требует как улучшения ресурсного обеспечения судов, так и повышения квалификации сотрудников правоохранительных органов и судей, занимающихся рассмотрением дел, связанных с семейным насилием.

Ниже рассмотрим статьи Уголовного кодекса Кыргызской Республики, связанные с семейным насилием. Представленные статистические данные за 2022 и 2023 годы позволяют выявить динамику преступлений данной категории.

Статистика преступлений, связанных с семейным насилием

Статья УК	Описание преступления	Количество случаев за 2022 г.	Количество случаев за 2023 г.
122	Убийство	17	35
130	Причинение тяжкого вреда здоровью	17	31
131	Причинение менее тяжкого вреда здоровью	21	18
134	Причинение тяжкого вреда здоровью по неосторожности	0	2
138	Истязание	98	14
139	Угроза причинения насилия, опасного для жизни и здоровья	0	0
154	Изнасилование	10	92
155	Насильственные действия сексуального характера	0	0
156	Понуждение к действиям сексуального характера	1	3
157	Действия сексуального характера с ребенком	6	18
158	Развратные действия	8	8
177	Семейное насилие	44	42
	Прочие преступления	247	328

Анализ представленных данных показывает увеличение числа преступлений, связанных с семейным насилием. В частности, в 2023 году зарегистрировано 35 случаев убийства, что вдвое превышает показатель 2022 года (17 случаев). Количество преступлений, связанных с причинением тяжкого вреда здоровью, также остается значительным – 31 случай в 2023 году против 17 в 2022 году.

Особое внимание следует обратить на резкий рост случаев изнасилования: в 2022 году зарегистрировано 10 случаев, а в 2023 году их число возросло до 92, что

свидетельствует об увеличении данного вида преступлений в 9,2 раза. В то же время отмечено снижение числа случаев истязания – с 98 в 2022 году до 14 в 2023 году.

Статистические данные также указывают на рост преступлений, связанных с сексуальными действиями в отношении детей. Так, количество случаев действий сексуального характера с ребенком увеличилось с 6 в 2022 году до 18 в 2023 году, что может свидетельствовать как о реальном росте числа преступлений, так и об улучшении их регистрации и выявляемости.

Следует отметить, что статья 177 Уголовного кодекса Кыргызской Республики, регулирующая вопросы семейного насилия, была введена в 2021 году и предусматривает уголовную ответственность за данное преступление. В 2023 году по данной статье возбуждено 42 уголовных дела, что подтверждает актуальность проблемы и необходимость усиления мер по борьбе с семейным насилием.

Анализ данных демонстрирует неоднозначные тенденции: рост определенных видов преступлений при одновременном снижении других. Это требует дальнейшего изучения причин динамики, а также разработки эффективных мер профилактики семейного насилия.

Согласно Декларации об искоренении насилия в отношении женщин (статья 4), государства обязаны осуждать насилие в отношении женщин и не ссылаться на обычаи, традиции или религиозные мотивы в качестве оправдания бездействия в вопросах его искоренения. Однако в Кыргызской Республике сохраняются дискриминационные традиции и обычаи, такие как похищение невест, детские браки и многоженство. Несмотря на принятые законодательные меры, данные практики продолжают существовать и требуют дальнейших усилий для их полного искоренения.

Похищение невест, долгое время остававшееся несанкционированной традицией, нередко приводило к принудительным бракам, сопровождавшимся физическим и сексуальным насилием. В некоторых случаях такие браки заканчивались разводами или суицидами. Дети, рожденные в подобных союзах, часто росли в неблагоприятной семейной среде и становились социальными сиротами при живых родителях. В прошлом привлечение к уголовной ответственности за похищение невесты сталкивалось с серьезными затруднениями, поскольку родственники потерпевшей могли скрывать факт преступления, опасаясь общественного осуждения.

Анализ традиционных практик в контексте семейного насилия подтверждает необходимость комплексных мер, направленных на усиление правовой защиты жертв насилия и преодоление укоренившихся дискриминационных норм.

Ситуация с похищением лиц для вступления в брак изменилась с введением более строгих мер уголовной ответственности. В соответствии со статьей 172 Уголовного кодекса Кыргызской Республики, похищение лица с целью вступления в брак наказывается лишением свободы на срок от пяти до семи лет. Если жертвой является ребенок, преступление карается более строгими санкциями – от семи до десяти лет лишения свободы. Лица, участвующие в преступлении в качестве соучастников, подлежат ответственности по этой же статье и получают аналогичные сроки наказания.

Статистические данные, опубликованные Министерством внутренних дел Кыргызской Республики в 2018 году, свидетельствуют о масштабах проблемы: за последние пять лет зарегистрировано 895 сообщений о похищении невест, однако лишь 168 случаев были квалифицированы как уголовные преступления и расследованы. [3] В 2021 году зафиксировано 560 случаев похищения и принуждения женщин к вступлению в брак, однако только 82 дела были переданы в суд, в то время как 460 дел были прекращены. [4] В 2022 году было зарегистрировано 36 случаев, а в 2023 году –14 случаев похищения женщин для вступления в брак. [5] Согласно данным Верховного суда Кыргызской Республики, по поступившим уголовным делам осуждены 49 человек, в том числе 4 женщины. [6]

Ужесточение уголовной ответственности за похищение лиц с целью вступления в брак привело к изменению правоприменительной практики: данный состав преступления отнесен к категории тяжких преступлений публичного обвинения. Это означает, что уголовные дела возбуждаются без заявления потерпевшей стороны, а виновные не могут быть освобождены от ответственности даже в случае примирения сторон. Как следствие, уже в 2023 году видны результаты данных изменений: районные суды вынесли приговоры всем причастным лицам без прекращения уголовных дел. Однако, несмотря на положительную динамику,

необходимо продолжать профилактическую работу, направленную на искоренение подобных негативных явлений в обществе.

Другой важный аспект в контексте семейного насилия – проблема детских браков. В 2016 году в Кыргызской Республике была принята законодательная норма, запрещающая заключение брака до достижения 18-летнего возраста. Введение данного запрета способствовало улучшению правоприменительной практики и снижению числа браков, заключенных с девочками в возрасте от 15 до 17 лет. Однако на практике нередко применяются меры примирения сторон, что позволяет многим нарушителям избежать лишения свободы. Вместо реального тюремного заключения применяются меры пробации, что снижает общий уровень наказания за данные правонарушения.

Согласно отчету Верховного суда Кыргызской Республики за 2023 год, по фактам нарушения законодательства о брачном возрасте при проведении религиозных обрядов в суд было передано 77 уголовных дел, из которых 11 были прекращены. По данным судебной практики, по этим делам осужден 241 человек, включая 51 женщину. [7] Ответственность за нарушение требований о брачном возрасте возлагается не только на жениха, но и на родителей обеих сторон, а также на лиц, проводивших религиозные обряды (молдо). Таким образом, необходимы дополнительные меры по усилению контроля и повышению эффективности правоприменения для предотвращения детских браков и защиты прав несовершеннолетних.

Анализ текущей ситуации с различными формами насилия в отношении женщин в Кыргызской Республике выявил ряд значительных проблем, требующих повышенного внимания и совершенствования правоприменительной практики. В последние годы отмечается рост случаев семейного насилия, что подчеркивает необходимость активного проведения профилактических мероприятий, направленных на предотвращение насилия в семье и искоренение дискриминационных норм.

Несмотря на законодательный запрет, практика многоженства остается распространенной. Одним из факторов, затрудняющих эффективное применение соответствующих норм, является вовлеченность высокопоставленных чиновников, что создает барьеры для реализации законодательства. Опыт принятия норм, направленных на ужесточение ответственности за похищение женщин и детские браки, свидетельствует о сложности внедрения подобных законодательных инициатив. Данные нормы были приняты главным образом благодаря давлению со стороны гражданского общества и международных организаций. В связи с этим дальнейшая борьба с многоженством потребует значительных усилий и координации на всех уровнях.

Особое внимание следует уделить вопросам защиты женщин, пострадавших от семейного насилия, причиной которого, как представляется, нередко выступают детские браки, принуждение к вступлению в брак и похищение с целью заключения брака. Существующая правоприменительная практика свидетельствует о необходимости усиления контроля за соблюдением законодательства, повышения эффективности механизмов правовой защиты и обеспечения неотвратимости наказания для лиц, совершивших подобные деяния. Решение указанных проблем требует комплексного подхода, предполагающего не только совершенствование нормативно-правовой базы, но и разработку действенных инструментов её реализации на практике.

Рекомендации по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики:

1. Проведение широкомасштабных информационно-просветительских кампаний среди населения, в особенности среди молодежи, с целью разъяснения вредных последствий таких практик, как похищение женщин с целью вступления в брак, многоженство и детские браки. Особое внимание следует уделить продвижению светских ценностей, принципов равенства и недопустимости дискриминации по признаку пола.

2. Закрепление на законодательном уровне недопустимости примирения сторон в случаях заключения детских браков, что будет способствовать обеспечению неотвратимости ответственности виновных лиц и исключению возможности уклонения от наказания.

3. Внедрение механизмов реализации решений международных правозащитных органов, принятых по индивидуальным жалобам, в том числе посредством создания системы мониторинга и контроля за деятельностью правоохранительных и судебных органов по выполнению таких решений.

4. Совершенствование мер по защите жертв насилия, включая обеспечение доступа к кризисным центрам, программам реабилитации, психосоциальной поддержке, а также предоставление квалифицированной юридической помощи.

5. Усиление межведомственного взаимодействия государственных органов и местных органов самоуправления в профилактике и раннем выявлении случаев семейного насилия, с привлечением институтов гражданского общества и местных сообществ.

Совершенствование законодательства и правоприменительной практики в сфере противодействия семейному насилию, детским бракам, принуждению к вступлению в брак и многоженству представляет собой приоритетное направление государственной политики. Эффективное противодействие указанным явлениям требует комплексного подхода, включающего нормативно-правовую реформу, внедрение действенных механизмов защиты и профилактики, а также усиление контроля за их реализацией. Дальнейшее развитие системы правоприменения должно быть ориентировано на обеспечение неотвратимости наказания, защиту прав пострадавших и устранение существующих правовых пробелов, препятствующих своевременному и эффективному реагированию на случаи нарушений прав женщин.

Список использованной литературы

1. https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20R.pdf
2. https://mvd.gov.kg/rus/domesticViolence/reports/30
3. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/countries.aspx?CountryCode=KGZ&Lang=RU Information on Kyrgyzstan for Consideration by the Committee on the Elimination of Discrimination against Women at its 76th Pre-Sessional Working Group (11 – 15 November 2019)
4. https://rus. https://rus.azattyk.org/a/31786886.htmlazattyk.org/a/31786886.html
5. https://ru.sputnik.kg/20240731/kyrgyzstan-pohishchenie-nevesty-ugolovnoe-delo-1087485909.html
6. https://data.gov.kg/dataset/othet-o-pa6ote-cydob-nepbon-nhctahunn-no-paccmotpehnio-yrojiobhbix-deji
7. https://sot.kg/statistics/main/index.php

Рецензент: к.ю.н., доцент Эратов И.Т.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 330.322:004.89:005
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-428-435

Акылбекова Н.И.1, Юйцзе Лю2, Чжан Бин2, Лю Цунцун1, И Чжоу1
Ж. Баласагын атындагы КУУ[1],
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети[2]
Акылбекова Н.И.[1], Юйцзе Лю[2], Чжан Бин[2], Лю Цунцун [1], И Чжоу[1]
КНУ имени Ж. Баласагына[1],
Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева[2]
Akylbekova N.[1], Yujie Liu[2], Zhang Bin[2], Liu Congcong[1], Yi Zhuo[1]
KNU J. Balasagyn[1],
Kyrgyz State University named after I. Arabaev[2],

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ЖАНА САНАРИПТЕШТИРҮҮ УЮШТУРУУЧУЛУК ӨНҮГҮҮНҮН КЫЙМЫЛДАТКЫЧТАРЫ КАТАРЫ
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ДРАЙВЕРЫ ОРГАНИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITALIZATION AS DRIVERS OF ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT

Кыскача мүнөздөмө: Жасалма интеллект (AI) жана санариптик технологиялардын тез өнүгүшү жана интеграциясы уюштуруучулук өнүгүүнүн жана экономикалык трансформациянын маанилүү кыймылдаткычтары болуп калды. Бул изилдөө AI жана санариптештирүүнүн уюштуруучулук натыйжалуулукка, атаандаштыкка жана инновациялык потенциалга кош таасирин изилдеп, аларды ишке ашыруу менен байланышкан мүмкүнчүлүктөрдү да, кыйынчылыктарды да баса белгилейт. Изилдөөдө 2019-жылдан 2023-жылга чейин Кыргыз Республикасындагы кичи жана орто ишканалардын (ЧОИ) өсүү динамикасы, ошондой эле санариптештирүүнүн кеңири моделдерин чагылдырган персоналдык компьютерлерди алуу жана пайдалануу тенденциялары талданат. Изилдөө мындан ары AI жана санариптик интеграциянын перспективаларын, анын ичинде оперативдүү натыйжалуулукту, чечимдерди кабыл алууну, инновацияларды, адам ресурстарын өнүктүрүүнү, кардарларды изилдейт.

Аннотация: Стремительное развитие и интеграция искусственного интеллекта (ИИ) и цифровых технологий стали важнейшими факторами организационного развития и экономической трансформации. В данном исследовании рассматривается влияние ИИ и цифровизации на эффективность, конкурентоспособность и инновационный потенциал организаций, выделяя как возможности, так и проблемы, связанные с их внедрением. В исследовании анализируется динамика роста малых и средних предприятий (МСП) в Кыргызстане с 2019 по 2023 год, а также тенденции в приобретении и использовании персональных компьютеров, отражающие более общие закономерности цифровизации. В исследовании дополнительно рассматриваются перспективы интеграции ИИ и цифровой среды, включая операционную эффективность, принятие решений, инновации, развитие человеческих ресурсов и взаимодействие с клиентами.

Abstract: The rapid development and integration of artificial intelligence (AI) and digital technologies have become essential drivers of organizational development and economic transformation. This study examines the impact of AI and digitalization on organizational efficiency, competitiveness, and innovation capacity, highlighting both opportunities and challenges associated with their implementation. The research analyzes the growth dynamics of small and medium-sized enterprises (SMEs) in the Kyrgyz Republic from 2019 to 2023, as well as trends in the acquisition and use of personal computers, reflecting broader patterns of digitalization. The study further explores the perspectives of AI and digital integration, including operational efficiency, decision-making, innovation, human resource development, customer

Негизги сөздөр: жасалма интеллект; санариптештирүү; уюштуруучулук өнүктүрүү; экономикалык эффективдүүлүк; чакан жана орто ишканалар; МКТ интеграциясы; инновациялар; Кыргыз Республикасы.

Ключевые слова: искусственный интеллект; цифровизация; организационное развитие; экономическая эффективность; малые и средние предприятия; интеграция ИКТ; инновации; Кыргызская Республика.

Keywords: artificial intelligence; digitalization; organizational development; economic efficiency; small and medium-sized enterprises; ICT integration; innovation; Kyrgyz Republic.

Introduction Current trends in the global economy demonstrate that digitalization and the introduction of artificial intelligence technologies are becoming key determinants of the sustainable development of organizations. In the context of increasing competition, dynamic changes in market conditions and growing uncertainty of the external environment, it is the intellectualization of management and production processes that allows for the formation of new sources of competitive advantages.

Artificial intelligence integrated into the corporate governance system makes it possible to transition from traditional decision-making models to adaptive and predictive mechanisms based on big data analysis, machine learning and predictive analytics algorithms. In turn, digitalization is the foundation of transformation processes that cover not only the technological, but also the institutional, organizational and socio-economic spheres of companies' activities.

Scientific interest in this issue is due to the need to develop conceptual foundations and practical tools that make it possible to use the potential of digital technologies and artificial intelligence to improve the efficiency of business processes, optimize resource provision and form the long-term sustainability of organizations.

In recent decades, the global socio-economic system has been experiencing qualitative changes due to the large-scale spread of digital technologies and the rapid development of artificial intelligence. These processes are forming a new paradigm of organizational development, within which the key factor of efficiency is the ability of companies to quickly adapt, transform innovatively and use intellectual resources to achieve sustainable growth.

Artificial intelligence is no longer exclusively a subject of academic research and is becoming a tool for practical management, allowing organizations to integrate intelligent algorithms into the system of strategic and operational planning. The use of machine learning technologies, predictive analytics and intelligent automation helps to optimize business processes, improve the quality of management decisions and reduce transaction costs.

Digitalization, in turn, is a system-forming condition for the transformation of modern business, ensuring the creation of digital platforms, the formation of new business models and the transition from traditional production and management mechanisms to innovative ones based on end-to-end digital solutions.

The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive analysis of the impact of artificial intelligence and digitalization on organizational development processes, which allows identifying the potential of these technologies to increase the competitiveness and sustainability of enterprises in the digital economy. The purpose of the article is to substantiate the role of artificial intelligence and digitalization as drivers of organizational development, as well as to identify areas of their effective application in modern conditions. Thus, the study of the relationship between artificial intelligence, digitalization and organizational development acquires not only theoretical significance, but also high applied value, as it determines the directions of strategic renewal and increasing the competitiveness of modern organizations in the digital economy.

Results The implementation of artificial intelligence and digitalization in organizational development has become a defining trend of the modern economy, profoundly reshaping business models, management practices, and competitive strategies. On the one hand, these technologies create unprecedented opportunities for efficiency enhancement, cost reduction, and innovation, enabling organizations to respond more flexibly to market dynamics and global challenges. On the other hand, the integration of artificial intelligence and digital tools brings with it a range of challenges, including high implementation costs, technological dependence, and potential social and ethical implications. Therefore, a balanced analysis of both the advantages and disadvantages of these transformative processes is essential for understanding their real impact on organizational growth and for identifying pathways to their sustainable and effective application.

The implementation of artificial intelligence and digitalization has a pronounced dual effect on organizational development. On the one hand, these technologies contribute to the growth of the efficiency and productivity of business processes, the reduction of transaction costs and the improvement of the quality of management decisions. Their use facilitates the automation of routine operations, ensures a more rational use of resources, creates conditions for strategic forecasting and strengthens the competitive position of the organization in the digital economy. In addition, digital technologies open

up new opportunities for personalization of customer service and contribute to the emergence of innovative business models. On the other hand, the implementation of artificial intelligence and digitalization is associated with a number of risks and limitations [1, 2, 3, 4, 22, 23, 24].

Table 1. Positive and negative aspects of implementing artificial intelligence and digitalization in organizational development

Positive Aspects	Negative Aspects
Increased efficiency and productivity of business processes	High initial costs of technology implementation
Reduction of transactional and operational expenses	Risk of technological dependence on external solution providers
Improved quality and speed of managerial decision-making through big data analysis	Potential errors in algorithms and misinterpretation of data
Automation of routine tasks and optimization of resource utilization	Job reduction in certain sectors leading to social tension
Strengthened competitiveness and resilience in the digital economy	Need for constant updates and adaptation of technologies
Enhanced strategic planning and forecasting capabilities	Threats of cyber risks and data leakage
Improved customer service quality through personalization and digital channels	Insufficient digital literacy among employees
Creation of new business models and innovative development opportunities	Possible widening gap between organizations with different levels of access to technologies

Source: compiled by the authors.

The key ones among them are significant initial investments, technological dependence on external developers and the likelihood of algorithm errors that can negatively affect decision-making. Automation of processes is often accompanied by job cuts, which gives rise to social tension, and the constant need to update digital solutions requires additional costs. The threat of cyber risks and leaks of confidential information cannot be ruled out, and the low level of digital literacy of personnel hinders the effective use of the latest technologies. An additional challenge is the growing inequality between companies with access to modern digital tools and those with limited resources.

Thus, the impact of artificial intelligence and digitalization on organizational development is ambivalent: their use opens up significant opportunities for business growth and transformation, but at the same time requires a comprehensive approach to risk management and the development of strategies to minimize negative consequences.

The process of digital transformation has emerged as a critical determinant of contemporary economic development, influencing all major sectors of the economy. The systematic integration of digital technologies has facilitated the restructuring of business models, the enhancement of managerial and organizational processes, and the efficient allocation and utilization of resources. Profound transformations have occurred in public administration, industrial production, the financial sector, and logistics, thereby underscoring the need for a comprehensive evaluation of digitalization's effects at both macroeconomic and microeconomic levels. Simultaneously, the widespread adoption of digital technologies has encountered a range of challenges, including institutional limitations, financial constraints, and regulatory complexities. Considering the accelerated evolution of the digital economy, it is imperative to identify prevailing trends, assess associated risks, and explore emerging opportunities within diverse economic systems. [5, 6, 7, 8, 9, 19]

The examination of digital transformation's impact on economic processes necessitates engagement with the scholarly literature that investigates sector-specific digitalization and its outcomes. In light of the extensive body of research, a comparative analysis of empirical findings against the conclusions of leading

scholars has been conducted. This approach not only corroborates certain established patterns of digital change but also highlights critical gaps in current knowledge. The following section presents a systematic review of key scientific contributions that analyze the influence of digital transformation on business operations, public administration, and other pivotal economic domains. [10, 11, 15, 17, 20, 21]

The analysis of the presented dynamics of the number of small and medium-sized enterprises (SMEs) in the Kyrgyz Republic for 2019–2023 shows that the small business sector is demonstrating steady growth. Thus, the number of small enterprises increased from 16,199 units in 2019 to 19,245 units in 2023, which indicates a gradual expansion of entrepreneurial activity and the creation of new jobs.

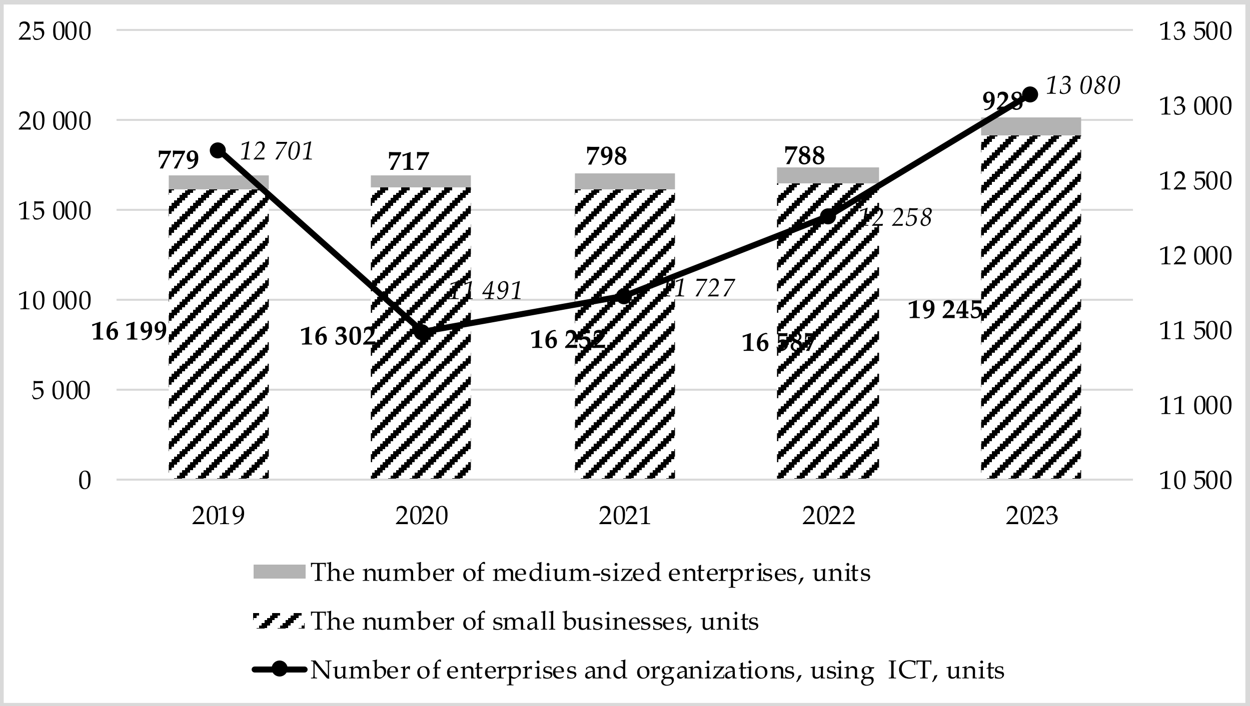

Figure 1. Dynamics of the number of small and medium-sized enterprises in the Kyrgyz Republic for 2019-2023, units

Source: compiled according to data from the National Statistics Committee of the Kyrgyz Republic. [18]

Medium-sized enterprises in the period under review also show a positive trend, despite some fluctuations: from 779 units in 2019, their number reached 928 units in 2023. At the same time, there is an increase in the number of enterprises and organizations using information and communication technologies (ICT). From 12,701 units in 2019, this figure increased to 13,080 units in 2023. This indicates a gradual digitalization of business and the introduction of modern technologies in management and production processes. In general, the dynamics show that the development of SMEs is accompanied by the active integration of digital tools, which increases the efficiency of enterprises and helps strengthen their competitiveness in the domestic and foreign markets.

An analysis of the dynamics of the number of personal computers in the Kyrgyz Republic for the period from 2019 to 2023 demonstrates a steady trend towards an increase in the computer fleet in the country. The total number of personal computers increased from 221,548 units in 2019 to 301,544 units in 2023, indicating a significant expansion of the digital infrastructure and an increase in the availability of computing resources for the population and organizations.

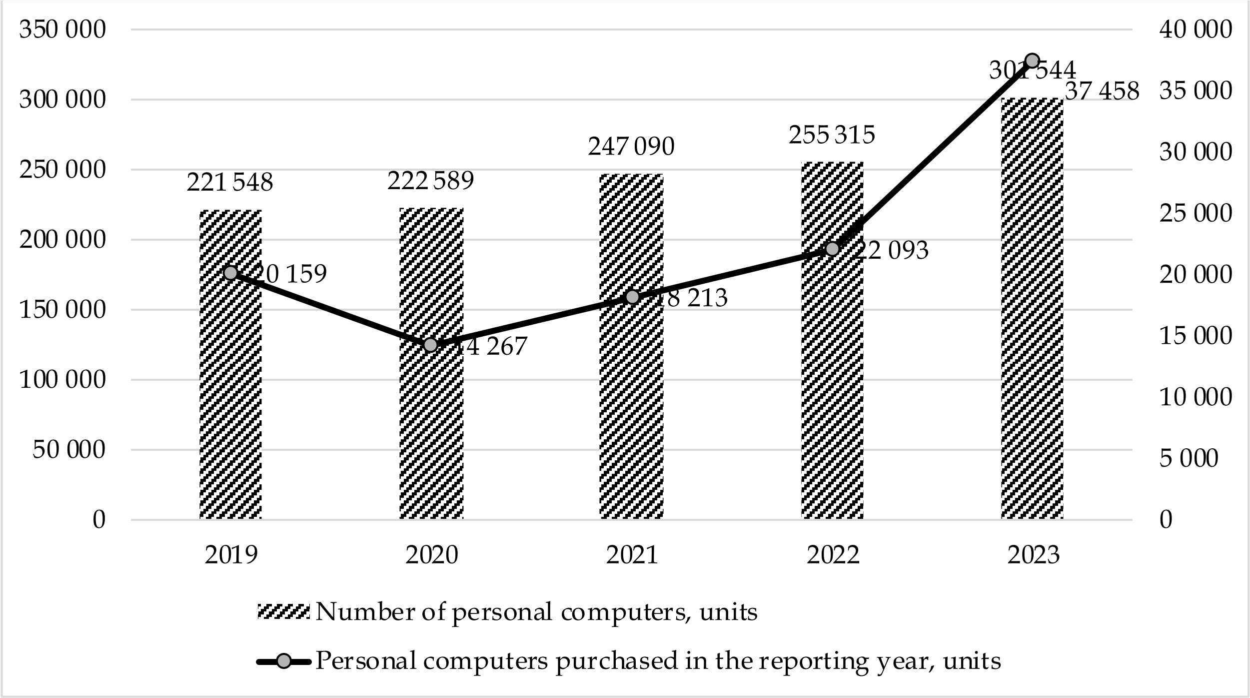

Figure 2. Dynamics of the number of personal computers in the Kyrgyz Republic for 2019-2023, units

Source: compiled according to data from the National Statistics Committee of the Kyrgyz Republic. [18]

This growth reflects not only the expansion of the use of information and communication technologies in the educational, industrial and administrative spheres, but also the formation of prerequisites for the development of the digital economy and increasing the technological literacy of the population. When analyzing the purchases of personal computers in the reporting year, fluctuations are observed due to various economic and social factors. Thus, the number of purchased computers decreased from 20,159 units in 2019 to 14,267 units in 2020, which is likely due to the effects of global economic shocks, including the COVID-19 pandemic. Already in 2021, the indicator has recovered to 18,213 units, and in 2022 and 2023, the growth in acquisitions accelerated, reaching 37,458 units in 2023, which reflects the active renewal of the computer fleet and an increase in demand for modern digital devices.

Thus, the presented dynamics indicate a systemic digitalization of the economy and a gradual increase in the level of computerization in the country. The growth in the number of personal computers and their active renewal create the preconditions for a wider introduction of innovative technologies, expanding the possibilities of remote work and learning, as well as increasing the efficiency of management and production processes at all levels.

Discussion

Analysis of research by contemporary scholars shows that digital transformation has had a profound impact on economic productivity and the development of leading sectors, in particular energy, entrepreneurship and logistics. The study conducted by F. Mihai et al. [16] examined the digitalization of the energy sector and underscored the primary challenges associated with ensuring its operational resilience. The authors demonstrated a clear interdependence between the extent of digital technology adoption and the operational efficiency of energy enterprises. These findings align with the results of the present study, reinforcing the notion that digital modernization constitutes a pivotal instrument for enhancing economic efficiency and reducing operational costs across multiple sectors.

Digitalization of the business environment is also recognized as a critical determinant of regional economic competitiveness. In the research by D. Vîrjan et al. [25], the authors analyzed the correlation between the degree of digital integration and economic performance, concluding that active adoption of digital technologies fosters higher labor productivity, attracts investment, and stimulates innovation capacity. Comparative analysis of the studied countries corroborates these findings, revealing that Kazakhstan and Uzbekistan exhibit higher levels of digital integration, which in turn positively influences their macroeconomic indicators.

In the agricultural sector, the development of digital technologies is regarded as a strategic axis for economic modernization. D. Arivazhagan et al. [13] investigated the principal challenges associated with the digitalization of agriculture in Ukraine, identifying critical institutional and financial barriers to technology adoption. Their conclusions resonate with the observations of the present study regarding Kyrgyzstan and Tajikistan, where the agricultural sector continues to demonstrate low levels of digital integration due to similar financial and institutional constraints.

Furthermore, the analysis conducted by N. Doytch [14] addressed the impact of foreign direct investment on the economic development of Central Asian countries, establishing that the magnitude of investment inflows into the digital economy is contingent upon the quality of the institutional framework and the availability of a skilled workforce. The findings corroborate that sustained investment in digital transformation has contributed to economic growth in Kazakhstan and Uzbekistan, whereas Kyrgyzstan and Tajikistan require enhanced investment in digital infrastructure to achieve comparable levels of development.

Conclusion The analysis of artificial intelligence and digitalization as drivers of organizational development demonstrates that these technological paradigms play a transformative role in shaping modern business practices. Their integration enables organizations to optimize operational processes, enhance decision-making quality, and increase overall efficiency, while also creating opportunities for innovation and the development of new business models. At the same time, the adoption of AI and digital technologies entails significant challenges, including high implementation costs, technological dependency, cybersecurity risks, and the need to develop digital competencies among personnel.

Despite these challenges, the positive impact of AI and digitalization on organizational competitiveness, resilience, and adaptability in a rapidly evolving economic environment is evident. Organizations that strategically embrace these technologies can achieve sustainable growth, strengthen their market positions, and respond effectively to emerging trends and disruptions. Future research and practice should focus on developing frameworks that maximize the benefits of digital integration while mitigating potential risks, ensuring that AI and digitalization become not only tools for operational improvement but also catalysts for long-term organizational transformation.

Table 2. Model of implementation and use of Artificial intelligence and digitalization in organizational development

Perspective Area	Description
Operational Efficiency	AI and digital tools will further automate routine tasks, optimize resource allocation, and reduce operational costs, leading to more agile and efficient organizations.
Decision-Making and Analytics	Advanced data analytics and predictive modeling will enhance strategic and operational decision-making, enabling organizations to respond faster to market changes.
Innovation and Business Models	AI and digitalization will foster the creation of new business models, products, and services, supporting organizational growth and competitive advantage.
Human Resource Development	The integration of digital technologies will require upskilling employees, promoting digital literacy, and enabling new forms of collaboration and knowledge management.
Customer Experience	Personalized services, improved responsiveness, and digital customer engagement platforms will enhance client satisfaction and loyalty.
Sustainability and Resource Management	Digital solutions will enable more sustainable business practices, including efficient energy use, supply chain optimization, and environmental monitoring.
Global Competitiveness	Organizations leveraging AI and digital transformation will strengthen their positions in international markets through innovation, speed, and adaptive capabilities.
Risk Management and Security	Advanced monitoring systems and predictive analytics will improve organizational risk management, including cybersecurity and operational continuity.

Source: compiled by the authors.

The analysis outlining the perspectives of artificial intelligence and digitalization in organizational development indicates that these technologies offer multidimensional opportunities

for enhancing business performance and competitiveness. Operationally, AI and digital tools are expected to further automate routine processes, optimize resource utilization, and reduce costs, which will improve organizational agility and efficiency. In the realm of decision-making, advanced analytics and predictive modeling will enable organizations to make more informed strategic and operational choices, responding more rapidly to dynamic market conditions. Furthermore, the adoption of these technologies is anticipated to foster innovation, supporting the creation of new business models, products, and services that strengthen competitive advantage.

Human resource development emerges as a critical area, as organizations will need to invest in upskilling employees, enhancing digital literacy, and promoting effective knowledge management and collaboration. The customer experience is also set to improve through personalized services and digital engagement platforms, increasing satisfaction and loyalty. In terms of sustainability, digital solutions facilitate more efficient use of resources, optimized supply chains, and enhanced environmental monitoring, aligning organizational operations with global sustainability goals.

Additionally, organizations that strategically integrate AI and digitalization are likely to strengthen their global competitiveness by increasing speed, adaptability, and innovation capacity. Risk management and security also benefit, as predictive analytics and monitoring systems allow for better management of operational, technological, and cybersecurity risks. Overall, the table demonstrates that AI and digitalization serve as comprehensive drivers of organizational growth, with significant potential to transform multiple dimensions of business operations while simultaneously requiring careful management of human, technological, and strategic challenges.

References

1. Akylbekova N.I., Bigeldieva G.A., Mambetova A.A., Dzhumabaeva M.Z. Cybersocialization as a factor in the development of the network economy // Human intellectual potential in the system of modern scientific and educational processes: materials of the Second All-Russian scientific and practical conference with international participation. – Tomsk: NTL Publishing House, 2021, pp. 200-210.

2. Akylbekova N.I., Mambetova A.A., Sabyrova A.O. The role of export of educational services in the development of tourism. Problems and prospects for the development of tourism in the Russian Federation: collection of the VIII All-Russian (with international participation) scientific conference “Problems and prospects for the development of tourism in the Russian Federation” (Sevastopol, November 3-4, 2023). – Moscow: Pero, 2023, pp. 263-367.

3. Akylbekova N.I. Social services as a factor in the development of human capital / N.I. Akylbekova // Current issues of modern economics, 2022, No. 3, pp. 24-28.

4. Akylbekova N.I., Zhakshylykova K.Zh. About professional competence in system preparations specialists //Bulletin of the International University of Kyrgyzstan. 2023. № 3 (51), c. 73-77.

5. Akylbekova, N.,Duishenalieva Z.T., Kuramaeva E.D., Myrzakhmatova Zh.B., Ashimbayev T.A. (2024) Green Banking as an Innovative Benchmark for the Development of the Banking System in the Face of Global Challenges. Development of international entrepreneurship based on corporate accounting and reporting according to IFRS: Volume 1, 2, Advanced Series in Management.

6. Akylbekova N.I. Economic security as a determinant of national security / N.I. Akylbekova, M.A. Dzhenalieva, A.T. Sagynbaeva // Issues of sustainable development of society, 2019, No. 4, pp. 6-15.

7. Akylbekova N.I. The role of the banking sector in the economy of Kyrgyzstan / N.I. Akylbekova, S.S. Bayguttiev // News of the Issyk-Kul Forum of Accountants and Auditors of Central Asian Countries, 2019, No. 4 (27), p. 21-27.

8. Akylbekova N.I. Development of the banking system in the Kyrgyz Republic: problems and prospects / N.I. Akylbekova, // Innovative processes in science and technology of the XXI century. Proceedings of the XVIII International scientific and practical conference of students, graduate students, scientists, teachers and practitioners. Volume 1. Tyumen, 2020, pp. 51-56.

9. Akylbekova N.I. National banking system in the context of global challenges / N.I. Akylbekova, M.A. B.B. Nasyrova, Z.T. Duishenalieva, M.Z. Dzhumabaeva, A.A. Mambetova // XVII International Scientific Conference "Promising Humanitarian, Social and Economic Research". – Murmansk, 2023, No. 4, pp. 18-21.

10. Akylbekova N.I., Zhakshylykova K.Zh., Konokbay kyzy Zh. Human resources as a factor in the innovative development of the economy // collection. materials of the International Scientific and Practical Conference “Current Problems and Trends in the Development of Modern Economics”. – Samara,

2023, November 16-17, 2023.
11. Akylbekova N.I., Zhakshylykova K., Mambetova A.A., Nasyrova B.B., Esenkulova Zh. Sh. Self-control with a competence-based approach to teaching economic students // Danish Scientific Journal, 2024, №81, pp. 47-51.
12. Amanbaeva C., Akylbekova N., Zaitenova N., Baitokova M., Omurova S. Improvement of the Budget Forecasting System in the Kyrgyz Republic. Theoretical and Practical Research in the Economic Fields, 2024, 15 (4), pp. 970-982. DOI: 10.14505/tpref.v15.4(32).14
13. Arivazhagan, D., Patil, K., Dubey, C., Uppal, A., Gupta, S.K., Mishra, P., Akimova, L. 2022. An assessment of challenges of digitalization of agrarian sector. In: B. Alareeni, A. Hamdan, R. Khamis, R. El Khoury (Eds.), International Conference on Business and Technology (pp. 48-57). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-26956-1_5
14. Doytch N. Do FDI inflows to Eastern Europe and Central Asia respond to the business cycle? A sector level analysis // Journal of Economic Asymmetries, 2021, 23. – URL – https://doi.org/10.1016/j.jeca.2020.e00194
15. Kozhoshev A.O., Kulueva C.R., Saiakbaeva A.A., Nuralieva C.A. Issues of the Development of Digital Entrepreneurship in the Regions of Kyrgyzstan // Bogoviz, A.V., Popkova, E.G. (eds) Digital Technologies and Institutions for Sustainable Development. Advances in Science // Technology & Innovation. Springer, Cham, 2022.
16. Mihai F., Aleca O.E., Stanciu A., Gheorghe M., Stan M. Digitalization. The engine of sustainability in the energy industry // Energies, 2022, 15(6), 2164. – URLhttps://doi.org/10.3390/en15062164
17. Mukambaeva I., Sayakbaeva A., Akylbekova N., Ermekova A., Shambetova E. Influence of the state investment budget on the kyrgyz agricultural sector through data analysis. SIST 2024 - 2024 IEEE 4th International Conference on Smart Information Systems and Technologies, Proceedings, 2024, pp. 409–414.
18. National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. – URL: https://stat.gov.kg/ (accessed July 21, 2025).
19. Sayakbaeva A.A., Akylbekova N.I. Taalaibek M. Human potential as a factor in economic development // News of the Issyk-Kul Forum of Accountants and Auditors of Central Asian Countries, VII Israilov Readings, 2018, pp. 74-81.
20. Sayakbaeva A.A., Akylbekova N.I., Taalaibek T. Problems of human capital development in the Kyrgyz Republic // collection. materials of the XI All-Russian Personnel Forum named after. AND I. Kibanova “Human capital in the digital economy”. – Samara, 2020, pp. 23-31.
21. Sayakbaeva A.A. Digitalization as a platform for the development of online business in the banking sector of the Kyrgyz Republic / A.A. Sayakbaeva, N.I. Akylbekova, T. Taalaibek // Actual issues of modern economics, 2020, №9, pp.394-404.
22. Sayakbaeva A.A. The influence of foreign investments on the development of enterprises of the Kyrgyz Republic / A.A. Sayakbaeva, N.I. Akylbekova, Nurmukambetova // Eurasian Scientific Association, 2019, No. 10-4(56), pp. 334-338.
23. Sayakbaeva A.A. The impact of the COVID-19 pandemic on the socio-economic development of Kyrgyzstan / A.A. Sayakbaeva, N.I. Akylbekova, Taalaibek Temirlan // Reforma, 2021, №3(91), pp. 6-12.
24. Sayakbaeva A.A. The role of the social component in the development of the economy / A.A. Sayakbaeva, N.I. Akylbekova // Eurasian Scientific Association. – M.: ENO, 2021, T. 3, No. 2 (36), pp. 164-167.
25. Vîrjan, D., Manole, A.M., Stanef-Puică, M.R., Chenic, A.S., Papuc, C.M., Huru, D., Bănacu, C.S. 2023. Competitiveness – The engine that boosts economic growth and revives the economy. Frontiers in Environmental Science, 11, 1130173. – URL: https://doi.org/10.3389/fenvs.2023.1130173

Рецензент: к.э.н., доцент Джееналиева М.А.

УДК 336(575.1)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-436-9

Макембаева Р.Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Макембаева Р.Б.
КНУ имени Ж. Баласагына
Makembaeva R.B.
KNU J. Balasagyn

ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА ТАРЫХЫЙ ШАРТТАР – КЫРГЫЗСТАНДЫН АКЧА СИСТЕМАСЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫНА ЖАНА ӨНҮГҮШҮНӨ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕНЕЖНОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСТАНА
ECONOMIC AND HISTORICAL PRECONDITIONS FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE MONETARY SYSTEM OF KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала Кыргыз Республикасынын акча системасынын түзүлүшү жана өнүгүшүнүн экономикалык жана тарыхый шарттарын талдоого арналган. Россия империясынын жана Советтик Союздун бул аймактагы акча жүгүртүүгө тийгизген таасири, революциялар, реформалар жана инфляциялык кризистердин кесепеттери каралат. Айрыкча 1920-жылдардан тартып СССРде жүргүзүлгөн акча реформалары жана алардын Кыргызстан сыяктуу республикаларга тийгизген таасири кеңири баяндалат. 1993-жылы улуттук валюта – сомдун киргизилиши өлкөнүн экономикалык эгемендүүлүгүнүн негизги этабы катары өзгөчө баса белгиленет. Автор реформанын саясий-экономикалык шарттарын жана максаттарын: рублдук зонадан чыгуу, акча жүгүртүүнү турукташтыруу, өз алдынча каржы саясатын түзүү жагынан ачыктап берет. Валютаны алмаштыруу механизмдери, курстар жана калктын кызыкчылыгын коргоо чаралары баяндалган. Реформа Кыргызстандын заманбап акча системасынын өнүгүшүнө жана каржылык көз карандысыздыгын чыңдоого негиз салганы белгиленет.

Аннотация: Статья посвящена анализу экономических и исторических предпосылок формирования и развития денежной системы Кыргызской Республики. Исследуется влияние Российской империи и Советского Союза на денежное обращение в регионе, включая последствия революций, реформ и инфляционных кризисов. Особое внимание уделено денежным реформам в СССР, начиная с 1920-х годов, и их последствиям для республик, включая Кыргызстан. Подробно рассматривается процесс введения национальной валюты – сома – в 1993 году, как ключевого этапа становления экономического суверенитета страны. Автор раскрывает политико-экономический контекст реформы, а также её цели: выход из рублёвой зоны, стабилизация денежного обращения, формирование самостоятельной финансовой политики. Описаны механизмы обмена валют, курс, принятые меры по защите интересов населения. Подчёркивается, что реформа создала предпосылки для развития современной денежной системы Кыргызстана и укрепления его финансовой независимости.

Abstract: This article analyzes the economic and historical preconditions for the formation and development of the monetary system of the Kyrgyz Republic. It examines the influence of the Russian Empire and the Soviet Union on monetary circulation in the region, including the impact of revolutions, reforms, and inflationary crises. Special attention is given to the monetary reforms in the USSR starting from the 1920s and their effects on the republics, including Kyrgyzstan. The introduction of the national currency – the som – in 1993 is examined in detail as a key step in achieving the country's economic sovereignty. The author explores the political and economic context of the reform and its goals: exiting the ruble zone, stabilizing currency circulation, and forming an independent financial policy. The mechanisms of currency exchange, exchange rates, and measures to protect the interests of the population are described. The article emphasizes that the reform laid the foundation for the development of Kyrgyzstan's modern monetary system and the strengthening of its financial independence.

Негизги сөздөр: акча системасы; Кыргызстан; тарыхый өнүгүү; Советтик Союз; акча реформасы; инфляция; улуттук валюта; кыргыз сому.

Ключевые слова: денежная система; Кыргызстан; историческое развитие; Советский Союз; денежная реформа; инфляция; национальная валюта; кыргызский сом.

Keywords: monetary system; Kyrgyzstan; historical development; Soviet Union; monetary reform; inflation; national currency; Kyrgyz som.

Развитие денежной системы на территории Кыргызстана неразрывно связано с развитием денежной системы сначала России, в состав которой он входил с 1863 года, а затем СССР. Денежная система Кыргызстана являлась составной частью их денежных систем. Поэтому, чтобы понять денежную систему сегодняшнего Кыргызстана сделаем краткий экскурс в историю развития денежных систем России и Советского Союза. После Октябрьской революции на территории России до 1919 года выпускались в обращение денежные знаки царского и временного правительства, а с 1919 года стали выпускаться советские деньги под названием “расчетные знаки”. Их выпуск возрос в 28 раз в 1920 году, против 1918 года, что привело к полному обесценению денег и колоссальному росту цен. Образование в 1918 году на территории России Туркестанской Автономной Советской Социалистической Республики, в состав которой вошел и Кыргызстан, повлекло за собой введение здесь новых денег достоинством в 1, 3 и 10 рублей, выпуск которых проводился по постановлению Совнаркома РСФСР. На банкнотах Туркестанского края указывалось, что они являются временными кредитными билетами. Выпускались и так называемые разменные деньги Туркестанского отделения Государственного банка, которые имели хождение наравне с государственными кредитными билетами в пределах Туркестанской АССР. Обеспечивались временные кредитные билеты – всем достоянием Российской республики, а разменные денежные знаки – хранящимся в Ташкентском отделении Государственного банка равноценным запасом денежных ценностей крупных достоинств. На деньгах был изображен двуглавый орел – герб Российской республики, аналогичный императорскому, но без символов царской власти – короны, скипетра и державы. Достоинство билетов указывалось на русском языке славянской вязью и на узбекском – арабской графикой. Исходя из вышеизложенного, напрашивается вывод о том, что изменения в денежной системе страны могут вызываться не только экономическими и политическими факторами, но и изменениями в административно-территориальном делении страны. В связи с недостатком денежных знаков в стране, вызванным ростом инфляции в период гражданской войны и военной интервенции, правительство в ряде случаев разрешало печатание купюр на местах. Так, в Средней Азии ходили денежные знаки Бухарской и Хорезмской Народных Республик. [1, с.10] Подобные региональные денежные системы были также в Закавказье и Дальневосточной области. В результате в России образовалась довольно пестрая картина денежного обращения с многочисленными видами денежных знаков, выпуск которых не поддавался никакому контролю. Это означало, что на территории РСФСР в этот период единой денежной системы не было.

В декабре 1922 года Всесоюзный съезд Советов принял декларацию и утвердил договор об образовании СССР. В связи с этим актом возникла необходимость создания единой денежной системы страны. Этот процесс занял с декабря 1922 года почти два года. В целях сокращения денежной массы и укрепления денежного обращения в России в 1922 и 1923 годах были проведены две деноминации. В результате 1 млн. рублей прежних образцов был приравнен к 1 рублю денежных знаков образца 1923 года. В соответствии с декретами СНК от 25 июля и 11 октября 1922 года были выпущены в обращение червонцы – банковские билеты, которые обеспечивались на 25% драгоценными металлами и на 75% краткосрочными векселями и легко реализуемыми товарами. Червонец имел золотое содержание в 7,74234 грамма и приравнивался по своей "твердости" к царской 10-рублевой золотой монете. Параллельно с червонцами в обращении находились катастрофически обесценивающиеся советские знаки. Поскольку червонцы обслуживали оптовый оборот, а розничный испытывал нужду в разменной валюте, в обращение были выпущены дополнительно к червонцу казначейские билеты достоинством в 1, 3, 5 рублей, что вошло в историю как второй этап денежной реформы 1922-1924 годов. Обмен совзнаков на рубли производился в соотношении 50 000:1. Кроме того, были выпущены серебряные и медные монеты. С 15 февраля 1924 года был прекращен выпуск совзнаков, а с 10 марта до 30 апреля 1924 года совзнаки и другие денежные знаки, обращающиеся на окраинах, подлежали выкупу на новые деньги. В результате

денежной реформы на территории созданного Советского Союза была введена устойчивая валюта – червонец и создана единая социалистическая денежная система.

Реформа явилась положительным фактором в развитии промышленности и сельского хозяйства, в завершении восстановительного процесса народного хозяйства. 1925 год был годом максимального за весь восстановительный период подъема промышленности. За этот год планируемая промышленная продукция выросла на 57% по сравнению с 1924 годом, производительность труда – на 40%. С 1 октября 1923 года по 1 октября 1925 года балансы банков увеличились в 5 раз, вклады и текущие счета – почти в 6,7 раза, учетно-ссудые операции – в 4,7 раза. [2, с.345]

Таким образом, интенсивное развитие операций кредитных учреждений на базе твердой валюты содействовало ускорению темпов экономического подъема.

Следует отметить, что на протяжении всей истории существования Союза правительством постоянно предпринимались меры по укреплению денежной системы. Так, после Великой Отечественной войны, нанесшей серьезные разрушения народному хозяйству и денежной системе страны, по постановлению СМ СССР и ЦК ВКП(б) от 14 декабря 1947 года «О проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары», в стране была проведена денежная реформа. Она ставила задачу – ликвидировать последствия войны в сфере денежного обращения, восстановить полноценный советский рубль и облегчить переход к развернутой торговле по единым ценам без карточек. Старые деньги обменивались на новые в соотношении 10 к 1, что привело к значительному уменьшению денежной массы на всей территории страны. Одновременно была произведена льготная переоценка вкладов в сберкассах. Денежные средства государственных предприятий и организаций, хранившиеся на их счетах в банках, сохранились без изменения. В результате реформы было изменено наименование банковских билетов, которые стали выпускаться не в червонцах, а в рублях. Одновременно были отменены карточки и снижены розничные цены, что создало условия для повышения покупательной способности и перевода рубля на золотую основу. Золотое его содержание было установлено в размере 0,222168 грамма чистого золота.

Быстрое развитие послевоенной экономики, рост объемов производства и товарооборота к концу 50-х годов привели к тому, что в стране гигантски разрослись денежные потоки. Для обеспечения улучшения организации учета денег, расчетов в народном хозяйстве и номинального уменьшения наличной денежной массы по постановлению Совета Министров от 4 мая 1960 года в стране с 1 января 1961 года был укрупнен масштаб цен. По этому постановлению все действующие цены были уменьшены в 10 раз. Обмен денег образца 1947 года производился на вновь выпущенные в расчете 10 к 1. Изменение масштаба цен 1961 года и унификация размеров банкнот способствовали облегчению планирования, учета и контроля в народном хозяйстве. В 60-е годы денежное обращение характеризовалось относительной стабильностью, а в 70-х годах в денежном обращении Союза стала наблюдаться тенденция замедления. Появились сбои в товарообороте, диспропорции в спросе и предложении, в доходах и расходах населения.

С началом перестройки хозяйственного механизма, начатой в середине 80-х годов в стране, проявились все негативные явления в экономике, накапливавшиеся годами: неблагоприятная структура экономики, хронический дефицит продовольствия, товаров и услуг, дефицит государственного бюджета, который достиг 200 млрд. рублей в 1990 году, что отрицательно сказалось на денежном обращении. Признаки финансового кризиса особенно обострились в 1990 и 1991 годах. Если ежегодная эмиссия наличных денег до 1988 года составляла от 0,4 до 5,8 млрд. рулей, то в 1989 году – 17,9, в 1990 году – 26,6, в 1991 – 127,6 млрд. рублей. [3, с.20] В этих условиях инфляция и цены росли высокими темпами, и денежное обращение становилось в стране все более неуправляемым. Иначе говоря, расстройство денежного обращения создало определенные экономические условия, содействующие и способствующее усилению процесса развала основ общества в тот период. История Союза полностью подтверждает это. Распад СССР в декабре 1991 года и тот неуправляемый "парад суверенитетов", который начался на его территории, еще больше усилили несбалансированность в денежном обращении и с неизбежной быстротой привели к развалу единого экономического организма и его денежной системы.

Распад Советского Союза оказал негативное влияние на экономику всех бывших союзных республик, в том числе и на Кыргызскую Республику. Это подтверждается следующими данными: в 1992 году по сравнению с 1991 годом произведённый национальный доход сократился на 17%, объём промышленного производства – на 26,3%, выпуск товаров народного потребления – на 59%, объём инвестиций – на 33%. Дефицит государственного бюджета составил 12,5% ВВП, что значительно превышает международно признанный допустимый уровень в 5%. Уровень инфляции превысил 1340%. [4, с.2] Тяжёлое социально-экономическое положение, сложившееся в Кыргызстане в начале 1990-х годов, обусловлено рядом объективных, специфических для республики факторов, в числе которых:

- **исторически сложившаяся структура экономики**, характеризующаяся технологической отсталостью и низкой эффективностью использования ресурсов, а также разрушением устоявшихся экономических связей в конце 1980-х – начале 1990-х годов;
- **высокая степень зависимости от торговли со странами СНГ,** что в условиях распада единого хозяйственного пространства сделало экономику Кыргызстана крайне уязвимой перед макроэкономическими потрясениями и ухудшением торговых отношений с бывшими союзными республиками;
- **зависимость от экономической политики России,** не учитывавшей особенности и потребности кыргызской экономики, что способствовало углублению кризисных явлений – инфляции, спаду производства, нарушению денежного обращения как в наличной, так и в безналичной формах;
- **отсутствие согласованной экономической политики в рамках СНГ**, включая бюджетную, кредитную и эмиссионную сферы;
- **постоянный рост цен на энергоносители**, который усугублял дефицит платёжного баланса, ухудшал финансовое положение предприятий и населения, а также способствовал дальнейшему росту цен.

В условиях экономического кризиса одним из ключевых шагов по стабилизации ситуации в Кыргызстане стало введение национальной валюты. Этот шаг позволил снизить напряжённость, вызванную несбалансированностью товарных и денежных потоков внутри страны.

Вопрос о введении собственной валюты дважды рассматривался Верховным Советом республики. Впервые – в апреле 1993 года, когда депутаты не поддержали предложение правительства о введении национальной денежной единицы. Тогда было решено вернуться к обсуждению этого важного вопроса после 10 мая 1993 года.

Однако на 12 мая того же года Международный валютный фонд, членом которого стал Кыргызстан, запланировал рассмотрение вопроса о предоставлении республике крупного кредита. Одним из ключевых условий получения этой финансовой помощи было наличие собственной национальной валюты.

С учётом этого обстоятельства, 10 мая 1993 года была срочно созвана внеочередная сессия Верховного Совета. В ходе детального обсуждения было принято постановление о введении в обращение национальной валюты – кыргызского сома.

Официальный обменный курс, установленный при введении национальной валюты, составлял:

- 1 сом = 200 рублей,
- 1 доллар США = 4 сома,
- 1 фунт стерлингов = 6,1180 сома,
- 1 немецкая марка = 2,4860 сома.

Такое соотношение действовало лишь в течение первых пяти дней обменной кампании. После этого был введён «плавающий курс», определяемый спросом и предложением на валютном рынке.

С целью защиты сбережений населения Комитетом по введению национальной валюты было принято решение пересчитать все рублёвые вклады по курсу 1 сом = 150 рублей.

По оценкам специалистов, на момент перехода на сом, объём денежной массы в обращении составлял около 50-53 млрд. рублей. Из этой суммы население предъявило к обмену лишь около 6,5 млрд. рублей, а ещё примерно 7 млрд. поступили через торговые точки и магазины. Оставшиеся средства были частично использованы в приграничной торговле с соседними государствами и Россией, а также отложены населением на будущее.

Все советские и российские рубли, собранные в ходе обмена на сомы, были возвращены в Центральный банк России. Эти средства были зачтены в счёт погашения

государственного долга Кыргызстана перед Российской Федерацией.

Одной из отличительных черт денежной реформы в Кыргызстане стала её открытость. Население страны было официально уведомлено о введении национальной валюты 7 мая 1993 года, а государства СНГ — за 54 дня до начала реформы.

В связи с тем, что часть населения Кыргызстана по объективным причинам не успела обменять рубли на сомы в основной период с 10 по 14 мая 1993 года, Комитет Кыргызской Республики по введению национальной валюты принял решение о проведении дополнительного этапа обмена. Он был организован для тех граждан, которые во время реформы находились в больницах, командировках, за границей, а также для чабанов и других работников, находившихся в отдалённых регионах страны.

На этом этапе принимались к обмену только российские рубли, и курс оставался прежним – 1 сом за 200 рублей. Заключительный, третий этап обмена прошёл 3-4 июня 1993 года. В этот период обмен союзных рублей на сомы производился уже по рыночному курсу и исключительно для граждан Кыргызской Республики.

Таким образом, денежная реформа в Кыргызстане проходила в три этапа, что выгодно отличает её по структуре от аналогичных реформ, проводившихся ранее в СССР и России.

Следует отметить, что установленный обменный курс 1:200 имел фактически конфискационный характер. Введение новой валюты сопровождалось резким изменением масштаба цен: стоимость товаров и услуг значительно возросла, что негативно отразилось на уровне жизни трудящихся.

Ведение национальной валюты в Кыргызстане стало важным этапом в формировании собственной денежной системы. В ходе реформы были затронуты все ключевые элементы этой системы:

- введена новая денежная единица – сом,
- изменены номиналы денежных знаков,
- установлен новый масштаб цен,
- определён порядок эмиссии и обращения денег,
- зафиксированы валютные курсы к российскому рублю и доллару США,
- определён орган, отвечающий за регулирование денежного обращения.

Основные цели введения национальной валюты заключались в следующем:

1. Освобождение от зависимости от рублёвой зоны и обеспечение республики собственными наличными средствами. Российская Федерация в условиях гиперинфляции уже не могла удовлетворять потребности всех бывших союзных республик в денежной массе.

2. Обретение экономического суверенитета – возможности самостоятельно формировать финансово-кредитную, налоговую и ценовую политику, а также устанавливать уровень заработной платы.

3. Снижение негативного влияния инфляционных процессов в России, от которых особенно страдали малые государства, вынужденные подстраиваться под решения более крупных экономик.

Все эти задачи в определённой степени были решены.

Значение этой реформы трудно переоценить: с введением сома начался процесс формирования национальной денежной системы Кыргызстана. Были заложены основы для дальнейшего экономического развития и укрепления финансового суверенитета страны.

Список использованной литературы

1. Койчуев Т., Плоских В. Сом – проблемы и надежды. – Бишкек: Илим, 1993, с. 10.
2. Атлас З.В. Социалистическая денежная система. – Москва: Финансы, 1969, с. 245.
3. Калядина И. От развала Союза к разделу рубля // Вопросы экономики, 1991, №12, с. 20.
4. Программа правительства Кыргызской Республики по углублению экономических реформ // Слово Кыргызстана, 01.03.1993, с. 2.

Рецензент: д-р э.н., профессор Есеналиева Б.Б.

УДК 940.5:958:327.7
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-441-445

Омурова Ж.О., Айбек кызы А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Омурова Ж.О., Айбек кызы А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Omurova J., Aibek kyzy A.
KNU J. Balasagyn

"БИР АЛКАК – БИР ЖОЛ" ДОЛБООРУНУН АЛКАГЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН КЫТАЙДЫН ТРАНЗИТТИК КЫЗМАТТАШТЫГЫ
ТРАНЗИТНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ КЫРГЫЗСТАНОМ И КИТАЕМ В РАМКАХ ПРОЕКТА «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ»
TRANSIT COOPERATION BETWEEN KYRGYZSTAN AND CHINA WITHIN THE FRAMEWORK OF THE "ONE BELT – ONE ROAD" PROJECT

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кытай Эл Республикасы "Бир алкак, бир жол" демилгеси алкагындагы Кыргызстан менен Кытайдын транзиттик кызматташтыгы талдоого алынган. Кыргызстан географиялык абалынын өзгөчөлүгүнө байланыштуу бул демилгеде маанилүү ролду ойнойт. Макалада Кытайдын Кыргызстандагы инвестициялык долбоорлоруна өзгөчө көңүл бурулуп, алардын аткарылышынын механизмдери, масштабдары жана Кыргызстандын экономикасына тийгизген таасири изилденет. Аталган долбоордун алкагында Бишкек-Нарын-Торугарт автожолунун реабилитациясы, ошондой эле Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолу жана Түндүк-Түштүк альтернативдик жол сыяктуу ири долбоорлор ишке ашкан. Ушул долбоорлор Кыргызстандын инфраструктурасын өнүктүрүү, аймактар аралык байланыштарды чыңдоо жана транспорттук потенциалын арттыруу аркылуу өлкөнүн туруктуу өнүгүшүнө олуттуу салым кошууда.

Аннотация: В статье анализируется транзитное сотрудничество между Кыргызстаном и Китаем в рамках инициативы «Один пояс – один путь», инициированной Китайской Народной Республикой. Кыргызстан играет важную роль в этой инициативе благодаря своему уникальному географическому положению. Особое внимание в статье уделено китайским инвестиционным проектам в Кыргызстане, рассматриваются механизмы их реализации, масштабы и влияние на экономику Кыргызстана. В рамках данного проекта были реализованы такие крупные проекты, как реабилитация автодороги Бишкек-Нарын-Торугарт, а также железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан и альтернативной дороги Север-Юг. Данные проекты вносят значительный вклад в устойчивое развитие страны, развивая инфраструктуру Кыргызстана, укрепляя межрегиональные связи и увеличивая его транспортный потенциал.

Abstract: The article analyzes the transit cooperation between Kyrgyzstan and China within the framework of the "One Belt – One Road" initiative initiated by the People's Republic of China. Kyrgyzstan plays an important role in this initiative due to its unique geographical location. The article pays special attention to Chinese investment projects in Kyrgyzstan, examines the mechanisms of their implementation, scale and impact on the economy of Kyrgyzstan. Within the framework of this project, such major projects as the rehabilitation of the Bishkek-Naryn-Torugart highway, as well as the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway and the alternative North-South road were implemented. These projects make a significant contribution to the sustainable development of the country, developing the infrastructure of Kyrgyzstan, strengthening.

Негизги сөздөр: "Бир алкак – бир жол"; Улуу Жибек жолу; Кытай; Кыргызстан; Түндүк-Түштүк альтернативдик жолу; Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолу.

Ключевые слова: «Один пояс – один путь»; Великий Шелковый путь; Китай; Кыргызстан; альтернативный путь Север-Юг; железная дорога Китай-Кыргызстан-Узбекистан.

Keywords: "One Belt – One Road"; the Great Silk Road; China; Kyrgyzstan; the alternative North-South route; the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway.

Киришүү: Кытай элдик республикасынын (КЭР) «Бир алкак – бир жол» демилгеси (BRI), кээде "Жаңы Жибек Жолу" деп да аталат, Пекин тарабынан ойлоп табылган эң дымактуу инфраструктуралык долбоорлордун бири. 2013-жылы КЭРдин төрагасы Си Цзиньпин тарабынан башталган өнүктүрүү жана инвестициялык демилгелердин кеңири

топтому алгач Чыгыш Азия менен Европаны инфраструктура аркылуу байланыштыруу үчүн иштелип чыккан. Акыркы он жылдын ичинде долбоор Африкага, Океанияга жана Латын Америкасына кеңейип, Кытайдын экономикалык жана саясий таасирин бир топ кеңейтти. [1]

КЭРдин «Бир алкак – бир жолдун» демилгесинин алкагында «21-кылымдын Деңиз Жибек Жолу» жана «Жибек Жолунун Экономикалык алкагы» концепцияларын сунуштаган. Бул долбоордун идеясы дүйнөлүк цивилизациянын тарыхында болуп көрбөгөндөй ой пикир, талкуу жаратууда. Аталган долбоор кеңири географиялык аймакты, көптөгөн өнөктөш өлкөлөрдү (Борбор Азиянын, Европанын жана Африканын 60тан ашык өлкөлөрүн), инвестициялардын эбегейсиз көлөмүн ишке ашыруунун узак мөөнөтүн камтыйт. [2]

Акыркы жылдары кыргыз-кытай мамилелери жаңы деңгээлге чыгып, стратегиялык өнөктөшкө айланды. Кыргыз Республикасынын Президенти С. Жапаров белгилегендей: «Кыргызстан Кытай Эл Республикасы менен бирге өнүгүүгө, экономикалык өсүшкө гана эмес, байыртадан бери элдерибизди байланыштырып келген Улуу Жибек жолунун кайра жаралышына салым кошкон бекем жана өз ара пайдалуу байланыштарды түзүүгө умтулат». [3]

«Бир алкак – бир жол» долбоорунун ишке ашырылышы менен Кыргызстандын экономикасына көп кытайлык компаниялар инвестиция салууда. Кыргызстан үчүн Кытай менен өз ара кызматташуу абдан олуттуу болууда, себеби Пекин тарабынан биздин республикада ишке ашып жаткан долбоорлорго бир кыйла инвестицияларды ишке ашырууда кытайлык адистер катышат. Кытай коңшу өлкөлөргө салган инвестициясы негизги багыттары энергетика, тоо кен тармагы, авто-унаа жолдорун реконструкциялоо жана темир жол тилкелерин куруу менен байланыштуу. Ошону менен катар Кытай Кыргызстан үчүн маанилүү болгон электр энергетика тармагындагы бир катар долбоорлорду ишке ашырууга катышууда. [4]

Кыргызстан Кытайдын түндүк-батыш тарабы менен чектешет. Биз мурдатан эле жакшы коңшулук мамилени сактап келебиз. Кытай 2013-жылдан 2019-жылдары «Бир алкак – бир жол» долбоорунун алкагында бир катар инвестициялык долбоорлор ишке ашырылган. [5, б. 240-242]

Белгилүү ишке ашырылган кытайлык инвестицияларга кыскача токтолсок [6]

	Инвестиция долбоорлору
1.	500 кВ Датка Кемин аба электр чубалгысын жана 500 кВ Кемин АЭСти куруу. Долбоордун баасы 389,8 млн. АКШ доллары.
2.	Бозымчак (алтын – 30 тонна, жез – 203 мин тонна). Алтын жана жез өндүрүү. Долбоордун баасы 373,3 млн. АКШ доллары.
3.	Кыргызстандын түштүгүндөгү электр линияларын жаңылоо. Долбоордун баасы 208 млн. АКШ доллары.
4.	Иштамберди (алтын 30 тонна). Долбоордун баасы 166,7 АКШ доллары.
5.	Бишкектин жолдорун куруу жана реконструкциялоо(10 участок). Долбоордун баасы 30 млн. АКШ доллары.
6.	Бишкек-Нарын-Торугарт автожолун реабилитациялоо. Долбоордун баасы 423,6 млн. АКШ доллары.

Бул инвестициялык долбоорлор Кыргызстандын эгемендүүлүк алгандан берки тарыхындагы эң ири чет элдик инвестиция катары кароого болгон. Өлкөнүн экономикасын өнүктүрүү жараянында чет өлкөлүк инвестициялар эбегейсиз роль ойнойт. КЭРден келген инвестиция 1995-жылдан башталган. Ал эми 2013-жыдан баштап «Бир алкак, бир жол» долбоорунун алкагында 2013-2014-жылдардын эволюциясын карасак жогорку темпте өскөн. [7, б. 79]

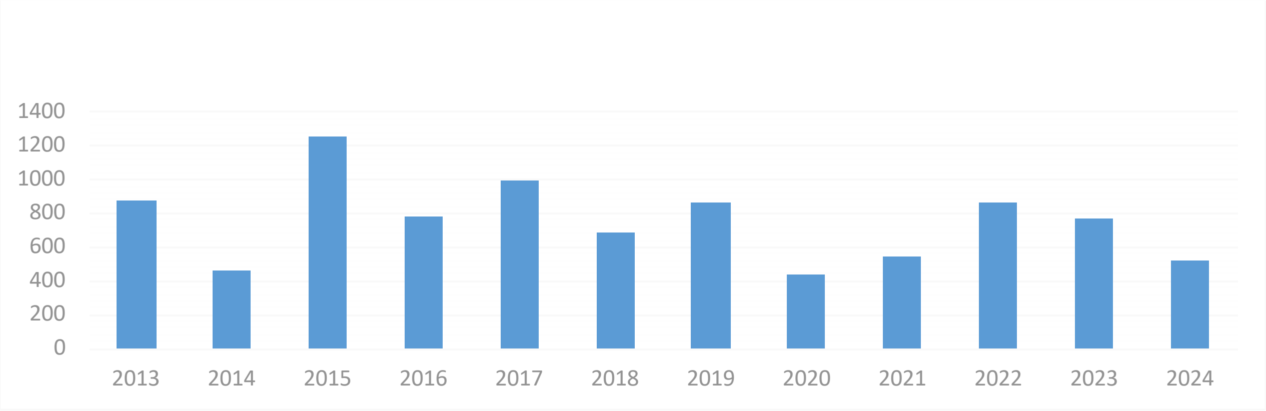

Кытай инвестицияларынын статистикасы [8]

Учурда КЭР менен Кыргызстандын ортосундагы «Бир алкак, бир жол» алкагында бир нече амбициялуу инвестициялык долбоорлорду ишке ашыруу пландалууда. Демилге боюнча эң белгилүү кытай инвестициялык долбоорлорунун бири: Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолун курулушу жана Түндүк-Түштүк альтернативалык жолунун курулушу актуалдуу маселе болууда. [9] Аталган темир жол тилкесин куруу XX к. акырында эки мамлекеттин мамлекет башчылары тарабынан каралып, бир нече жолу келишимдерге, макулдашууларга кол коюлуп келген. Бирок бул долбоор кагаз жүзүндө калып ишке ашпай келген.

Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолун куруу 2016-жылдан баштап алгылыктуу иш аракеттер башталган. [10] Аталган стратегиялык долбоор 2022-жылдын сентябрь айында Самаркандда Кыргызстан менен Кытай автожолду куруу долбоору боюнча кызматташуу келишимине кол коюшкан. Ал эми 2023-жылдын май айында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаровдун Кытайга болгон иш сапарынын жана Сиань шаарында өткөн “Кытай-Борбордук Азия” саммитинин жыйынтыгында бул транспорттук-логистикалык демилгени ишке ашыруу боюнча мындан аркы кадамдар боюнча Жол картасы бекитилип, техникалык-экономикалык негиздеменин акыркы варианты жарыяланган. [11]

Ал эми 2024-жылдын 20-декабрында Кыргыз Республикасынын менен КЭРдин ортосунда «Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан» темир жолу компанияларынын ортосунда инвестициялык макулдашууга кол коюлган. Бул инвестициялык макулдашууга Кыргыз Республикасынын Транспорт жана коммуникациялар министрлиги, ал эми инвестор тараптан – «Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан» темир жолу компаниясынын директорлор кеңешинин төрагасы Чжун Шэнгуй кол койгон. [12] Бул долбоор 4 млрд 700 млн АКШ долл. бааланган. 2024-жылдын 18-июнда бул каражаттын 51% Кытай, ал эми калган 49% Кыргызстан менен Өзбекстан тең бөлүп каржылай тургандыгы белгилүү болгон. Темир жолду курууга Кытайдын «China Railway International» компаниясы, Кыргызстандын «Кыргыз темир жолу» мамлекеттик ишканасы жана Өзбекстандын «Узбекистон темир йуллари» акционердик коому жооптуу болот.

Темир жол «Кашкар – Торугарт – Макмал – Жалал-Абад – Анжиян» багытында курулат. Бул каттам жүктөрдү жеткирүүнүн убактысын 7-8 күнгө, 900 чакырымга кыскартат. Темир жол Кыргызстандын аймагында жалпысынан 304,94 чакырымды түзөт. Анын ичинде жалпысынан 20 бекет, 42 даана көпүрө, 25 туннел каралган. [13] Бул темир жолдун ишке кириши Кыргызстандын континенттер аралык жүк ташуудагы позициясын олуттуу бекемдейт жана Кыргызстандын деңизге чыгуусун камсыз кылган жаңы эл аралык транспорт коридорлорун өнүктүрүүгө түрткү берет.

Учурда Иран–Түркмөнстан-Өзбекстан-Кыргызстан каттамы иштеп жатат. Темир жол линиясы Бандар-Аббас портунан Ош шаарына чейин созулат. 2023-жылы тогуз айда бул багытта 33 миң тоннадан ашык жүк ташылган. Тараптар Иран менен Кыргызстандын ортосунда контейнердик поездди сыноодон өткөрүү мүмкүнчүлүгүн карашууда. Ал ортодо Кыргызстан жана Түркиянын чек арасына Иран жолдору аркылуу жетүүгө үмүттөнүүдө. Бул үчүн Кыргызстан-Өзбекстан-Түркмөнстан-Иран-Түркия мультимодалдык коридору түзүлүүдө. [14]

Ал эми түндүк-түштүк альтернативдик жолдун курулушу 2014-жылы башталган. Түндүк-түштүк же Балыкчы – Жалал-Абад жолу: Кочкор, Чаек, Көкөмерен, Казарман аркылуу өтөт. Жалал-Абад – Казарман автожолунун курулушунун биринчи этабын 2018-жылы бүтүрүү пландалынган, экинчи долбоордо Казарман-Арал, үчүнчү долбоордо Арал-Кочкор-Балыкчы автожолун куруу каралган. Бишкек-Ош жолунан айырмаланып альтернативдүү жолдо ашуулар жок, эң бийик жери деңиз деңгээлинен 2 миң метр бийиктикте жайгашкан. Бул Көк-Арт ашуусундагы туннел, узундугу 4 миң метр. Нарын дарыясына узундуктары 400м жана 1000м болгон эки эстакадалык көпүрө курулган. Жол Нарын жана Жалал-Абад облустарынын кооз жерлеринен өтөт жана аталган областарды байланышын камсыздайт. [15]

Түндүк-түштүк долбоору Кыргызстандын ички аймактарынын экономикасынын өнүгүүсүнө шарт түзөт. Долбоорду ишке ашыруу келечекте автомобиль жолдорунун тармагын өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет, бул транспорттук каттамдардын санын жана ошого жараша түштүк менен түндүк аймактардан жүргүнчүлөрдү жана жүктөрдү ташуу чыгымдарын кыскартат. Жолдун курулушу эл аралык жана ички туризмди өнүктүрүүгө чоң салым кошот. Аталган маршрут жайгашкан аймактар – Сузак, Тогуз-Торо, Жумгал, Кочкор райондору социалдык-экономикалык өнүгүүгө кошумча мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Жаңы стратегиялык жолдун пайда болушу менен инфраструктура жакшырат – заманбап соода-сатык түйүндөрү, тамак-аш сатуучу, май куюучу жайлар, техникалык тейлөө станциялары пайда болуп, жаңы жумуш орундардын болуусун камсыздайт. [16]

Келечекте транзиттик жолдун аркасында Кыргызстанга Жакынкы Чыгыш жана Россия мамлекеттерине чыгуу менен эл аралык жүктөрдүн көлөмүн бир нече эсеге көбөйтүүгө мүмкүндүк ачылат. Келечектүү Түндүк-Түштүк альтернативдик жолу 2026-жылы ачылары болжолдонууда. [17] Дагы бир мультимодалдык коммуникация долбоору Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы автотранспорттук өткөөлдөрдүн системасын өнүктүрүү болуп саналат. Бул багыттын алкагында буга чейин Бедел ашуусу аркылуу Кытай менен жаңы автомобиль байланышы ачылган. 1996-жылдан бери кыргыз-кытай чек арасындагы бул өткөрүү пунктун ачуу маселеси чечилбей келген. Акыркы жылдарда бул жерде жаңы өткөрүү пунктунун инфраструктурасы модернизацияланат, ошондой эле Барскоон-Учтурфан-Аксуу автожолунун курулушу боюнча кытай тарап менен биргеликте иш алып барышууда. Бул Эркеч-Там жана Торугарттан башка үчүнчү чек арадан өтүүчү унаа өткөөлү болуп, логистикалык борборлор түзүлсө, келечекте олуттуу долбоорлордун бир болуп калаары шек жаратпайт. Натыйжада Кытайдын Кашкар шаарынан Өзбекстандын чек арасына жүк ташуу Казакстан аркылуу 10 күн болсо, Кыргызстандын автожол тармагы аркылуу 2 күндө жеткирүүгө болот. [18]

Корутунду: Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча төмөнкүдөй тыянак чыгарсак.

Азыркы кезде Кыргыз Республикасы менен Кытайдын кызматташтыгынын аймактык стратегиясында – «Бир алкак – бир жол» долбоорунун алкагында энергетика, тоо кендерин иштетүү, транзиттик жолдорду куруу ж.б. ири программаларын ишке ашыруу негизги орунда болууда. Ошону менен катар аталган долбоор алкагында кытайлык инвесторлордун кредиттик каржылоосу жылдан жылга көбөйүүдө.

Ал эми Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолу курулуусу ишке ашса транзиттик контейнердик ташуулардын өсүшүн камсыз кылуу менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн транзиттик деңгээли жогорулайт. Жаңы каттам калыптанган сайын анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жогорулап, ири өндүрүш ишканалары түрүндөгү жаңы жүк жөнөтүүчүлөр тартылып, транзиттик ташуулардын көлөмү көбөйүп, ташуунун өзүнүн баасы төмөндөйт. Ошентип, азыркы деңиз жана кургак коридорлордун тыгынын эске алганда, Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолунун альтернативасы жашоого жөндөмдүү жана Европа менен Азиянын ортосундагы көптөгөн байланыштардагы транспорттук деңгээли олуттуу болуусуна көмөктөшмөк.

Колдонулган адабияттар

1. China's Massive Belt and Road Initiative. – URL: https://www.cfr.org/backgrounder/chinas-massive-belt-and-road-initiative February 2, 2023.

2. Си Цзиньпин. Кытай Эл Республикасынын төрагасынын Назарбаев Университетиндеги сөзү // Жэньминь жибао онлайн. – 7-сентябрь, 2013. – Кирүү режими: http://russian.people.com (кайрылуу күнү: 28.02.2025).

3. Кыргыз-кытай чек арасындагы «Бедель» өткөрмө пунктунун ачылышына карата Кыргыз Республикасынын Президентинин кайрылуусу. – Кирүү режими: https://president.kg/news/all/25685 (кайрылуу күнү: 03.03.2025).

4. «Датка–Кемин» ЛЭП $400 миллионго ишке берилди // РИА Новости, 2015, 28-август. – Кирүү режими: https://ria.ru/20150828/1212297728.html (кайрылуу күнү: 04.03.2025).

5. Омурова Ж.О. Сотрудничество Кыргызской Республики с Китайской Народной Республикой в рамках проекта «Один пояс – один путь» // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения, 2019, т. 24, № 5, с. 236-249. – DOI: https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2019.5.17

6. Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Улуттук стратегиялык демилгелер институту. Кыргыз-кытай кызматташтыгы. – Кирүү режими: https://nisi.kg (кайрылуу күнү: 06.03.2025).

7. Омурова Ж., Шаршембиева Т., Айпери Шаршенбек к. Инвестиционная деятельность КНР в Кыргызской Республике // Мировая экономика и международные отношения, 2024, т. 68, № 4, с. 77-86. – Режим доступа: https://doi.org/10.20542/0131-2227-2024-68-4-77-86 EDN: UKCPTT

8. Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги, Улуттук статистика комитети. – Кирүү режими: https://stat.gov.kg (кайрылуу күнү: 06.03.2025)

9. “Кылымдын курулушу”. “Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан” темир жолу. – Кирүү режими: www.bbc/com (кайрылуу күнү: 30.03.2025)

10. Ashyrbekova A., Su Lei. Investment in highway construction in Kyrgyzstan under the “one belt and one road” initiative. Section 4. World economy. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/investment-in-highway-construction-in-kyrgyzstan-under-the-one-belt-and-one-road-initiative

11. Перспективы взаимодействия СУАР КНР и стран Центральной Азии в пространстве. – Режим доступа: https://shygystanu.kz/rus/archives/3414 (дата обращения 09.09.2023)

12. Кыргызстан “Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан” темир жол долбооруна Кытайдан насыя алат. – Кирүү режими: https://www.ayattyk.org (кайрылуу күнү: 30.03.2025)

13. Кыргыз Республикасынын Экономика жана Коммерция министрлиги. Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жолу качан курулуп бүтөт. – Кирүү режими: https://mineconom.gov.kg (кайрылуу күнү: 30.03.2025).

14. Темир жол инфраструктурасынын жаңы доору: ККӨ темир жолу // Пояс и Путь. – Кирүү режими: https://rus.yidaiyilu.gov.cn (кайрылуу күнү: 30.03.2025).

15. Кыргыз Республикасынын Транспорт жана коммуникациялар министрлиги. Түндүк–Түштүк альтернативдик жолу. – Кирүү режими: https://mtd.gov.kg (кайрылуу күнү: 03.04.2025).

16. Түндүк–Түштүк альтернативдик жолу // PIU MOTC. – Кирүү режими: https://piumotc.kg (кайрылуу күнү: 09.04.2025).

17. Түндүк–Түштүк альтернативдик жолунун ачылыш аземи кийинки жылга жылдырылды. – Кирүү режими: https://kaktus.media (кайрылуу күнү: 11.04.2025).

18. «Бедель» чек ара өткөрмө пунктунун ачылышы Кытай менен байланыштарды чыңдайт // Xinhua. – Кирүү режими: https://xinhua (кайрылуу күнү: 11.04.2025).

Рецензент: т.и.д-р, профессор Карыева А.К.

УДК 321.013
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-445-451

Сыдыкбаев Ч.М., Сүймөнова Ж.М., Ормонбекова Ж.Ы.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Сыдыкбаев Ч.М., Суймонова Ж.М., Ормонбекова Ж.Ы.
КНУ имени Ж. Баласагына
Sydykbaev Ch.M., Suimonova J.M., Ormonbekova J.Y.
KNU J. Balasagyn

БОРБОРДУ КОТОРУУ – ЭКОЛОГИЯЛЫК, ДЕМОГРАФИЯЛЫК ЖАНА САЯСИЙ-СОЦИАЛДЫК ЧЫҢАЛУУНУ ТОКТОТУУНУН ЖАЛГЫЗ ЖОЛУ

ПЕРЕНОС СТОЛИЦЫ – ЕДИНСТВЕННЫЙ СПОСОБ ПОЛОЖИТЬ КОНЕЦ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ, ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ И ПОЛИТИКО-СОЦИАЛЬНОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ

RELOCATING THE CENTER IS THE ONLY WAY TO PUT AN END TO ENVIRONMENTAL, DEMOGRAPHIC, AND POLITICAL-SOCIAL TENSIONS

«Эскини эптейм деп эсиң кетет, жаңысын кур»
(Элдик накыл)

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргызстандын борбор калаасына тийиштүү көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдору сунушталат. Борбор калааны Кочкор районуна көчүрүү менен бир катар: социалдык, экологиялык, демографиялык керек болсо аскердик маселелерди чечип алуу мүмкүндүгү аналитикалык негизде сунушталат. Сунушталган аймактын артыкчылыктуу жактары, айрым геосаясий, географиялык факторлор талданат жана тийиштүү сунуштар берилет. Ошондой эле макалада автор өзүнүн жүйөөлөрүн бир катар чет элдик жана ата мекендик окумуштуулардын илимий гипотезаларын мисал келтирүү менен бекемдейт.

Аннотация: В статье предлагаются способы решения проблем, касающихся столицы Кыргызстана. Наряду с переносом столицы в Кочкорский район, на аналитической основе предлагается возможность решения социальных, экологических, демографических проблем. Анализируются приоритеты предлагаемой территории, некоторые геополитические, географические факторы и даются соответствующие рекомендации. Также в статье автор подкрепляет свои аргументы примерами научных гипотез ряда зарубежных и отечественных ученых.

Abstract: The article suggests ways to solve the problems concerning the capital of Kyrgyzstan. Along with the transfer of the capital to the Kochkor district, the possibility of solving social, environmental, and demographic problems is proposed on an analytical basis. The priorities of the proposed territory, some geopolitical and geographical factors are analyzed and appropriate recommendations are given. Also in the article, the author supports his arguments with examples of scientific hypotheses of a number of foreign and domestic scientists.

Негизги сөздөр: Кыргызстан; капитал; көйгөйлөр; коомдук; демографиялык; экологиялык; капиталды котоpуу; Кочкор району.

Ключевые слова: Кыргызстан; столица; проблемы; социальные; демографические; экологические; перенос столицы; Кочкорский район.

Keywords: Kyrgyzstan; capital; problems; social; demographic; environmental; transfer of the capital; Kochkor district.

Кыргызстан эгемендикке жетишкен 34 жылдан бери башкалаада көйгөйлөр көбөйө берип кабат-кабат болуп кетти. Бишкек шаары негизи 500 миң кишиге эсептелген. 2024-жылдын декабрь айында Жогорку Кеңештин тармактык комитетинин жыйынында энергетика боюнча эксперт Э. Карыбеков борборду Кочкор районуна көчүрүүнү сунуш кылды.

«Проблемы Бишкека со смогом и пробками требуют комплексного, системного подхода. Как в Казахстане сделали с Алматы и Астаной, – привел он тогда пример и объяснил плюсы переноса столицы в Кочкорскую долину. – [Там], по новой дороге Север-Юг, поместятся пять Бишкека с аэропортами. Это центр Кыргызстана, [есть] готовая инфраструктура. В 60-80 км можно построить ТЭЦ Кара-Кече. Если надо, она возводится быстро. Вдоль автомобильной дороги проходит линия электропередачи Датка-Кемин в 500 КВт. На расстоянии локтя – Иссык-Куль, Сон-Куль, Чатыр-Куль и другие озера, красивые джайлоо», деп айтылат анын сунушу тууралуу басма сөздө таркаган маалыматта. [6]

Э. Карыбековдун борборду Кочкорго көчүрүү боюнча сунушу көп жагынан жөндүү. Мен бул боюнча Кочкор өрөөнүнүн эксперт санап өткөн артыкчылыктарынан башка факторлоруна токтолуп кетүүнү туура көрүп турам.

Азыркы Бишкектин башкы планы 60-жылдары түзүлүп, бир нече жолу өзгөртүлгөн, ал ошол замандын чен-өлчөмдөрү менен курулган. Ал учурда ордо калааны 40тан ашык жаңы конуш курчап калаары ойго да келбесе керек. Азыр алардын саны 99га жетти.

Бишкек шаарынын жолдору 40 миң автоунаага ылайыкталган болсо, азыр алардын саны 427 миң. Эгер жаңы борбор азыр пландалып долбоорлонсо, ал заманбап көз караш, шаар куруунун 1950-60-жылдардагы стандарттары менен эмес, азыркы замандын талаптарына шайкеш илимий жактан

негизделип, эл аралык адистер менен биргелешип даярдалмак. Улуттук илимдер академиясында окумуштуу техника илимдеринин доктору В.С. Энгелшт «Горение графита» деген илимий долбоорун ийне-жибине чейин изилдеп, эсеп-чотун чыгарып, айтып, ар кайсы аткаминердин эшигин кагып какшап жүрүп өтүп кетти. Ал Кара-Кече кенин казып ташыбай, жеринде шахта куруп жер астынан күйгүзүп газ кылып, түтүктөр менен тартып келип Ысык-Көл, Нарын, Чүй облустарын газ менен 300 жыл камсыз кылса болот деп илимий жактан негизделген долбоор сунуш кылган. Мен билгенден ал долбоор азыр анын уулунун колунда. Кара-Кече менен Кочкордун ортосу 90 чакырымга жакын.

Аталган өрөөн боюнча дүйнөлүк география, геосаясат илиминде да кызыктуу гипотезалар белгилүү.

Айтсак, англиялык окумуштуу географ, кийин геосаясат илиминин негиздөөчүсү Х. Макиндер «Хартленд» (дүйнөнүн жүрөгү, борбору) деген түшүнүктү киргизген. Анын пикири боюнча «Хартленд» Евразиянын борбордук бөлүгүндө тоолуу аймакта жайгашкан. Илимпоз жана геосаясатчы “ким «Хартлендге» ээлик кылса, ал дүйнөгө ээлик кылат” [4, с. 227] деп баса белгилейт.

Ал эми ата мекендик окумуштуу, геология жана минералогия илимдеринин кандидаты, доцент М.Н. Суюнбаев Х. Макиндердин концепциясын андан ары улантып, географиялык меридиан, координаттар боюнча эсептеп чыгып, «планетанын борбору Балыкчы шаарынан 42 чакырым түштүк-батыш тарапта, Кочкор кыштагына жакын жер» [1, с. 69-70] деп өзүнүн «Геополитические основы национальной безопасности Кыргызстана» деген илимий эмгегинде жазганы бар:

«Центр континента Евразия находится в районе вблизи озера Сонкуль в Кочкорском районе Кыргызстана (малоизвестный факт). Это нетрудно проверить: сложить широту юга и севера континента, разделить пополам, на этой широте (примерно 40°с.ш.) сложить долготу западной Испании и восточной части Японии и также сложить пополам. Из-за искажений картографических проекций на плоскость, визуально кажется, что центр Евразии находится на северо-востоке Казахстана. Следовательно, регион, включающий в себя Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, является географическим центром планеты (т.к. Евразия – самый большой континент), но при этом до сих пор не имеет общепринятого наименования на научной основе». [7]

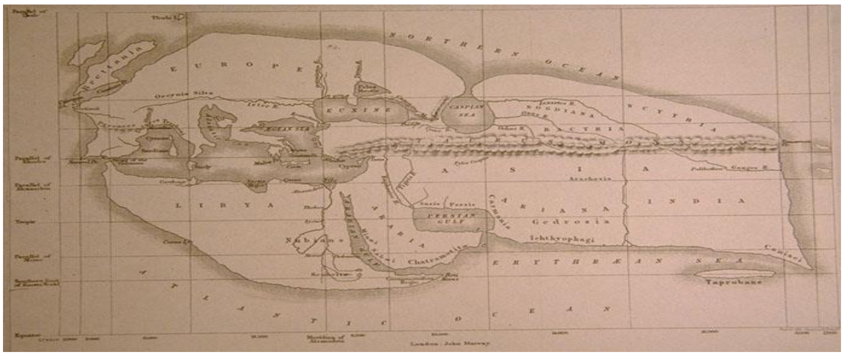

Автор деги эле чөлкөмдүн «Борбор Азия жана Казакстан» деп аталышына каршы анын ордуна «Борбордук Евразия» деп атоо анын географиялык жайгашуусуна толук жооп берерин белгилейт:

«Понятие «Центральная Азия» в отношении анализируемого региона абсурдно в силу следующих причин.

1. Регион географически расположен не только в Азии, но и в Европе (территория Казахстана западнее р. Эмба) – это сведения из учебника географии за 7 класс.

2. Центр Азии находится в Турфане (Синьцзянь) – за пределами региона, «обзываемого» сейчас «Центральная Азия»! Никто же не называет НАФТА «Латиноамериканским Союзом». Хотя вроде и в Америке, и Мексика – латиноамериканская страна. А здесь: часть Казахстана – в Европе, центр Азии в Синьцзяне – и вот вам: «Центральная Азия».

3. Страны региона находятся и в европейских структурах – ОБСЕ, EuropeAID/TACIS, ЕБРР.

4. Страны региона находятся и в евразийских структурах – СНГ, ОДКБ, ЕврАзЭс, ТС, ШОС, ОИК, СВМДА, ЕЭП.

5. Страны региона не входят ни в одну чисто азиатскую структуру. В Азиатский банк развития входят Австралия, страны Океании и евразийский Казахстан. В Исламский банк развития входят европейская Албания, исламские страны Африки, евразийские Казахстан и Турция.

6. В культурологическом отношении народы региона представляют собой и Азию, и Европу: европейский стиль образования. Кто из жителей региона сомневается, пусть попробует сходу назвать 5 великих китайских художников, 5 великих индийских писателей и 5 великих японских композиторов. Уверен, что, например, с немецкими композиторами, французскими писателями и итальянскими художниками у местного читателя проблем будет намного меньше». [7]

Ал эми Кочкор району жөнүндө айтсам, география илиминде өрөөн деген түшүнүк бар. Өрөөн – бул айланасын тоолор курчаган түздүк. Кыргызстанда мындай өрөөндөр саналуу. Мисалы, түштүктө Токтогул өрөөнү, түндүктө Кочкор өрөөнү. Кочкор Кыргызстандын борбордук бөлүгүндө жайгашкан, Түндүк-Түштүк альтернативдик жолу келгени тогуз жолдун тоомуна айланды. Жогоруда белгиленгендей, негизи борбор шаар кылууга ыңгайлуу эки өрөөн бар: бири түштүктө жайгашкан ал Токтогул району, экинчиси ушул Кочкор району. Токтогулда стратегиялык мааниси бар Токтогул суу сактагычы жайгашып, түздүгүнүн көпчүлүк бөлүгүн суу басып турат.

Э. Карыбековдун сунушунун тарыхый да негизи бар. 1920-жылдардын башында республиканын борборун аныктоо боюнча добуш берүүдө Кочкор району да коюлуп, аз гана добуш менен өтпөй калганын тарыхчы, профессор З. Курманов өзүнүн «Политическая борьба в Кыргызстане в 1920 годы» [5, с. 37-39] деген эмгегинде айтып өтөт. Ал эми ага чейин Кочкор кыштагы город Столыпино деп аталып, бир убакта 70 күн бою Кыргызстандын борбору болгон.

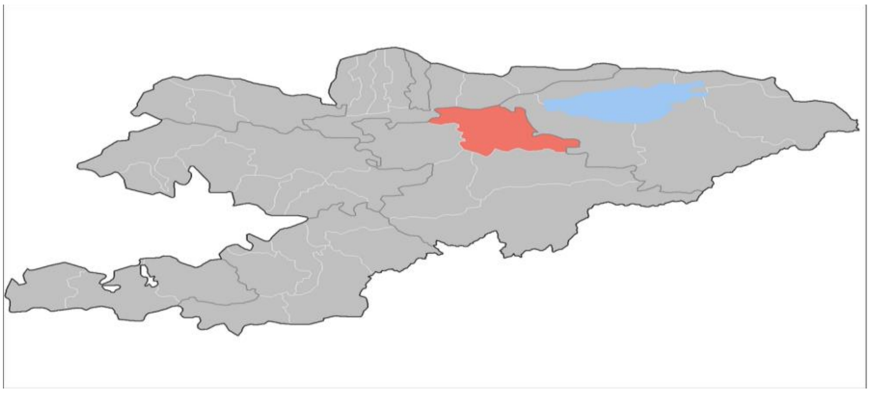

Эл аралык эксперттердин божомолунда, жакынкы эле он жылдыкта дүйнөдө климаттык миграция күч алат. Жер шарынын айрым аймактарында күндүн табы кескин ысып, жашоого жөндөмсүз боло баштайт. Ошол өлкөлөрдөн жумуш издеп эмес, жан багууну башкы максат кылып миндеген адамдар, үй-бүлөлөр тоолуу, суу башындагы аймактарга агылат. Ата мекендик айрым эксперттердин божомолунда, биздин өлкөгө 1 миллиондон 1,5 миллионго чейин «климаттык мигранттар» агылып кирет. [9, с. 22, 29] Ал жүрүмдүн айрым белгилерин азыр деле байкасак болот.

Айрым эколог-географ окумуштуулар Бишкек шаарына күч келе берип абал жыл санап оорлоп баратканын белгилешет: “Акыркы 14-15 жылдын ичинде урбанизация агымы (темпи) будун-чаңга (стихия) кептелди. Шаардын айланасында обочолонгон "микрорайондор" пайда болуп, алардын көпчүлүгү бир кабаттуу үйлөрдөн туруп, эч кандай инфраструктураны эске албастан курулуп, шаардын санитардык-эпидемио-логиялык жана экологиялык абалы-нын курчушуна (төмөндөшүнө) алып келди” дейт. [12, с. 95-98] М.М. Дылдаев өзүнүн илимий макаласында.

Азыр Бишкек шаарына туш тараптан күч келип, чыңалуу күчөп баратат. Бүтүндөй кичирайондор салынып жатат. Бара-бара аларды шаардын тазалоо шаймандары, канализациясы, суу түтүктөрү, суу менен камсыз кылчу резервуарлар көтөрө албай калчу учур деле алыс эмес. Бул Бишкек шаарындагы кышкы ыш менен жол тыгынын айтпагандагы көйгөйлөр. Бул түбөлүккө созулушу мүмкүн эмес. Бишкек тургай республиканы бага турган, түшүмдүүлүгү жогору Чүй өрөөнү ички жана тышкы миграциядан жабыр тартып жатат. Бул өз кезегинде улуттук коопсуздукка, тагыраагы тамак-аш коопсуздугуна коркунуч жаратат. [3, 367-369-бб.]

Абал ушул бойдон кала берсе мамлекет Бишкектин батыш тарабындагы Сокулук районуна караштуу жүздөгөн гектар түшүмдүү жерлерде турак жай салууга да уруксат берүүгө аргасыз болот. Бишкек батышты көздөй гана өсө алат, башка жол жок. Бул болсо өз кезегинде тамак-аш коопсуздугуна коркунуч жаратат. Демек, жакынкы эле келечектеги тамак-аш коопсуздугунун зарылчылыгынан да борборду которууну пландоо ишин баштоо максатка ылайыктуу. Планетанын калкынын саны 9 миллиардга жетсе, жер адамдарды бага албай калат деген да божомол бар. [3, 4-45-бб.]

Эми Кочкор районуна борборду көчүрүүнүн ыңгайлуулугунун бир нече себептерин айта кетели. Кочкор өрөөнүнүн узундугу 88, туурасы 22 чакырым. Кышы катаал эмес, кар дээрлик жатпайт. Жеринин түшүмдүүлүгү аз, демек түздүктөрдөгү айдоо аянттарына кылчактабай туруп шаар долбоорлосо болот. Түркия, Италиядагыдай адырларды, бөксө тоо беттерин да турак жай куруш үчүн көбүрөөк колдонсо болот. Дыйканчылыктын ордуна багбанчылыкка басым жасоо зарыл. Себеби, алма, өрүк, алмурут, карагат, малина – баары бышат. Кар жаабас кара Кочкордон башталган Чу дарыясы өрөөндү так ортосунан башынан аягына чейин жарып өтөт жана аны эки жээги токойго айланган. Сөөк, Каракол капчыгайлары жана Кызарт тараптан соккон жел илгери эле “Үч Көөрүк” деп аталып өрөөндүн батышынан чыгышына карай шамаал согуп табигый вентиляция милдетин аткарат. Күн дайым тийип тургандыктан жана Кочкордун кара шамаалы ар дайым согуп тургандыктан желден, күндөн алынчу кубат булактарын көбөйтүүгө шарттар жетиштүү. Балыкчыдан Кочкорго темир жол баратат. Ал жол андан ары түштүккө чыгып, Жалал-Абад, Ош аркылуу өтүп, Баткенди аралап кайтат. Союз убагында бул маршрут Тажикстандын Канибадам шаарына чейин барчу, Баткенге Канибадам аркылуу жетчүбүз. Ал жакта мурдагы Жалал-Абад-Фрунзе темир жолуна кошулушу стратегиялык жактан маанилүү.

Бир кезде борборду Ошко көчүрүү боюнча идеялар көп айтылган. Бирок ал идеялар коопсуздук жагдайын эске алган эмес. Дүйнөдө бир тууган катары кабыл алынып келген мамлекеттер да айыгышкан согушка өтүп, касташып калышты. Өлкөнүн түштүгүндөгү коңшулар менен мамиле татаалдашып кетпешине кепилдик жок. Эгерде согуштук кырдаал түзүлсө, өлкө борбору бир заматта изоляцияда, блокадада калып калуу тобокелдиги бар. Мындай шартта мамлекеттин борбору Ош, Баткен облусунда жайгашканы опурталдуу. [9, с. 84-89]

Ошондуктан борборду көчүрүү боюнча илимий негизделген сунуштардын ичинен Токтогул шаарчасын же анын тегерегин ылайык көргөн адистердин да пикирлери эске алууга татыктуу. Атап айтсак, Кыргызстандын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институтунун изденүүчүсү Жыргалбек Касаболотов «Кыргыз Республикасындагы күч түзүмдөрүнүн функционалдык дисбаланс маселеси» аттуу макаласында негизинен коопсуздук жаатындагы бир нече жагдайды, ошондой эле Бишкек жана Ош шаарларынын ашыкча жүктөмүн, логистикалык жана башка факторлорду эске алуу менен борборду Токтогулга көчүрүүнү сунуш кылган. [2, 52-53-бб.]

Чындыгында эле Токтогул менен Кочкор аскер күчтөрүн жайгаштыруу, өлкөнүн түпкүрүнө дислокациялап кайра жайгаштыруу, тездик менен жылдыруу маселесинде да ыңгайлуу. Чек ара аскерлерине борбордогу негизги аскердик контингенттен көмөк өлкөнүн бардык аймактарына тез жетиши

өзгөчө маанилүү. Кочкордон жаңы курулган жол менен Ошко 5 саатта, Баткенге 7 саатта, Жалал-Абадга 4 саатта аскер күчтөрүн жеткирсе болот.

Кыргызстан – тоолуу өлкө, анын аймагынын 90% ашыгы тоолордон турат. Тоолуу шартта согушууга ылайыкталган, мыкты даярдыктагы жөө аскерлер бөлүктөрүн жайгаштырууга эң ылайыктуу (негизги түздүктөн башка да) чоң коктулар, капчыгайлар Кочкор өрөөнүндө жетиштүү. Себеби аскерлерди даярдоодо классикалык салттарды тоолуу шартта аракеттенүү менен айкалыштырып даярдоо зарылдыгы бышып жетилгенине көп болгон. Кыргызстандын аскердик доктринасы тоолуу согуш талаасына ылайык түзүлүшү керек экенин мындан бир нече жыл мурун эле аскер эксперти Леонид Бондарец жазып чыккан жайы бар. [8, с. 26]

Эске ала турган дагы бир жагдай: Нарын облусу – Кыргызстанда аймагы эң чоң, бирок калкынын жыштыгы эң төмөн аймак. Демографиялык гигант Кытай менен чектешкен Ат Башы районунун эле аймагы Чүй облусунан чоңдук кылат. Демографиялык потенциалы жана тынч экспансия саясаты менен бүт дүйнөнү сестенткен улуу Кытай коңшубуз менен чектешкен облуста жаңы борбор жайгашып, ал жак социалдык-экономикалык, демографиялык жактан өнүгүшү да стратегиялык чоң мааниге ээ.

Миграциялык процесстердин негизги себебин география илимдеринин доктору М.М. Дылдаев түшүндүрөт:

Кыргыз Республикасындагы миграциялык процесстерде социалдык-экономикалык фактор басымдуулук кылып жатат, ал өлкөдөгү экономикалык туруксуздуктан келип чыгат, б.а. жумуш орундарынын жоктугу, жашоо деңгээлинин төмөндүгү жана жакырчылыктын жогорку индекси өлкөнүн жарандарын жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө жумуш жана жакшы жашоо издөө үчүн жөнөтүүгө мажбур кылууда. [11, с. 2] Бул фактор тоолуу Нарын регионуна өзгөчө мүнөздүү болуп саналат жана өлкөдө территориясы эң чоң бирок калкы эң аз, андан калса, Кытай менен чектешкен өлкөдө элдин саны азая бериши коопту.

Элде «эскини оңдоп эсиң кетет, жаңысын кур» деп таамай айтылган сөз бар. Эн башкысы - каалоо жана саясий эрк болсо, өлкөдө көп нерсени өнүктүрсө болорун азыркы бийлик көп жагынан көрсөтүп жатат. Бул 15-20 жылда ишке ашчу узак мөөнөттүү долбоор. Ал тургай балким жаңыдан Асман шаарын салуу боюнча долбоорго жумшалган күчтү Кочкор районуна багыттоо алда канча максатка ылайык болушу мүмкүн. Анткени Ысык-Көлдүн күңгөй жагында туризм ансыз деле өнүккөн, ага мындан ары күч келтирүү экологиялык зыян менен коштолушу ыктымал. Анын үстүнө Ысык-Көлдүн кире бериши, туристтер үчүн аймактын жүзү болгон, бирок өнүгүшү дээрлик советтик мезгилде калган Балыкчы шаарын, кышкы туризмдин борборуна айланып бараткан Каракол шаарын заманбап деңгээлде өнүктүрмөйүнчө Ысык-Көл облусунда кайсы бир жаңы шаар салуу өзүн акташы күмөн. Эгер Кочкор району борбор болсо ага канаатташ жайгашкан чыгыш тарабындагы Тоң, батыш тарабындагы Жумгал райондору жана Балыкчы шаары табигый түрдө интенсивдүү өнүгүп баштайт. Орто Токой суу сактагычынын түштүк тарабын да уникалдуу кичи райондорго айландырууга болот.

Акыркы 4 жылда өлкөгө инвестициялардын агымы болуп көрбөгөндөй өстү. Биз үчүн борборду которуу улуттук мегадолбоор болсо, эл аралык коомчулук үчүн геосаясий долбоор катары сигнал болот. Анын геосаясий, экологиялык жактарын туура негиздесе эл аралык уюмдар, эл аралык коомчулук да инвестор болушу мүмкүн. Келечекте Жетим Тоо темир (бул кендин эбегейсиз көп запасы, Кочкордогу алюминий кенинин маркасы жөн алюминий эмес ал самолётторду жазоого керектүү дюралюминий экени белгилүү) жана Сандык алминий кендерин иштетүү пландалууда, бул кендердин болушу эле өнөр жайын өркүндөтүүнүн чоң потенциалы бар экенин далилдеп турат. Бул идеяны долбоорлоого “Дордой” ассосациясы (А. Салымбеков,) “Авангард-Имарат”(К. Султанов), “Юнис-Курулуш” (Р. Ирсалиев), Ак Сөөк, Татыр, Ак Суу базары”(М. Байтерекова), “Беш-Сары” (К. Жолдошбаев), “Акун компаниясы”, “Зергерлер жана ишкерлер союзунун президенти С. Акматов, “Эмарк-групп” (Ч. Акматов), Н. Түлеев, А. Жапаров, М. Абылгазиев сыяктуу ж.б. Нарындын көрүнөө-көмүскө олигархтары активдүү түрдө тартылышы керек. Бул алардын атуулдук парзы кыргызда жакшы сөз бар: жабыла көтөргөн жүк жеңил болот” деген. Себеби алардын кичи мекенине чындап жүз бура турган учуру эми келди.

Эң башкысы мындай ири улуттук долбоор саясий бийликтин келечегин кеңейткен, аракеттеги бийликтин даңазасын кылымдарга арттырган, эң башкысы – улуттук кызыкчылыкка шайкеш, тарыхый чечим болмок.

Колдонулган адабияттар

1. Суюнбаев М.Н. Геополитические основы национальной безопасности Кыргызстана. – Бишкек: КНУ, ИМООП, 2005, 69 с.
2. Касаболотов Ж. Кыргыз Республикасындагы күч түзүмдөрүнүн функционалдык дисбаланс маселеси // «КР УИАнын кабарлары», №5, атайын чыгарылыш, 2024, 52-53-бб.
3. Закиров А.З. Кыргызстандын азык-түлүк коопсуздугу: монография. – Бишкек, 2014, 367-369-бб.
4. Макиндер Х. Географическая ось истории // ЛИТРЕС. Серия “Мировой порядок”, 2021, 02 июля, с. 227.
5. Курманов З. Политическая борьба в Кыргызстане в 1920-е годы: монография, 1996, с. 37, 39.
6. Freedom broker. – Режим доступа: https://kz.kursiv.media/2025-01-23/zmzh-stolitsa-perenos/
7. Суюнбаев М.Н. О новом географическом открытии Центральной Азии на карте // CAAN/ Central Asian Analytical Network/ 23 мая 2017. – Режим доступа: https://www.caa-network.org/archives/9124
8. Бондарец Л. Военная реформа в Киргизии в свете новых тенденций применения военной силы // «ЦентрАзия», 07.11.2007. – Режим доступа: https://centrasia.org/newsA.php?st=1194456420
9. Водный кризис не за горами – угроза безопасности во всем мире: доклад ООН. – Режим доступа: https://news.un.org/ru/story/2024/03/1450821
10. Сыдыкбаев Ч.М. Национальные интересы Кыргызстана и проблемы безопасности // Современные проблемы социально гуманитарных наук. – Россия, Казань, 2016, №5, с. 84, 89.
11. Дылдаев М.М. Влияние внешних миграционных процессов на социально-экономическое и демографическое положение КР // Вестник КНУ.
12. Дылдаев М.М., Эшенкулов Т.Т. Урбанизацияланган системалардын туруктуу өнүгүшүнө экология-экономикалык анализ // Известия вузов, 2012, №3.

Рецензент: Мамытов Т.Б.

УДК 325.1
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-451-458

Файзуллаев Н.Ш.
Ж. Баласагын атындагы ККУ
Файзуллаев Н.Ш.
КНУ имени Ж. Баласагына
Fayzullaev N.Sh.
KNU J. Balasagyn

БАТКЕН ОБЛУСУНУН КАЛКЫНЫН МИГРАЦИЯСЫ
МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ БАТКЕНСКОЙ ОБЛАСТИ
MIGRATION OF THE POPULATION OF BATKEN REGION

Кыскача мүнөздөмө: Макалада миграциясы көйгөйү заманбап дүйнөдө кеңири таралган көрүнүш катары көтөрүлөт. Миграция жөнөтүүчү жана кабыл алуучу аймактардын калкынын жаш-жыныстык структурасын олуттуу түрдө өзгөртөт. Бул изилдөөдө негизинен ички жана сырткы миграция талданат, анткени Кыргызстандын башка аймактарына салыштырмалуу Баткен областында миграция процесси өзгөчө орунда. Ошондой эле миграциянын себептерин жана кесепеттерин аныктоого орун берилген.

Аннотация: В статье поднимается проблема миграции как распространенного явления в современном мире. Миграция существенно меняет возрастно-половую структуру населения отправляющих и принимающих регионов. В данном исследовании в основном анализируется внутренняя и внешняя миграция, так как по сравнению с другими регионами Кыргызстана миграционный процесс в Баткенской области занимает особое место. Это также дает возможность определить причины и последствия миграции.

Abstract: The article raises the problem of migration as a widespread phenomenon in the modern world. Migration significantly changes the age and gender structure of the population of sending and

receiving regions. This study mainly analyzes internal and external migration, since in comparison with other regions of Kyrgyzstan, the migration process in the Batken region occupies a special place. It also provides an opportunity to identify the causes and consequences of migration.

Негизги сөздөр: ички жана тышкы миграция; окуу жана билим алуу; иш менен камсыз кылуу; себептер; жөнгө салуу программалары.

Ключевые слова: внутренняя и внешняя миграция; обучение и образование; занятость; причины; нормативные программы.

Keywords: internal and external migration; education and training; employment; causes; regulatory programs.

Миграция бул байыркы замандан бери келе жаткан глобалдык көйгөй катары каралып келет. Бүгүнкү күндө миграцияга байланыштуу дүйнөдөгү калктын мындан аркы динамикасын жана сапаттык курамын аныктоочу демографиялык түзүмдөрдүн эң олуттуу кайра түзүүлөрү жүрүп жатат. Дэвид Коулмэндин үчүнчү демографиялык өтүү жөнүндөгү түшүнүгүнө ылайык, демографиялык өтүүнү аяктаган өлкөлөрдө миграция калктын демографиялык түзүлүшүнө таасир тийгизген негизги фактор болуп калат. [4]

Изилдөөрлөрдүн натыйжасында муну актуалдуу маселе катары карап, азыркы учурда комплекстүү системалык ыкманын алкагында социалдык, экономикалык, саясий, этникалык, диний жана табигый мамилелер кирет.

Баткен облусу – Кыргызстандын түштүгүндө жайгашкан аймак жана ал миграция процессине көбүнчө экономикалык, социалдык жана саясий факторлор таасир этет. Баткен облусунун калкынын миграциясынын негизги себептери жана тенденциялары төмөнкүчө болот:

Экономикалык себептер, жумуш жана турмуш шартка байланыштуу маселелер: Баткен облусундагы айылдык жерлерде жумушсуздук, төмөн кирешелер жана экономикалык мүмкүнчүлүктөрдүн чектелиши жаштардын жана жашоо деңгээли жогору болгон адамдардын миграциясына себеп болот. Алар көбүнчө Бишкек, Ош, Жалал-Абад сыяктуу ири шаарларга, ошондой эле Россия жана Казакстанга жумушка кетишет. [5]

Табигый ресурстар жана агрардык экономика: Баткен облусунун экономикалык негиздери негизинен айыл чарбасы, айрыкча жашылча-жемиш жана жүн өндүрүшүнө байланыштуу. Бирок, айыл чарбасындагы кирешелердин төмөндүгүнөн көптөгөн адамдар жумуш издеп миграцияга жөнөшөт.

Социалдык факторлор, билим алуу: Кыргызстандын атайын орто жана жогорку окуу жайлары, негизинен чоң шаарларда жайгашкандыктан, билим алуу үчүн көптөгөн жаштар Ош шаарына, айрыкча Бишкек шаарына барып билим алышат. [5]

Ден соолук жана медициналык кызматтар: Баткен облусунда медициналык кызматтардын сапаты жана жеткиликтүүлүгү көбүнчө шаардык аймактарга караганда төмөн. Мындан улам, ооруларды дарылоо жана алдын алуу үчүн элдер шаарларга же чет өлкөлөргө жөнөшөт.

Саясий жана коопсуздук көйгөйлөрү, чектеш аймактардагы коопсуздук маселелери: Баткен облусу Өзбекстан жана Тажикстан менен чектешкен аймакта жайгашкандыктан, чек арадагы чыңалуу жана коопсуздук маселелери айрым элдердин миграциясына себеп болот. Ошондой эле, этникалык кагылыштар жана чек арадагы чатактар аймактагы адамдардын көчүп кетүүсүнө түрткү берет. [5]

Чек арадагы социалдык жана саясий шарттар: Баткен облусундагы чек арадагы коопсуздук жана башка саясий чыр-чатактар аймактан качкан калк үчүн башка өлкөлөргө, айрыкча Казакстанга жана Россияга миграциянын себеби болуп саналат.

Миграциянын динамикасы: Россияга миграция: Баткен облусунун жаштары көп учурда Россияга иштегени кетишет. Бул өлкө Баткен облусунун миграциясынын негизги багыттарынын бири болуп саналат. Россиядагы мигранттар жумуш табуу, акча жиберүү, үй-бүлөсүн камсыздоо үчүн кетишет.

Казакстанга жана башка өлкөлөргө миграция: Бул өлкөлөргө көчүү Баткен облусунун калкына салыштырмалуу аз, бирок жумушчу мигранттар үчүн Казакстан жана Түркия сыяктуу өлкөлөр дагы маанилүү багыт болуп саналат.

Шаарларга жана өлкөнүн башка аймактарына миграция

Баткен облусунун айылдарынан шаарларга болгон миграциянын негизги багыты – экономикалык мүмкүнчүлүктөрдү жакшыртуу, билим алуу жана жумуш орундарын табуу. Бул процесс көп учурда жаштар арасында жүрөт.

Миграциянын негизги кыйынчылыктары - социалдык жана экономикалык теңсиздик, билим берүү жана медициналык кызматтарга жеткиликтүүлүктүн төмөндүгү. Баткен облусунун мигранттары көп учурда чет өлкөлөрдө жашоо шарттарына карата кыйынчылыктарга туш болушат, мисалы, жумушсуздук, укуктук коргоонун жоктугу жана социалдык камсыздандыруу маселелери. [5]

Калктын миграция маселесин чечүү жолдору: **Экономикалык программаларды жакшыртуу** Баткен облусунда жумуш орундарын түзүү, жергиликтүү бизнес жана инфраструктураны жакшыртуу менен миграциянын терс кесепеттерин азайтууга мүмкүнчүлүк бар.

Чек араларды жөнгө салуу жана кызмат көрсөтүү: Миграция процессин жөнгө салуу үчүн тиешелүү өкмөттүк орган тарабынан программалар жана саясаттар иштеп чыгуу керек. [5]

Социалдык кызматтардын жакшыртылышы: Мигранттарга жана алардын үй-бүлөлөрүнө тиешелүү жардам көрсөтүү, психологиялык жана социалдык кызматтарды жакшыртуу талап кылынат.

Миграциянын Баткен облусундагы кесепеттерин чечүү үчүн көп тараптуу мамиле жана мамлекеттик саясаттын туруктуу болушу өтө маанилүү.

жаш адистерди колдоо боюнча программаларды иштеп чыгуу жана бекитүү;

ишкердикти колдоо боюнча мамлекеттик кепилдиктерди ишке ашырууга жаш адистерди жана ишкерлерди тартуу;

мамлекеттик жарандык жана муниципалдык кызматтарга кирүүгө кызыгууну жогорулатуу;

чакан жана орто бизнести өнүктүрүү;

экономиканын секторлорун каржылоонун альтернативдүү булактарын түзүү;

региондорду өнүктүрүүнүн бирдиктүү пландарынын негизинде аймактарды системалуу өнүктүрүү;

социалдык заказдардын алкагында стартап долбоорлорун жана жаштардын демилгелерин колдоо;

калкты иш менен камсыз кылууга көмөктөшүү жагында мыйзамдарда каралган кепилдиктерди камсыз кылуу. [5]

Жогоруда көрсөтүлгөн мамлекеттик иш-чаралар калк арасында ички миграцияны жөнгө салуу жана тышкы миграцияны кыскартууга багытталган.

Бүгүнкү күндөгү Кыргызстандагы анын ичиндеги Баткен облусундагы миграциянын абалын изилдөө актуалдуу маселе. Азыркы учурдагы миграциялык процесстердин мазмунунун өзгөчөлүк канчалык өзгөргөндүгүн тагыраак аныктап билүү үчүн, Баткен областынын калкынын миграциясына байланыштуу болгон маселеге кыскача тарыхый экскурс жасообуз зарыл.

Өлкөнүн, анын ичинде Баткен облусунда белгилүү деңгээлде облустун этноулуттук саясатына таасир эткен чоң масштабдагы ички жана тышкы миграция процесси саналган.

Ички жана тышкы миграцияга орчундуу себеп 1990-жылдагы Ош окуясы болгондо Баткен облусу Ош облусунун курамында болгондуктан мунун таасири чоң. Оштогу кайгылуу окуяга чейин эле тышкы миграциянын агымы күчөй башталган, бирок бул процесске эч ким республика жетекчилери да көңүл бурган эмес. [7]

Миграция массалык түргө айланып чоң масштабда жүрө баштаганда гана биринчи кезектеги маселеге айланган. Андан кийин 1999-2000-жылдардагы Баткен окуясы "Өзбекстандын ислам кыймылынын" (ӨИК) террордук согушкерлери менен Кыргызстандын аскерлеринин кагылышуусу "Баткен согушу", "Баткен окуясы", "Баткен коогалаңы" деген ат менен тарыхта калды. Согушкерлер 1999-2000 – жылдардын жай айларында эки ирет Кыргызстандын чек арасын Телбе (Баткен), Бокбашы (Чоң-Алай) ашуулары аркылуу бузуп киришкен. Зардалыда мектеп менен мечитте 45 күн ӨИК кара байрагы илинип турган, кишилер мыкаачылык менен өлтүрүлүп, барымтага алынган.

Чек араны 200дөн 1000ге чейинки согушкер бузуп өткөн. Аскердик операцияга 1500-2000 аскер тартылган. 53 адам курман болуп, 130дан ашыгы жаракат алган. Качкындардын саны 4 миңден 8 миңге жеткен. [7]

Эгер миграциянын көйгөлүү маселелерине окумуштуулардын гана эмес мамлекеттик жетекчилердин, уюмдардын да көңүлүн өзүнө бурса жаралып жаткан маселелер оңунан чечилмек. Ички миграциянын көйгөлүү маселерине да акыркы он жылдыкта туура мамиле жасала башталды. Ички миграция жана этностордун ортосундагы мамиле мамилекеттин стабилдүү жана стабилдүү эместигине орчундуу түрдө таасир тийгизет. Азыркы ички миграциянын жүрүш багыттары:

а) айылдан шаарга

б) республиканын аймактарынан Бишкек, Ош сыяктуу чоң шаарларга.

в) экономикалык абалы жогору Чүй областына. [7]

Ички миграциялык агымдын багытты басымдуу түрдө Ош, Бишкек шаарына жана Чүй облусуна көчүп кетүүлөр болуп, шаарга жаңы келгендер шаарда иштөө үчүн зарыл болгон талаптарга жооп бере албайт. Миграциянын мындай натыйжасынан жумушсуздук өсүүдө жана социалдык, коммуналдык инфраструктуралар үз милдетин аткара албай кыйынчылыктарга дуушар болууда, шаарда үй маселеси курчуп жатат. Булардын баары социалдык, экономикалык маселелерди жаратууда.

Таблица 1. Калктын облустар аралык миграциясы

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Келгендер	311	305	239	849	829	678	696	692	261	874	631
Кеткендер	931	1009	899	1355	1751	1495	1605	1735	1578	2169	1590
Миграциялык өсүш (-)	-620	-704	-660	-506	-922	-817	-909	-1043	-1017	-1295	-959

Таблица менен анализ жүргүзүүнүн ички миграциянын деңгээлин аныктоого болот. 2013 жылы облуска 311 киши ал эми 2023 жылы 631 киши келген эсептелет. [7]

Бул көбөйүүнүн себеби кеткендердин убактылуу миграция болуп кайра келүүлөрү жана облустун өзгөчө макам алышы менен аймакта социалдык жана экономикалык маселелердин жакшы нукка өзгөрүүсүнө байланыштуу. Башкарылбаган миграциядан улам шаарларга жана экономикалык жактан ыңгайлуу региондорго адамдар көп көчүп келишип бүгүнкү күндө социалдык маселердин комплексин пайда кылууда: жумушсуздук турак жайдын жетишсиздиги, кылмыштуулуктун өсүшү социалдык саясий, этностук мамилелердин болушу.

1. **Экономикалык:** буга региондун экономикалык абалынын оордугу, экономикалык кризистин кесепеттеринин акырындык менен жоголушу, өндүрүштүн төмөндөшү (завод, фабрикалар, кендер, шахталар, курулуш объектилеринин) токтоп калышы, жумушсуздуктун жогору болушу кирет.

2. **Социалдык жана социалдык-психологиялык:** буга жашоо деңгээлинин төмөн болушу, социалдык жактан коргоонун төмөндүгү, Ош окуясы, эмгек жана тиричиликтин шарттардын ордугу, жумушсуздуктун жогору болушу сыяктуу факторлор кирет.

3. **Саясий:** региондогу саясий туруксуздуктан улам келип чыгат: согушчан топтордун сырттан кирип келүү коркунучу экстремисттик топтордун ишмердүүлүктөрү улутчулдук күчөп бара жатышы.

Буларга кошумча себеп болуп жер шартынын татаалдыгы жана бангизат ташуучу кан жолго айланышы, диний карама-каршылыктардын күчөшү саналат.

Баткен облусундагы демографиялык миграциялык татаал маселелердин бири айыл жергесиндеги эмгек ресурстарынын азыркы өндүрүштүн талаптарына жооп бербей калышы анын ар түрдүү деңгээлиндеги региондорунун өнүгүүдөгү социалдык экономикалык негизги проблемасы болуп саналат. Айыл жергесиндеги эмгек ресурстарынын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн айыл жерине эмгекке ыңгайлуу өндүрүштү жайгаштыруу керек. Биз эле эмес башка бир катар изилдөөчүлөр ушул жолду сунуш кылат.

Бул жол өндүрүштүн бар болгону эмгек ресурстарына адаптациялоо жолу менин көз карашым боюнча коомдук эмгектин төмөнкү натыйжалуулугу калктын айыл жеринде жашоосун бекемдөө алардын кесиптик чебердик даярдыгынын артта калышы менен шартталган.

Күндөн күнгө татаалданып бараткан азыркы кездеги өндүрүштө эмгек ресурстарынын сапаты алардын санына караганда алда канча маанилүү. Облустун экономикалык өнүгүүсүндөгү түзүлгөн өзгөчө кырдаал техниканы башкарып иштей турган кызматкерлерге болгон талаптын жогорулагандыгы эмес турмуш зарылчылыгынан келип чыккан реалдуулук. [5]

Ички миграциянын багыты негизинен өнөр жайы өнүккөн шаарларга Ош, Бишкек шаарлары жана Чүй облусунун айыл чарбасына жарактуу аймактарына көчүп кетүүдө. 2023-жылкы маалымат боюнча облуска көчүп келгендер 631 киши, кеткендер – 1590 кишини түзөт. Бул мигранттардын басымдуу бөлүгү эмгекке жарамдуу калк. Келген мигранттар негизинен Тажикстан менен чектеш аймактарда көп, себеби ал аймактагы түпкүлүктүү калк көчүп кетүүдө, алардын ордун тажик калкы толуктоодо. [7].

Таблица 2. Баткен облусунун калкынын облус аралык миграциясы (киши)

	Келгендер			Кеткендер		
	жалпы	эркек	аял	жалпы	эркек	аял
2017	829	340	489	1751	852	899
2018	678	307	371	1495	696	799
2019	696	286	410	1605	798	807
2020	692	290	402	1735	777	958
2021	561	242	319	1578	679	899
2022	874	356	518	2169	918	1251
2023	631	268	363	1590	660	930

Ошентип азыркы миграция коомдогу ички кырдаалдагы терс көрүнүштөргө адамдардын жасаган аракеттери болуп саналат. Ошондуктан мамлекет миграциялык процесстерди жөнгө салуусу экономикасы жогору аймактарга теңештирүүгө багытталган иш чаралардын комплексин кабыл алуу керек. Облуста бир нече тышкы миграциялык толкундар болгон, аларга республикабыздагы жана облустагы социалдык экономикалык факторлор: а) облуста социалдык-экономикалык кырдаалдын кескин начарлап кетишин (90 – жылдардын биринчи жарымында КМШ өлкөлөрүнүн арасында Кыргызстан улуттук кирешесинин өлчөмү боюнча эң акыркы орунда турган) б) Россияда, алыскы чет өлкөлөрдө экономикалык кырдаалдын бир кыйла жакшы болушу. [3]

Эл аралык миграцияда Баткен облусунан Россияга кеткендер басымдуулук кылат, андан кийин Өзбекстан, Казахстанга кеткендер көп. 2014-2023 жылдардын аралыгында Россияга кеткендердин саны 7529 түзгөн, Өзбекстанга – 566, Казахстанга – 247 адам түзгөн. Негизинен тышкы миграциялык алмашууда КМШ өлкөлөрү негизги ролду ойнойт. КМШ өлкөлөрүнөн эң аз миграциялык алмашуу бул Кавказ республикалары менен байкалат. Ошондой эле мындай тенденция Балтика өлкөлөрүнө таандык. Ал эми алыскы чет өлкөлөрдүн арасынан Турция менен АКШ өлкөлөрүнө көбүрөөк кетет. Ушул эле мезгил аралыгында Турцияга 40, АКШга 105 адам кеткен. [7].

Азыркы убакта ата-энесинин бирөө же экөө тең эмгек миграциясында болгондуктан, аларды көрбөй балдардын бир мууну чоңойду, бул Кыргыз Республикасынын келечегине таасир бербей койбойт. Өзгөчө татаал кырдаалга эмгек мигранты жашаган өлкөдө төрөлгөн же ал жакка ата-энеси менен барган балдар туш болушат. Мигрант ата-энелер миграцияны кооптуу кабыл алгандыктан, алар балдарын туугандарынын, кошуна же тааныштарынын колуна калтырып кетүүгө мажбур болушууда. Ата-энелер балдарын өздөрү менен чогуу алып кете турган болушса, анда алар балдарынын бара турган өлкөдө коопсуздукта болооруна көздөрү жетпейт, жана ошондой эле балдары мектепке, медициналык же социалдык кызматтарды тоскоолсуз колдоноору ишенишпейт.

Миграция ар кандай региондун экономикалык, социалдык, демографиялык жана этностук процесстерине өтө чоңтаасирин тийгизүүчү көп функциялуу көрүнүш. Элдердин ири санда бир жерден экинчи жерге көчүп, орун которуштуруп жүрүшү ошол региондогу айылдын, шаардын социалдык-этностук

структурасына чоң өзгөртүү киргизет. Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин орус тилдүү калктын кетүүсү кескин күчөдү, ал 1993 –жылы кыйла олуттуу санга жетти. 2010-жылдан баштап мындай кетүүлөрдүн катарына түпкүлүктүү калктын өкүлдөрү да кошулду.

2013 жылы кеткендердин саны 1657 киши келгендердин саны 939 киши болуп жыйынтыгында таза же сальдо миграция – 718 ге туура келди бул кеткендердин көптүгүнө байланыштуу терс миграцияны көрсөттү. Ал эми 10 жылдан кийин 2013 – жылы кеткендер 1774 киши, келгендер 167 кишини түзүп, таза миграция терс көрүнүштү көрсөттү.

Ал эми 10 жылдан кийин 2023 – жылы кеткендер 1774 киши, келгендер 167 кишини түзүп, таза миграция терс көрүнүштү көрсөттү. [7].

Облустун калкынын жашоо деңгээлинин төмөндөшү жана жумушсуздуктун көбөйүшү кеңири масштабта стихиялык миграциялык процесстердин пайда болушуна, тышкы миграциянын жана республикалык ички аралашуунун өсүшүнө көмөктөштү.

Социалдык-экономикалык маселелер Баткен облусундагы жүрүп жаткан миграциянын негизин түзүп айыл жерлериндеги басымдуу калктын сыртка кетүүсүнө алып келүүдө. Бул процесске катышууда орчунду маселе калктын эмгеке жарамдуу курагы башкача айтканда жаштардын кетүүсү облустун социалдык-экономикалык абалына терс таасир тийгизүүдө.

Тышкы миграцияга басымдуу эмгекке жарамдуу калк катышууда. Бул 2024 жылкы маалыматтар боюнча келгендер менен кеткендерди салыштырсак жалпы тышкы миграция боюнча келгендер – 165 анын ичинен 141 киши же 85,5%ды эмгек жашындагылар, ал эми кеткендер боюнча жалпы 1650 киши, анын ичинен 1519 киши эмгекке жарамдуу же жалпы калктын 92%ын түзөт.

Ички миграциянын багыты негизинен өнөр жайы өнүккөн шаарларга Ош, Бишкек шаарлары жана Чүй облусунун айыл чарбасына жарактуу аймактарына көчүп кетүүдө. 2018-жылкы маалымат боюнча облуска көчүп келгендер 631 киши, кеткендер – 1590 кишини түзөт. [7].

Бул мигранттардын басымдуу бөлүгү эмгекке жарамдуу калк. Келген мигранттар негизинен Тажикстан менен чектеш аймактарда көп, себеби ал аймактагы түпкүлүктүү калк көчүп кетүүдө, алардын ордун тажик калкы толуктоодо. Облустун аймагында жашап турган иммигранттарды алсак акыркы жылдарда эмгек рыногунун чет өлкөлүк мигранттар үчүн кеңейиши байкалат. Чет өлкөлүк жарандардын көпчүлүгү акыркы үч жыл ичинде өлкөнүн экономикасынын өнөр жай, транспорт, коммуникациялар жана курулуш, геологиялык чалгындоо жана тоо кен өнөр жайы тармактарына тартылган. Чет өлкөлүк жарандардын басымдуу бөлүгү – Кытай Эл Республикасынын, Бангладеш, Пакистан сыяктуу өлкөлөрдүн жарандары. [7]..

Азыркы ички миграциянын жүрүш багыттары: а) айылдан шаарга; б) республиканын чет жериндеги шаарлардан чоң шаарларга (Ош, Чүй, Бишкек шаары ж.б.); в) экономикалык абалы жогору региондорго.

Тышкы миграцияга басымдуу эмгекке жарамдуу калк катышууда. Бул 2018 жылкы маалыматтар боюнча келгендер менен кеткендерди салыштырсак жалпы тышкы миграция боюнча келгендер – 165 анын ичинен 141 киши же 85,5%ды эмгек жашындагылар, ал эми кеткендер боюнча жалпы 1650 киши, анын ичинен 1519 киши эмгекке жарамдуу же жалпы калктын 92%ын түзөт.

Баткен облусундагы демографиялык миграциялык татаал маселердин бири айыл жергесиндеги эмгек ресурстарынын азыркы өндүрүштүн талаптарына жооп бербей калышы анын ар түрдүү деңгээлиндеги региондорунун өнүгүүдөгү социалдык экономикалык негизги проблемасы болуп саналат. Айыл жергесиндеги эмгек ресурстарынын натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн айыл жерине эмгекке ыңгайлуу өндүрүштү жайгаштыруу керек. Биз эле эмес башка бир катар изилдөөчүлөр ушул жолду сунуш кылат. Бул жол өндүрүштүн бар болгону эмгек ресурстарына адаптациялоо жолу – менин көз карашым боюнча коомдук эмгектин төмөнкү натыйжалуулугу калктын айыл жеринде жашоосун бекемдөө алардын кесиптик чебердик даярдыгынын артта калышы менен шартталган. Азыр базар экономикасына бараткан кезде өнөр жайдын майда – майда объектерин айылдарга жайгаштыруу менен, биз, облус ичиндеги ремиграцияны ишке ашырып, ошол эле кезде айыл жерлеринин инфраструктурасын жакшырта алабыз. Соңку жылдары мигранттардын көбү АКШ жана Европа өлкөлөрүнө барууга умтулууда. [7].

Жыйынтык жана практикалык сунуштар

Жыйынтыктап айтканда, Баткен облусундагы калктын миграциясы

экономикалык мүмкүнчүлүктөр, коопсуздук маселелери жана билим алуу үчүн негизинен ички жана тышкы миграциянын негизги себептерин түзөт. Бул процесс жергиликтүү калк үчүн бир жагынан жашоо деңгээлин жакшыртууга багытталса, экинчи жагынан аймактагы демографиялык өзгөрүүлөргө алып келүүдө.

Миграциянын масштабы жана аны жөнгө салуу механизмдерин иштеп чыгуу максатында анын эмпирикалык жактан терең изилденүүсү учурда абдан актуалдуу болгондугу үчүн бул изилдөөнүн максаты Баткен областынын калкынын миграциясынын себептерин талдоо ыкмасы менен аныктоо катары коюлган. Илимий иштин негизинде жүргүзүлгөн талдоонун жыйынтыгы төмөндө берилген.

Баткен областында миграциянын деңгээли масштабдуу болушу менен бирге, анын регионалдык жана үй-чарбанын өзгөчөлүктөрүнө ээ болгондугун айтуу мүмкүн. Тактап айтканда, мигранттардын үй-чарбасынын жана отурукташкан жеринин өзгөчөлүктөрү статистикалык маанилүү өлчөмдө мигрант эместерден айырмаланат.

Бул жагдай миграциянын жөнгө салынышында жасала турган иш чараларда эске алынуусу зарыл. Миграциялык саясатты мамлекеттин калкынын санын жана анын түзүлүшүн өзгөртүү же калыбында кармоо максатында, мигранттардын түзүлүшү менен алардын багытын жөнгө салуу менен бирге улуттук же жергиликтүү эмгек рыногунун суроо талабына ылайык убактылуу чет өлкөдөн жумушчулар менен камсыз кылуу, же чет өлкөгө кетүү үчүн иш чараларды жүргүзүү катары аныктоо мүмкүн. [4]

Ал эми миграциялык саясаттын максаты катары, экономиканын эффективдүү өнүгүүнүн камсыз кылуу максатында, калктын рационалдуу түрдө жайгаштыруу катары аныктоо мүмкүн. Бул миграциялык саясаттын максатын ишке ашыруу үчүн илимий жактан негизделген, экономикалык жана демографиялык мааниге таянган эсептөөлөрдүн жүргүзүлүшү шарт. Ал эми миграциялык саясатын иштеп чыгуу үчүн жүргүзүлө турган анализ (же аналитикалык база), негизги үч этаптан түзүлүүдө, булар: биринчиден, узак мөөнөт аралыгына таандык маалыматтардын негизинде, миграциялык процесстер менен бирге мамлекеттин социалдык-экономикалык абалын терең изилдөө; экинчиден миграциянын динамикасы жана анын себептеринин анализи натыйжасында областын ичинде калктын жайгашуусунун өзгөрүүгө дуушар болуп болбогондугу изилдөө менен бирге миграциянын факторлорун аныктоо катары белгиленсе; үчүнчү этапта, миграциялык процесстердин орчундуу проблемаларын белгилөө менен бирге, аларды жөнгө салуу үчүн керек болгон иш-чараларды сунуштоо болуп эсептелет. [4]

Бул илимий иште миграциялык процесстердин структуралык жана динамикалык өзгөрүүлөрүн изилдөө менен бирге эмпирикалык анализдин методдорун колдонуунун натыйжасында миграцияга таасирин тийгизген факторлор аныкталды. Баткен областындагы миграциялык процесстерди жөнгө салуу үчүн экономикалык жана демографиялык факторлорду эске алуу менен төмөндөгү сунуштарды берүүгө болот:

Эмгек миграциясы тууралуу маалыматтарды жакшыртуу. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин башка КМШ мамлекеттерине салыштырмалуу эмиграция тууралуу маалыматты жакшыраак, же көбүрөөк камтыганы менен (Чудиновских, 2009), областын учурдагы миграциясын толук чагылдырбагандыгын айтууга болот. Учурда чет өлкөдө эмгектенүү максатында жүргөндөрдүн саны тууралуу так маалыматтын болбошу (айрым изилдөө жана отчеттордун негизинде гана божомолдонгон көлөмдөр айтылгандыгы үчүн), миграциянын көлөмүн тактоо максатында миграциялык карточка киргизилиши керек. Россия Федерациясынын миграциялык кызматы тарабынан берилген маалыматтырдын Кыргызстандын миграция кызматынын интернет баракчасында ар бир айга таандык маалыматтарды жарыялоосу сунушталат.

Эмгек мигранттардын санына жараша аларга чет өлкөдө кызмат көрсөткөндөрдүн санын жогорулатуу. Россия менен Казакстанда эмгектенген жарандардын санынын жогору болушу, бул мамлекеттерде мигранттырдын эң көп жайгашкан негизги региондордо Мамлекеттик миграция кызматынын өкүлчүлүгүн ачуу жана мигранттардын санына ылайык кызмат көрсөткөндөрдүн санын жогорулатуу сунушу берилет. [7].

Узак мөөнөттүк демографиялык божомолдору (прогноздору) менен, миграциянын потенциалын эсептөө аркылуу узак мөөнөттүк миграция саясатын Улуттук стратегиянын негизги компоненти катары кабыл алуу зарыл. Мамлекеттик деңгээлде областын туруктуу калкынын санын, табигый өсүү менен миграциянын негизинде,

миграциялык потенциалын узак мөөнөткө болжолдуу көрсөткүчтөрүн (прогноздорун) эсептелип чыгышы, миграция саясатын жүргүзүү үчүн керектүү инструмент катары белгилесек болот.

Чет өлкөгө кеткендердин, эмиграциянын санын азайтуу. Потенциалдуу мигранттардын жергиликтүү аймактарда же миграцияга ийкемдүү болуп белгиленген региондордо калышын камсыз кылуу максатында бул жерлердеги жумуштуулук деңгээлин, билим деңгээли менен жашоо стандарттарын жогорулатуу үчүн Улуттук стратегия программасында бул иш чараларга орун берилиши керек. Кыргызстандын диаспораларынын жергиликтүү региондордо инвестиция кылуусун колдоо. Бул илимий иштин эмпирикалык анализдин негизинде регионалдык жана калктуу пунктка таандык өзгөчөлүктөрдүн миграцияга маанилүү өлчөмдө таасирин тийгизгендиги аныкталган. Бул себептерден улам, миграцияга эң көп дуушар болгон региондорго инвестиция тартуу зарыл. Учурда диаспораларды мамлекеттик деңгээлде колдоо жана алардын мамлекеттин өнүгүү процессинде орун алуусу актуалдуу болууда.

Баткен областынын тышкы миграциясынын динамикасы жана анын себептеринин анализи жоболорду жөнөйлөтүү менен бирге салык боюнча жеңилдиктердин, кредиттерди алууда артыкчылыктардын берилишин камсыз кылуу**.**

Эмгек миграциясында жүргөндөрдүн кайтып келүүсүнө өбөлгө түзүү. Миграциянын узак мөөнөттө демографиялык абалга терс таасирин азайтуу максатында, чет өлкөдө жүргөндөрдүн кайрадан кайтып келүүсү үчүн программаларды ишке ашыруу. Бул сунуштардын негизинде келечекте чет өлкөдө жүргөндөрдүн кайтып келүүсү үчүн керектүү шарттарды түзүү мүмкүн экендигин белгилеп кетсек болот.

Колдонулган адабияттар

1. Гужин Г.С. Современные проблемы географии населения горных районов Средней Азии (на примере Киргизии и Таджикстана): автореф. дис. – Москва: МГУ, 1969.
2. Гречко В.В. География населения (с основы демографии и география населения): Учебное пособ. – Бишкек: Илим, 1991.
3. Даниярова Г.М. Кыргызстандагы аялдар миграциясы: себептери, көйгөйлөрү жана аларды чечүү боюнча сунуштар // Вестник Ошского государственного университета, 2021; Демографический ежегодник Кыргызской Республики, 2013-2024.
4. Рыбаковский Л.Л., Кожевникова Н.И., Маевский Д.П. Миграционная подвижность населения и её измерение // Народонаселение, 2019, № 2, с. 4-16.
5. Макыев С.Т. Кыргызстандагы жаштар арасындагы миграция маселелери // ОШМУнун Жарчысы, 2024, №1(4), с. 89-99.
6. Миграция населения Кыргызской Республики. Книга II. Часть 3. – Бишкек: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2024.
7. Демографический ежегодник Кыргызской Республики, 2012-2024 гг. – Бишкек: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2024.

Рецензент: г.и.к., доцент Кендирбаева А.Ж.

УДК 631:338.434(575.2) (04)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-458-463

Шолэй Чжан
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Шолэй Чжан
КНУ имени Ж. Баласагына
Shuolei Zhang
KNU J. Balasagyn

ORCID: 0009-0009-4466-5120

КЫТАЙДАГЫ КИЧИ АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮШҮН ТРАНСФОРМАЦИЯЛОО
ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕЛКОМАСШТАБНОГО АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА КНР

TRANSFORMATION OF SMALL-SCALE AGRICULTURAL PRODUCTION IN CHINA

Кыскача мүнөздөмө: Макалада республика уюшулгандан бери КЭРде майда айыл чарба ондүрушунүн кайра түзүлүшу талдоого алынган. Реформанын төрт этаптары талданат: калыбына келтирүү жана реструктуризациялоо (1978-1991), айыл ишканаларын структуралык оптималдаштыруу жана өнүктүрүү (1992-2002), заманбап айыл чарба системасын калыптандыруу (2003-2012) жана акырында 2013-жылдан азыркы учурга чейин модернизациялоо жана туруктуу өнүктүрүү. Салттуу майда өндүрүш акырындык менен жаңы, кыйла эффективдүү формаларга: кесипкөй фермердик кооперативдерге, ири үй-бүлөлүк чарбаларга жана агрохолдингдерге алмашып жатканы белгиленген. Бул өзгөртүүлөр өнөр жайдын натыйжалуулугун жана анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга көмөктөшөт, бул Кытайдын айыл чарбасын андан ары модернизациялоонун негизи болуп саналат.

Аннотация: В статье анализируется трансформация мелкомасштабного аграрного производства в КНР с момента образования республики. Анализируются четыре этапа реформ: восстановление и перестройка (1978-1991), структурная оптимизация и развитие сельских предприятий (1992-2002), формирование современной аграрной системы (2003-2012) и, наконец, модернизация и устойчивое развитие с 2013 года по настоящее время. Отмечается, что на смену традиционному мелкомасштабному производству постепенно приходят новые, более эффективные формы: профессиональные фермерские кооперативы, крупные семейные хозяйства и агрохолдинги. Эти изменения способствуют повышению эффективности отрасли и её конкурентоспособности, что является основой дальнейшей модернизации сельского хозяйства Китая.

Abstract: The article analyzes the transformation of small-scale agricultural production in the PRC since the founding of the republic. Four stages of reform are analyzed: restoration and restructuring (1978–1991), structural optimization and development of rural enterprises (1992–2002), formation of a modern agricultural system (2003–2012) and, finally, modernization and sustainable development from 2013 to the present. It is noted that traditional small-scale production is gradually being replaced by new, more efficient forms: professional farmer cooperatives, large family farms and agroholdings. These changes contribute to increasing the efficiency of the industry and its competitiveness, which is the basis for further modernization of China's agriculture.

Негизги сөздөр: агрардык реформалар; жер мамилелери; азык-түлүк коопсуздугу; трансформация; айыл чарба секторун модернизациялоо; фермердик кооперативдер; айыл чарба саясаты.

Ключевые слова: аграрные реформы; земельные отношения; продовольственная безопасность; трансформация; модернизация аграрного сектора; фермерские кооперативы; сельскохозяйственная политика.

Keywords: agrarian reforms; land relations; food security; transformation; modernization of the agricultural sector; farmer cooperatives; agricultural policy.

На протяжении десятилетий после образования КНР аграрный сектор функционировал в рамках коллективной системы, где земля и средства производства находились в общественной собственности. В середине XX века Китайская Народная Республика столкнулась с острой проблемой продовольственной безопасности, обусловленной аграрной системой, основанной на мелкомасштабном крестьянском производстве.

В 1978 году под руководством Дэн Сяопина начались аграрные реформы. Сущность аграрных реформ в КНР, как и в большинстве постсоциалистических стран, заключается в ликвидации коллективных форм хозяйствования (сельских коммун) и передачи сельскохозяйственных земель в пользование крестьянам. В то же время в отличие от большинства постсоциалистических стран, в которых земли были переданы в частную собственность фермерам, в КНР сохранили государственную собственность на сельско-хозяйственные земли, лишь передав крестьянам право пользования (аренды). [1]

В целом, исходя из сущности и специфики аграрной реформы в Китае, основные направления ее реализации сводятся, на наш взгляд, к следующему: реформе земельных отношений и прав землепользования; развитию рыночных механизмов и либерализация цен на сельскохозяйственную продукцию; диверсифицированному развитию сельской экономики; цифровой модернизации и инновационному развитию аграрного сектора.

Реформа земельной системы и внедрение системы семейной подрядной ответственности является ключевым звеном аграрной реформы, заложившей основу успешного перехода от коллективных форм использования земли к индивидуальным на базе внедрения механизма долгосрочной аренды земли и системы семейной подрядной ответственности. В результате сформировался краеугольный камень китайской аграрной модели – дуализм земельных прав: государственная (коллективная) собственность и право пользования крестьян. Дуализм земельных прав способствовал развитию рыночных механизмов и формированию системы «двухканальной ценовой системы»: плановые закупки и свободный рынок. Диверсификация сельской экономики (развитие несельскохозяйственной занятости в сельской местности) также является ключевым элементом аграрной реформы и стратегии устойчивого развития Китая, направленной на повышение доходов сельского населения. Китай, как крупная аграрная страна, активно развивает цифровую трансформацию, стремясь через технологические инновации продвигать модернизацию сельского хозяйства и достигать устойчивого развития.

Аграрные реформы в Китае отличаются последовательностью реализации стратегических задач развития отрасли, отличаются взаимосвязанностью и взаимообусловленностью ее различных этапов, которые, на наш взгляд, можно условно разделить на следующие четыре этапов:

1. Этап восстановления и первоначальной перестройки 1978-1991 гг. – введение системы семейного подряда (Household Responsibility System – HRS), краеугольного камня китайской аграрной реформы, по которому земля оставалась в коллективной (государственной) собственности, но право пользования ею передавалось крестьянским семьям на долгосрочной основе. Внедрение семейного подряда, основанного на распоряжении крестьянами излишками продукции после выполнения государственных квот, повысило их мотивацию к высокопроизводительному труду. [2]

2. Этап структурной оптимизации и диверсифицированного развития 1992-2002 гг. – развитие сельских предприятий (Township and Village Enterprises – TVEs) и либерализация рынков. На этом этапе основными особенностями являются оптимизация внутренней структуры в аграрном секторе и быстрый рост несельскохозяйственного сектора. Параллельно с HRS активно развивались небольшие предприятия в сельской местности, ориентированные на переработку сельскохозяйственной продукции и производство товаров широкого потребления. Это способствовало диверсификации сельской экономики и повышению доходов. [3]

3. Этап начального формирования современной аграрной системы 2003-2012 гг. – укрепление прав на землю и поддержка сельскохозяйственного производства. Последовательное развитие семейного подряда и прав землепользования привели к развитию земельного рынка, что способствовало масштабированию сельскохозяйственного производства и развитию крупного фермерства. Государство приняло меры по расширению сельскохозяйственной производственной цепочки, отмене сельскохозяйственного налога, предоставлению субсидий сельскому хозяйству, привлечению инвестиций в инфраструктуру и научные исследования. [4]

4. Этап структурной реформы сельского хозяйства со стороны предложения и устойчивого развития с 2013 года по настоящее время - модернизация, инновации и устойчивое развитие отрасли и сельских районов. Проводится последовательная работа по повышению эффективности на основе укрупнения хозяйств, стимулирования концентрации земельных участков через создание сельскохозяйственных кооперативов, крупных агропромышленных компаний и фермерских хозяйств. Это позволило внедрять современные ирригационные системы, механизацию и высокоурожайные сорта культур. Активно развивается «интеллектуальное сельское хозяйство» с использованием технологий интернета вещей (IoT) и искусственного интеллекта. Акцент смещается на повышение эффективности сельского хозяйства за счет внедрения современных технологий, развития крупных агрохолдингов, формирования профессиональных фермерских хозяйств и усиления экологической составляющей.

Каждый этап структурной перестройки в аграрном секторе отвечал долгосрочным тенденциям развития мирового сельского хозяйства, сопровождался оптимизацией и динамичным развитие отрасли, что привело к положительным структурным изменениям в развитии сельского хозяйства КНР и ее роли в национальной экономике (рис. 1).

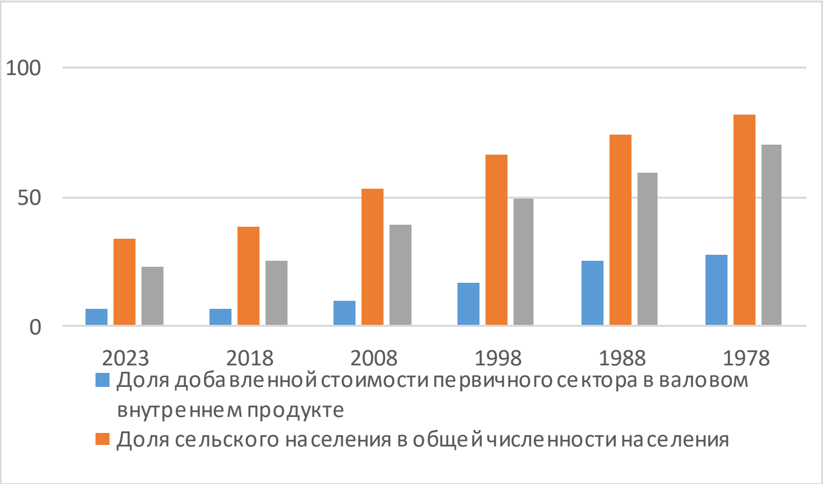

Рис. 1. Доля сельского хозяйства в ВВП КНР (%)
Источник: Национальное бюро статистики КНР. [4]

В целом темпы роста сельского хозяйства слабее общих темпов экономического роста в КНР, что и обусловливает тенденцию снижения доли отрасли в ВВП страны и в целом соответствует общемировым тенденциям снижения доли данной отрасли в мировой экономике. Хотя доля сельского хозяйства в ВВП постепенно снижалась (с 27,6 до 6,8%), абсолютная стоимость продукции сельского хозяйства неуклонно росла, что свидетельствует о том, что сельское хозяйство вносит долгосрочный и устойчивый вклад в экономический рост и обеспечение продовольственной безопасности, а также в мировую торговлю сельскохозяйственной продукции.

Значительно выросло производство зерновых (риса, пшеницы, кукурузы) и других основных продуктов питания (хлопка, масличных культур), что позволило достичь высокой степени самообеспеченности, особенно по базовым культурам, что является основой продовольственной безопасности. Общий объем производства зерна в Китае в 1978 году составил 305 млн. т, а в 2024 году он увеличился до 707 млн. т, более чем в 2,3 раза. Эта тенденция роста показывает, что Китай добился значительного прогресса в обеспечении продовольственной безопасности (рис. 2).

Рис. 2. Кривая производства зерна в КНР
Источник: Национальное бюро статистики КНР. [5]

После реформ и открытости объем производства зерна, хлопка и масличных культур на душу населения в Китае показывает значительную тенденцию к росту. В период с 1978 по 2023 год объем производства зерна на душу населения увеличился с 318,74 до 492,95 кг, объем производства хлопка на душу населения – с 2,27 до 3,98 кг, а объем производства масличных культур на душу населения – с 5,46 до 27,39 кг (табл. 1).

Таблица 1. Объем производства основных видов продовольствия

на душу населения в КНР (кг)

Год	Зерно	Хлопок	Масличные культуры
1978	318,74	2,27	5,46
1988	357,73	3,77	11,98
1998	412,52	3,62	18,63
2008	403,38	5,46	22,92
2018	469,00	4,35	24,48
2023	492,95	3,98	27,39

Источник: Национальное бюро статистики КНР. [5]

Устойчивый рост объема производства зерна на душу населения является важным проявлением успешности аграрной реформы. В 1978 году объем производства зерна на душу населения в Китае составлял всего 318,74 кг. В 2023 году он увеличился до 492,95 кг, что намного превышает международную пороговую линию продовольственной безопасности в 400 кг, что свидетельствует о том, что продовольственное обеспечение Китая в целом стабильно. Это позволило обеспечить продовольствием около 1/5 населения.

Правительство КНР активно исследует и внедряет новые модели хозяйствования, стремясь создать более эффективную и устойчивую аграрную систему. Сегодня КНР активно переходит к более крупным, кооперативным формам ведения сельского хозяйства, стремясь повысить его эффективность и конкурентоспособность. Центральное место в этой стратегии занимает развитие кооперативных и корпоративных структур, которые призваны преодолеть ограничения мелкомасштабного производства и обеспечить комплексную модернизацию отрасли.

В результате доминирующее мелкомасштабное производство в КНР в настоящее время постепенно трансформируется и на ее основе развиваются новые, соответствующие современным вызовам формы хозяйствования. Помимо индивидуальных фермерских хозяйств, в КНР в настоящее время развиваются:

- профессиональные фермерские кооперативы – организации, число которых значительно возросло в последние годы, объединяют фермеров для совместного производства, закупки ресурсов, переработки и сбыта продукции, и их роль в повышении эффективности и конкурентоспособности мелких хозяйств постоянно возрастает;
- крупные фермерские хозяйства (семейные фермы), хотя их число относительно невелико, правительство активно поощряет их развитие через политику консолидации земель и предоставление субсидий, и эти хозяйства обычно имеют больший размер участка, используют более передовые технологии и ориентированы на товарное производство;
- сельскохозяйственные предприятия (агрохолдинги) – относительно новая и динамично развивающаяся форма хозяйствования, представляющая собой крупные коммерческие структуры, которые интегрируют различные этапы сельскохозяйственного производства, переработки и сбыта, они могут быть как государственными, так и частными (табл. 2).

Таблица 2. Развитие профессиональных кооперативов, семейных ферм и сельскохозяйственных предприятий в КНР (единиц)

Показатель	2019 год	2020 год	2021 год	2022 год	2023 год
Количество профессиональных фермерских кооперативов	1935273	2025365	2031262	2086000	2096000
Количество обычных индивидуальных фермеров	63722642	60333327	57374880	57173000	56766000
Количество семейных ферм	2101709	1656407	1640696	1636000	1664000
Количество с/х предприятий	233138	254245	267966	251000	240000
Количество государственных ферм	1834	1803	1799	1787	1776

Источник: составлена по данным Министерства сельского хозяйства и сельских дел КНР. [6]

Как видно из табл. 2, в целом в формах хозяйствования в сельском хозяйстве страны происходят положительные структурные сдвиги. За период 2019-2023 гг. число профессиональных фермерских кооперативов выросло на 8,6%. Также особо следует выделить рост числа сельскохозяйственных предприятий на 2,3%. Особо следует указать на этом фоне на сокращение количества традиционных индивидуальных фермерских хозяйств на 12,5%. В настоящее время в общей численности сельскохозяйственных хозяйствующих субьектов доля профессиональных фермерских кооперативов составляет 3,6%, доля крупных семейных фермерских хозяйств – 2,9%, доля сельскохозяйственных предприятий – 0,5%, а доля индивидуальных фермеров – 93,0%.

Преодоление доминирования индивидуального фермерского хозяйства обусловлено тем, что развитие современного сельского хозяйства требует не только инноваций в области технологий и оптимизации управления, но и эффективных организационных форм для интеграции ресурсов, повышения эффективности и усиления конкурентоспособности на рынке. В этом контексте развитие фермерских кооперативов, крупных семейных ферм и корпоративных сельскохозяйственных предприятий, как важных организационных форм, связывающих мелких фермеров с современными аграрными рынками, становится на наш взгляд, все более значимой силой в продвижении модернизации сельского хозяйства Китая, повышении уровня организации сельскохозяйственного производства, содействии увеличению доходов фермеров и обеспечению продовольственной безопасности.

Список использованных источников

1. Тао Итао. Развитие свободной экономической зоны Китая. – Бишкек, 2024, 462 с.

2. Хуан Цзикунь. Реформа развития сельского хозяйства Китая за последние 40 лет и будущие варианты политики // Сельскохозяйственные технологии и экономика, 2018, с. 4-15.

3. Ли Чжоу. Аграрная реформа и развитие Китая. – Изд-во социальных наук, 2017, с. 42.

4. Чжу Фушоу, Цзян Хэпин. Обзор и предложения по политике «четырех субсидий» Китая в сельском хозяйстве // Журнал сельскохозяйственной науки и технологий, 2016, (1008-0864), 18(5). DOI:10.13304/j.nykjdb.2016.165.

5. Национальное бюро статистики Китая. – Режим доступа: https://data.stats.gov.cn/. – Дата доступа: 24.07.2024.

6. Министерство сельского хозяйства и сельских дел Китайской Народной Республики, Сводная статистика сельского хозяйства и сельской местности Китая. – Режим доступа: https://www.gov.cn/lianbo/bumen/202312/content_6921383.htm – Дата доступа: 07.08.2025.

Рецензент: д.э.н., профессор Джаилов Дж.С.

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО

УДК 339.9:330.3(510:575)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-464-471

Адамкулова Ч.У., Акылбекова Н.И., Янь Чжан, Лян Вэньшэн, Ся Вэньчунь
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Адамкулова Ч.У., Акылбекова Н.И., Янь Чжан, Лян Вэньшэн, Ся Вэньчунь
КНУ имени Ж. Баласагына
Adamkulova Ch.U., Akylbekova N.I., Zhang Yan, Wensheng Liang, Wenchun Xia
KNU J. Balasagyn

ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ ЖАНА РЕГИОНАЛДЫК БАЙЛАНЫШ: «БИР АЛКАК, БИР ЖОЛ» ДЕМИЛГЕСИ АЛКАГЫНДА КЫТАЙ МЕНЕН БОРБОРДУК АЗИЯНЫН КЫЗМАТТАШУУСУ

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И РЕГИОНАЛЬНАЯ СВЯЗАННОСТЬ: СОТРУДНИЧЕСТВО КИТАЯ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ»

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND REGIONAL CONNECTIVITY: CHINA – CENTRAL ASIA COOPERATION UNDER THE BELT AND ROAD INITIATIVE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кытай менен Борбордук Азиянын кызматташуусунун динамикасы «Бир алкак, бир жол» демилгесинин (БАБЖ) алкагында каралып, анын туруктуу өнүгүүнү илгерилетүүдө жана регионалдык байланыштарды чыңдоодо мааниси белгиленет. Тарыхый байланыктарга жана акыркы инвестициялык тенденцияларга таянуу менен изилдөө БАБЖ долбоорлорунун экономикалык, социалдык жана экологиялык өлчөмдөрүн талдайт. Айрыкча көңүл инфраструктураны өнүктүрүүгө, сооданы кеңейтүүгө, энергетикалык кызматташууга жана маданий алмашууларга бурулат, мунун бардыгы Борбордук Азиянын глобалдык рынокторго интеграцияланышына өбөлгө түзөт. Ошондой эле саясий туруксуздук, экономикалык теңсиздик жана коопсуздук маселелери сыяктуу чакырыктар каралат. Авторлор натыйжалуу башкаруу жана инклюзивдүү саясат кызматташуунун пайдасын максималдуу пайдалануу үчүн зарыл экенин белгилешет. БУУнун Туруктуу өнүгүү максаттары менен шайкеш келген БАБЖ демилгеси экономикалык өсүштүн куралы гана эмес, региондун узак мөөнөттүү туруктуулугу менен гүлдөп-өнүгүүсүнө багытталган жол катары бааланат.

Аннотация: В статье рассматривается динамика сотрудничества Китая и Центральной Азии в рамках инициативы «Один пояс, один путь» (ОПОП), с акцентом на её роль в продвижении устойчивого развития и укреплении региональной связанности. Опираясь на исторические связи и современные инвестиционные тенденции, исследование анализирует экономические, социальные и экологические измерения проектов, реализуемых в рамках ОПОП. Особое внимание уделяется развитию инфраструктуры, расширению торговли, энергетическому сотрудничеству и межкультурным обменам, которые в совокупности способствуют интеграции Центральной Азии в глобальные рынки. Также рассматриваются вызовы, такие как политическая нестабильность, экономическое неравенство и проблемы безопасности. Делается вывод о том, что эффективное управление и инклюзивная политика являются необходимыми условиями для максимизации выгод от сотрудничества. В увязке с Целями устойчивого развития ООН инициатива «Один пояс, один путь» представляется не только инструментом экономического роста, но и путём к долгосрочной стабильности и процветанию региона.

Abstract: This article explores the dynamics of China–Central Asia cooperation within the framework of the Belt and Road Initiative (BRI), highlighting its role in promoting sustainable development and enhancing regional connectivity. Drawing on historical ties and recent investment trends, the study examines the economic, social, and environmental dimensions of BRI-driven projects. Particular attention is given to infrastructure development, trade expansion, energy collaboration, and people-to-people exchanges, which collectively underpin the integration of Central Asia into global markets. The article also addresses challenges such as political instability, economic disparities, and security concerns, arguing that effective governance and inclusive policies are essential for maximizing the benefits of cooperation. By aligning with the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs), the BRI is positioned not only as a tool of economic growth but also as a pathway toward long-term stability and prosperity in the region.

Негизги сөздөр: Кытай менен Борбордук Азиянын кызматташуусу; «Бир алкак, бир жол» демилгеси; туруктуу өнүгүү; регионалдык байланыш; соода жана инвестициялар; инфраструктура; энергетикалык кызматташуу; маданий алмашуу; геосаясий чакырыктар.

Ключевые слова: сотрудничество Китая и Центральной Азии; инициатива «Один пояс, один путь»; устойчивое развитие; региональная связанность; торговля и инвестиции; инфраструктура; энергетическое сотрудничество; культурный обмен; геополитические вызовы.

Keywords: China–Central Asia cooperation; Belt and Road Initiative; sustainable development; regional connectivity; trade and investment; infrastructure; energy cooperation; cultural exchange; geopolitical challenges.

Introduction The Belt and Road Initiative (BRI), launched by the Chinese government in 2013, has become one of the most ambitious strategic projects aimed at strengthening interregional connectivity and deepening cooperation between China and Central Asian countries.

The initiative places particular emphasis on infrastructure development, trade promotion and the strengthening of humanitarian ties. This approach reflects China's new sustainable development strategy, which focuses on the integration of social, economic and environmental dimensions.

Economic cooperation is central to China-Central Asia cooperation, with investment seen as a key tool for deepening regional integration. Strengthening regional connectivity is understood not only as the development of transport and energy networks, but also as the creation of conditions for the free movement of people, capital, ideas and information.

For Central Asian countries, especially those with limited natural resources such as Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan, strengthening access to global markets is a strategic priority. At the same time, all countries in the region stand to gain from greater economic interdependence and joint development. Cooperation in the field of water and energy resources is of particular importance, given the transboundary nature of water use and energy security issues in the post-Soviet period, when the region's national economies are undergoing rapid transformation.

Thus, the Belt and Road Initiative is not only a tool for economic expansion, but also a platform for the formation of a sustainable development model for Central Asia, capable of uniting the interests of the countries of the region and China in the long term.

Literary review

The Belt and Road Initiative (BRI) has undergone significant evolution in recent years: from a predominantly economic project aimed at strengthening transport and trade connectivity, it has gradually transformed into a platform centred on the principles of sustainable and green development.

The Green Belt and Road Initiative (GBRI) is China's international cooperation strategy aimed at expanding cooperation between China, Asia and Europe through trade development, political dialogue and cultural exchange. Its ultimate goal is to contribute to the achievement of the Sustainable Development Goals (SDGs) on a global scale (Liu et al., 2023). By early 2020, China had signed over 200 agreements on joint promotion of the Green Belt and Road with 138 countries and 30 international organisations, demonstrating the growing international recognition of this initiative (Huang et al., 2021).

Chinese government regulations have played an important role in institutionalising the environmental agenda within the BRI. In April 2017, the policy document Guidance on Promoting Green Belt and Road was adopted, which defines the key directions for green construction of the belt and road. It emphasises the need to promote low-carbon, circular and sustainable production and consumption patterns, strengthen international cooperation on environmental protection and build an 'ecological civilisation' (Huang et al., 2021). Thus, even at the conceptual level, the initiative has ceased to be solely an instrument of economic expansion and has taken on a more comprehensive character, in which environmental and social aspects occupy an important place alongside economic ones.

Positive changes in the implementation of the initiative are reflected in the participating countries. According to research, the BRI is contributing to the transformation of environmental regulation in Vietnam, Indonesia and Thailand, stimulating investment in renewable energy, sustainable urban planning and the development of green technologies (Jing et al., 2024). One of the key areas is energy cooperation, which allows countries to exchange resources, overcome barriers in the energy sector, optimise their energy structure and increase their 'green factor productivity' (He et al., 2021).

Regional cooperation is seen as an important tool for promoting sustainable development goals

within the BRI. Researchers note the need to deepen cooperation between countries in the areas of technology exchange, joint development of clean energy, reduction of pollutant emissions, improvement of waste management systems, and promotion of sustainable urbanisation and industrialisation (Chen et al., 2025). It is emphasised that infrastructure projects implemented within the framework of the BRI are positively correlated with the promotion of green development in Asia and Europe (Ullah et al., 2025).

However, the literature also notes a number of challenges. Environmental uncertainties, varying levels of economic development among participating countries, and mixed reactions from local communities have led to an ambivalent perception of the initiative: on the one hand, it inspires hope for a 'green future,' while on the other, it raises scepticism about its real environmental effectiveness (Foggin, 2018). Despite the fact that a number of green development initiatives have been put forward over the decade of the BRI's existence, only a limited number of projects have been officially designated as 'Green BRI' (Pron, 2025). Researchers emphasise the need for a multi-level and comprehensive approach that balances economic growth and environmental protection (Jing et al., 2024).

Particular attention is paid to the multilateral dimension of the initiative. It operates in a multilateral cooperation format aimed at comprehensive regional integration and covering five priority areas: politics, infrastructure, trade, finance and humanitarian ties (Toe et al., 2021). This cooperation is particularly valuable for Central Asian countries, as it gives them access to Chinese technology and expertise in infrastructure construction, which is in line with their long-term national development strategies (Meng, 2021). The effect is further enhanced through linkages with other integration initiatives, such as the Eurasian Economic Union (EAEU) or European Union programmes, which open up opportunities for Kyrgyzstan and other countries in the region to simultaneously develop infrastructure and advance decarbonisation goals (Komendantova et al., 2022).

The political format of the BRI emphasises transparency and coordination with existing regional mechanisms, which is seen as evidence of China's focus not on creating military-political alliances, but on forming an open and inclusive model of economic interaction (Abzhapparova et al., 2023). Multilateral cooperation also serves as a basis for strengthening cultural ties, mutual trust and intercultural dialogue (Ustemirova, 2024).

Contemporary research emphasises that the future of the initiative depends on its ability to overcome the diversity of national priorities and economic systems of the participating countries, ensure the sustainability of debt obligations and prevent infrastructure investments from becoming a burden for recipient countries (Sheng et al., 2023). At the same time, the environmental agenda is becoming both a challenge and an opportunity for the BRI: expanding investment in renewable energy sources, raising environmental standards for infrastructure projects, and integrating global sustainable development goals into the implementation of the initiative pave the way for its long-term transformation into a tool for sustainable development.

Thus, a review of the literature shows that the Belt and Road Initiative is gradually moving beyond a narrow economic model and becoming a comprehensive platform where issues of economics, ecology, energy, and cultural exchange are intertwined. Despite the ambiguity surrounding the initiative, its greening and increased multilateral cooperation make it an important tool for promoting sustainable development in Eurasia and beyond.

Methodology

The present study employs a qualitative research design, combining systematic literature review and comparative analysis of policy documents, academic studies, and official reports related to the Belt and Road Initiative (BRI) and its "green" dimension. The primary objective of this methodological approach is to identify the evolution of China–Central Asia cooperation under the BRI framework and to evaluate its role in promoting sustainable development and regional connectivity.

The literature review is based on peer-reviewed journal articles, policy papers, and reports from international organizations published between 2015 and 2025. These sources provide insights into economic, environmental, and geopolitical dimensions of the BRI. A particular emphasis was placed on studies examining the implementation of the Green Belt and Road Initiative (GBRI) and its alignment with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). To ensure objectivity and reliability, the selected sources were cross-referenced and categorized according to thematic clusters: infrastructure development, trade and investment, energy cooperation, environmental sustainability, and multilateral governance.

Additionally, the study uses a comparative case approach, drawing examples from Central Asian countries such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan. These cases illustrate how BRI projects interact with local development priorities, environmental policies, and regional integration mechanisms. The comparative method allows for the identification of similarities and divergences in the implementation of BRI projects, highlighting both opportunities and challenges for sustainable development in the region.

Finally, the research applies an analytical framework that integrates concepts of sustainable development, regional connectivity, and international cooperation. This framework enables the evaluation of BRI projects not only in terms of their economic performance but also with regard to their social inclusiveness and environmental impact. The methodology thus provides a comprehensive foundation for assessing the contribution of the BRI to the transformation of regional cooperation between China and Central Asia.

Research Questions

To guide the analysis, this study formulates the following research questions:

1. How has the Belt and Road Initiative (BRI) evolved from an economic connectivity project into a platform that incorporates sustainable development and green principles?

This question aims to identify the transformation of the initiative and the mechanisms through which the environmental and social agenda has been integrated into its strategy.

2. What are the key economic, social, and environmental impacts of BRI cooperation between China and Central Asian countries?

Here, the focus is on how BRI projects affect infrastructure development, trade, the energy sector, as well as environmental sustainability and social inclusion in the region.

3. How does the Green Belt and Road Initiative (GBRI) align with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) in the context of Central Asia?

This question allows us to assess the extent to which China's initiatives are consistent with the global sustainable development agenda and the extent to which they contribute to its achievement.

4. What challenges and risks hinder the effective implementation of BRI in Central Asia, and what policy mechanisms could enhance cooperation?

This question covers issues of political instability, economic disparities and environmental threats, and identifies possible ways to enhance the effectiveness and sustainability of cooperation.

Empirical Findings and Discussion

The analysis of China–Central Asia cooperation under the Belt and Road Initiative (BRI) reveals several empirical patterns that demonstrate both the achievements and limitations of the initiative in promoting sustainable development and regional connectivity. Drawing on secondary data, case studies, and thematic literature, this section discusses the economic, environmental, and social dimensions of the BRI, as well as the challenges that emerge from its implementation.

Economic Integration and Infrastructure Development

One of the most tangible outcomes of the BRI in Central Asia is the expansion of infrastructure networks and trade relations. Between 2013 and 2018, the total trade volume of Central Asian countries with China grew at an average annual rate of 14.6%, with China emerging as the primary trade partner for Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan. Investments in large-scale projects such as the China–Central Asia gas pipeline, the modernization of the China–Kyrgyzstan–Uzbekistan transit road, and the development of dry ports in Kazakhstan (Khorgos) underscore the strategic role of connectivity in regional economic growth. These projects not only facilitated cross-border trade but also generated multiplier effects, including job creation and industrial diversification. Nevertheless, economic disparities remain: wealthier economies such as Kazakhstan attract a disproportionate share of investment, leaving peripheral countries like Kyrgyzstan and Tajikistan more vulnerable to uneven development.

Environmental and Green Development Outcomes

Empirical evidence suggests that the Green Belt and Road Initiative (GBRI) has gradually become a cornerstone of China’s engagement with Central Asia. Investments in renewable energy projects, such as the Zhanatas Wind Power Station in Kazakhstan, highlight the potential of the BRI to contribute to low-carbon transitions. Furthermore, policy frameworks like the Guidance on Promoting Green Belt and Road (2017) have provided a normative basis for incorporating ecological principles into project planning. However, despite high-level commitments, only a fraction of BRI projects are formally classified as “green,” raising concerns about the consistency of implementation. Environmental challenges, including water

scarcity, land degradation, and carbon emissions, remain acute in Central Asia, underscoring the need for stricter monitoring mechanisms and environmentally responsible financing models.

Social Inclusion and People-to-People Connectivity

Beyond economics and ecology, the BRI has also advanced social and cultural cooperation. Empirical findings indicate that China provides approximately 1,000 scholarships annually to Central Asian students, supporting the development of human capital and enhancing cultural exchange. Tourism initiatives, such as the "Central Asia Silk Road Tourism Pentagram," further illustrate the initiative's role in fostering people-to-people ties. These undertakings enhance soft power relations and build mutual trust. However, questions remain about the equitable distribution of benefits across different social groups and regions. Critics argue that while metropolitan areas benefit from infrastructure and educational projects, rural and marginalized communities often remain excluded, thereby exacerbating social inequality.

Geopolitical and Security Dimensions

The BRI's expansion in Central Asia cannot be disentangled from broader geopolitical dynamics. While the initiative has strengthened China's economic presence in the region, it has also raised concerns about growing dependency and potential security risks. Infrastructure corridors, while facilitating legitimate trade, can also be exploited for illicit activities, including smuggling and trafficking. Moreover, political instability in Afghanistan and intra-regional rivalries among Central Asian states present additional risks to the long-term sustainability of BRI projects. These findings suggest that economic and infrastructural progress must be accompanied by institutional reforms, improved governance, and security cooperation.

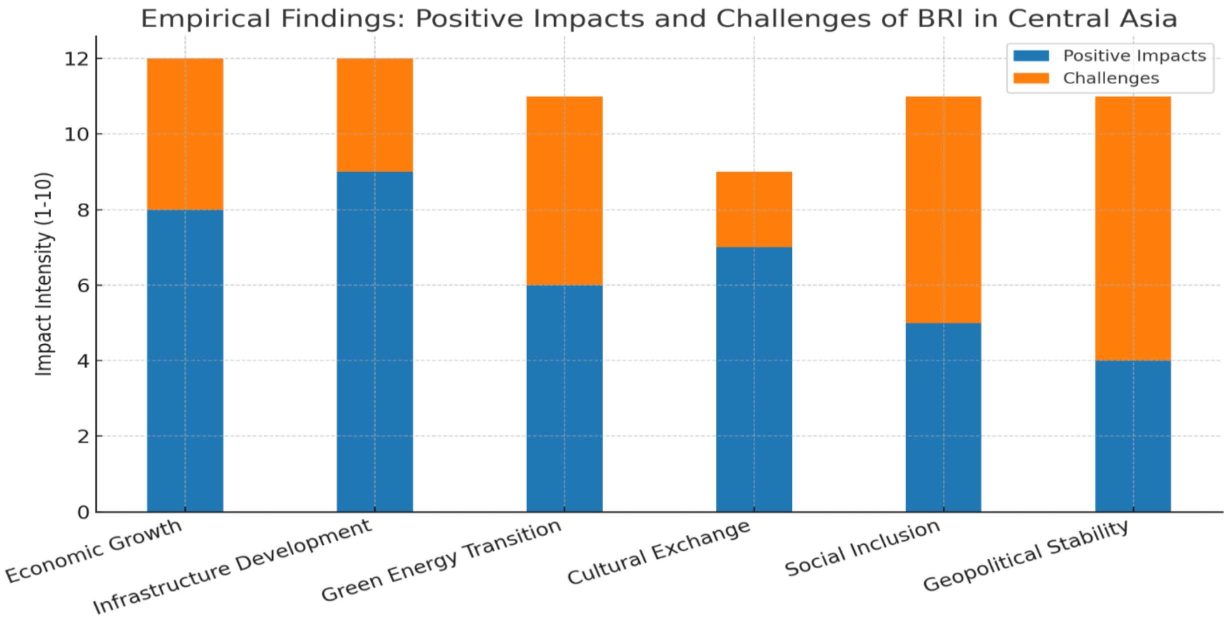

The chart shows the ratio of positive effects and challenges of the Belt and Road Initiative in Central Asia across six key areas. The highest concentration of positive results is observed in trade and infrastructure, while environmental sustainability and social inclusion are characterised by significant contradictions. High challenge scores in the areas of geopolitics and security underscore that institutional and political risks remain the main constraint to the long-term effectiveness of the BRI.

Positive Impacts vs. Challenges of BRI in Central Asia

Dimension	Positive Impacts	Challenges
Economic Growth & Trade	14.6% annual trade growth (2013–2018); China as main trade partner for Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan	Unequal distribution of trade benefits; dependence on Chinese markets
Infrastructure Development	Major transport and logistics projects (gas pipelines, Khorgos dry port) boosting regional integration	Kazakhstan attracts majority of investment; weaker inclusion of Kyrgyzstan/Tajikistan

Green Energy & Environment	Renewable energy projects (Zhanatas Wind Power Station); policy frameworks for low-carbon transition	Only a fraction of projects formally 'Green BRI'; water scarcity and land degradation persist
Social Inclusion & Education	1,000 scholarships annually for Central Asian students; expanded academic exchanges	Benefits concentrated in urban centers; rural and marginalized groups underrepresented
Cultural Exchange & Tourism	Silk Road Tourism Pentagram; increased cross-border cultural cooperation	Tourism growth uneven; risk of cultural homogenization
Geopolitical & Security	Enhanced regional cooperation mechanisms; investment-driven stability in some areas	Concerns over dependency; risks from smuggling, terrorism, political instability in Afghanistan

The table systematises empirical data, highlighting the positive effects and challenges of the BRI in Central Asia. It shows that the initiative's successes are linked to increased trade, the introduction of renewable energy and expanded cultural cooperation, while the main challenges relate to the uneven distribution of benefits, environmental threats and social imbalances. This format of analysis highlights the need for a comprehensive approach: for the BRI to become an instrument of sustainable development, it is important to strengthen the environmental agenda and ensure more equitable participation of all countries in the region.

Discussion

Taken together, these empirical findings suggest that the BRI has significantly reshaped the development trajectory of Central Asia, positioning the region as a critical hub in China's transcontinental strategy. The initiative has generated measurable economic gains and contributed to infrastructure modernization, while also opening new opportunities for green development and cultural exchange. At the same time, persistent challenges—uneven distribution of investment, ecological risks, social inequality, and geopolitical tensions—point to the need for a more balanced and inclusive approach.

From a theoretical perspective, the findings underscore the dual character of the BRI: it functions simultaneously as a driver of economic integration and as a testing ground for sustainable development policies. While the initiative has aligned itself with the UN Sustainable Development Goals, its practical outcomes remain uneven across the region. The discussion therefore emphasizes the importance of embedding environmental safeguards, promoting equitable growth, and strengthening multilateral cooperation mechanisms to ensure that the BRI evolves into a genuinely transformative platform for sustainable regional development.

Conclusion

The analysis of China–Central Asia cooperation under the Belt and Road Initiative (BRI) demonstrates that the initiative has evolved from a primarily economic connectivity project into a multidimensional platform that integrates economic, environmental, and social dimensions of development. The findings indicate that the BRI has become a central driver of regional transformation, offering both opportunities for growth and challenges that must be carefully managed.

First, the economic outcomes of the BRI in Central Asia are evident. Trade volumes between China and Central Asian states have grown substantially, and large-scale infrastructure projects such as pipelines, railways, and dry ports have improved regional connectivity and reduced transaction costs. For countries with limited access to global markets, such as Kyrgyzstan and Tajikistan, these developments represent critical opportunities to diversify trade flows and stimulate industrial modernization. However, the benefits are distributed unevenly: wealthier states like Kazakhstan attract the majority of investment, while smaller economies remain vulnerable to dependency and volatility. This unevenness underscores the necessity of regional coordination mechanisms that ensure more balanced participation.

Second, the environmental dimension of the BRI reveals both promising developments and persistent limitations. The Green Belt and Road Initiative (GBRI) has introduced a policy framework for low-carbon development, with renewable energy projects—such as the Zhanatas Wind Power Station—serving as important case studies of ecological innovation. Nevertheless, only a fraction of projects are officially classified as "green," and challenges such as water scarcity, land degradation, and emissions continue to pose serious risks. To address these issues, stricter environmental standards, transparent monitoring systems, and sustainable financing models are

required. The alignment of BRI projects with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) will remain a decisive factor in evaluating their long-term contribution to global sustainability.

Third, the social and cultural dimensions of cooperation highlight the initiative's potential to deepen people-to-people ties and strengthen mutual trust. Scholarships for Central Asian students, academic exchanges, and cultural tourism projects demonstrate China's efforts to invest in human capital and soft power. These measures promote inclusiveness and intercultural dialogue. Yet, concerns about equitable distribution persist: rural communities and disadvantaged groups often receive fewer benefits from these initiatives compared to urban populations. Ensuring broader social inclusion is therefore essential for achieving the people-centered vision of the BRI.

Finally, the geopolitical and institutional context shapes the trajectory of BRI cooperation. While the initiative strengthens China's economic presence and provides opportunities for regional cooperation, it also generates apprehension about dependency and strategic vulnerabilities. Political instability in Afghanistan, as well as intra-regional rivalries, continue to challenge sustainable integration. Addressing these issues requires stronger regional governance mechanisms, institutional reforms, and greater transparency in project implementation.

In summary, the Belt and Road Initiative in Central Asia embodies a paradox: it simultaneously acts as a catalyst for economic modernization and as a source of structural imbalances. The success of the initiative will depend on whether China and its Central Asian partners can establish inclusive mechanisms of cooperation that prioritize environmental sustainability, social equity, and balanced regional growth. Looking ahead, embedding the SDGs into BRI practices, expanding renewable energy investments, and strengthening cultural exchange programs will be crucial for transforming the initiative into a genuinely sustainable and integrative platform.

Thus, the study concludes that the BRI has the potential to become not merely a project of economic connectivity but a long-term strategy for shaping the sustainable development of Central Asia. However, this potential can only be realized if cooperation evolves toward a more equitable, transparent, and environmentally responsible model that truly reflects the principles of win-win development.

Executive Summary The Belt and Road Initiative (BRI) has transformed China–Central Asia cooperation, moving beyond trade and infrastructure toward green development, social inclusion, and cultural exchange. While the initiative has delivered tangible benefits—such as increased trade flows, renewable energy projects, and expanded educational programs—it also faces challenges of uneven investment distribution, ecological risks, and geopolitical uncertainty. The long-term success of the BRI in Central Asia depends on embedding sustainability principles, ensuring equitable participation of all countries, and strengthening regional governance mechanisms. Only through such adjustments can the BRI evolve into a genuine platform for sustainable development and inclusive growth in the region.

References

1. Abzhapparova, A., Nurbaevna Nursultanova, L., Batyrzhanovich Abdullin, R., Sergeevich Shenin, A., & Serikbolovna Akhmet, A. (2023). China's multilateral cooperation approach under the Belt and Road Initiative. Journal of Regional Studies, 15(2), 45–62.
2. Chen, Z., & Li, X. (2021). Economic impact of transportation infrastructure investment under the Belt and Road Initiative. Journal of Asian Economics, 73, 101317. https://doi.org/10.1016/j.asieco.2021.101317
3. Chen, Y., Wang, H., & Liu, J. (2025). Regional cooperation and sustainable development under the Belt and Road Initiative. Sustainability, 17(4), 2451–2468.
4. Foggin, J. M. (2018). Environmental challenges and the Belt and Road Initiative: Hope and skepticism. Eurasian Geography and Economics, 59(3), 275–293.
5. He, J., Zhang, L., & Zhao, Y. (2021). Energy cooperation and green productivity under the Belt and Road Initiative. Energy Policy, 156, 112402. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2021.112402
6. Huang, Y., Chen, W., & Xu, M. (2021). Promoting the green Belt and Road: Policy frameworks and practical measures. Journal of Cleaner Production, 279, 123456. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.123456
7. Jing, W., Liu, F., & Zhao, P. (2024). Green transformation and environmental regulations in Belt and Road countries. Environmental Science & Policy, 145, 12–24.

8. Komendantova, N., Zhaparova, D., & Aitkulov, A. (2022). Central Asia at the crossroads: Energy transition and multilateral integration. Energy Research & Social Science, 88, 102528. https://doi.org/10.1016/j.erss.2022.102528
9. Liu, Y., Zhang, J., & Wang, H. (2023). The Green Belt and Road Initiative: Evolution and sustainable development goals. Journal of Environmental Management, 331, 117303. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.117303
10. Meng, Q. (2021). Infrastructure development and connectivity under the Belt and Road Initiative. Asia Europe Journal, 19(2), 245–263.
11. Pron, D. (2025). Green Belt and Road at its 10-year mark: Achievements and limitations. Journal of Contemporary Asia, 55(1), 1–18.
12. Sheng, Y., Li, H., & Zhao, R. (2023). Future prospects of the Belt and Road Initiative: Connectivity, sustainability, and digital cooperation. Global Policy, 14(2), 310–324. https://doi.org/10.1111/1758-5899.13203
13. Toe, W., Zhang, L., & Huang, Z. (2021). The five connectivities: Social and economic integration under the Belt and Road Initiative. Asian Journal of Comparative Politics, 6(4), 511–529.
14. Ullah, I., Khan, M., & Zhou, D. (2025). Infrastructure, connectivity, and green development in the Belt and Road Initiative. Sustainability, 17(2), 1021–1039.
15. Ustemirova, A. (2024). Multilateral cultural cooperation and sustainable development in the Belt and Road Initiative. Central Asian Journal of International Studies, 10(1), 77–95.

Рецензент: к.э.н., доцент Джееналиева М.А.

УДК 070
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-471-479

Вязовкина В.В., Бобылев В.Ю., Алдашова Г.М.
Патрис Лумумба атындагы РЭДУ, Москва ш.,
Москва мамлекеттик лингвистикалык университети, Москва ш.,
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Вязовкина В.В.[1], Бобылев В.Ю.[2], Алдашова Г.М.[3]
Российский университет дружбы народов им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия[1]
Московский государственный лингвистический университет, г. Москва, Россия[2]
КНУ имени Ж. Баласагына[3]
Vyazovkina V.V., Bobylev V.Y., Aldashova G.M.
Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba, Moscow c.,
Moscow State Linguistic University, Moscow c.,
KNU J. Balasagyn

SPIN-код: 3008-5040, ORCID: 0009-0006-9825-9900[1]
ORCID: 0000-0002-5539-2887[2]
SPIN – код 8323-2812, ORCID: 0009-0005-2988-8693[3]

ВЕБСАЙТТАР АФРИКА ӨЛКӨЛӨРҮ МЕНЕН МАМЛЕКЕТТЕРДИН ӨЛКӨЛӨР АРАЛЫК КЫЗМАТТАШТЫГЫН БЕКЕМДӨӨ КУРАЛЫ КАТАРЫ: КЫТАЙ, ФРАНЦИЯ, НОРВЕГИЯ ЖАНА ФИНЛЯНДИЯНЫН ЭЛ АРАЛЫК ТАЖРЫЙБАСЫ

ВЕБСАЙТЫ КАК ИНСТРУМЕНТ УКРЕПЛЕНИЯ МЕЖСТРАНОВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ГОСУДАРСТВ С АФРИКАНСКИМИ СТРАНАМИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ КИТАЯ, ФРАНЦИИ, НОРВЕГИИ И ФИНЛЯНДИИ

WEBSITES AS A TOOL FOR STRENGTHENING INTER-COUNTRY COOPERATION BETWEEN STATES AND AFRICAN COUNTRIES: INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CHINA, FRANCE, NORWAY AND FINLAND

Кыскача мүнөздөмө: Макала Кытай, Франция, Норвегия жана Финляндиянын Африка менен өлкөлөр аралык кызматташтыгын бекемдөөдө веб-сайттардын ролун изилдөөгө арналган. Авторлор сайттардын мазмунун, түзүлүшүн жана функционалдык мүмкүнчүлүктөрүн талдап, алардын артыкчылыктары менен кемчиликтерин белгилешет. Изилдөөнүн негизги гипотезасы – "Африка"

континентинде өлкөлөр аралык өз ара аракеттенүү жөнүндө сайттарды түзүү зарылдыгы жөнүндө билдирүү, анткени бул мамлекеттердин тышкы саясатынын африкалык векторун жайылтууга жана өнөктөштүктү кеңейтүү жана бекемдөө процессине жарандардын катышуусуна өбөлгө түзөт. Талдоо көрсөткөндөй, сайттар маанилүү дипломатиялык жана коммуникативдик функцияларды аткарат, мисалы: өлкөнүн кызыкчылыктарын лоббирлөө, маалыматты топтоо, тармактык байланыш жана тышкы саясаттын африкалык векторун жайылтуу, тармактык дипломатияны өнүктүрүү. Сайттардын тематикасынын айырмачылыгына карабастан (Кытай – кеңири тема, Франция жана Норвегия – Коммерциялык өз ара аракеттенүү, Финляндия – билим берүү жана маданий өз ара аракеттенүү), алардын бардыгы жалпы мүнөзгө ээ. Аларга төмөнкүлөр кирет: англис тилин колдонуу жана басылмалардын жыштыгынын төмөндүгү. Кыскача сыпаттамасы менен сайттардын жалпы өзгөчөлүктөрү. Авторлор сайттардын Заманбап дипломатиядагы мааниси жөнүндө тыянак чыгарып, алардын өлкөлөр ортосундагы ачык-айкын жана ишенимдүү мамилелерди түзүүдөгү ролун белгилешет. Изилдөө ошондой эле Африка өлкөлөрү менен өз ара аракеттенүү стратегиясын иштеп чыгууда тарыхый өзгөчөлүктөрдү жана маданий айырмачылыктарды эске алуу зарылдыгын белгилейт. Изилдөө заманбап эл аралык мамилелерде санариптик платформалардын маанилүүлүгүн баса белгилейт жана бул багытта, айрыкча Африка өлкө менен өз ара аракеттенүүдө изилдөөлөрдү андан ары өнүктүрүүгө чакырат.

Аннотация: Статья посвящена изучению роли веб-сайтов в укреплении межстранового сотрудничества Китая, Франции, Норвегии и Финляндии с Африкой. Авторы проводят анализ содержания, структуры и функциональных возможностей сайтов, выделяют их преимущества и недостатки. Основной гипотезой исследования является утверждение о необходимости создания сайтов о межстрановом взаимодействии на континенте «Африка», так как это способствует популяризации африканского вектора внешней политики государств и вовлечению граждан в процесс расширения и укрепления партнерства. Анализ показал, что сайты выполняют важные дипломатические и коммуникативные функции, такие как: лоббирование интересов страны, аккумулирование информации, сетевого взаимодействия и популяризация африканского вектора внешней политики, развития сетевой дипломатии. Несмотря на различие тематики сайтов (Китай – широкая тематика, Франция и Норвегия – коммерческое взаимодействие, Финляндия – образовательное и культурное взаимодействие), все они имеют общие черты. К ним относятся: использование английского языка и низкая периодичность публикаций. Общие черты вебсайтов с кратким описанием отражены в таблице в данном исследовании. Авторы делают вывод о важности сайтов в современной дипломатии, отмечая их роль в формировании прозрачных и доверительных отношений между странами. В исследовании также указана необходимость учета исторических особенностей и культурных различий при разработке стратегии взаимодействия с африканскими странами. Исследование подчеркивает значимость цифровых платформ в современных международных отношениях и призывает к дальнейшему развитию исследований в этой области, в частности, во взаимодействии с африканскими странами.

Abstract: The article examines the role of websites in strengthening cross-country cooperation between China, France, Norway and Finland with Africa. The authors analyze the content, structure, and functionality of the sites, highlighting their advantages and disadvantages. The main hypothesis of the study is the need to create websites about cross-country cooperation on the continent of Africa, as this contributes to the popularization of the African vector of foreign policy of states and the involvement of citizens in the process of expanding and strengthening partnership. The analysis showed that the sites perform important diplomatic and communicative functions, such as lobbying the interests of the country, accumulating information, networking and popularizing the African vector of foreign policy, the development of network diplomacy. Despite the difference in the subject matter of the sites (China is a broad topic, France and Norway are commercial cooperation, Finland is educational and cultural interaction), they all have common features. These include: the use of English and the low frequency of publications. The common features of websites with a brief description are shown in the table in this study. The authors conclude that websites are important in modern diplomacy, noting their role in building transparent and trusting relations between countries. The study also points out the need to take into account historical features and cultural differences when developing a strategy for interaction with African countries. The study highlights the importance of digital platforms in modern international relations and calls for further development of research in this area, particularly in cooperation with African countries.

Негизги сөздөр: өлкөлөр аралык кызматташтык; тармактык дипломатия; веб-сайттар; Кытай; Франция; Норвегия; Финляндия; Африка; санариптик платформалар; тышкы саясат.

Ключевые слова: межстрановое сотрудничество; сетевая дипломатия; вебсайты; Китай; Франция; Норвегия; Финляндия; Африка; цифровые платформы; внешняя политика.
Keywords: cross-country cooperation; network diplomacy; websites; China; France; Norway; Finland; Africa; digital platforms; foreign policy.

В современном мире традиционные методы коммуникации между странами приобретают новый формат. Взаимодействие акторов международных отношений часто переходит в виртуальную среду. Такой переход ознаменовал появление термина «сетевая дипломатия».

Сетевая дипломатия представляет собой способ взаимодействия государств в рамках общих идей или общей внешнеполитической линии. Подобный тип дипломатии предполагает гибкие формы взаимодействия представителей стран. Примечательно, что в сетевой дипломатии не существует иерархии: люди с различным социальным статусом могут принять участие в развитии данных взаимосвязей. [1, с. 136]

Создание сайтов о развитии взаимоотношений государств является одним из направлений сетевой дипломатии. Данное исследование анализирует интернет-ресурсы, посвященные вопросам межгосударственного взаимодействия, взяв за основу сайты о взаимосвязях Китая, Франции, Норвегии и Финляндии со странами африканского континента.

Исследование основано на теории профессора международных отношений в Университете Лафборо (Великобритания) Брайана Хокинга и старшего научного сотрудника Нидерландского института международных отношений «Клингендаэль», профессора дипломатии в Университете Антверпена Джана Мелиссона. В своем труде «Digital Diplomacy in the Digital Age» (Сетевая дипломатия в век цифровизации) авторы отмечают, что цифровизация не меняет фундаментальных целей дипломатии, но предлагает новые пути их достижения. Правительствам следует обратить внимание на то, что дипломатам всех типов в настоящее время необходимо работать в офлайн- и онлайн-среде. [2, с. 12]

Данная работа нацеливает на формирование сайтов как инструмента развития современных межстрановых (межгосударственных) отношений.

Исследование направлено на изучение влияния сайтов о межстрановом взаимодействии на расширение партнерства между государствами и Африкой. Рассматриваются ресурсы Китая, Франции, Норвегии и Финляндии, посвящённые развитию сотрудничества с африканскими странами, выявляются их особенности и определяется целесообразность создания аналогичных платформ.

Среди Интернет-ресурсов Китая существует веб-сайт «ChinaAfrica». Он является составной частью более известного китайского издания Beijing Review. Более ранние публикации издания уходят в архив сайта, поэтому сложно назвать дату размещение первой статьи на данном Интернет-ресурсе. На момент написания данной работы первая публикация была датирована 28 ноября 2024 г. [3]

Для привлечения китайских граждан к африканской тематике уместно встраивать новости, связанные с Африканским континентом, в повестку внутренних дел Китая. Данный вывод формируется, исходя из наполнения сайта ChinaAfrica. Так, на данной веб-странице размещены статьи, в которых не упоминается о какой-либо африканской стране. Например, создатели сайта разместили публикацию о так называемых child-friendly городах в Китае. В публикации говорится, каким образом меняются некоторые китайские города, в том числе Шанхай, и становятся более интересными и безопасными для детей. В статье не упоминается о странах Африки. [4]

Основным инструментом развития китайско-африканских отношений является помощь со стороны Китая бедствующим африканским странам. Для того чтобы факт оказания помощи был известен широким кругам населения, необходимо освещать в сети Интернет данные действия. Редакторы сайта ChinaAfrica учитывают указанное обстоятельство. Так, на указанной веб-странице публикуются материалы с указанием точных статистических данных о размере помощи и о количестве африканских людей, которые получили эту помощь. Например, власти Китая помогли правительству Зимбабве справиться с голодом и неурожаем, которые возникли в результате длительной засухи. [5] Примечательно, что в публикации говорится о том, что власти Китая продолжат оказывать помощь Зимбабве «по мере необходимость». [5] Данная публикация показывает читателям ChinaAfrica, какие действия предпринимают их соотечественники для развития китайско-

африканского партнерства, формирует представления о гуманности действий китайского государства.

Взаимодействие людей с разными культурными кодами становится наиболее успешным в случае, если в их культурах и традициях есть общие черты. Часто идентичные факторы тяжело проследить на бытовом уровне. Редакторы сайта ChinaAfrica учитывают данное обстоятельство. Так, 23 января 2025 года на указанном веб-сайте появилась статья Slithering Legends («Скользящие легенды»). [6] Автор статьи рассказывает о том, как символ змеи зародился в легендах Китая и затем перешел в другие культуры, в том числе в духовную практику стран Западной Африки. Прочтение статьи наводит читателя на мысль: в китайской и африканской культурах есть схожие черты. Вполне возможно, что это не единственная общая характеристика и сопоставление культур. Однако уже сейчас можно говорить о целенаправленном выстраивании китайско-африканского взаимодействия, его интенсификации, выявлять тенденции развития.

Большое значение в развитии китайско-африканского сотрудничества имеют встречи президентов или правителей стран-партнеров. Поэтому редакторы сайта ChinaAfrica публикуют информацию о состоявшихся взаимных визитах африканских и китайских министров. Одним из примеров является встреча министра иностранных дел Китая Вана И и президента Намибии Нанголо Мбумбы. [7] В тексте статьи говорится, что подобные визиты основаны на прочной дружбе и доверии Китая и стран Африки. Логично, что данный текст располагает читателя из какого-либо китайского города к развитию китайско-африканских контактов.

Итак, основной миссией сайта ChinaAfrica является популяризация китайско-африканских отношений. Упоминания об устоявшихся дружественных отношениях Китая и стран Африки, наличии общих проектов, взаимных визитов африканских и китайских представителей способствуют развитию интереса читателей к поддержке или участию в развитии африканского вектора внешней политики Китая. Кроме того, статьи на сайте ChinaAfrica подтверждают приверженность китайского правительства к основному внешнеполитическому принципу, то есть к построению дружественных взаимоотношений Китая с африканскими странами. [8, с. 102]

Более точечная тематика действий у французского сайта Business France Sub-Saharan Africa. Из названия становится понятным, что сайт нацелен на привлечение внимания людей к развитию французско-африканских отношений в экономической сфере. В качестве основных задач в отношении стран к югу от Сахары разработчики сайта ставят:

– рост экспорта Франции в страны Африки;

– укрепление партнерских отношений между французскими и африканскими компаниями. [9]

Подтверждением указанных задач являются разделы анализируемого сайта:

1) Инвестируй во Францию;
2) Продавай с Францией;
3) Нанимай из Франции.

В отличие от Китая, Франция стремится проникнуть в Африку, используя политику мягкой силы. Основным инструментов такой политики являются инвестиции в развитие африканских стран. Так, в разделе «Инвестируй с Францией» размещена короткая справка о Плане 2030. В его рамках планируется вложить в страны Африки 54 миллиарда евро. Предполагается, что средства будут направлены на укрепление ключевых промышленных и технологических секторов и на развитие науки в области окружающей среды и инноваций. [10] Данный факт подтверждает стремление Франции расположить к себе представителей стран Африки посредством их широкомасштабной поддержки.

Значительное влияние на развитие французско-африканских взаимоотношений оказывают визиты представителей стран-партнеров. Примечательно, что редакторы французского сайта сообщают пользователям интернет-ресурса о контактах на гражданском уровне. Например, на сайте Business France Sub-Saharan Africa размещена публикация о результатах прошедшего в октябре 2024 года третьего бизнес-семинара «Южная Африка и Индийский океан». В публикации сказано, что в мероприятии участвовало более 600 человек. В их число вошли представители различных африканских стран, в том числе граждане Маврикия и Мадагаскара. [11]

В рамках данного мероприятия министр торговли Южной Африки Паркс Тау призвал французские компании продолжать инвестировать в африканскую экономику. Тау также подтвердил приверженность правительства содействию инклюзивному

росту, подчеркнув, что надёжное партнёрство с частным сектором является приоритетом. [11]

У каждой африканской страны существуют определенные особенности. Некоторые из них обусловлены исторически, в то время как другие связаны с географическим положением, политической или экономической составляющей. Редакторы сайта Business France Sub-Saharan Africa учитывают этот момент. Поэтому в разделе «About us» анализируемого веб-сайта есть деление программ в соответствии с целевой африканской страной: Анголой, Камеруном, Кот-д'Ивуаром, Кенией, Нигерией, Сенегалом и Южно-Африканской республикой. [12] Каждый раздел ведет на внешний сайт представительства Франции в целевой стране Африки. Таким образом, желающие посодействовать французским властям в развитии франко-африканских взаимоотношений могут выбрать то или иное государство на Африканском континенте, где они хотели бы развить свой бизнес либо помочь стране-адресату в развитии.

В результате, сайт Business France Sub-Saharan Africa нацелен на развитие французско-африканских коммерческих отношений. Миссией сайта является содействие развитию французского бизнеса на африканской почве. [9] Иными словами, разработчики сайта ставили перед собой цель развить французско-африканское взаимодействие с уклоном на интересы представителей Франции.

Не менее значимыми в деле развития сотрудничества с регионами земли, являются сайты государств Северной Европы. Например, собственный сайт по развитию деловых отношений со странами Африки разработали представители Норвегии. Сайт NABA (Noregian-African Business Association) создан с целью развития коммерческого сотрудничества со странами Африки и укрепления норвежско-африканских партнерских отношений для стимулирования развития африканского континента и роста инвестиций на африканском рынке. [13]

В сети Интернет существуют сайты, которые в основном нацелены на популяризацию каких-либо событий: встреч на высшем уровне и крупных бизнесменов, строительства предприятий и обмену технологиями и т.д. Сайт NABA подходит под данное определение. На анализируемом веб-сайте есть разделы Upcoming Events и Past Events. В данных разделах редакторы сайта публикуют анонсы предстоящих мероприятий или размещают пост-релизы об уже прошедших событиях. Все указанные события организуют руководители программы NABA. [13]

Так, на сайте NABA опубликована информация о предстоящем саммите «Africa Tech Summit 2025». Саммит проходил в Найроби 12 и 13 февраля 2025 года. В мероприятии приглашают принять участие членов NABA и всех, кто заинтересован в развитии взаимодействия с африканскими странами в сфере технологий. [14] Данный пример подтверждает тезис о наличии информации о событиях, в которых принимают участие представители Норвегии и некоторых стран Африки, в том числе Кении.

Как и на других сайтах, на сайте NABA размещена информация о взаимных визитах представителей Норвегии и стран Африки. Примером такой поездки является посещение генеральным директором Норвежско-Африканской бизнес-ассоциации NABA Эйвиндом Фьельдстадом Нигерии и Ганы. [15] В названии публикации есть слово «successful» (успешный), которое привлекает читателей ознакомиться с содержанием статьи и настраивает их на позитивный исход визита.

Редакторы сайта NABA цитируют слова участников визитов, которые подтверждают успешность состоявшейся поездки. В публикации говорится, что встреча Эйвинда Фьельдстада и представителей африканских стран превзошла все ожидания Фьельдстада: «Были установлены новые связи, и результатом этой недели станут новые партнерские отношения и инвестиции». [15] Таким образом, редакторы сайта NABA привлекают читателей к членству в одноименной организации и участию в развитии взаимосвязей между Норвегией и странами Африки.

Внешний политический вектор требует частого пересмотра, корректировки. Данный факт особенно касается тех случаев, когда в африканской стране-партнере развивается политически нестабильная ситуация. Члены организации NABA учитывают данное обстоятельство. Так, на одноименном сайте размещена публикация, в которой говорится о необходимости пересмотра норвежской стратегии по отношению к некоторым странам Африки. Автор статьи сообщает, что данная необходимость вызвана в том числе волнами политической нестабильности, в частности, в Кении и Нигерии. [16] Доказательства, приведенные в статье, подтверждают

необходимость пересмотра текущей стратегии Норвегии в Африке.

Кроме того, NABA не может заинтересовать всех граждан Норвегии. Вполне вероятно, что некоторые пользователи данного сайта обратятся в другие организации. Редакторы анализируемого норвежского Интернет-ресурса обратили внимание на данный факт. Поэтому среди публикаций на сайте размещена статья об агентстве NOREC (Norwegian Agency for Exchange Cooperation). [17] Данная организация устраивает обмен сотрудниками между африканскими и норвежскими компаниями. Целью данного обмена является обучение сотрудников новым технологиям и перенос полученных знаний на собственное предприятие. Подробная статья о реализованных проектах и возможных перспективах читателей-перспективных членов NOREC способствует привлечению более широкого круга граждан Норвегии к развитию сотрудничества между Норвегией и странами Африки.

Итак, сайт NABA получил название от одноименной организации. Основная цель сайта заключается в популяризации африканского вектора норвежской внешней политики. Главной сферой развития норвежско-африканских взаимоотношений является бизнес. Тем не менее редакторы сайта публикуют статьи об иных формах взаимодействия Норвегии и стран Африки. Редакторы NABA стараются использовать большое количество инструментов для привлечения читателей к участию в развитии норвежско-африканского взаимодействия.

Инициативой власти Финляндии было создание сайта FAPI. Финско-африканская платформа инноваций – FAPI – это сеть, развивающая междисциплинарное инновационное сотрудничество между высшими учебными заведениями и другими субъектами в Финляндии и Африке. Данный Интернет-ресурс создан в 20-е гг. XXI века. На сайте содержится информация о финско-африканском взаимодействии в сфере культуры и образования. [18]

Поскольку у финско-африканского сайта указана определенная тематика, публикации анализируемой веб-страницы сконцентрированы четко в ее рамках. Так, на сайте FAPI указано, что в рамках культурно-образовательного обмена проводится большое количество совместных финско-африканских мероприятий. Одним из указанных мероприятий является «Первая Международная конференция по социальным наукам и цифровым гуманитарным наукам: сотрудничество, культуры, общества и процессы цифровизации в Африке к югу от Сахары». [19] Организаторы конференции поставили цель способствовать сотрудничеству с Африкой с точки зрения уважения культуры, знаний и решений африканских народов. Цель указанного мероприятия вписывается в тематику сайта, а также способствует развитию финско-африканского сотрудничества. [20]

Для того чтобы понимать, как правильно выстроить финско-африканское взаимодействие, необходимо знать историю развития отношений Финляндии и стран Африканского континента. Разработчики сайта FAPI учитывают данный факт. Поэтому в разделе News Интернет-ресураса FAPI размещены публикации о книгах с требуемой исторической справкой. Одним из примеров является собрание книг «Colonial Aspects of Finnish-Namibian Relations, 1870–1990: Cultural Change, Endurance and Resistance» (Колониальные аспекты финско-намибийских отношений, 1870-1990 гг.: культурные изменения, стойкость и сопротивление). [21] На сайте дана аннотация к книге и ссылки на внешние источники, в которых можно более подробно ознакомиться с изданием. Таким образом, разработчики анализируемого финского сайта предлагают читателям ознакомиться с исторической справкой развития отношений Финляндии и Намибии.

Кроме того, важно помнить о правилах, которые сопровождают то или иное межстрановое взаимодействие. Некоторые из данных правил закреплены исторически. Однако есть правила, которые нарабатываются непосредственно в процессе взаимодействия. В данном случае показательным примером является разработка документа «Этические принципы ответственного академического партнерства с глобальным Югом». [22] Разработчики сайта опубликовали указанные правила для того, чтобы пользователи сайта FAPI, которые могут и хотят выстроить взаимоотношения с гражданами африканских стран, понимали, как найти подход к адресантам из Африки.

Опыт показывает, что чаще всего люди стремятся развить взаимосвязь в той сфере, где в настоящий момент сформировалась основа для дальнейшего расширения контактов. Создатели сайта FAPI учли данное обстоятельство. Так, на FAPI размещена публикация о совместном финско-африканском видеопроекте под названием «Раннее

вмешательство в борьбу с насилием в семье». [23] Видеоролик посвящен финскому и намибийскому подходам к борьбе с насилием в семье и предназначен для студентов и специалистов, занимающихся указанной проблемой. Наличие совместных культурно-просветительских реализованных инициатив представителей Финляндии и стран Африки показывает, что в настоящее время существуют реализованные совместные финско-африканские проекты. Данное обстоятельство увеличивает стремление граждан Финляндии продолжать развивать уже имеющиеся контакты.

Итак, анализ сайтов представителей Китая, Франции, Норвегии и Финляндии о взаимодействии перечисленных государств со странами Африки позволяет выделить общие черты. Они представлены в таблице.

Общие черты сайтов Китай, Франции, Норвегии и Финляндии о взаимоотношениях указанных государств со странами Африканского континента

Общие черты	Пояснение
Наполнение сайтов на английском языке	Привлечение большого круга читателей.
Популяризация партнерства со странами Африки.	Ускорение развития взаимодействия представителей государств Европы и Азии с африканскими странами.
Созданы после 2020 г.	После 2020 г. страны Африки перешли на новый этап развития. В глобалистских центрах был принят ряд документов, призывающих развивать партнерство с государствами Африканского континента.
Невысокая периодичность публикации.	Связано с тем, что развитие сотрудничества с африканскими странами находится на начальных этапах и ещё не является так называемым «мейнстримом» внешней политики государств Европы и Азии.
Наличие внешних ссылок.	На всех проанализированных сайтах (за исключением китайского интернет-ресурса) в каждой публикации размещена ссылка на внешние ресурсы.
Нет прямого контакта с аудиторией.	Под публикациями нет открытой возможности оставлять комментарии или реакции на информацию.
Раздел «Контакты».	Разработчики сайта оставляют адрес электронной почты или ссылку на форму для заполнения, которые позволяют связаться с руководителями проектов и редакторами интернет-ресурса.
Раздел «Новости».	Каждый проанализированный интернет-ресурс публикует новостные статьи в рамках своей темы.

Источник: авторская разработка.

У анализируемых сайтов также есть ряд отличий. Так, в первую очередь сайты различаются по тематикам:

1) Сайт Китая не привязан к определенной теме. Редакторы сайта публикуют информацию о различных событиях, касающихся как политической, так и культурной сфер;

2) Веб-страница Франции частично пересекается по тематике с веб-сайтом Норвегии. Оба сайта акцентируют внимание на развитии коммерческого взаимодействия со странами Африканского континента;

3) Интернет-ресурс Финляндии связан с развитием образовательного и культурного финско-африканского взаимодействия.

Кроме того, у всех проанализированных интернет-ресурсов, за исключением сайта представителей Франции [12], отсутствуют отдельные веб-страницы, посвященные конкретной африканской стране.

Проведенный анализ сайтов, а также выявление их общих черт и различий позволяют ответить на вопрос об их предназначении. Это:

1. Лоббирование собственных интересов страны: редакторы сайтов преподносят информацию в выгодном свете с целью построения доверительного образа среди читателей, что позволяет построить более тесное взаимодействие с представителями африканских стран;

2. Аккумулирование информации на одном веб-сайте: люди, заинтересованные в развитии взаимоотношений со странами Африки, могут найти всю необходимую информацию в одном источнике;

3. Развитие сетевого взаимодействия между странами: информация на проанализированных сайтах размещается на английском языке. Страны предоставляют читателям площадки для взаимодействия друг с другом через Интернет. Одним из примеров такого взаимодействия является совместный финско-африканский видеоролик «Раннее вмешательство в борьбу с насилием в семье». [23]

4. Популяризация африканского вектора внешней политики государств Европы и Азии: в настоящее время наблюдается возрастающий интерес представителей различных государств к развитию отношений с африканскими странами. Сайты, проанализированные в данной работе, способствуют тому, что большее число пользователей Интернета узнают о программах, разработанных в рамках африканского вектора внешней политики страны-представителя редакторов сайта;

5. Вовлечение аудитории в развитие африканского вектора внешней политики страны-представителя: на проанализированных сайтах размещены контакты редакторов самого интернет-ресурса, а также руководителей различных программ по развитию сотрудничества со странами Африки. Благодаря этому читатели веб-сайта могут связаться с указанными ответственными сотрудниками и принять участие в развитии взаимосвязей с африканскими государствами.

Таким образом, основным результатом создания сайтов о межстрановом (межгосударственном) взаимодействии является поддержка развития связей между представителями указанных территорий. Кроме того, анализируемые веб-ресурсы позволяют расширять контакты между государствами и переносить их на новые сферы.

Можно констатировать, что сайты о взаимодействии государств занимают важное место в современной дипломатии, активно внедряя понятие «сетевой дипломатии». Подобные сайты позволяют популяризировать, в частности, африканский вектор внешней политики государства. Кроме того, одной из функций создания подобных сайтов является вовлечение граждан в расширение и развитие данного взаимодействия.

Классическая дипломатия не исчезнет. Однако, как показывает опыт, формируются формы и средства (в условиях развития информационных технологий) более эффективного влияния государства на акторов МО в области: имиджевой политика, маркетинга, психологии масс и т.д. Это используется как на базе развитых теорий: мягкой силы, цветных революций, управляемого хаоса, так и новых формирующихся государством целей и задач присутствия в регионе.

На сегодняшний день существуют многовекторные интернет-ресурсы о межстрановом взаимодействии государств, освещающие различную тематику развития взаимоотношений. В сети Интернет разработаны сайты, на которых размещена информация, как специализированная, так и перекрёстная (о нескольких тематических блоках взаимодействия стран), комплексная и т.д.

Каждый из анализируемых сайтов нацелен на выстраивание диалога между странами и формирование прозрачности взаимоотношений. Это необходимо для более конструктивного взаимодействия между странами и установления доверительных отношений как в классических, так и инновационных формах взаимодействия. [24, с. 342]

Информацию, полученную в результате проведенного исследования, возможно использовать для создания более удобного и многофункционального интернет-ресурса о межстрановом взаимодействии государств.

Список использованной литературы

1. Гребенкина Е.В. Современная дипломатия на пути к сетевой структуре мира // Международная жизнь, 2017, №4. – URL: https://interaffairs.ru/jauthor/material/1839 (дата обращения: 15.03.2025).

2. Hocking B., Melissen J. Digital Diplomacy in the Digital Age. – Netherlands: Clingendael Institute, 2015, 58 с.

3. Hu Fan. A Market for All // ChinaAfrica. – URL: http://www.chinafrica.cn/Homepage/202411/t20241128_800385506.html (дата обращения: 19.03.2025).

4. Zhang Yage. Creating Tender Spaces // ChinaAfrica. – URL: http://www.chinafrica.cn/Homepage/202411/t20241129_800385684.html (дата обращения: 19.03.2025).

5. Problem Masau. Drought Crisis Relief // ChinaAfrica. – URL: http://www.chinafrica.cn/Homepage/202411/t20241129_800385690.html (дата обращения: 19.03.2025).

6. Li Yin. Slithering Legends // ChinaAfrica. – URL: http://www.chinafrica.cn/Homepage/202501/t20250123_800390880.html (дата обращения: 19.03.2025).
7. Xinhua. Chinese FM begins Africa visit, reaffirms strong China-Africa ties // ChinaAfrica. – URL: http://www.chinafrica.cn/Homepage/202501/t20250108_800389274.html (дата обращения: 19.03.2025).
8. Тин У. Основные тенденции и концепция развития политических процессов в Китае на современном этапе // Вестник КНУ, 2024, №2 (118), с. 100-107.
9. Welcome to Business France Sub-Saharan Africa // Business France Sub-Saharan Africa. – URL: https://world.businessfrance.fr/sub-saharan-africa/en/ (дата обращения: 20.03.2025).
10. Invest in France // Business France Sub-Saharan Africa. – URL: https://world.businessfrance.fr/sub-saharan-africa/en/invest-in-france/ (дата обращения: 20.03.2025).
11. 3rd edition of the Business Seminar Southern Africa & Indian Ocean – 15-16 October 2024 // Business France Sub-Saharan Africa. – URL: https://world.businessfrance.fr/sub-saharan-africa/en/3rd-edition-of-the-business-seminar-southern-africa-indian-ocean-15-16-october-2024/ (дата обращения: 20.03.2025).
12. About us // Business France Sub-Saharan Africa. – URL: https://world.businessfrance.fr/sub-saharan-africa/en/about-us/ (дата обращения: 20.03.2025).
13. Norwegian-African Business Association // Norwegian-African Business Association. – URL: https://norwegianafrican.no/ (дата обращения: 22.03.2025).
14. Africa Tech Summit Nairobi 2025 // VC4A. – URL: https://vc4a.com/appsafrica/africa-tech-summit-nairobi-2025/ (дата обращения: 22.03.2025).
15. Successful Norwegian business visit to Nigeria & Ghana // Norwegian-African Business Association. – URL: https://norwegianafrican.no/news/successful-norwegian-business-visit-to-nigeria-ghana (дата обращения: 22.03.2025).
16. Africa’s leaders are calling for investments, not more promises // Norwegian-African Business Association. – URL: https://norwegianafrican.no/news/africas-leaders-are-calling-for-investments-not-more-promises (дата обращения: 22.03.2025).
17. The Norwegian Agency for Exchange Cooperation // Norwegian-African Business Association. – URL: https://norwegianafrican.no/news/norec (дата обращения: 22.03.2025).
18. About us // Finland-Africa Platform for Innovation. – URL: https://fapi.utu.fi/about/ (дата обращения: 23.03.2025).
19. The First International Conference on Social Sciences and Digital Humanities: Cooperation, Cultures, Societies and African Processes of Digitalisation South of the Sahara // Finland-Africa Platform for Innovation. – URL: https://fapi.utu.fi/news/the-first-international-conference-on-social-sciences-and-digital-humanities-cooperation-cultures-societies-and-african-processes-of-digitisation-south-of-the-sahara/ (дата обращения: 23.03.2025).
20. Social sciences and digital humanities: cooperation, cultures, societies and African processes of digitalisation South of the Sahara // Digitalfem. – URL: https://digitaldiverse.es/ (дата обращения: 23.03.2025).
21. New book sheds light on the history of Finland–Namibia relations in colonial world // Finland-Africa Platform for Innovation. – URL: https://fapi.utu.fi/news/new-book-sheds-light-on-the-history-of-finland-namibia-relations-in-colonial-world/ (дата обращения: 23.03.2025).
22. The “Ethical guidelines for responsible academic partnerships with the Global South” is now available online // Finland-Africa Platform for Innovation. – URL: https://fapi.utu.fi/news/the-ethical-guidelines-for-responsible-academic-partnerships-with-the-global-south-is-now-available-online/ (дата обращения: 25.03.2025).
23. University of Eastern Finland and University of Namibia’s joint educational video on early intervention in family violence // Finland-Africa Platform for Innovation. – URL: https://fapi.utu.fi/news/university-of-eastern-finland-and-university-of-namibias-joint-educational-video-on-early-intervention-in-family-violence/ (дата обращения 25.03.2025).
24. Кемелдинова Ж.М., Кемелдинова К.Э. Средства повышения эффективности инновационных процессов формирования международной конкурентоспособности предприятий // Вестник КНУ, 2024, № 4 (120) с. 339-344.

Рецензент: к.пед.н., доцент Абдикеримова Ж.Т.

УДК 327(574)(4-672Европа)
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-480-486

Мирзаев А. З.
К.Дикамбаев атындагы Кыргыз Республикасынын тышкы иштер министрлигинин Дипломатиялык академиясы
Мирзаев А. З.
Дипломатическая академия Министерства иностарнных дел Кыргызской Республики им. К.Дикамбаева
Mirzaev A.Z.
Kyrgyz Republic Ministry of Foreign Affairs Diplomatic academy named after K. Dikambaev

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ САЯСАТЫНЫН СТРАТЕГИЯЛЫК ДИВЕРСИФИКАЦИЯСЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕГИ ЕВРОПАЛЫК БАГЫТ
ЕВРОПЕЙСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
THE EUROPEAN DIRECTION IN THE CONTEXT OF THE STRATEGIC DIVERSIFICATION OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала Казакстан Республикасынын тышкы саясатындагы европалык багытты эл аралык мамилелердин трансформацияланышы жана глобалдык атаандаштык күчөгөн шарттарда талдоого арналган. Изилдөөнүн максаты – Казакстан Республикасынын тышкы саясатынын европалык багытынын азыркы этаптагы ролун аныктоо болуп саналат. Иште өз ара аракеттенүүнүн негизги багыттары каралып, анын ичинде транспорттук-логистикалык инфраструктураны өнүктүрүү, айрыкча «Ортоңку коридор» долбоору, критикалык минералдар жана жашыл энергетика жаатындагы кызматташтык, ошондой эле өнөктөштүктүн институционалдык механизмдери талданат. Мындан тышкары, Казакстандын Европа Биримдигине мүчө мамлекеттер менен кызматташтыгы өлкөнүн көп багытуу саясатын ишке ашыруудагы мааниси сүрөттөлөт.

Аннотация: Настоящая статья посвящена анализу европейской направленности внешней политики Республики Казахстан в условиях трансформации международных отношений и обострения глобальной конкуренции. Целью исследования является определение роли европейской направленности внешней политики Республики Казахстан на современном этапе. В работе рассматриваются основные направления взаимодействия, включая развитие транспортно-логистической инфраструктуры, в частности проекта «Средний коридор», сотрудничество в области критически важных полезных ископаемых и зеленой энергетики, а также анализируются институциональные механизмы партнерства. Кроме того, раскрывается значение сотрудничества Казахстана с государствами-членами Европейского Союза в реализации многовекторной политики страны.

Abstract: This article analyzes the European orientation of the Republic of Kazakhstan's foreign policy in the context of transforming international relations and intensifying global competition. The aim of the study is to determine the role of the European orientation of the Republic of Kazakhstan's foreign policy at the present stage. The paper examines the main areas of cooperation, including the development of transport and logistics infrastructure, in particular the Middle Corridor project, cooperation in the field of critical minerals and green energy, and analyzes the institutional mechanisms of partnership. In addition, it reveals the importance of Kazakhstan's cooperation with European Union member states in implementing the country's multi-vector policy.

Негизги сөздөр: Казакстан Республикасынын тышкы саясаты, Европа багыты, «Орто держава» концепциясы, «Ортоңку коридор» долбоору

Ключевые слова: Внешняя политика Республики Казахстан, европейская ориентация, концепция «Средней державы», проект «Средний коридор».

Keywords: Foreign policy of the Republic of Kazakhstan, European orientation, concept of a “middle power,” Middle Corridor project.

Борбор Азия салттуу түрдө Хартленддин бир бөлүгү катары каралып, бул жагдай аймактын глобалдык геосаясий процесстердеги өзгөчө ролун аныктайт. Классикалык түшүнүк боюнча Казакстандын геостратегиясы негизинен континенттик мүнөзгө ээ болуп, евразиялык мейкиндиктеги негизги актор катары Россия менен өз ара аракеттенүүгө багытталууга тийиш. [1, б. 27] Бирок, азыркы эл аралык мамилелер трансформацияланууда. Бул процесстерге геосаясий атаандаштыктын күчөшү, глобалдык соода-логистика тармактарынын кайра түзүлүшү жана ири державалар арасындагы күч балансынын өзгөрүшү болуп саналат. Бул көрүнүштөр түздөн-түз Борбор Азия мамлекеттерин камтып, алардын тышкы саясий стратегияларын жаңы эл аралык реалдуулукка ылайык адаптациялоого мажбур кылат.

Бул изилдөөнүн максаты – Казакстан Республикасынын тышкы саясатынын европалык багытынын азыркы этаптагы ролун аныктоо болуп

эсептелет. Бул иштин алкагында Астананын Европа Биримдиги мамлекеттери менен кызматташтыгынын өнүгүүсүн талдоо жана анын Казакстандын көп багыттуу стратегиясындагы ордун баалоо каралган.

Казакстан үчүн, Россия менен Кытайдын ортосунда жайгашкан чоң табигый ресурстарга жана транзиттик потенциалга ээ өлкө катары, тышкы саясий жана экономикалык байланыштарды диверсификациялоо маселелери өзгөчө мааниге ээ. Изилдөөнүн негизги маселеси, учурда Казакстандын европалык багытынын маңызы жана функциялары өзгөрүп жаткандыгында турат.

Кызматташтыкта экономикалык компонент күчөп, айрыкча сейрек кездешкен минералдар жана транспорттук коридорлорду өнүктүрүү, анын ичинде «Ортоңку коридор» долбоору жаатында өсүү байкалууда. Ошону менен катар, саясий риторикада жана дипломатиялык практикада «Орто держава» концепциясы активдүү колдонулуп, бул Астананын эл аралык системада өзүнүн субъекттүүлүгүн жогорулатууга умтулуусун чагылдырат.

Бул шарттарда европалык багыт Казакстандын тышкы саясатынын маанилүү багытына айланып, Европа Биримдиги менен гана эмес, ошондой эле Европа мамлекеттеринин алдыңкы позициясын ээлеген өлкөлөрү менен кызматташтыкты камтыйт. Астана үчүн Европа Биримдиги чоң рынок жана инвестиция булагы катары гана эмес, ошондой эле өлкөнүн эл аралык статусун бекемдөөгө өбөлгө түзгөн фактор катары каралат. Санкциялык кризис жана глобалдык экономикалык турбуленттүүлүк шарттарында Казакстандын тышкы саясатындагы европалык багыт стратегиялык мааниге ээ болуп, анын ичинде энергетика, транспорттук инфраструктура жана технологияларды тартуу чөйрөлөрүн камтыйт.

Казакстандын көп багыттуу саясаты жана европалык мамлекеттер менен кызматташтык маселелери бир катар илимий эмгектерде чагылдырылган. Мисалы, И.П.Иванов жана С.Ю.Петренко белгилешкендей, Казакстандын тышкы саясатынын европалык багыты жарык мүнөздүү тарыхый-маданий байланыштардын жоктугунан толук концептуалдаштырылган эмес, ал эми заманбап кызматташтыкты негизинен экономикалык эсептөөлөр түзөт. [2, б. 79] «Орто держава» концепциясына арналган изилдөөлөр өзгөчө кызыгууну жаратат. А.Утегенова өзүнүн жыйынтыгында Казакстан позициялык жана географиялык ыкмаларга таянып, аталган статуска туура келүүчү потенциалга ээ экенин белгилейт. [3, б. 36] Коопсуздук чөйрөсүндөгү кызматташтыктын маанилүү аспектин К.И.Байзакова ачып берип, Европа Биримдиги Казакстанды дүйнөлүк экономикалык жана саясий системага ийгиликтүү интеграциялоодогу ролун баса белгилейт. [4, б. 61] Ошентип, Казакстандын тышкы саясатынын европалык багытын изилдөө, көп багыттуулуктун трансформациясын талдоо жана Астананын жаңы геосаясий реалдуулук шартында Европа Биримдиги менен өз ара аракеттенишин түшүнүү жагынан актуалдуу болуп саналат.

2020-жылдардын башында Казакстан менен Европа мамилелеринин өнүгүшү

2024-жылдын башында «Немис илим жана саясат фонду» (SWP) «Орто державалар – эл аралык саясаттагы таасирдүү оюнчулар» аттуу макалалар жыйнагын жарыялады. Анда авторлордун баасына ылайык, аймакта маанилүү роль ойногон 12 өлкө белгиленди. Бул 12 өлкөнүн бири катары Казакстан «Орто держава» статусуна ээ деп аталды. Авторлор Казакстандын геосаясий ордунун өзгөчөлүгүн жана андан келип чыккан тышкы саясат жүргүзүүдөгү көйгөйлөрдү белгилешет:

«Казакстандын геосаясий орду – ресурстарга бай, эки коңшу региондук державанын күч проекциясынын объектиси катары – батыш жана башка мамлекеттер менен өз ара мамилелерди түзүүнүн негизин түзөт». Россия жана Кытайдын үстөмдүк кылган шарттарында Казакстандын тышкы саясатын менен эсептелүүсү – эки регионалдык державанын таасирин мүмкүн болушунча кеңири эл аралык мамилелер спектри аркылуу чектөө жана аракет кылууга максималдуу кендикти камсыздоо».[5] Бир нече айдан кийин «Euronews» басылмасы үчүн жазган макаласында Казакстандын Президенти өлкөсүн «Орто державалар» катарына таандык деп эсептөө идеясына токтолду. Ал төмөнкүлөрдү белгиледи: «Биз, балким, дүйнөлүк супержүргүзүүчү державалардай глобалдык таасирге ээ болбосок да, биз сыяктуу өлкөлөр экономикалык күчкө, аскердик потенциалга жана, балким, дагы башка маанилүүсү, саясий эркке жана дипломатиялык түшүнүккө ээ, алар дүйнөлүк аренада ар кандай маселелерде олуттуу таасир көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: азык-түлүк жана энергетика коопсуздугунан, жашыл экономика жана IT секторуна өтүүгө, ошондой эле логстикалык тармактаррдын туруктуулугуна чейин».[6] Ошентип, 2024-жылдан баштап «Орто держава» термини Казакстандын жетекчилиги тарабынан тышкы саясатты идеологиялык жактан камсыздоо максатында колдонулуп баштады.

Бул эки жарыялоонун жыйынтыгын жалпылаганда, «Орто держава» статусу келечекте европалык жана жалпы Батыш аудиториясы үчүн колдонулушу мүмкүн деп болжолдонууда. Бул Казакстан тарап үчүн экономиканы инвестициялоо жана ар түрдүү эл аралык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү процессинде маанилүү. «Орто держава» термини Казакстандын өзүнүн Президенти тарабынан колдонулгандыгын эске алганда, бул термин Казакстан Республикасынын тышкы саясат имиджинин бир бөлүгү болуп калышы мүмкүн деп

айтууга болот. Бул мамлекеттин азыркы эл аралык мамилелер системасында өзүн аныктоосунда абдан маанилүү идеологиялык аспект болуп эсептелет.

Казакстан менен Европа өлкөлөрү арасындагы экономикалык кызматташтыкты түшүнүү үчүн Казакстан Республикасынын Стратегиялык пландоо жана реформалар агенттигинин Улуттук статистика бюросунун расмий маалыматтарына көз чаптыруу зарыл. 2024-жылдын биринчи жарым жылдыгында Казакстандан негизги экспорт товарлары төмөнкүлөр болгон: «жарым жараксыз мунай жана нефть продуктулары, битумдуу минералдардан алынган (55,4%), тазаланган мис жана иштетилбеген мис кошулмалары (5,2%), радиоактивдүү химиялык элементтер жана радиоактивдүү изотоптор (4,6%), мис рудасы жана концентраттары (4%), ферросплавдар (2,8%)».[7] Бул аралыкта Европа өлкөлөрүнөн Казакстандын негизги экспорттук товарларынын керектөөчүлөрү катары Италия (24,2%), Нидерланддар (6,1%) жана Франция (5%) белгиленет.

Европа Комиссиясынын расмий сайтындагы маалыматтарга ылайык, Европа өлкөлөрү Казакстандын эң чоң соода өнөктөштөрү болуп саналат. Алар Казакстандын жалпы экспортуна 37% жана 2023-жылдагы жалпы соода жүгүртүүсүнө 27,9% түзөт. Европа Биримдиги Казакстандагы эң ири чет элдик инвестор болуп, 2022-жылы түз инвестициялардын жалпы көлөмү 54,8 млрд. еврого ээ болгон, бул 2021-жылга салыштырмалуу 5,5% жогору. [8]

Казакстан Европа Биримдиги өлкөлөрү үчүн табигый ресурстарга бай аймак катары кызыгуу жаратат. Соңку жылдары дүйнөлүк рынокто сейрек кездешкен металлдарга суроо-талап жогорулап, бул европалык жана жалпы Батыш компанияларынын Казакстандын жер астындагы сейрек кездешкен металлдарга кызыгуусунун өсүп жатканын көрсөтөт. Казакстан сейрек кездешкен элементтердин өндүрүшүндө: өзгөчө скандий, иттрий жана 15 лантаноид элементтерин казууда үстөмдүк кылган Кытайга атаандаш болгудай потенциалга ээ. [9]

Эгемендикке жеткенден бери Казакстан Республикасы Европа өлкөлөрү менен ишенимдүү мамилелерди түздү. Маанилүүсү – Астананын тышкы саясатынын европалык багыты чындыгында айкын көрсөтүлгөн эмес, себеби Казакстан Европа континентинин айрым өлкөлөрү менен гана мамилелерди өнүктүрүп келет. Континенттеги Астананын эң маанилүү өнөктөштөрү экономикалык жактан жана саясий таасир жагынан эң күчтүү өлкөлөр болуп саналат.

Маанилүү мисал катары Казакстандын Президенти К.К.Токаевдин Европа өлкөлөрү менен кызматташтык абалына берген баасы саналат. 2024-жылдын сентябрь айында Олаф Шольц Астанага иш сапары менен келген. Касым-Жомарт Токаев Казакстан менен Германиянын кызматташтыгынын өнүгүшү тууралуу сөз кылган: «Германия биз үчүн негизги европалык жана дүйнөлүк өнөктөштөрдүн бири болуп саналат. Биздин абдан активдүү жана көп кырдуу кызматташтыгыбызга чоң маани беребиз». [10]

Эки айдан кийин, 2024-жылдын ноябрь айында Касым-Жомарт Токаев Парижге сапар менен барып, Эмануэль Макрон менен сүйлөшүүлөрдү өткөрдү. Маалымат жыйында К.К.Токаев өз сөзүндө: «Өткөн жылы эки өлкөнүн соода жүгүртүүсү 4,2 млрд. АКШ долларын түзгөн. Ал эми быйыл биз бул көрсөткүчкө 9 айда жеттик. Франция биздин өлкөдө инвестициянын көлөмү боюнча алтынчы орунду ээлейт. Француз компаниялары, анын ичинде Alstom, Total Energies, Air Liquide, Orano, Vicat, Danone, Lactalis сыяктуу ири фирмалар, Казакстанга олуттуу каражат салып, алардын жалпы көлөмү болжол менен 19,5 млрд. АКШ долларын түздү» деп ачыктады. [11]

К.К.Токаевдин тышкы саясат стилинин өзгөчөлүгү катары Казакстанга инвесторлорду чакыруу салты саналат. Европа өлкөлөрүнүн башчылары менен эки тараптуу жолугушуулардын жүрүшүндө Казакстандын Президенти ири европалык бизнес тарабынан экономикага инвестициялоо перспективасына өзгөчө көңүл бурат. Мисалы, 2024-жылдын башында Римге болгон сапарында Касым-Жомарт Токаев белгиледи: «Биз Италия үчүн сейрек кездешкен минералдардын жеткирүүчүсү болууга даярбыз. Азыркы учурда Казакстанда 5 миңден ашык изилденбеген кен орундары бар. Биз Европалык Биримдиктин экономикасы үчүн пайдалуу болушу мүмкүн болгон 34 критикалык чийки заттын 19 түрүн өндүрүп жатабыз. Биз италиялык компанияларды ушул сектордо өнөктөштүктү өнүктүрүүгө чакырабыз». [12].

Европа өлкөлөрүндө Казакстандан алынган ар кандай ресурстарга суроо-талап бар, бирок бул суроо-талапты канааттандырууга объективдүү себептер тоскоолдук кылат. Алардын катарында Германия, Франция жана Италиянын Казакстандын чек араларынан географиялык жактан алыстыгы, ошондой эле аралыкты жеңүү үчүн натыйжалуу логистикалык инфраструктуранын жоктугу бар. Бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн Каспий аркылуу, Кавказдан жана Ирандын аймагынан маршруттарды курууга инвестициялар талап кылынат. Бирок бул логистиканы өнүктүрүү үчүн Кавказдагы негизги оюнчулар ортосундагы чыр-чатактарды толук дипломатиялык жол менен жөнгө салуу, ошондой эле Иран катышкан жаңжалдарды чечүү зарыл. Тапшырмалар көп жагынан чечилбейт деп көрүнөт, бирок алардын чечилиши Казакстан менен Европа

өлкөлөрүнүн кызматташтыгына олуттуу дем берип, импульс жарата алат.

Астананын Европа борборлору менен күчтөрдү бириктириши Казакстанга транзиттик потенциалын ишке ашырууга жардам бериши мүмкүн. Казакстан «Орто коридор» деп белгилүү соода маршрутунун өнүгүшүнө кызыгууну көрсөтүп жатат. Бул максатта Казакстан 2023-жылдын 17-октябрында Пекинде кол коюлган Транскаспий транспорттук маршрутту өнүктүрүү боюнча макулдашууну ратификациялады. 2024-жылдын 1-июлунда К.К.Токаев тийиштүү мыйзамга кол койду. Бул макулдашуунун толуктоосу катары Европа Биримдиги аталган маршрут боюнча инфраструктурага инвестиция салуунун 33 багытын аныктады.

Ошентип, «Орто коридор» Кытайдын, Казакстандын, Азербайжандын, Грузиянын, Түркиянын жана Европа өлкөлөрүнүн жалпы кызыкчылыгынын объектиси болуп эсептелет деп айтууга болот. Транспорттук маршруттарды өнүктүрүү жана транспорттук инфраструктураны өнүктүрүүгө инвестиция тартуу реалдуу перспектива болуп саналат. 2020-жылдын 1-мартынан тартып Казакстан менен Европа Биримдигинин «Кеңейген өнөктөштүк жана кызматташтык тууралуу» макулдашуусу күчүнө кирген.

Соода потенциалынан сырткары, Казакстан үчүн Европа Биримдиги менен кызматташтыкты өзгөчө кызыктуу кылган жагдай – Европа өлкөлөрүнүн «жумшак күчүнө» ээ болушу. Казакстан жарандары үчүн европалык университеттерде билим алуу жана европалык компанияларда иш тажрыйбасын алуу мүмкүнчүлүгү жагымдуу көрүнөт. Казакстандын бай жана таасирдүү адамдары Европа өлкөлөрүнөн кыймылсыз мүлк сатып алууга жана өздөрүнүн каржылык активдерин европалык банк мекемелеринде жайгаштырууга туруктуу кызыгуу көрсөтүп келишет. Мындан тышкары, Европа, туристтик сапарлар үчүн да кызыктуу багыт катары калууда. Казакстандын жарандарынын арасында спорт күйөрмандары көп, алар европалык спорт чөйрөсүндөгү абалга кызыгуу көрсөтүшөт. Жалпысынан, Казакстандын жарандарынын арасында өлкөнүн Астананын европалык борборлору менен кызматташуусун кеңейтүүгө карата туруктуу кызыгуусу байкалууда.

Европа өлкөлөрү глобалдык коопсуздук системасынын бир бөлүгү болуп саналат. Бул жерде сөз, Европа өлкөлөрүнүн НАТОго мүчөлүгүндө гана эмес. Франция жана Улуу Британия БУУ Коопсуздук Кеңешинин туруктуу мүчөлөрү. Лондон, Берлин, Париж жана Рим G7 жана G20 клубдарына кирет. Улуу Британия жана Франция дүйнөнүн ар кайсы аймактарында таасирге ээ. Мындан тышкары, европалык өндүрүүчүлөр дүйнөлүк соодага олуттуу таасир көрсөтөт. Бул Казакстандын тышкы саясат курсунун тең салмагын сактоо максатында европалык багытты башка багыттарга каршы коюу менен соода кызматташуусун диверсификациялоо натыйжасын жаратышы мүмкүн. Европа менен кызматташтыкты өнүктүрүү көп багыттуу Казакстанга өз алдынча тышкы саясат курсун ишке ашырып, эл аралык позициясын бекемдөөгө шарт түзөт.

Еропалык багыттын азыркы мааниси

Казакстандын көп багыттуу стратегиясынын негизги күч борборлору – Россия, Кытай, АКШ жана Европа Биримдиги менен мамилелерди өнүктүрүүнү көздөйт. Алардын арасында европалык багыт өзгөчө орунду ээлейт жана кызматташтык мүнөзү жана мазмуну боюнча айырмаланат.

Казакстан менен АКШнын кызматташуусу инвестициялар жана санариптик технологияларды өнүктүрүү чөйрөлөрүн камтыйт. А.А.Янов белгилегендей: «Microsoft, Cisco жана IBM сыяктуу америкалык корпорациялар өлкөнүн инфраструктурасын санариптик жактан модернизациялоого катышып, программалык камсыздоо жана булут чечимдерине өзгөчө басым жасашат». [13.б, 54] Маанилүүсү, инвестиция чөйрөсү менен санариптештирүү чөйрөсү Батыш технологиялары менен Кытай технологияларынын атаандаштыкка кирген багыттары экенин түшүнүү.

Россиялык жана кытайлык багыттар географиялык жакындык жана жогорку экономикалык өз ара көз карандылыктын шарттарында калыптанат. Россия коопсуздук жана интеграциялык процесстер чөйрөсүндө салттуу түрдө үстөмдүк кылат, ал эми Кытай инвестициялар жана инфраструктуралык долбоорлор боюнча башкы ролду ойнойт. Борбордук Азиядагы абалды талдоо учурунда эске алуучу маанилүү жагдай – бул региондогу үстөмдүк үчүн ар түрдүү оюнчулар арасындагы атаандаштык. Тарыхый жактан караганда, Россиянын региондогу позициялары абдан күчтүү. Бирок Россияны тышкы саясатты өнүктүрүүнүн жалгыз ориентири катары кабыл алуу туура эмес. Казакстандык саясат таануучу И.П.Иванов белгилегендей: «Россиянын Борбордук Азияда тынчтык сүйүүчү саясатына карабастан, Москванын бул региондогу позицияларынын күчөшү, аймактык эмес оюнчулардан (*Пакистан, Иран, Кытай*) жана аймактык оюнчулардан (*Өзбекстан жана Казакстан*) каршылыкка алып келүүсүн түшүнүү керек». [14.б, 54]

Азыркы Казакстан үчүн эң перспективдүү өнөктөш катары Кытай эсептелет. Соңку жылдарда Казакстан менен Кытайдын ортосундагы товар жүгүртүүсүнүн көлөмү туруктуу өсүү тенденциясын көрсөтүүдө. Бул мамилелердин негизин түзүп, эки өлкөнүн ар кандай чөйрөдөгү кызматташуусун өнүктүрүүгө шарт түзөт. [15.б, 21] Тараптардын

ортосундагы мамилелер өзгөчө позитивдүү негизде өнүгүүдө. Казакстан Кытайдын «Бир алкак, бир жол» демилгесин ишке ашыруудагы долбоорунун бир бөлүгү болуп калды. Азыркы учурда Пекин менен Москва ар кандай эл аралык аянтчаларда өнөктөштөр катары эсептелет, бирок алардын ортосундагы мамилелер чыңалганда, алар Казакстанга үстөмдүк кылуу үчүн атаандашууга мажбур болушат.

Бул контекстте европалык багыт саясий асимметриянын жоктугу менен айырмаланат. Европа Биримдигинин Казакстанга басым көрсөтүүчү куралы жок, бул мамилелерди өз ара пайдалуу жана тең укуктуу диалог негизинде курууга шарт түзөт. Бул Астана үчүн Москва жана Пекиндин өз ара аракеттенүүлөрүнөн айырмаланып, көз карандысыз чечимдерди кабыл алуу үчүн мейкиндик түзөт. Европалык багыттын негизги өзгөчөлүгү – экономикалык жана технологиялык компоненти болуп саналат. Европа Биримдиги Казакстан үчүн негизги инвестор жана соода өнөктөшү бойдон калууда, өндүрүштүн модернизациясына жана жогорку технологиялык тармактарды, анын ичинде сейрек кездешкен минералдарды өндүрүү жана жашыл энергетиканы өнүктүрүүгө салым кошот. Европалык инвестициялар кытайлык долбоорлор менен салыштырганда ачыгыраак жана институттук жактан туруктуу деп бааланат.

Мындан тышкары, европалык багыт нормативдик өлчөмгө ээ. Европа Биримдиги башкаруу стандарттарын жана билим берүү программаларын жайылтуу аркылуу «жумшак күч» булагы болуп саналат. Америкалык ыкмага караганда, бул баалуулуктар ультимативдүү мүнөзгө ээ эмес, бул өз ара аракеттенүүнү болжолдуу жана прагматикалык кылат. Европа Биримдиги менен мамилелерди өнүктүрүү стратегиялык диверсификациялоо функциясын да аткарат, Казакстандын Россияга жана Кытайга көз карандылыгын азайтат. Бул өзгөчө Транскаспий транспорттук маршруту (*«Орто коридор»*) колдоодо көрүнөт, ал Россия жолдорунан өтпөстөн дүйнөлүк рынокторго чыгууга мүмкүндүк берип, санкциялык басым шарттарында абдан маанилүү болуп саналат. Соңунда, европалык вектор Казакстандын эл аралык статусун бекемдөөгө салым кошот. «Орто держава» концептин жайылтууда эң көп Европа контекстинде таанылат, бул өлкөнүн дипломатиялык салмагын күчөтүп, дүйнөлүк аренада позитивдүү имиджин түзөт. Ошентип, европалык багыт башка багыттардан айырмаланып, үстөмдүк жана саясий басымдын жоктугу, технологиялар жана модернизацияга багытталуу, ошондой эле Казакстандын суверенитетин диверсификациялоо жана бекемдөө потенциалы менен өзгөчөлөнөт.

Европа Биримдигинин стратегиясын изилдеген И.Л.Прохоренко белгилегендей: «Европа Биримдигинин ресурстарга жана «жумшак күч» инструменттерине, ошондой эле өзгөчө стратегиялык маданиятка таянган аймактык стратегия модели АКШнын Борбордук Азия Республикалары менен негизинен аскер-саясий кызматташуусуна, Россиянын аймактан энергия ресурстарын экспорттоо монополиясын бузууга багытталган негизги аракеттерине жана Кытайды кармап турууга болгон аракеттерине альтернатива катары каралган» [16.б, 72]. И.М.Попованын маанилүү чийки заттарды жеткирүү боюнча кызыкчылыктарды камсыз кылуу үчүн Европа Биримдик саясатынын инструменттерин колдонууну изилдөөгө арналган эмгегинде автор мындай жыйынтыкка келген: «Европа Биримдиги финансылык колдоо, ири биргелешкен долбоорлор жана жөнөкөйлөтүлгөн процедуралар аркылуу маанилүү чийки заттарды өндүрүү жана кайра иштетүүдө абдан чектелген потенциалды ишке ашырууга умтулат; үчүнчү өлкөлөрдүн, өзгөчө өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн рынокторунда пайдалуу шарттарды камсыз кылат; туруктуу соода жана биргелешкен долбоорлорду ишке ашыруу үчүн салттуу өнөктөштөр менен кызматташтыкты бекемдейт; ошондой эле өз кызыкчылыктарын коргоо максатында соода саясатынын бардык инструменттерин колдонуу» [17.б, 171].

Ошентип, европалык багыт Казакстандын тышкы саясатында көп багыттулук саясатынын ишке ашырылышында уникалдуу ролду ойнойт деп, ишеним менен айтууга болот. Ал экономикалык модернизацияны жана технологиялык жаңылануунну камсыз кылып гана тим болбостон, көз карандысыз саясий маневр жүргүзүү үчүн мейкиндикти да түзөт. Россия жана Кытай менен өз ара аракеттенүүдөн айырмаланып, Европа Биримдиги менен кызматташуу ассиметрия жана мажбурлоо элементтери менен коштолбойт, бул аны эгемендүүлүктү бекемдөөнүн жана татаалдашкан геосаясий чөйрөнүн шарттарында Казакстандын эл аралык статусун жогорулатуунун маанилүү инструменти боло алат.

Жыйынтык Жалпысынан, 2020–2025-жылдар аралыгында Казакстандын тышкы саясатындагы европалык багыт алдыга умтулган мүнөзгө ээ болуп, тараптардын өз ара көз карандылыгы күчөй баштаганын көрсөттү. Астана үчүн Европа Биримдигинин мамлекеттери негизги экономикалык өнөктөштөр гана болуп саналбастан, эл аралык статусун жана тышкы саясий автономиясын бекемдөөчү фактор катары да чыгышат. Анализ көрсөткөндөй, глобалдык саясий жана экономикалык чөйрөдө олуттуу өзгөрүүлөр шартында Казакстандын европалык багыты сапаттык трансформацияга учураган.

Биринчиден, Казакстандын эл аралык позициясында өзгөрүүлөр болду. Өлкө «Орто

держава» концептин барган сайын активдүү колдонууда, бул өзгөчө саясий риторикада, анын ичинде Президент Касым-Жомарт Токаевдин сөздөрүндө байкалат. Бул термин тышкы саясат имиджинин маанилүү элементине айланып, Казакстандын эл аралык мамилелерде өзүнүн субъекттүүлүгүн жогорулатууга умтулуусун чагылдырат.

Экинчиден, 2023-жылдан баштап Европа Биримдиги менен кызматташуунун экономикалык жана логистикалык компоненттери айкын күчөй баштады. Казакстан «Орто коридор» долбоорун активдүү илгерилетип, аны Россия аркылуу өтүүчү салттуу багыттардан алыс, Европа менен Азия ортосундагы жүктөрдү транзиттөө үчүн стратегиялык маршрут катары карайт. Мунун жообу катары Европа Биримдиги бул инфраструктураны өнүктүрүүгө инвестиция салууга кызыкдар экенин билдирди, бул тараптардын узак мөөнөттүү кызыкчылыктарынын дал келерин көрсөтөт. Маанилүү кадам катары 2020-жылы күчүнө кирген «Кеңейтилген өнөктөштүк жана кызматташтык боюнча келишим» эсептелет, ал эки тараптуу диалогду бекемдөө жана тереңдетүү үчүн институционалдык негизди камсыз кылды.

Үчүнчүдөн, европалык багыт көп багыттуу тышкы саясат стратегиясын ишке ашыруу үчүн маанилүү куралдын ролун аткарууну улантууда. Аймакта Россия жана Кытайдын үстөмдүгүнүн шартында Европа Биримдиги менен кызматташтык Астана үчүн тышкы саясий жана экономикалык байланыштарды диверсификациялоого, структуралык көз карандылыкты азайтууга жана көз карандысыз аракеттерин жүргүзүү үчүн мейкиндикти кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ошол эле учурда Европа Биримдиги башка күч борборлорунун альтернативасы катары каралбайт, тескерисинче, баланс түзүп, экономика менен инфраструктураны модернизациялоо үчүн кошумча багыт катары кызмат кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Ivanov I., Volovoj V. Geopolitics of Kazakhstan: Theory and Practice //The Russian Academic Journal. – 2014. – Т. 29. – №. 3.
2. Иванов И., Петренко С. Выбор многовекторности во внешней политике Казахстана. Мировая экономика и международные отношения, 2025, т. 69, № 3, сс. 74-85. DOI: 10.20542/0131-2227-2025-69-3-74-85
3. Утегенова А. Теоретические подходы к анализу статуса Казахстана как «средней державы» // Казахстан-Спектр. – 2023. – Т. 105. – № 1. – С. 24–37. – DOI: 10.52536/2415-8216.2023-1.02.
4. Байзакова К. И. Республика Казахстан и Европейский Союз: сотрудничество в области региональной безопасности // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. – 2013. – № 2(62). – С. 55–61.
5. Schmitz A. Das eine tun, ohne das andere zu lassen: Autonomie und Gestaltungsanspruch kasachischer Außenpolitik // Mittlere Mächte – einflussreiche Akteure in der internationalen Politik / hrsg. von Barbara Lippert, Stefan Mair. — Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit, 2024. — (SWP-Studie 1). — S. 29–32.
6. Tokayev K. Middle powers have the power to save multilateralism // Официальный сайт телеканала «Euronews» [электронный ресурс] https://www.euronews.com/2024/05/28/middle-powers-have-the-power-to-save-multilateralism (был доступен 05.01.2025)
7. Внешнеторговый оборот Республики Казахстан (январь-август 2024 г.) // Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [электронный ресурс] https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/foreign-market/publications/221690/ (был доступен 03.01.2025).
8. Kazakhstan: EU trade relations with Kazakhstan. Facts, figures and latest developments//The European Commission's trade department. [электронный ресурс] https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/kazakhstan_en. (был доступен 03.01.2025).
9. Гусейнов Э., Султоназаров А. Критические ресурсы Центральной Азии: новое пространство для конкуренции великих держав? // CABAR.asia (Central Asian Bureau for Analytical Reporting) [электронный ресурс] https://cabar.asia/ru/critical-raw-materials-central-asia (был доступен 03.01.2025)
10. Касым-Жомарт Токаев и Олаф Шольц провели переговоры в узком составе // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. [электронный ресурс] https://www.akorda.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-i-olaf-sholc-proveli-peregovory-v-uzkom-sostave-1685346 (был доступен 03.01.2025).
11. Касым-Жомарт Токаев и Эммануэль Макрон провели брифинг для представителей СМИ\\ Официальный сайт Президента Республики Казахстан. [электронный ресурс]

https://www.akorda.kz/ru/kasym-zhomart-tokaev-i-emmanyuel-makron-proveli-brifing-dlya-predstaviteley-smi-510524 (был доступен 03.01.2025).

12. Токаев приглашает итальянские компании в Казахстан: Сотрудничество в области исследования критических материалов представляет для нас большие возможности \\ Информационное агентство Anadolu [электронный ресурс] https://www.aa.com.tr/ru (был доступен 03.01.2025).

13. Янов А.А. Казахстан как площадка столкновения интересов великих держав в сфере ИКТ: США, Китай и Россия // Постсоветские исследования. 2025. Т. 8. № 4.С. 460–469

14. Иванов И. П. Геополитическое влияние России в Евразии // Narxoz Law and Public Policy. – 2020. – № 3(3). – С. 52-62.

15. Ма Ифэн. Эволюция внешней политики Республики Казахстан в период 1991–2015 гг. // Человеческий капитал. – 2019. – № 7(127). – С. 18–25. – DOI: 10.25629/HC.2019.07.02.

16. Прохоренко И. Л. Новая стратегия Европейского союза в Центральной Азии: возможности и пределы «мягкой силы» // Анализ и прогноз. Журнал ИМЭМО РАН. – 2019. – № 4. – С. 68–80. – DOI: 10.20542/afij-2019-4-68-80.

17. Попова И. М. Инструменты политики ЕС для обеспечения интересов по поставкам критически важного сырья // Современная Европа. – 2025. – № 2. – С. 164–174

Рецензент: саясий илим. д-у, профессор Джоробекова А.Э.

УДК 378.225
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-486-490

Сюецзяо Ван
Шэньян инженердик институту, Шэньян, Кытай
Сюецзяо Ван
Шэньянский инженерный институт, Шэньян, Китай
Xuejiao Wang
Shenyang Engineering Institute, Shenyang, China

«БИР АЛКАК, БИР ЖОЛ» ДЕМИЛГЕСИНИН КОНТЕКСТИНДЕ КЫТАЙ ЖАНА БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН ОРТОСУНДАГЫ ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫ БОЮНЧА ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДАГЫ КЫЗМАТТАШТЫКТЫ ТАЛДОО (ШЭНЬЯН ИНСТИТУТУНУН КЫЗМАТТАШУУСУ)

АНАЛИЗ СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЛАСТИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ПО ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКЕ МЕЖДУ КИТАЕМ И СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНТЕКСТЕ ИНИЦИАТИВЫ "ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ" (НА ПРИМЕРЕ ШЭНЬЯНСКОГО ИНЖЕНЕРНОГО ИНСТИТУТА)

ANALYSIS OF COOPERATION IN HIGHER EDUCATION IN ELECTRICITY BETWEEN CHINA AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE CONTEXT OF THE "ONE BELT, ONE ROAD" INITIATIVE (CASE STUDY OF SHENYANG INSTITUTE OF ENGINEERING)

Кыскача мүнөздөмө: "Бир алкак, бир жол" демилгесин илгерилетүү алкагында энергетикалык кызматташуу Кытай менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн өнүгүүсүндөгү маанилүү звено болуп калды. Электроэнергетика тармагындагы адистерге шашылыш муктаждык бар. Ляонин провинциясында жайгашкан Шэньян инженердик институту талап кылынган электротехника адистиктерине жана Россиянын Уфа илим жана технология университети менен ийгиликтүү кызматташуунун тажрыйбасына, ошондой эле Кытайга келген электроэнергетика адистиктери боюнча чет элдик студенттерди окутуудагы бай тажрыйбага таянып, "Кытай+профессионал" жана "Чет тили+профессионал" түшүнүгүн практикалайт. Бул концепция англис жана орус тилдерин билген жана электроэнергетика тармагында кесиптик билими бар адистерди даярдоого багытталган. Ачыктык саясатынын алкагында институт «Борбордук Азия-Кытай энергетика коридору» долбоорун илимий-техникалык жактан колдоо менен чектелбестен, аймактык энергетикалык кызматташтыктын таланттарынын бешиги болуп калат. Келечекте Борбордук Азиянын ЖОЖдору менен кызматташуу тереңдейт, студенттерди кабыл алуунун масштабы, биргелешкен илимий изилдөөлөр жана көп кырдуу кызматташуунун башка формалары кеңейт.

Аннотация: В рамках продвижения инициативы "Один пояс, один путь" энергетическое сотрудничество стало важным звеном в развитии Китая и стран Центральной Азии. Существует острая потребность в специалистах в области электроэнергетики. Шэньянский инженерный институт, расположенный в провинции Ляонин, опираясь на востребованные электротехнические специальности и успешный опыт сотрудничества с Уфимским университетом науки и техники в России, а также богатый опыт подготовки иностранных студентов электроэнергетических специальностей, приезжающих в Китай, практикует концепцию "Китайский + профессиональный" и "Иностранный язык + профессиональный". Данная концепция направлена на подготовку специалистов, владеющих английским и русским языками и профессиональными знаниями в области электроэнергетики. В рамках политики открытости институт не только окажет научно-техническую поддержку проекту энергетического коридора "Центральная Азия - Китай", но и станет колыбелью талантов для регионального энергетического сотрудничества. В будущем сотрудничество с университетами Центральной Азии будет углубляться, расширяться масштабы приема студентов, совместные научные исследования и другие формы многопланового сотрудничества.

Abstract: In the context of promoting the "One Belt, One Road" initiative, energy cooperation has become an important link in the development of China and Central Asian countries. There is an urgent need for specialists in the field of electric power. Shenyang Engineering Institute, located in Liaoning Province, relying on the in-demand electrical engineering specialties and successful experience of cooperation with the Ufa University of Science and Technology in Russia, as well as rich experience in training foreign students of electric power specialties coming to China, practices the concept of "Chinese + professional" and "Foreign language + professional". This concept is aimed at training specialists who are proficient in English and Russian and have professional knowledge in the field of electric power. Within the framework of the openness policy, the institute will not only provide scientific and technical support to the "Central Asia - China" energy corridor project, but also become a cradle of talents for regional energy cooperation. In the future, cooperation with Central Asian universities will deepen, the scale of student admission, joint scientific research and other forms of multifaceted cooperation will expand.

Негизги сөздөр: "Бир алкак, бир жол"; электроэнергетика; жогорку билим; Кытай; Борбордук Азия; Шэньян инженердик институту; кызматташтык.

Ключевые слова: "Один пояс, один путь"; электроэнергетика; высшее образование; Китай; Центральная Азия; Шэньянский инженерный институт; сотрудничество.

Keywords: "One Belt, One Road"; electric power industry; higher education; China; Central Asia; Shenyang Engineering Institute; cooperation.

1. Политический контекст Политика энергетического сотрудничества в рамках инициативы "Один пояс, один путь"

С момента запуска инициативы "Один пояс, один путь" в 2013 году энергетическое сотрудничество является её ключевым направлением. В опубликованном в 2015 году документе «Видение и действия по совместному строительству Экономического пояса Шёлкового пути и Морского шёлкового пути XXI века» чётко указано: "Укреплять сотрудничество в области инфраструктуры энергетики, совместно обеспечивать безопасность трансграничных нефтегазопроводов, продвигать строительство трансграничных электросетей и проводить модернизацию региональных электросетей." Эта политическая установка обеспечивает стратегическую поддержку углубления сотрудничества Китая и стран Центральной Азии в сферах электроэнергетики, транспортировки нефти и газа, а также в области новых источников энергии.

В октябре 2024 года в Циндао состоялась третья Министерская конференция по вопросам энергетики в рамках "Один пояс, один путь", на которой был принят План действий по сотрудничеству в области зелёной энергетики на 2024-2029 годы, уточняющий направления энергетического сотрудничества на следующие пять лет, включая: повышение уровня энергетической безопасности, инновации в зелёных технологиях, обмен молодыми специалистами и т.д. В частности, план предусматривает не менее пяти совместных исследований по ключевым технологиям (водород, новые виды хранения энергии, передовые АЭС) и создание международной исследовательской платформы по чистой энергии.

2. Вопрос о сотрудничестве между Китаем и странами Центральной Азии в области высшего образования по электроэнергетическим дисциплинам

Устойчивый энергетический переход – это сложный системный проект, охватывающий

экономические, финансовые, социальные, экологические, технологические, институциональные и геополитические аспекты. Развитие энергетических систем в странах Центральной Азии имеет свои проблемы: основная задача устойчивого энергетического перехода в Казахстане сосредоточена на энергетическом секторе – на основе обеспечения внутреннего спроса на электроэнергию предпринимаются усилия по технологической трансформации и модернизации доминирующих тепловых электростанций, а также реализации стратегии перехода на чистые угольные технологии.

В настоящее время страна содействует созданию свободного рынка электроэнергии и спотового рынка. Производство электроэнергии в Кыргызстане в основном основано на гидроэнергетике, но оборудование старое и плохо обслуживается, часто происходят отключения, а четких инвестиционных планов на ближайшее будущее нет; решение правительства увеличить добычу угля в четыре раза в 2010 году, чтобы снизить зависимость от импорта электроэнергии, сыграло определенную роль в обеспечении социальной стабильности, но сильно затруднило устойчивый переход к энергетике ценой высокого уровня загрязнения. Несмотря на значительные запасы энергоресурсов, Таджикистан сталкивается с серьезными проблемами в обеспечении стабильности энергетического сектора. Производство электроэнергии в значительной степени зависит от освоения гидроэнергетических ресурсов, а социальные соображения способствуют сохранению тарифов на электроэнергию ниже реальной стоимости (которые являются одними из самых субсидируемых в мире) и постоянному дефициту энергоснабжения в сельских районах. Энергетическая инфраструктура Таджикистана в целом устарела, а долгосрочные перебои в снабжении происходят часто (особенно в зимний период). Реконструкция Центральноазиатской объединенной системы электроснабжения (соединяющей Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан и Казахстан), финансируемая Азиатским банком развития в размере 35 миллионов долларов США, является самой значительной инвестицией в повышение надежности электроснабжения в регионе.

В докладе "Устойчивый энергетический переход в странах Центральной Азии: состояние и проблемы" определены основные проблемы, с которыми сталкивается энергетический сектор в странах Центральной Азии:

1) устаревшая и плохо обслуживаемая инфраструктура;

2) неадекватная собственная система статистики энергетики (в части сбора, качества и прозрачности данных);

3) нехватка профессиональных аналитиков данных: образование и обучение, чтобы вооружить их возможностями обработки данных, моделирование и прогнозирование, а также использование современных аналитических инструментов и их интеграция в процесс принятия политических решений;

4) нехватка старших технических специалистов;

5) несоответствие между языковыми и профессиональными навыками.

Энергетическая система стран Центральной Азии имеет вышеуказанные нерешенные проблемы, сотрудничество Китая и Центральной Азии в области энергетики является необходимым, реальным и срочным.

3. Успешный опыт международного сотрудничества в области электротехники в Шэньянском инженерном институте

Шэньянский инженерный институт – единственный провинциальный вуз Лянин, основной дисциплиной которого является энергетика и электроэнергетика. Он подготовил более 100 000 прикладных специалистов в области энергетики и электроэнергетики для страны, а по количеству выпускников, принятых в Государственную электросеть, занимает первое место в провинции Ляонин и шестое место в стране.

Проект бакалавриата по направлению «Электротехника и автоматизация» с УУнит был одобрен Министерством образования КНР как совместная китайско-российская образовательная программа. Цель – подготовка специалистов с международным мышлением, знанием русского языка и инженерными компетенциями.

Основы сотрудничества:

● УУнит (Уфимский университет науки и технологий) – один из ведущих технических университетов России, в топ-20 по инженерным направлениям.

● Шэньянский инженерный институт – вуз с приоритетной подготовкой инженеров, кафедра энергетики входит в число лучших в провинции Ляонин, имеет ключевую лабораторию "Моделирование и управление интеллектуальной сетью".

Модель обучения:

●Модель "4+0" – студенты учатся 4 года в Шэньяне, треть дисциплин преподают российские преподаватели.

●Опциональная модель "2+2" – два года в Китае, два года в РФ с возможностью получения двух дипломов.

Особенности курсов:

●Билингвальное обучение – основные предметы преподаются на английском/китайском: теория машин, цифровая электроника, электростанции, релейная защита, переходные процессы.

●Практико-ориентированность – лабораторные работы, например, совместное моделирование подстанций.

Результаты:

●Обучено более 300 студентов (по состоянию на 2025 год); выпускники трудоустроены в таких компаниях, как ГК "Государственная электросеть Китая".

●Проведение совместных конференций по возобновляемым источникам энергии и экономике; план создания совместной китайско-российской лаборатории в рамках инициативы "Один пояс, один путь".

Преимущества проекта:

●Комбинированная подготовка в языке и специальности позволяет выпускникам эффективно участвовать в международных энергетических проектах.

Этот проект представляет собой зрелую модель для Шэньянского инженерного института по расширению сотрудничества в Центральной Азии, а его опыт обучения "Иностранный язык + электротехника" может быть непосредственно перенесен на практику сотрудничества в странах Центральной Азии.

4. На примере Шэнъянского инженерного института – пути развития сотрудничества с вузами Центральной Азии в области энергетики

Шэньянский инженерный институт может использовать свои сильные стороны в области "энергетика + интернационализация" и развивать:

Целевую подготовку для стран Центральной Азии

Совместно с ГК "Государственная электросеть", PowerChina и другими компаниями открыть "специальные энергетические классы для ЦА" с курсами: русский/английский/китайский + возобновляемые технологии + международные стандарты. Расширить модель "2+2" на сотрудничество с вузами Казахстана, Кыргызстана и др.

Создание базы данных кадров энергетики ЦА

Совместные исследования с Министерствами энергетики ЦА и китайскими корпорациями для мониторинга кадровых потребностей и адаптации учебных программ (например, введение направления "Умные микросети для Центральной Азии").

Стажировки и локальное обучение

Создание баз стажировок на китайских проектах в ЦА с моделью "1 год в Китае + 1 год за рубежом".

Концепция создания "Китайско-Центральноазиатского альянса энергетического образования"

●Структура альянса: под руководством Шэньянского инженерного института и других ведущих энергетических вузов КНР, совместно с ключевыми вузами ЦА по энергетике. Постоянные секретариаты с обеих сторон, ежегодный съезд альянса.

●Сферы сотрудничества:

Совместная разработка стандартов учебных программ и взаимное признание кредитов;

Обмен преподавателями (1-3 месяца ежегодно);

Совместное использование лабораторий, включая доступ к лаборатории интеллектуальной сети Шэньянского института;

●Совместное создание лабораторий в рамках инициативы "Один пояс, один путь".

Список использованной литературы

1. https://www.fmprc.gov.cn/wjb_673085/zzjg_673183/gjjjs_674249/gjzzyhygk_674253/ydylfh_692140/zywj_692152/201503/t20150328_10410165.shtml 中华人民共和国外交部,《推动共建丝绸之路经济带和21世纪海上丝绸之路的愿景与行动》, 2025年3月28日

2. https://www.nea.gov.cn/2024-10/31/c_1212406349.htm中国国家能源局,《"一带一路"绿色能源合作行动计划（2024-2029）》, 2024年10月31日

3. Международное энергетическое агентство (МЭА), Энергетическая политика в странах, не являющихся членами МЭА: Восточная Европа, Кавказ и Центральная Азия, 2015.

4. http://icas.lzu.edu.cn/f/202505/2028.html 中亚国家可持续能源转型：现状和挑战

5. Соглашение о сотрудничестве между Шэньянским инженерным институтом и Уфимским университетом науки и технологий России.
6. https://finance.sina.com.cn/jjxw/2024-11-27/doc-incxmuvy3843635.shtml

Рецензент: д-р э.н., доцент Шакирова К.К.

УДК 940.5:958:327.7
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-490-495

Шаршенбек кызы А., Садыкова А.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Шаршенбек кызы А., Садыкова А.А.
КНУ имени Ж. Баласагына
Sharsenbek kyzy A., Sadykova A.
KNU J. Balasagyn

АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕГИ КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН КЫТАЙДЫН ОРТОСУНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДАГЫ КЫЗМАТТАШУУСУ
СОТРУДНИЧЕСТВО КЫРГЫЗСТАНА И КИТАЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ
KYRGYZ - CHINESE COOPERATION IN EDUCATION: CURRENT TRENDS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы азыркы мезгилдеги билим берүү тармагындагы кызматташтыгы иликтөөгө алынды. Замандын талабына ылайык, мамлекеттердин ортосундагы байланыштардагы билим берүү алкагындагы мамилелердин орду көрсөтүлдү. Эки мамлекеттин ортосундагы эки тараптуу кызматташуунун алкагындагы билим берүү багытындагы долбоорлор, анын ичинде Кытай Эл Республикасынын өкмөтүнүн жүргүзгөн «жумшак күч» саясатынын куралы катары саналган Кыргызстандагы Конфуций институттары, алардын аткарган иштери, эки өлкөнүн ортосундагы академиялык мобилдүүлүк баяндалды. Ошондой эле макалада Кыргыз Республикасы Кытай Эл Республикасы менен тең катар мүчө болуп саналган Шанхай кызматташтык уюмунун алкагындагы көп тараптуу билим берүү багытындагы алакалар, уюмдун университетинин билим берүү тармагындагы ишмердүүлүгү, түйүндүк университеттин алкагындагы учурдун талаптарына жооп берген адистерди даярдоолор каралды.

Аннотация: В статье исследуется сотрудничество Кыргызской Республики и Китайской Народной Республики в области образования на современном этапе. Указывается место и роль образовательных связей между государствами в соответствии с требованиями современных международных отношений. Рассматриваются образовательные проекты в рамках двустороннего сотрудничества между странами, в том числе институты Конфуция в Кыргызстане, являющиеся инструментом «мягкой силы» в культурной дипломатии Китая, деятельность институтов Конфуция и академическая мобильность между двумя странами. Также в статье рассмотрены многосторонние образовательные связи Кыргызской Республики и Китайской Народной Республики в рамках Шанхайской организации сотрудничества, деятельность университета ШОС, подготовка специалистов, отвечающих современным требованиям в рамках сетевого университета.

Abstract: This article explores the cooperation between the Kyrgyz Republic and the People's Republic of China in the field of education. It highlights the role and significance of educational ties between the two countries in the context of international relations. The study examines educational projects within the framework of bilateral cooperation, including the activities of Confucius Institutes in Kyrgyzstan as instruments of China's "soft power" in cultural diplomacy, as well as academic mobility between the two nations. Furthermore, the article discusses multilateral educational cooperation between the Kyrgyz Republic and China within the framework of the Shanghai Cooperation Organization (SCO), including the activities of the SCO University and the training of specialists who meet contemporary professional standards as part of the SCO University network.

Негизги сөздөр: Кыргызстан; Кытай; билим берүү тармагы; кызматташтык; Конфуций институттары.

Ключевые слова: Кыргызстан; Китай; сфера образования; сотрудничество; институты Конфуция.

Keywords: Kyrgyzstan; China; education; cooperation; Confucius Institutes.

Учурдун талабына ылайык, эл аралык мамилелерде саясий жана экономикалык гана багыттагы алакалар эмес, маданий – гуманитардык, анын ичинде билим берүү жана илим тармактарындагы кызматташтык да маанилүү экендигин эске алуу зарыл. [1, 56-б.] Азыркы учурда эл аралык мамилелерде эки тараптуу жана көп тараптуу кызматташтыкта билим берүү багытындагы алакалар да алдыңкы позицияны ээлейт.

Башка бир мамлекетте билим алып жатып, ал өлкөнүн маданияты менен таанышуу, ал элдин тилин, дилин жана жалпы маданиятын билүү аркылуу толеранттуу мамиле калыптанат. Натыйжада элдердин, улуттардын ортосунда бири бирине болгон ишеним пайда болот деп айтууга болот.

Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы билим берүү жана илим тармактарындагы эки тараптуу кызматташууну Кыргызстан активдүү колдоого алып келген. Мисалга алсак, 2002-ж. Кыргызстан менен Кытайдын ортосунда «Билим деңгээли жана окумуштуулук даражалары жөнүндөгү» документтердин эки тараптуу таанылышы тууралуу макулдашууга кол коюлуп, натыйжада алыскы чет өлкөлөрдүн ичинен Кытай биз менен мындай макулдашууга барган биринчи өлкө болгон. [2, 42-б.] Кытай Эл Республикасынын Мамлекеттик кеңешинин премьери Вэнь Цзябао 2004-ж. 21-22-сентябрында Бишкекке расмий сапары менен келгенде бир катар документтерге кол коюлган. Алардын ичинен саясий, экономикалык жана маданий-гуманитардык тармактарындагы, алардын ичинде билим берүү тармагын камтыган "Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы 2004-2014-жылдарга карата түзүлгөн кызматташуунун программасын" айтсак болот. [3, с.177]

Кытай өкмөтү "жумшак күч" саясатын ишке ашырууда, "маданий дипломатиясын" жайылтуунун негизинде Кыргызстандын аймагында билим берүү чөйрөсүнө грант түрүндө активдүү инвестицияларды салууда. Инвестициялар кытай тилин терең үйрөтүү максатында мектептерди курууга жана институттарды ачууга каржыланууда. Себеби, "жумшак күчтүн" мазмундук категориясынын негизги аспектилери болуп – маданий, маалыматтык жана билим берүү факторлору саналат.

2002-ж. сентябрь айында Борбордук Азия өлкөлөрүнөн алгачкы болуп ачылган Кыргызстандын К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетиги (К. Карасаев атындагы БМУ) кытай тилин үйрөтүүчү борбор жана 2004-ж. кыргыз-кытай факультетин айтууга болот. [4] Ал эми "Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы 2004-2014-жылдарга карата түзүлгөн кызматташуунун программасынын" негизинде, Кытай Борбордук Азия өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргызстанда кытай тилин үйрөнүү программасы боюнча борборлорду ачуу жана Кытайдын Түндүк – Батыш университетинде окутуучуларды даярдоо боюнча программасын түзгөн. [5] Эки өлкөнүн гуманитардык тармактардагы кызматташтыгын мындан ары өнүктүрүү, терендетүү, достукту жана жакшы коңшулук мамилелерди чыңдоо максатында Кыргызстандын аймагында Конфуций институттарын (КИ) ачуу сунушталган. Кыргызстанда Конфуций институттарын ачуу тууралуу макулдашуулар 2007-жылы Бишкекте өткөн Шанхай кызматташтык уюмунун (ШКУ) саммитинин алдында Кытай Эл Республикасынын төрагасы Ху Цзинтаонун өлкөбүзгө болгон иш сапарынын алкагында жүргүзүлгөн. Конфуций институтун түзүү боюнча макулдашууга расмий кол коюу аземи 2007-жылдын 27- октябрында болуп өткөн. [6, с. 231]

Кыргызстандагы Конфуций институттары

	Кыргызстандын ЖОЖдорундагы Конфуций институттары	Кытай тараптан кызматташкан университет	Келишимге кол коюулган күнү	Ачылган күнү
	Бишкек Мамлекеттик университеттеги КИ	Синьцзян университети	26.10.2007	15.06.2008
	Кыргыз улуттук университетиндеги КИ	Синьцзян педагогикалык	26.10.2007	14.05.2009

		университети		
	Ош мамлекеттик университетиндеги КИ	Синьцзян педагогикалык университети	23.01.2013	20.06.2013
	Жалал-Абад мамлекеттик университетиндеги КИ	Синьцзян университети	04. 2016	26.12.2016

1-таблицада берилгендей 2007-жылы Кыргызстандын билим берүү жана илим министри Ишенкүл Болжурова менен Кытай Эл Республикасынын Кыргызстандагы толук ыйгарым укуктуу элчиси Чжан Яньнян Кыргызстанда Конфуций институтун түзүү максатында келишимге кол коюшкан. Ал эми 2008-жылы К. Карасаев атындагы БМУнун алдында Конфуций институтунун салтанаттуу ачылышы болуп өткөн. [7] Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде (Ж. Баласагын атындагы КУУ) 2009-жылы Конфуций институту ачылган. [8] 2013-жылы кытай тилин жана маданиятын өнүктүрүү боюнча мамлекеттик башкармалык менен Ош мамлекеттик университетинин (ОшМУ) ортосундагы келишимдин натыйжасында ОшМУнун алдында Конфуций институту түзүлгөн. [9] 2016-жылдын декабрь айында эки өлкө ортосундагы стратегиялык кызматташтыкты чындоо тууралуу декларациянын, Синьцзян менен Жалал-Абад мамлекеттик университетинин (ЖАГУ) ортосундагы Ханьбан келишиминин негизинде Конфуций институту ачылган. [10, с. 28] 2007-ж. бери институттар толук түрдө Пекин тарабынан каржыланып келет.

Конфуций институттары кытай тилин чет өлкөлөрдө жайылтуучу негизги орган болуп саналат. Кытай Эл Республикасы Конфуций институттары жана башка билим берүү долбоорлору аркылуу тийиштүү финансылык каражаттарды бөлүү менен студенттик мобилдүүлүк программаларын активдүү өнүктүрүүдө. Студенттерге бюджеттик орундар гана берилбестен, окуу чөйрөсүн эске алуу менен 200–330 АКШ доллары өлчөмүндө стипендия да берилип келет. Аталган институттарынын ишмердүүлүгүнүн айырмалоочу өзгөчөлүгү болуп заманбап технологияларды кеңири колдонуу саналат. Мындан тышкары, институттардын аудиторияларында окутуу процессин уюштурууда ар кандай мультимедиялык каражаттарды пайдалануу, анын ичинде компьютерлерди жана лингафон бөлмөлөрүн кеңири колдонууда гана эмес, ошондой эле маалыматтык коммуникациялык ресурстарын колдонуу менен окутуунун ар кандай методикаларын колдонууда да байкалат. [11, с.102]

2016-жылдан бери Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасы Конфуций институтунун колдоосу менен сегиз айлык кытай тили курсун акысыз өткөрүп келет. 2020-2022-жж. Кыргыз Республикасынын Тышкы Иштер Министри болуп иштеген Р.А. Казакбаевдин Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын дипломатиялык алакаларынын 30 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциядагы докладына ылайык, курстар орто мектеп окуучуларына, студенттерге жана жаш илимпоздорго арналган. 2017-жылы Кытай инвестициясы менен курулган Бишкекте Кытай тилин тереңдетип окуткан жаңы мектеп ачылган. [12, с.135] Акыркы үч жылдын ичинде 4 жогорку окуу жайы жана 9 уюм "Кытай таануу" адистиги боюнча окутуу укугуна уруксат алышкан. [13]

Өлкөнүн жогорку окуу жайларында кытай тилин үйрөнүп жаткан жаштардын саны жыл сайын көбөйүүдө. 2019-ж. маалымат боюнча Кытайда окуган кыргыз студенттеринин саны 4000 жеткен. Ал эми, Кыргызстандын ЖОЖдорунда, анын ичинде, К. Карасаев атындагы БМУда кытай тилин окуган студентердин саны 2000ге жакын деп маалымат берилсе, Ж. Баласагын атындагы КУУнун Кыргыз-Кытай факультетинде 1200 жеткен деп берилет. [13]

Ал эми, 2019-жылдын сентябрь айынын аягында 158 мамлекетте 535 Конфуций институту ачылып, 1134 Конфуций классы катталган болсо, [14] алардын ичинен Кыргызстанда 4 институт жана 21 Конфуций классы иш алып барууда. [15, с. 147] Республиканын бардык аймагында 65 Кытай мектеби, кытай тилин окутуу боюнча 65 тил курсу, анын ичинен 37си Бишкекте жайгашкан. [16, с. 81-82] Институт жыл сайын Кыргызстандын 600дөн ашык жаранын Кытайга жөнөтөт жана 800 кытай тили мугалими үчүн квалификацияны жогорулатуу курстарын уюштуруп келет. [13] Мындан тышкары, 2021-жылы Ж. Баласагын атындагы КУУда Жибек Жолу институту ачылган.

Кытай тилин өздөштүргөн жарандардын көбөйүшүнө себеп катары:

- көптөгөн жаштар келечектеги кесибин, жумушун жана киреше булактарын Кытай менен байланыштырышын;

- географиялык жайгашуунун жакындыгын, өнүккөн инфраструктура системасы сыяктуу көптөгөн факторлорду алсак болот.

Ошол эле учурда, Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл республикасынын ортосундагы билим берүү багытындагы кызматташуу көп тараптуу багытта да ишке ашып келүүдө. Алсак, 2001-жылы коопсуздук тармагында ишмердүүлүгүн баштаган Шанхай кызматташтык уюмунун ишмердүүлүгүнүн келечектүү багыттарынын бири жогорку билим берүү тармагы болуп саналат. Уюмга мүчө мамлекеттер бирдиктүү билим берүү мейкиндигин түзүү демилгесин көтөрүшкөн. Мисалга алсак, 2006-жылдын 15-июнундагы Шанхай саммиттинин натыйжасында кабыл алынган билим берүү багытындагы кызматташуу жөнүндөгү келишими. [17] Келишимге ылайык мүчө мамлекеттердин ортосунда аталган тармактагы мамилелер өнүгө баштаган.

Шанхай кызматташтык уюмунун алкагында 2006-ж. 18-октябрында [18] кабыл алынган 21 беренеден турган келишимдин негизинде мүчө мамлекеттер, анын ичинде Кыргызстан менен Кытай өздөрүнүн мыйзамдарына ылайык билим берүү багытында көп тараптуу кызматташууну ишке ашырып келүүдө. Келишимде:

- ❖ ШКУнун мамлекеттеринде билим берүү тармагында жүргүзүлүп жаткан реформалар жөнүндө тажрыйба жана маалымат менен алмашуу;
- ❖ Билим берүү жаатында интеграциялык процесстерди өнүктүрүү жана бул максаттарда уюмга катышкан мамлекеттердин билим берүү жаатындагы саясат маселелери боюнча маалыматтык жана ченемдик базаны түзүү;
- ❖ ШКУга мүчө мамлекеттердин билим берүү мекемелеринин, уюмдарынын окуп жаткандары жана илимий-педагогикалык кызматкерлери менен өз ара алмашуу;
- ❖ Билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жаатындагы кызматташуу;
- ❖ Квалификациянын жана билим жөнүндө дипломдордун ачыктыгын жана салыштырылышын камсыз кылуу, уюмга мүчө мамлекеттердин билим берүү мекемелери, уюмдары тарабынан берилген билим берүү жөнүндөгү мамлекеттик үлгүдөгү документтердин эквиваленттүүлүгүн таануу жана аныктоо механизмдерин түзүү ж.б. маселелер каралган.

2010-жылдын апрелинде мүчө мамлекеттердин базалык 53 ЖОЖдон турган Шанхай кызматтташтык уюмунун университетин (ШКУУ) ачуу тууралуу меморандуму кабыл алынган. Университет бүгүнкү күндө бир катар адистерди даярдоо багыттары боюнча биргелешкен магистрдик программаларды ишке ашыруучу мүчө мамлекеттердин алдыңкы университеттерин камтыган тармактык окуу жайы болуп саналат. [19, с. 15-17] Тармактык университеттин алкагында бир канча илимий-билим берүү багытындагы иш-чаралар уюштурулууда. Алсак, "Алдыңкы университеттердин ректорлорунун форумдары", "Шанхай кызматташтык уюмуна мүчө мамлекеттердин билим берүү жумалыгын", [20] "Мүчө мамлекеттердин мамлекеттик кызмат академияларынын ректорлорунун форумдарын" [21, с. 420] илимий-педагогикалык форумдарды, илимий конференциялар жана симпозиумдарды айтсак болот. Аталган ири иш-чараларды өзгөчө бөлүп көрсөтүү керек. Анткени, мамлекеттик билим берүү органдарынын жетектөөчү кызматкерлери менен катар алдыңкы жогорку окуу жайлардын көптөгөн көрүнүктүү өкүлдөрүнүн катышуусунун негизинде бир катар агартуу багытындагы долбоорлор ишке ашырылууда.

Тармактык университеттин 2015-2016-жылдарга карата түзүлгөн планына ылайык, ЖОЖдор аралык илимий кооперацияны кеңейтүү максатында студенттердин жана илимий-педагогикалык кызматкерлеринин академиялык мобилдүүлүгү активдеше баштаган. Академиялык мобилдүүлүктүн негизинде Кытайда окуган кыргызстандык студенттердин саны өсүүдө. Жыл сайын бюджеттик негизде КЭР өкмөтүнүн стипендиясын пайдалануу менен 700гө жакын кыргызстандык – бакалавр, магистр, докторант, стажерлор Кытайдан билим алууда. [22, с. 194] 2020-жылы Кытайда окуган кыргызстандык студенттердин жалпы саны 10 000ден ашкан.

Кытайдан кыргыз тилин өздөштүрүп, академиялык өз ара алмашуу программаларынын негизинде Кыргызстанга келип билим алган Кытай жарандарынын саны да көбөйүүдө. Бүгүнкү күндө Кытайда үч университетте кыргыз тили окутулат: 1) Пекин Чет тилдер университети; 2) Борбордук улуттар университети; 3) Шанхай чет тилдер университети. Кыргызстанда окуган кытайлык

студенттердин саны 2021-2022-окуу жылындагы 216 адамдан 2022-2023-окуу жылында 399 га чейин көбөйүп, мурунку жылга салыштырмалуу 84,7% га өскөн. [23, с. 46-48] Ал эми 2023-2024-окуу жылында мурунку жылга салыштырмалуу 399 адамдан 494кө көбөйгөн [24]. (Кыргызстандын жогорку окуу жайларында билим алган Кытай Эл Республикасынан келген студенттердин саны №2 таблицада берилген).

Таблица 2. Кыргызстанда билим алган Кытай Эл Республикасынын жарандарынын саны

Жыл	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Студенттердин саны	539	433	385	255	267	187	269	273
Жыл		**2018**	**2019**		**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Студенттердин саны		220	204		99	216	399	494

Кыргыз Республикасынын улуттук статистикалык комитетинин берген маалыматтарынын негизинде Кыргызстандын аймагындагы ЖОЖдорго 2010-жылдан 2023-жылга чейинки Кытайдан келген студенттердин саны көрсөтүлгөн. [24] 2-таблицага ылайык, Кыргызстанда окуган Кытай жарандарынын санынын өсүүсү байкалат. Себеп катары эки өлкөнүн ортосундагы билим берүү багытындагы байланыштардын өнүгүүсүн көрсөтүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы билим берүү алкагындагы кызматташууну өнүктүрүү адамзатынын билимдүү, интеллектүү жана маданияттулугунун жогорку деңгээлин камсыз кылуучу социалдашуу маселелеринде жагымдуу чөйрөнү калыптандырууга салымын кошууда. Ошол менен бирге, билим берүү тармагындагы мамилелер эки мамлекеттин ортосундагы саясий, экономикалык, аскердик, этностор аралык жана башка багыттагы кызматташууларда жылуу мамилелерди кеңейтүүгө жана терендетүүгө да көмөк көрсөтүүдө деп айтууга болот.

Колдонулган адабияттар

1. Сатыбалдиева А.Б. Бүткүл дүйнөнү бирдиктүү билим берүү процессине интеграциялоо шартында маданияттар аралык коммуникациянын функционалдык аспектилеринин көп түрдүүлүгү // Вестник КНУ. – Бишкек, 2024, №1 (117), 55-59-бб.
2. Акунов А.А. Кыргызстандын Шанхай кызматташтык уюмунун алкагындагы көп тараптуу жана эки тараптуу дипломатиясы // Шанхай кызматташтык уюмунун өнүгүү тарыхынын маселелерин комплекстүү изилдөө: ЖОЖ студенттери ү-н кошумча окуу куралы. – Бишкек, 2014, 23-56-бб.
3. Омаров Н.М. Внешняя политика Кыргызской Республики в эпоху «стратегической неопределенности». – Бишкек: Илим, 2005, 320 с.
4. Культурно-гуманитароное сотрудничество Кыргызстана с КНР. Арх. Презид. Кыр. Респ., ф. 1, оп. 1, д. 5109, т. 25, л. 50.
5. Айтбаева Р., Касимова Н. Гуманитарное сотрудничество стран ШОС. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/gumanitarnoe-sotrudnichestvo-stran-shos/viewer – Загл. с экрана.
6. Институты Конфуция как инструмент «мягкой силы» в культурной дипломатии Китая в Кыргызстане / Ж.О. Омурова, Ю.А. Лысенко, А.М. Кылычев // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 4: История. Регионоведение. Междунар. Отношения, 2023, т. 28, № 2, с. 226-239.
7. Институт Конфуция БГУ. – Режим доступа: https:// www.bhu.kg/structure/institutes/confucius-institute – Загл. с экрана.
8. В День знания в Бишкеке состоялось открытие Института Конфуция. – Режим доступа: https://www.kp.kg/daily/24354.4/541065/ – Загл. с экрана.
9. Кыргызско-Китайский факультет. – Режим доступа: https://www.oshsu.kg/ru/page/108 – Загл. с экрана.
10. Основные факторы «мягкой силы» Китая в Центральной Азии / Е. Керимбаев, Н. Мухаметханулы, А. Тургенбай, З. Набижанкызы // Central Asia and the Caucasus» Russian edition. – Швеция, 2020, т. 23, № 1, с. 22-35.
11. Михневич С.В. Мудрец помогает Поднебесной: развитие сети Институтов Конфуция как инструмент реализации политики «мягкой силы» КНР в Большой Восточной Азии // Вестн. Междунар. организаций. – Москва, 2015, т. 10, № 1, с. 80-117.

12. Казакбаев Р.А. Выступление министра иностранных дел Кыргызской Республики Р.А. Казакбаева. На международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию установления дипломатических отношений между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой // Вестник Дипломатической академии Министерства иностранных дел Кыргызской Республики имени Казы Дикамбаева. – Бишкек, 2021, №15, с.131-137.
13. Sultanova B. Çin'in yumuşak güç politika uygulaması: Kazakistan-Kırgızistan örneği. – Режим доступа: http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET002515.pdf. – Загл. с экрана.
14. Чжао С. Деятельность КНР по международному продвижению китайских языка и культуры. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-knr-po-mezhdunarodnomu-prodvizheniyu-kitayskih-yazyka-i-kultury/viewer. – Загл. с экрана.
15. Дэвэнь Д. Выступление Чрезвычайного и полномочного посла Китайской Народной Республики в Кыргызской Республике Ду Дэвэнь на международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию установления дипломатических отношений между Китайской Народной Республикой и Кыргызской Республикой // Вестник Дипломатической академии Министерства иностранных дел Кыргызской Республики имени Казы Дикамбаева. – Бишкек, 2021, №15, с.143-150.
16. Инвестиционная деятельность КНР в Кыргызской Республике / Ж.О. Омурова, Т. Шаршембиева, А. Шаршенбек кызы // Мировая экономика и междунар. отношения, 2024, т. 68, № 4, с. 77-86.
17. Соглашение между правительствами государств-членов Шанхайской организации сотрудничества о сотрудничестве в области образования // СопуеПюм. – Режим доступа: http://www.conventions.ru/view_base.php?id=1497 – Загл. с экрана.
18. Ди Хай. Сотрудничество в области образования в рамках ШОС // Шанхайская организация сотрудничества: от становления к всестороннему развитию: материалы Третьего заседания форума ШОС, Китай, г. Пекин, 19-21 мая 2008 г. / под ред. А. В. Лукина. – М.: МГИМО, 2008. – 147 с.
19. Филиппов В.М., Сунь Ю. Роль университета Шанхайской организации сотрудничества в сопряжении образовательных пространств Евразии // Государственная служба, 2015, № 6(98), с. 15-17.
20. Сетевые университеты. Дайджест, декабрь 2020. – Режим доступа: https://www.hse.ru/data/2021/01/13/1347232382/%.pdf – Загл. с экрана.
21. Цвык Г.И. Российско-китайское гуманитарное сотрудничество в рамках ШОС // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер.: Междунар. Отношения, 2018, вып. 2, с. 415-428.
22. Цзян Ц. Гуманитарное сотрудничество между Китаем и Кыргызстаном // Вестник КРСУ, 2024, т. 24, № 10, с. 192-199.
23. Ханьцин Ч., Сюемэй В., Айся Т. Исследование путей сотрудничества между Китаем и Кыргызстаном в области высшего образования // Известия Волгоградского государственного педагогического университета, 2024, № 4(187), с. 46-59.
24. Численность студентов из стран вне СНГ во впузах // Образование и культура. – Бишкек: Нацстаткомитет КР. – Режим доступа: https://stat.gov.kg/ru/statistics/obrazovanie/. – Загл. с экрана.

Рецензент: т.и.к., доцент Садырова З.Т.

УДК 551.521.3, 235.216.2-17
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-496-501

Жусупкелдиев Ш., Ниязов Т.З., Саркелов Ж., Жумабеков А.А., Чубаков Т.А., Галдыбаев Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Жусупкелдиев Ш., Ниязов Т.З., Саркелов Ж., Жумабеков А.А.,Чубаков Т.А., Галдыбаев Б.
КНУ имени Ж. Баласагына
Zhusupkeldiev Sh., Niyazov T.Z., Sarkelov Zh., Zhumabekov A.A., Chubakov T.A., Galdybaev B.
KNU J. Balasagyn

ЫСЫК-КӨЛ ОЙДУҢУНУН АТМОСФЕРАСЫНДА КӨМҮРТЕКТҮҮ ГАЗДАРДЫН ЖАНА МИКРООЛЧӨМДҮҮ БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН ӨЗГӨРҮҮСҮ
ИЗМЕНЕНИЕ УГЛЕРОДОСОДЕРЖАЩИХ ГАЗОВ И МИКРОРАЗМЕРНЫХ ЧАСТИЦ В АТМОСФЕРЕ ИССЫК-КУЛЬСКОЙ КОТЛОВИНЫ
CHANGES IN CARBON-CONTAINING GASES AND MICRO-SIZED PARTICLES IN THE ATMOSPHERE OF THE ISSYK-KUL BASIN

Кыскача мүнөздөмө: Илимий макалада 2025-жылдын жай мезгилиндеги Ысык-Көл областынын Тоң жана Ысык-Көл районуна караштуу Ысык-Көлдү бойлоп жайгашкан айылдар менен шаарларды бириктирип турган жолдор жана көлдүн жээктериндеги парник газдарынын, абанын тутумундагы микроөлчөмдүү бөлүкчөлөрдүн концентрациясынын өзгөрмөлүүлүгү боюнча жеринен барып алынган маалыматтар берилди.

Аннотация: В научной статье представлены натурные измерения об изменчивости концентраций парниковых газов и микрочастиц воздушной массы населенных пунктов, расположенных вдоль трассы прибрежной зоны озера Иссык-Куль в Тонском и Иссык-Кульском районах Иссык-Кульской области, в летний период 2025 года.

Abstract: The scientific article presents in-kind data on the variability of greenhouse gas and microparticle concentrations in the air system along highways connecting villages and towns along Lake Issyk-Kul in the Ton and Issyk-Kul districts of the Issyk-Kul region and on the lake coast in the summer of 2025.

Негизги сөздөр: мониторинг; Ысык-Көл; атмосфера; парник газдары; микроөлчөмдүү бөлүкчөлөр; смог; ультракызгылт көк нуру; климат; абанын булганышы.

Ключевые слова: мониторинг; Иссык-Куль; атмосфера; парниковые газы; микрочастицы; смог; ультрафиолетовое излучение; климат; загрязнение воздуха.

Keywords: monitoring; Issyk-Kul; atmosphere; greenhouse gases; microparticles; smog; ultraviolet radiation; climate; air pollution.

Киришүү Азыркы учурда жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жаатындагы эң маанилүү көйгөйдү ишенимдүү түрдө климаттын глобалдык өзгөрүүсү жана анын натыйжасында айлана-чөйрөдө пайда болуучу катастрофалык кесепеттер деп атаса болот.

Ошол эле учурда, көптөгөн жылдардан бери иштеп келе жаткан климаттын өзгөрүшү боюнча өкмөттөр аралык комиссия (МГЭИК) – климаттын өзгөрүшү боюнча илимий билимдерди баалоо үчүн Дүйнөлүк метеорология уюму (ВМО) жана Бириккен Улуттар Уюмунун Айлана-чөйрө программасы (ЮНЕП) тарабынан түзүлгөн эл аралык уюм ичине 195 мамлекетти мүчө катары камтуу менен анын миссиясы климаттын өзгөрүшү боюнча объективдүү маалымат берүү болуп саналат жана бул мамлекеттердин бири Кыргыз Республикасы. [1]

40 жылдан ашык иштеп жаткан Климаттын өзгөрүшү боюнча өкмөттөр аралык комиссиянын негизги корутундулары, дүйнөлүк деңгээлдеги бул процесстин келип чыгуусу антропогендик салымдын эң орчундуу экендигине карабастан, илимий коомчулукта анын ичинде климатолог эксперттердин ортосунда дагы глобалдык

өзгөрүүшү жөнүндөгү эки ача пикирлер бар. Антропогендик таасирди колдогон окумуштуулардын чоӊ тобу жер шарындагы температуранын жогорулашын абадагы парник газдарынын концентрациясынын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирдин өсүшү менен байланыштырып, XXI кылымдын акырында Жердин температурасынын азыркы учурга салыштырмалуу 4-5^0 С чейин жогорулашы айтуу менен таза суунун тартыш боло тургандыгын, анын кесепетинен 3миллиард калктын жер которушу ыктымал экендигин болжолдошсо, экинчи тарап, климаттагы байкалган өзгөрүүлөр табигый көп жылдык термелүүлөр менен шартталган деген көз караштa. [2]

Мындай көз караштын болуу себеби бар, анткени 2022 жылдын ноябрь айында Египеттин Шарм-Эль-Шейх шаарында өткөн БУУ 27 конференциясына 40 000 делегат катышкан. топ МГЭИК тарабынан катталган. [3]. Жогорку айтылган кайчы пикирлердин пайда болушуна себепчи болуп азыркы учурга/мезгилге чейин климаттын өзгөрүшүн талдап жана компьютердик технологияны колдонуу менен атмосфералык айланууларды эске алып түзүлгөн модель же болжолдоолор жок деп айта алабыз. Чындыгында, Жер атмосферасынын айлануусу анын географиялык абалына байланыштуу, б.а. жер бетиндеги ар түрдүү кеңдиктерде, континенттеринде жана океандарда Күн нурунан келген энергияны жутуп алуу жөндөмдүүлүгү ар түрдүү, демек, анын ысуусунан келип чыккан атмосфералык басымдардын маанилери бирдей эмес, басымдын бөлүштүрүлүшүнөн пайда болгон глобалдык аба агымдарынын системасы дагы бир тектүү эмес, маселе татаал жана өтө эле актуалдуу.

Дүйнөлүк деңгээлде карай турган болсок, Кыргыз Республикасында таза суунун эбегейсиз суу менен камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү бар, ал эми флоранын 2%га жакыны өсөт жана дүйнө жүзүндөгү фауна түрлөрүнүн 3%дан ашыгы жашайт, планетанын 200 артыкчылыктуу экологиялык аймактарынын катарына кирет. Мындан тышкары бийик тоолуу аймакта жайгайкан, эс алуучуларды калкынан санынын ашкан деңгээлде кабыл алып, экономикага олуттуу таасир берүүчү Ысык-Көлүбүз бар, ошондуктан айлана-чөйрөнү, анын ичинен абанын сапатын коргоо боюнча абалды күн сайын эске алып мониторинг иштерин аткарышыбыз керек.

Маалымат топтоого арналган куралдар жана ыкмалар.

Азыркы учурда спутниктик байкоолордун ар түрдүү приборлору менен бирге жер үстүндөгү мониторингдин кеңири өнүккөн тармагы бүтүндөй атмосферанын газ курамынын, анын жылуулук структурасын жана атмосферанын башка параметрлерин контролдоону камсыз кылат. Жердин атмосферасын глобалдык изилдөөлөр негизинен спутниктерден лимбалык байкоо жүргүзүүнүн методдорун колдонуу менен жүргүзүлөт. [4] Лимб ыкмасын колдонууда спутниктин ар бир инструментинин көрсөткүчү маалыматтар таяныч пунктунан ±350 км жердин бетиндеги мейкиндик резолюциясына туура келет. Ушундан улам спутниктин маалыматтары учуу трассасы боюнча текшерилет. Мындан тышкары, берилген аймактын үстүнөн спутниктик учуулардын жыштыгы аз, бул көп учурда тез жүрүп жаткан атмосфералык процесстерди изилдөөгө байланыштуу айрым маселелерди чечүүгө мүмкүндүк бербейт жана жердеги байкоолорго салыштырмалуу так эмес.

Ошондуктан, алынуучу маалыматтарды так жана туура алуу үчүн спутниктен алынган маалыматка караганда туруктуу, анын ичинен алып жүрүүгө жана жеринен барып өлчөөгө ыңгайлуу болгон куралдар менен иштөөнүн артыкчылыгы бар, макаладагы маалыматтарды жогоруда көрсөтүлгөн ыкмалардын негизинде топтодук, керектүү куралдар менен жеринен барып сан маанилерди алдык.

Ультра кызгылт көк нурларын кабыл алуучу UV-Biometer™ – куралы [5], радиометр күн радиациясынын 3 түрүн (UVA, UVA+B, UVB, UV) өлчөөчү, аба ырайынын бардык шарттарына чыдамдуу, тактыктын жогорку деңгээлин камсыз кылуу аспаптын өлчөө бөлүгүндөгү температураны жөнгө салып турган татаал түзүлүштөгү санарип курал. Биометр куралы күн тийген жерге орнотулуп, келип түшкөн жарык чыпкадан өтүү менен ультра кызгылт көк нурун камтыган жарым-жартылай чыпкаланган жарык фосфорду дүүлүктүрөт, фосфор чыгарган чала көрүнгөн жарык GaAs диоду аркылуу аныкталат.

Ал эми жерге жакын абанын тутумундагы парник газдарынын концентрациясын жана абадагы зыяндуу мироөлчөмдүү бөлүкчөлөрдү өлчөө үчүн газ хроматографиясы (СО2, СН4), ИК-спектрометриясы (СО2, СО, СН4), хемилюминесценция (NOx), башка дагы шакекче спектроскопиясы (СО2, СО, СН4,

H2S) же фотоакустикалык анализдер (CO2, CO, CH4, NO) бар. Парник газдарынын эмиссиялары боюнча эмгектерди карап чыгып [6-9], бул иште алып жүрүүгө ыңгайлуу болгон жеңил газ анализаторлору колдонулду, алынган ыкма жеринде өлчөөгө негизделип, сандардын колдонулушуна орточо арифметикалык маанилер алынуу менен ар бир күндө бир эле өлчөө чекитине эртен менен күндүз жана кечинде кайрылууга туура келген. Абада илинген микроөлчөмдүү катуу бөлүкчөлөрдүн күн аралыгында өзгөрүү концентрациясын билүү үчүн BR-SMART куралы тандалып алынды, ал, PM 10, PM 2.5ти жана атмосферанын тутумундагы жалпы концентрацияны TSP көрсөтө алат. Аппаратта жогорку тактыктагы лазердик сенсор орнотулган, ошондуктан бөлүкчөлөрдүн бири-биринен айырмаланып, так чечмелениши-сезгичтиги 0,25 мкг / м³. [10; 11]

Парник газдарынын негизги өкүлдөрү болгон көмүр кычкыл газын CO_2 жана метанды CH_4 өлчөө үчүн ар бир газга ылайыкташтырылган датчиктери бар куралдар пайдаланылды, мисалы, CO_2 санарип HAL-HCO201 куралы, прибордо инфракызыл NDIR сенсору бар жана бардык чөйрөдөгү атмосферада көмүр кычкыл газын так аныктай турган микропроцессор иштейт.

Өлчөө аймагы. Ысык-Көл областына караштуу Тоң жана Ысык-Көл району.

Географиялык координаттары: Ысык-Көл району: 42°36'36" N; узундугу: 76°54'55" E. Деңиз деңгээлинен бийиктиги, метр менен: 1608-1630; Тоң району: кеңдик:42°06′52″ N;. Узундугу: 76°59′36 E. Деңиз деңгээлинен бийиктиги, метр менен: 1609-3847.

Жыйынтыктар жана талкуулоо.

Күндөн келген жер деңгээлиндеги УКК-В нурлануусунун 2025 жылдын кыш, жаз жана жай айларынын 25чи күнүнө туура келген өзгөрүүсүнүн абалы 1-4 сүрөттөрдө берилди.

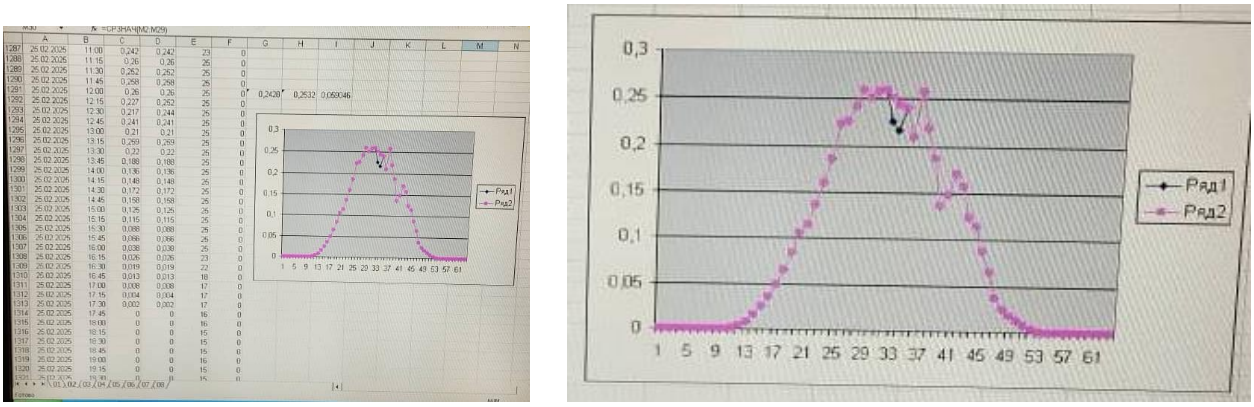

1-сүрөт. Ультракызгылткөк нурунун 2025ж.февраль айындагы өзгөрүүсү: W/м^2 (t)

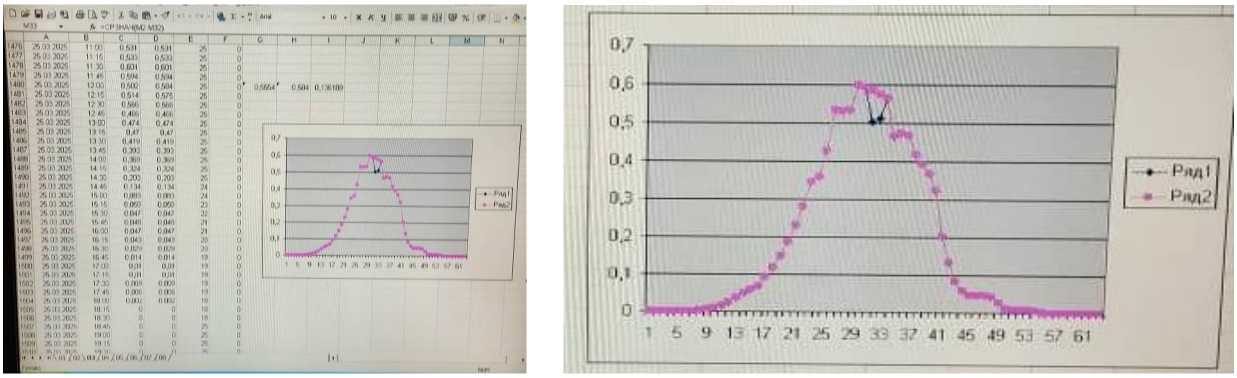

2-сүрөт. Ультракызгылткөк нурунун 2025-ж.март айындагы өзгөрүүсү : W/м^2 (t)

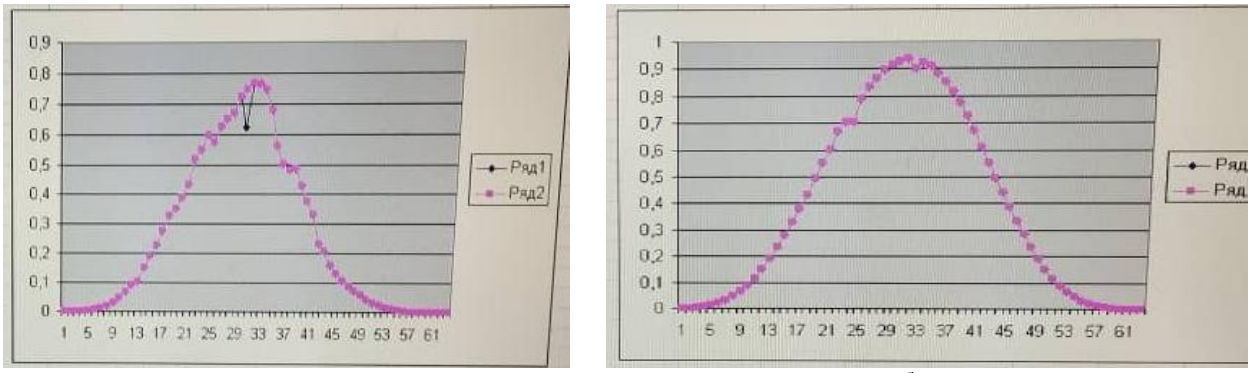

а б

3-сүрөт. УКК нурунун 2025-ж.апрель (а) жана май (б) айындагы өзгөрүүсү: W/м^2 (t)

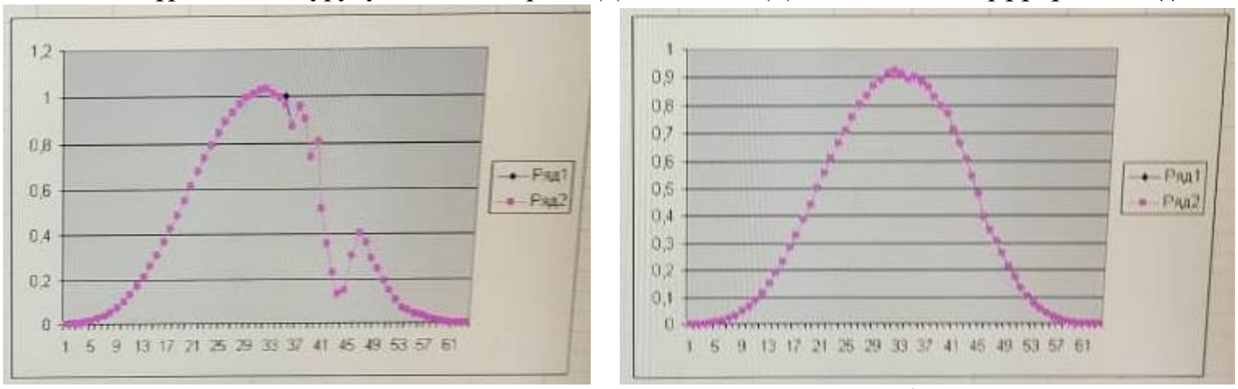

а б

4-сүрөт. УКК нурунун 2025-ж.июнь (а) жана июль (б) айындагы өзгөрүүсү: W/м^2 (t)

1-сүрөттөн көрүнүп тургандай күндөн келип жерге түшкөн ультракызгылткөк нурунун кыш айындагы кубаттуулугу өтө төмөн, максималдуу 25 февралына туура келген саны 0.25 тегерегинде. Ушул эле күнгө туура келген кубаттуулук 25 мартта эки эсе жогору, 2-сүрөт. 3-сүрөттөн ачык эле көрүнүп турат, күндөн келген энергиянын саны, күндүн узактыгына байланыштуу, графикалык профилдин эни чоң жана кубаттуулук 0.9 Вт/м^2. Ал эми максималдуу УКК нурунун кубаттуулугу июнь айында (4-сүрөт) 1.0 Вт/м^2 чегине жетип, эң узак күндөрдү далилдесе, июль айынын 25де 0.9 Вт/м^2.

УКК нурунун энергиясы абадагы фотохимиялык реакциялардын жүрүшүн шарттап тургандыктан, кадимки кычкылтектин, озондун жана парник газдарынын пайда болушун шарттап турат [8; 9]: NO_2 + hv NO+O, (1). O + O_2+M O_3 + M, (2) мында М – үчүнчү бөлүкчө/ газ, же дагы мындай: O_3 + NO→ NO_2 + O_2 (3). Атмосферасы сейрек болгон Ысык-Көл аймагында жогоркудай химиялык реакциянын болушу өтө ыктымалдуу себеби, кагылышуулардын эркин жол аралыгы тез. Алынган графиктен көрүнүп тургандай Ысык-Көлдүн айланасында УКК нурларынын аномалдуу учурлары каралган ар бир айдын 25 күнүндө байкалган жок десек болот.

Ысык-Көл районунун караштуу көл жээгине жайгашкан пляждардан парник газдарынын жана абадагы зыяндуу бөлүкчөлөрдүн концентрациясынан маалымат алганыбызда 2025 жылдын июнь айында Ысык-Көл районунун Чоң-Сары-Ой айыл өкмөтүнө караштуу аймакта PM2.5 бөлүкчөсүнүн концентрациясы нормадан жогору болгон күн байкалды (25.06.2025 ж.), б.а. максималдуу концентрация 60-70 мг/м^3 ашып, смогдун жай мезгилиндеги “алгачкы изи” байкалды, бул учурда парник газдарынын ичинен метандын мааниси нормадан жогору болгон жер, Балыкчы шаарындагы жаңы курулган пляждан көрүндү, 5-сүрөттөр. Метандын болушу бара-бара азайып, абага жана эс алуучуларга эч кандай зыян келтирбейт болушу керек, себеби, пляж жаңы, мурда ал жээкти камыш каптап турган, өсүмдүктүн калдыктарынан чыккан метан бат эле жок болот.

5-сүрөт. Балыкчы шаарындагы пирс

2025 жылдын июль айынын 25-28 күндөрүндө Ысык-Көл районунун көптөгөн эс алуучу жайларында абада илинген зыяндуу бөлүкчөлөрдүн концентрациясы кескин көтөрүлүп 3 күн смог болду, бул аралыкта температура 27-31^{0}С, нымдуулук 40-44% жана PM 2.5 концентрациясы 70-78 мг/м^3. Абанын булганышына себепкер болуп ар бир айылдын башталыштарындагы ачылган шагыл, кум жана бетон чыгаруучу чакан заводдордун тынымсыз иштери жана эс алуучулардын санынын кескин өскөнүнө байланыштуу, бул күндөрдө парник газдарынын ичинен СО2 концентрациясы 280 ppm ден 360 ppm чейин көтөрүлгөнү байкалган жерлер байкалды.

Тоң району боюнча абал жакшы, жеринен барып өлчөөлөр абада зыяндуу бөлүкчөлөрдүн төмөнкү концентрациясын көрсөткөн учурлар көп, курал көрсөтүп турган абанын сапаты AQI 52, бул өтө жогорку көрсөткүч (6-сүрөттөр).

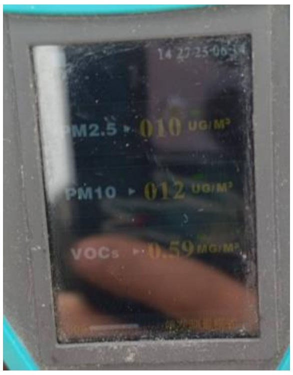

6-сүрөт. Тоң районуна карштуу Оттук айылы

Жыйынтыктар Негизинен, жай мезгилиндеги Ысык-Көл жана Тоң райондорундагы эс алуучу жайларда абанын сапаты жакшы, айрым күндөрдө байкалган абадагы зыяндуу бөлүкчө PM2.5 түтүндүн пайда кылганын, жолдорду куруу иштерин бүткөндө толук калыбына келтирүү мүмкүнчүлүгү келип чыгарына ишене алабыз.

Колдонулган адабияттар

1.https://www.google.com/search?q=BECEYoAEyBggAEEUYOTIHCAEQIRigATIHCAIQIRigATIHCAMQIRigATIHCAQQIRigAdIBCTU1MzJqMGoxNagCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8.

2. Динамика вертикального распределения парниковых газов в атмосфере / Аршинов М.А., Белан Б.Д., Давыдов Д.З. и др. // Оптика атмосферы и океана, 2012, №12, с. 1051-1061.

3. https://movegreen.kg/2023/01/13/izmenenie-klimata-pri-chem-tut-kyrgyzstan/.

4. Чаянова Э.А. Оценка пропускания солнечного излучения атмосферой призатменном методе наблюдения спектрометром, устанцовленном на спутнике // Фундаментальная и прикладная климатология, 2018, № 4, с. 88-91. DOI: 10.21513/2410-8758-2018-4-88-104

5. https://eniseylab.ru/oborudovanie/solarlight/ozonometr/radiometr-model-501-uva-radiometer

6. Ричи Х., Розер М. Отрасль за сектором: откуда берутся глобальные выбросы парниковых газов? // Наш мир в данных, 2023, 13 ноября.

7. Объяснение экстремальных погодных условий антропогенными выбросами парниковых газов: чувствительность к пространственным и временным масштабам. Письма о геофизических

исследованиях / О. Анжелил, Д.А. Стоун, М. Тадросс и др., 2014/ 24 марта. – Рекжим доступа: https://doi.org/10.1002/2014gl059234.

8. Чжао С. Является ли глобальное потепление главным образом следствием антропогенных выбросов парниковых газов? Источники энергии, Часть А: Восстановление, использование и воздействие на окружающую среду. 1 августа 2011 г.; 33 (21): 1985–92. –Режим доступа: https://doi.org/10.1080/15567030903515013.

9. Цай К.Т., Лин Т.П., Хван Р.Л. и др. Выбросы углекислого газа, возникающие в результате энергопотребления отелей и объектов проживания в семье на Тайване // Управление туризмом, 2014, 1 июня.

10. Лубсанова Т.М. Дыхание почв Селенгинского Среднегорья // Матер. междунар. научн. конф. «Пространственно-временная организация почвенного покрова: теоретические и прикладные аспекты. – СПб, 2007, с. 270-272.

11. Саксена П., Сонвани С., Саксена П. и др. Основные критерии загрязнителей воздуха: воздействие на окружающую среду и здоровье. Критерии загрязнителей воздуха и их влияние на здоровье окружающей среды, 2019: 49-82.

Рецензент: тех.и.к., доцент Молдобаев Э.С.

УДК 574/578
DOI 10.58649/1694-5344-2025-3-495-501

Кадырова Б.К., Замирбек кызы К., Мамыров З.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ,
Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигине караштуу Республикалык өзгөчө коркунучтуу карантиндик инфекциялардын алдын алуу жана көзөмөлдөө борбору
Кадырова Б.К.[1], Замирбек кызы К.[2], Мамыров З.А.[2]
КНУ имени Ж. Баласагына,[1]
Республиканский центр профилактики и контроля особо опасных карантинных инфекций при Министерстве здравоохранения КР[2]
Kadyrova B.K., K. Zamirbek kyzy, Z.A. Mamyrov
KNU J. Balasagyn,
Republican Center for Prevention and Control of Particularly Dangerous Quarantine Infections under the Ministry of Health of the Kyrgyz Republic

ТАЛАС ТОО СИСТЕМАСЫНДАГЫ КЕМИРҮҮЧҮЛӨРДҮН АЙРЫМ ТҮРЛӨРҮНҮН МИТЕ ЖАМААТТАРЫНДА ЭКТОПАРАЗИТТЕРДИН ЖАШОО-ТИРИЧИЛИГИНИН ЭКОЛОГИЯЛЫК ШАРТТАРЫ (КЫРГЫЗСТАН)

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОБИТАНИЯ ЭКТОПАРАЗИТОВ В ПАРАЗИТАРНЫХ СООБЩЕСТВАХ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ГРЫЗУНОВ RODENTIA ТАЛАССКОЙ ГОРНОЙ СИСТЕМЫ (КЫРГЫЗСТАН)

ECOLOGICAL HABITAT CONDITIONS OF ECTOPARASITES IN PARASITIC COMMUNITIES OF SOME RODENT SPECIES (RODENTIA) OF THE TALAS MOUNTAIN SYSTEM (KYRGYZSTAN)

Кыскача мүнөздөмө: Кыргызстандын тоо экосистемасында Тянь-Шань жана Памир-Алайдын муздак тоо алкактарына ыңгайланышкан суурлардын M.caudata жана көп сандаган майда кемирүүчүлөрдүн жашоосу чуманын очогун (чордонун) пайда кылат. Кыргызстанда өтө коркунучтуу инфекциялар боюнча эпидемиологиялык абал бир нече илимий макалаларда чагылдырылган [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Инфекцияны алып жүрүүчүлөрдөн жана таратуучулардан ар кандай бүргөлөр, кенелер жана биттер болуп саналат. **Иштин максаты** – кызыл суурдун жана айрым майда кемирүүчүлөрдүн эктомителеринин түрдүк курамын тактоо, ошондой эле Таластын жаратылыш очогунда чуманын пайда болушуна көзөмөлдөө кылуу. **Иштин материалы жана методикасы**. Эпизоотикалык мааниси бар эктомителерди алып жүрүүчүлөр катары M.caudata, майда кемирүүчүлөр жана курт-кумурска жечүлөрдүн чогултуусу 2023-2024-жж. жүргүзүлгөн. Эктомителер түздөн-түз мителердин кожоюнун жүндөрүнөн чогултулган жана тарак менен тарап чыгаруу ыкмасы да колдонулган. Мителерди аныктоо жана алырды катыруу методикалык көрсөтмөлөр боюнча жүргүзүлгөн [8; 9; 10]. **Иштин**

жыйынтыгы. 2023-2024-жж. чуманын Талас жаратылыш очогунан кызыл суурдан жана майда кемирүүчүлөрдөн бүргөнүн эки тобу – уя-ийиндеринде жана жашоосунун көпчүлүк бөлүгүн ээсинин жүнүндө өткөрүүчү бүргөлөр аныкталынды Эки жылдын ичинде кызыл суурдун 151 особунан жана чычкан сымал кемирүүчүлөрдүн 259 особдорунан 2561 экз. эктомителер чогултулду, алардан 2167 экз. бүргөлөр, 52 экз. биттер жана 342 экз. иксод кенелери болуп чыкты. **Корутунду**. Изилденилген кемирүүчүлөрдүн топтолушунда кызыл суурдун туруктуу эктомителери болуп бүргөлөрдүн 4 түрү, биттин жана кененин 1-2 түрү аныкталынды. Кызыл суурдун жүнүнөн бүргөнүн 6 түрү – O. silantiewi, Rh.li ventricosa, C. lebedewi жана P. Irritans табылды, ал бүргөлөр суурларга таандык, ошондой эле F. frontalis жана A. primaris бүргөлөр момолойдуку, I. crenulatus кененин жана N. palearcticus биттин түрү болуп чыкты.

Аннотация: В горных экосистемах Кыргызстана обитание сурков и многочисленных мелких грызунов, приуроченное к холодному поясу гор Тянь-Шаня и Памиро-Алая, влечет за собой образование очагов чумы. В Кыргызстане эпидемиологическая ситуация по особо опасным инфекциям отражена во многих научных работах [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Основными переносчиками и распространителями инфекций являются различные виды блох, клещей и вшей. **Цель работы** – выявление видового состава эктопаразитов красного сурка и некоторых мелких грызунов, а также слежение за эпизоотологическими проявлениями чумы в Таласском природном очаге чумы. **Материал и методика работы**. Отловы M.caudata, мелких грызунов и насекомоядных проводились в 2023-2024 гг. на предмет зараженности их эктопаразитами. Сбор всех эктопаразитов проводили методом прямого сбора с хозяев и методом их очеса. Определение паразитов и метод их фиксации соответствуют методическим указаниям [8; 9; 10]. **Результаты**. В 2023-2024 гг. у красного сурка и ряда мелких грызунов обнаружены две группы блох – это гнездово-норовые и блохи шерсти, которые большую часть жизни проводят в теле прокормителя. За 2 года у 151 особи красного сурка и 259 особей мышевидных грызунов снят 2561 экз. эктопаразитов, из них 2167 экз. составляют блохи, 52 экз. вши и 342 экз. иксодовые клещи. **Заключение**. В исследованных сообществах постоянные эктопаразиты представлены 4 видами блох красных сурков, 1-2 видами вшей и клещей. В шерсти красных сурков обнаружено 6 видов блох, из которых спефичными видами для сурков являются O. silantiewi, Rh.li ventricosa, C. lebedewi и P. irritans, а также блохи F. frontalis и A. primaris у полевок, клещи I. crenulatus и вши N. palearcticus.

Abstract: In the mountain ecosystems of Kyrgyzstan, the habitation of marmots and numerous small rodents, confined to the cold belt of the Tien Shan and Pamir-Alai mountains, causes the formation of plague foci. In Kyrgyzstan, the epidemiologic situation on especially dangerous infections is reflected in many scientific works [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. The main vectors and spreaders of infections are various species of fleas, mites and lice. **Objective** of the study is to identify the species composition of ectoparasites of long-tailed marmot and some small rodents, and also to monitor the epizootic manifestations of plague in the Talas natural plague focus. **Material and methods**. M. caudata, small rodents and insectivores were captured in 2023-2024 for their ectoparasite infestation. All ectoparasites were gathered by direct collection from the hosts and by combing method. The identification of parasites and the methods of their fixation were carried out according to the methodological guidelines [8; 9; 10]. **Results**. In 2023-2024, two groups of fleas were found in the long-tailed marmot and a number of small rodents: nest- and burrow-dwelling and fur-dwelling fleas, which spend most of their lives on the body of the feeder. For 2 years, 2561 ectoparasites were removed from 151 individuals of long-tailed marmot and 259 individuals of rodents, of which 2167 specimens were fleas, 52 specimens of lice and 342 specimens of ixodes mites. **Conclusion**. In the studied communities permanent ectoparasites are represented by 4 species of fleas of long-tailed marmots, 1-2 species of lice and mites. 6 species of fleas were found in the fur of long-tailed marmots, of which the species specific to marmots are O. silantiewi, Rh.li ventricosa, C. lebedewi and P. irritans, as well as fleas F. frontalis and A. primaris in voles, mites I. crenulatus and lice N. palearcticus.

Негизги сөздөр: кызыл суур; бүргөлөр; биттер; кенелер; чума; токой чычканы; эпизоотикалык жана эпидемиологиялык мааниси.

Ключевые слова: красный сурок; блохи; вши; клещи; чума; лесная мышь; эпизоотическое и эпидемиологическое значение.

Keywords: long-tailed marmot; fleas; lice; mites; plague; forest mouse; epizootic and epidemiologic significance.

В природе постоянно формируются новые паразитарные системы, ведущие к увеличению вероятности заражения человека трансмиссивными болезнями. Проведение

мониторинга на выявление лоймопотенциала природных очагов является достоверно ключевым показателем численности наиболее важных переносчиков возбудителей болезней человека. [11]

Взаимодействие популяции возбудителя с популяциями других видов обеспечивает круговорот инфекции, составляя естественный эпизоотический процесс. Большинство зоонозных заболеваний относится к природно-очаговым с постоянной циркуляцией возбудителей среди диких животных, главным образом млекопитающих. В качестве хозяев зоонозов чаще всего служат многочисленные грызуны, которые имеют чрезвычайно широкое распространение, образуют большое число жизненных форм и занимают самые разнообразные местообитания. [12] Авторами установлено, что естественная заражённость грызунов установлена для 28 из 30 зоонозов, опасных для человека, причём в 25 случаях они являлись основными хозяевами. Надо отметить и тот факт, что между хищными птицами и грызунами в природных очагах зоонозов существуют прямые трофические и топические связи. [12] Для паразитофауны животных, в том числе и грызунов, существуют различные экологические ниши, как трофические, так и пространственные. [13] Например, на грызунах и насекомоядных личинки и нимфы иксодовых клещей питаются главным образом на ушах и других частях головы и реже на туловище. [14; 15] Ю.С. Балашов [13] считает, что для нахождения эктопаразитов значение имеет даже микроклимат поверхности тела хозяина. На поверхности кожи, внутри шерсти и оперения позвоночных существует особый микроклимат, существенно различающийся в разных частях тела. Локальные различия в микроклимате могут определять распределение местообитаний эктопаразитов на теле хозяина. [16]

Кыргызская Республика, как горная страна, включает множество экосистем, характеризующихся разнообразием позвоночных животных, в том числе грызунов, насекомоядных и птиц. В республике, как и в других странах изучается сообщество эктопаразитов млекопитающих, из них два вида сурков (серый и красный) и мелкие мышевидные грызуны, а также роль некоторых видов хищных птиц в распространении инфекции. В прошлом веке Таласский природный очаг был изучен М.А. Тюлембаевым и др. [17] А вот М.Б. Эргешбаевым [18] были изучены млекопитающие на паразитофауну северных склонов Алайского хребта. Автором отловлены и очесаны 8 видов млекопитающих, просмотрены норы, гнезда и добыто с них 6430 блох из 21 вида. Среди обнаруженных авторами блох есть и виды, найденные нами у красного сурка Таласского природного очага. О.Н. Гаврилова и др. [19] констатируют тот факт, что в последние годы на высокогорных территориях Тянь-Шанского (Верхненарынский) и Алайского природного очагов отмечается тенденция к активизации природных очагов, связанная с восстановлением численности сурочьих блох и мышевидных грызунов, из которых выделены более 20 культур возбудителя чумы. Авторами приводятся данные о проявлении эпизоотий чумы и на территории Таласского высокогорного природного очага чумы с однократным проявлением, которое составляет 9,7%. В основном это проявлено у таких мышевидных грызунов, как серебристая полевка и лесная мышь. Э.Ш. Ибрагимовым [4] рассматривается роль мышевидных грызунов в эпизоотической активности Тянь-Шанского природного очага чумы.

Цель работы – эпизоотологическое обследование территории Таласского природного очага чумы (восточная и юго-восточная её части) для своевременного выявления заболевания среди таких грызунов, как красный сурок и некоторые мышевидные грызуны – носителей чумы.

Материалы и методы исследования. За 2023 и 2024 гг. добыта 151 особь красного сурка и 259 особей из 6 видов мышевидных грызунов и один вид из насекомоядных. Отлов грызунов производился в течение полевых сезонов (май–август) во многих ущельях Таласского горного хребта (Баш-Суу, Калба (Ак-Булак), Жаргар, Желди-Суу, Сандык, Каракол, Балачычкан), которые отличаются рельефом, характером ландшафтов и растительности, что немаловажно для питания грызунов, особенно сурков (высота 2010-2697 м; координаты – 42^0.22'.102''– 42^0.23'.332'' с.ш. и 072^0.54'.137''– 072^0.58'.483'' в.д.).

Координаты некоторых участков измерялись с помощью GPS Garmin-10 и Garmin 32^x. С каждой особи зверька проводили сбор всех эктопаразитов, что позволило оценить их видовое разнообразие и численность в микросообществах. Микромаммалии были отловлены в основном живоловками. Сбор, фиксация и обработка эктопаразитов красного сурка и мелких грызунов проводились по общепринятой в

паразитологических исследованиях методике. [8, 9]. Для определения видовой принадлежности клещей и блох и оценки количественного учета эктопаразитов использовали 2 индекса – индекс встречаемости (в %) и индекс обилия (в экз.). [10] Методом прямого сбора с поверхности шерсти и методом очеса со всех грызунов собран 2561 экз. эктопаразитов, из них 2167 экз. составляют блохи, 52 экз. вши и 342 экз. иксодовые клещи (рис. 1, 2). Все зверьки подвергались морфометрическим измерениям (длины и веса тела), по которым и определяли возраст.

Результаты. В 2023-2024 годах нами проведен анализ на зараженность грызунов эктопаразитами на территории Таласского природного очага чумы (Таласская горная система). Таласский природный очаг является наименее изученным в отношении эпизоотического и эпидемиологического значений. У красного или длиннохвостого сурка Marmota caudata и ряда мелких грызунов обнаружены две группы блох – это гнездово-норовые и блохи шерсти, которые большую часть жизни проводят в теле прокормителя. Они считаются специфичными по виду.

Нами установлено, что в 2023 г. у 75 особей красного сурка M.caudata из Таласского природного очага снято 1366 экз. эктопаразитов, из них блохи составляют 1142 экз., или 83,5%, 43 экз. вшей, или 3,14% и клещей 181 экз., или 13,25%. Индекс встречаемости (ИВ) блохи Ceratophylles lebedewi составляет 68%, на втором месте – блоха Orapsylla silantiewi – 60% (табл. 1).

Рис. 1. Сбор эктопаразитов с красного сурка методом прямого снятия с шерсти. Работа проводится в полевой палатке в Таласском противочумном отделении. Май, 2024 г. Фото Б. Кадыровой.

Рис. 2. Сбор эктопаразитов с красного сурка методом очеса. Для этого берется гребень или щетка с частыми зубцами и проводится многократный очес шерсти зверька. За работой Замирбек кызы Кубул. Фото Б. Кадыровой.

Небольшой процент встречаемости составили виды Amphipsulla primaris и Frontopsulla frontalis 1,3% и 6,6% соответственно. Это говорит о том, что эти виды являются неспецифичными для сурков.

В этот же год на наличие паразитофауны отловлено 259 мелких грызунов, составляющих 6 видов, из них лесная мышь – 232 экз, обыкновенная и общественная полевки – 4 и по 1 особи соответственно серый хомячок – 1, тамарисковая песчанка – 1 и лесная соня – 20 экз. Была отловлена малая белозубка из отряда Насекомоядные. Доминантным видом оказалась лесная мышь – 89,58%, субдоминантным – лесная соня – 7,72%, остальные виды составляют 0,39-1,54%. У всех 259 особей животных, включая 6 видов мелких грызунов, 1 вид насекомоядных и два вида птиц (не считая сурка), обнаружен 361 экз. эктопаразитов, из них блохи составляют 92 экз., вши – 2 экз. и иксодовые клещи – 267 экз. Как видно, доминантами являются клещи.

Таблица 1. Видовой состав и встречаемость эктопаразитов у красного сурка Marmota caudata из разных экологических условий обитания Таласского природного очага чумы (2023 г.)

№ п.п.	Кол-во заражен-ных животных	Эктопаразиты по видам	Всего экзем-пляров	ИО, экз.	ИВ, %
		Блохи			
1.	18	Pulex irritans	492	6,56	24
2.	51	Ceratophylles lebedewi	402	5,36	68
3.	45	Oropsylla silantiewi	219	2,92	60
4.	8	Rhadinopsylla li ventricosa	14	0,18	10,6
5.	5	Frontopsulla frontalis	12	0,16	6,6
6.	1	Amphipsulla primaris	3	0,04	1,3
		Всего:	**1142**		
		Клещи			
7		Ixodes crenulatus	181	2,41	24
		Вши			
8		N. palearcticus	43	0,57	12
		Итого:	**1366**		

В 2024 году из вышеуказанных мест отловлено 76 красных сурков, с их шерсти снято 1195 экз. эктопаразитов, из них 1026 экз. блохи, которые составили 85,9%, 9 экз., или 0,75% вши и 160 экз. иксодовые клещи, составляющие 13,39% (рис. 3). По всем показателям эктопаразиты оказались меньше, чем в 2023 году.

В шерсти красных сурков обнаружено 6 видов блох, из них спефичными видами блох для сурков являются O. silantiewi, Rh.li ventricosa, C. lebedewi и P. irritans, а также блохи F. frontalis и A. primaris встречаются и у полевок, клещи I. crenulatus и вши N. palearcticus. Как видно, в исследованных сообществах постоянные эктопаразиты представлены 4 видами блох сурков, 1-2 видами вшей и клещей. На паразитофауну животных оказывает влияние ряд факторов: климат, сезон, ландшафт, т.е. места обитания или биотопы распространения животных, пол, возраст и др.

Морфометрические данные показали наличие 4 групп весовой категории красного сурка: весу тела 0,60-1,25 кг соответствует 23-36 см длина тела – juvenis, 2,0-3,50 и 3,65-5,0 кг длина тела 40-46 и 47-50 см соответственно – группа subadultus, весу тела 5,20–6,60 кг соответствует длина тела –52-57 см – возрастная группа adultus.

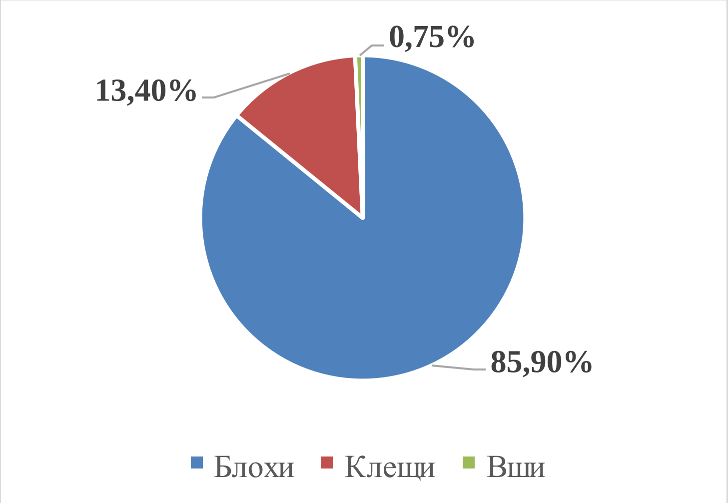

Рис. 3. Встречаемость эктопаразитов (%) у красных сурков за 2024 год

В исследованных сообществах постоянные эктопаразиты представлены 4 видами блох сурков, 1-2 видами вшей и клещей. Из экологических факторов, как считают авторы [16], важную роль могут играть различия в размерах хозяев. Например, авторы сравнивали наличие эктопаразитов с большей массой тела рыжей полевки с меньшей массой обыкновенной бурозубки. У первого вида обнаружено 34 вида эктопаразитов, у второго – 20 видов.

Из литературных источников [20] известно, что блоха из рода Amphipsylla Jord. et Roths., 1911 – Amphipsylla rossica Wagner, 1912 является специфическим паразитом обыкновенной полевки. Служит хранителем и переносчиком туляремии. Встречается в европейской части России. На территории сопредельных стран отмечен в Закавказье, Украине, Кыргызстане.

Следует отметить, что из всех существующих в республике очагов чумы, в условиях Таласской долины (Таласский ландшафтно-эпизоотологический район) за последние более 30 лет не отмечены очаги чумы, хотя на красных сурках и мелких мышевидных грызунах встречаются блохи, вши и клещи. Встречаемость эктопаразитов зависит от климатических условий, распределения хозяев по биотопам, экспозиций горных склонов, растительности, особенно это касается сурков, которые обычно занимают открытые ландшафты.

Таким образом, в результате проводимых паразитологических исследований в Таласском природном очаге, выявлено обитание красного сурка и 5-6 видов мышевидных грызунов, 1 вида насекомоядных, которые являются хозяинами эктопаразитов. Среди постоянных паразитов только вши являются облигатными гематофагами. Блохи большую часть своей жизни могут проводить не только в теле-шерсти хозяина, но и в норах, гнездах и верхних слоях почвы. Анализ состава эктопаразитов грызунов показал, что качественно он наиболее богат у красного сурка M. caudata и лесной мыши Apodemus uralensis. Крайне обеднен состав эктопаразитов серого хомячка Cricetulus migratorius и тамарисковой песчанки Meriones tamariscinus (по 1-2 видам).

Значение блох, вшей и клещей как эктопаразитов и переносчиков ряда опасных заболеваний для человека и животных велико и разнообразно. В настоящее время в результате активной деятельности человека по преобразованию природной среды происходит нарушение естественных биоценотических связей. Создаются новые паразитарные экологические ниши, в результате чего возрастает вероятность заражения человека болезнями, переносимыми паразитическими членистоногими.

Из всех млекопитающих сурки, суслики и мелкие мышевидные грызуны играют наиболее важную роль в прокормлении многих эктопаразитов, имеющих эпидемиологическое и эпизоотологическое значение. Они могут участвовать в хранении и передаче возбудителей ряда опасных трансмиссивных заболеваний (чума, туляремия, клещевой энцефалит, геморрагическая лихорадка и др.).

Список использованной литературы

1. Характеристика и современное эпизоотологическое состояние Тянь-Шанского природного очага / А.У. Усенбаев, С.А. Берендяев, М.Г. Аминова и др. // Актуальные вопросы эпиднадзора в природных очагах чумы: Всесоюзная научно-практическая конференция. – Ставраполь, 1985, с. 167-169.

2. Ибрагимов Э.Ш. Современное эпизоотологическое и пространственно-биоценотическое состояние природных очагов чумы Кыргызстана // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, вып. 5. – Бишкек, 2005, с. 202-208.

3. Ибрагимов Э.Ш. Неспецифическая профилактика в Тянь-Шанском высокогорном природном очаге чумы: прошлое и настоящее // Проблемы особо опасных инфекций, 2015, №4, с. 18-21.

4. Ибрагимов Э.Ш. О роли мышевидных грызунов в эпизоотической активности Тянь-Шаньского природного очага чумы // Здравоохранение Кыргызстана, 2017, № 4, с. 34-38.

5. Ибрагимов Э.Ш., Гайбулин Д.Ш., Ибраев А.И. Эпидемиологический и эпизоотологический мониторинг природных очагов чумы на территории Кыргызской Республики в 2012 году: Материалы Второго съезда Кыргызской Ассоциации общественного здравоохранения // Научно-практический журнал «Медицина Кыргызстана», 2013, № 1, с. 65-68.

6. Ибрагимов Э.Ш., Усенбаев Н.Т. Динамика эпизоотической активности мезоочагов Сарыджазского автономного очага чумы // Вестник КГМА им. И.К. Ахунбаева, 2014, №2. с. 37-40.

7. Гаврилова О.Н., Касымова Р.О., Касымов О.Т. Эпидемиологическая ситуация по особо опасным инфекциям в Кыргызской Республике как элемент биологических угроз и меры противодействия // Современные проблемы науки и образования, 2017, № 3, с. 39-47.

8. Высоцкая С.О., Кирьякова А.Н. Методы сбора и изучения блох и их личинок // Методы паразитологических исследований. – Ленинград: Наука, 1970, 83 с.

9. Сбор, учет и подготовка к лабораторному исследованию кровососущих членистоногих в природных очагах опасных инфекционных болезней: Методические указания. – Москва, 2012, 74 с.

10. Определитель паразитических клещей (Acariformes, Paracitiformes) Кыргызстана / Сост. П.А. Чиров и др. – Бишкек, 2017, 254 с.

11. Коренберг Э.И. Пути совершенствования эпидемиологического надзора за природно-очаговыми инфекциями // Эпидемиология и вакцинопрофилактика, 2016, № 6(91), с. 18-29.

12. Пшенников А.Е., Лабутин Ю.В. Хищные птицы в природных очагах зоонозов // Русский орнитол. журнал, 2018, Том 27, Экспресс-выпуск 1606: 2157–2172.

13. Балашов Ю.С. Экологические ниши эктопаразитов // Паразитология, 2005, т.39, № 6, с. 441-455.

14. Васильева И.С. О локализации иксодовых клещей на теле мелких млекопитающих // Эктопаразиты, 1964, вып. 4, с. 28-30.

15. Nelson A. Spatial differentiation of ectoparasites on small mammals // Holoarctic Ecol., 1981, vol. 4, №. 3, p. 184-190.

16. Murray M.D. Arthropods – the pelage of mammals as an environment // Proc. VI Intern. Congr. Parasitol. Canberra, 1986, p. 191-195.

17. О выявлении эпизоотии чумы среди мышевидных грызунов в Таласском автономном очаге / М.А. Тюлембаев, О.С. Соорбеков, Б.М. Якунин, С.Б. Поле, Ю.С. Слюнкин, А.В. Шварц // Вопросы природной очаговости зоонозов. – Саратов, 1982, с. 40-41.

18. Эргешбаев М.Б., Абдыганиев Н.А. Материалы по фауне млекопитающих северных склонов Алайского хребта // Проблемы образования, науки и культуры в начале XXI века: Тр. международной научной конференции, Ош, 2001, с.146-148.

19. Гаврилова О.Н., Касымова Р.О., Касымов О.Т. Эпидемиологическая ситуация по особо опасным инфекциям в Кыргызской Республике как элемент биологических угроз и меры противодействия // Современные проблемы науки и образования, 2017, № 3, с. 39-47.

20. Структура популяций и экологические ниши в паразитарных сообществах мелких лесных млекопитающих / Ю.С. Балашов, А.В. Бочков, В.С. Ващенок, Л.А. Григорьева, М.К. Станюкович, К.А. Третьяков // Паразитология, 2007, т.41, №5, с. 329-346.

Рецензент: к.биол.н., доцент Шаршеева Б.К.

Сведения об авторах

Абакиров К. – доктор филологич. наук., профессор факультета кыргызской филологии КНУ им. Ж. Баласагына.

Абдыласова А.П. – PhD докторантура КНУ имени Ж. Баласагына.

Абдырасулова Б.Т. – преподаватель русского языка и литературы Юридического колледжа КНУ им. Ж. Баласагына.

Абельденов А.М. – старший преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.

Абылкасымова Р.Т. – старший преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.

Адамкулова Ч.У. – д-р экономич. наук, профессор Кыргызско-Китайского института КНУ им. Ж. Баласагына.

Адылбек кызы Г. – канд. педагогич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Айбек кызы Айтурган – магистрант кафедры регионоведения и кыргызсковедения КНУ им. Ж. Баласагына.

Акназарова Г.А. – заместитель декана по учебно-методической работе кафедры теории и практики русского языка факультета русской и славянской филологии КНУ им. Ж. Баласагына.

Акылбекова Н.И. – д-р экономич. наук, профессор, руководитель образовательной программы «Менеджмент» Института менеджмента и бизнеса им. А.А. Асановой КНУ им. Ж. Баласагына.

Алдашова Г.М. – старший преподаватель образовательной программы «Телевидение» Института журналистики и коммуникации КНУ им. Ж. Баласагына.

Андрейченко Л. – ассистент кафедры культурно-массовых коммуникаций филологич. факультета Российского университета дружбы народов имени Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Байгубатова Н.Р. – канд. юридич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Баймырзаев Б.А. – доцент кафедры кыргызской литературы КНУ им. Ж. Баласагына.

Байсабаев Б.А. – канд. педагогич. наук., профессор кафедры теории и практики филологического образования им. профессора К. Иманалиева КНУ им. Ж. Баласагына.

Батыралиев А. – доцент кафедры педагогики Института педагогики, искусства и журналистики Ошского государственного университета.

Бейшеналиева Б.А. – аспирант КНУ им. Ж. Баласагына.

Бекназарова Б.Т. – старший преподаватель кафедры кыргызского языкознания КНУ им. Ж. Баласагына.

Бексултанов Ж.Т. –доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Бобылев В.Ю. – канд. историч. наук, доцент Института международных отношений и социально-политических наук Московского государстенного лингвистического факультета.

Бокешова М.Т. – канд. филологич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Бугазов А.Х. – д-р философ. наук, проф. кафедры философии и религиоведения КРСУ им. Б. Ельцина.

Буржубаева Д. – канд. филологич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Вей Хуан – докторант КНУ им. Ж. Баласагына.

Вязовкина В.В. – магистрант 1 курса филологического факультета Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы.

Гагунц Э.И. – ассистент курса современных технологий средств массовой информации и массовых коммуникаций филологич. факультета РУДН имени Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Галдыбаев Б. – PhD докторант КНУ им. Ж. Баласагына.

Дарманова З.А. – старший преподаватель Бишкекского государственного университета им. К. Карасаева.

Джунушалиева З.А. – старший преподаватель Института социально-гуманитарных наук КНУ им.

Ж. Баласагына.

Джунушева Б.А. – старший преподаватель КНУ имени Ж. Баласагына.

Дюшебекова Б.Т. – кандид. филологич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Досбол Нур уулу - доктор исторических наук, профессор.

Епанешникова Л.В. – старший преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.

Есеналиева А.И. – старший преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.

Жамгырчиева Г.Т. – д-р филологич. наук, профессор Института филологии и межкультурной коммуникации Ошского государственного университета.

Жанчарбекова С.Ж. – канд. филологич. наук, доцент Академии языков КНУ им. Ж. Баласагына.

Жикулина К.П. – ассистент кафедры общего и русского языкознания филологич. факультета Российского университета дружбы народов имени Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Жоламанова Е.И. – старший преподаватель КТУ "Манас".

Жунусова М.Ш. – преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына .

Жусупкелдиев Ш.
Жумабеков А.А. – канд. физико-математич. наук, доцент кафедры электроники и ноноэлектроники КНУ имени Ж. Баласагына.

Жумакадырова К.М. – канд. филологич. наук, доцент, директор учебно-информационного и переводческого центра Национальной комиссии по государственному языку и языковой политике при Президенте Кыргызской Республики.

Замирбек кызы К. – магистрант 2-го года обучения, зоолог-энтомолог зоолаборатории Республиканского центра профилактики и контроля особо опасных карантинных инфекций при МЗ КР (РЦПКООКИ).

Ибраимова Ж.Т. – старший преподаватель межфакультетской кафедры государственных языков КНУ им. Ж. Баласагына.

Инь Цзяци – PhD докторант КНУ им. Ж. Баласагына.

И Чжоу – докторант PhD КНУ им. Ж. Баласагына.

Исаева С.Н. – канд. филол. наук, доцент кафедры кыргызской литературы КНУ им. Ж. Баласагына.

Кадырова Б.К. – доцент кафедры зоологии, физиологии человека и животных КНУ им. Ж. Баласагына.

Кадышев С. – канд. физ-мат. наук, доцент кафедры электроники и наноэлектроники КНУ им. Ж. Баласагына.

Казакбаева Ж.Ж. – преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.

Казиева Г.Х. – преподаватель Ошского государственного педагогического университета.

Калматова Г.М. – канд. педагогич. наук, и.о. доцента Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б. Сыдыкова, г. Ош, Кыргызстан.

Калчаева Л.Т. – старший преподаватель прораммы "Телевидение" Института журналистики и коммуникации КНУ им. Ж. Баласагына.

Калчакеева А.К. - аспирант Джалалабадского государственного университета им. Б. Осмонова.

Карыпова А.К. – старший преподаватель межфакультетской кафедры иностранных языков КНУ им. Ж. Баласагына.

Каскарбаева З.А. – старший преподаватель Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина, г. Астана, Республика Казахстан.

Касымалиева К.Э. – канд. филологич. наук, ассистент кафедры массовых коммуникаций филогич. факультета Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Касымбекова Н.Ж. – кандидат филологич. наук, доцент КГУ имени И. Арабаева.

Касымова М.М. – научный сотрудник Отдела востоковедения Института истории, археологии и этнологии имени Б. Жамгерчинова НАН КР.

Келдибаева Н.А. – преподаватель Ошского многопрофильного колледжа.

Ким А.В. – старший преподаватель факультета русской и славянской филологии КНУ им. Ж. Баласагына.

Кожомбердиева Ж.Т. – канд. филологич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Козубекова Т. – старший преподаватель межфакультетской кафедры государственного языка КНУ им. Ж. Баласагына.

Кокомбаев К.С. – канд. социлогич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Кокчолоков Н. – старший преподаватель кафедры физической культуры и спорта КНУ им. Ж. Баласагына.

Костюк Ш.А. - канд. социологич. наук, доцент программы “Телевидение” Института журналистики и коммуникации КНУ им. Ж. Баласагына.

Крутиков Д.А. - кандидат филологич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Лазарева О.В. – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего и русского языкознания филологического факультета РУДН имени Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Ли На – PhD докторант КНУ им. Ж. Баласагына.

Лукомбу И.П.Б. – магистрантка кафедры массовых коммуникаций филологического факультета РУДН им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Лян Вэньшэн – докторант PhD КНУ им. Ж. Баласагына.

Макеева А.Е. – канд. филологич. наук, доцент кафедры межфакультетских государственных языков КНУ им. Ж. Баласагына.

Макембаева Д.И. – старший преподаватель образовательной программы “Юриспруденция” Института переподготовки и повышения квалификации кадров КНУ им. Ж. Баласагына.

Макембаева Р.Б. – канд. экономич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Максутова Б.Б. – канд. филологич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Мамбетакунов У.Э. – д-р педагогич. наук, профессор Института целевой подготовки педагогических кадров им. И.Ч. Исамидинова КНУ им. Ж. Баласагына.

Мамыров З.А. – зав. зоолабораторией Республиканского центра профилактики и контроля особо опасных карантинных инфекций при Министерстве здравоохранения КР (РЦПКООКИ).

Маслякова А.И. – канд. искусствовед., докторант (PhD) кафедры философии, теории и истории культуры КНУ им. Ж. Баласагына.

Мирзаев А.З. - докторант Дипломатической академии Министерства иностарнных дел Кыргызской Республики им. К.Дикамбаева.

Молдобаева А.Д. - преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.

Молдоисаева Б.К. – старший преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.

Музыкант В.Л. – д-р социологич. наук, проф. кафедры массовых коммуникаций Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Муратбекова Ж.М. – преподаватель Института журналистики и коммуникаций КНУ им. Ж. Баласагына.

Мусаева Ж.К. – старший преподаватель кафедры кыргызской литературы БГУ имени К. Карасаева.

Мусакулов Т.М. – старший преподаватель кафедры педагогики высшей школы Института социально-гуманитарных наук (ИСГН) КНУ им. Ж. Баласагына.

Мырзанаева М.К. – старший преподаватель факультета международных отношений и востоковедения КНУ имени Ж. Баласагына.

Назарбекова К.У. – кандидат педагогич. наук, доцент Института журналистики и коммуникаций КНУ им. Ж. Баласагына.

Нарозя А.Г. – канд. филологич. наук, доцент КТУ «Манас».

Нижегородская Ю.С. – преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.

Ниязов Т.З. – канд. географич. наук, профессор кафедры физики и экономики КНУ им. Ж. Баласагына.

Новоспасская Н.В. – канд. филологич. наук, доцент филологич. факультета РУДН им П. Лумумбы, г. Москва, Россия.

Нурмаматова К.У. – преподаватель Ошского государственного педагогического университета.

Окулич-Казарина А.В.	– старший преподаватель факультета русской и славянской филологии КНУ им. Ж. Баласагына.
Омурова Ж.О.	– д-р историч. наук, проф., зав. кафедрой регионоведения и кыргызоведения КНУ им. Ж. Баласагына.
Ормонбекова Ж.Ы.	– аспирант КНУ им. Ж. Баласагына.
Орозалиева Ж.М.	– канд. филологич. наук КНУ им. Ж. Баласагына.
Осмонова Д.А.,	– КНУ им. Ж. Баласагына, д-р философ. наук, зав. Кафедрой.
Осмоналиева Г.К.	– канд. филологич. наук, профессор межфакультетской кафедры госязыка КНУ им. Ж. Баласагына.
Осмонкулова С.Т.	– магистрант факультета русской и славянской филологии КНУ им. Ж. Баласагына.
Оторбаев Б.К.	– канд. педагогич. наук, профессор кафедры теории и практики филологического образования им. профессора К. Иманалиева КНУ им. Ж. Баласагына.
Перфильева Н.В.	– канд. филологич. наук, доцент кафедры общего и русского языкознания филологич. факультета РУДН им. П. Лумумбы, Москва, Россия.
Сагидаева С.А.	– канд. филологич. наук, доцент факультета кыргызской филологии КНУ имени Ж. Баласагына.
Садыкова А.А.	– магистрант кафедры регионоведения и кыргызоведения факультета истории и регионоведения КНУ им. Ж. Баласагына.
Сардарбек кызы Н.	– д-р филологич. наук, доцент КНУ им. Ж. Баласагына.
Саркелов Ж.	– канд. химич. наук, доцент кафедры неорганической химии и химической технологии КНУ им. Ж. Баласагына.
Суералиева Д.	– старший преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.
Суймонова Ж.М.	– канд. политич. наук, преподаватель КНУ им. Ж. Баласагына.
Суйунбаева М.	– преподаватель кафедры педагогики Института педагогики, искусства и журналистики Ошского государственного университета.
Султанова Г.К.	– старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных и естественно-научных дисциплин Юридической академии Генеральной прокуратуры Кыргызской Республики.
Сюецзяо Ван	– преподаватель Шэньянского инженерного института, Китай.
Сыдыкбаев Ч.М.	– доцент факультета массовых коммуникаций КНУ им. Ж. Баласагына.
Сыдыков Н.	– канд. филологич. наук, профессор кафедры манасоведения и мировой литературы КНУ им. Ж. Баласагына.
Ся Вэньчунь	– докторант PhD КНУ им. Ж. Баласагына.
Сягаева В.Н.	– магистрант Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.
Таалайбек кызы М.	– студентка 5 года обучения кафедры психологии КНУ им. Ж. Баласагына.
Тилекова Н.Д.	– канд. педагогич. наук., доцент Кыргызско-Узбекского Международного университета им. Б. Сыдыкова.
Тойбаева Н.Б.	– преподаватель Института журналистики и коммуникации КНУ им. Ж. Баласагына.
Токонова Г.	– старший преподаватель межфакультетской кафедры физической культуры и спорта КНУ им. Ж. Баласагына.
Толубаева Ч.Д.	– кандидат. филологич. наук, доцент кафедры кырг. языка и литер. филологич. факультета Иссык-Кульского государственного университета им. К. Тыныстанова, г. Каракол.
Трофимова Г.Н.	– д-р филологич. наук, проф. кафедры массовых коммуникаций филологич. факультета Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.
Турдубаева Н.	– канд. филологич. наук, доцент факультета кыргызской филологии КНУ имени Ж. Баласагына.

Турдугулов А.Т. - д-р филологич. наук, профессор кафедры кыргызской литературы КНУ им. Ж. Баласагына.

Тютюник П.Е. – студентка 4 курса филологического факультета по направлению "Журналистика" РУДН им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Тыныстанова Н.А. – канд. филологич. наук, доцент кафедры технологий филологического образования им. проф. К. Иманалиева факультета кыргызской филологии КНУ им. Ж. Баласагына.

Укуева Б.К. - д-р педагогич. наук, профессор Института педагогики, искусства и журналистики Ошского государственного университета.

Умарова Р.М. - канд. филологич. наук, доцент Бишкекского государственного университета им. К. Карасаева.

Уркунчиева Г.Ж. – старший преподаватель кафедры кыргызской литературы факультета кыргызской филологии Бишкекского государственного университета им. К. Карасаева.

Урмонова С.Б. – студентка филологич. факультета, направления «Журналистика» РУДН им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Файзуллаев Н.Ш. – старший преподаватель Института целевой подготовки педагогических кадров им. И.Ч. Исамединова КНУ им. Ж. Баласагына.

Хван А.И. – преподаватель русского языка, КАЗНУ имени Аль-Фараби, Кыргызстан, Бишкек.

Хочунская Л.В. – канд. филологич. наук, доцент кафедры массовых коммуникаций Российского университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Цунцун Лю – докторант PhD КНУ им. Ж. Баласагына.

Чепекова Г.С. – доцент КНУ им. Ж. Баласагына.

Чжан Бин – докторант PhD КНУ им. И. Арабаева.

Чжан Шолэй – докторант КНУ им. Ж. Баласагына.

Чубаков Т.А. – инженер отдела учебной инспекции КНУ им. Ж. Баласагына.

Шадыбекова Г.К. – преподаватель Департамента международных отношений Ошского государственного университета.

Шакирова С.А. – канд. педагогич. наук, доцент кафедры психологии КНУ им. Ж. Баласагына.

Шаршенбек кызы А. – старший преподаватель кафедры регионоведения и кыргызоведения факультета истории и регионоведения КНУ им. Ж. Баласагына.

Шевякова В.В. – кафедра массовых коммуникаций филологического факультета РУДН им. Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Шисыр И.С. – д-р филологич. наук, проф. Кыргызско-Китайского института КНУ им. Ж. Баласагына.

Эсенбекова А.Т. – д-р юридич. наук, проф. КНУ им. Ж. Баласагына.

Юйцзе Лю – докторант PhD Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева.

Ян Ян – докторант PhD КНУ им. Ж. Баласагына.

Янь Чжан – докторант PhD КНУ им. Ж. Баласагына.

Янкын Н.В. – старший преподаватель КТУ «Манас».

Янь Яогуан – аспирант кафедры массовых коммуникаций РУДН имени Патриса Лумумбы, г. Москва, Россия.

Содержание

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН РЕКТОРУ Д.Т. ЧОНТОЕВДИН КУТТУКТООСУ 5

Досбол Нур уулу 6

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН 100 ЖЫЛДЫГЫНА КАРАТА: ТАРЫХТАН КЕЛЕЧЕККЕ К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ ОБРАЗОВНИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА: ИЗ ИСТОРИИ В БУДУЩЕЕ 6

ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE FOUNDING OF THE KYRGYZ NATIONAL UNIVERSITY JUSUP BALASAGYN: FROM HISTORY TO THE FUTURE 6

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ 9

Акназарова Г.А. 9

ТЕКСТ ОКУУЧУЛАРДЫН ЖАЗУУ ТИЛИН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗИ КАТАРЫ 9

ТЕКСТ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ 9

TEXT AS A BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' WRITTEN SPEECH 9

Батыралиев А., Суйунбаева М. 13

ПЕДАГОГ- КЛАССИКТЕРДИН ИДЕЯЛАРЫНЫН БҮГҮНКҮ ПЕДАГОГИКАНЫН ӨНҮГҮШҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ 13

ВЛИЯНИЕ ИДЕЙ ПЕДАГОГОВ-КЛАССИКОВ НА РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИКИ 13

THE INFLUENCE OF THE IDEAS OF CLASSICAL TEACHERS ON THE DEVELOPMENT OF MODERN PEDAGOGY 13

Бексултанов Ж.Т., Абельденов А.М. 18

ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ ПРОЦЕССИНИН САПАТЫН КӨЗӨМӨЛДӨӨНҮН МАТЕМАТИКАЛЫК МОДЕЛДЕРИ 18

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ КОНТРОЛЯ КАЧЕСТВА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ. 18

MATHEMATICAL MODELS OF QUALITY CONTROL IN HIGHER EDUCATION 18

Джунушева Б.А., Суералиева Д.С. 22

БОЛОЧОК СТУДЕНТ- ЮРИСТТЕРДИН КЕП МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ 22

ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ СТУДЕНТОВ-ЮРИСТОВ 22

FORMATION OF SPEECH CULTURE OF FUTURE LAW STUDENTS 22

Инь Цзяци, Адылбек кызы Гулназ 27

БАЙЫРКЫ АРХИТЕКТУРАНЫ ДОЛБООРЛОО БОЮНЧА ОКУУ КУРСТАРЫНДА “КОНКУРЕНЦИЯНЫН НЕГИЗИНДЕ ӨНДҮРҮШ МЕНЕН БИЛИМ БЕРҮҮНҮ ЖАНА ОКУТУУНУ ИНТЕГРАЦИЯЛОО” МОДЕЛИН КОЛДОНУУ 28

ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ «ИНТЕГРАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА, ОБРАЗОВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ КОНКУРЕНЦИИ» В ПРЕПОДАВАНИИ КУРСОВ ПО ПРОЕКТИРОВАНИЮ АНТИЧНОЙ АРХИТЕКТУРЫ 28

APPLICATION OF THE "INDUSTRY-EDUCATION INTEGRATION AND COMPETITION-DRIVEN LEARNING" MODEL IN THE TEACHING OF ANCIENT ARCHITECTURE DESIGN COURSES 28

“产教融合、以赛促学”模式在古建筑设计类课程教学中的应用 28

Кадышев С. 33

РАКЫМ УСУБАКУНОВДУН – ОКУТУУЧУЛАРЫ ЖАНА ОКУУЧУЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ КЫСКАЧА БАЯН 33

КРАТКИЙ ОБЗОР ОБ УЧИТЕЛЯХ И УЧЕНИКАХ РАКЫМА УСУБАКУНОВА 33

A BRIEF REVIEW OF THE TEACHERS AND STUDENTS OF RAKYM USUBAKUNOV 33

Ли На, Адылбек кызы Гулназ 39

«АРХИТЕКТУРАЛЫК ЖАСАЛГАЛОО ТЕХНОЛОГИЯСЫ» АДИСТИГИ БОЮНЧА «ЖУМУШ ЖЕРДЕГИ ОКУУ, КОНКУРСТАР, СЕРТИФИКАЦИЯЛАР ЖАНА ИННОВАЦИЯЛАР» ИНТЕГРАЦИЯЛЫК ОКУУ МОДЕЛИНИН ИННОВАЦИЯСЫ ЖАНА ПРАКТИКАСЫ 39

ИННОВАЦИИ И ПРАКТИКА ИНТЕГРИРОВАННОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ «ОБУЧЕНИЕ НА РАБОЧЕМ МЕСТЕ, КОНКУРСЫ, СЕРТИФИКАЦИЯ И ИННОВАЦИИ» ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «ТЕХНОЛОГИЯ АРХИТЕКТУРНОГО ДЕКОРИРОВАНИЯ» 39

INNOVATIONS AND PRACTICE OF THE INTEGRATED TRAINING MODEL "ON-THE-WORKPLACE TRAINING, COMPETITIONS, CERTIFICATION AND INNOVATIONS" IN THE SPECIALTY OF "ARCHITECTURAL DECORATION TECHNOLOGY" 39

建筑装饰工程技术专业“岗课赛证创”融合教学模式的创新与实践 39

Мусакулов Т.М., Кокчолоков Н. 44

ЖАШТАР АРАСЫНДА СЕРГЕК ЖАШОО ОБРАЗЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ДЕНЕ ТАРБИЯНЫН МААНИСИ 44

ВАЖНОСТЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СРЕДИ МОЛОДЕЖИ 44

THE IMPORTANCE OF PHYSICAL CULTURE IN SHAPING A HEALTHY LIFESTYLE AMONG YOUNG PEOPLE 44

Мусакулов Т.М., Токонова Г. 51

МЕКТЕП ПРОГРАММАСЫНЫН ШАРТТАРЫНДА СТОЛ ТЕННИСИ АРКЫЛУУ КЕНЖЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ЖАЛПЫ ЖАНА МАЙДА МОТОРИКАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ 51

РАЗВИТИЕ ОБЩЕЙ И МЕЛКОЙ МОТОРИКИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ СРЕДСТВАМИ НАСТОЛЬНОГО ТЕННИСА В УСЛОВИЯХ ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ 51

DEVELOPMENT OF GENERAL AND FINE MOTOR SKILLS OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN BY MEANS OF TABLE TENNIS IN THE SCHOOL CURRICULUM 51

Назарбекова К.У., Тойбаева Н.Б., Муратбекова Ж.М. 56

КЫРГЫЗ ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРЫНЫН ПЕДАГОГИКАДАГЫ РОЛУ 56

РОЛЬ КЫРГЫЗСКИХ ОБРЯДОВ И ПРИМЕТ В ПЕДАГОГИКЕ 56

THE ROLE OF KYRGYZ RITUALS AND SIGNS IN PEDAGOGY 56

Нурмаматова К.У., Казиева Г.Х. 60

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН МЕКЕН ТААНУУ САБАГЫНДА ПРАКТИКАЛЫК-ЛАБОРАТОРИЯЛЫК ИШТЕРДИ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН УСУЛУ ЖАНА БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ МААНИСИ 60

МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ И ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ НА УРОКАХ РОДИНОВЕДЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ 60

METHODS OF CONDUCTING PRACTICAL AND LABORATORY WORK IN SOCIAL STUDIES LESSONS IN PRIMARY SCHOOL AND THEIR SIGNIFICANCE IN EDUCATION .60

Тыныстанова Н.А. ...64

СТУДЕНТТЕРДИН КЕСИПТИК ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ ...64

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ...64

FORMATION OF PROFESSIONAL SCIENTIFIC AND RESEARCH COMPETENCE OF STUDENTS ...64

Чепекова Г.С. ...70

ОРУС ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН КОНТЕКСТИНДЕГИ СОЦИАЛДЫК-МАДАНИЙ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК ...70

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ...70

SOCIO-CULTURAL COMPETENCE IN THE CONTEXT OF TEACHING RUSSIAN AS A SECOND LANGUAGE ...70

Ян Ян, Мамбетакунов У.Э. ...74

ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН АЛКАГЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МОДЕЛИН ЖАНА ОКУТУУ ЫКМАЛАРЫН ИЛИМИЙ ЖАКТАН ИЗИЛДӨӨ ...74

ИССЛЕДОВАНИЕ МОДЕЛИ И МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ...74

RESEARCH ON THE CONSTRUCTION OF ENVIRONMENTAL EDUCATION TEACHING MODELS AND METHODS FROM THE PERSPECTIVE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT ...75

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ ...80

Джунушалиева З.А. ...80

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СТУДЕНТТЕР АРАСЫНДАГЫ ТОЛЕРАНТТУУЛУККА ПСИХОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗ ...80

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ КЫРГЫЗСТАНА ...80

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF TOLERANCE OF STUDENT YOUTH IN KYRGYZSTAN ...80

Сягаева А.Н., Хочунская Л.В., Костюк Ш.А. ...84

ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУГА ТАРМАКТЫК МАЗМУНДУН ТААСИРИНИН МЕХАНИЗМДЕРИ ...84

МЕХАНИЗМЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ СЕТЕВОГО КОНТЕНТА НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ...84

MECHANISMS OF NETWORKED CONTENT'S INFLUENCE ON PERSONALITY FORMATION ...84

Шакирова С.А., Таалайбек к.М. ...89

ГЕНДЕРДИК РОЛДОРДОГУ ЭМОЦИОНАЛДЫК ИНЦЕСТТИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТТЕРИ ...89

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНЦЕСТА В ГЕНДЕРНЫХ РОЛЯХ....89
THE PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF EMOTIONAL INCEST IN GENDER ROLES 89
Шевякова В.В., Хочунская Л.В., Калчаева Л.Т. 92
СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДАГЫ МАНИПУЛЯТИВДИК КОНТЕНТТИН ЖАРНАМАЛЫК ТҮРҮ....92
МАНИПУЛЯТИВНЫЙ КОНТЕНТ РЕКЛАМНОГО ТИПА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ....92
MANIPULATIVE ADVERTISING TYPE CONTENT ON SOCIAL NETWORKS....92
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ....96
Абакиров К.....96
ЖАЗУУЧУ А. КОЙЧИЕВДИН "БАКШЫ МЕНЕН ЧЫНГЫЗ ХАН" РОМАНЫ: АВТОРДУК КӨЗ КАРАШ 96
РОМАН А. КОЙЧИЕВА «ШАМАН И ЧЫНГЫЗ ХАН": АВТОРСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ....96
A. KOYCHIEV'S NOVEL "SHAMAN AND CHYNGYZ KHAN": AUTHOR'S CONCEPT 96
Абакиров К.....101
ТАРЫХИЙ ПРОЗАДАГЫ АВТОРДУК КОНЦЕПЦИЯ МАСЕЛЕСИНИН АЙРЫМ ЖАГДАЙЛАРЫ....101
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ АВТОРСКОЙ КОЦЕПЦИИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ....101
SOME QUESTIONS OF THE AUTHOR'S CONCEPT IN ANCIENT PROSE 101
Абдырасулова Б.Т.....107
Ч. АЙТМАТОВДУН «КАССАНДРА ТАМГАСЫ» РОМАНЫНДАГЫ ЭТОЛОГИЯЛЫК ЖАНРДЫН БЕЛГИЛЕРИ....107
ПРИЗНАКИ ЭТОЛОГИЧЕСКОГО ЖАНРА В РОМАНЕ Ч. АЙТМАТОВА «ТАВРО КАССАНДРЫ»....107
SIGNS OF THE ETHOLOGICAL GENRE IN CH. AITMATOV'S NOVEL "CASSANDRA'S BRAND"....107
Абылкасымова Р.Т., Казакбаева Ж.Ж. 113
ТИЛДЕРДИ КЕСИПТИК БАГЫТТА ОКУТУУДА ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИ КОЛДОНУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ....113
ТЕХНОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ....113
TECHNOLOGIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PROFESSIONAL LANGUAGE TEACHING....113
Баймырзаев Б.А.....118
КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК МАМИЛЕЛЕРИ – ЭЛДИК МАКАЛДАРДА (ФОЛЬКЛОРИСТ К. РЫСКУЛОВ ЧОГУЛТКАН МАКАЛДАРДЫН МИСАЛЫНДА)....118
КЫРГЫЗСКО-УЗБЕКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ-В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ (ПОСЛОВИЦЫ, СОБРАННЫЕ ФОЛЬКЛОРИСТОМ К. РЫСКУЛОВЫМ)....118
KYRGYZ-UZBEK RELATIONS ARE IN FOLK PROVERBS (PROVERBS COLLECTED BY THE FOLKLORIST K. RYSKULOV)....118
Байсабаев Б.А.....124

АВДИЙ КАЛЛИСТРАТОВДУН ЖАҢЫ ДИН ИЗДӨӨЧҮЛҮГҮНӨ КАРАТА ПРОФЕССОР К.АРТЫКБАЕВДИН КӨЗ КАРАШ-ПОЗИЦИЯСЫН Ч. АЙТМАТОВДУН «КЫЯМАТ» РОМАНЫН ОКУТУУДА ТАЛДАП ӨЗДӨШТҮРҮҮ 124
АНАЛИЗ И СРАВНЕНИЕ ТОЧЕК ЗРЕНИЯ ПРОФЕССОРА К. АРТЫКБАЕВА О НОВОЙ РЕЛИГИИ АВДИЯ КАЛЛИСТРАТОВА В РАМКАХ ИЗУЧЕНИЯ РОМАНА Ч. АЙТМАТОВА «ПЛАХА» 124
MASTERING THE POINT OF VIEW AND POSITIONS OF PROFESSOR K. ARTYKBAEV ON THE SEARCH FOR NEW WAYS IN RELIGION BY AVDIY KALLISTRATOV IN THE STUDY OF THE NOVEL BY CH. AITMATOV'S "PLAHA" 124

Бейшеналиева Б.А. 128
АКЫНДЫК ПОЭЗИЯНЫН ОРУС ТИЛИНЕ АЛГАЧКЫ КОТОРМОЛОРУНУН ПРИНЦИПТЕРИ: МАДАНИЙ ЭЛЕМЕНТТЕРДИН ИНТЕГРАЦИЯСЫ МАСЕЛЕЛЕРИ 128
ПРИНЦИПЫ ПЕРВЫХ ПЕРЕВОДОВ ПОЭЗИИ АКЫНОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК: ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ 128
PRINCIPLES OF THE FIRST TRANSLATIONS OF AKYN POETRY INTO RUSSIAN: ISSUES OF INTEGRATION OF CULTURAL ELEMENTS 128

Бекназарова Б.Т. 131
СИНОНИМДЕРДИН КӨРКӨМ ТЕКСТТЕ КОЛДОНУЛУШУ 131
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ 131
THE USE OF SYNONYMS IN A LITERARY TEXT 131

Бокешова М.Т. 135
А.С. ПУШКИНДИН ПЕЙЗАЖДЫК ЛИРИКАСЫНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУ ЖОЛДОРУНУН АЧЫП БЕРҮҮ 135
ЭКСПЛИКАЦИЯ МЕТОДОВ ПЕРЕВОДА НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК ПЕЙЗАЖНОЙ ЛИРИКИ А.С. ПУШКИНА 135
EXPLICATION OF METHODS OF TRANSLATION INTO KYRGYZ OF THE LANDSCAPE LYRICS OF A.S. PUSHKIN 135

Буржубаева Д.Т. 140
ВИКТОР КАДЫРОВ - ЖАЗУУЧУ, ПУБЛИЦИСТ ЖАНА БАСМАЧЫ 140
ВИКТОР КАДЫРОВ – ПИСАТЕЛЬ, ПУБЛИЦИСТ, ИЗДАТЕЛЬ 140
VIKTOR KADYROV IS A WRITER, PUBLICIST, AND PUBLISHER 140

Дюшебекова Б.Т. 146
Ч. АЙТМАТОВ «КЫЗЫЛ АЛМА» АҢГЕМЕСИНДЕГИ ЛИРИКАЛЫК-РОМАНТИКАЛЫК ЧАГЫЛДЫРУУ КАРАЖАТТАРЫНЫН СИСТЕМАСЫ 146
СИСТЕМА ЛИРИКО-РОМАНТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ В РАССКАЗЕ Ч. АЙТМАТОВА «КРАСНОЕ ЯБЛОКО» 146
THE SYSTEM OF LYRICAL AND ROMANTIC MEANS OF EXPRESSION IN G. AITMATOV'S SHORT STORY «THE RED APPLE» 146

Жамгырчиева Г.Т. 151
ААЛЫ ТОКОМБАЕВДИН АҢГЕМЕ ЖАНРЫНДАГЫ ЧЕБЕРЧИЛИГИ 151
МАСТЕРСТВО ААЛЫ ТОКОМБАЕВА В ЖАНРЕ РАССКАЗА 151

AALY TOKOMBAYEV'S MASTERY IN THE STORY GENRE ... 151
Жамгырчиева Г.Т. ... 155
РАМИС РЫСКУЛОВДУН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ГЕДОНИЗМДИН БЕРИЛИШИ ... 155
ГЕДОНИЗМ В ПОЭЗИИ РАМИСА РЫСКУЛОВА ... 155
HEDONISM IN THE POETRY OF RAMIS RYSKULOV ... 155
Жумакадырова К.М. ... 158
АКЫН СООРОНБАЙ ЖУСУЕВДИН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ СОГУШ ТЕМАСЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ... 158
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ТЕМЫ ВОЙНЫ В ПОЭЗИИ СООРОНБАЯ ЖУСУЕВА ... 158
ARTISTIC DEPICTION OF THE THEME OF WAR IN THE POETRY OF THE POET SOORONBAI ZHUSUEV ... 158
Жумакадырова К.М. ... 162
АКЫН С.ЖУСУЕВДИН ПОЭМАЛАРЫНЫН ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДҮК БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ ... 162
ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ СТИХОТВОРЕНИЙ ПОЭТА С. ЖУСУЕВА ... 162
IDEOLOGICAL AND ARTISTIC FEATURES OF THE POEMS OF THE POET S. ZHUSUEV 162
Епанешникова Л.В. ... 166
Л. АНДРЕЕВДИН «ИУДА ИСКАРИОТ» ЖАНА Ю. НАГИБИНДИН «СҮЙҮКТҮҮ ШАКИРТ» ПОВЕСТИНДЕГИ ИНЖИЛ СЮЖЕТИНИН КӨРКӨМ КАЙРА ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАНЫШЫ ... 166
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ЕВАНГЕЛЬСКОГО СЮЖЕТА В ПОВЕСТИ Л. АНДРЕЕВА «ИУДА ИСКАРИОТ» И РАССКАЗЕ Ю. НАГИБИНА «ЛЮБИМЫЙ УЧЕНИК» ... 166
ARTISTIC RETHINKING OF THE GOSPEL PLOT IN L. ANDREEV'S STORY «JUDAS ISCARIOT» AND YU. NAGIBIN'S STORY «BELOVED DISCIPLE» ... 166
Есеналиева А.И., Молдоисаева Б.К. ... 171
ЧЫНЫГЫ СЦЕНАРИЙЛЕРДИН НЕГИЗИНДЕ КЕСИПТИК ЧЕТ ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮ ... 171
ИЗУЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ РЕАЛИСТИЧНЫХ СЦЕНАРИЕВ ... 171
LEARNING A PROFESSIONAL FOREIGN LANGUAGE BASED ON REALISTIC SCENARIOS ... 171
Жанчарбекова С.Ж. ... 173
КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ КӨП ТИЛДҮҮЛҮК ... 173
ПОЛИЛИНГВАЛЬНОСТЬ В ИЗУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА ... 173
POLYLINGUALISM IN THE STUDY OF THE KYRGYZ LANGUAGE ... 173
Жикулина К.П., Перфильева Н.В. ... 177
ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ТИЛ ИЛИМИНИН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ ... 177
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИКИ ... 177

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN OBJECT OF LINGUISTICS 177

Жоламанова Е.И. 183

КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКА КАТЕГОРИЯЛАРЫНДАГЫ «АЧУУЛАНУУ» ЭМОЦИОНАЛДЫК КОНЦЕПЦИЯСЫ (Ч. АЙТМАТОВДУН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА) 183

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ КОНЦЕПТ «ГНЕВ» В КАТЕГОРИЯХ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ (НА ПРИМЕРЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч. АЙТМАТОВА) 183

EMOTIONAL CONCEPT "ANGER" IN THE CATEGORIES OF COGNITIVE LINGUISTICS (ON THE EXAMPLE OF THE WORKS OF ART BY CH. AITMATOV) 183

Ибраимова Ж.Т. 186

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА АЙРЫМ БИР МАСЕЛЕЛЕР 186

РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ 186

DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE AND SOME ISSUES 186

Исаева С. Н. 189

К.АРТЫКБАЕВДИН “ТЕҢИРГЕ АЧЫК КАТ” ПОЭМАСЫНДА ЭЛ ТАГДЫРЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ 189

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ СУДЬБЫ НАРОДА В ПОЭМЕ К. АРТЫКБАЕВА “ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО ТЕНГРИ” 189

ARTISTIC DEPICTION OF THE PEOPLE’S FATE IN K. ARTYKBAEV’S POEM “OPEN LETTER TO TENGRI” 189

Исаева С.Н. 194

УЛУТТУК АҢ –СЕЗИМДИН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ (А.ӨМҮРКАНОВДУН «КҮКҮК», «АК МАКТЫМ», «ЭС ОЙГОТОР» ПОЭМАЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА) 194

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ПОЭМ А. ОМУРКАНОВА “КУКЮК”, “АК МАКТЫМ”, “ПРОБУЖДЕНИЕ МЫСЛИ”) 194

ARTISTIC REFLECTION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS (BASED ON THE POEMS “THE CUCKOO”, “AK MAKTYM”, AND “AWAKENING THOUGHT” BY A. OMURKANOV) 194

Калматова Г.М. 199

ОРУС ТИЛИН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ СТУДЕНТТЕРДИН ИЛИМИЙ КЕП ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ 199

НАУЧНАЯ РЕЧЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ 199

SCIENTIFIC SPEECH ACTIVITIES OF STUDENTS IN THE PROCESS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE 199

Калчакеева А.К. 206

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЖЕР-СУУ АТТАРЫНЫН СҮРӨТТӨЛҮШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ 206

ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ СОБЫТИЙ В ЭПОСЕ “МАНАС” ЧЕРЕЗ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ 206

FEATURES OF THE REFLECTION OF EVENTS IN THE EPIC “MANAS” THROUGH GEOGRAPHICAL NAMES 206

Карыпова А.К., Хван А.И. 210

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТИН (ЖИ) НЕГИЗИНДЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫ ТҮЗҮҮ 210

СОЗДАНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИГР НА БАЗЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (ИИ) 210

CREATING LINGUISTIC GAMES BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) 210

Келдибаева Н.А. 215

К. АРТЫКБАЕВДИН ОКУУ КИТЕБИНДЕГИ 1941-1960-ЖЫЛДАРДАГЫ ДРАМА ЖАНРЫН ЛЕКЦИЯДА «ООЗЕКИ РЕЧТИ ӨСТҮРҮҮЧҮ СТРАТЕГИЯЛАР» МЕНЕН ОКУТУУ 215

ПРЕПОДАВАНИЕ ДРАМАТИЧЕСКОГО ЖАНРА 1941-1960-Х ГОДОВ НА ЛЕКЦИИ «СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ РЕЧИ» В УЧЕБНИКЕ К. АРТЫКБАЕВА 215

TEACHING THE DRAMA GENRE OF 1941-1960S IN K ARTYKBAEV'S SCHOOL WITH "STRATEGIES FOR DEVELOPING ORAL SPEECH" IN THE LECTURE 215

Келдибаева Н.А. 219

К.АРТЫКБАЕВДИН ОКУУ КИТЕБИНДЕГИ 1941-1945-ЖЫЛДАРДАГЫ ПРОЗА ЖАНРЫН ЛЕКЦИЯДА «ЗИГЗАГ» ЖАНА ИНТЕРАКТИВДҮҮ СТРАТЕГИЯЛАР МЕНЕН ОКУТУУ 219

ИЗУЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПРОЗАИЧЕСКОГО ЖАНРА ПЕРИОДА 1941-1945 ГОДОВ ПО УЧЕБНИКУ К. АРТЫКБАЕВА НА ЛЕКЦИИ ПО МЕТОДУ «ЗИГЗАГ» С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ 219

TEACHING THE PROSE GENRE OF 1941-1945 IN K. ARTYKBAEV’S TEXTBOOK IN THE LECTURE WITH “ZIGZAG” AND INTERACTIVE STRATEGIES 219

Ким А.В. 222

Ч.Т. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ БАЯНДООНУ УЮШТУРУУДАГЫ АКТАНТТАР ЖАНА АЛАРДЫН РОЛУ 222

АКТАНТЫ И ИХ РОЛЬ В ОРГАНИЗАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПОВЕСТВОВАНИЯ У Ч.Т. АЙТМАТОВА 222

ACTANTS AND THEIR ROLE IN THE ORGANIZATION OF ARTISTIC NARRATIVE IN CH.T. AITMATOV 222

Козубекова Т. 227

ЮРИДИКАЛЫК ЖОГОРКУ КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮДӨ КЕСИПТИК КЫРГЫЗ ТИЛИНИН РОЛУ 227

РОЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШЕМ ЮРИДИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ 227

THE ROLE OF PROFESSIONAL KYRGYZ LANGUAGE IN HIGHER LEGAL EDUCATION 227

Крутиков Д.А. 231

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВДУН ЛИРИКАСЫНЫН НЕГИЗГИ ТЕМАЛАРЫ 231

ОСНОВНЫЕ ТЕМЫ ЛИРИКИ КАСЫМА ТЫНЫСТАНОВА 231

MAIN THEMES OF KASYM TYNYSTANOV'S LYRICS 231

Лазарева О.В. ... 237

СЫЙЫРЛЫК РЕАЛИЗМДИН КӨП МАДАНИЯТТЫК НЕГИЗИ ИЗАБЕЛЬ АЛЛЕНДИН РОМАНДАРЫНДА ... 237

ПОЛИКУЛЬТУРНАЯ ОСНОВА МАГИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА РОМАНОВ ИСАБЕЛЬ АЛЬЕНДЕ ... 237

THE MULTICULTURAL BASIS OF MAGICAL REALISM IN THE NOVELS OF ISABEL ALLENDE ... 237

Макеева А.Э. ... 243

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДАГЫ КОШ ТИЛДҮҮЛҮКТҮН ТААСИРИ ... 243

ВЛИЯНИЕ ДВУЯЗЫЧИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА ... 243

THE IMPACT OF BILINGUALISM IN TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE ... 243

Музыкант В.Л., Янь Ягуан ... 247

КЫТАЙДЫН СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРЫНЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖАНА АЛАРДЫН ФЕЙК ЖАҢЫЛЫКТАРДЫ ТАРАТУУДАГЫ РОЛУ ... 248

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КИТАЙСКИХ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ И ИХ РОЛЬ В РАСПРОСТРАНЕНИИ ФЕЙКОВЫХ НОВОСТЕЙ ... 248

LINGUISTIC FEATURES OF CHINESE SOCIAL MEDIA AND THEIR ROLE IN THE DISSEMINATION OF FAKE NEWS ... 248

Мусаева Ж.К. ... 254

ЗАМАН ЧЫНДЫГЫНЫН А.ӨМҮРКАНОВДУН ПОЭЗИЯСЫНДА ОРУН АЛЫШЫ ... 254

МЕСТО РЕАЛЬНОСТИ ВРЕМЕНИ В ПОЭЗИИ А. ОМУРКАНОВА ... 254

THE PLACE OF THE REALITY OF THE TIME IN A. OMURKANOV'S POETRY ... 254

Мырзанаева М.К., Касымбекова Н.Ж. ... 257

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА АДИСТИК ТЕКСТТЕР МЕНЕН ИШТӨӨ ... 257

РАБОТА С ПРОФЕССИОНАЛЬНЫМИ ТЕКСТАМИ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ ... 257

WORKING WITH SPECIALIZED TEXTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS ... 257

Нарозя А.Г. ... 262

А.А. ФЕТТИН «МЕН САГА САЛАМ АЙТЫП КЕЛДИМ...» ПОЭМАСЫНЫН ТҮРК ТИЛДҮҮ АУДИТОРИЯДАГЫ АНАЛИЗИ ... 262

АНАЛИЗ СТИХОТВОРЕНИЯ А.А. ФЕТА «Я ПРИШЕЛ К ТЕБЕ С ПРИВЕТОМ…» В ТЮРКОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ ... 262

ANALYSIS OF A.A. FET'S POEM “I CAME TO YOU WITH GREETINGS...” IN A TURKIC-SPEAKING AUDIENCE ... 262

Нижегородская Ю.С. ... 266

Ч.Т. АЙТМАТОВТЫН ЭМГЕКТЕРИН ИЗИЛДӨӨ (№63 Ч.Т. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ МЕКТЕП-ГИМНАЗИЯСЫНЫН МИСАЛЫНДА) ... 266

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА Ч.Т. АЙТМАТОВА В ШКОЛЕ (НА ПРИМЕРЕ ШКОЛЫ-ГИМНАЗИИ №63 ИМ. Ч.Т. АЙТМАТОВА) ... 266

STUDYING CREATIVITY CH.T. AYTMATOV AT SCHOOL (BASED ON THE EXAMPLE OF SCHOOL-GYMNASIUM NO. 63 NAMED AFTER CH.T. AYTMATOV) 266

Новоспасская Н.В. 269

ОРУС ТИЛДҮҮ МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫНЫН ТЕКСТТЕРИНДЕГИ ЛЕКСИКАЛЫК АШЫКЧАЛЫКТЫН ТҮРЛӨРҮ 269

ТИПЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ИЗБЫТОЧНОСТИ В РУССКОЯЗЫЧНЫХ МЕДИАТЕКСТАХ... 269

TYPES OF LEXICAL REDUNDANCY IN RUSSIAN-LANGUAGE MEDIA TEXTS 269

Окулич-Казарина А.В. 273

ПОЭТИКАЛЫК ТЕКСТТИН СЕМАНТИКАЛЫК ТЕРЕҢДИГИНИН БУЛАГЫ КАТАРЫ МАДАНИЯТТАР АРАЛЫК ПРЕЦЕДЕНТ 273

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ ПРЕЦЕДЕНТНОСТЬ КАК ИСТОЧНИК СМЫСЛОВОЙ ГЛУБИНЫ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА 274

CROSS-CULTURAL PRECEDENT AS A SOURCE OF SEMANTIC DEPTH OF A POETIC TEXT 274

Орозалиева Ж.М. 279

К. АРТЫКБАЕВ - ФОЛЬКЛОРИСТ 279

К. АРТЫКБАЕВ - ФОЛЬКЛОРИСТ 279

K. ARTYKBAEV - FOLKLORIST 279

Осмоналиева Г.К. 284

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КУУДА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ КӨП ТИЛДҮҮ ЧӨЙРӨДӨ ОКУТУУ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА «КЫРГЫЗТЕСТ» СИСТЕМАСЫН КОЛДОНУУ ТАЖРЫЙБАСЫ ЖӨНҮНДӨ 284

О ВОПРОСАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ МНОГОЯЗЫЧИЯ И ОПЫТЕ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМЫ «КЫРГЫЗТЕСТ» В КНУ ИМЕНИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА 284

ON THE ISSUES OF TEACHING THE STATE LANGUAGE IN MULTILINGUAL CONDITIONS AND THE EXPERIENCE OF USING THE "KYRGYZTEST" SYSTEM IN THE KNU JUSUP BALASAGYN 284

Осмонкулова С.Т. 289

П. ЗЮСКИНДДИН «ПАРФЮМЕР. ИСТОРИЯ ОДНОГО УБИЙЦЫ» ЖАНА П. АКРОЙДДУН «ПРОЦЕСС ЭЛИЗАБЕТ КРИ» ЧЫГАРМАЛАРЫНДА «ТАРБИЯЛЫК РОМАН» ЖАНРЫНЫН ӨЗГӨРҮШҮ 289

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАНРА «РОМАН ВОСПИТАНИЯ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ П. ЗЮСКИНДА «ПАРФЮМЕР. ИСТОРИЯ ОДНОГО УБИЙЦЫ» И П. АКРОЙДА «ПРОЦЕСС ЭЛИЗАБЕТ КРИ» 289

THE TRANSFORMATION OF THE «BILDUNGSROMAN» GENRE IN P. SUSKIND'S «PERFUME: THE STORY OF A MURDERER» AND P. ACKROYD'S «THE TRIAL OF ELIZABETH CREE» 289

Оторбаев Б.К. 292

А.САСПАЕВДИН «САРАЛА ИТ» АТТУУ АҢГЕМЕСИ ЖАНА ПРОФЕССОР К.АРТЫКБАЕВДИН АГА КАРАТА АЙТКАН ПИКИРИ БОЮНЧА БААРЛАШУУ САБАГЫ 292

РАССКАЗ А.САСПАЕВА «РЫЖАЯ СОБАКА» И УРОК-БЕСЕДА ПО ОТЗЫВУ О НЕМ ПРОФЕССОРА К. АРТЫКБАЕВА 292

THE STORY OF A. SASPAEV "RED DOG" AND A LESSON-CONVERSATION ON THE REVIEW OF HIM PROF. K. ARTYKBAEVA 292

Сагидаева С.А. 296

ЧЫНДЫК ҮЧҮН КҮРӨШКӨН ИНСАН 296

ЧЕЛОВЕК, БОРЮЩИЙСЯ ЗА ПРАВДУ 296

A PERSON FIGHTING FOR THE TRUTH 296

Сардарбек кызы Н. 300

А. ОСМОНОВДУН ПОЭЗИЯСЫНЫН ОРУСЧА КОТОРМОЛОРУНДАГЫ ЛИРИКАЛЫК КААРМАНДЫН ОБРАЗЫНЫН ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ 300

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗА ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ ПОЭЗИИ А. ОСМОНОВА 300

TRANSFORMATION OF THE IMAGE OF THE LYRICAL HERO IN RUSSIAN TRANSLATIONS OF A. OSMONOV'S POETRY 300

Султанова Г.К. 306

МАДАНИЯТ АРАЛЫК БАЙЛАНЫШ КОНТЕКСТТИНДЕ ОРУС ТИЛИН ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ 307

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ 307

FEATURES OF TEACHING RUSSIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION 307

Сыдыков Н. 309

Ч. АЙТМАТОВДУН ПОВЕСТТЕРИНДЕ ДОБУЛДУН СҮРӨТТӨЛҮШҮ 309

ОПИСАНИЕ ГРОЗЫ В ПОВЕСТЯХ Ч. АЙТМАТОВА 309

DESCRIPTION OF THUNDERSTORM IN THE STORIES OF CH. AITMATOV 309

Тилекова Н.Д. 313

ТАРЫХЫЙ РОМАНДАРГА КАРАТА ИЗИЛДӨӨ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨ ОКУМУШТУУ К. АРТЫКБАЕВДИН ЭМГЕКТЕРИНИН МААНИСИ 313

ЗНАЧЕНИЕ РАБОТ УЧЕНОГО К. АРТЫКБАЕВА В ИССЛЕДОВАНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНОВ 313

THE SIGNIFICANCE OF THE WORK OF SCHOLAR K. ARTYKBAEV IN THE STUDY OF HISTORICAL NOVELS 313

Толубаева Ч.Д. 317

КАНЫКЕЙДИН ОБРАЗЫ АРКЫЛУУ АДЕПТҮҮЛҮККӨ ЖАНА ПАТРИОТТУУЛУККА ТАРБИЯЛОО 317

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМУ И НРАВСТВЕННОСТИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ОБРАЗА КАНЫКЕЯ 317

THE IMAGE OF KANYKEY BAR RAISING PATRIOTISM AND MORALITY 317

Турдубаева Н. 320

КАЧКЫНБАЙ АРТЫКБАЕВ ЖАНА “ЖАШ ТОЛКУНДАР” АДАБИЙ ИЙРИМИ 320

КАЧКЫНБАЙ АРТЫКБАЕВ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРУЖОК “МОЛОДЫЕ ВОЛНЫ” 320

KACHKYNBAY ARTYKBAEV AND LITERARY CIRCLE "MOLODYE VOLNY" 321

Турдугулов А.Т. 329

АДАБИЙ ПРОЦЕССТИН ИЗИЛДЕНИШИНЕ ПРОФЕССОР К. АРТЫКБАЕВДИН САЛЫМЫ (“XX КЫЛЫМДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ” ОКУУ КИТЕБИ БОЮНЧА) 329

ВКЛАД ПРОФЕССОРА К. АРТЫКБАЕВА В ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕССА (НА МАТЕРИАЛЕ УЧЕБНИКА «ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В XX ВЕКЕ») 329

PROFESSOR K. ARTYKBAEV'S CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE LITERARY PROCESS (BASED ON THE TEXTBOOK "HISTORY OF KYRGYZ LITERATURE IN THE 20TH CENTURY") 329

Турдугулов А.Т. 334

А. ТОКОМБАЕВДИН «КАНДУУ ЖЫЛДАР» РОМАНЫ: 1916-ЖЫЛДАГЫ УЛУТ ТРАГЕДИЯСЫНЫН КӨРКӨМ РЕАЛИЗАЦИЯЛАНЫШЫ 334

РОМАН А. ТОКОМБАЕВА «КРОВАВЫЕ ГОДЫ»: ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРИЯТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ТРАГЕДИИ 1916 ГОДА 334

A. TOKOMBAEV'S NOVEL "BLOODY YEARS": AN ARTISTIC REALIZATION OF THE NATIONAL TRAGEDY OF 1916 334

Үкүева Б.К. 339

ОКУМУШТУУНУН ТАЛАНТ ДААРЫГАН ТАРЫХЫЙ ИНСАНДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНА КИРГИЗГЕН ТАКТООЛОРУ 339

УТОЧНЕНИЯ, ВНЕСЕННЫЕ УЧЕНЫМ В ТВОРЧЕСТВО ТАЛАНТЛИВЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ 339

REFINEMENTS MADE BY THE SCHOLAR TO THE WORK OF GIFTED HISTORICAL FIGURES 339

Үкүева Б.К. 344

УЛУУ ОКУМУШТУУНУН КӨӨНӨРБӨС МУРАСТАРЫ 344

БЕССМЕРТНОЕ НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОГО УЧЕНОГО 344

THE INDELIBLE LEGACY OFA GREAT SCIENTIST 344

Умарова Р.М., Дарманова З.А. 350

А. ТОКОМБАЕВДИН АКЫНДЫК ЧЕБЕРЧИЛИГИ 350

ПОЭТИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО А. ТОКОМБАЕВА 350

A. TOKOMBAEV'S POETIC SKIL 350

Уркунчиева Г.Ж. 354

XX КЫЛЫМДАГЫ КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ К. АРТЫКБАЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ 354

КЫРГЫЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА КИТАЯ XX ВЕКА В ИССЛЕДОВАНИИ К. АРТЫКБАЕВА 354

KYRGYZ LITERATURE IN CHINA OF THE TWENTIETH CENTURY IN THE STUDY OF K.ARTYKBAEV 354

Шадыбекова Г.К. 358

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИН ӨНҮГҮҮСҮ: МАҢЫЗЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ 358

РАЗВИТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА: ЗНАЧЕНИЕ И БУДУЩЕЕ 358

DEVELOPMENT OF THE STATE LANGUAGE: SIGNIFICANCE AND FUTURE 358

Шисыр И.С., Касымова М.М., 362

ДУНГАН АДАБИЯТЫ: БҮГҮН, ЭРТЕҢ ЖАНА КЕЛЕЧЕК 362

ДУНГАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА: ВЧЕРА, СЕГОДНЯ И ЗАВТРА 362

DUNGAN LITERATURE: YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW 362

Янкын Н.В. 369

ОРУС ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ УЗАТУУДА БАТА БЕРҮҮЧҮ ЭТИКЕТТИК ФОРМУЛАЛАР 369

ЭТИКЕТНЫЕ ФОРМУЛЫ НАПУТСТВИЯ В РУССКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ 369

ETIQUETTE FORMULAS OF WISHING GOOD LUCK ON THE WAY IN RUSSIAN AND TURKISH LINGUOCULTURES 369

ЖУРНАЛИСТИКА 375

Кожомбердиева Ж.Т., Максутова Б.Б. 375

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЖАҢЫ ФОРМАТТАГЫ ММК - TELEGRAM-КАНАЛДАР 375

НОВЫЙ ФОРМАТ МЕДИА В КЫРГЫЗСТАНЕ – ТЕЛЕГРАММ-КАНАЛЫ 375

NEW MEDIA FORMAT IN KYRGYZSTAN - TELEGRAM CHANNELS 375

Лукомбу И.П., Трофимова Г.Н. 379

САЛТТУУ ЖАНА САНАРИПТИК ЧАГЫЛДЫРУУ " OPAÍS -ӨЛКӨ" ГЕЗИТИНДЕ 379

ТРАДИЦИОННОЕ И ЦИФРОВОЕ ОСВЕЩЕНИЕ В ГАЗЕТЕ «OPAÍS-СТРАНА» 379

TRADITIONAL AND DIGITAL LIGHTING IN THE OPAÍS-STRAÑA NEWSPAPER 379

Тютюник П.Е., Гагунц Э.И., Касымалиева К.Э. 383

СМИДЕГИ ТАЛАШТЫН ЭСКАЛАЦИЯСЫ: ДИСКУРСТУН ТИЛИ АУДИОВИЗУАЛДЫК МЕЙКИНГЕ ӨТКӨНДӨ КАНДАЙ ӨЗГӨРӨТ 383

ЭСКАЛАЦИЯ КОНФЛИКТА В СМИ: КАК МЕНЯЕТСЯ ЯЗЫК ДИСКУРСА ПРИ ПЕРЕХОДЕ В АУДИОВИЗУАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО 383

ESCALATION OF CONFLICT IN THE MEDIA: HOW DISCOURSE LANGUAGE CHANGES WHEN TRANSITIONING TO THE AUDIOVISUAL SPACE 383

Урмонова С.Б., Андрейченко Л. 388

СИРИЯНЫН САЯСИЙ КРИЗИСИНИН ШАРТЫНДАГЫ АРАБ ММКЛАРЫНЫН МЕДИА ДИСКУРСУ: ӨКҮЛДҮКТҮН ЖАНА МАНИПУЛЯЦИЯНЫН СТРАТЕГИЯЛАРЫ. 388

МЕДИАДИСКУРС АРАБСКИХ СМИ В УСЛОВИЯХ СИРИЙСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА: СТРАТЕГИИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ И МАНИПУЛЯЦИИ 388

MEDIA DISCOURSE OF ARAB MEDIA IN THE CONDITIONS OF THE SYRIAN POLITICAL CRISIS: STRATEGIES OF REPRESENTATION AND MANIPULATION 388

ФИЛОСОФИЯ 394

Маслякова А.И., Бугазов А.Х. 394

КОЛОНИАЛИЗМ ЖАНА ИНСАНДЫН МАДАНИЙ ӨЗҮН-ӨЗҮ АНЫКТООСУ 394

КОЛОНИАЛИЗМ И КУЛЬТУРНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ 394

COLONIALISM AND CULTURAL SELF-DETERMINATION OF A PERSON 394

Осмонова Д.А., Каскарбаева З.А., Молдобаева А.Д. 398

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТЫК РУХАНИЙ БААЛУУЛУКТАРЫ ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМГЕ КАРШЫ ФАКТОР КАТАРЫ 398

ТРАДИЦИОННЫЕ ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ КЫРГЫЗОВ КАК ФАКТОР ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ РЕЛИГИОЗНОМУ ЭКСТРЕМИЗМУ 399

TRADITIONA SPIRITUAL VALUES OF THE KYRGYZ PEOPLE AS FACTOR IN COUNTERING RELIGIOUS EXTREMISM 399

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ 404

Байгубатова Н.Р., Эсенбекова А.Т., Жунусова М.Ш. 404

ЭРКИНДИГИНЕН АЖЫРАТУУ ЖАЙЛАРЫНДА БАҢГИЗАТКА КАРШЫ КҮРӨШҮҮНҮН АКТУАЛДУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ 404

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ БОРЬБЫ С НАРКОТИЗМОМ В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ 404

TOPICAL ISSUES IN COMBATING DRUG ADDICTION IN PLACES OF DEPRIVATION OF LIBERTY 404

Кокомбаев К.С., Мусакулов Т.М., Хуан Вэй, Абдыласова А. П. 410

КЫРГЫЗСТАНДА ҮЙ-БҮЛӨЛҮК АЖЫРАШУУЛАРДЫН КӨБӨЙҮШҮНӨ ТААСИРИН ТИЙГИЗГЕН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА МАДАНИЙ ФАКТОРЛОР 410

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА УВЕЛИЧЕНИЕ ЧИСЛА СЕМЕЙНЫХ РАЗВОДОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ 410

SOCIO-ECONOMIC AND CULTURAL FACTORS INFLUENCING THE INCREASE IN THE NUMBER OF FAMILY DIVORCES IN KYRGYZSTAN 410

Макембаева Д.И. 422

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛҮК ЗОМБУЛУК: УКУКТУК ЖАНА СТАТИСТИКАЛЫК АНАЛИЗДИН КОНТЕКСТИНДЕГИ САЛТТУУ ТАЖРЫЙБАЛАРДЫН ТААСИРИ 422

СЕМЕЙНОЕ НАСИЛИЕ В КЫРГЫЗСТАНЕ: ВЛИЯНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ ПРАКТИК В КОНТЕКСТЕ ПРАВОВОГО И СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА 422

DOMESTIC VIOLENCE IN KYRGYZSTAN: THE IMPACT OF TRADITIONAL PRACTICES IN THE CONTEXT OF LEGAL AND STATISTICAL ANALYSIS 422

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ 428

Акылбекова Н.И.1, Юйцзе Лю2, Чжан Бин2, Лю Цунцун1, И Чжоу1 428

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ ЖАНА САНАРИПТЕШТИРҮҮ УЮШТУРУУЧУЛУК ӨНҮГҮҮНҮН КЫЙМЫЛДАТКЫЧТАРЫ КАТАРЫ 428

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ДРАЙВЕРЫ ОРГАНИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ 428

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITALIZATION AS DRIVERS OF ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT 428

Макембаева Р.Б. 436

ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА ТАРЫХЫЙ ШАРТТАР – КЫРГЫЗСТАНДЫН АКЧА СИСТЕМАСЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫНА ЖАНА ӨНҮГҮШҮНӨ....................................436
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕНЕЖНОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСТАНА....................................436
ECONOMIC AND HISTORICAL PRECONDITIONS FOR THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE MONETARY SYSTEM OF KYRGYZSTAN....................................436
Омурова Ж.О., Айбек кызы А....................................441
“БИР АЛКАК – БИР ЖОЛ” ДОЛБООРУНУН АЛКАГЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН КЫТАЙДЫН ТРАНЗИТТИК КЫЗМАТТАШТЫГЫ....................................441
ТРАНЗИТНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ КЫРГЫЗСТАНОМ И КИТАЕМ В РАМКАХ ПРОЕКТА «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ»....................................441
TRANSIT COOPERATION BETWEEN KYRGYZSTAN AND CHINA WITHIN THE FRAMEWORK OF THE “ONE BELT – ONE ROAD” PROJECT....................................441
Сыдыкбаев Ч.М., Сүймөнова Ж.М., Ормонбекова Ж.Ы. 445
БОРБОРДУ КОТОРУУ – ЭКОЛОГИЯЛЫК, ДЕМОГРАФИЯЛЫК ЖАНА САЯСИЙ-СОЦИАЛДЫК ЧЫҢАЛУУНУ ТОКТОТУУНУН ЖАЛГЫЗ ЖОЛУ....................................445
ПЕРЕНОС СТОЛИЦЫ – ЕДИНСТВЕННЫЙ СПОСОБ ПОЛОЖИТЬ КОНЕЦ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ, ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ И ПОЛИТИКО-СОЦИАЛЬНОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ....................................446
RELOCATING THE CENTER IS THE ONLY WAY TO PUT AN END TO ENVIRONMENTAL, DEMOGRAPHIC, AND POLITICAL-SOCIAL TENSIONS....................................446
Файзуллаев Н.Ш....................................451
БАТКЕН ОБЛУСУНУН КАЛКЫНЫН МИГРАЦИЯСЫ....................................451
МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ БАТКЕНСКОЙ ОБЛАСТИ....................................451
MIGRATION OF THE POPULATION OF BATKEN REGION....................................451
Шолэй Чжан....................................458
КЫТАЙДАГЫ КИЧИ АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮШҮН ТРАНСФОРМАЦИЯЛОО....................................458
ТРАНСФОРМАЦИЯ МЕЛКОМАСШТАБНОГО АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА КНР.....458
TRANSFORMATION OF SMALL-SCALE AGRICULTURAL PRODUCTION IN CHINA......459
МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО....................................464
Адамкулова Ч.У., Акылбекова Н.И., Янь Чжан, Лян Вэньшэн, Ся Вэньчунь....................................464
ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ ЖАНА РЕГИОНАЛДЫК БАЙЛАНЫШ: «БИР АЛКАК, БИР ЖОЛ» ДЕМИЛГЕСИ АЛКАГЫНДА КЫТАЙ МЕНЕН БОРБОРДУК АЗИЯНЫН КЫЗМАТТАШУУСУ....................................464
УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ И РЕГИОНАЛЬНАЯ СВЯЗАННОСТЬ: СОТРУДНИЧЕСТВО КИТАЯ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ»....................................464
SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND REGIONAL CONNECTIVITY: CHINA – CENTRAL ASIA COOPERATION UNDER THE BELT AND ROAD INITIATIVE....................................464
Вязовкина В.В., Бобылев В.Ю., Алдашова Г.М....................................471

ВЕБСАЙТТАР АФРИКА ӨЛКӨЛӨРҮ МЕНЕН МАМЛЕКЕТТЕРДИН ӨЛКӨЛӨР АРАЛЫК КЫЗМАТТАШТЫГЫН БЕКЕМДӨӨ КУРАЛЫ КАТАРЫ: КЫТАЙ, ФРАНЦИЯ, НОРВЕГИЯ ЖАНА ФИНЛЯНДИЯНЫН ЭЛ АРАЛЫК ТАЖРЫЙБАСЫ 471

ВЕБСАЙТЫ КАК ИНСТРУМЕНТ УКРЕПЛЕНИЯ МЕЖСТРАНОВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ГОСУДАРСТВ С АФРИКАНСКИМИ СТРАНАМИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ КИТАЯ, ФРАНЦИИ, НОРВЕГИИ И ФИНЛЯНДИИ 471

WEBSITES AS A TOOL FOR STRENGTHENING INTER-COUNTRY COOPERATION BETWEEN STATES AND AFRICAN COUNTRIES: INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CHINA, FRANCE, NORWAY AND FINLAND 471

Мирзаев А. З. 480

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ САЯСАТЫНЫН СТРАТЕГИЯЛЫК ДИВЕРСИФИКАЦИЯСЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕГИ ЕВРОПАЛЫК БАГЫТ 480

ЕВРОПЕЙСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 480

THE EUROPEAN DIRECTION IN THE CONTEXT OF THE STRATEGIC DIVERSIFICATION OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 480

Сюецзяо Ван 486

«БИР АЛКАК, БИР ЖОЛ» ДЕМИЛГЕСИНИН КОНТЕКСТИНДЕ КЫТАЙ ЖАНА БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН ОРТОСУНДАГЫ ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫ БОЮНЧА ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДАГЫ КЫЗМАТТАШТЫКТЫ ТАЛДОО (ШЭНЬЯН ИНСТИТУТУНУН КЫЗМАТТАШУУСУ) 486

АНАЛИЗ СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЛАСТИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ПО ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКЕ МЕЖДУ КИТАЕМ И СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНТЕКСТЕ ИНИЦИАТИВЫ "ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ" (НА ПРИМЕРЕ ШЭНЬЯНСКОГО ИНЖЕНЕРНОГО ИНСТИТУТА) 486

ANALYSIS OF COOPERATION IN HIGHER EDUCATION IN ELECTRICITY BETWEEN CHINA AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN THE CONTEXT OF THE "ONE BELT, ONE ROAD" INITIATIVE (CASE STUDY OF SHENYANG INSTITUTE OF ENGINEERING) 486

Шаршенбек кызы А., Садыкова А.А. 490

АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕГИ КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН КЫТАЙДЫН ОРТОСУНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДАГЫ КЫЗМАТТАШУУСУ 490

СОТРУДНИЧЕСТВО КЫРГЫЗСТАНА И КИТАЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ 490

KYRGYZ - CHINESE COOPERATION IN EDUCATION: CURRENT TRENDS 490

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ 496

Жусупкелдиев Ш., Ниязов Т.З., Саркелов Ж., ... 496

ЫСЫК-КӨЛ ОЙДУҢУНУН АТМОСФЕРАСЫНДА КӨМҮРТЕКТҮҮ ГАЗДАРДЫН ЖАНА МИКРОӨЛЧӨМДҮҮ БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН ӨЗГӨРҮҮСҮ 496

ИЗМЕНЕНИЕ УГЛЕРОДОСОДЕРЖАЩИХ ГАЗОВ И МИКРОРАЗМЕРНЫХ ЧАСТИЦ В АТМОСФЕРЕ ИССЫК-КУЛЬСКОЙ КОТЛОВИНЫ 496

CHANGES IN CARBON-CONTAINING GASES AND MICRO-SIZED PARTICLES IN THE ATMOSPHERE OF THE ISSYK-KUL BASIN 496

Кадырова Б.К., Замирбек кызы К., Мамыров З.А. 501

ТАЛАС ТОО СИСТЕМАСЫНДАГЫ КЕМИРҮҮЧҮЛӨРДҮН АЙРЫМ ТҮРЛӨРҮНҮН МИТЕ ЖАМААТТАРЫНДА ЭКТОПАРАЗИТТЕРДИН ЖАШОО-ТИРИЧИЛИГИНИН ЭКОЛОГИЯЛЫК ШАРТТАРЫ (КЫРГЫЗСТАН)....................501

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОБИТАНИЯ ЭКТОПАРАЗИТОВ В ПАРАЗИТАРНЫХ СООБЩЕСТВАХ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ГРЫЗУНОВ RODENTIA ТАЛАССКОЙ ГОРНОЙ СИСТЕМЫ (КЫРГЫЗСТАН)....................501

ECOLOGICAL HABITAT CONDITIONS OF ECTOPARASITES IN PARASITIC COMMUNITIES OF SOME RODENT SPECIES (RODENTIA) OF THE TALAS MOUNTAIN SYSTEM (KYRGYZSTAN)....................501

Сведения об авторах....................508

Подписано в печать 06.10.2025.

Бумага офсет. Печать офсет.

Формат 60/84 1/8. Объем 66 п.л.

Тираж 150 экз

Типография КНУ им. Ж. Баласагына

г. Бишкек, пр. Манаса, 101.